

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL ÉS HEINRICH GUSZTÁV

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL
és
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

BLEYER JAKAB ÉS FÖRSTER AURÉL

NEGYVENEGYEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

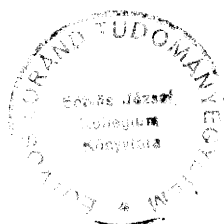
1917

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1917-ben :*

Alszeghy Zsolt
 Bayer József
 Benigny Gyula
 Berde Mária
 Birkás Géza
 Blau Lajos
 Bleyer Jakab
 Brisits Frigyes
 Császár Elemér
 Császár Ernő
 Csengeri János
 Czebe Gyula
 Darkó Jenő
 Eckhardt Sándor
 Elek Oszkár
 Fehér Géza
 Ferenczi Zoltán
 Fest Sándor
 Finály Gábor
 Fogarasi Béla
 Förster Aurél
 Gaál László
 Gombocz Zoltán
 Gragger Róbert
 Gréb Gyula
 Gyomlay Gyula
 Hankiss János
 Harsányi István
 Hegedüs István
 Heinrich Gusztáv
 Hellebrant Árpád
 Helle F. Hugó
 Hornyánszky Gyula
 Horváth János
 Huszti József
 Jaulusz Ilona
 Kádár Jolán
 Kardos Lajos
 Karl Lajos
 Király György

Koszó János
 Kristóf György
 Lajti István
 Liatzkó Hugó
 László Zsigmond
 Marót Károly
 Németh Gyula
 Papp Ferencz
 Petz Vilmos
 Perényi József
 Petz Gedeon
 Rácz Lajos
 Réthei Prikkel Marián
 Révay József
 Rózsa Dezső
 Sas Andor
 Schmidt Henrik
 Schmidt József
 Schröder Imre
 Schwartz Elemér
 Sörös Pongrácz
 Szegedy Rezső
 Szekfü Gyula
 Szentirmay Gizella
 Székely István
 Szigeti Gyula
 Szigetvári Iván
 Szücsi [Bajza] József
 Thienemann Tivadar
 Tolnai Vilmos
 Trostler József
 Váczy János
 Vargha Damján
 † Vértessy Dezső
 Weber Arthúr
 Wagner József
 Zlinszky Aladár
 Zolnai Béla
 Zsigmond Ferencz

— Összesen 79 —

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Benigny Gyula</i> : A jelentésváltozás egy faja a görögben.....	608
<i>Darkó Jenő</i> : A veszprémi apácza-monostor alapító-levelének 1109-i másolatáról.....	257, 336
<i>F. A.</i> : Ponori Thewrewk Emil.....	193
<i>Fehér Géza</i> : Megjegyzések a Theophanes Continuatus néven ismert történeti mű keletkezéséhez.....	27, 288
<i>Ferenczi Zoltán</i> : Zrínyi «A török áfium ellen való orvosság» című művének forrásai.....	329
<i>Hegedűs István</i> : Aristophanes és Arany János.....	73
<i>Heinrich Gusztáv</i> : A német végzetdráma.....	473
<i>Husztai József</i> : Lucretius a nyelv eredetéről.....	1
<i>Marót Károly</i> : Madách és a Byron-féle Don Juan.....	629
<i>Németh Gyula</i> : Thomsen a nagyszentmiklósi kincs feliratáról.....	638
<i>Réthei Pirkkel Marián</i> : A régi magyar énekmondók.....	83, 201, 277
<i>Révay József</i> : Horatius és Petronius.....	537
<i>Székelly, Stephanus</i> : Trimalchio et Zoilus.....	351
<i>Szigeti Gyula</i> : Arany János Aristophanes-fordítása lexikographiai szempontból.....	113, 209
<i>Trostler József</i> : A Bánk bán német tárgytörténetéhez.....	272, 355, 553, 601
<i>Weber Arthur</i> : Bécs és a német philologiai törekvések a XIX. század elején.....	13, 103, 195

II. Hazai irodalom.*

<i>Ambrus Zoltán</i> : Színházi esték. <i>Zsigmond Ferencz</i>	566
U. az: Régi és új színművek. <i>zb.</i>	805
A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből. <i>Király György</i>	368
* <i>Babits Mihály</i> : A gólyakalifa <i>zb.</i>	393
<i>Bayer Alice</i> : Marmontel hatása Magyarországon. <i>Zolnai Béla</i>	145
<i>Berzeviczy István</i> : Tanulmányok és karczolatok. <i>Alszeghy Zsolt</i>	225
<i>Bernáth M.</i> : Az etymologia a midrásban és a talmudban. <i>Blau Lajos</i>	506
* <i>Bibó István</i> : Nietzsche. <i>f. i.</i>	188
* <i>Byron</i> : Mazeppa. Kosztolányi Dezső fordítása. <i>r. d.</i>	599
<i>Croce, Benedetto</i> : Az aesthetika alapelemei. Fordította <i>Farkas Zoltán. Kristóf György</i>	301
* <i>Csaki, Richard</i> : Jenseits der Wälder.....	189
<i>Czebe Gyula</i> : Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményéhez. <i>Pecz Vilmos</i>	37

* A *-gal jelzett művek a Vegyesek rovatában vannak ismertetve

	Lap
Darkó Jenő: Böles Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. <i>Czebe Gyula</i>	125
Dézsi Lajos: Báró Jósika Miklós. <i>Papp Ferencz</i>	556
Fögel Sándor: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. <i>Hegedüs István</i>	216
Friedreich István: Gróf Széchenyi István élete. <i>Váczy János</i>	38
Geréb József: A római kultúra legjelentősebb vonásai. <i>Gadál László</i>	572
Gondán Felicián: A középkori magyar pálos-rend és nyelvm emlékei. <i>Vargha Damján</i>	647
Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára. <i>Szücsi József</i>	221
*Gulyás József: A sárospataki kéziratos népmesegyűjtemény. a. zs.	600
*U. az: Erdélyi János két kéziratban levő drámája. zb.	600
*Gyulai Ágost: Háborús antológia. zb.	189
*Hangay Sándor, Kis Menyhért, Oláh Gábor: Háborús versek. zb.	705
Happ József: Bébi község német nyelvjárásának hangtana. <i>Gréb Gyula</i>	144
Heinrich Gusztáv: Kazinczy Ferencz tübingiai pályaműve a magyar nyelvről. <i>Weber Arthur</i>	565
Jésajás: Fordította Hornyánszky Aladár. <i>Blau Lajos</i>	366
Karl Lajos: Magyarország a spanyol nemzeti és a francia klasszikus drámában. <i>Hankiss János</i>	653
*Kaufmann, Franz: Unser Jubeljahr. Denkschrift des 150-jährigen Bestandes der Grossgemeinde Zsombolya. b-b.	190
Kéky Lajos: Baksay Sándor. <i>Berde Mária</i>	571
Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705/1867. <i>Jaulusz Ilona</i>	302
*Kosztolányi Dezső: Modern költők. zb.	190
Kúnos Ignác: A nyugati kultúra hatása a török irodalomban. <i>Ormai Kálmán</i>	147
Lichtenberger Henrik: Wagner Richárd. <i>Wagner József</i>	569
*Loósz István: Bartók Lajos. b. f.	706
Morley, John: Tanulmányok. Fordította Tarnai János. <i>Rácz Lajos</i>	364
*Németh, Julius: Türkische Grammatik. g. z.	254
*Ötven esztendő a nevelésoktatás, az irodalom, az egyesületi élet terén f. a.	72
Pekár Károly: Magyar Kultúra. <i>Alszegehy Zsolt</i>	366
*Révész Béla: Beethoven-Miniature. zb.	255
Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom. <i>Zlinszky Aladár</i>	42
Schiller Frigyes: Stuart Mária. Fordította Radó Antal. <i>Berde Mária</i>	298
Schöpfung Aladár: Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok. <i>Horváth János</i>	642
Shakespeare összes színművei. <i>Fest Sándor</i>	222
Shakespeare: A vihar. Fordította Babits Mihály. <i>Király György</i>	651
*Sik Sándor költeményei. zb.	256
Szent Ágoston vallomásai. Fordította dr. Vass József. <i>Husztai József</i>	646
*Szögyi Gusztáv: Menekülésem a kulturdzsungelből. vz.	394
Vári Rezső: Történeti intézetek Rómában. <i>Czebe Gyula</i>	297
Weber Arthur: A szeptesi nyelvjárás tanulmányozás története. <i>Gréb Gyula</i>	649
*U. az: Ein Dichteroftizier aus Altösterreich. b-b.	191
Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. <i>Gragger Róbert</i>	43

III. Külföldi irodalom.

*Aarne, Antti: Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung. — Übersicht der Märchenliteratur. — 'Der tiersprachenkundige Mann und seine neugierige Frau. <i>sch. e.</i>	597
Ahle, Michael: Sprachliche und kritische Untersuchungen zu Columella. <i>Révay József</i>	376
*Alexinsky, Grégoire: La guerre et les soldats dans la poésie populaire russe. <i>s. a.</i>	323
*Andrović, Johann, Beitrag zur slavisch-germanischen Kulturgemeinschaft. <i>sz. r.</i>	187
Annales de la Société Jean Jacques Rousseau. <i>Rácz Lajos</i>	657
Arnold, Robert F., und Karl Wagner: Achtzehnhundertneun. <i>Weber Arthur</i>	670
*Bartholomae, Chr.: Zur Kenntnis der mittelliranischen Mundarten. <i>sch. j.</i>	323
Beil, Else: Zum Entwicklung des Begriffs der Weltliteratur. <i>Koszó János</i>	383
Below, Georg von: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Geschichte und Kulturgeschichte. <i>Szekfü Gyula</i>	575
*Binkert, Dora: Historische Romane vor Walter Scott. <i>f. s.</i>	187
Birt, Theodor: Römische Charakterköpfe. <i>Schröder Imre</i>	166
Blau, Josef: Der Lehrer als Heimatforscher. <i>Schwartz Elemér</i>	165
*Brand, Jos.: Studien zur Dialektgeographie des Hochstiftes Paderborn und der Abtei Corvey. <i>sch. e.</i>	391
*Brandl, A. und Förster, M.: Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 52. Jahrgang. <i>l. h.</i>	71
Braune, Wilhelm: Reim und Vers. <i>Fetz Gedeon</i>	369
*Cassirer, Ernst: Freiheit und Form. <i>f. i.</i>	392
Cocchia, Enrico: Introduzione storica allo studio della letteratura latina. <i>Révay József</i>	308
Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia. <i>Hornyánszky Gyula</i>	304
*Cugnet, Chr.: Différence dans les faits que font les Français, les Allemands et les Hongrois dans la langue française. <i>es.</i>	600
Dacia preistorica de Nicolae Densușianu cu o prefata de dr. C. I. Istrati. <i>Findly Gábor</i>	373
Dibelius, Wilhelm: Charles Dickens. <i>Fest Sándor</i>	676
*Die Hauptschriften zum Pantheismusstreit, hg. von Heinrich Scholz. <i>f. i.</i>	324
*Dove, Alfred: Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volkstums. <i>sch. e.</i>	253
Drerup, Engelbert: Aus einer alten Advokatenrepublik. <i>Gyomlay Gyula</i>	230
*Ebhardt, Rolf: Hebbel als Novellist. <i>w.</i>	252
Ernest, Gustav: Richard Wagner, sein Leben und Schaffen. <i>Wagner József</i>	157
Feilbogen, Franza: Fr. Th. Vischer «Auch Einer». <i>Trostler József</i>	160
Förster, Margarete: Die französischen Psalmenübersetzungen von XII. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts. <i>Eckhardt Sándor</i>	382
*Garbe, R.: Sāmkhya-Philosophie. <i>sch. j.</i>	392
*Geiger, Wilhelm: Páli Literatur und Sprache. <i>sch. j.</i>	392
Geschichte der Sprachwissenschaft stb. <i>Benigny Gyula</i>	162
Giraud, Victor: Les maîtres de l'heure. Essais de l'histoire morale contemporaine. <i>Rózsa Dezső</i>	57

	Lap
*Gryphius, Andreas: Das dunkle Schiff. <i>t.-r.</i>	703
Gundolf, Friedrich: Goethe. <i>Fogarasi Bela</i>	825
Günther, Hans: Zur Herkunft des Volksbuchs von Fortunatus und seinen Söhnen. <i>Bleyer Jakab</i>	60
Heinze, Richard: Virgils epische Technik. <i>Husztí József</i>	659
Heubner Conradus: De belli Hispaniensis commentario quæstiones grammaticæ. <i>Révay József</i>	674
Heynen, Walter: Diltheys Psychologie des dichterischen Schaffens. <i>Koszó János</i>	168
Istel, Edgar: Die moderne Oper vom Tode Wagners bis zum Weltkrieg. <i>w. j.</i>	254
*Kluge, Friedrich: Angelsächsisches Lesebuch. <i>f. s.</i>	324
Korff, H. A.: Voltaire als klassizistischer Autor im literarischen Deutschland des 18. Jahrhunderts. <i>Gragger Róbert</i>	310
Lamellæ aureæ Orphicæ. <i>Lajti István</i>	585
Lebensbeschreibung Herrn Götzens von Berlichingen, nach der Ausgabe von 1731 hg. von Albert Leitzmann. <i>Schmidt Henrik</i>	228
Leibnitz, G. W.: Deutsche Schriften. <i>Rácz Lajos</i>	243
*Leitzmann, Albert: Die Hauptquellen zu Schillers Wallenstein. <i>t.-r.</i>	187
Lemke, Ernst: Die Hauptrichtungen im deutschen Geistesleben der letzten Jahrzehnte und ihr Spiegelbild in der Dichtung. <i>Weber Arthur</i>	375
Löffstedt, Einar: Arnobiana. <i>Révay József</i>	581
*Lüders, H.: Die Šaubbikas. <i>sch. j.</i>	254
*Mahir, Otto: John Lydgate. <i>f. s.</i>	71
Malory, Sir Thomas: Der Tod Arthurs. <i>Heinrich Gusztáv</i>	226
*Maurenbrecher, B.: Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus. <i>sch. j.</i>	188
Meinhardt, Georg: Voltaire und seine Sekretäre. <i>Eckhardt Sándor</i>	245
Meyer, Richard M.: Die deutsche Literatur bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. <i>Thienemann Tivadar</i>	578
Michels, Victor: Über Begriff und Aufgaben der deutschen Philologie. <i>Bleyer Jakab</i>	586
Moering, Fridericus: De Petronio mimorum imitatore. <i>Révay József</i>	655
Morawski, Casimirus: Quæstiones convivales. <i>Révay József</i>	152
Murko, Matthias: Das serbische Geistesleben. <i>Szegedy Rezső</i>	306
*Müller, A.: Das attische Bühnenwesen. <i>sch. j.</i>	254
*Müller-Hess: Die Entstehung des indischen Dramas. <i>sch. j.</i>	324
Necker, Moritz: Hermann von Gilms Familien- und Freundesbriefe. <i>Weber Arthur</i>	672
Norden, Eduard: P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI. <i>Husztí József</i>	378
Novæ comediarum fragmenta ed. O. Schröder. <i>Csengeri János</i>	50
*Oesterreichische Bibliothek. <i>w.</i>	323
*Payer von Thurn, Rudolf: Grillparzers Ahnen. <i>w.</i>	72
U. az: Wiener Haupt- und Staatsaktionen. <i>Weber Arthur</i>	671
Prehn, Bruno: Quæstiones Plautinæ. <i>Révay József</i>	152
Reichardt, A.: Die Lieder der Galier und das Lied der Arvalbrüder. <i>Révay József</i>	240
*Reuel, Fritz: Maupassant als Physiognomiker. <i>h. j.</i>	598
*Richter, Helene: Geschichte der englischen Romantik. II. B. I. Teil. <i>f. s.</i>	598
*Rist, Johann: Das Friedenwünschende Deutschland... In neuer Fassung hg. von Heinrich Stümcke. <i>t.-r.</i>	324
*Roesnerkinder, Die. Ein Stück Kunst- und Kulturgeschichte aus der altwiener Zeit... hg. von Dr. Wolfgang Pauker. <i>k. j.</i>	254

	Lap
*Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österreich-ungarischen Monarchie. . . Herausg. von Adam Müller-Guttenbrunn. w.	598
Saran, Franz: Das Hildebrandslied. <i>László Zsigmond</i>	677
U. az: Goethes Mahomet und Prometheus. <i>Sas Andor</i>	380
Scheidweiler, Paula: Der Roman der deutschen Romantik. <i>Szentirmay Gizella</i>	312
*Schmidt, Max C. P.: Altphilologische Beiträge. <i>sch. j.</i>	255
Scholia in Theocritum vetera rec. C. Wendel. <i>Vértesy Dezső</i>	53
*Schot, E. H.: Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion und. <i>sch. j.</i>	272
Schriften des Literarischen Vereins in Wien. <i>Weber Arthur</i>	670
*Schuchardt, Hugo: Ferdinand de Saussure. <i>sch. j.</i>	256
U. az: Sprachverwandschaft. <i>Schmidt József</i>	654
*U. az: Zu den romanischen Benennungen der Milz. <i>g. z.</i>	392
Schultz, Otto Th.: Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte. <i>Findly Gábor</i>	148
Schwab, Theodor: Alexander Numeniu IIEPI ΣΧΗΜΑΤΩΝ. <i>Czebe Gyula</i>	377
Schwenn, Friedrich: Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. <i>Lajti István</i>	59
Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch. Quellen zu König Lear. <i>Heinrich Gusztáv</i>	48
Smekal, R.: Das alte Burgtheater. <i>k. j.</i>	188
Sternberg, Else: Das Tragische in den Chansons de Geste. <i>Karl Lajos</i>	153
*Sütterlin, L.: Die Lehre von der Lautbildung. <i>sch. j.</i>	599
Teuffels, W. S., Geschichte der römischen Literatur. <i>Révay József</i>	573
*Uhlands Briefwechsel, hg. von Julius Hartmann. w.	701
Vinet, Alexandre: Études sur la littérature française au XIX ^{me} siècle. <i>Rácz Lajos</i>	51
Voelcker, Bruno: Die Hamlet-Darstellungen Daniel Chodowieckis und ihr Quellenwert für die deutsche Theatergeschichte des 18. Jahrhunderts. <i>Zolnai Béla</i>	314
*Walzel, Oskar: Die künstlerische Form des Dichtwerks. <i>zh.</i>	794
Weilen, Dr. Alexander von: Der Spielplan des neuen Burgtheaters 1888—1914. <i>Weber Arthur</i>	673
Wöhlert, Hans: Das Weltblich in Klopstocks Messias. <i>Sas Andor</i>	164
Wulff, August: Die frauenfeindlichen Dichtungen in den romanischen Literaturen des Mittelalters bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts. <i>Eckhardt Sándor</i>	584
*Zupitza, Julius: Alt- und mittenglisches Übungsbuch. <i>t. s.</i>	599

IV. Programm-értekezések.

Fejér József: A biblia hatása az Ember Tragédiájára. <i>Tolnai Vilmos</i>	679
F(őgel) S(ándor): Szélgjegyzetek Eötvösnek «Magyarország 1514-ben» cz. regényéhez. <i>Alszeghy Zsolt</i>	680
Kádár Jolán: Fáy András és a nemzeti nőnevelés. <i>Szentirmay Gizella</i>	680
Klemm Antal: A vogul alárendelő viszony. <i>Gombocz Zoltán</i>	680
Kovács Géza: Kazinczy egyik epigrammájához. <i>Alszeghy Zsolt</i>	681
Petrován Oszkár: Arany János kisebb epikai töredékei. <i>Zsigmond Ferencz</i>	681
Susztér Oszkár: A magyar irodalom külföldön. <i>Heinrich Gusztáv</i>	683
Trostler József: Magyar elemek a XVI. századi német irodalomban. Erasmus Francisci. <i>Bleyer Jakab</i>	684

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság XLII. közgyűlése	171
I. Elnöki megnyitó beszéd	73
II. Titkári jelentés	171
III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	174
IV. Az 1917. jan. 13-iki vál. ülés jegyzőkönyve	178
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	179
Felolvasó és választmányi ülések	61, 178, 247, 384, 685
A Budapesti Philologiai Társaság tagjainak száma	327
A Budapesti Philologiai Társaság tisztikara és választmánya 1917-ben	719

VI. Vegyesek.

Adalék a «Handschuh» és a Grimmshausen-féle «szalonnalopás» magyar tárgytörténetéhez. <i>Trostler József</i>	250
Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. <i>Harsányi István</i>	591
Addenda ad «Homerus Comparatus II.» <i>Marót Károly</i>	64
Addenda ad «Homerus Comparatus III.» <i>Marót Károly</i>	181, 318, 388
Addenda ad «Homerus Comparatus IV.» <i>Marót Károly</i>	690
A latin szóelválasztás kérdéséhez. <i>Helle F. Hugó</i>	589
Alfieri «Misogallo»-jának francia fordítása. <i>Karl Lajos</i>	590
A német nyelvjáráskutatás és nyelvjárási költészet könyvészete. <i>Geréb Gyula</i>	386
A «Sárga csizmás Miska» német fordítása. <i>Bayer József</i>	62
A (temesvári) Arany János-Társaság pályatétele	325
A Toldi-monda alaprétége. <i>h.</i>	688
Az «Orbán süvege» szótár magyarázatához. <i>Kardos Lajos</i>	252
Bethlen Miklós és Prévost abbé. <i>Birkás Géza</i>	596
Cserhalmi Sámuel. <i>Császár Elemér</i>	686
Csuzy Zsigmond életéhez. <i>Sörös Pongrácz</i>	689
Diphthongus a magyar nyelvben. <i>Szigetvári Iván</i>	65
Egy német népkönyv régi magyar fordítása. <i>Thienemann Tivadar</i>	184
Garay Obsitosához. <i>Zolnai Béla</i>	63
Gróf Bethlen Imre színműve. <i>Perényi József</i>	320
Helyreigazítás	706
Kis János verseihez. <i>Fest Sándor</i>	180
Kövi Imre. <i>Gréb Gyula</i>	687
Négy sor magyar vers Klesch Christophorus Dániel latin dissertációjában. Jena, 1680. <i>Ferenczi Zoltán</i>	249
Ponori Thewrewk Emil búcsúszavai	247
Rousseau magyar tárgyú vigjátékának keletkezéséhez. <i>Hankiss János</i>	184
Über Platons Nachtuhr. <i>Récsy József</i>	385
Verseghy Ferencz három költeményének forrása. <i>Fest Sándor</i>	316
Verseghy forrásaihoz. <i>Alszegehy Zsolt</i>	596
Vértessy Dezső. <i>Czebe Gyula</i>	587
Vörösmarty Vén cigányának vihar-képéhez. <i>Sas Andor</i>	251
«A walesi bárdok» tárgyköréről. <i>Elek Oszkár</i>	701

VII. Könyvészet.

A magyar philologiai irodalom 1916-ban. <i>Hellebrant Árpád</i>	395
Beküldött könyvek jegyzéke	72, 188, 255, 324, 393, 599, 705
Doktori disszertációk 1906-ban	326
Philologiai program-értekezések 1915/16-ban	192, 325
Új könyvek rövid ismertetése	68, 187, 253, 323, 391, 597, 703
Név- és Tárgymutató	707

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDAJA.

1917.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendő. Főolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HUSZTI JÓZSEF: Lucretius a nyelv eredetéről	1
WEBER ARTHUR: Bécs és a német philologiai törekvések a XIX. század elején	13
FEHÉR GÉZA: Megjegyzések a Theophanes Continuatus néven ismert történeti mű keletkezéséhez	27

HAZAI IRODALOM.

Czebe Gyula: Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményéhez. PECZ VILMOS	37
Gróf Széchenyi István élete. VÁCZY JÁNOS	38
Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom. ZLINSZKY ALADÁR	42
Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. GRAGGER RÓBERT	43

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch. Quellen zu König Lear. HEINRICH GUSZTÁV	48
Novae comoediae fragmenta ed. O. Schroeder. CSENGERI JÁNOS	50
Alexandre Vinet: Études sur la littérature française au XIX ^{me} siècle. RÁCZ LAJOS	51
Scholia in Theocritum vetera rec. C. Wendel. VÉRTESY DEZSŐ	53
Victor Girard: Les maîtres de l'heure. Essais de l'histoire morale contemporaine. RÓZSA DEZSŐ	57
Friedrich Schwenn: Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. LAJTHI ISTVÁN	59
Hans Günther: Zur Herkunft des Volksbuchs von Fortunatus und seinen Söhnen. BLEYER JAKAB	60

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság ülése	61
A «Sárga csizmás Miska» német fordítása. BAYER JÓZSEF	62
Garay «Obsitos»-ához. ZOLNAI BÉLA	63
Addenda ad «Homerus Comparatus II.» MARÓT KÁROLY	64
Diphthongus a magyar versben. SZIGETVÁRI IVÁN	65
Új könyvek a classica philologia köréből	68
Új könyvek	71
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	72

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhozhoz, **Cserhalmi Sámuelhez** (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

LUCRETIVS A NYELV EREDETÉRŐL.

Lucretius *De rerum natura* V. k. második, kisebb felében (922—1455) az emberi nem ősi állapotának képét, majd az emberi művelődés kialakulását vázolja. Általában ezt a részletet tartja az irodalomtörténeti kritika az egész költemény fénypontjának. Teljes joggal, mert Epikuros mélyen járó gondolkodásának, továbbá Lucretius költői tehetségének és erős érzésének szövetkezése valóban kiváló munkát eredményezett. A modern elmékre különös varázsszal hat, hogy e sorokban megvan Darwin és Cuvier gondolatainak csirája: igazi tudományos alapvetés nélkül, pusztán a gondolat, a *ratio* segítségével többé-kevésbé helyes megvilágítást kap az ősemberi élet, a nyelv és társadalom kialakulása, a morális törvények és a vallás eredete. Itt látjuk legjobban, hogy Epikuros alapján véve a görög felvilágosodás egyik elkésett tagja. Nála még rationalis eszmék uralkodnak, mellette a stoikusoknál és utána a neo-platonikusoknál már tért hódít az ellentétes irányzat.

Ez a részlet is, mint Lucretius egész költeménye általában, sok egyenetlenséget mutat. Vannak itt is kuszált helyek, miket csak egyes sorok áthelyezése tud érthetővé tenni (pl. 1124 s. köv.; 1377—1409; 1026—1088 helye logikusan 1158 után), vannak utólagos betoldások (pl. 1004; 1194—1201; 1325—6; 1339—1347 stb.), miket a költő később akart az előadás folyamatába szorosabban beilleszteni s van egy 63 soros részlet a nyelv. eredetéről (1026—1088), mely kérdés, mint a következőkben bizonyítani próbáljuk, egyáltalán nem részesül olyan megvilágításban, mint a milyen ezt a tant az epikurosi rendszerben s általában a görög gondolkodás történetében elfoglalt fontos helye szerint megilletné.¹⁾ Míg azonban a helyükből kiesett vagy utólagosan betoldott sorokat megmagyarázza a költemény bevégetlen állapota,²⁾ addig a nyelv eredetéről szóló részlet hiányait egész más alapon kell megfelelő világításba helyezniünk.³⁾

¹⁾ Ilyen fogyatékokra mutatott rá J. Woltjer értekezése: *Lucretii philosophia cum fontibus comparata*, Groningen, 1877., mely azonban a nyelv eredetének kérdésével érdemlegesen nem foglalkozik. Egy alkalommal a költő teljes nyíltsággal bevallja, hogy a latin nyelv szegénysége miatt nem tudja Epikuros nézetét pontosan ismertetni (III 258 s. köv. sk.). V. ö. még R. Heinze III 391 sorához (109 l.), továbbá a kanonikát illetőleg Schanz R. L. I 2. 47. l.

²⁾ V. ö. erről Brieger, *Die Unfertigkeit des Lucrezischen Gedichtes*, *Philologus* 67 (1908), 279 s. köv. lk., különösen 281 l.

³⁾ Epikuros, illetőleg Lucretius elméletével behatóbban eddig csak Carlo Giussani, *Lucretius legjobb kiadásának szerzője* foglalkozott La

E hiányokat — egyelőre minden összehasonlítás mellőzésével már a megfelelő résznek gondos elemzése bizonyos fokig elárulja.¹⁾ Lucretius a két bevezető sorban szokása szerint bejelenti, miről fog beszélni.²⁾ E bejelentésben két alapvető tételt állapít meg:

1026 At varios linguæ sonitus natura subegit
mittere, et utilitas expressit nomina rerum.³⁾

Első pillantásra feltűnik, hogy a költő lazán egymás mellé rendel két olyan fokot, melyek a nyelv eredetében legfőljebb egymás után következhetnek. A benyomásoktól kiváltott, ösztönszerű hangok (sonitus) sokkal alantasabb fokot képviselnek, mint a hasznossági elv alapján formált (expressit) megállapodott szavak (nomina rerum). A későbbiekből kitűnik, hogy Lucretius a *natura*, illetőleg *utilitas* szókkal az a két fokot akarja jelölni, melyet a görög bölcseletben *φύσις* és *νόμος*, később *θεσις*⁴⁾ szókkal jelölték. E két sorban Lucretius tulajdonképpen azt állítja, hogy a nyelv hangjai *φύσις* keletkeztek, de a végleges kialakításban a *θεσις*-nek is volt szerepe. Joggal elvárhatjuk tehát e bejelentés után, hogy költőnk mindkettővel fontosságuknak és kapcsolatuknak megfelelően foglalkozik.

A következő sorok külszínre a legszorosabb kapcsolatban állnak az előzőkkel:

1028 non alia longe ratione atque ipsa videtur
protrahere ad gestum pueros infantia linguæ,
cum facit ut digito quæ sint præsentia monstrent stb.

Az összefűzés azonban csak látszólagos. Itt és a következőkben (1028—1038) a költő sok példával azt a tételt bizonyítja, hogy minden teremtetett lény érzi képességeit, azok erejét, még mielőtt e képességeknek a kifejlődésre idejük lett volna:

1031 sentit enim vim quisque suam quoad possit abuti.

questione del linguaggio secondo Platone e secondo Epicuro cz. 1896-ban megjelent értekezésében. Újra lenyomatta az Epikurosra vonatkozó részt Lucretius-kiadásának (Torino, I—IV. k. 1896—98.) I. kötetében (267 s. köv. lk.). Én ez utóbbi szerint idézek. A kitűnő értekezés célja az, hogy a szerző Platon és Epikuros nézetének szembeállításával a két bölcseleti rendszer és a két eltérő gondolatirányú korszak jellemző különbségeit feltüntesse. Epikurosra vonatkozólag az érdekli, mi Epikuros nézete és mennyiben tér el tőle Lucretius. Én Giussani eredményeit felhasználva azt kutatom, milyen hatások alatt fejlődött ki az eklektikus Epikuros véleménye, és a mennyiben eltért tőle Lucretius, miért tért el.

¹⁾ V. ö. Giussani I 280 s. köv. lk.

²⁾ A tételnek illetőleg megjelölése az epikureusoknál szokásos volt. V. ö. Cic. de fin. I 9, 29. „Primum igitur, inquit, sic agam, ut ipsi auctori huius disciplinæ placet: Constituam, quid et quale sit id, de quo quaerimus, non quo ignorare vos arbitrarer, sed ut ratione et via procedat oratio.

³⁾ Lucretiust Giussani szövege szerint idézem.

⁴⁾ A *θεσις* szó történetéhez v. ö. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern 1890² I 320 l. A *φύσις* és *νόμος* kérdéséhez v. ö. Hornyánszky: A görög felvilágosodás tudománya XLIV. l.

A gyermek, mielőtt beszélni tudna, már mutogat ujjával, tehát érzi, hogy képességei vannak a közlésre, noha a gondolatok és érzelmek kifejezésére szolgáló tulajdonképeni szervet még nem tudja használni. A borbáj, mikor szarvának még csak helye van meg, már sima homlokával döfködni próbál. A párduc- és oroszlánköllyök, mikor alig van még foguk és körmük, már ezekkel próbálnak védekezni. A madarak szárnyaikat illegetik, mikor ezek még hasznavehetetlenek.

Mit akar a költő ezekkel a példákkal? Azt nem bizonyítják, hogy a hasznosság elve formálta a dolgok neveit, azt sem, hogy természetes ösztöneink bizonyos hangok kibocsátására készítetnek bennünket, legfeljebb az utóbbi jelenséghez párhuzamot alkotnak. Mint külön tételt, mint a logikai láncz egyik alkatrészét azonban a költő szoros nyelvi összefűzése ellenére sem kapcsolhatjuk az előzőkhöz, hanem elhelyezkedését más viszonylatban kell keresnünk.

A következő szakasz (1039—1053) mindjárt úgy kezdődik, hogy bevezetésével világosan elárulja a tárgyalt részlet (1028—1038) praemissa voltát:

1039 proinde putare aliquem tum nomina distribuisse
rebus, et inde homines didicisse vocabula prima
desiperest.

Az erős kifejezés (desiperest), melyet Lucretius különös kedvvel használ nyílt polemikus részeknél, megengedi azt a feltevést, hogy a jelen esetben lappangó polémiával van dolgunk. Lucretius — minden valószínűséggel Epikuros alapján — valakivel polemizál, a kit talán Epikuros a *μεγάλη ἐπιτομή*-ben — Lucretius forrásában — meg is nevez, de a kinek nevét a ránk maradt *μικρά ἐπιτομή*-ben hiába keressük. Ugyancsak polémiára következtethetünk a folytatásból. Lucretius egymásután csapkodja az ellenérveket:

1041 nam cur hic posset cuncta notare
vocibus et varios sonitus emittere linguae,
tempore eodem alii facere id non quisse putentur?
praeterea si non alii quoque vocibus usi
1045 inter se fuerant, unde insita notities est
utilitatis et unde data est huic prima potestas
quid vellet facere ut sciret animoque videret?
cogere item pluris unus victosque domare
non poterat, rerum ut perdiscere nomina vellent;
1050 nec ratione docere ulla suadereque surdis
quid sit opus facto, facilest: neque enim paterentur,
nec ratione ulla sibi ferrent amplius auris
voci inauditos sonitus obtundere frustra.

Figyelemre méltó, hogy Lucretius itt is (1046. sor) megemlíti az *utilitas* szerepét, melynek bővebb tárgyalását a bevezető sor után várhatjuk, de nem mint különálló tagot látjuk viszont, hanem egy másik érve beleszöve.

A továbbiakban ismét csak a *φύσις*-probléma foglalkoztatja a költőt s ezt bizonyítja: ha az állatok különféle érzelmek és benyomások hatása alatt különféle hangokat hallatnak érzelmeik kifejezésére, mennyivel inkább feltehető az ősemberről, hogy érzelmei külön-

bőzőségének megfelelően különféle hangokat adott (1054. s. köv. sorok). Ez a tétel valóban logikus kiegészítése az eddig elmondottaknak s egyúttal a költőnek alkalmat nyújt szebbnél-szebb természeti leírásokra. Elég terjedelmesen (1054–1088), kedvteléssel színezi a költő mondanivalóját. Különösen sikerült és közvetlen megfigyelést árul el az a részlet, hol a kutyák ugatásának kifejező erejéről van szó. A végén Lucretius levonja a logikai következtetést:

1085 ergo si varii sensus animalia cogunt
muta tamen cum sint, varias emittere voces
quanto mortalis magis æquumst tum potius
dissimilis alia atque alia res voce notare!

Egyúttal — egész váratlanul — elintézettnek tekinti a nyelv eredetének tárgyalását és Giussani transpositiója szerint áttér a vallás eredetének fejtegetésére.

Összefoglalva az eddigieket, Lucretius előadásában elemzésünk hiányt állapít meg. A költő a bevezetésben két főtételt jelöl meg: 1. a nyelv *φύσει* keletkezését; 2. az utilitas szerepét a dolgok neveinek megállapításánál. Az utóbbiban — mint Epikuros szövegéből látni fogjuk — benne van a nyelv *θέσει* keletkezése. Ezt az ellentétet azonban a költő azért sem oldhatja fel, mert a két résznek nem jut egyenlő tárgyalás. Az utilitas szerepét Lucretius éppen hogy megemlíti, többet nem tér rá érdemlegesen vissza. Annál fontosabb szerep jut a részletesen tárgyalt *φύσει*-elméletnek. Itt a következő logikai tagokat kell megkülönböztetnünk: 1. Minden élőlény használja még csak fejlődőféltben lévő képességeit, tehát az ember is használt valami embryonális nyelvet a valódi nyelv kialakulása előtt. 2. Annál inkább valószínű ez, mert hiszen a beszélni nem tudó állatok is kifejezik nagyjából érzelmeiket hangjukkal. 3. Csak az embryonális nyelv tudta az embereket meggyőzni az igazi nyelv gyakorlati fontosságáról.

Természetszerűleg felvetődik az a két kérdés, honnan került Lucretiushoz a később annyira elhanyagolt utilitas fogalma és miért nem szentelt a költő az eredetileg egyenrangúnak feltüntetett tételnek fontosságához mért tárgyalást. Az első kérdésre csak Epikuros nézetének ismerete adhatja meg a feleletet, a második kérdés megoldása egyúttal bepillantást nyújthat Lucretius költői műhelyébe. Mivel azonban Epikuros nézete már egy soktagú történeti fejlődés végső eredménye, figyelemmel kell kísérnünk a görög gondolkodás történetében mindazon elemeket, melyek Epikuros felfogásának kialakulására befolyással lehettek. Giussani csak Platont veszi figyelembe, pedig Epikuros nézete — mint látni fogjuk — más összefüggésben jobban megvilágítható.

Ismert dolog, hogy a nyelv a görögöknél először a philosophiai kutatás tárgya volt, csak később lett a philologiai. A görög bölcsélet különösen sokat foglalkozott a nyelv mivoltának és eredetének kérdésével. Bővebben most az egyes elméletek ismertetésével nem foglalkozunk, csak a traditio Epikuroshoz vezető irányait jelöljük meg.¹⁾

¹⁾ Böven tárgyalja a különféle theoriákat Steintal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern, Berlin, 1890². I. k.

Két ellentétes irányzat különböztethető meg a legrégibb időtől fogva.¹⁾ Az egyik azt tanította, hogy a nyelv természetes képződmény (*φύσις*), a másik szerint a nyelvet a *conventio* alkotta (*νόμος*).²⁾ A *φύσις*-elméletben kétféle tétel lappangott: régibb hirdetői nemcsak azt akarták vele mondani, hogy a nyelv keletkezése bizonyos ösztönök spontán működésének eredménye, hanem egyúttal azt is, hogy a hangzás és jelentés összefüggése az akkori görög nyelvben még felismerhető. Hogy ez milyen tévedésekre és milyen elvadult etymologizálásra vezetett, azt legjobban látjuk Platon Kratylosának problematikusan második részéből és a stoikus alapon nyelvészkedők szöféjtéseiből. Epikurosnál ennek az etymologizáló hajlamnak nyoma sincs.

A *φύσις*-elméletnek a Sokrates előtti bölcséletben legjelentősebb hirdetője valószínűleg Herakleitos volt. Bővebben meg nem alapozott elméletét azonban már a régieknél rossz hírbe hozta a túlzásba vitt etymologizálás.³⁾ Valószínűleg ez a körülmény indította a bölcsélet egy másik jeles képviselőjét, Demokritost arra, hogy az ellentétes álláspontot foglalja el. Demokritos nézetével már bővebben kell foglalkoznunk, mert feltehető, hogy Epikuros annak a gondolatát, a kítől fizikájának legfontosabb elemeit kölcsönözte, akár kedvezően, akár kedvezőtlenül alapos megfontolásban részesítette. Valóban, Demokritos minden tételének megtaláljuk Epikurosnál az ellentétét. Demokritos szerint, ha a nyelv a természet alkotása volna, észrevehetőbb célszerűséget, nagyobb tökéletességet kellene fölfedeznünk benne. Már pedig előfordul, hogy egyazon szóval több fogalmat jelölünk, viszont több szóval egyet s ez a jelölés sem állandó. Az ilyen jelenségek bizonyos tökéletlenséget árulnak el. Tökéletlenséget pedig nem a természet szokott alkotni, hanem az ember. A nyelv tehát emberi találmány. Epikuros bölcséletének azonban egyik sarkalatos tétele, hogy a természet nem tökéletes. Így e demokritosi gondolatnak rá nézve kötelező ereje nincs. Egy másik nézete Demokritosnak, hogy az embereket egyazon erő nem kényszeríthette arra, hogy a dolgoknak eltérő neveket adjanak. A természet csak egy nyelvet alkothatott volna. Mivel pedig a nyelvek különbözősége megvan, fel kell tételeznünk, hogy az egyes nyelvek a *conventio* alkotásai.⁴⁾ Epikuros azonban e bizonyítás ellen — mint látni fogjuk — felvertezte magát a görög gondolkodásban már ekkor otthonos milieu-elmélettel. Demokritos felteszi, hogy a primitív emberek egymás között megegyeztek az egyes dolgok elnevezését ille-

¹⁾ Gomperz, Griech. Denker I 317 l.

²⁾ Steintal szerint (I 45 l.) a *νόμος* fogalma is változásokon ment át.

³⁾ Gomperz, Gr. D. I 318, Zeller, Die Philos. der Griechen I⁴ 658–659 lk. Herakleitos nézete különben problematikus, mert sem töredékei, sem Platon Kratylosa a rekonstrukcióra feltétlen bizonyosságot nem nyújtanak. Az idevágó irodalmat közli Zeller.

⁴⁾ Demokritos elméletét összefoglalja Proklos Platon Kratylosához írt magyarázataiban (Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker I², 395 l.): *ὁ δὲ Δημόκριτος ἀρεῖται λέγων τὰ ὀνόματα διὰ τεσσάρων ἐπιχειρημάτων τοῦτο κατεσκεύαζεν· ἐκ τῆς ἁμωνυμίας· τὰ γὰρ διάφορα πράγματα τῇ αὐτῇ καλοῦνται ὀνόματι· οὐκ ἄρα φύσει τὸ ὄνομα· καὶ ἐκ τῆς πολυωνυμίας· εἰ γὰρ τὰ διάφορα ὀνόματα ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ ἐν πράγματι ἐπαρμόσουσιν, καὶ ἐπ' ἄλληλα, ὅπερ ἀδύνατον· τρίτον ἐκ τῆς τῶν ὀνομάτων μεταθέσεως· διὰ τί γὰρ τὸν Ἀριστοκλέα μὲν Ἰλατίωνα τὸν δὲ Τύρταμον Θεό-*

tőleg. Láttuk Lucretiusnál (1041 s. köv. sk.), mi erre a nézetre Epikuros ellenvetése. Hogyan tudtak volna megállapodni egymás között nyelv hiányában? Egyik ember hogyan jöhetett volna arra rá, a mi a többiek előtt homályban maradt? S ha egy ember rájött volna is a nyelv titkára, hogyan értették volna meg a többiek? Kényszeríteni csak nem tudta volna a többit, hogy a dolgok neveit megtanulják? Az előbb említett lappangó polémia tehát — a mire tudtommal Lucretiusnak egyetlen kiadása sem figyel — Demokritos ellen irányul. S hogy ez nem Lucretius leleménye, hanem Epikurostól való, bizonyítja Diogenes Oenoandensis egyik töredéke, melynek forrása szintén csak Epikuros lehet.¹⁾ Ez a töredék feltűnő egyezést mutat Lucretius szövegével: *γελῶν γάρ ἐστι, μᾶλλον δὲ παντὸς γελῶντος γελῶντερον πρὸς τῷ καὶ τὸ ἀδύνατον αὐτῷ προσεῖναι, συναγαγεῖν μὲν τινα τὰ τοσάδε πλήθη, ἕνα τυγχάνοντα — οὐδὲ γάρ πω τότε . . . λῶες (βύταρες? Giussani coni.) ἦσαν, οὐδὲ μὴν γράμματα. ὅπου γε μηδὲ οἱ φθόγγοι.²⁾*

Herakleitos és Demokritos nézetét alapos kritika alá vetette Platon Kratylosában Sokrates. Kratylos képviseli a φύσις-elméletet, illetőleg Herakleitos álláspontját, míg Hermogenes Demokritos tanítását védi. A kérdés az, hogyan keletkeztek a szavak, mi a viszonyuk a valósághoz? A dialogus eredménye a nyelv eredetének szempontjából negatív, mert Sokrates kimutatja, hogy mindkét elmélet a valóság megismerésére terméketlen és csak sejteti, hogy a megoldás valahol középpütt van. A megfejtést azonban Platon nem keresi, mert célja nem a nyelv eredetének felderítése, hanem a szó és gondolat viszonyának tisztázása.³⁾ Sejteti ugyan a két ellentétes felfogás között a közvetítés lehetőségét, de ez csak felcsillan, majd újra elvesz a dialogus kanyargóiban. Platon gondolataiból Epikuros aligha indulhatott ki, mert mindegyikük más célzt tűzött maga elé: míg Epikuros a nyelv eredetét kutatja, addig Platon érdeklődését teljesen lefoglalják a nyelv logikai elemei.

Aristoteles különböző munkáiban sokat foglalkozik ugyan a nyelvvel, de a nyelv eredetére vonatkozó állításai egymásnak ellentmondanak s az ellentétek kibékítését sehol sem találjuk.⁴⁾ A mit Steinthal Aristoteles politikai és ethikai gondolataiból a nyelv eredetére vonatkozólag következtet, azt Aristoteles mondhatta volna, de nem mondotta.⁵⁾

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy az Epikurost megelőző bölcselet, noha sokat fejtegette a nyelv kérdését, mégsem szolgáltatott

φραστον μετανομάσαμεν, εἰ φύσει τὰ ὀνόματα; ἐκ δὲ τῆς τῶν ὁμοίων ἐλλείψεως· διὰ τὴν ἀπὸ μὲν τῆς φρονήσεως λέγομεν φρονεῖν, ἀπὸ δὲ τῆς δικαιοσύνης οὐκ εἶναι παρνομαζόμεν; τύχη ἄρα καὶ οὐ φύσει τὰ ὀνόματα. V. ö. Gomperz I. 319 l.

¹⁾ J. William: Diog. Oen. fragmenta, Lipsiae, 1907, 17. l.

²⁾ V. ö. még A. Körte, T. Lucretius Carus bei Diogenes von Oinoanda? Rhein. Mus. 53 (1898).

³⁾ Nála a nyelv ὄργανον διδασκαλικὸν καὶ διακριτικὸν τῆς οὐσίας (Krat. 388 b.) és δῆλονμα τοῦ πράγματος (U. o. 423 a, 433 b.)

⁴⁾ A nyelv természetére vonatkozó legfontosabb megjegyzése περί ἐρμηνείας 4, 17 a 1: ἔστι δὲ λόγος ἅπας μὲν σημαντικός, οὐχ ὡς ὄργανον δέ, ἀλλ' ὡς προεῖρηται, κατὰ συνῆκην. Ez közel áll Epikuros felfogásához.

⁵⁾ Steinthal I 324. s. köv. lk.

semmi különösebben kimagasló megfejtést a nyelv eredetéről. Ennek egyik legfőbb oka az ontologikus szempont túltengése és a genetikus módszer hiánya. Míg általában — egyes kivételeket nem tekintve — Aristoteles előtt és még Aristotelesnél is a vezető szempont a világ lényegének megismerése, addig az Aristoteles utáni böleselet, főleg Epikuros, a világ keletkezését kutatta. A nyelvre vonatkozó kérdés is kibővült. Míg az előző korszakban a kérdés objectív oldala érdekelte az elméket, addig most felülkerekedett a subjectív szempont: hogyan tudta az ember úgy formálni a nyelvet, hogy a gondolat közlésének szerve lehessen? ¹⁾

Epikurosra ránk maradt töredékes munkái közül a Herodotoshoz írt levél, az ú. n. *μικρὰ ἐπιτομή* egyik részlete foglalkozik a nyelv eredetével. Mindenesetre bővebb tárgyalást kapott e kérdés Lucretius valószínű forrásában, a *μεγάλη ἐπιτομή*-ben, ²⁾ még kimerítőbbet a természetről szóló (*περὶ φύσεως*) nagy munkában. Epikuros elméletének főbb pontjai tisztán állnak előttünk. Alapvető tétele az, hogy a környező dolgok hatása alatt, mintegy azok kényszerítésére az emberi természet sok mindent megtanul. Ezt a primitív tudományt azután az emberi elme a gondolkodás erejével formálja, a körülményeknek megfelelően tovább fejleszti, egyes helyeken, egyes népeknél gyorsabban, másoknál lassabban. Epikuros fogalmazásában: ³⁾ ἄλλα μὲν ὑποληπτέον καὶ τὴν φύσιν πολλὰ καὶ παντοῖα ὑπὸ αὐτῶν τῶν πραγμάτων διδασκῆναι τε καὶ ἀναγκασθῆναι τὸν δὲ λογισμὸν τὰ ὑπὸ ταύτης παρεγγυηθέντα ὕστερον ἐπακριβοῦν καὶ προσεξευρίσκειν ἐν μὲν τοῖσι θάττον, ἐν δὲ τοῖσι βραδύτερον καὶ ἐν μὲν τοῖσι περιόδοις καὶ χρόνοις (μείζους λαμβάνοντα ἐπιδόσεις) ⁴⁾, ἐν δὲ τοῖσι καὶ ἑλάττωσι. Ez a gondolat a φύσις egyeduralmának tagadása s mint ilyen alkalmas volt arra, hogy az eddig mereven egymással szembeállított φύσις- és νόμος-elméletet kibékítse. Fontossága kötelességünké teszi, hogy származására lehetőleg rámutassunk.

Aristotelesnél ez a gondolat számtalan változatban már megtalálható. Ha csak legfontosabb nyilatkozatait állítjuk össze, akkor is világos lesz, hogy nem Aristoteles valami ötletszerű megállapításával, hanem gondolatvilágának állandó tényezőjével van dolgunk. Így a Nikomachoszhoz írt ethikában olvassuk: ⁵⁾ δοκεῖ δ' ἐνίοις εἶναι πάντα τοιαῦτα, ὅτι τὸ μὲν φύσει ἀκίνητον καὶ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχει δύναμιν, ὥσπερ τὸ πῦρ καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Πέρσῃς καίει, τὰ δὲ δίκαια κινούμενα ὁρῶσιν. τοῦτο δ' οὐκ ἔστιν οὕτως ἔχον, ἀλλ' ἔστιν ὥς καίτοι παρὰ γε τοῖς θεοῖς ἴσως οὐδαμῶς, παρ' ἡμῖν δ' ἔστι μὲν τι καὶ φύσει, κινητὸν μέντοι πᾶν, ἀλλ' ὁμῶς ἔστι τὸ μὲν φύσει τὸ δ' οὐ φύσει. Világos, hogy Aristoteles szemében az embernél minden

¹⁾ Steinthal I 319. l.

²⁾ Újabban felveszik néhány majdnem szóról-szóra való egyezés alapján, hogy Lucretius közvetlenül a *μικρὰ ἐπιτομή*-ből is fordított. E nézet ellen — mint más alkalommal be fogom bizonyítani — igen súlyos érveket lehet felhozni.

³⁾ Diogenes Laertius X, 75. (Usener 26. l.)

⁴⁾ Kochalsky (Das Leben und die Lehre Epikurs, Leipzig, 1915, 70. l.) kiegészítése. A gondolat e nélkül is világos.

⁵⁾ V 7, 1134 b 24 (Apelt kiadása, Teubner, Leipzig 1912).

κινητόν, tehát a legmagasabb fokot nem a φυσικόν képviseli.¹⁾ Még nyomatékossabb rövidséggel fejezi ki ugyanezt a gondolatot más alkalommal:²⁾ ὅλως τε ἡ τέχνη τὰ μὲν ἐπιτελεῖ ἢ ἡ φύσις ἀδυνατεῖ ἀπεργάσασθαι, τὰ δὲ μιμεῖται. Az erényekre alkalmazza is tételét:³⁾ οὐτ' ἄρα φύσει οὐτε παρὰ φύσιν ἐγγίγνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. Ha itt az erények helyébe a nyelvet s az ἔθις helyébe az utilitást teszszük, nagyjában megkapjuk Epikuros elméletét a nyelv eredetéről.

Ezek után szinte megállapodhatnánk abban, hogy Epikuros elméletének vezető gondolatát Aristoteles munkáiból vette, mert az bizonyos, hogy ezekkel sokat foglalkozott.⁴⁾ Csábít erre a föltevésre Steinthal megállapítása is, mely szerint a görög szellem először Aristotelesnél merésztelte megtörni a természet varázserejét.⁵⁾ Előbbre tehát nem volna mit keresnünk. Mindezek ellenére Epikuros kiindulópontja nem Aristoteles, hanem a hippokratesi gyűjtemény egyik ismeretlen írója. A kulcsot egy szinte szóról-szóra való egyezés adja kezünkbe. A bölcséleti szempontból annyira fontos utasításokban (*Παραγγελλίαι*) olvassuk:⁶⁾ ὁποληπτέον οὖν τὴν φύσιν ὑπὸ τῶν πολλῶν καὶ παντοίων προημάτων κινήθηναι τε καὶ διδαχθῆναι βίτης ὑπεούσης· ἡ δὲ διάνοια παρ' αὐτῆς λαβοῦσα, ὡς προσείπον, ὕστερον εἰς ἀλήθειαν ἵσταται... A jelen bizonyítás szempontjából nem az a döntő, ki írta az utasításokat, hanem annak a megállapítása, vajjon Epikuros előtt írták-e? Hornyánszky szerint az átvétel kétségtelen, de azért még nem következnék szükségképen, hogy az orvosiró az átvevő és nem Epikuros «idéző» közismertet név említése nélkül. Bizonyítékait lehetőleg kiegészítve teljes egészében elfogadom Hornyánszky nézetét a *παραγγελλίαι* zömének korai eredetét illetőleg.

Legfontosabb külső bizonyítéknak látszik a Littrénél és Hornyánszknál említett adat, hogy már Chrysippos, a híres stoikus filozofus alig egy emberöltővel Epikuros után magyarázta az utasítások említette különbséget a χρόνος és καιρός közt,⁷⁾ a mit aligha tett volna meg, ha kortárs munkájáról lett volna szó.⁸⁾ Korábbi eredetre következtethetünk abból is, hogy az utasításokat, különösen az első részét, stoikus szellemben átdolgozták, míg a munka zöme igazi hippokratesi felfogásról tanuskodik.⁹⁾ Az átdolgozás föltehetőleg

¹⁾ Steinthal I² 323 l.

²⁾ Phys. II 8, 199a 15.

³⁾ Nikom. eth. II 1, 1103a 23.

⁴⁾ V. ö. többek között Usener 175 l.

⁵⁾ Steinthal I 323 l. «Das φυσικόν ist gar nicht das Höchste. Hier zerreißt der hellenische Geist zum ersten Male den Nabelstrang, der ihn an die Mutter Natur bindet.»

⁶⁾ Littré, Oeuvres complètes d'Hippocrate IX 252 l. Az egyezést már Littré látta, bővebben azonban csak Hornyánszky (i. m. 463 l. 177 jz.) foglalkozott vele.

⁷⁾ Littré IX 246 l. Littré egy Darembergtől kiadott glossára támaszkodik.

⁸⁾ Chrysippos e szavakat magának Hippokratesnek tulajdonítja Littré IX 250 l.

⁹⁾ A sűrűn előforduló stoicismusokat Hornyánszky hangsúlyozza, míg a hippokratesi gyűjtemény más, feltétlenül régi eredetű tanaival való egyezést röviden Littré fejtegeti.

szintén korai, minden valószínűséggel Chrysippos előtt már megtörtént,¹⁾ a munka egésze tehát szükségképen még régebb eredetű. Nincs semmi okunk változtatni Hornyánszky felfogásán: «Ha iratunk ismerettani részében utólagos stoikus átdolgozáson ment is keresztül, vagy stoikus széljegyzetek kerültek is bele, az egész könyv laza összefüggésű, mozaikszerű tartalmát tekintve nem szabad abból azt következtetnünk, hogy a *παράγελαι* a maguk egészében későbbi eredetűek.»²⁾ Gossen — nem tudom, milyen alapon — lehetőknek tartja,³⁾ hogy e munka szerzője Demokritos egyik követője, Nausiphanes (359 körül Kr. e.), kiről tudjuk, hogy valószínűleg Epikuros mestere volt.⁴⁾ Ha ezt a pusztá feltevést sikerülne is valakinek a valószínűség fokára emelni, akkor sem kellene ama nézetünket megváltoztatnunk, hogy a jelen esetben is eklektikus Epikuros a kiíró, nem pedig az utasítások szerzője.

A munka magva tehát minden valószínűséggel Epikuros előtt keletkezett. Azt kell még csak eldöntenünk, a szóban forgó *τόπος* esetleg nem későbbi betoldás eredménye-e? A stoikus átdolgozóra nem gondolhatunk, mert legnagyobb mértékben valószínűtlen lenne annak a feltevése, hogy egy stoikus az ellenséges iskola fejének, Epikurosnek egyik legfontosabb ismeretelméleti elvét szinte szóról-szóra kiírja. Egyáltalán későbbi betoldást más kritériumok hiányában csak akkor feltételezhetnénk, ha ez a gondolat a hippokratési gyűjtemény kétségtelenül régi munkáitól idegen volna. Ennek pedig éppen az ellenkezőjét látjuk. Litré igazi hippokratési tanra ismer rá benne.⁵⁾ Hornyánszky idézi a hippokratési gyűjtemény egy másik könyvét (*Περὶ τέχνης*), a hol ugyanez a gondolat megtalálható hasonló kifejezésekkel.⁶⁾ Sőt az egyik iratban megtaláljuk levonva, éppen úgy, mint Epikurosnál, e tétel végső következményeit: a szerző, valószínűleg maga Hippokrates, megállapítja, hogy a kívülág hatásait más hatások keresztezik, a törvények összefoglaló neve alá sorozható «emberi szokások, intézmények, alkotmányok».⁷⁾ Ezzel szinte kibékíti

¹⁾ Lehet arra is gondolnunk, hogy a már meglevő stoikus elemek tették Chrysipposnak kívánatosná a bevezetésben fejtegetett ismeretelméleti megjegyzések magyarázását.

²⁾ Hornyánszky i. m. 463–464 lk.

³⁾ Pauly-Wissowa-Kroll, Real-Encyclopädie d. class. Altertums. «Hippokrates» czikk.

⁴⁾ D. L. X 13. Usener 365. l.)

⁵⁾ I. m. IV 247 l. «L'expérience d'abord, le raisonnement ensuite, telle est la double base sur laquelle l'auteur fonde la connaissance de la médecine. C'est la vraie doctrine hippocratique. Jamais Hippocrate n'a interverti les rôles, ni mis le raisonnement d'abord et l'expérience ensuite.»

⁶⁾ Hornyánszky i. m. 463 l. A *περὶ τέχνης* feltétlenül régi; v. ö. Gomperz, Gr. D. I. 341. «Die hippokratische Sammlung... enthält ein Stück, das wir mit voller Sicherheit dieser Epoche und diesem Kreise (sophisták kora) zuzuweisen mögen.» Egyáltalán nem bizonyos azonban Gomperz feltevése, hogy szerzője Protagoras. L. Hornyánszky 117 s. köv. lk.

⁷⁾ Hornyánszky i. m. 283–4 lk. A szóbanforgó munka *περὶ ἀέρων ὁδῶν τῶν*. Már Aristoteles valószínűleg ismeri. Litré Hippokratesnek tulajdonítja (I 333 l.). Hornyánszky is. Wilamowitz elvitatja Hippokratestól.

a νόμος és φύσις ellentétét. Részünkről utalunk még a *περὶ τέχνης* cz. irat egyik helyére (c. 2), hol épen a nyelv szempontjából elsimítva találjuk a természet és egyezmény ellentétes voltát: *τὰ μὲν γὰρ ὀνόματα φύσιος νομοθετήματα ἔστιν.*¹⁾

Hippokratesi gondolat tehát az, melynek segítségével sikerült Epikurosna a nyelv eredetének kérdésében minden eddigi gondolkodónál mélyebben összeegyeztetni, sőt a fejlődés szempontjából logikus rendbe állítani a herakleitosi φύσις-t és a demokritosi θέσις-t, illetőleg νόμος-t. De nem volt elég e két tétel kibékítése, hanem fel kellett készülnie azokra az ellenvetésekre is, melyekkel a görög gondolkodás mind a természet-, mind az egyezmény-elméletet külön-külön elégtelennek nyilvánította. Különösen arra kellett feleletet adni, honnan vannak a különféle nyelvek, ha eredetileg a természet alkotta őket, hiszen a természet mindenütt egyforma, tehát a nyelvnek is egyformának kellene lennie? Epikuros erre a milieu-elméletet hozza fel meglepő ügyességgel:²⁾ *ὁθεν καὶ τὰ ὀνόματα ἐξ ἀρχῆς μὴ θέσει γεγένηται, ἀλλ' αὐτὰς τὰς φύσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἑκαστα ἑθνη ἴδια πασχούσας πᾶνθη καὶ ἴδια λαμβανούσας φαντάσματα ἰδίως τὸν ἀέρα ἐκπέμπειν στελλόμενον ὑφ' ἐκίστων τῶν παθῶν καὶ τῶν φαντασιάζων, ὡς ἂν ποτε καὶ ἡ παρὰ τοὺς τόπους τῶν ἐθνῶν διαφορὰ ᾖ.*

Figyelmet érdemel ez a kezdetleges milieu-elmélet, mert ez is mutatja, mennyire felhasználta Epikuros a görög gondolkodás hagyományait. Itt megint a hippokratesi gyűjteményhez jutunk.³⁾ Noha a Hippokrates előtti gondolkodás a milieu-elmélet előfeltételeit megteremtette, noha utána Platon és Aristoteles ötletszerűen tesznek olyan megjegyzéseket, melyekkel részben közvetíthették volna ezt az elméletet Epikurosna, az elmondottak után nem kell közvetítőt keresnünk. Az epikurosi felfogás igazi alapját, legfontosabb alkatrészeit legteljesebben a *περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων* cz. már említett iratban találjuk meg, eme «legeredetibb, legnagyobb conceptiójú munkában, melyet az ó-kor az effajta kísérletek területén egyáltalán felmutathat» (Hornyánszky 265 l.). Az irat szerzője az embert beállítja a mindenségbe és felfogása szerint a különféle tájak szerint változó klimatikus viszonyok befolyásolják nemcsak a lelki benyomásokat, hanem az egyes fajok differentiatióját, a népindividuumok kifejlődését is. Különös figyelmet érdemelnek — épen az Epikuroshoz való átmenet szempontjából — azok a megjegyzések, melyek szerint az emberi hang minőségére sem közömbös a milieu.⁴⁾

Epikuros az itt található elméletet alkalmazta mély belátással a nyelv kialakulására. Szerinte a nyelv eredetileg ugyan *φύσει* keletkezett, mégsem kell megakadnunk a különbségeken, mert az egyes népfajok, lokális helyzetük szerint, különféle érzelmeiknek megfelelően

¹⁾ Littré VI. 4 l.

²⁾ Diog. L. X 75. (Usener 27 l.)

³⁾ A következőkhöz v. ö. Hornyánszky i. m. 261—319 lk.

⁴⁾ Cap. 5. (Littré II 24 l.) *Λαμποφῶνοί τε οἱ ἄνθρωποι...* (a keletre fekvő városokban); cap. 6. (Littré II 24—25 lk.) *Βαρυφῶνος τε εἰκὸς εἶναι καὶ βραγχώδεις διὰ τὸν ἥερα...* (a nyugatra fekvő városok lakóiról van szó); V. ö. még cap. 8. (36 l.), cap. 15. (62 l.)

és különféle benyomásai hatása alatt egymástól eltérően lökték ki torkukból a levegőt. Az eredeti *θέσις*-t Epikuros Demokritos tekintélye ellenére sem fogadta el. A nyelv későbbi alakításában azonban a főszerepet a *θέσις*-nek juttatja, miután az eddig ellenséges *φύσις* szövetségesévé tette. A *μικρά ἐπιτομή* nem mondja meg szóval, mi a rugója a további fejlődésnek, de az összefüggésből kétségtelenül kiderül, hogy a *θέσις*-t a Lucretiusnál említett utilitas — a gyakorlati szempont — tette szükségessé. Az emberek, hogy a kétértelműséget elkerüljék s hogy beszédjüket rövidebbre foghassák, egyezményt kötöttek az egyes szavak jelentését illetőleg. A fejlődésnek még magasabb fokán a tehetségesebbek az elvont fogalmakat jelölő szavakat képezték: ¹⁾ *ὅσπερ οὐδὲ κοινῶς καθ' ἑκαστου ἔθνη ἴδια πασχούσας πάθη καὶ ἴδια τεθῆναι πρὸς τὸ τὰς δηλώσεις ἵπτον ἀμφιβόλους γενέσθαι ἀλλήλοις καὶ συντομωτέρας δηλουμένας· τινὰ δὲ καὶ οὐ συνωρώμενα πράγματα εἰσφέροντας τοὺς συνειδότες παρεγγυῆσαι τινὰς φθόγγους τοὺς [μὲν] ἀναγκασθέντας ἀναφωνῆσαι, τοὺς δὲ τῷ λογισμῷ ἐλομένους κατὰ τὴν πλείστην αἰτίαν οὕτως ἐρμηνεύσαι.*

Epikuros elméletében a következő logikai tagok szerepelnek: 1. A nyelv *φύσει* keletkezett. A különféle benyomások hatása alatt, melyekre befolyással volt a környezet is, az emberek különféle ösztönyszerű hangokat bocsátottak ki. Ezek összesége alkotta az embryonális nyelvet. Ez az embryonális nyelv nem mindig világos, sem nem pontos, de kezdetleges megállapodásokra mégis alkalmas. 2. A hasznosság elve rávezette az embereket, hogy megállapodás útján (*θέσει*) a primitív nyelvet tovább fejleszszék, használhatóbbá tegyék. Szigorúban körvonalozták tehát az egyes hangcsoportok jelölését, rövidebbé tették a beszédet. 3. Az elvont fogalmakat még később kezdték jelölni szavakkal.

Ha Lucretiust összehasonlítjuk Epikurosszal, első pillantásra látjuk, milyen fogyatékos fogalmat ad a latin költő arról a modern szempontból is figyelemreméltó logikus elméletéről, melyet mesterénél találtunk.²⁾ Lucretius csak a *φύσις* problémát tárgyalja. A fejlődési fokokatokat egyszerűen eltüntet. A nyelvek pluralitására és az ezzel kapcsolatos milieu-elméletre még csak nem is utal. Annak fejtegetését is hiába várjuk, hogy a *φύσις* tulajdonképpen alap: az igazi nyelvalkotást a *θέσις* végzi. Csak az utilitas közbeszövése sejteti, hogy Lucretius forrásában szó volt a *θέσις*-ről, de, mint láttuk, az utilitas szerepét Lucretius tovább egyáltalán nem feszegeti. Mi ennek a sajátságos pontatlanságnak az oka? Meg nem értés aligha, mert az elméletnek különösebb nehézségei nincsenek s Lucretius sok esetben Epikurosnak jóval nehezebb tételeit játszi könnyűséggel fejtegeti. Csak arra gondolhatunk, hogy a nyelvelmélet közel sem jelentett annyit Lucretiusnak, mint mesterének. Lucretius elméleti érdeklődése

¹⁾ Diog. L. X 76. (Usener 27 l.)

²⁾ Epikurost megdicséri Gomperz Gr. D. I 320 l. «Es war keinem anderen, als eben Epikur vorbehalten, das tiefe Dunkel, das diesen Gegenstand umgab, zu lichten, und durch die Annahme eines natürlichen sowohl, als eines konventionellen Sprachelementes den Knoten soweit zu entwirren, als dies mit den unvollkommenen Mitteln, über die das Altertum verfügt hat, irgend möglich war.»

a gyakorlatiánál általában csekélyebb. Míg a praktikus szempontból hasznosítható tételeket a legnagyobb aprólékosággal kész kifejteni, addig a tisztán elméleti értékű részeket sokszor megrövidíti. Ebben hű maradt ugyan mesterének vezérlő gondolatához,¹⁾ de maga Epikuros nem tudott következetes lenni minden esetben önmagához. Hiába hirdette, hogy az elméleti tudománynak semmi értelme, csak az élet-boldogság szempontjából szabad vele foglalkoznunk, mégsem tudott érdeklődés nélkül elmenni olyan tudományos problémák mellett sem, melyek az élet boldogságával ugyancsak távoli kapcsolatba hozhatók. Ennek nemcsak Epikuros lelki alkotottsága az oka, hanem az a helyzet is, melyet ő a görög tudomány és bölcsélet történetében elfoglalt. Későn jött, sokat készen talált s egész rendszerének versenyzőképesége érdekében álláspontot kellett foglalnia mindazon főbb problémákkal szemben, melyek a görög elmét előzőleg és az ő korában foglalkoztatták. Lucretiust ilyen természetű kényszerítő körülmények nem kötötték. Epikurosra érinteni kellett a nyelv problémáját s ha már érintette, számot kellett vetnie az eddigi kísérletekkel, a felvetődhető ellenvetésekkel. Így elméletét minden eshetőség ellen körülbástyázva kellett megalkotnia, a mi elsősorban logikus összekötöttséget kívánt. Lucretius azt választhatta ki mestere tanából, a mi céljának és ízlésének legjobban megfelelt.

Jellemző a két álláspont különbözőségére, hogy míg Epikuros a *μικρά ἐπιτομή*-ben — az emberi művelődés más elemeit nem is érintve — aránylag bőven kifejti a nyelv eredetének kérdését, addig Lucretius, kinek erre sokkal nagyobb tere volt, az adott összefüggésben is csak fogyatékosan, szinte szemelvényesen foglalkozik vele. Ép így Lucretius csak röviden érinti az evanta és coniuncta, a partes minimae, az atomok belső mozgásának kérdését, mikor mindezek a *μικρά ἐπιτομή*-ben aránylag bő tárgyalásban részesülnek. Ebből következik, hogy e tételek a rendszernek legeredetibb, sokat vitatott részletei, a mi azonban Lucretiusra nézve még nem kényszerítő körülmény.²⁾

Gondolhatunk azonban még másakra is. A nyelv eredetének kérdése, mint legjobban Platon Kratylosából látható, egyúttal fontos ismeretelméleti kérdés. Epikuros genetikus szempontja ellenére sem hagyja érintetlenül a problémának ezt az oldalát. Találunk nála olyan megjegyzéseket, melyek logikai (illetőleg epikureus műszóval: kanonikai) szempontból is fontosnak sejtetik a nyelv eredetének kérdését. A logikában a szörszálhasogató ellenfelek valószínűleg sok nehézséget támasztottak a nyelvelmélet segítségével. A *μικρά ἐπιτομή* elején rögtön figyelmezteti Epikuros Herodotost a pontos nyelvhasználat fontosságára.³⁾ Ennek a gondolatnak mintegy természetes folytatása az az elmélet, mely a nyelv eredetére igyekszik világosságot árasztani. Más alkalommal is látjuk, milyen gonddal igyekszik Epikuros az annyira megvetett dialektikus szófacsarással szemben egyegy, különben a rendszer szempontjából kevésbé fontos részletet eleve

¹⁾ D. L. X 142 (Usener 73 l.) Εἰ μὴ δὲν ἡμᾶς αἱ τῶν μετεώρων ὑποψίαι ἡνώχλουσι καὶ αἱ περὶ θανάτου, μή ποτε πρὸς ἡμᾶς ᾗ τι, ἔτι τε τὸ μὴ κατανοεῖν τοὺς ὄρους τῶν ἀληθόνων καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, οὐκ ἂν προσδεόμεθα φυσιολογίας.

²⁾ Giussani i. m. I 9—10, 16 lk.

³⁾ Diog. L. X 37. (Usener 4. l.)

megerősíteni: tanulságos példa erre az idő fogalmának meghatározása.¹⁾ Lucretius azonban a kanonikát igen fogyatékosan tárgyalja, őt tehát ilyen ismeretelméleti szempontok nem befolyásolták.

Jellemző, hogy Lucretius a főtétel százaz kijelentését nem tekintve a szebbnél-szebb hasonlatokat egymásra halmozza: Epikurosból tehát olyan részleteket tartott meg, melyek képzeletét működésbe hozták, melyek színezésében, költői feldíszítésében a természet aprólékos életét is megfigyelő tehetsége méltóan ragyoghatott. Itt *valóban* maximus in minimis. Ez az eljárás természetes és bizonyos fokig jogosult. A tudományos gondolat, ha művészi formát akar ölteni, abstract jellegét levetkőzve szükségképen érzéssé változik, mert a képzeletet csak ez hozhatja mozgásba. Sikerült részeiben Lucretius kitűnő czáfolata annak a sokszor emlegetett tételnek, mintha a tudományos szellem megkötné a költői képzelő erőt, mintha az analysis szükségképen megölné az érzést. Sokszor bámulva látjuk, milyen könnyű szerrel győzi le a legelvontabb eszméket a közvetlen megfigyeléstől friss analógiák fölényes halmozásával, az ideák symbolikus megérzékítésével, a természeti jelenetek kedvteli festésével. Ha azonban az anyagot nem sikerül költői szempontból átlelkésíteni, ha a helyes érvelés és a költői elrendezés igényeit, akár valódi nehézségek, akár subjectiv csüggettség miatt²⁾ nem tudja összegyeztetni, akkor Lucretius nem egyszer — így a nyelv eredetének kérdésében is — feláldozza a tudományos gondolkodás követelte szabatoságot és teljességet. Lucretius inkább költő, mint bölcselő s ha a kettő szembe kerül, talán feltett szándéka ellenére a költészetből, melynek ő a szerény «ancilla scientiæ» szerepet szánta, «domina scientiæ» lesz.

Sajátságos, hogy ilyenkor ragyognak legszebben analógiái. Ezek a tudományos gondolkodás szempontjából sem eleve lekicsinylendők. Egy Galilei, vagy egy Carnot az analógiák intelligentiájával progressiv általánosítások útján teremtették meg a modern energetikát. Lucretiusnál nincs ilyen magas rendeltetésük: egyrészt a már kész igazságot érzékeltetik, másrészt — mint Platónnál a mythosok — a logikai hiányokat palástolják.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

BÉCS ÉS A NÉMET PHILOLOGIAI TÖREKVÉSEK A XIX. SZÁZAD ELEJÉN.

1856-ban foglalta el Franz Pfeiffer germanistikai tanszékét a bécsi egyetemen; ezáltal a dunai császárváros is egyik központjává lett a német philológiai kutatásoknak, a melyek fokozottabb mértékben ölelték fel az ausztriai könyvtárakban található középkori irodalmi emlékeket.

¹⁾ Diog. L. X 72. (Usener 24 l.)

²⁾ Lucretius valószínűleg epileptikus volt. V. ö. Brieger i. ért. 280. l.

Mindamellett Bécs szereplése a germanistika történetében sokkal régebb időkre megy vissza. Nem szándékom a császárváros illetén szerepének részletes képét nyújtani, mindössze néhány levelet szeretnék nyilvánosságra hozni, amelyek a németországi romantikának Bécs philológiai tevékenységére gyakorolt hatását lesznek hivatva feltárni és amelyek irányzatukban a német philológiának hazánkhoz való viszonyával is többé-kevésbbé kapcsolatosak. Ha mégis visszanyúlok a régebbi időkre is, azért teszem, hogy a tudományos fejlődés és a traditio folytonosságát ezen a téren is legalább főbb vonásaiban feltüntessem és ezáltal a XIX. század elején bekövetkezett élénk tudományos érintkezést Bécs és Németország között érthetőbbé tegyem.

I. Előzmények.

A halódó középkor régi kultúrájának néhány csekély maradványát átmentette az osztrák fővárosba, amelyben I. Miksa uralkodása alatt a letűnő korszak véghullámai a humanizmus fiatal energiáival egyesültek és megalapítóivá lettek annak a tudományos iránynak, melynek hordozói mint udvari alkalmazottak egyszerre függő és független helyzetben életerejüket egyazon egységes és általános érdeknek szolgálatába állították. A császári historiographusok, levéltárosok és könyvtári tisztviselők egész önkénytelenül szentelték tudományos működésüket az uralkodóház és az állam szolgálatának, és egész természetesen kellett ezen helyzetből bizonyos tudományos hagyománynak kialakulnia, amely I. Miksa történetíróitól Suntheimtól és Cuspinianustól¹⁾ Laziuson át Lambeciusig és onnan — sok más néven keresztül — Kollárhoz, Denishez, Joh. Müllerhez, Hormayrhez és Kopitárhoz vezet. Nem csoda, ha ezen traditiónban a régi német irodalom emlékeinek is jut némi kis hely.

Lazius a XVI. század egyetlen írója, a ki a következő két évszázadnak a Nibelungenlied néhány strófáját átszarmasztatta,²⁾ Lambecius I. Lipót történetírója, a ki 1665-ben Bécsbe szállította az ambrasi könyvtár híres kéziratgyűjteményét,³⁾ a ki ezen kéziratgyűjtemény katalógusát is elkészítette és a ki 1665—1679 dolgozott a bécsi udvari könyvtár kézíratainak ismertetésén, a nélkül, hogy nyolcz folio kötetre terjedő művében — bár itt-ott régi német költeményekről való tudósítások is kerültek belé — még a görög nyelvű kéziratokat is teljesen kiaknáztta volna.⁴⁾ Munkáját a XVIII. század elején Gentilotti folytatta, a kinek kézíratos összeállításában már a német nyelvű kéziratok is szerephez jutottak, míg 1766—1772 újabb kötettel kibővítvé, Lambecius művét Franz Kollar bocsátja újból sajtó alá.⁵⁾

¹⁾ V. ö. Jahrb. der Kunsthistorischen Sammlungen des Kaiserhauses. Wien, VII. 1. s. k. lk. — Az udv. könyvtár tisztviselői rövid méltatását adja Gottlieb Leon: Kurzgefasste Beschreibung der K. k. Hofbibliothek in Wien. 1820.

²⁾ V. ö. EphK. 1916. 417. l.

³⁾ Eugen v. Sacken: Die k. k. Ambraser Sammlung. Wien, 1855. 29. l.

⁴⁾ R. Raumer: Geschichte der germanischen Philologie. 1870. 166. l.

⁵⁾ Hoffmann v. Fallersleben: Verzeichniss der altdutschen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien, Leipzig, 1841. VII. l.

Ez összeállításoknak és ismertetéseknek még semilyen philológiai vagy irodalmi természetük nem volt. Tisztán historiai érdeklődés keltette életre őket, és Németországból kellett irodalmi szempontból új értékelésnek kiindulnia, hogy Ausztriában is fokozottabb tevékenységre serkentse a régi német irodalmi emlékeket illetően.

A német ókornak irodalmi szempontból való feltámasztása és felfedezése Gottsched egyik nagy érdeme.¹⁾ A bárdok és skaldok is ő általa kerülnek nagyobb mértékben a német költők látszógebé. Ausztriára gyakorolt hatása köztudomású,²⁾ és így nem csodálható, ha működésének ezen iránya is hagyott maga után termékeny nyomokat. Egyéb tervei mellett a Bécsben és környékén őrzött régi német kéziratokra is kiterjedt érdeklődése; már 1748-ban figyelmeztet a bécsi könyvtárban lévő kéziratokra: «Ohne Zweifel mag die kostbare Sammlung von geschriebenen Sachen in Wien noch manches schätzbare Stück in sich verborgen halten, welches noch kein Lambecius aufgesuchet hat. Und es wäre zur gemeinschaftlichen Ehre der österreichischen Lande sowohl, als zum gemeinen Nutz der deutschen Litteratur höchst zuträglich, wenn man dergleichen treffliche Ueberbleibsel alter Zeiten ans Licht stellen möchte».³⁾ 1749-iki ott tartózkodása alkalmával nemcsak a bécsi udv. könyvtárban, hanem a melki, klosterneuburgi, göttweihi és kremsmünsteri kolostori könyvtárakban is kutatott.⁴⁾ Több ismeretlen kézirat másolata került így tulajdonába, a nélkül hogy ő maga őket mind értékesíteni tudta volna. Halála után hagyatékából Adelung ismételt felhasználta a bécsi kéziratok után készült másolatokat.⁵⁾ De Gottsched Bécsből való távozása után is felhasználta összeköttetéseit a régi német irodalomra vonatkozó kutatásaiban, így a mikor Boner Edelstein-jének tulajdonában levő másolatát a bécsi kézirattal összehasonlíttatja és kiegészítetteti.⁶⁾ Nem legkisebb érdeme végül, hogy előbb említett, az osztrákok régi irodalmáról írt értékezésével, a melyben idegen gyűjtemények kéziratai alapján írt Klingsohrról, Ottokar v. Hornekról, Teichnerről, Suchenwitról, Hammerstetenről stb. megalapítója lett az osztrák irodalomtörténetírásnak.⁷⁾

¹⁾ Josef Körner: Die Renaissance des germanischen Altertums (Zeitschrift für den deutschen Unterricht. 1913. 3. l.)

²⁾ Bleyer Jakob: Gottsched hazánkban. Budapest. Akadémia. 1909. 8. s. k. lk.

³⁾ «Kurzes Verzeichnis einiger öst. alten Dichter, die in deutscher Sprache geschrieben haben». (Neuer Büchersaal der schönen Wissenschaften und freyen Künste. Leipzig, VI. 1748. 70. l.)

⁴⁾ G. Waniek: Gottsched und die deutsche Literatur seiner Zeit. Leipzig 1897. 561. l.

⁵⁾ Magazin II. 3. 11. l. (Lanzelot); Magazin II. 3. 71. l. (Konrad v. Würzburg: Troj. Krieg); Jakob Püterich v. Reicherzhausen, Leipzig 1788. 13. l. (Lanzelot). — Friedrich Adelung művéhez (Altdeutsche Gedichte in Rom etc. Königsberg, 1799.) írt, a drezdai kéziratokat ismerető bevezetésében Gottschednek hat Ausztriából származó másolatát említi.

⁶⁾ Waniek i. m. 649. l.

⁷⁾ «Monatliche Auszüge alt- und neugelehrter Sachen», Olmütz 1749. III. Stück. (G. Waniek i. m. 651. l.); előbb: «Neuer Büchersaal der schönen Wissenschaften und freyen Künste» VI. 1748. 57. s. k., 126. s. k. lk.

Gottsched tehát Bécsben érdeklődést próbált kelteni a régi németiség irodalmi termékei iránt. Az ő hatása alatt hivatkozik leg-hívebb tanítvánja Scheyb ma már úgyszólván megemészthetetlen eposzában a *Theresiade*-ban (1746) minduntalan a régi germánok bárdjaira és skaldjaira, a mi által magában Bécsben is mintegy a német ókornak újjáélesztését készíti elő. Következetes fejlődési menetnek tűnik fel utána, hogy Denis, a félhivatalos barokk dicsőítő költészet terén mintegy Scheyb utódja, az első költő, a ki Ossian megismerése után a régi németiségnek (Gottschedtől átvett tiszteletét *bárd-dalok* formájába önti és ezáltal a XVIII. század egyik legnagyobb költői eltévelyedésének lesz előharczosa.¹⁾

Gottsched nyomán Németországban a régi németiség emlékei iránti irodalmi érdeklődés napirendre került és Bodmer meg Adelung mellett a német irodalom vezéralakjait, Klopstockot és Lessinget is varázsbatalmába kerítette. E két írónak volt (Gottsched és Gellert²⁾ után Ausztriában legnagyobb tekintélye és leghathatósabb befolyása. Ausztriával kapcsolatos törekvéseik germanistikai érdeklődésük irányában sem maradtak egészen hatástalanok.

Lessing 1775 tavaszán tartózkodott Bécsben, és ezen alkalommal Klosterneuburgba is ellátogatott, a hol az ágostonrend főnöke nagy előzékenységgel fogadta. Kísérője I. H. F. Müller, a kedvelt bécsi színész, következőképen emlékszik meg e látogatásról: «Auf sein Ersuchen fuhr ich mit ihm nach Klosterneuburg, als er hörte dass ich Freunde in diesem berühmten Stifte hatte. Wir wurden, da ich Tags vorher einen Bothen hinaufgeschickt hatte, mit vorzüglichen Wohlwollen aufgenommen. Der Herr Dechant Floridus Leeb nach-mahliger Prälat, und mein rechtschaffener Freund, der Bibliothekar Benedikt, waren entzückt, sowohl über Lessings Besuch, als auch über dessen Beurtheilung der im Stifte vorhandenen seltenen Manuscripte.»³⁾ Lessing a könyvtár kézirati régiségei között felfedezte a Bruder Philipp Marienleben-jét, melyről azután mint ismeretlen régi «Messiade»-ról ismételtlen kerültek tudósítások aköztudatba.⁴⁾ Bécsből való távozása után Bécsre vonatkozó reményei teljesen szertefoszlottak, úgyhogy addigi szoros összeköttetése is némileg meglazult.

Lessingnél tartósabb irodalmi hatása volt itt Klopstocknak, a ki főképen Denis közvetítésével jutott közelebb a bécsi irodalmi és tudományos körökhöz.⁵⁾ A «Messias» költője a hatvanas évek közepén kezdett behatósabban érdeklődni a régi német költői emlékek iránt,⁶⁾ és érdekes, hogy ezen érdeklődésének a kielégítésére Bécsre

¹⁾ V. ö. Eugen Ehrmann: Die bardische Lyrik im XVIII. Jahrhundert. Halle, 1892.

²⁾ Gellert hatását Ausztriában nyomon követni próbáltam «Ein Dichteroffizier aus Altösterreich» cz. értekezésemben. (Ungarische Rundschau 1916. 200. l.)

³⁾ I. H. F. Müllers Abschied von der K. k. Hof- und National-Schaubühne. Mit einer kurzen Biographie seines Lebens einer gedrängten Geschichte des hiesigen Hoftheaters. Wien, 1802. 97. l.

⁴⁾ H. M. Richter: Geistesströmungen. Berlin 1875. 210. l.

⁵⁾ H. M. Richter: Aus der Messias- und Werther-Zeit. Wien, 1882. 15. l.

⁶⁾ Fr. Muncker: Klopstock. 1900². 385. ll.

is gondol és hogy itt is «engedelmes» tisztelőjének, Denisnek a közbenjárását kéri fel. Klopstocknak ugyanis nagyon fáj, hogy a Nagy Károly által összegyűjtött német hősköltemények elvesztek, úgy hogy felfedezésükre tekintélyes díjat szeretett volna kitűzteni. Mæcenást keres tehát és ezt a bécsi hercegprímás személyében reméli megtalálhatni. A nála való közvetítésre kéri fel Denist.¹⁾ 1768 júl. 22. a Heliand-dal való foglalkozásáról értesíti, megkérdi, nem lehetne-e Hrabanus Maurus glossáriumának Bécsben nyomára jönni és hozzáfüzi: «Überhaupt wird mir jede Nachricht, die Sie mir von alten deutschen Handschriften geben können, sehr angenehm seyn. Man muss nur suchen, man findet oft mehr, als man denkt».²⁾ Nagyon valószínű, hogy Denis istenített megbízójának kívánságait a legnagyobb készséggel teljesítette, és feltehető, hogy Klopstock ösztönzése és hozzájárulása révén, hogy a mikor az udv. könyvtárba került, az ottan őrzött kéziratoknak is kiváló figyelmet szentelt és mintegy Lambecius folytatásaként a theologiai és nyugati nyelvű kéziratok katalógusát elkészítette.³⁾

Denis szolgál összekötő kapocsként azon törekvésekhez, melyek a XIX. század elején a német romantizmus philológiáját Ausztriával összetartják. Az Ausztria és Poroszország közötti politikai antagonizmus előbbi a hetvenes évek végén Németország többi részével is ellentétbe hozta, a politikai ellentét csakhamar irodalmi küzdelemmé is átalakult és ez sajnálatos módon megszakította a német államok élénk kulturai összeköttetését. 1794 után végleges szélséssé következett be Ausztria szellemi életében, és mindössze Denis patriarcha alakja képviseli azt a forumot, a melynél a régi törekvések hagyományosai a megváltozott viszonyok között is támogatást találhattak. Ő hozzá fordul a híres Gräter, a ki egyenesen tanítványának vallja magát, és nemcsak *Bragur* cz. germanistikai folyóirata terjesztésére kéri fel, hanem a bécsi német kéziratok ismertetésére is felhívja.⁴⁾ Adelung pedig, a ki feltétlen tekintély volt Ausztriában a XVIII. század végén,⁵⁾ a mikor *Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* cz. művét befejezni óhajtja, Denis útján akar közelebbi adatokat nyerni az udv. könyvtár kézíratairól: «Vielleicht ist unter Ihren Untergebenen jemand, der die dazu nöthige Fähigkeit und Neigung besitzt und dessen Bemühungen ich dann gern auf jede nur verlangte Art zu vergüten suchen werde».⁶⁾ Az öreg Denis mind Gräter, mind Adelung megkeresését tehetséges tanítványával, Gottlieb Leonnal intézteti el, a ki egyrészt mint az udv. könyvtár

¹⁾ 1767. szept. 8. — Michael Denis: *Literarischer Nachlass*, hgg. v. Jos. Retzer. Wien 1801. II. 117. l. — Később, a század végén Karl Heinze, «Hauslehrer bei Herrn Unruh zu Klein-Müncke bei Birnbaum in Südpommern», tényleg kitűzött e célra 100 arany jutalmat.

²⁾ U. o. 118. l.

³⁾ P. Hoffmann-Wellenhof: Michael Denis. Innsbruck 1881. 73. l. (Germanistikai törekvéseit l. u. o. 264. s. k. lk.)

⁴⁾ Denis: *Lit. Nachl.* II. 189—190. lk. — Grätertől 1789-, 1791- és 1796-ból való három levél van e gyűjteményben. — A «*Bragur*» első tudósítása a bécsi kéziratokról Ritter v. Massenhausennek Heidegger zürichi gyűjtő számára készült jegyzékéből való. (*Bragur* VI. 1. r. 140—167. l.)

⁵⁾ V. ö. Thienemann: *Német és magyar nyelvűjítő törekvések*. NPhD. I. Budapest, 1912.

⁶⁾ Denis: *Lit. Nachl.* II. 156. l.

hivatalnok, másrészt mint a régi német minneköltészet ausztriai felújítója¹⁾ különösen alkalmas volt ezen feladatra. Így kerülnek Leon közleményei Gräter *Bragur*jába. Leon 1797. febr. 22. értesíti Grättert arról, hogy Denis őt bízta meg kérése teljesítésével. «Ich unterziehe mich — folytatja — dieser Arbeit um so williger, da ich einer Seits ohnehin schon seit langer Zeit vieles über dieses Fach gesammelt habe, anderer Seits aber auch den Vorwurf dadurch zu entfernen hoffe, den man bisher, vorzüglich unseren inländischen Literatoren zu machen pflegte: dass wir mit den Anzeigen und der Herausgabe dieser Schätze theils zu geizig, theils zu fahrlässig wären, und an einer der Hauptquellen der altdeutschen Literatur den darnach Dürstenden gänzlich verschmachten liessen». Folytatólagos közleményekben «ein getreues Ve zeichniss aller Handschriften der Minnesänger» igér és egyelőre addig gyűjtött népdalaiból küld néhányat.²⁾ Így jut Adelung is közelebbi adatokhoz a bécsi kéziratokról, a mint az 1799. jun. 24. Denishez írt leveléből is kitetszik: «Ew. Wohlgeb. haben mein Verlangen, einige nähere Nachrichten von den in Ihrer trefflichen Bibliothek befindlichen alten deutschen Dichtern zu bekommen, mit einer Gütigkeit unterstützt, welche mich zu dem lebhaftesten Danke verbindet. Eben diese Gütigkeit verleitet mich aber, mir für beyliegendes Verzeichniss der noch übrigen mir wichtigen Handschriften gleiche Gefälligkeit zu erbitten. Dem braven und gefälligen Herrn Leon habe ich meinen Dank abgestattet».³⁾ Denis útján tehát Leon vált a XVIII. század végén a német philologia bécsi informátorává, szerepe azonban a XIX. századba is átnyúlik, a mennyiben v. d. Hagen is kap még tőle adatokat.⁴⁾

A romanticizmus felvirágzásával a szellemi összeköttetés Németország és Ausztria között ismét élénkebbé válik, úgyhogy a német romantika germanistikai érdeklődése is nagyobb hullámverést okoz. Ebben Denis utódának, Johannes v. Müllernek volt nem csekély szerepe. Müller, a ki elsőnek fedezte fel a Nibelungenlied költői értékét,⁵⁾ mint a bécsi udv. könyvtár első öre figyelmét a kézirati kincsekre is kiterjesztette. Hogy mennyire szívén viselte ezek ügyét, bizonyítja aggodalmas érdeklődése a francia invázió idején. «Sehr

¹⁾ R. Sokolowsky: Der altdeutsche Minnesang im Zeitalter der deutschen Klassiker und Romantiker. Dortmund, 1906. 95. s. k. lk.

²⁾ Bragur. Ein literarisches Magazin der Teutschen und Nordischen Vorzeit. Leipzig. VI. 1798. I. f. 168—170. lk. — Leon közleményei a Bragur-ban: «Altdeutsche Volkslieder mitgeteilt aus der kais. Bibl.» (VI. 2. r. 1800. 70—87. l.); «Aus den Handschriften des Kaisers Maximilian I.» (u. o. 166—188.); ezek folytatásai VII. 1802. 1. r. 191—208, 2. r. 89—105. VIII. 1812. 1. r. 170—185. lk. (Minnedalok fordítása.)

³⁾ Denis: Lit. Nachl. II. 156—157. lk. — Denisnek érdeme Oswald von Wolkenstein költeményeinek a felfedezése is, a kiről Commentariaiban először írt, miután Karl Leop. Röllig ezen felfedezéséről Grättert (Bragur VII. 1802. 2. r. 267—269.) már 1798. márcz. 29. értesítette.

⁴⁾ V. ö. Museum für altdeutsche Literatur und Kunst (Hagen és Büsching folyóirata) I. 1809. 548. l. — Itt megemlítendő még, mint egyedülálló jelenség Michaeler Iwein-kiadása (Wien 1786) az ambrasi kézirat után.

⁵⁾ Körner: Nibelungenforschungen der deutschen Romantik. Leipzig, 1911. 13. l.

gerne möchte ich wissen — írja 1806. febr. 25. Berlinből Hormayrnek¹⁾ — ob die literarischen und Kunstschatze gelitten haben? Haben wir noch die Peutinger'sche Karte, den Dioskorides, die mexikanische Chronik etc.? Denn immer noch hänge ich sehr an der Bibliothek! A mikor pedig megtudja, hogy a könyvtárakat sikerült a francziák elől megmenteni, örömmel írja: «Es war mir sehr tröstlich, dass die literarischen und artistischen Schätze unberührt geblieben, das Gegentheil war verbreitet worden. Es ist sehr gut, dass es bloss Lüge schadenfroher Menschen gewesen».²⁾ Mintegy önkényt következik, hogy Müller, a ki a középkor első tudományos megértője és feltárója volt, a ki a németiség középkori szerepét históriai műveiben annyi lelkesedéssel tolmácsolta és a ki a középkori németiség nagy eposzát először állította a görögök homerosi epikája mellé, a bécsi udvari könyvtár kincsei közt töltvén több esztendőt (1800–1804), ezekkel is foglalkozott. Tényleg készített egy kisebb jegyzéket a fontosabb német kéziratokról és azt Berlinben lelkes tanítványának, v. d. Hagennek adta át felhasználás végett, a ki azt 1809-ben ki is adta.³⁾

Müller hatása alatt a romantikusok közül először Tieck kezdett behatódobban a Nibelungenlied-del foglalkozni. Lefordításának és kiadásának gondolata esztendőkön át élt benne. E célból a Nibelungok kézirateit is alapos vizsgálódás tárgyaivá tette és új kéziratok után is kutatott. Római tartózkodása különösen gyümölcsöző volt régi német irodalmi terveire vonatkozólag, fáradhatatlanul kutatott a Vatikán régi német kéziratei között.⁴⁾ Itt Rómában tartózkodott ekkor csöndes visszavonultságban Marianna osztrák főhercegnő, I. Ferencz nővére, a kinek környezetében Tieck — nővére közvetítésével — szíves fogadtatásra talált.⁵⁾ Ez előkelő körben értesülnie kellett a bécsi irodalmi és tudományos áramlatokról. Őt elsősorban Bécs régi német kéziratei érdekelhették, a melyekről azonban környezete aligha tudott felvilágosítást adni. A leghíresebb osztrák költőt H. J. Collint azonban ebben a körben is ismerték, és úgy látszik, valamelyik római ismerős Tieck kérésének Collinhoz való közvetítésére vállalkozott. Collin maga nem tudott semmit e kéziratokról, annál kevésbbé mert mindaddig nagyon kevésbé érdeklődött a középkor, és különösen a német középkor iránt.⁶⁾ Nem sokkal előbb azonban Collin Hormayr útján összeköttetésbe került Joh. v. Müllerrel,⁷⁾ és így rögtön felhasználta az alkalmat, hogy a nagy történetírótól kérjen információt a romantikus költőt érdeklő kérdésekben. Müllerhez 1806. jun. 18. írt levelének vázlata fenmaradt a bécsi udv. könyvtárban,⁸⁾ és Tieckre vonatkozó kérése következőképen hangzik: «Ich wage es, mich mit einer

¹⁾ Archiv für Geographie, Historie etc. VII. 1816. 472. l.

²⁾ U. o. 473. l.

³⁾ Museum für altdeutsche Kunst und Literatur I. Berlin 1809. 552. s k. lk.

⁴⁾ G. L. Klee: Zu Ludwig Tiecks germanistischen Studien. Progr. Bautzen, 1895. 16. s k. lk.

⁵⁾ Rudolf Köpke: Ludwig Tieck. I. Leipzig, 1855. 321. l.

⁶⁾ Matthäus Collin: Biographie H. J. Collins. (Sämmtliche Werke VI. 1814. 430. l.)

⁷⁾ Ferd. Laban: H. J. Collin. Wien, 1879. 49. l.

⁸⁾ H. J. Collin levélfogalmazványai közt. Jelzet: LI. 32.

... Bitte an Euer Wohlgebohren zu wenden. Tieck, der sich gegenwärtig in Rom befindet, beschäftigt sich nun vorzüglich mit Aufindung der alten deutschen Poesie, und will auch das Epos der Nibelungen mit einer Abhandlung über alte deutsche Dichtkunst begleitet herausgeben. Er sucht zu diesem Ende mit grosser Sorgfalt die alten Manuskripte deutscher Dichtungen auf, und wünscht daher Nachricht von demjenigen zu erhalten, was sich hievon in Wien sowohl in der Hofbibliothek, als in Privatbibliotheken befinde. Euer Wohlgebohren werden sich hieran ganz gewiss erinnern, und ein deutsches Unternehmen gerne durch Ihren Beystand erleichtern. Ich würde sodann diese Notizen sogleich meinem Freunde zur weiteren Nachforschung übergeben, an welchen er sich in dieser Angelegenheit gewendet hat». Tieck nemsokára maga is megismerkedett Müllerrel,¹⁾ de addigra felhagyott Nibelungen-terveivel is, a mennyiben Friedrich Heinrich v. d. Hagen, a ki Müller és A. W. Schlegel személyes hatása alatt kezdett a régi német költészettel foglalkozni,²⁾ megelőzte 1807-ben megjelent Nibelungen-átdolgozásával.

Ausztriában ezen, részint Tieck «Minnelieder» átdolgozására visszamenő kiadás rögtön kedvező fogadtatásra talált, hisz Hormayr hazafias nemzeti szellemben való agitatioja itt szerencsésen előkészítette a talajt a németországi romantikusok hatásának. Egyike az új Nibelungen kiadás első eredményeinek Collinnak Nibelung-sorokban írt fontos balladája «Kaiser Albrechts Hund»,³⁾ a mely először (1807) egyesít magában osztrák és német romantikus hatást: tárgya Hormayr osztrák nacionalista irányát, formája v. d. Hagen germanistikai úttörését tükrözteti. Időközben a német romantikusok közül a legnevesebbek személyesen is ellátogattak Bécsbe és az ott levő kéziratokra is figyelmet fordítottak. A. W. Schlegel 1808 tavaszán tartja itt termékenyekké vált felolvasásait a drámáról,⁴⁾ nemsokára öccse Frigyes állandó tartózkodásra oda költözik,⁵⁾ és még ugyanazon évben Tieck is megérkezik.⁶⁾ 1810-ben Hormayr megalapítja «Archiv für Geographie, Historie, Statistik, Staats- und Kriegskunst» cz. folyóiratát, a mely nemcsak a történelmi okleveleknek és dokumentumoknak valóságos tömegét hozta napvilágra, hanem szép számmal hozott közporkori (különösen történelmi vonatkozású) költeményeket is. 1812-ben Schlegel megkezdi a «Deutsches Museum»-ot, mely egyenesen egyik főfeladatává tette a régi német kéziratok feltárását és kiadását. 1813-ban Brentano,⁷⁾ 1814-ben Grimm Jakab⁸⁾ tartózkodik hosszabb ideig

¹⁾ Köpke i. m. I. 336. l.

²⁾ Raumer i. m. 331. s k. lk.; R. Haym: Die romantische Schule. 1914³ 887. l.; Körner: Nib.-forschungen 60. l.

³⁾ Megjelent Hormayr Archiv-jában, 1810.

⁴⁾ J. Minor: A. W. v. Schlegel i. d. J. 1804—1845. (Zeitschrift f. d. öst. Gymn. XXXVIII. 1887. 594. l.)

⁵⁾ J. M. Raich: Dorothea Schlegel und deren Söhne Joh. u. Phil. Veit. Mainz, 1881. I. 242. s k. lk.

⁶⁾ Köpke: i. m. I. 339. l.

⁷⁾ 1813 júliusától 1814 augusztusáig (Reinh. Steig: Achim von Arnim und Clemens Brentano. Stuttgart, 1894. 315. s k. lk.).

⁸⁾ 1814 okt.—1815 június. (R. Steig: Achim v. Arnim und Jakob und Wilhelm Grimm. Stuttgart 1904. 310. l.)

a császárvárosban. Mind e kapcsolatok Ausztriát is belevonták a régi német irodalom iránti lelkesedésbe, úgy hogy Hagen, Büsching, Grimm és Lachmann ez irányú törekvései itt még Pfeiffer Bécsbe költözése előtt is teljes megértésre találtak.

II. Hagen és Büsching.

«Nachdem Österreich lange Zeit dem deutschen Geistesleben fern geblieben war, erst seit den Zeiten des Kaisers Joseph begonnen hatte, in Sprüngen das Versäumte nachzuholen, richteten die Romantiker ihre Blicke nach dem katholischen Wien. Hier erwartete sie ein jungfräulicher Boden, welcher ihrer Saat tausendfältige Frucht tragen musste. Zufall und Absicht führten eine Reihe von ihnen nach Wien, wo sie zwar nur halb verstanden, aber um so lauter gefeiert wurden». R. M. Werner ezen rövid jellemzése¹⁾ világosan elénk állítja a helyzetet, a melybe a romantikusok Bécsben kerültek. A josefinisztikus hagyományokon nevelődött, a jakobinus-üldözésektől megrémült értelmiség rövid tíz esztendőös megtérése óta még nem tudta teljesen levetkőztetni azt a szellemet, a melyet az osztrák felvilágosodás korában magába szítt. Bretschneider és Haschka megismerése A. W. Schlegellel szemben²⁾ nem egyedülálló jelenség. A bécsi irodalmi folyóiratok sokáig hevesen támadják az új szellemet.³⁾ János főherczeg pedig, a ki kora irodalmi és tudományos életének egyik főpártfogója volt, egyenesen ellenszenvvel viseltetik a Schlegelék irányával szemben, úgyhogy Grácban inkább szeretne papot látni az esztétika katedráján, mint Schlegel valamelyik követőjét. «In Rücksicht der höheren Aesthetik — írja 1812. okt. 18-án Kalchbergnek⁴⁾ — freue ich mich, wenn es ein Professor aus dem Stifte Admont übernimmt, es bewahrt uns vor einem Satelliten aus dem Schlegel'schen System». Valószínűleg rationalistikus okra vezethető vissza az az ellentét is, a melybe Széchenyi Ferencz gróf a házánál megforduló Schlegelék ízlésével került.⁵⁾ Így gondolom legalább megmagyarázhatni Dorothea Schlegel kijelentését: «Weniger habe ich seinen Geschmack für Poesie und Kunst geläutert und richtig gefunden, doch zeigt er auch keine entschiedene Liebhaberei für das Schlechte, vielmehr scheint ihm von dieser Seite das Universum verdeckt geblieben zu sein; vielleicht dass dieser Sinn ihm erst in einer bessern Welt aufgehen soll». ⁶⁾ Hasonló jelenség, hogy 1808-ban az osztrák Coriolanus költője még nem ismerte Shakespeare római tra-

¹⁾ «Aus dem Wiener Lager der Romantik». (Öst.-ung. Revue. N. F. VIII. 287. l.)

²⁾ U. o. 284. l. — R. Keil: Wiener Freunde. 1882. 103. l.

³⁾ Karl Wagner: Die Wiener Zeitungen und Zeitschriften der Jahre 1808 u. 1809. Wien 1914. 8. s. k. lk.

⁴⁾ A. Schlossar: Erz. Johann von Österreich und sein Einfluss auf das Culturleben der Steiermark. 1878, 80. l.

⁵⁾ V. ö. Jakob Bleyer: Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. München, 1913. 20. l.

⁶⁾ J. M. Raich: Dorothea Schlegel. II. 330. l.

gédiáját,¹⁾ hogy az a német író, a kit II. Frigyes egyedül érdemesített dícséretre, még 1814-ben is vak dühvel támadja Shakespeare-t, Goethét, sőt Lessinget is, nem is szólva a gyűlölt romantikusok műveiről.²⁾ A német romanticizmus iránya a XIX. század elején Bécsben meglehetősen idegen volt, magukról az irány vezéreiről is tájékozatlanok voltak,³⁾ és habár Hormayr már 1802 óta vasenergiával próbálta hazája intelligens közönségét belekényszeríteni egy a korabeli németországi irodalmi áramlatokkal párhuzamos romantico-nationalista áramlatba,⁴⁾ a németországi romantika kisebb harczosainak nem jelentéktelen érdeme, hogy úgy műveikkel, mint leveleikkel elárasztották a számukra oly idegen Ausztriát, és ezáltal egyre szélesebb köröket hódítottak meg a romantikus világfelfogás számára. A Bécsben lakó Schlegel Frigyes és a Bécsbe levelező Fouqué⁵⁾ mellett különösen Hagen és Büsching, a német középkor irodalmi emlékeinek e fáradhatlan két előharcosa, tett igen sokat a német romantika törekvéseinek Bécsben való meghonosítására.

A két jóbarát megragadott minden alkalmat, hogy Ausztriával

¹⁾ Köpke i. m. 339. l. ugyan — valószínűleg tévesen — azt állítja, hogy H. Collinnak ekkor még nem volt tudomása Shakespeare darabjáról. Hasonlóképen téves azonban Ferd. Laban (i. m.) azon kísérlete, hogy már a „Regulus”-ban is Coriolanus-hatásokat állapítson meg.

²⁾ Ayrenhoff: Sämmtliche Werke, Wien, 1814. I. 45—46. lk. „Wie kann man auch z. B. in der Tragödie den jetzt auf unserer Bühne so beliebten spanisch-englischen Geschmack aus dem rohen Mittelalter (der freylich so *vielseitig* ist, als eine in Facetten geschliffene Glaskugel, wie man Kindern zum Spielen gibt) nur einigermaßen billigen, da man zu gleicher Zeit den in der Natur und Vernunft gegründeten, und von den berühmtesten alten und neuen Kunstrichtern sanktionirten Regeln der dramatischen Dichtkunst entsagen muss? Jede Kunst hat ihre Regeln, nur die dramatische — Dank sey es unsern jetzt blühenden Dramenmachern und Histrionen! — hat bey uns Deutschen seit einiger Zeit keine mehr; und dürfte desshalb auch bald von der Liste der Kunst ganz weggestrichen werden». — 1804-ben kelt önéletrajzában pedig következőket írja: «Bewahre uns Apollo vor einer längeren Fortdauer der, von einem unserer jetzt herrschenden Dichter — der vermöge seiner unverkennbaren Talente viel Gutes leisten könnte — eingeführten Mixtur-Stücken, in welchen die heterogensten Auftritte, weinerliche und burleske, lehrreiche und höchst unmoralische Philosophen- und Kinder-Scenen so zusammengemischt werden, dass das buntscheckigte Ganze, die dem grossen Haufen so beliebte, und desshalb von dem Verfasser bezweckte Wirkung einer Zauberlaterne nothwendig hervorbringen muss. Manches von den Dramen dieses überaus fruchtbaren Dichters scheint mir einer Pastete zu gleichen, in die ein eilfertiger Koch alle süssen und sauern Fisch- und Fleischbrocken, die er eben in der Speisekammer hatte, zusammen warf» (Sämmtl. Werke. 1814. I. 38. l.).

³⁾ V. ö. Bleyer Jakob: Hazánk és a német philologia a XIX. sz. elején. Budapest, Akadémia. 1910. 12. l.

⁴⁾ V. ö. Jos. Wihan: Matthäus v. Collin und die patriotisch-nationalen Kunstbestrebungen in Österreich zu Beginn des XIX. Jh.-s. (Euphorien 1901. Ergänzungsheft V.) Hormayr hatása az osztrák és magyar irodalomra azonban e külbömben igen értékes értekezéssel még nincs kimérítve.

⁵⁾ V. ö. „Aus dem Lager der Berliner Romantik” cz. cikkemet. (Archiv für das Studium der neueren Sprachen. 1916.)

közelebbi érintkezésbe jusson. Láttuk, hogy v. d. Hagen érintkezésben állott Leonnal, és hogy magához kerítette mindazokat a kéziratok jegyzeteket, a mik a bécsi könyvtár kézíratairól még német tudósok kezén voltak.¹⁾ Tiecket bécsi útja alkalmával szintén megkérte, hogy számára a könyvtárakban kézirati adatokat gyűjtsön.²⁾ Távozása után pedig a fiatalon elhunyt költőben, Leo v. Seckendorfban, talált hűség és jóakarató tudósítóra, a ki még a könyvtárban támasztott nehézségek ellenére is szívesen másolatot le nagyobb szemelvényeket akkor még berlini megbízójának.³⁾ 1809-ben a nemzeti lelkesedés a fiatal költőt, a ki 1806 óta tartózkodott Bécsben, szintén magával ragadta, mint népfelkelő-százados részt vett a hadjáratban és Ebelsberg mellett 1809 május 6. súlyosan megsebesülve abban a házban, a hová sebével szállították, halálát lelte.⁴⁾ Seckendorf halála és a nyugodtabb állapotok visszatérése után főképp Schlegel Frigyesz szerette volna philológiai tudósítónak megnyerni, a kit már kölni tartózkodása idejében is felkeresett irodalmi kérésekkel.⁵⁾ Csakhogy Schlegel 1812-ben maga alapít folyóiratot, a Deutsches Museumot, a melynek egyik főfeladatává a régi német kéziratok felélesztését és közvetítését teszi. Esetleges felfedezések és kézirati nyomozások a külföldben is igen lusta Schlegelnek magának kellett folyóirata számára és így jelentős szerepe Hagen további törekvéseiben nem igen lehetett. Eddigi dilettáns tudósítói helyébe ekkor egy tudományosan képzett nyelvész lépett Kopitar személyében, a ki kora legkiválóbb szlavistájaként szerepel és a ki mint a bécsi udvari könyvtár scriptora, majd őre különösen alkalmas volt az udvari gyűjtemény kézírataira vonatkozó felvilágosításokra.

Hagen és Kopitar levelezéséből egyetlen egy levél maradt fenn, érintkezésük kezdetét nem tudjuk egykori dokumentumokkal megvilágítani. Ennél világosabban domborodik ki Kopitar és Büsching v. d. Hagen által közvetített összeköttetése.

Büsching is régebb idő óta figyelte már az ausztriai philológiai eseményeket. Első ízben Ulrich von Liechtensteinnel kapcsolatban fordult érdeklődése az osztrák középkori emlékek felé. Tieck kiadásának megjelenése (1812) után azonnal Liechtenstein hazájában próbált adatok után nyomozni. Heti folyóiratában ezen actiójáról be is számolt: «Der Herausgeber dieses Wochenblattes versuchte sogleich nach Erscheinung des Frauendienstes einige geschichtliche Nachrichten zu sammeln, um wo möglich einmal dieses Minnesängers Leben zu schreiben; die deswegen angestellten Versuche haben indessen noch bis jetzt nicht den gewünschten Erfolg gewährt, doch hat er die

¹⁾ A Joh. v. Müllerén kívül az Oberlinét is, a ki azt 1787. Brun útján kapta Bécsből. Kiadta: Museum für altddeutsche Literatur und Kunst I. 1809. 563. s. k. lk.

²⁾ Klee i. m. 24. l.

³⁾ Seckendorf közlései megjelentek: Museum für altddeutsche Literatur und Kunst I. 615. s. k. lk. Hug- und Wolfdietrichről, Die goldene Schmiede-ről, Tristanról és Titurelről számol be.

⁴⁾ Nagl-Zeidler-Castle: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte II. 1914. 875. l.

⁵⁾ Két levelét közlöm «Aus dem Lager der Berliner Romantik» cz. czikkben.

Aufmerksamkeit auf diesen Dichter von mehreren Seiten in der Steiermark anzuregen gesucht und schon mehr als bloss freundliche Versprechungen erhalten». ¹⁾ Büsching 1814-ben fordult volt felvilágosításért Stájerországba és egészen természetes, hogy a nem rég (1811) alakult stájer múzeumot, a Joanneumot kereste fel kérésével. János főherczeg, a múzeum nagylelkű alapítója és pártfogója, 1814 febr. 9. értesíti az intézet történész-gondnokát, Kalchberget Büsching levéléről: «Sie werden durch Mohs einen Brief des verdienstvollen Archivars Büsching aus Breslau erhalten, was wir nur immer im Stande sind ihm zu verschaffen, dies soll geschehen». ²⁾ Néhány nappal rá (II. 17.) Kalchberg válaszol a főherczegnek és azt írja, hogy legkönnyebben a Schwarzenberg herczeg tulajdonában levő murai levéltárban lehetne Ulrich v. Liechtensteinre vonatkozó adatokat találni, a mennyiben a murai vár egyenesen a Liechtenstein-nemzetségtől szállott a Schwarzenberg-családra. ³⁾ János főherczeg maga közvetít Schwarzenbergnél: «Mit dem Fürsten v. Schwarzenberg habe ich gesprochen, er versprach mir alles zu geben, was er hat — da hoffe ich, da das Archiv in Ordnung ist, manches zu erhalten, indess trachten Sie für Büsching zu erhalten, was Sie können». ⁴⁾ A főherczeg ezen érdeklődése alapján közölhette Kalchberg június 25. Büschinggel, hogy a murai levéltár kéziratainak a megszerzése kilátásban van. ⁵⁾ Úgy látszik, Büsching válaszában Ulrich költeményei kutatására fuzdíthatta Kalchberget, mert ez július 1. már nemcsak életrajzi adatok felfedezésére gondol. «Vielleicht gelingt es uns — írja a főherczegnek ⁶⁾ — zu Murau die Gedichte Ulrichs von Liechtenstein zu finden. Was wir von dem Leben dieses alten Minnesängers auffinden konnten, habe ich an Büsching nach Breslau geschickt». Kalchbergen kívül Büsching kezdeményezése mások figyelmét is felkeltötte, így Cerroni, kormányzósági titkár, Brünnben egy genealogiai kézirat alapján Ulrich tiroli származását akarja bebizonyítani, ⁷⁾ a mi ellen Kalchberg határozottan síkraszáll, Tieck kiadása alapján törve lándzsát a költő stájer származása mellett. ⁸⁾

Időközben Büsching barátján, Suppantshitschon kívül Kunisch lép be a délausztiai tudósítók sorába. Bécsben pedig Matthäus v. Collinon ⁹⁾ kívül nemsokára Kopitarban nyer hűséges munkatársat és barátot.

¹⁾ Wöchentliche Nachrichten für Freunde der Geschichte, Kunst und Gelahrtheit des Mittelalters. 1816. I. 47. l.

²⁾ Schlossar i. m. 116. l.

³⁾ U. o. 274. l.

⁴⁾ 1814. febr. 23. — U. o. 117. l.

⁵⁾ Wöchentliche Nachrichten 1816. II. 48. l.

⁶⁾ Schlossar i. m. 289. l.

⁷⁾ Wöchentl. Nachr. 1816, II. 231. s k. lk.

⁸⁾ U. o. IV. 25. s k. lk.

⁹⁾ Büsching Collin közvetítésével használja Dietrichstein gróf Titulár-kéziratát (Wöchentl. Nachr. 1816. II. 198. l.) és más alkalmakkor is felhasználja bécsi ügyei elintézésére. (V. ö. Büsching levelét 1814. jan. 8. Kovachichhoz. Bleyer: Hazánk és a német phil. 58. l.) — Gróf Dietrichstein kéziratai iránt egyébként Grimm Jakab is érdeklődött Dobrowsky útján. (Sauer: Aus Jakob Grimms Briefwechsel mit slav. Gelehrten. Prag, 1908. 3. s k. lk.)

Büsching és Kopitar ismeretségét — a mint említettük — v. d. Hagen közvetítette. Büsching levelei fennmaradtak,¹⁾ úgyhogy belőlük nemcsak viszonyukra, hanem a németországi germanistika bécsi kapcsolataira is némi fény derül, legnagyobb fontosságuk azonban, hogy eldöntenek egy kérdést, a mely eredménytelenül foglalkoztatta eddig a germanistákat és szlavistákat. 1814-ben jelent meg ugyanis Vuk Stephanovitsch szerb népdalgyűjteményének első része Bécsben, a mely létrejöttét leginkább Kopitar befolyásának köszönhette. A következő esztendőben a Wiener Allg. Literatur-Zeitung egy névtelen ismertetést hozott róla egy kiváló német tudóstól, a ki nem volt kisebb ember, mint maga Grimm Jakab.²⁾ A kedvező fogadtatás, a melylyel különösen a német tudósok részéről találkozott. gyűjteményének folytatására bírta Vuk Stephanovitschot, úgyhogy 1815-ben egy második kötetet bocsátott a nyilvánosság elé. A Wiener Literatur Zeitung erről a második kötetéről is hozott értesítést és azt kb. tizenkét hosszabb-rövidebb népdal verses fordításával egészítette ki. Nagyon közelfekvő gondolat volt, hogy ezt a második ismertetést is Grimm Jakab írhatta, úgyhogy, habár magában a bírálóban némi megjegyzések szláv szerző mellett tanuskodtak, Grimm hagyatékának rendezői ezt is felvették kisebb műveinek gyűjteményes kiadásába.³⁾ Csakhogy ugyanezen cikk már előbb Kopitarnak Miklosich által rendezett kisebb iratai közt is megjelent.⁴⁾ M. Murko 1904-ben megpróbálta a szerzőség kérdését eldönteni,⁵⁾ és igen meggyőzően bizonyított belső érvekkel Kopitar szerzősége mellett. Felfogása mégsem tudott minden ellenmondást megszüntetni, mert Milan Čurčin még Murko bizonyításai ellenére is Grimm szerzőségét tartja valószínűbbnek.⁶⁾ Főérve, hogy nem tartja Kopitart képesnek arra, hogy folyékony német versekben tudjon fordítani. Már azáltal is elesnék ezen kifogás, ha egyszerűen arra vonatkozólag jutnánk adatahoz, hogy Kopitar megpróbálkozott a szerb népdalok verses fordításával. Csakhogy ennél sokkal többet tudunk meg az alább közölt levelekből: egészen határozottan megtudjuk, hogy a kérdéses fordítások tényleg Kopitartól valók, továbbá Kopitarnak egy másik, Büsching Wöchentliche Nachrichten cz. folyóiratában megjelent népdalfordításáról is tudósítást kapunk.

Vuk gyűjteményének első két része előfizetésre jelent meg. Úgy látszik. Kopitar ezen körülményről panaszosan említést tett v. d. Hagennek és ez alkalommal említhette, hogy szeretné németre fordítani e népdalokat, ha a kiadás körül nehézségek nem volnának. Büsching régóta foglalkozott a népdallal, 1807-ben Hagennek együtt

¹⁾ Cs. k. udvari könyvtár levelestára. Jelzetük: VI. 100.

²⁾ III. 1815. szept. 15. 74. sz. 1168. s k. lk. — Kleinere Schriften IV. 1869. 427. s k. lk.

³⁾ Kleinere Schriften. Berlin. IV. 1869. 437. s k. lk.

⁴⁾ Kleinere Schriften I. 1857. 347. s k. lk. (Több kötet nem jelent meg.)

⁵⁾ Eine Jakob Grimm fälschlich zugeschriebene Rezension serbischer Volkslieder. (Euphorion XI. 1904. 106. s k. lk.)

⁶⁾ Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur. Leipzig 1905. 100. l. — Čurčin munkájában tehát az összes ezen fordításokkal kapcsolatos Grimmre vonatkozó magasztalások Kopitar javára irandók.

kiadott volt egy kis népdalgyűjteményt, a melyben francia és holland énekek is foglaltattak.¹⁾ Mintegy ennek folytatásaképen jelentek meg 1812-ben népmeséi és mondái,²⁾ de hogy később is előszeretettel foglalkozott a népköltéssel, annak jele, hogy említett folyóiratában is tág helyet juttat neki. Nem csodálható, hogy értesülve Kopitar tervéről, lelkesedéssel ajánlja fel neki vállalatát, melynek folytatását tervezi. Érdekesek a levélben a honoráriumra vonatkozó megjegyzések: pénz helyett könyveket ajánl fel tiszteletdíj gyanánt.

1.

Hochverehrter Herr

Ew. Wohlgeboren äusserten in einem Briefe an meinen Freund v. d. Hagen, dass Sie wohl geneigt wären, ein zehn bis zwölf gedruckte Bogen aus den in Wien erschienenen Serbischen Volksliedern zu übersetzen, dass sich aber in Oestreich kein Buchhändler zur Annahme geneigt fände. Es würde mir sehr erfreulich sein, wenn Sie mir diese Übersetzung zu einem Unternehmen, das ich hier schon vor ein paar Jahren anfang und fortsetzen will, anvertrauen wollten. Es ist ein Unternehmen auf eigene Kosten und es ist kein Buchhändler Kniff, wenn ich Sie versichere, dass auch bei uns der Buchhandel so schlecht ist, dass es immer Mühe hält, auf die Kosten zu kommen und man die Belohnung des Bewusstseins allein hat, etwas Gutes befördert zu haben. Insofern Sie mir alsó die Übersetzung anvertrauen wollten, würde ich Ihnen die auf anliegenden Zettel verzeichneten Bücher als Ehrensold anbieten können und glaube ich, dass Ihnen bei Ihrer Stellung am leichtesten sein wird, dieselben auf eine gute Art wieder zu verkaufen oder zu vertauschen, und so einen genügenden Ehrensold für Ihre Arbeit zu empfangen.

Es würde mir angenehm sein, wenn ich bald einer gefälligen Antwort von Ihnen mich erfreuen und — im Falle der Annahme meines Anerbietens — bald die Lieder erhalten könnte. Mit Hochachtung und Ergebenheit

Ew. Wohlgeborn

ergebener Büsching
Breslau d. 14. Jan. 1816.

An den Kustos der kaiserl. königl. Hofbibliothek Herrn Kopitar
Wohlgeborn

zu
Wien.

Kopitar időközben népdalfordításaiból szemelvényeket közölt a Wiener Literatur Zeitung említett ismertetésében, és ezek annyira megnyerték Büsching tetszését, hogy Vuk Stephanowitsch egész gyűjteményének lefordítására buzdítja. Kiadásukat folytatólagos közlés alakjában gondolja lehetségesnek. A közlésekből különlenyomatokat szándékszik készíttetni, úgyhogy a gyűjtemény mint önálló kötet is forgalomba kerülhetne. Kopitart azonban valószínűleg vállalkozása nehézségei visszarasztották a további munkától, egyetlen egy hosszabb

¹⁾ Sammlung deutscher Volkslieder. 1807.

²⁾ Volkssagen, Märchen und Legenden. Leipzig, 1812.

népül fordítását küldi el Büschingnek, a mely aztán nagy késéssel 1819 közepén jelent meg.¹⁾

2

Verehrtester Herr.

Ihr kurzes Briefchen vom 26. v. M. beantworte ich im Augenblicke des Empfanges. Mit Vergnügen bleibt Ihnen eine Zeit von 6—8 Wochen noch, in Hinsicht der Serbischen Volkslieder, Sie würden mich aber sehr verbinden, wenn Sie mir die Übersetzungen *nach und nach* schicken könnten und den Anfang wenn es auch nur ein paar Bogen sind, mir bald senden könnten, da ich das Ganze kann nach und nach drucken lassen. Ein paar Dutzend besondere Drucke werde ich Ihnen mit Vergnügen übermachen. Die Übersetzungen in der Wien. Lit. Zeit.²⁾ haben mich sehr erfreut. Wie, wenn Sie nach und nach alle übersetzten? Wir können ja mit dem ersten Bändchen³⁾ einen Versuch machen; denn ich denke, wenn ich sie in meinem Unternehmen gebraucht, sie noch besonders einigemal abdrucken zu lassen.

Die herrlichen Nachrichten, welche Sie Hagen mitgetheilt, kommen bald unter die Presse.⁴⁾ Geben Sie mir nur recht bald mehr solche. Nächstens erhalten Sie eine Sendung Bücher. Gan (eigentlich Ganelon) ist gewis wohl mit Hagen (Hagano) zusammen hangend.

Auch ich kann nur die wenigen Worte schreiben, erfreuen Sie mich bald mit einem Päckchen Lieder.

Ihr ergebener

Büsching
d. 9. Mai 1816.

Accepi 15. May 1816.

An den kaiserl. königl. Bibliothek Scriptor Herrn *Kopitar* Wohlgeboren
zu
Wien.

d. f.
Baldgefalligst abzugeben.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

(Folyt. köv.)

MEGJEGYZÉSEK A THEOPHANES CONTINUATUS NÉVEN ISMERT TÖRTÉNETI MŰ KELETKEZÉSÉHEZ.

Konstantinos Porphyrogenetos írói köre megbecsülhetetlen irodalmi tevékenységet fejtett ki. Hogy irodalmi alkotásaik nagy tömegből itt csak a legfontosabbakat említsük, az ő páratlan szorgalmuknak köszönhetjük azt a hatalmas históriai excerptum-gyűjteményt,

¹⁾ L. az 5. sz. levelet.

²⁾ Wiener allg. Literatur-Zeitung IV. 1816. 314—334. hasáb; márcz. 2. és 12. 20—21. sz.

³⁾ A szerb eredeti első kötetét érti.

⁴⁾ Az ambrasi Heldenbuchra vonatkozó értesítések.

mely, bár az eredeti 53 könyvből mindössze négy maradt ránk, még így is valóságos kincsesbányája egyebünne ma már nem ismeretes történelmi művek töredékeinek és kivonatainak; ők kezdik meg a bizánczi történetírást, hosszú szünetelése után a birodalom legújabb történetének megírását s a 813-tól 886-ig terjedő időszak történetének két feldolgozásával a későbbi bizánczi történetíróknak forrásul, sőt mintául szolgáló műveket adtak. Ezen írói körnek nemcsak pártfogója, de egyúttal legmunkásabb tagja maga a császár, aki amellett, hogy maga is igen értékes irodalmi műveket szerzett, irányítója volt írói köre egész munkásságának: a köréje sereglett írók az ő terveit valósították meg, sőt a kidolgozásban is észrevehetően az ő hatása alatt állottak. Ő volt az írók vezére és mintaképe; a császár, aki egész életét az irodalomnak szentelte, ki még a legfontosabb államügyek intézését is szívesen átengedi másoknak, csak hogy maga irodalmi tervei megvalósítására fordíthassa minden idejét. Kétségtelenül feltűnő még az irodalmat általában kedvelő makedon dynastia tagjai közt is, de Konstantinos élete folyása sem hasonlítható egyik elődjéhez sem: feltűnő irodalomszeretetét is eme különleges életviszonyok természetes következményének kell tartanunk.

A bihorban született császár élete java részét öröklött uralkodói jogaitól megfosztva töltötte. Atyját már öt esztendőskorában elvesztvén, helyette mások uralkodtak, -- előbb nagybátyja Alexandros, utána a bitorlók egész serege, végül teljes 25 esztendőn keresztül Romanos Lakapenos, úgy hogy bár 911-ben már császárrá koronázták, csak 945-ben kezdett ténylegesen uralkodni. S ezen hosszú idő alatt, 40 éves koráig a világtól elzárva kellett élnie s kerülnie a nyilvánosságot, hogy a bitorlók előtt olyan színben tűnhesse fel, mintha az uralmat tőle már nem is kellene féltetniök. S ő -- úgy látszik -- tudott okosan viselkedni. Csakis így érthetjük meg azt, hogy míg gyermekkorában csak a szerencse különös kedvezése mentette meg az ellene tervezett merénylettől (elsősorban azért menekülhetett meg, mert a bitorlók azt hitték, hogy betegsége elviszi, mielőtt ifjúvá serdülne¹⁾), később, mint akit számba se kell venniök, békében hagyták. Ifjúvá serdülvén, semmi nyomát se mutatta annak az elkeseredésnek és gyűlöletnek, mely szívét jogos örökének bitorlói ellen eltöltötte, hanem, mivel a nyilvános szerepléstől tartózkodnia kellett s ezenfelül gyenge, beteges volta is szobájához kötötte,²⁾ felkutatta a palota könyvtárát³⁾ s könyveibe temetkezett, vagy festegetett⁴⁾: a tudomány és művészet voltak rossz helyzetében hűséges társai. Könyvei a háttérbe szorított, beteges ifjút részben kárpótolták testi és lelki szenvedéseiről, mert a kétségbeesés jelenből a fényes görög múltba vezették. A gö-

¹⁾ F. Hirsch: *Kaiser Constantin VII. Porphyrogennetos-Jahresbericht über die Königstädtische Realschule*. Berlin, 1873. 5. l.

²⁾ U. o. 11. l.

³⁾ A De Cærimoniis első könyvéhez írt appendixben említi Konstantinos, hogy azért írja munkáját, mert hasztalan kutatott a palotában olyan könyv után, mely ezen tárgyról szól: De Cærim. ed Bonn. p. 456: ὅθεν πολλὰ περὶ τούτων ἀνευρησαντες καὶ μηδεμίαν ὑπόμνησιν εὑραμεν: μέντην τῶν παλαιῶν εὐρίσκοντες κτλ.

⁴⁾ Hirsch: *Kaiser Const. VII. Porph.* 12. l.

rögség nagy irodalmi alkotásait. elsősorban a történelmi műveket olvasta nagy szeretettel. De tanulmányaiban nagy nehézségekkel kellett küzdenie! Korában — mint a históriai excerptamok gyűjteményében olvassuk — már annyira megnövekedett a történelem anyaga ¹⁾ s oly sok munka van, hogy mindnek elolvasására rövid egy emberélet, szükségét érezte tehát egy az összes történelmi művek alapján készült kézikönyvnek, mely röviden összefoglalná a legfontosabbakat s lehetővé tenné, hogy a műveltek már tanulóéveikben áttekinthessék a történelem egész anyagát. Másrészt a bizánczi birodalom történetét olvasván, nagy szomorúsággal tapasztalta, hogy épen a legújabb kor — 813-tól koráig — történetéről nem szólnak a források. azon korról, melyben családja tagjai, atyja és nagyatyja is uralkodtak, amelyet épen ezért a háttérbe szorított ember legjobban szeretett volna komoly történelmi műben olvasni.

Ezek a hiányok szülik első irodalmi terveit s ösztökélik arra, hogy maga igyekezzék pótolni a hiányokat. De hamarosan be kellett látnia, hogy ilyen nagy tervek végrehajtásához szükséges segédeszközökkel — sok forrásmunkára, sőt segítőtársakra is lett volna szükség — nem rendelkezik s így ifjúkorában hozzá se foghatott a munkához. E részben tehát nem is jutott tovább a tervezgetésnél! Mivel azonban az irodalmi művek szeretete és megbecsülése arra ösztönözte, hogy maga is irodalmi művekkel szolgáljon az utókornak, keresett olyan tárgyat, amelyet sokkal kevesebb segédeszközzel ki lehet dolgozni, s az előbbieknél sokkal kisebb vállalatba fogott: megírja a birodalom katonai fölosztását, földrajzát.²⁾ De ne higyük, hogy még ezt is el tudja végezni, hiszen négy fal közé zárva nem is szerezhette meg a szükséges ismereteket ilyen praktikus célú munkához. Nem is tett egyebet, minthogy a négyszáz évvel előtte, Justinianus korában dolgozó Hierokles útleírását s a még előbb élt Bizánczi Stephanos művét kivonatolja, sőt részben szó szerint kiírja. Tehát négyszáz éves munkákat használ, még pedig oly kritikátlanul, hogy a korában már meg sem levő helyek neveit is átveszi belőlük, hogy a Justinianus kora óta beállott változásokról mit sem tud, észre se veszi, hogy azóta sok hely eltűnt, még több új keletkezett. Így aztán teljesen elavult forrásokat szolgailag követve, tulajdonképen nem is a maga, hanem a Justinianus korának geographiáját adja.³⁾ Csak a világtól elzárt, könyvek között élő ember írhat így a maga kora viszonyairól! Teljesen híjával van tapasztalatból szerzett ismereteknek, amire pedig ilyen munka megírásához legnagyobb szüksége lett volna s így kétségtelenül maga is tudta, hogy nem igen veszik hasznát

¹⁾ Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας ed. H. Valesius (Paris 1634.)

²⁾ A cím szerint szól «περὶ τῶν σημείων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων πόσων ἔσχατον τὰς ὀνομασίας καὶ τί σημαίνουσιν αἱ τοῦτων προσχωρίαι καὶ ὅτι τὰ μὲν αὐτῶν ἀρχαῖζουσιν, τὰ δὲ νέαν ἐκτήσαντο τὴν προσχωρίαν.» Ez a munka 934-944 között keletkezett. vö. Rambaud, *L'empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogenète*. Paris 1870. 164—165. l. Bury, *The treatise De administrando imperio*. Byzantinische Zeitschrift XV. (1906) 549 s. k. lk. és 574. l.

³⁾ F. Hirsch: *Kaiser Const. VII. Porph.* 11—12. lk. Krumbacher *GBI.*² 253—254. lk.

munkájának. csak azért dolgozott, mert helyzetében az irodalmi munkásság volt egyedül hozzá méltó foglalkozás.

Így tette Konstantinost a sok évi jogfosztottság a tudomány és a művészet barátjává. Míg előbb csak azért dolgozott, mert mással úgy sem foglalkozhatott, lassanként úgy megszerette a tudományt és művészetet, hogy akkor sem hagyta el két régi barátját, amikor 40 éves korában trónra jutott és birodalma ügyeivel kellett foglalkoznia. Sőt éppen ekkor látta elérkezettnek az időt régi irodalmi tervei megvalósítására, mert mint császár meg tudta szerezni a szükséges segéd-eszközöket, a melyek hiánya előbb lehetetlenné tette a tervezett irodalmi művek elkészítését. Tehát mihelyt trónra került, hadvezéreire és miniszterekre bízta a birodalom vezetését,¹⁾ maga pedig hozzálátott a tervezett históriai excerptum-gyűjtemény elkészítéséhez. Maga köré gyűjti kora íróit s megszerzi számukra az összes történelmi műveket, amelyek csak korában ismeretesek voltak²⁾ s kiszabja a munkát. El is készült az óriási mű, mely 53 kötetben, ugyanannyi cím alatt az ó- és középkor történelmi műveinek kivonatát tartalmazza. Sajnos, ránk ebből a nagy munkából mindössze négy kötet maradt, de ezek is megbecsülhetetlen forrásai nem egy elveszett, régi görög irodalmi munkára vonatkozó ismereteinknek. S most is, hogy ezen óriási munkához mindenünnen összekerestette a történelmi munkákat, újból — mint ifjúkorában — nagy szomorúsággal kellett tapasztalnia, hogy éppen az utolsó másfélszázad történetéről nem szólnak a források, s így az utókor számára készülő műben éppen azon korról nem lehet szó, amelyben ősei is szerepelnek. De mint későbbi törekvéseiből látjuk, most még sem sajnálhatta bizonyos szempontból valami nagyon ezt a hiányt. Arra irányul ugyanis minden törekvése, hogy elődeiről csak szépet és jót, családja ellenségeiről csak rosszat tudjon az utókor, már pedig Basileios trónrajutásának nem a legszebb előzményei, ha valaki elfogulatlanul írt volna róla, kedvezőtlen színben tüntették volna fel családja őseit. Így csak örvendhetett annak, hogy senki se írta meg elfogulatlanul e kor történetét s hogy így most módjában van neki eltüntetnie a szépséghibákat, melyek útjában állottak volna annak, hogy őseit, ki családjából először foglalta el a birodalom trónját, önzetlen, minden szennytől ment hősként állítsa be, aki mintegy a birodalom szabadítójaként jelenik meg. Örömmel vállalta hát magára ezt a munkát, örömmel gondolt arra, hogy az utókor az ő közvetítésével fogja megismerni családja szereplését. Bizony őt műveiben nem annyira az igazság, mint családja szeretete vezette, sőt — amennyiben más író segítségét igénybe vette, épígy legnagyobb elfogultságot kívánt másoktól is.

Eredeti terve az volt, hogy a bizánczi birodalom egész történetét megírja,³⁾ de erről, mikor uralkodása első éveiben a megvalósításhoz

¹⁾ Hirsch: *Kaiser Const. VII. Porph.* 14—15. lk.

²⁾ πρότερον μὲν ζητικῇ διεγέρσει βιβλοῦς ἄλλοθεν ἄλλας ἐξ ἀπάσης ἐκασταχοῦ οἰκουμένης συλλέξασθαι παντοδαπῆς καὶ πολυειδοῦς ἐπιστήμης ἐγκύμωνα. (Περὶ πρῶθεν ed. Bonn. p. 4.)

³⁾ Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 211.: καὶ ἐβουλόμην, ἂν ἄρα οὖς τε ὦ, τοῦ σύμπαντος τῆς ἐν Βυζαντίῳ Ῥωμαικῆς ἀρχῆς χρόνου τῶν τε αὐτοκρατόρων καὶ

fogott, csakhamar le kellett mondania, mert se szabad ideje, se könyve nem volt elégséges ekkora munkához; ¹⁾ másik tervet készít tehát, amely szerint csak 813-mal kezdi a munkát, a megelőző kor történetére pedig elfogadja a vele rokoni viszonyban lévő Theophanes Homologetes megbecsült *s De administrando imperio*-jában forrásul is használt *Chronographiáját*, amelyet a legújabb és legértékesebb történelmi műnek tartott, amint ez kitűnik abból is, hogy ott kezdeti a tervezett munkát, ahol Theophanes elhagyta. Georgios Monachos 842-ig terjedő krónikájának 813–842 évekről szóló, úgy látszik más forrásoktól független része elsősorban egyháztörténeti adatokat tartalmaz s így érthető, hogy Konstantinos, bár ismeri és használja is egybeült — a De adm. imp.-ban a szarakénokról szóló fejezetek jó részében — nem fogadja el a 813–842 évek történetére nézve. De rá is szolgált az ú. n. Theophanes-féle Chronographia az utókor becsülésére. Első része a világteremtéstől Diokletianosig (284) Georgios Synkellos szerzeménye, ki *Ἐκλογὴ χρονογραφίας* czímen 806 és 810 között dolgozott, de a halál megakadályozta Tarasios patriarcha synkellosát abban, hogy művét tovább folytathassa. Műve még sem maradt befejezetlen, mert kívánságára barátja, Theophanes, mindjárt Georgios halála után hozzáfogott a folytatáshoz és be is fejezte a munkát egészen Rhangabe Mihály haláláig (813). Ez a munka méltán szorította ki az előbb élt írók műveit s lett századokon át a későbbi írók forrása, sőt a világkrónikások szemében (Theoph. Cont., Skylitzes) annyira értékes, sőt fölülmulthatatlan krónika, hogy már nem is a világteremtéstől kezdik munkáikat, hanem onnan, ahol Theophanes elhagyta (813), mert benne a szerzők a legértékesebb régibb írók adatait foglalták össze «nem minden kritika nélkül». Georgios Synkellos forrásai Panodoros és Annianos közvetítésével tkp. Sextus Julius Africanus és Dexippos, Theophaneséi II. Theodosiusig Theodoros Lektor közvetítésével Sokrates, Sozomenos és Theodoretos, tehát a legjobb compilatók, míg a bizánczi történetet Prokopios, Agathias, Epiphaniai János, Theophylaktos Simokattes, Malalas, Georgios Pisides

τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἀρχόντων καὶ στρατηγῶν καὶ ὑποστρατήγων καὶ τῶν κατ' ἕκαστα τὰς ἀνωλογωτέρας τῶν πράξεων διηγήσασθαι.

¹⁾ U. o.: ἐπεὶ δὲ ἔδειτο τὸ πρᾶγμα καὶ χρόνου πολλοῦ καὶ πόνου συγροῦ καὶ βιβλίων ἀφθονίας καὶ σχολῆς τῆς ἀπὸ τῶν πραγμάτων, ταῦτα δ' ἡμῖν οὐ προσήν, εἰς τὸν δευτέρου ἐξ ἀνάγκης ὑποβέβηκα πλοῦν. Hirsch kifogásolja a Vita Basilei írójának ezen állítása, t. i. «dass es dem Verfasser für die Ausführung des beabsichtigten grösseren Geschichtswerkes auch an Büchern gefehlt haben würde, denn wer wäre eher im stande gewesen solche auch für diesen Zweck zusammenzubringen, als jener Kaiser, von dem in der Vorrede zu den auf seine Veranlassung angefertigten historischen Excerpten gerühmt wird, dass er für jene Arbeit die verschiedenartigsten Bücher aus der ganzen Welt gesammelt habe.» Hirsch *Byz. Stud.* 227. s k. lk. De Konstantinosnak, a Vita Basilei szerzőjének szavait nem jól értelmezi Hirsch. Itt u. i. azt találjuk, hogy könyvek bősége hiányzott, azaz hogy ezen munkához nem volt elégséges könyve, a mi a mellett is igaz lehet, hogy midentűnne összegyűjtötte a könyveket (vö. föntebb 30. l.). Sőt épen az ezen összegyűjtött könyvek alapján készült excerptum-gyűjtemény igazolja azt, hogy a bizánczi történelem megírásához nem volt Konstantinosnak elég könyve, mert a legutolsó másfél századról épen könyvek hiánya miatt szó sincs a gyűjteményben.

és Nikephoros patriarcha művei (esetleg ezekből készült compilatiók) alapján írta meg.¹⁾

Ezt a chronographiát tartották Konstantinosék, de a későbbi kor történetírói is a legértékesebb, sőt más későbbi történelmi munkával meg sem közelített krónikának. Ezen véleményét Konstantinos avval is tanúsítja, hogy a mikor 813 előtti eseményeket akar elmondani (a De adm. imp.-ban), minden kritika nélkül kiírja Theophanes Chronographiáját; másrészt avval, hogy mikor a bizánczi birodalom történetét akarja megírni, 813-mal kezdi, illetőleg kezdeti, ahol Theophanes elhagyta. Minden igyekezetével azon van, hogy Theophanes modorában s annak folytatásaként írassa, részben írassa meg azon kor történetét, melyből semmit sem vehetett fel az excerptumokba, holott pedig éppen legközelebből érdekelte őt. Ezen véleményét határozottan ki is mondja a megbízásából Theophanes folytatásán dolgozó tudós előszavában: «ἐκείνην ταύτην ἀρχὴν εἶναι νομίσας τῆς ἱστορίας ἀρίστην, τὴν τῷ μακαρίτῃ Θεοφάνει γενομένην χατάληξιν»,²⁾ amint később Skylitzes és Kedrenos is kiemelik «τὴν ἐπιτομὴν τῆς ἱστορίας ἀρίστα μετὰ τοῦς παλαιοὺς ἐπραγματεύσαντο πρῶτον μὲν ὁ μοναχὸς Γεώργιος... μετ' ἐκείνον δὲ ὁ ὁμολογητῆς Θεοφάνης κτλ.»³⁾ Skylitzes maga is ott kezdi munkáját, ahol Theophanes elhagyta, tehát — mint Glykas Mihály mondja⁴⁾ — ő is Theophanes-folytató. Ha ehhez vesszük még azt is, hogy miben tartja Skylitzes a 813 után dolgozó historikusok műveit kevésbé értékeseknek Theophanes krónikájánál, megtudjuk, hogy Konstantinos és a többiek szemében mik azok a jeles tulajdonságok, amelyek Theophanes munkáját oly sokra becsült művé tették: «μετὰ δὲ τοῦτον (t. i. Θεοφάνην) οὐδεὶς ἄλλος ἐπέδωκεν ἑαυτὸν τῷ τοιοῦτῳ σπουδάζματι,» s ha volt is néhány történetíró, nem ilyen összefoglaló művet írnak, hanem vagy csak az uralkodók neveit sorolják fel, vagy egy-egy kisebb korszak történetét írják meg, azt sem pártatlanul, hanem a sympathia vagy antipathia befolyása alatt, s így műveiket csak kritikával használhatjuk.⁵⁾ Mindez nem így van Theophanes Chronographiájában; ez nagy, az egész világ történetét a teremtéstől 813-ig tárgyaló munka, mely mindig pártatlan, tehát adatai minden habozás nélkül fölhasználhatók.

Ezt a nagyértékű munkát akarja Konstantinosunk — főtebb jelzett második tervével — koráig folytatni. De mint előbb az egész bizánczi történet megírása, ez a terve is meghaladta erejét, mert nem tudta magát az uralkodói gondoktól annyira megszabadítani, hogy ekkora munkát maga elvégezhesen, kénytelen volt tehát megosztani a munkát olyképen, hogy a tervezett munka 866 ig, Basileios trónralépéséig terjedő részét mindjárt uralkodása első éveiben írói korének egyik kiváló tagjára, Genesiosra bízta,⁶⁾ hogy maga a makedon dynastia történetének megírására fordíthassa minden szabad

¹⁾ Krumbacher *GBL*² 340. és 343. lk.

²⁾ Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 5.

³⁾ Skylitzes ed. Bonn. p. 457.

⁴⁾ Glykas ed. Bonn. p. 457.

⁵⁾ Skylitzes ed. Bonn. p. 1—5.

⁶⁾ vö. *BZ.* X. (1901) 62—65. lk.

idejét. A Basileios trónralépéséig terjedő jó félszázad történetének megírását tehát Genesiosra bízta, ki verses ajánlásában ¹⁾ és bevezetésében ²⁾ maga megemlíti, hogy Konstantinos parancsára írta nagy gondnal és fáradtsággal munkáját, melyben az eddig történelmi műben nem tárgyalt kor történetét írja meg.³⁾

E mű keletkezésének terminus ante quem-jéhez tudnunk kell, hogy Konstantinos is megpróbálta a 813—866. évek történetének anyagát összegyűjteni s ezen anyag jórészen Genesios művén alapul, tehát Genesios már befejezte művét, mikor Konstantinos az anyaggyűjtéshez fogott. Bizonyos ez már azért is, mert épen Genesios művének meg nem felelő volta volt az ok arra, hogy Konstantinos maga látott a munkához. Már pedig Konstantinos anyaggyűjtésére van egy adatunk: Theophanes Continuatus II. könyvének egy adata, mely bizonyosan Konstantinosból való, 949-ben keletkezett.⁴⁾ Így Genesios műve 945—949 között keletkezett. Genesios művének anyagát nem írott forrásokból vette, hanem, mint maga mondja, a tárgyalt kor szakban élőkől, vagy azon kor eseményeit valamiképen ismerőktől s a szállongó hírből.⁵⁾ Tehát e részben egészen szabadon dolgozott, de annál inkább hatás alatt állott felfogás tekintetében. T. i. Konstantinos, mint műveiből kitűnik, a lehető legelfogultabb volt családjá tagjai, elsősorban Basileios iránt; nem az igazat keresi, hanem az adatokat a szerint válogatja, esetleg alakítja is, hogy alkalmasak-e családjá tagjai magasztalására: minden igyekezetével azt akarja kimutatni, hogy Basileios szeplőtlen jellemű uralkodó, minden idők fejlődelseinek követendő mintaképe.⁶⁾ Megbizottjának, Genesiosnak is közvetve és közvetlenül ezt a czélt kellett szolgálnia művében, t. i. mentől sötétebb színben kellett feltüntetnie a Basileios megelőző uralkodókat s vetélytársát, hogy így Basileios mintegy a birodalom szabadítójaként jusson uralomra. Tehát a megelőző uralkodók s vezető emberek ócsárlásával közvetve Basileios magasztalja. De szólnia kellett Basileios (személyes) szerepléséről is, hiszen ezen korba esik az ő életének nem a legfényesebb szakasza, itt kellett legelfogultabban dolgoznia, Basileios hibáit rejtegetni, az ellenfeleket kiemelni, sőt Basileios egyenesen magasztalni is.

E czélnek Genesios mindenképen meg akarván felelni, egyszerűen elhagyja mindazt, ami Basileios jellemére árnyékot vetne, viszont minden kritika nélkül felveszi a Basileiosról elterjedt, részben hízeglők

¹⁾ τὴν ἐξ ἱστορίας τελεσας βιβλον, ὡς ἐκέλευσας αὐτοκράτορ, μελέταις καὶ καμάτοις μεγάλαις ἐν σοι δῶρον ἔσθῃκα, ὅπως ἐγνωσμένον εἴη, ἐκ φιλοδοξοτίας συντεθὲν ἐκ τε πόδου. ed. Bonn. p. 3.

²⁾ ἅτε ταῦτά γε καὶ διατιῆσαι προστεταγμένος πρὸς Κωνσταντίνου τοῦ αὐτοκράτορος ἄλλως τε φιλοκάλου τὴν φύσιν καὶ τὴν προαίρεσιν, καὶ τῶν πώποτε βασιλέων λογιστάτου, υἱοῦ Λέοντος τοῦ πανσόφου αἰμνήστου ἀνακτος, ὡς ἂν τὰ μὴ παραδεδομένα βιβλῶ τῇ ἱστορούσῃ ἀπο τῆς κατὰ δυσσέβειαν φρενοβλαβοῦς Λέοντος βασιλείας τοῦ ἐξ Ἀμαλῆκ καὶ καθεστῆς ἀναγράφωμαι. Ed. Bonn. p. 4.

³⁾ τὰ μὴ παραδεδομένα βιβλῶ τῇ ἱστορούσῃ κτλ. ed. Bonn. p. 4.

⁴⁾ Hirsch: *Byz. Stud.* 180. I. Bury *BZ.* XV. (1906) 271. I. L. alább.

⁵⁾ καὶ γὰρ νῦν τὴν περὶ τούτων γραφικὴν σπουδὴν πολυτρόπως ἀνηρημένος, ἐκ τε τῶν τότε βεβιωκότων καὶ ἀμωσγέπως εἰδότων ἐκ τε φήμης δῆθεν δραμούσης ἡκοντισμένος, εἰς τὸνδε τὸν ἄγανον παρῶρημαι. Genesios ed. Bonn. p. 3.

⁶⁾ τοῖς ἐχθροῖς ἐκείνου οἰκοῦεν εἴη ἀνεστηκὼς ὁ πρὸς ἀρετὴν κανὼν τε καὶ ἀνδρίας καὶ τὸ ἀρχέτυπον τῆς μιμήσεως. Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 212.

gyártotta meséket. Sőt hogy megbízója kíváncsiának még megfelelőbb művet adhasson, az eredetileg tervezett művet megtoldva, hozzáfűzte Basileios uralkodásának rövid történetét is. Természetesen e részben is, mint az előbbieken tendentiosus. Tehette ezt egész művében annál inkább, mert szájhagyomány alapján dolgozott, írott források Basileios szereplésének idejére nem kötötték s így a sok egymásnak ellentmondó hír közül csak azt választotta ki, ami céljainak megfelelő volt. Mégsem volt művével megbízója megelégedve, legalább erre mutat az, hogy Genesios művének befejezése után maga gyűjt ezen kor történetére vonatkozó anyagot, majd egy másik tudóst bíz meg, hogy ezen anyag alapján írja meg Theophanes folytatását. Hiába törekedett tehát Genesios megbízója szellemében dolgozni, hiába törekedett Basileios elődeinek s ellenfeleinek befekettítésével s erényeinek magasztalásával tisztára mosni, hibáit elrejtteni, — nem tudta elérni azt, hogy valami tündöklő alaknak, a birodalom várvárt szabadítójának tűnjék fel. S még egy, Konstantinos szemében igen nagy hibája volt Genesios művének, ami különösen akkor tűnik ki, ha a Konstantinos szerzette Basileios-életrajzzal vetjük össze: száraz krónika s nem egységes, művészi szerkezetű történelmi mű, amilyent Konstantinos várt volna s amelyet méltónak tartott volna arra, hogy tervezett munkájának, a makedon-dynastia történetének bevezetőjéül szolgáljon. Nem volt tehát megelégedve s ezért elhatározta, hogy maga írja meg 813-tól kezdve a birodalom történetét, tehát azt a részt is, melyet előbb Genesiosra bízott.

Az anyaggyűjtéshez, ami most már mindössze Genesios anyagának szaporításából állott, mindjárt Genesios művének befejezése után 948-ban hozzáfogott. De úgy látszik most se győzte maga a munkát s ismét más írja meg a 813—867 évek történetét. Hogy azonban anyagot maga gyűjtött, azt ezen munka, az ú. n. Theophanes Continuatus, címéből is látjuk: *Τῶν δὲ καθ' ἑκάστα τὰς ὁποθέσεις ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος φιλοπόνως συνέλεξε καὶ εὐσυνόπτως ἐξέθετο, νῆ τῶν μετέπειτα δῆλα γιν . . . τῆς βασιλείας.*¹⁾

Ezen munkából, mely Theophanes Continuatus négy első könyveként ismeretes, egész biztossággal meg is állapítható, hogy egyes részei tényleg magától Konstantinostól származtak. Különösen fontos egy II. Mihály korában említett esemény, mert mint látni fogjuk, belőle pontosan megállapíthatjuk keletkezésének évét is. Theoph. Cont. II. könyvében azt találjuk, hogy az arabok II. Mihály alatt elfoglalták Krétát és más szigeteket — melyek közül később Ooryphas visszafoglalt sok szigetet és elűzte az arabokat, «de ezt (t. i. Krétát), úgy látszik, ránk hagyta. De erről majd az Isten mindenképen gondoskodni fog, de gondunk lesz rá nekünk is, akiknek éjjel nappal az azért való gond marcangolja lelkünket.»²⁾ Ezen állítás csak 961 előtt időre vonatkozhatik, mert 961-ben II. Romanos hadvezére Nikephoros Phokas megszabadította Krétát. De az is bizonyos, hogy az idé-

¹⁾ ed. Bonn. p. 4.

²⁾ [Οὐρόρας] τίς τε ἄλλας νήτους, αἷς ὀλίγοις ἐφέροντο, κατατρέχων, καὶ τοὺς μὲν λόγους ἐπάγει· τοῖς δὲ καὶ φανερώς πολεμῶν, ἐξολόθρευσέ τε καὶ ἀπωλεία παρέθηκεν· τούτην δὲ ὡς εἰσικει, παρέπεμψεν εἰς ἡμᾶς. ἀλλὰ τὰ μὲν περὶ αὐτῆς θεῶ πάντως μελήσει, μελήσει δὲ καὶ ἡμῖν τοῖς νύκτωρ καὶ μεσ' ἡμέραν τὴν ψυχὴν δαπανῶσιν ὑπὲρ αὐτῆς. Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 79—81. De Michaele c. 21.

zett szavak, t. i. hogy az elfoglalt Krétaért éjjel-nappal gond marczangolja szívünket «*nehmen sich im Munde eines gewöhnlichen Geschichtsschreibers sehr wunderlich aus.*» Ezen szavak csakis Konstantinos császártól származhatnak, aki mint más forrásokból, közöttük éppen Konstantinos egyik munkájából, a «*De Caerimoniis*»-ból is tudjuk¹⁾ 949-ben Gongyles vezérlete alatt nagy expedíciót küldött Kréta ellen, tehát éppen az expedícióra való készülődés közben írta e sorokat, később azért nem, mert a vállalat nem sikerült.²⁾ Ezen adat különösen azért fontos, mert azt mutatja, hogy Konstantinos már 949-ben anyagot gyűjtött (tehát Genesios 948-ban fejezhette be művét).

Azt az író, akit ezen gyűjtött anyag feldolgozásával, Theophanes folytatásával megbízott, nem ismerjük, mindössze azt tudjuk róla, hogy maga is csak redactornak, a Konstantinos gyűjtötte anyag összeírójának³⁾ tartotta magát, amint ki is emeli, hogy tulajdonképen Konstantinos az író, neki csak *kezét* használta szolgájaként,⁴⁾ azaz hogy Konstantinos gyűjtötte az anyagot írásos és szóbeli forrásokból.⁵⁾ A szerző ezen állításán nincs okunk kételkedni, mint Hirsch teszi, ki hízeglésnek tartja ezt a megjegyzést,⁶⁾ de később maga is bizonygatja⁷⁾, hogy ő csak feldolgozta az anyagot. Sőt az ötödik könyvnél még a feldolgozással se volt dolga a megbízottnak, mert ezt a részt teljesen kidolgozva adta át neki Konstantinos, a szerző.⁸⁾ Ezen könyv bevezetésében Konstantinos elmondja, hogy most, mivel idő és egészség hiányában nem írhatta meg, a mint pedig ifjúkorában tervezte, a birodalom egész történetét. «*kénytelen voltam újabb vállalkozásba fogni és csupán egy császár történetét, a ki a birodalom erejét nagyra növelte és a ki nevét is az uralomtól kapta és nagy hasznára vált a római birodalomnak és közügynek, tetteit és egész pályáját elejétől egész végéig kifejtetni, hogy az utókor előtt se legyen ismeretlen a sok időre terjedő királyi fán a törzsnek első eredete és gyökere és hogy az ő utódai számára családjukból legyen felállítva az erénynek kánona és szobra s az utánzásra legmértőbb példakép.*»⁹⁾

¹⁾ De Caerim. I. II. c. 45. ed. Bonn. p. 664. s k. lk. Kedrenos ed. Bonn. p. 336. Leo. Diak. I. I. c. 2. ed. Bonn. p. 6.

²⁾ F. Hirsch: *Byz. Stud.* 179—180. lk.

³⁾ *χρονογραφία συγγραφέισα.* Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 3.

⁴⁾ U. o. p. 4. *ἱστορεῖς δὲ αὐτός, χεῖρα μόνως λαβὼν ἡμῖν διακονομένην σοι, ὥσα τοῖς πρὸ σοῦ βεβιωταί.*

⁵⁾ τὰ μὲν ἐκ τῶν γεγραμμένων τὰ δὲ ἐκ τῶν ἀκοῇ παραδεδομένων συνειρηκώς, ὥσπερ τι κοινὸν διδασκαλείον προσεῖναι πᾶσιν ἐβουλεύσω καλῶς Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 4—5.

⁶⁾ *Kaiser Const. VII. Porph.* 24. 1.

⁷⁾ *Byz. Stud.* 180. 1.

⁸⁾ *Ἱστορικὴ διήγησις τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων Βασιλείου τοῦ αὐτοκράτορος βασιλέως ἡν Κωνσταντίνος βασιλεὺς Ῥωμαίων ὁ τοῦτου υἱὸς φιλοπόνως ἀπὸ διαφόρων ἀστροφίας διηγημάτων τῇ γραφῇ προσανέδωτο.* Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 211.

⁹⁾ εἰς τὸν δεύτερον ἐξ ἀνάγκης ὑπεβέβηκα πλοῦν καὶ τέως ἐνὸς βασιλείως, ἐπὶ μέγα τὸ τῆς βασιλείας κράτος ὑψώσαντος, ὃς καὶ τῆς βασιλείας ἐπώνυμος ἦν καὶ μέγα ὄφελος τῇ πολιτείᾳ Ῥωμαίων ἐγένετο καὶ τοῖς πράγμασιν, ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρις αὐτῆς τελευτῆς τὰς πράξεις καὶ τὴν ἑλὴν ἀγωγὴν διηγήσασθαι, ὥς ἂν καὶ τοῖς μετέπειτα μὴ ἀγνοῖται βασιλείου στελέχους ἐπὶ πολὺ τοῦ χρόνου παρεκταθέντος ἢ πρώτη πηγῇ καὶ ρίζᾳ, καὶ τοῖς ἐχθροῖς ἐκείνου οἴκων εἴη ἀνεστηκώς ὁ πρὸς ἀρετὴν κανὼν τε καὶ ἀνδρίας καὶ τὸ ἀρχέτυπον τῆς μιμήσεως. Ed. Bonn. p. 211—212.

Basileios életrajzát Konstantinos teljesen kidolgozta, tehát a megbízott ezt minden változtatás nélkül illesztette a munkába. Ezt bizonyítja az is, hogy Theoph. Cont. ötödik könyvének elején bevezetést találunk, de főleg az, hogy ez a rész hasonlíthatatlanul fölötte áll az előző könyveknek szerkezet és kidolgozás tekintetében.

Ezt a munkát Konstantinos már 945-ben tervezte, amikor az előző kor történetének megírásával Genesioszt megbízta, de csak Genesios művének befejezése után fejezte be, mert Genesios művét forrásként használja. Terminus ante quem-ül a 950. évet kell elfogadnunk, mert a *De administrando imperio* 950 körül keletkezett egyik fejezetének (c. 50) azon adata, hogy Basileios keresztyén hitre térítette a peloponneszosi pogány görögöket,¹⁾ még nem ismeretes a Vita Basilei szerzője előtt, tehát Konstantinos ezt a hirt csak a Vita Basilei befejezése után kapta.²⁾ Ekkor, 950 körül, mondott le azon tervéről, hogy a 813—867. évek történetére vonatkozó anyagát feldolgozza, s ekkor adhatta át ezt az anyagot s a teljesen kidolgozott Vita Basilei-t egy megbízottnak, aki így Theophanes Continuatus 886-ig elkészítette, maga pedig mint a Vita Basilei előszavában mondja, folytatni akarja családja történetének megírását egészen koráig: «Ha pedig életünk ideje még engedi és lesz egy kis szünet betegségemben és semmi külső dolog nem akadályoz, talán folytatólak az ő (t. i. Basileios) nemzetségének egész történetét egész magunkig hozzáfűzzük.»³⁾

Konstantinos tehát egészen a maga koráig befejezte volna Theophanes Continuatus, legalább ezt tervezi még 950 körül is! Meg is találjuk Theophanes Continuatusban a 886—948 évek történetét is, sőt tovább is 961-ig, de ez a rész, mely ma Theophanes Continuatus hatodik könyveként ismeretes, nem Konstantinostól, sőt nem is körében élő írótól való. Erről a könyvről az eddigi kutatások mindössze azt állapították meg, hogy két teljesen különböző részből áll: az első, mely 886-tól 948-ig terjed, Nikephoros Phokas alatt (963—969) keletkezett s legnagyobb részben a Symeon logotheta-féle krónika-kiírása, a második rész ellenben teljesen független a ma ismert történelmi forrásoktól s egy I. Romanos korában élő író szerzeménye. Hogy azonban hogyan s mikor kerültek ezek a részek Theophanes Continuatus előbbi öt könyvéhez, külön munkák voltak-e, vagy az előbbi könyvek folytatásaiul készültek, s kik e részek szerzői, arra vonatkozólag teljes kétségben vagyunk. Mindössze Hirsch⁴⁾ kockáztat meg Leichius⁵⁾ után egy föltevést, amit Krumbacher⁶⁾ is elfogad, hogy a hatodik könyv második felének írója — akiről a munkájából biztosan megállapíthatjuk, hogy II. Romanos (959—63) idejében dolgozott — az a Theophanes Daphnopates, akiről Skylitzes

¹⁾ *De adm. imp.* c. 50. ed. Bonn. p. 224.

²⁾ Hirsch. *Byz. Stud.* 265. l.; S. B. Bury: *The treatise De adm. imp.* B. Z. XV. (1906) 571—573. lk.

³⁾ εἰ δὲ ἐπιμετρηθεῖται καὶ χρόνος ἡμῖν ἐτι ζωῆς καὶ γένηται τις καὶ ἀπὸ τῶν νόσων ἐκ χειρὸς μικρά, καὶ μὴδὲ τῶν ἐξωθεν εἴη τι ἐμποδῶν, ἴσως προσῶμεν ἐχομένως καὶ τῆς ἀρχῆς ἡμῶν κατωσύνης αὐτοῦ γενεᾶς τὴν ἑλθὺν τῆς ἱστορίας. Ed. Bonn. p. 211—212.

⁴⁾ *Byz. Stud.* 284. l.

⁵⁾ Const. Porph. *De Caerim.* ed. Bonn praefatiojának LVII. lapja.

⁶⁾ *GBI.*² 348 l.

előszavában, mint forrásul szolgáló történelmi munka írójáról megemlékezik. De kizárja e feltevés lehetőségét az, hogy Skyliitzes, bár Theophanes Continuatus öt és fél könyvét forrásul használja, éppen ezen Theophanes Daphnopathésének mondott résztól, a hatodik könyv második felétől teljesen független, nem említhette tehát a nem használt s úgy látszik nem is ismert hatodik könyv második felének szerzőjét. (Hirsch is észreveszi ezt az ellentmondást, még sem tartja alaptalannak a feltevést.) Nem fogadhatjuk tehát el Hirsch feltevését. hanem újból át kell vizsgálnunk a forrásokat s ezek alapján kell megkísérelnünk a kérdés megoldását.

(Szabadka.)

FEHÉR GÉZA.

(Folyt. köv.)

HAZAI IRODALOM.

Czebe Gyula: Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményéhez. M. kir. tanárképző-intézeti gyakorló-főgimnázium 1915/16. évi értesítője, 27—47. lk.

Czebe ebben a talpraesett és tanulságos értekezésben mindennek-előtt Paraspondylos Zotikos várnai csatáról szóló költeményének a főcímét teszi vizsgálódása tárgyává, és itt két, véleményem szerint kétségtelenül helyes eredményre jut. A főcímét Legrand a költemény szövegkiadásához tartozó apparatus criticus elején így adja: *Διήγησις [γραμμένη παρ' ἐμοῦ φιλοσόφου Παρασπονδυλὸς Ζωτικῶς. ὠγέγωνε γὰρ ἐν τόπῳ βάρνας μὲνὸς νοευρίου γ' ἡμέρα τετράδη. ταῦτα γὰρ γέγωναν ἐν τόπῳ βάρνας.* Én szövegkiadásomban az *ὠγέγωνε*-t *ὁς γέγωνε*-ra javítottam és az illető helyet Legranddal egyetértve úgy értelmeztem, hogy abban a költő azt mondja magáról, hogy ő várnai születésű («Paraspondylos Zotikos elbeszélése, a ki született Várna helyén»). Czebe az *ὠγέγωνε*-t *ὁ γέγωνε*-ra javítja, a mi a többi szöveggel való összefüggésében azt jelenti, hogy: «elbeszélés írva általam a philosophus Paraspondylos Zotikos által (arról), a mi történt Várna helyén». Kétségtelen, hogy a cím nem azt mondja, hogy Paraspondylos várnai születésű, hanem hogy költeményében elbeszéli a Várnánál történeteket, de valószínűnek tartom, hogy az *ὠγέγωνε*-ben az *ὠ* nem a *ὁ*-nak, hanem a *ὦν*-nak a romlása (a szóvégi *ν* gyakran kiesik a népies görög nyelvben), vagyis hogy a cím így irandó: *διήγησις γραμμένη παρ' ἐμοῦ φιλοσόφου Παρασπονδυλοῦ Ζωτικοῦ, ὦν (= τοῦ-των ὦ) γέγωνε γὰρ ἐν τόπῳ Βάρνας*, s hogy e szerint az értelme ez: «elbeszélés írva általam a philosophus Paraspondylos Zotikos által (azokról), a mik történtek Várna helyén». Igaz ugyan, hogy a *ὦν γέγωνε* archaikusabb mint a *ὁ γέγωνε*, de ez se népies kifejezés. A középkori népies nyelv irodalmi termékei többé-kevésbé antik nyelvhatások alatt állanak és Paraspondylos költeménye is elég sűrűn van vegyítve attikai alakokkal.

Ezek után bizonyos, hogy a főcím következő része: *μηνὸς νοεμβρίου ἡμέρα τετράδης*, vagyis «november hó 13-án, szerda napján», nem Paraspondylos születési datumát adja, mert hiszen akkor, mint Czebe jól mondja, nem maradhatott volna el a költő születésének évszáma, hanem a csatának datumát, melynél az évszám (1444) inkább elmaradhatott, a mennyiben t. i. a költő költeményét valószínűleg még a csata évében készítette. Csakhogy a csatának ez a datuma helytelen, mert az 1444 november 10-re, keddre esik és nem 1444 november 13-ra. Itt tehát romlott szöveggel van dolgunk, melyet Czebe igen szépen a következő módon javít: Szerinte az eredeti szöveg így hangzott: *μηνὸς Νοεμβρίου δεκάτῃ τριτῇ ἡμέρᾳ*, t. i. «November hó 10-én, kedd (τρίτῃ) napján», a költemény másolója azonban a *δεκάτῃ*-t (ι) és *τριτῇ*-t (γ') összeírva (ιγ') november 13-át csinált november 10-éből, s így a csata napjának (*ἡμέρᾳ*) a neve (kedd) elveszvé, és a másoló a napnak is a nevét akarván adni, a *ἡμέρᾳ* után beleszúrta a *τετράδῃ*-t (= *τετάρτῃ*, szerda). Ebből azonban világossá válik az is, hogy a másoló tévesen 1443-at tartotta a csata évének, mert ebben az évben esik november 13-a szerdára.

Végül figyelemre méltó világot vet Czebe a költő családjára is, t. i. kimutatja, hogy Szent Zotikos konstantinápolyi templomának egyik papja egy bizonyos Johannes Paraspondylos volt, kit egy Philotheos második patriarchasága alatt 1371 márczius 21-én kelt oklevél szerint kötelességének legdurvább elhanyagolásával, sőt egyenesen szentségtöréssel vádoltak. Czebe valószínűvé teszi, hogy a mi költőnk ennek a Johannesnek családjához tartozott, és hogy Johannesnek fia vagy még valószínűbben unokája volt.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

Friedreich István: Gróf Széchenyi István Élete. A Magy. Tudományos Akadémia által jutalmazott mű. Első kötet 1791—1840. Második kötet 1840—1860. Budapest A Szent-István-Társulat kiadása; 1915. N. 8-r. VIII, 440. l. VII, 282. l.

Friedreich István munkája a Széchenyi-irodalomnak mindenestre számot tevő terméke. Olyan rendszeres összeállítása az életrajzi adatoknak, a melyben az író először kísérli meg a legnagyobb magyar életrajzával némi kapcsolatba hozni hazánk akkori történelmét. Kísérlete ugyan sehol sem mondható teljesen sikerültnek sem a mű tartalmára, sem szerkezetére nézve: azonban Széchenyinek az irodalomban hirdetett eszméit s a gyakorlati élet terén való alkotásait, a könyveiben, hirlapi cikkeiben és az országgyűlésen vitatott felfogását, valamint közgazdasági tevékenységének korszakos eredményeit a kritikával dolgozó történetíró tollával először vonatkoztatja egymásra, kapcsolja egytűvé s magyarázza egymásból. Voltakép Zichy Antal műve a legelső. De Zichy úgy szólván mindent hősével mondat el, s az életrajzírónak bizonyos rapszodikus modora csak azokat elégítheti ki, a kik mind Széchenyi pályáját, mind hazánk történelmét részletesen ismerik. Friedreich munkája közelebb jár a közönséges értelemben vett tudományos életrajzhoz; de Zichy Antal válogatja ki s használja fel legelőbb a Széchenyi naplóiban, könyveiben, még inkább hirlapi cikkeiben elszórt adatokat. Kétségtelen,

hogy Zichy műve megkönnyítette valamennyire Friedreich feladatát, mely azonban még így is erejét jóval meghaladónak bizonyult.

S ezen nincs mit megütköznünk. Széchenyi rendkívüli pályája, páratlanul gazdag eszméi, bonyolult s ellenmondásokkal teljes lelki-világa, melyben az összhangot csak egy Kemény s egy Gyulai éles szeme tudta észrevenni; másfelől a feltörekvő kor, a megújhodni vágyó nemzetnek önmagával s kormányával folytatott küzdelmei, a legnagyobb akkori magyar államférfiaknak egymással vívott titáni harcrai mindig nehéz próbára teszik bármely életíró még oly kiváló tehetségét is. E mellett a Széchenyi-irodalom már elég terjedelmes, és sok ellentétes felfogás nyilvánul benne, a melyek közül az igazsághoz legközelebb járótt kiválasztani nemcsak mély és sokoldalú ismereteket, hanem egyszersmind éles bonczoló tehetséget, s a legnagyobb történetíróknál is ritka tárgyilagosságot kíván. Friedreich műve mind e tulajdonságoknak kevés eredményét mutatja. Megvolt az íróban az a törekvés, hogy az adatokat ügyesen csoportosítsa; volt kritikai érzéke, hogy a Széchenyi-irodalomnak keze ügyébe eső adatait ottan-ottan megrostálja. De megtalálni Széchenyi életének vezérgondolatát s magán is nyilvános pályájának minden jelenségét ennek a szempontjából mérlegelni: ehhez már hiányzott felfogásának mélysége s a különböző jelenségek közös forrásait átfogó tekintete. Másrészt meg Széchenyi élettörténetét úgy szólván önmagában akarta elénk állítani, mintegy kiszakítva korának történelméből. Pedig ha van államférfiú, a kinek életrajza csak a kor történelmével kapcsolatban írható meg helyesen: bizonyára Széchenyi az. Friedreich is tudja ezt, néhol-néhol meg is kísérli hőse életével hazánk akkori történelmét felvilágosítani; de általában erre kevés gondot fordít s csupán annyiban, a mennyiben a Széchenyi ellenfeleit nem mellőzheti, azonban ritkán tudja hőseit kellő távlatba állítani. Itt-ott Széchenyi gyarló s említésre is alig méltó ellenfeleit, mint például Orosz Józsefet s Thewrewk Józsefet részletesen tárgyalja (I. 247—250, 343—350 l.); de már Dessewffy *Taglalatát* s a Széchenyi és Kossuth vitáiba szóló írók munkáit érdemöknél is jóval kevésbé méltatja.

Nem közönséges kritikai tehetsége inkább az adatok ügyes kiválasztásában, sem mint Széchenyi eszméinek s tetteinek kétséget nem támasztó megítélésében s a kor szereplő embereinek új felfogásában nyilvánul. Néhol a legfontosabb kérdések bírálatában is této-vázó, mintha nehezére esnék a tárgyilagos ítélet magaslatára emelkedni, például a Széchenyi és Kossuth közti hatalmas küzdelem elmondásában, mely küzdelmet végül is némi sajnálattal Kossuth javára dönt el. Máshol meg csekély dologban is keményszavú ítéletet mond, mintha országos érdekű kérdésben kellene színt vallania. Szereti az igazságot, vagy a mit ő annak tart; de azért megesik, hogy az ellenmondásnak csak viszketege irányítja tollát. Egvégből legalább nem mondhatjuk azt a védelem, a melyben a XVIII. század hat első évtizedét a nemzetietlenség vádja ellen részesíti (I. 8. l.), vagy midőn a nagy elvekért harczoló férfiak közé, Pázmány és Gyulai mellé állítja Bartha Miklóst is (I. 251. l.). De legjobban meglepett bennünket az a merész ítélete, a melyben a XVII. század nagy szabadságharczeit, a Bocskay, Bethlen, Thököly és a Rákócziak küzdelmeit részesíti, midőn azt magyarázza, hogy Széchenyi nem a szélesre

taposott úton járt, a mikor minden fontosabb vállalkozásában a bécsi kormányval s a fejedelmi házzal akart először tisztába jönni. Mert «e nélkül — így folytatja — lehetett hangzatos, lelkesítő, népszerűséget biztosító politikát csinálni; lehetett még *legfeljebb akadémikus értékű békékkel és törvényczikkekkel végződő szabadságharcokat* és nemzeti mozgalmakat is szervezni, mindezeknek azonban hazánk gazdasági fellendülése, *magyar nemzeti megerősödése, külpolitikai súlya és kulturális előhaladása szempontjából* alig volt több eredménye, mint a felvonások utolsó perczeinek hatását fokozó görögtűznek» (I. 159. l.). Vajjon nem a nemzeti lét forgott-e ekkor kockán, s csak a görögtűz hatását lássuk-e önvédelmi harcainkban?

A mindenáron kritizálni akaró törekvése akárhányszor nem találja meg a kellő alapot, hogy alkalmas módon nyilatkozzék, noha Friedreich olyan határozottsággal állít, mintha a kétségnek még árnyékát sem engedné meg az önmagában már eleve eldöntött igazság kimondása. Például Széchenyi Ferenczet kötelességének tartja megvédelmezni azon vád ellen, hogy benne a királyhoz és hazához való hűség összeütközött. Itéletében megnyugodhatunk; csak az ellen tehetünk ellenvetést, hogy Széchenyi Ferencz hazafias felfogását a miatt gáncsolja, mivel ő «nemzetünk alacsonyosságának» okát nem az udvari politikában, hanem a kor szellemében s az általános elégedetlenségben kereste. Elismerjük, hogy a szabadelvű gondolkodással való szembefordulása már a mily jellemző Széchenyi Ferenczre, épen oly jellemző a kor szellemére, de részben az éltes ember szokott konzervativizmusából foly. Friedreich védelme külföldben túllő a célon, midőn Széchenyi Ferenczet úgy tünteti fel, mint a kiben hiányzik a tehetség, hogy a királyhoz és hazájához vonzó hűséget szembe tudja állítani egymással (I. 10—13. l.). Friedreich nem veszi észre, hogy a Széchenyi Ferencz felfogásában végbemenő változás szoros kapcsolatban van a francia szabadelvű eszmék fejlődésével s részben bukásával; s hogy ezek nélkül Széchenyi Ferencz szellemi világa sem mutatna oly ellenmondó változásokat. Friedreich merész állítása több helyen kifogásolható. Például midőn Széchenyi Istvánt nagyon tudatlannak mondja (I. 37. l.); igaz, hogy ezt maga Széchenyi hangoztatja, de csak híres államférfiú korában. Oly férfiúról, a ki minden hiányai mellett is olyan nevelést kapott, mint ő, s kora ifjúságától fogva az események kohójánál tartózkodott és rendkívüli fogékonyságot mutatott az ismeretek minden ága iránt, bajos ezt csak úgy egyszerűen oda vetve állítani. Valamint azt is, hogy a «szerelmi élet hibái» teszik oly aggódóvá, az önvád gyötrelmeinek martalékjává (I. 39. l.). Hogy a szerelmi vívódások s érzelmi örömeinek mohó élvezete hozzájárulnak önkínzó természetének kialakulásához, bajos volna tagadni; de önmagukban véve korán sem magyarázzák azt. Része van abban vele született lelki világának, nemzetsége, különösen atyja hagyományainak. Másfelől része van kétségtelenül a lánghelme kielégítetlen becsvágyának, a melynek Erinysei egész életén át üldözik. Ezt annyiival inkább mondhatjuk, minél szembezőköbb Széchenyinek a becsvágy sugalmai után való elhatározása. Vajjon, midőn 1815 decemberében búcsút vesz a «nagyravágyástól» nem érezhetjük-e azt a fájdalmas lemondást, a mely csak a hozzá hasonló lánghelmeket teszi boldogtalanokká? (I. 49. l.)

Azonban Friedreich nemcsak egyoldalúan, néha majd teljesen alaptalanul ítélkezik. Így, midőn azt vitatja, hogy Széchenyi eszmekörébe később sem jutottak új eszmék, mint a melyek 1819—20-ban foglalkoztatták (I. 81. l.). Elég csak az Ausztriával való kapcsolatra hivatkozni, a melynek gondolatával akkor még egyetlen magyar politikus sem törődött; fontosságát is csak tán Desseffy József gróf sejtette. Széchenyi is csak később fogja fel a maga igazi nagyságában. Hasonlóan téves állítás a Széchenyi következetlensége a *Kelet Népe* s a *Politikai Programtöredékek* című munkáira nézve (II. 34., 39., 173—4. l.). Már Gyulai kimutatja: mennyire a nagy ember legsajátabb eszméi nyernek azokban kifejezést.

A keményszavú bíráló ítélete különösen a Széchenyi-irodalom egyik-másik munkását sújtja igazságtalanul, legjobban Szabó Lászlót, még inkább Zichy Antalt. Ennek a közleményeit «a világirodalom leglelkiesmeretlenebb e fajta alkotásainak» mondja (I. 61. l.). Lehet Zichy-napló kiadását helytelen szempontból kiindulónak, fogyatékosnak, mai felfogásunkkal ellenkezőnek állítani; de hogy a lelkiismeret legkiáltóbb hiányával bélyegezzük meg azt a férfit, a ki életpályájának második felét teljesen önzetlenül egészen a Széchenyi-irodalomnak szentelte, s minden tévedései mellett is rendkívül sokat tett a legnagyobb magyar eszméinek s alkotásainak részletesebb megismerésére, s a ki nélkül Friedreich is aligha tudta volna művét megírni, — az ellen az igazságszeretet hangosan tiltakozik. Zichy még nem tartotta Széchenyi-naplóit az élők szempontjából szó szerint közlendőknek. Ezt mondhatjuk alaptalan tartózkodásnak, tévesen alkalmazott loyaltásnak és kegyeletnek, de a melynek kevés köze van a lelkiismerethez. A Széchenyi-irodalom második kiváló művelőjét, Gyulait pedig megfoghatatlanul figyelmen kívül hagyja. Csodálkozunk, hogy legalább Széchenyi tébolyának magyarázatában, a melyet Gyulai oly művészi módon kísérel meg, egyetlen szóval sem árulja el Friedreich, hogy ismeri és kellőleg méltányolja (II. 249. l.). Ezt kell mondanunk a Grünwald, Beöthy Ákos munkáiról, Angyal Dávid idevágó jeles dolgozatairól is stb. Friedreich aligha ismerte a Széchenyi-irodalmat a maga teljességében; legalább az itt említett írókat még jóval megszerezhetnők, a kiknek semmi nyoma Friedreich művében. Nem kívánjuk, hogy minden értéktelen dolgozattal leszámoljon; de a számottevőket kár volt figyelmen kívül hagynia.

Egyébiránt Friedreich munkájának majd minden lapján meglátszik, hogy az utolsó simítást már nem adhatta meg neki; különösen a II. kötet mutatja, hogy a szerző csak az adatok gyűjtését végezhetette, de már a feldolgozást el kellett sietnie. (Így magyarázhatjuk, hogy tolla néha nagyon is megbotlik, és például Desseffynek tulajdonítja, a mit Kazinczy mond, I. 129. l. a 2. id., vagy hogy Döbrenté *Józsefet* ír *Gábor* helyett, I. 157. l.) Stílje is a II. kötetben elnagyolt, kifejezései közt még ízetlen is akad (II. 26. l.), magyartalan akárhányszor és szórendi tévedés majd minden lapon. Egy szóval a munka csak érdemes kísérlet, de hogy Széchenyihez méltó életrajz legyen, attól nagyon távol marad.

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

Riedl Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom. Magyar könyvtár. 824. sz. Lampel, Budapest.

A világháború gyűlöletszító rázkódtatásai közt is nyugodt komolysággal ülte meg nemzetünk Shakespeare és Cervantes halálának háromszázados fordulóját, kik 1616 április 21-én egyszerre lettek halhatatlanokká. Valljuk, hogy nem a nemzeti érzés hevének hiánya, hanem az igaz kultúrértékek iránti tisztelet adott alapot ez ünnepléshez. Irodalmi társaságaink legjobbjai vetekedtek egymással a megtisztelő feladatban. E tanulmányok egyik értékes gyöngyszemeként született meg a Riedl Frigyesé is.

Hogy egy hadi hasonlatot használjunk, azt mondhatjuk, hogy Riedl mintegy fényszóróval világítja meg Shakespeare hatásának magyar területét. Nem lát meg mindent, nem is kutat át egyformán mindent, de a hol érdekes felfedezést vél tenni, oda élesen bevilágít és ragyogva sziporkáztatja szellemességét. Így történik, hogy fontos hatásokat elmellőz: Szigligetinek például csak épen hogy megemlíti Grittijét, holott csak maga az Othello motívum négy drámájára hatott. (V. ö. Császár Elemér: Shakespeare és a magyar költészet, Bp. Sz. 1916, 475. sz. 107. l.) Egyáltalán, úgylátszik, tárgyát a költői hatást illetőleg csak a szabadságharczig vizsgálta s azontúl inkább csak Shakespeare magyar fordításai és tudományos feldolgozása érdekelték. Böven foglalkozik ellenben Shakespeare és Széchenyi viszonyával, holott itt csak külsőségekről lehet szó, melyekből csupán Riedl es-prit-je tud hatásos párhuzamot kialakítani. Jellemző, hogy ez a pár lap egyébként az essay legszebb lapjai közé tartozik.

A nagy költőinkre tett hatások vizsgálatában Riedl nem elégszik meg csupán ezeknek megállapításával, de igazi lélektani módszerrel azt is vizsgálja, mi vonta az illető költőt Shakespearehez, lelkük, jellemük mely vonásai egyeztek? Így néhány ironikról más-külömben is igen sikerült vázlatot kapunk. Kazinczyt fogékony impresszionista lelke és sokoldalú érdeklődése egyáltalán a legkülönbözőbb költők tolmácsolására tette alkalmassá. Katonát az erős szenvedélyek rajza vonta Shakespearehez. Vörösmarty képzelete a magyar költők közt a legrokonabb vele. Petőfi lelkületének Coriolanus felelt meg: a közömbösség hiánya, az érzelmeknek folytonos rezgése, a szenvedélyes dacz, a kihívó büszkeség, mind coriolanusai vonások Petőfiben. Aranyt nyelvművészete és a kis meg nagy dolgok egyforma kultusza vonzotta Shakespearehez. Maga idézi rá a Biblia szavait: Nagy vagy a nagyokban és nagy a kicsinyekben. Legkevésbé rokonlélek Shakespeare-rel Kölcsey, kinek számára a költészet a zord való ellentéte volt, holott a shakespearei drámák a valóság fokozott kivonatai. Shakespearenél folyton a szenvedélyek villámai csikáznak, az ő lelkén pedig méla ború ül villámok nélkül, határozatlan, tárgytalan fájdalmak, érzelmek indulat nélkül, alakok körvonalak nélkül.

A tanulmány második része Shakespeare hatásának mivoltát állapítja meg. Ő fordította költőink figyelmét általában a dráma felé, épügy, mint Vergilius az eposzhoz. Drámái az élet széles képét adják, szemben a francia dráma szűkkörű finnyasságával, hol háttér alig van, a szenvedélyek mintegy elvontan működnek. A XVIII. század költészete az embert csak az erkölcsi és észbeli oldalról festette, az

érzelmeik közül különösen a szentimentálisokat kedvelte. Shakespeare az életet eszményíteni tudta szentimentalizmus és sóvárgás nélkül. Ő volt mesterünk a jellemzésben is, mely nála nem üres eszményítés, hanem az egyéni jellemvonások fokozása, sűrűsítése, kiszínezése. Személyeinek beszéde egyéni, nem szentenciákat hallunk, hanem vallo-másokat. Tőle tanulták írónk nemcsak a világ, de a másvilág költészetét is: a tündérajátékokat, a milyen Vörösmarty Csongor és Tündéje. Felette nagy hatással volt az örültség ábrázolásában, melyet költőink épúgy, mint ő, erkölcsi okokra szeretnek visszavezetni. A szellemlátomást oly bámulatos erővel tudta a színpadra vinni, hogy e részben is iskolát alapított. A tréfák közé igazságokat vegyítő bohócnak sok utódja akadt a magyar színpadon is. Új volt Shakespeare-nél a nép felleptetése mint cselekvő kollektivitásé. Hamletben mintegy a betegségig belső életet élő modern ember típusát előlegezi. Ő tőle tanulták írónk a nagy színhatású szerepek írását is: Shakespeare a színésznek és dramaturgiának iskolája volt.

Midőn nálunk a XIX. század első felében a dráma virágzásnak indult, választanunk kellett a francia iskola és Shakespeare mintája közt. Mi Shakespearet választottuk, mond Riedl (23. l.). Ez, szerintem, optimisztikus beállítás. Íróinkra nagy hatással voltak a többi irányok is: a német lovag- és polgári dráma, még inkább a francia romantikus dráma, főleg a Hugo Victor-féle. Igaz, ez is sokat tanult Shakespeare-től, kinek hatása már az iránta különben ellenséges Voltaire-en kezdődött: tárgyban főleg a nemzeti történet feldolgozását, stílusban a fantasztikus, képekben bő dictiót. De a hangulatok kultuszát valódi jellemzés helyett, az idegrázó hatásokat magáért a hatásért, az ellentétek hajszolását, az ember küzdelmét a sorssal, mint kívülről álló vak hatalommal, a kalandos technikát (álarcz, tőr, mérge, titkos ajtók, alagutak), a társadalmi kérdések felvetését és demokratikus tendenciával való megoldását, azt az egész apparátust, melyet Hugo Victor e szavakba foglalt: *A peuple nouveau art nouveau*, mégis tőle tanulta el ép az a kor, mely Shakespeare nagyságát is legjobban felismerte és tisztelte. Riedl szavai szerint: Ki lehet mondani, hogy a keresztény és az antik szellem után Shakespeare tette a legnagyobb hatást irodalmunkra (9. l.); én úgy mondanám, hogy a romanticizmus, mely Homérosszal és Ossziánnal együtt Shakespeare-t is vezérének, mintaképének vallotta mindjárt alakulása kezdetén.

(Budapest.)

ZLINSZKY ALADÁR.

Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. Irodalomtörténeti tanulmány. (Német Philologiai Dolgozatok, XVIII.) Budapest, Pfeifer Ferdinánd. N. 8-r. 114 l. Ára 4 K.

Ez a füzet új vonásokat ad ahhoz a képhez, melyet a hazai német irodalmi törekvések történetéről bírunk. A hazai német folyóiratok közvetlenül és behatóan világítják meg a neki-nekilendülő s újra ellankadó akaratot szellemi élet ébrentartására és fejlesztésére s ebben megelőzték a magyar folyóiratokat.

Mint a német színészet, nálunk az időszaki sajtó is gyenge

utóhangja egy nagy hullámcsapásnak, mely Angliából indult ki s Hollandián, Németországon és Bécsen keresztül jutott el Pozsonyig, majd Pestig és Erdélyig. Tudatos vezetők erélyes akarásán, illetve ennek hiányán mult, hogy ezek a vállalkozások nem hagytak jelentősebb nyomot kulturánkban. Félben maradt emlékei sok derék törekvésnek és jobb sorsra érdemes tervezgetésnek. Az irodalmi szalonok kéziratos szépirodalmi és tudományos érdekkörű heti és havi lapjaira — nyilván csekély hatásuk miatt — a szerző nem volt tekintettel.

A tárgyalt korszak folyóiratainak története négy férfiúnak törekvései köré csoportosul. Mindnyájan kulturmisszionáriusok akartak lenni: egyrészt a külföld szellemi életének eredményeit akarták terjeszteni nálunk, másrészt a magyar kulturát bemutatni a külföldnek. «Aufklären» volt a jelszavuk. Az első, *Windisch Károly Teofil* pozsonyi polgármester, a szellemi élet minden ágában szervező tevékenységet fejtett ki. Külföldi mintára tudományos társulatot alapít, Sonnenfels szellemében a színészetet irányítja, és Klemm nyomdokán haladva folyóiratokat ad ki, melyek a kor eszmeáramlatában állanak. Létesíti Magyarország legrégebb lapját, a máig élő «Pressburger Zeitung»-ot s ellátja mellékletekkel az Angliából elterjedt morális hetilapok mintájára. Ezek közül első az 1767-ben bécsi példára kiadott *Der Freund der Tugend*. (A címének megfelelő «Barátja az erénynek» szolás eredete ezen morális folyóiratokra megy vissza, l. Tóth Béla, Szájról-szájra, 1907³. 345 l.) Ebben, valamint a többiben is, kevés a magyar színezet; nagyrészt német és osztrák folyóiratokból utánnymotott cikkek töltötték meg. Sokszor az egész lap nem egyéb, mint valamely német folyóirat közönséges lenyomata, ugyanúgy, mint a hogy mai vidéki német lapjaink heti mellékleteit Stuttgartban készítik egyöntetűen, üresen hagyva a fejléc számára való helyet. Windischsel egyidőben mások is tervezgetik tudós társaság alapítását. Ezek közül a legtartósabb sikerrel *Tersztyánszky Dániel*, a ki Bécsben kiadja az első hazai tudományos törekvésű lapot. Ezt követték Windisch tudományos vállalkozásai, melyek már szoros kapcsolatban állnak hazánkkal. Magyarország földjének, történetének és szellemi termékeinek ismertetését tűzik ki céljokul; anekdotáik is magyar tárgyúak, sokszor olyanok, melyeket magyar költők is feldolgoztak, mint a nagyidai cigányok, Doboz Mihály és hitvese, Pázmán lovag. Windisch folyóirata nem volt olyan egységes szellemi irányú, mint pl. Nicolai *Allg. Deutsche Bibliothek*-ja, a cenzura miatt nem is lehetett, de sokoldalú tartalma és komoly törekvése tisztelt és olvasott lappá tették volna, ha idő előtt meg nem szűnik.

A másik férfiú, a ki tudatosan foglalkozott hazai német folyóirat eszméjével *Kovachich* volt. Olyan tudományos lap képe lebegett előtte, melyet a pesti egyetem adna ki s a mely Magyarország minden tudományos eseményéről hírt hozna. Mivel azonban tehetsége inkább a gyűjtő volt, mintsem az eszmekeltő, az impulzív szellemé, *Merkurja* rövidesen érdektelenné vált.

Schedius Lajos kritikai lapot alapít tudományos könyvek bírálatára. E rövidéletű (mellék)lap után nagyobb vállalkozásba kezd. Az egész magyar tudományos világot fel akarta ölelni benne s az adigiaknál nagyobb tért adott a magyar történelemnek, nyelvtudománynak s

irodalomnak. A *Zeitschrift von und für Ungern* valamennyi társa közt a legalkalmasabb lett volna kulturánk közvetítésére.

Schediusszal egyidőben a német szépirodalmi törekvések egyik úttörője nálunk, *Rösler Keresztély* foglalkozott egy *Literarischer Anzeiger für Ungarn* cz. lap kiadásával, melynek «Ankündigung»-ja megvan a Nemz. Múzeumban az «apró nyomtatványok» között, 1805-ben pedig egy *Kritischer Anzeiger*t adott ki (bővebbet l. alább). Utána almanachjának munkatársa és folytatója, *Lübeck Károly* szerkesztett két folyóiratot, melylyel egyrészt Schedius szellemében folytatja a magyar kultúra ismertetését, másrészt élesztgeti s támogatja a hazai német irodalmat.

Zuber Marianne dolgozatának egyik érdeme, hogy beállította e tiszavirágéletű folyóiratokat az európai kulturaközösség áramlataiba s így az akadozó törekvésekről egységes képet rajzolhatott. Másik érdeme, hogy a magyar irodalom és nyelvtudomány történetére nézve értékes anyagot kiemelte, noha e tekintetben még jobban kiaknázhatta volna forrásait.

Végül néhány adalékkal akarom megtoldani Zuber Marianne munkáját.

1. A *Wochenschrift für die Liebhaber der Geschichte, der Erdbeschreibung, der Naturkunde, der Weltweisheit, und der schönen Wissenschaften* első kötetének egy része megvan a Nemz. Múzeumban «Eph. lit. 720.» jelzettel. Címlapján a fenti címen kívül még ez olvasható: «Erster Band. Im Jahre 1779. Oedenburg, gedruckt bey Johann Joseph Siess.» A tárgymutató szerint az évfolyam legalább 378 lapból állott. A hozzáfűzött «Nachricht» jelenti, hogy a 25. füzet, vagyis a második kötet első darabja a szerkesztő betegsége miatt késett. A *Wochenschrift* célját így fejezi ki: «Eigentlich ist sie zum nützlichen Zeitvertreibe wissenwollender Bürger, und zum zeitvertreibenden Nutzen der Schuljugend geschrieben.» Hetenkint egy füzet jelent meg belőle s egy fél évfolyam (24 szám) tett egy kötetet. Az egyes füzetek címe eltérően a címlaptól *Wochenblatt* volt. Ez a folyóirat talán a legtöbb joggal sorolható a hazai morális hetilapok közé. Célját nem tűzte magasra s a polgári erények javítását nagyon is népszerű színvonalon írt cikkekkel kívánta szolgálni. Tartalmát palesztinai útleírás, Egyptom története, a földrajzba, a történelembe, az időszámításba, a filozóphiába való bevezetés, az ember tulajdonságairól, értelméről írt cikkek teszik. Egyikük «Von den mahlerischen Beschreibungen oder den Bildern in den Gedichten» a leíró költészet mellett tör lándsát. A német költészetéről, Hallerékről, a Laokoonról mit sem tud s nyilván Batteux közvetett hatása alatt áll. Hazai vonatkozású a nyolczadik füzet «Von einigen wunderbaren Quellen» cz. cikke.

2. A «Pressburger Zeitung»-nak *Politische Gespräche der Todten* című mellékletéből a budapesti Egyetemi Könyvtárban megvan az 1792., 1797—98., 1800—1808. és az 1810. évfolyam, a Nemzeti Múzeumban pedig nemcsak az 1793. és 1794. évfolyam, hanem az az 1793—1808-ig terjedő anyag 38 kötetben (Eph. lit. 173 l.). 1776-ig a «Pressburger Zeitung»-gal körülbelül egyenlő alakban jelent meg, ettől kezdve kis nyolczadrét formátumban. Címe ekkor évi címlapján: *Das Reich der Todten, enthaltend Politische Gespräche der*

Todten, Politische Reden nebst Geheimen Briefwechsel zwischen Lebendigen und Todten. 1798-tól kezdve czíme: *Reich der Todten. Eine Zeitschrift enthaltend* stb. A Nemz. Múzeumban megvan a neuwiedi eredeti kiadás és a pozsonyi utánnyomat is «Zur Pressburgerzeitung» fejlécczel. Kitűnik, hogy a két kiadás szövege teljesen azonos, kivéve akkor, mikor a pozsonyi nagyobb betűi, vagy kisebb alakja miatt kénytelen elhagyni a lap végén közzelt apróságokat.

3. Az *Ofner und Pester Extrablatt* oder *Michael Rachschilds Briefe an seinen Herrn Vettern in Tschepele* megvan a Nemz. Múzeumban «L. eleg. m. 535» jelzettel. A bécsi Eipeldauer Briefe ezen utánzata elmondja, hogy «Peter Grossfuss, ein auf der Insel Tschepele geborner Schwab. von Profession ein Müllner» szerencsét próbált Pesten s itt mint bérkocsis némi pénzt keresett. Fehér vén gebéjéről a Rachschild gúnynevet kapta. Fiát, a ki Pesten állást keres, mivel minden lében kanál s minden hírt tud, «Pester Extrablatt»-nak gúnyolja. Csepeli atyjafiához intézett levelei négyhetenként jelentek meg. Látnivaló, hogy ugyanolyan vállalkozásról van szó, mint a milyent Gaal György kezdett Furkát Tamás leveleivel ugyancsak 1803-ban. Valószínű, hogy az «Extrablatt» is Hartleben vállalata volt. Tudunkkal csak két füzet jelent meg belőle. E levelek távolról sem olyan mulatságosak és elevenek mint akár Richter, akár Gaal levelei, és kulturtörténeti becsük is messze mögöttük marad. Csak mint a fővárosi német dialektus hű emlékei érdemelnek figyelmet.

4. Rösler lapja, a «*Kritischer Anzeiger der neuesten Literatur*», 1805-ben jelent meg s tizenöt számát sikerült megkapnom (Nemz. Múzeum: Eph. lit. 521 q.). Tartalma főképen könyvismeretésekből áll. «Gelehrte Neuigkeiten» cz. rovata a tudományos életéről, halálesetekről, kinevezésekről, pályadíjakról és tudományos vállalkozásokról adott hírt. Irodalomtörténeti érdekű recenziók a Garwe és Chr. F. Weisse leveleiről, Kovachich «Nuncium»-áról, Matthiesson Anthológiájáról, Bredeczky Topografiájáról, Glatz Jakab ifjúsági folyóiratáról és Idunájáról, Stanislaides Daniel pozsonyi tanár classica-philologiai encyclopædiájáról szólnak.¹⁾ Az új könyvek jegyzékében Szerdahelyi, Szirmay s más hazai írók latin és német könyvei szerepelnek. A lap recenzióit legnagyobb részt Rösler maga írta, a mi kitűnik nemcsak stílusukból és felfogásukból, hanem abból is, hogy első személyben idézi önmagát vagy almanachját Soraiban a censura erősen ritkított.

5. Nem hazánkban adták, de hazai írók írták *Monatliche Unterhaltungen für die Jugend* című folyóiratot. Wien. Rehms Wittwe 1804. Ez az ifjúságnak szánt havi folyóirat elbeszéléseket, leírásokat, nevelő hatáú példákat, verseket és talányokat hozott Glatz Jakab, Bredeczky Sámuel, Guillaume és Unger Károly tollából és rézmetszetekkel volt díszítve. Első füzetéről többek közt így ír Rösler a *Krit. Anz.* VIII. számában (65. l.): «In den Erzählungen hat Guillaume den Ton für Kinder am richtigsten getroffen. Die Bei-

¹⁾ A hírek egyike Kriebel J. Dániel eperjesi gimn. tanár haláláról emlékezik meg s bejelenti, hogy költeményeit három kötetben Lipthay eperjesi tanár készíti sajtó alá. Az ígért kiadás azonban nem jelent meg s így Kriebel költészete ismeretlen maradt. (L. Szinnyei, M. Írók. 7. k. 287. h.)

träge von Glatz sind in jeder Rücksicht sehr korrekt; aber, abgerechnet auch, dass das Thema der ersten Erzählung, an sich sowohl als durch die Bearbeitung zu wenig fruchtbar ist, herrscht durchgängig darin eine gewisse steife Würde. Bredeczkys Erzählung endlich zeigt in der Anlage und Ausführung, dass der Verf. mehr sagen wollte, als geschehen ist.» A szepesi írói körnek ez a vállalkozása éppen olyan rövidéletű volt, mint a többi.

6. A *Miscellen für Zeitungsleser*, vagy mint tulajdonképeni czímlapja jelzi *Historisch-politische Denkwürdigkeiten aus dem Archive der Zeit* cz. vállalatból nemcsak egy (a Múzeumban), hanem két füzet van meg (a budapesti Egyetemi Könyvtárban: Ga 50 77). Az első 1808. novemberében, a második decemberben jelent meg. Eredetiségére nézve az előszó ad felvilágosítást: «Das Wohlwollen, mit welchem das Publikum den ersten (sic!) Heft dieser Miscellen beehrte, fordert den Herausgeber zur höchsten Vollendung seines Unternehmens auf. In dieser Rücksicht werden nebst Benützung der besten Journale auch mehrere originelle Aufsätze geliefert, welche dem Verfasser die Achtung der Leser erwerben sollen.» Ez a második füzet Spanyolországról és idegen származású lakosairól, az angol szárazföldi hadseregről, a Pyrenæusokról, Montenegróról, a kelet-indiai angol hadról, Nagy Konstantinról, Peru bányászatának fejlődéséről, Norvégia politikai és katonai helyzetéről, a mórok katonáiról és Kronstadt váráról tartalmaz cikkeket. A két füzetben semmi sem árulja el, hogy magyarországi nyomtatványok s a borítékon hirdetett berlini, königsbergi, braunschweigi és strassburgi kiadások gyanút ébresztenek, vajjon nem németországi füzetek-e, melyeket Hartleben csak bizományba vett. Kayser és Heinsius azonban nem ismerik.

7. Megemlíthetjük még Weingand és Köpff pesti könyvkereskedő czég *Pesther Intelligenzblatt in Frag und Anzeigen* cz. lapját, mely 1781. január 10. óta minden szerdán jelent meg Eitzenberger nyomdájában. Huszonhat szíma megvan a Nemz. Múzeum hirlap-tárában («128 quart. Széch.»). Tulajdonképen hirdetési lap volt, de irodalmi híreket is közölt. Leírja a Mária Terézia halálakor hazánkban tartott ünnepélyeket s közli Retzer, Molnár és mások ezen alkalmalmmal írt verseit, valamint a verses feliratokat. Hozza az újonnan megjelent könyvek jegyzékét, kis megjegyzéseket is fűzve hozzájuk. Színházi rovatában az új darabokról ír sokszor csípős kritikát, lap-tölteléknékv pedig verses meséket közöl «eingestreut».

Az erdélyi német folyóiratokat Zuber Marianne szándékosan nem vette figyelembe.

(Budapest.)

GRAGGER RÓBERT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Shakespeares Quellen in der Originalsprache und deutsch herausgegeben im Auftrag der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. I. *Quellen zu König Lear*, herausg. von Rud. Fischer. Bonn, Marcus u. Weber, 1914. 8—r. 183 l.

Nem most először gyűjtik össze és adják ki Shakespeare műveinek forrásait. Főleg két régebbi gyűjtemény örvend még ma is nem alap nélkül nagy tekintélynek. Első: Simrock Károly szép könyve «Die Quellen des Shakespeare» (1831, 2. kiadás 1872, 2 kötet.). A maga idejében úttörő, értékes munka volt; de mai igényeinknek már nem felelhet meg. Mindenek előtt nem teljes, mert mellőzi az angol történeti és a római történetből vett darabokat, valamint több vígjátékot (mindössze a nagy költő műveinek csak felét tárgyalja). Azonfelül nem adja mindig Shakespeare igazi forrásait, melyekből az angol mester egyes darabjainak tárgyát kétségtelenül merítette; hanem sokszor régebbi, többször csak rokon elbeszéléseket, melyekhez a költőnek semmi köze. Az egyébként rendkívül érdekes és tanulságos munka inkább a folklóre körébe tartozik, semhogy Shakespeare műveinek valódi forrásait szolgáltatná.

Inkább megfelel a kitűzött czélnek a «Shakespeare's Library», melyet Collier és Hazlitt hat kötetben kiadtak és mely 1875-ben második kiadást ért, de már egészen elfogyott. Azonban ez a gyűjtemény sem teljes és az angol történetiákat ez is mellőzi.

Azért igen örvendetes és érdemes vállalkozás, hogy a német Shakespeare-társaság ötvenéves fennállása emlékére elhatározta a nagy költő forrásainak teljes és gyakorlati szempontból kényelmes kiadását. Teljesen adja mindazt, a mit Shakespeare egy-egy darabjának kidolgozásakor az illető darab anyagából ismert, de semmi olyat, a mit, noha az illető darab cselekvényével esetleg, igen közeli rokonságban áll, nem ismert, mert nem ismerhetett. És adja ezt az anyagot teljesen megbízható eredeti szövegben és egyúttal pontos, hű német fordításban, úgy hogy ez a gyűjtemény nemcsak a Shakespeare-tudósnak szól, hanem a művelt embernek is, a ki tudós előtanulmányok nélkül bepillantást szerez a nagy mester műhelyébe. Így pl. mellőzi a gyűjtemény azt a sok népmesét vagy népies elbeszélést, melyekben a jó leány úgy szereti atyját, mint a sót, és ezért súlyos büntetésben részesül; vagy melyek verésre és egyéb büntetésre érdemesítik az apát, a ki még életében mindenét odaadja gyermekeinek. Simrock az ily meséket (melyek esetleg a Lear-mese legrégebbi gyökerei) szintén fölvette; de az új gyűjtemény csupán az igazi forrásokra szorítkozik, melyeket Shakespeare könyvekből ismerhetett, ill. tényleg ismert, mert a nagy költő szorgalmas olvasó volt és nem mellőzött az egyes tárgyakról semmit, a mihez nyelvtudásával hozzáférfertett.

Nagyon helyes, hogy a vállalat nem ad semmiféle magyarázatokat; mert ilyenekkel egyéni nézeteket vagy ítéleteket csempészett volna a pozitív anyag közé és könnyen előre elfogulttá tehetné volna

olvasóit, a kik most minden idegen befolyástól menten alkothatnak maguknak véleményt költőnek forrásaihoz való viszonyáról.

Az új gyűjteménynek első, ép most megjelent kötete a «Lear király» (elkészült 1606-ban) következő öt forrását tartalmazza:

1. Galfrid of Monmouth, *Historia Britonum*, mely 1135 körül készült és első ízben 1508-ban jelent meg nyomtatásban. (Mindjárt a 2. lapon van egy feltűnő sajtóhiba: San-Marte német fordítása természetesen nem 1584-ben, hanem 1854-ben jelent meg). Galfridnál végül a győztes Cordélia lesz Britannia királynője és öt évig békességben és fényesen uralkodik. Ekkor nővéreinek fiai föllázadnak ellene, több csatában legyőzik, elfogják és börtönbe vetik, hol fájdalmában maga vet véget életének.

2. Holinshed, *Chronicles of England, Scotland and Ireland*, 1577, második kiadás 1586. A lényeges mozzanatokban ismétli Galfrid elbeszélését, Szerinte Cordélia 54 évvel Róma alapítása előtt lett Britannia királynője.

3. *The Mirour of Magistrates* (A hatóságok tükre), 1575. 2. kiadás 1587. Hétsoros versszakokban írt költemény, mely 22 strófában elmondja Leire és Cordelia történetét. Cordelia e forrás szerint 800-ban Kr. e. ölte meg magát. Itt ő maga mondja el történetét, egészen Galfrid nyomán.

4. Spenser, *Faerie Queene* (Tündérkirálynő), 1590. Kilencsoros versszakok. Hat versszakban mondja el igen röviden és szárazon, szintén Galfrid alapján, Lear királynak és leányainak történetét.

5. *The true chronicle history of King Leir and his three daughters*, London. 1605. A régi Lear-dráma (a király leányai: Gonorilla, Regan és Cordella), melyet 1594-ben adtak először. Cordelia legyőzi testvéreit és az ország ismét Learé lesz, a ki a koronát készségesen átengedi legjobb leányának. A darabot itt Fischer Rudolf fordította németre.

Ezekhez járul, mint a Lear történetétől eredetileg teljesen idegen tárgy, Gloster története, melynek forrása:

6. Sidney *Arcadia*-regénye, 1590. Ez második könyvének 10. fejezetében elmondja a paphlagoniai király szomorú sorsát, mely lényegében azonos Gloster történetével, melyet Shakespeare fontos epizódként beledolgozott tragédiájába.

Már e rövid adatokból is világos, hogy Shakespeare igazi forrásainak (a Gloster-epizódot nem tekintve) csak Galfrid elbeszélése és a régi Lear-dráma tekintendők. A többi források nem tartalmaznak új anyagot, mert csupán Galfrid szövegének részben igen vázlatos kivonatai. Legfontosabb Galfrid elbeszélése azért is, mert a régi Lear-dráma is ezen alapszik. Ezt a drámát első ízben Tieck Lajos fordította németre: «*Altenglisches Theater II.*, Berlin, 1811.: *Das alte Schauspiel von König Lear und seinen Töchtern, nach der Chronik verfasst von W. Shakespeare*». Tieck egyúttal az első és tudtommal az egyetlen kutató, a ki ezt a régi darabot is Shakespeareanak tulajdonítja: szerinte a nagy költőnek egyik legkorábbi műve. A darab valóban nem olyan értéktelen, mint a milyennek főleg angol bírálók mondják; de kétségtelen, hogy Shakespeare szelleméből és művészetéből nincsen benne semmi, úgy hogy neki semmi körülmények közt nem tulajdonítható. Úgyes, elolvasásra méltó polgári szín-

mű, melyben Lear király helyét egy öreg szabómester is elfoglalhatná; nagyon kirívó moralizáló célzattal, mely végül a gonoszoknak megbüntetésében és a jóknak megjutalmazásában diadalt ül. De ügyes szerkesztéssel, helyes jellemzésével és néha meglepően sikerült dialogusával bizonyára meg nem vetendő előmunkát volt a nagy költő számára, kinek keze alatt persze a légymeleg erkölcsi színdarabból hatalmas, megrázó tragédia lett. Hogy Shakespeare ismerte a régi «Leart», eleve egy perczre sem lehet kétséges; de nem volna nehéz nagy művének egyes vonásaiból vagy részleteiből is kimutatni, hogy ismernie kellett. A többi «források» nem tartalmazznak Galfriddal szemben új anyagot, azért a modern kutató (a régi Lear drámát és Gloster történetét nem tekintve) bátran mellőzheti őket. De kétségsbe vonhatatlan tény, hogy mind az öt forrás Lear történetét tárgyalja és hogy Shakespeare bizonyára mind ismerte. Nem az ő hibája, ha a 2—4. számúakból anyagot vagy motívumot nem meríthetett. Igaz érdeklődéssel várjuk a szép és hasznos vállalat folytatását, melyet, úgy látszik, a világháború akasztott meg rövid időre.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Novae comediae fragmenta in papyris reperta exceptis Menandreis edidit **Otto Schröder**. (Lietzmann: Kleine Texte für Vorlesungen u. Übungen, Heft 135) Bonn, Marcus u. Weber, 1915. 77 l. Ára 2 M.

A metrikai tanulmányairól, Pindaros-kiadásáról s egyebekről (pl. Vom papiernen Stil) ismert jó nevű szerző mesterének, a francia harcztéren hősi halált halt derék *Sudhaus*nak Menandrosát kiegészítve teszi közzé e füzetben az új-attikai vígjátékírók töredékeit az eddigi publicatiók (Pap. Hibeh, Flinders Petrie, Ghóran, Oxyrhynchus, Ryland és Pap. Berolinenses) felhasználásával, de azért elismerést érdemlő önállósággal. Emeli a kis füzet becsét, hogy a szerzőt tanácsaival és közreműködésével *Sudhaus* még támogathatta. Hálásan emlékeznek meg erről a praefatio köv. szavai: «Restat, ut gratissimo animo confitear me in hac editione conficienda quam maxime adiutum esse a magistro meo S. Sudhaus, qui pro patria pugnans gloriosissima simul et luctuosissima morte nobis ereptus est, cum multa hic sanaverit ipse et in ceteris rebus egregio consilio atque auxilio benevolentissimo semper mihi adfuerit».

Schröder kiadását annyival szívesebben kell fogadnunk, mivel *Joh. Demiańczuk*nak Krakóban 1912-ben kiadott Supplementum comicum sem gondosság, sem önállóság tekintetében nem felel meg a jogos igényeknek. Schröder minden tekintetben használható és megbízható munkát akart végezni s e célját mindenesetre nagyon megközelítette. Nemcsak áttekintést ad apparatus criticusában, a görög szöveg olvasására és kiegészítésére nézve történekről, hanem pontosan számot ad a nehezen olvasható, kétes helyeknek a papyrusban tapasztalható állapotáról. Az egyes töredékeket a lehetőség szerint többé-kevésbé tájékoztató bevezetésekkel látja el, s könyvecskéjéhez végül Index verborum-ot is csatol — a mi a *Sudhaus*-féle Menandrosból, sajnos, hiányzik, — melyben a restitutionának köszönhető, tehát kétes szók (egy pár eset kivételével) csillaggal vannak megkülönböztetve a kétségtelenektől.

Sajnos, e comœdia-töredékeket csak nagyon specialis tanulmány értékelheti nagyobb mértékben. Minthogy a töredékek mind névtelenek s összefüggő részleteik többnyire igen rövidek, alig meríthetünk belőlük nagyobb tanulságokat. Csak egyet, a Pap Oxyrh. 11-et hozza kapcsolatba Terentius Andriájával s így közvetve Menandroszal, de aztán kénytelen elismerni, hogy nagy különbségek választják el tőle. Minthogy e kiadás egyetemi, seminariumi gyakorlatok céljaira készült, természetes, hogy ily szempontból csak kiegészített vagy talán még kiegészíthető töredékeknek volna benne helyük, nem pedig olyanoknak, melyek mint-sor- vagy szófoszlányok még lexikológiai szempontból sem mindig jelentősek. Igaz, hogy Menandrosában Sudhaus is fölvetett ilyen töredékeket, de azokról legalább tudjuk, hogy Menandrostól valók, míg ezek teljesen gazdátlan s részben — nyíltan kimondva — értéktelen rongyok. Gyakorlatok tárgyává csak olyan töredékeket tehetünk, melyek egyes jelenetek vagy legalább kisebb beszédek vagy párbeszédek rekonstruálására legalább némi lehetőséget adnak a kezünkbe.

Szólhatnánk Schrœder ama kiegészítéseiről, melyekben elődeitől eltér. Ezek az eltérések sokszor eléggé okadatoltaknak látszanak, de nem mindig. Külömben az efféle kiegészítések — mikor éppen az egész nem ismerjük s így az összefüggést megállapítani nem tudjuk — többnyire csak tapogatózások, lehetőségek, melyek a legritkább esetben teszik ránk a bizonyosság hatását. Ezért hiába is hozakodnánk elő egyes példákkal, mikor majd minden sorhoz pro és contra hozzá lehetne szólni.

Megjegyezzük, hogy Schrœder nem vette föl az Oxyrh. pap. 428-at, mivel tragikus töredéknek tartja. Ezt a véleményt külföldben már az angol kiadók is kifejezték. Azt azonban nem tudjuk, miért mellőzte az Aly-féle freiburgi papyrus-gyűjtemény I. kötetének 1. darabját.

A kiállítás, szedés gondos. Hogy oly drága gyűjteményeknek ide tartozó anyagát itt könnyűszerrel áttekinthetőleg együtt kapjuk, annak csak örülhetünk.

(Kolozsvár.)

CSENGERI JÁNOS.

Alexandre Vinet: Études sur la littérature française au XIXme siècle. Tome II.: Lamartine et Victor Hugo. Texte de l'édition posthume de 1848 revu et complété d'après les documents originaux et précédé d'une préface par Paul Sirven. Lausanne, G. Bridel et Cie, 1915. XXIII + 462 l. 8-r. Ára 6 fr.

A Vinet S. összes műveinek kiadására alakult társaság a múlt év őszen az irodalmi sorozat II-ik kötetét bocsátotta közre. Míg az I. kötet két prózaíró: Staëlne és Chateaubriand ismertetését nyújtotta (l. EPhK. 1913. évf. 285—286. l.), addig e kötetben a 20-as, 30-as s 40-es évek két legnagyobb francia költőjének: *Lamartinének és V. Hugonak* beható méltatásával találkozunk. E kötet, mint az alcíméből látjuk, az 1848-ban, a nagy író és kritikus halála után megjelent kötetnek új kiadása; de nemcsak új, hanem sok részben más is. Abban (Poètes liriques et dramatiques) Lamartine és Hugo mellett Le Brun,

Delavigne, Béranger, Al. Dumas, Mme Desbordes-Valmore, Reboul, Ponsard is ott szerepel, míg a jelen kötet csak a két előbbinek van szentelve, de viszont teljességben nyújtja mindazt, a mi Vinet-től róluk különböző időben és helyen megjelent, vagy kéziratban hátramaradt. Mert több ilyen, az előző kiadásból hiányzó kritikai részlet is van benne; ilyenek Lamartinenak a *Destinée de la Poésie* cz. tanulmányáról, a *Jocelyn* előszavához csatolt utóiratáról, a *Girondiak történetéről* szóló ismertetései, illetőleg kritikái, végül V. Hugonak egy akadémiai beszédében a vallásra nézve tett sérelmes kijelentésére vonatkozó észrevétele. Ezenkívül a Ruy Blasról szóló cikk, a mely az 1848-iki kiadásban 1/3-ad részben megcsönkítva jelent meg, itt egész terjedelmében lát napvilágot.

Az előző, a mely az egyes dolgozatok keletkezési idejéről s körülményeiről tájékoztatja az olvasót, több ide vonatkozó, a Vinet kéziratai közt talált töredékes följegyzést is közöl. Az itt közlött tanulmányok először mind a *Semeur* cz. párisi hetilapban jelentek meg, a legkorábbi 1832-ben, a legutolsó 1847-ben.

Lamartine költészetét, illetőleg egyes költeménykötetait 4 tanulmány 8 cikkben (13—194 l.), a V. Hugo költeményeit és drámáit (Borgia Lucrécia, Tudor Mária, Ruy Blas, Burgraves) 9 tanulmány 15 cikkben, végül prózai dolgozatait (Littérature et philosophie méléés, Le Rhin) 2 cikk méltatja. Ha valaki azt gondolná, hogy egy ezelőtt 70—80 évvel élt és írt kritikus dolgozatai idejüket múltát, talán utalhatunk a magyar irodalomban Arany, Kemény Zs., Salamon F. s Erdélyi kritikai dolgozataira, a melyek időileg nem sokkal későbbben keletkeztek a Vinet tanulmányainál, utalhatunk arra, hogy Vinetvel, a francia Svájcz XIX. századbeli legnagyobb írójával philosophiai mélység s erkölcsi emelkedettség tekintetében a XIX. századbeli francia irodalom szellemi vezérei közül kevesen versenyezhetnek, de bizonyára senki őt fölül nem múlja; utalhatnánk arra, hogy pl. Jules Lemaitre, mint arra Sirven az előszóban rámutat, Lamartine-ről Vinet-vel nem egy ponton bámulatosan egyező véleményt fejez ki, noha máskülömben erősen eltér Vinet élet- és világfelfogásától; utalhatnánk arra, hogy míg Lamartine hideg hallgatásba burkolózott, Hugo háromízben is megköszönte a *Semeur* szerkesztőjének a műveiről közzé tett «elégge szigorú, de önzetlen és lelkiismeretes kritikát» s szeretett volna annak szerzőjével megismerkedni, kezét szorítani, hogy a művészetről eltérő nézeteiket barátságos eszmecserében kölcsönösen kifejtsek s egymást jobban megértsék.

En a Vinet ítéletét minden ponton olyan frissnek, olyan modernnek, olyan találónak, olyan biztosnak találtam, azokat az idő — szerintem — oly kevésbé czáfolta, sőt gyöngítette, halványította meg, hogy azok ma egy fél, sőt ³ 4-ed század távlatából tekintve is teljesen megállják a helyöket. Ő mind a két költőnek mind a jelességeit, mind a gyöngeségeit, fogyatkozásait éles szemmel meglátja, szinte veséjükbe hatol s bámulatos otthonossággal állapítja meg a szellemet, a mely őket eltölti és élteti, a czélt, a mely után futnak, s az eszközöket, a melyeket e végre alkalmaznak. Nem finoman és helyesen látja-e, hogy Lamartine ritkán alakítja át benyomásait igazi gondolatokká, hanem azok szerte folynak, hogy a gondolkodásnak és lelkiismeretnek igen kevés része van az ő énekeiben, hogy míg első

köteteiben a szerkezet egyszerűsége és átlátszósága uralkodik, későbbi köteteiben első inspirációinak forrása kiapadt, monotonia, bölesészeti és erkölcsi közhelyek szerepelnek? V. Hugot úgy jellemzi, mint változékony, ellenmondásokkal telt, hatásvadászó, eredetieskedő, nem egyszer az egyszerűség, őszinteség és inspiráció hiányában szenvedő költőt, de a ki minden hibái mellett is nagy költő, a kinek újabb kötetei őt gyönyörrel, de aggodalommal töltik el, mert tehetségét csodálja, de modorosságán és szertelenségén megbotránkozik; Hugonál a kép és eszme gyakran nem illik össze; ő csak akkor van otthon, ha az egyszerű és igaz körében mozog; mindaz, a mi ellágyítja szívét, hajlékonyná teszi a nyelvét s gazdaggá a tehetségét. S e finom jellemzések közt micsoda szép sorokat — olykor egész közbe szótt fejtegetéseket — találunk a költészet lényegéről, hivatásáról, a l'art pour l'art elvéről, a költészet és valóság, a költészet és erkölcs, a vallás és erkölcs, a nyelv és eszme viszonyáról, a költő és böleselő közti különbségről stb. Micsoda pompás dolog a Lamartine és V. Hugo költészetének összehasonlító, párhuzamos ismertetése a «L'œuvre lyrique de V. Hugo» cz. tanulmányban 1844-ből!

Vinet nyelve finom, nemes, előkelő, oly kristálytiszt, mint egy hegyi patak és oly nyugodt méltóságú, mint az Óceán felé törekedő nagy folyó, — a francia nyelv minden kelleme, minden zenéje benne él.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Scholia in Theocritum vetera. Adiecta sunt scholia in technopægnia scripta. Recensuit C. Wendel. Lipsiae. Teubner. 1914. XL és 408 ll. Ára 12 M.

Ahrens tisztos multú nagy művével (Bucolicorum Græcorum Theocriti, Bionis, Moschi reliquiae. I. Textum cum apparatu critico continens. 1855. II. Scholia 1859) bármily érdemeket szerzett a Th.-scholionok körül is, mégis régóta kíváncsossá tette azt a feladatot, melyet Wendel a régi scholionok kiadásával bámulatra méltó szorgalommal és gondnal s — hozzá tehetjük — teljes sikerrel oldott meg. Ahrens érdemei a történeti fejlődés sorában csorbitatlanul ragyognak ezentúl is, sőt a régi scholionoknak a byzantiumi, értéktelenektől való elkülönítése egymaga is mindenkorra tisztelgetet biztosítana e felszázadosnál régibb munkának napjainkban is. Másfelől viszont már maga az a körülmény feltétlenül szükségessé tette ezt az új editiót, hogy Ahrens műve nem autopsián alapúlt a codexek tanulmányozásában. Egyetlen egy, nem sokat érő lipcei codexet vizsgált át maga («ipse diligenter excussi» Tom. II. p. XXV.) s az ebben foglalt, az I.—VIII. id. hoz Manuel Moschopulostól szerkesztett új scholionokon kívül saját maga collatiójára máshol nem támaszkodhatott. Pontos és beható ismeretekkel nem is rendelkezett csak a *Genevensis*re nézve, melyről megbízható jegyzék készült a használatára. Ez a codex az különben, mely Casaubonus óta meg nem érdemelt nagy tekintélynek örvendett.

Ahrens munkájának ilyenkép a kézirati hagyománynak napjainkban is kielégítő felhasználása nem is lehetett főjelessége. De a fentebb említett distinctión kívül érdemessé vált e mű az editio prin-

cepsnek, a scholionok 1516-ban Rómában megjelent *Kallierges*-féle kiadásának (*Διοκλῆς τὰ εἰρησκόμενα εἰς τὰ Θεοφρίτου εἰδύλλια ἐκ διαφορῶν ἀντιγράφων ἐπιμελῶς εἰς κοινὴν ὠφέλειαν συλλεχθέντα παρὰ Ζαχαρίου Καλλιέργου τοῦ Κρητός*) tengernyi pótlása s variáns lectiókkal való megjavítása által is. Ziegler publicatiója (1867) csak részben pótolgatta Ahrens művét. Csak az Ambrosianus 886-tal foglalkozott. Ezt is, amazt is feleslegessé teszi most már, a régi scholionokra nézve, Wendel kiadása, mely a legjobb kéziratoknak az átvizsgálása, a kevésbé értékeseknek is kellő figyelembevételé alapján, adja a scholionok anyagát a Theokritos nevéhez fűződő technopagniumokra tartozókkal együtt.

Egyéb, egyes idylliumokra tartozó codexeken kívül nyolcz fő-kézirat collatióján alapul e kiadás. K. G. L. U. E. A. P. T. scholionjai, némely nyilvánvaló bárgyúság leszámításával, melyek piros tintával vannak az U-ba jegyezve, teljes szövegükben kerültek Wendel kiadásába. A régi scholionokat tartalmazó kéziratok három családot alkotnak: *Genus Ambrosianum*, *Vaticanum* és *Laurentianum*. A Wendeltől átvizsgált codexek közül K. (a jelölések többnyire Wilamowitz-tól erednek, a ki e kiadásnak is, Wendel szavai szerint, auctor fuit és permultis locis corruptis medelam adhibuit — p. XXXV. — a kézirat átolvasásakor) = Ambrosianus 866.; A. = Ambros. 390. K.-nak két apographonja ismeretes. Mindkettőhöz Wendel folyamodott elsőnek. Egyik az Ambros. 52, másik a Barberinianus gr. 214. sz. codexben foglaltatik. Két Laurentianust is vizsgált a kiadó. G. (XXXII. 52) codexet még 1906 májusában collationálta s akkor még collatiója első volt időrendben. Nyomatásban azóta megelőzte őt Francesco Garin publicatiója a Studi ital. di filol. class. 15-ben (1907) P. = Laurent. XXXII. 37. Kézirattanulmányozása kiterjedt továbbá a Parisinus 2831-re (L.), s három Vaticanus: 1852 (U.), 42 (E.) és 38 (T.). Ez utóbbi volt a Kallierges-féle kiadás főcodexe.

A három család épenséggel nem egyértékű hagyománynak a képviselője. A fentelbi felsorolás rendje egyúttal értékmutatóul is szolgál. K. maga számban is, értékben is, a leggazdagabb régi scholion-anyagot nyújtja. Úgy hogy valamennyi codex között ez a legbecsesebbik. De van eset, hogy a Vaticanum genus tagjai közelebbi viszonyt árulnak el az archetypusszal. Közölnek pl. sok auctor-nevet, a miket K. mellőz. S a harmadik családnak is megvan a maga önálló értéke. Nem egy helyhez a Laurentianum genus tagjai nyújtják a legjobb magyarázatot, sőt sokszor a legjobb olvasásokon is alapulnak. Bár átlagos értéke ennek a családnak csekélyebb a Vaticanum genusnál. A három család rokonsági viszonyát szemléltetheti, hogy a Vatic. gen. szerzője hol kurtít, hol bővít a K.-tól leghívebben képviselt Ambros. gen.-beli anyagon, sok a grammatikai pótlása, valamint a szövegkapcsolatot fejtetőző magyarázata. A Laurent. gen. viszont mindkét másik családtól sokkal távolabb áll, mint az a kettő egy-mástól. Főjellemzője a szükséztűség. Mindent rövidítve közöl s a másik kettőnek sok adatát, pl. auctorok neveit, szíreti mellőzni. A rövid glossáknak beillő scholionokat kedveli. Saját külön scholionjai keveset érnek. Ennél a családnál fedezhetők fel a legújabb korra mutató nyomok. Bizonyos jelek már a keresztény korszak emberére mutatnak. Ha a másik kettő pl. ilyenképen beszél (ad id. VII. 106—

108): *τιμῶ σιτὸν Πᾶνα--σιλλαις ἐπαρονοῦσι* (K. L. U. E. A. T. cod.-ben) itt *ἐτίμων* és *παρφύουν* (G. P. T. cod.-ben.). (Mellesleg: ez a T. különben is különös helyzetet foglal el a codexek között. Vatic. és Laurent. családbeli scholionokat keverve tartalmaz.) Az antik kultuszra vonatkozó magyarázatoknál sajátságosan kitetszik ez a más-korbeli felfogásra és szokásokra mutató hang és ítélet. Sőt a Zsoltárok könyvéből is idéz. Az egyezések mégis arra engednek következtetni, hogy e Laurent. gen. archetypusa nagyon közel állhatott a Vatic. családéhoz. Ez utóbbié pedig az Ambros.-nak közeli atyjaia.

A három genus egy ugyanazon közös ősrre megy vissza: Mindhárom család tagjai bőven ontanak közös hibákat. E közös archetypus feltételezhetően tartalmazta legalább is az I—XVIII. id.-ra vonatkozó scholionokat, az összes epigrammákra, technopægniáimokra és carmen Aeolicumokra tartozókkal együtt. Körülbelül a K.-tól hagyományozott sorrend lehetett az archetypusé is. Scholionjai, úgy látszik, több példányból kerültek egybe. Több varianst nyújthatott és bőségesen lehetett felszerelve glossákkal. Az újabb scholionok egyes szavakat fejtegető glossáit csak gyéren képviselhette. A glossák és scholionok kereszteződése különben többféle változatban vált lehetőséggé. Az ős-glossából sokszor scholion fejlődhetett s viszont az eredeti scholion helyét sokszor egyedül a glossa képviseli. Palæographiai segítség nem kínálkozik az archetypus korának a megállapítására. A X—XI. sz.-ra gondolhatunk. Wendel a híres Homeros és Aristophanes-scholionok típusában gondolja el az őstypust nyújtó, elveszett codex képét.

A ma ismert codexek aztán három külön közvetítő archetypus útján ágaznak el a törzsből. Sőt egy mixtus archetypusra is következtethetni. A családfát olyankép állapítja meg Wendel, hogy az Ambros. ágon K. és apographái, a Vatic. ágon U. E. A. szerepelnek. Ide tartozik az U.-val többnyire egyező L. és az édes testvérek G. és P. utolsó része (XI—XV. id.), melyeknek még lacunái is azonosak. Az egész család glossái különben egy eredeti codexre mennek vissza. Az csupán I. és III.—X. id.-re tartozó Laurent.-ág főképviseelője a P. első fele, a VII⁴⁰—X ben itt is édes testvérével, G.-vel. Ez a G. kettős forrásra mutat. Részint egy Vatic. családbeli, részint egy kevert példány lehetett a szerkesztője előtt. E kevert példány volt P.-nek a forrása is.

Az újabb scholionokat Wendel kikapcsolja. Moschopulos, Planudes, Triklinios és a többiek csak a ma is meglévő régi scholionoknál nem különböz forrásokból merítették s így a megmaradt régiek mellett semmi értékük. Kivételt képeznek mégis Triklinios némely javításai. Az ő conjecturái gyakran megszívélalni valók. Recenzióját, úgy látszik, a Parisinus 2832. hagyományozta leghívebben. Wendel ezt nem collationálta. (Manibus quidem tractaverim, ad verbum autem non contulerim. P. XXII). Ebben is, mint a Genevensisben, Ahrensre épít.

A vetera scholiakat képviselő, fentebb megbeszélte, jó codexeken kívül természetesen, nem mellőzhető teljesen a legsilányabbaknak minősített codexek átvizsgálása sem. Hiszen megesis, hogy sokszor helyes és elfogadható olvasásokkal segítenek a jobb codexekben is esetleg bennmaradt hibák javítására. E kizárólagosan helyes elvnek megfelelően Wendel is felhasználta a felsoroltakon kívül más kézira-

tokat is az egyes költeményekhez tartozó scholionok szövegének a megállapítására: így a Vaticanus 913 (H.) és 915 (C.); Ambrosianus 104 (M.) számúakat és egyebeket. Ezekre meg a többiekre vonatkozóan is kilátásba helyezi az *összes theokritosi codexek katalógusának* az elkészítését. Jelen munkája után türelmetlen vágyakozással várhatjuk ez ígértet beváltását.

A berlini 7506. sz. papyrus, mely az V. id. 12 verséhez nyújt magyarázatokat, tudós kiadásban nem is jöhet számításba, iskolai czélú töredékeivel.

A Mutinensis 93-beli Anecdoton Estense prolegomenái a mellőzött újabb magyarázatok mellett is megérdemelt helyhez jutottak e kiadásban. Szövegük a vulgatánál terjedelmesebb. Kayser dissertatiója óta (De veterum arte poetica quaestiones selectae 1906) Joannes Tzetzes nevéhez fűződnek. Úgy látszik, Tzetzes a vaticani recensiót tarthatta szem előtt e prolegomenák szerkesztésében; idegen forrásokból is pótolgatva. Wendel e kérdésről is bővebb tárgyalást helyez kilátásba.

Az 1516-iki editio princeps, szerzője, Kallierges, szerencsés véletlenből mind a három genusnak egy-egy képviselőjét használta kiadásában. Wendelnek, természetesen, forrásul nem szolgálhatott, hiszen az újabb scholionok leszámításával ő is csak azokból a codexekből merített, a melyek ma is rendelkezésünkre állanak. Csak épen összekeverte a különböző forrásokat. Forrásai e szerint ma is kimutathatók. Sőt egyes scholionokra kisült, hogy nem codexhagyományból, hanem Kallierges *saját inventiójából* kerültek a kiadásba. Emendatiói azonban emléket biztosítanak a nevének.

A technopægniumok, a legjobb codexek mintájára, együtt szerepeltek a régebbi editiókban is Theokritos költeményeivel. Az 1676-iki editio Oxoniensis óta kezdtek elmaradozni. Kivétel volt a Συργῆς. Wilamowitz a maga kiadásában újra régi helyükre juttatta. Wendel is az ő útján halad s felveszi scholionjaikat a kiadásába. A Paris. Suppl. Gr. 384., az Anthologia Palatina híres második fele, tartalmazza, az Ara Dorica kivételével, valamennyinek régi scholionjait is. Még pedig Theokritos scholionjainak a codexeinél jobb és teljesebb szövegben. Dosiades Oltárához azonban csak Holobolos Manuel újabb scholionjait bírjuk. A Vatic. 434. és Ambros. 121. codexekben. Ezeken kívül folyamodott Wendel az editio Farreana-hoz is. Annál inkább, mert, úgy látszik, az még teljesebb szövegahagyományra építhetett. Ez volt a Kallierges-félének második kiadása. 1543-ban Velenczében Joannes Farreusnál jelent meg. Henricus Stephanus 1566-iki kiadása is ennek a javított alakja volt.

Holobolos epitomeja is a ma meglévónél jobb szövegből kivonatoltnak látszik. Ezért az epitoméra is külön kiterjedt Wendel kiadói gondossága. Az egész editiója a czélszerű berendezés remekét nyújtja. Joggal dicséri a kiadás áttekintést nyújtó technikáját Max Rannow a maga recensiójában (Berl. Philol. Wochenschrift 36. 35/36. sz.). Említettük, hogy Wendel a scholionokat teljes anyagukban felvette kiadásába, leszámítva az U.-nál szükséges revideálást. A glossákból válogatott. T. glossáit szantszándékkal, a G. és A.-beliket kényszerűségből mellőzte. K. L. U. E. P.-nél a teljes glossaanyagot collationálta.

A glossák megismerésére ez is teljesen biztos alapot nyújtott. A scholionokba kapcsolt glossákat felvette kiadásába; a scholionból

kivonatoltaknál tervszerű gondossággal szemelgetett. Az u. a. codex nyújtotta teljes scholion mellett, természetesen, teljesen mellőzte a belőle kivonatolt glossát. Ha más cod.-beli scholionból eredt a glossa, a kritikai jegyzetek közt esetről-esetre fölemlítődik. Főelvül követte a feleslegesnek tetsző mellőzését, az egyes szavakat fejtegető, grammatikai glossák elvetését. Bár óvatosan, talán feleslegesen óvatosan jegyzi meg maga kiadónk: *vereor ut in re tam subtili administranda ubique mihi constiterim* (P. XXIX.).

Fő gondja volt, hogy a scholionok és glossák a költő szövegének a rendjét pontosan kövessék. E szerint *sokszor eltért a codexek sorrendjétől*. A három család rangsora rendjében sorakoztatja a scholionokat is értékük szerint. Ez eltérésekre vonatkozóan szinte megdöbbentő aprólékos gonddal szerkesztett táblázatok segítenek nyomra a kiadás végén. A codexek szövegének a rendjét vetik össze edítiónk közlési rendjével. S a szövegközlést is szélről kísérik a siglák, az u. a. codexbeli többszörös scholionoknál külön kisegítő jelekkel variálva. Jelölök az eféle pótsiglák a scholionisméltést, a második vagy harmadik kézt, a szövegközi glossát, a lapszéli scholiont stb. E jelöléseknél s a kiadás technikai berendezésénél általában a Pindaros-scholionok Drachmann-féle kiadása volt Wendel irányítója.

Külön állandó gonddal igyekszik kiadónk az archetypus scholion-jait lehetőleg helyreállítani s az attól távolabb állóknak tetsző scholionokat elkülöníteni. Az erre használt szögletes zárójelekkel, maga is érzi, mily óvatossággal bánt: *in re lubrica cautior quam audacior esse malui* (P. XXXI.). Ez az elv maga dícséri legjobban eljárását.

Az egyes költemények sorában K. codex sorrendjét követi. *Loci similes*-t nagy gazdagságban nyújt. A szoros egyezést mutatókat idézi, a többiek jelzi. A megközelíthető edítióbeliekre csak hivatkozik. Egyes auctoroknak a theokritosi scholionokhoz való viszonyára nézve különben dolgozatot ígér kiadónk. Kritikai apparatusa körültekintően összehordott gazdag anyagot tár elének. «*Minima non curat*» mondhatnók róla: *spiritus*, *adscriptum*-féleket. Sem a kiejtés okozta íráshibákkal nem igen foglalkozik. Apparatusának a berendezésében az volt a célja, hogy a *codexcsaládoknak s nem egyes codexeknek* adja a tükörképét. K.-nak pl. a legteljesebb képét nyújtja; az Ambros. genus egyetlen képviselője lévén. Conjecturáknál óvatosan vigyázatos s csak az elfogadhatóknak juttat helyet az apparatusban. Indexei az egész mű szellemének megfelelően aprólékosan pontosak.

Wilamowitz ægise lebeg e nagy becsű munka felett. Nagy eredmények jutalmazták a kiadó hosszú évekre visszanyúló fáradozását s hosszú időre biztosítanak művének a *nélkülözhetetlen* jelzővel legteljesebben megjelölt sikert.

(Budapest.)

VÉRTESY DEZSŐ.

Victor Giraud: Les maitres de l'heure. Essais d'histoire morale contemporaine. Paris, Hachette & Cie. 1914. 8-r. 348 l. Ára 3 fr 50.

E munka a szerző hasonló című tanulmánysorozatának második kötete. Az előbbiben Loti, Brunetière, Faguet, de Vogüé s Bourget munkásságát ismertette, jelen kötetben főleg Lemaître és

Anatole France kerülnek elének új világitásban. Lemaître-t Montaigne «arrière-petit-fils»-jének mondja, a ki Racine iskoláján ment át és így finomodott meg. Kitűnően ismerteti Lemaître fejlődését és tevékenységét a különböző területeken, elsősorban kritikai munkásságát. Lemaître-t mint kritikust főként megértő elnézés jellemzi, melylyel az írók tehetségének finom elemzését képes nyújtani. Anatole France-ban a tagadó, kritikai szellemet nem csodálja oly korlátlanul, mint a többi irodalomtörténész: skeptikus, keserű lelke philosophiai ostromozások helyett később a szenvedést okozó igazságtalanságok ellen kel ki, de «ironiájával népének összes ideáljait tönkre teszi». Nem lehet jótékony szellem az, a mely megveti s kigúnyolja az embereknek nemcsak bűneit, hanem erőnyeiket és hitüket is. Az emberek csak azokat szeretik, a kik velük szenvednek. Rod-ról szóló tanulmányában utal Schopenhauer és Tolstoj együttes hatására és kimutatja a materializmus elleni irányzattal való kapcsolatát. Kiemeli, hogy az ethikai problémák mélyreható fejtegetője, a ki nem volt stiliszta, sem művész, talán túl gyorsan dolgozott, de erőteljes gondolkodó s a modern élet alakjairól mesteri képeket nyújt. A munka végén áttekintést nyerünk az utóbbi évtizedek politikai, társadalmi és szellemi áramlatairól.

(Budapest.)

RÓZSA DEZSŐ.

Friedrich Schwenn: Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. XV. Band. 3. Heft. Giessen, 1915. 8-r. 202 l. Ára 7 M.

A szerző e monographia megírásával oly munkára vállalkozott, mely az anyaggyűjtés mai fokán — értve itt természetesen nem csupán a classikus népeket illető anyagot — nagy vállalkozó kedvet és sok fantáziát tételez fel. Semmi esetre sem vagyunk ma már oly rajongók s elfogultak, hogy a két classikus népről ilyfajta vallási megnyilvánulásokat el ne hinnénk, hiszen megfelelő primitív kultúrfokon ez spontánul tör elő minden népnél s ethikus szempontok e fokon nem szerepelhetnek; a kutatást egyéb körülmények nehezítik meg. A mi kevés adatunk van, az egyrészt oly időből való, mikor már a fölébredt humanus gondolkodás megtette a maga szelídítő hatását, másrészt az akkori görög felfogás már nem sacralis cselekményt, hanem a hősi önfeláldozás legmegkapóbb megnyilvánulását látta benne s alkalmazta a költői művekben is: Euripides pl. az ilyfajta önfeláldozások egész sorát teremtette meg. Maga az «emberáldozat» elnevezés is túlságosan tág s jobb a Schwenn által ajánlott, de rövidség kedvéért nem használt, «rituális gyilkosság», oly értelemben, hogy ezt varázseszköznek használták oly célok elérésére, melyekhez a közösséges magikus cselekmények már nem voltak elegendők. Nilsson Primitive Religion cz. művében ezt kizárólag az engesztelő — illetve helyesebben tisztító — cselekményekre korlátozza s valóban a Schwenn-től felhozott egyéb — étel s halotti — emberáldozatok nincsenek kellőkép bebizonyítva. Zeus Lykaios kultuszában szereplő emberáldozat, mit szerzőnk ételáldozatnak tüntet fel, annyiféle elemből van összerakva, hogy abból az eredeti magvat kihámozni ma még nem lehet. Egyáltalában csak a bármilyen módon tisztátalanná lett ember közveszélyes volta lehet oly parancsoló szükség, a mely az illető köz-

séget kényszeríti az illető ártalmatlanná tételére, azaz megölésére. Az az érvelés, hogy az emberáldozat bizonyos célok elérésére hatásosabbnak bizonyult s ezért alkalmaztatott, nem elég meggyőző.

A könyv először sorra veszi a Görögországban kimutatható emberáldozatokat s ezek módszeres analysise után megkísérli rajtuk a történelmi áttekintést s ugyanígy jár el a rómaiaknál is. Feltűnő a római emberáldozatoknál, hogy azok majdnem kizárólag háborúk alkalmával történtek s így periodikusakká nem is lettek, míg a görögöknél agrárünnepek keretébe illeszkedvén (pl. Thargelia) periodikusakká váltak. E kétféle megnyilvánulás magyarázását s általában az emberáldozat általános emberi megvilágítását, szóval a sok sablonos analysis után, melyekben szerzőnk sokszor görcsösen ragaszkodik magához a hagyományozott szöveg szolgálai interpretálásához, szívesen olvasnánk egy kis synthesisist. A könyv így, a hogy van, sok értékes anyagot tartalmaz, bár teljesnek egyáltalán nem mondható, (hogy csak az Alkestisre, v. a Vestaszűzekre vonatkozó anyagot említsem), de kissé zavaros és sokszor feleslegesen bőbeszédű.

A részletekre vonatkozólag: a Zeus Lykaios kultuszában előforduló emberhüsvést, ha egyáltalán megfejtésre alkalmas, elválasztotta volna a hagyományban kapcsolatos, de Roscher által nagy valószínűséggel későbbi toldásnak kimutatott lykanthropiától. Ezáltal nyert volna világosságban, így az egész tudományos fejtegetés közel áll egy aitiologikus meséhez. A thargeliák *φαρμακός*-ait is jobban értenők, ha ez ünnep kétségtelen agrárjellegű kidomborítva, őket egyúttal mint termékenyítő eszközöket tüntette volna föl (v. ö. Nilsson, Griech. Feste, p. 110 sq.). Máskép hogy volna érthető a szertartásnak az a része, mely szerint a *φαρμακός*-okat zöld ágakkal, kathartikus füvekkel verték? Hogy a városban az ünnep eredeti mezei vonásai elhomályosultak, az természetes. A hajáldozatban nagyon helyesen már nem lát hajdani emberáldozatot. Az Artemis Orthia oltáránál szokásos korbácsolásban sem lát, nagyon helyesen, emberáldozathelyettesítést, csak az érthetetlen, hogy az istennő személyét kutatván miért nem említi Nilsson nagyon valószínű Orthia Lygodesma kombinációját, a mit a szerzőnk által követett A. Thomsen sem zár ki. A római emberáldozatoknál még nagyobb a bizonytalanság. A Deciusok devotio-ja a mellett, hogy egyedülálló a római történelemben, formailag sem mondható rituális gyilkosságnak; magikus jelentőségét jól kifejtette L. Deubner, Arch. f. Relig. VIII., a mit különben Schwenn is felhasznál. Hogy a Dio Cassiustól (43, 24, 3) feljegyzett eset nem emberáldozat, azt már Julius Cäsar személye, a kihez az egész fűződik, eléggé garantálja. Ilyen elbírálás alá eshetik a Catilinához fűződő kannibalizmus vádja is. A gladiator-játékok Wissowa szerint semmi kapcsolatban nincsenek a vallással s hogy egyházatyák véleménye, melyre szerzőnk itt hivatkozik, mennyire óvatosan használandó, arra maga Schwenn hoz fel egy pár eklátás példát (pl. Juppiter Latiaris emberáldozata). A mint szerzőnk a görög emberáldozatok tárgyalásánál külön fejezetet szentelt e szertartások őshazájának, úgy itt is megtehetette volna. A római adatok szinte kivétel nélkül idegen elemekkel keverték, még pedig kivált három nép felé mutatnak, görög, etruszk s gall felé. Az a mély érdeklődés, melylyel a rómaiak a gallok érdekes ethnographiai s még inkább külö-

nös vadságú vallási szertartásaival szemben mindenkor viseltettek, nagyon valószínűvé teszik azt, hogy a római vallásban nyoma maradt a druidák vallásának. Nem valószínű ugyan, hogy emberáldozat ily módon létrejöjjön, — az sokkal borzalmasabb valami, semhogy más-ként, mint spontán módon létesülhessen — de nincs kizárva, hogy alaposabb vizsgálat után sok rudimentumnak tetsző szertartásra világosság derülne. A könyv elolvasása után is úgy látszik meg kell maradnunk egyrészt M. P. Nilsson, másrészt G. Wissowa megállapításánál, a mely a rituális gyilkosságokat e két népnél lehető szűk korlátok közé szorítja.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

Hans Günther : Zur Herkunft des Volksbuchs von Fortunatus und seinen Söhnen. Freiburg i. Br., 1914. 8-r., 41 l.

A szerző dolgozatában, mely doktori értekezésül szolgált, a német Fortunatus-regény eredetével foglalkozik. A ki általában ismeri a német népkönyvek történetét, a Fortunatust a benne szereplő személyek idegen nevével és az elbeszélés idegen színhelyeinél fogva már eleve idegen eredetűnek fogja tartani. Így a kutatók majd a spanyol, majd az angol, majd megint a bizánczi vagy a francia irodalomból származtatták, a nélkül azonban, hogy az illető irodalomban rá tudtak volna mutatni olyan regényre vagy annak csak nyomára is, a melyből a német népkönyv ha csak közvetve is — levezethető volna. J. Zacher (l. Ersch—Gruber-féle *Allg. Encyclopädie*. Sect. I., Bd. 46, 1847, 478—487. l.) ebből a negatív eredményből meg abból a tényből, hogy a népkönyv legtöbb motívuma a középkorvégi német irodalomban ismeretes volt, azt a következtetést vonta le, hogy a Fortunatus-regény német eredetű és hogy valószínűleg — ezt szelleméből és történeti vonatkozásaiból következtette — a XV. század közepe táján Délnémetországban, talán annak legelőkelőbb kereskedő városában, Augsburgban, keletkezett. A Zachertól megindított motivumkutatást aztán mások folytatták, nálunk nevezetesen Lázár Béla «A Fortunatus-mese az irodalomban» cz. tanulmányában (*EPhK.* II. pótk. 1890 és németül «Ueber das Fortunatus-Märchen», *Ungar. Revue*, 1893. 334. ll. és bővebben könyvalakban Lipcse, G. Fock, 1897). Őket követi Günther, ki kutatásait az összes motívumokra kiterjesztette és ezek alapján — itt-ott kissé felületesen és általában a kezdő hiszékeny optimizmusával — megállapítani igyekszik, hogy legnagyobb részük — több kevesebb hasonlósággal — előfordul a német népmesében vagy pedig a XV. századi német vagy latin nyelvű elbeszélő vagy utirajz irodalomban. De vajjon ezzel a kissé egyszerű módszerrel nem mutathatnók-e ki akárhány német népkönyvről, mely kétségkívül idegenből származott, hogy német eredetű? A legerősebb bizonyíték a Fortunatus német eredete mellett ezentúl is csak az marad, hogy oly regényt, mely a német népkönyvek alapul szolgálhatott volna, más irodalomban nem ismerünk.

Nagyobb szolgálatot mint ezen értekezésével tett a szerző az irodalomtörténetnek kétségkívül avval, hogy egyidejűleg újra kiadta — a *Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts* 240 41. füzeteként — a Fortunatus-regény ismert legrégibb

szövegét, mely az 1509-iki augsburgi nyomtatott kiadásban jutott ráánk és a melyről a Közlönyben (1915. évf., 679. l.) már volt röviden szó. Ezzel a Simrock-féle népszerű és tudományos szempontból megbízhatatlan kiadás (*Die deutschen Volksbücher*. III. k., 49—209. l.) végre feleslegessé vált. Még mindig megoldatlan marad azonban az a fontos kérdés, hogy a Fortunatus különféle kiadásai, melyek — mint a magyar Fortunatus-prózával kapcsolatban kimutattam (l. *EPhK*. 1907. évf., 730. ll.) — két nagy csoportra oszlanak,¹⁾ de mindkét csoporton belül kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak, hogyan viszonylanak egymáshoz. A regénynek idegen irodalmakba való elterjedése és későbbi feldolgozásai szempontjából e viszony tisztázása igen szükséges és ép ezért hálás szövegkritikai feladat volna.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

VEGYÉSEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1916. december 13-án tartott *felolvasó ülésén* Heinrich Gusztáv elnök ezzel a beszéddel emlékezett meg I. Ferencz József király haláláról:

Tisztelt Társaság! Mielőtt rendes tudományos munkánkat megkezdjük, hazafias kötelességnek érzem, hogy legalább két szóval megemlékezzem azon súlyos veszteségről, mely hazánkat és mindnyájunkat utolsó ülésünk óta szeretett ősz királyunk elhunytával érte. Társaságunknak semmi köze a politikához, mi a tudomány emberei és munkásai vagyunk és megszoktuk, hogy az országos eseményeket első sorban a tudomány szempontjából mérlegeljük. Ha ezen szempontból visszatekintünk I. Ferencz József uralkodására, a legnagyobb hódolat és legmélyebb hála érzése fogja el lelkünket, mert az ő kora különösen hazánkban a tudomány egyetemes föllendülésének, haladásának korszaka. Mi öregek tanúságot tehetünk arról, hogy egy félszázaddal ezelőtt milyen primitív állapotban tengődtek az egyes tudományok, milyen kezdetleges, mondhatni szánalmas állapotban voltak tudományos intézeteink és főiskoláink. E szomorú viszonyok jobbra fordulta nyomban az elhunyt király trónra lépte után, hazánkban fokozott mértékben 1867 óta vette kezdetét, mert I. Ferencz József minden tudományos törekvésnek őszinte barátja volt, a ki mindig a legnagyobb örömmel fogadta minisztereinek kulturális előterjesztéseit és javaslatait. Azért ép nekünk, a tudomány munkásainak első sorban kötelességünk, hogy őszinte hódolattal és igaz hálával emlékezzünk meg róla, kinek uralkodára a történelem lapjain a tudományok virágzásának korszaka lesz. Örökre áldott legyen és maradjon az ő emlékezete!

¹⁾ V. ö. még Paul Hanns, *Die deutschen Fortunatus-Dramen und ein Kasseler Dichter des XVII. Jahrhunderts*. (*Theatergeschichtl. Forschungen*. V. köt.) 1892. 17—18. l.

Felolvastak:

1. *Szegedy Rezső*: A hazai szlavisztika gyermekkorából;

2. *Marót Károly*: A háború mint epikai és lírai lehetőség címmel.

A felolvasást követő választmányi ülésen Heinrich G. elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Alszegehy, Binder, Czebe, Császár, Finály, Huszti, Incze, Marót, Székely, Vári vál. tagok és Vértessy második titkár, mint jegyző. Az ülés fontosabb tárgyai voltak:

1. A Társaság bevételei nov. végeig 13,461 K 16 fill., kiadásai 12,688 K 43 fill. Alapítványok összege 14,150 K n. é. kötvény és 6 K 25 fill. készpénz.

2. Új és rendes tagok 1917-től: dr. Németh Gyula egyetemi tanár, Halász Boriska és Róna Irén tanárjelöltek (aj. Bleyer), dr. Schmidl Miklós nagykereskedő (aj. Endrei) és dr. Venetianer Lajos újpesti főrabbi (aj. Förster).

3. Hegedüs elnök jelentést tesz a kiküldött jelölő-bizottság tanácskozásáról.

4. Minthogy a görög-magyar szótárnak első negyed kötete kiadásra kész, elhatározza a választmány, hogy a kiadó cézét a munkának méltányos áron való mielőbbi forgalomba bocsájtására szólítja fel.

5. Egyéb folyó ügyek.

— A «Sárga csizmás Miska» német fordítása. A «Sárgacsizmás Miska» szövegét így közli Mátray Gábor (Magyar dalok egyetemes gyűjteménye. Harmadik füzet. A gyűjtemény II. kötetének I. füzet. Pesten, 1858, 19. lapon):

Sárgacsizmás Miska sárba' jár,
Panni patakon túl reá vár.
Ne várd Panni Miskát, nagy a sár,
A sárga csizma sárba igen kár!

Ha a vizen át is mehetne,
A sáron át mégse jöhetne.
Ne várd Panni Miskát, nagy a sár,
A sárga csizma sárba igen kár!

Jer velem tanyánkra pihenj ott,
Míg Miskád a réven átjutott.
Dehogy megyek, már csak itt állok
Ha estig is, nem baj, rád gondolok!

Ennek a dalnak német fordítása (v. egy más szövegen alapuló átdolgozása?) megjelent O. L. B. Wolff: Halle der Völker című műve II. kötete 129. lapján [1836] és újból közölte Wolfgang Menzel: Die Gesänge der Völker cz. műve (Leipzig, 1851) 367—8. lapján.

Ennél nagyobb furaságot alig olvastam! Hogy a magyar eredeti valami szép volna, a legjobb lélekkel se merem állítani; vagy legalább jellegzetes tartalmánál fogva arra érdemes, hogy idegen nyelvre lefordítsák, ezt tán még kevésbé — de az egész dologban mégis azt tartom a legeslegfursábbnak, hogy valaki fordítás gyanánt adjon ki egy népdalt, mely az eredetiben formailag és tartalmilag is csaknem egészen más, mint az eredetiben.

Mátray szerint a dal keletkezési ideje 1809–1811. Éneklik «Pest és Székes-Fehér megyében. Sáárdon [Somogy]».

Itt közöljük a német fordítást, mely nagyon alkalmas arra, hogy a mostani szomorú napokban néhány derűs perczet szerezzen.

Miska. Ungarisches Liedchen.

Miska kommt mit gelben Stiefeln und im Scharlachkleid;
Panni harrt am Ufer dorten wohl geraume Zeit.
Wart' nicht, Panni, warte nicht, denn der Miska stutzt,
Dass er seine Stiefeln nicht und sein Kleid beschmutzt.

Wagt er auch sein Scharlachkleid, weilt er dennoch dort,
Denn er kann nicht durch den Strom, der den Steg trieb fort,
Dessen Bretter riss die Fluth weithin an das Land;
Panni hat vom Liebsten auch ihren Blick gewandt.

Nicht das Kleid und nicht der Fluss, nicht des Nachbars Hund,
Dass sich Beide abgewandt, hat gar andern Grund;
Böses hat der Neid geschwätzt — und es ging zurück
Ein Verlöbniß, einst erzeugt von der Liebe Glück.

E fordítás (?) immár 80 esztendő. Azt hiszszük, hogy tisztos korá-
val komikai hatása is öregbedett. Zavaros multját érdemes volna tisztázni.

(Budapest.)

BAYER JÓZSEF.

— Garay «Obsitos»-ához. Pitroff Pál (EPHK. 1915. 789. l.) rá-
mutatott, hogy a «Háry János történetének megjelenése (1843) előtt már
évtizedekkel élt egy ilyen alak a ponyván». Garay mintája nem a Szeg-
szárdon élő Háry János volt — a kit csak 1846-ban ismert meg (v. ö.
Ferenczy József: Garay János életrajza, 1883. 143. l. és: Garay Ö. M.
I. 1886. 352. l.) — hanem a költő egy 1809-ben megjelent kalendáriumi
verset (*Egy obsitos katonának Éneke*) használt föl az *Obsitos* megírásához.
Ehhez a megállapításhoz pótlásul a következő két dologra hívhatom föl
a figyelmet.

1. Garay obsitos-típusának irodalmunkban 1768 óta bőven található
előzményeit — a kalendáriumi vers kivételével — összeállította Dobóczy
Pál *Népies alakok az irodalomban* (1912) cz. értekezésében (20–21. l.).

2. Az *Obsitos*nak I. részében olvashatók ezek a sorok:

Túl jára hadnagyával az Operenczián ...
És a világ végénél lábát lelógatá.

Ugyanez a gondolat és egyúttal epizódiként maga a henczegő katona
típusa is megtalálható Gaal Józsefnek egy kéziratban maradt (Nemzeti Szín-
ház levéltára, 38. sz.) és előadásra nem is került színművében. Címe:
Mátyás király Boroszlóban, készült 1837-ben, tehát hat évvel az *Obsitos* előtt.
Garay jól ismerte Gaal Józsefet, 1835-ben többekkel együtt közösen vállalt
koznak eredeti magyar történeti színművek írására (Ferenczy: Garay
életr. 80. l. és Szinnyei: M. Írók III. 1006. hb.). Lehet, hogy már ekkor föl-
merült köztük az obsitos témája, a mint az alábbi dráma-részletből is
kitűnik. Ha Garay nem ismerte is ezt a részletet, a Gaal drámája minden-
esetre az obsitos típusának már a Garay költeménye előtti népszerűsége
mellett bizonyít

A *Mátyás király Boroszlóban* cz. darab II. fölvonásának első jele-
netében a boroszlói sánczot ábrázolja a szín. Mátyás király katonái vígan

táboroznak, szól a muzsika, énekelnek. Ekkor előáll egy hetvenkedő katona és nagyhangon kezd dicsekedni: «(Első katona:) Hiszed vagy nem hiszed, de voltam is már én a világ végén, hej pajtások, oda kell ám még bátorság. — (Harmadik katona:) S mit csináltatok ott? — (Első:) Leültünk a világ szélére, s le lógattuk a lábunkat, a volt ám a mélység, fenekét nem is lehetett látni, egyszerre midőn leginkább bámultunk, arra vágtat a Gönczöl Szekere, én meg el ugrottam, de pajtásom már nem térhete ki, derék legény volt, az Isten nyugossza meg, czinkotai fiu, s a kerék keresztül ment derekán, és szegény mindjárt szörnyet halt — (Mind nevetnek) — Röhögjete! de ott borzadt volna hajatok, mert a sok Isten nyila csak úgy csüggött le az égről, mint nállunk a kardok a falról s ha az Isten el akar egyet sujtani, csak onnan szedi elő. — (Harmadik:) Hát hogy jöttél vissza onnan? — (Első:) A szél föl kapott, s isten tudja hány mértföldnyire hurczolt el, csak egyszerre nagyot zuhantam s akkor vettem ismét észre, hogy emberek között vagyok. — (Második katona:) Alkalmasint fejed lágyára estél. — (Első:) Gyerek, ismét balgáskodol, kitékerem a nyakadat».

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

— Addenda ad «Homerus Comparatus II.». (EPHk. 1914. 39–48. l.) — E legrövidebb és legzártabb problémámhoz ma sinces sok hozzátenni valóm.

41. l.: Düntzer felfogásának ó-kori alapját adja (Porphyrii Quaestio-num Homericarum ad Odysseam pertinentium reliquias... edidit H. Schrader, 1890, 94. l.) a Vindob. phil. Gr. 133. f. 31b ad 491: *ἔτοι μεγάλοφρωνος ὁ Ὀδυσσεύς* — *ὁ μακρὸν γὰρ ἀπελθὼν κατὰ τὸ πρῶτον ἐδάλησεν, ἀλλὰ ὀλίγον τι* — *ἐδιπλασίασεν ἴσως τὴν φωνήν*. De — folytatja költőnkre olvasva a scholiasta — el kellett szavának hallatszanania, mert 167 szerint Odysseus is hallotta — akkor még messzebből — a kyklopsok és jószágaik hangját és különben *ὁ μὲν Κύκλωψ τὸ πρῶτον ἐν τῷ σπηλαίῳ ἐκάθητο, ἀκούσας δὲ τῆς φωνῆς ἀνέστη καὶ ἀπῆλθε πρὸς τὸ ἀκρωτήριον*. A Mus. Brit. Harlei. 5674. jegyzete Odysseus ismert «nagy hangjára» (Γ 221) hivatkozik. Az erőszakosan külsőséges magyarázgatásnál mindenestre mélyebben jár Porphyrios igyekezete (v. ö. dolgozatom 40. l. 2. bekezdés), mely a második kiáltás mikéntjét a *ἔσσαν τε γέγωνε βοήσας* értelmének precizizálásával igyekszik elfogadhatóvá magyarázni. Hogy ez nem sikerült, eléggé bizonyítjuk szofisztikájának idejegyzésével: *ὅτι τὸ τῆς τοῦ βοῶντος φωνῆς περιγράφει τὸ ἔσσαν τε γέγωνε βοήσας. τὸ δὲ μέτρον τῆς ἀκοῆς, ὃ ἑμμετρὸν ἐστὶ πρὸς τὴν τοῦ βοῶντος ἀκρόασιν. εἴπερ οὖν ἐν τῷ πρώτῳ διαστήματι τοσοῦτον μέγεθος φωνῆς ἀφῆκεν, ὅσον ἔπρεπε πρὸς τὸ ἐξακουστὸν γενέσθαι — ἐπεὶ καὶ ὁ ποιητὴς οὐχ ἔσσαν μέγιστον εἰρηκε γεγωνήσαι ἂν τις ἀπειχεν, ἀλλ' ὅσον βοήσαντος γεγωνὸς ἐγένετο καὶ ἐξακουστὸν· εἰ δὲ καὶ τὸ μέγιστον εἰσῆκεν, ἀλλ' ἔσσαν τότε γέγωνε βοήσας —, ἐνεδέχαστο καὶ διπλασίον καὶ πολλαπλασίον ἀπεχόντα τὴν βοήν ἐπιτείνοντα γεγωνεῖν*.

42. l.: A Blass-féle felfogással értendők a R. Schumann második szonátájához (Op. 22. g-moll ed. Peters, für Pianoforte) adott útmutatások is, melyek az első tempót (2. l.) «so rasch wie möglich» jelzéssel írják elő, a mi a 10. l. szerint «schneller», sőt a 11. szerint «noch schneller» ütembe fokozandó; (ez adatra Rorák dr. kollegám útján lettem figyelmes); «stellt man zusammen, so kommt ein Unsinn heraus» — mondotta Blass.

44. l.: Az egyszerű ember mérőeszközüül viszi magával karja erejét (v. ö. Γ 12: *ἔσσαν τ' ἐπὶ λαῶν ἡσιν*) és szeme látóképességét is, a mire érdekes példát hoz R. Andree, Ethnograph. Parallelen und Vergleiche 1878, 200. l. az Amur-menti manegrekről, a kiknél azt a távolságot, melyben egy ökör szarvait már nem lehet megkülömböztetni, *bucha* névvel nevezik és mértékül használják.

44. k. l.: Hogy a hallás távola az út-mérő egység, ez egymással

bizalmatlan egyenetlenségben élő (vad) törzsek életében oly gyakori és harezias-«diplomáciai» érintkezések körében oly reálisan természetes, hogy a mérték eredete már e primitív fokon és okokon kereshető. Utazók és felfedezők sokszor erősítették meg e hitben. (V. ö. pl. K. v. den Steinen, *Durch Central-Brasilien*, 1886; 200. l. stb.) — *Kullervo énekeiben* (ford. Vikár Béla 1908(?), 32 k.) egy finn példát is olvastam: «Omoljon le mind ez irtás, Düljön meg e déleczeg nyírfás, *A mennyire hangom elhat, A mennyire sütytöm futhat!*» — *Allati* hang is szolgál mértékül; l. *The Sacred Books of the East*, ed. by F. M. Müller, vol. V.: Pahlavi Texts, ford. E. W. West I. r. 1880. Bundahis XXVIII. f. 41.: the evil spirit remains at the distance of a cry, even at the cry of a three-year-old cock (kú lêng), even at the cry of an ass, even at the cry of a righteous man when one strikes him involuntarily and utters a cry¹⁾, a hol persze a mystikus tendencia is homályosít. (V. ö. West kissé értelmetlenkedő jegyzetét is 113a.)

46. l.: A ῥοοον τε γέγωνε βοίας mértékmegjelölést Bérard (Les Phéniciens et l'Odyssée, 1902. I. 544. l.) *une portée de voix*-val fordítja.

47. l. (első bekezdéshez): Homeros még annyi szabadsággal sem élt, a mennyivel pl. a német eposzok kezelik a számokat. (v. ö. Fr. Panzer, *Hilde-Gudrun* 1901, 99. l.)

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

— Diphthongus a magyar versben. A magyar verstan egy elhanyagolt fejezetét akarom megírni irodalomtörténeti alapon. Úgy látom, szükség van rá, mert elméleti munkáink nem tisztázzák e kérdést, sőt némely verstan egy szót se szól róla. Rájais egybefoglalt magánhangzóknak vagy diphthongusoknak nevezi a *j* végű szótagokat: *aj, ej, oj* stb., mert a *j* csak akkor mássalhangzó, a mikor a következő magánhangzéhoz tartozik: *erdeje*. Dengi János verстана is csak az ilyen latinból származó diphthongusról tud: *nappajnkra, idejejt*. Ezt a Greguss verстана is megemlíti, de ő ezen kívül még egyet ismer: *au*, mely akár egy, akár két szótagnak vehető. E sovány aratást valamivel gyarapítja a *Simonyi-Balassa Tüzetes magyar nyelvtan*. A mai magyar köznyelv — olvassuk itt — az írásban nem ismer diphthongusokat, azonban a kiejtésben diphthongusnak hangzik minden *j*-vel végződő zárt szótag. Ezekben nem *j* hangzik, hanem az *i*-nek kapcsolóhangja, mely diphthongussá egyesül az előtte álló magánhangzóval; tehát míg ebben *hajó* valódi mássalhangzót, *j*-t ejtünk, addig ebben *hajt*, már nem képezünk *j*-t, hanem csak rövid *i*-t.

Mindezek nem teszik feleslegessé, mert nem ugyanazt mondják, a mit én mondani akarok. Lássuk először a példákat.

1. *Au*:

Musa! te ki nem rothadó zöld laurusból (Zrinyi).

S böles találmányokért zöld laurust várjonak (Gyöngyösi).

Ezek pedig engem jól megösmértenek [1763 körül].

Kalauz nélkül haza mindenkor tértenek (Radvánszky V. György,

Holnap ha Auróra szüli fényességét (Ányos).

Pásztorul Faunusnak egy török fajt tettem (Horváth Ádám).

Imrém te vigan élsz Abaujnak Tempéjében (Dayka).

Ujra kiadja meg Abauj tájékait? (Dayka).

Te Lina, Laura, Nelli,

Te Phyllis és te Daphne (Vörösmarty).

Erő ne hagyj el, légy kalauz, remény (Vörösmarty).

S elmondák, hogy már Augsburgnál táboroz a sok (Czuczor).

A szikla kápolnácska a meredek falon,

¹⁾ A helyre Osztern S. P. dr. úr figyelmeztetett.

Mindenkinek kalauzul volt a nehéz úton (Garay).
 Miként elpusztult Jéruzsálem,
 El fogsz pusztulni *Ausztria* (Petőfi).
 És ez, hogy *Ausztráliának*
 Tözsomszédja, vajmi jó (Petőfi).
 Fel a bércek közé... gondolja magába
 S már *Abauj* határit éri lova lába (Tóth Endre).
Auflauf úrfi a nádásban
 Fuvlázott egy minettet (Tóth Endre).
Langauszt járt az ördög a leánygyal épen (Arany).
Augusztusban — elég csoda —
 Kandallóra tuskót tesznek (Tóth Kálmán).
 Ott a példa *Petrarcánál*,
 Ki *Lauráját* így szerette (Endrődi).

Mindezekben az *au* diphthongusnak, tehát egy szótagnak vétetik, ellenben:

Menelaus urad sem merészségével (Gyöngyösi).
 Vagy ha már meg kelle lenni,
 Mondtak volna másnak,
 Szép-, hamisnak, kellemesnek,
 Csak ne *Laurának* (Vörösmarty).

2. *Fu*:

Szőrnyű *Eumenides* lobogó fáklyákkal (Zrinyi).
 Vétkit bánván *Theseus*, mintha arra menne (Gyöngyösi).
Teuton s győzelmet kívánván visszamenének (Czuczor).
 Egész *Európa* te utánad jó (Petőfi).
 Hanem néha közbe szisszen,
 Bántja a csúz, *rheuma*, köszvény (Arany László).
 S még ezer év után is hányszor károg,
Európa ránk is: ki innen barbárok (Kozma Andor).

Ellenben nem diphthongus a következőkben:

Ezer *Briareust*, *Cerastát* és *Hydrát* (Zrinyi).
 Talán hogy már egyszer ily sorsra jutottam
 És *Theseus* által én el ragadtattam (Gyöngyösi).
 Egész *Európát* dúlja már fegyvere (Bessenyei).
 Sőt *Európáért* bikává is vála (Horváth Ádám).
Európa a legmíveltebb világrész (Fáy András).
 Így gondolá Bécs bölcsesége
 És *Európa* hitt neki (Gyulai).
Európában nem hagynálak (Endrődi).
 Hallod vén *Európa*, hallod? (Endrődi).
 És *Európa* legjavát elérjük (Kozma Andor).
 Állíts be hozzánk dalnok *teuton* (Radó Antal).

3. *Ai*:

Nem maradott egyebünk lemenő napjainkra panasznál (Vörösmarty).
 Ne nézz, ne nézz hát vágyjaid távolába (Vörösmarty).
 Oldalain egy-egy tarisznya lóg (Petőfi).
 Sok naiv szokásról, kedves ünnepekről (Endrődi).
 Ragyogó naivság, játszi hűség (Endrődi).
 Naiv tisztelői porlandó nagyoknak (Endrődi).

Az ellenkezőre itt nem kell példát felhozni, mindenki könnyen meggyőződhet róla, hogy ezt költőink sohase tekintették általános szabálynak.

4. *Ki*:

Míveim közt neked ez tetszik Szalavári leginkább (Kazinczy).
Itt csak elomlandó tetemeit jelelék ki baráti (Vörösmarty).
Nem nekem illatozol, leveleiden cifra darázsok (Sárosy).
Felhangolom olykor a lant idegeit (Petőfi).
S mint ősei kardja sok száz éven át:
Ugy védte tolla vészben a hazát (Gyulai).
Kezeim tán egy Olympot foszthatának (Bozzay Pál).
Ó zene, szent segítség,
Patak, mely zengve lejt,
Vizeid édesítsék -
A könnyek tengereit (Babits Mihály).

Az ellenkezőre ugyanaz áll, a mit az előbbinél mondtunk
E példákat még tudnám szaporítani, Petőfinél *Európa*, *Ausztria* mindig diphthongus, Vörösmarty szereti a *tetemeit*, *cágyajd*-féle használatot, de ezeket elég itt felemlíteni. Hogy mi a diphthongus, példáinkból már eléggé kitetszik. Volna ugyan még egy. Kazinczy általában *Zeüs* alakot használ s egy szótagnak veszi, szintűgy *Zeüs*, *Atreüs*z található *Baksay* Sándor Homeros-fordításában, hol egy, hol két szótag gyanánt. Látnivaló, hogy itt idegen nevekké van dolgunk, a melyek rendszeren *eu*-val használtatnak nyelvünkben, a többi Homeros-fordításokban is. *Szabó* István fordításában ugyan *Zeüs*z is található, de csak abban a ritkább esetben a mikor nem diphthongusnak, hanem két szótagnak számít; ellenkező esetben *Zeus*. Ilyenformán ezt a ritkán előforduló diphthongust mellőzhetjük.

Példáink alapján kétségtelen, hogy verstanainkat meg kell korrigálni. A magyar vers diphthongusa nem tárgyalható egységesen, mert egész világosan két fajra különül: *u* diphthongusban magyar szó csak kivételesen fordul elő, viszont az *i* diphthongusban csak egy idegen szót találunk. Amazok az idegenszerű, emezek a magyaros diphthongusok. Ezt eddigelé senki se vette észre, tudtommal legalább. Így Csokonai, Dayka Gábor költeményeiről írván, megbotránczik azon, hogy Dayka diphthongusnak veszi Abaujt, holott még olyan nemzeteknél is, a hol van diphthongus, két szóban nem lesz azzá. A diphthongust nem állhatom — így folytatja — talán azért, mert alföldi szám vagyon.

Ugy látszik, Csokonai csak az *u* diphthongust ismeri, Rájuis ellenkezőleg épen erről hallgat, noha már előtte is elég általános volt (Zrinyi, Gyöngyösi). De mindenesetre tisztábban látnak ök mint Dengi, a kin ek épen csak azon diphthongus ellen van hibáztat ószava, a mely im magyarosnak bizonyul. Részemről egyetérték Csokonaival, de csak az *u* diphthongusra nézve, a melyet verselési hibának érzek. A vers elsősorban a fülnek szól. Mert szemnek írunk, a fül második — így oktatja Arany iróniával Vojtina öcsését. Ezért különbözik a francia szavalt vagy énekelt vers kiejtése a prózától, pl. a néma szótagok hangoztatása által (patrie helyett patriö). Már most ebben a sorban: Es ez, hogy Ausztráliának — ha úgy olvassuk, a hogy magyarul kell, én semmi versformát sem érzek, holott a fölös szótagot elhagyva, pl. ilyenformán: Es ez, hogy Osztráliának — egyszerre megvan a trochaus lejtése. Csakhogy most meg az olvasás hibás. Magyarul nem lehet Osztráliát, Ajrópát, Ejrópát mondani. Az *u* diphthongus magyar versben mindig kellemetlen zökkenést okoz. Én azt hiszem hogy nyelvünk szellemének csak az a diphthongus felel meg, a mely egy szótagnak olvasható: *tetemeit*, *idegeit* stb. Ha ezeket a költő *j*-vel írja, avval se sérti meg nyelvünk szellemét. *Mívejm*, *kezejm*, *napjajnkra* szintén nem magyartalanok, csak nehézkesek, mert *jm*, *jn* végzetű magyar szó nincs.

A Tóth Kálmánból idézett vers azért elfogadhatóbb a többinél, mert augusztus népies kiejtése *águsztus*.

Lehet, hogy az *i* diphthongusok is idegen eredetűek, tudjuk, hogy latin versben *dein* egy szótagnak számít, de megegyeznek nyelvünk szellemével, a melyben pl. a klat. *almariumból almarjom* lett.

Meg kell jegyezni, hogy a diphthongus némelykor kikerülhet az által, hogy jambus helyett anapaestust veszünk, a mire legjobb költőink is adnak példát. Vörösmarty sorát így is skandálhatjuk: *Erő | nē hāgyj | öl légy | kälānz | rēmény.* Az idegen diphthongus még rosszabb, ha nagy ritkán magyar szóban fordul elő, a magyaros ellenben csak magyar szóban otthonos; *nagy* rosszabbul hangzik, mint *oldalaj.* Hogy pedig az ilyen idegen szót magyar költő nem köteles diphthongusnak venni, annyira kétségtelen, hogy talán említeni is fölösleges, de álljon itt mégis egy példa. Arany következő jambus sorában: Midőn a harc dúlt, mint vérbősz Kain -, az utolsó szó két szótagnak számít.

Az *u* diphthongus megvan legnagyobb költőinknél is és mai költőnek, ha tekintély kell, van mire hivatkozni. Ez a bírálatot megnehezíti és a bírálót tán a tiszteletlenség vádjának is kiteszi. Ugy gondolom azonban, nem tiszteletlenség azt vallani, hogy az irodalom élete is, mint minden élet, soha meg nem szűnő változás, fejlődés. Volt idő, a mikor természetesnek tartották, hogy a deákos versekre magyarban is a latin prosodiát kell alkalmazni, tehát latinos *h* (Tiltott csókok közt éldelik *har*matodat. Sárosy); *muta cum liquida* rövidnek számít (Szólj, ki vezette karod s ki sugalta kebledbe, hogy ezt merd. Kazinczy); elísio (Jobbja és balja felől László szökdelteti ménjét. Kazinczy) stb. Mondhatni, minden jelentékeny szabályt átvettek az ekthlipsis kivételével (regum est: regumst). Mind-ebből az idő elvitte magával azt, a mi idegenszerű, nyelvünk szellemével ellenkezik, csak a diphthongust hagyta meg mind maig. Talán azért, mert itt a latin nyelvnek segítségére jött a német *au*, mely versben egy hosszú szótagnak számít. Azonban a mi verselésünk független minden idegen verstől, a mi jó németben vagy latinban, rossz lehet magyarban. Ha elmult a deákos versek uralma, mért ne mulhatna el hibás utánzásuk is? Mért ne jöhetne el az az idő, a mikor hiba lesz *Augsburgot* két, *Európát* három szótagnak számítani. Csokonai ezt már száz és egynehány év előtt hibának tartotta.

En tehát a diphthongusról ezeket tudom: 1. Magyar versben található két idegenszerű (*au eu*, ez utóbbi néha *eu* alakban) és két magyar diphthongus (*ai, ei*). 2. Költőink gyakorlatát az bizonyítja, hogy a négy diphthongus egyike se kötelező. A latin vagy német vers szabályát a kötelező diphthongusról nyelvünk nem ismeri.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

Új könyvek a classica philologia köréből (1916-ból).

Allen, J. T.: Greek Acting in the fifth Century. Berkeley, University of California Press.

Arnim, H. von: Ein altgriechisches Königsideal. (Rede zur Kaisergeburtstagsfeier am 27. Januar 1916.) Frankfurt a. M., Werner u. Winter. 1 M.

Bäumker, A.: Der Platonismus im Mittelalter. Festrede gehalten i. d. kgl. Akad. d. Wiss. München am 18. III. 1916. 49 l. München, Franz. 2 M.

Birt, Th.: Römische Charakterköpfe. Ein Weltbild in Biographien. 2. Aufl. VIII. 363 l. Mit 20 Bildnistafl. Leipzig, Quelle u. Meyer. 8 M.

Boisacq, E.: Dictionnaire étymologique de la langue grecque étudiée dans les rapports avec les autres langues indo-européennes. Heidelberg, Winter. 28. M.

Braun, Fr.: Hymnen bei Nonnos von Panopolis. Diss. Königsberg in Preussen.

Brugmann, Karl: Εἰρήνη. Eine sprachgeschichtl. Untersuchung (Vhdlg.

d. kgl. sächs. Ges. d. Wiss. Philol.-hist. Kl. 68. Bd. 3. H.) 23 l. Leipzig, Teubner. 0·80 M.

Cæsaris, C. Julii, commentarii cum A. Hirtii aliorumque supplementis ex recensione Bernardi Kübleri. Vol. III, 1 Commentarius de bello Alexandrino. Rec. Kübler. Commentarius de bello Africo. Rec. Ed. Wölfflin. Ed. minor. 104 l. Leipzig, Teubner 1915. 0·80 M.

Ciceronis, M. Tulli, scripta quæ manserunt omnia. (Bibliotheca Teubneriana) fasc. 39. De republica librorum sex quæ manserunt. Rec. K. Ziegler XXXIV, 147 l. 1 tábla. Leipzig, Teubner.

Corpus inscriptionum latinarum cons. et. auct. acad. litt. boruss. ed. Vol. XIII. P. IV. Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum latinæ. Pars IV, addenda ad partes I et II. — V, 147 l. Berlin, Reimer.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia. Scholarum in usum ed. J. H. Lipsius. 35 l. Bonn, Marcus u. Weber. 1·20 M.

Diels, H.: Ein neues Fragment aus Antiphons Buch über die Wahrheit (Oxyrh. Pap. XI, n. 1364). (S. A. a. d. SB. d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss.) Berlin, Reimer.

Diels, H.: Philodemos über die Götter. 1. Buch. Griech. Text und Erl. (S. A. Abh. d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 1915. Phil.-hist. Kl.) Berlin, Reimer. 4·50 M.

Döring, A.: Griechische Heroen u. Abendgeister. Königsberg in Pr., Thomas u. Oppermann. 1·60 M.

Drerup, Engelbert: Aus e. alten Advokatenrepublik. (Demosthenes u. seine Zeit.) Mit e. Anh.: Der Krieg als Erwecker literar. Kunstformen. Paderborn, F. Schöningh. 6. M.

Étrem, S.: Ein Sklavenkauf aus d. Zeit d. Antoninus Pius. Mit 11 Tafeln (Videnskapsselskapets forhandlingar for 1916. Nr. 2) 24 l. Kristiania. J. Nybwad. 0·70 M.

Euclidis opera omnia. Ed. I. L. Heiberg et H. Menge. Vol. VIII. Phænomena et scripta musica. Ed. H. Menge. Fragmenta coll. et dispos. I. L. Heiberg. LIV, 292 l. Leipzig, Teubner. 6. M.

Georges: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. 8-te verb. u. verm. Aufl. v. Heinrich Georges. 3. Halbbd. 1600 hasáb. Hannover, Hahn. 9 M.

Geschichte d. indogermanischen Sprachwissenschaft hrsg. von W. Streitberg. II, 1: Griechisch, Italisch, Vulgärlatein, Keltisch. Strassburg, Trübner. 10 M.

Hartmann, J. J.: De Plutarcho scriptore et philosopho. Leiden, Brill. 15 M.

Helmreich: Handschriftliche Verbesserungen zu dem Hippokratesglossar des Galen. Berlin, Reimer. 1 M.

Henke, O.: Hilfsbuch zu Homer. Odyssee u. Ilias — neu hrsg. v. G. Siefert. 4-te Aufl. Leipzig, Teubner. 2·60 M.

Hippolytus: Elenchos. Hrsg. v. Paul Wendland. Leipzig, J. C. Hinrichs. 14 M.

Hoffmann, O.: Geschichte d. griech. Sprache 1. Bis z. Ausgange d. klass. Zeit. (Sammlung Götschen N. 111) 2-te Aufl. 160 l. Berlin, Götschen. 0·90 M.

Hude, K.: Les papyrus et le texte de Thucydide, Kopenhága, Akadémia.

Keil, B.: *Εἰρήνη*. Eine philologisch antiquar. Untersuchung. (Vhdlg. d. kgl. sächs. Ges. d. Wiss. zu Leipzig. Philol.-hist. Kl. 68. Bd. 4. H.) 90 l. Leipzig, Teubner. 2·60 M.

Lackeit, C.: Aion. Zeit u. Ewigkeit in Sprache u. Religion der Griechen. I. Sprache. Diss. Königsberg i. Pr.

Leaf, W.: Homer and history. London.

Maurenbrecher, B.: Parerga z. latein. Sprachgeschichte u. z. The-saurus X, 281 l. Leipzig, Teubner. 10 M.

Meyer, P. M.: Griechische Texte aus Ägypten. Hrsg. u. erkl. 1. Papyri d. neutestamentlichen Seminars d. Univ. Berlin. 2. Ostraka d. Sammlung Deissmann. Mit Indicas u. 4. Lichtdrucktafeln. XIII, 233 l. Berlin, Weidmann. 18 M.

Michaëlis, C. Th. Lateinische Phraseologie. Aus Cicero u. Caesar gesammelt. Leipzig, Dürr. 4 M.

Mutzbauer, C.: Das Wesen d. griech. Infinitivs u. d. Entwicklung seines Gebrauches b. Homer. Ein Beitrag z. hist. Syntax d. griech. Sprache. 154 l. Bonn, F. Cohen. 5 M.

Paieikat, G.: Die Quellen der akademischen Skepsis. Leipzig, Dieterich. 2 M.

Partsch, J. Die Grenzen d. Menschheit. 1. Teil: Die antike Oikumene. (Vhdlg. d. kgl. sächs. Ges. d. Wiss. 68. Bd. 2. H.) 62 l. Leipzig, Teubner. 1*80 M.

Pfeiffer, E.: Studien z. antiken Sternglauben (Στοιχεῖα. Stud. z. Gesch. d. antiken Weltbildes in d. griech. Wissenschaft. Hrsg. v. Franz Boll. 2. H.) VII, 132 l. 5 M.

Porphyrius: «Gegen die Christen», 15 Bücher, Zeugnisse, Fragmente u. Referate. Hrsg. v. A. v. Harnack. (Abh. d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Klasse 1916 Nr. 1) 115 l. Berlin, Reimer. 5*50 M.

Preistige, Fr.: Zum Papyrus Eitrem Nr. 5. [e. Bankurkunde aus röm. Zeit]. (SB. der Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. Jahrg. 1916. 3. Abh.) 16 l. Heidelberg, Winter. 0*60 M.

Reichardt, A.: Die Lieder der Salier und das Lied der Arvalbrüder. Leipzig, Teubner.

Reinhardt, K.: Parmenides u. d. Geschichte d. griech. Philosophie. III, 264 l. Bonn, F. Cohen.

Robert, C.: Archäologische Miscellen. (SB. d. kgl. bayer. Akad. d. Wiss. Philos.-philol. u. histor. Kl. Jahrg. 1916, 2. Abh.) 20 l. München, Franz. 0*40 M.

Saue, W.: Die Anfangsstadien der griechischen Kunstprosa in der Beurteilung Platons. Diss. Leipzig.

Schlossmann, A.: Die Kämpfe Julius Cäsars an der Aisne im jetzigen Gefechtsbereich sächsischer Truppen. Leipzig, Vogel.

Schröder, Ernst: Plotins Abhandlung ΠΟΘΕΝ ΤΑ ΚΑΚΑ [Enn. I, 8.] (Rostocker philos. Diss.) III, 214 l. Borna, R. Noske. 5 M.

Schulz, O. Th.: Das Wesen d. röm. Kaisertums d. ersten zwei Jahrhunderte (Studien z. Gesch. u. Kultur d. Altertums. Hrsg. v. E. Drerup. H. Grimme u. J. P. Kirsch. 8. Bd. 2. H.) VII, 94 l. Paderborn, Schöningh. 3*80 M.

Schwab, Th.: Alexander Numeniu περί σχημάτων in seinem Verhältnis zu Kaikilos, Tiberios u. seinen späteren Benützern. (Rhetorische Studien. Hrsg. v. Prof. E. Drerup. 5. H.) IV, 119 l. Paderborn, Schöningh. 4*20 M.

Sigg, H.: Die Aktionsart des Hauptspielers und der Nebenpersonen in den Sophokleischen Dramen, dargestellt am Oidipus Tyrannos. Berner Diss. Solothurn.

Steiner, A.: Fragment e. Inschrift üb. Prozessrecht [Spanien, Röm. Kaiserzeit.] M. e. Taf. (SB. d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. Kl. Jahrg. 1916. 2. Abh.) 0*50 M.

Stouasser's lateinisch-deutsches Schul- u. Handwörterbuch. Umgearb. v. M. Petschenig. Einleit. u. etym. Tl. bearb. v. F. Skutsch. 4-te verb. Aufl. XXII, 823 l. Wien, Tempsky. Leipzig, Freytag. 8*60 M.

Stückelberg, E. A.: Die Bildnisse d. röm. Kaiser u. ihrer Angehörigen v. Augustus bis z. Aussterben d. Konstantine. Krit. Auswahl. XV. l. szöveg. 171 tábla, 8 l. tart. j. Zürich, Art. Inst. Orell Füssli. 8 M.

Taciti, P. Cornelii, de Germania. Erkl. v. A. Gudeman. Berlin, Weidmann. 3 M.

W. S. Teuffel's Geschichte d. römischen Literatur. 6-te Aufl. unter Mitwirkung von E. Klostermann, R. Leonhard u. P. Wessner neu bearbeitet v. W. Kroll u. E. Skutsch. I. Bd. Die Literatur der Republik. X, 540 l. Leipzig, Teubner. 8 M.

Thieme, K.: Scribisne litterulas latinas? Kleine moderne Korrespondenz in lateinischer Sprache. 2-te verm. u. verb. Auflage. 109 l. Dresden, C. A. Koch. 2 M.

Tolkiehn, J.: Philologische Streifzüge. Leipzig, Weicher. 1 50 M.

Vitas Homeri et Heriodi. Im usum scholarum ed. U. de Wilamowitz-Moellendorff. 58 l. Bonn, Marcus u. Weber. 1 60 M.

Wackernagel, J.: Sprachliche Untersuchungen zu Homer. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 8 M.

Wageningen, J. van: De Ciceronis libro consolationis, Groningen, Noordhoff. 3 50 M.

Wilamowitz-Moellendorff, U. v.: Die Ilias u. Homer. VI, 523 l. Berlin, Weidmann. 15 M.

Wilamowitz-Moellendorff, U. v.: Gedächtnisrede auf Alexander Conze u. Georg Löschke (SA. a. d. SB. d. kgl. preuss. Akad. d. Wiss. 1916. S. 1-7.) Berlin, Reimer. 0 50 M.

Wilhelm, A.: Attische Urkunden. 2. Tl. Mit 4 Taf. (SB. d. kais. Akad. d. Wiss. in Wien. 180. Bd. 3. Abh.) 37 l. Wien, Hölder. 1 30 M.

Weinreich, O.: Triskaidekadische Studien. Beiträge zur Geschichte der Zahlen. VII, 124 l. Giessen, Töpelmann. 5 50 M.

— Új könyvek.

Brandt, A. und Förster, M.: Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 52. Jahrgang. Berlin, Georg Reimer. 1916. 8-r., XLVIII. + 272. l. Ára 12 M.

A német Shakespeare-Társaság legújabb évkönyve vezető helyen közli *Brandt* elnöknek a társaság idei közgyűlésén tartott megnyitó beszédét a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága képviselőjében megjelent *Berzeviczy* Albert üdvözlő szavaival. Az értekezések sorát *Rudolf Brotanek* «Shakespeare a háborúról» cz. ünnepi előadása nyitja meg. *O. Walzel* (Shakespeare's dramatische Bankunst) Shakespeare drámáira alkalmazza Wölfflin művészettörténetíró ismert stílus-elméletét és kimutatja, hogy Shakespeare a dráma fejlődésében ugyanazt az átmenetet mutatja a renaissancétól a barokkhoz, mely a korabeli képzőművészetet is jellemzi. Wölfflin zárt és nyílt formát, tektonikus és atektonikus stílust különböztet meg. Walzel Shakespeare drámai műformáját nyílt, atektonikus stílusnak nevezi és Rubens és Rembrandt művészetéhez hasonlítja ellentétben Raffael vagy Leonardo da Vinci művészetével. *Franz Kaibel* (Dichter und Patriotismus) nem mindig meggyőző érveléssel annak a bizonyítására törekszik, hogy Shakespeare királydrámáinak csak az utókor tulajdonított hazafias célzatot, a kortársak ezt nem érezték ki belőlük. *Adolf Winkels* (Shakespeare als Bildner des Schauspielers) azt fejtegeti, hogy mily sokat meríthet a színész Shakespeare műveiből. *Wilhelm Dibelius* Shakespeare-nek Dickenstre gyakorolt hatását vizsgálja. *Wilhelm Fehbach* Bernhard Shaw Shakespeare-kritikáját tárgyalja, a ki tudvalevőleg saját drámáit Shakespeare művei fölé helyezte. Az értekezésekhez gazdag színházi és irodalmi szemle csatlakozik: különösen értékes az 1915. évben német színpadokon előadott Shakespeare-drámák statisztikája és *Max Förster* kitűnő áttekintést nyújtó kritikái szemléje az újabb Shakespeare irodalomról.

Mahir, Otto: John Lydgate. Einige religiöse Gedichte. Berlin, Mayer & Müller, 1914. 8-r. VI - 159 l.

Mahir munkája két részre oszlik. Az elsőben Lydgate-nek (1370?—1450?) négy kisebb vallásos költeményét közli az eredeti kéziratokból: a Pater Noster, Benedic Anima mea, A Poem on St. Valentine's Day és

az Ab Inimicis czíműeket. Ezek közül ezelőtt csak a legutolsó jelent meg Halliwell „Reliquiae Antiquae cz. gyűjteményében. E költemények kiadása Mac Craeken (The Minor Poems of John Lydgate. Early English Text Society. 107. köt. 1911) mellett sem látszik feleslegesnek: Mahir feltétlenül megbízható kiadónak bizonyult. Ugyanazon pontosság, mely az I. részben mutatkozik, jellemzi a másodikikat, a középgangol költemények kritikai feldolgozását is. A kéziratokról, azoknak egymáshoz való viszonyáról, a helyesírási sajátosságokról, a versmértékről, a szövégi *e* hangértékéről aprólékos, szinte fárasztó körütekintéssel tájékoztat. A kiadást haszonnal fogják forgatni, a kik közép-angollal foglalkoznak.

J. s.
Payer von Thurn, Rudolf: Grillparzers Ahnen. Eine Festgabe zu August Sainers 60. Geburtstag. Herausgegeben vom Literarischen Verein in Wien. 1915. 4-r., 57 l. és 7 hasonmásmelléklet.

Grillparzer családját apai részről eddig csak nagyapjáig tudta követni a tudomány. Payer v. Thurn most összegyűjtötte 59 számban mindazokat az okiratokat, a miket Grillparzer apai és anyai őseire vonatkozólag a fáradhatatlan kutatás csak napvilágra tudott hozni. Így sikerült a költő származását egészen a XVII. század második felébe követnie és kétségtelenül megállapítania, hogy felsőausztriai (Bergheim) paraszt családból eredt. Csak a költő apja lépett értelmi pályára, többi ősei a parasztsorból a bognármesterségen keresztül a vendéglősségig jutottak. Anyai részről származásába magyar vonatkozások is fűződnek. Dédnagyapja, Sonnleithner János Mihály, Szegeden volt vámhivatalnok, nagyapja Mihály Szegeden is született és később a bécsi egyetem jogi fakultásának dékánja, egyúttal pedig „procurator inclytus Nationis Hungaricae” is volt. A betűhíven kiadott anyakönyvi és telekkönyvi feljegyzésekből, diplomákból, házassági levelekből, és egyéb levéltári okiratokból Grillparzer családjának százötvenéves története tükröződik.

w.
Schat E. H.: Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion und. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1916. 56 l. 2.80 M.

Statistico-históriai monographia, melynek tagolódása: 1. az **andi* (velejében < idg. **anti*: gör. *άντι* etc.) conjunctio fejlődése a köz-germánban, 2. az ahd. *joh* és a gót *jah*, 3. az **andi* alak fejlődése a nyugati germánban (ahd. *anti*, *enti*, *unte*, *unte* etc.). 4. *ande*, *ende*, *inde* a későbbi közép-korban — s végeredménye: *und(e)* nem régi ablaut-forma, hanem **andi* legutolsó fejlődési fázisa, a mely keleti frank, alemann (inclus. déli rajnai frank) vagy bajor területen léphetett először életbe.

sch. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

* Dr. Horváth József: Bölcsészettörténet. I. kötet. Az ókori filozofia története. (Ref. Egyházi Könyvtár X.) Pápa. A magyar ref. egyház kiadása. 1914. 8-r. XI. 816. l.

Jesajás. Fordította Hornyánszky Aladár theol. tanár Pozsonyban. I. füzet: 1—12. fejezet. (Keleti könyvtár VIII. sorozat. 1. rész.) Budapest (Hornyánszky) 1916. 8-r. 37 l. Ára 1 K.

Ötven esztendő a nevelésoktatás, az irodalom, az egyesületi élet terén. Kulturtörténeti kép. Készítette a sok ezer háladatos egyike. Budapest (Franklin), 1916. 8-r. 98 l. Ára 2 K.

Köpesdy Sándornak életrajza és pályájának megleghangú méltatása. A magát meg nem nevező szerző „Általános rész, Tanulás, Nevelésoktatás, Irodalom és tudományos társulatok, Szemléltető eszközök, Tanulmányi út — túrástáskodás, Gyorsírás, Ének, Egyesület — Társadalom — Jótékony-ság, Jubileum” cz. fejezetekben sok, olykor művelődéstörténeti szempontból sem érdektelen adatot közöl (pl. a Schvarcz Gyula vezetése alatt állott Orsz. Köznevelési Egyesületről stb.), a mi a különben igénytelen könyvnek alkalmi becsén felül is értéket ad.

f. a.

Kiadja a Budapesti Philologiai Társaság.

Hivatalos nyugtázás

a) 1916. évi szeptember hó 1-től október hó 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1916-ra: dr. Reichard P. összesen 6 K.

Rendes tagdíj 1914-re: dr. Lukinich I. 9 K 50 f. — **1915-re:** Köpesdy S., dr. Lukinich I. 50 f. — **1916-ra:** Balogh P., Boros J., Faragó J., Katona K. B., dr. Lipták J., Loósz L., Sebestyén I., dr. Vajda Gy., id. R. Vozáry Gy. 4 K 32 f. — **1917-re:** id. R. Vozáry Gy. 3 K 45 fillér. Összesen 107 K. 75 fillér

Előfizetés 1916-ra: Kecskeméti róm. kath. főgimnázium, Szegedi áll. főgimnázium 13 K 50 fill., Újverbázi községi főgimnázium. — **1917-re:** Podolini róm. kath. főgimnázium 3 K 23 fillér. — Összesen 46 K 73 fillér.

b) 1916. évi november hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1913-ra: Szabó I. 3 K. — **1914-re:** Gajdos J. 3 K, Komlós A. 3 K, Popsioru M. 3 kor., Simon G. 3 kor., — **1915-re:** Hadházy S. 3 kor., dr. Sarkadi Nagy J. 2 kor., Székely K. 3 kor. — **1916-ra:** dr. Gaál F. L., Hábor Gy., Kiszely V., dr. Létics P., dr. sarkadi Nagy J. 3 kor., dr. Neiser I., Obermüller F., Pető L., dr. Rádits D., Schneller L., dr. Schröder I., dr. Simon L. — Összesen 92 korona.

Rendes tagdíj 1911-re: Jakobinyi P. 5 kor. — **1912-re:** dr. Kurtz S. 5 kor. — **1913-ra:** dr. Alkalay S. Ö. 5 kor., dr. Weiss M. 5 kor. — **1914-re:** dr. Barta M. 5 kor., Fülöpp J. 5 kor., dr. Ányos I., dr. Ozorai L. 5 kor., dr. Pfeifer J. 5 kor., Acsay F. 5 kor., dr. Angyal D. 5 kor., Csudáky B. 5 kor., dr. Farkas J. 5 kor., Győri Gy. 5 kor., dr. Hegedűs I. 5 kor., Kunbels R. 5 kor., dr. Kőrös E. 5 kor., dr. Mészöly G. 5 kor., dr. Mitrovics Gy. 5 kor., dr. Ozorai Fr. 5 kor., dr. Pável K. 5 kor., Pintér L. 5 kor., Polgár A. 5 kor., Szilárd L. 5 kor., Timár P. — **1915-re:** Albu L. 5 kor., dr. Ányos I., Bartók J. 5 kor., dr. Bíró L. 5 kor., dr. Champier I. 5 kor., dr. Csűrös F. 5 kor., dr. Czöbel E. 5 kor., Dengl J. 5 kor., dr. Dobai J. 5 kor., Finály G. 5 kor., dr. Finály Gy. 50 fil., dr. Földy J. 5 kor., dr. Gál K. 5 kor., Gálos R. 50 fil., dr. Germanus Gy. 5 kor., dr. Gombocz Z. 3 kor., dr. Heinrich K. 5 kor., Hornyánszky Gy. 1 kor., dr. Kacsócs K. 5 kor., dr. Károsi S. 5 kor., dr. Kmoskó M. 5 kor., Kőrösi S. 5 kor., Kuzmics F. 5 kor., dr. Létmányi M. 5 kor., Majthényi G., dr. Máté L. 5 kor., dr. Mellinger K. 5 kor., dr. Mezey S. 5 kor., Molnár Gy. 5 kor., dr. Molnár S. P. 5 kor., dr. Négyesy L., dr. Pánity V. 5 kor., Pickel P. 5 kor., dr. Pitroff P. 8 kor., dr. Popoviciu J. 5 kor., Popovics I. 5 kor., Posch Á. 5 kor., Pötz E. 5 kor., dr. Radó A. 9 kor., dr. Révész J. Á. 5 kor., dr. Rózsa D. 6 kor. 10 fil., Schuber M. 5 kor., dr. Schuster A. 5 kor., dr. Sebestyén Gy., dr. Serédi P. L. 5 kor., Staud J. 5 kor., Szabó A. 5 kor., Szentgyörgyi B. 5 kor., dr. Székely Gy., dr. Szigeti P., dr. Thienemann T. 2 kor. 50 fil., dr. Tihanyi G. 5 kor., Varsányi R. 5 kor., Váli T. 5 kor., dr. Voinovich G. 5 kor., dr. Yolland A. B. 5 kor., dr. Zombory J. 5 kor. — **1916-ra:** Adamis G., dr. Alle-ram Gy., Antalffy Gy., dr. Bakács I., dr. Balassa J., Balogh M., dr. Ballavári J., dr. Bánóczi J., dr. Bászai Au., Binder J., Birkás G. 5 kor., dr. Bitzó S., dr. Bognár J., Bozenik B., dr. Böhm D. 7 kor., Brisits E. Fr., Burián J., Buzássy Á., Csengeri J., Cséplő P., dr. Darkó J., dr. Deresényi M., dr. Erdélyi P., Erdős T., dr. Fallenbüchl F., Fejér A. G., Fest S. 7 kor., dr. Finály G. 5 kor., dr. Fodor Gy., dr. Föster J., dr. Fried-reich E., Gaal M., Gaal P., Gábor I., Gálos R. 50 fil., Gerecs Sz., dr. Gombocz Z. 2 kor., dr. Greszler Gy., Gyimóthy J., Gyula S., Haitseh I., Hallai Z., dr. Harsányi P., Hartányi Z., br. dr. Hatvany L., Himpfner B., dr. Hoffmann Fr., dr. Hollaender R., Hornyánszky Gy., dr. Horváth C., Hőgyész A., dr. Imre S., Jaulusz I., Karádi J., dr. Kardos A., Karsai E., Kassuba D., Kálmán P., Kárpáti F., dr. Kárpáti K., dr. Kepes I., Khin A., Király Gy. 50 fil., Kiss B., Kovács L. Csömör 9 kor. 20 fil., dr. Kovács L. Jászóvár, Kristóf Gy. 1 kor., dr. Kürti M., dr. Lábán A., Lám Fr., Láng J., dr. László M., dr. Löffler B., dr. Lengyel M., Liebsstein E., dr. Lindenschmidt M., Liszy M., Marusák P., Matskássy J., Mazuch E., Márton J., Moravesik G., dr. Morvay Gy., dr. Motz A., Módi M., Mórocz E., dr. Nevery J., Orsovai M. F., Otrók M., dr. Cs. Papp J., Parászká G., Pausz E., dr. Pásztoery E., Pázmán j., dr. Pongrácz K., dr. Pruzsinszky J., Rajka L., dr. Rell L., dr. Rédey T., Rhousopoulos Rh., dr. Roch-litz Z., Schäffer M., Schill S., Schoen A., Schwartz E. 1 kor., dr. Siegescu J., dr. Soly-mossy S., Springer M., Suhajda L., Szalay Gy., Szegedy R. 1 kor. 50 fil., Szegess M., dr. Szemák I., Szentkirályi Gy., Szeremley B., Székely Simon, dr. Szigeti Gy., Szutor Z., Tamási I., Tamás V. F., Teleky L., dr. Tell A., dr. Thienemann T. 7 kor. 50 fil., dr. Tihanyi M., Tóth Gyula, dr. Trombitás Gy., Tubán T., dr. Tórisz J., dr. Wald-apfel J., Wigand J., dr. Zimányi D., Zlamál A. — **1917-re:** Bajza J. 4 kor., Binder J. 1 kor., Bleyer J., Csengeri J., Czebe Gy. 2 kor., Draganu M. 2 kor., Endrei G. 2 kor., Fest S., Gragger R., Hornyánszky Gy., Huszti J. 1 kor. 50 fil. Király Gy. 3 kor. 50 fil., Koszó J. 5 kor., Kristóf Gy. 1 kor., Melich J. 5 kor., Módi M. 8 kor., dr. Németh Gy., Révay Józsefné 3 kor., Schwartz E., Tolnai V. 7 kor., Trostler J. 8 kor., Vértessy D. 8 kor., Weber A. 4 kor. 50 fil., Zolnai B. 7 kor. 50 fil. — **1918-ra:** Gragger R. 3 kor., Schwartz E. 1 kor. — Összesen 1834 kor. 80 fil.

Előfizetés 1916-ra: Huszár István 13 kor. 50 fil. — **1917-re:** Nagyváradi honvéd-hada-pródiskola 6 kor. 30 fillér. Összesen 19 kor. 80 fillér.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Krisztina-körút 67. sz., II. 15.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	4.40
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgvény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20	Platon állama. (Simon József Sándor).....	5.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcser Albert.).....	6.—
Euripides. Herakles. — Hippolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1917.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratai **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** czímére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HEGEDÜS ISTVÁN: Aristophanes és Arany János	73
RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN: A régi magyar énekmondók	83
WEBER ARTHUR: Bécs és a német philologiai törekvések a XIX. század elején	103
SZIGETHI GYULA: Arany János Aristophanes-fordítása lexikographiai szempontból	113

HAZAI IRODALOM.

Darkó Jenő: Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. CZEBE GYULA	125
Happ József: Béb község német nyelvjárásának hangtana. GRÉB GYULA	144
Bayer Alice: Marmontel hatása Magyarországon. ZOLNAI BÉLA	145
Kúnos Ignác: A nyugati kultúra hatása a török irodalomban. ORMAI KÁLMÁN	147

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Otto Th. Schulz: Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte. FINÁLY GÁBOR	148
Bruno Pohn: Quaestiones Plautinae. RÉVAY JÓZSEF	150
Casimirus Morawski: Quaestiones convivales. RÉVAY JÓZSEF	152
Else Sternberg: Das Tragische in den Chansons de Geste. KARL LAJOS	153
Gustav Ernest: Richard Wagner, sein Leben und Schaffen. WAGNER JÓZSEF	157
Franza Feilbogen: Fr. Th. Vischer «Auch Einer». TROSTLER JÓZSEF	160
Geschichte der Sprachwissenschaft stb. BENIGNY GYULA	162
Hans Wöhlert: Das Weltbild in Klopstocks Messias, Bausteine zur neuen deutschen Literatur. SAS ANDOR	164
Josef Blau: Der Lehrer als Heimatsforscher. SCHWARTZ ELEMÉR	165
Theodor Birt: Römische Charakterköpfe. SCHRÖDER IMRE	166
Walter Heynen: Diltheys Psychologie des dichterischen Schaffens. KOSZÓ JÁNOS	168

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLII. KÖZGYŰLÉSE.

I. Elnöki megnyitó beszéd. HEGEDÜS ISTVÁN	73
II. Titkári jelentés. PAPP FERENCZ	171
III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése	174
IV. Az 1916. febr. 26-iki vál. ülés jegyzőkönyve	178
V. A közgyűlés jegyzőkönyve	179

VEGYESEK.

Kis János verseihez. FEST SÁNDOR	180
Addenda ad «Homerus Comparatus III.» MARÓT KÁROLY (I. közl.)	181
Egy német népkönyv régi magyar fordítása. THIENEMANN TIVADAR	184
Rousseau magyar tárgyú vígjátékának keletkezéséhez. HANKISS JÁNOS	184
Új könyvek	187
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	188
Programm-értekezések 1915/16.	192

ARANY JÁNOS ES ARISTOPHANES.

(Elnöki megnyitó.)

1917 jubiláris év: Arany János születésnapjának százados évfordulója. Nagy emberek az idővel nőnek. Mekkora nőtt Arany halála után egy emberöltővel, az visszatükrözik irodalmunkban. Az ő költői nagyságát, hatását, melyet a nép lelkétől lelkezett költészetével tett a nemzet szellemére, több oldalról méltatni fogják az irodalmi társaságok, ifjúsági emlékünnepek, méltatni fogja az Akadémia, melynek örökemlékű főttkára volt. Megkoronázzák az ő megdicsőült alakját. Koronázáskor előszedik a régi ékszereket. Mikor mi az ő emlékét akarjuk megkoronázni: szedjük össze azt a nyelvkincset, melyet reánk hagyott. E részben mi is hálaadói vagyunk neki, mi, magyar philologusok. E hála indított engem annak az indítványnak megtételére, hogy egy lehetősen tökéletes Arany-szótár mielőbbi létrejöttét szorgalmazzuk, létesítésében közreműködünk. Tudom én, hogy a Tudományos Akadémia az Arany-szótár készítését tervbe vette, tudom én azt, hogy Lehr Albert, a Toldi-magyarázás mestere, hivatott e feladatra, de kollektív közreműködésre is volna szükség. Adalékkal járulhat Arany szókinésének összeállításához minden philologus, ki csak Arannyal foglalkozik. A klasszikus philologusnak is jelentékeny rész jut, hiszen Arany egy minden ízében remek fordítását adta Aristophanesnek, ki a görög költészet legnagyobb nyelv-művésze volt és azt a hihetetlen gazdag nyelvet, a világ leggazdagabb nyelvét, a görögöt, csodálatos fénynyel sugározta vissza. Az ő fordítása, mely 1880-ban látott napvilágot, megbecsülhetetlen értéket képvisel; mert nemcsak a műfordítás művészi alkotásának, hanem a magyar nyelv gazdagsága diadalmas vívmányának lehet tekinteni. A ki Arany Aristophanesét végig olvasta és Thewrewk Emil tisztelt elnökünk hozzá készített glossariumát végig forgatja, helyeselni fogja felfogásomat, hogy a klasszikus philologusnak is van kötelessége Arany nyelvkincsének összegyűjtésénél; mert hiszen az aristophanesi nyelv bámulatos, szemképráztató játékát, a nyelvphantasia finom szövetét, parodikus fordulatait, szóösszetételeit, szójátékait, élczes célzásait, vonatkozásait magának az eredeti szövegnek alapján lehet helyesen megérteni magában a szótárban is, sőt tovább megyek, a pillanatnyi pajzán kedvszülte szóficzanokat, új szók alkotását szintén az eredeti szöveggel kapcsolatban lehet és kell értelmezni, az Arany által szemmel tartott Droysen-féle fordítással összevetve, a megfelelő helyeknek párhuzamba állításával. Szóval, az Arany-szótárnak talán leggazdagabb anyagot épen az Aristophanes-fordítás nyújtja.

Ez anyag értékét kellően értékelni a görög szöveg megértésével lehet. Épen azért választám elnöki megnyitóm tárgyaul Arany viszonyát Aristophaneshez. Azt hiszem, hogy társaságunk hódolatát az ő halhatatlan szelleme iránt ily formában fejezheti ki legméltóbban.

Mikép jutott Arany Aristophanes fordításához, minő indíték hajtotta e nagyszabású és hosszú lélekzetű mű alkotásához, mely költői munkásságának 1871-1874 ig terjedő éveit jóformán betöltötte? Mi indította oly — nála lázasnak mondható — sietésre, hogy mint Vojnovich Géza barátom szíves utánajárása folytán pontosan megtudtam, 1873 őszétől 1874 tavaszáig *Nők ünnepét*, *Lysistratét*, *Plutost* és *Nőuralmat*, tehát a fordításnak egyharmadát egy félév alatt végezte el? A *Békákat* 1872 ben kezdte, tehát 1873-ban végezte. Így az ő Aristophanesének első kötete jut 1871-1872-re.

1871 decz. 24 ről kél egy jellemző epigrammája (Arany János: Hátrahagyott versei. Budapest, 1891, 414 l.), melylyel az *Üstökös* egy epigrammájára felel, mely dicsőíti azt az országos képviselőt, ki felszólalt az országgyűlésen, hogy az iskolában a görög nyelv tanítását meg kell szüntetni. Az «Üstökös» epigrammája üdvözlí «barátját a fénynek». Arany ez időtájt csupa classikusok olvasásában lelte gyönyörűségét. Arany epigrammája így hangzik:

Az «Üstökös»-nek.

Zengi epigrammád a *fényt*, melyet a görög ellen
Olesón puffogató szónok a honra derít,
Forgatom én nappal görög fróm s forgatom éjjel:
Vénségemre be nagy lelki «homályba» esém.

Újra kérdem, mi indította? Maga nyilatkozik az Akadémiához 1877 nov. 25-ről kelt levelében. «E fordítással egyelőre semmi irodalmi czélom nem volt, csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gymnastikát kerestem». Hangulatát, melyet beteges állapota, fáradtsága idézett elő, maga fejezi ki 1873-ban, tehát épen akkor, mikor a szellemi gymnastikát javában végezte, a Bolond Istók II. 17. versszakában:

Isten veled, jobb részem arany álma!
Hű Toldi, Csaba, Isten veletek!
Oly messze a czél, oly magas a pálma,
Rég törve lelkem és a test beteg.

E hangulat kifejezése oly őszinte, hogy lélektani kulcsát adja a szellemi gymnastika keresésének. Hogy pedig e választás épen Aristophanesre esett, ennek magyarázatát igyekszem megadni. Egy párhuzamos hangulat képét felhozhatom. Ugyancsak a Bolond Istókban adja magyarázatát, hogy hazája feletti kétségbeesése mint indította a *Nagy-Idai Czigányok* maró szatirájának megírására, hogy önkínzó gyötrelmét kikaczagja: önmagával meghasonlott kedélye, bizonyára a magyar közéletben fejlődésnek indult pártoskodások miatt érzett aggodása indították arra, hogy elmeneküljön Aristophanes *Mudarainak* hőisével Peithetairossal, el a közélet zajos társaságából Aristophanes phantastikus világába, melyben oly pompás torzképét találta meg a reális világ hangos tusáinak. Azt az indítékot, mely őt

Aristophanes tolmácsolására ihlette, egy nagy tudománynyal, mélyreható irodalmi buvárkodással megírt értekezés széles alapú fejtegetés alapján igyekszik megmagyarázni. Imre Sándornak a Budapesti Szemle 1885 ik évfolyamában, tehát három évvel Arany halála után, jelent meg *Arany János és Aristophanese* című cikksorozata, a mely Aristophanes költészetének alapos ismerete alapján mintegy megmagyarázni véli Arany aristophanesi hangulatát, mely őt e remekmű alkotására készítette. Imre Sándor Aristophanes maró gúnyját a peloponneszosi polgárháború bomlasztó hatása alatt Athénben elfajult demokrata uralom ellen, kegyetlen támadását Sokrates ellen, kit a sophistika erkölcsromboló hatása főképviselőjének, spiritus rectorának tekint, Euripides ellen, ki szerinte a költő magasztos, nemzetnevelő hivatásáról megfeledkezve a szenvedélyek viharát zúdította a színpadra és a tragikai nyelvet fenséges méltóságából majdnem hieratikus szentségből kivetkőztetve, igazán a *Felhőkbe* szőtt *Hamis beszéd* élő tolmácsává tette, a társadalmi utópiák phantastikus eltorzítását, melyet a pajzánkedvű lángész szórólencséjű tükrön át vetített a színpadra, részben visszatükrözve látja Arany hangulatában, melyet a modern élet fokozódó erkölcsi süllyedése is felkölthetett a költő mélyen vallásos, puritán erkölcsű, a politikai élettől magányba menekülő, minden hivalgástól ment lelkében. Aristophanes parabasisaiban sűrűn emlegeti a marathoni korszak nagyságát, így a Lovagokban, Darazsakban: nekünk ajkunkon volt mindegyre a szabadságharcz napjaiban nagygyá nőtt és az emlékezet nagyító távlatában még nagyobbbnak látszó nemzet a sivár jelen üzérkedő, önző «hiúságok vásár»-jával ellentétben. Nem követem tovább Imre Sándort ez uton. Ez a történelmi magyarázat útja, melyet még Aristophanes *Madaraival* szemben is gyakoroltak, Süvern, Bursian, Kock Károly, Blaydes és mások. En, Péterfy Jenővel tartok, ki a Budapesti Szemleiben megjelent gyönyörű tanulmányában szellemesen mondja, hogy így fogva föl Aristophanes *Madarak cz.* vígjátékát, «mintha csak a délibábot akar-nók megfogni».

Ha allegoriává szürkül a ragyogó levegőben uszó felhők raja (a *Felhőkben*), lehet, hogy nehéz probléma megoldásával kérkedünk, de eltűnik Aristophanes «a hahotázó Satyr, ki harsogó tréfájába akarja fulasztani mindazt, a mi kedvének, belső ösztönének ellenmond». Igaza van Péterfynek. Kaulbach híres művelődéstörténeti nagy képei közül, melyek a berlini múzeum lépcsőházát díszítik, egyiken Homeros megett látjuk az Olympról leszálló Múzsák fényes csoportjára tekintő kaczagó képét Aristophanesnek. Mind az a fény, az olympi lakók ragyogása belesugárzik Aristophanes lelkébe: de megtörik a mythikus világ fenséges harmoniája és torz alakot ölt a hősök utódjainak reális világában.

A történelmi magyarázat elemekre akarja bontani, a mi elemezhetetlen. A csapongó jókedv, bakchikus mámor, a szilaj képzelem, démoni szeszély, minden nagyot és magasztosat parodizálni képes satirikus és azért meghatóan meleg kedély oly remekeit alkotá Aristophanes, melyek megközelíthetetlen és utánozhatatlan külön fajtát alkotják az irodalmi művészetnek, mely műfaj megértésére az attikai eleven szellem, kifogyhatatlanul gazdag képzelem, féktelen szabadság, az istenekkel is enyelgő pajzán jókedv, az ünnepi mulatságok

által fokozottan felköltött mámor, a gondolatoknak születésükkel egy időben plastikus szemlélhetőséggel kifejezést adni tudó nyelvárnyalatokban gazdag fejlettsége, a közönség élénk fogékonysága, a legfinomabb fordulatokat is megérző képessége, az érzéki élet kicsapongását is megzománczó kellem átérzése valának szükségesek. Aranyban minden megvolt az aristophanesi lélek megértésére. Maga Imre Sándor is rámutatott orre. Szórul-szóra így nyilatkozik: «Maga tetszéséből dolgozott, nem megbízásból, nem is a közönség számára. Ez rokon indulatnak s természetes vonzalomnak, congenialismusnak jele szokott lenni. Ki mit nevet, abból ítélhető el, mond Eliot G.». Ime, ez az én szerény nézetem szerint a helyes szempont: *congenialitás*. Még egy helyet idézek Imre Sándor mélyen szántó tanulmányából azért, hogy épen azt a szempontot jobban kiemeljem, melynek tüzetesebb megvilágítását tartom feladatomnak. Imre Sándor cikksorozatának egyikét mintegy összefoglalja e mondat: «Azt is érthetjük, miért szerette (t. i. Aristophanest) magyar fordítója. Mert gyönyörködött annak nagy eszméit előtűkröző ábrándos játsziságában, mámoros bohóskodásaiban és kedve telt benne, hogy ily költő műveit utánozza, élcsein a maga népe élceit próbára tegye, a maga nemzeteét annak beszédéhez, szavaihoz vonja, annak elméjével köszörülje, edzze a magát: szép formáit, gyönyörűen hangzó sorait, játszó képzelődését, szójátékait tanulmányul utánozgassa.»

De miben áll e congenialitás? A humoros világnézetben.

Kérdésbe tették, hogy lehet-e humoros világnézet az antik korban? A keresztyén világnézet tár föl az emberiség előtt oly távlatot, mely a végtelenbe, az örökéletre nyíl. Ezzel szemben a gyarló élet, a mindennapi emberi küzdelem, az emberi gyengeség oly ellentétben áll, hogy ki a tökély fenségével eltelve beletekint a földi élet apró jeleire, a szeretet mindent megértő és mindent megbocsátó hangulatában édes-fájó könyre és mosolyra indul meg, mint a mesebeli király, egyik szeme sír, a másik nevet. Csalódásaink okozta szenvedés fakad könyre, de azért az emberi hivatás fenségébe vetett hit és bizalom fölénye csal mosolyt ajkainkra. Beáll a kedélyben sajátos hullámozás. «Kél és száll a szív viharja.» A nagy álmok valóra nem váltak, de fényüket a szív mélyén hagyták, a képzelem játéka onnét előhívja, a törpeség nagyzó hóbortja, negélyezett pathosa e hangulatban oly furcsának tűnik föl, hogy a gúnyt, a kacaját, a játszi tréfát idézi elő. Arannál tökéletesebben e hangulatot senkisék rajzolta, mint ő a Bolond Istók e pár sorában;

Ez a hullámos emberszív nedélye,
Halandó létünk czukrozott epéje.

Arany János humoráról még 1888-ban írt *Hancz Jenő* egy komoly törekvésre és mélyebb kutatásra valló tanulmányt *A humor és Arany János humora cz.* alatt. *Szinnyei Ferencz* pedig a Budapesti Szemle 1905-ik évfolyamában tüzetes tanulmányt ír *Arany humora cz.* alatt, melyben Arany összes műveit átvizsgálva, lyrában, eposzban, leveleiben, irodalmi hagyatékában a humoros részleteket nagy bőségben állítja egybe. A játszi tréfától a naiv gúnyig, az öngyötrő kétségtől a vidám kacajig a humoros hangulat mindennemű megnyilatkozását megtalálja. Az az érzelmáradat, melyet a magyar táncz fejez ki

(maga Arany így írja le a Bolond Istókban), a magyar népet kiválóképen humorra képes népnek jellemzi:

«Egy élet e táncz, melyben lélek a dal:
Kevés öröm, vegyítve sok bánattal.»

mondja Arany. Lehet nála a szív mélyén eltemetett hangulatok erjedéséből származó szeszélynek venni a szó etymologiai értelmében. De e szeszélyben, e játékos hangulatban mély melancholia lappang. A ki az *Elveszett alkoimány* és a *Nagy-Idai Czigányok* satirikus hangulatán kezd, az *Oszikék* és a *Forgácsok* fájó humorán végezte, míg lelke a Csaba útján merengett és magában a hun trilogia világtörténeti képét formálgatta.

E trilogia egyik részének megalkotása után következett el Arany lelkében a fáradtság csüggeteg hangulata. Ekkor fordul Aristophaneshez.

De hát talált-e táplálékot Aristophanes költészetében? Épen azt talált. A szellemi gymnastika pompás eszköze volt a műfordítás. Benne megtalálta a humor antik formáját és pedig oly művészi formáját, mely valósággal úgy elbűvölte, hogy felelte a fáradtságot és friss új erőt érzett; alkotott, midőn utánzott; költő maradt, mikor fordított: megkapta azt a teret, hol az ő gazdag humora érvényesülhet.

Mi volt az antik humor?

Aristoteles költészettanának ép a komikumról szóló része veszett el. A *comœdia* meghatározását Bernays megkísérté a katharsis elmélet alapja, a *περι χωμωδίας* szerzője nyomán adni, mert a nevetés ép oly tisztító hatással van, mint a tragédia. Csakhogy a tragédia *δι' ἐλπίου καὶ φόβου* eszközli e tisztító folyamatot, a *comœdia* *δι' ἡδονῆς καὶ γέλωτος*. De Aristoteles a ránk maradt részben is egy oly mélyreható észrevételt tesz, mely mintegy a *humor* álláspontját jelöli meg. Azt mondja, hogy az álarcz, ha torzított arczot mutat, ne keltse föl a fájdalom érzését. Ez a humoros hatás. Torzítja azt, a mit lát, de szenvedéstől ment e torzítás: inkább az ő lelkében lappang a szenvedés.

Érdekesnek tartom, hogy Baumgart *Handbuch der Poetik* (Stuttgart, 1887) cz. művében, mely aristotelesi szellemben tárgyalja az antik költészetet, az *ironiában* találja meg az antik kor humorát. «Der „Ironiker“ des Aristoteles ist der „Humorist“, wie sich mit Bestimmtheit nachweisen lässt.» Az Aristoteles költészettanából egy töredék maradt fenn, mely így hangzik: *ἡδη χωμωδίας τὰ τε βωμολόχα, καὶ τὰ εἰρωνικά καὶ τὰ τῶν ἀλαζόνων* (a komikus jellemek három osztályba sorozhatók: bohócokra, ironikusokra és szájhűsökre). Aristoteles finoman megkülönbözteti a *βωμολοχία*-t (az oltárlesi komikumot, mint Aristophanes egyik parabasisában jellemzi) az *εἰρωνεία*-tól. Ugyanis a rhet. III. 18 p. 1419 b 7—9 így nyilatkozik: *ἔστι δ' ἡ εἰρωνεία τῆς βωμολοχίας ἐλευθεριώτερον: ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ ἐνεκα ποιεῖ γελοῖον, ὁ δὲ βωμολόχος ἐτέρου*, azaz: «az oltárlesi bohózkodásnál nemesebb természetű az ironia; mert az ironikus a maga kedvéért űz nevetséget, a bohóc a más kedvéért. A ki az Aristoteles terminológiájában járta, tudja, hogy *ἐλευθεριος* = *liberalis* a nemes embert le nem alacsonyító tréfálkozásra vonatkozik, milyen a régi satírban a szabad római ifjak játékában fordul elő, a bohózkodás szolgái foglalkozás. De fontosabb kifejezés a *αὐτοῦ ἐνεκα*: ez az

élczelődés subjectiv elemét, tehát a humort jelenti. Baumgart éper az εἶρων ban látja a humoristát. És ezzel a szeg fejére üt. Aristoteles az eth. Nic. IV. 13-ban az ἀλαζών-nal (szájhőssel, kérkedivel) állítja szembe. Emez többet mutat, mint a mennyit ér, amaz önmagát is lekicsinyli. De hát nem ezt látjuk-e a humoristában? Ki érezte magát mindig annyira gyarló embernek, mint Arany János, és e lekicsinylés magas morális szempontból az alázatosság, a kálvinista hitélet megalázkodása az Istennel szemben?

Baumgart a komikum különböző megnyilatkozásait látja a bohóczkodásban, ironiában és szájhősködésben. A bohócz mindenből nevetséget csinál, csakhogy másokat megnevettessen; a szájhős a maga gyengéit, a maga gyarlóságát az erény színében akarja felmutatni, csak hogy nevetségessé ne váljék. Az ironikus önmagát kinevetve, magában a hibákban leledző gyarló embert neveti ki.

Baumgart ezután (696. és köv. lapon) felsorolja a nevetségesség formáit: az alaki és tárgyi nevetségesség neveit. Nyomon követi az Aristoteles excerptorának (a περιχωροδίας szerzőjének) nevetség fajtáit. Ezek úgy megfelelnek Aristophanes minden vígjátékában csodás tarkabarkaságban előforduló formáknak, hogy Aristoteles inductiv módszerét fényesen igazolják.

Van ezek közt *szójáték* (κατ' ὀμωνυμίαν és κατὰ συνωνυμίαν), *szűfecsérlés*, *szűferdítés*, *diminutivum* (κατὰ ὑποζόρισμα), *szóösszetétel* in infinitum, *szócseré* a tréfa kedvéért.

A tárgyi nevetség nevei mintha csak Aristophanes átöltözéseinek, átváltozásainak, phantastikus képtelenségeinek, váratlan fordulatainak, az esetlen mozdulatoknak, obscen célzásoknak, hülye botorságnak, logikátlan össze-visszabeszélésnek képét tüntetnék föl. Nem találtam e sorozatban kiemelve azt a formát, mely Aristophanesnél legsűrűbben fordul elő és a miben Arany is nagy kedvét lelte: a parodiát.

Ime, Aristoteles komikum-elméletének töredékei mennyire megfelelnek a mai bohózat fogásainak. És mindez Aristophanes vígjátékaiban ellenállhatatlan erővel bugyogott, mint ő ismeri el Kratinosról, egyik elődjéről, hogy ajkán a szó «tajtékozva szökell». A congenialitás e neme tehát a humoros hangulat rokonságában található. De még szorosabb kapcsolat is van Arany és Aristophanes között. Mindkettő humorát a következő három ellentét, mondhatnók ellenszenv jellemzi. Ellentét a *pathosszal*, ellentét a *rhetorikával* és ellentét a *negélyezett stílussal* szemben. Valami ős természetesség, naiv őszinteség idézi elő e három ellentétet. A szellem fölénye csak úgy csillog a Gratiák pajkos kedvenczésénél, mint Goethe nevezte Aristophanest az ő utánszatában, a *Vögelben*, kifejezve az óriási távolságot, mely elválasztja Ottringent Athéntól. A pathosz kigúnyolása a Békákban, az Aischylossal versengő Euripides parodiáiban a komikus hatás tekintetében páratlan: de egyben meg kell jegyeznünk, hogy attikai közönség, a Dionysos légkörében felnőtt közönség kellett hozzá. Arany János parodia-töredéke a Szózatról (Hátrahagyott versei 1891. 415 l.) fogalmat ad erről. Hányszor elmondták hazafias ünnepeken kungó szívvel:

Szabadság, itten hordozák
Véres zászlóidat...

Elég hozzátenni:

Szabad szájj! itt csikorgatod
Véres fogaidat...

hogy értsük a pathos visszaját.

Hát még a stílus féktelenségei, melyeket Aischylos fenséges jeleneteiben találunk, mint válnak nevetségessé Euripides Lykabettos nagyságú torzképzésű szóösszetételeiben, melyek az ürességtől táton-ganak. Aranynál az Elveszett alkotmány dictióiban, ha nem is paró-diát látunk, de az epikus nagy hang hitelvesztését érezzük.

Ép ily érezhető a retorika elleni gúny, melyet kivált a Dara-zsak pörbeszédében valósággal pörére vetköztet le. Ilyen a *Περία* pom-pás dictiója a Plutos-ban, a Hamis beszéd dialektikája a Felhőkben.

A negélyezett stílus, a Shakespeare korabeli euphuismus a dithyramb-költés üres szópuffancsaiban, a «légszellet uszomák» nyaka-tekert tirádaiban úgy kapják ki a lesújtó gúny korbácsütését, — nem, ez a szó csak Juvenalis satiráira illenék, — hanem parodikus torzképek útján való nevetségessé tételüket, mint a *Poetai recept* legvégén Arany verseinek csattanós vége: «Kenje meg Apolló fürteidet... hájjal», vagy a Vojtina ars poetikája szellemes célzásai. Kinesias alakja Aristophanesnél a negélyezett stíl képviselője. Kár, hogy mi nem birjuk ma már a görög lyra zenei kíséretébe becsúsztott mester-kélt tirádákat megérteni, mert a görög költészet zenei szerkezetéről csak a metrumok útján alkothatunk valamelyes képet. Hiszen pl. Euripides híres parodikus ismétlése a Bákák 1285 és köv. soraiban (Aranynál 1225 és köv.) *φλαττοδραττοφλαττοδρατ* trallárom lírom trallárom lárum voltaképen az Aischylos lyrájának elavult egyhangú zenekíséretét, a citera kintornás akkordjait gúnyolja. Teszi ezt Euripides, a kit Decharme (Euripide et son œuvre cz. munkájában) a fej-lettebb, mondhatni orchestraiis zene művésznének tüntet föl. Ilyen az *ὦ πόποι* t (jaj mily csapás!), mit Arany, *baj-íru segélylyel* fordít), szintén az Aischylos egyhangú sirámainak gúnyolására hozza föl Euripides.

De van még a congenialitásnak egy másik neme, mely Aranyt «a szellemi gymnastika» céljából még inkább Aristophaneshez von-zotta. Ez a nyelvphantasiának hajtó ereje, mely Arany tehetségé-nek legsajátabb eleme, mely őt egész életén át kísérte. Először az *El-veszett alkotmányban* jelenik meg. Enyelyphantasia minden igazán nagy költő sajátja. Már maga Aischylos is úgy tekinthető, mint a nyelv-phantasia útján a tragikai stíl megteremtője. A hősök — kik fél-istenek — ünnepő palástban jelennek meg: nyelvük is a legpompá-sabb palást, melyet ki is gúnyol Euripides, ha azzal dicsekszik, hogy hőseit megtanítsa «emberileg» beszélni. De Aristophanes még Aischy-lost is túlszárnyalja. Miben áll a nyelvphantasia? Találó symboluma a költészet ihletének az a mythos, hogy Mnemosyne: az Emléke-zet a Muzsák anyja. A nyelvemlékezés bámulatos mértékét találjuk meg Aranynál, ki a budapesti életben elfakult irodalmi nyelvben a népnyelv drága kincsét csodálatosképen megőrizte, mint ezt Jókainál, Mikszáthnál, Baksaynál, Eötvös Károlynál is tapasztaljuk. Erre a népnyelvre — ha mindjárt tájszók alakjában is — több szüksége volt Aristophanes tolmácsolásánál, ki gyakran az obscen, a nyers, a

durva, de az ősz, természetes szókat oly bámulatos gazdagságban szórta el műveiben.

Riedl Frigyes, ki Arany János írói arcképét finoman rajzolta meg, külön fejezetet szentel művében (*Arany János*, harmadik bővített kiadás. Budapest, 1904, *Nyelve és stílusa* cz. alatt: IX. f.). Keresi Arany nyelvének forrásait és elsősorban a *népnyelvet* hozza föl és illusztrálja példákkal, azután a XVI. század ódon nyelvét a bibliafordítás, a zsolozsmák nyelvét feltüntetve, Arany archaistikus hajlandóságait. Mindez gazdagította nyelvét. De főként a mondatalkotásban találunk a mi logikus mondatalkotásunkkal szemben a nyelvemlékezet révén sajátos szóalakokat, egyes többször fordul elő a fordításban és a szórendi különlegességekre. E különbségek, voltaképen a népnyelv ősemlékeinek, az ódonszerű irodalmi nyelv hagyományainak visszhangjai.

Az Aristophanes *glossariuma* is becses anyagot nyújt a historikus infinitivus népies használatára, mely többször fordul elő a fordításban és a szórendi különlegességekre. E különbségek, voltaképen a népnyelv ősemlékeinek, az ódonszerű irodalmi nyelv hagyományainak visszhangjai.

Magam Arany nyelvphantasiájának jelenségeit a következő pontokban próbálom szemléltetővé tenni:

1. A népnyelv szókincsének megőrzése. Kivált az obscen és a természeti élet minden finomkodástól, euphemismustól idegenkedő kifejezései fordulnak elő. A magyar nép a nemi és a természeti élet obscennek bélyegzett szavait pompás humorral fejezi ki. Ezt Arany Aristophanesnél gazdagon kizsákmányolja, mert a műfordítás hűsége erre indította, puritán, szemérmes természete a teljes disznóságtól megóvta. De a diákélet élénk, holtáig megőrzött phraseológiája készséggel kínálkozott, hogy fordításában felhasználja.

2. A paródia és pedig a verbalis paródia szóficzamait, szójátékait fékevesztett szabadsággal, pazar kézzel szórja műveiben Aristophanes «a kellemek rakoncátlan kegyenceze». Valóságos nyaktörő gymnastika. Arany mesternek bizonyul, pedig a képzőkben gazdag görög nyelv ugyancsak próbára tette.

3. A szóösszetételek hihetetlen termékenysége, mely valóságosan tobzódik Aristophanesnél, főként a *Békák* paródiáiban. Semmi kétség, hogy a ki a *Nőuralom* 1165–1158 sora 73 szótagra terjedő szóösszetételét, melyet Voss egy álló nap veritékes munkájával birt csak visszaadni, 48 szótagra terjedő szóösszetételben érthetően tudta kifejezni, az már gyermekkorában a nyelvjáték tréfaiban kivette részét, mint a *Jóka ördögébe* szőtt madárnyelv is bizonyítja.

De megbecsülhetetlen philologiai értéket jelent Arany művészete, melylyel Aristophanes elsősorban a szóképzés buja hajtásaira annyira praedestinált nyelvét tolmácsolni, nem fordítani, de utána alkotni tudta. A homerosi kérdés kutatói mindig arra voltak utalva, hogy *Nachdichtereket* keressenek, no hát Arany az aristophanesi szöveget merész nyelv utánköltésére mesternek bizonyult. Mert az bizonyos, hogy a ki Aristophanes darabjait tárgyi hűséggel fordítja, az feladatának csak részben sem felelt meg; ki alaki hűséggel akarja visszaadni, az a nyelvi különbség által vont, majdnem áthághatatlan akadályokba ütközik, melyeknek elhárítását a mai nemesebb ízlés,

az újabb kor irodalmi nyelvének tartózkodóbb szólásmódja még jobban megnehezítik. Arany János az akadályokat diadalmasan győzte le és a magyar nyelvnek becsületére való győzelmet vívott ki.

Nem esett abba a — bizony nehezen kikerülhető — hibába, hogy erőltetett legyen, a helyett, hogy pajzán maradjon; az obscen fordulatok eltakarása miatti fáradságában elveszítse a költői ihlet melegét. Mint Rostand híres hymnusában a *Naphoz* leírja, hogy még surlórongynak is jut napfény és azt csodásan megaranyozza, a sugarak fényében mintha a mosórongy fehér színe párát bocsátana magából. A bakchikus mámor nem körültekintő, de merész. Arany mégis nemesb alakba tudta öltöztetni Aristophanes botrányos élezeit, a hol csak az élcz természete megengedte, a nélkül, hogy erőtlen magyarázó körülírásba sülyedjen. A magyar nyelv nem ismert árnyalatait, színeit találta meg. A magyar szójátékok, a tréfás, parodikus összetételek nemcsak egyenértékűek az Aristophaneséival, de sokhelyt jobbak. A *dereglye* — *deregye*, *oldalborda* — *hajóborda*, *ropogás* — *rotyogás*, a *fojtott lere* hozott ítélet, mely a törvényes megfojtást czélozza, «a *napidíjostó tej*» vonatkozás a népies madártejre, az *oltárlesi* élcz, vonatkozás a lesipecsenyére, a *törkölylyel szóba állani* egyenes átvétel a népnyelvből. Így *hara*, *gulaszta*, *havajádró* stb. Nem mehetek tovább. Arany aristophanesi nyelve beható tanulmányra érdemes.

Ezelőtt 37 évvel olvastam először, tehát mindjárt megjelenése után, Arany fordítását. Talán az első voltam, ki tüzetesebben méltattam (1880-ban a Magyar Polgár május 2-iki számában). E méltatást e szavakkal végeztem. «A bámulat és elragadtatás érzetével tettem le e könyvet és újra meg újra tollamra tolakodik egész ismertetésem jeligéje: «A nevetőkedvnek s gúnynak mestere vagy.» E sort Antipater Aristophanesre írt epigrammájából vettem, de ugyanezt alkalmaztam magára Aranyra.

De nemcsak «a nevetőkedv és gúny» teszi Aristophanest a világ elsőrangú költőjévé, hanem a lyra, a szabadon szárnyaló, csapongó lyra. A phantasia légvárait idézi föl e lyra, de a természet eleven élete lüktet benne. Mikor a Felhők kara zengi:

Fel, mi örök felhők!
Támadjunk lebegő, híg testtel, harmatos arczczal,
Tompamorajlatos Okeanos atya.
Lombfürttel koszorúzott ormairól, hol messzire
Látó őrhelyen ülve, figyeljük a
Gabnanövesztő szent anyaföldet,
Felséges folyamok dala zöngzetit
S a zuhogó nagy tengerek árját;
Míglen az æther alélhatatlan szeme tündököl
Játszi sugáru fényben.»

Még felebb emelkedik a költő a képzelet sasszárnyán a *Madarakban*, mikor a fülmile hangja megcsendül:

Erdei Músa
Tyiotyio, tyiotyio, tyiotincs
Czifra dallamu, kivel
Berkekben és a hegyek tetőin én.is
Tyiotyio, tyiotyio, tyiotincs,
Lombhajú körösön ülve az én fakó
Tyiotyio, tyiotyio, tyiotincs

Fajom énekeit dalolom Pánnak
 S a hegyi Istenanyának is ünnepi
 Tánczaihoz szent kardalokat
 Tototo, totototo, tototototines;
 Honnan méheként legelte
 Phrynichos ambroziás dala kellemes ízű gyümölcsét
 S mindig mézzel rakodva tért meg.

Arany lelke is szédte a mézet e pagonyban, melyről Peithetairos
 elragadtatással mondá:

Oh Zeus király, hogy zeng e madár
 Behinti mézzel az egész pagonyt.

Kinek ne jutna eszébe Arany *Fülemiléjéből* a fülemile reggeli
 hálaadó éneke? De hát még a phantastikus Felhőkakukvár büszke
 tudatában felcsattanó ének:

Nosza hát ti bizonytalan életűek, hulló falevéltre hasonló
 Emberi nem, gyarló sáralkat, tehetetlen, erőtelen árnyak,
 Egy napi csirkefűk, nyomorultak, tüneményyszerű gyenge halandók,
 Ide fordítsátok az elmétek, mireánk halhatlan örökké
 Élő, örök ifjú, romolhatatlan végzésű légi urakra...

Nem tehetek róla, de nekem most a háború dúló fergegében
 lelkem mélyén a *Béke* hymnusa csendül meg és a földművesek kará-
 val együtt zengek:

„Kérve imával az isteneket:
 Hintsetek áldást a görögökre,
 Legyen árpában aratásunk bő,
 Egyaránt mindenkinek; a bor sok,
 A füge termett;
 Szüljenek a nők fiakat nekünk,
 Egyszóval a jó, melyet elvesztünk,
 Pótolva legyen újra előlről!
 Szűnjék pedig a ragyogó vas!

Trygaios a Békét kiszabadítja a gödörből, hova a Háború malom-
 kővel lenyomtatta. Ő a földműves nép képviselője. Felhangzik a nász-
 dal Trygaios és a Béke lakodalmán:

Hymen, Hymen ejhaj!

Oh bár zengene mielőbb a népek testvéri kibékülésének Hymen-
 dala! Ez óhajttással végzem megnyitó beszédemet és egyúttal Arany
 János örökzöld koszorújába fonom halhatatlan emléke iránti hódol-
 lattal a Budapesti Philologiai Társaság nevében ezt a szerény levelet.
 Ezzel a Budapesti Philologiai Társaság XLII. közgyűlését meg-
 nyitottnak nyilvánítom.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

A RÉGI MAGYAR ÉNEKMONDÓK.

«Multum interest inter ea,
quæ comprobantur non minus,
quam dicuntur, et inter ea,
quæ dicuntur tantum.»

Leibniz.

A tudomány fejlődésének rendes menete, hogy egyes megállapításai idővel újakkal, jobbakkal cserélődnek ki. E szabály alól az irodalomtörténet sem kivétel. Ennek a tanításai sem öökéletűek. Egy részük a korral elévül, vagy tévesnek bizonyul és mások kerülnek helyükbe. Különösen áll pedig ez oly tanításairól, melyek inkább pusztá föltevésekre, találgatásokra, mint való történeti erősségekre vannak alapozva. Az ilyenek kiirtása és jobbakkal pótlása minden kétségen felül álló érdeke az irodalomtörténetírásnak.

A tudományos magyar irodalomtörténetet, mint ismeretes, Toldy Ferencz teremtette meg jóformán semmiből, bámulatraméltó hangyaszorgalommal, ritka rendszerező ügyességgel és tárgyilagos ítélő mértékkel. Semmi meglepő nincs benne, hogy megállapításainak nagy része még ma, négy évtizeddel a halála után is el van fogadva kisebb-nagyobb változással irodalomtörténetünkben. Így egyebek közt töle való az a megállapítás, hogy őseinknél már a vezérek korában «egy külön *dalnoki rend* volt, melynek tagjai *hegedősöknek* neveztetek» (A magy. költészet tört. 1854. I. 33.). Ez a «dalnoki kar» nemcsak fenn volt «az egész középkorban», mint Anonymus tanúsítja, ki a maga kora joculatorait többször emlegeti, de «kétséggkívül kiegészítő részét tette minden főuri udvarnak... s nem kevésbé a királyi udvarnak is» (u. a. 86.). Az ősi «hegedős- vagy lantos-rend» utolsó képviselője Tinódi Sebestyén volt (u. a. 160—161.).

Toldynak eme tanítása az újabb vizsgálatok eredményeivel kiegészülve körülbelül így módosul:

Hajdani énekmondóink, kik történeti emlékeinkben összefoglaló névvel *joculator*, azután *combibator*, *igric*, *regös*, *kobzos*, *hegedős*, *lantos* s egyéb nevekkkel szerepelnek, a középkorban szervezett testületet: rendet alkottak, melynek külön telepei s birtokai voltak. Ez az énekes rend egész a XIV. századig fennállott. Ekkor a királyi udvartól elbocsáttatva, tagjai eleinte a főuri udvarokban huzódtak meg. Miután pedig czéhük felbomlott, lassan teljesen a nép közé vegyültek s mint ennek énekesei *hegedősök* névvel vándorolgattak a XVI. századig, a mikor műveltebb, literatus énekmondók, a *lantosok* csoportja végleg leszorította őket a szereplés teréről.¹⁾

¹⁾ Velejében ez a tanítás ma minden nagyobb és kisebb irodalomtörténeti munkában, pl. a következőkben: *Fintér J.*, A magy. irod. története. 1909. I. 108—109., II. 79.; *Beöthy-Badics*, Képes irod. tört. 3. kiad. 1906. I. 104—106., 161—163., 282—285.; *Sebestyén Gy.*, A magy. honfoglalás mondái. 1904. I. 113. s köv. II. és A regösök. 1902. 109—110.; *Négyesy L.*, Pallas Nagy Lexikon XI. 245.; *Beöthy Zs.*, A magy. nemz. irod. tört. 10. kiad. 1907. I. 9.; *Váczky J.*, A magy. irod. tört. 2. kiad. 1905. I. 28., 137—139.; *Bartha J.*, A magy. nemz. irod. tört. 2. kiad. 1905. I. 23., 43.; *Prómai A.*, A magy. irod. tört. 1910. I. 29—30., 43.; *Fintér J.*, A magy. irod. tört. középisk. számára. 1911. I. 17.; stb.

Ez a tanítás, bár mindezideig nagytekintélyű tudósok vallják, s bár hosszabb időnek patinája van rajta, nem fedi a történeti valóságot, tehát beható philológiai és történeti átvizsgálásra szorul.

Több nyomós ok kívánja a revidióját. Így elsősorban az énekmondók neveinek helytelen értelmezése s összekeverése; azután az ősi *regesek* hivatásának félremagyarázása, a sajátos udvari énekesrendben való hit tarthatatlansága, valamint a *hegedősök* és *lantosok* teljesen hibás szembeállításása stb.

Ezek az okok késztettek engem reá, hogy a régi énekmondóinkról való eddigi tanítást részletesebb tanulmány tárgyává tegyem, a s fő hibáit kimutatva, helyes megállapításokkal pótoljam a történeti igazságnak meg nem felelőket.

Vizsgálódásom eredményeit a következőkben adom. A hozzáértők dolga lesz, hogy munkám romboló részét szemesen ellenőrizték s új építésem megállhatóságát érdem szerint elbírálják.

Vállalkozásom természete hozza magával, hogy többször vitáznom kell majd irodalomtörténetünk egyik-másik nagyérdemű munkásával. Ezért nyomatékosan hangoztatom már előre, hogy nem személyek, hanem tévedések ellen küzdök; tehát ne vélje senki ellenmondásaimat s czáfolásaimat hiú-hetyke tekintélyrombolásnak, hanem csakis az igazság kiderítésére való tiszta igyekezetnek.

I. Mindjárt a kezdő szavam is ellenmondás a legújabb magyar tudományos irodalomtörténet érdemes szerzőjének, Pintér Jenőnek, a ki szerint költészetünk ősi művelői: *igricz, regös, varázsos, kobzos, hegedős, sipos, gajdos, lantos, pakocsás, tombás, fejtős, deák* és *énekmondó* névváltozásokkal szerepelnek okleveleinkben (A magy. irod. tört. I. 109.). Ez az összeállítás nem felel meg a történeti igazságnak, nem csupán azért, mert például a *fejtős, pakocsás, tombás* és *varázsos* okleveleinkben egyáltalán nem szerepelnek, hanem mivel eltérő jelentésű nevek vannak benne tévesen egy kalap alá foglalva. Szorosabb értelemben való hivatásbeli énekmondó neveknek csak a *regös, deák*, (énekes) *hegedős, lantos* meg az *énekmondó* fogadhatók el Pintér névsorából. Az *igricz, sipos, kobzos* (s az utóbbival együtt a zenész *hegedős* is!), mint majd a következőkben bizonyítani fogom, csak mellékesen jelentettek énekest is, míg a *gajdos, fejtős, pakocsás, tombás* és *varázsos* még mellékesen sem voltak énekmondó nevek. Legalább tudtommal egyetlen nyelvtörténeti forráshól sem lehet ezt rólnk kimutatni. A *gajdos*t tudniilik csak mint személynevet ismeri az Oklevélszótár. Köznév gyanánt eddig sehonnan sem került elő.¹⁾ A *fejtő* (nem *fejtős*, mert ennek semmi nyoma nyelvemlékeinkben!), *pakocsás, tombás* és *varázsos* neveket a XV. század első negyedéből való Schlägli-szójegyzékben találjuk, melyben a *fejtő*, azaz *lejtő* a. m. tánczos és javas asszony; a *pakocsás*: tréfaszerző, bohóc; a *tombás*: alakoskodó és varázsló (nő); s a *varázsos*: bűbajos, kuruzsló, sorsvető (nő). Látnivaló, hogy ezeknek jelentése nem azonosítható, az énekmondó értelemmel.

¹⁾ *Gajd* szavunk ugyan kettő is akad a régiségben, egyik a Schlägli-szójegyzékben, melyben *tümlősip, duda* és Thaly K. Régi magyar vitézi énekekjében (I. 341.), a hol *dal, ének* a jelentése, de arra eddig egyetlen adatunk sincsen, hogy akár az egyiknek, akár a másiknak melléknévi formáját is használták volna.

Az Arpádok korából biztosan kimutatható hivatásos énekmondó-nevek csak a *reges* (*regös*), meg a *dedk* (*gyákj*);¹⁾ a későbbi időből pedig folytatólagosan a *dedk*, továbbá a *hegedős*, *lantos*, *énekes* és *énekmondó*.

Irodalomtörténetíróink az *igricz*, *hegedős* és *regös* neveket teljesen egyértelműeknek veszik s a *joculatorok* fogalma alatt nem kis tévedéssel összezavarják. Pedig *joculator* igazság szerint, a szó középkori (hazai) legszokottabb értelmében csupán az *igricz*. A *hegedős* = citharcedus, fidicen, vagyis a zenész *hegedős* csak egyik faja a *joculatoroknak*. A *regös* meg se egyik, se másik.

A *joculatoroknak* irodalomtörténetünkbe való beleillesztésében felfogásom szerint eddig nem is egy, hanem három főbenjáró hiba történt: 1. *joculator* nevet pontatlanul etymologizálták s következőleg *joculatoraink* szerepét, vagy helyesebben szerepkörét tévesen állapították meg; 2. nemzeti talajban gyökerező ősi énekmondóknak fogták fel őket, holott idegenből való származásuk biztosan kimutatható; 3. énekmondásukat való érdeménél nagyobbra értékelték s az ősi nemzeti költészet hamis színével vonták be.

Anonymus, mint tudva van, ismételve használja krónikájában (a prologusban és a 42. caputban) kicsinylően a «garruli cantus ioculatorum» kitételt, melyet Toldy F. «dalnokok» és «hegedősök», Szabó K. «hegedősök» és Sebestyén Gy. «énekmondók csacska énekei»-nek fordítanak, de egyik sem etymologikus hűséggel. Igaz, hogy Anonymus bizonyos éneklőket akar megnevezni a *joculator* névvel, de *joculator* nem olyan énekeseket, kiknek fő élethivatása volt az énekmondás, hanem zenészeket, kik muzsikájuk mellett énekléssel is vidámitották volt hallgatóságukat. Kitűnik ez 46. caputjának ebből a helyéből: «Omnes symphonias atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum habebant ante se»: a hegedűk és sipok minden egybezengése (mai szóval: összjátéka) s kellemes hangjai a *joculatorok* mindenféle énekével együtt hangzottak előttük. Itt a zenélés van elsőnek említve, azután az éneklés, s mindkettőnek végzői (előadói) a *joculatorok*.

Külömben ennél meggyőzőbb bizonyosságokat is lehet felhozni arra, hogy a *joculator* a középkorban főkép a zenészek összefoglaló neveként használták nálunk. Forrásaink szerint ugyanis egykorú magyar megfelelője az *igrecz*, *igricz* volt (v. ö. *Igrech* villam *Joculatorum*: 1214. — *Joculatores nostri de villa Igrich*: 1251. — *Terram Joculatorum suorum de villa Igrych*: 1254. — Stb. OklSz.). Ámde ez kétségtelen szláv eredetű szó: a szlovén *igrcból* való, mely etymologice «játszót» azaz: hangszeren játszót, vagyis általában zenészt jelentett. S hogy mi is ezzel az értelelemmel vettük át, nyilván megtetszik a Bécsi codexnek ebből a (Dániel prófétából [3., 7.] való) mondatából (125.): «Ezec utan legottan hoǵ hallac mend a nep a trombitanac sipnac és hegedőnec es bozfaban alkottott *igrec* kessegnek es soltarnac dobnac es menden *igrec* kesseg nemzesenek zozat't'at minden nepec nemec es nieluec le esuen imadac az aran' ozlopot». Mivel a készség a régi nyelvben a. m. instrumentum, eszköz (NySz.), világos,

¹⁾ Nem lehetetlen, hogy az *énekes* név is használatban volt már az Arpád-korban, mert létezésére legalább is a XIII. századtól kezdve biztos oklevéli adataink vannak (l. az OklSz.-ban).

hogy az *igreczkészség* pontosan a. m. musicum instrumentum (a Vulgata-beli megfelelő *musica* t. i. — *musicum instrumentum*!), azaz: zenészeszköz.¹⁾ Az *igrecz* tehát am. musicus, zenész. Egy XIV. századi oklevélben már szűkebb jelentésű, am. fistulator, sipos (v. ö. Martini *Joculatoris* vel *Fistulatoris*: 1377. OklSz.), ugyanígy a Müncheni codexben is (30. l. NySz.). Ez az összevágó két adat szintén csak megerősíti a *joculator*nak és *igrecz* (*igricz*)-nek egykori általános musicus értelmét.²⁾

E szerint Anonymus *joculator*aikat egészen hűen egykorú meghonosult szláv eredetű szóval *igreczek*nek, *igriczek*nek kellene fordítani, vagy ha megfelelő régi magyar nevet akarnánk használni: *rigaság* (*rigság*)-terőeknek, mert így nevezték őseink saját szavukkal a muzsikusokat (v. ö. «Imé elrejtőztenek a *rigságtérők*, lantosok és hegedősök». Tinódi, RMK. III. 268. — «Sok hegedősec, lantosoc es egyéb *rigasag* tőnéc valanak ott.» Helt., Krón. 155. — «Az vacsora után az *rigaság* tévők rendeltetnek elő, tánczolás kezdetik». MA., SB. 327.). Lehetne talán *hangosságtérő*, sőt esetleg *hangicsdló* szókkal is visszaadni őket, mert a zenének másik eredeti magyar neve az általánosabb etymonú *rigaság*, *rigság* mellett a *hangos-ág* volt; zenélni egykoron: *rigaságot tenni*, *hangosságot tenni* és *hangicsdlni*; zenélni: *hangosságtétel*; zenészer: *rigaságtérő álggyú* (nb. *álggyú* = instrumentum NySz.), *rigaságtérő szerszám*, *hangosságtérő instrumentum* (eredetibben alkalmasint: *álggyú*, *szerszám* vagy *készség*) és *hangicsdló szerszám*.³⁾

¹⁾ Egyes irodalomtörténetíróink az *igreczkészség*ben valami sajátos ősi hangszert látnak. Például az egyik legnagyobb tekintély: Beöthy Zs. ezt tanítja az árpádkori énekmondók hangszereiről: «Legrégibb hangszerek az *igric készség*, a sip, és talán a dob voltak» (A magy. nemz. irod. tört. ism. I. 9.). A nagy félreértést a Bécsi codex idéztem helyének «bozfaban alkotott *igrec kesseg*» kitétele okozhatta, melyből látszatra olyasmit lehetne következtetni, mintha az *igreczkészség* valami különös bodzafa hangszer lett volna. Csakhogy egy behatóbb tekintet a codex fordításába és a biblia megfelelő helyébe mindenkit meggyőzhet róla, mennyire téves e következtetés. A codex tudniillik a vulgátai *sambuca* hangszert fordítja «bozfaban alkotott *igrec kesseg*»-nek, de teljesen rosszul, mert a *sambuca* tulajdonképpen am. *háromszögletű harfa* (alkalmasint a zsidó *kinor*), melyet a fordító kétségkívül a *sambucus* = bodzafára való gondolattal adott vissza teljesen helytelenül.

²⁾ A mint szűkítve a siposra, úgy alkalmazhatták az *igreczet* kétségtelenül a hegedűsre is; de hogy valóban alkalmazták-e, arról tudommal mai napig egy történeti adatunk sincs. Ebből következik, hogy az Anonymus krónikájabeli *joculator*nak hegedőssel való fordítása pontatlan.

³⁾ Bizonyító nyelvtörténeti adatok: «Ved ezödben ezt is minemő *hangossag* lezön az tanczolaasnak ideyen: lezöne ott hegedős lantos. Sándor c. 16. — *Tezen* vala nemi *rigasagot*, es bochat vala zozatot. Virginia c. 78. — Az orgonabol külömb külömb sonosok hallatnak sok sypoknak altalok es azerth eg egyenös [= harmonicus] *hangossagot tesznek*. Sándor c. 17. — Tud hegedülni, lantolni, sipolni és sokféle egyéb szerszámokkal *hangicsdlni*. Kir. Besz. 79. — Meg faradhatatlan kezök vagyon ú nekyk az *hangossag teetelre*. Sándor c. 18. — *Vygasag tewö, alygyuk* kykkel előnk isten tisztössegere minön nagonk uagyonk: az mynön testönk lelkönk. Sándor c. 18. — *Vigasag tewö szerszámok*. Moln. A., Bibl. I. 262. és Dictionariumában. — Dáuid profeta az soltaar keűben ismer heet *hangossag tewö instrumentumoth*. Sándor c. 17. — *Hangicsdló szerszámokban* énekellyetec. M. A., Bibl. V. 15. — Cruma: regi *hangiczalo szerszam* volt. U. a. Diction. lat. rész).

*Igricz-joculator*ainknak énekes zenészi foglalkozásuk mellett még egyéb szerepük is volt, t. i. az alakoskodás, tréfaszerzés, nevetetés, vagyis mai névvel: bohóczkodás (komédiázás). Kitűnik ez az 1279-i budai zsinatnak eme tilalmából: «Clerici officia vel commercia non exerceant, maxime inhonesta, *mimis, histrionibus et ioculatoribus non intendant*» (Péterfi, Sacra concilia. Tom. I., pag. 107.). Ebben a *joculatorok* félreérthetetlenül a komédiások közé számítódnak. Vagy még inkább kiviláglik a Schlägli-szójegyzékből, melyben a *joculator* («iculator») magyarul: pakocsás (nb. ugyanott a *pakocsa* = iocus, vagyis tréfa), az *igrecz* meg latinul: palpomimus, azaz: kókler. Megerősíti ezt továbbá, hogy a *sipos* és *hegedűs* igriczeket szintén melljük nyelvemlékeinkben *histrío*, alakos meliékértelemmel, az előbbi pl. a Schlägli-szójegyzékben (2006. sz. a.) és egyebütt, az utóbbit meg Monoszlai András Apológiájának ezen a helyén: «Job volnal vmi *tragar* [= gaukler] *hegegyűsne*c megis a szomorú embereket az korchoman *alako*zu^{an} [= gaukelnd] *vigaz*talhatnad» (498.).

Eddig elsorolt bizonyosságaim, azt hiszem, elegendőképpen igazolják, hogy sem az Anonymus-féle *joculator*, sem az ennek megfelelő egykorú szláv eredetű *igrecz*, *igricz* nem ősi énekmondóink, hanem a zenészek (vígságtévők, hangosságtévők, hangicsálók) összefoglaló neve; és igazolják, hogy *árpádkori igriczeink nem hívatásbeli (komoly) énekmondók, hanem muzsikások voltak, kik zenejátékuk mellett énekléssel és kóklerkedéssel is vidámították-nevetették vala apáinkat*.

Úgy vélem, erre a kettős, illetőleg hármas mulatságtévésükre vonatkozik a Virginia-codex gyónó tükörének eme helye: «Halasomba vetkeztem mert wrwmest hallgatam *rygasagokat, hangosagokat, enek mondasokat*, kyk nekem ynka^b kelletenek, honnem isteni es lelki *vigasagokh*, mint predikacio, mise halas. zolosma mondas» (4.).

A másik nagy hibát avval követte el irodalomtörténétünk, hogy *joculator-igriczeinket* teljesen nemzeti talajból nőtt énekmondóknak fogta fel és tartja mind mai napig. Tudomásul vette ugyan az *igricz* név szláv eredetiségét, de ennek semmi fontosságot nem tulajdonított, belőle semmi következtetést nem vont az igriczek eredetére. Elégnek vélte annak dogmaszerű hangoztatását, hogy előttük *regös* és *kobzos*, utánuk meg *hegedűs* névvel hívták énekmondóinkat (Beöthy, id. m. I. 9.).

Külföldi, nevezetesképpen a német és a francia irodalomtörténet már jóideje tisztában van a középkori mulattatók nagy részének nemzetközi eredetével s a görög-római minussal való végső kapcsolatával. A németeknél Piper (Die Spielmannsdichtung), Hampe (Die fahrenden Leute in der Vergangenheit), Reich (Der Mimus) és mások, a francziáknál is többen, utoljára Faral (Les jongleurs au moyen âge) minden kétséget eloszlatóan kimutatták, hogy az egykori különféle nemzetiségű *joculatorok* kisebb-nagyobb rokonságban, sőt származási viszonyban voltak egymással. Vajjon csak a mi *joculatoraink* lettek volna kivételek, kiknek még az *igricz* nevük is egyenesen külföldi eredetre utal? Egyébként is tudva van, hogy őseink a királyság megalapításával teljesen beilleszkedtek a nyugati művelődés közösségébe; ennél fogva eleve is majdnem bizonyos, hogy a nyugati kultúra-áramlatok hullámverése mint egyebekben, a szórakozás változó módzataiban is áthatott hozzánk. S ha csoportosítjuk azokat a szavakat, melyeket eleink *joculatoraik* többfélekép mulattató foglalkozásának

jelelésére alkalmaztak, milyenek teszem az *igriczen* kívül a *lator*, *tánczos*, *csúf*, *trufás*, *trágár*, *sod*, *pakocsás*, *potor*, *tombás*, *tubás*, *süb*, *czinkos*, *lőzér*, *kökler*, *csécsap*, *játekos*, *alakos* stb., látjuk, hogy kevés kivétellel idegen: szláv-germán-román eredetűek, a mely tény elég nyomatékos útmutatás reá, hol kell keresnünk régi vígságtévőink eredetét.

Petz Gedeon Pipernek *Die Spielmannsdichtung* cz. alapvető műve nyomán már 25 évvel ezelőtt rámutatott (Irodalomtört. Közl. 1891., 22—31.) középkori s későbbi énekes zenész mulattatóinknak a német *spielmann*okkal való többiokon tulajdonságára. De gondolatkeltő egybevetéseit irodalomtörténetünk sokáig nem méltatta semmi figyelemre. Csak 1914-ben jelent meg A Toldi-monda és német kapcsolatai (Német Philol. Dolgozatok 13. sz.) czímmel egy irodalomtörténeti értekezés, melynek szép philologiai és történeti képzettségű szerzője, Moór Elemér végre helyes alapra lép: átveszi Petznek eszméjét és részletes összehasonlításal bizonyítja vígságtévőinknek a *spielmann*okkal való származásbeli kapcsolatait (A hegedősök 8—32.). Noha Moór okfejtésében elemi hibák is akadnak, s noha egybevetései egyoldalúak és túlzók, mert csak a *spielmann*okkal rokonít minden módon, míg a szláv *igriczekre* alig vet ügyet, de máskülömben a középkori mulattatóink eredetének tisztázásában való módszere s a kihozta új eredmény számottevő haladást mutat az eddigiekkel szemben.

Én, ki tulajdonképpen azon fő hibákat akarom kimutatni, melyek régi énekmondóinkról irodalomtörténetünkben Toldy F. óta meggyökereztek, természetesen nem vállalkozhatom itt külön arra, — bármennyire csábítana is egyébként a feladat érdekessége — hogy középkori vígságtévőink idegen eredetét részletes egybevetésekkel bizonyítsam be. Nekem könnyen érthetően meg kell elégednem azzal, hogy a fölvetett kérdésre vonatkozólag csupán néhány szembeötlőbb, részint ismert, részint ismeretlen bizonytságot állítok össze és levonom belőlük a következményt.

Igy, teszem, elég világosan szól az idegen eredet mellett az a történeti tény, hogy árpádkori latin forrásainkban a *joculator* névnek ugyanazok a synonymái, melyek egyidejűleg külföldön is, t. i. *mimus*, *histrío*, *scurra*, *trufator* stb. (v. ö. Reich, *der Mimus* 807.). És evvel teljesen összévág a megfelelő magyar szóhasználat, az *igrecz*, *igricz* tudniillik a. m. zenész és alakos, s a fajai szintígy; *hegedős* = *fidicen* és *mimus*, *sipos* = *fidicen* és *histrío*. Érdekes találkozás továbbá, hogy a rendszeren *musicus* értelemben használt *vígságtévő* név is előkerül neveltető, tréfaszerző mellékjelentéssel (v. ö. «Isten engem köz beszédde czinala a népnek, acki az előtt ő nekik dobosok és *vigasag* tésűők valék». Mel., Jóh. 42.).

Petz G. kiemeli (Irod. tört. Közl. 1891., 23.), hogy a magyar és a német *joculator*oknak már az elnevezésében is egyforma észjárás nyilatkozik meg: zenészi (nem énekmondói!) tulajdonságukról kapták nevüket, így az általános *spielmann* (*spiliman*) és az egyes hangszerokról nevezett fajai: a *videlaere*, *gigaere*, *harpfaere*, *citherári*, *pfifári*, melyeknek másai a magyar *hegedős*, *lantos*, *sipos*. Kiegészítéül hozzátehetjük, hogy a szlávtságban szakasztott így van: a szlovén *igre* (*igravec*), nagyorosz *igrok*, kisorosz *ihrec* szintén a zenejátszó oldalukról neveződtek el s a fajaik ugyancsak így: *skrypnyk* =

hegedős, *lirnyk* v. *lirac* = lantos, *kobzar* = kobzos (nb. ez utóbbi nálunk is régebben!), *dudnyk* v. *dudar* = dudás. A sajátos magyar *vigságtévő* = musicius név apperceptiója szintén megegyezik mind az *igrcével*, mind a *spielmannéval*.¹⁾

Ennyit általánosságban a külfölddel való találkozásról. Ha most külön vizsgáljuk, mi kötötte össze vigságtévőinket szláv és mi germán képmásaikkal, akkor ily eredményekre jutunk:

Bizonyításra nem szoruló, általánosan ismert dolog, hogy a muzsikusi foglalkozást a legrégibb történeti kortól a legújabbig idegen fajbeliek űzték nálunk, mert erre a kenyérkeresetre született magyaroknak se kedvük, se különösebb tehetségük soha nem volt. A magából és másokból csúfot tevő, testfintorgató komédiás-mesterség meg. a mely pedig hajdan rendes velejárója volt a muzsikusságnak, éppen nem vágott a büszke, magyar természethez. Őseink igen valószínűen hoztak magukkal Ázsiából hangosságtévő szerszámokat, így alkalmasint: hegedőt, sípöt és dobót,²⁾ melyeket talán (persze csak talán!) magyar fajbeliek is kezeltek. Amde már erre felé vándorlásuk közben, Ukrania síkságán csatlakozhattak hozzájuk rutén *ihrecek* is. Itten pedig a meghódított szlovének nagyszámú élelmes *igrcsei* bizonyára úgy körülhízelegtek őket, hogy a velük jött régi hangosságtévőkön hamarosan felülkerekedtek s ezek kenyerét egészen eltulajdonították. Teljes győzelmüket mi sem mutatja jobban, mint hogy eredeti szláv nevüket -- mint *igreczek*, *igriczek* -- továbbra, még azután is megtartották, mikor már többé-kevésbé megmagyarosodtak.

Talán nem szükség bővebben magyarázni, hogy apáink tetzésését elsőben csakis oly módokkal érthették el, melyekkel tolmács nélkül, közvetlenül tudtak hatni rájuk: zenéléssel és neveltető alakoskodással. Állandó alkalmazásra s kedveltségre pedig úgy tehetek szert, hogy 1. átvették Ázsiából hozott hangszereinket, 2. elsajátították nyelvünket és 3. megtanulták dalainknak játszását, sőt a rátermettebbek még éneklését is, -- miként később a cigányok sem cselekedtek másképpen.³⁾

Szent Gellértnek Deliberatiójában (151.) való abbeli panasza, hogy némely előkelő magyar urak «*cotidie scurrarum debachationibus insistent*» (naponként hajhászszák a tréfás alakosok tombolásait) —

¹⁾ A középkori *spilman*-, *spilman*-beli *spil* szintoly összefoglaló szava a zenével és tréfákkal való mulattatásnak (l. Lexer, *Mittelhochdeutsches Wörtb.* 241.), mint a magyar *vigaság*, *vigság* volt egykoron (l. NySz.); s ugyanezt az *igrc* (*igravec*)-zel testvér *igra* főnévről is meg lehet állapítani.

²⁾ A *koboz* aligha hozták őseink Ázsiából. Ezzel véleményem szerint vagy az Árpádkorban belénk kúnok s besenyők révén ismerkedtek meg; vagy tán még előbb a szláv *igreczek* — kik már alighanem használták — ismertették meg vele őket.

³⁾ Az 1543. évben Izabella királyné udvarából jelentik Bécsbe, hogy ott ugyancsak vígan vannak. A legkiválóbb egyiptomi hegedősök, a fáraók ivadécai játszanak itt, — írják — a kik nem újjajaikkal pengetik a húrokat, hanem faverővel verik és *teli torokkal énekelnek hozzá*. Később írott emlékeink is megerősítik, hogy a cigány hegedősök nemcsak muzsikáltak, hanem énekeket is mondtak, természetesen hallgatóik kedvelt énekeit. L. Takács S., Rajzok a török világból I. 422--423.

mint Moór helyesen megjegyzi (9.) — alkalmasint olyan zenélő és tánczó szlávokra vonatkozik, a melyenkről a IX. sz. első feléből a németeknél is maradt tudósítás. Az 1279-iki budai zsinatnak fentebb idéztem végzésében kárhozottat (tilalmazott) mimusok, histriók, jocularok se lehettek mások, mint honosult szláv igricek.

Hogy árpádkori igriceinknek nemcsak neve, hanem a vére is szláv volt, arra Sztripszky Hiador két szembeszökő argumentumot említ (Ethnographia 1908., 346--348.). Az egyik, hogy t lepeiket nem a magyarság lakta terület belsejében, hanem a szélei felé (Zala, Pozsony, Borsod, Arad, Krassó, Szolnok-Doboka megyékben) kapták. A másik meg, hogy Nagy- és Kis-Oroszországban, Galicziában és Bukovinában még ma is ezzel élnek az efféle énekes zenészek, kiknek összefoglaló neve muszkául *igrok* és kisoroszul (ruténül) *ihrec*.

És ne feledjük, hogy a teljesen egyező czél, egyező vidámtó módok (zone, dévaj éneklés, alpári tréfák, komédiázások, táncz stb.) s egyező társadalmi helyzet szintén csak arra vallanak, hogy a magyar igricek szláv testvéreiktől el nem szakíthatók. Már saját fajtestvéreik sem sokra becsülték őket. Még inkább ez volt a sorsuk nálunk, hol az ilyes jöttment népséget egyenesen megvetették.

E szerint nem merész föltevés, hanem nagyon is valószínű következtetés, hogy árpádkori igriceink eredetük szerint szláv mulatatók, kik bár idővel megmagyarosodtak, mindamellett — nagyobb-részt külön, félreeső telepeken élvén — nem olvadhattak bele annyira a magyarságba, hogy mint valóban magyar vígságtevőkről lehetne róluk beszélni.

Ha a szláv igricekkel nem is egy időben, de bizonyosan nem sokkal utánuk megjelent őseink mulatságain a német *spilman*, *spilman* is, Ennek beférékezése ugyan — miként Moór meggyőzően igazolja (id. m. 16 23.) — már a királyság megalapításával kezdődött, de szaporábbá csak a XII. század második felétől lett, mikor a német bevándorlás és telepítés egyre nagyobb méretűvé vált hazánkban. Ezeknek a nyomában egyenként és csapatosan szűrenkeztek be a *fidler*ek, *pfeiffer*ek, *pauker*ek s a *spilman* egyéb fajtái. S nem egy adat tanuskodik róla, hogy sokoldalú ügyes vígságtevéseiket nemcsak a beköltözött német elem, hanem a magyarság is szívesen élvezte. Rövidesen úgy meg tudták magukat kedveltetni, hogy a szláv gyökerű igriceket jórészt kiszorították az úri és polgári körökből. Úgy lát-zik, hogy a XVI. századig övék lett a vezető szerep őseink mulattatásában.¹⁾ Hivatáskörük tulajdonképpen egy volt az igricekével.

¹⁾ A mily mértékben növekedett hazánkban a *spilman*ok térfoglalása, ugyanoly arányban szorultak mindjobban félre az *igricek*. A várakból, udvarházakból, kúriákból kicseppenve, arra kényszerültek, hogy az alsóbb nép körében keressék megélhetésüket: a falusi kocsmák, csap-székek és útszéli csárdák vígságtevői lettek. Evvel természetesen velejárt fokozatos züllésük, elnyomorodásuk is. Süllyedésük utolsó állomása az énekes koldusság volt. Hogy erre már a XVI. században eljutottak, bizony-ság reá Oláh Miklósnak Hungaria cz. műve, (kiadva Bél M. Adparatusában), melyben már külön megemlékezés van (93. l.) a simándi énekes koldusokról. Ezek a háromhúrú hegedű pengetése mellett énekelgető koldusok, kik egész a legújabb korig szeltében-hosszában járták hazánkat (magától érthetően nemcsak a simándiak!), nem mások, mint árpádkori igriceink

Lexer *Mittelhochdeutsches Wörterbuchja* szerint (241.): *spilman* = fahrender sänger, musikanter, gaukler. Nálunk azonban nem annyira éneklésükkel, hanem mint ügyes zenészek s még inkább mint a változatos tréfaszerzés mesterei hódítottak. Minden oklevélnél jobban bizonyítja ezt az, hogy a *lutor, tánczos, trágár, lőzer, czinkos, kőkler* szavaink, melyek a *spilmanok* gauklerei vígságtéveseivel függnek egybe, kétségtelen német eredetűek.

A *spilman, spilman* név maga nem honosodott meg nyelvünkben, mint az *igrecz*; de az történeti tény, hogy viselői elég nagy számban sajátították el nyelvünket, s hogy XIII—XV. századbeli vígságtéveink — főleg a kik az előkelőbbeket, meg a jómódú városi polgárságot szórakoztatták — naggyobbára közülök kerültek ki. Ebből azt lehet következtetnünk, hogy alkalmasint jobb zenészek és találékonyabb nevetetők voltak, mint a korral haladni nem tudó igriczek.

Erkölcseik lazasága s mulattatásuk trágársága, mely már hazájukban is közmondásos volt, nálunk sem igen javult meg; lenézett s jog nélküli társadalmi helyzetük pedig a bővebb jutalmazás mellett is inkább rosszabbodott, mint javult.

Ismeretes, hogy mind a francia énekes zenész *jongleur*, mind a német *spilman* hivatásának tréfás alakosi részében egyesek leszámazottja a római *mimus*nak, illetőleg a Cicerónál már *mimus* értelemben előkerülő (Ad Atticum 4., 16., 3.: «scenici joculariores») *joculator*nak. Nemcsak az előbbinek neve eredt a *joculator*ból, hanem Reich szerint (Der *Mimus* 808.) a *spilmannak* ófn. *gougalar* (> kfn. *joukelaere, gougelaere* > úfn. *gaukler*) synonymja is. A mi csak meg-erősíti összetartozásukat. A görög-római *mimus jocular* rokonsága azonban még jóval internacionálisabb. Reich a róla írt nagyértékű műve végén, alapos megokolás után ily széleskörű általánosítást tesz: «*Den mimischen Narren der Hellenen begrüßten die Inder ebenso jubelnd, als den ihren, wie es Araber und Türken, Syrer und Ägypter, Lateiner, Slaven, Kelten und Germanen taten, und überall war er schnell ein beliebter Volksgenosse und redete die Sprache des Volkes*» (899.). A magyarokat nem említi; de az előadtam bizonyosságok alapján bátran odaszámíthatjuk magunkat a *mimus*t befogadó nemzetekhez. Az én vélekedésem szerint egyáltalán nem maradhat fenn többé jogos kétség abban, hogy *régóta ősmagyarunk tartott jocularaink tarka-barka csapata a valóságban egy nemzetközi családból való honosítás, mely ha nem is közvetlenül, de a szláv igreczek s a germán spilmanok révén a görög-római mímusra vezethető vissza.* És hangsúlyozni kell, hogy a mi középkori vígságtéveink közelebb rokonok a szláv *igreczel* s a germán *spilmannal*, mint ezek a *mimus*sall, mert míg őket jobban csak alakosi szerepük köti a *mimus*hoz, addig a mi vígságtéveink nevükkel s egész foglalkozáskörükkel leszámazottjai az *igreczeknek* és *spilmanoknak*.

Ácsnévcszedett utódai. Meglepő találkozás, hogy orosz képmásaik is ugyanerre a sorsra jutottak. Am az *igriczek* fölé kerekedett *spilmanok* maradékai sem kerültek ki végzetüket. Úgy jártak, mint a francia *jongleurok*. Vég-tére vándor bohócokká züllöttek. A XVI. és XVII. századokban már meglehetősen betelt a sorsuk Magyarországon, mert akkor a törökséggel egyre nagyobb számban beözönlő cigány-zenészek fent és alant egyaránt legyőzték őket.

A harmadik és legnagyobb hibát akkor követte el irodalomtörténetünk a joculatorokkal, mikor énekmondásukat való értékénél jóval nagyobbra becsülte, magukat költőknek s a naiv ő-nemzeti költészet fenntartóinak mutatta be.

Az eddigiekből már biztosan tudunk róluk annyit, hogy eredeti és főfoglalkozásuk a muzsikusság volt. Ezt kivétel nélkül valamennyiük értette és gyakorolta. Mint mellékfoglalkozást a tréfás alakosságot, meg az énekmondást űzték; de az utóbbiakat természetesen csakis azok, kiknek megfelelő képességük volt reá. Ebből látszik, hogy már az is *számottevő hiba, ha minden joculatorban egyszersmind énekmondót látunk.* A karcsai *Csiper*, káli *Mikó*, löllej *Hamzó* stb. árpád-kori névleg ismert joculatorainkról alkalmasint mindenha örök titok marad: zenélésük mellett mondottak e éneket is, vagy sem. Irodalomtörténetünk eddig mégis mint tisztos nemzeti énekmondókat emlegette őket. Világos, hogy igazság szerint semmi helyük sincs a magyar költészet pantheonában.

A joculatorok, legalább is a XII. századbeli joculatorok énekeinek milyenségéről meglehetősen pontos tájékozást kapunk Anonymusból. Szerinte kétféléket énekeltek: 1. vidámító-nevettető énekeket s 2. történetieket őseink eredetéről, vitézi tetteiről és háborúiról.

Az előbbieket minden valószínűséggel abba a tárgykörbe vágta, melyben a joculatorok egész tréfás alakoskodása mozgott: az alsó, sőt legalsó komikum, a dévajság, trágárság, obscenitás körébe. Ezt már az akkori kor durva izléséből is következtethetni, de történeti adatokkal is igazolják egyes codexeink. Így a Virgina codex már egyszer idéztem helyén (4. l.) a hallással való vétkek közé számítja az énekmondások örömet való hallgatását, a mi csakis a joculatorok szemérmetlen énekeire vonatkozhatik. A Nagyszombati codex «az íeluókneec bynei» közt a biú, rút, csúf, parázna stb. beszéd synonymjaként említi fel az «*igrich bezed*»-et (209.); a Nádor-codex pedig ugyancsak a nyelv 24 bűne között hozza elő az «*igriczsegh*»-et (691.). A legjellemzőbb pedig tréfaik s erkölcsaik szabadosságára az a megbélyegző egyházi tilalom, melyet egy XV. századi latin codexben Szilády A. talált róluk (I. Századok 1882. 31.). Ez minden teketória nélkül, kereken eltiltja a *sipos* névvel nevezett histriákat Krisztus testének vételétől. Ezen egyházi elítélések, melyeket még könnyen lehetne másokkal szaporítani, korántsem tekinthetők csak afféle farizeusi megbotránkozás szülte nyilatkozatoknak, vagy a szigorúbb papi felfogás hallatlanban odavetett anathemáinak, hanem igenis eléggé tárgyilagos tapasztalati megállapításoknak, melyeket egyebek közt igazol az a történeti tény is, hogy mind az eredeti szláv igreczek, mind a német spilmanok vidító dalairól és tréfáiról ugyanilyen megbélyegző elítélések történtek saját hazájukban, még pedig nem egyedül az egyháziak részéről (l. Piper id. m. 23.). A joculatorok vidámító (vígságtevő) énekeinek költői értékét eszerint csak igen kevésre szabad becsülni.

A mi meg történeti énekeiket illeti, behatóbb szemügyrevétel után ezeket sem fogjuk olyanoknak itélni, mint a melyek az *igriczek* vélt költőiségét emelhetnék. Anonymus «garrulus», azaz csacsogó (nem «csacska» mint Szabó K. megokolatlan euphemismussal fordítja!) jelzővel fejezi ki a róluk való kicsinylő felfogását. Többen rossz néven

is veszik tőle s úgy ítélik meg, mint egy tudákos ember üres fitymálását, vagy mint egy papi író elfogult állásfoglalását. De nincsen igazuk. Anonymus se így, se amúgy nem vétett a tárgyilagosság ellen, mert a rideg valóság az, hogy poétikai érték dolgában igriceink történeti énekei sem igen emelkedtek a vídámítók fölé, — minden komolykodásuk ellenére. Elsőben is azon egyszerű lélektani oknál fogva, mert azoknak, kik rendesen önmagukat csúffá tevő torzításokkal és trágár bohózkodással szoktak mulattatni, bárminő komolyabb tárgy körből, még a nemzet történetéből vett énekeik sem lehetnek volna valódi költészetszámba menő, lélekemelő szerzemények. Másodszor meg azért, mert ezek az énekek igazában nem is az ő költeményeik voltak, hanem a néptől jól-rosszul eltanult históriás énekek, melyeket a naivság zománczától kontár tolmácsolásukkal alkalmasint megfosztottak. Anonymus világosan tanuskodik erről, mikor a «garruli cantus ioculatorum»-ot a «falsæ fabulæ rusticorum»-mal¹⁾ két helyen is összevágóknak állítja. Mi mást jelenthetne ez, mint azt, hogy az előbbie az utóbbiaknak kópiái? Vagyis hogy nem a jocularok költötték!

Ezzel a megállapítással voltaképpen egy újabb lepel hull le róluk: a költőség hamis leple, melyet irodalomtörténetünk — mint látni való — teljesen érdemetlenül terített rájuk. Pörére vetköztetve bizony jóval kevesebbet mutatnak: *nem költők, csak gyenge előadói a nép történeti énekeinek*. S ezt az eredményt bátran kiterjeszthetjük *vidámító dalolásukra is. Az sem igen állhatott egyébben, mint a nép trágár nótáinak visszaadásában*. A visszaadás itt minden bizonynyal hübb lehetett, mint amazoknál, de ám — megint csak visszaadás volt. Külömben is egyáltalán tiszta sor, hogy — ha már a zenélésben reprodukálók voltak igriceink (miként utóbb a spilman-utódok s a cigányok is szintén!), tudniillik a népmelódiák játszói, akkor az éneklésben se lehettek mások, mint a néptől eltanult énekek előadói. Másképpen apáink semmi esetre sem lették volna kedvüket se egyik, se másik mulatságtevésükben.

Ha tehát most már azt a kérdést teszem fel: *van-e igazi jog-címünk az igriceknek hozzá, hogy a magyar irodalomtörténet kegyelettel emlékezzék róluk?*, — az előadtam argumentumok együttes számbavételével ilyen határozott választ kell adnom:

Mint költőknek nincsen, mert poéták a legnagyobb valószínűséggel nem voltak. *Csak mint a népénekek előadóinak lehetne valamelyes jussuk. Amde ez is nagyon kétséges*, mert 1. nem vérbeli magyarok, hanem idegenek voltak, kik elsajátították ugyan a nyelvünket, mindamellett félreeső telepeken való zárt életük miatt aligha olvadhattak belénk teljességgel; ²⁾ 2. tanulatlanságuknál fogva a népénekek előadásában

¹⁾ Szabó Károly ezt «a parasztság csalfa meséi»-nek fordítja, de épen nem híven, mert a *csalfa* melléknevet nyelvünk rendesen erkölcsi értelemben emberekre, nem pedig dolgokra szokta alkalmazni. Anonymus a *falsus*-szal azt akarja kifejezni, hogy — az igazsággal nem egyező (mai szóval: alaptalan), utáncsinált, költött, ráfogott. Latin kitételét tehát helyesen így lehetne magyarul visszaadni: a parasztság költött, kitalált elbeszélései (meséi).

²⁾ Egyesek és kisebb csoportok kétségkívül beolvadhattak, de a nagy többség bajosan. Erre történeti analógiakép szolgálhatnak muzsikuss

sem lehettek valami mesterek; 3. tréfáik alparísága s életük züllöttsége majdnem kizárta teszik, hogy a szó nemesebb értelmében népköltészetnek lehessen tartani azt, a mi szájukból akár komolyan, akár vidáman elhangzott.

E végső következtetésem elsősorban természetesen az árpád-kori szláv gyökerű igricekre illik; de bátran alkalmazható ugyanily értelemben és mértékben a *spilmanok* magyar ivadékaira is. Ezeknek *énekmondása sem mutat semmi nemesebb költői elemet*; annál gazdagabb azonban az obscoenitásban, a melyet még ősi honából hozott át hozzánk (l. Irodalomtört. Közl. 1891. 29.). Nálunk *ők sem többek, mint az igricek: csak reprodukálók, előadók, nem pedig alkotók.* S hogy mint előadók számbavehetően közelebb állottak volna a művészethez, mint azok, történeti adatokkal nem lehet igazolni.

Egész más megítélés alá esnek a *regesek*, kiket irodalomtörténet-íróink teljes joggal, bár szintén ferde megvilágításban állítottak bele költészetünk legrégibb korszakába. Itt az ideje, hogy egyszer már ezekről is eloszlassuk azt a balvélekedést, mely hivatásukat illetőleg a történeti igazság rovására évtizedek óta uralkodik irodalomtörténeti könyveinkben. Vegyük tehát behatóbb szemügyre a rájuk vonatkozó megállapításokat és adatokat.

Mindjárt az első tekintetre felötlík, hogy még a nevük ejtésében is megokolatlan eltérések vannak a szakemberek között. Beöthy Zs. például *regéseknek* nevezi őket (A magy. irod. kis tükre 14., 27.), Négyesy L. (Pallas Nagy Lexicon XI. 245.) és Bartha J. (A magy. nemz. irod. tört. I. 23.) *regösöknek*, a többiek pedig *regösöknek*. Az utóbbi ejtés kétségtelenül megfelel a név 1219-i és 1347-i előfordulásainak («regus»); de mivel egy 1401. évi adatban *reges* formában kerül elő (l. OklSzót.), s a székelyeknél ma is jobban ez az alak járja (l. Magy. Nyelvőr XXXV. 101.), világos, hogy az *ö* hangos forma csak nyelvjárási változat. Ennélfogva helyesen *regest* kell ejtenünk és írunk.¹⁾

Szabó Károly, ki Nagy Lajosnak egyik 1347-ben kelt oklevelében a királyi *regesek* nyomára akadt, még eléggé óvatos volt hivatásuk megállapításában (A kir. regösökről, Századok 1881. 553-568.), minden különösebb megokolás nélkül azt a véleményét fejezte ki, hogy tisztük nem lehetett más, mint a királyi udvar lakomáin való szereplés, illetőleg a vendégeknek regéikkel való mulattatása (558.). Az *igriceknek* nevezett joculatoroktól, mint a következő megjegyzése mutatja, elkülönítette őket: «A királyi lakomának vidám zaját, úgy mond, az *igricek* zenéje élesztette s a kitörő jókedv csapongásait a *regösök* éneke fűszerezte» (556.). De már az újabb irodalomtörténet-

czigányaink is, kiknek egyeteme a velünk való százados együttélés után mai napig sem olvadt belénk egészen. (Egymásközt most is czigányul beszélnek. Az igricek bizonyára szintén ősi nyelvükkel éltek maguk között!). Az igriceknek a magyarságba való teljes felszívódása csak azután következhetett be, miután hagyományos mesterségükből a spilmanoktól s utóbb a czigányoktól kiszorítottak.

¹⁾ A *reges* ejtést a czélszerűség is kívánja, mert általános tapasztalat, hogy az irodalomtörténet tanulói a rövid *regöst* alakjának szokatlan volta miatt, még többszöri figyelmeztetés ellenére is, újra meg újra *regösre* nyújtják!

írók kivétel nélkül tévesen jelelik meg hivatásukat, még pedig két irányban: 1. a joculatorok neve alatt összevegyítik az igriczekkel, hegedősökkel, kobzosokkal; 2. sajátos ősi «énekes rend»-ként illesztik bele árpádkori költészetünkbe.

Nem nehéz kimutatni, hogy mind a két irányban ellenkezésbe kerülnek az igazsággal.

Az a mulasztás történt itt elsőben, hogy Nagy Lajosnak a kihalt regesek birtokát átadományozó 1347-i diplomáját se maga a fölfedező Szabó Károly, se más nem vizsgálta meg alaposabban. Megelégedtek azon tény megállapításával, hogy Nagy Lajos a közönségesen *reges* névvel nevezett királyi combibatorok gazdavesztett Regtelek birtokát Loránd comes aranykémlőnek és budai esküdtnak adományozta. A megviselt okirat aprólékosabb vizsgálatát nem tartották szükségesnek.

Pedig ha valaki jobban beléje tekint, azonnal érdekes kérdések tolnak elméjébe.

Legelsőben is feltűnik: miért volt ezeknek a királyi conditionariusoknak, azaz: eselédeknek, szolgálattevőknek, úrbéreseknek külön birtokuk (Pest mellett rövid óránýira a budai vártól!), mért nem az igriczekével együtt?

Azután az is ugyancsak nyomban szeget üt a fejbe: miért kaptak sajátos *reges* nevet, ha egyek voltak az igriczekkel?

Tovább az is önkéntelen kérdés tárgya lesz: mi okból fordítja őket az okirat combibatores szóval, azaz együttívóknak, mikor ez egyáltalán nem fedi a *regesek* értelmét?

Sőt még az sem fog maradni észrevétel nélkül: hogy ha az igriczek telepei (miként a többi királyi conditionarius telepek is) a foglalkozástól nyerték *Igrecz*, *Igriczi*, *Igricztelek* neveiket (I. Okl. Sz.), mért nem neveződött ugyane módon a velük állítólag azonos regesek birtoka is *Regestelek*nek, s miért a foglalkozás tárgyától *Regtelek*-, *Regrőlgynek*?

Ezen első pillanatban felötlő kérdések közül eddig csak a harmadik vetődött fel s kapott nem egészen kielégítő feleletet. Mert például Sebestyén Gyulának az a magyarázata, hogy az oklevél fogalmazója azért alkalmazta a *regesek*re ötletszerűen a combibator nevet, mert «a mulattatók nevének valódi értelmét már nem ismerte» (A regösök 462.), bizony nem adja megnyugtató okát a latin elnevezésnek.

Az első kérdést illetőleg én olyképp vélekedem, hogy a regeseknek az igriczekétől külön való possessiója máris nyomós argumentum szolgálatuk eltérősége mellett.

Sajátos *reges* nevük pedig bármilyen legyen is az etymonja — csak erősíti gondolatomat, hogy hivatásuk nem volt azonos az *igriczek*ével.

A diploma írójától nem ok nélkül használt s együttívót jelentő *combibator* szó pedig kereken azt bizonyítja, hogy rangban okvetlenül jóval felette állottak az igriczek lenézett, kevésbé művelt «csáscsógó», tarka-barka seregének. A kiket ugyanis arra érdemesítették, hogy a királyi asztal vendégeivel — tehát főurakkal, főpapokkal és fejedelmi sarjakkal — együtt poharazhattak, azoknak egyrészt tanultabb, literatus embereknek: deákoknak kellett lenniök, mert hiszen ily nagy kitüntetésre csakis az udvarban megállható műveltségükkel tehettek szert;

másképp rendes szolgálatteljesítésük is tisztesebb, felemelőbb kellett, hogy legyen az igriczek pusztán időmulató, pajkos vígságtevéseinél.

De állásuk előbbrevalósága mellett ezen kívül még más bizonyosságokat is fel lehet hozni.

Igy II. Endrének azt az 1219 ben kelt donationális oklevelét, melyben 36 vincezi (t. i. felvinczi) udvárnoka között egy *Regus*, azaz *Regős* nevűről is említést tesz. Már ez a királyi udvárnokság, mely a szolgálatok fejében kapott földön kívül szabad költözködési joggal is járt, miként Sebestyén Gy. is helyesen megjegyezte (A regösök 113.), minden bizonynnyal mutatja, hogy a regesi foglalkozással előkelőbb társadalmi osztályba lehetett jutni.

Továbbá azt a tényt, hogy Nagy Lajos a kihalt királyi regesek birtokát nem valami alsóbb rendű szolgájának v. szolgálójának, hanem egy előkelő úrnak: Loránd comesnek adományozta, megint csak annak jeléül vehetni, hogy a magvukszakadt szolgálatteljesítők nem tartoztak az alacsony foglalkozású cselédek közé.

Az igriczekhez képest csekély számuk szintén előbbrevalóságuk javára esik. Míg ugyanis a királyi igriczek egész faluval, sőt falvakkal voltak, addig udvari reges-nem sok lehetett. Szabó Károlynak és másoknak is teljesen elkerülte a figyelmét Nagy Lajos már említett oklevelének azon helye, a hol nyíltan ki van téve, hogy a királyi regesek possessiója nem volt több, mint három ekényi föld: «terra trium aratorum», vagyis a mai mérés szerint úgy 180 katasztrális hold. Ha most ehhez hozzávetjük, hogy például az alsóbb szolgálatú királyi solymászok egykorú falujának: Solymárnak ma 3000 katasztrális holdnyi földbirtoka van; ha ennek egyharmadát, vagy akár a felét vesszük újabb szerzeménynek, még akkor is hol marad tőle a regesek 180 holdja! Ily kicsi birtokra nemhogy népes falut, hanem legfeljebb csekélyebb embercsoportot lehet számítanunk. A miből egész világosan következik, hogy a királyi udvar regeser mindössze pár családból, sőt eredetileg talán csak egy nagyobb családból állottak. Ezt egyébként az a körülmény is valószínűvé teszi, hogy kihalásuk egyáltalán bekövetkezhetett. Még possessiójuk különös *Regtelek*, *Regvölgy*, *Regteleke* elnevezésének sem adhatjuk más magyarázatát, mint hogy a haszonélvezők csekélyebb száma miatt kapta nevét ezek szolgálatának gyakrabban emlegetett tárgyától (nb. a potiori fit denominatio!).¹⁾

A királyi regesek kétségbe nem vonhatóan bebizonyult gyér száma fölment azon megrögzött tanítás részletesebb czáfolásának kötelessége alól, hogy a regeseknek valaha nálunk épúgy, mint az az olasz *trouvatore*knak, francia *trouvère*eknek és *troubadour*oknak, angol *minstrele*eknek és német *minnesängere*eknek a maguk hazájában, szervezett külön kasztjuk lett volna: «a királyi regesek rendje», mely Sebestyén Gy. szerint a XIII. századdal szűnt meg, vagy «észrevétlenül beolvadt a nép tombásai, pakocsásai, kobzosai és hegedősei közé» (A regösök 147.). Határozottan merem állítani, hogy egyáltalán semmi pozitív történeti alapot sem lehet találnunk annak csak kevésbé

¹⁾ Ilyféle birtokelnevezések még a régiségben: *Kapatelek* 1339., *Oltarvelge* 1398. Némileg hasonlók ezek is: *Halalwelgh* 1357., *Tvzthelcke* 1425., *Korpona alio vero nomine Vylamteleke* 1340. (I. Okl. Szót.)

is valószínű föltevésére, hogy az Árpádok korában sajátos udvari énekmondó rendünk volt.¹⁾ Ilyes vitatás komoly lehetőségére nem elégséges azt hangoztatni, hogy az énekmondók mesterisége apákról fiakra öröklődött, mert hisz nagyon jól tudjuk, hogy a középkorban ez majd minden foglalkozásnál így volt. Még az igriczek rendjéről sem lehet jogosan beszélni, holott ezek jóval többen voltak, mint a regesek. Vagy talán azért, mert nagyobb csoportokban éltek — a mi zenészeknél egészen természetes — a szolgálataikért használatba kapott földeken: már sajátos kaszt számába kell vennünk őket, a nélkül, hogy szervezettségükről csak valami érdemlegeset is tudnánk? Ilyenmód csupán tetszetős föltevéshez juthatunk, mely mindig a levegőben fog lógni! S ugyan mivel érünk ezzel közelebb az igazsághoz?

Elvetvén tehát a külön «rend» képzeletszülte ideáját, kérdezzük inkább: belesorozhatók-e a regesek a vígságtevő joculatorok (igriczek) közé, s ha igen, mily értelemben?

Ha csupán arra gondol az ember, hogy mint «együttivók» (combibatores) a lakomák folytatásain szerepeltek, melyeknél az igriczek is hanghoz jutottak, akkor az eddigi álláspont szerint ezekhez fogja számítani őket. Amde a kérdés helyes eldöntésében okvetlen számba kell vennünk szereplésük anyagát és módját is.

A főtebb előadottak alapján bizton következtethetjük, hogy mivel a regesek az udvarnál besülés tárgyai voltak, szórakoztatásuk anyagának a módjának főlemelőnek, lelkesítőnek kellett lennie. A szórakoztató anyag természetesen nem lehetett más, mint a beszédnek valami gyönyörködtető formája, a melyet *regnek* neveztek. Hogy valójában mi volt, azt csak a *reges* névnek és alapszavának megfejtése adhatja tudtunkra.

Sajnos, nyelvünk középkori hagyománya az alapszó eredetéről semmi felvilágosítással sem szolgál. Csupán az újabb századokból vannak adataink, melyekből a *reg* etymonját ha nem is történeti biztosással, de eléggé nagy tudományos valószínűséggel megállapíthatjuk.

Itt csak utalok röviden a Magyar Nyelvőr 1916. évfolyamában megjelent szómagyarázó cikkemre (6—12. l.), melyben bő megokolással kifejtettem, hogy a *reg* végső eredete szerint állathang-festő név: vox ranæ, vox gallinæ, azaz: békaszó, tyúkszó, melyből az ugyancsak hangfestő *regel* ige lett brekeg és káral jelentéssel. Ezt a régiségből és a népnyelvből egyaránt igazolhatóan idővel átvitték metaphorice az emberi beszédre is, előbb csípősen: blaterat, fecseg, üres, valótlán beszédet tesz, majd gúnytan, finomított alkalmazással: fabulatur, vagyis: mesebeszédet, kigondolt beszédet, költött dolgot

¹⁾ Sebestyén Gy. az udvari reges-rend megalapítását Szent István-nak azon tetteiben látja (A regösök 136-151.), hogy a korabeli házról-házra, sátorról-sátorra járó énekmondókat: az augsburgi hét menekült állítólagos utódait szigorú vizsgálatra fogta s a Szent Lázár-rend esztergomi keresztesseinek hatásága alá rendelte (nb. a Szent Lázár-rend csak a XII. században keletkezett!). Amde ez oly gyenge alap, a melyre mit sem lehet építeni. A rendszabályozás és az udvari rend alapítása közt akkora távolság van, hogy az áthidalásuk lehetősége a legnagyobb fokban kétséges, sőt egyenesen hihetetlen.

beszél, mond értelemben. Miután az utóbbi használata általánossá vált, alapszava, a *reg* főnévvé önállósult fabula, poéma jelentéssel.¹⁾ Ebből végül *reges* lett (v. ö. *ének* > *énekes*): regmondó, regszerző, azaz: költöttbeszédmondó v. szerző értelemmel.

Innét látható, hogy az árpádkori *reges* igazában nem egyéb, mint ősi magyar neve a poéta, a *reg* pedig a poéma fogalomnak. A mit mi neolog szavakkal *költő*nek és *költemény*nek hívunk, ugyanazt elődeink *reges*nek és *regnek* nevezték, még pedig valószínűen történeti: *poéta epicus* és *poéma epicum* mellékkértelemmel. A *reges* majdnem teljesen megfelelt a latin *homo fabulator*nak, vagyis annak, a ki költöttbeszédeket tud mondani vagy kigondolni.

Ez a megfajítás most már világot vet a királyi *reges*eknek Nagy Lajos 1347-i adománylevelében elhallgatott mesterségére, a mely e szerint nem lehetett más, mind a királyi családnak és vendégeinek lakomák idején regeléssel, regmondással, azaz: történeti *költemények* előadásával való nemcs szórakoztatása.²⁾

Ennyiben, de csakis ennyiben a jocularok közé lehetne őket soroznunk, ámde szorosabb értelemben semmi esetre sem, mivel az ő szórakoztató szolgálatuk kétségtelenül magasan kiemelkedett a vígságtévő igriczek sajátosan mulattató éneklései s vastagabb tréfái fölött.

A királyi udvarba beillő műveltségükön kívül bizonyára szép hivatásukban rejlik alapja annak, mért érdemesítették a regeseket annyira, hogy a király asztalánál ülőkkel combibálhattak: együtt ihattak. Ez mintegy kitüntető tisztjük volt fizetett regelő mesterségük mellett. Hogy a Nagy Lajos adománylevelét fogalmazó udvari íródeák szemében együttívó tisztességük többnek — irigyeinivalóbbnak — tetszhetett rendes hivatásuknál, s ezért azt fordította le latinra, nem a mesterségüket: azon az előadottak után nincs mit csodálkoznunk.

Könnyen elgondolhatjuk, hogy a *reges* legtöbb tárgyának a hazai történetből: a magyar hadi bátorság és dicsőség példaadó tetteiből valónak kellett lennie; s ezeknek előadásában alkalma-

¹⁾ Hasonló alapszói önállósulás (kikövetkeztetés) a régiségben a *gajd* = ének (*csúfos gajd* = tréfás ének). Thaly, VÉ. I. 341.) a *gajdol* = lármásan énekel igéből, vagy a népnyelvben maig élő *csevet* = láрма, zsi-vaj, a *csevetel* = zsivajog és *dúd* = ének, dal, a *dúdol* = énekel, dalol igéből (MTSz.).

²⁾ Eme szórakoztatásban mellékes dolognak tetszik, hogy a *reges*eket énekeltek-e, vagy szavalták, hangszerpengetéssel kísérték-e, avagy nem. A fő dolog az, hogy költöttbeszédet adtak elő. E megjegyzésemmel azonban korántsem akarok olyasmit állítani, mintha a *reges*eket nem énekelhették vagy hangszerpengetéssel nem kísérhették volna. Ellenkezőleg abban a meggyőződésben vagyok, hogy a *reges*eket igenis énekeltek és hegedű vagy kobozpengetéssel kísérték. Ez ha egyébből nem, hát már abból is valószínű, mivel a középkorban jóval szorosabb kapcsolat volt a költészet és zene között, mint a mai napság. Ép a szorosabb kapcsolat adja magyarázatát annak, mért kaphattak a *reges*ek utóbb *hegedős* v. *kobzos* nevet is. De viszont ez a tény óvatosságra is int bennünket, hogy régi forrásainkban mindig pontosan állapítsuk meg, valóban *reges*eket, vagy csak *zené*-szeket fednek-e ezek a nevek.

sint a líra is érvényesült lelkesedő és lelkesítő hangjaival. De természetesen — műveltebb hallgatókról és szórakoztatókról lévén szó — alighanem sorra kerültek a classikus ókor, meg a középkori lovagvilág nemzetközi énektárgyai (tehát a történet mellett a mondák is.)

Hogy regelésük tárgy és forma tekintetében kapcsolatban állott-e bizonyos mértékben a külföldi, még pedig különösen a német egykorú (komoly) hivatásbeli énekmondók költészetével, azt a történeti adatok teljes hiányában lehetetlen eldönteni. Csupán valószínű feltevésképpen gondolhatjuk, hogy alkalmasint kapcsolatban állott. Mivel tudniillik a király regesei bizonyára többé-kevésbé iskolázott emberek voltak, nehezen hihető el, hogy tudomásuk ne lett volna nyugati kartársaik énektárgyairól s éneklésbeli fogásairól. Még nehezebben hihető, hogy ne igyekeztek volna műsoruk kopottabb tárgyait ezek ujdonságaival fölfrissíteni.

Azzal az állásponttal, mely a *regesek*ben bővülő énekeseket sejt és samánutódokat lát (Sebestyén, A regösök 150., 461., 482. — Pintér, A magy. irod. tört. I. 108.), nem akarok behatódó vitába elegyedni, mert én tisztán arra szorítkozom, a mit Nagy Lajos donationalis leveléből és a *reges* név etymológiájából tudok kihozni. A történelemelőtti kapcsolatok nyomozása — elismerem — igen szép s e mellett éles elmét kívánó feladat; de mert tág teret enged a képzeteknek, eredményeiben «semper aliquid hæret»: mindig marad valami helye a kételkedésnek.

Sebestyén a *táltos*, *tútos* nevet állítja «a magyar samánkodás egyik legeredetibb emléke»-nek (A regösök 483.). A *táltosok* megrendszabályozott utódai volnának szerinte a *reges* énekmondók. Am ha az ember a nyelvtörténet szemüvegén át nézi e kapcsolatot, bajosan fog benne hinni. A *táltos* név viselői ugyanis legrégibb nyelvemlékeinkben magus, azaz: bűbájos, varázsló értelemben kerülnek elő (sőt e szónak még újkori használata is kétségtelenül rokon a régivel!). Ámde ezen jelentés és a *reges* földéritelem értelme között a legesekélyebb rokonság sem vehető észre. Hogy gondoljuk el tehát a leszármazást? Azt is külön tisztázni kellene, mért került a *reges* név a *táltos* helyébe (mikor ez is fennmaradt!)? Én nem hogy a Sebestyén föltette történelemelőtti leszármazást, de még azt a vitást sem látom csak kissé is valószínűnek, hogy «a királyi udvar regősei azoktól a XI. századi énekmondóktól származtak, a kik a hét 955-iki menekült utódainak vallották magukat (Beöthy—Badics, Képes irod. tört. I. 106.).¹⁾

¹⁾ Más, de szintén tarthatatlan véleményt nyilvánít a *regesek* eredetéről Moór Elemér már többször idéztem értekezésében. Ő abból a helytelen apriori-elvből indul ki, hogy a pogánykori énekmondóknak, miként a germánoknál és az osztjácoknál, nálunk is okvetetlenül el kellett tűnniök a kereszténység felvételével: tehát a regesek nem lehetnek ősi énekmondóink. Hosszan bizonyítja, mily nagy alkalmazkodóképesség lakozott a középkori német spilmanokban, de ugyanezt a mi legrégibb nemzeti énekmondóinktól kereken megtagadja. Pedig ezek épúgy alkalmazkodhattak az új helyzet szűlte körülményekhez, mint teszem később a spilmanok is meg tudtak jámborodni, mikor körülöttük a tisztább erkölcsi fel-

Egy dologban tökéletesen egyetértek Sebestyén Gynulával, abban, hogy a *regesek* «a nemzeti hagyomány hivatásszerű őrzői voltak» (Beöthy, Képes irod. tört. 1. kiad. I. 72.).

Hogy vérbeli magyaroknak kellett lenniök, azt talán nem szükség hosszabban bizonyítanom. Magyarságuknak nyilvánvaló bizonyossága a nevük; de talán még ennél is nyilvánvalóbb az a kétségbevonhatatlan valóság, hogy apáink nagy többsége csak a saját nyelvén szóló énekmondókat tudta megérteni, csakis ilyenek előadásában gyönyörködhetett igazán.

Mint műveltebb, írástudó emberek — ennyit tudniillik okvetlenül fel kell róluk tennünk, mint udvari regesekről! — történeti költészetüket alkalmasint nemcsak élőszóval tolmácsolták, hanem frásba is foglalhatták. Egy cseppet sem valószínű, hogy iskolázott krónikásaink ezeket a literatus költőket az igriczekre alkalmazott kicsinyítő mértékkel mérték volna. Ellenkezőleg forrásnak használták énekeiket.

A XIII. és XIV. század határán krónikáinkban előkerülő vándor énekes *gyák*-ok, azaz: *deák*ok,¹⁾ kik tekintélyük emelése végett az augsburgi hét menekült utódainak hirdették magukat, mint a nevük mutatja, tulajdonképpen szintén literatus regesek lehettek; de természetesen nem olyan értelemben, mintha ezek a királyi udvar regeseivel valami származási kapcsolatban voltak volna, hanem azért, mivel ugyancsak tanultabb hivatásos énekmondók valának.

Ha a királyi regesek kihaltak is Nagy Lajos idejében, korántsem kell azt gondolnunk, hogy a hivatásbeli reges-énekmondók az egész országból kipusztultak. Erről szó sem lehet. Hiszen biztos adataink vannak róla, hogy nagyuraink udvaraiban még a XVI. és XVII. századokban is voltak fogadott énekes apródok, *deák*ok, gyermekek, inasok,²⁾ hogyne lettek volna tehát azelőtt! Egészen mellékes, hogy

fogás lett uralkodóvá. Egyébként Moór szerint az eddigi adatok alapján nem is tudhatjuk: «mik voltak tulajdonképp ezek a regösök» (14. NB. szerint a *reges* név etymológiája egészen mellékes 15.). Mivel azonban Szabó Károly megállapítása szerint okleveleinkben mint udvarnokok és condicionariusok szerepelnek, kik pedig az idegen hadifoglyokból alakultak; s mivel továbbá Kuhač szerint a mai népi regös-énekek teljesen a szláv koleda-zenének formáit mutatják: «nem lehet előttünk kétséges, hol keressük a regesek eredetét» (15.). Ez a következtetés olyan gyenge, hogy igazán nem érdemel külön czáfolatot. Előbb konstatálja, hogy nem tudhatjuk, kik voltak a regösök, azután mégis határozottan tudja, hol keresse eredetüket! Egyébként Moór álláspontja más okból, t. i. azért is tarthatatlan, mert a regeseket azonosoknak véli a vígságtérvő igriczekkel.

¹⁾ A *deák* a középkorban tulajdonképpen az egyházi pályára készülők neve volt, a kik azonban ezt akkor is megtartották, ha bármi okból visszatértek a világi életbe. Ugyanez később a literatus, vagyis az iskolázott fogalom jelölőjévé lett.

²⁾ Tinóditól, ki maga is nagyurak énekmondója volt, tudjuk, hogy például Szondy György várkapitánynak két «énökös apródja» vala, kiket a Drégelyt meghódító Ali basa utóbb egyik levelében (I. Fővárosi Lapok 1891. 99. sz.) «*deák*» névvel említ. Czeczey Lénárt kassai kapitánynak szintén volt fizetett énekes (I. Tört. Tár 1889. 598.). Esterházy Pál nádornak saját verséből láthatjuk, hogy a zenészek mellett külön énekest is tartott: «*Énekes* jer elől, ne menj székem mellől | Hozd elő nymphák

ősi nevüket *dedk*, *énekes*, *énekmondó*, *hegedős* vagy más névvel cserélték fel idővel; a fő, hogy voltak. Galeotti világosan tanuskodik róla (De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis S. Regis Mathiæ. Cap. XVII.). hogy Mátyás király asztalánál magyar nyelven a hősök tetteit szokták énekelni («Sunt ibi musici et citharædi, qui fortium gesta in lingua patria ad mensam decantant»). S a XV. századból ránk maradt Szabács megvétele (helytelenül: viadala!) cz. ének mi egyéb, mint a régi *regeknek* egy későbbi ivadéka! A XVI. századbéli «krónikás ének»-ek részben ugyancsak ide tartoznak. Tinódi élete és költői működése pedig egészen a regések udvari szerepét példázza. Ő is nagyúri asztalok megbecsült együttívó énekesé volt, ki szintén a hadi vitézség és személyes bátorság tetteinek éneklésével lelkesítette hallgatóit, akárcsak árpádkori elődei. Sem ő, sem krónikaszerző hivatásbéli társai nem jelelnek költészetünkben új irányt, mert igazában csak folytatói és — a mit nem lehet nem sajnálnunk — befejezői az ősi reges-költészetnek.

Hogy a népnek is megvoltak a maga eszmekörében mozgó saját regesei, abban semmi kétségünk sem lehet, mert máskülömben teljesen érthetetlen lenne, miért maradt fenn a *reges* név épen a nép nyelvében és költészetében. Azután Heltai Gáspárnak egyik művéből («A részegsegnec és tobzodásnac veszedelmes vóltáról valo dialogus». Kolozsvár, 1552.) pozitíve is tudjuk, hogy a XVI. században a nép között karácsony hetében erősen járta a «regelés».¹⁾

Amde a *nép regeseit* korántse szabad az eddigi felfogás szerint olybá vennünk, mintha a nagyúri udvarokból kiszorult énekmondók lettek volna, kik a paraszt viskókban és csapszékekben találtak menedéket, hanem helyesen a nép önnön gyermekeiből került énekeseknek tartanunk, kik a maguk módja szerint saját sorukbeli embereket érdeklő tárgyokról verseltek.

Úgy hiszem, ezt annál inkább is állíthatom, mivel én a nevéken kívül jóformán semmi rokonságnak nevezhető kapcsolatot nem tudok észrevenni a hajdani királyi regések és regék, meg a jelenkori népi regösök és regös-énekek között, azon az egyen kívül, hogy az utóbbi énekekben is van még valami csekély történeti mag a csodafejű (csodafiú) szarvasról való részükben. Ez alapon azonban csak azt a hasonlatot tudnám rájuk alkalmazni, melyet a poétikák használnak a népmesékre és csodás alakjaikra. Azt mondják tudniillik róluk, hogy elhalványult, vagy eltorzított másai a régi mythosoknak és isteneknek. Nos hát ezen mód a mai regös-énekek is legfeljebb torz emlékei lehetnek az árpádkori udvari regeknek, s a regelőkh

mivoltát! Szép Diana vadászatját» (Irod. tört. Közl. 1892. évf. 145.). Homonnai János 1645-ben okt. 3-án írt levelében a költő Zrinyi M. lakodalmára Batthyányi Ádámtól «*énekes gyermekét*» kéri (Budapesti Szemle 1915. 71.). Apor Péter pedig általánosságban ezt írja a régi magyar főurakról: «Soknak *énekes inasai* voltak, akkor énekelni kezdtettek, *valami szép régi dolgokról énekeltek*» (Metam., Mon. Script. XI. 330.)

¹⁾ «Mindírást a mi Wrunc Jesus Christus születésénec napia vtan könetkezie az ördegnec nagy inneje a *Regelő hét* ottan a fársáng» (a bevezető ajánlás 3. lapján). — «A sok duska italnac, a sok *regelésnec* nincsen semmi vége» (45a.).

csak csenevész epigonjai a királyi regeseknek. Ezen egybevetéssel azonban éppen nem akarom népköltési becsüket kétségbevonni; csupán a régiekhez való viszonyításban fokozom le őket.

Ha most itt egy kissé visszatekintek fejtegetéseim eddigi folyamára, az eredményeket legrövidebben talán ezekben foglalhatnám össze:

Helytelen dolog az *igricz*, *hegedős* és *reges* neveket pontos megkülönböztetés nélkül a *joculatorok* fogalma alá foglalni. *Joculator* ugyanis igazában csak az *igricz*, eredeti magyar szóval: *vígságtérő*.

Sem az Anonymus-fele *joculator*, sem az ennek megfelelő egykorú *igrecz*, *igricz* nem ősi énekmondóink, hanem a zenészek összefoglaló neve.

Árpádkori igriczeink nem hivatásbeli énekmondók, hanem muzsikusok voltak, kik zenejátékuk mellett énekléssel és kóklерkedéssel (tréfás alakoskodással) is vidámították-nevettették vala apáinkat. Eredetük szerint voltaképpen szláv mulattatók, kik bár idővel megmagyarosodtak, de nem olvadhattak bele annyira a magyarságba, hogy mint valóban magyar vígságtévőkről lehetne róluk beszélni.

Általában régóta ősmagyardnak hitt középkori *joculatoraink* tarka-barka csapata a valóságban egy nemzetközi honosítás, mely ha nem is közvetlenül, de a szláv igreczek s a germán spilmanok révén a görög-római mimusra vezethető vissza.

Semmi jogczímük sincs hozzá, hogy irodalomtörténetünk kegyelettel emlékezzék meg róluk, mert csak gyenge reprodukálók, előadók, nem pedig alkotók voltak.

Az Árpád-kor igazi hivatásos énekmondóinak nevei a *reges* és a *dedk* (s talán az *énekes* is).

A *reges* etymonja: költöttbeszédmondó v. szerző, történeti mellékértelemmel. Ez ősi magyar neve annak a fogalomnak, melyet ma költőnek nevezünk.

A *királyi regesek* hivatása az volt, hogy az udvart és vendégeit regmondással, azaz történeti költemények előadásával nemesen szórakoztassák. Ezért becsülték őket, meg hogy tanultabb: *literatorus* emberek valának. A számuk bizton kimutathatóan oly csekély volt, hogy szervezett rendet nem alkothattak. Ilyesméről még a számosabb igriczeknél sem lehet komolyan szó.

Tévedés azt hinni, hogy a királyi regesek kihalta megszűnését jelentette volna a reges-énekmondásnak és költészetnek. Más neveken tovább élt ez egész a XVII. századig, a melyben végleg letűnt a szereplés teréről.

A népnek is megvoltak kezdettől fogva a maga sorabeli regesei. A mai népi regösöket és regös-énekeket csak névbeli azonosság fűzi a hajdani királyi regesekhez és regjeikhez.

(Esztergom.)

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

(Folyt. köv.)

20. l.

BÉCS ÉS A NÉMET PHILOLOGIAI TÖREKVÉSEK A XIX. SZÁZAD ELEJÉN.

Büsching levelében is van czélzás arra a nagy eseményre, amely 1816-ban a germanistákat valóságos lázba hozta. Ez az ambrasi nagy Heldenbuch felfedezése volt, a melyben nemcsak a Nibelungenlied egy ismeretlen kézírata került napvilágra, hanem az azóta oly fontos szerepre jutott Gudrunnak is egyetlen másolata foglaltatott. A kézirat felfedezője Alois Primisser, az ambrasi gyűjtemény fiatal őre és rendezője volt, a ki az újonnan (1806) Bécsbe került ambrasi kéziratok közt fedezte fel e hatalmas kódexet. Eleinte az eseményt meglehetősen titokban akarták tartani, úgyhogy Büsching, a kinek úgy látszik Collin árult el valamit a nagy felfedezésről, jan. 18-án is még csak azt jelentheti, hogy az újonnan felfedezett költemény Nibelungen-mértékben van írva. «Mehr zu erfahren, ist dem Herausgeber bis jetzt noch nicht geglückt, da die Sache noch als ein Geheimnis behandelt wird, und ein Wiener Freund nichts Näheres darüber schreiben durfte». ¹⁾ Mindamellett más részletek is kiszivárogtak. Így Schlegel Frigyes már 1815 okt. 18-án értesítette volt bátyját az új Nibelungen-kézirat felfedezéséről, ²⁾ a Wiener Literatur-Zeitung pedig 1816 május havában már bővebben beszámol Primisser felfedezéséről. ³⁾ Ugyanekkor (május 4.) Kopitar közvetítésével Hagen is megkapja Primisser részletes ismertetését négy újonnan előkerült ambrasi kódexről, köztük a Heldenbuchról is. ⁴⁾ Három nappal ez értesítés vétele után v. d. Hagen, a ki annyi ismeretlen középkori kézíratszöveg hírére valóságos extázisba jut, válaszol Kopitarnak, szemelvényeket, másolatokat, pontosabb értesítést kér, a nélkül hogy hamarosan eldönteni tudná, mire volna legsürgősebb szüksége. Ugyanebben a levélben felkéri Kopitart a Primissernél való közvetítésre, hogy rendezné sajtó alá v. d. Hagen készülő középkori szövegkiadása számára a még ismeretlen bécsi költeményeket. Primisser egyébiránt eleget tett Hagen kívánságának, úgyhogy 1820-ban a «Deutsches Heldenbuch. In der Ursprache» már mint kettőjük gyűjteménye jelenített meg.

Egy másik Nibelungen-kéziratról is szó van e levélben. Kopitar ugyanis a Hohenems-Lassbergi (C) kéziratról írt neki, a melyet a kongresszus alatt egy Fricart nevű kereskedő Bécsben eladásra kínált. Münster gróf a göttingai egyetemi könyvtár számára szeretne volna megnyerni, Schlegel Frigyes bátyját buzdította a megvételre, a müncheni könyvtár is tett lépéseket ez irányban, de mindenki drágálotta a vételért. ⁵⁾ A tulajdonos állhatatosan vonakodott bárkinek is odaadni

¹⁾ Wöchentliche Nachrichten. 1816. I. 46. l.

²⁾ O. Walzel: Friedrich Schlegels Briefe an seinen Bruder August Wilhelm. Berlin 1890. 555. l.

³⁾ Wiener allg. Lit. Zg. IV. 1816. Intelligenzblatt. 18. sz. május. 138. s. k. lk.

⁴⁾ Közölve Hagen megjegyzéseivel együtt: Wöchentl. Nachr. máj. 20. I. 385. s. k. lk.

⁵⁾ Walzel: Friedrich Schlegels Briefe. 534.; 552., 553. l.

lemásolás végett a kéziratot, egyedül Grimm Jakabnak sikerült három napi tanulmányozásra hozzáférköznie.¹⁾ 1816 közepén a kézirat még mindig Fricart tulajdonában volt, a ki azt úgy látszik az udvari könyvtárnak is felajánlotta. Így juthatott Kopitar abba a helyzetbe, hogy v. d. Hagen megbízásából az eladóval alkudozásba lépjen. A vételből semmi sem lett, mert időközben báró Lassberg²⁾ Fürstenberg herczegnő segítségével 250 aranyért megvette. Ezen eseményről v. d. Hagen milánói tartózkodása alatt értesült a közben Bécsbe került tanítványától, Schottkytól.³⁾ V. d. Hagen levele Kopitarhoz következőképen hangzik:⁴⁾

3.

Breslau d. 7-ten May 16.

Theuerster Freund;

Ich eile Ihr so erfreuliches, hoffnungsvolles und inhaltreiches Schreiben sogleich zu beantworten, durch einige Wallfahrer zu Ihrer Kaiserstadt, welche zu sehen mir jetzo fast die Sohlen brennen. So eben hat mich Ihr werther Freund Hofr. Kuhn⁵⁾ verlassen, den ich jetzo auch zu den meinen zähle. Er ist in meinen Vorlesungen über die Nibelungen Gast gewesen, und hat mir noch viel von Ihnen erzählen müssen. Ich soll mich bei meinem Bitten an Sie nur auf ihn berufen und anführen, dass Sie jetzo mehr Zeit zur Gewährung derselben hätten, da Sie nicht mehr mit ihm Schach spielen könnten: er will dafür künftig desto mehr mit Ihnen spielen; und auch ich will es, wenn ich einmal zu Ihnen komme. Jetzo aber komme ich mit neuen gewichtigen Bitten, die nicht Aufschub leiden und hinter denen die alten zurückstehen mögen. Die Nachricht von dem Ambraser Kodex des *Heldenb.* und der *Nibel.* hat mich ganz heissungig gemacht. Sie wissen, wie viel ich mit beiden mir zu schaffen gemacht, und insbesondere wegen des ersten jetzo eben vor habe, worüber die beiliegende Ankündigung das Nähere besagt.⁶⁾ Von *Dietrichs Flucht* und der *Ravenna-Schlacht* glaubte ich die *einzig*en Hdst. zu besitzen, und wollte sie eben in die Druckerei schicken, — und siehe da, sie stehn auch in der Ambr. Hds! — Ferner, glaubte ich in meinem Vorrath schon den *ganzen Cyklus* zu umfassen, — und da erscheinen abermals die Gedichte v. *Chautrum* und *Bitterolf*! Was brauche ich noch hinzuzufügen? Muss ich nicht schlechterdings genaue und vollständige Abschrift des *ganzen* zum *Heldenb.* und *Nibel.* gehörigen Theils dieses Kodex (Bl. 51—205 oder Nr. 7—13) haben? Und wer anders kann mir dazu verhelfen, als Ihre Freundschaft und Güte! Aber bald muss es sein, da der Druck meines Buches schon beginnt; wenn ich zuförderst auch nur die zuerst benannten 4 Stücke (Nr. 7. 8. — Bl. 51—92; und Nr. 11. 12. Bl. 140—95) erhalte und von den übrigen, besonders von den *Nibe-*

¹⁾ Briefwechsel zwischen Jakob und Wilhelm Grimm aus der Jugendzeit. Hgg. von H. Grimm und G. Hinrichs. Weimar, 1881. 388. s. k. lk.

²⁾ Walzel: Fr. Schlegels Briefe. 577. l.

³⁾ Wöch. Nachr. 1816. II. 342.

⁴⁾ Hagen levelei az udv. ktár levestárában. Jelzetük: XI. 121.

⁵⁾ Dessau udv. tanácsos. 1810-ben jött Bécsbe és ott szlavisztikával foglalkozott. (Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar 1808—1828. Hgb. von V. Jagić. Berlin, 1885. 83. l.) Kopitar leveleiben egyébként gyakran szerepel.

⁶⁾ Mellékelve Hagen és Büsching 1816. márcz. 30. kelt kétlapos hirdetése: „Das Heldenbuch in der Ursprache, oder Altdutsche Gedichte des Mittelalters, zweiter Band.“

lungen und *Klage*, vorläufig nähere Nachricht, Anfang, Ende und Proben. Vielleicht entschliesst sich auch Ihr wackerer Freund Primisser, dem ich recht herzlich für die Mittheilung danke, mir willfährig zu sein und mit mir auf gewisse Weise gemeinsame Sache zu machen. In der Einlage schreibe ich an ihn desshalb und trage ihm an, ob er mir die verlangten Abschr. verschaffen und zur Vergleichung und Abdruck in der neuen Ausg. des Heldenbuchs mittheilen will; zwar so dass er selber als *Herausgeber* des noch unedirten Stückes (Nr. 11.) auftritt, indem Jedes Stück der grossen Samml. besonderen Titel, Seitenzahl, Vorrede etc. erhält und für sich besteht. Da ich aber nicht beurtheilen kann, ob diess von Erfolg bei H. P. sein würde, so überlasse ich es ganz Ihnen, auf welchem Wege Sie mich zum Zwecke führen mögen, — und ob Sie nicht etwa die Einlage als bloss an Sie gerichtet und selber den Antrag annehmen wollen. Auf jeden Fall gebührt aber H. P. mein wärmster Dank, und müssten Sie mir, wo möglich *ungehend* Antwort geben, ob? und *wie*? Ich bemerke nur noch, dass die Verlagshandl. für den Bogen 4 Thaler bezahlt, welche natürlich meinem Mitherausgeber (Sie oder P.) für seinen Antheil zufallen. Das Nächste, was ich aber bitte, ist eine Abschrift des Gedichtes von Bitterolf (Nr. 12. Bl. 166—95),¹⁾ weil ich diess in einer abweichenden Bearbeitung zu besitzen glaube, und jene dagegen mehr mit der Erzählung in *Wilkinsa-Saga* stimmen möchte. Es sind ja kaum 20 Bl. Folio. Sollte das Ged. von *Chautrum* nicht auf die Nord. Erzählung des Nibel-Mythus in den *Edda*-Liedern und *Wolsunga-Saga* hinweisen, wo Chriemhild *Gudrun* heisst? — Wie ist's aber zugegangen, dass dieser wichtige und reiche Kod. so lange ganz unbekannt geblieben, da doch so viele Forscher und Spürer dort gewesen, beide Schlegel, Grimm etc.? Lag er eingepackt? — Zwar ganz unbekannt ist er doch nicht; denn ich habe ausgespürt, dass *Michaeler* seinen *Iwain* aus demselben genommen. Damals war er noch in *Insbruck*; von wo er nach Wien gekommen (Beobachter 1810. Beil. 30.). Auch giebt *Michaeler* die Jahrzahl 1517 an. Freilich macht diese grosse Jugend der Hds. (selten bei denen auf *Pergament*) sie minder wichtig; doch bleibt sie es immer noch genug, als Abschrift älterer Urschriften, die meist nicht mehr vorhanden, und bei andern noch vorhandenen zur Vergleichung.²⁾ — Wenn ich aber recht bedenke, so sind mir die *Nibelungen* doch das Wichtigste, und von diesen und der *Klage* geben Sie mir doch zu allererst nähere Auskunft, Anfang, Ende und Proben.

Nun auch für die Auskunft über den Fricartischen Nibel. Kod. haben Sie den herzlichsten Dank. Ich bin allerdings gesonnen auf den Handel einzugehen, und bitte Sie um Ihre fernere gütige Vermittelung: 100 bis 150 Dukaten will ich dran wagen: bieten Sie zuvörderst 100 Duk.; und allmählig 100 bis 200 Th. in alten und *neuen* Büchern, nach beliebiger Auswahl. Geben Sie dem Manne dabei zu bedenken, dass sein Kodex dadurch beträchtlich an Werth verloren, dass kürzlich 3 neue Kodd. (von Hundeshagen,³⁾ in Baiern,⁴⁾ und der Ambras.) entdeckt sind, wozu vielleicht noch ein Pariser und Vatikanner kömmt;⁵⁾ dass ferner der Kod.

¹⁾ Primisser részletesebb leírása a költeményről megj. Wöch. Nachr. III. 26. II.

²⁾ Hasonló megjegyzések Wöch. Nachr. 1816. I. 392. I. — Primisser jul. 13. osztatja el Hagen kételyeit az 1517. évszám iránt (u. o. II. 155.).

³⁾ V. ö. Wöch. Nachr. I. 140. I., I. 203. I., III. 99. I. [Lachmann b je.]

⁴⁾ Valószínűleg a Docen által 1816. felfedezett *H* kézrattörödékre vonatkozik. (A Nibelunglied kéziratáról igen használható áttekintést ad: Th. Abeling: Das Nib.-Lied und seine Literatur. 1907. 160. s. k. lk.)

⁵⁾ A *q* kézirat, a mely 1816-ban került vissza Rómából Heidelbergbe. Párisi kézirat nincs; a Rómából Párisba vitt kéziratok közt sejtettek egy Nib.-kéziratot. (V. ö. Briefwechsel von Jakob und Wilhelm Grimm. 489. I., — Görres' Gesammelte Briefe II. 485; — Picks Monats-

defekt, schon über die Hälfte abgedruckt (sogar zweimal, in *Chriemhildens Rache* und in der Müllerschen Samml.)¹⁾ — und endlich und hauptsächlich der Werth dadurch verringert worden, dass er von Grimm umständlich beschrieben, verglichen und alle eigenthümlichen Stanzas desselben, sammt der ganzen 16-ten *Aventüre* in den *Altdeut. Wäldern abgedruckt* worden.²⁾ Hoffentlich wird der Handel vor sich gehen; schweigen Sie aber übrigens davon. — Büsching wird Ihnen nächstens wol selber antworten. Dagegen liegt schon ein neues Anschreiben meines Freundes Lindau³⁾ bei, vermuthlich in Slavon. Angelegenheiten; lassen Sie sich ihn auch bestens empfohlen sein. Er ist ein grosser Freund und Kenner des *Slaw.*, und das Wenige *Russisch*, was ich jetzo schon weiss, habe ich von ihm; es macht mich immer begieriger auf das *Altslaw.*; die Verwandtschaft mit dem German. wird mir immer deutlicher, besonders auch im Bau und z. B. aus der Bildung des Passivums durch Anhängung des Reflexivums *sia* bestätigt sich meine Vermuthung, dass das *st* und *s*, welches im *Altnord.* und *Dän.* *Schwed.* Passiv ebenso angehängt wird, ursprünglich auch nur diess Reflexiv *se, si* ist (ähnl. den *Ital. reciproc.*), wozu das Griech. u. *Lat.* Passiv und Verb. in μ schon führten. Aus Ihrer treffl. Sprachlehre,⁴⁾ die ich nächstens vornehme, erwarte ich noch recht viel Zeugnisse dieser ursprüngl. Verwandtschaft der Sprache wie des Stammes: auf jeden Fall begrüsse ich Sie jetzo schon recht brüderlich, und bitte Sie um ebenso freundl. Gesinnung. Vor allen Dingen antworten Sie mir recht bald, was ich zu hoffen habe.

Ganz der Ihre

v. d. Hagen.

Ich halte den Druck des Heldenbuchs so lange an, bis Sie mir Bescheid geben.⁵⁾

A mint látható, a két boroszlói germanista nagy lelkesedéssel értesült a bécsi felfedezésről. Nagyön valószínű, hogy az újonnan előkerült költemények híre készítette őket legtehetségesebb tanítványuknak Julius Maximilian Schottkynak Bécsbe küldésére, hogy általa közvetlen értesüléseket szerezhessenek és hogy az egyenesen az ő számukra aknázza ki azt a területet, a melyet a rendszeres philologiai kutatás addig csak felületesen érintett. Maga v. d. Hagen Friedrich Raumerrel az olaszországi, svájci és délnémet kéziratok felkutatására indult. «Ausserdem — jelenti Büsching⁶⁾ — reiste im Anfange des Aehrenmonats Herr Julius Maximilian Schottky aus Schlesien, der Rechte Beflissener auf der hiesigen Hochschule, ein Zuhörer von v. d. Hagen und mir, der mit Eifer und grosser Liebe sich den

schrift für rheinwestf. Gesch.-forsch. und Alterthumskunde 1875. I. 146 [Hagen Grootheoz: 12. VI. 1816].

¹⁾ Bodmer (1757) és Myller (1782) kiadásai.

²⁾ *Altdeutsche Wälder* II. 145—180. l.

³⁾ Szlavista. Előbb varsói, majd kiewi, végül boroszlói tanár. A *Wöch. Nachr.* munkatársa. Szerb népdalokat ő is fordított e folyóirat számára. (III. 137. s. k. lk.)

⁴⁾ *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnthen und Steyermark.* Laibach. 1808.

⁵⁾ A mű kiadása azonban elhúzódott. «Der Helden Buch in der Ursprache» első kötete (Rosengarten, Biterolf, Gudrun) 1820-ban, a második (Heldenbuch von Kaspar v. d. Roen, Dietrichs Ahnen und Flucht, Ravenna-Schlacht, Hürnen Siegfried) csak 1825-ben jelent meg.

⁶⁾ *Wöch. Nachr.* II. 1816. 175. l.

Forschungen und der Altdeutschen Gelahrtheit gewidmet hat, von Breslau ab, um einige noch unbekannte Büchereien in dem Oesterreichischen Staate zu durchforschen, und ist gewilligt, seine Untersuchungen auch bis nach Ungarn auszudehnen. Die bekannte und nicht genug dankbar zu lobende Gefälligkeit der Oesterreichischen Gelehrten, die zu erproben auch ich schon mehrfach Gelegenheit hatte, kommt ihm freundlich entgegen und es ist zu hoffen, dass die günstige Gelegenheit, die sich ihm darbiethet, von ihm eifrig und mit glücklichem Erfolg wird benutzt werden». Büsching még elindulása előtt jul. 11. kelt levelében legmelegebben ajánlja Schottkyt Kopitar pártfogásába és őt kéri fel arra, hogy az ifjúnak lakást és élelmet szerezzen.

4.

Mit grossem Verlangen sehe ich nun bereits seit acht Wochen der gütigen Erfüllung Ihres Versprechens entgegen und sehne mich sehr, Ihre Übersetzung zu erhalten, ehe etwa ein anderer uns unwillkommen zuvoreilt. Erfreuen Sie mich also ja recht bald. Zugleich nehme ich auch vorläufig noch Ihre Güte in Anspruch. Einer meiner hiesigen Zuhörer, ein Schlesier von Geburt, Herr Schottky, hat mit grossem Eifer die altdeutsche Zeit ergriffen und bereits viel Umsicht in derselben erlangt. Ein reiner und reger wissenschaftlicher Eifer treibt ihn an, die diesjährigen Feiertage unserer Hohen Schule zu benützen, um eine Reise nach Wien zu machen und einige der dortigen Schätze zu untersuchen. Schon jetzt empfehle ich diesen geschickten, fleissigen und gewandten jungen Mann Ihrer freundschaftlichen Unterstützung, die grade in dem Fache, was er aufzuhellen wünscht, ihm soviel wird nachweisen können, so wichtig sein wird. Er wird in den ersten Tagen des nächsten Monats Breslau verlassen und gegen die Mitte des Monats dort sein. Seinem Willen nach wird er bis gegen die Mitte des Oktobers in Wien bleiben, und es würde ihm daher sehr wünschenswerth sein, wenn Sie eine Gelegenheit wüssten, ihm in der Nähe des Bibliothekgebäudes ein kleines Stübchen zur Miethe auf diese Zeit zu verschaffen, damit er nicht so lange in einem kostspieligen Gasthofe zu wohnen braucht. Könnte er sich in diesem Hause auch in Kost geben, so würde es ihm noch erfreulicher sein. Ich kann sie fest versichern, dass Sie Ihre gütige Verwendung und Ihre Sorgfalt an keinen Unwürdigen wenden werden. — Indem ich den ganzen Inhalt meines Briefes noch einmal Ihnen angelegentlich empfehle, füge ich die Versicherung meiner grössten Hochachtung und Ergebenheit hinzu, womit ich bin

Euer Wohlgeborn ergebener

Büsching

Breslau d. 11. Juli 1816.

Schon seit $\frac{3}{4}$ Jahr erwarte ich eine Antwort von Herrn Suppantschitsch in Cilli,¹⁾ aber vergebens. Dem guten Manne ist doch kein Unglück zugestossen.

An den kaiserl. königl. Hofbibliotheks Scriptor Herrn Kopitar
Wohlgeborn zu Wien

Frei Gränze.²⁾

¹⁾ Joh. Ant. Suppantschitsch (1788—1833), gimn. tanár, előbb Cilliben, majd Marburgban és végül Capo d'Istriában. Stájer költő, és Büsching folyóiratának, a melybe krajnai költeményeket is fordított, munkatársa.

²⁾ A portó a határig ki volt fizetve. A határon túlra nem lehetett küldeményeket bérmentesíteni. — A levél pecsétje érintetlen.

Ettől kezdve Schottky szolgált tudósítóképen a boroszlói két barát és általuk a német közvélemény számára. Lemásolta Hagen megbízásából az ambrasi Nibelungen-változatot, közelebbi leírást küldött az egész kézitról, népdalokat közölt, mondákat, meséket fordított és gyűjtött, a magyarországi felfedezéseknek is bejelentőképen szolgált, új kéziratokat fedezett fel (Behaim), fáradhatatlan szorgalommal másolt és dolgozott, úgy hogy kortársai számítása szerint naponta 18000 betűt kellett leírnia. Bécsben való tartózkodása a tervbe vett két hónap helyett csaknem hat esztendőre nyúlt. «Als er Wien verliess, waren alle Zeitschriften voll seines Lobes, — mondja Hoffmann von Fallersleben, a bécsi könyvtár német kéziratainak első rendszeres ismeretetője¹⁾ — Michael Schmidl lieferte in seinem Lit. Anzeiger 1822 Sp. 137—144. unter der Aufschrift: «Gelehrte Lust und alter deutscher Fleiss» einen Bericht über Schottkys Thätigkeit nebst einem Verzeichniss seiner Abschriften. Man sieht daraus, dass Sch. wohl fleissig war, bei unzureichenden Vorkenntnissen aber, ohne sonderlichen Geschmack und einseitig und befangen durch gewisse Liebhabereien eine umfassende Kenntniss der altdeutschen Schätze der Hofbibl. wenig zu fördern vermochte.»

Kopitar szerepe azonban Schottky jelenléte által még nem szűnt meg. Igazi tudós idealizmussal buzgolkodott irodalmi barátai vállalkozásának a terjesztésén, előfizetőket szerzett számukra és a megrendelt példányok további kézbesítését is magára vállalta, úgy hogy Büsching következő levelével együtt nagy csomag könyvet is küld neki, és annak szétosztását a megrendelők között Kopitarra bízta. Érdekes e levélben az a neheztelő szemrehányás, a melyben Kopitar előtt Schottkyt részesíti, a ki egy idő óta elhanyagolta volt mesterét.²⁾

5.

Ihren gütigen Brief v. 7. d. kann ich zum Glück mit umgehender Post beantworten, indem gerade das zweite Heft zur Versendung fertig liegt. Sehr erfreue ich mich Ihrer freundlichen Thätigkeit für den Absatz meines Werkes und jedes nachverlangte Stück ist mir immer höchst angenehm, da ich mehr Hoffnung erhalte, diesen Sammelpunkt für Altdeutsches Schriftswesen zu erhalten. Ihre gefälligen Sendungen, für die ich ebenfalls vielmals danke, sind für's nächste Heft bestimmt, das indessen erst im Mai erscheint, da ich eine Abhandlung von mir, welche das Heft beginnen soll, erst gegen das Ende des künftigen Monats in einer hiesigen gelehrten Gesellschaft werde vorlesen können, was indessen noch vor dem Drucke geschehen soll, um vielleicht einige mündliche Nachweise zu erhalten.³⁾

¹⁾ Verzeichniss der altdeutschen Handschriften der k. k. Hofbibliothek zu Wien. Leipzig 1841. XI. 1.

²⁾ Schottky bécsi szerepére vonatkozólag l. Phil. Közl. 1916. 209. ll.

³⁾ Büsching említett értekezése: «Über die achteckigte Gestalt der alten Kirchen mit besonderer Berücksichtigung von Breslau.» (Wöch. Nachr. III. 287 s k. ll.) — Egy szerb népdal fordítása, a melyet fenti levél után Kopitar tulajdonának kell elismernünk, ugyanazon számban (III. 392 s k. ll.) jelent meg. Címe: «Die Heiligen». Kopitar többi fordítása aztán Hormayr «Archiv»-jában és saját folyóiratában «Wiener Jahrbücher der Literatur»-ban jelent meg. (V. ö. Rad Jugoslavenske Akademije. Zágráb, 1906. 166. k. 10. ll. [S. Tropsch.])

In dem dicken Packe, welches diesen Brief begleitet, erfolgen nunmehr wieder. Verkauf auf gut Glück. Bd. 1, 2 auf Schreibpapier Preis 1½ Dukaten.

auf Schreibp. Bd. 3 ist Rest und wird im nächsten Päckchen erfolgen, da ich gerade keinen vorrätig habe, dagegen Heft 1, 2 von Bd. 4. Preis ebenfalls 1½ Dukaten.

auf Druckp. Bd. 1, 2 zweimal, jedesmal beide Bände 1 Dukaten.

auf Druckp. Heft 1, 2 des 4. Bds. fünfmal. Davon sind zwei für die Herren, welche das Ganze gewinnen, zwei gehören zu den noch vorrätigen und eines für denjenigen etwa, der bloss von diesem Bande neu zutreten will. Dieser Band 4 würde ½ Dukaten kosten.

Ausserdem an das Johannum zu Grätz Hft 1, 2 (mit der Bitte der Weiterbeförderung) Heft 2 für Sie, Schottky, Primisser, Collin, Kunitsch, Brenschlögl.¹⁾ — Die fehlenden Kupfer zu Bd. 1, 2 behalte ich mir zur Sendung vor, da ich sie leider nicht vollständig besitze. Götz von Berlichingen kann ich Ihnen gar nicht schicken, da er bereits seit ein paar Jahren gänzlich vergriffen worden.²⁾ Lieber wäre es mir, wenn ich Ihnen einige Stücke meiner Volkslieder einmal senden könnte, aber die sind durch den Verleger, der bankbrüchig wurde, auch halb und halb aus dem Buchhandel verschwunden.³⁾

Die anliegende Rolle ist für Herrn Primisser bestimmt, den ich vielmals zu grüssen bitte.

Herr Schottky lässt nichts von sich hören. Warum? Dass er meine Wünsche schon vom Anfange des Jahres her noch nicht erfüllt hat, möchte ihm leicht sehr schädlich werden. Haben Sie doch die Güte, ihm dies zu sagen und hinzuzufügen: ich hätte nunmehr nichts von ihm zur Einrückung mehr (einen Brief ausgenommen, fällt mir eben ein), er solle nun bald wieder etwas senden, besonders ein paar Wintererzählungen der Serbier.

Mit Freundschaft und Hochachtung

Ihr ergebener Büsching
Breslau d. 19. Lenzmond 1818.

Büsching több levele nem maradt fenn. Lehet, hogy Kopitarral való közvetlen érintkezése ekkor megszakadt, mert hisz úgy ő mint v. d. Hagen egy idő óta egyenes összeköttetésben állott azokkal a férfakkal, a kik a monarchiában magukra vállalták a régi német kéziratok emlékek kutatását és feldolgozását. Úgy Primisser, mint Mailáth közvetlenül levelezett Hagennel és Büschinggel, az általuk meg nem szereshető információkra vonatkozólag pedig rendelkezésükre állott Schottky, a ki éveken keresztül eszközölte számukra a tudományos hírszolgálatást.

★

A Kopitarhoz intézett leveleken kívül v. d. Hagennek még két levelét őrzi a bécsi udvari könyvtár. Az egyik Collinhoz, mint a „Wiener Jahrbücher der Literatur” szerkesztőjéhez van intézve, a mely vállalatnak v. d. Hagen ép úgy munkatársa volt, mint az akkori Németország legtöbb nevesebb tudósa. A rövid levél, mely v. d. Hagen közleményeire vonatkozik, következőképen hangzik:

¹⁾ Az utolsó név azonosságát nem sikerült megállapítanom.

²⁾ „Leben des Götz von Berlichingen”, Berlin 1810. Büsching kiadása.

³⁾ Sammlung deutscher Volkslieder, Berlin, Braun, 1807.

Breslau 30. July 21.

Verehrter Freund;

Hiebei erfolgt eine gedruckte Entschuldigung,¹⁾ dass ich für die Jahrbücher etwas gesäumig gewesen. Der Passus, den ich heute glücklich vollbracht habe, machte mir in den letzten Wochen genug zu schaffen. Auch hätte ich gern mein schon längst Eingesandtes, Skandinav. Literaturberichte und Rasks Reise durch die Sprachen und neues System im Anzeiger gedruckt gesehen.²⁾ Ich überliess Ihnen ganz die Art, wie. Hoffentlich bringt alles der 15-te Band. Wie stehts aber sonst mit der Fortsetzung? Kann man noch etwas einsenden, das zum Vorschein kömmt? Es wäre schmachvoll, wenn die Jahrb. eingingen, wie verlanet.³⁾ Was Sie dazu thun können, thun Sie doch ja. Ich dünkte, ganz Oesterreich müsste sich dafür interessiren. — Ich reise in einigen Tagen nach Prag: ich möchte auch gern nach Wien, aber die Flügel sind zu kurz. Behalten Sie mich lieb:

Herzlich der Ihrige

FH vd. Hagen.⁴⁾

Primisser felfedezése óta a «tanítványok» egész raja lepte el az ausztriai könyvtárakat ismeretlen kéziratok kincsek után kutatva. J. G. Meinert,⁵⁾ Pertz,⁶⁾ Graff,⁷⁾ Hoffmann v. Fallersleben,⁸⁾ Endlicher,⁹⁾ Wolf¹⁰⁾ új adalékokat hoztak napvilágra és a mikor Uhland Bécsben járt, figyelmét szintén főképen a régi kéziratok foglalták le.¹¹⁾ Hagen ezekkel az új emberekkel is fentartotta az érintkezést, a mint azt

¹⁾ Talán a Nibelungenlied harmadik kiadása (1820)?

²⁾ «Literarische Nachrichten aus Schweden» és «Finnische Sprache und Literatur. Aus Briefen des Prf. Rask an Nyerup» cz. közleményeit érti. Megjelentek a Jahrbücher der Literatur 1821 XV. kötetében. Anzeige-Blatt 8—27 l.

³⁾ A Jahrbücher megszűnésére vonatkozó hírek esztendőnként újonnan felszínre kerültek.

⁴⁾ Czim: An den Edlen Matthias von Collin Hochwohlgeboren zu Wien. — Megjegyzés: «hiebei ein Büchlein».

⁵⁾ Már a Wiener Lit. Ztg. IV. (1816) évf.-ban jelent meg: Beyträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Gelehrsamkeit cz. cikke (Int. Blatt. 153, 161, 169. ll.), a melyben ismeretlen szövegeket közöl és a kéziratok gyűjtésére buzdít.

⁶⁾ 1820-ban készített egy ki nem elégtő jegyzéket az udv. ktár kézíratairól. Levelei Kovachich Miklóshoz a M. Nemz. Muzeum kézirat-tárában.

⁷⁾ 1827-ben járt Bécsben, Hoffmann v. F. (i. m. XII. l.) felületes-séggel vádolja.

⁸⁾ 1827, 1834 és 1839 nyarán tartózkodott Bécsben. Kutatásainak főeredménye többször idézett kéziratjegyzéke (1841).

⁹⁾ Steph. Ladislaus Endlicher (1804—1848), a magyar származású híres bécsi botanika-professor. 1827-ben került az udv. könyvtárhoz. Germanisztikával is foglalkozott.

¹⁰⁾ Ferdinand Jos. Wolf (1796—1866), a kiváló romanista. 1819-ben került a Hofbibl.-ba.

¹¹⁾ L. A. Frankl: Erinnerungen. Hgg. von Stephan Hock. Prag, 1910. (Jegyzetek.) V. ö. Wolfhoz intézett leveleit. (Uhlands Briefwechsel. Hgg. von Julius Hartmann. III. Stuttgart, 1914.)

Endlicherhez intézett, dátum nélküli, de valószínűleg 1835 ben kelt levele bizonyítja. Hagent ekkor két újabb vállalat terve foglalkoztatta. Egyrészt a minnesängerek kiadásán dolgozott, másrészt a kisebb középkori verses elbeszéléseket gyűjtötte. Mindkettő számára felkéri Endlicher segítségét.

7.

Hochgeehrtester Herr Doctor;

Ich benütze diese wirklich schöne Gelegenheit des dreifach blühenden und knospenden Künstlerstrasses (der zwar nicht Strauss heisst, aber Ihnen gewiss nicht erst empfohlen zu werden braucht), um Ihnen für das treffliche, vielfach überraschende Geschenk der Theotisca¹⁾ recht herzlich zu danken. Den Werth desselben empfinde ich vor allem mit meinem lieben Freunde und Nachbar Graff, den ich aus dem Fenster im Althochdeut. Sprachschatz wählen sehe,²⁾ und bei dem ich manchmal meine kleine Münze umwechsle. Ich habe Ihr Werk der deutschen Gesellschaft³⁾ vorgelegt, und darüber kürzlich auch in der Beilage öffentlich berichtet. Ich wollte es auch noch umständlicher in den hiesigen Jahrbüchern thun, aber es ist in den dortigen durch H. Haupt schon so geschehen,⁴⁾ dass wenig mehr übrig bleibt: indess habe ich es noch nicht aufgegeben. Jetzt beschäftigt mich nur näher das Jahrbuch der deut. Gesellschaft, dessen Herausgabe mir anvertraut worden und wofür ich Sie auch gern gewinnen möchte; daher ich eine ältere Ankündigung beilege; welche nun wirklich wahr wird, da eben der Druck des ersten Heftes beginnt. Ich bin ermächtigt, Sie zum Ehrenmitgliede unserer Gesellschaft, wenn Sie nichts dagegen haben — aufzunehmen, und deshalb auch um Beiträge, überhaupt Förderung des Unternehmens freundlich zu ersuchen. Da sogar der grosse Zollverein den allgemeinen deutschen Verkehr herstellt, so kann und soll um so eher die lebendige Mittheilung in und über die gemeinsame uredle Sprache die Einheit des grossen Vaterlandes, bei der lebhaftesten Mannigfaltigkeit darstellen.

Überdies habe ich aber noch ein ganz besonderes Anliegen. Es ist Ihnen vielleicht nicht unbekannt, dass ich nun schon länger als Troja belagert ward, an einer Ausgabe der lyrischen Dichter des 12—14. Jahrh. genannt Minnesänger arbeite, um deren willen ich 1823 in Paris war. Fast 300 Bogen in gr. 4, der Text mit Gothischer Schrift gedruckt, liegen fertig, und liefern in 3 Theilen oder 6 Bänden, sämthl. 162 Dichter, ausser vielen namenlosen Gedichten (alle nur in *Liedes* Form), Lesarten und

¹⁾ Fragmenta theotisca versionis antiquissimæ Evangelii S. Matthæi et aliquot homiliarum. Wien 1834. (Hgb. von Endlicher und Hoffmann v. Fallersleben.)

²⁾ Eberhard Gottlieb Graff (1780—1841) 1820 óta foglalkozott nyelvészeti tanulmányokkal; főképen az ófelnémet nyelvkincsnek szentelte életét. Erre vonatkozó gyűjtéseit már 1821 kezdte meg. 1834—1840 főművének »Althochdeutscher Sprachschatz« öt kötete jelent meg, az utolsót (VI.) hagyatékából Massmann rendezte sajtó alá (1842). (Raumer i. m. 593 s. k. II.)

³⁾ Berlinische Gesellschaft für Deutsche Sprache und Alterthumskunde. Folyóirata előbb a »Jahrbuch der Berlinischen Gesellschaft f. deutsche Sprache« volt. 1836 ban v. d. Hagen szerkesztésében megindult a »Germania. Neues Jahrbuch der Berlinischen Gesellschaft für Deutsche Sprache und Alterthumskunde.«

⁴⁾ Moriz Haupt ismertetése megj. Wiener Jahrbücher der Literatur LXVII. 1834. 178 s. k. II.

Facsimile's der Handschriften, sämtliche Sangweisen derselben in Stein-
druck, und endlich einzelne Abhandl., so dass im Sommer *alles auf einmal*
ausgegeben wird.¹⁾ Dass bei einem so langathmigen Werke Nachlesen
unvermeidlich, verstellt sich wohl, und da bitte ich auch Sie noch um
einige Ähren. Nämlich, in dem Ambraser Codex des Heldenbuchs,
woraus ich mit dem leider zu früh heimgegangenen Primisser Gudrun,
Biterolf und Dietleib ausgegeben, steht Bl. 26—28 eine Erzählung mit
einem Liede Hartmanns von Aue (Primisser in Hormayrs Taschenb.
1822), welches mir noch fehlt. Gern hätte ich eine *genaue* Abschrift des
Ganzen, so wie auch des folgenden kleinen Stückes (Bl. 26—28): und
hierum bitte ich Sie recht angel gentlich und *baldigst*. Die Sendung
könnte durch die *Barthische* Verlagshandl. in Leipzig gehen, welche
auch sogleich die auslagen für die Abschrift, durch Anweisung in Wien
mit Dank entrichten wird. Ein fernerer Wunsch wäre dann, — wenn
Sie diese Zudringlichkeit nicht übel aufnehmen — Abschrift noch einiger
Stücke derselben reichen Handschrift K. Maximilians nämlich, Ergän-
zungen des Minnesingers v. *Wildonie* Bl. 217—20 1.) die getrew kone,
[2.) verkerter wirt], 3.) blozer keiser und 4.) katze: von diesen habe
ich schon die *zweite*, und wünschte daher nur die übrigen drei. — Ver-
zeihen Sie gütigst, dass ich gleich mit so vielen Wünschen und Bitten
ins Haus falle: ich habe aber, nach Abschüttelung der Minnesinger,
schon ein andres Joch aufgehalset, und werde eine ähnliche Samml. der
kürzeren erzählenden Gedichte, Schwänke (*fabliaux et contes*) bei Cotta
liefern;²⁾ und dazu nehme ich schon alle Freundlichgesinnten in An-
spruch. Und so empfehle ich mich Ihrem freundlichen Wohlwollen.

Mit herzlicher Hochachtung

Ganz der Ihrige

vd Hagen.

Herrn Wolf bin ich ebenfalls noch einen herzl. Dank schuldig für
sein ausgezeichnetes Buch über Altfranz. Gedichte:³⁾ ich bitte ihn vor-
läufig denselben zu verkündigen: ich wollte es auch öffentl. thun.

Noch bin ich so frei, um gelegentliche Beförderung der Einlage an
den würdigen Castiglioni⁴⁾ freundl. zu bitten.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

(Vége köv.)

¹⁾ Csak 1838 jelent meg: «Minnesinger. Deutsche Liederdichter
des zwölften, dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts, aus allen be-
kannten Handschriften und früheren Drucken gesammelt und berichtet,
mit den Lesarten derselben, Geschichte des Lebens der Dichter und ihrer
Werke, Sangweisen der Lieder, Reimverzeichniss der Anfänge, und Ab-
bildungen sämtlicher Handschriften». Leipzig I—IV. 4-r.

²⁾ «Gesamtabenteuer. Hundert altdeutsche Erzählungen: Ritter-
und Pfeffer-Mären, Stadt- und Dorfgeschichten, Schwänke, Wundersagen
und Legenden». Stuttgart und Tübingen 1850. I—III.

³⁾ Über altfranzösische Romanzen und Hofpoesie. Wien 1834.

⁴⁾ Carlo Ottavio Castiglione gróf (1784—1849) olasz éremkutató.
Mint a milánói gót bibliafragmentumok felfedezője és kiadója tett a német
germanisták között nagy hírnévre szert.

ARANY ARISTOPHANES-FORDÍTÁSA LEXIKOGRAPHIAI SZEMPONTBÓL.

Az alább közölt igénytelen szójegyzék tulajdonképen nem publikálásra készült. A görög-magyar szótár szerkesztése közben szinte lestük, mikor idézik forrásaink Aristophanest, mert Arany kitűnő fordítása úgyszólván mindenkor szinte teljesen készen adta tollunk alá egy-egy szónak, kifejezésnek, komikus fordulatsnak pontos fordítását. Mivel azonban a görög eredetinek sorszámozása nem egyezik meg a magyar fordításával és így a hely megkeresése kissé hosszadalmas, s mivel természetesen Aristophanes szókinésének csak egy része szerepel idézetként a szótárakban (hiszen a görög nyelv teljes thesaurusa még a távol jövő zenéje) s Arany mesteri átültetésében az egészen közkeletű görög phrasissoknak is lépten-nyomon akadunk tősgyökeres magyarságú æquivalenceire, — hogy a magunk munkáját megkönnyítsük, egy kis Aristophanes Arany glossariumot kezdtünk összeirogatni. Ennek töredéke az itt közölt szójegyzék, melyet Aristophanes három vígjátékából (Lovagok E., Felhők N. s Darazsak V.) hevenyészttünk. — A verssorokat a Bergk (Teubner-féle) kiadás számozása szerint idéztük az Arany használta s ma már elavult Bothe-féle kiadás helyett. Commentálástól, kritikától tartózkodtunk; talán lesz alkalmunk erre akkor, mikor a fordítást Arany forrásaival, segéd-eszközeivel egybevetve tárgyalhatjuk.

★

ἀγαπάω: (elégek neki, megelégszik vele), ἀγαπᾷς, megköszönöd, V. 684.

ἀγένησιος: (szakálltalan), csupaszszájú, E. 1373.

ἀγορά: helypénz, V. 659.

ἀγοραῖος: (piaczi, vásári), kofanyelv. E. 217.

ἀγορανόμος: (vásárra felügyelő tisztviselő), vásárbíró, V. 1407.

ἀγρεῖος: otromba, N. 655.

ἄγροικος: parlagi, N. 1457.

ἄρτιος: Ἄρτιος (Apollo mellékneve). Utczalobor, V. 875.

ἀδικέω: ἀδικεῖς, nem igazság! N. 25.

αἰβοῖ: aj baj! N. 102.

αἰμύλος: ῥήμα αἰμύλον, sima beszéd, E. 687.

αἰρέω: (elfog, rábizonyít). δῶρων καὶ κλοπῆς ἐλσιν lopásban, zsarolásban elmaraszt. N. 591.

αἶρω: ἄρας ἐπάταξα, földhöz csapom, E. 1130.

αἰτωλόος: ἐν Αἰτωλοῖς (szójáték, v. ö. αἰτέω) Kapjonban, E. 79.

αἰτιάομαι: σαντόν ποτ' αἰτιάσει, magadra vess idővel, N. 1432.

ἄκαρῆ: (egy cseppet, kicsit), οὐδ' ἄκαρῆ, egy fakovát sem. V. 541.

ἀκριβής: λόγων ἀκριβῶν σκινδάλαιοι, szőrszálhasogatás, N. 130.

ἀλαζονεία: (hiú, szemtelen kérkedés), pofa. E. 903.

ἀλαζών: nyegle, E. 269, N. 102.

ἀλειίπομαι: kenődzik, N. 836

ἀλεξίκακος: vészharító, V. 1043; ὠλεξίκακε, uram ne hagyj! N. 1372.

ἀλίσκομαι: ἦν ἄλῳ, ha rásül, V. 898.

ἀλιτήριος: ἀλιτήρια, templomfertőzés, E. 445.

ἄλφιτον: (árpa, liszt, kenyér, ált. megélhetés), τί δέ μ' ὠφελήσουσι πρὸς ἄλφιτα; mit hajt a konyhára? N. 648; κήδομαί τι τῶν πατρῶων ἀλφίτων, apám lisztzsákja érdekel, N. 106.

ἀμέλει: engem ne félt! N. 488.

ἀμήχανος: (tehetetlen, kivihetetlen, lehetetlen), ἐκ τῶν ἀμηχάνων πόροι, zsákutezából kijáró, E. 759.

ἀμφιμάσχαλος: ujjas, E. 882.

ἀνάγκη: ὅπ' ἀνάγκης, szorultságból, E. 804, αἱ φύσεως ἀνάγκαι, a természet ösztöne, N. 1075.

ἀναγρόζω: ἦν ἀναγρόξῃ, ha nyikkanni tud, N. 942.

ἀναιδής: φωνή ἀναιδής, trágár beszéd, E. 638.

ἀνακράζω: rikolt. E. 641.

ἀναμασάομαι: (újra megrág), τό πρᾶγμα, felkérődzi az ügyet.

ἀνάρμοστος: nyugös, N. 808.

ἀνδρικῶς: emberül, E. 599.

ἄνεμος: (szél), ἀνέμους διαθρέω, széljárásra figyel, E. 543.

ἀνέστις: hajléktalan, E. 1266.

ἀνέχω: οὐκ ἀνέχομαι ἀκούων, nevét sem állhatom, E. 1102.

ἀνθήω: virágját éli, E. 530; ταῦτα ἀνθεῖ, annak van divatja, N. 897.

ἀνόητος: oktondi, E. 1349, töksi, N. 252.

ἀνορταλίζω: röpdés, E. 1344.

ἀνταρκέω: birja valahogy, E. 539.

ἀνταποπέδω: visszakorog, N. 253.

ἀντιεραστής: vágytárs, E. 733.

ἀντιλογέω: felel, V. 546.

ἀντιλογικός: patvardi, N. 1173.

ἀνυπόδητος: mezítlábjáró, N. 103.

ἀνώω: ἀνύσας, szaporáu, V. 398.

Ἀπαιόλη: Ravaszdiság, N. 1150.

ἀπαιόλημα: ravasz kijátszás, N. 729.

ἀπαντάω: οὐδ' ἂν ἀπαντῶν, ha beléjük botlom is, N. 425.

ἄπειμι: οὐκ ἄπιτε; nem tágítottok? V. 458.

ἀπεριμέριμνος: (előrigyázatlan), goromba, N. 126.

ἀπόκινος: táncszökés. E. 20.

- ἀποκλᾶω: ἑλδῶpanaszol (szegénységét), V. 564.
 ἀπολίπτω: (hasznol hűz) megcsapol valakit. N. 811.
 ἀπολιταργίζω: (elszalad), elpusztul, N. 1253.
 ἀπόλλυμι: ἀπόλοιο, vessz meg! N. 6; ἀπολούμενος, akasztófavirág, V. 412; διψῇ ἀπόλωλα, veszettül szomjazom. E. 534.
 ἀπονυγίζω: ἀπονυγῶ σου, kikörmölöm belőled, E. 709.
 ἀποπέρθω: durrant, E. 635.
 ἀπορέω: (zavarban van), felakad, V. 590; κἄν ἀπορῆς τι τῶν νοημάτων, ha eszme nem sül, N. 740.
 ἄπορος: εἰς ἄπορον πίπτω, zsák útra talál, N. 703.
 ἀπόρρητος: ἀπόρρητον ποιησάμενος, nagy titkolódzva, E. 648.
 ἀποστλεγγίζω: ἀπεστλεγγισμένος, nyalkán öltözött. E. 580.
 ἀποσυκάζω: (fügét tapogat, hogy elég puha-e; ált. tapogat), ujjal nyomdos, E. 259.
 ἀποτροπαῖος: vészharító, E. 1307.
 ἀποφθείρω: εἰς κόρακας ἀποφθείρομαι, pusztul a manóba, E. 892.
 ἀργαλέος: (nehéz, kellemetlen), gonoszcsont, N. 450; ἀργαλέος ὡς σοφός, éktelen, a mily okos, V. 1279.
 ἀρμόττω: ἀρμόττομαι τὴν λόραν, összhangokra szereli lantját, E. 990.
 ἀρχαῖος: (rég, elavult), ódon-együgyű. N. 1469; ἀρχαῖόν ἐστιν, ó divat, N. 1357.
 ἀσκήτης: (hűtvány ágy), vaczok, N. 633.
 ἀσκός: ἀσκὸν δεῖρειν, tömlővé nyúzni, N. 442.
 ἀσματοκάρπτης: dalficzamító, N. 333.
 ἀστεῖος: (városi, élczes), ἀστεῖον λέγω, tréfál N. 204.
 ἀστρατεία: harczkerülés, E. 442.
 ἀτενής: megbicsakolt, V. 730.
 ἀτηρός: (átkos), ἀτηρότατον κακόν, merő egy átok, N. 1299.
 αὐτοῦ: οὐκ ἐν αὐτῷ ἐστιν, magán kívül van, V. 642.
 αὐχμῶ: αὐχμεις αἰσχυῶς, rút-pizskosan élsz, N. 920.
 ἀφαιρέω: (elvesz), ἀπὸ τῆς ὀργῆς τὴν ἀκαλήφην ἀφελῆσθαι, gyomlálja ki mérge csalánját, V. 884.
 ἀφανίζω: (eltüntet), elüt (rossz tréfát), N. 526.
 ἀφέψω: újból kifőz, E. 1321.
 ἀφίστημι: ἀποστῆναι τῆς φύσεως, lehányja a természet kötetét, V. 1458.
 ἄχθομαι: (bosszankodik), τριβόμενον οὐκ ἄχθεται, nem bán a egy kis dörzsölést. V. 1334.
 βαθός: προήκων εἰς βαθὺ τῆς ἡλικίας, életkora mélyire eljutott, N. 514.
 βατός: pirinyó, N. 1013.
 βαλβίς: ἀπὸ βαλβίδων, az induló péczénél, V. 548.
 βαροαχής: tompa morajlatos, N. 227.

- βασανίζω: faggat, E. 513.
 βδελυρός: fityma, N. 446.
 βδύλλω: poszog, E. 224.
 βεκκετέληνος: havajáró, N. 398.
 βεμβεκιζω: (*körbeforgat*), βεμβεκιζωσιν éαυτούς, orsózza-
 nak, V. 1517.
 βινέω: βινούμενοι, latorkodók, E. 877.
 βλέπω: βλέπω εἰς τινα, szemébe néz, E. 292; κάρδαμα βλέπει,
 hosszút pislant a szeme, V. 455; κλέπτον βλέπει, tolvaj a nézése,
 V. 900; βλέπω οστρακίνδα, a szeme ostrakismusra áll, E. 855;
 τιμᾶν βλέπω, büntetésre áll a szemem, V. 847; σκότη (*ostort,*
verést) βλέπω, szeme zöld karikát hány, V. 643.
 βλιττομάμας: (*anyja szoknyájába kapaszkodó*), anyám-
 asszony katonája, N. 1001.
 βλίττω: füsttel öl, E. 794.
 βοάω: αὐτὸ γὰρ βοᾷ, szinte bög az ügy, V. 921.
 βοή: ἄνευ κατοξείας βοῆς, vad rivalgás nélkül, V. 471.
 βορβοροτάραξις: pocsolyalubiczkoló, E. 309.
 βομβωνιάω: mirigye felfakad, V. 279.
 βούλευμα: ellenok, N. 1032.
 βούπαις: suhancz, V. 1206.
 βρενθόομαι: berzenkedik, N. 362.
 βρῶ: βρῶν εἰπεῖν, tütüt kér (kis gyerek), N. 1382.
 βυρσοδέψης: bőrdagasztó, N. 581.
 βωμολόχευμα: bohóczfogás, E. 902.
 βωμολόχος: oltári bohócz, N. 910; βωμολόχον τι, valami
 bolond, E. 1194.
 γαστριζω: (*gyomrát veri*), gyomroz, E. 273; γαστριζω
 ἐμαυτόν, hasát veri a bokával, V. 1528; γάστριζε τοῖς ἐντέροις.
 taposd ki a belét, E. 455.
 γενναῖος: ζῆν βίον γενναῖον, úri kényelemben élni, V. 506.
 γεννικός: (*nemes, derék, jeles*), γεννικώτατον κρέας, czi-
 meres nagy húsdarab, E. 456.
 γίγνομαι: τοῦτων γενοῦ, ezekhez állj be, N. 106.
 γλιτχραντιλογεξέπιτριπτος: szőrszálhasogatva-ravasz-
 perpatvaros, N. 1004.
 γλωττοποιέω: furát játszik a nyelvével (*fajtalankodik*),
 V. 1283.
 γνώμη: hajlam, N. 533, tétel, N. 1440; γνώμας νικᾶν,
 vitás ügyet nyerni, N. 432; τίνα γνώμην ἔχων ψέγεις; mik az
 érveid, hogy gyalázod, N. 1045.
 γνωμοτυπικός: bölcsmondalékony, E. 1379.
 γνωμοτόπος: mondatkovács, N. 950.
 γράφω: γράφεται μοι δίκη, pört varrnak a nyakamba, N. 758.
 γρόζω: mukkan, E. 294; N. 963.

δάκνω: θυρόν δακσίν, elnyeli mérgét, N. 1369; δάκνει σε fő a fejed, V. 252; ποιήσω τήν καρδίαν δακσίν, torkára forralom, V. 375.

δειλαῖος: szegény fejem, N. 12.

δειλός: δειλότατος, világ gyánvája, N. 354.

δέρμα: δέρμα ἀπέρχεται, elkallódik rólam a bőr, E. 29.

δημαγωγικός: τὰ δημαγωγικά, kolompós érdem, E. 217.

δημιόπρατα: eladott javak ára, V. 659; ἐπίπαστα λείξας
δημιόπρατα, jóllakva közlepenynyel, E. 103.

διαβήτης: körvonó, N. 178.

διάβολος: árulkodó, E. 457.

διαγράφω: διαγράφεται, törlesztve van, N. 774.

διακείρω: (egészen lenyír), τὰ σκευάρια διακεκαρμένως, holmijából kivedlett, V. 1313.

διακναίω: (szétvakar, széttép), τὸ χρώμα διακεκναισμένος, vézna, satnya bőrrel, N. 120.

διακράζω: koczódik, E. 1403.

διαλέγομαι: szóba áll, N. 425.

διαλείχω: tisztára kinyal, V. 904

διαξιφίζομαι: kardot emel, E. 781.

διαπίπτω: (szétesik), διαπέσομαι πανταχῇ, pukkadjak meg, E. 695.

διαρρήγνυμι: (széttör), διαρραγήσομαι, megpukkadok, E. 339.

διασκανδικίζω: turbulyáz, E. 18.

διαστρέφω: (elfordít), διαστραφήσομαι, kifordul a szemem, E. 175.

διασσηκώω: (darázszsá változtat), διασσηκωμένος, átdarázsult, V. 1072.

διατρίβω: εἰρηναῖος διατρίβω, békében tölti a napot, E. 805.

διδάσκω: (tanít, felvilágosít), διδάξον, add értenem, N. 1412.

διεντέρευμα: bendőbölcsélet, N. 166.

δίκαιος: οὐ γὰρ δίκαιον (t. i. αὐτῷ), nem törvénye, N. 1292.

διοίδα: διοίδα τι, vmibe belát, N. 169.

διορχέομαι: letánczol vkit, V. 1481; verset tánczol, V. 1499.

διφρίσκος: cséza, N. 31.

δοκέω: ἀλλά μοι δοκεῖ, egyet mondok, V. 270.

δοκιμάζω: παίδων δοκιμαζόντων, ha legényt avatunk, V. 578.

δοκός: keresztrúd, V. 201.

δολόω: (megcsal), beíránt, E. 1067.

δριμύς: δριμύς ἄγροικος, durva paraszt, E. 808.

δρόμος: τὸν πατέρα ἐλαύνεις δρόμους, megfuttatod az apádat, N. 29.

δρόσος: δρόσος καὶ χνοῦς, harmatgyöngye hely, N. 978.
 δυσβουλία: δυσβουλία πρότεσι τῇ πόλει, veszett tanács
 cson jár az állam dolga, N. 588.

δυσκολόκαμπτος: (t. i. καμπή), ferde czikornya, N. 971.

δύσκολος: zsémbes, E. 42.

δυσμαθής: nehéz fejű, N. 646.

δωροδοκέω: lekenyereztetni magát, E. 802.

ἐγγλωττοτυπέω: μεγάλως ἐγγλωττοτυπεῖν, nyelvvelni és
 fennnyen dicsekedni, E. 782.

ἐγκρυφιάζω: titkon ármányt sző, E. 823.

ἐγκόπτω: οἱ σφοδρὶ ἐγκεκυφότες, lebókolok, N. 191.

ἐγχαίνω: ἐγχανεῖται τῇ πόλει, bolonddá teszi a várost,
 E. 1313.

ἐθέλω: θᾶν τοῦτ' ἐθέλω, én ráleszek, N. 939.

εἰκάζω: ἡ σελήνη ἔχει: εἰκάδας, a hold húszasnapokba
 fordul, N. 17.

εἰμί: οὐκ ἔσθ' ὅπως, nincs rá eset, hogy ne..., E. 426.

εἶς: εἷς ὢν, magam egy személyben, E. 861.

εἰσέρρω: belepottyan, E. 4.

ἐκατοστή: százalagos jövedelem, V. 658.

ἐκβάλλω: ἐξεβλήθη, kipisszegték, E. 525.

ἐκγίνομαι: ἐκγίνεταί μοι τι, boldogulok valami-
 ben, E. 851.

ἐκδέρω: (megnyúz, elver), ἐξέδειρ' εὖ κἀνδρικῶς, emberül
 meghánytala k, V. 450.

ἐκκλησιάζω: gyűléskedik, V. 32.

ἐκποδών: láb alól, E. 1151; ἐκποδὼν ἄπειμι, elkotródik,
 V. 1325.

ἐκτρέφω: feldajkál, N. 532.

ἐλαόλογος: olajböngésző, V. 712.

ἐλασίβροντος: ἐλασίβροντα ἔπη, mennydörgedel-
 mes beszéd, E. 626.

ἐλκόδριον: süly, E. 907.

ἐλκω: meghúz (kancsót), E. 107.

ἐμαυτοῦ: κυβερνάω αὐτὸς ἐμαυτῷ, magára vezet hajót,
 E. 544.

ἐμβραχο: rövid nap, V. 1120.

ἐμμέλεια: ἐμμέλεια κονδύλου, pofléütem, V. 1498.

ἐμπίπλημι: ἐνέπλητο πολλῶν κάγαθῶν, eltelt a sok
 drága jóval, V. 1304; ἐμπλησο λέγων, telj be a beszéddel, V. 603.

ἐνδέχομαι: ἐνδέχομαι τοὺς λόγους, beveszi a beszédet,
 E. 632.

ἐνόρχη: nem herélt, E. 1385.

ἐντείνω: ἐντειναμένους τὰς ἀρμονίας, kifeszítve keményre
 az összhangot, N. 968.

ἐντίκτω: νόσος ἀρχαία καὶ ἐντετοκυία, veleszült s rögzött nyavalya, V. 651.

ἐξάγω: (kivisz), csempészetet űz, E. 279.

ἐξαιρέω: kitol, E. 142, 365; ἐξελῶ ἐς κόρακας, csaplak pokolba, N. 123; ἐξελεῖν ἐκ τῆς οἰκίας, elver a háztól, N. 802.

ἐξανδρόομαι: megemberesedik, E. 1241.

ἐξαπατόλλω: lefőz, E. 1174.

ἐξαρνητικός: tagadi, N. 1172.

ἐξαρπάζω: ἐξαρπάζω τὰ ἔντερα, kitepi a belét, E. 707.

ἐξίστημι: ἐκστῆναι τοῦ πατρός, atya nélkül lennem el, V. 477.

ἐξολισθαίνω: ἐξολισθαίνω τὰς διαβολάς, kicsúszik a vád alól, E. 491.

ἐπάγω: nekiveti, V. 370.

ἐπαίρω: (felel), fellel, N. 1457; ἔπαυσε σαυτόν, térj magadhoz, V. 996.

ἐπαναίρομαι: megemelinti magát, E. 784.

ἐπιδείκνυμι: felad, E. 832.

ἐπέρχομαι: ἐπελθεῖν ἅπαντα, részletesen elmond, E. 617.

ἐπιδιαρρήγνυμι: (széttör), κατ' ἐκροφῆρας ἐπιδιαρραγῶ, ha mindjárt meggebednék is bele, E. 701.

ἐπιθαυμάζω: χρή γὰρ ἐπιθαυμάζειν τι τὸν διδάσκαλον, tanítót holmival meg kell becsülni, N. 1147.

ἐπιθήκη: mutató, V. 1391.

ἐπίκειμαι: neki megy, E. 252.

ἐπιλήσιμων: tökfes, N. 629.

ἐπιμαρτύρομαι: tanút fog, N. 495.

ἐπιμύω: ráhagyja fejével, V. 934.

ἐπινεύω: (rábólint), ἐπένευσε εἰς ἐκείνον, ráhagyta, E. 657.

ἐπινόεω: észszel felér, E. 883.

ἐπιτορχέω: elesküsz, E. 298.

ἐπιτηδέες: készakarva, V. 391.

ἐπιτρίβω: tönkre lapít, N. 438.

ἐπιτροπέω: gazdálkodik, E. 949.

ἐπιτυγχάνω: itt kap, N. 195.

ἐπίφθονος: gáncsra érdemes, E. 1272.

ἐπιχειλής: ἐποίησεν τὴν πόλιν μεστὴν εὐρῶν ἐπιχειλῇ, szinig tölté a várost, mely volt szoros alig, E. 814.

ἔπος πρὸς ἔπος: szóról-szóra (ment), N. 1375.

ἐργάζομαι: τί ποθ' ἡμᾶς ἐργάσει; hová juttatsz?, E. 97.

ἐρεβοδιψάω: ἐρεβοδιψῶτιν, éjbuvárlanak, N. 192.

ἐρείδω: (támaszt, szorít), ἐρείδω εἰς Ἰπέρβολον, nyúzza H-t, N. 558.

ἐρπω: ἔρπω ἐξ εὐνῆς, felezihelődik az ágyból, V. 552.

ἔσχατος: (utolsó), ἔσχατος θεάομαι, kakasülőre jut, E. 704.

ἐτεός: ἐτεόν, voltakép, N. 93.

εὖ: ἀδύνατος εὖ λέγειν, nem tudod magad kirágni, N. 1077;
εὖ τε καὶ μισρῶς, igazán-hamisan, E. 800.

εὖ γλωττος: nyelves, N. 445.

εὖ δοκιμῶ: εὖδοκίμην, kitett magáért, N. 1031.

εὖνους: εὖνους πρὸς τινα, jószívű vkihez, E. 748.

εὐρύπρωκτος: táglikú, N. 1084.

εὐστομῶ: εὐστόμει, fogd be a szád! N. 833.

εὐφημέω: nyelvére vigyáz, N. 297; áhítatosan hallgat,
N. 263.

εὐχομαι: εὐχομαί τι, imádkozik vkire, E. 928.

ἐφημερος: egy nap élő, N. 223.

ἐφορκός: vontatott, V. 268.

ἐχθρός: haragos, V. 705.

ἔχω: οἱ ἔχοντες ἀνέρων, módos emberek, E. 1295.

ζύγιος: rudas (lő), N. 122.

ἡβη: ἡβης ἐκείνης ἐστί, amaz öltőbeli, V. 236.

ἡγέομαι: ἡγέομαι μέγα τι, nagydom a dolgot, E. 1055.

ἡδομαι: ἡδεταιί τι, kap valamin, E. 653; ἡδομαι βρόλ-
λων, kedvem van pitizálni, E. 1125.

ἡλεκτρον: lanttekerő, E. 532.

ἡμέρα: τῆς ἑορτῆς μὴ τυχόντες κατὰ λόγον τῶν ἡμερῶν, ünne-
pély nélkül, bár ő lett volna a napos, N. 619.

ἡμικτεον: félvéka, N. 643.

ἡσυχία: ἐφ' ἡσυχίας, egész kénynyel, V. 1517.

ἡττων: l. κρείττων.

θαλία: θαλιαί, ünnepi pompák, N. 309.

θαλπω: (megcsal), lecsöpöl (szóval), E. 210.

θαρρέω: θαρρῶν, bizvást, N. 427.

θέρος: (nyár), ἀλλότριον θέρος ἀμῶν, más vetésit hordja
be, E. 392.

θορυβητικός: θορυβητικόν, zajongékony elem, E. 1380.

θρανέω: θρανέομαι, cserzőpadra jut, E. 369.

θρασύς: θρασὺς εἰ πολλοῦ, sokat ér benned a mersz,
N. 915.

θρέττε: (= θαρσαλέον, Schol., ἀνδρεῖον Hesych.), οὐκ ἐνι
τὸ θρέττε, nincs bennem a mersz, E. 17.

θρίων: (levél), οἶδα θρίων τὸν φόρον, értem a szél honnan
fú, mikor a levél zörög, V. 436.

θρυλέω: magol, E. 348.

θρύπτω: θρύβομαι, begyeskedem, E. 1163.

θύλακος: bugyogó, V. 1087; θύλακος κλοπῆς, tolvajzsák,
E. 370.

θυμβρεπίδειπνος: vékony ebédű, N. 421.

ἵππικός: ἵππική, lovasdi, N. 27.

ἴτης: furakodó, N. 445.

καθαίρω: kibabonáz, V. 118.

καθήμι: καθειμένος, konya, N. 538.

καθίστημι: καθεστῶτες νόμοι, bevett törvények, N. 1400.

καθυβρίζω: piszkol, E. 722.

καιρός: νῦν ὁ καιρός, itt az óra, E. 242.

κακῶν: κακῶν φράσαι, k a k á t mond (kis gyerek), N. 1384.

κακός: κακῶς ἔχω, πράττω, ebül vagyok, E. 7; κακά πολλά ἀνέχομαι, szigorog-sanyarog, N. 363; ἱατταταιᾶς τῶν κακῶν, a keservét a bajának, E. 1.

καλός: καλὴν δίκην δίδωμι, b u s á s a n meglakol, E. 293; καλοὶ κάγαθοί, a színe, a java, N. 101.

καρδία: ἐκ καρδίας φιλεῖν, szívből szeret, N. 86.

καρυκοποιέω: savát-borsát megadja, E. 343.

καρχαρόδους: fogcsikoritó, N. 1030; fogvicsoritó, E. 1017.

κασαλβάζω: megnyaggat, E. 355.

κατά: κατ' ἐμαυτόν, magamra (kapok pénzt), V. 786; κατὰ ταυτὸν ὄρα, lábad alá nézz! V. 1493.

καταβοάω: καταβοήσομαι βοῶν σε, ordítva ordítlak le, E. 286.

καταβροχθίζω: (elnyel, felfal), bever (disznó gömböczt), E. 357.

καταγλωττίζω: lenyelvel, E. 352.

καταγλώτισμα: nyelvcsók, N. 51.

καταδύω: καταδεδουκῶς, bókolódva, V. 140.

κατακλίνω: meghálat, V. 143.

κατακράζω: κατακράξομαι κράζων, károgva károg-lak le, E. 287.

καταληπτικός: hatékony, E. 1380.

καταλούω: καταλούει μου τὸν βίον, kifürdesz vagyonomból, N. 838.

καταμισθοφορέω: árát szétosztja napidíj gyanánt, E. 1352.

καταντλέω: σοῦ καταντλή, nyakadba zúdit, V. 483.

καταπίνω: καταπιόμενός με, elnyelni kész, E. 693.

καταπροιέομαι: kifog rajta, V. 1356, οὐ καταπροιέει, nem viszed el szárazon, E. 435, V. 1366, N. 1240.

καταπύγων: lefarú, V. 687; táglikú, E. 639, férfiparázna, N. 909, férfiringyó, V. 84.

κατάρατος: istenverte, V. 1147.

κατασιελίζω: besziciliáz, V. 911.

κατασπαράσσω: ledibol, E. 728.

κατατριάκοντουτίζω: megharminczadol, E. 1391.

- καταφροντίζω: καταπεφρόντικα, elbőleselkedtem, N. 857.
καταχέζω: lerondít, N. 173.
κατεῖπον: felad, 283.
κατεργάζω: lebir, E. 842.
κατερσείχω: derczére darál, V. 649.
καττώ: tákol, E. 314.
κεκράκτης: kurjancs, E. 137; szájaló, E. 304.
κελητίζω: lovagol (obscen ért.), V. 501.
κέρδος: (nyereség, haszon), ἡμέτερα κέρδη, a mi barmaink, N. 1202.
κερουτιάω: szarvát emeli, E. 1314.
κεφαλή: ἐθέλω περὶ τῆς κεφαλῆς περιδόσθαι, fejemet teszem erre, E. 751; σκορόδου κεφαλῆ egy fej foghagyma, V. 679.
κεχηγνός: szájatáti, E. 261.
κιγκλίσ: rácskapú, E. 641.
κινέω: (= βινέω), κινούμενοι, csírák, N. 1102.
κινύρομαι: pityereg, E. 11.
κλάω: κλάειν κλεῖω, kiáltja, hogy gebedj meg, E. 433; κλαύσει, megkeserülöd, N. 933.
κλησις: idézés, N. 1198.
κλόνος: csikarás, N. 387.
Κλωπιδάι: *Lopád* (v. ö. ἐν Αἰτωλοῖς, κλέπτω-ból képzett helynév), E. 79.
κοάλεμος: oktondi, E. 198.
Κόβαλος: otrombaság, E. 635.
κοινός: κοινῇ ξυμβαίνω, összeférkezik, N. 67.
κολάζω: fegyelmez, N. 1107.
κόλλοφ: τῆς ὀργῆς κόλλοπ' ἀνείμην, haragunk tekerő peczkét tágabbra eresztjük, V. 574.
κομάω: ἐπὶ τῷ κομᾷ, mivel vagy úgy fel? V. 1317.
κομίζω: haza kap, N. 1110.
κομφευριπικῶς: Euripides-czifrásan, E. 18.
κομφοπρεπής: cziczomás, N. 1030.
κόνδυλος: poszlé, V. 254; κονδύλοις ἀρμόττομαι, potlevení tanul, E. 1236.
Κόννας: Κόννου φῆφον ἡγοῦνται, ötödik kerekül néznek, V. 675.
κοπροφορέω: lerondít, E. 295.
κόπτω: (üt), τὴν θύραν κόπτω, dübögtet, N. 133.
κόραξ: ἐς κόρακας, a manóba, E. 892, 1314; ἐς κόρακας ἐξελῶ, csaplak pokolba, N. 123.
κόρις: csimasz, N. 633.
κορίζομαι: beczéz, N. 68.
κορυβαντίζω: síppal-dobbal búvöl, V. 119.
κοχώνα: vápa, E. 424.
κραγόν: κραγόν κεκράζεται, ordítva ordít, E. 486.

κρατέω: οὐ κρατῶ τῶν ἐμαυτῶν, magam gazdája nem vagyok, V. 1354.

κρεάγρᾱ: abárló, V. 1155.

κρείττων: κρείττων καὶ ἥττων λόγος, igaz és hamis beszéd, N. 112, 113 stb.

κρημνοποιός: (szakadék csináló, készakarva homályos), rögös homályos, N. 1366.

κριμνώδης: καὶ κριμνώδη κατανίφοι, ha szitált is a hó-dara, N. 965.

κρίνω: κρίνομαι, patvarkodik, E. 1258.

κρόνιππος: oktondi, N. 1070.

Κρόνος: rüpk, V. 1480.

κρόταλον: kereplő, N. 448.

κρουνοχυτρολήραιο: vízkannalocska, E. 89.

κροῦσις: csúrés-csavarás, N. 318.

κρομοτρῶξ: babrágicsáló, E. 41.

κυκάω: κυκῶν, tötykölődve, E. 1286; βίᾱ κυκίσω. szétüt-erővel, E. 363.

κύκλος: κύκλῳ παραβαίνω, karikára pereg, V. 1528.

κυμινοπριστοκαρδαμογλύφος: (kőményzsászka-hasogató), kákán-csomó-hajszálszörhasogató, V. 1354.

κυνοκοπέω: (kutyaként elver), κυνοκοπήσω σου τὸ νῶτον, orját metszek a hátadból, E. 289.

κυπάζω: sullog, N. 509.

κύρβις: élő törvény, N. 448.

κύων: μὴ τὸν κύνα, ebatta, V. 83.

κωλαγρέτης: napidíj osztó, V. 695.

κωμφοδοιχέω: κωμφοδοιχῶν, lényaló bohóc, V. 1318.

λαβή: λαβὴν παραδίδωμι (rést adok), kézrekapnak, N. 551; λαβὴν δίδωμι, marokra csípnék, E. 841; λαβὴν ἐνδίδωμι, kapóra jön, E. 847.

λαγαρύζομαι: csemegézik, V. 674.

λαγχάνω: (sorsol), πρὶν λαχεῖν, nyílhuzatlan, E. 258.

λαικάζω: latorkodik, E. 167.

λαλέω: motyog, E. 348.

λαλητικός: csacsogékony, E. 1381.

λαμβάνω: τὸ δέρμα τῶν γεραιτέρων λάβοιμεν ἂν ἄλλ' οὐδ' ἐρεβίνθου, nem adnék a vén emberek irhájáért egy árva paszulyt se, N. 1396.

λαμπρύνομαι: begyeskedik, E. 556.

λαρυγιάω: letorkol, E. 358.

λείψανον: καὶ τῶν λείψανων, maradtjában is, V. 1066.

λέπαδνον: κατατηθεῖην λέπαδνα, hasogassák szíjnak a bőröm, E. 698.

λεπτολογέω: hajszálat hasogat, N. 320.

λεπτός: (*vékony*), λεπτοτάτων λήρων ἱερεῶ, legléghább fecsegés főpapja, N. 358.

λεσβίζω: lesbiáz, V. 1346.

λημάω: εἰ μὴ λημᾶς κολοχύνταις, ha szemedben egész töknagyságú csipa nincsen, N. 327.

ληρέω: οὐ μὴ ληρήσεις, ne beszélj nekem ily vadakat, N. 367; τί ληρεῖς; mit bolondulsz? N. 500.

λογίζομαι: λογίζομαι ἀπὸ χειρός, felszámítja az ujján, V. 656.

λοιδορέω: csúffá lesz, E. 1272; szitkozódik, E. 1400; λοιδορεῖσθαι, húzakodni, N. 1353.

λούτριον: moslék, E. 1401.

λυμαίνω: λυμαινόμενον μαιρακίοις, fiatalság mételye, N. 928.

μά: μὰ τὴν Ἀναπνοήν, lélegzetűgyse, N. 628.

μάζισκα: czipó, E. 1105.

μαθητιάω: okhatnám, N. 183.

μακάριος: ἄπχ' εἰς μακαρίαν, pusztulj az üdvösségbe, E. 1151.

μακκοάω: együgyüsködik, E. 396.

μαλθακίζω: οὐ μαλθακιστέα, nem kényeskedni! N. 727.

μαμμά: (*gyerekenyelven ennivaló*), popa, N. 1383.

μαρμάρεος: μαρμαρέαι αὐγαί, játszi sugárú fény, N. 286.

μάσθλης: (*ravasz kóré*), sima írha, E. 269.

μέγας: μέγα πρᾶγμα, nyomós ügy, V. 590.

μεδέω: δελφίνων μεδέων, csellók ura, E. 560; χώρας μεδέουσα, hazának gondviselője, E. 585.

μειράκιον: ifjonecz, E. 1371, V. 687.

μέλλω: (*késedelmezik*), τί μέλλεις; ne kászolódj, N. 1298.

μέσος: ἔχω μέσον, nyakon foglak, N. 1047.

μέταλλον: ὠνήσομαι μέταλλα, kincsesbányát talál, E. 362.

μεταπέμπω: hozatok, V. 680.

μεταπίπτω: ἡ μέγα τι μεταπεσῖται ἐπὶ τὸ τρυφᾶν καὶ μαλακόν, majd ha nagyon is elmerül a gyönyörök és kék közepett, V. 1455.

μέτειμι: μέτειμι στρώματα, szalma hozni megy, E. 605.

μετέωρος: μηδὲν οἶσθα τῶν μετεώρων πραγμάτων, a légtűnettanból semmit sem tudsz, N. 1284.

μηχάνημα: cselofogás, E. 850.

μικροπολίτης: kurta polgár, E. 817.

μικρός: κατὰ μικρόν, apróra, N. 741.

μισθοφορά: béradomány, E. 807.

μόθων: szemtelen pofa, E. 635.

μολγός: μολγός γίγνομαι, megfej engem, E. 963.

μονοφάγος: μονοφαγίστατον, legmagánfalóbb, V. 923.

μοχθηρός: nyügös, E. 1304.

μοχλευτής: ἄριος μοχλευτής, marczona rendítő. N. 567;
καινῶν ἐπὼν κινητὰ καὶ μοχλευτά, új beszéd emeltyűs mozgatója, N. 1397.

μοχλός: tolóretesz, V. 200.

μόκης: ἔπεισι τοῖς λόχοις μόκητες, ordas a mécs hamva,
V. 262.

μοσπολέω: motoszkál, V. 140.

μυστήριον: νομίσαι χρῆ ταῦτα μυστήρια, szent titok,
N. 143.

μυστιλάομαι: μυστιλάται τῶν δημοσίων, a város vagyonát meregeti, E. 826.

μυστιλή: merítő zsemlye, E. 1168.

μυττωτέω: αὐθις μυττωτέω, vetreczét csinál, V. 63.

μυττωτός: μυττωτός μετὰ τυροῦ, tojás-eczetes-hagymás domiká, E. 771.

(Ujpest.)

SZIGETI GYULA.

(Vége köv.)

HAZAI IRODALOM.

Darkó Jenő: Bölcs Leó Taktikájának hitelessége magyar történeti szempontból. (Székfoglaló.) Budapest, Magyar Tud. Akadémia, 1915. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. kötet. 4. szám. 8-r. 121 l. Ára 2 K 60 f.

Ez a páratlan érdekességű és jelentőségű értekezés egy 1902-ben elhangzott kíváncsolomnak akkoriban alig képzelt biztosságú és erélyességű teljesítése. Gyomlay Gyula abban az évben egy, ugyanezen kérdéssel foglalkozó művét ily szavakkal zárta: «... abból a tényből, hogy Leó a Mauricius avarjairól szóló adatokat látszólag a turkokra (voltaképen pedig a bolgárookra) alkalmazta, egyáltalában nem következik, hogy amaz adatok, kivált részleteikben, valóban illettek is a mi őseinkre, s ilyenformán állítom, hogy Leó taktikájának mindazon részei, melyek Mauriciuson alapulnak, történeti és tárgyi szempontból teljességgel értéktelenek, a turkokra vonatkozó részleteknek pedig egyáltalában nincs helyök a magyar történeti kútforrások között mindaddig, míg valakinek Leótól és Mauriciustól egészen független források alapján nem sikerül bebizonyítani azt, hogy a VI. századbéli avar nép életmódja s hadiszokásai a IX—X. századbéli magyarokéival teljesen megegyezők voltak.»¹⁾

¹⁾ Bölcs Leó Taktikája mint magyar történeti kútforrás. Budapest, Magy. Tud. Akadémia, 1902. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. kötet. 1. szám. 67—68. lk. A kurzív szedés Gyomlaytól való.

Nos, erre a tagadásra, illetve «arra a kérdésre . . . , hogy vajjon Bölcs Leónak a *Τόποι*-ról közölt adatai tényleg megfelelnek-e a honfoglaláskori magyarok hadi szervezetének és taktikájának», D. értekezése határozott és jól megokolt *igen*-nel felel. Állítja, melyreható — a kíváncsiság szerint — a két görög taktikán kívüli, független, nyugati és keleti forrásokra is kiterjedő kutatás alapján, hogy «a midőn Leó ezeket az adatokat csekély módosítás híján csaknem szószerint átveszi . . . < a > 300 évvel előtte keletkezett < Taktikából >, ezzel csak azt a történeti igazságot juttatja kifejezésre, hogy a magyarok nem maguk találták fel ezt a taktikát, hanem egyszerűen átvették még az őshazában az őket környező nomád népektől, a melyek körében ennek a taktikának évszázadokra visszamenő hagyománya volt, s a VII. század elején legerősebb képviselői éppen a türkök és avarok voltak». Hirdeti, hogy Leó «a honfoglaló magyarok főjellemvonásait háborúban és békében megrajzolta s az ősmagyar taktikának a VII. századi türkökével és avarokéval való azonosságát megállapította», hogy «ezáltal megmutatta . . . e taktika eredetét s . . . közölte katonai szempontból legfontosabb és legértékesebb alkotó-elemeit» s meg van győződve arról, hogy Leó értesítései alapján más helyről vett adatok segítségével «nem lesz nehéz történetileg hiteles s a mellett világos és szemléltető képet nyújtani az ősmagyar hadi taktika mibenlétéről.¹⁾

D. bizonyítása szabatosan fogalmazott program alapján, gondosan elrendezett, kitűnő anyagból, az ő ismert, szolid módján felfépített, szép alkotás. Megérdemli, hogy először minden kommentár és kritika nélkül tekintsük át.

Annak, hogy Bölcs Leó Taktikájának XVIII. fejezetét abszolút hitelű kútforrásul tekintsük, mindenkor nagy akadálya volt az a körülmény, hogy e fejezetnek a magyarokról szóló része csaknem szószerint egy régibb taktikai munka kivonata. D. első föladatának tűzi ki, hogy Leó e forrásának, melyet szerzőjének ismeretlensége s a reá vonatkozó azonosítások sokfélesége és bizonytalansága miatt egyelőre «a Scheffer kiadta taktika»-nak nevez, megállapítsa keletkezése idejét s szerzője személyét, hogy azután meghatározhassa, mely népek voltak eredetileg a szokásai azok, melyeket Leó átvisz a magyarokra.

Az I. fejezetet (5—59. lk.) teljesen az ismeretlen forrásmű tisztázásának szenteli. Eredményei ezek. I. A mű egységes alkotás, egy szerző kezéből, annak előre megállapított terve szerint, saját szellemében és felfogása szerint (5. l.). E régi írókból és a szerző saját tapasztalásaiból merítő, leendő hadvezérek oktatására szánt, gyakorlati célra, cziczoma nélküli előadásra törekvő műben didaktikai módszeresség nyilatkozik meg: anyagát úgy rendezi, hogy könnyebből halad a nehezebbre, egyszerűbből a bonyolultba (7. l.). Első három fejezetének tartalmát (lovassági szolgálati és gyakorlati szabályzat) ismernie kell már a közkatonának, a következő háromét az alantás tisztnek s csak a 7—12. fejezetek stratégiai utasításai szólnak kizárólag a hadvezérnek (9. l.). A XII. könyv (a gyalogsági szabály-

¹⁾ Az idézetek a mű 119—121. lapjairól valók. < >-be az én alakításaimat tettem egy helyen, a kihagyásokat én pontoztam.

zat) a műtől elválaszthatatlan, egyrészt, mert az összes hadi ismeretek e nélkül csonkán maradnának, másrészt egyenes utalások tanúsága alapján, t. i. ed. Scheffer¹⁾ 267. l. [XI. k.] = 292. [XII. k.], továbbá Sch. 2-3. l. [Bevezetés] = 299-300. [XII. k.] és végül Sch. 2. l. [Bev.] = 289. [XI. k.] (9-11. l.). Nem utasítható vissza a XII. k. 10. fejezete sem, a vadászatról szóló. Csak, a jelentéktelen *καταγραφὴ φροσάτου*-n kívül Sch. 363-4. lk., az *Ὀὐρβικίου ἐπιτήδευμα* Sch. 364-70. lk. (11-13. lk.). Szóval: az egész mű szerzője egy ember, a műnek egységes a compositiója s a sajátos stílus és szellem elejétől végig azonos benne (11-13. lk.). II. A mű chronologiai meghatározásában előzői, különösen Gyomlay, eredményeire épít, a maga anyaga felhasználásával. Terminus ante quem neki a Gyomlay 14. l. adta formula értelmében (a mely évben Herakleios császár «a perzsákat tönkre verte s a Duna vonalát a szlávoknak feláldozta») a 628. év. Várinak *Πέρσαι* = perzsák és arabok-combinatióját, valamint a Konstantinos-féle *Στρατηγικόν*-ra hivatkozását, vagy épen azon hiedelmét, hogy az avarokról s a szlávokról szóló részek elképzelhetők a VII. század vége felé is,²⁾ visszautasítja (14-18. lk.). Terminus post quem-ül 619-et állapítja meg. A IX. k. 2. f.-ének Sch. 206. l. azon történeti példáját t. i., mely az avar khán egy éjjeli rajtaütéséről szól, egyfelől Leó Taktikájának XII. k. 18. §-a (*ἐπὶ τῶν χρόνων Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως*), másfelől Nikephoros patriarcha *Ἱστορία σύντομος* ed. de Boor 123. l. tanúsítása alapján Herakleios császárnak egy, azon évben megesezt kellemetlen kalandjával azonosítja (19-22. lk.). III. Midőn egyelőre e tág határok, 619 és 628 közé helyezi a művet, eleve kikapcsolja a Gyomlaytól vitatott Maurikios császár szerzőségét, ellenben ezzel már is Herakleios császár uralkodásába, még pedig közelebből egy mélyreható, nagy sikerű katonai reformokat megvalósított korszak, a fényes eredményű perzsa hadjáratra készülés idejébe helyezte. Ám itt nem állapodik meg; annak megállapítása után (23. l.), hogy e «reformnak a vezérkönyvét bírjuk a Taktikában», nagy apparatussal annak a bizonyításához fog, hogy a művet maga Herakleios császár írta.

Erveit a korai középgörög irodalom egyik ünnevelt egyéniségének, a császár közvetlen környezetében élt pisidiai Georgiosnak két történeti, épen az uralkodó életére és perzsa hadjárataira vonatkozó költeményéből meríti, különösen De expeditione Persica acroasis II. 38-48., 52-65., 177-181. és Heraclius acr. II. 108-140. verseiből. Ezekből kihámozza, nemcsak a tényt, hogy Herakleios közvetlenül a perzsa hadjáratra indulása előtt taktikai utasításokat írt hadvezérei számára (26. l.), hanem — először — a mű jellemzését is. Így azt, hogy a császár stílusa egyszerű és praktikus volt (26. l.). E jellemzést igazoltnak látja a mű előszavában, mely ezt expressis verbis kitűzi maga elé célul (27. l.) s külön is igazolja Sch. 304₉-305₁₄ és 19₁₉-22₁₅ lk.-nak Ailianos, Arrianos s az Anonymos Byzantios azonos tárgyú helyeivel összevetése alapján (27-33.

¹⁾ Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim. Upsalæ, 1664. (Arrianus 121 lapja után új lapszámozás Maurikiosra.)

²⁾ Zur Überlieferung mittelgriechischer Taktiker. Byz. Zeitschr. 15 (1906) 72., 73. és 74. lk.

lk.). E vonás folytán is lehetetlen szerinte, hogy akár Urbikios, akár Maurikios lehessen a szerző (34—35. lk.). Georgios *λόγοι καὶ σχήματα* kifejezésében, De exp. Pers. acr. II. 46. v., czélzást talál a műben használatos ezen terminusokra: *λόγος* = 'könyv' (a mű egyes fejezeteinek megjelölése) s *σχῆμα* = 'ábra' (35—36. lk.). Azon közlést, hogy a császár minden hadtudományi munkát elolvasott, Her. acr. II. 136. v., igazoltnak találja e mű forrásszerűségében, abban, hogy példaképekre megy vissza ez is, de nem a Jähnstől¹⁾ kijelentett kompiláló módon, hanem egy önálló fej szabad átdolgozó módjára, különösen Asklepiodotos, Ailianos és Arrianos, sőt még Onesandros adatai körül is, mindössze Vegetius gnómai anyaga az, a melyet majdnem szószerint fordít (37—46. lk.). A Her. acr. II. 140. v. *ἄλλοις, σεαυτῷ, τῷ στρατῷ, τοῖς ἔθνεσιν* szavaiban a mű didaktikus fölépítésének igazolását látja, D. szerint t. i. *ἄλλοις* = alantas tisztek, *σεαυτῷ* = fővezér. *στρατῷ* = katonák, s végül *ἔθνεσιν* a XI. fejezetre utal, mely *Περὶ τῶν ἐχέστου ἔθνους ἔθων τε καὶ τάξεων* szól (46—47. lk.). De — másodsor — a milyen vonásokat talál Georgios elejtett szavaiban Herakleios császár egyéniségéből, azokat is egyeztetni bírja a Taktika szerzőjével. Így az emberszeretet s a vezér atyai bánásmódjának az elve De exp. Pers. acr. II. 88. s köv. vk.-ben és Sch. 174. l., a mély vallásosság Georg. u. o. 99. s köv. vk.-ben és Sch. 3—4. lk., a vezérnek a bajokban katonáival osztozkodása elve Georg. u. o. 104. v. és Sch. 173—174. lk. teljesen egyezik (47—49. lk.). A taktikai mű invocatójában, Sch. 1. l., nyilatkozó Mária-kultuszt Herakleiosról igazolja Georgios Her. acr. II. 12—16. verseiből, valamint Theophanes ed. de Boor 298. és 299. lk.-ról a 610., utóbbi 317. és 318. lapjairól a 627. év s végül a Chronicon paschale ed. Bonn. I. 727. s. köv. lk.-ról a 628. év eseményei alkalmából, a legutóbbi helyen Herakleios saját leveléből (49—52. lk.). Az idősebb Scipio személye iránt különös tiszteletet olvas ki a Taktikából, így Sch. 199. l. alapján: ezt Herakleiosnak Afrika, mint neveltetése helye iránti szeretetéből s e nagy rómaival való lelki rokonságából származtatja, s támogatja Georgiosnak Her. acr. I. 97—100. vk. czélzásával (*ὁ Σχηπίων, σίγησον*) (52—55. lk.). Kiolvassa azonban végül — harmadszor — azon időt is, a mikor s azon körülményeket is, a melyek között a mű keletkezett. A Her. acr. II. 108—140. vk. tanúsága szerint a császár 621 telén félrevonult s magányban tartózkodott 622 husvétjáig, míg csak a perzsa hadjáratot meg nem kezdte. Nos, ez idő alatt írta D. szerint Taktikáját, s ezzel igazolva látja, hogy a mű a perzsa háborúk előkészítésének egyik legfontosabb eszköze (55—56. lk.). Jellemző — úgy mond — a mű létrejötte körüli titkolódzás. Georgiosból persze világosak okai: vágyott az elmélyedésre s az volt a kívánsága, hogy, különösen képek fölébe, semmi ki ne szivárogon előkészületeiből. A császár eljárása, De exped. Pers. acr. II. 57—59. vk., a Taktika utasításainak, pl. Sch. 185. l., megvalósítása volt (56—58. lk.). Ebből a készülése körüli titokzatosságból magyarázza D. először Herakleios kevés gondját arra, hogy neve alatt jelenjék meg a mű. Azután pedig a munkának finom izlésű körök előtt kompromittáló stílusából, a

¹⁾ Geschichte der Kriegswissenschaften. I. München—Leipzig, 1889. 155. l.

mely egyenesen azt tanácsolta, hogy hallgassa el nevét a császár. Környezete s a sereg tudhatta, hogy ő a szerző, — de szélesebb irodalmi körök alig vettek róla tudomást, főleg midőn az arab háborúban mint vezér is lejáratta magát. Hozzávéve, hogy Herakleios után a középgörög irodalom legsötétebb századai következnek, érthetőnek találja, hogy a szűk körben ismert szerzői név e mű elől végleg elveszett s Leó már nem tudja, ki írta. Jellemző, hogy külső formájának gyöngesége lett veszte, de tartalmi kitűnősége századokon át megőrizte, — s ez utóbbi segítségével jutott el D. is a maga eredményeihez (58—59. lk.).

A II. fejezet azon kérdésre felel meg, hogy kik voltak «Herakleios Taktikájának turkjai» (59—70. lk., — innentől kezdve Leó forrását Herakleios nevével jelöli). Nem más nép ez, mint a birodalom határain Justinianos óta szerepet játszó, hatalmas, északi nomád «türk» nép. A Taktika XI. könyvének 3. fejezete azonban a «skytha», ill. «hun»-fajtájú népek közül melléjük állítja a pannoniai avarokat, mint a kiknek velük együtt egyedül «van köztük szervezett hadirend<jük>, a kik erősebbek a rendezett sorokban való harcban, mint a többi skytha népek» (61. l.). E rokonítás alapján D. áttekinti azon északi népekről szóló értesítéseket, a melyek között e két nép kivált. Így az ephthalitákról vagy abdelekről, ugorokról, utigurokról, kazárokról és alánokról szóló értesítéseket, különös érdekekkel az alánokról szóló *Ἀρριανὸς ἑξαῖς κατὰ Ἀλανῶν*¹⁾ s az ephthaliták egy cseléről szóló adatot Herakleiosnál Sch. 108—9. lk. (61—63. lk.). Eredménye az, hogy e népek taktikája egyezik az avarokéval és türkökével, s hogy az utóbbi kettőé csak fokbeli különbséget mutat amazokéhoz képest, szervezett s állandó intézményeket közös elemekből (63—64. lk.). Közös, sőt mi több, ősi elemekből. Ugyanis a mit az albánokról, iberekről s (Herodotos óta) a skythákról és a parthusokról, majd később a hunokról forrásaink közölnek, az annyira összevágó részletekben eltéréseket nem tekintve — az előbbiekből elvonható elvekkel (62—68. lk.), hogy D. egy közös eredetű, azonos alapsajátosságú taktikára következett belőlük. E taktikát a Kr. e. VI. század óta egy óriási területen, nyugatról keletre a Dnyesztertől Kína falaiig, északról délnek az 55—50. szél. foktól a Fekete-tenger északi partvidéke - Kaukázus - Káspi-tenger déli partvidéke - iráni fensík északi része - Imaus alkotta vonalig szakadatlanul kimutathatónak tartja. A roppant terület középpontját az Oxus és Jaxartes folyók környéke, a turáni síkság alkotja, s mivel a legerősebb «skytha» törzsek, a parthusok, hunok, avarok és türkök innen indultak, innen származtatja e jellegzetes, a más népekétől eltérő taktikát, s azt — persze csak a művelődésbeli közösséget akarva általa jelölni — «turáni taktika»-nak nevezi (69. l.). Az avarok és türkök taktikája e rokonságban a legmagasabb fejlődési fokon áll; a hunoké (Kr. u. IV. sz.) a legprimitívebb, a parthusoké (Kr. e. I. sz.) valamivel fejlettebb (69—70. lk.).

A III. fejezet (70—106. lk.) tárgya: «Leó viszonya Herakleioshoz». Fölvetve a kérdést, hogy Leó Herakleiosnak a turkokról szóló fejezetét átírva szem előtt tartotta-e a magyaroknak egykorú had-

¹⁾ Scheffer id. kiadása első felében, 69—79. lk.

viselése módját, a megoldás föltételének tűzi ki Leó átirásai általános elveinek a megállapítását. Várin túlhaladva, Gyomlay nézetei tartóhatósága kérdésében azt kívánja megállapítani, hogy Leó szakértelme tűnik-e ki forrásán tett változtatásaiból (70–72. lk.). Leó bevezetésének 5. és 6. §§-ból önvallomást olvas ki a császári szerző által követni kívánt módszerről. Azt látja belőle, hogy Leó az ő korában hasznavehető és gyakorlatban alkalmazható anyag összegyűjtésére törekszik s anyaga hasznavehetőségét saját hadi tapasztalatai kövén próbálja ki; régi tanokból, a mi beválhat, fölveszi, a mi megvalósíthatatlan, elhagyja; a nyelvi formát kora kívánságához szabja: egy szóval Leó célja egészen gyakorlati (72–74. lk.). A programmot igazolva látja a császárnak eljárásában. Egy pillantást vet e végből: először — régi példaképeihez (Onesandros, Ailianos és Arrianos) való viszonyára. Úgy találja, hogy a hozzájuk fordulás ténye nem ellenkezik a gyakorlatiassággal; kritikai magatartásának pedig a XIV. f. 112. §-a, a VI. f. 30. s köv. §§-ai és a VII. f. 86. §-a egyenes bizonyosságai (74–75. lk.). Megállapítja azután — másodsor — különös igyekezetét annak kiemelésében, hogy egykorú praktikus forrásai is vannak: t. i. vezérei jelentései és atyja, Basileios császár elbeszélései (legnagyobbbrészt ezek alapján írta XVIII. fejezetének a szaraczenokról szóló részét); igyekezetét továbbá egykorú illusztráló példák (Nikephoros Phokas tettei) alkalmazásában (75–76. lk.). Erre következik azután az egész vizsgálat gerince, — a program s a megvalósítás összevetésének harmadik pontja. Leónak Herakleiostól való eltérései között legelsőül a szerkezeten tett változtatásokra utal: a lovassági és gyalogsági szabályzat összevonására, s az egyes könyvek anyagának hol elosztására, hol több hely egyesítésére, mi által forrása didaktikus rendjét megzavarta (ott is nagy nehézséggel sikerült). Leó egyáltalán szerkezetben igen gyöngye. Nem tagadható azonban, hogy fejezetei beosztásában bizonyos logikai rend van: 1–3.; 4–8.; 9–18.; 19–21. (76–78. lk.).

Leó szakszerű kritikájának igazolására — ez ismét elvi előkészítés — összeveti a lovasság felfegyverzéséről szóló részeket, Herakl. I 2, Sch. 19–26. lk. és Leó VI 1–22, Migne PG 107., 721–725. lk., egymás között a kihagyások, hozzátételek és módosítások szempontjából. A két íróból alkotható képek külömbsegeit a szervezet és fegyverzet kérdésében igen jelentékenyeknek találja. (Leónál: idegen eredetű élite- és pótcsapatok hiánya, Herakleiosnak avar mintára szervezni kívánt könnyű lovassága helyett a régi római nehéz lovassághoz közeledés elve) s ez egy jellemző példán igazoltnak látja azt, hogy Leó hadserege tényleges állapotát ismerte; ennek következménye, egyéb járulékos mozzanatokból is ítélve, bizonyos következtességgel abban, a hogy forrásától a gyakorlati élet és a célszerűség szempontjai kívánalmára eltér (79–85. lk.).¹⁾ Ezen itt nyert elvet alkalmazza azután az idegen népekről szóló XVIII.

¹⁾ Közben van két excursusszerű fejtegetés: a 79. l. a Βουκελλάριοι névről (eredete a βουκέλλος, βουκέλλας = lat. buccella [kétszersült] szóból, Herakl. V 3, Sch. 124. l. támogatásával), a 81.-en arról, hogy Herakl. I 2, Sch. 21. l. σπαθία περιτραχήλια περιγύλα-t (= nyakbavetve viselt, görbe kardok) kell olvasni.

fejezet 1—108. §§-ra, a melyek Herakleios XI. könyvének a perzsákról, az avarokról és türkökről, a frankokról és longobárdokról s a szlávokról és antákról szóló tudósításaira mennek vissza. Célja kimutatni, mennyire ismeri Leó az általa említett idegen népek egykorú állapotát s van-e ez ismeretnek nyoma az átdolgozásban. A bizonyítást egy nagyszabású fejtegetésekkel telt részlet (85—96. lk.) hozza. Ebben először is részletesen tárgyalja Leó e fejezetbeli programjával («idegen» és «római» csatarendek tanulmánya s az első 14 §-sal kapcsolatban Herakleios VI. könyvének idegen nevű csatarendjeit; eredménye: a neveknek sok jelentőségük nem volt. azok, pl. a *Σχυδική γυμνασία*, kimutathatóan római gyakorlatok, Leó el is hagyja nevüket, jó okkal, mert korában érthetetlenek lettek volna (85—89. lk.). Azután a 16—41. §§-at tárgyalja, azon eredménynyel, hogy a perzsákról szóló herakleiosai adatokat azért nem alkalmazta a szaraczenokra, csak általános szabályokat alakított belőlük, mert a két nép közti különbség miatt nem tehetette (89—90. lk.). A szlávokról szóló 99—108. §§ közül különösen a többi, mult időben tett közléssel szemben fontos, jelen időben fogalmazott 102. és 107. §§-ból s a föltűnően mult idős 106. §-ból e tételt megerősítve látja (90—91. lk.) s külön is igazolja a XVII. f. 51—56. §§-nak, különösen pedig a *κατά τινων Σχυδικῶν ἢ τινων ὁμοίων ἐθνῶν* kifejezés bonczolásával, a melyben ő a szláv-skythák és turáni-skythák közti különbség érzésére és világos jelzésére ismer (91—94. lk.). A frankok- és longobárdokról szóló 78—98. §§. megbeszélésében szintén a mult és jelen időben közlés kriteriumára épít ugyanazon eredménynyel, mint eddig (94—96). Összegező eredménye az, hogy Leó a czélszerűt és szükségeset fölhasználja, de különbséget tesz az idegen népeknél az ő korában érintetlenül fennállott, valamint a megváltozott s a módosult taktikai és egyéb szokások között (96. l.). Ezen rendkívül alapos előkészítés után tér rá a dolgozat magvát alkotó kérdésre, a türkok (= magyarok)-ról szóló XVIII. f. 42—77. §§-nak a Herakleiosnál az avarokról és türkökről szóló XI. k. 3. f.-hez való viszonyának a megoldására. Methodikus elve itt is a változtatások föltárása, a minek ez esetben annál nagyobb súlya van, mert egyfelől a császár a 42. §-ban hivatkozik a magyarokról való személyes tudomására, de másfelől «itt kétséghívül az eddigiéknél szorosabban ragaszkodik forrása szövegéhez». Különbséget hét helyen tár föl Leó és forrása között: a 43. §-ban (Leó: a skytha törzsek két legkiválóbbikának, a bolgároknak [= türkök] és magyaroknak [= avarok] hasonló hadirendjük van; Her.-nál ily jelzés nincs), a 45.-ben (Leó a herakleiosai türkök' jellemzésében, melyet a magyarokra alkalmaz, betoldja: *παρά τὰς ἄλλας πολυτελείας καὶ τὴν εὐπορίαν* = ,egyéb pompa kifejtése és a jólét mellett'; Her. türkjei teljesen kulturátlanak), a 46.-ban (Leó betoldja a vezérek szigorú és súlyos büntetéséről szóló adalékot; Her. a fokozatot nem emeli ki), a 49.-ben (betoldás: *διωκόμενοι δὲ μᾶλλον προτεροῦσι τοῖς τόξοις*; Her.-nál nincs meg sem itt, sem máshol, pedig — a parthusokról hasonló hallva — a turáni taktika egy vonásának kellett lennie), az 52.-ben (betoldás: kanczák a tartaléklóvak közt *πρὸς... καὶ γαλακτοποσίαν*; Her.-nál csak *πρὸς ἀποτροφῆν*), az 55.-ben (betoldás: a magyar ezredek ,kis' köze; Her.-nál semmi ily közelebbi) s némileg az 56.-ban (Leó: a harczi rend

mögött, málha', 'csekélyszámú őrség'-gel; Her.: 'teherhordó állatok és málha', 'közepes nagyságú őrség'). Hogy ily változtatásokat tehesen, Leónak alaposan kellett ismernie a magyarok szokásait békében és háborúban! Meggondolva, hogy a bolgárok és magyarok harczmódját hasonlóknak mondja, e hasonlóság pedig nem lehet kölcsönös átvétel eredménye, hanem a közös őshazából hozott taktika egyezik náluk; továbbá meggondolva, hogy a bolgárok a VII. század óta bizáncziak közelségében élve a IX. században még mindig egyeznek harczmódor dolgában az őshazából alig azelőtt kimozdult magyarokkal: azt kell mondani, hogy a magyarok «ebben az időben . . . teljes tisztaságában képviselik az ősi turáni taktikát». Minthogy az avarok-türkök s a magyarok között lényeges különbséget csak a békés kultúrában előrehaladottság terén olvas ki Leóból, azon második megállapításhoz jut, hogy «a türkök és avarok hadi taktikája a maga összes speciális és jellegzetes vonásaiban érintetlen tisztaságban áll fenn a honfoglaló magyaroknál». Meggondolva, hogy az összes többi népekről változásokat jegyzett fel Leó személyes tudomás alapján, elképzelhetetlen, hogy ne vette volna észre a magyaroknál történt változást a türkökhöz képest, ha ilyen lett volna. Leó kivételes eljárásából azt veszi ki, hogy a magyarok «képesek voltak az ősi turáni taktika legfejlettebb formáját, a mint ezt a VII. századi türköknél és avaroknál látjuk, háromszáz éven át is érintetlen tisztaságban fenntartani». E megállapítás a 96–103. lk. fejtegetéseinek eredménye. Leó programja ezzel a gyakorlatban igazolva van (103–104. lk.). Gyomlay nézeteivel eddig négy helyen polémizált (86., 89., 89–90. és 94. lk.), végül még két Leó-féle helyet tárgyal vele szemben: XIV. f. 42. §. (ἐν + genit. = 'nál') és XII. f. 6–7. §§ (türkök és avarok elhagyása szabály Leónál; a Συδική γυναικα bizánczi gyakorlat; a magyaroknak voltak tartalékcsoportjaik); megengedi ellenben, hogy Leó gyöngye az egész mű szerkezetében, sőt mondatszerkesztéseiben is, hozzáteszi azonban, hogy a végső szót csak a várva-várt kritikai kiadás után fogják e kérdésben kimondhatni (104–106. lk.).

Az utolsó, IV. fejezet «Leó magyar vonatkozású adatainak kritikája» (106–121. lk.). Ha Gyomlay annak idején «más, Leótól egészen független források» segítségét kívánta az avar-türk és magyar harczmódor azonosságának igazolására, miután D. egy módon hozta már a tételt, most e kívánt másikon hozza az igazolást nyugati és keleti kútfőkből: egyik részről Liudprand, Widukind, Folcuin, Gerhard, Benedictus és Ekkehard iratait a 899 és 955 közötti évek eseményeiről, másik részről Maszúdi, Ibn Rusta X. és Gardízi XI. századi értesítéseit a magyarokról, ill. hasonló népekről. A párhuzamos helyek egész sorával igazoltnak látja, a XVIII. k. 45–60. §§-ban között adalékok föltétlen találó voltát. Úgyszólván mindegyikre van nyugati vagy keleti bizonyosság. Többet, mint Leó (vagy Herakleios), nyújtanak ugyan ez idegen források, így Ekkehard MHK 339. l. beszél a magyarok szekérkerítéséről táboraik körül, más adatok szólnak a városstromló módszerekről, csatakiáltásokról s kémlelésről: ezek helyességét azonban nem lehet kétségbe vonni, hisz a szekérkerítés pl. analog (kazárokról szóló) adat szerint megvolt a turáni taktikában is. Ellentétes adat, mint pl. Maszúdié MHK 281. l. a magyar ezredek

számáról s elhelyezéséről, félreértésnek bizonyul (107—118. lk.). Szóval: az összhang teljes háromféle forrásunk között, s ez annál is fontosabb, mert hadtudományi ismeretek nélküli forrásainknak a magyar harczmodor speciális esetekben alkalmazásáról szóló adalékai igazolják a szakértő hadvezérek rendszeres fejtegetéseit (118—119. lk.). Erre következik egy legvégső összefoglalás (119—121. lk.), az, melyet én az egész tartalmi ismertetésnek élére állítottam: Leó adatai értékének teljes elismerése.

E szándékosan ily bőségesnek fogalmazott ismertetés világos képet adhat D. dolgozatának jelességeiről: a combinatiós anyag nagy tömegéről, az átfutott terület terjedelméről, a távlatok szélességéről, a fölépítés biztosságáról és arányosságáról. Ha hozzáteszem a dicséretet a nyugodt, széles medrű előadásra, az egészében diszkrét, tárgyilagos polémiára: méltán jellemeztem s bizonynival elismeréssel találkozok azon ítéletem, hogy e mű a hazai középgörög-tanulmányok termelésének legjava közé fog tartozni minden időkre.

A maga egészében, témájánál fogva, úgy, mint ezt maga is kívánja (4. l.), Gyomlay i. művéhez kell mérnünk, hogy eredményei helyét kijelöljük az eddigi kutatásokéi között. Előtte nem kétséges, hogy D.-nak sikerült eloszlatnia, úgyszólván teljesen, azon aggodalmakat, a melyekbe Gyomlay Leó művének a *ῥῶπορι*-ról szóló, Maurikios (= Herakleios)-tól függő részleteit, különösen a XVIII. fejezetet borította. Ezentúl nem lesz szabad többé Leót teljesen mechanikus, meggondolatlan, kiíró plagiátornak tekinteni, a milyenné ezelőtt torzúlhatott a róla alkotott kép. Az értelmes tudatosság, az egykorú viszonyok számbavétele oly elvek lesznek a császár műve megítélésénél, a melyeket természeteseknek fogunk tartani, s csak azon csodálkozunk, hogy kerülő, letérés után ily fáradsággal kellett újra rájuk találunk. D.-nak nagy előnye Gyomlayval szemben a Taktikának egyéb forrásaihoz való viszonyára is vetett tekintete (74—76. lk.) — bár hogy ez nem elég a legtávolabbról sem, nemcsak egyéb helyek, de főleg a szaraczénokról szóló XVIII. f. 109—157. §§ s a XIX. f. szempontjából, meg fogja engedni, a ki XIX 1 Migne PG 107, 989. l.-on megfigyeli az *ἀφ' ὧν σποράδην ἀνέγνωμεν*-t s a XVIII 132. u. o. 976. l.-on csak helyi vonatkozású erősítgetést és nem programmot lát —; aztán a kérdés lényegének éles elhatárolása egy tömör magvává (96—106. lk.), a melyre vonatkozik minden, a mi az 59—96. és 106—118. lk. áll; végül a desideratum, a 'próba' végrehajtása; s a hogy mindez tökéletes egységben, a legnagyobb fegyelmezettséggel, szükségtelen nagyobb kitérések nélkül (szerkezeti fölöslegeknek ítélem mindössze is a 79. l. 1. j.-t [bár állásfoglalásával egyetértek] s a 81. l. 1. j.-t [ennek állításához már szerintem szó fér]), következetesen halad a cél felé. Az eredmény, mint tudjuk. átlós ellentéte a Gyomlayénak: Leó föntartás nélküli teljes rehabilitálása. Azt a kérdést, hogy a D.-ét fogadjuk-e el most már ama másik helyett, azzal kell megtoldanom, hogy teljes egészében-e, vagy ez is módosításra szorul. En a magam részéről, habár azt tartom, hogy új vizsgálatok számára D. műve lesz ezentúl a kiindulás, mégis azt hiszem, hogy az általa vetett alap, de az épület mindenesetre, módosulásokon fog átesni. Nézetem szerint a következő főbb pontokon.

Abban a 85—104. lk.-ra terjedő részletben, a melyben D. azt

kutatja, hogy Leó hogyan, mily elvi alapon veszi át forrásának XI. könyvéből az idegen népekre vonatkozó adatokat, arra az eredményre jut minden egyes népnél is s összefoglalásában is, hogy Leó 1. részben új elemekből — új fejezetet nyit birodalma legnagyobb ellenségének, a szaraczénnak, 2. teljesen mellőzi a korában végképen leszerepelt avarokat (ez a megállapítás már a 80. l., a mihez azonban nem egészen quadrál a 105. l.), azután 3. részben mellőzi a perzsákat, kiket, ha épen megemlékezik róluk, egy *πoρé*-vel történeti távlatba tol, végül 4. multjuk és jelenük szerint különbséget tesz a szlávok, valamint a frankok és longobárdok népéről szóló közléseiben. E tények mind helyesek és igazak. Ezekből azonban következetes lépés vezet tovább a magyarokról szóló részletek helyes kritikájához. Nélkülözöm, hogy D. ezt nem tette meg. E tekintetben 96—104. lk.-ra terjedő fejtegetései, épen az egész mű gerincze, kiegészítésre szorulnak. En a dolgot — röviden — így látom. Leó a turkok (= magyarok)-ról szóló részben, XVIII 42—77, mely oly föltűnően szorosan követi forrását (D. 96. l.), sehol sem tesz különbséget azoknak régi és az ő korabeli viszonyai között; magától értetődő természetességgel vet közbe előadásába róluk egyet-mást a megelőző 22. és 40. §§-ban is (a 22.-ben különösen fontos, hogy, a szaraczénok mellett, mint par excellence nyilas népet említi őket, forrásától függetlenül, mert annál, a Sch. 18. és 304. lk. szereplő *ρωμαῖοι* és *περσιστῖ* nyilazasmódokból ítélve, maguk a rómaiak és perzsák tünnek ki e nembn [ezt különben D. 99. l.-hoz is kiegészítésül, azon megtoldással, hogy Sch. 262. l. sem mellőzhető e pontnál]); de főleg — s ez a kérdés lényege — nem érezteti sehol a különbséget forrása *Toῦρχοι* népeve s az ő általa, 888. évi szövetségük (s a Theophanes contin. ed. Bonn. 854. l. tanúsította kezes-tartás) alatt megismert (magyar) nép *Toῦρχοι* neve között (v. ö. különösen a 42. §-t). Ebből az következik: Leó meg volt győződve róla, hogy forrása ugyanazon népről szól, a melyet ő is *Toῦρχοι* néven ismert. Ez szerintem a magyarázata annak, hogy forrására minden korlátozás nélkül rábízta magát s mindössze, *μετρία πείρα*-jára hivatkozva, pár helyen tett betoldásokat. D.-nak 97., 98., 100., 102., de főleg 103. lk.-on elejtett szavaival ellentétben (utóbbi helyen a magyarok «elődei»-ről s «a régi türkök és avarok»-ról beszél) azt tartom, hogy Leó elejétől végig sohse hitte, hogy forrásának a *Toῦρχοι*-ról szóló adatai s a maga tapasztalatai között a népre vonatkozólag egyáltalán valami, sőt hogy részletben jelentékeny különbség van. Ezen eredményt nézetem szerint többféleképen lehet gyümölcsoztetni Leó írói arczképének kiegészítéséhez. Forrásával szemben tudatossága (ennek erőteljes és igaz hangsúlyozása mindig D. érdeme lesz) erős bizonyyságot nyert vele: Leó nem az az író, a ki — forrásának a maga korához nem illését tudva, mégis — vakon átirja az általa ismert, újonnan birodalma közelségébe került nép jellemzésére egy századokkal előbbi népnek egykorú jellemzését. De bizonyyságot nyert általa egy oly tény is, a mely van ily fontos: forrásának chronológiája felőli tévedése. Alig van nevezetesebb és fontosabb mozzanat Leónak forrásához való viszonya megítélésében, mint Leó ezen datálása róla: *οἱ νεώτεροι* vagy *νεοί ταχτικοί* (érintve D. 71. l., a 2. j.-ben is [hogy ez nem kallódott el, Vári különös

gondjának az eredménye]). Az én tételelem igazolja a *ῥεωρεος* és *ῥεος* jóhiszeműségét, s viszont erősítést nyer maga is a jóhiszeműségek találkozásából. Az természetesen egészen más kérdés — erről alább lesz szó — igaza van-e Leónak vagy sem datálásában, ellenben egészen bizonyos szerintem, hogy ezen itt közölt megállapításom csak Leóra s nem forrására alkalmazható. Az én fejtegetéseimhez hasonlólt indított meg t. i. Vári Rezső a Byz. Zeitschr. 19 (1910) 553. l-ján Aussaresses „L'armée byzantine“ja bírálata alkalmával, azonban fél útról a Leónak forrásul szolgált Taktika felé kanyarodott le. Darkónak „A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál“ cz. műve 45. l-jának azon eredményéből kiindulva, hogy a *Τούρκοι* név a VIII. sz. óta jelenti bizánczi íróknál a magyarokat, úgy okoskodott: lehetetlen, hogy Leó ne tudta volna, „mily népre alkalmazza ő a maga Taktikájában az ú. n. Maurikiosnak a *Τούρκοι*-ről közölt adatait“; ha pedig ez így van, akkor — úgy mond — azon hypothesishez kell folyamodnunk, hogy „az ú. n. Maurikiosban a *Τούρκοι*-ről szóló értesítés akkor keletkezett, midőn a bizáncziak először ismerték meg a magyarokat, azaz a VIII. században“. Nem: ez nem a helyes, illetve — egyelőre — legközelebb eső út. Tekintve, hogy Leó forrásának *Τούρκοι* szavát az ő általa ismert nép nevével teljesen egyenlőnek, egyenlő tartalmúnak érzi s hogy a népről régi dolgokat, illetve régi vonásaival ellentétes vagy fejlődést mutató újakat tudatosan kiemelve nem közöl, egyelőre csak azon következtetést vonhatjuk le csupán, hogy Leó forrása adalékaiban a magyarokra vonatkozó adalékokat látta, s hogy forrását ő csakugyan *ῥεωρεος*-nak, a VIII. századból vagy akár hozzá még közelebbi időből valónak képzelte. Vári véleményére nyomatékka utalok, nemcsak, mert D. nem vonta be fejtegetéseibe, pedig alaposan ide tartozik, hanem azért is, mert épen D. egykori megállapításából építettünk mi, idegenek, Vári is, én is.

Azt tartom: ezt a Leónak forrása felőli egyéni véleményét kell eljárása megítélésénél a legelső sorban felvonultatni. Hanem természetesen az a kérdés merül föl azonnal: mint állja meg helyét e mellett, sőt szükséges-e egyáltalán azon impozáns tömegű bizonyító anyag, melyet D. hozott, t. i. egyfelől Leó előttre, ill. korára is (mert hiszen a Leó által a magyarokkal egyidejűleg elintézett bolgárok is turáni skythák: 97. és 102. lk.), a századokon, sőt összesen (a Kr. e. VI. sz. óta) közel másfél évezreden át egyetemesen, csak épen különböző fokokban nyilatkozó „turáni taktika“ megkonstruálása (59—70. és 102—103. lk. s passim végig), másfelől pedig a nyugati és keleti kútfők tanuként felsorakoztatása Leó igaza mellett. Félek, hogy az előbbi, nagyszabású combinatorius értékének minden elismerése mellett is, dogmatikus beöltöztetése, különösen pedig az a körülmény, hogy a Kr. e. VI.—Kr. n. VII. századig terjedő időre megconstruálva mint félig kész elv kerül alkalmazásra s részben bizonyítva (v. ö. 97. s köv., kül. 102. l.), részben bizonyíttatva (102., 120. lk.) szerepel Leó kritikájában, mielőtt (illetve, mint kimutattam, a nélkül hogy) meg lenne oldva Leó személyes viszonya forrásához (t. i. — vélt helyes tudomása róla), első tekintetre, nem fogja a kellő elismeréshez segíteni. Az én elvi álláspontom szerint is, ha Leó már forrásában a magyarokról szóló jellemzést vélte találni, valóban másodrendű e

kérdés, mert hiszen Leó nem azonosít, így nem kell nagy kerülővel igazolni eljárása jogosságát. De nem mellékes azért! Ha t. i. Leóra nézve közömbös is az egyes népek taktikája közötti rokonság, a mint-hogy a legközelebbi kapcsolaton, t. i. a bolgár-magyar «hasonlóság»-on kívül (talán idevehetnők még a 91., ill. 92—94. lk. nagy fejtegetéseit s eredményét XVII 51, 925. l.-ról, a szláv-skythákról, ha nem volna itt aggasztó az, hogy e népségek Leó «korában még nem sok vizet zavartak Bizáncz körül» [D. 94. l.] s ha nem tartanám nehezen összeegyeztethetőnek Leó «pædagogiai célzatosságá»-val, mely őt elemi dolgok számtalanszor ismétlésére csábítja [78. l.], azt, hogy e messzi népre ily homályosan tett célzással vezéreit félreérthetetlenül «világosan tájékoztatta» [94. l.]) más rokonságról nincs is fogalma, ez a rokonsági kérdés reánk nézve nem mellékes. Ezt külön tisztázva, tárgyi próbául alkalmazhatjuk, sőt kell is, hogy alkalmazzuk Leóra. Hogy ezt elvégezte, D.-nak elismerés és köszönet jár érte. Hogy erélyes fogalmazásaival a 102. és 103. lk.-on én nem értek teljesen egyet, s hogy engem az 59—70. és a 120. lk. jobban kielégítenek, ebben az állásfoglalásomban közölt eltérő, «irodalmi» szempontom támogat. S néhány más meggondolás. Hogy az avarok és türkök taktikáját, az ősi turáni taktika legfejlettebb formáját, összes specialis és jellegzetes vonásaiban érintetlen tisztaságban tartották volna fenn a honfoglaló magyarok 300 éven át (102—103. lk.), ez a tétel Leónak forrásához az én nézetem szerint való viszonyából egyáltalán nem következik, de attól függetlenül is csak nagy nehézségek árán állhat meg. A közvetlen átvétel bebizonyítva nincs (a XVIII. f. 43. §. türkök = bolgárok, avarok = türkök [sc. magyarok, sic!]) modern, Leótól idegen azonosítása által a legkevésbé, közvetítés fölvétele (türkök—kazárok—magyarok) a VII. századi türkök s a IX. századi magyarok harczmódja teljes azonosságát kizárja. A teljes azonosság, azaz a 'turáni taktika' szívósságának hitében, ha figyelmen kívül hagyjuk Leónak a bolgárok harczmódján esett változásokról s a magyarokéhoz csak épen hasonlóságáról szóló értesítéseit (XVIII. f. 43., 45., 65. és 75. §§.), dogmatikusabbak leszünk Leónál is s a magyaroknak a 'turáni taktika' képviselői között oly megkülömböztetett helyet jelölünk ki, a melyet alig lehet igazolni. A magyarok a rokon fajú, élet- és harczmódú népek között a IX. s a következő századokban, midőn keleti és nyugati forrásaink adatait összevetve alkothatunk képet róluk, igen kiváló helyet foglalhattak el; harczmódjuk s életviszonyaik szakemberek (Leó) s laikus írók (keleti és nyugati kútfőink) szemében épen az ő saját hadi és békés kulturviszonyaiktól elütőknek, egyszersmind azonban a bizánczi hagyományos schemák, így a 'skytha' betöltésével bizonyos kapcsolatba beillőknek tűnhettek föl; — azonban nem, mert közvetlen örökösei a VII. századi, legmagasabbra fejlett, akkoriban az avarok- és türköktől őrzött 'turáni taktika'-nak, hanem, mert már ki tudja, hányadik ősi hazájuktól fogva, ki tudja, mily messziről s mióta, bírták ők is azon elemeket, a melyeket primitív kultúra közössége valóban egységesen teremtetett meg a középpázsiai népek soraiban egymásután, a melyeknek továbbépítésén azonban ők ép úgy dolgoztak maguktól s átvételekkel, mint akármely más nép; mint az avarok is magukra külön (v. ö. D. 70. és 118. lk.), úgy a magyarok is kezdettől fogva, a IX. század előtt ép úgy, mint azután. Leó és

a keleti s nyugati kútfők egyezése nem csoda, mert hiszen ez utóbbiak a rendszeres irodalmi mű adalékainak exemplaris tanúsítói (így helyesen D. 119. l.), — Leó hitelessége és reconstitúcióra alkalmassága kétségtelen és természetes, de nem a 'turáni taktika' 300 éves érintetlen tisztasága folytán (hiszen a turáni szívfósság pusztá feltevés a bolgár s per analogiam a D.-tól kimutatott frank-longobárd és szláv átalakulás tényei mellett!), hanem az általa adott értesítésnek, «irodalmi rajz»-nak valóban értelmesen és tudatosan alkalmazott elemei folytán. Rajza tipikus, schematikus — hiszen kész képet fest át — de rajza igaz elemekből áll (ezt alakításai bizonyítják): a mit átírt, azt csak azért írta át, mert tudomásával legalább is ellenkezőnek nem találta.

Még egy új szempontot! Nekem úgy tetszik, hogy Leó rajza az ő «türk»-jeiről igen nagy érdeklődéssel és kedvteléssel festett rajz, műve egész jelleménél fogva taktiko-stratégiai alapon, de valósággal ethnographiai s last not least diplomáciai ellenőrzés alatt. A «hóhér» szerep ugyan (42. §) őseinknek nem nagyon jól áll, de végtelenül jellemző a császár vélekedésére a 42. egész fejtegetésével együtt, a melyhez méltán csatlakozik a 76. § azon véleménye, hogy «οὐτε μὴν πολέμοι νῦν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ὑπάρχοι Ῥωμαίοι σπουδάζουσιν εἶναι». Ez is rendkívül fontos szempont Leó megítéléséhez, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy Leó igazi ellenségnek, kik miatt Taktikáját írta (XVIII 142, 981. l.), a szaraczenokat tartja (D. 76. l.) s hogy (a letűnt perzsák és avarok kivételével) az összes fölemlített népeknél bizánczi fölényen állapítja meg vagy a hozzájuk való hasonulást szlávokról: D. 90. l. [hogy στρατεύεσθαι κατὰ τῶν Ῥωμαίων πολεμούντων εἰδνῶν ἐξ-παίδευσεν a taktikájuk megváltoztatását is jelentí-e, kétségesnek tartom], bolgárok: 65. §) vagy oly jellembeli depravatióját, a mely őket, sőt őt magát is érinti (frankok-longobárdok: D. 94—95. lk.), mindegyiknél azonban kivétel nélkül a birodalomhoz való diplomáciai viszonyukat. Nos, e tekintetben a császárnak igazi novum a magyarok voltak, kik a szlávokhoz hasonló szolgálatra alkalmasoknak tetszetek a körmönfont bizánczi diplomácia szemében (v. ö. 76. és 101. §§). Egy jó reménységekre jogosító nép felé s ily érdeklődéssel forduló író rajzában otromba hamisítványt látni s csak várni is ellenkeznék minden észszerűséggel. Ha egyszer a kérdést ily szempont alá állítottam, végezetül meg kell állapítanom, hogy a 83. s köv. lk.-ról, a részletkérdésben helyén való s igaz megállapításokat a 120—121. lk.-on általánosítva nem szívesen látom. A hadvezéreknek nyújtani kívánt «tanulság» vesszőparipája Leónak; hogy a magyarok taktikájáért nem lelkesedik s nem ajánlja őket, értem, mert, bár adalékai nagy része a hadtudományba vág, érdeklődésének igazi oka és alapja nem ez; a türk-avar (= turáni) taktikát elintézte már avar-kihagyásaival, az ő türk (= magyar)-jai ismertetésénél egyetlen jelet sem ejt el felőle, hogy különös a gondja rá.

Mig az eddig tárgyalt II., III. és IV. fejezet (59—121. lk.), ez az összefüggő nagy részlet, bár új, mindamellett, hogy úgy mondjam, normális eredményeket hozott, addig az I. fejezet (5—59. lk.), a melynek megbeszélésére térek most át, valósággal szenzáció erejével ható megállapítást hozott: azt, hogy a Leó forrásául szolgált, eddig vagy

Urbikios- vagy Maurikios-félének nevezett Taktika Herakleios császár munkája s 621/622 telén készült. A fejezet főeredménye ez (23. s köv. lk.). D. azonban ennek is előzetes alapot vetett a mű egységéről s didaktikus módszerességéről előrebocsátott fejtegetéseivel, s ezek nem kevésbé jelentékenyek. Ezen fejezet eredményeit már nem elég Gyomlayéhoz mérni, igen jelentős és tartalmas — főleg külföldi — irodalom eddigi eredményeinek próbakövét kell kiállania. A főeredmény abszolút újszerűségét meg kell állapítanom. Eddig, a kik a művet Maurikios császárnak tulajdonították, csak legföljebb annyit mondtak, hogy azt Herakleios császár perzsa hadjárata előtt forgatta: így Bury¹⁾ és Pernice.²⁾ Darkó egy lépéssel tovább visz bennünket. A történeti célzások azonosításában Gyomlay dolgozott legjobban kezére D.-nak, segítségével azonban csak 586-ig jutott volna föl terminus post quem-ig. Itt is tovább megy egy lépéssel. A Sch. IX 2 206. l.-on közölt herakleiai kudarcz időpontja megállapításánál újra fölveszi a már-már elfeledett, Sch. 473. l.-on meglévő 619. évet. Ezzel az utóbbi lépéssel eleve elestek a Maurikios szerzőségét vagy általán a VI. sz. végéről való eredetet hívóknak a tételei, a melyeket különben egymásután megczáfoltak, valahányszor felmerültek: Förster-³⁾ Zachariä von Lingenthal,⁴⁾ Gyomlay-t s Aussaresses-t⁵⁾ Vári id. művei mellett C. M. Patrono⁶⁾ (külön csóda Bury és Pernice passzivitása); el az egyébként is bizonytalan Zachariä von Lingenthal-féle Rufus-elmélet; s egyetlen komoly ellenfélnek maradt Vári „Zur Überlieferung mittelgriechischer Taktiker“-ja erős kardoskodásával a Taktika VIII. századi eredete mellett. Nekem persze jelentős az azonos ítéletű, szintén id. Aussaresses-recensió is. D. művének I. fejezetét, mint ismét maga teszi, főleg Vári nyilatkozataihoz kell mérnünk.

Az egység kérdésében, úgy látom, Vári eléggé szűkmarkúan, D. igen nagylelkűen ítélkezett. Míg amaz, Zur Überlieferung 71–72. lk., elveti az *εισαγωγή*-t s a XII. k.-t az eredeti fogalmazványtól, ő mindkettőt az eredeti compositio alkatrészeinek minősíti, a *καταγραφὴ φασσάτου*-t s az *ὀρθοκίου ἐπιτήδευμα*-t kivéve (11–13. lk.). A valószínűséghez nyilván közelebb esik ez a kettős megállapítás. Először: az *εισαγωγή* s az I–XI. könyvek egy kerek egység, Sch. XI 1 253. l. szerint «*περὶ καβαλλαρικῆς τάξεως καὶ στρατηγίας*», melynek az *εισαγωγή* bevezetése s a Sch. XI 5 utolsó mondatai 289. l.-tól 290. l.-ig (nem mint most fejezetet, hanem) az egész művet záró szavai; egyezéseik e közös szerep (s persze a közös eredet) folyományai. Hogy ez egy kerek, s épen itt záródó mű, kétségtelenül bizonyítja

¹⁾ History of the later roman empire. Vol. II. London, 1889, 225. l.

²⁾ L'imperatore Eraclio. Saggio di storia bizantina. Firenze, 1905, 103. és 132. lk. útál arra, hogy Herakleios praktikus eljárása egyezik a Taktika utasításaival.

³⁾ Studien zu den griechischen Taktikern. II. Kaiser Hadrian und die Taktik des Urbicius. Hermes 12 (1877) 455. s köv. lk.

⁴⁾ Wissenschaft und Recht für das Heer vom VI. bis zum Anfang des X. Jahrhunderts. Byz. Zeitschr. 3 (1894) 440. s köv. lk.

⁵⁾ L'auteur du Strategicon. Revue des Études anciennes 8 (1906) 34. l.

⁶⁾ Contro la paternità imperiale dell' Ὀρθοκίου Τακτικὰ στρατηγικά. Estr. dalla Rivista Abruzzese di Scienze, Lettere ed Arti. Anno 21, fasc. 12. Teramo, 1906.

a Sch. 289. l. e kifejezése: ἐν τῇ παρούσῃ βιβλῳ (részben így már Vári Zur Überlieferung 71–72. lk.). Másodsor: a XII. könyv e zárt composition kívülálló, talán függelékként eredetileg csatolt (hisz témája kiegészíti bizonynyal az elsőt), de magában kerek, zárt egész, a vegyesen kívül «περὶ πεζικῆς τάξεως» (XII 8 Sch. 29. l.); nem nagyobb egészbe tartozó szerkezeti elem, hanem maga-magában álló, a megelőző nagy mintájára megszerkesztett individuum. Phrasisainak az egész mű *εἰσαγωγή* jára s a XI l-re ütése onnan van, mert tetszetős phrasisokat utána mondani a mintának itt napirenden van; külön egyediségének maga nyújtotta bizonyítékai pedig: 1. a Sch. 300. l. e phrasisa: *Τὰ δὲ περὶ τούτων κεφάλαια ἐν ἐνὶ συλλέξαντες τῆς κατὰ μέρος διηγήσεως ὑπετάξαμεν*, de főleg 2. a 314. l. e kifejezése: *ἀπερ εἰρηται ἡμῖν ἐν τῇ τῶν χαβαλλαρῶν συγγραφῇ* (mint a XI. k. végén *βιβλος*-ról, úgy beszél itt *συγγραφῇ*-ről, mikor a másik nézet szerint *λόγος*, sőt az előbbi esetben akár *κεφάλαιον* kellene, hogy álljon). Hogy az *ἡμῖν*-ből arra kell-e következtetni, hogy a két művet egy szerző írta, igenlő feleletet mernék adni, ellenben az egész egység- (s a szerintem összefüggő recensió-) kérdésben továbbbi tárgyalásra kell kitűznöm a Sch. 353. l. e helyét: *Ὅτι διαφοροὺς μὲν θέσεις στρατοπεδείας ἔτοι φοσσάτων εἰ ἀρχαῖοι παραδεδώκασιν, ἐπαινεῖ δὲ ὁ συγγραφεὺς τὴν παραμύχην τετράγωνον*. Ki utal és kire ezzel a *συγγραφεὺς*-szel? Egy bizonyos: e szónak nyoma sincs az I–XI. könyvekben. Egyéb különbségeket kijegyzett még Vári i. h. 71. l. s számuk szaporítható volna. Ezek mellett a D. fölhozta utalás az I–XI. könyvekből a XII.-re (noha megjegyzendő a *καταγραφῇ* szó) megállhat ugyan (sőt én kiegészítem: idevág a II 2. Sch. 53. l. utalása is: *εἰ μὲν πεζικὸς σύνεστι στρατός, ὥς δηλοῦται ἐν τῷ περὶ τούτου λόγῳ, οὕτως τὴν τάξιν ποιεῖσθαι, sőt — talán — V 1 Sch. 122. l. utalása is: ὥς δηλοῦται ἐν τῷ περὶ ἀπλήκτων λόγῳ* [Sch. 449. l. és Vári i. h. 87. l. nagy aggodalma], párjával I 9 Sch. 41. l.-pal: *κατὰ τὸν περὶ ἀπλήκτων λεχθέντα λόγον*, a mi a XII. k. 8. f. 22. §. Sch. 349. s köv. lk.-ra utalhat), de az összeolvasztás folytán létrejött egység-nél többet nem bizonyít. A D. egység-hite azonban rokonszenvesebb, az Aussaresses-féle „fragment-jellemzésről nem is szólva, a Vári-féle előszótól is megfosztásnál.

A didaktikus módszeresség általános kérdésében (főleg a 77. l. megjegyzése után) egyet fogunk érteni D.-val s itéletét Vári Aussaresses-rec. 551. l. mellé állítjuk, azonban nem tartom megfelelőnek egyes részleteit. Így a hármas tagozást és jellemzését: I–III. kk.: legénységi, IV–VI.: alantas tiszt, VII–XII. kk.: vezéri tudnivalók. Más didaktus egységeket, mint I–VI. és VII–XI. (+ XII.) kk., nem bírok megkülönböztetni a műben. Az első részlet alapvető ismereteket (de egyszersmind vezéri teendőket) foglal magában, melyekre a VII. s köv. könyvekben utalások történnek. A mi azonban a legfontosabb: e mű nem maga akarja a különböző fokozatok szükségletét kielégíteni. Ez szól egészében a hadvezérnek, s csupán a fejtegetés egyes részleiről tartja úgy a szerző, hogy ismerniök kell az alantasoknak, le a legénységig; megjegyzi tehát, hogy a vezérnek írásban külön utasítások alakjában kell közölnie velük az ismeretanyagot, rang, értelmesség és felelősség foka szerint különböző mennyiségben. Ez az utasítás a VII. k. 16. és 17. f.-t foglalja el Sch. 166–173. lk.

(utána csinálja a XII. k. Sch. 361. s köv. lk.). A fölülről lefelé ható pædagogiai irányítás is csak elv tehát e műben, a melyre utal, de nem maga valósítja meg.¹⁾ Ezt az ellenvetést főleg D. 46. l. azonosítása miatt teszem.

S most, az utóbbi hely érintésével, a legfontosabb kérdéshez értem: a datáláshoz, a Herakleios-elmélethez. Az utóbbi megalapozása, pisidai Georgios egyes helyeinek interpretálása a legérdekesebb kísérletek egyike. Új, mert a D. által benne kiválasztott részleteket senki még, sem Theophanes vagy kiírói, sem senki modern historikus, még a Burytól (i. h. 225. l.) túlságos bizalmáért csipkedett Drapeyron sem értékesítette ily meglepő eredménynyel. Nézetem szerint azonban az eredmény nem megnyugtató s D. kitünően felépített bizonyítása csak kísérlet marad, de ismétlem, mindenkor rendkívül érdekes kísérlet. D. eredményét számos rokon interpretálással kell összemérnem. Az említett historikusokon kívül főleg E. Gerlandnak „Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios“ cz. dolgozatának²⁾ kül. 346. s köv. lapjaival, valamint Norman H. Baynes-nek idevágó cikkei közül a „The first campaign of Heraclius against Persia“ cz.-nek³⁾ kül. 696—697. ll.-val.

Pisidai Georgios költeményeiben négy közvetlen főhely s egy közvetett van, a melyeket részletesen újra kell bonczolnom.

Az első: EP (ezentúl = De exped. Pers.) II. 38—51. vk. (D. 24. és 26. lk.) Herakleios császár, miután átkelt az ázsiai partokra 622 áprilisában,⁴⁾ útját szárazon folytatta tovább Kappadokia belsejébe Nikomédiából Csasareába, hogy ott egyesítse s kiképezze hadait.⁵⁾ A mi EP acr. II.-ben Georgiosnál áll, az mind ezen menetelésre, csapatösszevonásra és kiképzésre vonatkozik. Így mindjárt a 38—39. vk.: *Σὺ τὰς ὁδοὺς μὲν εἰργάσω στρατηγίας, τοῖβους δὲ τὰς σῆς τακτικῇν εὐτεχνίαν* (magy.: «Te útadat hadvezetéssé, ösvényeidet pedig taktikai ügyeskedéssé tetted», azaz: «Utaid valósággal hadvezetések, ösvényeid taktikai ügyeskedések voltak») a Nikomédiából szárazon tett menetelésre vonatkozik.⁶⁾ *Τροῖβος* = út: EP II 268, III 291, H (ezentúl = Heraclius) I 188 (~ *τετροιμμένη*: H II 52); *τακτικῇ εὐτεχνία*-hoz v. ö. EP II 362 *τακτικαὶ εὐτεχνίαι* s BA (= Bell. Avar.) 319 *τακτικαὶ ἀγρυπνίαι*: *ἐργάζομαι*-hoz EP I 129, III 289, BA 240—241 és 152. Az út viszonyaira czéloz a 40—41. sor phrasisa is. A 42—48. sorok azonban a csapatok összevonása után velük itt, Kisázsziában végzett munkára,⁷⁾ a mit (s a sereg állapotát) EP II 12—31. s H I 122—130. vk.-ben is jellemzett már. E helyeket be kell vonni az interpretálásba. A *φιλὸς πρακτικὸς λόγος, ῥυθμὸς τε καὶ κανὼν πάσης εὐβουλίας* (EP II 42—43) tervezgetések, megbeszélések alkalmával mutatott reális gondolkozásra és szavakra czéloz

¹⁾ Rendkívül jellemző, hogy megteszi, «te» és «ti» megszólításokkal rendelkezéseket fogalmaz a Festschrift für Urlichs (Würzburg, 1880)-ban kiadott töredék, 119₉—121₃₄ lk.

²⁾ Byz. Zeitschr. 3 (1894) 330. s köv. lk.

³⁾ The english historical review 19 (1904) 694. s köv. lk.

⁴⁾ Pernice i. h. 112. l.

⁵⁾ Pernice i. h. 114. l.

⁶⁾ Gerland i. h. 346. l.

⁷⁾ Gerland 346., Pernice 144. s Baynes 696. s köv. l.

(~ EP II 22 ἀσφαλῆς βουλευφόρος; s v. ö. EP III 51—53, 209: ἀβουλία és εὐβουλία gyakorlati esetekben, s EP II 184 ἡ πρακτικὴ σου τῶν φρενῶν εὐβουλία): így tárgyaltan a D. 26—35. lk. található következtetés e helyből, — persze a források nyelvhasználatával egybevetése körüli munkát nem vetem el. A császár stílusára különben már csak azért sem vonatkoztatom e célzást (s ezt D. 58. l.-hoz is), mert Georgios phrasisai más helyen így jellemzik Herakleios: Contra Severum 700—701: καὶ γὰρ στρατηγῶν οὐ μεθῆκας τοῖς λόγοις καὶ ῥητορεύων οὐκ ἀπώσω τὸ ξίφος (v. ö. u. o. 693—694, 719—626 s ált. 691—726. sk.) s a Sternbach-közölte darabokban III 28—29. vk.: ἀεὶ προπέμπων τοὺς μελισταγεῖς λόγους, ὅφ' ὧν ἕκαστος ἡδέως τιτρώσεται.¹⁾ Rhetorikai s theologiai hajlandóságú egyénnek vulgaris stílusa, szegvelni való fokig, egyébként sem lehet s Herakleiostól személyesen inspirált írásművekben (levele) nyoma sincs. A 46. sor λόγοις célzása is épen a császár élőszavának nagy varázsára czéloz (~ H I 125: ἐπεισεν ὅπλοις καὶ καθόπισε λόγοις; λόγος értelméhez v. ö. EP I 117, II 117, 200, BA 289; tárgyi bizonyítóka EP II 76—119). Hogy nem írásműre czéloz a λόγος s nem hadiírói működésre a 47—48. sk. sem, annak vannak bizonyosságai. A παιδαγωγὸς τῶν ἐνόπλων γραμμάτων csak hasonlat, Georgios kedvelt fordulataival; v. ö. Contra Sev. 221. s. ὡς παιδαγωγὸς ἐμπαθοῦς ὁρχηστρίδος, BA 522 ὁ παιδαγωγῶν συμφερόντως τὴν φύσιν s u. o. 141 γαίρε στρατηγὲ τῶν ἐνόπλων δακρύων. Tárgyilag pedig csak EP II 20 változata: τίς ἐκιδάξαι ταξιαρχίας νόμους; (v. ö. kül. EP II 49—51-et is [~ EP I 66—70, tehát csak annyira kell becsülni]). A 47. s. τυπῶν, δαιρῶν, δεικνύων, ὑπογράφων négyes-halmaz, Georgios stílustulajdonsága (v. ö. EP II 54., H II 138., BA 291., EP III 333., H I 205 s ált. Sternbach i. b. 31. l. II 28-hoz), a melyből semmi sem következik. A 46. s. σχήματα-jából szintén semmi. Λόγοι καὶ σχήματα a császár eszközei voltak seregei rendbehozásában, azonban az első élő szavára, az utóbbi pedig alkalmi vázlatokra czélozhat csupán, — a Taktika nyelvhasználatára annyival is kevésbé, mert abban a σχῆμα és καταγραφή arányszáma ugyan, igaz, 24:15, de az első megoszlik még a «seregalakzat» és «ábra» jelentések között, tehát egyöntetűség, a célzás félreérthetetlenségének feltétele nincs meg. Ezzel elesik D. 35—36. lk. azonosítása.

A második főhely EP II 52—75. Ez az előbbi helyzet, események, tartózkodó hely és időpont közvetlen folytatása.²⁾ Hogy nem kész irodalmi mű előírásaira történik itt célzás az 54. s.-ban, bizonyosságai: az 53. s. φροντίδων τρικυμῖαι (52. s. ἐν βραχεὶ χρόνῳ, 53. ἄλλας ἐπ' ἄλλαις) s az 55. s. pontos adaléka a φροντίδες-ről, t. i. a kisázsiai seregkoncentrációról, a 60—63. sk. (πολλάκις, πικρὰ βουλευματα, γῶμα: ἀκριβέστεραι) a kivitel latolgatásáról. Végül: a titkolózás, 57—59. és 64—65. sk. Ez az ellenfél előtt természetesen elleplezni igyekezett 'stratégiai fölvonulás' ténye és előkészítése, melyet az 57. l. D. is helyesen fog föl Herakleios «egyéb előkészületei» egy mozzanatának, de túlbecsül vonatkozásában (56—57. lk.).

A harmadik főhely EP II 177—202. Pernice 115. l. az előbbieik

¹⁾ Wiener Studien 13 (1891) 9. l.

²⁾ Gerland, Baynes és Pernice i. lk.

folytatásának tekinti, joggal szerintem. A 179—180 vk.-ben *γράφων τοῖς σοῖς στρατηγοῖς*-t nem vonatkoztathatni írásműre a *πανταχοῦ*, a *συμφέρον*, a *δέον*, az *εὐθέως*, az *ἡμαρτες οὐδέν* s a már id. 184. sor *πρακτικῇ τῶν φρενῶν εὐβουλίᾳ* miatt. A 178. v. említette *πρώτος λόγος* Quercius szerint az I. acr. 46. és 127. verseire vonatkoznék (I. is 25. l.: «az első részben»), azonban a valóságban II 20., 47. és 54. vk.-re; ezek jelentőségét pedig már ismerjük. A 197—202. sorok a 176—177. és a 44—48. (s hozzá még 116—117.) sorok legközelebbi kiegészítői. Georgios nem győzi kiemelni az ujjászervezés nagyszerűségét. Ez bírja különben rá arra, hogy EP II 122—176. vk.-ben lelkes leírását adja a nagyszabású hadgyakorlatoknak. Mint annyi helyen — legutóbb a 117. sorban — akként itt is a császár élő szavának varázsáról beszél: 156., 161., 166. és 173. sk. Itt lett volna igazán helyén való a császár irodalmi művéről beszélni, ha annak alapelvei szerint folyt volna ez, de csak a kommandóról beszél, tehát ismét a császár gyakorlati tevékenységéről 622 tavaszán.

A negyedik főhely H II 108—143. vk. Ez talán a legeslegfontosabb, mert ez valóban a 621/622 telén történt visszavonulás leírása.¹⁾ Itt kellene találni a legbiztosabb jeleket Georgios előadásában. Meggyőződésem szerint hasztalan fáradozás. A 108—117-re terjedő első szakaszban Georgios *βουλευματα*-ról beszél (122. s.) *σχεμμάτων δόγμα*-ról (115. s.); a 122—132-re terjedő harmadikban *τοῦ σκοποῦ* (a hadjárat kimenetelére vonatkozó) *δόγματα*-ról (122.), *φροντίδες*-ről (130. v.); a 133—143-ig tartó negyedikben *φροντίδες*-ről ismét (135. s.: v. ö. u. itt 130. s EP II 53) és *σκέμματα*-ról (137: v. ö. itt 115). Ezek nem irodalmi alkotásra illő szavak, hanem a tervezéseket jelentik (122. s. *χρυπτὰ τοῦ σκοποῦ δόγματα*: v. ö. u. itt 108. *ἐπλάσω*, 114—115. *μηδὲ γενέσθαι ἔκδηλα*). A 118—121. sorokra terjedő második szakaszban a tervezetések forrásművei vannak adva a *διατάξεις τῶν νόμων* szavakban, s ha ezt a közlést a 133—143-ra terjedő negyedik szakaszban azzal egészíti ki, hogy *οὐκ ἦν . . . ἔργον πολεμικῶν συναγμάτων*, *ὃ μὴ μετῆλθες* (136—137. sk.), azzal sem czéloz máshoz, pl. irodalmi alkotáshoz végzett forrástanulmányokra, hiszen e részből már ismerjük a *φροντίδες* és a *σκέμματα* kifejezéseket. Külömben nem tudom, *ἔργον πολεμικῶν συναγμάτων* nem azt jelenti-e: «hadszervezési munka» s *ἔργον μετέρχεσθαι* nem azt-e: «munkára menni, munkához látni». A 138. és 140. sorok «négyelése» eleve gyanús, az első EP II 47., 54.-hez hasonlósága miatt is. H II 138., EP II 47. és 54.-ben sem az *υπογράφων*, sem a *προσγράφων* nem czéloz irodalmi alkotásra, hanem egyszerűen a vers ugyanazon helyén (mindhárom esetben, sőt v. ö. BA 291) stereotyp fordulat. *Σχηματουρεῖν* (v. ö. u. itt 205. s.) = vázolni, skizzelni; *αἱ τῆς μάχης εἰκόνες* = harczi jelenetek (v. ö. u. itt 142. s. *ἀγῶνες* s EP II 122. s. köv. sk. és BA 290 *ἐζωγράφει τὰ τῆς μάχης*). Amde ha valami, akkor ez a *σχηματουρεῖν τῆς μάχης τὰς εἰκόνες* nem illik a mi Taktikánkra. A 140. «négyelő» sorhoz legyen elég utalnom a didaktikussághoz tett megjegyzéseim végére, s legyen szabad hozzátennem, hogy *τοῖς ἔδνεσιν* dativusnak más functiója, mint az előtte álló háromnak, nem lehet.

¹⁾ Jellemzése Pernice 105. s. köv. lk.

Végül mind ezen összes helyek schematikusságára jellemző az ötödik, közvetett főhelynek, a BA 288—292. sk.-nak az egyezése velük. Erre is legyen elég pusztán így utalnom.

Ezek szerint a válasz D. 23—46. (combinatiójától teljesen független szép eredményeit 37—46. lk. kirekesztve az ítéletből), 46—47. és 55—58. lk.-ra csak ez lehet: pisidiai Georgios semmit sem tud Herakleios irta taktikai műről. Az egyéni vonásokat, a 47—58. lk. fejtegetéseit nem is tartom szükségesnek külön vizsgálat alá fogni, mert teljesen másodrendű jelentőségűek a visszautasítottak mellett; csak annyit, hogy a Mária-kultusz Herakleios korának a hangulata s az *εἰσαγωγή*-ban a *θεοτόχος* említése egyáltalán nem föltűnő; továbbá, hogy bár a Scipio-kultusz is megvan, de ismét mint az egész korra jellemző tünet, Herakleios idejében, a két mellékes utalásnak nem lehet jelentőséget tulajdonítani.

A nagy elvi ellenvetéseket elégnék tartom szintén általánosságban jelezni. Herakleios előkészületei perzsa hadjáratára 615—622 tartottak ¹⁾ s ez 621-ben már nyílt téma volt azzal a kérdéssel együtt, hogy a császár legyen-e a főparancsnok, ²⁾ a mit maga Georgios közöl EP I 112. s köv. vk.-ben. Hogy a Taktika fő-fő ideálja az avar-türk könnyű lovasság, azt maga D. számtalan helyen hirdeti; hogy a legnagyobb figyelmet a szlávokra fordítja, Vári e mindenkorra érvényes megállapítását, bár nem határozottan, szintén jelzi (90. l.), az utóbbi mindenesetre tény: így nagyon nehéz föltenni, hogy a perzsa-hadjárat vezérkönyve legyen. Végül: egy télen forrástanulmányt végezni, a művet megírni, tavasszal begyakoroltatni s azonnal hadat indítani! Messze vezetne, most már nem is tehetem meg, az én ítéletem kifejtése, azért csak jelzésére szorítkozom. Én a Taktikát nem bírom másnak, mint egy, a maga dolgában elméletileg és gyakorlatilag alapos képzettségű, a balkáni (európai) harcztéren speciálisan, az 583—602 közötti küzdelmeket személyesen átélő szakember tollából eredő, nyugalmi időben összeírt, szemlélődő, polemizáló, kényelmes monographiának minősíteni. A XI. k.-nek főleg 3. és 5. fejezeit (a XII. megfelelő kiegészítéseivel) az Acta S. Demetrii mirac. I. I. (Migne PG 116, 1204 s köv. h.) mellé állítom a kor festése tekintetében. Mely időből, azt sem fejthetem itt már ki; azonban jelezhetem: D.-nal kissé korábbra datálom. A herakleiai kudarc 619. évi datumával t. i. az után, a mit N. H. Baynes 'The date of the Avar surprise'-ben ³⁾, de bármint álljon is utóbbinak problematikus állításával a dolog, már Försternél, i. h. 458. l. találni, összevetve Georgios BA 94—124. soraival, nem értek egyet. Ezt előadni azonban más idő és hely feladata lesz.

Ezzel végeztem. Még csak a görög nyomásban rekedt hibáknak — a szerzőtől származó — jegyzékét iktatom ide: 25. l. olvasd *πρόμαντις*, 26. *ἐντευξιμένων*, 28. l. 1. h. *παρασκευῇ, ὀπλιτῶν*, 2. h. *κνημίδος*, 3. h. *βάρει*, 4. h. *σιδηρᾶς*, 30. l. 2. h. *χοντοὺς*, 4. h. *λωρία, ζαβῶν, εὐσχημος*, 32. l. *δοράτιον, τουφίον*, 40. l. 2. h. *περιπετῶς, ἀπειθειαν*, 42. l. 2. h. *πείραν*, 49. l. j. *τριᾶς*, 52. l. 3. j. *Χοσρόου*, 5. j. *εἰδῶς*, 81. l. j. *λίνου*, 99. l. 2. j. *ἐξ*, 116. l. 2. j. *μηχόθεν*.

¹⁾ Pernice 99. s köv. lk.

²⁾ U. o. 104. l.

³⁾ Byz. Zeitschr. 21 (1912) 110 s köv. lk.

Ez az elmemozdító szép könyv megérdemelte a részletes el-
mélyedést benne. Az én részletekre vonatkozó ellenvetéseim érdemét
egy cseppet sem kell, hogy csorbítsák, czéljük nem is az volt, hanem
csak a nagy *προθυμία πρὸς τὸ ἔργον* kielégítése. D. után dolgoznom
élvezetes és tanulságos volt. Leó Taktikájáról egységes, zavartalan,
tisztá képünket, közbeeső ingadozás után, ismét e műnek köszönhet-
jük. Birtokában jól fölkészülve néziünk eléje a várva-várt s végre
közelgő kritikai kiadásnak.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

Happ József: Béb község német nyelvjárásának hangtana.

Budapest (Pfeifer Ferdinánd), 1915. 8-r., 104 lap. Ára 3-50 korona.
(Német Philologiai Dolgozatok, XVII.)

Hogy történeti adatok hiányában a német bevándorlók hazájá-
nak megállapítása kérdésében még újkeletű telepeknél is a nyj.-hason-
lításra szorulunk, annak beszédes példája épen a címbeli dolgozat.
Hiszen Béb, veszprérmegyei község, a dolgozat első, a község tör-
ténétét ismertető fejezete szerint csak 1740-ben kapta a jelenlegi né-
met lakosait. Ezen lényegileg történeti kérdés nyelvi megoldását e
dolgozat negyedik fejezete adja, melyben a szerző — P. Lessiak és
H. Reis nyj.-i jellemző adatait Béb község nyj.-ára alkalmazva — meg-
győződen mutatja ki a nyj. bajor, közelebről középbajor jellegét, sőt
hangtani érvek segítségével, melyeknek a további vizsgálatok által
való kiegészítése kívánatos volna, a közép- és északbajor nyelvterület
érintkezési határvidékére, kifejezetten pedig Csehország német vidékére
utal mint a nyj. hazájára.

A dolgozat tulajdonképeni leíró része először a hangok képzés-
módját írja le (2. fejezet, itt különösen érdekes a négyféle l), azután
következik a nyj.-i hangok történeti fejlődése a germán hangállapot
alapján (3. fejezet), további nyj.-i szövegmutatványok és végül szó-
mutató.

Teljesen méltányolva a dolgozat elkészítésének gátló körülmé-
nyeit, melyeket a szerzőnek a munka lezárása előtt való hadbavonulá-
sa okozott, mégis sajnálattal fel kell említenem azt, hogy a szerző
több helyütt elhanyagolja a magánhangzók hosszúságának megjelölé-
sét és hogy a hangmennyiségi törvények tárgyalását teljesen mel-
lőzte. Nem oszthatom ugyanis a szerzőnek a bevezetésben kifejezett
azon elvi meggyőződését, mely szerint a quantitas törvényeinek meg-
állapítása több más kérdés vizsgálatával együtt nem tartozik szoro-
san e dolgozat keretébe. Hiszen Ritzert közismert tanulságos érteke-
zésének elkészítésében (Die Dehnung der mittelhochdeutschen kurzen
Stammsilbenvokale stb., Paul és Braune féle *Beiträge* XXIII. 131. ll.),
melyben Németország egész nyj.-területének hangmennyiségi törvé-
nyeit nyj.-onként külön-külön áttekinthetően összefoglalja, úgyszól-
ván kizárólag a németországi nyj.-leírásoknak épen a quantitasról
szóló fejezeteire volt utalva. De ezt nem tekintve is a nyj. általános
jellegének megállapításába igenis szorosan beletartozott volna pl.
annak feltüntetése, hogy vajjon az egytagú szavak régi kettőzött
mássalhangzó előtt álló rövid magánhangzójának megnyúlása, mely a
legtöbb felsőnémet és némely keleti középnémet (sziléziai, nyugati

érezhegységi) nyj.-ra annyira jellemző, Béb község nyj.-ában is megvan-e?

Azonban ezen fejezet nélkül is a szerző lelkiismeretes és szakavatottságról tanuskodó derék munkát végzett, melylyel megint egy lépéssel közelebb jutottunk végső célunkhoz, a hazai német nyj.-ok teljes, tudományos feldolgozásához.

(Aszód.)

GRÉB GYULA

Bayer Alice: Marmontel hatása Magyarországon. Budapest, Korvin Testvérek könyvnyomdája, 1916. 8-r., 36 l.

Marmontel hatása philologiailag körülbelül tisztán állott előttünk. Nem is új adatok föl kutatása volt célja a szerzőnek disszertációjával. Az irodalmat összegyűjtve megtalálta Pintér irodalomtörténetében, adatai főleg Beöthy Szépprózáján és a Weszely Ödön cikkén alapulnak (EPhK. 1890. 477.), bár forrásjegyzékéből — sajtóhiba folytán — épen ez a cikk maradt ki. Helyesen cselekedett, hogy a magyar irodalmi adalékokhoz hozzávette a pozsonyi német színház Marmontel-darabjait is, de sajnálhatjuk, hogy ugyanezt nem tette meg a pest-budai német színészet műsorával. Általában elmulasztotta a szerző vázolni azt az utat, melyen Marmontel hozzánk jöhetett. Marmontel előbb Németországban hódít és érdekes lett volna utánanézni, milyen Marmontel-kultuszt talált az Erdélyből jövő Báróczi a francziás Bécsben. Kár az is, hogy dolgozata végén nem állított össze a szerző egy Marmontel-bibliográfiát. A fősúlyt a Marmontel-regék stílusbeli hatására helyezi a dolgozat. Itt fölhasználhatta volna Horváth János tanulságos esszejét Bárócziról (Budapesti Szemle 1901. 107. köt.). Érdeme a szerzőnek ügyes jellemzéseiben van. A Marmontelfordítók stílusának sajátosságait egyéni okokra vezeti vissza: Báróczi már a főúri Erdélyből magával hozza a finom udvariasság színmagyar beszédét, a mely a bécsi udvari légkörben még előkelőbbé lett, méltó tolmácsolójává a Marmontel szalon-stílusának. Az «együgyű» strázsamester Kónyi a magyar katona darabos és népies nyelven szólal meg, hogy a közemberek is gyönyörködhessenek a franczia «díszes erkölcsökre tanító beszédek»-ben. A szentimentális Kazinczy viszont «szív-képző» regéket fordítva azért ír, hogy evvel is a nyelvújítás ügyét juttassa diadalra. Jól meglátja a szerző Marmontel tartalmi hatásában is a lényeges mozzanatokat: egyfelől a fölvilágosodás eszméit hozták magukkal ezek a regék, másfelől a szentimentalizmus áramlatának és a természetérzéknek voltak terjesztői. Nem ártott volna ezt részletesebben kifejteni. A Marmontel világában ezenkívül egy csomó alakot és típust kapott irodalmunk. Mi és hogyan szívódott föl ebből az eredeti munkákba, szintén elintézetlen kérdés.

Marmontel hatásához — a jelen alkalomból kifolyólag — magam is csatolhatok egy-két adalékot. 1. *Marmontel élete* címmel 1831-ben a *Sas* cz. folyóirat (VI. köt. 46. ll.) közölt egy cikket, melyben az «—é—j.» jegy mögött rejtőző szerző egyúttal jellemrajzát is adja Marmontelnak. Ehhez Marmontelnak egy addig le nem fordított regéjét is csatolja «az újabbak közül.» Címe: *A' szeretők halma*. Eredetije: *La Côte des deux Amans* néven a *Nouveaux Contes Moraux* 1801-es kiadásában (Paris et Strasbourg) jelent meg először

Evvel a regével, melyben Marmontel egy normann-mondát dolgozott föl,¹⁾ a Marmontel-mesék magyar fordítóinak száma négyre emelkedett. Erdemes volna egybevetni a negyedik fordító munkáját az eredeti szöveggel és az előbbi fordításokkal. — 2. Ismeretes a Marmontel-mesék nagy hatása a színpad irodalmára. Eleven dialogusuk szinte kínálkozott a dramatizálásra, úgyhogy nemcsak a párisi, hanem német és olasz színpadok is tele voltak a Marmontel alakjaival. Nálunk eddig csak Boér Sándor *Obesterét* (1793) számították ide. Van azonban még két más darabról is tudomásunk, a melyek minden valószínűség szerint a cselekmény «velejit» szintén Marmontelből vették, sőt lehet, hogy csupán valamely német Marmontel-dráma pusztá fordításai. Az egyik F. Vida Lászlótól való és *Lausus és Lidia* néven szerepel az 1794-es pesti műsoron (Bayer), mint háromfőlvonásos «vitézi játék», «melyet a római történetekből vett és a Nemzeti játék színre alkalmazott» a szerző. Ez a tárgyi megjelölés — a cím egyezése mellett — valóban meg is felel a *Lausus et Lydie, histoire ancienne* (1758) tartalmának, a mely különben is tisztára Marmontel eleménye, úgyhogy Vida Lászlónak Marmontel meséjén vagy származékain kívül semmi más «római történet» nem állhatott rendelkezésre. Lehet, hogy Fräulein von Wundsch *Lausus und Lydia* (1776) cz. háromfőlvonásos, Marmontel után írt drámájának fordításával van dolgunk. Ennek utána kellene nézni. — 3. Marmontel után kétszövevényes kell még tartanunk egy *A' Havasi Juhász leány* cz. két-főlvonásos «eredeti» vígjátékot is, mely az 1799-től 1801-ig «a' Nemzeti Magyar Játéksz Társaságnak újabb felállításától fogva Szaporodott Játék Daraboknak Lajstromá»-ban szerepel (Bayer). Eredetije — ha nem francia — talán D. Chr. Seyboldnak 1777-ben névtelenül megjelent «Nachspiel»-je (*Die Hirtin der Alpen*) volt. Ezzel a *La Bergère des Alpes* tárgya már harmadszor szerepel irodalmunkban. Itt említhetjük, hogy Kazinczy Gessner-fordítása, az *Eraszt* cz. érzékenyjáték (adták 1793-ban) azonos tartalmú Marmontel *Silvain*-jével (1770). Ezt a színművét ugyanis Gessner nyomán írta Marmontel, a minthogy mindakét író egyazon szellemi áramlatba tartozik. — 4. Kazinczy Levelezésében Marmontel neve sűrűn szerepel, a szerző nem értékesítette valamennyit dolgozatában. Így említi Kazinczy Marmontelnek *Les Incas* (1777) cz. regényét (Váczy-kiad. VIII. köt. 554. l.), másutt meg dicséri benne a keresztény hit apologetáját: «Marmontelnek Memoirjait négy kötetben bírom. Gyönyörű lectür.» (Ez a *Les Mémoires de Marmontel*, Paris 1804. cz. munkára vonatkozik, v. ö. Váczy-kiad. IX. köt. 117. l.). — 5. A pozsonyi német színház műsorán szereplő *Der Tadler nach der Mode* — Stephanie d. J. darabja — szintén Marmontel után (*Le Connoisseur* 1761) készült. A pesti német színház adatai megtalálhatók Kádár Jolán értekezésében: *Német Philologiai dolgozatok* XII. 1914.

Mindezekből látnivaló, hogy a Marmontel hatásának kérdését nem tekinthetjük véglegesen elintézettnak.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

¹⁾ Max Freund, *Die moralischen Erzählungen Marmontels*. Halle 1905. 108. l.

Kúnos Ignác: A nyugati kultúra hatása a török irodalomban. Előadás Körösi Csoma Sándor emlékezetére. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1916. 8-r., 40 l.

A szeldzsukok arab-perzsa kulturájának, a byzantinusok irodalmi hatásának kimutatása a török népdalban, az 'árnyjátékban, az *Orta oynu*-ban (színjáték), a mesékben, a tudományos művekben, a szép-irodalomban: a legérdekesebb feladat, a melyet orientalista magára vállalhat. Nagy érdeklődéssel olvastuk ezért Kúnos dolgozatát, de érdeklődésünknek nagy csalódás lett a vége. Kúnos e dolgozatában egyetlen adat, egyetlen határozott állítás nincsen, hatásokat nem mutat ki s irodalmi irányokról nem beszél. A szerző maga is tudatában van annak, hogy a tárgyról nincsenek komoly ismeretei és ezért külsőségekkel, képek, hasonlatok túlhalmozásával igyekszik az olvasót szórakoztatni. De így sem kerül el végzetét. Hiába igyekszik mondanivalóját az érthetlenség stilisztikai köntösébe öltöztetni és állításait 'mintha', 'jórészt', 'főleg' stb. kitételekkel körülbástyázni. Nemcsak a török irodalomban és az arra hatással volt nyugati gondolatirányokban mutat csekély jártasságot, hanem egyébként is oly kijelentéseket kockáztat, melyek különös fényt vetnek tudományosságára. Így például egy helyen (40. l. 1. s.) ezt a furcsaságot írja le: 'a bíborban született Konstantinápoly'. Ugyanott úgy beszél erről a csodavárosról, mint 'a pániszlám eszméknek politikai Mekkájáról és európai államérdekek gazdasági Medinájáról.'

És mit szóljunk ilyenekhez: 'Am Bizáncz korhadozó koronája porba hullott, és Aja Szófia keresztörző kupoláján iszlám szentségeknek (?) ragyogott elő szultánatusi glóriája (?)' (5. l. 2. s.); 'És néma sóhajok módjára szállnak-szálldogálnak a daltörödékek, eltévedt lantosok siratják el (!) bús regéiket és Ázsia sivó homokja új kultur-retegeknek szövögeti temetői leplét (?)' (7. l. 6. s.). Ki érti ezt? Mik azok az 'oszmánliságok', a melyeket a 'bizánczi egybeolvadások a póriassá vedlett *türk* kifejezéssel szemben meghonosítottak' (9. l. 37. s.), és melyek a 'bizánczi kupolák ama jellegzetességei, a melyek fürdői intézményeknek lettek *meghittes* otthonai' (10. l. 9. s.) és miért 'lesz a női ideál, a keleteurópai népköltészet árván maradt gondolata gülisztáni berkeknek szégyenkező csalóganya', és miért 'rejtőzködnék a fel-felsíró melódiák érzései ciprusi meghittségek csendjébe' (12. l. 22. s.)?

'A békés megtelepülések életfakasztó évei pedig hozták e közben a lelkek megenyhülését. A bizánczi homok- és tengermosta talaj (!) dús vetése kanaáni aratásoknak nyerte áldásos ajándékát és a termőföldek kulturája hódít a hódoltságokon, termékenyít a terméketlenségeken. Virágok kertjei szegélyezik a békeidők megtelepültjeinek országútjait és gyümölcsösök faerdeje koronázza a leigázott területek avarjait. Új csapásokon a kertészet és réti füvek sivárságán vetemények színes zöldje termékenyül. És a mikép 'vilajet'-ekké iszlamosodtak a megyék és pasákká meg bégekké a kapitányok, azon mód özönlik egy idegennek tetsző, de nyugoti életmódokat is ellátó és kielégítő kulturjelenség. Kő kövön ugyan nem marad, de fű fűvet termékenyít. És sarjadzanak a szellemiek veteményei is, kulturhatásoknak egymást irányító kölcsönösségei' (17-18. l.). Szolgáljon e

mondat a többinek — mert a 40 lapos füzet minden mondata ilyen — példájául.

Ama ritka esetekben, mikor Kúnos valamit állít, az homlok-egyenest ellenkezik a tudományos tényekkel. Kemál-pasa-záde török kompilátort megteszi «a minden idők legragyogóbb tehetségű történetírójának (16. l. 23. s.); Evlija Cselebit, ezt a minden hazugok hazugját¹⁾ — Kúnos szerint — «leírásának közvetlensége, megfigyelő-képességének kritikai ereje és elbeszélői ügyességének átlátszósága messzire kiemeli a korabeli történetírók átlagosságából» (38. l. 7. s.). És tovább: «Evlija óta alig is haladt volt valamit a hazai történetírás.» Ez az utolsó mondat igaz, de ez viszont megczáfolja mindazt, a mit Kúnos néhány sorral lejjebb a modern török történetírásról mond. De Kúnos nem is gondolja ezeket komolyan, hiszen azok után, a miket *Ali Hajdar Midhat* «angolul» is megjelent «főrrástanulmányá»-ról, *Kjámil* pasa «nagyvezér vaskos monografiájáról, a mely nagyvezéri elődjével, Száid pasával való polémiáját foglalja kortörténelmi keretekbe» és «a volt defterdárnak *Dsevidet* pasának egyetemes történelméről, a mely a nyugati történetírás methodikáját tudta megközelíteni», továbbá «*Murad* bejnek nyugati, főleg pedig orosz források alapján feldolgozott munkája»-ról mond, azok után — úgylátszik — nemcsak nem tanulmányozta e műveket, hanem még nem is látta. Ugyanis Ali Hajdar apja életét írta meg egyoldalú, czélzatos beállítással; Kjámil pasa, a ki a balkáni háború alatt volt nagyvezér, Törökország politikai történetét adja elő az állam megalakulásától Abdul Medsid szultán uralkodása első éveig (1841-ig), abban tehát sem polemia, sem kortörténelem nincsen. Dsevidet pasa defterdár pedig nem egyetemes, hanem török történetéből eddig hét kötet jelent meg és e hét kötet messze felette áll a többi török történelmi kompilációnak, de hogy ez nyugati és főleg orosz forrásokat (melyeket?) használt volna, arról senkinek sincs tudomása.

Ezeket a primitív tévedéseken kívül a füzetben egyetlen új gondolat sincsen, csupa selejtes ismeret — czifra, izetlen szövirágokba öltöztetve. Igen méltatlan dolog ez a Kőrösi Csoma emlékezetéhez.

(Pozsony.)

ORMAI KÁLMÁN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Otto Th. Schulz: *Das Wesen des römischen Kaisertums der ersten zwei Jahrhunderte.* Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. VIII. 2. Paderborn, 1916. VIII. és 94 lap. Ára 3 M. 80 Pf.

A Monumentum Ancyranum (lat. 6, 13 skk.) szerint Augustus «rem publicam ex mea potestate in senatus populique Romani arbitrium transtuli», azaz minden hatalomról lemondva a res publica

¹⁾ V. ö. Szekfü Gyula, A hódoltságkorabeli török történetírók: Tört. Szemle V.

régi állapotát állította helyre — akkor, a mikor az úgynevezett «császárság» tényleg megkezdődött. Hogy fért össze a köztársaság alkotmányával a «császár», a princeps tényleges uralma, sok történeti és jogi kutatás igyekezett felderíteni és magyarázni. Az a körülmény, hogy a császári cím modern alakjai a Cæsar (császár, Kaiser) és az imperator (empereur, emperor) szóból fejlődtek, kézzelfogható bizonyossága annak, hogy a köznyelv ingadozott a kétféle elnevezés közt, azaz a köztudatban nem volt megállapodott czíme a császárnak, vagy hogy az Imperator Cæsar kettős elnevezés közül a közhasználat nem érezte elég határozottan, melyik a fontosabb tulajdonképen mint cím.

Tény az, hogy Augustus Kr. e. 27 óta Imperator Cæsar Augustus *név* mellett pontifex maximus, tribunicia potestate, imperator, consul és pater patriæ címeket visel, a mely címeket utódai Constantinusig — hogy tovább ne kövessük — néhány kivétellel megtartottak, megtoldva néha censor és proconsul címmel.

A címek közül a tribunicia potestate volt az, a mely a császári hatalom teljességével kezdődött és végződött és sorszáma mutatta a császár tényleges uralkodása idejét. Augustus e címet Kr. e. 23 óta viseli, a mely évben tizenegyedszer volt consul egyfolytában. Egészen jogosultnak látszott az a felfogás, hogy a mikor a tényleges consuli hatalmat kiadja kezéből, a tribunicia potestasszal helyettesíti, mint az uralkodó hatalom «igazi és teljes» kifejezésével, a mint Mommsen írta.

Schulz e művében azt bizonyítja, hogy e felfogás téves: a császári hatalom az imperator címében és imperiumában talál teljes kifejezést. Nem a hadsereg 'acclamatiójával nyert imperatori cím ez, s nem imperium proconsularét jelent, a hogy eddig gondolták, hanem imperium consularét a maga eredeti kiterjedésében, azaz a rex-től átvett teljes imperiumot, királyi hatalmat.

A nélkül, hogy nyomon próbálnók követni érdekes fejtegetéseit, csak azt emelem itt ki, hogy a jelző nélkül használt imperium (v. ö. magistratus cum imperio) Schulz megfigyelése szerint mindig ebben a teljes imperium consulare értelemben fogható fel s ha formá szerint több ember gyakorolta is egy időben és egymással megosztva (két consul és prætor-prætorok), elvileg mindig egységesnek és teljesnek tekintették. Ilyen volt a császár imperiuma, a melyet mindig a nép és a senatus ruházott rá, sohasem a hadsereg (az első két század alatt t. i.) s a melyet csak az a köztársasági alkotmányban gyökerező korlátozás határolt, hogy (22. lap) más tényleg működő magistratus hatáskörébe nem avatkozhatott, így pl. a proconsulok és proprætorok imperiuma alá rendelt úgynevezett senatusi provinciák kormányzásába. A mikor Augustus a consulságról lemond (Kr. e. 23.), a senatus a tribunicia potestate mellett még két jogot adott neki (26. lap): javaslatokat terjeszthet bármely senatusülés elé, ha nem consul is, és proconsuli hatalommal bír a pomeriumon *belül* is, a provinciákban is biztosította a császár felsőbbbségét.

Hogy ily módon az alkotmány köztársasági keretben maradt, mégis egyeduralom alatt állott a res publica (I. Napoleon is empereur-je volt néhány évig a république Française-nek), azt Schulz a senatusnak a trónválások alkalmával tanúsított magatartásával és eljárásával igazolja a Kr. u. I. és II. századra nézve.

A Mommsen óta a Mommsen tekintélyének súlya alatt elfogadott felfogással ellenkező magyarázatok mindig ókori forrásokra támaszkodnak. A tekintély ellen való fellépés élet Schulz Savignynak egy Niebuhrra vonatkozó mentegetődző megjegyzésével veszi el: valakinek az emlékét nem azzal becsüljük meg, hogy saját véleményünket elhallgatjuk, hanem azzal, hogy művei alapján önálló, új kutatásra indulunk. Ezt tette Schulz érdekes és széles alapokra épített fejtegetéseivel, a melyeket tanulmányozni philologusnak, történésznek és jogásznak egyaránt érdemes.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

Bruno Prehn: Quaestiones Plautinae. Diss. Vratislaviae, R. Nischkowsky, 1916. 8-r., 88 l.

E dissertatio gerinczét annak a kérdésnek a fejtegetése teszi, hogy honnan kerültek Plautus komédiáiba a bohózatos elemek. Ennek a kérdésnek a vizsgálata sokszorosan alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy Plautus és Terentius közt párhuzamot vonjon és hogy Plautus görög eredetiei után kutasson, még pedig határozott lépéssel hágva át az eddig elhatárolt területeket. Ugyanis minthogy Menander, Philemon, Diphilus a scurrilis elemnek alig adtak helyet vígjátékaikban, Plautus ellenben annál bőségesebben: a lehetőségek egész sorozata nyílt meg arra nézve, honnan vette hát Plautus a bohózatos elemeket? Vajjon a maga inventiójának termékei-e ezek, a római népies bohózatból valók-e, vagy esetleg a közép- és óattikai vígjátékban van a gyökerük?

Módszeres eljárásában a szerző a nyílt színen lefolyó komédiabeli lakomákról szól először; ennek az aprólékos részletmunkának érdekes eredménye az, hogy míg Plautusnak öt darabjában szerepel bohózatosra stilizált lakomajelenet, addig Terentius ezzel a — színpadon nagyon hatásosnak ígérkező — eszközzel egyáltalán nem él, mert szigorúan Menanderhez tartja magát, a ki ezt a motívumot még kínálózkodó alkalmakkor sem használja fel, mert nem tartja darabjai tisztultabb légkörébe illőnek a nyersebb komikai elemet. De ha Menander töredékeit szemügyre vesszük, másként áll a dolog: van ugyanis egy-két töredéke (fr. 273, 292, 451 K. stb.), melyekből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy ő is alkalmazta a nyílt színen lefolyó cénát mint komikai motívumot. Az új- és közép-vígjáték többi képviselőjének is számos töredékét állítja egybe a szerző arra vonatkozólag, hogy ezeknél is alkalmazást talált ez a motívum, míg Aristophanes és az ókomédia többi képviselőjének Prehntől egybeállított helyei inkább a színpadon lefolyó potatiókra vonatkoznak. Egybeállításaiból kitűnik, hogy e motívumnak vagy egyes elemeinek *γελοίου χάριν* való alkalmazását a közép attikai vígjátéktíróknál és Diphilusnál találjuk meg leginkább, Menandernél és Philemonnál ritkábban, az új vígjáték költőinél alig vagy éppen nem. Menanderre vonatkozólag megállapítja, hogy e töredékek fiatalkori darabjaiból valók (24 l.) s így arra az eredményre jut, hogy Plautus a bohózatos elem alkalmazásában a régi és közép-vígjátékból, Diphilusból és Menander iuvenisből egyaránt merített. Gondolatmenet és következtetés dolgában itt a szerző eléggé józan, csak attól tartok,

hogy a *Κεχροφάλος* keletkezése idejét kissé optimisztikusan teszi 316-ra, mert itt az egész, 317 és 307 évek közé eső időköz nyitva van a datálás számára.

Helyénvaló lett volna, ha a szerző a többi boházatos komédia-motivumot is mindjárt itt, a lakoma-motivummal kapcsolatban tárgyalta volna, nem pedig ettől elszakítva, értekezése végén. Ezen egyéb motivumokat illető eredményei is oda vezetnek, hogy Plautus a *pæderastia*, a verekedés, az élősdiek, a ruhacsere, a *servus currens*, az ölekezések stb. alkalmazását illetőleg az ó-, közép- és új-attikai vígjátékra (Menandert kivéve) támaszkodik, főképp pedig Diphilus-szal hozható szorosabb összefüggésbe. Diphilusra vonatkozó megállapítása természetesen vita tárgya lehet, mert éppen ott, a hol bizonyos a diphilusi eredet (Casina; v. ö. prol. 32—33; Rudens; prol. 32), egyetlen görög töredék sem áll rendelkezésünkre. (A *Vidularia diphilusi* eredetét is valószínűvé tette Studemund, de itt sincs anyagi bizonyíték.)

Menander Andriájáról és Perinthiájáról szóló fejezetében helyes érzékkel mutat rá, hogy azok a komikai motivumok, melyekkel Plautus dolgozik (lakomák, részegek, részeg nők, obscen jelenetek stb.) egyeznek azokkal vagy hasonlók azokhoz, melyekkel az ifjú Menander Perinthiájában élt, melyeket azonban az Andriában — mint túlságosan boházatiakat — már nem alkalmazott. Terentius már az Andria, az igazi Menander színvonalán áll, vagyis Plautus úgy viszonylik Terentiushoz, mint a *Περινθία* az *Ἀνδρία*-hoz. E megállapításai során szerencsés kézzel egészíti ki Fränkel-nek főképp a komédia-beli cenákra vonatkozó eredményeit (*De media et nova comœdia questiones selectæ*. Diss. Göttingen, 1912).

Legnagyobb figyelemre méltók Prehn értekezésének azok a fejezetei, melyekben a Stichus, Bacchides és Amphitruo szerkezeti kérdésével foglalkozik. Elismerve a szerkezetbeli egyenlenségeket, ügyesen és elfogadhatóan harczol a contaminatio feltételezése ellen a Miles gloriosusban, melyre vonatkozólag egyébként a kutatók többsége (Hasper, Kakridis, Franke) már eddig is Leo contaminatio-elmélete ellen nyilatkozott. Épp így körülbelül kialakult már a vélemény arra nézve is, hogy a Bacchides sem contaminált; itt Ladewig, Schmidt és társaik ellen új megfigyeléseket is sikerrel visz harczba. Leo-val szemben a Stichus, Kakridis ellenében pedig az Amphitruo contaminált voltát tagadja, részletes és beható elemzéssel mutatta rá Plautus költői eljárására, felületességeire, a szerkezet egysége iránt való gyenge érzékére.

Nem érdektelen ez alkalommal rámutatni arra, hogy a contaminatio-kérdés irodalmát az 1916. év két értékes czikkal gyarapította. Az egyik: *H. W. Prescott*, *The interpretation of Roman comedy* (Classical philology XI, 1916, 125 k. lk.), a másik: *W. Schwering*, *Die sogenannte Kontamination in der lateinischen Komödie* (Neue Jahrbücher XIX, 1916, 167—185 lk.) cz. munkája. Főleg ez az utóbbi érdemi meg minden figyelmünket; szerzője, ki két évvel ezelőtt a harcztéren meghalt, nagy éleslátással nyomonza mindenekelőtt a 'contaminare' szó származását és jelentését és a Thesaurus anyagának felhasználásával bebizonyítja, hogy 'contaminare' nem annyi, mint 'miscere', 'miscendo depravare' (Thes.), hanem a. m.

„polluere, profanare, coinquinare, contingere“, beszennyezni, „beflecken, angreifen, anrühren“. E jelentést a bizonyító helyek egész sorával sikerül igazolnia s joggal kérdi (169 l.): „Man fragt sich, wie es möglich war, dass trotz so vieler eindeutigen Zeugnisse die Erklärung „zusammenarbeiten“, miscendo depravare aufkommen konnte.“ Az eddigi értelemben vett contaminatio tehát (= két vagy több görög darabból egy latin darab szerkesztése) hibás értelmezés; contaminálni annyi, mint a görögből fordított darabba egy-egy személyt, vagy sententiát máshonnan beilleszteni, vagy az eredeti darabon bármit is változtatni, mert ez az eredetinek beszennyezését, contaminációját jelenti. Így értendő Andr. prol. 16, így az Eunuchus és Adolphæ prologusainak megfelelő helyei s így főkép a Heautont. prol. 4 és 17–18 versei. Eddig leginkább ez utóbbi helyre hivatkoztak, mint „koronatanura“ abban a megállapításban, hogy contaminare = két darabból egyet szerkeszteni. Ezt az értelmezést Schwering szerint lehetetlen megengedni. Szerinte a „contaminasse“ perfectum egy, a „fabulas Latinas facit“ előtt lefolyt tevékenységet jelöl, sok darab átolvasását, egyes részeknek ezekből való kiválasztását egy másik darabba való beledolgozás céljaira, — nem pedig két görög darab egyforma felhasználását. A 17–18 versek két mondata éles ellentétben van egymással, a második nem következménye az elsőnek! Cicero egy klasszikus helye (de domo 35: contaminatis gentibus et quam deseruisti et quam polluisti) mindenben megerősíti ezt az értelmezést. Így szerinte a prol. 4. sorának értelme is világos lesz: „aus einem griechischen Stück, aus dem nichts weggelassen ist, ist ein lateinisches gemacht, in das nichts eingeschoben ist“. Csak annyit jegyzek meg, hogy a második „integer“-nek (integram comœdiam) a „contaminatus“ ellentétéként való magyarázását még ma is némi meggondolással fogadom.

Még néhány Plautus-darabot (Miles, Pœnulus) vizsgál meg Schwering a contaminatio szempontjából s szerencsével bizonyítja, hogy a contaminatio eddig elfogadott értelmezése ezekre sem alkalmazható. Épen azért foglalkoztam Prehn dolgozata kapcsán kissé részletesebben Schwering gondolatmenetével, mert egyrészt meglepően erősítik az ő eredményei Prehn tételeit, másrészt pedig magukban véve is megérdemlik a figyelmet, mert ezután a contaminatio-kérdésében minden kutatásnak és vitának szilárd alapkövéül fognak szolgálni.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Casimirus Morawski: Quæstiones convivales. Cracoviæ, Sumptibus Academiæ Litterarum (Gebethner et Socii), 1916. N. 8-r., 19 l. Ára 0-80 K.

Ez az eleven latinsággal megírt akadémiai felolvasás régen érzett hiányt pótol: összefoglalja azokat az adatokat, melyek római íróknál a római fényűzésre, lakomákra és konyhaművészetre vonatkoznak. Sajnos, a gastronomikus irodalom, mint *γέως*, római talajon meglehetősen gyér maradványokban van csak előttünk, de ezért a veszteségért a kutatót az anekdotagyűjtők, biographusok, encyklopædisták, levélírók s főleg a satirikusok munkáiban elszórt adatok

majdnem teljesen kárpótolják. Ennius Hedyphagetica-jának alig pár sora maradt ránk, M. Ambiviusnak, Lic. Mena-nak csak nevét ismerjük; C. Matius culináris munkájának már a címe is ránk maradt, — az egyetlen Apiciustól maradt ilyen tárgyú szövegünk is. De Suetonius, Plinius, Varro, Columella, Gellius, Macrobius, továbbá Horatius, Petronius, Juvenalis körülbelül teljesen felvilágosítanak azon kérdések felől, melyek Morawskit e felolvasásában foglalkoztatják: honnan eredt s hogyan terjedt el Rómában az asztali luxus, kik a híres-neves meghonosítói, divatbáhozói (εὐρηγες) valamely új ételnek, exotikus gyümölcsnek, gourmand fogásnak, ravasz asztali meglepetésnek, hogyan értékelték a szakácsok művészetét, miféle fűszereket használtak, milyen halakat, húsokat, tésztákat szerettek leginkább? Érdekes az az egyébként már Friedlændertől észrevett római jellegzetes törekvés az impozáns, a kolosszális után, mely fényűző lakomákon hatalmas állatok egészben való feltalálásában nyilvánult.

Ha Morawski nem merítette is ki teljesen a tárgyával összefüggő adatokat — Juvenalis, Martialis s főkép Petronius sokkal bővebben lettek volna kiaknázhatók, Athenaios is adott volna még valamit, — munkája mégis érdemes, mert elsőnek gyűjtötte össze az idevágó nagyon is szétszórta adatokat s mindenesetre biztos alapot vetett a további kutatásnak, melynek hivatása lesz majd a római élet ezen oldalát kellő művelődéstörténeti s gazdaságtörténeti keretbe helyezni s e szempont figyelembevételével értékelni.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Else Sternberg: Das Tragische in den Chansons de Geste.

Berlin, Mayer und Müller, 1915. 8-r. XIV + 205 l. Ára 3 M.

Az értekezés címe után indulva azt vártuk, hogy szerzője a tragikum fogalmának és fajainak elméleti vagy tapasztalati meghatározása segítségével rávilágít a francziák nemzeti eposzának rejtettebb költői szépségeire, vizsgálja, három századon át hogyan módosult a tragikus érzés és végre miért homályosodott el. Ezek a kérdések jogosultak és megoldatlanok. Egy századon át, a mióta a philologusok a francia középkori eposzokkal foglalkoznak, a vizsgálódás nézőpontjai változtak és az úttörők vagy a hivatott mesterek hozzájárultak ahhoz, hogy azokat egy-egy oldalukról jobban megismertük és megszerettük. A történeti alapon álló felfogással (P. Paris, L. Gautier) párosult az irodalomtörténeti (G. Paris, Pio Rajna, C. Nyrop, G. Gröber). A kulturtörténeti, reális tények alapján való megítélést (Ph. Aug. Becker, J. Bédier) követte az irodalmi forráskritika (W. Tavernier, M. Wilmotte). A lélektani elemzés és az erkölestani megbírálás is hivatott szövivőkre talált (G. Lanson, H. Morf). Az eddigi vizsgálódások alapján álló æsthetikai értékelés nyomaira azonban alig akadunk. A tárgyismeret nélküli elavult irodalomtörténetekben, részlettanulmányokban vagy a megnevezett kutatók műveiben (G. Lanson) fel-felcsillámlik ugyan, de csak mint mellékes szempont. Az ó-francia eposzok komikus elemeit azonban egy önálló tanulmány behatóan méltatta.¹⁾ Hogyan nyilat-

¹⁾ H. Theodor, *Die komischen Elemente der altfranzösischen Chansons de Geste*. Halle a. S. 1913. (*Beitr. zur Zs. f. fr. Ph.* 48.)

kozik meg ezen eposzokban koruknak a tragikum iránt való érzéke, az nyílt kérdés volt eddig és az maradt a szerző tanulmányának megjelenése után is.

A cím nem fedi az értekezés tartalmát, mert az esztétikai értékelés szempontjából kevesebbet, a kulturtörténeti és lélektani elemzés tekintetében pedig többet nyújt. Kiterjeszti a spanyol eposzok (*Cantares de Gesta*) körére és belevonja a francia hősköltészet olasz csenevészhajításait (*Materia di Francia*) vagy önálló feldolgozásait (Ariosto). Bédiernek a hősök legendái keletkezéséről vallott felfogását osztja, sőt átviszi a spanyol nemzeti eposz elemzésére is. Idevágó néhány elszórt megjegyzése, melyekből semmiféle következtetést nem von le, a tanulmány legeredetibb és legértékesebb része. Egyébként mestere Morf, annak gondolatkörében mozog, bár látóköre nem oly széles, sem kifejezősmódja nem oly világos. A források jegyzékében felsorolt 71 szöveg a tárgykört kimeríti, azt behatóan ismeri, elemzése túlságosan részletező. De az újabb kor költészetének azonos vagy rokontárgyú feldolgozásait meg sem említi. Morf dolgozataiban azokra utalni szokot és tárgyát azzal olvasójához közelíti, annak érdeklődését fokozza. Eljárását mind az irodalomtörténeti, mind az esztétikai kritika helyeselheti.

A tanulmány a százra rúgó francia eposzok közül nyolcz költemény vagy cyclus tragikumát tárgyalja behatóan. A többi vallásos harcokról vagy kalandos eseményekről szóló költemény tragikus vonásait röviden összegezi (X. f.). Érezhető, hogy a tragikum fogalmának szabatos meghatározását elmulasztotta. Mit ért rajta? Roland elbizakodottságát (*Aspremont*), Girart lázadását (*Girart de Fraite*), a bosszúvágyat (*Ansois de Carthage*), a halálraszántságot (*Destruction de Rome*), a hősi párviadalt (*Fierabras*), az anya becsületének megboszulását (*Saisnes*), a vőlegényét sirató leány halálát (*Girart de Viane*), a harcias lelkű agg császárt (*Aimeri de Narbonne*), a hitért való halált (*les Narbonnais, Siège de Narbonne, Mort Aimeri*), a hála és az alattvalói hűség összeütközését (*Folque de Candie*), a gyermekét feláldozó anya (*Enfances Vivien*) vagy atya (*Geste de Blaye, Daurel et Beton*) keservét, az élet minden komoly eseményét, érzését tragikusnak tartja. Azzá is lehet, ha a költő hőse vagy mellékszereplője iránt rokonérzést tud kelteni és szemlélteti testi vagy lelki harcát, bukását. A szerző ezt csak nyolcz körben vizsgálta tüzetesen, azokkal kell behatóbban foglalkoznunk.

Mivel a tragikum fogalmát és a művészetben való érvényesülését nem tisztázta, következtetése túlzott. A nemzeti eposzokban «határozottan tragikus irányú költői eszme szolgálatában álló drámai cselekményt» lát.¹⁾ Két csoportba sorolja azokat, a mint a monarchikus eszmét (*Roland, Vivien*) vagy a hűbérvilág harczeit (*Raoul de Cambrai, Geste de Loherains* etc.) tükröztetik. Amazokban az eszményi önfeláldozás, emezekben az önzés uralkodik. A tragikum forrása ott az elbizakodottság (*desmesure*), emitt a vërboszú. A hűbéres eposzok eseményekben, jelenetekben változatosabbak (*Renaut de*

¹⁾ Die ... *chansons de geste* sind dramatisch angelegte Kompositionen im Dienste einer bestimmten tragisch orientierten dichterischen Idee (137. l.).

Montauban). A művelődéstörténeti és az erkölcsi megítélés a szerzőt az æsthetikai értékeléstől eltérítette. Az eposzok chronologiai viszonylagos sorrendjét se állapította meg és nem vizsgálta, a tragikum felfogása hogyan módosult a francia középkori eposz fejlődése három századában (XI—XIV. sz.).

Három század világnézetét tükrözteti a nyolcz elemzett eposz vagy cyclus és mindegyik században a tragikumnak sajátos felfogása uralkodott. Roland, Isembart és Vilmos oly kor eszményképei, melyben az egyéni erő, a hősiesség dönthette el a nemzet, a hit sorsát. A költő embereknek festi őket, bár küzdelmük emberfeletti és a hősök az emberiség tipikus képviselői. A csodálat és félelem érzését váltják ki bennünk, vagyis a tragikumnak subjectiv elemét. Garin le Loherain és Raoul de Cambrai a hűbéri társadalom kialakulásának korába illenek. Az egyén nem áll egyedül, egy nemzetség és társadalmi osztály tagja, de annak sem típusa. Velük egyenrangú, rokonszenvünkre néha méltóbbak tűnnek fel mellettük. Érdeklődésünk megoszlik, nem látunk oly lelki harczot, mely az egyént romlásba döntené. Tragikus sorsát kivüle fekvő tényezők okozzák, főkép a vérboszu kötelezettsége. Ezt a csoportot az előbbihez az a vonás fűzi, hogy a harcz életbevágó komoly érdekekért folyik és az eposzok a pogány kor háborús szellemét tükröztetik. Girart de Roussillon, Renaus de Montauban és Ogier de Danemarche eposzai a királyság és az egyház hatalmára támaszkodó megszilárdult társadalmi viszonyok között keletkeztek. Az egyént a hagyományos vérboszu sodorja harczba, ellenszegülése a királyi hatalom tekintélyén megtörik és végül az egyház adja meg a fáradt harczosnak a nyugvóhelyet. Külső erők fellépése erősen csökkenti a tragikus hatást. Az eposzoknak az ember sorsáról vallott felfogása a keresztény világnézetben gyökerezik és az a tragikus érzést az ó-kori pogány végzetbe vetett hitnél kevésbé kelti fel.

A francia nemzeti eposzban a következő elemek olvadtak egybe: a sírhelyekhez, ókori romokhoz, utakhoz fűződő monda hagyománya, a nemzeti harczok emléke, a vallás felmagasztaló ereje, a családi boszu és az emberi élet komikus vonásai. Ugyanezeknek vegyüléke a spanyol eposz (*cantares de gesta*), hiányzik azonban a vallásos szellem. Négy hős alakjához fűződnek a legrégebbi mondakörök és azokat a Cid, Bernardo del Carpio, Fernán Gonzales, a larai Infansok nevével jelölhetjük. Újabb változataik a francia eposz utánzásáról, hatásáról tanuskodnak. A *Poema del Cid* egyik epizódja Zamora ostroma. A Cid lelkében a hűség összeütközik a hála érzésével, de jelleme nem tragikus. Diego Ordoñez fiának halála tragikus színezetű. A Cidet azzá a *Romancero* és még inkább Guillen de Castro drámája alakította. A tragikum æsthetikájának alapján ezeket kellett volna méltatni és figyelmet érdemelt volna Zorrilla Cid-eposza (1882) vagy Marquina drámája (*Las Hijas del Cid*, 1908).

A *Cronica General* beszéli el Bernardo del Carpio történetét. Benne a nemzeti becsület védője a rokonszenves lázadóval forrt egybe. Tragikus vonás, hogy fogságban sínylődő atyja kiszabadításáért fog fegyvert és csak holtan látja viszont. A mondában vannak a francia eposzból kölcsönvett motívumok. Drámai formában feldolgozta Lope de Vega (*Las Mocedades de Bernardo del Carpio*) és utánzója Cubillo (*El conde de Saldaña*), újabban Hartzenbusch (*Alfonso*).

A *Poema del Conde Fernan Gonzáles* szerzője barát volt (XIII. sz.). Hőset sértett önérzete (*saña vieja alçada*) teszi lázadóvá. Történeti háttére Castilia felszabadulása Leon alól. Az egyén harcza a nemzeti ügyet szolgálja. Fia Garci-Fernandez házasságával jut tragikus sorsra. Ujabban az angol R. Southey választotta egyik eposza hőséül. A larai Infansok (*los Infantes de Lara*) tragikus halálának mondáját a krónikákban található legrégibb hagyománytól kezdve a ponyvairodalmi termékekig (*pliegos di cordel*) Morf¹⁾ ismertette a német irodalomban. A szerző kettéválasztja a krónika régebb és újabb változatát. Ruy Velásques az utóbbiban lesz lázadóból árulóvá.

A spanyol eposz a hazai föld talajában gyökerezik. A spanyol élet és jogszokás tükröződik benne. A tragikus végű harczot gyakran a nők (Urraca, Doña Lambra) idézik fel. A mondák sírhelyekhez fűződtek és a hősök emlékét kolostorokban ápolták. San Pedro de Cardena-ban őrizték a Cid sírját, Ximenaét Oviedo San Juan de las Dueñas kolostorában, Bernardo del Carpió-ét S. Maria de Aguilar-ban, Fernan Gonzales-ét San Pedro de Arlanzában, a hol csontok és fegyverek zörejét hallották, a mikor Hunyadi János Belgrádnál III. Mohamed szultánon győzelmet aratott. Doña Lambra (*Inf. de Lara*) Velaban van eltemetve, ereklyéi Salasban láthatók.

Olaszországban a francia nemzeti eposz (*Materia di Francia*) későn átültetett (XIII. sz.) idegen termék volt és az is maradt. Sirokhoz, szentélyekhez nem fűződtek a mondák, bár a zarándokutak egy része olasz földre vezetett és néhány francia monda onnan eredt. Az olasznak a tragikum iránt van érzéke, Alfieri tragédiái tanuskodnak róla. A középkorban átvett vagy francia-olasz nyelven írt eposzokban néhány tragikus helyzetet a vándorénekesek kiszínezték. Roncevaux regényében Alda gyászos útja kibővült. Ogier (*Uggeri il Danese*) eposzának bevezetése lett Gano árulása és Balduin halála. Pampeluna ostrománál (*Prise de Pampelune*) Mauzeris szerencsen király fiát Isoré-t meg akarja ölni és pathetikus lelki harczot áll ki. Az atya és fia párviadala befejezetlen. Az olaszok a mondáknak nem tragikumát, hanem komikus elemét aknázták ki. Az anyagot Andrea da Barberino történeti színezetű regényében gyűjtötte össze (*Reali di Francia*). Pulci forrása volt (*Morgante*), a ki csúfolódva és nevetve adta elő a hősök tetteit. Matteo Maria Bojardo (*Orlando innamorato*) udvarképes lovagokat faragott belőlük; Rolandot a szerelem tragikus végzete sújtja. Ariosto (*Orlando furioso*) a szerelmes Roland történetét klasszikus formába önti és epizódokkal díszíti. A középkori hagyomány nyüge alól a csapongó képzeletet felszabadította és szárnyra kelve bejárta a nyugati népek regény- és színirodalmát.²⁾ Az újkor költői ragaszkodtak a középkor eszményeihez, de azok a kor megváltozott világnézetének fényénél más színben tűntek fel: Melpomene komor csarnokától búcsút vettek és Thalia derűsebb hajlékában gyönyörködtek a költészet híveit.

(Kolozsvár.)

KARL LAJOS.

¹⁾ *Aus Dichtung und Sprache der Romanen*, I. (1903), 55–100. l.

²⁾ Galeotti Mátyás királyról azt állítja, hogy szívesen hallgatta a Rolandot dicsőítő énekeket (G. Paris, *Hist. poét. de Charl.* 1905. 133. l.). Valószínűleg a monda olasz változatait adták elő a magyar király udvari ünnepélyein.

Gustav Ernest : Richard Wagner, sein Leben und Schaffen.

Mit 4 Bildnissen und den Leitmotiven sämtlicher Werke. Volksausgabe.

Berlin, Georg Bondi. 1915. 8.-r., 537. l. Ára 5 M.

Nikolaus Oesterlein négykötetes Wagner-bibliográfiája («Katalog einer Richard Wagner-Bibliothek») maholnap pótkötettel való kiegészítésre szorul. A «Mein Leben» két kötetének 1911-ben való megjelenése élesztőleg hatott a Wagner-irodalomra mely újabb levelezések stb. közzététele útján úgy is egyre szélesebb mederben hömpölyög. E bőséges produkció egyik újabb nyeresége Ernestnek a művelt nagy közönség számára frott Wagner-biographiája, mely számot tarthat sokoldalú és kimerítő fejtegetéseivel nemcsak a laikus, hanem a szakértő philologus és zenész érdeklődésére is. Külön fejezetekben ismerteti Wagner életrajzát s külön fejezetekben a Rienzitől kezdve az egyes operákat. Ezek ismertetésénél szól először a mű forrásairól, majd a felvonások szerinti tartalmat adja elő részletesen, utána a zenét ismerteti a nyolczoldalnyi melléklet hangjegypéldáira való utalásokkal, végül következik az esztétikai méltatás. A mondatokból kiderül, hogy a ki Wagnert még nem ismeri, az Ernest könyvéből sokkal áttekinthetőbb képet kap pl. az egyes zenedrámák zenei alkat-elemeiről, a vezérmotívumokról, mint a legtöbb közkezen forgó ily művekből.

De sokkal nagyobb érdeme Ernestnek az az éleslátás, melylyel Wagnernek, mint embernek, hibáit és műve lélektani tévedéseit megállapítja a nélkül, hogy azért Wagner nagyságát csökkentené. Az az évtizedeken át folytatott ádáz irodalmi-zenei harc, mely a személyeskedéseknek a Tappert gyűjteményéből ismert halmazát eredményezte («R. Wagner im Spiegel der Kritik») s a mely részben Wagnernek a maga művészeti ideáljának kizárólagos jogosultságába vetett megingathatatlan hitéből kifolyólag más irányok és képviselőik ellen nem egyszer használt lekiesinylő ítéleteinek reakciója volt, Bayreuth diadalával lassanként elült s a tanítványok és hívők vak hódolatának ellenkező végletébe csapott át. Miként Lessing, ha valamit Homerosnál nem értett, azért önmagát hibáztatta, e Wagner-rajongók is elsiklanak az ellenmondások felett, míg Ernestnek van bátorsága ezekkel is szembenézni, és megállapításai után még jobban tiszteljék Wagnert, mert közelebb jutott hozzánk, mert jobban megértjük.

A mint a szerző végigvezet e tüneményes pálya egyes fokain, egyre nagyobb bámulattal kíséri az olvasó a törhetetlen energiát, mely oly mostoha viszonyok közepett is kiesikarja az érvényesülést, a rigai szökésen, a párisi adósok börtönén és egyéb viszontagságokon keresztül. Az első sikert a kor ízlése szerinti Rienzi hozza meg. Tekintélyes állást nyer mint a drezdai kir. opera karnagya. De nagyratörő szelleme nem nyugszik. A Hollandival kezd meg tulajdonképeni reformátori pályáját, mint maga mondja: «Von hier an beginnt meine Laufbahn als Dichter, mit der ich die des Verfertigers von Operntexten verliess». Zenei reformjait is itt kezdi meg.

Különös, hogy Ernest se említi, miként más Wagner-magarázók sem, hogy azt a nagy átalakulást, melyen Wagner az operától a zenedrámáig átmént, nemcsak az opera sablonszerű, a lélektani követelményeket figyelmen kívül hagyó szerkezetének Wagnertől felis-

mert silánysága hozta magával. Oka lehetett ennek nagyrészt az a körülmény is, hogy a dallam a romantikusok és a Wagner-előtti operaszerzők működése folytán alaposan ki volt használva. Rossini megtehetette azt, hogy javakorában hagyta abban a zeneszerzést, mert érezte, hogy kiírta magát s hogy többé olyan jót, mint azelőtt, nem tudna alkotni. Wagner temperamentumát nem elégítették volna ki a Rossini gastronomiai kísérletei, melyek a 38 éves korában nagy vagyonnal nyugalomba vonuló olasz mesternek négy évtized mulva bekövetkező haláláig az érdeklődését leginkább lekötötték. Wagner, ki néhány évvel előbb még a legnagyobb bámulója Meyerbeernek s Mendelssohnoknak, a mint a zárt formának hátat fordít s mindjobban a vezérmotívumokra építi fel műveit, nyíltan meghazudtolja előző nézeteit és a Judentum-nak tulajdonítja a zenében a dallamkeresést, mint népszerűséghajhászást. Ilyen szélsőséges Pálfordulás csakis ellenfelévé tehette mindazokat, kik a zene éltető elemét a dallamban találták. Az összeütközés a két irány közt elkerülhetetlen volt.

A dallam tényleg nagyon ki volt használva, úgy hogy Berlioz és Liszt a zene fejlesztését harmoniai szabadságok s az instrumentálás vívmányainak felhasználásával akarják tovább vinni. A klasszikusok felül nem múlható műformái helyébe lép a programzene motívus játékaival. Wagnernél is egyre jobban előtérbe nyomulnak a vezérmotívumok. De kizárólagossá csak a Trisztánban válnak. A zárt formától a Ringben sem tud teljesen szabadulni, s a duettek, terzetek, karok sem hiányozhatnak teljesen, mert érezte, hogy e nélkül a kellő élénkséget kockáztatná, a folytonos magánének felvonásokon végig monotonná válnék. Annyi tény, hogy — a mint Ernest egész helyesen megállapítja — Mozart operáinak egész jeleneteit kicserélhetnők, a nélkül, hogy a változás szembetűnő volna, azonban a Lohengrin zenéjéből a Trisztánba, a Mesterdalnokból a Siegfriedbe valamit átvinni nem lehetne a nélkül, hogy az kirívó ne lenne s bele nem illő volna ki ne derülne. S ez épen azért van, mert a zene a vezérmotívumok útján mindig szorosan alkalmazkodik a drámai cselekmény hangulatához, azt magyarázza s a hol a szó elhallgat, mert a nyelv már nem képes az érzelmek világának subtilitásait rajzolni, ott a zene pótolja ezt.

Azonban Wagner a dallamot s a zártrészekből álló operát még se tette feleslegessé. A míg oly dallaminventiójú szerzők lesznek, mint Gounod, Bizet, Goldmark stb., addig a zárt részek az operából el nem fognak tűnni. Mások a dallam megújhodását a népzene kimeríthetetlen kincsesházából való merítéssel fogják eszközölni s e mellett a vezérmotívumoknak s a hangulatok festésének is figyelmet szentelhetnek. Míg tisztán vezérmotívumokkal dolgozik akárhány zeneszerző, a ki dallamkészségének hiányát ily módon akarja palástolni. Már pedig a zenei műveltség talán sohase lesz annyira magas fokon, hogy mindenki hajlandó lenne egy-egy opera motívumait előbb végigtanulmányozni, hogy az opera zenéjét teljesen meg is értse. Az ilyen „Verstandesmusik” a nagy tömeg előtt többé kevésbé idegenszerű marad. Hiszen Wagner műveiből is a legnépszerűbbek tán mégis azok, melyekben a zárt formák nincsenek teljesen száműzve, míg a legnehezebben érthető ép a Trisztán, melyet mint Ernest is helyesen jegyzi meg, egész külön mértékkel kell mérni s nem az opera nézőpontjából megítélni.

Igazságot szolgáltat Ernest Wagner rosszúl megítélt első feleségének is. Hogy az urát annyi viszontagságon át híven kísérő feleség a Wesendonck Matilddal szemben való feltékenysége miatt még nem vádolható kicsinyes nyárspolgári gondolkozással, azt Minának Wagner barátja, Uhlig özvegyéhez írt s nem régiben nyilvánosságra hozott levelezéséből állapítja meg. A Nietzschevel való szakítást Wagner rovására írja, de menti is. Wagner Nietzscheben sokáig az ő apostolát látta s mikor arról kellett meggyőződnie, hogy Nietzsche ragaszkodik a maga önállóságához, melyet bámult mesterével szemben sem hajlandó feladni: kezdett tőle elhidegülni. Wagner jellemét egyáltalában a művésztől elválaszthatatlannak tartja. Wagner annyira meg volt győződve működésének fontosságáról, reformatori eszméinek csálthatatlanságáról, hogy Bismarck által is konstatált túlságos önértékében azt hitte, hogy az a sok támogatás, melyben a világ részesíti, csak törlesztése a vele szemben fennálló nagy tartozásnak. S e szempontból ítélte meg mindenkit. A ki nem volt feltétlen híve Wagnernek, a művésznek, az nem lehetett barátja Wagnernek, az embernek. Ez az önzés azonban alapfeltétele volt ügye diadalra jutásának s azért, mint a nagy embereket általában, őt sem lehet a hétköznapi fogalmakkal elbírálni. Innen érthetők szerelmei Matild és Cosima iránt. Szüksége volt olyan gyöngéd nő lélek megértő és hódoló szeretetére, mely őt további munkára inspirálja. A kivitelben, munka-, komponálás-, költészközből pedig a luxust nem nélkülözhetette maga körül. Ez izgatta fantáziáját annak, a ki a barrikádokon a hatalmasok luxusa ellen szónokolt. Wagner hibáinak józan meglátása mellett is Ernest Wagner lenyűgöző hatását társaságára azzal a bizonyára túlzó állítással kívánja jellemezni, hogy II. Lajos bajor király és Nietzsche azért örültek meg mindketten, mert Wagner halála után szelleme éltető hatása megszűnt rájuk.

Még érdekesebbek Ernest megállapításai Wagnerről, az íróról. Bemutatja életfelfogásának kialakulását Feuerbachtól Schopenhauerre keresztül a Parsifal mysticismusáig. A Wagner-rajongókkal szemben rámutat arra, hogy Wotan tragikuma, a mint azt Wagner tervezte, a kivitelben egészen más jelentőségűvé lett, hogy Siegfried tudatlanságból eredő szabadsága voltaképpen «tisztán állati», ellentétben Parsifal öntudatos lemondásával; hogy Wagner vitairatai, melyek a kellő előtanulmányok hiánya miatt tévedésektől éppen nem mentesek, türelmetlen hangjuk miatt többet ártottak neki és ügyének, mint a menynyit használtak; hogy Wagner emlékező tehetsége megbizhatatlan, mert pl. a «Mein Leben» adatai nem egyszer ellenfeleinek rovására a történeti igazsággal ellenkeznek stb. De éppen ez a nyíltság, melylyel a Wagner-istenítés túlzásait kellő mértékre szállítja le, ad egyúttal elégtételt Wagner zsenijének Hanslickkal és másokkal szemben, kik tőle minden érdemet megtagadtak. Már pedig azt egy antiwagnerianus se tudja megdönteni, hogy Wagner oly ritka sokoldalú tehetségű tünemény, alkotása oly nagyszabású, hogy a szellem bajnokainak legjobbjai között biztosít neki helyet. Ernest műve e pártatlanságával az elfogulatlan utókorhoz méltó abszolút becsű biographia.

(Arad.)

WAGNER JÓZSEF.

Franza Feilbogen : Fr. Th. Vischer «Auch Einer». Eine Studie.
Zürich, Orell Füssli, 1916. 8 + 207. l.

Hegel philosophiájának diadalmas új életre támadása, mely Nietzsche korlátlan és felelőtlen egyéniség-kultuszára következő visszahatásként a megújuló embernek zártabb, æsthetikai kielégülést nyújtó metaphysikai világfelfogásra való törekvésében gyökerezik (l. pl. Windelband ünnepi beszédét: *Die Erneuerung des Hegelianismus*. 1910), talán közelebb hozza nekünk a hegelianus Vischer æsthetikai főművét is, ezt a paragraphusokba merevített négykötetes munkát, melyet Treitschke a XIX. század legjobban kizsákmányolt könyvének nevezett. Annyi már eddig is kétségtelen, hogy az újabb philosophiai mozgalommal közös forrásból származik elsősorban az az érdeklődés is, a mely Vischer regénye felé irányul. Versei érzelmi vagy philosophiai aktualitásuknál fogva szélesebb körbe is utat találtak, sőt Faust-parodiája (Deutobold Symbolizetti Allegoriowitsch Mystifizinsky: *Faust, der Tragödie* 3. Teil, 1862) egyenesen befolyásolta a tragédia 2-ik részének az értékelését, ezzel szemben azonban regénye (*Auch Einer. Eine Reisebekanntschaft*, Stuttgart. 1879) a legkülönösebb sorsú könyvek közül való s még ma is inkább csak egy többé-kevésbé szűk bibliophil kör olvasmányai közé tartozik. Megjelenésekor az átlagközönség, de a kritika jó része is értelmetlenül-hüvösen fogadja a regénybe szőtt philosophiai apparatust, eltéved a célzásoknak nem mindig jól leplezett útvesztőibe, s az irodalomtörténet is — nem tudván beleilleszteni a poetikai hagyománynak valamilyen kényelmes sémájába — csak szerény helyet juttat neki népszerű és elterjedt kézikönyveiben. Pedig könnyen kibogozható szálak kapcsolják a német fejlődési, autobiographikus háttérű subjectiv regény klasszikus, romantikus vagy realista családfájához. Igaz ugyan, hogy nem ad egy teljes, hézagnélküli s az ethikai vagy æsthetikai megállapodottságnak bizonyos fokáig eljutott fejlődést, mint Goethe és romantikus csodálói, G. Keller vagy akár H. Hesse s J. Wassermann (francia nyelvűsége ellenére e sorba illeszkedik R. Rolland zenei regénye is), hanem csak egy utolsó nagy, retrospectiv utalásokkal kiegészített fejezetet hőse életéből. De ez a fejezet, mely symbolikus kimélyítéssel a német történelem két sorsdöntő eseménye: a 48-iki forradalom s a nemzeti egység megalakulása közé esik, sem megszakíthatlan, önmagából kifejlődő, hanem a fiktív kiadó, a hős ismerőseinek elbeszéléséből (külső és belső keret), de főleg a hősnek magának a följegyzéseiből kell mozaikká illesztenünk. Ez a mozaikszerűség azonban csak látszólagos, mert a különböző irányokból kiinduló s egy közös pontba összefutó források a fény és árnyék harmonikus elosztását szolgálják.

Albert Einhart klasszikus és romantikus nyomokon a művészet, főleg azonban a philosophia nevelő hatása alatt a tevékeny élet (politika) iránt fogékony, irodalmi őseinél praktikusabb, Schelling, Hegel, Schopenhauer és Plato gondolatait zárt világfelfogássá forrasztó típus, egy pantheistikus és ethikai idealizmus képviselőjévé fejlődik. De eleven aktivitása lassanként szétmorzsolódik a könyörtelen, bántó valósággal, az élő lényekül felfogott tárgyak gonoszságával (*Tücke des Objekts*), az emberi test apró fogyatékosságaival való szakadatlan küzdelemben. Egy romantikus ötletből (E. Th. A

Hoffmann) s talán P. J. Stahl *L'histoire d'un homme enrhumé*-jéből kiindulva az ördögi tárgyak gonoszságát rendszeres, groteszk mythologiává fejlesztí. Lesben állnak mindenütt, kereszteznek az útját, komikumba fullasztják a szerelmét, gátat emelnek politikai érvényesülése elé s lassanként embergyűlölővé teszik, a nélkül hogy teljesen kiirthatnák belőle az emberiség belső értékeibe vetett hitét. Az új mythologia látószögéből revisio alá veszi az emberiség történetét, az építő művészetek stílusának kialakulását, a drámai irodalom néhány remekét. Az ellenséges tárgyak jelentéktelenségének s a leküzdésükre fordított aktív erőnek az aránytalansága, ez a Don Quijote kilátástalan harczaira emlékeztető támadó védekezés ritkán fokozódik tragikussá, sőt rendszerint komikussá torzul. (Ennek a küzdelemnek, elméleti kifejtését s a komikus hatáskeltés szempontjából való értékesítést megtaláljuk a *System der Aesthetik*-ben, mely így mintegy praeformálja Einhart alakját). Mindaz, a mi Einhart körül elhelyezkedik, a mi erőszakosan belenyúl életébe, a regény két nőalakja, az álmok, víziók, hallucinatiók, a tudatosságnak a tudatalattisággal való s már modern nyomokra (Freud és iskolája) utaló küzdelme romantikus örökség, csak a romanticismus színes Itáliáját paralizálja a komorabb szépségű germán Norvégia. Romantikus hagyomány a töredéknek műfajjá önállósítása, a prózának versekkel való áttörése s tisztán technikai szempontból a kettős kereten belül egy a főtörténettel látszólag organikus össze nem függő kis elbeszélésnek, a *Pfahldorfgeschichten*-nek, az elhelyezése is.

A látszat ellenére azonban a Pfahldorfgeschichte valójában hozzátartozik a regény organizmusához: teljesebb és sokoldalúbb világításba helyezi a hős világfelfogását s ennek a felfogásnak philosophiai gyökereit. Objectív részében beható tanulmányokon s egykorú kutatásokon alapuló művészi restructio, subjectív részében azonban groteszk inferno, torzító kritikája a positiv vallásoknak, a dogmatikus elmaradottságnak, Vischer egyházi és politikai ellenfeleinek, R. Wagner zenei és költői túlhajtásainak s egyben igazságot osztó apotheosisa D. Fr. Straussnak.

Fr. Feilbogen az eddigi kutatások eredményeinek kiépítésével, új források megnyitásával kiegészíti, teljesebbé teszi Vischer életére vonatkozó tudásunkat, a történeti fejlődés sorába illeszti regényét, megvilágítja önéletrajzi és philosophiai háttérét, kideríti irodalmi kapcsolatait, de kellő módszeresség híján következtetéseiben gyakran túlzásokba téved s főleg az irodalmi ősoktól, classikus és romantikus mintáktól való függőséget nem tudja mindig kifogástalanul megalapozni vagy kiaknázni. De így is érdemes munkát végzett s már a Vischer alakjába, műveibe elmélyedő szeretetével is hálaára kötelezi a költő híveit. Teljesség szempontjából legtöbbet nyújt a *Pfahldorfgeschichte* elemzése, belső, philosophiai tartalmának kihámozása, rejtett célzásainak, groteszkégeinek s egyéb vonatkozásainak a megfejtése.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

Geschichte der indogermanischen Sprachwissenschaft seit ihrerBegründung durch Franz Bopp, herausg. von *W. Streitberg*. **II. Die****Erforschung der indogermanischen Sprachen**, herausg. von*W. Streitberg*. I. Griechisch, Italisch, Vulgarlatein, Keltisch. Strassburg, Trübner. 1916. 312. l. Ára: 10 M.

Immár 100 éve annak, hogy Bopp Ferencz munkája «Konjugationssystem der Sanskritsprache» megjelent. Az akkor még csak 24 éves szerző e munkájával alapította meg az indogermán nyelvtudományt s a hálás utókor most visszatekint ama fejlődésre, melyet e tudomány — kezdetben, s azután is még jó ideig — rendkívül mostoha körülmények között tett meg. Jelen kötet (II. 1.) — megjelenése idejét tekintve az első — a görög, itáliai, vulgáris latin és kelta nyelvészet fejlődésmenetét tartalmazza elismert tekintélyek tollából. A görög rész szerzője *Thumb* (1-126 l.), a ki azonban maga nem élhette meg munkája megjelenését, úgy hogy a kéziratot tanítványa Kieckers egészítette ki.

Az ó- és középkor nem jutott el odáig, hogy a görög nyelvet történetileg, más nyelvekkel való okozati összefüggésében megismerje, érdeme csupán az anyaggyűjtés, s részben annak rendezése (*Stephanus*, *Ducange*). Ez a görög «nyelvtudomány» uralkodott azután jó ideig az újkorban is, míg Bopp említett munkája ezen irány tekintélyét alá nem ásta s az addig ismeretes — mindenesetre elég gazdag — anyag történeti megismeréséhez vezető utat győzedelmesen meg nem mutatta. Egy másik korszakalkotó egyéniség volt *Curtius György*, a ki főleg az indogermanistika és a classica philologia között igyekezett kapcsolatot teremteni s ezen felfogásnak sok hívet szerzett tanítványai körében. A classicus philologusok jó része azonban irtózott az «új» tanoktól, s csak az ú. n. újgrammatikus iskolának sikerült a «hagyományos» grammatikát a nyeregéből kiútni, s a görög nyelv jelenségeit a rokon nyelvekével szorosabb összefüggésbe hozva és jórészt megmagyarázva, ezen irány egyedüli jogosultságát kivívni. Ma már oly nagy ür tátong a «hagyományos» tanok és «új» elvek között, hogy utóbbiak ismerete nélkül írott munkák (mint pl. a *Kühner-Blass-féle görög grammatika*) sokszor teljesen használhatatlanok.¹⁾

¹⁾ Ez mindenesetre nagyon egyoldalú ítélkezés. Másféle tanulást is meríthetünk *Brugmann-Thumb*ből, másfelől *Kühner-Blass-Gerth*ből s hasonló «hasznavehetetlen» könyvekből. Az összehasonlítható alapon művelt görög grammatika nem boldogul a philologia segítségével, s megfordítva is így áll a dolog. A vegetatív nyelvi élet egész birodalmában, a hangtan, alaktan, elemi mondattan terén, tehát a nyelvész legsajátabb területén is, philologusok végeztek és végzik jórészt az anyaggyűjtést és osztályozást, másfelől a philologus is, mikor saját hatáskörében az írott emlékeknek rendeltetésük vagy íróik egyénisége által minősített, stilizált nyelvét vizsgálja, természetesen kell, hogy figyelembe vegye a nyelvtudomány felhasználható eredményeit. Mindenesetre azok részén van az igazság, a kik e két tudomány contactusának szakadatlan fenntartása ill. helyreállítása érdekében dolgoznak, nem pedig azok oldalán, a kik irtó nagy ür mögé húzódnak vissza.

Ezek után ismerteti a szerző a görög nyelvtudomány mai állapotát. Míg a hang- és alaktan, valamint a szófejtés terén úgyszólván mindent újonnan kellett alkotni, addig a syntaxis terén két nagyobb periodust lehet megkülönböztetni, ú. m. a régebbi tanok revisióját a múlt század 70-es éveiben, majd a további kutatást az új elvek és ismeretek segítségével. A görög nyelv történetének megírására csak az utolsó években lehetett gondolni, miután kb. 100 évnyi munkásság a részletkérdésekre derített fényt. Gondoljuk meg pl., hogy a görög dialektologia tudományos színezetét csak Ahrenstől kapta (1839—41), másrészt a papyrusleletek s az újjörög iránti érdeklődés megmutatták azt, hogy a görög nyelv organikus fejlődése az ókor végével nem szűnt meg. Szerzőnk — egész élete munkásságának megfelelően — különösen ezen utóbbi mozzanatnak szentel egynehány meleg szót, midőn az ó- és újjörög philologia közötti szerves kapcsolatot méltatja.

Az itáliai nyelvekről szóló fejezetet (127—230 l.) *Walde* írta, a latin etymologiai szótár ismert szerzője. A latin grammatika tudományos művelése is csak nagyon későn kezdődött, mivel régebben a latin nyelv universalis szerepe miatt főleg e nyelv praktikus megtanulására voltak tekintettel, s csak az elismert és kiváló auctorok nyelvét vizsgálták. Csak miután a nemzeti nyelvek léptek előtérbe s a latin lassanként elvesztette vezető szerepét, akkor kezdtek érdeklődni egyrészt a régi, másrészt a későkori latinság iránt is. Bopp és utódainak fellépése új lendületet adott az e fajta kutatásoknak, a melyekben különösen Lachmann, Ribbeck, Jordan és Bücheler tunktek ki. Később a Wölfflin szerkesztésében megjelenő *«Archiv für lat. Lexicographie und Grammatik»* gyakorolt jótékony hatást, melynek egyik cikke (Wölfflintől 1882) döntően segítette elő az új Thesaurus megindítását. A szófejtés terén eleinte természetesen nagyon önkényes eljárás divott, mivel sem a szavak legrégibb feltalálható jelentését, sem annak további fejlődését nem ismerték eléggé. Aránylag elfogadható eredmény csak a kölesön-szavaknál mutatható fel, mivel itt az eredeti szó szilárdabb alapot nyújtott. Csak az újgrammatikusok szigorú elveinek sikerült ezen a téren a subjectiv felfogásnak mindinkább szűkebb keretet szabni. Az anyag kodifikálása úgyszólván csak napjainkban történt meg Walde említett szókönyvében.

A hang- és alaktan, valamint a szóképzéstani eleinte majdnem kizárólag indogermanisták művelték, miáltal itt is egészségesebb és realisabb felfogás jutott uralomra. A mondattanban is ők jelölték ki legalább azon főbb szempontokat, melyeken a további kutatásnak alapulnia kell. Hogy a latin syntaxis ma még sokkal kevésbé van felkutatva, mint a hang- és alaktan, annak az az oka, hogy csak nagyon lassan és nehezen tudott felszabadulni a középkortól átvett *«rendszerből»*, mely a grammatikát logikai szempontok alapján tárgyalja. Különösen Steinthal és Delbrück végeztek e téren úttörő munkát.

Külön fejezet szól a vulgaris latinságról, melyet *Ettmayer* írt (231—281 l.). Hogy a beszélt latin nyelv erősen különbözött az irodalomban ránk maradt latinságtól, azt már a XVII. században is sejtették egyes elmék, megjegyzéseik azonban csak kevés embert sarkaltak további munkára, mivel éppen kizárólag a classikus latinság elsajátítása volt ama cél, melyet akkoriban szem előtt tartottak. Így

azután a vulgaris latinság iránt csak azok kezdtek érdeklődni, a kik a latinnal, mint régiséggel foglalkoztak, a kik előtt minden, a mi latin volt, érdekesnek tűnt fel. Az így lassanként összegyűlt anyagot kritikailag Raynouard dolgozta fel (Páris 1821). Az indogermanistika fontos elvi tényezőkkel járult hozzá a vulgaris latinság felkutatásához, míg végre Diez új és sikerteljes irányba terelte e tudományágat azáltal, hogy közte és a romanistika között szoros kapcsolatot létesített. Hogy sok kérdésben természetesen még várnunk kell, a míg végleges és általánosan elfogadott eredményhez jutunk, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Ettmayer összefoglalásának polemikus hangja, a melyet a többi fejezet megfelelő részében inkább lezárult eredmények nyugodt felsorolása vált fel.

Az utolsó, legrövidebb részt *Thurneysen* írta a kelta nyelvészet fejlődéséről (281—312 l.). A kelta nyelveket aránylag későn ismerték fel indogermán nyelveknek, s az a körülmény, hogy e nyelveket kevesen beszélik, hogy világraszóló irodalmi műveik nincsenek, magyarázza meg az indogermanistika eme részének mostoha művelését. Szerzőnk a kelta philologia erősebb felvirágoztatása céljából kívánatosnak tartja, hogy egyetemeken az angol philologusok a brit szigetek összes nyelveire terjeszszék ki előadásaik körét.

(Debreczen.)

BENIGNY GYULA.

Hans Wöhlert: Das Weltbild in Klopstocks Messias. (Bausteine zur neueren deutschen Literatur. Herausgegeben von Franz Saran. Bd. XIV.) Halle a. S., Max Niemeyer, 1915. 8-r. 41. l.

Klopstock modern ember volt a szó XVIII. századbéli értelmében s tudta, hogy az újkor természettudománya mit derített fel s mit vitt át a köztudatba a világegyetem rendjéről és megalkotottságáról. Másrészt őszinte fia volt az egyháznak s mint ilyen nem vonhatta kétségbe a biblia kosmológiáját. Nem tagadhatta meg oly műben, mely annyira a keresztény hitélet élményeihez és érzéseihez kapcsolódik, mint a *Messias*. Hívótól hívők számára írt vallásos költeménnyel szemben az epikai hitel kérdésének felvetése csak annak ellenőrzésére szorítkozhat, hogy a mű érzékfeletti, transcendentalis meséjének a világegyetemben való lokalizálása, nem történik-e minden astronomiai lehetőséget kizáró módon. Ezt a szempontot azért nem lehet, mint racionálisat egyszerűen elutasítani, mert Klopstock a felvilágosodás századában élt s nem a maga korának kosmológiai felfogását választja keretképen, mint a hogy Dante tette. Minden eposz a valószínűség igényével lép olvasói elé. A *Messias* e részt az olvasók hitbeli bizonyosságára építi s a költő a valószerűség követelményének kielégítéséhez legfeljebb hozzájárulhat következetes és szemléletes kompozícióval. Nagy feladat ez is, ha számbaveszszük a *Messias* tárgyának fenséges és elvont mysticismusát.

Wöhlert dolgozata gondos utalásokkal aprólékosan ismerteti a *Messias* világképét: a mennyet, a földet, a poklot, a világteret földfeletti és emberi lényekkel. Klopstock leíró fantáziájának ellenőrzését és igazolását nyújtja. Elemzéseiből kitűnik, hogy a *Messias* kosmológiája egészében következetes, ha egysége nem is szembetűnő olvasás közben. Nagyon megfér ezzel a megállapítással a költői szemléltetés

fogyatékosága s nem újság az, a mit Klopstocknak erről a gyengéjéről a tanulmányban olvasunk. Ő olyan festő, a ki hatalmas arányokban, kápráztató színekkel dolgozik, de sok részletet kidolgozatlanul hagy, nem szereti a biztos körvonalakat s képének kerete a végtelenségbe vesz. Beéri a hívó érzések orgonaszavú sugallatával ott, a hol a költői képzelet plastikájára volna szükség.

A modern astronomia ismerete abban mutatkozik nála, hogy elfogadja a föld körforgását saját tengelye és a nap körül, hogy végtelen világűr és számos nap-rendszert emleget. De a középkori fel-fogás túlsúlyá tagadhatatlan. Nemcsak a világegyetemnek mennyre, földre és pokolra való tagolása s az állócsillagok egének Aristotelesre utaló elképzelése szól e mellett. Klopstock számára a mindenség nem fejlődés eredménye, hanem az istenség egyszerű teremítő aktusának műve. Ősidők óta egyforma s az ember vallásos szükségletének kielégítésére szolgál. Történetében csak azokat a határpontokat ismeri, a melyeket Paulus, a gnózis és Origenes tanít: a bűnbeesést, a megváltást s az utolsó ítéletet. Az utóbbinak jelentőségét maga Klopstock csökkenti azzal a Plotinosra emlékeztető tanításával, hogy a lelkek a halál után fokozatosan tisztulnak a földi salaktól s mint valamennyi csillag az *ősfény* (Urlicht) felé, úgy közelednek istenhez. Hogy nincs örök kárhozat, hogy végül minden létező az istenség részévé lesz e hitet a XVIII. század mystikus meggyőződése is erősítették.

Azt látjuk a dolgozatból, hogy az újkori természettudománnyal való egyezkedés nem játszik nagy szerepet a *Messias*ban, költői egységét nem fokozza. Sőt lehet, hogy ez is egyik előidézője annak a párás félhomálynak, mely a *Messias* légkörét már a maga korában csak átmenetileg tette elviselhetővé. *Dante* merev scholasticismusa ellenére is közelebb áll hozzánk s a Ptolomæus világképéhez ragaszkodó *Milton* is változatosabbnak tetszik. De Klopstock így vélekedik róla Wöhlert -- nem is akar szemléletes lenni. Ő a racionalizmus korában keresztény *érzések* meglevevítésére törekszik. S hatása azt igazolja, hogy ehhez elegendők voltak azok az eszközök, melyekkel tehetsége rendelkezett.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

Joscf Blau: Der Lehrer als Heimatforscher. Eine Anleitung zu heimatkundlicher Arbeit. (Schriften für Lehrerfortbildung. Nr. 6.) Prag—Wien—Leipzig, A. Haase, 1915. N. 8-r., 174 l. Ára 4-50 K.

«Heimatkunde soll der Mittelpunkt für den ganzen Unterricht werden.» Ez a gondolat készítette Blaut műve megírására és ez eszme megvalósításáért sürgeti a folklorisztikai kutatást a tanítóság körében. A legégetőbb kérdés ma a tanító és a tanár előtt nem az, *wie* er, sondern *was* er unterrichten soll. Daher ist die nächste Aufgabe dieser Schrift, ihn die Heimat sehen zu lehren, ihn zur Aufsuchung des Lehrstoffes in der Heimat anzuleiten und ihm bei dieser Arbeit Führer und Helfer zu sein» (5. l.). Ez elv szemmeltartásával «Einführung in die einzelnen Stoffgebiete», «Quellen und Hilfsmittel des Heimatforschers», «Heimatkunst» és «Heimathbildung» címek alatt rámutat mindarra az értékre, a mi a szülőföldön le van téve. Minden fejezetben gyakorlati útmutatásokat ad a dolgok meglátására s fel-

sorolja a legmesszebbmenő pontossággal a megfelelő irodalmat. Természettudós, történész, pedagógus, nyelvész, irodalomtörténész, mind talál e munkában új forrásokat, de talál különösen új módszereket kutatásainak értékesítésére. Igaz ugyan, hogy a legtöbbet, a mire Blau felhívja figyelmünket, már másutt hangoztatták, könyve — összefoglaló természeténél fogva — mégis nagyon értékes. Száz meg száz folklorisztikai munka eredményét összegezte, pontosan megjelölve a forrásokat, melyekből merített. Így e művet mindenki — akár a folkloriszta egy ágával, akár az egészszel foglalkozzék — nagy haszonnal forgathatja, egyrészt mert általánosságban s röviden a folkloriszta minden területével megismertet, másrészt mert a részletkérdésekben is — azáltal, hogy kitűnő bibliographiát ad — megkönnyíti a továbbkutatást. Egy példán szeretném megmutatni, mi mindenre hívja fel e könyv olvasója figyelmét. A philologus kit tulajdonképen csak a nép nyelve és költészete érdekel, Blau könyve alapján egészen új területeket fedez fel kutatásai számára. Látja, hogy a geológiát nem szabad figyelmen kívül hagynia, mert a föld rétegeire, felületére stb. vonatkozó szókincset s a szikladarabokhoz, hegyekhez, folyókhoz kötött népköltészetet csak ennek segítségével tudja igazán megérteni és tudományosan megmagyarázni. Az állat- és növényvilág megfigyelésének fontosságára is rájön nyelvészeti és népköltészeti szempontból: népies állat- és növénynevek, hozzájuk fűződő mondák, mesék, babonák stb. sokszor csak ilyen megfigyelések alapján fejthetők meg helyesen. Észreveszi aztán a nyelvész, hogy nyelvjárási tanulmányánál nem szabad pusztán dialektologiai adatokkal megelégedni, hanem hogy más szempontok is: faji jelleg, családnév, háznév, házépítés, házsám, nép- és gyermekdal, népmonda és -mese, vallás, szokás is megvizsgálandók, ha nyelvjárásának hovatarozására vonatkozólag végleges eredményhez akar jutni. Viszont a népköltészet kutatója azt fogja találni, hogy nem elégedhetik meg csupán népdalok, -mondák és -mesék feljegyzésével, hanem tanulmányoznia kell a nyelvjárást is, hogy megtalálhassa összehasonlító népköltészeti tanulmányához a kellő tudományos alapot, az egymást kiegészítő és megvilágító forrásokat.

Az az új Blau könyvében, hogy a speciális területeket felölelő folklorisztikai munkákkal szemben sokfelé irányítja figyelmünket s hogy így felfedi mindazt az anyagot, mely bármiféle irányú tanulmányunkkal összefügg. Ép azért igen hasznos szolgálatot tehet mindazoknak, kiknek munkája valamiképen is összefügg a néppel.

(Székesfehérvár.)

SCHWARTZ ELEMÉR.

Theodor Birt: Römische Charakterköpfe. 2. Auflage. Leipzig. Quelle und Meyer. 1916. 353 l. Ára 8 M.

A jeles marburgi tudós e műve, mely három év alatt most második kiadását éri, elsősorban azok szükségleteit van hivatva kielégíteni, kiknek érdeklődése Róma nagy emberei felé fordul. — A munka a bevezetésen kívül 14 fejezetre oszlik és rövidsége törekedve mintegy öt évszázadot mutat be a római történetből a II. pün háborútól Marcus Aureliusig bezárólag, de úgy, hogy az események főhősei domborodnak ki plastikusan a történet keretéből. Róma első öt évszázadát mellőzi, egyszerűen azért, mert ez az időszak nem

mutathat fel olyan egyéniséget, kiről szoros értelemben vett jellemképet lehetne rajzolni. Bár a régi római mint típus is rendkívül karakteristikus, a fordulópont Róma történetében mégis a 240. év, mikor a görög műveltség kezd már tért hódítani Rómában. A görög hatás szüli azt a hangulatot, melyben az egyéniség kezd tudatára ébredni önmagának. S ekkor lép fel a római történet első igazi nagy alakja: Scipio Africanus. Ettől fogva Róma története nem egyéb, mint kiváló személyiségek története, a kiknek mindegyike azon elv megvalósítására törekedett, hogy «az állam én vagyok». A régi rómaiak igazi s egyszersmind utolsó képviselője, a nagy Cato, követi Scipio jellemrajzát. Nagyon érdekes az az egybevetés, melyet B. Cato és a legeredetibb római műfaj: a szatíra között eszközöl. A Gracchusokkal Róma rémkorába vezet minket az író: Tib. Gracchus halála nyitja meg azt a századot, mely a vérfürdők szakadatlan láncolatával van tele. A negyedik portait a «szerencsés» Sullát mutatja be; minthogy azonban Sulla önmagában meg nem érthető, B. Mariusszal kapcsolatban rajzolja meg Sulla jellemét.

Ezután Lucullus arczképével ismerkedünk meg, a ki az utódok előtt elsősorban nagyszerű lakomáiról lett nevezetes, bár talán inkább tarthat érdeklődésünkre számot az a körülmény, hogy Lucullus valóban Róma legnagyobb hadvezérei közé tartozik. B. tehát Lucullus tüneményes hadvezéri tehetségét domborítja ki megkapó erővel. A következő képen Pompeius vonul el lelki szemeink előtt, a kiről talán nem érdektelen felemlíteni, hogy úgyszólván megszakítás nélkül 30 évet töltött háborúban. — mint senki más a rómaiak között. Rámutat B. arra, hogy az újabb történetírók Caesar előnyére háttérbe szorítják Pompeius alakját, pedig a classikus ókorban Pompeius dicsősége ragyog fényesebben, mint Caesaré és — szinte a nélkül, hogy a leghalványabb árnyék is vetődne rá. A 7. képen a nagy Caesar sok tekintetben új jellemrajzát kapjuk, a 8. Antonius mutatja be, a kit B. szerint rendesen egyoldalúan ítélnék meg, még pedig kárára. A kilencedik portait alapján Augustusról alkothatunk eleven képet magunknak, a ki B. nézete szerint inkább Pompeius, mint Caesar elveire építi fel uralmát: a constitutionális monarchiát.

Augustus után vagy 50 császár uralkodik öt évszázadon át: ezeknek mindegyikéről lehetne egy-egy jellemrajzot adni. B. ezek közül csak néhányat mutat be. A Claudius nemzetségből Claudius adja: hadd lássunk egy classica-philologust a trónon! Messalina tragédiáját megrázó színekkel ecseteli. A philosophus Seneca erkölcs-reformáló törekvéseinek, az igaz humanitás evangeliumának jellemzése mesteri. A 11. kép a művészetek iránt fogékony Titust mutatja be, ki Seneca eszméit igyekszik megvalósítani, bár kezdetben valahogy az előző uralkodók barokkstílusában élt. Traianus nagy gonddal készült portaitja követi a Titusét s vele kapcsolatban a legnagyobb kiterjedését elért római birodalom állapotának rajza. A házagtalanság kedvéért Domitianus zsarnok uralmát is jellemzi néhány odavetett, de markáns vonással. A harczias Traianus után jó a békés Hadrianus, a kivel az ókori történetnek egyik legnagyobb problémájához értünk: mindenki ugyanis másképp fogta fel jellemét. Gyönyörűen mondja B., hogy Hadrianusba, mint valami accumulatorba még egyszer összegyűltek az antik kultúrának összes szellemi erői és igyekeztek hatni

a művelődésre vágyó világra. Hadrianus vezetője Platon volt. Ennek tudatában kell jellemének vizsgálatához hozzáfogni s akkor belátjuk, hogy Hadrianus személyében ült először philosophus a világ trónján, — a mint azt Platon oly nagyon óhajtotta. Érdekesen fejtegeti B. Hadrianus és Antinous platoni szerelmét és megállapítja az Antinous- és Adonis-kultusz között a rokon vonásokat. Az antik jellem legtisztelietreméltóbb típusának, a stoikus philosophia rendíthetetlen hívének: Marcus Aureliusnak jellemrajza zárja be a római geniek galériáját. A Seneca elvei szerint való császárságot a maga egész tökéletességében ő valósította meg. Mint hadvezér is nagy; B. Julius Césarral veti egybe és fölveti a kérdést: melyik nagyobb?

B. souverain módon uralkodik az anyag fölött; az általa megrajzolt jellemek mindegyike kiemelkedik korából s jellemzi egyszerűs mind a kort is. Mint finom érzékű és nagy képzelőerővel megáldott historikus elevenen látja maga előtt a letűnt idők nagyjait s ez intuitiója alapján eleven színekkel rajzolja is meg jellemöket olvasói számára. Történetírói felfogására nézve is jellemzők egy másik, minap megjelent munkájának ¹⁾ bevezetésében olvasható szavai: «Welt-geschichte, Kulturgeschichte zu schreiben genügt nicht. Man muss die Vergangenheit *dichten*: erst dann wird sie wahr.» Nem azt ismerjük meg csupán B. munkájából, a mit Róma nagyjai valóban véghezvittek, mint inkább azt, a mit tenni *akartak*. Lucullusról, Pompeiusról, Césarról és Antoniusról sok tekintetben új képet alkothat magának B. művének olvasója. B. munkájának egyik nagy előnye, hogy folyékony, könnyen érthető előadásával, lebilincselő szellemességével az érdeklődést nem engedi egy pillanatra sem lanyhulni s a hol alkalmá nyílik rá, igen érdekes egybevetéseket eszközöl antik és modern viszonyok között. Ez összehasonlítások száma az első kiadáshoz képest — talán a háború hatása alatt is — szaporodott.

B. műve annyi élvezetet nyújt s olvasása oly sok tanulsággal jár, hogy méltán tarthat a legszélesebbkörű érdeklődésre számot.

(Szakoleza.)

SCHRÖDER IMRE.

Walter Heynen: Diltheys Psychologie des dichterischen Schaffens. (Abhandlungen zur Philosophie und ihrer Geschichte. Hg. v. Benno Erdmann. XLVIII. Bd.) Halle a. S., Max Niemeyer. 1916. 8-r., X + 53 l. 1-80 M.

A szerző tudatában van annak, hogy súlyos feladat rendszeres tanulmányt írni Diltheynek többnyire intuitív úton nyert pszichológiai tételeiről, melyeket ő maga soha végső rendszerbe nem foglalt. Bevallhatjuk, hogy kissé hálátlan feladat is száraz tudományos paragraphusokba szorítani egy nagy szellemnek sokszor meglehetősen szabadon szárnyaló gondolatait. Nem szabad elfelednünk, hogy Dilthey tulajdonképp művész, ép úgy mint azok a nagy költők, írók, a kikkel foglalkozik. Nem azt tűzte ki magának feladatul, hogy egy többé-kevésbé egyszerű, de biztos és bárkitől gyakorolható módszert állapítson meg, melylyel, mint a természettudományokban, kétséget kizáró

¹⁾ Th. Birt: *Novellen und Legenden aus verklungenen Zeiten*. Leipzig. Quelle und Meyer 1916.

pontossággal mérhetünk, számolhatunk, következtethetünk s ítélhetünk. Heynennek a szigorú tudományosság szempontjából mindenestre kifogásolnia kellett Dilthey eljárásának ilyen fogyatékosságait, de egészen véve ő is tudatában van annak, hogy nem szabad e téren túlságba mennie. Dilthey tehetségének egyik fővonása a nagy képzelő és elképzeltető erő. Legtöbbszörre nem philológiai pontosságra törekszik, hanem arra, hogy alakjai szoborszerű szépséggel bontakozzanak ki a maguk sajátos vonásaival. Ebben mester; sok író és költő nem bír a jellemzésnek olyan biztos technikájával, mint ő. Tévedést inkább rendkívül finom érzéke zár ki, a melylyel kedvelt íróinak személyiségébe és műveibe beleéli magát, sem mint egy teljesen biztos módszer.

Viszont ez a módszer is elég reális alapon nyugszik, s itt engedjük újra át Heynennek a szót. Dilthey szerint a költészet az életnek szemléltető kifejezése. «Sie (die Poesie) drückt das Erlebnis aus, und sie stellt die äussere Wirklichkeit des Lebens dar.»¹⁾ Innen az életből származnak elemei, a képzetek, a melyek motivummá és mesévé, jellemmé és cselekvénnyé kristályosodtak. Ilyen átváltozások (Transformationen von Lebensvorstellungen) a képzelő erőn alapulnak. Ez ugyan mindenkinek a lelkében megtörténik, de a költészet összefüggést hoz bele; az esetlegesből szükségképeni, az egyesből általános lesz. A költő természete tehát csak quantitative és nem qualitative különbözik másokétól. A költészet célja az, hogy mélyebb, céltudatosabb összefüggéseket hozzon létre és az életérzést telt, felszabadító akkordként hangoztassa ki ott is, a hol az életvalóság ezt nem engedi. A költő örökös foglalkozása az összhangok keresése önmagában, annak a világnak harmonizálása, a melyet lelkében hord. Az indító okok, a melyek a költőre hatnak, belsők s külsők lehetnek. Eszerint mindig kétféle költői természet létezett s fog is létezni.

Dilthey ezen költői természet megmagyarázására nem akart a teóriákkal dolgozó lélektanhoz fordulni, hanem a «leíró lélektan»-hoz. Ennek a lélektannak pedig a lelki élet egysége a kiinduló pontja. Dilthey erre nagy súlyt helyez: «Vollziehen wir nun einen Denktact, so ist in ihm eine unterscheidbare Mehrheit von inneren Tatsachen doch zugleich in der untheilbaren Einheit einer Funktion zusammengefasst, womit dann in der inneren Erfahrung ein Neues auftritt, welches in der Natur gar keine Analogie hat.»²⁾ «In dem Erlebnis wirken die Vorgänge des ganzen Gemüthes zusammen. In ihm ist Zusammenhang gegeben, während die Sinne uns ein mannigfaltiges von Einzelheiten darbieten.»³⁾ Magyarázattal szolgál ez a hely arra nézve is, hogy mit jelentett Dilthey számára az élmény (Erlebnis). Ez a fogalom Dilthey fejtegetéseinek alapfogalmai közé tartozik.

Heynen a továbbiakban három csoportra (Vorstellen, Fühlen, Wollen) csztva kísérli meg Dilthey lélektani felfogását vázolni, de

¹⁾ Das Erlebnis und die Dichtung. 1913^a. 177. 1.

²⁾ Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. 1894. 34. 1. (W. Heynen: Diltheys Psychologie. 12. 1.)

³⁾ Beiträge zum Studium der Individualität. 1895. 297. 1. (W. Heynen: Diltheys Psychologie. 12. 1.)

maga is rögtön megjegyzi, hogy ez csak külsőleges beosztás, mert bizony egyik-másik részre semmi sem jut. Már a képzetről sem lelhető Diltheynél megállapodott s helytálló nézet. Meghatározás helyett polémiával találkozunk. Dilthey tagadja, hogy a képzet állandó egység volna s associatio, apperceptio, egybeolvadás változtatná ezt. Szerinte képzetek sohasem lépnek fel tisztán önmagukban, hanem erősségekben s tartamban az érzéstől és az akarattól függenek, a mely a képzeteket legalább is a figyelem álarczában kíséri. Hogy mi idézi fel a már egyszer letűnt képzeteket, erről Dilthey nem mond véleményyt, csak egy-két momentumot hoz fel, melyekről feltehető, hogy elősegítik a reproductiót. Reproduction azonban ő tulajdonkép egészen mást ért, minthogy szerinte egy valamikor volt képzet az öntudatba soha vissza nem tér. «So wenig als der neue Frühling die alten Blätter mir wieder sichtbar macht, so wenig werden die Vorstellungen eines vergangenen Tages an dem heutigen wiedererweckt, etwa nur dunkler oder deutlicher,» hangzik egy sokszor visszatérő, kedvencz hasonlata. Ennek bizonyítását Fechner psychophysikai fejtegetéseéhez fűzi. Nachbild, Erinnerungsbild, Erinnerungsnachbild a kiinduló pontjai.

A mi az érzést illeti, illet Dilthey szintén nem akar egyes számban elismerni. Legfeljebb csak elemibb érzéskapcsolatokat lehet megkülönböztetnünk ezeknek nagy tömegében. Fontos itt az érzéskörök (Gefühlskreise) felvétele. Az alapul szolgáló elemi érzések szerint hat illetet külböztet meg. Az aesthetikai törvényeket ezekből vezeti le, Fechnerhez hasonlóan, ki szintén lélektanilag jutott hozzájuk. Dilthey egyik felvett érzésköre pl. a gondolkodásprocessusokon alapuló; ebből következik a képzeteknek gondolati összeköttetéséből származó tetszés törvénye. A szórakozás és az unalom, a siker és balsiker, a megegyezés és ellenmondás érzései jutnak itt érvényre.

Az összes érzések, bármilyen érzéskörhöz tartoznak is elemiek, egy hézagtalan, megkülönböztethetetlen egységbe (Gefühlzustand) olvadnak. Ha erre egy külső inger hat, ez új érzést kelt; az érzések meglevő alapja ezzel változik s ez a változás új érzésben érvényesül. A mi az akaratot illeti, erre vonatkozólag sincsenek Diltheynek tisztán kidolgozott megállapodásai. Csak annyit tudunk meg róla, hogy primarius tényező, de még ezt az állítást sem védi az ellentétes véleményekkel szemben. Alapjában véve képzet, érzés, akará s nem egymás mellé helyezendők Dilthey szerint, hanem egymásba folynak. A lelki összefüggés (der seelische Zusammenhang) foglalja őket magában, csak ez a fontos és ez minden költészetnek is az alapja. Minden attól függ, hogy ez az összefüggés normális, azon alul vagy fölülálló tevékenységet fejt-e ki. A költészetben az utolsó esettel van dolgunk.

Már Ebbinghaus kimutatta, hogy Dilthey lélektani nézetei mennyire nélkülözik a teljességet és biztonságot. A poetikára való vonatkoztatások azonban szintén sok pontban kifogásolhatók. Egészen helyesen mutat rá Heynen arra, hogy ennek oka abban rejlik, hogy Dilthey nem vette tekintetbe a művészi teremtményt megelőző időszakot (das gewissermassen vorgeburtliche Stadium).¹⁾ Több találoán egymásmellé állított

¹⁾ Érdekesen fejtegeti ezt a művészi teremtményt megelőző állapotot Richard M. Meyer: Die Weltliteratur im 20-ten Jahrhundert. 1913. 92 – 93. l.

írói önvallomással bizonyítja ennek fontosságát. Ezt a czélt szolgálja a dolgozatához csatolt függelék is, melyben Romain Rolland híres regényéből, a «Jean Cristophe»-ból közöl a művészi alkotás lélektanára vonatkozó részleteket, a melyek valóban rendkívül gondolat-keltők és Heynen igen jó szolgálatot tett vele ezen nagy elmélyedést és még sok munkát igénylő kérdésnek, hogy a figyelmet rájuk felhívta.

(Arad.)

KOSZÓ JÁNOS.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XLII. KÖZGYÜLÉSE.

1917. január 13.

I. Elnöki megnyitó beszéd.

Mondotta *Hegedüs István*. alelnök. L. e füzet 73. s k. lapjait

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! A világháború vérzivatarja között immár a harmadik közgyűlés gyűjtött bennünket össze. Visszatekintve az elmúlt év izgalmaira, első szavunk alig lehet más, mint a hála kifejezése hős honfitársaink s szövetségeseink iránt, kik a romlás és pusztulás szellemét messzire űzték határainkon túl. Legmélyebb hálánkat s legnagyobb csodálatunkat érdemlik meg győzelmes hadaink főképz azért, hogy Erdélyt oly gyorsan megszabadították az orvtámadás borzalmaitól. Hisz Erdély nekünk nem pusztán a bércek és erdők hazája, hanem dicsőséges és gyászos múltunknak emléke s műveltségünknek nélkülözhetetlen része. Vajha a veszedelem, mely megdőbbsentette szívünket, értetné meg velünk feldúlt országrészünk jelentőségét! Vajha tudományos törekvéseink s philologiai kutatásaink újabb meg újabb szálakkal kötnék Erdélyt nemzeti műveltségünkhöz, hogy a mit a kard megmentett, azt a szellem fegyvereivel is biztosítsuk!

A fényes győzelmek azonban, melyek oly büszke reménnyel töltik el keblünket, nagy áldozatokat követeltek Társaságunktól. Hadba vonult tagtársaink már harmadfél éve küzdenek sanyarú viszonyok között s az irodalmi mozgalmaktól távol kénytelenek lemondani a tudományos fejlődés feltételeiről. Még fájóbb szívvel gondolunk azokra, kik soha sem térnek többé vissza körünkbe. Már tavali közgyűlésünk tudomása szerint a csatatéren lették halálukat következő hős társaink: Bartók Lóránt, Bodola Gyula, Botka József, Dobóczy Pál, Huszár György, D'Iszoz Emil, Joó József, Kerekes Pál, Pécsy Béla, Ujvárosi Szabó Gyula s Zádor Béla. A szomorú csapathoz azóta négy harcztéri halottunk csatlakozott: dr. Jákó Károly, budapesti gyak. tanár,

dr. Nichi Lázár, pancsovai áll. főgimn. tanár, Paál Antal, budapesti tanár, Raáb Dezső, budapesti felsőbb leányiskolai tanár. Bánatos érzésekkel veszünk búcsút korán elhunyt tagtársainktól, kik annyi szép reményt s annyi félben maradt gondolatot vittek magukkal. Vigasztalást csak abban a hitben keresünk, hogy hőseink nem hiába hullottak el, hogy sírhalmukból a világtörténet igazságaként virágzik ki majd a világ békéje s hazánk szabadsága.

A halál nem csak a csaták viharában éreztette Társaságunkkal hatalmát; megkövetelte évi járulékát a harczterek mögött a békés munka világában is. Őszinte részvételt vettük tudomásul, hogy az elmúlt év folyamán elhaltak: Kutrucz Rezső, nyug. áll. főgimn. igazgató, a classica philológiának szorgalmas és avatott művelője, a *Philologiai Közöny*nek egykori munkatársa, dr. Marton József, budapesti főgimn. tanár, Pap János, karczagi ref. főgimn. tanár, rendes tagok s Bod Károly, budapesti tanárjelölt, rendkívüli tag.

Súlyos veszteség érte Társaságunkat választmányunk régi tagjának, Vértesy Jenőnek, halálában. Benne költői lelkű írói temettünk el, ki megvetve az életnek hazug értékeit, az emberiségnek legszentebb eszményeiért lelkesült és küzdött. Az eszmények szeretete s a szép tisztelete jellemezte írói munkásságát. Műfordításaiban a világ-irodalomnak kimagasló költői alkotásai és egyéniségei érdekelték; magyar köntösben mutatta be Homeros két eposzát s lefordított három ál-shakespearei drámát. Irodalomtörténeti tanulmányaiban inkább vonzótták a művészi feladatok, mint a philologiai kutatás részletei. Így törekedett eredeti jellemzésre *Kölcsy életrajzában*; így érvényesítette majdnem túlzott mértékben magas kritikai szempontjait *A magyar romantikus dráma* című nagy művében. Önálló gondolkodása nem szerette a járt utakat, finom ízlése irtózott az alaktalanságtól. nagy műveltsége és alapossága mellett a magyar értekező-prózában legjobb művészei közé tartozott. Lelke írói tervekkel volt tele, mikor teste erőtlenül roskadt össze. Maradandó emléket állított magának munkáival az irodalomban, nemes szívvel barátainak emlékezetében. Társaságunk történetében is mélyen meghatva jegyezzük föl buzgó tagtársunk érdemeit, azt, hogy mindig szívén hordta érdekeinket, hogy gyakran foglalt helyet fölolvás asztalunknál és sok becses czikkal gazdagította *Közöny*ünket.

Az elmúlt év egyébiránt mindenképen a megpróbáltatások kora volt. A háború hatása ólomsúlylyal nehezedett Társaságunk életére. Azok a tagtársaink is, kiket a viszontagságos esztendő meghagyott békés hajlékukban, kivették részüket az izgalmakból s a nehéz gondokból. Másrészt a nyomdai áraknak ijesztő emelkedése rendkívül megnövelte kiadásainkat. Ezek az okok magyarázzák meg pénzügyi viszonyainkban a tagdíjhátrálékok nagy összegét s a túlköltekezés veszedelmét. Hogy mindazáltal nagyobb hiány nélkül zárhattuk le számadásainkat, az első sorban pénztárosunk körültekintő gondosságának eredménye. Neki köszönhetjük, hogy harminczegy évi fáradozásával biztos alapra helyezte Társaságunk pénzügyét, s hogy a biztos alapot a nehéz időkben is megvédte. Mély halála kötelezett bennünket a vallás- és közoktatásügyi miniszterium a 2000 K állami segítségért, valamint a M. T. Akadémia, mely vendégszeretettel nyitotta meg előttünk otthonát s 2000 koronával támogatta Társaságunkat.

Hálás köszönettel említjük meg továbbá, hogy dr. Horváth János, Eötvös-kollegiumi tanár, dr. Kuzsinszky Bálint, budapesti egyetemi rendes tanár és dr. Radó Antal 200—200 koronával léptek alapító tagjaink közé, dr. Vargha Damján, cziszt. főgimn. tanár pedig 200 koronás alapítványának felét küldte meg pénztárunknak. Pártfogóink rokonérzése mellett tagtársaink számának folytonos növekedéséből meríthetünk erőt és bizalmat az elénk toluoló nehézségek legyőzéséhez.

Legkevesébb zavarta meg a háború fölolvasásaink rendjét. A lankadatlan munkakedvnek jele, hogy fölolvasó üléseinket épúgy megtarthattuk, mint a béke idején. Márcz. 8 án Eckhardt Sándor *Plágiumd Ronsard ellen* című dolgozatát olvasta föl, Schwartz Elemér a hienez és rábalapincsközi német nyelvjárás határvonalát jelölte meg. Ápr. 2-án Vértesy Dezső Theokritos költeményeinek új fordítását mutatta be, Fest Sándor Popenak s a magyar költőknek viszonyát kutatta. Máj. 17-én Vári Rezső *Ungrolimni Beóciában* cz. tanulmányát olvasta föl, Huszti József Lucretiasnak a nyelv eredetéről szóló nézeteit fejtegette, Zolnai Béla pedig Mátyás-mondáink eredetét állapította meg. Okt. 11-én Szigetvári Iván Gvadányi helikoni körét ismertette. Weber Artur a bécsi XVIII. századi germanisztikai törekvéseket világította meg. Nov. 11-én Czebe Gyula Eumathios regényének datálásával foglalkozott, Szentirmay Gizella a *Toldi szerelmének* s a Frithjof-regének kapcsolatát mutatta ki. Decz. 13-án Szegedy Rezső a hazai szlávisztika gyermekkorát jellemezte, Marót Károly pedig a háborúról, mint epikai és lírai lehetőségről értekezett.

Legmélyebb nyomot hagyott az elmúlt háborús esztendő irodalmi vállalatainkon, mindenekelőtt a *Görög-magyar szótáron*. A szótár szerkesztői nagy szorgalommal haladtak előre munkájukban, de a nyomda a nehéz viszonyok között semmiképpen sem tudott eleget tenni kötelezettségének. Az első negyed kötet, bár rég ki van szedve, mind idáig nem jelenhetett meg. A választmány mindent el fog követni, hogy a kötet, annyi odaadó munka gyümölcse, minél előbb szaktudósaink kezébe kerülhessen.

A *Philologiai Közlöny* múlt évi történetében legfontosabb mozzanat a szerkesztőváltás. Az első öt füzetben a classica philologiai részt a választmány megbízásából Czebe Gyula szerkesztette, s gondos és buzgó működésével a Társaságnak teljes elismerését érdemelte ki. A hatodik füzettől kezdve Bleyer Jakab mellett ismét Förster Aurél vette át a szerkesztést, kinek katonai szolgálata időközben véget ért. A szerkesztőknek sok gondot okozhatott a rendelkezésükre álló szűk tér, minthogy a *Philologiai Közlöny* a rohamos nyomdai áremelés miatt csak 48 ívre terjedt. Valóságos bűvészet volt elhelyezni azt a gazdag tartalmat, melyet a szerkesztők 78 munkatársuktól gyűjtöttek össze. Az egész évfolyam 25 értekezést s 169 bírálatot foglalt magában, melyek 70 hazai s 99 külföldi munkára vonatkoztak; ezekhez járult a *Vegyesek* rovatában közölt sok becses értekezés. Valóban érdemes volna azzal a kérdéssel behatóan foglalkozni, miképen lehetne folyóiratunkat annyira fejleszteni, hogy terjedelmesebb tanulmányokat is közölhessen s szabadabb teret nyithasson minden igazi tudományos törekvésnek. Ez a kérdés azonban annyira szoros kapcsolatban van pénzügyeinkkel, hogy csak a háború után gondolhatunk megoldására.

A háború akasztotta meg legújabb vállalatunkat is, melynek célja, hogy a külföldet, főkép a német tudós köröket szakszerű ismertetések tájékoztassák a *Philologiai Közöny* tartalmáról. Ily cél még inkább jogosult, mióta Németország kétségtelen jelét adta annak, hogy nem csak a magyar vitézséget becsüli meg, hanem meg akarja érteni irodalmunkat s benne a magyar nemzetnek gondolat- és érzésvilágát is. *Külföldi Értesítőnk* idáig is általános rokonérzéssel találkozott Németországon, ezután is arra lesz hivatva, hogy minél bensőbb kapcsolatot teremtsen a német és magyar philologiai törekvések között. Egyelőre a vállalat szerkesztőjét, Thienemann Tivadart, katonai szolgálata hátráltatta munkájában; mihielyt azonban körülményeink jobbra fordulnak, a füzetek pontosabban fognak megjelenni.

Korunk nem alkalmas merész tervek alkotására. Midőn körülöttünk néhány hónap alatt trónok omlanak össze, s virágzó országok pusztulnak el, ki merne messzire kalandozni a jövőbe? Mindazáltal a világháborúnak, mely Európa államait alapjaikban rázta meg, már is van egy eredménye, melylyel számolnunk kell: a német és magyar műveltségnek mind inkább növekedő összhangja. Mi, a philologia munkásai, örömmel üdvözljük ezt az összhangot, mert tudjuk, hogy a német reformáció eszméinek beözönlésével, valamint Goethe és Schiller hatásával irodalmunknak legfényesebb korszakai kezdődtek. Annál nagyobb veszedelmet látnánk azonban abban, ha a magyar műveltség elvesztené eredeti jellemét s a németnek gyöngye utánzatává süllyedne. A magyar philológiának is csak akkor válik javára a német fegyelméletesség és igazságszeretet, ha nem mond le nemzeti hagyományairól, önálló céljairól és magyar gondolkodásmódjáról. Vajha nemzetünk Nyugat és Kelet határára megértene világtörténeti hivatását, s vajha a nagy feladatokhoz lenne méltó a magyar műveltség s benne a magyar tudomány!

PAPP FERENCZ.

III. A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt közgyűlés! Tisztelettel alulírtak mint a Budapesti Philologiai Társaság választmánya által kiküldött pénztárvizsgáló bizottságnak tagjai folyó évi január hó 6-án a pénztárnok lakásán megjelenvén, megbízatásunknak a következőképen tettünk eleget:

A) Megvizsgáltuk, a könyvekkel és számadási okmányokkal összehasonlítottuk és mindenben helyesnek találtuk az 1916. évi zárószámadást, mely szerint a bevétel 15,043 K 51 fillér, a kiadás 13,616 K 44 fillér s a pénzmaradvány 1916 december hó 31-én 1427 K 07 fillér volt. Ez azonban nem azt jelenti, mintha 1427 K 07 fillérnyi gazdálkodási felesleggel zárult volna a harmadik hadi esztendő. Hisz már az 1916. évi költségvetés készítésekor is, szintén tisztelettel alulírtak, 1223 K 96 fillérnyi hiányt véltünk 1916-ra előirányozhatónak. Ennyi ugyan — hála az égnek — mégsem lett deficítünk. Ugyanis az 1427 K 07 fillérnyi pénzmaradvánnyal (illetőleg csak 1217 K 37 fillérrel, mert 209 K 70 fillér alapítvány el nem költhető) szemben áll a Franklin-Társulatnak a m. é. 10-dik füzetéről benyújtott és kifizetetlen 1469 koronás számlája. Tehát a harmadik háborús év végén a deficít réme 251 K 63 fillérrel a mi Társaságunkban is felütötte a

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1917. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

A) A Budapesti Philológiai Társaság 1916. évi zárószámadása.

Idő: 1916 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 378. lap 1. tételtől 395. lap 190. tételéig.

Rovat	Bevétel		Előirányzat		Eredmény		Rovat	Kiadás		Előirányzat		Eredmény	
			kor.	fill.	kor.	fill.				kor.	fill.	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány		989	04			1	A Közlöny 1916. évi nyomdai költsége		8 900		7 214	99
2	Előfizetés 1916-ra		3 200	15			2	Szétküldési költségek		475		412	28
3	Rendes tagdíj 1916-ra		3 400	43			3	Címcszalagokért		112		112	
4	Rendkívüli tagdíj 1916-ra		110				4	Írói tiszteltelődik		2 000		1 816	80
5	Rendes tagdíjhatárlék		600	1 255	30		5	Szerkesztőknek		1 000		1 000	
6	Rendkívüli tagdíjhatárlék		50	78			6	Pénztárosnak		1 050		1 131	43
7	A Közlöny eladásából		20	38	45		7	Szolgálatnak		96		96	
8	Kamatok		600	641	97		8	Irodai költségek		400		557	
9	A M. Tud. Akadémia segélye		2 000	2 000			9	Egyéb nyomtatványok		200		287	60
10	Az államsegély		2 000	2 000			10	Különféle kiadások		50		253	54
11	Különféle bevételek		50	113	77		11	Értékpapírok vásárlása				345	
12	Hirdetéseikért		100	100			12	Külföldi Értesítőért		60		232	
13	Alapítványok			564	50		13	A pénztáros 1915. évi végkielégítésére				5	90
14	Idegen pénzek			61	90		14	Idegen pénzek				61	90
	Összesen		13 119	04	15 043	51		Összesen		14 348		13 616	14

A megvizsgált pénztárkönyvvvel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőknek találtuk.

Budapesten, 1917. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Gyulai Ágost s. k.,
biz. tag.

Kempf József s. k.,
biz. elnök.

Székelly István s. k.,
biz. tag.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1916. évi vagyommérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	fill.	Rovat	T e h e r	kor.	fill.
1	Pénzmaradvány: a) forgótőke --- ---	1,217	37	1	Alapítványok --- ---	13,038	30
2	b) alapítvány --- ---	209	70	2	Tartozásunk a nyomdának decz. 31-én ---	1,469	---
3	13,400 K n. é. 4%-os koronajárandék --- ---	12,095	65	3	Vagyonegyenleg --- ---	5,853	79
4	750 K n. é. 6%-os hadikölcsönkötvény	729	95				
5	Tagdíjhatárlékok --- ---	5,995	42				
6	A Közlöny rakári készlete --- ---	100	---				
7	Az irodai felszerelés értéke --- ---	10	---				
.	Összesen --- ---	20,361	09		Összesen --- ---	20,361	09

A könyvekkel és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek találtnk.

Budapestben, 1917. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Gyulai Agost s. k.,

biz. tag.

Kempf József s. k.,

biz. elnök.

Székelly István s. k.,

biz. tag.

fejét. Annak, hogy a deficit mégsem az előirányzott 1223 K 96 fillér lett, az oka az volt, hogy a pénztárnok a választmány engedelmével novemberben is, decemberben is felkereste a tagokat póstai megbízással. Ennek eredményeként az előirányzott 3400 K tagdíj helyett 3682 K 43 fillér, és az előirányzott 600 K tagdíjhátralék helyett 1255 K 30 fillér fizettetett be a Társaság pénztárába. — A kiadásoknál feltűnt, hogy a «Különféle kiadások» rovatán az előirányzott 50 K helyett az eredmény 283 K 54 fillér, tehát 233 K 54 fillérrel több lett. A pénztárnok azonban bebizonyította a főkönyv alapján, hogy a postatakarékpénztárnak kezelési díja és jutaléka is már magában 166 K 59 fillérre emelkedett 1916 folyamán s hogy a pénztárnok betegsége ideje alatt kénytelen volt egy őrnököt alkalmazni, kinek 62 K 95 fillérnyi munkabért fizetett ki 104 órai munkáért. Megjegyezzük azt is, hogy a «Külföldi Értesítő» várakozáson felül 60 K helyett 232 koronába került.

B) alatt bemutatjuk az 1916. évi vagyonszerleget. Kiemelkedő tételek benne, hogy alapítványaink összege 1916 végén 13,038 K 30 fillérre emelkedett, mely 14,150 K n. é. állampapírokból van elhelyezve, továbbá, hogy a tagdíjhátralékok 5995 K 42 fillért tesznek ki, míg 1913 végén csak 1253 K 64 fillérre rúgtak.

C) alatt bemutatjuk az 1917. évi költségvetést. A bevételeket 14,972 K 07 fillérben irányoztuk elő az 1916. évi eredmények figyelembe vételével. A kiadásokat pedig — sajnos — a legmesszebb menő takarékosság elvének szem előtt tartásával is 16,397 koronányi összeggel voltunk kénytelenek előirányozni. Ez a szigorú eljárás is 1424 K 93 fillérnyi hiányt eredményez. Ennyi azonban csak akkor lesz a deficit, ha az Egyetemes Philológiai Közlöny ismét az eddigi csökkentett ívszámú terjedelemmel fog megjelenni.

A mi végül a már 31 év óta működő pénztárnok ügyvitelét illeti, lehetetlen a legnagyobb elismeréssel nem méltányolnunk, hogy e nehéz háborús viszonyok között is fáradhatatlan buzgalommal helyt állott; az ő buzgalmának köszönhető az elért kevés deficit, melyet semmiesetre sem lehetett volna elérni az ő, 31 éven át elismert pontossága, egyszerűsége és fáradhatatlansága nélkül. Mivel számadásait rendszerben találtuk, tisztelettel javasoljuk, hogy a felmentvényt az 1916. évre a közgyűlés neki érdemei elismerése mellett megadja.

Budapest, 1917 január 6-án.

GYULAI ÁGOST,
biz. tag.

KEMPF JÓZSEF,
biz. elnök.

SZÉKELY ISTVÁN,
biz. tag.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai társaság választmányának 1917 jan. 13-án, az évi közgyűlést megelőzően tartott üléséről.

Heinrich Gusztáv elnökle alatt jelen voltak: Hegedűs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Fináczy és Simonyi tiszti tagok, Alszegehy, Binder, Császár, Czebe, Fodor, Huszti, Incze, Kempf, Marót, Melich, Négyesy, Pecz, Révay, Székely, Szigeti, Vári és Zlinszky vál. tagok. Jegyző: Vértessy.

1. Radó Antal 200 koronával az alapító tagok közé lépett.
2. Új rendes tagok: Hopp József körmeneti tanár (aj. Bleyer), Posch Jenő budapesti ny. főgimn. tanár (aj. Zlinszky) és Kálovics Adorján pannonhalmi benzézés tanár (aj. Zoltvány és Kemenes).
3. Meghaltak: Pap János és Marton József rendes tagok és Bod Károly rkív. tag.
4. Bleyer és Förster szerkesztőknek a legteljesebb elismeréssel és köszönettel adózik a választmány buzgó és eredményes szerkesztői munkásságukért és újból megbízta őket az 1919. év végéig az Egy. Philologiai Közlöny szerkesztésével.
5. Egyéb, folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1917 jan. 13-án tartott XLII. rendes közgyűléséről.

Elnök: Hegedüs István.

Jegyző: Papp Ferencz.

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv elnök, Bleyer Jakab és Förster Aurél szerkesztők, Vértessy Dezső második titkár, Alszeghy Zsolt, Bajza József, Baros Gyula, Binder Jenő, Czebe Gyula, Czebené Topeczer Valéria, Czeglédy István, Császár Elemér, Dittrich Vilmos, Endrei Gerzson, Fináczy Ernő, Fodor Gyula, Fogarasi Béla, Gulyás Pál, Hellebrant Árpád, Huszti József, Husztiné Révhegyi Rózsa, Incze József, Jánosi Béla, Karl Lajos, Karsai Ervin, Kádár Jolán, Kempf József, Lajti István, Lersch Ernő, Marót Károly, Marusák Pál, Marton Lajos, Melich János, Miklós Ferencz, Négyesy László, Pető Lajos, Pecz Vilmos, Radó Antal, Révay József, Salgó Henrik, Schwartz Elemér, Simonyi Zsigmond, Szegedy Rezső, Székely István, Szigeti Gyula, Sztripszky Hiador, Tolnai Vilmos, Vári Rezső, Vörösváry Ferencz, Weber Artur, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla.

1. *Hegedüs István* alelnök megnyitja a közgyűlést és fölolvassa a *Philologiai Közlöny* februári füzetében közölt *Arany János és Aristophanes* című elnöki beszédét.

2. *Weber Artúr* fölolvassa *Irodalmi hatások a Toldi szerelmében* című tanulmányát.

3. *Papp Ferencz* fölolvassa a *Philologiai Közlöny* februári füzetében közölt titkári jelentését, mely tudomásul szolgál.

4. *Kempf József* előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1916. évi bevételeiről, kiadásairól s vagyonmérlegéről, továbbá az 1917. évi költségelőirányzatról. A közgyűlés a jelentést elfogadja, Cserhalmi Sámuel pénztárosnak az 1916. évre a fölmentést megadja, egyúttal legnagyobb elismerését és hálaát fejezi ki neki azért, hogy harmincegy évi fáradozásával a Társaság pénzügyeit biztos alapra helyezte s a biztos alapot a háború viszontagságai között is megmentette.

5. A tisztikar megválasztása s a választmány megújítása közfelkiáltás útján történt meg. A választás eredménye a következő. Elnök: Heinrich Gusztáv, alelnök: Hegedüs István, első titkár: Papp Ferencz, második titkár: Czebe Gyula, pénztáros: Cserhalmi Sámuel. Budapesti választmányi tagok: Alszeghy Zsolt, Binder Jenő, Császár Elemér, Cserép József, Ferenczi Zoltán, Finály Gábor, Fodor Gyula,

Gyomlay Gyula, Gyulai Ágost, Haraszti Gyula, Huszti József, Incze József, Kempf József, Király György, Kuzsinszky Bálint, Melich János, Négyesy László, Némethy Géza, Pauler Ákos, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Schmidt József, Székely István, Thienemann Tivadar, Tolnai Vilmos, Váczy János, Vári Rezső, Vértessy Dezső, Zlinszky Aladár. — Vidéki választmányi tagok: Burián János, Csengeri János, Darkó Jenő, Dézsi Lajos, Dombi Márk, Dóczi Imre, Erdélyi Pál, Gálos Rezső, Gedeon Alajos, Gombocz Zoltán, Gragger Róbert, Helle F. Hugó, Hornyánszky Gyula, Kristóf György, Kaeskovics Kálmán, Kardos Albert, Láng Nándor, Marót Károly, Pap Károly, Pircsala Imre, R. Prikkel Marián, Prőhle Vilmos, Révay József, Schmidt Henrik, Szigeti Gyula, Trostler József, Victorisz József, Werner Adolf, Zoltvány Irén, Zsollos Benő.

Több tárgy nem lévén, a közgyűlés véget ért.

PAPP FERENCZ
első titkár.

VEGYESEK.

— Kis János verseihez. Kis János legtöbb költeményéről tudjuk, hogy az vagy fordítás, vagy pedig szabad átdolgozás (L. Gálos R.: Kis János és a német költészet, EPhK. 35. k., 449—60. l.; u. a.: Kis János forrásaihoz, u. o. 36. k., 826—30. l.). «A falusi pap» is fordítás, bár ezt a Toldy-féle kiadás (Kis János poétai munkái, 1865.) egyáltalában nem jelzi. E vers eredetije Goldsmith «The deserted village» című költeményének egy része (l. The Works of Oliver Goldsmith. Ed. by P. Cunningham. London. 1854. I. 44—46. l.). Kis János az angol nyelvet még soproni diák korában sajátította el annyira, hogy könnyebb angol szöveget meg tudott érteni. Akkor ismerkedett meg Goldsmith költészetével is (l. Kis János superintendens emlékezései: Olcsó Könyvtár, 63., 67. l.). Nagyon kedvelte Goldsmith két híres költeményét: a «The Traveller» és «The deserted village» című idilleket. A «Nemzeteket és országokat ismertető gyűjtemény» előszavában (1808.) utal Goldsmith utazójára. «A falusi pap» megjelent az «Ifjúság barátja»-ban (II. k., Pest. 1816.). Aláírás nem jelzi, hogy fordítás, azt sem, hogy Kis János milyen nyelvből fordította. Kétségtelenül közvetlenül angoltól. Hogy az eredetit ismerte, arról meggyőző az «Emlékezései»-ben található angol idézet (Remote from towns he ran his godly race . . . stb. 85. l.). Goldsmith idilljét Eschenburg híres gyűjteményében («Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften. Berlin und Stettin. I—VIII.») olvasta. Ott találta az angol költemény ama részletét, a melyet magyarra fordított (I. k. 81—3. l.: The country-clergyman).

Gálos Rezső kimutatta, hogy Kis János «Hercules választása» cz. versét az Eschenburg-féle gyűjteményből fordította (EPhK. 38. k. 401—2 l.). Mást is vett még azonban onnan. Az V. kötet 172—3. lapján Gay egy költeménye olvasható, a melyet Kis János «Lilla» címmel fordított le. (Az id. kiad. tartalomjegyzéke szerint «angol költő után, 1803-ban» írta.) Ugyancsak az V. kötetben (58—60. l.) olvashatta Cowley «The Chronicle» című költeményét, a melynek szabad átdolgozása a «Szívem krónikája». Gálos Langbein egy költeményében keresi Kis János versének közvetlen forrását («Die Liebeschronik. Nach dem Englischen des Cowley.» — L. EPhK. 36. k., 827. l.), de a magyar költő bizonyára ismerte Cowley

eredetijét is. Megjegyzendő még, hogy e népszerű költeményt Sándor István is lefordította («Sokféle», VIII. k. Győr, 1801: «A Szerelemnek krónikája»).

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

- Addenda ad «Homērus Comparatus III.» (EPhK. 1915, 194—203, 301—317, 371—385).

(I.) 194. l.: A *περόναι*, *ἐνεταί* stb.-t illetőleg l. Fouilles de Delphes, t. V.: Monum. Figurés, texte par Perdrizet, 2. fasc. 1908, 110. és 114. kk. is.

195. l.: A *κόλον ἀνεμένῃ* felfogásában Studniczkat követi W. Leaf, The Iliad, II. k. 1888¹, 355. (ad X 80.) is: pulling open the front of the dress, which hung in a deep fold from the shoulders down to the waist. *To do this she must have loosed the brooch on one shoulder.*

195¹³: Hogy a *κόλος* eredetileg ruhakolpos, v. ö. a n. Busenröl Taistner, Das Rätsel der Sphinx II. 1889, 391.: «buosem: Halsbusen am Hemd, Hosenbusen, Büslein am Ärmel, einbüseln = mit Besatz versehen (Schmeller², 1, 296.). *Der menschliche Busen ist also der Teil unter dem Kleiderbusen, der Verbrämung.*

199. l.: A Priamos- és Hekabe-féle beszédek párhuzamos egymásraserkesztettségéről v. ö. többek között E. Bethe, Homer, I. Ilias, 1914, 328. k.

200³³: G. Cuypernek a modern prűderián soká támaszkodó magyarázatát (Observationes... I. 7), mely szerint a közbeszédben γυμνός és nudus is jelenthetné, hogy «könnyen, alsó ruhába, tunicába öltözött, felöltő nélküli», E. H. Sturtevant alaptalannak bizonyítja «Γυμνός and nudus», American Journal of Philology, XXXIII. [1912], 324—329. Ezzel természetesen nem akartam a Nowack- stb.-féle feltevést kétségbe vonni.

200⁵¹: A X 406. és 468. ban a részleges denudatio (a kalyptré indulatos levetése gyászban) tulajdonképen szintén a fájdalom következménye.

201. l.: Női processiók stb. a férjek hadakozása idején: belső részvét kifejezése, «collaboration magique» (K. Bücher, Arbeit und Rhythmus, 1909¹, 320., 400. stb.). L. még erről, mint különösen a mágia socialis voltának sarokpontjáról, H. Hubert és M. Mauss, Esquisse d'une théorie générale de la Magie (L'Année Sociologique VII. 1—146), 132. kk. A tánc magikus hatásának keletkezését K. Beth, Religion und Magie bei den Naturvölkern, 1914, 101. k. a spontán-reflex táncmozdulatból igyekszik magyarázni.

202⁶⁷: A salzburgi, női ruhába öltözött férfiak «Perchtenlauf»-jának hasonló czéljáról l. Marie Andree-Eysn, Die Perchten im Salzburgischen, Archiv f. Anthropologie NF 3 (1905) 137. — A táncz szorosabb összefüggését a háborúval jellemzi pl. Hav. Ellis, Mann und Weib (ford. Kurella), 1895, 2. l. stb.

202⁷³: A varázshatás gondolatát keresi a termékenységkérő processiókban Röheim is «A varázserő fogalmának eredete», 1914. 177. (3. jegyz. is).

203⁷⁴: A «Gesetz vom Wandel der Beweggründe»-ról l. még Frobenius, Weltanschauung der Naturvölker, 1898, 398. l. és A. Dieterich, Mutter Erde, 1905, 1. k. is.

(II.) 301⁸¹: (A meztelen test elijeszti a gonosz szellemet.) G. Keller egy költeményében («Ich fürcht' nit Gespenster», Gesamm. Gedichte II. k. 25—29. kiad. [Cotta] 78. l.) így tűnik el a «Nachtweib», holdfényes látománya: ich hab entblösset Meine lebendige Brust, Da hat sie mit Sehende Versinken gemusst. — Az idézett irodalomhoz l. még Krauss, Anthrophyt. I. 1. k. és u. a., Slavische Volksforschungen 1908, 100/101. l. is.

302⁹⁰: Τὰ ἀποδείξαι μάλιστα, l. Rob. Smith-Stübe, Die Relig. d. Semiten,

122. l. és E. Fehrle, Die kultische Keuschheit stb. kül. 25–42.; utána leg-
többször fürdő tisztít meg (l. Anrich, Das antike Mysterienwesen, 1894,
261n. és 225. l.).

303. l.: Az észre-nem-vett nuditást illetőleg v. ö. Müller-Lyer,
Phasen der Liebe 92. l.

303. kk. II.: Mint ismeretes, különösen Preuss, Der Ursprung der
Religionen und Kunst cz. nagyobb dolgozatában (Globus LXXXVI. [1904]
és LXXXVII. [1905] évf.) kifejtett elmélete az, mely a test egyes részeit
és ténykedéseit — így a vér, nyál, lehellet stb. mellett természetesen a
genitáliákat, a spermát és a cohabitatiót is — objectizálva, minden varázs-
erő székhelyeinek képzelet (különösen 1904, 325–7; 355–363; 376–8;
1905, 348. 400. 416. k. stb.). Állásfoglalásunk e nem mindenben osztható,
bár sok részletében ép mellettünk szóló felfogással szemben, nem férne
e keretekbe.

304¹⁰²: A láb meztelensége sokszor alapulhat azon akadály félelmén,
melyet a csomó vagy kötés (a zsinóros cipő vagy szandál!) okoz. (Erről
és nevezetesen az egy cipőben járás ünnepies alkalmairól l. Frazer,
Taboo 1911³, 310. kk.) Sokszor csak mintha a (kérő) processiók lustralis
tendenciáját legalkalmasabban kifejező «Ersatz» volna; v. ö. Anrich, Das
antike Mysterienwesen 1894, 204. l.

304¹⁰³: A Demeternek dobált áldozat czélja terményeket és embe-
reket hozni létre: a Dieterich, M. Erde, 46. (és 95n.). — Ugyanő szerinte
(104. k.) a gondolat bátor végiggondolásában rejlik, hogy a kőphallusokat
a sírokon «in der Erde Schoss gestossen» kell tekintenünk. V. ö. Grant
Allen, The Evolution of the Idea of God, 1903, 44. 70. kk. is.

(304¹⁰³) 305. l.: A cohabitatio kauzális összefüggésének ismeret-
lenségéről további irodalmat ad még E. Reuterskiöld—H. Sperber, Die
Entstehung der Speisesakramente (Religionswissenschaftliche Bibliothek,
4. sz.) 1912, 64. k., W. Foy, Archiv f. Religionsw. VII. (1905), 3/4. füz.
(idézve Dieterich, M. E. 32n) és K. Beth, 1953/196. A hit, mely az aktust
mint «előkészítést» vallja szükségesnek (Spencer & Gillen, Native Tribes,
265, C. Strehlow, Die Aranda- und Loritja-Stämme in Zentral-Australien,
III. XI. l.), mindenesetre már «tud» és csak a totemösökről szóló hagyomá-
ny súlyát, esetleg az «öregok» ravaszságát igazolja. Az arandakra vo-
natkozólag W. Schmidt pater is skeptikus: Die Stellung der Aranda,
Zeitschrift für Ethnologie, 1908, 806. kk., a mihez v. ö. Anthropos VII.
(1912) 246. 248.

305¹⁰⁴ (végére): A nemzés és szülés csoda, magikus aktus, «der eben
wie durch Zauber etwas zur Erscheinung bringt, was vorher wo anders
war», A. Dieterich, i. h. 32. k. l. De e szerző kissé talán túl is lő a czélon,
mikor (57. l.) előbbi eredetileg (?) egyenesen sympathetikus varázs-
nak tekinti «der die Mutter Erde zwingt, aus ihrem Lebenschatze den
Menschen zu spenden», bár vannak nyomok, hogy házastársakra a ter-
mékenység fokozása végett kötelezőnek van kiszabva. Erről és hasonlók-
ról l. Buschan, Das Sexuelle in der Völkerkunde (Handbuch d. Sexual-
wissenschaften, hgg. v. A. Moll, 1912.) 230. V. ö. mindenesetre alant ad
307¹¹⁹ is.

305¹⁰⁵: Az említett zsidó eskümről l. J. Happel, Der Eid im
A. T., é. n., 17. k.

305¹⁰⁶: Fehrle mellett l. még a Moll-féle Handbuchban Hav. Ellis
(209.) és Buschan (231. l.) stb. nyilatkozatait. — Martius és Bloch tételé-
hez l. még E. Durkheim, Les formes élémentaires de la vie religieuse
1912, 450. l.: l'union des sexes est, dans toutes les sociétés inférieures,
marquée d'un caractère religieux. Elle est censée mettre en jeu des forces
redoutables. stb.

305¹⁰⁸: A lingam-tisztelethez v. ö. a phallos szerepét a Sabazios-
kultuszban, A. Dieterich, Mutter Erde, 111 (der Myster dem Gotte gegen-
über stets ein weibliches Wesen!). — Az adoptio-kérdéshez u. o. 112. l. —

Az etruszk sírok jeleneteit — valamint a sírokba tett phallusokat — Dieterich i. h. 104² úgy magyarázza, hogy az anyaföldet akarják új életadására kényszeríteni (a föld minden és mindenki anyja!). Ez persze nem zárja ki, hogy a jelenetek a vallásos célhoz szükségtelen színekkel is ki ne színeztesse.

306¹¹⁵: Oldenberg, Die Religion d. Veda, 442. csakugyan említ a hindúknál — egy őszi ünnep áldozatai közt — úgy kos, mint anyajuh alakban, lisztből készült figurákat, melyek félreérthetetlenül kiemelt testrészeikkel épügy termékenységi célzatot képviselnek, mint ama hasított péksütemények. Utóbbiak életadó jelentőségéről l. még különben E. Mogk, Volkstümliche Sitten u. Bräuche, stb. Neue Jahrb. 1911, 499 l. is. — A görög ἀλυσσάλαξ-ról és hasonló római süteményekről l. O. Stoll, Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie 796. k.

307. l. (306¹¹⁵ l.): A cunus mint apotropaeon: Moll, Handbuch, 303. k. (Buschan), 582. (A. Moll) stb.

307¹¹⁶: A démoniasztás e módját illetőleg l. Laistner, i. h. 2. (I. 342. és) II. 11. k. — Podexdenudálásról szemmelverés ellen l. Bourke-Krauss & Ihm, Der Unrat in Sitte, Brauch etc. 1913, 516. k. (v. ö. mindenestre EPhK. 1915, 303¹⁰⁰/304. is).

307¹¹⁹: A mezők és az ember fertilitásának párhuzamosságáról l. még Dieterich, i. h. 33., 40., 46., 97. kk. is (különösen: Die menschliche Handlung ist der magische Ritus, der die Erde zwingt zur Fruchtbarkeit, und umgekehrt: die Erde allein kann bewirken, dass Menschen fruchtbar werden; 98 l.). Bourke-Krauss & Ihm, i. h. 459. a barázdába immisus penis, sicut «aratum» (v. ö. pótlásom lent 311¹¹-hez) hivatott a termékenységet biztosítani. «Szántani» a. m. futuere l. Zeitschrift für Sexualwissenschaft, Bonn, 1916 I. 439. II. 260. (L. Levy) nevezetesen a bibliában és Talmudban. — Nagyrészt a primitívek mimelő táncaival bevezetett cohabitatio, úgyszintén az ú. n. szent vagy templomi prostitutio sem egyebek, mint a termékenységi isten(nő)nek bemutatott áldozatok, miknek célja a termékettségét elősegíteni. (Világosan így Buschan, Hdbuch, 299. k. 273. kk.)

307¹²⁰: Befruchtung der Erde durch mimische Ausübung dargestellt: Dieterich, M. E. 94. kk.

(307¹²⁰) 308. l.: A thesmophoriák tréfáihoz hasonlóan a szó a hindúknál is — a hírhedt löceremóniában — támogatni látszik a termékenységi varázst: Oldenberg, i. h. 475., a mihez v. ö. 506 k. is. — (A jegyzet végéhez:) A perzsa hit magának a hangnak tulajdonít termékenyítő erőt, bár talán az is fontos, hogy a hangadó démon a (háromlábú) számár. (V. ö. The Sacred Books of the East, Vol. V.: Pahlavi Texts, translated by E. W. West, Part. I. 1880, 674): «When it utters a cry, all female water-creatures, of the creatures of Aûharmazd, will become pregnant; and all pregnant noxious water-creatures, when they hear that cry, will cast their young.» (Bundahis, XIX. cap. 9., Westnél 69. l.) Mindenesetre az irokéz hit szerint a nyári hőben éneklő tücsök «érleli a tengerit» («cornripeners»), mert az ő hangjának «orendája» (l. erről Hubert & Mauss, 114., K. Beth, 158. kk. stb.) hozza a meleget, mint a nyúl «éneke» a havat, kődöt stb. kormányozza. (Hewitt, Orenda stb., The American Anthropologist, u. s. IV. 39 40. l.) Általában: minthogy a madarak akkor gyakorolják orendájukat, a mikor énekelnek, az «orendáját kiteszi (előveszi)» kifejezés «énekel» értelmet is kapott, sőt Hewitt szerint az ó-irokéz nyelvben ez az egyetlen kifejezése az éneklésnek; így kell a sámánnak is énekelnie, ha hatni akar. J. Loewenthal hozzászólásait (Zeitschr. f. Ethnologie 1913. és Archiv f. Religionswiss., 1911.) egyelőre nem ismerem közelebről (v. ö. Róheim, i. h. 95.).

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

(Folyt. köv.)

— Egy német népkönyv régi magyar fordítása. Az Akadémia könyvtárában levő egyetlen csonka példány czíme: *Meses Könyvecske. Melly vjonnan meg ekesített rövid értelmes Kérdésekkel és Feleletekkel. Mostan Németből Magyarra fordítatott. Löcsen Nyomtatattott 1629 esztendőben.* Pintér (A magyar irod. tört. II., 311 l.) megemlíti róla, hogy — mint az-már a czimből is kiolvasható — németből fordították le, Tolnai (M. Nyelv, 1914. évf. 25. l.) egy nyelvészeti adatot merített belőle; különben a népies irodalomnak e régi és tárgytörténetileg is érdekes terméke figyelemben nem részesült. Eredetije egy a XVII. században igen elterjedt német népkönyv, melynek kedvelt és olvasott voltára mutat a könyv számos kiadása és az a körülmény, hogy régi könyvtárak több példányban őrizték meg. A berlini kir. könyvtárban hat példányban található; a magyar fordítással szövegben és külső kiállításban is legjobban összevág a következő: *Welchem an kurtzweill thet zerrinden. May woll diß büchlein durch grymden. Er findt darin vill kläger ler Von Rettelsch gedicht vnd vill niuwer mer. Straßburg* (Jelzése: »Yd 3621«). A találós mesék, ép úgy mint a magyar fordításban, a következő fogalomkörök szerint következnek: »Von Gott, Von den heyligen, Von dem gebet, Von Wasser, Von Dreck, Von Vogeln, Von Fischen, Von den Handtwercken, Von dem Hymel, Von dem erdtreich und landen, Von den Menschen, Von den Buchstaben und schrift.« Régebbiek, a XVI. sz. elejéről valók a nürnbergi kiadások: *Das Ratbüchlein* (»Yd. 7820«, »Yd 7822«), egy másik sträßburgi kiadás kelte 1562: *Das Rätherisch Büchlin* (»Yd 5691«). E találós mesekönyvnek, mely az enigma-irodalom körébe tartozik, előzői és leszármazottjai vannak a német irodalomban. Tárgytörténetét nem akarom most összeállítani, csupán ez egy példa által felhívni a figyelmet arra, hogy a régi magyar irodalomnak számos németből áttültetett termékével többnyire csak azért, mert az összefüggés az ismert külföldi forrásokkal nincsen kimutatva, mostohán bánt el az irodalomtörténet.¹⁾ A német irodalomtörténetben számottevő szerepe van Steinhöwel *Asopusának*, Dedekind *Grobianusának*, Cato *Distichonjainak*, és főleg az épületes és asketikus irodalomban ismeretesek Bock: *Würz-Gärtlein* (1590), Zader: *Winterspiegel des zeitlichen und Sommerspiegel des ewigen Lebens* (1611), Musculus *Christliche Gebet* (1593), Avenarius *Betbüchlein* (1569) imakönyvei, Kegel: *Zwölf Geistliche Andachten* (1602), Heinrich Müller: *Geistliche Erquickstunden* (1668), Lukas Pollio: *Vom ewigen Leben* (1582), Jakob Feucht: *Fünf kurtze Predigen* (1587) épületes könyvei stb.; a hitvitázó irodalomban pl. Konrad Hase röpirata: *Ein Gesprech des Herren mit Sanct Petro* (Osk. Schade: Satiren und Pasquillen aus der Reformationszeit 1856 I., 154—75 l.) vagy Balth. Meisner vitairata: *Katholische Antwort auf die ketzerische Frage der Jesuwider wo die wahre Religion und Kirche vor Lutheri Zeiten gewesen sei* (1629) stb. Ezeket és sok más igen elterjedt német munkát — többnyire pontos forrás említés nélkül — befogadta az egykorú magyar irodalom s ezért meglepő, hogy róluk irodalomtörténetünk a legtöbb esetben meg sem emlékszik. Úgy hiszem, nem végeztem felesleges munkát, ha e németből származó magyar fordításokat összegyűjtöttem; talán még lesz alkalmam forrásaikat összefüggően és tüzetesen ismertetni.

(Északi harezétér.)

THIENEMANN TIVADAR.

— Rousseau magyar tárgyú vígjátékának keletkezéséhez. Rác Lajos hívta fel a magyar olvasók figyelmét Rousseau *les Prisonniers de guerre* cz. magyar tárgyú vígjátékára.²⁾ Az alábbiakban e vígjáték keletke-

¹⁾ V. ö. EPhK. 1916. 666—67. l.

²⁾ Rác Lajos, *Rousseau egy magyar tárgyú vígjátéka*: EPhK. 1911., 250. l.

zésének körülményeit, irodalmi mintáját és történeti háttérét igyekszem megvilágítani.

Rousseau darabjának tulajdonképeni tárgya: két nemzet összehasonlítása s ezzel kapcsolatban a nemzeti elfogultság elítélése. Hasonló tárgyat dolgozott fel Boissy *Le François à Londres* cz. egyfelvonásos vígjátékában, mely 1727-ben került először színre s a XVIII. század végéig állandóan műsoron maradt.¹⁾ E sikerben jelentékeny része van annak a körülménynek, hogy a darab akkor erősen aktuális kérdéssel foglalkozik: érdemes-e hódolni az angломánia egyre terjedő divatjának, s ha igen, miben?

Egy londoni szállóban a most érkezett Polinville marquis beszélget a hosszabb idő óta Angliában élő Polinville báróval. A marquis becsmérőleg nyilatkozik az angolokról, kik szerinte unalmasak, hallgatagok; fogalmuk sincs az udvariasságról és a modorról; a kávéházban politizálnak és ujságot olvasnak a helyett, hogy jó társaságba járnának. A báró ezzel szemben rámutat a francziák hibáira: túlságosan hiúk és sovínisz-ták, a szerelemben elbizakodottak és sikereiket nem tudják titokban tartani. Külömben a marquis is, a báró is ugyanabba a fiatal özevegbe, Élianteba, szerelmes, a ki bár a marquis nyegleségét épúgy elítéli, mint a mennyire becsüli a báró erényeit, nem tud érzéketlen maradni a marquis külsejével és modorával szemben. Ezt az érzést éleszti benne francia komornája, Finette, és fivére, Lord Houzey, is, a kinek módfelett tetszenek a marquis által rendezett fényes lakomák. Éliante apja, Lord Craff, azonban leányát Jacques Rosbifnak szánja, a ki «gazdag kereskedő, nagyon derék ember és bár kissé különös, de azért nem kevésbé józan eszű». Végre, miután a marquis ismeretlenül összevész Lord Craffal, a két jelölt közül a harmadik, a báró lesz a győztes, mert ő egyesíti magában az angol józanságot a francia udvariassággal és szellemességgel.

Akár a színházból ismerte Rousseau ezt a darabot, akár a társaságból, hol gyakran lehetett beszéd tárgya, annyi bizonyos, hogy a két szerző azonos eszközökkel igyekszik elérni az azonos czélt: két nemzet összehasonlítását. Mindegyik darabban szerepel egy alapjában véve rokonszenves és engedékeny apa (Goternitz, Lord Craff), a ki azonban csupa elítélet a francziák iránt; ezért nem is nézi jó szemmel, hogy leányának (Sophie, Éliante) francia gavallér (Dorante, Polinville marquis) udvarolt. A leány szereti a francziát, de azért maga is fél a francziák közismert hibáitól (Pris. 9. jel.: Sophie vitája Dorante-tal; v. ö. Franç. 2., 4., 11. és főkép 5. jel.: Éliante és Finette vitája). Az apa jelöltje mindkét darabban karrikatúraszerű alak: Macker is, Jacques Rosbif is nevetséges megje-nésű, anyagiasság-gondolkozású, korosabb nyárspolgár. Macker és Jacques Rosbif kétféle komikumot egyesítenek: egyrészt nemzetük hibáinak meg-tesztelését, másrészt az idős és szerencsétlen szerelmes alakjához századok óta hozzátapadó komikum hordozói. Mindketten gorombák, elbizakodottak s úgy viselkednek, mintha jogaik volnának, jóllehet az apa ígéretét a lány vonzalma még nem erősítette meg (Pris. 3. jel., Franç. 8. jel.). A francia udvarló pártját fogja mindkét darabban a leány fivére (Fréde- rich, Lord Houzey), a ki valósággal el van ragadtatva a francziáktól (Pris. 10. jel., Franç. 6. jel.). A darab folyamán azután az apát kiabrándítják nemzeti «elfogultságából», «előítéleteiből» (Pris. 10. jel., Franç. 16. jel.). Ekkor mindegyik apa nagyon is könnyen egyezik bele abba, hogy leányából francia asszony legyen, sőt még ő maga dicséri a fran- cziákat (Pris. 11. jel., Franç. 21. jel.).

A két darab menetében tehát nagy a hasonlatosság; az eltérések pedig nagyrészt megmagyarázhatók abból az egy alapkülömből, mely

¹⁾ *Répertoire du Théâtre François*. Par M. Petitot. XXI. k. (Páris 1804.), 407—65. l.

a két szerzőnek az összehasonlított nemzetek értékeire vonatkozó felfogásában nyilvánul meg. Boissy a francziák hibáit épúgy neveltségessé teszi mint az angolokéit, s az eszményi embertípus képviselője, a báró, mintegy középen áll a két nemzet között. Ezzel szemben Rousseau a francziákat magasan a magyarok fölé emeli s magyarjait csak annyiban festi rokonszenveseknek, a mennyiben a francziák fölényét már elismerték (Frédérich) vagy a mennyiben velük kapcsolatba léptek (Gotternitz, Sophie). Innen van az, hogy míg Rousseau-nál csak a magyar hibák kapták meg Mackernban a maguk komikus megtestesítőjét, addig Boissynál Jacques Rosbifnak a francia párton megfelel a marquis nem kevésbé nevetséges alakja, sőt kettejük közül a szembesítésnél az angol marad felül (Franc. 10. jel.; ezzel szemben l. Pris. 4. jel.). Ez a felfogásbeli különbség magyarázza meg azt a körülményt is, hogy a francziákért rajongó ifjú szerepe Rousseau darabjában komoly (Frédérich), a Boissyében ellenben nevetséges (Lord Houzey). Különös, hogy épen Rousseau-nak kell a magyarok egyszerűbb erkölcsi felfogásával szemben a társasági életnek és a szalon szerelemnek azt a «francia filozófiáját» védelmeznie, a mely Sophiet nem ok nélkül aggasztja (Pris. 7. jel.).

Boissy darabjának hatása mellett még egy fontosabb tényező működött közre «A hadifoglyok» létrejöttében: az osztrák örökösödési háború eseményei, a francia seregek veresége. Az 1743. év mindenképen «hazafias korszak» Rousseau életében: mint a velencei francia követség tagja leleplez egy osztrák kémet s ezzel nagy veszélyt hárít el a nápolyi Bourbonok trónjától. Természetes, hogy ha 1743-ban a háborúról írt, a magyarokat kellett szembeállítania a francziákkal, hisz ezt a háborút a külföld a magyarok háborújának tekintette.¹⁾

Kíséreljük meg összeállítani azt a pár adatot, melyekből Rousseau a magyarságról képet alkothatott magának. A jellemzés szempontjából legérdekesebb az, a mit Dorante a magyar vitézségről mond: «...quoique la vraie valeur soit inséparable de la générosité, je sais, malgré la cruauté de la vôtre, en estimer la bravoure» (Pris. 3. jel.). Ez a megjegyzés valószínűleg nem pusztán a háborús gyűlölség termelte rágalom, hanem célzás a pandurok lühedt vadságára.²⁾ Nem csoda, ha szerzőnk svájci létre a magyar alföldeket «barbár vidéknek» tartja (l. jel.). A magyar bor hírneve kapóra jött Rousseau-nak: alkalmat adott neki arra, hogy a részeg szolga típusát némileg új körülmények közé állíthassa (l. jel.). A szükséges magyar személynveket magyar nyelvismerek híján onnan vette, a hol épen találta: a Gotternitz és Macker szók végződései mutatják, hogy a «magyar» háborúban felszínre vetődött neveket vette mintául, államférfiak, hadvezérek és csataterék neveit (pl. Kaunitz, ki 1742-ben épen Olaszországban hoz létre egy szövetséget a Bourbonok ellen; az első sziléziai háborúban szerepelt helynevek: Liegnitz, Mollwitz, Chotusitz; Khevenhiller stb.): Frédéric tán épen a francia műveltség nagy hívétől, Nagy Frigvestől kapta nevét, mert Rousseau megelégedett annyi «couleur locale»-l, hogy személyeinek neve a háborúval valami kapcsolatban szerepelt. Komikus magyarjának, Mackernak a nevében nincs olyan komikum, mint a Jacques Rosbiféban; csak keresztnévén utal a Matthias név Mátyás király hírnevére, míg a Jean névvel Rousseau³⁾ egyszerűen valami közönségeset, parasztosat akar jelölni.

Végül hadd említsük meg, hogy Rousseau épen abban az időben, mikor darabját és benne a svájci tört francziasággal beszélő Jacquard

¹⁾ Marczali Henrik, *Mária Terézia*. 133. l. (*Magy. Tört. Életrajzok*. 1891.)

²⁾ Marczali, id. m. 118. ll.

³⁾ A Gotternitz név első részében tán a Goth = barbár szó szerepel öntudatlan asszociáció folytán.

szerepét megírta, egy levélben a maga svájci francziaságáról így ír: «A l'égard des incorrections de mon langage, j'en tombe d'accord aisément. Un Suisse n'aurait pas, je crois, trop bonne grâce à faire le puriste...»¹⁾

(Debreczen.)

HANKISS JÁNOS.

- Új könyvek.

Andrović, Johann: Beitrag zur slavisch germanischen Kulturgemeinschaft. Kroatische Volkslieder. Wien, C. Konegen (1916.). 8-r., 70.

Andrović, az élénk és könnyed író, a ki német, olasz és horvát nyelven már sok mindenfélét bocsátott közre, de értékeset még keveset nyújtott és jogosult számítás szerint nem fog nyújtani egyszerre bejelentett még készülő tíz munkájában sem, talán nem is sejtí, mily megtévesztő czímen bocsátotta közre újabban megjelent művét. A kissé furcsa cím gondolkodóba ejt és találgatásra készítet: a németiséggel való érintkezés nagy hatással volt egyes szláv népekre: sok közülök teljesen felszívódott, némelyiknek, pl. a csehnek ethnikumá lényegesen átalakult, ismét más, mint pl. a szlovén, erősen érezteti az érintkezés hatását; a szlovénséghez pedig nemcsak elhelyezkedés dolgában, hanem minden tekintetben közel áll a kaj-nyelvjárású horvát; az érintkezés kihatott az illető népek népköltészetére is és talán ebben rejlik az oka annak az erős eltérésnek, mely a szlovén (s ezzel a kaj-horvát) és a szerb (s ezzel a stonyelvjárású horvát) népköltészet között jelentkezik. A probléma figyelemre méltó, de Andrović nem is érez problémát. Ha szabatos címet adott volna munkájának, akkor az talán ez lett volna: Einige Frauengestalten in der serbo-kroatischen Volksdichtung; mert a mit nyújt, nem egyéb, mint a szerb-horvát népköltészet néhány női alakjának felszínes jellemzése néhány szerelmi dal fordítása kapcsán. A verses fordítást régi, jól ismert fordítókból veszi; a mit a maga erejéből nyújt, az hű, prózai. A nagyhangú és tudományos idézetekkel tarkított bevezetés («Etwas über die kroatischen Lieder») könnyed laikus munkája, merő zavar és rendszertelenség s a szakirodalmat egy jöttával sem gazdagítja.

sz. r.

Binkert, Dora: Historische Romane vor Walter Scott. Berlin, Mayer & Müller. 1915. 8-r. 119 l.

E könyv az 1593—1814-iki időköz legnevezetesebb történeti elbeszéléseit, ill. regényeit ismerteti. Thomas Deloney «Thomas of Reading» és «Jack of Newbury» cz. elbeszélései után Nash híres munkájára, az «Unfortunate Traveller»-re tér át, majd Head, «English Rogue»-ja után Thomas Leland, Sophia Lee, Clara Reeve, James White, Stephen Cullen, S. W. H. Ireland, F. Lathom, Hugh Murray, Jos. Strutt, végül Jane Porter idevonatkozó műveit jellemzi. A munka egy szorgalmas kezdő első kísérlete. Megelégszik a Scott előtti történeti elbeszélések felsorolásával, azok tartalmának bő ismertetésével és általános jellemzésével. «Thomas of Reading» tartalmát kilencz (6—15. l.), «Memoirs of Sir Roger de Clarendon»-ét tíz (60—70. l.) lapon mondja el. E számok magukban is elárulják a kölömbben olég gazdag anyag tudományos feldolgozásának módját és értékét.

f. s.

Leitzmann, Albert: Die Hauptquellen zu Schillers Wallenstein, hg. von —. (Quellenschriften zur neueren deutschen Literatur, hg. von A. Leitzmann. Nr. 6.) Halle a/S., M. Niemeyer, 1915. 8. r., VIII + 136 l.

E könyvben együtt találjuk mindazt a történeti forrásanyagot, a mely az újabb kutatás tanúsága szerint Schiller Wallenstein-trilógiájának felépítéséhez adatokat szolgáltatott. Így mindenekelőtt Murr egykorú

¹⁾ A M... Ecrite à l'occasion de la critique que l'abbé Desfontaines avoit faite de sa Dissertation sur la musique moderne (février 1743.).

forrásokon alapuló összeállításának (Beyträge zur Geschichte des dreyssig-jährigen Krieges. Nürnberg, 1790) megfelelő fejezeteit (Albert Curtius, Thomas Carve Khevenhüller, a Theatrum Europaeum jelentései) s függetlenül az eddig túlbecsült Herchenhahn könyvének (Geschichte Albrecht von Wallensteins, des Friedländers. Altenburg, 1791) néhány részletét. A közzétett anyag s a trilogia egybevetése élesen megvilágítja Schillernek forrásaihoz való hol meglepően önállótlan, hol tudatosan önálló, történeti adottságokon túlemelkedő viszonyát. t-r.

Maurenbrecher, B.: Parerga zur lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1916. X + 281 l. 12 M.

A könyv tartalma: *is* és *idem* pronomina dativusának képzése (1—53), *rēs*, *spēs* és *fidēs* dativusa és genitivusa (54—90), *hic* és *quis*, *quē* dativusa (91—219), két hangtörténeti excursus: *mihī tibi sibi ubi ubi* finális vocalisa (220—234) és consonantikus és sonantikus *u* alternatívája (234—254); pótlások (255—271) és register (272—281). Az egész fényes realizálása a statisticó-históriai gondolatnak, mely szerint csak az anyagnak teljessége, az összes ('szabályos' és 'szabálytalan', régibb és újabb) jelenségeknek számszerűen exact egybeállítása világíthatja meg a fejlődési folyamatot, s egyúttal első kísérlet a Thesaurus anyagának hang- és alakítási szempontból való gyümölcsösztetésére, valamint a metrikai synalopphenek a nyelv kutatás szolgálatába való szegődtetésére. Részletekre talán még visszatekerni. sch. j.

Smekal, R.: Das alte Burgtheater. Eine Charakteristik durch zeitgenössische Darstellungen. Zweite Auflage. Wien, Anton Schrott & Co., 1916. 8-r., 267 l. Ára 7-80 K.

Az ilyen egykorú dokumentumok összeállításából készült történeti jellemzésekben mindig marad valami mozaikszerű. Útlevelek, emlékiratok, újságcritikák, szabályzatok és szerződések, cenzorok aktái, költemények és vallomások töredékei követik egymást tarka egyvelegben. Sok felületes mellett (pl. *Castelli* jellemzése *Langeröl*, *Hamlet* első előadásáról egy *Eipeldauerbrief* mint dokumentum, a *Müller und sein Kind* premiérajéről *Schlögl* semmitmondó humoreszkje) sok mélyenjárót és jellemzőt is ad és sohasem válik unalmassá. A mult hamisítatlan szavát juttatja el a nagyközönséghez és ebben van érdeme. Szép képmellékleteivel annak a meleg szeretetnek, a melylyel a bécsiek a régi Burgtheater emlékét őrzik, igen izléses kivitelű terméke. k. j.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Andrássy Gyula, gróf: A világháború problémái. Budapest, 'Élet' kiadása, (1916). 8-r. 332 l. Ára 5 K.

Balassa, József: Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache. Mit Angabe der Aussprache nach dem phonetischen System der Methode Toussaint-Langenscheidt. Zweiter Teil. Deutsch-ungarisch. Zusammenge stellt von —. Berlin—Schöneberg, Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung (Budapest, Grill cs. és kir. udv. könyvkereskedése), 1916. K. 8-r., XXIV + 24 + 564 l. Ára 2 M.

Bibó István: Nietzsche. Tanulmány. (Modern Könyvtár 501—504. sz.) Budapest, Athenaeum R. R. 1916. 8-r., 101 l. Ára 80 f.

Nem tudományos értékű dolgozat és a népszerűsítés fontos feladatát sem képes sikerrel megoldani, mert a népszerűsítés nem a gondolatok elsekélyesítésében, lapos közbelékké való alakításában áll. A szerző szerint Nietzsche az igazságot 'felizgatott képzelme alapján inkább csak elképze li, de értelmével követni és belátni nem tudja'. Zarathustrában a 'költőiség' 'csak szórványosan jelentkezik és bele van keverve egy bombasztikus, dagályos vegyülékbe'. Sehol a legcsekélyebb nyomát sem találjuk annak, hogy Nietzsche szellemtörténeti helyét, az előfutárokat, a ha-

tásokat ismerné. Mint források Nietzsche művein kívül Fülep Lajos és Wildner Ödön tanulmányai szerepelnek. Riehl, Richter, R. M. Meyer monographiái ismeretének semmi nyoma. E helyett sok felesleges erkölcs-prédikáció, a lángelme hasznosságának, a szertelenség és a túlzás ártalmasságának s hasonló témáknak vitatása. «A korszerűtleneknek épen az a hiba, hogy a formái szépség jobban uralkodik bennük, mint a hogy szabadna.» A «korszerűtlen elmélkedések» után pedig Nietzsche «mind gyorsabban megy a lejtőn lefelé». Ilyen hiányos philosophiai és irodalom-történeti képzettséggel, ilyen kezdetleges nyelvi kifejező képességgel a legcsekélyebb művészi átélőképeség nélkül Nietzsche-ről könyvet írni teljesen kárbaveszett vállalkozás volt. f-i.

Csaki, Richard: Jenseits der Wälder. Eine Sammlung aus acht Jahrhunderten deutscher Dichtung im Siebenbürgen. Hg. von —. Hermannstadt, W. Krafft, 1916. 8-r., XII + 266 l. Ára ?.

A kötet különnyomata annak a közleménynek, mely «Anthologie siebenbürgisch-deutscher Dichtung» czimmel a nagyszombati főreáliskola ünnepi kiadványában («Festschrift der Hermannstädter Oberrealschule,» 1915) jelent meg és a melytől Közlönyünkben (1916. évf., 249—252. l.) már ismertettünk.

Gyulai Ágost: Háborús antológia. Budapest, «Élet» kiadása (1916). 8-r., 376 l. 5 K.

A háborús versek rengetegében hovatovább mind nehezebb lesz az eligazodás. A kritika próbált utakat vágni belé, de a sokféle tartalom és a folyton növekedő szám mellett ez szinte lehetetlen. Annál nagyobb köszönettel adózhatunk Gyulai Ágost fáradtságos munkájának, a ki a milliókra menő német termelésből és a tízezren jóval túljáró magyar versekből mintegy háromszázat válogatott össze egy csinosan kiállított kötet számára, melyet a pädagogiumi magyar szeminárium hősi halált halt tagjai emlékeztetének szentel. Gyulai Ágost kötete sok előnnyel bír az eddigi két gyűjtemény — Vajda Gyuláé és Szabolcskáié — fölött: számra teljesebb és újabb, ad fordításokat is idegen költőkből és az anyagot tárgykörök szerint csoportosítja. Az előszóban említi, hogy «szigorú mértékkel csak értékeset válogatott ki» a háborús költészetből. Értjük, hogy különböző tekintetek hatása alatt a gyakorlatban nem mindig tudta érvényesíteni ezt a helyes elvet: vannak egészen primitív zöngemények is a gyűjteményben. Nem érthetünk egyet a bevezető tanulmány szerzőjével, mikor a háborús költészetünknek — a kunczdalokhoz hasonló — túlnyomóan «tábori» jelleget tulajdonít. Gyóni Gézáé kivéve, a legtöbb és legszebb háborús verseket idehaza írták és általában nagyobb értékre emelkedtek a melancholikus, elegikus érzéseknek, mint a harcias pathosznak megnyilatkozásai. Kár az irodalomtörténeti szempontból — hogy a gyűjtemény nem tünteti föl az egyes versek keletkezési idejét. A háborús költészet nem szimultán termelés, hanem maga is belső fejlődést áruel, tartalomban a változó eseményekhez és közhangulathoz simul, formában máris egyes költők hagyományosnáló nyomát követi, sok az utánzat köztük. A gyűjtemény fordításai között török és belga versek is szerepelnek, sőt némi anachronizmussal — Heine mellett még Béranger is képviselve van, Gyulai Ágost formás átültetésében. zb.

Izsóf Alajos: Túl a nagy vizeken 65 képpel és 5 térképvázlattal. Budapest, «Élet» kiadása, (1916). 8-r. 316 l. Ára 6 K.

Jókai, Ocsó. Révai kiadás. K. 8-r. Egy-egy szám ára 40 f.

231. sz. Egy nagy élet apró emlékei. IV. (Bevezetéssel és jegyzetekkel Kéki Lajostól.) 60 l.

232. sz. Két menyegző. Csél-csal. 62 l.

233. sz. Fejedelem és Fra Diavolo. A talmai asszony. 61 l.

234. sz. Kétszer kettő négy. 67 l.

235—236. sz. A ki a szívét a homlokán hordja. 134 l.

237—238. sz. Aranyember. Dráma öt felvonásban. 147 l.

239. sz. Korrajzok. 62 l.

240. sz. Egy nő naplója és egyéb elbeszélések. 57 l.

Kaufmann, Franz: Unser Jubeljahr. Denkschrift des 150-jährigen Bestandes der Grossgemeinde Zombolya (Hatzfeld) 1766—1916. A szerző kiadása (Budapest, VIII., Kálvária-tér 20). Ivrét, 12 l. (mellékletekkel). Ára 1 K.

A jó németiséggel, de nem egészen alkalomszerű humorral megírt füzet a másfélszázaddal ezelőtt birodalmi németekkel betelepített torontál-megyei Zombolya nagyközségnek, különösen alapításának, történetét vázolja. A szerző — mint a füzetből megtudjuk — a község részletes és mindenoldalú történetének megírását tervezi, a mihez — a mellékelt «Történeti Levéltár»-vázlat beosztásából következtetve — már sok szempontú és értékes anyagot gyűjtött vagy szándékszik gyűjteni. Ez az anyag részben germanistikánkat is érdekelheti, bár a szerző a hazai német nyelvjárásokra vonatkozó kutatásnak a «Levéltár»-ban nem juttat osztaílyt. Nyilván azért, mert — mint történészeinknek és ethnographusainknak általában — nincs tudomása sem az Akadémiától kiadott «Magyarországi Német Nyelvjárások» cz. sorozatról, sem a «Német Philologiai Dolgozatok»-ban megjelent nyelvjárás-tanulmányokról. Ezeknek forgatása a szerzőnek annál inkább ajánlható, mert a nyelvjárások jelentőségéről és az irodalmi nyelvhez való viszonyáról sajátzerű felfogása van. A füzet jövedelmét a szerző a levéltár fejlesztésére fordítja.

Könyvtár, Magyar. Szerk. Radó Antal. Budapest, Lampel. 16-r. Számonkint 30 f.

820—822. *Ibsen*: Rosmersholm. Színmű négy felvonásban. Ford. Ambrus Zoltán. 129 l.

823. *Herzog*, Rudolf: Az óriás. Ford. Benedek Marcell. 52 l.

824. *Riedl* Frigyes: Shakespeare és a magyar irodalom. 42 l.

825—826. *Heltai* Jenő: Végeladás. 61 l.

827—828. *Bourget*, Paul: A hazugság. Ford. Benedek Marcell. 83 l.

829. *Deák* Ferencz Húsvéti czikke és a kiegyezést védő beszéde. Bev. Fayer Gyula. 61 l.

851—852. *A világháború* naplója. XI. Az 1916 január—februári események. 94 l.

830. *Lagerlöf*, Selma: Marianna. Ford. Benedek Marcell. 42 l.

830—832. *Karinthy* Frigyes: Legenda az ezerarcú lélekről és egyéb elbeszélések. 66 l.

*833—835. *Schiller*, Frigyes: Stuart Mária. Szomorújáték. Fordította Radó Antal. 165 l.

836. *Balla*, Ignác: Kis emberek. 63 l.

837. *Merrick*, Leonard: Visszavér a múlt. Ford. Sáfár Andor. 52 l.

853—854. *A világháború* naplója. XII. Az 1916 márczius—áprilisi események. 89 l.

Könyvtár, Olesó. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin-Társ. 16-r. Számonkint 20 f.

1832—1834. *Sienkiewicz* Henrik: Falusi tragédia. Színvázlatok. Ford. Tomcsányi János. 100 l.

Kosztolányi Dezső: Modern költők. Külföldi antológia, a költők arcképével. Budapest, «Élet» kiadása (1916). 8-r., 487 l. 7 K.

Kosztolányi maga is költő, ez már eleve értéket biztosít fordításainak. Célja nem a szözszerinti hűségű fordítás, de az eredeti szöveggel párhuzamos hangulatú új költészetet tud teremteni. Könnyedén adja vissza a tömör sorokat és modern ritmusával, stílusérzékével és szókészletével magyar formaművészet nyilatkozik meg fordításaiban. A mi a versek összeválogatását illeti, Kosztolányi egészen Poe Edgarig († 1849) visszamegy modern versekért; sok jelentéktelen költőt (pl. a kritikus Jules Lemaitre-t) fölvesz egyetlenegy verssel, a mi különben sem elégséges egy költő bemutatására; ezzel szemben O. J. Biernbaum, Hermann Hesse

és Else Lasker-Schüler hiányoznak a gyűjteményből; kiváló költőknek néha ép a legjellemzőbb és legszebb verseit hagyta ki, pl. Verlaine-nél nem találjuk meg a *Mon rêve familier*, *Chanson d'automne* és *Il pleure dans mon cœur* fordítását. Általában kevesebb írótól több vers célravezetőbb lett volna. A verseket rövid életrajz, jellemzés és bibliographia előzi meg. A jellemzések impressionista modorban sokszor találóan vázolják egy-egy író lelkivilágát és kifejezőmódját.¹⁾ Látszik, hogy a szerző maga is szeretettel mélyedt el a symbolista és dekadens költők megértésébe és utánaérzésébe. Hasznos adalékokat gyűjtött össze a bibliographiai rovatba, csak az kár, hogy a magyar cikkek mellett egy-két fontosabb külföldi kritikai művet is nem említ és hogy egyes utalásai csak nagy általánosságban mozognak (pl.: v. ö. «Budapesti Szemle», «A Hét»). A japáni versek fordításaihoz pótlásul megemlíthetjük még Vidor Marcellt (A csukott szirmú rózsá, 1914). Az anthologia mindenestre nyeresége irodalmunknak.

Landauer Béla: Glória. Budapest, «Élet» kiadása, (1916). 8-r., 324 l. Ára. 5 K.

Leffler Béla: Magyar szerzők svéd színpadon. Különny. az «Irodalomtörténet» 1916. évf.-ból, 8 l.

Márkus László: Magyar gondok. Budapest, «Élet» kiadása, (1916). 8-r., 320 l. Ára 5 K.

Nyelvör, Magyar. Szerk. Simonyi Zsigmond. Budapest, 1917. 46. évf. 1. sz. (Megjelenik 10 havi füzetben, előfizetési ára 12 K.)

Pethő Sándor: A szabadságharcz eszméi. Budapest, «Élet» kiadása (1916). 8-r., 224 l. Ára 4 K.

Prohászka Ottokár: Világosság a sötétben. Budapest, «Élet» kiadása (1916). 8-r., 314 l. Ára 5 K.

Revue de Hongrie. Xe année, tome XIX. No 1. Red. par G. Huszár, Budapest, 1917. 8-r. (Megjelenik minden hónap 1-én és 15-én; előfizetési ára 25 K.)

Szent Ágoston Vallomásai. Ford. Dr. Vass József. Budapest. 1917. «Élet»-kiadás. 2 kötet. XXXII., 334 + 360 l. Kis 8-r. Ára kötetenként 3 kor.

Weber, Arthur: Ein Dichteroffizier aus Altösterreich. Különnyomat az Ungar. Rundschau V. (1916.) évf.-ából, 198—218. l.

Az értekezésben egy dilettáns osztrák katona-író, Joseph v. Rauch százados (1765—1834), ma már teljesen ismeretlen verses kötetének tüzetes ismertetését kapjuk. A költeményeknek nincs aesthetikai jelentőségük, annyira hogy még a kartársak sem méltatták figyelmükre. Kulturtörténeti szempontból még sem érdektelenek: minden cziczoma nélkül, egészen naívnul tükröztetik azt a szellemi világot, melyben az osztrák tisztok — az osztrák társadalomnak a hivatalnokok rendje mellett legfontosabb osztálya — az ú. n. Vormärz-ben éltek. A szerző különben avval emeli szerény tárgyát irodalomtörténeti magaslatra, hogy utánzásra méltó körületekintéssel állítja bele kora irodalmi milieujébe és magyar szempontból is tanulságos gondossággal világítja meg ezen milieunek a nagy német irodalommal való, az osztrák kutatástól annyira elhanyagolt összefüggéseit. A M. Nemzeti Múzeum könyvtára Rauchnak terjedelmes emlékiratait őrzi, melyeket a szerző Gustav Gugitz «Denkwürdigkeiten aus Altösterreich» cz. vállalata számára rendez sajtó alá.

b—b.

¹⁾ Csakhogy ez az «impresszionista» jellemzés többnyire inkább Kosztolányira, mint a tolmácsolandó költőkre nézve jellemző. Pedig az ilyen bemutatásoknak természetes célja az olvasó tájékoztatása és felvilágosítása és nem a fordító öntükröztetése.

Szerk.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1915 16.

I. Classica-philologia.

Czebe Gyula. Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményekhez. (Budapesti Gyakorló főgimn. 27—47. l.)

Kemenes Illés. Tritogeneia. (Pannonhalmi főiskola évkönyve 356—380. l.)

II. Magyar philologia.

Barcza József. A költői igazságszolgáltatás. (Debreczeni ref. főgimn. 11—19. l.)

Csűrös István. Baksay Sándor. (Budapesti ref. főgimn. 3—5. l.)

Farkas Soma. Háborús líránk. (Zsolnai főreálisk. 13—31. l.)

Fejér József. A Biblia hatása az Ember Tragédiájára. (Kis-njszállási ref. főgimn. 7—22. l.)

F(ő)gel.) S(ándor). Szélgjegyzetek Eötvösnek «Magyarország 1514-ben» cz. regényéhez. (Miskolci kath. főgimn. 3—9. l.)

Geréb József. Kármán Már emlékezete. (Budapesti gyakorló főgimn. 3—26. l.)

Horváth Cyrill. A Krisztina-legendáról. (Budapesti VIII. ker. főreálisk. 5—24. l.)

Kádár Jolán. Fáy András és a nemzeti nőnevelés. (Kath. tisztviselőnők női felső keresk. isk. 5—10. l.)

Kis Odön. Baksay Sándor Emlékezete. (Künszentmiklósi ref. főgimn. 3—5. l.)

Lakatos Vincze. A hazafias költészet fontossága napjainkban. (Keszthelyi kath. főgymn. 9—18. l.)

Lovas Elemér. B. Margit történetének részletes forráskritikája (Pannonhalmi főiskola évkönyve 203—346. l.)

Szabó Ignác. Háborús líránk. (Budapesti IV. ker. közs. főreálisk. 1—25. l.)

Tordai Anyos. Madarász Flóris dr. (Egri főgimn. 3—7. l.)

III. Általános és modern philologia.

Benigny Gyula. A keletturkesztáni ásatások indgermán szempontból. (Debreczeni ref. főgimn. 20—26. l.)

Dékán Sámuel. Az idegen nyelvek tanítása. (Debreczeni ref. főgimn. 27—32. l.)

Klemm Antal. A vogul alárendelő viszony. (Pannonhalmi főiskola évkönyve 134—193. l.)

Ocsényi Anzelm. A 118. zsoltár imádságoknak koszorúja (Pannonhalmi főiskola évkönyve 347—355. l.)

Trostler József. Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. II. (Temesvári állami főgimn. 3—22. l.)

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I. Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

Hivatalos nyugtázás

az 1916. évi december hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Alapítvány: dr. Kuzsinszky Bálint 200 korona.

Rendkívüli tagdíj 1914-re: Popsicru M. 3 K, Simon G. 3 K. — **1915-re:** Árokháti B. 3 K, Gajdos J. 3 K, Hadházy S. 3 K, Pfister J. 1 K, Székely K. 3 K. — **1916-ra:** dr. sarkadi Nagy J. 3 K, dr. Pap St., Pfister J., Taucher G. — **1917-re:** Stamberger E. — Összesen 46 korona.

Rendes tagdíj 1911-re: Juhász E. 5 K. — **1912-re:** Jakobinyi P. 5 K, debreczeni Nagy S. 5 K, Pazár B. 5 K, Polgár J. 5 K. — **1913-ra:** dr. Alkalay S. Ö. 5 K, dr. Gedő S. 5 K, dr. Herczeg A. 5 K, dr. Szabó V. 5 K. — **1914-re:** dr. Friml A. 5 K, Győri Gy. 5 K, dr. Huszti R. 5 K, Knubels R. 5 K, dr. Körös E. 5 K, szopori Nagy M. 5 K, dr. Ozorai Fr. 5 K, Szilárd L. 5 K, dr. Vass B. 5 K. — **1915-re:** dr. Acsay A., Albu L. 5 K, dr. Barta M. 5 K, Bartók J. 5 K, dr. Biró L. Á. 5 K, dr. Champier I. 5 K, Dengl J. 5 K, dr. Dobai J. 5 K, dr. Elek O. 6 K, dr. Endrődi J. 5 K, dr. Földi J. Á. 5 K, dr. Gál K. 5 K, Gesztesi Gy. 1 K, dr. Gesztesi Gy. 7 K 20 f, dr. Hanvai I. 5 K 50 f, dr. Heinrich K. 5 K, dr. Kacs Kovics K. 5 K, dr. Károsi S. 5 K, dr. Kmoskó M. 5 K, Köblös S., Kuzmics F. 5 K, dr. Lersch E. 5 K, dr. Lukinich I. 9 K 50 f, dr. Major K., Máté Lajos 5 K, dr. Mészöly G. 5 K, dr. Mitrovics Gy. 5 K, Molnár Gy. E. 5 K, dr. Molnár S. P. 5 K, Nagy I. 5 K, dr. Ozorai L. 5 K, dr. Pánity V. 5 K, Polgár A. 5 K, Posch Á. 5 K, Pötz E. 5 K, dr. Schuster A. 5 K, dr. Serédi P. L. 5 K, Staud J. 5 K, Szabó A. 5 K, dr. Szele R., Szentgyörgyi B. 5 K, Székely Salamon 5 K, dr. Tihanyi G. 5 K, Varsányi R. 5 K, Váli T. 5 K, Velledits L. 5 K, Vinkler J. 7 K, dr. Voinovich G. 5 K, dr. Yolland A. B. 5 K, dr. Zombory J. 5 K. — **1916-ra:** dr. Alexics Gy., dr. Ányos I., dr. Badics F., Baranyai Z. 1 K, dr. Berde M. 5 K 50 f, dr. Berze Nagy J., Bielek D., Czeglédi I., dr. Dézsi L., Einzig M., dr. Eisler M., Erdélyi L. 3 K., dr. Finály G. 5 K, Gálócsi S., Gergye I. 8 K, dr. Gesztesi Gy. 1 K, dr. Gombocz Z. 8 K, dr. Gomperz F., Gorzó G. 8 K, dr. Gulyás I., dr. Gulyás P. 9 K 50 f, dr. Hajek Egon, Köpesdy S., Labancz Gy., Lehr A., Mészáros G., Nagy A., dr. Négyesy L., Obendorf K., Orth I., Panyik-Tóth L. 2 K., dr. Pápay J. 1 K, dr. Pásztor A. J. 5 K, dr. Pitroff P., Relković D., dr. Révész A. 5 K, dr. Révész J. A. 5 K, Roseth A., Rózsa D. 4 K 50 f, dr. Rózsa D. 5 K, Schaefer V., dr. Sebestyén Gy., Szegedy R. 3 K 50 f, Tresz M., dr. Várday B., Vári R. dr. Zibolén E., — **1917-re:** Bálint Károly, Benigny Gy., dr. Burány Gergely, Császár Ernő, Eckdadt S. 6 K, Geréb J. 7 K, dr. Gulyás P. 50 f, Huszti J. 6 K 50 f, Jándi B., dr. Lajti István, Marót K. 9 K, dr. Papp F. 8 K, dr. Pápay J. 3 K, Posch Á. 5 K, Sas A. 1 K, dr. Tolnai V. 1 K, dr. Tóth György, Vári R. 5 K, Vértessy D. 1 K, Weber A. 3 K, Weber A. 2 K 40 f, Zolnai B. 2 K 50 f. **1918-ra:** dr. Tolnai V. 3 K. — Összesen 880 K 10 f.

Előfizetés 1916-ra: Dévai áll. főreálisko a. — **1917-re:** Glauber J. 13 K 50 f, Gyöngyösi áll. főgimnázium 13 K 50 f, Jászapáti kir. kath. főgimnázium 10 K 80 f, Miskolci ref. főgimnázium, Pozsonyi áll. felsőbb leányiskola és leánygimnázium. — Összesen 82 K 80 fillér.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Krisztina-körút 67. sz., II. 15.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyény Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Catobölesmondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20	Platon állama. (Simon József Sándor)...	5.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetosza. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präcser Albert.)	6.—
Euripides. Herakles. — Hypolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institúciói. (Bozók Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai. (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Homeros Illiada. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrássy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1917.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vörösmarty-ut 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

F. A.: Ponori Thewrewk Emil	193
WEBER ARTHUR: Bécs és a német philologiai törekvések a XIX. század elején	195
RÉTHÉI PRIKKEL MARIÁN: A régi magyar énekmondók	201
SZIGETI GYULA: Arany János Aristophanes-fordítása lexikographiai szempontból	209

HAZAI IRODALOM.

Fögel Sándor: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. HEGEDÜS ISTVÁN	216
Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára. SZÜCSI JÓZSEF	221
Shakespeare összes színművei. FEST SÁNDOR	222
Berzeviczy István: Tanulmányok és karczolatok. ALSZEGHY ZSOLT	225

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Sir Thomas Malory, Der Tod Arthurs HEINRICH GUSZTÁV	226
Lebensbeschreibung Herrn Götzens von Berlichingen, nach der Ausgabe von 1731 hg. von Albert Leitzmann. SCHMIDT HENRIK	228
Engelbert Drerup: Aus einer alten Advokatenrepublik. GYOMLAY GYULA	230
A. Reichardt: Die Lieder der Salier und das Lied der Arvalbrüder. RÉVAY JÓZSEF	240
G. W. Leibniz: Deutsche Schriften. RÁCZ LAJOS	243
Georg Meinhardt: Voltaire und seine Sekretäre. ECKHARDT SÁNDOR	245

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság ülése	247
Ponori Thewrewk Emil búcsúszavai	247
Négy sor magyar vers Klesch Christophorus Dániel latin dissertációjában. Jena, 1680. FERENCZI ZOLTÁN	249
Adalék a «Handschuh» és a Grimmelshausen-féle «szalonnalopás» magyar tárgytörténetéhez. TROSTLER JÓZSEF	250
Vörösmarty Vén cigányának vihar-képéhez. SAS ANDOR	251
Az «Orbán süvege» szövege magyarázatához. KARDOS LAJOS	252
Helyreigazítás	253
Új könyvek	253
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	255

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuelhez** (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül történik.

PONORI THEWREWK EMIL.

Fájdalmas megindultsággal állottuk körül a magyar classica philologia úttörőjének, társaságunk és folyóiratunk megalapítójának ravatalát. A magyar tudományos világ gyászát, kegyeletét méltó szavakban juttatta kifejezésre alelnökünk beszéde. Elbúcsúztunk ott mindattól, a mi Thewrewk Emilben halandó volt.

E lapokon, a hol erőnkhez mérten örök értékeket kutatunk, nem a fájdalom hangját akarjuk megszólaltatni, nem az érzelmek húrjain akarunk játszani. Tekintetünket itt arra irányítjuk, a mi elhunyt mesterünk egyéniségéből *vitabit Libitinam*.

Három természetet látunk benne harmonikus egységbe olvadva. Az európai értelemben vett tudóst, a tipikusan magyar gondolkodót, a művészi lelkű embert.

Európai értelemben vett tudós volt, kit hazája határain kívül is ismertek és becsülték. A tudományos kutatás szigorú módszerével felvértezve részt kért magának a nemzetközi munkában. A legnehezebb feladatok egyikét választotta: *Festus* kiadását. Érezte és tudta, hogy a tudománynak csak egyféle mértéke van, minden nemzetre egyformán kötelező, s nem szorúlt rá, hogy az erő hiányát nemzeti jelszókkal leplezze.

S mégis minden ízében magyar tudós maradt. Nemcsak azért, mert classica philologiai tanulmányain kívül élete munkájának tekintélyes részét a magyar nyelvészetnek szentelte, nemcsak abban, hogy a classica philologiai témák magyar vonatkozásait szeretettel kutatta s hogy bibliographiai összeállításában a hazai munkákat körültekintő gondossággal lajstromozta, hanem mindennek fölött az által, hogy magyarosan józan ítéletének függetlenségét minden külföldi tekintéllyel szemben is biztosítani tudta. Nem egyszer hangsúlyozta, hogy a kis nemzethez tartozás olykor hasznára is válhatik a tudósnak,

mert elfogulatlaná teszi akárhány fontos kérdésben. Csak rhythmikai kutatásaira akarok itt rámutatni, melyekben a külföldi tudomány nem egy, széles körben elterjedt tévedésétől tudta magát távol tartani.

Páratlanul finom rhythmus-érzéke csak egyik oldala volt művészi lelkének, melyet előbb egyénisége harmadik tényezőjeként említettünk. A művészet tudományos tevékenységét hol inspirálta, hol betetőzte. Tudós és költő, igazi *doctus poeta* volt műfordításaiban, melyek a nyelv művészete dolgában a legtekélyesebb alkotások közé tartoznak. Különösen az epigramma műformáját kezelte felülmúlhatatlan virtuozitással.

Valami epigrammatikus tömörség jellemezte tudományos egyéniségét is. Éles, találó meghatározással a szeg fejére ütni, ehhez nála jobban senki sem értett. A részletek pragnans fogalmazása adta meg egyetemi előadásainak is jellemző, epizódokra tagolódó formáját s ugyanily jellegűek voltak szónoklatai, különösen emlékbeszédei is, melyekben szeretetreméltó subjectivismussal fon koszorút emlékeinek virágaiból.

Lehetetlen megindultság nélkül gondolnunk arra, hogy a sors nem engedte meg neki, hogy a Festus-kiadást maga fejezze be. Munkaereje előbb hanyatlott alá, mielőtt az évtizedes bűvárkodás részleteredményeit egy nagy egészszé, a sok apró epigrammát egy hőskölteménynyé kovácsolhatta volna.

A Festus-kiadást külföldi tudós fejezte be: Ponori Thewrewk Emil élete munkája se maradjon torsként az utókorra. Folytatása, kialakítása reánk vár. Jöhetnek fényes, új tehetségek, tudományunk kitűzhet és megvalósíthat új célokat, de nem haladhatunk oly messzire, nem emelkedhetünk olyan magasra, hogy az ő művét kicsinynek láthassuk, emléke a feledés homályába tűnhessék. A magyar classica philologia *ἡρώς; χρίστης*-ének oltárán a kegyelet lángja mindvégig lobogni fog!

F. A.

BÉCS ÉS A NÉMET PHILOLOGIAI TÖREKVÉSEK A XIX. SZÁZAD ELEJÉN.

III. A Grimm testvérek és Lachmann.

Egészen természetes, hogy a Grimm testvérek is belevonták kutatásaikba Ausztriát. Eleinte Schlegel Frigyes útján létesítettek Bécs és kultúrköre felé összeköttetést,¹⁾ azonkívül pedig Dobrowsky hűséges levelei révén különösen Kopitar nagyjelentőségű törekvéscível kerültek közelebbi szellemi kapcsolatba.²⁾ Nem tudjuk biztosan, mikor kezdődött Grimm Jakob levélbeli érintkezése Kopitarral, levelezésükből mindössze Grimmnek két levele került nyilvánosságra, de mind Grimmnek, mind Kopitarnak Dobrowskyhoz³⁾ intézett leveleiből élénk összeköttetésük nyomai láthatók.

Nagyon valószínűnek tartom, hogy írásbeli összeköttetésük Grimm Jakob bécsi tartózkodása után kezdődött el. Grimm 1814 szept.-ben érkezett hivatalos minőségben Bécsbe és itt nagy érdeklődéssel a régi német kéziratok után is kezdett kutatni, de nem túlságos szerencsével. «Hier in Wien — írja okt. 22. Dobrowskynak — finde ich weniger, als ich erwartete, allein doch immer merkwürdige Kleinigkeiten, die selbst Denis übersehen oder unrecht angesehen hat.»⁴⁾ Kopitart megérkezése alkalmával nem találta Bécsben, mert éppen Párisban volt, a honnan a francziáktól elhúrezgolt osztrák kéziratokat kellett visszahoznia. Nemcsak Dobrowskyhoz, hanem öccséhez intézett levelében is fájlalja, hogy nem ismerkedhetett meg vele.⁵⁾ E nyilatkozatokból tévesen arra következtettek,⁶⁾ hogy a két tudós személyesen nem ismerte egymást. Ezt a közkeletűvé váló felfogást helyre kell igazítanunk, mert Kopitar már 1815 február 15-én visszakerült Bécsbe és Grimm Jakobot még ott találta.⁷⁾ Érintkezésükből barátság lett, a melynek eredménye Grimm nagy érdeklődése a szerb nyelv és költészet iránt. Ennek a benső barátságnak lehet tulajdonítani, hogy ettől kezdve sláv dolgokra vonatkozó kérdésekben nem Dobrowskyhoz, hanem Kopitarhoz fordul és hogy az előbbivel való levelezése tíz hosszú esztendőre teljesen megszakad.

Leveleiből Sauer kettőt Dobrowsky hagyatékában megtalált,⁸⁾

¹⁾ Bleyer: Hazánk és a német philologia. 66. l.

²⁾ Dobrowsky leveleit Grimmhez kiadta V. Jagić: Archiv für slavische Philologie I. 624—628, II. 177—189. — Grimmét Dobrowskyhoz August Sauer: Prager deutsche Studien. VIII. 1908. («Aus Jakob Grimms Briefwechsel mit slavischen Gelehrten.» Alább ennek különlenyomatát idézzük.)

³⁾ V. Jagić: Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar. Berlin, 1885. és u. a.: Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westslaven. Berlin, 1897.

⁴⁾ Sauer i. h. 25. l.

⁵⁾ Briefwechsel zwischen Jakob und Wilhelm Grimm. 366. l. — (1814 okt. 21. tehát egy nappal előbb mint Dobrowskyhoz.)

⁶⁾ Murko: Euphorien XI. 116. l.; Sauer i. h. 37. l.

⁷⁾ Čurčin i. m. 98. l.

⁸⁾ i. h. 36 s. k. ll.

a többi azonban még mindig lappang valahol. A bécsi udv. könyvtár, a hová Kopitar levelezésének nagy része került, egyetlen egy rövid levelét őrzi, a mely a Kopitar által szerkesztett «Wiener Jahrbücher»-be küldött közleményre vonatkozik.

1.

Sie sehen dass es mir ernst ist, ich schicke wieder zwei blätter, die schon vor fünf tagen fertig waren, ich musste aber aufhören und komme auch in der nächsten woche nicht wieder zur fortsetzung. Das stichwort habe ich aber behalten.

Ist Ihnen das vervielfachte Porto zur last, so kann es mir ja am honorar abgezogen werden. Bei der Correctur muss Ihre langmütige gute wachen, sonst entgeht diesen dingen aller werth. Dann lesen Sie aber auch genauer durch, und finden was zu berichtigen oder zuzusetzen. *Mimz* ist ein interessantes Wort. Wissen Sie nichts zu *Klismô*?

Ist die serbische umwälzung, von der die kunde dieser tage hieher reichte, unsern freunde gelegen oder ungelegen? ¹⁾

Ganz Ihr

Gr.

12. febr.

Wilhelm immer noch krank.²⁾

A levél igen jellemző Grimm dolgozásmódjára. Evszáma hiányzik, de kényelmesen megállapítható a Wiener Jahrbücher-ben megjelent közleményei alapján. Megjegyzései egy bírálatára vonatkoznak, a melyet Castiglione gót biblia-felfedezéséről³⁾ írt és a mely Kopitar folyóiratában 1835-ben jelent meg. Ebből megállapítható, hogy maga a levél 1835 febr. 12-ikén kelt. A levélben említett két gót szóra magában a bírálatban is tesz megjegyzéseket: «mimz ist ein uraltes wort, das die verwandtschaft unserer sprache mit den indischen, lithauischen, slavischen und andern bestätigt;»⁴⁾ klismóról pedig következőkép okoskodik: «cymbalum hiess also klismô, . . . aus welcher sprache nun die Gothen klismô entlehnten, von woher ihnen das instrument zugeführt wurde? das muss künftigen entdeckungen vorbehalten bleiben. weder die finnischen, noch die slavischen sprachen bieten etwas ähnliches dar.»⁵⁾

Ugyanabból az esztendőből Grimm Jakabnak egy másik Bécsbe írt levele is fenmaradt. 1835-ben adta ki ugyanis Endlicher és Ferd. Wolf egy XVI. századi nyomtatvány után a «Bruder Rausch» cz. költeményt,⁶⁾ azt a két «mester»-nek ajánlva. Grimm következő sorokkal köszöni meg a figyelmet Endlichernek:

¹⁾ Valószínűleg az Obrenovics Milos zsarnok hatalmának a megszorítására vonatkozó törekvéseket érti.

²⁾ Grimm Jakob leveleinek jelzete: XI. 57.

³⁾ Gothicæ versionis epistolarum Divi Pauli ad Romanos, ad Corinthios primæ, ad Ephesios quæ supersunt bibliothecæ palimpsestis depromptu cum adnotationibus edidit Carolus Octavius Castillionæus. Mediolani, 1834. — A bírálat megj.: Wiener Jahrb. der Lit. 1835 LXX. 39—51. II. (Kleinere Schriften V. 1871. 203—223.)

⁴⁾ Kleinere Schriften V. 211. I.

⁵⁾ U. o. 213. I.

⁶⁾ «Von Bruoder Rauschen und was Wunders er getriben hat in einem Closter, darin er syben Jar sein Zeit vertriben und gedienet hat in eins Kochs Gestalt.» Wien 1835.

2.

Verehrter Herr,

Erst in den Ferien wird es mir so gut, dass ich neue Bücher lesen kann. Entschuldigen Sie also, dass ich nicht früher für Ihre Zusendung des Bruder Rausch und für die Ehre der Widmung gedankt habe. Ich bitte auch diesen Dank Ihrem Herrn Collegen¹⁾ auszudrücken, und mein Bruder, der leider noch immer kränkelt, wünscht, dass es auch in seinem Namen geschehe. Gleich bei dem Lesen Ihrer fast erschöpfenden Einleitung habe ich ein Paar Worte darüber für unsere Anzeigen aufgeschrieben, die Sie nächsten abgedruckt finden werden.²⁾

Nicht wenig freut es mich, dass unsere altdeutsche Literatur an Ihnen und Herrn Wolf so gelehrte und fleissige Theilnehmer gefunden hat, von denen wir uns noch vieles zu versprechen haben. Eben ist mir Ihr merkwürdiges Fragment von Ulpian³⁾ zu Gesicht gekommen, das auch paläographisches Interesse darbietet (sollte die Abkürzung welche Sie in nempe auflösen, nicht vielmehr nam sein?)

Mit ausgezeichnetster Hochachtung habe ich zu sein die Ehre

Göttingen, 20. Sept. 1835.

Ew. Hochwohlgeboren
ergebenster
Jac. Grimm.⁴⁾

Grimm Jakabnak több Bécsbe irányított levelét nem sikerült megtalálnom,⁵⁾ öcscsének Vilmosnak is csak egy Kopitarhoz intézett

¹⁾ Ferd. Jos. Wolf.

²⁾ Göttingische gelehrte Anzeigen. 1835. 160. sz. 1585—1587. l. (Kleinere Schriften V. 197—198.)

³⁾ De Ulpiani institutionum fragmenta. Wien, 1835.

⁴⁾ Cízm: Sr. Hochwohlgeboren Herrn von Endlicher Custos an der frei Grze. kk. Bibliothek Wien.

⁵⁾ A bécsi udvari könyvtár azonkívül őrzi Grimmnek egy jogtudóshoz, valószínűleg Karl Gust. Homeyerhez, a híres berlini egyetemi tanárhoz intézett levelét:

Hochwohlgeborner
Hochzuverehrender Herr Geheimrath!

Durch den bequemen Abdruck und die gewogene Mittheilung zweier Scheffenweisthümer bin ich auf das angenehmste überrascht worden; noch weit mehr freut es mich zu vernehmen, dass Eure Hochwohlgeboren beabsichtigen, eine vollständige Sammlung der noch erhaltenen rheinisch-westphälischen Weisthümer, deren Werth für unser altes Deutsches Privatrecht erst dann gehörig einleuchten wird, bekannt zu machen. Niemand steht der Zugang zu diesem Material so offen, wie Ihnen und Ihre musterhafte in allen Theilen Deutschlands nachahmungswerthe Verzeichnung der Quellen des preuss. Provinzialrechtes beweist es.

In anderthalb Monaten gehe ich ab von hier, als Professor und Bibliothekar an die Universität Göttingen. Sollte sich mir in diesem neuen Wirkungskreis Gelegenheit darbieten Ihnen in irgend einer literarischen Untersuchung zu dienen, so werde ich sie bereitwilligst ergreifen.

Mit vollkommenster Hochachtung habe ich die Ehre zu sein

Cassel 17. Novemb. 1829.

Ew. Hochwohlgeboren
gehorsamster Diener
Jac. Grimm.

Homeyer munkája a porosz jogról a Jahrbücher für wiss. Kritik 1829 évf. ban (IV. 87 s k. II.) jelent meg. (V. ö. O. Stobbe: Gesch. der deutschen Rechtsquellen II. 1864 470. l.) Úgy látszik ennek különlenyo-

írása maradt fenn, a mely maga is hivatkozik bátyjának egy ismeretlen levelére. Grimm Vilmos, bár úgy látszik nem állott Kopitarral oly gyakori levelezésben mint bátyja, épúgy kapott értesítésket a bécsi kéziratokról, a szláv philologustól, akár csak Büsching vagy Hagen. Így Kopitar útján értesül és kap pontos leírást a Bécsben felfedezett rúnákról, a miket azután egy a Wiener Jahrbücherbe küldött értekezésben fel is dolgozott. Erre az értekezésre, valamint a «Freidanks Bescheidenheit» bécsi kéziratára vonatkozó kéréseket tartalmaz Kopitarhoz intézett fennmaradt levele:

3.

Cassel 25t Febr. 1828.

Verehrtester Herr, ich lege dem Briefe meines Bruders ein paar Worte bei.

Schon im Juni des vorigen Jahres war ich so frei, Sie um eine Abschrift einiger Bruchstücke aus dem *Freidank* zu bitten, die sich dort in einer guten Pergamenthandschrift befinden. Ich erlaube mir diese Bitte gegenwärtig noch einmal *dringend* zu wiederholen. Ich habe bis dahin die Ausarbeitung des Werkes aufgeschoben und möchte es nicht länger.¹⁾ Sollte es aus Gründen, die ich nicht kenne, unmöglich seyn, diese Abschrift machen zu lassen, so bitte ich nur ein wenig Worte zur Nachricht.

Mein zweites Anliegen betrifft die *Abhandlung über Runen und gothische Fragmente*,²⁾ die schon weit über ein Jahr in Ihren Händen sich befindet.³⁾ Ich vermüthe, dass ihrem Abdrucke in den Jahrbüchern Hindernisse entgegen stehen, da seitdem mehrere Bände davon erschienen sind und es an Platz nicht gefehlt hat. Die Entdeckung darin ist wenn auch nicht gross, doch wie mir scheint der Bekanntmachung werth. Meine Bitte geht also dahin, mir meine Abhandlung mit den Zeichnungen zurückzusenden, mir aber von den *gothischen Fragmenten* sowohl als *gothischen Alphabeten* aus den dortigen Codd. eine *sorgfältige und diplomatische Durchzeichnung* machen zu lassen und *beizulegen*. Ohne das würde der Werth des Ganzen sehr vermindert werden. Ich will dann für die Herausgabe sorgen, wie sich von selbst versteht mit dankbarer Erwähnung dessen, was ich von Ihnen empfangen. — Ich habe von den Runen-Alphabeten, ich (!) ich der Abhandlung beigegeben habe keine weitere Abzeichnung und bin daher um ihre Erhaltung besorgt.

Indem ich mir Hoffnung mache ein paar Zeilen von Ihnen zu erhalten unterzeichne ich mich mit der vollkommensten Hochachtung

Ew Wohlgeborn

ganz ergebenster

Wilh. Grimm.⁴⁾

matát küldötte meg Grimmnek, a ki már ekkor foglalkozott a régi német jogszokásokkal. Később ő maga adta ki a falusi joggyakorlat emlékeinek legteljesebb gyűjteményét: *Weisthümer I—IV. 1840—1863. (Az V—VI. k. csak halála után jelent meg.)* E művében a westfáliai rész előkelő helyet foglal el.

¹⁾ *Freidanks Bescheidenheit*. Göttingen, 1834.

²⁾ «Zur Litteratur der Runen. Nebst Mittheilung runischer Alphabet und gothischer Fragmente aus Handschriften». (Wiener Jahrbücher der Lit. 1828. Bd. 43, 1—42 ll. Kleinere Schriften III. 1883. 85—131.)

³⁾ A czikk alatt megjegyzés: «Geschrieben und nach Wien geschickt im Nov. 1826.»

⁴⁾ A levél jelzete XLV. 36.

A Grimm testvéreknek, különösen Jakabnak érintkezése az osztrák tudósokkal nem annyira germanistikai szempontból hagyott mély nyomokat. Hatása főképen a szerb nyelvnek és népköltészetnek Németországba plántált kultusza szempontjából igen nagy jelentőségű.

Sokkal kevesebb érintkezési pontra akadunk Lachmann működésében. De azért egészen ő sem kerüli el Bécsset és Kopitart. Amikor a huszas években a fiatalabb Titurel kiadását tervezte, még nem az eredeti osztrák kéziratokat akarta tanulmányozni, hanem Boroszlóbból hozatta el Schottky és Büsching ott őrzött másolatait.¹⁾ 1832 elejéről azonban fenmaradt egy levele, a melyben ő is Kopitar segítségéhez folyamodik. Wolfram von Eschenbach kritikai kiadását rendezve sajtó alá nem tekinthetett el a Bécsben levő Willehalm-kéziratoktól és ezért lemásoltatásukra kéri fel Kopitart.

4.

Hochwohlgeborner, Hochverehrter Herr,

Es ist leider nichts anders als was Ew. Hochwohlgeborn oft erfahren, was mich treibt mit einer Bitte mich an Sie zu wenden, nämlich ein litterarisches Bedürfniss: Ew. Hochwohlgeborn müssen es sich selbst und dem Ruf Ihrer Liberalität zuschreiben, wenn man sich ohne Bedenken und in der Erwartung eines gutes Erfolgs an Sie wendet.

Ich bin bei meiner vor fast 2 Monaten angefangenen Ausgabe der Werke Wolframs von Eschenbach zwar für den Parzival sehr gut mit Apparat versehen, so dass ich bei diesem Gedicht der Wiener Hdss., obgleich sie an sich nicht uninteressant zu sein scheinen, entrathen zu können geglaubt habe. Allein nicht ganz so gut stehe ich beim Wilhelm von Oranse, von dem es meines Wissens nur Eine Hds. des 13t. Jh. giebt, die zu SGallen, von der ich denn auch, wie von einigen andern, eine²⁾ eigene Collation habe. Ich finde aber (was Sie ohne Zweifel besser und genauer wissen, daher ich einen etwanigen Irrthum zu verzeihen bitte), dass in Wien 2 Hdss. des zweiten Theils des Wilh. (denn auf diesen kommt es mir jetzt allein an) sein sollen. Eine erwähnt Graff in Diutisca³⁾ 3, 345, nämlich histor. eccles. No 49 vom Jahr 1320, die andre ist eine Ambraser Hds., in Büschings wöchentl. Nachr. durch Ihre eigne Vermittelung aufgeführt 1, 391. vom Jahr 1380. Nun ist meine Bitte, die freilich Ihrer gütigen Verzeihung bedarf, dass Ew. Hochwohlgeborn durch Vergleichung einer kurzen Stelle erforschen möchten, ob nicht die jüngere Hds. vielleicht gradezu aus der andern abgeschrieben ist. Im entgegengesetzten Fall wäre denn mein Wunsch, dass Ew. Hochwohlgeborn durch einen geschickten Abschreiber, woran es ja in Wien nicht fehlt, mir beide Hdss. oder wenigstens die ältere möchten abschreiben lassen. Ich meine nicht die ganzen Handschriften, sondern nur den zweiten (Eschenbachs) Theil, von Ane valsch du reiner bis Sus rümt er Provenzen alen lant. Dies sind 13988 Verse, die ich einmahl selbst in Zeit von 21 Tagen abgeschrieben habe: ich dürfte daher wohl hoffen noch bald genug in den Besitz der Abschriften zu kommen, ehe der Setzer den langen Parzival beendigt hat.⁴⁾ Was die Bezahlung des Schreibers betrifft, so bekenne ich meine Unkenntniss der Wiener

¹⁾ Albert Leitzmann: Briefe an Karl Lachmann aus den Jahren 1814—50. (Abh. d. Berl. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. 1915. Nr. 1. 32. 1.)

²⁾ Az eredeti «Vergleichung» szó törölve.

³⁾ Graff folyóirata: «Diutiska. Denkmäler deutscher Sprache und Literatur, aus alten Handschriften zum ersten Male theils herausgegeben, theils nachgewiesen und beschrieben.» I—III. 1826—29.

⁴⁾ Lachmann kiadása már 1833-ban megjelent.

Preise, ich weiss aber dass ich mich darin gänzlich auf Ew. Hochwohlgeborn gütige Abmachung verlassen kann. Ich wünschte nur Sie eben so sehr überzeugen zu können, dass die Bezahlung unweigerlich und pünktlich nach Ihrer Bestimmung erfolgen wird: unser Freund Wilken¹⁾ würde Sie gern davon versichern. Ew. Hochwohlgeborn selbst weiss ich freilich für Ihre Gefälligkeit keinen Ersatz anzubieten, als ein Exemplar meiner Ausgabe.

Zum Schluss bitte nochmals um Verzeihung für meine zutrauensvoll geäusserte Bitte und zugleich um möglichste Beschleunigung. Da unsere unsinnigen Desinfections-Anstalten²⁾ jetzt aufgehoben sind, so wird der Transport wohl nicht mehr bedenklich sein.

Mit der ausgezeichnetsten Hochachtung bin ich

Ew. Hochwohlgeborn

Berlin 5 Januar 1832.

ergebenster

C. Lachmann, Prof.³⁾

Művének 1833 márcz. 3. kelt előszavában megemlíti, hogy Kopitar előzékenyen («mit zuvorkommender Gefälligkeit») másolatokat készíttetett számára a (3) bécsi kéziratokról.⁴⁾

IV. Befejezés.

Dolgozatom nem nyujthatta az osztrák germanisztikai törekvések egész és kimerítő képét, csak néhány — a bécsi udvari könyvtár levélgyűjteményén alapuló — szemelvényt adhattam.⁵⁾ Mivel nem lehetett czélom még csak a bécsi kézirat kutatások teljes történetének megírása sem, mellőznöm kellett mind Hormayr,⁶⁾ mind Fr. Schlegel folyóiratainak tárgyalását és csak mellékesen említhettem Primisser, Schottky, Hoffmann v. Fallersleben nevét (nem is szólva a többiek-ről), a kik mind külön fejezetet érdemeltek volna a bécsi kéziratokra vonatkozó kutatásaik révén. Dolgozatom adalék akart lenni annak a ránk nézve sem érdektelen élénk szellemi összeköttetésnek az ismeretéhez, a mely a német romanticizmust barátságban és kölcsönös szellemi gazdagításban Ausztriához és főképen Bécshez fűzte.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

¹⁾ Friedrich Wilken (1777—1840), a híres történettudós, a keresztes háborúk történetírója Lachmann benső barátja.

²⁾ A kolera miatt.

³⁾ Czím: An den Custos an der K. K. Hofbibliothek

Herrn von Kopitar Hochwohlgeborn

Wien.

Megjegyzés: «frei ganz bis dahin». — Könyvtári jelzet: XLV 56.

⁴⁾ Lachmann: Wolfram v. Eschenbach, Berlin, 1891.⁵ XXXV. 1.

⁵⁾ A bécsi Stadtbibliothek gazdag kéziratgyűjteménye, sajnos, nem hozzáférhető. Az udv. ktár tisztviselőinek őszinte köszönetet mondok a velem szemben tanusított előzékenységért.

⁶⁾ Hormayr már 1802-ben a Tiroler Almanach-ban megkezdte az általa felfedezett régi kéziratok kiadását, későbbi vállalataiban, de főképen az «Archiv für Historie» etc. cz. folyóiratban, valamint az egyideig (1820—1829) Mednyánszkyval együtt szerkesztett «Taschenbuch»-jában egyre több német középkori verses emlék kerül napvilágra. Oswald von Wolkenstein verseiből az első, kissé modernizált szemelvények a Tiroler Almanach 1804. évf.-ban jelentek meg. Hormayr vállalataiban közölték az osztrák írók — nemcsak eredeti költeményeiket — de kézirati felfedezéseiket is.

A RÉGI MAGYAR ÉNEKMONDÓK.

II. A mily téves nézetek vertek gyökeret irodalomtörténetünkben az árpádkori igriczekről és regesekről, ugyanolyan, sőt talán nagyobb tévedések rögzültek meg a XV. és XVI. századbeli énekmondókról, kiket *hegedősök* és *lantosok* nevekkal iktattak bele költészetünk történetébe:

Az még hagyján, hogy ezekből is minden pozitív alap nélkül «rend»-et, vagy legalább külön-külön költői osztályt alkottak. Jóval nagyobb fokban tértek el a történeti valóságtól azzal, hogy műveltségben és erkölcsökben egyaránt széles árkot vontak közöttük, költészeti irányukat homlokegyenest szembehelyezték egymással és időt állapítottak meg, melyben a lantosok a hegedősöket a működés teréről leszorították.

Ebben a tévedéssorozatban a legteljesebb egyezés van összes irodalomtörténetíróink között. Ezért felesleges volna külön-külön idéznem őket. Elég, ha megszólaltatom igazolásomra Badics Ferenczet, ki a közös tanítást a legszabatosabban foglalja össze a következőkben:

«Az énekmondást hivatásszerűen űző versszerzőket kortársaik *lantosoknak*, *hegedősöknek* nevezik, sokszor felváltva, néha élesebben megkülönböztetve. Különbözött hangszerük is; a hegedősöké czitera-vagy tamburaféle eszköz volt, a lantosoké tojásdadalakú, hat húrral ellátott lant vagy koboz. Még inkább megkülönböztette őket tanultságuk. A hegedős vándor népénekes volt, a lantos pedig képzett ének-és zeneszerző, tehát iskolázott, deákos ember: *litteratus* vagy *deák*, mint akkor nevezték. Ez magyarázza meg büszkeségüket is — a hegedősökkel szemben. A lantosok bár verset írnak, nem költői hatásra törekcszenek: a minthogy nem is költők, hanem a középkori latin krónikások utódai, kik lenézik a költői képzelemmel szőtt száj-hagyományt, csak írott, tehát hitelesnek tartott forrásból merítenek... Mellettük azonban még jó ideig virágozott a népénekesek kara is. Tinódi némi nehezteléssel mondja, hogy «sok hegedős vagyon itt Magyarországon», nemcsak magyar, hanem más nyelvű is. (A «rác módban» különösen Kármán Demetert dicséri). Ezek, mint a régibb századi népköltők utódai — «hegedűszóban mondanak szép mesét», melyet az ős hagyományból éppen ők tartanak fenn s fejlesztenek tovább az által, hogy a régi mondákat új hősökhöz fűzik, megtoldják, kiszínezik; meghatóan szólaltatják meg a szív érzelmeit is; mulattatók, vígságszerzők, azért a főúri s közrenden lévő nép egyaránt kedveli, a világi hívságokat gyűlölő egyházi rend azonban régóta üldözi őket. Ellenben az erkölcsös életre, hazafias tettekre buzdító lantos deákat az egyháziak is szívesen hallgatják, sőt maguk is beállanak ilyen énekszerzőnek. Ezek leírják, kinyomatják szerzeményeiket, amazok élőlőzzel terjesztik, s csak kis részük maradt fenn írásban, a többi elvegyült a népköltészetben vagy végkép feledésbe merült; szerzőiket leszorítják a térről a tudós lantosok, s utóbb a czigányzenészek, kik mulattató szerepüket átvették.» (Beöthy - Badics, Képes irod. tört. 3. kiad. 283—4.)

A lantosoknak és hegedősöknek ez a szembeállító jellemzése, a mely — ismétlem — csak legszabatosabb, fogalmazása irodalomtörténetíróink közös felfogásának, nagyrészt merő phantasticum,

különösen az a része, mely a hegedősök költészetét szépíti s magasztalja a lantosoké rovására.

Mielőtt ezen, tán kissé merésznek tetsző állításom részletesebb igazolásába fognék, szükségesnek tartom előbb rámutatni, mily kirívó ellenmondásba kerülnek irodalomtörténetíróink önmagukkal, mikor a hegedősöket először általánosságban szellemileg s erkölcsileg mélyen lealacsonyítják a lantosok alá, de azután költői inventio s érték dolgában ugyancsak föléjük emelik, persze itt is, ott is az igazság rovására. Ő előttük a hegedős csak «afféle korcsmai éneke» (Dézsi, Tinódi Sebestyén életrajza. Magy. tört. életrajzok. 1912. XXVIII. évf. 4—5. füz. 58. l.), — «ki nem értett az íráshoz» (Váczy, I. 31.), kinek «közönségét a falu népe és a katonaság alja tette» (Pintér, II. 79.), kit a művelt, literatus lantos deákok «lenéztek» (Négyesy, PNL. XI. 245.), «kigunyoltak» (Váczy, I. 31.). Akad, a ki még erősebben ítélkezik, mert egyenesen azt állítja, hogy a hegedős «műveletlen bohócza volt bárkinek, a ki megfizette» (Pintér, I. 79.). Szilády szerint «a vallásosan gondolkodók megvetették őket» (Századok, 1882. 30.). Dézsi meg azt erősíti, hogy «ha a hegedősöknek nyomorúságát s nagyobb részüknek züllött életét összehasonlítjuk a jobban megbecsült és jobban fizetett lantosokéval, még inkább megértjük, hogy Tinódi miért kívánta annyira, hogy őt össze ne tévezzszzék velük (Tinódi életr. 62.). Stb.

Kérdem: nem bizarr dolog-e, hogy a kik a hegedősöket emberi mivoltukban ennyire lealacsonyítják, ugyanazok mint versszerzőket oly ideális színben festik őket, mint a kik «költői szabadsággal alakították tárgyaikat, kik jobb költők lehettek, mint tudakosabb utódaik s kizsorítóik» (Négyesy, PNL. XI. 245.): kik «a régi mondákat új hősökhöz fűzik», kik «meghatóan szólaltatják meg a szív érzelmeit, mulattatók és vígságszerzők, azért a főúri s közrenden levő nép egyaránt kedveli őket» (Badics, I. fentebb); stb.

Hát lehetséges ez? Műveletlen, írástudatlan, züllött életű, korcsmai énekesekről, fizetett bohócokról egyáltalán föltehetőek ily értékes költői képességek és tulajdonságok? En azt hiszem, nagy zavarba jutnának a magasztalók, ha azt kívánnók tőlük, hogy ne csak amúgy «szép hegedűszóban», hanem versekből mutassák ki nekünk a hegedősök ideális költői erényeit.

Ezt a kis egybevetést csupán azért tettem fenti állításom részletes igazolása elé, hogy már ebből is gondolni lehessen, mily nagy része volt a képzeletnek a hegedősök és lantosok merev elkülönítéseiben.

Az elkülönítő műveletnek már első lépésében is nem kis hibát követtek el irodalomtörténetíróink avval, hogy a *hegedő* és *hegedős*, *lant* és *lantos* nevek történeti használatainak vizsgálata s a használatok szabatos elhatárolása nélkül fogtak az énekmondók szétválasztásához. Pedig e nélkül nemhogy biztos, hanem még kevésbé valószínű eredményhez sem lehet jutni.

A *hegedő*, noha ezideig elfogadott etymológiája nincsen, a legnagyobb valószínűséggel őseredeti szavunk, melynek már az Árpádok korában is élnie kellett.¹⁾

¹⁾ A *hegedő*nek régi forrásainkban ily előfordulásai vannak: 1. oklevelekben: *hegede*, *hegedew*, *hegedw* (= hegedé, hegedő, hegedű); 2. a

Nem hazai, hanem idegen forrásból tudjuk, hogy eleinknek egykoron vonóval vont sajátos nemzeti hegedűjök volt, a mely különbözött a mainap használatban levő violintól. Ez utóbbi a XVI. században alkalmasint Krakkó felől honosodott meg nálunk «lengyel hegedő» névvel. Egy 1683-ban Freiburgban megjelent Ungarische Wahrheitsgeige cz. pamflet¹⁾ egyebek közt előadja, hogy a mi magyar hegedőnknek alakja hosszúkás négyzögű volt, a teste és nyaka egy darabból faragott, a vonója jó hosszú és szőrrel fedett. Ezt természetesen elsősorban táncz- és hallgató zenejátszásra használták; de szükség szerint — mikor teszem a hegedős igriczek lakomákon éneklésbe fogtak — dalkíséretre (t. i. a maguk dalának kíséretére) is alkalmazták s ilyenkor azután aligha vonóval vonták, hanem újjal pengették. Lehet, hogy már a legrégibb korban is, de a XVI.—XVII. századokban egész bizonyosan használatban volt a hegedőnek egy kisebb tambura (tombora)-féle fajtája, a melyet csupán pengettek, még pedig újjal vagy pengetővel. Erre vonatkozik Comenius Januá-jának (1673.) ez a mondata: «Az hegedűc és kézi kis hegedűc avagy három huros hegedűc vonóval [pengetővel] vonattatnac pengettetnec» (162. NB. Calepinus dictionariumában: *hegedülni* = pandurizare!). A XVI. században egyébként a *hegedő*, *hegedű* név használata már annyira kitágult, hogy a kobozra, lantra és hárfára is alkalmazták.

A *hegedős* (*hegedűs*) név eredetileg kétségtelenül igricz hegedűst, azaz zenész-hegedűst jelentett. Mivel azonban az énekmondást többször hegedűpengetéssel szokták volt kísérni, idővel az énekmondó értelem is hozzákapcsolódott a *hegedűshöz*. S ennek elég korán meg kellett történnie, mert a hazai egyes régi latin forrásokban «citharædus» és «fidicen» névvel előhozott énekmondóknak nyelvünkön a *hegedűsök* felelnek meg pontosan.

Könnyen átláthatni ebből, hogy mikor a hegedűsök multját kutatjuk, ha a további tévedéseket el akarjuk kerülni, kölömbiséget kell előre tennünk *zenés-hegedős* és *énekes-hegedős* között, olyat érve mindig az utóbbin, kinek mestersége volt az énekmondás. Ha ezt megteszszük, nem fogunk beleesni irodalomtörténetíróink azon elemi hibájába, hogy ahány «hegedős» melléknevű emberre csak akadnak a régibb századokban, minden válogatás nélkül beleiktatják őket költészetünk történetébe (l. Beöthy—Badics I. 106.). De a distinctióban tovább menve, helyes eljárással még az *énekes-hegedűsöket* is két csoportra kell különítenünk, tudniillik deák-hegedűsökre és népi (csap-

Schlägli-szójegyzékben: *hegedw*; 3. Murmelliusében: *heghede*; 4. Pesthi G. nomenclaturájában: *hegedy* (= hegedű); 5. Calepinus dictionariumában: *hegedw*; 6. Szikszai P'abricziusében: *hegedő* (= hegedű); 7. Molnár A.-ében: *hegedő* és *hegedű*; 8. Páriz Pápaiában: *hegedű* és *hedegű*, Árpádkori gyér forrásainkból ugyan még nem került eddig elő e hangszernév, mindamellett akkori létét majdnem bizonyosnak vehetjük — két okból. Egyik, hogy a *hegedé* > *hegedő* > *hegedű* alakváltozatsai eredeti magyar melléknévi ige-névnek, vagyis nyelvünk tulajdon szavának bizonyítják. Másik, hogy nekünk bebizonyíthatóan már akkor volt sajátos hegedűnk, mikor a mai nemzetközi violin-hegedűt még nem ismerték és használták Európaszerte.

¹⁾ V. ö. Bartalus István: Újabb adalékok a magyar zene történetéhez. I. Régi huros hangszereinek s a magyar hegedű. (Értekezések a nyelv-és széptud. köréből. X. k. 13. sz.) Budapest, 1883.

széki, korcsmai) hegedősökre. És az utóbbiakat mindjárt ki is rekeszt-hetjük habozás nélkül irodalomtörténetünkől, mert ezeknek költészetéről csupán gyenge sejtésünk lehet. Mindössze annyit tudunk ugyanis róluk, hogy voltak és történeti tárgyakról is énekeltek. Ezt pedig Liszti János püspöknek azon lapszéli jegyzéséből tudjuk, melyet Bonfini történeti művébe a kenyérmezei diadal leírásához tett, hogy «hæc omnia nostri transsilvani fidicines in tabernis longe aliter decantant»: ezeket a mi erdélyi hegedőseink a csapszékekben egészen másként éneklék. Ez az egyetlen kevesetmondó történeti adat, mely népi énekes-hegedőseinkre vonatkozik. A többi adat, meg az a kevés költészeti töredék, mely a hegedősök nevén a XVI. századig fennmaradt, könnyen kimutathatóan deák-hegedősöket illet.

A népi énekes-hegedősök költészetéről egyéb okok mellett már csak azért sem beszélhet komolyan irodalomtörténetünk, mert egyrészt ők maguk, mint írástudatlan emberek nem örököthették meg énekeiket, másrészt deákos műveltségű kortársaik sokkal jobban lenézték őket, mintsem gajdolásaikat nagyobb figyelemre, vagy pláne följegyzésre érdemesítették volna. Ezek, úgy látszik, igen közel állhattak az igriczek elnyomorodott utódaihoz: az éneklő hegedűs koldusokhoz, kiknek egy csoportjáról, a simándiakról — mint fentebb rámutattam — már Oláh Miklós megemlékezik, s a kiknek kenyérkeresetéről egy másik XVI. századi forrásban, Valkai András Cronikájában is szó esik a következő verssorokban:

«Oly törvénnel adják kezébe rabnak,
Hogy énekszóval kolduljon azoknak,
Hegedűlve kéregeessen azoknak,
Egy nap nyugalmat ne adjon orvosoknak.»

(Heltai, Cancionale, M/iv 1a.)

A lantról történeti forrásainkból teljes biztossággal meg lehet állapítani, hogy ez az egyébként arab eredetű («*alcud*») pengető hangszer a XV. század folyamán a németiség révén honosodott meg nálunk (l. Magyar Nyelv 1915. 200—202.), előbb csak mint ének-kísérő, utóbb mint tánczgerjesztő hangszer is (v. ö. «*Lantos*, hegedűs, czimbalmos, hárfás vernek táncznótákat»: Varsóti István versében. 1635. EPhK. IX. 180.). Jobban a XVI. században, a német hatás erősödésével terjedt el hazánkban. Egészen bizonyos, hogy jó ideig tisztán németekből («*lauteuist*», «*lautenschlaer*») kerültek ki lantjátékosaink. Eleinte csak az úri körökben volt kelete e hangszernek, mert a nép hagyományosan a hegedőt s még inkább a kobozpengetést kedvelte.¹⁾

A saját nemzetünkbeli lantjátékosok — «*lautos*»-ok, «*laltos*»-ok, mint kezdetben nevezték őket — elsőben csakis tanultabb emberekől, még pedig organistaságra készülő deákokból és mesterségükunta kántortanítókból kerültek ki. Ez magyarázza meg nagyobb zene-

¹⁾ Szepsi Csombor Márton, református theologus külföldi utazásának leírásában (1620.) franciaországi vándorlásairól szólva, a Chalonsban véletlenül hallotta kobozról ezt az észrevételt teszi: «Sohul ez városon kívül ily muzsikát nem láthattam, hazámban pedig még csak az gyermekek is azt pengetik» (301.).

értésüket, bár az nagy túlzás, hogy minden lantos «képzett ének- és zeneszerző» volt (Beöthy—Badics, I. 283.). Akadtak ilyenek is, de csak elvétve: a többség legfeljebb ha kottaértő lehetett. A nagyuri udvarokban több hegedőre rendszeren csak egy egy lantos jutott. Egy lantosa volt még II. Lajos királynak is (I. Tört. Tár XXII. 67.); egy Horvát Bertalan¹nak (v. ö. «Attam uram akaratabol az horuat bertalan lantosanak hegedősinék. d. 10.» OL. Nád 41. 1514.); egy Enyingi Török Bálintnak (Tinódi); egy valamelyik Thurzónak (Bor-nemi-za Péter említi Az Evangeliumokból es Epistolákból való tanu-ságok cz. művében, IV. 854.); egy Esterházy Pál nádornak; stb. Ez a körülmény kezdetben bizonyos előkelőséget biztosított nekik a hegedősökkel és kobzosokkal szemben. De nimbusuk később, miután jobban elszaporodtak, természetesen lejjebb szállott.

Mikor lantosokról szólunk és ítélnk, helyes eljárással, miként a hegedősöknél, náluk is különbséget kell tennünk *énekmondó* és *zenész lantos* között. Az énekmondó és a lantjátzó hivatás járhatott együtt is, mint pl. Tinódi esetében, vagy kor- és névtársánál II. «Lan-tos Sebestyén»-nél; de lehetett külön is, mint teszem Esterházy Pál verséből látjuk, kinek külön lantosa és külön éneke volt. És hang-sulyozni kell, hogy az utóbbi eset aránytalanul gyakoribb volt, mint az első.

Ezzel a különbségtevással nem eshetünk bele abba a hibába, hogy a XV. század lantosait, lantosaikat minden alap nélkül költői dicsfényre övezzük körül (I. Beöthy—Badics, I 106.).

Megismervén így előljáróban a hegedősök és lantosok nevének és hangszerének történeti használatát, most már jóval könnyebben s biztosabban foghatunk az irodalomtörténetíróinktól közjük vetett különbségi szempontok mérlegeléséhez.

Kiemelni való, hogy Toldy F. még egyáltalán nem tett különbséget a hegedős és lantos énekmondók között, mert Tinódiról mint «a hegedős vagy lantos rend képviselője»-ről beszél (A magy. költ. tört. I. 161.). Tudtommal Mátray Gábor volt az első, ki abból a körülményből, hogy «Tinódi magát mindig *lantos*nak nevezi, hegedősnek soha», olyan következtetésre jutott, hogy «a lantosok nem voltak hegedősök és viszont» (Történeti, bibliai es gunyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból. 1859. 68.). Utána Szilády Áron vette fel az elkülönítés fonalát. A Régi magyar költők tára Tinódi kötetében (III. 1881.), bár inkább csak általánosságban, de szintén arra a felfogásra jutott.¹⁾ hogy a hegedős és lantos énekmondók nem voltak azonosak. Egyébként Sz. a RMKT.-ban még meglehetősen határozatlan a XVI. századi énekmondók elkülönítésében. Illosvairól például (először kereken azt állítja, hogy búcsút vévén a ludimagis'erségtől, «vándor lantos deákka lett» (IV. 311.), de nyomban reá mint «lantosról vagy hegedősről» beszél, sőt egy helyt külön kiemeli «hegedős szerszavasságát» [= nagymondhatóságát]. Hatá ozottabb elkülönítést

¹⁾ Szilády felfogását a következő kitételei mutatják: T. «nem csap-széki hegedős, hanem udvari lantos akart lenni» (VII. I.) ... «Lenézéssel említi a hegedősöket» (XXXI.) ... «Távol marad a köznép mulattatására nemcsak mindent elkövetni, hanem eltűnni is kész hegedősök modorától» (XXXI.).

tesz Sz. a Századok 1882. évfolyamában, hol a közzétette «három hegedűs ének» hez való bevezetésében már egyenesen az «alsóbb rendű költőinknek, a nép közt forgott hegedűsöknék leginkább saját rovásukra űzött tréfás modoráról, felfogásáról» beszél (29.), kiemelve, hogy «bizvást hűnek tarthatjuk azt a képet, melyet magunknak a hegedűsök állapotáról e pár ének nyomán alkothatunk» (30.).

A mit Sz. elmulasztott: t. i. a részletes elkülönítést, azt bőven pótolták újabb irodalomtörténetíróink, kik egész sereg fontos különbséget állapítottak meg a hegedűsök és lantosok között. A főbbek ezek: 1. szereplésük ideje, 2. hangszerük és nevük, 3. tárgyválasztás, költői felfogás és alakítás, 4. műveltségük foka, 5. erkölcsi állapotuk.

Az újabb magyar irodalomtörténetírás a régi népénekes hegedűsök birtokutódai gyanánt állítja be a literatus énekmondó lantosokat, kik a reformációt nyomon követő józanság és nagyobb műveltség elterjedtével a XVI. században előbb vissza-, majd teljesen leszorították a szereplés teréről amazokat. Akad ugyan irodalomtörténetírónk, ki már a XV. századba, még pedig határozott időpontra: a Szabács megvétele cz. históriásének keltére teszi a két irány fordulóját (l. Beöthy—Badics, I. 163.), de a többiek általában csak a XVI. századot s különösebben Tinódi szereplésidejét jelelik meg a lantosok győzelme korául. Dézsi kiemeli, hogy «talán sohasem volt annyi lantos, mint Tinódi korában» (Tinódi életr. 53.).

Ez az egész tanítás ellenkezik a történeti valósággal. Nem áll, hogy a lantos deákok az énekes hegedűsöket a szereplés teréről a XVI. században leszorították. Sőt még az sem áll, hogy egyáltalán leszorították volna! Az igazság az, hogy mind a hegedűs, mind a lantos énekmondók a XVI.—XVII. századdal, tehát egy időben tűntek le a szereplés teréről.

Csődálatos, hogy jelelhették meg a XVI. századot, Tinódi korát a hegedűsök leszorítása idejéül azok az irodalomtörténetírók, kik nyíltan erősítgetik, — persze alaptalanul! — mintha Tinódi az Erdéli-históriában «nehezteléssel» hozná fel, hogy — «sok hegedűs vagyon itt Magyarországon» (RMK. III. 43.). Miként lehetséges ez, ha a lantosok a szereplés teréről leszorították őket? Azután hogyan lehetséges, hogy Tinódi, a fő leszorító, különbségtétel nélkül a lantosokkal együtt említse a hegedűsöket (Sokféle részögről. RMK. III. 168.), mikor ezeknek már el kellett volna tűnniök a föld színéről? És mint történhetett meg, hogy Tinódi után Ilosvai, az állítólagos «vándor lantos» Ptolemeusában nemcsak hogy együtt emlékezett meg a lantosokról és hegedűsökről, hanem az utóbbiakról még külön is egy párszor? (RMK. IV. 208—240.).

De még szembeszökőbb bizonyosság is van azok ellen, kik a hegedűsök leszorításáról beszélnek: az a már említettem, «három hegedűs ének», melyeket Szilády Á. a Századok 1882. évfolyamában tett közzé (34—40.). Ezek éppen két évtizeddel Tinódi halála után láttak napvilágot! Hogy eshetett meg ez, ha a hegedűsöket a tudákos lantosok, különösen Tinódi, kiszorították?

Külömben bátran fogadást lehetne rá tenni, hogy a XVI. századból összehozható annyi névről ismert hivatásos hegedűs, mint lantos énekmondó. Ez annál könnyebben menne. mert az utóbbiakat is — nagy szó, de úgy van! — egy kéz ujjain meg lehet számlálni.

A hangszerük és a nevük valóban elválasztaná egymástól a hegedősöket és lantosokat, ha a XVI. században, tehát ép a számbavehető időben a *hegedő* és *lant*, *hegedős* és *lantos* elnevezések használatában nem uralkodott volna zavar és összevisszaság, olyannyira, hogy még arról is kételkednünk lehet: a hegedős nevűek valóban mind hegedőt, a lantosok mind lantot pengettek-e, s nem megfordítva!

Hogy ezt elhiggyük, nyissuk csak fel Molnár Albert szótárát; ilyen adatokat fogunk benne találni: 1. *fides* = lant, hegedő, 2. *lyra* = hegedő, lant, kintorna (= tekerőlant); 3. *pandura* = hegedő, lant koboz; 4. *pandurizare* = hegedülni, lantolni, kintornálni; 5. *hegedű* = pandura, chelys; 6. *lant* = chelys, testudo, lyra stb.; 7. *hegedős* = fidicen, lyricen, citharæus; 8. *lantos* = lutinista, lyricen.

Ha ez a névösszekeverés, melynek oka nyilvánvalóan a hegedőnek, koboznak, lantnak énekmondásoknál egyformán való használata (pengetése) volt, már egy gondosan szerkesztett szótárba is belekerült, akkor még inkább érvényesülhetett a közhasználatban. S hogy valóban érvényesült is, arra sem nehéz pozitív adatokat idézni. Így teszem Heltai bibliafordításában ez van: «*A lantot veri vala Dávid*» (II. 150.), Molnár A.-ében pedig: «*David Saulnak hegedőse vala*» (I. 261.); Meliusnál: «*A Dávid veszi vala a kinort [voltaképpen: háromszögletű hárfát], az az az hegedűt és az ű kezeul veri pengeti vala az hurát*» (Sám. 34.). Akad régi lakodalmi vers, mely az elején a muzsikuskhoz így szól: «*Hallod-e, pendíts az lantot!*»; utóbb meg ekkép figyelmezteti: «*Hegedős, három most az táncz!*» (Thaly. VE. II. 113.). De többet mondok: Tinódi, a lantos Dávid királyról való bibliai énekében (RMK. III. 224–236), melynek versfejeiben magát külön *lutinistának* vallja, az ószövetségi költőt nem *lantosnak*, hanem *hegedősnek* teszi meg, ki «*nagyon szépen hegedől vala*», s ki «*hegedős mast es ez velagban, szép énök adásban*». De még ő nála is beszélőbb tanu kor- és kortársa: kassai (II.) *Lantos* Sebestyén deák, kit a róla maradt írások rendszerint *lantosnak* neveznek; ámde bizonyos perében egyik mentő tanuja kerekén «*kassai hegedws Sebestyén*»-nek írja, a ki Gálszécsen Sz. Gergely pápa napján «*eleg eneket mondot es hegedült es*» (Abafi, Figyelő 1886. 327–331.). Tehát ugyanaz az énekmondó egy időben *lantos* és *hegedűs*.¹⁾

Kétségtelen ezekből, hogy az elnevezések különbsége alapján nem lehet a hegedősöket és lantosokat egymástól elég valószínűséggel elválasztani.

De talán annál inkább lehet mint költőket elkülöníteni őket a tárgyválasztás, felfogás és alakítás alapján?

A ma uralkodó felfogás szerint így volna, de hogy helyesen-e, az más kérdés.

Újabb irodalomtörténetíróink állítása szerint a lantosok azon sajátosságával szemben, hogy csakis (többnyire egykorú) történeti tárgyakat énekeltek meg, a valósághoz szorosan ragaszkodva, minden alakítás, költői hatásra törekvés nélkül, krónikási szárazsággal, egy-

¹⁾ Dézsi szerint (Tinódi életr. 56.) talán azért írják felváltva *hegedűsnek* és *lantosnak*, mert mind a két hangszeren játszott. Ez ugyan nem lehetetlen, de nem is valószínű!

hangúan: a hegedősök szabadabban válogatták tárgyaikat, nem vetették meg a költői képzelemmel szőtt szájhagyományt, a mondákat, melyeket éppen ők tartottak fenn s fejlesztettek azzal, hogy új hősökhez fűzték; a tárgyfelfogásban naivabbak voltak s inkább költői határra törekedtek, mint történeti hűségre.

Ezen megállapításnak a lantosokra vonatkozó fele nagyjában kétségtelenül elfogadható; de a hegedősöket illető része nem áll meg a történeti igazság ítélőszéke előtt.

Allításom megokolását kissé fenntartva, fölteszem előbb a kérdést: mi és meunyi az a tényleges költészeti hagyaték, melyből eddig irodalomtörténetünk a hegedős énekmondók kedvező költői karakterét megalkotta?

A Szabács megvétele cz. históriás-énekig (1476.) csak rövidke töredékeink vannak elbeszélő költészetünkbel, a melyek nem szolgálhatnak alapul régibb hegedőseink költészetének sem kedvező, sem kedvezőtlen megítéléséhez, bár egyébként a stílusuk könnyen észrevehetően «históriás-ének»-szerű. A Szabács megvétele ugyan ítéletem szerint biztosan hegedős szerzemény,¹⁾ de szintén más csoportba tartozik, mivel ennek a stílusa is — miként már Szilády Á. meggyőzően kifejtette (RMK. III. k. XXXVII. l.) — Tinódiéval egyezik, vagyis egészen a históriás-énekeké.

Ennélfogva csakis a XVI. században kereshetjük azt a versanyagot, mely a hegedősök nagyobb költői képességeiről pozitív felvilágosítást adhat.

Itt a Szendrei névtelen Szilágyi és Hajmási-ját és Ilosvai Tholdi-ját nem vehetni figyelembe, mert az első igen valószínűen csak egy régebbi költő latin verséből való átdolgozás, a második pedig — jóllehet kiáltó tanubizonyosság azon meggyőkeresedett téves felfogás ellen, hogy a literátus históriás-énekmondók nem nyultak mondai tárgyhoz — ismert drákos szerzőiék költőietlen, laza és zavaros munkája.

Miben van tehát a költői értékelés szánható alapja?

Nem sokban, össze vissza négy versben: a Tinódi Zsigmond krónikájába illesztett Tar Lőrincz-féle pokoljárásban, meg a századok 1882. évfolyamában Sziládytól közölt «három hegedős ének»-ben. Thaly Kálmánnak Régi magyar vitézi énekek cz. gyűjteményéből még ide tartoznék ugyan néhány farsangi és lakodalmi ének; de mivel irodalomtörténetíróink a hegedős költészet jellemzésénél ezekre nem szoktak hivatkozni, hát mi is figyelmen kívül hagyhatjuk itt őket.²⁾

(Esztergom.)

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

(Vége köv.) 277e.

¹⁾ Galeotti fentebb idézett tanúságtételére gondolva, teljesen aláírom Toldynak véleményét, hogy ezen ének egyike lehet azoknak, melyeket Mátyás asztalánál hegedősök énekeltek (l. RMK. I. 285.).

²⁾ Megjegyezni való, hogy Thaly K. «hegedős ének» jelzései csak ritkábban vehetők komolyan, mert majdnem mind saját találmásra oda-vetett meghatározásai.

ARANY ARISTOPHANES-FORDÍTÁSA LEXIKOGRAPHIAI SZEMPONTBÓL.

- ναύφρακτος: gályavértes, E. 567.
 νεανικός: νεανικῶς, legényesen, V. 1307; νεανικώτατον, nagyon legényes, V. 1205.
 νεόπλουτος: νεόπλουτος τρῶξ, hirtelen forrt újbor, V. 1309.
 νή: νή Δι', Zeus úgy se' N. 217; engem úgy se, N. 135.
 νόμισμα: (jó pénz), οἱ θεοὶ ἡμῖν νόμισμα' οὐκ ἔστι, ki-
 mentek a forgalomból nálunk az istenek, N. 248.
 νόμος: Ὀλύμπου νόμον, Olympos nótájára (sírjunk
 egyet), E. 9.
 νοουθετέω: jóra int, V. 254.
 ξυγ-, ξυμ-, ξυν- l. συγ-, συμ-, συν-.
 ξύλον: ἐν τῷ ξύλῳ δέω, bitóra köt, E. 705.
 ὀβολοστάτης: (obolusmérő, fukar), filléres, N. 1155.
 ὀβριμοπάτρα: ádáz apájú, E. 1178.
 ὁδός: ἐν ταῖς ὁδοῖς, úton-útfélen, E. 348.
 ὄζος: göcs, V. 1377.
 ὄζω: μίλακος ὄζων, lencztől szagosan, N. 1007; ὀζήσει
 δεξιότητος, az okosság illata érzik, V. 1059.
 οἶδα: ὅσον γέ μ' εἰδέναι, tudtomra, N. 1252; οἶδε ὁδοῦς,
 egerútja van, E. 253.
 ὀλίγος: ὀλίγον ποιέω, félig nagyol E. 388.
 ὀνειροπολέω: álmodást hüvelyez, E. 809.
 ὀξύλμη: eczetes pácz, V. 331.
 ὀξύθυμος: pulykaméreg, E. 706.
 ὄξος: ἐξ ὄξους, eczetmártással (eszik), V. 1367.
 ὀρθροφροισυκοφαντοδικοσταλαίπωρος: ὀρθ...
 τρόπος, hajnal-járkel-árulkod-biráskod-nyomorú szokás, V. 505.
 ὀρροπύγιον: farsika, V. 1075.
 οὐδεὶς: οὐδὲν λέγει, semmit sem ér, E. 334.
 ὀβρανόμηκης: κλέος ὀβρανόμηκας, égbeható hír, N. 459.
 ὀρητιάω: ἦν ὀρητιάσης, ha a vizellés rád érik, V. 802.
 οὔτος: οἱ τοῦτων, ezek pereputtya, V. 683; καὶ ταῦτα,
 még hozzá, V. 581; ταῦτ' ἐστὶ, ταῦτ' ἐκείνα, ez a bibéje, N. 1052.
 πάγουρος: táskarák, E. 606.
 παιδάριον: gyermekce, N. 821.
 παιδίον: kamasz, N. 539.
 παিপάλη: λέγειν γενήσεται... παিপάλη, fogsz szónokolni liszt-
 láng-finomul, N. 260.

- παῖς: παῖς ἐρώμενος, fiú kedves, E. 737.
 παῖω: ἔπαις εἰς τὴν γαστέρα, hasbavágtam, N. 549.
 πάλῃ: fogás, E. 1238.
 παμπόνηρος: rosszak rossza, E. 1284.
 πανοῦργος: agyafurt, V. 1227.
 παπιίζω: papázgat, V. 609.
 παραβάλλω: τῷφθαλμῷ παραβάλλεις, hányod-vet ed
 a szemeid, N. 362.
 παραβλέπω: félre sandal, V. 497.
 παρακώπτω: (megcsal), koppaszt (valakit), E. 859.
 παραληρέω: eszelősen támolyog, E. 531.
 παρατίθημι: tálal, E. 816.
 παρατίλλω: lekoppaszt, E. 372.
 παραχαλάω: rést kap, E. 433.
 παρέχω: ἐπιχαλκῶειν παρέχοιμι ἔν, akár hasamon hagyok
 én kalapálni, N. 422.
 παρίημι: (leenged) τοὺς τερθρίους παρίει, le a vitorlapóz-
 nát! E. 440.
 πασπάλη: (lisztszem), ὕπνου πασπάλη, mákszemnyi álom,
 V. 91.
 πάσχω: ὁ πεπονθὼς, a sértett fél, V. 1257; πέπονθα
 ὅπερ ἄλλος, egy húron pendül vele, E. 864; οὐχ' ὅτ' ἀνοίας τοῦτο
 πεπονθὼς διατρίβειν, nem esett hülyeségből rajta, hogy ezt
 halogatta, E. 515; ὅσον πέπονθας ἀγαθὸν ἐς τὰ πράγματα, hogy
 rászülettél a közügyre hát, E. 187.
 πατρίζω: atyázgat, V. 652.
 παύω: (megszüntet, elhallgattat), letorkol, E. 330.
 παχύς: (vastag), hájfejű, N. 842.
 πεῖθομαι: ráhagyom, N. 1090; οὐκ ἂν πιθοίμην, nem
 leszek rá, N. 119.
 περαντικός: célfutékony, E. 1378.
 πέρω: durrogat, E. 115.
 περί: οἱ περὶ Φρόνιχον, Ph. hada, V. 1302.
 περιαιρέω: (körüllevesz), περιελῶ σ' ἀλαζονείας, letöröm
 a szarvad, E. 290.
 περιδίδωμι: περίδου νῦν ἐμοί, no hát fogadjunk, N. 644.
 περιελώνω: sarokba szorít, E. 887.
 περιέρρω: lézeng, E. 533.
 περίκομμα, περίκομματιον: περικόμματα σκευάζω ἔκ
 τινος, tokánynyá aprít valakit, E. 372; ἐφοίμην ἐν περικομματίοις,
 aprítsanak össze tokányhússá, E. 770.
 περικωνέω: megfénymázol (czipőt), V. 600.
 περιπατέω: csavarog, E. 743.
 περιπέτω: lefőz, V. 668.
 περίτριμμα: (német: durchtriebener Mensch), περίτριμμα
 δικών, pörccsavaró, N. 447.

περίσεμνος: ἀρχή περίσεμνος, híres nagy uraság, V. 604.

περιυβρίζω: csúffá tesz, V. 1319.

περιφρονέω: nézlel, N. 225.

πίνω: θυμὸν δΐζίνην πεπωκότας, mord haragtól ittasan, V. 1082.

πίπτω: (esik), μὴ πέση ψαύλως χαμάζε, hogy falra ne bányjam, V. 1012.

πνίγω: (fojt), ἥδιον ἂν δικίδιον φάγοιμι πεπνυγμένον, jobb ízű nekem fojtott lére egy kis itélethozás, V. 511; ἐπνυγόμην τὰ πλάγχθνα, fürja az oldalam, N. 1035.

πολύιδρις: kitanult, E. 1068.

πολυτίμητος: mélyen imádott, N. 268.

πολύυμνος: dalzengte, E. 1328.

πόνος: πόνω πονηρός, gonddal gonosz, V. 466.

πότης: iszákos, N. 57.

πράγμα: τί τὸ πᾶγμα, mi baj? V. 395; τὸ πᾶγμα, izé, N. 139; σχεῖν πᾶγματα, huzakodik, N. 1216.

πράττω: κατὰ νοὸν πράττας, vágya betelven, E. 549.

προβάλλω: felad, N. 757.

πρός: πρὸς κερφαλῆς, főtől (asztalfőn), V. 1221.

προσκαίω: kozmásra főz, V. 818; σκεύη προσκαχυμένα, füstös szerszám, V. 939.

προσκυνέω: (földreborulva tisztel), οὐς οὐ μόνον οὐ προσκυνεῖς, kiket te csakhogy nem bálványozol, V. 516.

προσφύω: (ráerősít) τῷ λόγῳ εὖ προσέφυσας, szépen kigyalultad eszeddel, N. 372.

προτενθεύω: elővásárt csinál, N. 1200.

προτένθης: elővásárló, N. 1198.

πρότερος: προτεραιότερος, előzőrebb, E. 1165.

πρόφασις: πρόφασιν — ἰδίᾳ, színleg — valóságban, E. 465; τίνα πρόφασιν ἔχων, minek örvével? V. 339.

πρύμνη: πρύμνην ἀνακρούεσθαι, révbe faroltat, V. 399.

πρυτανεῖον: πρυτανεῖα θεῖς, bánatpénzt rakva, N. 1136.

πρωκτός: alfél, E. 428.

πρωκτοτηρέω: valaki alfélleső, E. 878.

πτερυγίζω: repes, E. 522.

πῶος: (első tej), gulászta, V. 710.

πυργίδιον: bástyazúg, E. 793.

πυριάτη: fecstej (= πῶος), V. 710.

ῥαθαπυγίζω: farbarüg, E. 726.

ῥαφανιδόω: (retket dugnak az alfélébe), megretkel, N. 1083.

ῥήγνυμι: ῥήξατε φωνήν, megeresszétek hangotokat, N. 357.

ῥημάτιον: mondóka, V. 668.

ροῖβδος: ροῖβδος καὶ ῥύμη, zúgó roham, N. 407.

ῥοφέω: hörpöl, V. 812.

ῥυπαπαί: (*hajósok kiáltása*), τὸ ῥυπαπαί, a hurra nép, V. 909.

σάγμα: suba, V. 1142.

σαυλοπρωκτιάω: riszálhatnám a farom, V. 1173.

σειραφόρος: lógós (ló), N. 1300.

σείω: σεῖω καὶ ταράττω, zurbol, E. 840.

σεμνός: (*tiszteletre méltó*), οὐδὲν σεμνόν, nem nagy dolog, E. 777; λόγους σεμνοὺς λέγω, finomul beszél, V. 1174; finnyás, N. 48.

σεμνοπροσωπέω: komoly, ünnepi arczczal öböng, N. 363.

σιβυλλιάω: sibyllás, E. 71.

σίμβλος: σίμβλον χρημάτων ἔχει, kincsköpi, V. 241.

σιναμωρέω: (*nyalánkságon megvesz*), γυνή σιναμωρουμένη χაίρει, asszony nyalánkságot szeret, N. 1069.

σκερβόλλω: σκερβόλλω πονηρά, gonoszul káromol, E. 821.

σκινδάλαμος: (*ék, peczek*), λόγων ἀκριβῶν σκινδάλαμοι, szörszálhasogatás, N. 130.

σκόλιον: kördal, V. 1222.

σκορδινάομαι: nyújtózik és feszeg, V. 642.

σκόπτω: μὴ σκώψης, ne bolondozz! N. 296; σκώπτειν ἀπελείφθῃ, elfogyott csintalan élceze, E. 525.

σοβέω: elhesseget, V. 211.

σπαθάω: hitelt varr valakire, N. 53.

σπανίζω: szűkiben van, N. 1285.

στενολεσχέω: περι καπνοῦ στενολεσχεῖν, ködöt elemezni, N. 320.

στιζω: ἐστιγμένη, bélyeges, V. 1373.

στομόω: felvágja a nyelvét valakinek, N. 1108.

στρεβλόω: csigáz, E. 775.

στρέπταιγλος: ὕγρῳ Νεφελᾶν στρεπταιγλᾶν, nedves Felhők fénycsíkjai, N. 335.

στρέφω: (*fordít*), στρέφας σεαυτὸν εἰς πονηρὰ πράγματα, ki rossz ügyekbe ártád önmagad, N. 1455.

στρεφοδικέω: στρεφοδικῆσαι, csürni-csavarni, N. 434.

στροφής: fergettyű (*ravasz ember*), N. 450.

στωμόλλω: szájál, N. 1003.

συγγενής: (*rokon*), τοὺς τρόπους οὐ συγγενής, nem ütött rá, E. 1286.

συγγίγνομαι: συγγίγνομαι ἐς λόγους, szóba áll, N. 252; συγγίγνομαι τινι, egy követ fúj valakivel, E. 466; οἷσπερ ἂν συγγένηται, a kit csak előkap, N. 1315.

συγκολλάω: összekohol, V. 1041.

συγκολλητής: ψευδῶν συγκολλητής, hazugság-összecsirizlő, N. 446.

συγκόπτω: összedugja fejét, V. 570; εἰς ἓν ἐστὶ συγκεκο-
φός, egy követ fúj, E. 854.

ξυμβάλλω: hozzávet, E. 427; οὐδ' ἂν ξυμβάλοι, még hozzá
se vetne, V. 72.

ξυμβύω: ξυμβεβυσμένοι πυκνόν, sűrűn összegomo-
lyodva, V. 1110.

ξυνδικαστής: bírótárs, V. 198.

ξύνειμι: (együtt van, hiva valakinek), ξυνὼν Βρασιδα, Bra-
sidas-hitű, V. 475.

ξυνεργός: útrasegítő, E. 588.

συνερκτικός: kapcsolékony, E. 1378.

συνηγορικών: ügyészi díj, V. 691.

ξυνήγορος: közügyész, V. 482.

ξυνίστημι: ξυνιστάμενον, bűnőka, E. 863.

συνταράττω: halomra dönt, N. 1037.

ξυντίθημι: ξυντίθεμαι τὸ πᾶγμα, kicsinálja a dolgot
előre, V. 693.

ξυνωμότης: czinkostárs, V. 482.

σύρφαξ: szemét nép, V. 673.

συστέλλω: szed-vesz, E. 432.

σφαλλω: σφαλλόμενος προσέρχεται, erre tántorog, V. 1324.

σφραγιδονυχαργοκομήτης: körömig-gyűrűs-pulya-
hajnevelő, N. 332.

σχελίσ: sódar, E. 362.

σχῆμα: ἀρχαίῳ σχήματι λαμπρός, tündöklő hajdani mez-
ben, E. 1331.

σώφρων: ildomos, N. 1025; szemérmes lelkületű, N. 537.

ταμιεύω: sáfára valakinek, E. 947.

ταράττω: ἐταράχθης τὴν γαστέρα, megháborodott a
gyomrod, N. 387; ὥς μου τὸν θῆνα ταραττεῖς, fenéig fel-
túrod a lelkem, V. 696.

ταρρός: tyúkkosár, N. 226.

τελετή: bűbáj, V. 121.

τελώνης: kapzsi vámos, E. 248.

τερατεία: szemfényvesztés, N. 318.

τήνελλος: (τήνελλα, üdvözlő kiáltás), τήνελλος εἰ, éljen
leszesz, E. 276.

τίκτω: χαράδρα ὀλεθρον τετοκυῖα, vészszel viselős ör-
vény, V. 1034.

τονθορόζω: motyog, V. 614.

τορύνω: habar, E. 1172.

τρέπω: κατὰ σεαυτὸν νῦν τρέπου, fejedre szálljon, N. 1263.

τριβολετραπέλα: kopott hegyű élc, N. 1003.

τριχίς: piszkahal, E. 662.

τρόπαιον: νίκης τροπαία ἔσθης, diadaljelét felüti, E. 521.

- τρύβλιον: csanak. E. 650.
 τρυφερός: dúskáló, V. 551.
 τυγχάνω: οὐκ ἂν φάβως ἔτοχεν τούτου, nem egykönnyen
 nyeri meg azt, E. 509.
 τύμβος: ἀπὸ τύμβου πεσών, féllába a sírban, V. 1370.
 τύχη: Κλέων ἔλαμψε τῆς τύχης χάριν, Kleonra napja újra
 süt, V. 62.
 τωθάζω: (kicsúfol) ἴν' αὐτὸν τωθάσω νεανικῶς, hadj
 ejtsek rajta egy legényi csínyt, V. 1362.
 ὀβριστής: szilaj legény, N. 1068.
 ὀθλέω: bolondozik, N. 783.
 ὀμουσία: disznó zenekedv, E. 986.
 ὀπαγε: rajta, N. 1298.
 ὀπερναντιδεόμαι: leorczátlankodnak valakit, E. 1206.
 ὀπερβάλλω: kifog valakin, E. 890.
 ὀπερπυπάζω: (πύπαξ: kiáltással köszönt), megélje-
 nez, E. 680.
 ὀπερχομαι: ὀπῆλθες ἐν λόγοιτιν, beszéddel kifor-
 gattad, E. 459.
 ὀποδραμεῖν: meglep, E. 742.
 ὀποκλίνω: félrekushad, E. 272.
 ὀποκρίπτω: meghunyászkodik, V. 555.
 ὀποτέμνω: ὀποτέμνω τὰς ὁδοὺς, görbe útját bevágja, E. 291;
 ὀπ.τέμνω τὸ δέρμα, rézsüt metszi a bőrt, E. 316.
 ὀπόχρεως: ὀπόχρεως γίγνομαι, adósságba merül, E. 242.
 ὀπώπιον: kék folt, V. 1386.
 ὄω: esőzik, N. 1118.
 φαίνω: παχὺ φαίνεται, vastagot mutat, E. 317.
 φάραγξ: (szakadék), pénzsúlyesztő, E. 248.
 φαρμακίς: (mérégkeverő nő), γυνή φαρμακίς, boszorkány,
 N. 749.
 φαῦλος: φαυλότατον ἔργον, potomság, E. 213.
 φενакισμός: nyegleség, E. 634.
 φεύγω: γραφάς φεύγω ὑπὸ τινος, pört varrnak a nyakába,
 E. 441.
 φιλοχωρία: helymegszokás, V. 834.
 φίλος: φίλτατος, galambom, N. 746.
 φιμόω: φιμώσητε τοῦτον τῷ ἑώλῳ τὴν ἀχένα, hurkot
 vettek a nyakára és hegedűt, N. 592.
 φλαῦρος: φλαῦρον εἰπεῖν τινα, rossz szót mond vala-
 kire, N. 834.
 φληναφάω: vadat beszél, E. 664.
 φλόκταινα: φλόκταιναν λαβών, hólyagtörést kapott, V. 1119.
 φορτικός: κωμωδία φορτική, pór komédia, V. 66.

φράτωρ: φράτορες τριωβόλου, három oblos véreim, E. 255.
 φρονέω: τοῦ δήμου φρονέω, valaki népbarát, E. 1216; φρονών τριαννικά, zsarnok érzelmű, V. 507.

φρόνιμος: τοῦτο φρονίμως λέγεις, ez már okos szó, E. 1364.
 φροντίζω: σοῦ δ' οὐ φροντιῶ, fel se' veszek, N. 125;
 μὴ φροντίσης, ne busulj, E. 1356.
 φρόντισμα: ötlet, N. 155.
 φροντιστήριον: gondolkozda, N. 91, bölcselede, N. 181.
 φρυκτός: (sült), φρυκτὸς σκευάσω, tepertővé sülték, V. 1331.

χαίνω: χαίνω πρὸς τινα, rátátja a száját, E. 804, rávigyorg valakire, E. 651.

χαίρω: οὐ χαίρῃσεις, meg nem köszönöd, E. 828.

χαλαζάω: borsókás, E. 381.

χατμάομαι: elbámul, E. 824.

χεστήτιάω: fáj a hasam, N. 1387.

χέζω: alulmegy, N. 391; χέζω (δρό τινος), nyög, E. 70.

χείρ: λογίζομαι ἀπὸ χειρός, felszámítja az ujjain, N. 656;
 φυλάττω διὰ χειρός ἔχων, tenyerén hordoz, V. 557.

χεσιώω: ide rakodik, N. 295; dolga ráér, E. 889; alá megy, E. 998.

χίμετλον: vaktetű, V. 1167.

χορδεύω: gömböcözbe gyúr, E. 214.

χρήμα: ὅσον τὸ χρήμα τοῦ πλακοῦντος, mily rengeteg lepeny! E. 1218; τὸ χρήμα τῶν νυκτῶν, tenger éj! N. 2; κλέπτω τὸ χρήμα τάνδρως, zsvány egész mivolta, V. 933.

χρηστός: χρηστὸς νεανίας, drága úrfi, N. 8; μεταχειρίζω χρηστῶς, szájízre megcsinál, E. 345.

χρυσομηλολόνηθιον: aranyos cserebogaram, V. 1342.

χωρέω: χωρέω πρὸς τινα, sikra száll valaki ellen, E. 511.

ψευδαμάμαξυς: hazugság-lomblugasa, V. 326.

ψηνίζω: gubó bogarazik, E. 523.

ψιθυρίζω: susog, N. 1009.

ψυχή: ψυχή στερρῶ, konok elme, N. 420; τὸν περὶ ψυχῆς δρόμον δραμεῖν, szalad ember halálból, V. 376.

ψωμίζω; ἐπίσταμαι οἷς ψωμίζεται, szája ízét tudom, E. 715.

ῶζω: (ὀή-t mondogat) ógat, V. 1827.

ῶμός: (éretlen), vaczkor, E. 260.

ῶνιος (eladó), πῶς ῶνιός ἐστι, hogy kél? E. 480.

ῶφελέω: (segít), ταῖς τελέταις οὐκ ὠφέλει, nem boldogult bűbájjal, V. 121.

(Ujpest.)

SZIGETI GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Főgel Sándor: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták.

Budapest, 1916. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 74 l. 8-r.
Ára 3 K.

A szellemi köztársaság, melyet a humanisták az antik műveltség feltámasztása útján, az újra éledt latin nyelvnek mintegy új életet élő nyelvvé emelésével létesítettek, az Alpokon át Közép-Európát is bűvkörébe vonta: Firenze, Róma, Ferrara, Bologna a classikus szellem egységét a görög irodalom értékének fölfedezésével olyképp hozta létre, mint ez a római irodalom fénykorában történt, sőt tovább ment. A latin irodalom beolvasztá magába a görög gondolatvilágot és viláгурalomra juttatta, a humanisták a görög írókat a latin írókkal párhuzamba állítva magyarázták, hogy az egyes nemzetek nemzeti irodalmával szemben az egységes emberi szellem, az igazi humanitás forrásainak tüntessék föl. A világirodalom eszméje ép oly csábító, mint a viláгурalom gondolata, mely a Hohenstaufok korában hihetetlen erővel uralkodott. A kultura szentföldjére úgy vándoroltak, mint a középkorban a Szentföldre.

Sajátságos jelenség, hogy a latin nyelvű egyház a maga latin iskoláival a reformatorok egész sorával szembe találta magát, mint a scholastika elavult hagyományának örököse. Aristoteles tekintélye nem védte meg a középkori eszmék uralmát, Platon megszólalt: a görög gondolkodás teljes szabadsága tört át a középkori gondolkodás korlátain. A szabadság az élet és természet felfogásában a földi élvezet és boldogság joga, a világ csodás szépsége mérhetetlen mélysége oly távlatot nyitott, hogy úgy érezte magát az, ki a régi világ látókörében élt és mozgott, mintha a börtönből szabadult volna meg. A forradalom kikerülhetetlenné vált. Megindult az agitatio a szellem felszabadításának érdekében. Azok a vándor humanisták, kik Olaszországba mentek tanulni és ott meggyújtották a közös oltárokról, az egyetemeken a maguk fátyliját: hazájukba visszatérve törhetetlen buzgalommal terjeszték azt a fényt, melyet magukkal hoztak.

Az agitator-szellemnek külön typusa: a vándor humanista, ki országról országra, városról városra vándorol és magával hozta a classikus emlékek tömegét, a szabad szó hatalmát. A ki a XV. század második felének szellemi életét a mai viszonyok mértékével ítélné meg, meg sem érti ezt a világot, a mikor a latin nyelvben és stílusban való jártasság, a verselésben való ügyesség, a szónoki formák elkápráztató és bizony gyakran üres készsége, legtöbbször jellemtelen hízélgés, sőt néha szélhámos föllépés oly bámulatos eredményeket birt elérni, mint ezt annak a férfúnak életéből látjuk, ki igazi humanista lélekben, szólan, életben, jellemben, sőt még hányatott sorsában is. E férfiú Celtis Konrád, kinek életrajzát próbálta megírni Főgel Sándor abban a monographiában, melynek ismertetését célozza e sorok írója.

Kíváncsisággal olvastam át több ízben is e munkát, mert

Celtes szellemi vezére volt annak a Dunai Tudó-társaságnak, melyről a feledhetetlen Ábel forrástanulmányon nyugvó maradandó becsü értekezést írt. Ennek a tudóstársaságnak szellemi életét, az egyes tagok irodalmi levelezését és tudományos munkásságát alapos tudással rajzolta meg. Nagyon örültem, hogy akadt újabb bűvár, ki tovább megy és Celtes életének keretében a magyarországi humanistákét is újabb világításba helyezi. Főgel magának a vezérnek alakját törekszik megeleveníteni.

Ábel módszerét követi. Az összes forrásokat, melyeknek nagy részét autopsia útján és nemcsak idézetekből látszik ismerni, nyolcz fejezetre osztott művében jegyzetek alakjában csatolja. Sajnálom, hogy Klüpfelnek 1827-ben megjelent: *«De vita et scriptis Celtis Protucii»* c. munkájához nem juthattam. De ha sokat is használt a Klüpfel művét, azért a magyar philologiai irodalomnak tett szolgálatot azzal, hogy Celtes életrajzát részletesebben ismertette, mint ezt Ábelnél találta. Ábel igen helyesen arra helyezte a súlyt, hogy a magyarországi humanisták szerepét tüntesse föl, melyet a Dunai Tudóstársaságban játszottak. Főgel műve mintegy a Celtes agitatorius működését egész élete folyása keretében törekedett szemléltetni és művének ez a része sok érdekes adatot tartalmaz, melyeket Celtes költői munkáiból merített számos idézettel igazol. Celtes kölni, heidelbergi, erfurti, lipcei éveinek rajzában idézi pl. Odarum III. 21-et, mely már Celtes reformatori törekvését kifejezésre juttatja: a dialektikával és syllogismussal élettelen formalizmussá vált grammatikát, mint az élő nyelv életének formáit tartalmazó eleven tudományt, az élő szó és classikus szellemben újjá teremtett stílus forrását akarja tanítani, továbbá a mathesist és a természettudományt az iskolai oktatás önálló tárgyává tenni. Mikor Celtes a bécsi egyetemi oktatás reformját dolgozza ki, ugyanez irányban dolgozik. Csodálatos jelenség, hogy a poétai munkásság, a rhetorikai készség, a mathesis, geographia, csillagászat, orvosi tudomány szabad szellemben (értsd alatta a régi görög és római irodalom gazdag forrásainak fölhasználásával) leendő tanítását ugyanazok vállalják magukra. Celtes is költő, szónok, mathematicus, csillagász, földrajztudós, archæologus, bibliophil könyvgyűjtő és régi könyvek kiadója egy személyben. A hírnévszerzés rajongása már az első korokban megragadja Agricolának jellemében hozzá nem igen méltó tanítványát. Egy Szűz Máriához írt odájára egyik humanista társa ráfogta, hogy az Tiphernus Mária-odájának másolata, mely alá a maga nevét írta szerző gyanánt. Így fordult elő Celtes életében később is Hassenstein Bohuslav részéről is hasonló vád.

Ez adatokat azért hoztam föl e helyen, hogy rámutassak Főgel művének egyik nagy hiányára: a Celtes jellemzését elnagyolta. Hiányzik a jellem megvilágításában egy fontos kérdés, a Hroswith (Hroswitha) apáczára, a német irodalom e rejtélyes nagyságára vonatkozó igazán érdekes kérdés, melyet Aschbach József széles készültséggel, pontos philologiai módszerrel tett kutatása tárgyává és csodálatos eredményre jutott, mely kétes világításba helyezi Celtes megbízhatóságát, habár lehet Celtes buzgalmát hazafias elfogultságnak látni. Nagy élvezettel olvastam Aschbach művét (Roswitha des Conrad Celtes, Wien 1868), mely megingatja a Roswitha műveinek hitelességébe vetett bizalmat. A német irodalom legújabb és legelter-

jedtebb kézi könyvében: «Geschichte der deutschen Literatur von Prof. Dr. Friedrich Vogt und Prof. Dr. Max Koch Leipzig—Wien. 1904.» a Hroswitha legendás alakja megmaradt, mint a német irodalom valódi tényezője, de az a forma, melyben Celtes kiadta az általa alapított Sodalitas Rhenana 12 tagjának közreműködésével, mégis az irodalmi hamisítvány színében tűnteti fel. Vogt és Koch kézikönyve Hroswith műveiről így nyilatkozik: «Ezek végre is legendák párbeszédes formában. Askesis és humanismus jellemző vonásai a többi hexameterben írt költeményeknek is: az ő legendái, melyekben ismét csak a szűziesség merül fel és az ő I. Ottó-életrajza, melynek e király itáliai politikája és a római császárság helyreállítása képezi a fő-tartalmát és ezt tűnteti föl, mint az ő uralkodásának főtörekvését». Ha Sappho a tizedik Múza, Hroswitha a tizenegyedik, mondja Bilibaldus Pirkhamer, Norinbergensis a Hroswitha műveihez írott görög epigrammájában (*Ῥόσβιθ' ἐνδεχάτη Μοῦσα καταγράφεται*). Aschbach részletes nyomozás alapján ki is osztja a Rajnai társaság tagjai közt a szerepet, melyet Roswitha terentiusi utánzatainak irodalmi formába öntésével töltöttek be. Mindenesetre magára Celtesre jellemző, ki Hroswith műveit fölfedezte, lemásoltatta és kiadta.

Idéznem kell e helyen Aschbach Roswithára vonatkozó tanulmányából szó szerint a következő helyet: «Egyébiránt az irodalmi csalásnak az a formája, melyet Celtes Roswitha költeményeivel szemben elkövetett (melyet ő jó szándékára tekintettel nem tartott jogtalannak), teljesen megfelel az ő jellemének. A német szellem és birodalom, valamint hazája középkori századok idejében elért vívmányainak magasztalására, olyan időben, mikor még az olaszok a classikus költemények körében messze hátra voltak, megengedett magának egy koszorús költő egy másik hamisítást is, melyet már régen lelepleztek. Néhány évvel Roswitha költeményeinek kiadása után, irodalmi mystificatiójának sikerétől elragadtatva arra gondolt, hogy a híres Hohenstauf Barbarossa (I. Frigyes) Italiában szerzett diadalait egy nagy epikus költeményben a Lucanus szellemében megénekelje. Egyszerűen alapul vette Freisingen Ottónak *De gestis Friderici I. Imperatoris* c. művét és ennek folytatását Radevicustól és átírta «költői iskolás gyakorlat»-ként, meglehetősen terjedelemben és minden további történeti adat nélkül tíz könyvben és ezeket Guntherus Ligarinusnak, I. Frigyes császár kortársának műveként adta ki és barátja Konrad Peutinger augsburgi patricius útján kiadatta 1507-ben állítólag egy régi kéziratból, melyet az ebrachi frank kolostorban talált volna». És elmondja Aschbach, hogy már Jacob Grimm rájött ez irodalmi hamisítványra. Sőt még más adatot is felhoz Aschbach. Celtes hajlandó lett volna a világgal elhitetni, hogy Ovidius «Fasti»-jának utolsó felét: VII—XII. éneket is felfedezte és ki akarta adni a híres könyvkiadó Aldus Manutiuszal Velenczében. Aldus Manutius élt a gyanúperrel és bekérte az eredeti kéziratot. Celtes jónak látta ily merész vállalatba bele nem menni, melynek már első bejelentése is ilyen gyanút keltett. Így tett Apuleiusszal is. Mikor 1497-ben kiadta komosographiáját az előszóban kilátásba helyezte, hogy ugyan e szerzőnek «libri de Platonica majestate et sublimitate» c. ismeretlen művét is kiadja. Úgy de Apuleius művei sorában ily mű nem fordul elő. Tehát itt is valami

hamisítvány célzata lappangott. Mindezeket az adatokat azért hoztam föl, hogy a Celtes írói egyéniségének oly vonásait mutassam be, melyekről Fögel említést sem tesz, pedig egy író jellemzésében lelki-irmeretes gonddal kell minden tényt, sőt tervet, szándékot is számbavenni; mert el lehet mondani, hogy nemcsak *habent sua fata libelli*, hanem *habent sua fata scriptores*.

De hát az irodalmi dicsőség rajongása ellenállhatatlan erővel ragadta Celtest egész hányt-vetett pályáján keresztül. Képzelné lehet Celtes elragadtatását, midőn 28 éves korában elérte a humanista álmát, III. Frigyes laureáját, melyet Nürnbergben ért meg. A császár nemcsak koszorút tesz fejére, de meg is csókolja. E jelenetet két epigrammájában is megénekli. (Epigrammatum V. 70. és II. 48.) E koszorú felavatta a humanisták vezéralakjává. Fölebredt benne a vezérember kötelessége. Olaszországba megy, hogy kiegészítse képzettségét. Érdekes jelenség, hogy a mathesist és astronomiát tanulta behatóbban. Midőn visszatért Olaszországból, oly élénk vágyat érzett a matematika és astronomia továbbművelésére, hogy Krakóba megy, hol Brutus Albert tanította. Innét tette első látogatását Budára, hová a Mátyás udvarának fénye vonzotta. E látogatásra nézve Fögel tehetett volna bővebb kutatást. Azt a kérdést, hogy már ekkor támadt volna benne egy dunai tudóstársaság alapításának eszméje, egy szűkszavú jegyzettel intézi el (II. f.-hez írt 9. jegyzetben), pedig ép e ponton kereshetett volna újabb adatot és nem kellett volna megelégednie Bauch egyik művére¹⁾ való hivatkozással. Kitért a kutatás kötelessége elől, pedig Bauch Ábel föltevését kétségbe vonja. Ő megelégszik a tény megemlékezésével.

Krakóban töltötte Celtes két boldog esztendejét. Hogy ebben kijut a szerelemnek is a maga része, az önként érthető. E fejezet (II. f.) jól van megírva. De midőn Hasilina von Rzytonic, e szép lengyel nő iránti szerelmét megemlíti, mely Krakót «megszínesítette költészetében», nem csak az Amorum librit, de az epigrammákat is egy csokorba köthette volna. Ezt a Haselinát furcsa világítá-ba helyezi egyik epigrammájában (I. 22. ep. Hartfelder: Fünf Bücher Epigramme von Konrad Celtes 1881.), mintha pénzért adta volna el magát. Ki kedveséről ennyit ír: «Interea quantum Phoebus superaverat ortum Et tulit illa viros quattuor», az nyers és durva. Még durvábbak Epigr. I. 32, 34. Celtes durva cynismusa megdöbbsent. Ez is a jellemrajzhoz tartozik. Hiszen élete vége felé elég cynikus volt, midőn a lues tönkretette szervezetét, verses formában hírül adja tanítványainak, hogy e baj miatt nem tarthat előadást. Egyik epigrammájában (IV, 92.) elbúcsuzik tanítványaitól, midőn *Altoetringen*be készül. hol gyógyulást keres. E nyers vonások tola-ko-dnak tollamra, mivel hitem szerint jellemrajzá-nak apró vonásai, melyek nélkül az ő szellemi arca nem lenne hű.

Legérdekesebb fejezet Fögel értekezésében a *negyedik*, mely bécsi tartózkodását, egyetemi reformtörekvéseit rajzolja (30–35. l.). Az egyetem szervezetében a scholastikus rendszer megbontására alapítja a Collegium poetarum et mathematicorum-ot. A mai tanítási

¹⁾ Die Anfänge des Humanismus in Ingolstadt. München—Leipzig, 1901.

rendszer szempontjából különös egy szakcsoportról van szó. Poéta és matematikus! Hogy kerülnek ezek együvé? Pedig nagy reformot jelentett. A poesis jelenté a classikus írók szabad magyarázatát, beható olvasását és a poétai munkásság útján elevenné tételét. A matematikus jelenti a realis tudományoknak művelését és pedig, a középkori jelszavak után indulva, nominalista irányban, mely Aristoteles helyesebb felfogásának alapján irodalmi hagyatékának az eredeti forrásokból való tanulmányozását teszi szükségessé. A reform mivoltára világot vet az az óda (Od. II 3.), melyet Fögel idéz, mely az «ardua sophistarum tractatio» ellen támad, mely «*barbarico tonat apparatu*». A barbar latin nyelvet a latin nyelv aranykorszaka íróinak utánzása váltotta föl. Tehát a poesis nemcsak dilettans költői munkásságot, de ha szabad modern kifejezéssel élnem, latin nyelv-újítást jelentett. Az újítást voltaképp Perger superintendens kezdé. Hozzá csatlakozott Celtes, mikor 1497-ben az egyetemre került. Perger halála után 1499-ben ő lett a vezér. 1499-ben *realista bursa* keletkezik, mi a természettudományok térfoglalását jelentette. A grammatikai oktatás átalakul, retorikában *classes declamatoriae* keletkeznek, melyek a diplomatiái pályára kerülők seminariumi képzését előzték.

A következő két fejezet (V. és VI.) érdekelt leginkább. Ezek tárgyalják a magyar humanistákkal való érintkezés történetét. E fejezetek egy kis csalódást okoztak, mert alig tartalmaznak többet, mint a mennyit Ábel értekezésében és újabban Fögel József akadémiai pályanyertes művének «II. Ulászló udvartartása (1490–1516.)» negyedik fejezete (Tudományos élet) tartalmaz, mely e derék munkának legértékesebb része. Gazdag irodalmi és tudományos életet rajzol meg Fögel József. A Fögel Sándoré vázlatosabb és elnagyoltabb. Celtes előtt egy nagy szellemi egyesület eszméje lebegett. Egy nagy egyesület, mely egész Germaniát és Pannoniát egyesítette volna, s melyben hét fiók-egyesület nyert volna egységes szervezetet. A Sodalitas Danubiana volt ennek egyik *coetusa*. Kazinczyhoz hasonlítható Celtes. Az a codex epistolaris, melyet Bécsben őriznek, tartalmazza az üdvözlőleveleket. Az üdvözlőket felsorolja Fögel (39. l.). E felsorolás érdekes és becses anyagot tartalmaz.

Még egy értékes részletet kívánok kiemelni. Ez jellemzi Celtes előadásainak programját. Az egyetemi oktatás történetében jelentős mozzanat; Celtes széles műveltségének fényesebb igazolását alig lehetne találni. Magyarázta Horatius odáit. Fögel hivatkozik Celtes két epigrammájára, Epigr. V. 80. és 20. De az első idézet téves, mert az Nürnberg leírására, tehát geographiai előadásra vonatkozik, mi szintén jellemző adat Celtes encyclopædikus műveltségére. Ő egy *Germania illustrata*t akart kiadni; tehát a hazai föld ismeretét kötő össze a classikus világ ismeretével. Tényleg Tacitus Germaniáját is fölvette előadásainak programjába. A Tabula Peutingeriana értékét is ő fedezte föl; miről Fögel nem tesz említést, pedig Celtes tudományos munkásságának nem utolsó eredménye. Adott elé kosmográphiát; a cartographiát már érvényesítette.

Fögel kutatásai kibővítésre és elmélyítésre szorulnak. Látszik, hogy a mit csak idézetet, jegyzetet Aschbachnál, Klüpfelnél, Ábelnél, Fögel Józsefnél és az Analectákban talált, igyekezett lehető teljességgel összehozni, de a feldolgozás módszerében még gyakorlat-

lan. Az összefoglaló áttekintésben, melyet a szerző az utolsó fejezetben (VIII. Celtis jelentősége, Befejezés) nyújt, egy érdekes nyilatkozatot idéz Celtestől, mely Celtes alakjára szép fényt derít. Miksa császárhoz írja, hogy a kik nem külföldi útjaikkal dicsekednek, hanem a germán földet és népet, tehát hazájukat ismerik, nem kisebb dicséretre méltók. Ez idézet becses. Helyes az a megjegyzése is, hogy a Mátyás- és Ulászló-korabeli tudós magyar világnak az ő hírneve, hazánk kultúr-képessége mellett tett bizonyosságtétele Celtes iránt hálára kötelez. Fögel értekezésének végső mondatában megemlékezik a Sándor-codex-ben őrzött drámai töredékről és a Celtes-könyvtárának a gyulafehérvári és esztergomi főgyűházmegyei könyvtárakban őrzött példányairól. Fögel művének utolsó jegyzete az ereklyékről szól; de megemlíthette volna Katona Lajos értekezését: *«Hrotsvith Dulcitusának régi magyar fordítása. Az eredetivel együtt kiadta Katona Lajos. (Irodalomtörténeti közlemények. X. Budapest. 1901. Athenæum.)»* Minthogy a Hroswith-kérdésről már fennebb nyilatkoztam, feleslegesnek tartom Fögel értekezésének e folytatásával újból foglalkozni. Megjegyzem még, hogy Celtis sírkövének, mely a bécsi Sz. István-dóm csonka tornya alatt, a Kapisztrán-émlék és a csonka torony alatt levő kapu között van, fényképét tünteti föl a czímlap.

Hogy Celtes odáinak, epigrammjainak behatóbb méltatására nem vállalkozott Fögel, az ellen nem teszek kifogást. Celtest a humanista költők milieujébe kell behelyezni. Ez behatóbb tanulmányt igényel. E téren sok tenni való van. Budik még 1827-ben adott ki Bécsben egy igazán becses munkát: *Leben und Wirken der vorzüglichsten lateinischen Dichter des XV—XVIII. Jahrhunderts, sammt metrischer Uebersetzung*. Ebben a LXX—LXXXI. lapokon olvasható áttekintés ma is értékes azért a szerencsés választékért, melyet a legjellemző humanista költeményekből kiszemelt és fordításban híven és szépen visszaadott. A humanista költészet műfaji áttekintését pedig Voigt adta széles körben ismert művében (*Wiederbelebung des klassischen Alterthums*). A szempontokat e művekhez megtalálja az, ki az irodalmi újjászületés e korszakába mélyebben akar behatolni. Meg kellett volna részletesebben emlékezni a Celtes költemények magyar vonatkozású helyeiről. Így pl. az epigrammák közt Epigr. I. 18: *De curia regis Matthiae*. Vándorlásai sorában megemlékezik pannoniai útjáról, Epigr. II. 1, III. 67: *De mulieribus Pannoniae*. V. 10: *Vitesio et Balbo*. V. 24. *Ad Michaellem Styrium Transilvanum*. Örömmel látom, hogy Ábelnek vannak lelkes utódai. És mivel minden újabb adat, mely e korszakra világot vet, becses, annak tartom Fögel Sándor értekezését is, melynek írója nagy szorgalmat és buzgalmat fordított művének megírására. Itt igazán alkalmazhatom azt a sokszor elhangzott ovidiusi frázist: *In magnis et voluisse sat est*.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára. Olcsó Könyvtár, 551—2. sz. 1916. 68. l.

A legkiválóbb magyar könyvésznak talán legleszűrtebb munkája ez az értekezés. A szerző a maga nagy tárgyismeretével és éles ítélőképességével szinte véglegesnek mondható képet nyújt Mátyás

király könyvtáráról. Egy-egy előkerülő új adat színezheti ugyan még e képet, de lényegében mindenha olyan marad, a milyennek Gulyás rajzolta.

A legrégibb hiteles adat Mátyás király könyvtáráról 1471-ből való. A nagyobb arányú gyűjtés csak a királynak Beatrixszal történt egybekelése után (1476) indulhatott meg. Saját tudomány- és pompaszeretete mellett nejének családi hagyományai és a Korvin János nevelésére való tekintetek vezérelték gyűjtésében. Kéziratait hadi zsákmányolással, Vitéz János és Janus Pannonius gyűjteményeinek beolvasztásával, neki ajánlott és ajándékozott művekkel szaporította, de tulnyomó részt Olaszországban való vásároltatással és másoltatással szerezte. Ma 116 Korvináról van tudomásunk. Gulyás szerint az egész könyvtár nem állhatott 500—1000 kötetnél többől. A 116 ránk maradt kötetből kettő görög nyelvű, a többi mind latin. A meglévő codexek tanúsága szerint a könyvtárban képviselve voltak a latin írók és szónokok, a grammatikusok, az egyházatyák és scholastikusok, a humanista tudósok és a görög írók leginkább latin fordításokban. A korvinák tartalmi becse eléggé csekély, a mennyiben a legtöbb codex igen kevés kritikával és figyelemmel készült másolat, de annál becsesebbek művészi szempontból. A miniatura festészet legdíszesebb remekeit találjuk közöttük. A minialás körülbelül kizárólag Olaszországban történt, de sajátosan eredeti budai munka a codexek kötése. Könyvtárát Mátyás király budai palotájának Duna felé eső szárnyán egy külön teremben állította fel és őrzésére külön könyvtárost tartott. Sajnos halála után a zavaros viszonyok és utódainak értetlensége miatt a könyvtár hamarosan szétzüllött.

Körülbelül ezek Gulyás értekezésének eredményei. E kivonat azonban nem ad izeltőt sem abból a nagy apparatusból, melylyel a szerző dolgozik. A nagyon is hézagos adatokat az egykorú könyvtári viszonyok bámulatos ismeretének segítségével igen meggyőző analogiákkal magyarázza és egészíti ki. A magyar művelődés története minden barátjának melegen ajánlhatjuk a nagyon tanulságos füzetet.

(Budapest.)

Szücsi József.

Shakespeare összes színművei: Átvizsgált vagy új fordításokban kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. 1. *A velencei kalmár.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Radó Antal. 2. *A hogy tetszik.* Újból fordította Rákosi Jenő. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Alexander Bernát. 3. *Coriolanus.* Fordította Petőfi Sándor. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ferenczi Zoltán. Budapest, Franklin-Társulat, 1916. 8-r. 169 l.; XXVIII + 158 l.; XLI + 230 l. Ára 3 K, ill. 4 K.

A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának folytatolagos kiadásában e három mű fordítása jelent meg a közel multban.¹⁾ A jóles fordítások, alapos bevezetések, pontos és kimerítő jegyzetek teljes elismerést érdemelnek. A gondos kiadás mindenesetre biztosítja

¹⁾ Az első három színmű fordításának ismertetését l. *ELPHK.* 39: 46—56. l.

a vállalkozás sikerét. Mi -- e helyen -- csak apró philologiai tévedésekre vagy hiányokra terjeszkedünk ki, nem kicsinyeskedésből, hanem, hogy nagy művünk, a magyar Shakespeare, mind tökéletesebbé váljék.

1. *A relenczei kalmár.* A bevezetés (5—24. l.) behatóan tájékoztat Shakespeare művének valószínű forrásairól, a forrásokhoz való viszonyáról, a darab történetéről. A világos képet nem homályosítja el felesleges adat. Sőt ellenkezőleg. Nézetünk szerint a bevezetésben ki lehetett volna terjeszkedni a zsidóság sorsának ismertetésére Erzsébet királynő korában, esetleg Lopeznak, a portugál eredetű orvosnak esetére. Shylock jellemének könnyebb megértését szolgálta volna e kitérés. A fordító természetesen nem vállalkozhatott arra, hogy Shakespeare színművének Marlowe «Maltai zsidó»-jához való viszonyát megállapítsa. Ez a kérdés még a kutatók megoldására vár az idevonatkozó irodalom ellenére is.

Maga a fordítás hűségre, megbízhatóságra törekedett. Csak néhány kisebb eltérést, szabadabban fordított kifejezést kell helyreigazítanunk. Ezek: «oly ritkán mutatkoztok» (I. 1. 68; a «strange» szót az Arden-Shakespeare kiadása úgy magyarázza: «actually unfriendly», R. I. Cunliffe «A new Shakespearean Dictionary» című szótára szerint: «like a stranger». Bármilyen magyarázatot fogadunk el, a magyar szöveg némi eltérést mutat az eredetinek jelentésétől); «a hallgatás — ezt higgyed el — Csak füstölt nyelvbe' s szüzi lányba' kell» (I. 1. 113—4; «a maid not vendible» inkább *vén* lányt jelent. Az Arden-Shakespeare szerint népies nyelven annyit tesz, mint: «past her market», «whom no one would marry»; más példák: I. u. o.); — «ez a sátán» helyett «a sátán» (I. 3. 101. «The devil can cite Scripture for his purpose»); — «No most kezdődik a vastagja» h. «könyvet hozok szemébe», «meg fogom rikatni» (II. 2. 51—52; «now will I raise the waters»); — a II. 7. 69. sora után kimaradt a következő két sor:

«All that glisters is not gold,
Often have you heard that told» — ;

a III. 2. 226. s. után több Shakespeare-kiadásban még három sort olvasunk: Gratiano és Nerissa közbeszólását. A kiadások ily eltérését tán rövid jegyzet jelezhetné.

Látnivaló, hogy Radó fordításának említett hibái lényegtelen apróságok a magyar szöveg határozott jelességeihez képest. A jegyzetek is pontosak és a szükséges felvilágosítást megadják.

Sajtóhibák: «s» helyett «is» (6. l. alulról 11. sor); I. h. «II. szín» (39. l.): «thrive» h. «*shrive*» (163. l.).

2. *A hogy tetszik.* Az V—XXVIII. oldalra terjedő bevezetés különösen Shakespeare művének forrásához való viszonyát vizsgálja. Ez az ismertetés alapos tájékozódásra vall, de talán nagyon is terjedelmes Lodge elbeszélésének tartalmi kivonata. A sok név zavarba ejtheti azt, a ki Lodge elbeszélését nem ismeri.

A fordításban keveset kell kijavítanunk, mindössze néhány szabadabban fordított kifejezést. Ezek: «s legyen csodává» (I. 2. 24; az eredetiben «*monster*»); — a II. 1. 36. és 40. sorában «*kis állat*»-

ról, «kis bohó»-ról szól a fordító, noha az angol szövegben nincsen semmiféle jelző és a magyar fordítás jelzője nem is illik a gímre; — «Szegény juhász, kémelevén bennetek, Magamra lettem bús kalandotokban» (II. 4. 41—2.; az eredetiben: *Alas, poor, shepherd! searching of thy wound, I have by hard adventure found mine own.* A magyar fordítás jelentése nem adja vissza az eredetét. Helyesebben körülbelül így hangzik: «Szegény juhász, a mikor a te sebedet vizsgálgattam, a gonosz véletlen miatt a magamét találtam meg»); «S erről szóll egy mese» (II. 7. 28.; az eredetiben: *and thereby hangs a tale.* E közmondásszerű kifejezést nem kell szóról-szóra lefordítani.); — a III. 2. 117. sora után kimaradt a két sor: «They that reap, must sheaf and bind; Then to cast with Rosalind»; — «a ki fiatal korában beljebb lakott az országban» (III. 2. 346; «in-land man» = civilised, a falusi-nak, rustick-nak ellentétje. L. e. kifejezés magyarázatát Cunliffe id. szótárában.); — «hóbortos» (III. 2. 412.) h. jobb és találóbbs «szeszélyes, változó» (az eredetiben «moonish»).

A pontos és megbízható jegyzeteket csak kettővel egészítjük ki: III. 2. «O rossz jel! Szívemet jó elejteni». A jegyzet itt a hart-heart szójátékára utalhatna. A III. 3. 9—10. sorához is kell magyarázat: Jacques Philemon és Baucis esetére gondol. Az I. 3. 119. sorához írt jegyzetnek ott nincsen értelme. Alkalmassint sajtóhiba.

Végül még több sajtóhibát kell kijavítanunk: 34. l. 14. sor végén pont, 54. l. 99. s. «kezd» h. «kezd», 120. l. 20. s. után pont, 140. l. «100. sor.» h. «115. sor.», 102. h. 117., 104. h. 119—20. 134. h. 139. sor, 148. l. «2. sat.» h. 9., 154. l. «82. sor.» h. «42. sor.», 155. l. «Marchaundes» h. «Marchantes», 157. l. «meghökentette» után pont, «190. sor.» h. «16—33. sor.» A II. 5. első dala elé ki-teendő, hogy Amiens énekl.

3. *Coriolanus.* A bevezetés (V—XLI. l.) nagy philologiai alapos-sággal tájékoztat mind Shakespeare darabjáról, mind Petőfi fordításáról. Ferenczi igen érdemes munkát végzett, a mikor a magyar szöveget mindenütt Petőfi kéziratával hasonlította össze. A klasszikussá vált magyar fordítás így teljesen hű és megbízható.

Petőfinek az angol szövegből való eltéréseit a jegyzetek mutatják ki. Ezeket kell még egynehánynyal kiegészítenünk: «az ételt egyre nyelve» (I. 1. 98. s.) kissé szabad, «cup boarding» inkább a. m. «felhalmozni»; — «de hozzá mi közünk» (I. 1. 146. s. «how apply you this?») h. «mire vonatkoztatod?» — «Ha szembe lesz szakállammal szakáll» (I. 10. 11. s.) szószerinti fordítása az eredetinek, «beard to beard» nek azonban «face to face» (szemtől-szembe)-féle magyarázata sem kielégítő. A II. 2. 89—90. soraiban előfordul az a kifejezés: «When with his Amazonian chin he drove The bristled lips before him» (Petőfi fordításában: «Midőn amazónállával kergeté a szőrös képeket...»). E kétféle kifejezésből azt következtethetjük, hogy «beard to beard» azt fejezi ki: «meglett férfi áll meglett férfivel szemben», míg a második esetben ifjú viaskodik férfivel. — «Inkább vakarnám a napon fejem A harczi zajnál» (II. 2. 76. s.); jegyzet: «inkább ülnék tétlenül... «hogy esdjek meztelen A vok-sokért sebeim miatt» (II. 2. 140—1. s.); jegyzet: Ilyen szokás nem dívott Rómában. Shakespeare tévedése North-Plutarchos-fordításából

ered. — «... sapkával kezében, nyujtsd ezt ki messziről» (III. 2. 74. s.); jegyzet: Ez sem volt római szokás. — A IV. 5. 80—81. sorokban kimaradt «mere» és «before thee». — «Díjazni és a hódítás helyett Szerződést kötni» (V. 5. 68—9. s.) szabad fordítása az eredetinek: «Making a Treaty where There was a yielding». (*Szerződést kötni ott, a hol megadás volt.*)

Sajtóhibák: 10. l. 15 helyett 150, 173. l. «II. Szín.» h. «III. Szín.» 213. l. 94. sorhoz írt jegyzetben «Yo» h. «You».

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

Berzeviczy István: Tanulmányok és karczolatok. Sajtó alá rendezték Deák Gyula és Fülöp Árpád, a Gyöngyösi irod. társaság tagjai. Ungvár, Székely és Illés kiad., 1916. 8-r., 159 l. Ára 3 K.

Baráti szeretet szedte össze és adta ki e kötetben Berzeviczy Istvánnak a felolvasásait, alkalmi czikkeit és apró írásait. Bercezik Árpád rövid előszavában találóan jellemzi a gyűjteményt: e cikkek «mindegyikéből az a szellem sugárzik, mely minden igaz, jó magyar embert még ma is melegít, nemes érzés, komoly életfelfogás, nemzeti lelkesedés, fajszeretet; azonkívül bizalom erőnkben s hit a jövőnkben.» A nagyközönség érdeklődését ebből a szempontból derekasan megérdemli. A kötetnek első cikksorozata azonban bennünket is érdekel: irodalomtörténeti és æsthetikai tanulmányokat találunk első 93 oldalán. Amazok közül kiemelendő a Bercezik Árpádról szóló és a nagykőrösi Arany-ünnephez fűződő. Berzeviczy tanulmányainak szerencsés kitüntetője a közvetlen egyszerűség, mesterkéletlen föl-tárása a maga tudásának, tapasztalatának; így azután hamarosan újat kever a nagyközönség számára készült apróságba is. Bercezik Árpádnak a fiatalságáról is sok mindenre emlékszik, a jubileum alkalmából írt cikkbe is tud egy-két közvetlen megjegyzést közbeszúrni. Az Arany-ünnep alkalmisága Zsóknak, Bárd Miklós műzsájának egyik titokban maradt érdemét örökíti meg, Erdélyi János ünnepeltetésének pedig egyik legmelegebb részletét jegyezte föl. Nem tudományos értekezést ír, de sohasem elégszik meg a pusztá reprodukálással; Erdélyi János működése is eléggé ismeretes, megpróbálja tehát a Hegel-Erdélyi kapcsolat frázisának a megértését. Az irodalmi termékek értékelésében a magyar fajiság kiemelésére ügyel: ezért szól olyan nagy lelkesedéssel Fülöp Áron eposzairól és terveiről, ebből a szempontból tekinti a «moderneket» is. Æsthetikai előadásai mind ezzel a faji erővel foglalkoznak. Alkalmi előadás vagy cikk kötetünkben a legtöbb: és jól esik az embernek látnia, hogy ilyen nemes lelkesedésű ember az egyik vezetője annak a körnek, a mely egyik megyénk közönségének irodalmi és æsthetikai továbbképzésére és megerősítésére vállalkozott.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Sir Thomas Malory, Der Tod Arthurs Leipzig, é. n. Insel-Verlag.
Három kötet: XXVII, 397, 460 és 486 lap.

Több mint két évtizede értesítettem olvasóinkat (EPHK. XVI, 1892, 788. l.), hogy a régi angol irodalomnak egyik leghíresebb és legolvasottabb művét, Malory Tamásnak 1485-ben első ízben megjelent nagy lovagregényét «Arthur király haláláról» (Le morte d'Arthur) Sommer Oszkár a tudománynak minden igényét kielégítő kitűnő kiadásban, egyúttal a nagy munka forrásainak kimutatásával közreadta (London, 1889—1891, 3 köt.). Ma jelenthetem, hogy a középkori irodalomnak e rendkívül érdekes termékét kitűnően fordította le németre Lachmann Hedwig (neve csak a kötetek végén olvasható) és hogy az Insel-Verlag ezt a fordítást igen izléses három kötetben bocsátotta közre. A fordítás teljes címe (mint az eredetiben): *Dies edle und freudenreiche Buch heisset Der Tod Arthurs, obzwar es handelt von Geburt, Leben und Taten des genannten Königs Arthur, von seinen edeln Rittersn vom Runden Tische, und ihren wunderbaren Fahrten und Abenteuer, von der Vollendung des Heiligen Grals, und endlich von ihrer Aller schmerzlichen Tode und Abscheiden von dieser Welt, welches Buch ins Englische gebracht wurde durch den Ritter Sir Thomas Malory.*

Ez a beszédes cím eléggé elárulja a nagy munka tartalmát, mely Arthur király születésétől egészen haláláig magának a királynak valamint legjelesebb lovagjainak kalandjait és tetteit minden világos terv nélkül, de igen vonzóan összefoglalja. William Caxton, a ki ezt a munkát 1485-ben kinyomatta, egy rövid előszóban elmondja, hogy ő ezt a munkát, hogy könnyebben felfogható legyen, 21 könyvre osztotta, és minden könyvet fejezetekre (van ilyen összesen 507) egyúttal felsorolja az egyes könyvek tartalmát. E szerint az I. könyv elmondja, hogy Uther Pendragon hogyan nemzette Arthur királyt, a II. könyv szól Badin lovagról, a III. Arthur és Guinever esküvőjéről, a IV. meséli, mint varázsoltatott el Merlin és hogyan indult háború Arthur ellen, az V. tárgyalja a Lucius császár ellen folytatott hódító háborút, a VI. szól Sir Launceletről és Sir Lionelről, a VII. Sir Gareth nemes lovagról, Gawain testvéréről, a VIII. és IX. Sir Tristram születéséről és tetteiről, a X. még folytatólag tárgyalja Sir Tristram csodás kalandjait, a XI. szól Sir Launcelotról és Sir Galahadról, a XII. Sir Launcelot örültségéről, a XIII. elmondja, hogy Sir Galahad hogyan került Arthur udvarába és mikép kezdődött a Szent Grál keresése, a XIV. folytatja a Szent Grál keresését, a XV. könyvben megtudja Launcelot, hogy Sir Galahad az ő fia, a XVI. szól Sir Bors lovagnak és testvérének Sir Lionelnek kalandjairól, a XVII. elmondja, hogyan táplálta a Szent Grál Galahad lovagot és társait, a XVIII. és XIX. szól Sir Launcelotról és a királynéről, a XX. tárgyalja Arthur szomorú halálát, a XXI. elmondja, hogy Sir Launcelot hogyan bosszúltta meg a király halálát. De az olvasó nagyon óvatos, ha azt hinné, hogy Caxton a tartalomnak e rövid jelzésével

csakugyan kimerítette vagy csak vázolta volna az illető könyvnek anyagát. Korántsem: az egyes könyvek rendkívül gazdag és tarka anyagot tartalmaznak, mit az egyes fejezeteknek a kötetek végén olvasható részletesebb tartalomjegyzéke eléggé föltüntet. Hisz a nagy műnek nincsen igazi terve és már címe sem találó, mert nem Arthur halála a főtárgya, sőt nem is Arthur a főhőse. Megindul Arthur születésével, de csakhamar előtérbe lépnek az asztalkörnek egyes lovagjai összefüggéstelen kalandjaikkal, hogy végül csakugyan Arthur halála fejezze be a hatalmas compilatiót. Az egyes könyvek forrásait Sommer (mint 1892 ben kifejtettem) nagy tudással állapította meg; csupán a VII. könyvnek (Gareth történetének) forrása nem volt eddig felkutatható; de Malory gyakorlata nézetem szerint kétségtelenül teszi, hogy ennek a történetnek is van (eddig ismeretlen) forrása, mert Malory nem író, hanem csak hűséges kivonatoló és compiler. Azért nem tehetem magamévá azt a föltevést (l. e fordításban I. köt. XVII. l.), hogy Malory e könyv tartalmát a nép ajkán élő mesékből állította volna össze.

A nagy munka szerzőjéről csak annyit tudunk, a mennyit a befejezés elől. Itt olvassuk (III, 467. l.): «Itt van vége a könyvnek Arthur királyról és asztalkörének nemes lovagjairól, a kik, ha mind együtt voltak, száznegyvenen voltak. És itt van az Arthur halálának befejezése. Kérlek mindnyájatokat, nemes urak és hölgyek, a kik ezt a könyvet Arthur királyról és lovagjairól kezdettől végig elolvastátok, imádkozzatok értem, a míg életben vagyok, hogy Isten nekem jó véget küldjön, és ha meghaltam, kérlek mindnyájatokat, hogy lelkemért imádkozzatok. És ezt a könyvet befejezte IV. Eduárd király uralkodásának (1460—1483) kilenczedik évében (tehát 1470.) lovag Sir Thomas Mallori, Jézus segítse őt nagy hatalmával, a mint ő éjjel és nappal Jézus szolgája.» De talán biztosra vehető, hogy Malory kelta (walesi) ember volt, a ki művének anyagát legnagyobbbrészt francia földön szedte össze (ezek a «french books», melyekre oly sokszor hivatkozik), mert Angliában alig két-három kis elbeszélés szól Arthurról és alakja megmondája voltaképp csak Malory művéből lett utóbb népszerűvé. Hozzájárul, hogy 1470 körül, mikor Malory művét, befejezte a «french books» legnagyobb része még nem jelent meg nyomtatásban, az pedig rendkívül valószínűtlen, hogy ez a hatalmas kézirati anyag szerzőnek angol földön hozzáférhető lett volna.

Malory fenti nyilatkozatához hozzátesszi a kiadó-nyomdász: «Itt végződik e nemes és derült könyv, melynek címe «Le Morte d' Arthur», noha szól e nevezett Arthur királynak születéséről, életéről és tetteiről, asztalkörének nemes lovagjairól, csodálatos útjaikról és kalandjaikról, a Szent Grál beteljesedéséről és végül mindnyájoknak fájdalmas haláláról és a világból távozásukról. Ezt a könyvet különböző francia munkákból angolra fordította Sir Thomas Malory lovag, mint már említettem, én pedig felosztottam huszonegy könyvre és minden könyvet fejezetekre, kinyomattam és befejeztem a Westminster-apátságban Urunk MCCCCLXXV. esztendejében július utolsó napján, Caxton me fieri fecit.»

Érdekes, hogy Caxton hogyan indokolja e munkának kinyomtatását. Először Arthur nagyságával. Szerinte a világ mindössze kilencz híres nagy királyt ismer, három pogányt (Hektor, Nagy Sándor,

Julius Caesar, három zsidót (Józua herceg, Dávid király és Judas Makkabaeus) és három keresztényt (Arthur, Nagy Károly és Bouillon Gottfried) és mindezek legjelesebbike Arthur, Britannia királya. Másodszor avval, hogy megezáfolja azokat, a kik tagadják, hogy ez az Arthur valaha élt, mert sok régi krónika nem tud róla; de ezeket különben is megezáfolja az a sok emlék, mely a nagy király alakjához fűződik és számos irott forrás, mely tetteit tárgyalja. Végre harmadszor úgy hiszi Caxton, hogy az a sok nemes, vitéz, kedves, finom alak és történet e munkában nemesítőleg fog hatni az olvasókra.

Tudományos értéke a Malory művének alig van, de érdekes és fontos mint a XV. századi angol irodalom emléke, mely későbbi költőknek (főleg Walter Scott óta, a ki nagyon szerette) egészen a legújabb korig gazdagon kiaknázott forrása lett. Mondatörténeti szempontból főleg azért fontos, mert oly forrásokat is fölhasznált, melyek azóta elvesztek. Olvasmánynak igen szép munka, mely leköti az olvasó figyelmét és tarka, de majd mindig költői tartalmával nemes élvezetet nyújt. Midőn a XV. század végén, az irodalmi nyelvek átalakulásával, a régi költői művek érthetetlenekké kezdtek válni és különben is verses alakjukkal és rengeteg terjedelmükkel visszariasztották az irodalmi élvezetet kereső olvasót, mindenütt Európában átirták, rendesen összevonva és rövidítve a régi verses műveket prózába. Így keletkeztek az úgynevezett néphönyvek (részben igen terjedelmesek is), melyek a régóta kedvelt meséket és történeteket a 'modern' olvasónak ismét könnyen hozzáférhetővé és fáradság nélkül élvezhetővé tették. Ezen irodalomnak körébe tartozik voltaképp Malory munkája és ebben van történeti jelentősége.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

Lebensbeschreibung Herrn Götzens von Berlichingen, nach der Ausgabe von 1731 hg. von Albert Leitzmann. (Quellenschriften zur neueren deutschen Literatur, Nr. 2.) Halle a. S. Max Niemeyer, 1916. 8-r., LII + 229 l. 1. Ára 4.40 M.

E könyvecske tulajdonképen új kiadása annak a füzetnek, a melyet Alexander Bieling, a címbeeli gyűjtemény első szerkesztője, 1886-ban rendezett sajtó alá. Ezt az új kiadó a címlapon szerényen elhallgatja, noha nemcsak az előszó, hanem — az 1731. kiadás Pistorius-féle bő magyarázó jegyzeteinek hozzáadásával — a szöveg képe is teljesen megváltozott. Az előszó terjedelmes értekezéssé nőtt meg, a mely nagy alaposággal foglalja össze mindazt, a mit Berlichingeni Götzről, önéletrajzának kéziratáról és kiadásairól, valamint ez önéletrajz első kiadójáról, Veronus Franck von Steigerwaldról, a historikusok és philologusok megállapítani tudtak. Franck von Steigerwald ugyanis tulajdonképp írói álneve Georg Tobias Pistorius 1666 — 1745 közt élt hírneves jogtudósnak, a ki élete végén a Hohenlohe grófi ház weikersheimi kancelláriájának igazgatója volt. Leitzmann ennek jelentékeny irodalmi tevékenységét gondos utánajárással állítja össze és méltatja, majd mintaszerű módszerességgel hasonlítja össze Pistorius Götz-kiadását a meglevő kéziratokkal, a miből kitűnik, hogy Pistorius ismert és felhasználta ugyan néhány reánk maradt kéziratot, kiadásának azonban egy elkallódott kézirat szolgált alapul. Pistorius

nagy tudományossággal számos jegyzetet, hasznosat és fölöslegeset egyaránt, is fűzött Götz kiadásához. Bieling ezeket elhagyta, Leitzmann azonban egész terjedelmükben felvette, minthogy Goethe ezeket a jegyzeteket ép oly alaposan tanulmányozta és felhasználta, mint Götz önéletrajzának szövegét, olyannyira, hogy drámájának számos helyén a Pistorius-féle jegyzetek hatása alatt áll s több jelenetét ezek alapján írja; helyenként a jegyzetek egyes mondatait szóról-szóra is átveszi. Ez a hatás — a mint Leitzmann is rámutat — teljes egészében tisztázva és méltatva egyébként ez ideig még nincsen, a mit azonban a kitűnő kiadás segítségével nem lesz nehéz pótolni. Hogy Pistorius az ő jegyzeteit milyen épenséggel bámulatba ejtő olvasottsággal és tudományossággal — azt is lehetne mondani, hogy tudakossággal — állította össze, az kitűnik abból a jegyzékből, a melyben Leitzmann a Pistorius-féle jegyzetekben idézett írók és tudományos művek nevét és pontos címét felsorolja: e jegyzék több mint 130, többnyire történelmi munkát sorol fel, a melyekből Pistorius a jegyzeteihez szükséges tudást merítette. Azt is igyekszik most már Leitzmann tisztázni, hogy Goethe hogyan akadt rá Götz memoirejára, a mihez egyébként már sokan hozzászóltak. Valószínűnek tartható, hogy Pütter két munkája terelte reá figyelmét, ezek: *Grundriss der Staatsveränderungen des teutschen Reichs* (3. kiadás Göttinga, 1764) és *Vollständigeres Handbuch der teutschen Reichshistorie* (u. ott, 1762). Előbbi idézi Tobias Pistorius fiának, Wilhelm Friedrichnek, *«Historische Nachrichten von dem Ursprung, Art und Beschaffenheit derer in Teutschland ehemals im Schwang gegangenen Fehden und Diffidationen»* cz. értekezését, a melyet az öreg Pistorius Götz emlékiratával együtt annak függelékéként kiadott, Pütter másik munkája meg éppen dicsőítőleg említi Götz von Berlichingent, mint az utolsó vitéz lovagok egyik leghíresebbjét. Goethe Pütter munkáit szorgalmasan forgatta s azokból jegyzeteket is készített. Így terelték tehát jogtörténeti tanulmányai az ő figyelmét Götz von Berlichingenre.

Götz egyéniségét és jellemét Leitzmann is, épúgy mint a történettudósok általában, meglehetősen sötét színben látja.¹⁾ Igazat ad Götz azon kortársainak, a kik ő benne is minden skrupulus nélküli, útonálló rablólovagot láttak, a milyeneknek kiirtása nélkül közbiztonságot teremteni nem lehetett. Nem is lehet ezt tagadni, ha pl. látjuk, hogy a félkezeű lovag saját írásában reánk maradt a Bamberg és Nürnberg vidékén található les- és búvóhelyek, valamint titkos gázlók igen pontos jegyzéke, a mi eléggé bizonyítja, hogy mily tudatos neki-készültséggel követte el rajtaütéseit. Rablásait azonban kétségkívül több humorral és kedéllyességgel végezte, mint feledésbe ment számos kortársa. Ez a kedéllyesség, valamint az a közvetlenség és nyíltság, a melylyel Götz élményeit elmondja, végül nem kevésbé az a verekedésre, harczra való mindig friss készség, a melylyel Götz minden kalandba, útonállásba belemegy, a boszúállásra nyíló alkalmakat megragadja, joggal tehetett nagy hatást Goethe könnyen tüzet fogó ifjú kedélyére.

¹⁾ Kissé enyhébben itéli meg Götzöt Serbu Adolf: Götz von Berlichingen önéletrajza cz. kolozsvári dissertációjában. (1910.)

Mi is jobban tanultuk ismét méltányolni ezeket a tulajdonságokat a háború oly hosszúának feltűnő éveiben, de azért mély érzéssel akad meg szemünk azokon a szavakon is, a melyekkel W. F. Pistorius említett értekezése s ezzel Götz könyve végződik:

All Fehd hat nun ein Ende.

(Kolozsvár.)

SCHMIDT HENRIK.

Engelbert Drerup: Aus einer alten Advokatenrepublik. (Demosthenes und seine Zeit.) Auch ein Kriegsbuch von E. D., o. ö. Professor der klass. Philologie und Gymnasialpädagogik an der Universität Würzburg. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums etc. herausgegeben von Drerup, Grimme, Kirsch, VIII. Band 3/4. Heft.) Paderborn, Schöningh, 1916, 8-r. 1—211. l. Ára: 6 márka.

«A jelennek mestere a mult»: ez magyar formája annak az ismeretes közmondásnak, mely minden történettudományi és modern értelemben vett classica-philologiai vizsgáldás gyakorlati szükségességének legprægnánsabb igazolása, s mely a nevelés terén is egyik axiomája mindazoknak, kik a nevelés főfeladatának a mult értékes hagyományainak továbbfejlesztés céljából való közvetítését tartják. A mult eseményei eredményeikkel, fejleményeikkel együtt befejezetten állnak előttünk, s a tudományos kutatás, ha kellő eszközökkel rendelkezve, egy-egy korszakra nézve csakugyan lezárhatta a maga munkáját, jogosulttá válik arra, hogy következtetést vonva a jelenben folyó küzdelmek várható kifejlődésére, némikép irányítsa is a mult tanulságaival a jelen küzdelmeit.

Nagyon kevés olyan korszaka van azonban az emberiség történelmének, melyre nézve a kutatások teljesen lezártaknak mondhatók. A kutatás forrásai gyakran elégtelenek: gyérek, vagy egyoldalúak. Épen az utolsó évtizedek papyrus-leletei mutatják, hogy egyes kérdésekben új források megnyílása mennyire módosíthatja az addig megállapodott felfogást. S a hol új forrás nem nyílik, arra is van néha eset, hogy megfordítható az idézett közmondás. Maga a nemzetek történelmének jelenkora szolgálhat olyan tapasztalatokkal, melyek a tőlük távolabbeső, többnyire tökéletlenebb forrásokból ismert események motivumait áttetszőbbékké, magukat az eseményeket s ezek kifejtését érthetőbbékké teszik. S ha valamikor, most élnek át a művelt világ nemzetei olyan «jelenkort», mely a maga tapasztalataival sok esetben a multakra vonatkozó felfogás correctivumául szolgálhat. Hiszen alig lehet e soroknak is olyan olvasója, a ki a világ-háború kezdete óta szerzett tapasztalatai alapján még legismerősebb, mindennap olvasott auctorait is sok esetben új világításban ne látta és értette volna. Bizonyosra vehetjük, hogy a háború lezajlása után nemcsak a multa vonatkozó újabb módszeres tanulmányok fogják lehetővé tenni a háborúval kapcsolatos jelenségek analysisét, hanem viszont a multban is fognak olyan új analogiák jelentkezni, melyek mostanáig elkerülték a kutatók figyelmét.

Politikai és hadi tárgyú kutatásokban ez annál valószínűbb, mert az eddigi kutatásokhoz ezeken a tereken a kutatók egyéni hiányosságai miatt is többnyire sok kétség fér. A görög régiség forrá-

saival szakszerűen foglalkozó kutatók csak a legkritikább esetekben voltak egyúttal gyakorlati államférfiak vagy hivatásos katonák, hanem rendszeren ú. n. szobatudósok, s mint ilyenek is többnyire classicus philologusok, kiknek figyelmét a classica-philologiai tudomány legújabbán felvett irányáig inkább a szereplő egyének lelkivilága kötötte le, s maguk azok az emlékek, melyek ezt a lelkivilágot számukra közvetítették. Viszont, ha a modern állam- és haditudományok gyakorlatibb irányú munkásai foglalkoztak a görögség hagyományaival, ezek meg nem mindig tudtak nemcsak a szereplő egyéniségek, hanem az eseményeket vezető eszmék elemzésében is menekülni attól a fonákságtól, hogy a letűnt korok eseményeit és személyiségeit nem az illető kor állaspontjából, hanem saját magukéból bírálták és értékelték.¹⁾ Ez után a világháború után ez a nehézség nagyrészt megszűnik: hiszen most a szobatudós is úgyszólván mind katoná lett,²⁾ s a gyakorlati politikából is úgyszólván minden nap újabb, mindenképp érdeklő lezáróval szolgál.

Tárgyismeret szempontjából tehát mindenestre a tudományos kutatás bizonyos föllendülését remélhetjük. Az eddigi egyoldalúság veszedelmének helyébe azonban könnyen egy másik, még veszedelmesebb egyoldalúság léphet, melytől pedig a pártatlan tudománynak őrizkednie kell: a nemzeti szempontok esetleges túlságaival járó elfogultság. Remélhetjük-e, hogy a világháború-felkeltette nemzeti érzések egyhamar megengedik nemcsak a témák »elfogulatlan» kezelését, hanem még csak annak megállapítását is, mi az az elfogultság, s melyik rész leledzik benne? Valószínű, hogy a háború után, s épenséggel a háború folyamán minden egyes nemzet kutatóinak figyelmét a multaknak olyan korszakai, olyan eseménycsoportjai, olyan egyéniségei fogják magukra vonni, melyek saját nemzetük erkölcsi, politikai, katonai ideáljait a maguk valódi vagy látszólagos analógiájával leginkább igazolni látszanak.³⁾

A háború *kellős közepén* keletkezett ilyenféle tanulmányok bírálata is természetesen olyan nehézségekkel jár, melyekkel a bíráló, kívülről, ha idegen nemzet fia, a mostani körülmények közt meg sem küzdhet kielégítő eredménnyel. A jelen sorok tehát a jelenkor és a mult korszakok közt feltüntetett analógiáknak csak ismertetésére vállalkozhatnak: a bírálatnak csak ott adnak helyet, a hol az észre-

¹⁾ Jellemző példa erre éppen a mi nagytudományú történetírónk, Selvarcz Gyula munkássága, a ki a »csehbeli, orthodox» philológiával tudatosan ellentétes »realphilologiai» irányában haladva, arról a magaslatról, melyre államtudományi elmékedéseiben saját maga emelkedett, képtelen volt leereszkedni a mult korszakok ú. n. milieu-jébe, s így aztán valóságos torzító-tükörben mutatta be a görög történelem egyes korszakait, s azok vezető személyiségeit, köztük éppen Demosthenest is.

²⁾ A most szóban lévő könyv maga is egy ilyen katonává lett szobatudós, Drerup tanítványának és munkatársának, dr. Kessler Józsefnek emlékeztetést újtja meg, a ki 1916 július havában Verdun előtt hősi halált halt.

³⁾ Így pl. nem csodálkoznám rajta, ha a Dreruptól tárgyalt korszak tanulságait leginkább éppen... a szerbek és a (Drerup könyvének megjelenésekor még semleges) románok sajátítanák ki maguknak, csak-hogy persze Dreruppal egészen ellenkező irányban.

vételek kizárólag csak a *mult* viszonyaira, eseményeire, személyeire vonatkozhatnak.

A most szóbanlévő munka helyes értékelésénél a mondottak értelmében nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy szerzőjük német tudós, még pedig bajor nemzetiségű, ki egész életét bajor egyetemeken töltötte,¹⁾ hogy nemcsak a classica philológiának, hanem a gymnasiumi pædagogának is tanára, a ki már két évtizedre visszamenő egyetemi pályáján hírnevét Homerosra vonatkozó tanulmányain kívül épen a görög szónokokra vonatkozó munkásságának köszönheti. Kiadta Isocratest, kezdeményezte még 1911-ben a rhetorok új fordításgyűjteményét, szerkeszti a Rhetorische Studien cz. gyűjteményt, s azt a másikat, melynek jelen műve is egyik kötetét teszi, s általában a régibb görög prózairodalomnak, kivált a szónoki műprózának, ismeretes kutatója. Nem csoda hát, hogy a mostani nagy idők hatása alatt bajor létére is teljesen meghódolva a német egység eszméjének, nemzete politikájának igazolására Demosthenes korszakához fordul, és császáruk legfőbb erényei, de még inkább Athén részéről a németiség ellenségeinek legjellegzetesebb erkölcsi, politikai és hadi hibái nemcsak általában, hanem sokszor a részletekben is felfedezhetők. Ilyen értelemben nevezi könyvét már a címlapján is a háború termékének (ein Kriegsbuch), s nyíltan is megmondja (189. l.), hogy eredményeihez «a világháború politikai tapasztalatainak iskolázott» nézőpontja vezette; csak most tanulta meg kellőképpen értékelni végzetes irányzatait és lelkiismeretlen eljárását olyan ügyvéd-politikusoknak, mint a milyenek most Asquith és Lloyd, Poincaré és Briand, Venizelos és Take Jonescu, vagy épenséggel az olaszok, — régen pedig Demosthenes és társai voltak. Céljának azt vallja (187. l.), hogy az entente politikusainak, s köztük kivált a hadviseléshez nem értő, csak frázisokkal dobálózó, önző pártszempontok uralma alatt álló, hivatásos ügyvéd-politikusoknak eljárásával illusztrálja Demosthenesét és társaiét, még pedig, természetesen, erős kiemelésével és kiszínezésével Demosthenesék magatartása kevésbé épületes oldalainak. Hogy ez az analógiakeresés viszont az ententepolitikusokra és azok egész ügyére nézve sem jár hízogó eredménnyel, az még természetesebb. Hiszen azért «hadi olvasmány» a könyv.

Mindamellet bennünket, kik e folyóirat hasábjain első sorban csak tudománykedvelők, s másodsorban sem németek, hanem egy bár velük szövetséges, de más multú, idegen nemzet fiai vagyunk, első sorban nem ezek az analógiák érdekelnek. Azért röviden és nem a könyv sorrendjében, mindenekelőtt Drerupnak a Demosthenes korára vonatkozó felfogását kívánom ismertetni.

Demosthenes és társai szerzőnk szerint nem épen gyáva szájbősök — mint a mi boldogult Schvarcz Gyulánk állította — nem is

¹⁾ Münchenben volt már 1898 óta a classica-philologia magántanára; az ottani nagy tanárbőség mellett (Christ, I. Müller, Vollmer, Wölfflin, Rehm, Lommatzsch!) csak 1907-ben lett ugyanott extraordinarius, míg végre csak legújabbán megkapta a classica-philologia és a gymnasiumi pædagogia egyesített katedráját a (szintén bajorországi) würzburgi egyetemen.

hiú fecsegők (45. l.), hanem igenis, politikai rajongók, kik ideális céljaik felé való törekvésükben nem vetettek számot államuk hatalmi eszközeivel, kiket ezen elhibázott törekvéseikben főképen önzés és kicsinyes párt-zempontok vezéreltek (187. l.), s kik *ellenfeleiknek minden lelkiismeretfurdalás nélkül csupa tisztátalan motívumokat tulajdonítottak*. (Súlyos kötelezettség vállalása a szerző részéről a hibáztatottól különböző eljárásra!) Demosthenes, kinek politikai irányváltozásában is része volt a megsértett egyéni ambíciónak (mert kezdetben tovább volt Eubulos politikai uszályhordozója, mintsem általában hiszik), a csengő bongó frázisok, a pathetikus „gesztusok” hőse, nemcsak nem gazdag szellem, hanem még csak nem is szellemes ember, a maga alantjáró érzésével és gondolkodásával, a maga önző sovinizmusával és lelkiismeretlen fanatizmusával, haszonkereső mindenlében kanalkodásával és politikai megbízhatatlanságával, rabuliztikus igaztalanságával és mértéktelen gyűlázkodó kedvével nem állítandó *mintául* (!) a német ifjúság elé, azért a német iskolákból kiküszöbölendő¹⁾ (191. l.). Épen politikai beszédei (melyeket alapjukban véve igazi, elmondott beszédeknek, nem pedig — Wilamowitz és mások szerint — pamphleteknek kell tartani, l. 57. és k. lk.) az ügyvédi tisztességtelenségnek és vak pártgyűlöletnek, a politikai rövidlátásnak és fanatikus szertelenkedésnek kiáltó dokumentumai (190. l.). Vezetése alatt Athén vakon rohant a veszedelmébe (135. l.), mert hadi dolgokban teljesen járatlan ügyvédek fecsegésére hallgatott, kik azt hitték, hogy pusztá szöszátyárkodással megnyerhetik a háborút. Nagy hiba volna Demosthenesben a lángelekű hazafit, a szabad haza vagy épen-séggel a görög szabadság rettenthetetlen védőjét ünnepelni (135. l.). Nem hazájának védője volt ő egy álnok ellenség orvtámadása ellen, mint a hogyan magát bemutatni szereti, hanem Philippus békülékenységeivel és békeszeretetével szemben (127. l.) frívol bujtogató egy olyan, támadó hadjáratra, melynek főcélja ő előtte az volt, hogy saját pártját, s mindenekelőtt saját magát az állam kormányára juttassa (135. l., v. ö. 127., 134., 138. l.). Egész politikája elhibázott volt; Chæronea nem sirja a görög szabadságnak, nem kezdődik vele semmi tragikus fordulata a görög történelemnek, hanem csak az utolsó lépést jelzi, melyet a *világtörténelem ércbeűs törvényei szerint* meg kellett tennie a görög vérből származó macedon királynak abban a czéltudatos törekvésében, hogy a görög partikularizmus, kisvárosias politika áldatlan és tehetetlen zűrzavara helyébe macedon felsőbbség alatt egy egységes, hatalmas *görög* államot állítson (136. l.). Ez az új, görög államalakulás aztán új, nagyszerű és áldásos fejlődés kezdete lett, s végleg eldöntötte a világtörténelem számára azt a kérdést, vajjon a Kelet váljék-e göröggé, vagy a görögség keletté. Így Philippus, a ki ezen fejlődés egységes, nagy alapját megvetette, a görög szabadság és görög műveltség igazi megváltójának bizonyult, s még Nagy Sándornál is igazibb görögnek minősítendő (139. l.). Demosthenes ellenben korlátolt szellem (82. l.), szerencsétlen kezű ember (Un-
giücksmann, 132. l., kölömben Aeschinés szava!), ki nemcsak Athént,

¹⁾ Különös nyilatkozat a *gymnasiumi paedagogia* egyetemi tanáráról, ha mindjárt Platonak Homerosra vonatkozó kívánságát utánozza is vele. De erről később!

hanem Thebæt is vesztébe vitte, mert a maga rövidlátásában egyrészt nem vette észre, milyen előnyökkel járna Athénre nézve egy becsületesen akart és becsületesen megtartott *szövetség Macedoniával* (83. l.), másrészt teljesen vak volt a perzsa birodalom részéről fenyegető veszélyvel szemben, — melynek kölömben épen ő fizetett ágense volt Görögországban, — sőt kész lett volna Athént a politikai absolutizmus és barbár műveletlenség megtestesülésével léptetni szövetségre, hogy a nyugati kulturát egy úgynevezett «barbár» nép állítólag fenyegető támadásától megóvja (97. l.). A mit valósággal elért, csak a zűrzavar, háborús inség volt, és *siettetése a természetes fejlődéssel megegyező végzetnek* (!), mely a szabad államot, mint az új államforma egyik szolgálattevő tagját, beleolvasztotta a hellenisztikus monarchiába (187. l.).

Drerupnál magánál ezek, az ő felfogását feltűntető eredmények természetesen nem így, ötletszerűen vannak előadva, hanem a korszak forrásokon alapuló, rendszeres és sorrendben haladó vizsgálatával kapcsolatosan, s az idevonatkozó kutatások bíráló figyelembevételével. A vizsgálódás visszamegy az «ügyvédség» előzményeinek és feltételeinek kutatására (5—7. l.), sorra veszi az ügyvédpolitikusok előzőiül Antiphon, Andocides, Lysias szónokok szereplését (8—24.) s kivált Isocratesszel foglalkozik, kit, mint a birodalmi eszme (Reichsgedanke, 40. l.) görög képviselőjét állít szembe a későbbi ügyvéddemagógusokkal (25—40.). s védelmezve őt a történetírás régibb (azonban most már teljesen idejét-multa) félreértésével és ócsárlásával szemben (29. l.) iparkodik kimutatni, hogy Isocrates munkássága a Panegyricus óta nemcsak elméleti jelentőségű volt, hanem mindinkább realpolitikai jelentőségre tett szert. (I. a szerző szerint sem föltételezett Philippusról hódító szándékot Görögországgal szemben; de ez Drerupnál nem rövidlátás, hanem helyes politikai érzék bizonyossága, 38. l.). Következik Eubulus korának vizsgálata (41—51. l.), s ezzel együtt Demosthenes politikai szereplésének kezdetei (43—67. l.). Itt iparkodik a szerző kimutatni, hogy Demosthenes kezdetben szorosabban, s azután is tovább tartott Eubulusszal, mint rendszeren hiszik, s hogy vele való szakítása csak a Philocrates-féle béke felé, 318 körül következett be (67—82. l.); csak ekkor kezdett a személyes ambíciójában ki nem elégitett szónok előbb elválni Eubulus pártjától, aztán szembehelyezkedni vele, míg végre a Midias-féle személyes sértés egészen az ellentáborba terelte. Így áll aztán, kivált az őt követi minőségében ért megalázás után a békekötés ellen dolgozó ügyvédpárt élére (78. l.), melynek főalakjait, kivált Hyperidest, Lycurgust, Hegesippust a következő fejezet jellemzi (84. és k. lk.). Következik a háborúra bujtogató ügyvédpárt eljárásának jellemzése (93—116.), majd az összeütközés vizsgálata (106—118.), mely a háború új kitörésére és Demosthenesék kizárólagos uralmára vezetett. Rámutat itt Drerup Demosthenes következetlenségére a látványossági pénzalap fölhasználására vonatkozólag (s ezt az Asquithéval illusztrálja 1916. ápril 27-én az általános hadkötelezettség kérdésében). Következik a háború taglalása (119—139. l.) Charoneáig és az azt követő békéig, az eseményeknek Demosthenesre nézve nagyon kedvezőtlen színezése mellett, ámbár annyit megenged Drerup, hogy a thebaiekkel való szövetség Demosthenes ügyeskedésének (Geschicklichkeit

130. l.) volt köszönhető. A következő fejezet Demosthenest, mint Philippus halála óta a perzsák hivatalosan elismert, fizetett görögországi ügynökét jellemzi (140—151. l.), szól a szónok első lekenyerezéséről (melyről annyit megenged, hogy megvesztegetésnek nem minősíthető, mert a szónokot politikai fanatizmusa bírta rá erre az erkölcstelenségre), majd a Thebæ bűnhődését követő magatartásáról, mely szerint Demosthenes egész működésének döntő mozzanata, mert ekkor bizonyította magát képtelennek a hazáért való hősieis önfeláldozásra (149. l.). Áttérve aztán a koszorú ügyére, Demosthenes rehabilitálását polgártársai részéről a maga álláspontjáról «politikai paradoxon»-nak nevezi (153. l.), ámbár viszont Aischines beszédét és őt magát is elég szigorúan itéli meg (154., 159., 163. l.). Következik Demosthenes félreállása idején a Leocrates-féle ügy tárgyalása után Hyperides előtérbe lépésének és a hírhedt Harpalus-féle vesztegetési ügynek vizsgálata. Ebből az egész részből legjobban feltűnt a szerzőnek több ízben (159., 170., 141. l.) ismételt, de kellőképen nem igazolt állítása, melylyel Demosthenest ez időben már Alexander felé «kacsintgatással» vádolja; általában kivált ebben a fejezetben van Demosthenes *intő példakép* bemutatva arra, milyen veszedelmes a politika hivatásszerű űzése a jellem tisztaságára (177. l.). Nem mentesség Demosthenesre nézve, legalább a mi szemünkben nem, hogy mások is úgy jártak el, mint ő; hiszen abban az időben is voltak a mi fogalmaink szerint is tisztességes politikusok. Phocion, Lycurgus és valószínűleg Hyperides is. A Demosthenes és pártja bukását követő időszakkal foglalkozik végül az utolsó fejezet (178—187.) s az egész tanulmányt egy «visszatekintés» fejezi be (187—192.), mely összefoglalja az általam fönnebb már ismertetett eredményeket.

A szakértő olvasó kétségkívül észrevette, hogy ezekben az eredményekben Demosthenes Eubulushoz való viszonyának kivételével — voltaképen semmi új sincsen, csak — legtöbbnyire még præg-nansabb, még kiszínezettebb — új fogalmazásai régen ismeretes szélsőséges álláspontoknak. Demosthenest és az athéni demokrátiát mai napság már persze nem szabad a Curtius Grote időszak dícsfényével öveznünk. Kivált a német történetírás és philologia már a mult század utolsó negyedében olyan magasra értékelte Isocratest és irányát, s annyira leleplezte az athéni tömeguralom és demagogia gyöngé oldalait, hogy Spengel, Weidner, Meyer E., Beloch, Holm, legújabbban Wendland, Kaerst, Bruns és mások, s nem legutolsók sorban épen a mi rengeteg tudású, de bíhetetlen túlságokba tévedett Schvarcz Gyulánk régibb, még Spengelével egykorú munkássága után ebben az irányban már alig képzelhető akár új tárgyi eredmény, akár Demosthenesre nézve még kedvezőtlenebbül kiszínezett előadás. A kutatás erre a tárgyi körre nézve is, sok más köréhez hasonlóan, az «orthodox» felfogás ellen való küzdelmében immár oda jutott, hogy most már ismét inkább a régi álláspont erősségeinek elfogulatlan mérlegelésére van szükség. De különö-én: mindenkinek, a ki a kutatások mostani stádiumában összefoglaló munkára vagy épenséggel a kor és személyek értékelésére vállalkozik, nézetem szerint mindenké-
előtt arra kellene ügyelnie, hogy Demosthenest is, mint a történelem minden más alakját, *saját korának, helyzetének, rendjének, körülmé-*

*nyelveinek mértékével mérje.*¹⁾ Csupán az előttünk ismeretes, de Demosthenesék előtt még teljes homályban lévő kifejeletekhez, eredményekhez mérten, s a saját magunk erkölcsi álláspontja szerint értékelni a D. életét és pályáját, ebben az értékelésben az íróasztal mellett döntő szerepet adni magukban véve tán fontosnak látszó, de egy antik államférfiúi életpályában irreleváns, sőt természetes mozzanatoknak, történetírókéi gyanánt mérlegelni antik politikai szónokok alkalmi nyilatkozatait, s főképen *tudatosan elzárkózni az elől a hatás elől*, melyet a Demosthenes egész pályája és irodalmi alkotásai nemcsak saját kortársaira, hanem a legújabb (német) irány felülkerekedéséig az egész művelt emberiségre gyakorolt: ez az eljárás, mely más eredményre, mint szerzőnkéire nem vezethet — valamely, a kor történetét és alakjait csak másodközből ismerő, gyakorlati államférfiú részéről, vagy, nem bánom, egy Schvarcz Gyula színvonalán álló nagytudományú államtudós és kulturpolitikus részéről is még csak érthető; de classicus philologus részéről legalább is különös eljárás. Mekkora összefüggésben van a Demosthenes-kérdésnek és az athéni demokratia kérdésének is, mint számos más hasonló (pl. Cicero, Tacitus) kérdésnek időszakonkénti értékelése az európai nemzetek és államformáik válságainak történetével, minden szakértő tudja. Az elfogulatlan bírálat első kötelessége tehát megértő konstatálása és tudomásulvétele annak, hogy ime, a *mostani* körülmények között egy német, még pedig nem is porosz, hanem bajor philologus szakférfiú, *ilyen* szempontból látta célszerűnek bemutatni a szóban lévő korszakot. Bármilyen tisztelettel vagyunk hálásak szomszédunk és szövetségesünk erkölcsi komolysága, nagy feladatok megoldására hivatott szervezkedés és szervezőtehetsége iránt, nem hallgathatom el, hogy magyar philologus nézetem szerint mai napság is más szempontból tekintene Demosthenest és korát, mert hiszen, hogy egyebet ne is mondjak, róla szólva mindig ott lenne gondolkodása és érzése háttérében a *mi* tündöklő nevű ügyvéd-kormányzónk alakja, a ki ugyan a szigorú realpolitika szempontjából ideiglenesen még Chaeroneánál is vigasztalóbb helyzetbe juttatta hazánkat, de «bujtogatásíval» (!) ő vitte bele a dicső, nagyszerű erőpróbaiba sokáig alvó nemzetét; a tények aprólékos vizsgálgatásában előtűnhető emberi gyarlóságok nem vethetnek árnyékot sem erre az érdemére, sem arra, hogy annak, a ki egy személyben a mi Isokratesünk és Sokratesünk volt, s a ki a magyar jellem, magyar érzés, magyar gondolkodás őt kiegészítő, másik nagy

¹⁾ Wilamowitz, a kiről senki sem állíthatja, hogy orthodox hajlandóságú philologus és a merész vagy subjectív hypothesisok ellensége volna. Görög Irodalomtörténetében (Hinnebergnél, 1907) expressis verbis figyelmezteti ugyanerre a kutatókat (73. l.) és ő maga nagy óvatossággal kezeli a kérdéseket. Demosthenesről tudvalevőleg ez az összefoglaló ítélete (75): «Nagyon lényeges (D. megítélésére) hogy D. komolyan hitt Athén és a demokratia nagyrahiatottságában, s hogy élt-halt ideáljaiért: ez adja beszédeinek az igaz érzés bélyegét, s ez felelteti velünk emberi gyarlóságait». Ime, így beszél az igazi *philologus*, kiről pedig feltehető, hogy az egész D. irodalmat nemcsak ismeri, hanem alaposan átgondolta. (Legyen szabad hozzátennem, hogy még 1901-ben magam is majdnem *szőrül-szóra* ezt írtam Demosthenesről az Ó-kori Lexicon számára írt cikelykembem, l. I. k. 546. l. 2. hasáb 12-23. sor.)

képviselője, ő adott módot és alkalmat bekés nemzeti jövőnk hosszú időre szóló bi tositására. A magyar embernek nem volt sem váratlan, sem meglepő a nagy küzdelem előtti állapotok és emberek rehabilitálása, s gondolom, minden magyar ember megérti az athéni népet is, melynek Demosthenest és politikáját igazoló eljárása a mi szerzőnk szerint persze (153. l.) «politikai paradoxon». Itt van Drerup egész felfogásának az a pontja, mely egy, folyvást az emberi lélek nyilvánulásaival foglalkozó philologus részéről legfeltűnőbb, s melynek nézetem szerint őt magát is gondolkodóba kellett volna ejtenie. *Idegen* hazafiasság méltánylásához, pláne ellenségéhez, persze nagy fokú tárgyilagosság szükséges: örömmel konstátálom, hogy a magyarban mindig megvoltak, s úgy látszik, most is megvannak annak a tárgyilagosságnak feltételei, mely még a szerb, sőt a román nemzetben is érteni tudja a tisztán hazafiasságból, nem egyéb motívumokból származó életjelenségeket. Megvolt-e Demosthenesben ez a tiszta hazafiság, mint tán nem egyedüli, de mindenesetre főmotívuma egész politikájának? Én, rég ismerve, untig fontolgatva a Dreruptól is említett kifogásokat, sőt elismerve legnagyobb részüknek ténybeli igazságát is, Demosthenesnek magának lelkemben élő, elemzésre sem szoruló hatása alapján habozás nélkül mindig igennel feleltem erre a kérdésre, s ezzel a magam részére mindig eldöntöttnek tartottam a problémát. A ki pedig nem olvashatja végig a nagy szónok irodalmi hagyományát, annak kedvéért csak a következő néhány észrevételt teszem a Drerup szellemében való felfogásra. Föltéve, hogy Demosthenes hibás politikát követett, tudhatta-e Chæroneáig úgy, mint mi tudjuk, hová vezet a küzdelem? S ha nem a küzdelmet, hanem a megadást választja — hisz ez igen kényelmes és tán igen népszerű eljárás lett volna — vajjon más útra tereli-e ezzel a fejlődést? Ezt Drerup sem hiszi; hiszen neki Philippus diadala «naturnotwendiges Verhängnis» (187). Mit kockáztatott tehát Athén azzal, hogy Demosthenesre hallgatott? Azt, hogy így elbukik — dicsőséggel, amúgy elbukik dicsőség nélkül. De félre itt e higgadt okoskodással, mely maga is a kifejléshez, az eredményhez igazodik! Demosthenes és Athén *nem járhatott el másképp, mint a hogyan eljáért*, mert nem tagadhatta meg dicső multját, a marathoni, salamisi hősokeket. S ugyan mit nyert volna vele a történelem, mit az emberiség műveltségtörténete, ha Demosthenes és az athéni nép — bár elbukott a küzdelemben — nem ilyen dicsőséggel, hanem dicstelenül fejezi be az egész emberiségre oly nagy jelentőségű történetét? Bármennyire megleljük Demosthenesben is korának, rendjének gyarláságait, ugyan hol van még magában a görög irodalomban is az a másik szónok, az a másik auctor, ki annyira lelkünkhez szólana, mint ő? Számkivessük, mint Drerup kíváná, egészen a klasszikus alapú nevelésből csak azért, mert szerzőjük élete *mintául* nem minden tekintetben állítható növendékeink elé? Ha régebben nem, Zielinski könyve óta minden nevelő tudja, sőt fennen hangoztatja, hogy az antik világ elemeit mi nem *mintául*, hanem fejlesztő eszközökül, s nem kritika nélkül való bámulattal, hanem elfogulatlan értékelés mellett akarjuk felhasználni abból a célból, hogy saját nemzetünk ifjúságát előtte érthetőbb, egyszerűbb, érzelmi motívumoktól kevésbé torzítható multnak nagy alkotásain okultassuk, még magasabb állaspontra vezessük. De ez a

magasabb álláspont bitem szerint Magyarországon még sokáig nem lesz, s ne is legyen legalább az iskolában, a hazafiasságot a siker szempontjából értékelő reálpolitika hideg álláspontja. Igenis, a magyar ifjú csak olvassa, s ne gúnyos, felsőbbbseges mosolygással, hanem igaz lelkesedéssel olvassa továbbra is Demosthenesnek a koszorúról szóló beszédében azt a helyet (199. és kk.), melyhez hasonló — pedig elég jól ismerem — nem tudom, hol találhatnánk a görög irodalomban: «Föltéve, hogy mindenki előtt ismeretes lett volna a jövőndő, ... még akkor sem lett volna szabad városunknak letérnie a maga útjáról, ha ugyan hírnevével, őseivel, a jövőndő korok ítéletével törődik vala. Mert most, igaz, azt mondják róla, hogy cserben hagyta vállalatában a szerencse; ez azonban emberen mindenkin megesheték, ha az istennek úgy tetszik. De ha városunk, mely a hellének közt is elsőségre tartott jogot, *önként átengedi vala* azt Philippusnak, ... ha küzdelem nélkül odaadta volna azt, a miért nincs az a veszedelem, a mivel őseink szembe nem szálltak: ugyan, ki ne átkozott volna meg azért téged, Aeschines, téged, mondom, nem engem! ... Csakhogy, úgy látszik, ezt az athéniek mindenba őseikhez méltatlan, természetellenes dolognak tartották, s azért nem is tudta soha senki városunkat rávenni, *hogy a hatalmasabb de igazságtalan félhez csatlakozza, veszélytelen szolgáltságban éljen*, hanem ellenkezőleg az elsőségért, dicsőségért, hírnévért való küzdelemben, mióta csak feunáll, szembeszállott minden veszedelemmel. ... Sem szónokot, sem hadvezért nem olyat kerestek soha az athéniek, a ki őket boldog rabszolgaságra juttassa; *azt tartották, élni sem érdemes az embernek, ha szabadon nem élhet* ... Nem, athéniek, nem lehetséges az, hogy hibáztatok, mikor mindnyájunk közös szabadsága és léte érdekében a veszedelmes harcra vállalkoztatok, esküszöm eleitekre, kik Marathonnál elébe siettek az egész hellénséget fenyegető veszélynek, ... esküszöm annyi sok más derék hazafira, kik nyilvános sírboltjainkban pihennek, a kiket városunk mind ugyanarra a végtisztességre méltatott, mind, kivétel nélkül, Aeschines, nem pedig csupán azokat, a kiknek szolgált a szerencse, a kiknek diadal jutott osztályrészül». Így beszélt Demosthenes, — és meghalt meggyőződéséért. Igen ám, de eldobta nehéz fegyverzetét, s ő is menekült a chæroneai csatából (46 éves korában!); de ügyvédmódra ajándékokat fogadott el; ... de nem vetette meg a jó módot; de pártérdekből pofont is eltűrt Midiastól, de ... és így tovább; ha a napi pletykákat is ismernők róla, még több bökkenővel állhatna elő a reális philologia. Legyen velük boldog! Nem irigylem érte. A tiszta vízcsepp, ha mikroszkópon nézzük, veszít átlátszóságából; de azért igaz marad Pindaros ismeretes mondása.

Befejezván ezzel Dr.rup munkája azon részeinek ismertetését, melyek magára Demosthenesre és korára vonatkoznak, s melyekhez néhány bíráló megjegyzést is csatolhattam, áttérek végül azon analógiai ismertetésére, melyekre szerzőnk Demosthenes kora és a világháború kora közt határozottan rámutat, s melyek miatt könyvét még czímlapján is a mostani háború irodalmi termékének jelzi.

Minden olvasó már eddig is tudja, hogy szerzőnk szerint a Macedonia és Görögország közti ellentét a német birodalom és az entente közti ellentét prototípusa. Szorosabban véve Macedonia a poroszság (Preussenthum, 37. l.), a macedonok a Balkán akkori po-

roszai (Balkanpreussen 188. l.) sőt «Demosthenesék boche-ai» (73. l.), «barbárjai», — «ki nek viszonya Athénhez alig mutat lényegesebb különbséget ahhoz a viszonyhoz képest, melyben Poroszország volt előbb a régi, aztán az új birodalomhoz» (136. l. 132. jegyz.). Velük és fejedelmükkel szemben Demosthenes és az athéni ügyvéddemagógusok Görögországban és azonkívül valóságos «entente» megalapításán fáradoznak, melyet a szerző ugyanezen a néven nevez (123. l.). Philippusnak csak az a különös szerencséje, hogy a keleti barbár nagyhatalom — természetesen az antik Oroszország — akkor nem volt az entente számára megkapható, ámbar ez nem Demostheneséken múlt (u. o.). Athén Macedonia elszigetelésének kísérletében Anglia eljárására ad példát (u. o.), még pedig olasz módszerrel dolgozva; a tengeri közlekedés monopolizálása, szervezett rablóhadjáratai kivált Chersonesos (az ő Gibraltarja 107. l.) környékén szintén Angliára emlékeztetnek (108. l.), Athén ügyvédeknek kormánykodása a hivatásos ügyvéd politikusok ama garázdálkodására, mely Francia- és Olaszországban, hol a parlament tagjainak egyharmad része ügyvédekkel áll, már 40 esztendőre, de Angliában is egy évtizedre nyúlik vissza. Demosthenesék kormánya legtalálébban (Clemenceau terminusával) Poincarécratiának volna nevezhető (122. l.). Athén hibás politikát követett, mert nem volt képes Bajorország fennkölt (hochherzig) magatartására a birodalmi eszmével (Reichsgedanke) szemben; áldozatává vált ügyvédpolitikusaiknak, kiknek kezében a sokat emlegetett demokrata-szabadság nem volt egyéb az utca terrorizmusánál, épen úgy, mint ma (3. l. v. ö. 122. l.). Másik eszköze a corruptióval visszaélő megvesztegetés volt, mint a mai entente-é kivált az olasz politikusok közt, de máshol is (161. l.). Románia persze néhány hónappal ezelőtt még nem volt aktuális). Ügyvédek harcoltak régen is, mint most, királyok ellen (112. l.), s a harcot ugyanazon módszerrel kezdik és folytatják. Maguknak sajátítják ki a jog és kultúra jelszavait, világtelszabadító frázisokat hangoztatnak (110. l. 112. jegyz.); az utca terrorizmusával és megvesztegetésekkel dolgozva, követélyszerítik békülékeny ellenfelüket a háborúba, mint az entente Vilmos császárt, kinek 1914 aug. 4. i trónbeszéde feltűnő rokonságot mutat Philippus nyilatkozataival (125. l.); vagy pedig megüzenik ők maguk a háborút, még pedig olyan motiválással, mely például a halonnesusi beszédben feltűnően emlékeztet az olasz hadüzenet motiválására (105. l.). A III. Philippika ferdítéseit, hazudozásait alig múlja felül Salandra részéről a «sacro egoismo»-t hirdető proklamáció (113. l.). Magában a háború intézésében is sok analogiát talált a szerző. Még ki sem tört a háború, már tapasztalható a háború okozóinak mosakodása, a hiba áthárítása (III. Philippika): természetesen mindig a király, a tyrannus a hibás (99. l.), holott pedig Philippus az utolsó perczig ragaszkodott Görögországgal és kivált Athénnel szemben a békéhez, s leveleiből ugyanaz a hang szól, a mely Vilmos császár telegrammjaiból (127. l.). Mikor pedig kitört a háború, következik a hozzá nem értő politikusok beleszólása a katonai műveletekbe (65. l.), üres, Grey vagy Salandra szájába illő frázisok puffogatása (már a II. Olynthosi beszédben is, 80. l.), az ellenség erejének lebecsülése (79. l., 85. l.), fitymálása, a hadi eredmények ignorálása, a veszteségek agyonhallgatása, a sikerek felfújása. Így pl. a 346. i. bókze követelésiben

található ferdítések édestestvérei Asquith 1916. április 10-i ferdítéseinek (103. l.). A háború válságaiban is vannak analog jelenségek: Chersonesos szerepe és Anglia földközítengeri állomásaié (107. l.); Philippus átvonulása állítólag Athénnel szövetséges területen és Belgium megszállása (124. l.); Perinthus ostroma meglepetésszerű hadi eszközökkel (42-es mozsarak!) Philippus részéről (124. l.). Később a szövetséghez tartozó államoknak (Arcadia, Messenia, Elis, Sparta) a mostani semleges államokéhoz hasonló helyzete; tovább Thebæ hűtlensége (sic!), melylyel Demosthenes ügyeskedése következtében elpártol az igaz görög ügytől, cserbenhagyja Philippust és Athénhez szegődik, saját vesztére, mint Italia (132. l., hát még Románia!); a «színes francziák és angolok» toborzására emlékeztet az athéni zsellérek (metoikosok) sorozása (137. l.). Sőt annyira megy az analogia, hogy Philippus már győztes korában, 338-ban, Amphissa bevétele után békét ajánl Athénnek, s erre, jellemző módon, a Phocion-féle katonáemberek hajlandók is Athénben, de az ügyvédpárt minden rendelkezésre álló eszközzel meghiúsítja (134. l.). Demosthenesnek magának egészen megfelelő párját nem találja szerzőnk az entente politikusai közt; ő valamennyinek egy személyben egyesült összefoglalása. Hyperides azonban kivált beszédbeli tulajdonságaival különösen Briand-ra emlékezteti (84. l.), bár másrészt szerzőnk (Schvarcz Gyulával együtt) Hyperidest Demosthenesnél tisztességesebb politikusnak tartja.

Ezek Drerupnak analogiái, melyeket Demosthenes korában «a világháború tapasztalatain iskolázott szemmel» (189. l.) konstatait. Bíráló megjegyzésektől rájuk nézve természetesen tartózkodnom kell. Teljes mértékben csodálom bizalmát az igazságban, jogban, nemzete erejében és kitartásában a német szobatudósnak, ki egyrészt a *mult* korszakai és vezető személyei felett a leggyakorlatibb reálpolitikus módjára csupán a siker szempontjából ítélkezik, másrészt azonban még a kifejtet előtt, a válság súlyos óráiban megfogalmazza és közzéteszi a *jelen* korszakról és annak főszereplőiről szóló felfogását, természetesen abban a kétséget nem tűrő, sziklaszilárd meggyőződésben, hogy a tárgyalt *mult* korszaknak eredményeit, kifejtését sem hazudtolja meg a jövő. Mit tehetek még hozzá? Csak idézhetem Demosthenes szavait, melyekkel legnagyobb remekművét befejezte: *Ὁ πάντες θεοί, μάλιστα μὲν τοῦτοις βελτίω νοῦν καὶ φρένας ἐνθείητε. ἡμῖν δὲ τοῖς λοιποῖς τὴν ταχίστην ἀπαλλαγὴν τῶν ἐπιτροχημένων φόβων καὶ σωτηρίαν ἀσφαλῆ*: «Isteneink, adjatok, ha lehetséges, ellenfeleinknek is jobb meggyőződést, jobb szívet, mi nekünk, többieknek pedig gyors megváltást a bennünket környékező veszedelmektől s állandó boldogságot!»

(Budapest.)

GYOMLAY GYULA.

A. Reichardt: Die Lieder der Salier und das Lied der Arvalbrüder. Leipzig, Teubner, 1916. 8-r., 14 l. Ára 1.20 M.

Három carmen Saliare-töredéknek és a carmen fratrum Arvalium-nak új magyarázatát kíséri meg Reichardt ebben a kis füzetben, mely azonban a maga lakonikus rövidségében és apodiktikus hangjában sok merész új feltevés hordozója. Szerző azon az állásponton van, hogy ha Quintilianus korában (inst. or. I 6, 40) ugyan

már maguk a papok sem értették a Salius-énekeket, azért még mi mindig lehetünk abban a helyzetben, hogy rekonstruálhatjuk és magyarázhatjuk azokat. Nem tudom, mire alapítja ezt a véleményét, mert hiszen ezen töredékek áthagyományozása minden képeletlen felül romlott, új töredékek, vagy a régieket magyarázó kommentárok nem kerültek elő s így semmi alapunk sincs arra, hogy ma kedvezőbbnek ítéljük a helyzetet, mint a milyen volt Quintilianus idejében. Továbbá túlságos szabadságnak tartom azt, a mit R. mint szövegkritikus művel, mikor — csak azért, mert Varro Florentinus-kézirata, melyben a nála tárgyalt első két töredék fennmaradt, tele van betűcserékkel, kihagyásokkal, dittographiákkal s mert a harmadik töredéket hozó Terentius Scaurus kézirat is ugyanilyen bajokban szenved — kénye-kedve szerint cserél fel, változtat, hagy ki, vagy told be olyan betűket, a milyenekre épen szüksége van, vagy mikor a feliratos kövön ráuk maradt carmen fratrum Arvalium-mal szemben is teljesen a maga — mindenesetre féktelen — kéziratkritikai eljárását alkalmazza.

Mindennél jobban meg fogja világítani R. ezen eljárását, ha az áthagyományozott szöveget s az ő olvasását egymás mellé állítjuk. A füzetében tárgyalt 1. Salius-töredék (Varro l. l. VII 26) a Florentinus-ban (Laur. LL. 10) így maradt ránk: Cozeulodorjeso. Omia ūo adpatula cœmissee. lancusianes duonus ceruses dun; ianusue uet poz meljos euz recuz. Helyes olvasása pedig R. szerint a következő:

O Zoul oboriens, ob omnia versans!
Patulcie! Gemine! Janeus Janes!
Duonus cerus es! Duonus Janus iuvet,
Potentia melios omnium recum.

Értelme: «O aufsteigender Sonnengott, der du den Tag eröffnest und nach allem hin dich wendest, von zwei Seiten her schauend! Janes, du Gott des Ein- und Ausgangs! Sei ein guter Schöpfer! Der gute Janus helfe uns, der an Macht stärker ist als alle Könige.» A négy verssor szerinte saturnius, de nem szabad a tiszta metrikus saturnius-sémába szorítani, mert itt a népies költészet termékével van dolgunk, mely megengedte rövid, de erősen hangsúlyozott törszótagoknak az arsisban való alkalmazását. Mindezt R. meg sem kísérli bizonyítani.

Már most a mi magát a töredék olvasását illeti, érdemes szemügyre venni néhány megoldását: ūo ad(patula) = veroad(patula) = versans; patula cœmissee = patula e cœmissee = patulcie gemine = (a = ci, c = e, o = g, ss = n!): poz = potentia (ezzel a megokolással: «ich lese»); euz = omnium (oiū = oū = eū = euz!), recuz = recum = regum. Tagadhatatlan, hogy van ebben a megoldásban olyan is, a mi valószínű és nem épen elfogadhatatlan, — sőt talán idővel más, jobb magyarázatnak utat egyenget, de az a baj, hogy a mi benne új, az túlságosan fantasztikus, a mi pedig jó, vagy valószínű, arra már mások előbb utaltak (Ozeul = Sol: Bergk; Patulcie: Bergk; Geminus: Birt Rh. Mus. 52, Ergänzt. Heft 194 l.; ianeus Janes: Zander carm. Sal. rel.).

Ugyancsak az említett Flor. tartotta fenn a második tárgyalt töredéket (Varro l. l. VII 27): diuum ezpta cante diuuz dō supplj-

cante, -- melynek helyes olvasása R. szerint: Divum omnipotentem cante, divum deo supplicantes («Besinget den allmächtigen Gott, betend zum Gott der Götter»). Mint látjuk, könnyen hozzátold az utolsó szóhoz egy s et, arról nem is szólva, hogy az eпта szerinte ebből lett omptā, ez pedig a. m. omnipotentem. Hasonló szabadságokkal él a harmadik, Terentius Scaurusnál (G. L. VII 28 K.) ránk maradt töredék megfejtésében. A szöveg: cuine ponas Leucesiæ prætexere monti quot ibet etinei de is (a P. szerint: eunei de his) cum tonarem, — szerinte így olvasandó:

Cuine (?) tonas, Leucesie, præ tete tremonti,
Quo tibe trunci debiscunt tonanti

s értelme: «Wenn du donnerst, Lichtgott, dann zittern sie sehr vor dir, wo dir dem Donnernden die Baumstämme bersten.» Itt a cuine (= quum; quome: Zander, quomne: Maurenbrecher; quine: Grienberger stb.) megfejtése neki sem sikerült. A 'tonas' Düntzer, a «Leucesie» Corssen olvasása. A prætexere monti-hoz már Bergk odaálíttotta Festus egy glossájának czímszavát: pretet tremonti (p. 222 Li.), a mi a. m. præ tet (= ted) tremonti, R. azonban feltételezi, hogy Scaurus x-et írt t helyett, Festus pedig elhagyott egy e-t s ezért tete-t ír; a tremonti (= tremunt) lectio Stolz szerint teljesen problematikus és ezt egyébként már Jordan törölni kívánta az ólatin igealakok közül (Stolz-Schmalz Lat. Gramm., 1890, 359 l.). Már egészen Reichardt-ra vall az, hogy az ibe | t eunei helyett trunci-t olvas (e helyett r!) és a tonarem-ből könnyedén (tonarē — tonāti) tonanti t varázsol elő.

A carmen fratrum Arvalium feliratos szövegét Ritschl PLME (Taf. 36) nyomán adja s ezen az alapon a következő rekonstrukcióhoz jut:

E nos, Lases, iuvate!
Ne velue arve, Marmars, sirs incurrere in ploéris.
Satur fu, fere Mars! Semen salve! Sta, berber!
Semunis Saiturnus advocasit conctos.
E nos, Mamor, iuvato!
Triumpe etc.

értelme pedig: «Ach, ihr Laren, helft uns! Lass nicht zu, Marmars, dass schweres Verderben der Saat noch mehr Menschen trifft! Sei satt, du grimmer Mars! Same, bleib heil! Halt an, du Geißel! Saturnus möge die Semonen insgesamt herbeirufen. Ach, Mamor, hilf uns! Triumpe...!» Szerinte ezek a versek is saturniusok; a műköltészet saturniusaitól való gyökeres eltéréseiket azonban itt sem tudja megmagyarázni.

A felirat minden sort háromszor ad egymásután s majdnem mindig más variánsokkal, úgy, hogy itt R.-nak bő alkalma nyílt a változtatásokra. Példa gyanánt eléggé megvilágítja eljárását ez az egynéhány: ne velue arve (neue luæruē, neueluæruē), sirs (= siris; sins, sera), semen salve (limensall, limensauī, limen — e), Saiturnus (aiternel, aitrue), advocasit (aduocaiit, aduocadit, aduocapit) stb. Oly messzemenő szabadság az, a mit ezekben R. megenged magának, hogy eljárását, -- ha a részletekben egy-két ponton sikerül is szelletes és valószínű lectiókat javasolnia, — egészében mégsem tehet-

jük magunkévá. Az értelem ugyan szerinte mindig kifogástalan, de ezzel szemben áll az, hogy az összefüggés nagyon gyarló és ennek minden áron való keresése gyakran különlegességek halmazására ragadja a szerzőt; így pl. *velue arve a. m. veluem arva* (belues = egestas Gloss., *arva* pedig a régi fem. *arva* genitivusa) = a vetés pusztulását. Ehhez a magyarázathoz, de a többihez is sok szó fér. Azt sem hinném, hogy a *semen salve* jól beillik («passt sehr gut») értelmileg a szövegbe. Mindent összevéve azt tartom, hogy szellemes, de elhibázott kísérlettel van dolgunk. Az akribia rovására megy, hogy szerző a kérdés irodalmát csak odavetve és csak néha-néha vonja be vizsgálódásába, de rendszeresen nem teszi bírálat tárgyává, a mi pedig elemi kötelessége lett volna.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

G. W. Leibniz: Deutsche Schriften. I. Band: *Muttersprache und völkische Gesinnung*. II. Band: *Vaterland und Reichspolitik*. (Der Philosophischen Bibliothek Bd. 161—162.) F. Meiner, Leipzig, 1916. XL + 112; XXXIII + 176 l. Ára kötetenként 2 M.

Az a balszillagzat, a mely Leibniz filozófiai művei fölött lebegett, még nagyobb mértékben ránehezedett német nyelvű dolgozataira. Miként amazok részint a hannoveri könyvtárban, részint kevésbé olvasott-folyóiratokban vagy tudósokhoz intézett levelekben eltemetve heverték s a XVIII. század jóformán csak a *Theodicea* alapján ismerte őt mint filozófust. — úgy német nyelvű iratai nagyrészt kéziratban (a különböző udvarok, fejedelmi személyek számára készített előterjesztések, tervezetek alakjában) maradván, még inkább ismeretlenek voltak nemcsak kortársai, hanem az egész XVIII. század előtt is. Az a hazafias érzés, a német nyelv és nemzet emelére irányuló sok lángoló törekvés is, a mely bennök kifejezésre jutott, rejtve maradt a nagy nyilvánosság előtt; csupán egyik értekezése: az *Unvorgreifliche Gedanken* jelent meg 1717-ben latin nyelvű dolgozatok közé beekeltén, és így lassankint az a körülmény, hogy Leibniz németül is írt, jórészt kiveszett a köztudatból. Csak a XIX. század (Guhrauer, Grotefend, Pertz, O. Klopp) fedezte föl újra Leibnizot, a német író s hozta német műveit egymás után a napvilágra. De e 60—80 évvel ezelőtt megjelent művek akkor is inkább csak a tudósok számára voltak szánva, ma pedig, midőn e kiadványok végkép kiveszték a könyvtári forgalomból, úgyszólván teljesen hozzáférhetetlenek a művelt közönség számára.

Ezen a régen érzett hiányon akart most, Leibniz halálának kétszázéves fordulója alkalmából, a lipcsei Meiner-czég segíteni s Leibniz német műveit is olcsó, könnyen kezelhető kötetekben a nagy közönség rendelkezésére bocsátani. Az egész vállalat, Schmied-Kowarik bécsi egyetemi m. tanár szerkesztésében, az előzetes prospektus szerint, 8 kötetre fog terjedni. E sorozatnak jelent most meg a két első kötete.

Vajjon csupán történeti és philologiai érdekekkel lehet e Leibniz német dolgozataihoz közelednünk, avagy találunk-e bennök a jelenkort is érdeklő adatokat?

Hogy a II. kötet, a mely politikai iratokat foglal magában,

mennyire érdekelheti a mai kor olvasóját, elég arra utalnunk, hogy Leibniz korában Németországot francia részről állandó támadás háborgatta, hogy az orosz és lengyel kérdés teljes jelentőségében megjelent Leibniz lelki szemei előtt, hogy a Kelet (akkor a törökök és tatárok) részéről fenyegető veszedelemmel szemben már ő is a német és magyar nép szoros összetartását hangoztatta, s végül — a mi talán a legfontosabb — hogy a szakadatlan külső támadások ellen az egyes német államok szorosabb csatlakozását, egységes birodalmi politikai követését sürgette. Mindenütt egy lángoló német hazafi nyilatkozatait olvassuk, a ki előtt főczél: a 30 éves háború után mélyre-súlyodt és XIV. Lajos támadásaitól állandóan zaklatott hazájának megerősítése.

De a francziák nemesak politikailag, hanem kulturailag is fenyegették hazáját. E veszélyeket Leibniz páratlan éleslátással felismerte, s mint korának és hazájának legelső kulturpolitikusa és szellemi vezére a kulturális leigázástól is törekedett Németországot megmenteni s az idegen műveltség félreszorításával a német nyelvet, a német tudományt, műveltséget, költészetet és erkölcsöt uralkodóvá tenni. E célra irányultak a német nyelv és tudomány ápolására tervezett társaságok, Akadémiák; e célra a német irodalom és könyvkereskedelem felvirágoztatására készített tervezetek; e célra az oktatásügy reformjára vonatkozó javaslatok. Felismeri, hogy az állam mellett a nyelvi közösség a nemzeti műveltségnek legfontosabb tényezője, s minden erejét megfeszíti a német nyelv emelése végett. Követeli művelését és fejlesztését, az idegen (francia) elemektől való megtisztítását, minél szélesebb körű alkalmazását irodalomban, tudományban, oktatásban, törvénykezésben. Más oldalról a latin és görög nyelvet, mint a humanista műveltség alapját továbbra is fenn akarja tartani; ezek szolgálnának a tudós, a német nyelv a művelt emberek képzésére.

S Leibniz életének tragikumuma volt, hogy ő, a ki ennyire lángolt a német nyelv és műveltség fejlesztéseért, kénytelen volt műveinek nagy részét — idegen nyelven, francziául és latinul írni, úgy hogy míg németül írt művei 1500—2000 lapra, idegen nyelven írt művei 12-szer annyira mennek. Kora, a 30 éves háború utáni korszak Németországa messze elmaradt e nagy ember fényes elméjének a jövőbe látó és törő tekintetétől; a német nyelv és tudomány rendszeres művelésére irányuló kísérletei hajótörést szenvedtek.

Az I. kötetben Leibniznak öt értekezése van, köztük mint legfontosabb az *Unvorgreifliche Gedanken*, néhány költeménye, végül két latinból és egy francziából fordított, idevonatkozó töredéke. A II. kötetben 11 értekezést találunk, a melyek mind a német birodalom politikai helyzetével foglalkoznak. Egyik javaslata az általános hadkötelezettség elvét hangoztatja; ennek előkészítéséül szolgálhat az ifjúság katonai nevelése és testi edzése, a mivel Leibniz az ú. n. német militarizmus megalapítói közé emelkedik. Dolgozataiban, melyek közül a *Patriotische Gedanken* és a *Geschwinde Kriegsverfassung* a XVII. század legszebb német iratai közé tartoznak, emelkedett, mély erkölcsi felfogás lép elénk; jelszava: *Durch Taten werden Männer!*

Ez utóbbi kötetben, részint a török háborúkkal, részint a bécsi udvar politikájával kapcsolatban magyar dolgokat is nem egyszer

érint; az első kötetben is találunk egy, a magyarok és németek összetartására felhívó költeménykét. A Wesselényi-fele összeesküvésről való megemlékezését a kiadó a jegyzetben bővebben meg akarván magyarázni, azt írja tévesen I. Rákóczi Ferenczről, hogy »a császári csapatok Munkács várában foglyul ejtették és a börtönben halt meg» (154 l.), holott tudjuk, hogy anyja drága pénzen megváltotta a bűntetéstől.

A kiadó — a ki mindakét kötethez részletesen tájékoztató bevezetést írt s hátul a szöveget tárgyi és nyelvi magyarázatokkal kíséri — Leibniz nyelvét kissé modernizálta, hogy a művelt olvasók előtt érthetőbbé tegye; ugyane célból a lépten-nyomon előforduló latin és francia kifejezések értelmét is mindig közli zárójelbe foglalva.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Georg Meinhardt: Voltaire und seine Sekretäre. Berlin, Ebering, 1915. 8-r., 306 l.

Voltaire élettörténetének elsőrangú forrásai titkárjainak feljegyzései. Három olyan titkárja volt Voltairenek, a kik emlékiratot hagytak ránk: Longchamp, Colini és Wagnière. Meinhardt célja az volt, hogy e három ember Voltaire mellett betöltött szerepét ismertesse és emlékirataik hitelességét minden részletükben megállapítsa. Longchamp 1751 és 1756 közt szolgálta Voltaire-t, ki szükségből fogadta fel, mert elődjét el kellett csapni. Hűségesen ápolta Voltaire-t, mikor egyik utazásában megbetegedett, de végre is ki kellett tenni a szűrét, mert rendszeresen lopott ura kézírataiból. A hitelesség megállapításánál Meinhardt itt azt a módszert követi, hogy a történeti adatok számbavétele mellett összeveti Longchamp emlékiratainak első szerkesztését, melyet csak 1863-ban tettek közzé, végleges, kicsinosított formájával. Az eredmény az, hogy Longchamp emlékiratai a Voltaire-re vonatkozó részükben minden esetben igazat mondanak, csak itt-ott vannak bizonyos tények túlerős világításba helyezve. Azonban Voltaire unokahugára Mme Denis-re, ki Longchamp tolvajlására rájött, minden rosszat kitalál, minden pletykát elfogad a hűtlen szolgálta. Longchamp emlékiratai csak 1838-ban jelentek meg a Wagnière-ével együtt.

Sokkal műveltebb ember volt utóda, az olasz Colini. Berlinben ismerkedett meg Voltaire-rel, 1751-ben szolgálatába állott, vele szenvedte végig a kellemetlen frankfurti kalandot. Ferneyben únni kezdte terhes hivatalát és másokhoz írt leveleiben csipkedte urát, míg egyszer egy az asztalán felejtett levelét Mme Denis elolvasta. Colini épen róla tett benne gúnyos megjegyzéseket. Ez a levél állásába került. Később újra helyre áll a szíves viszony Colini és Voltaire közt, sőt Voltaire beajánlja a pfalzi választóhoz titkárnak.

Se Meinhardt, se más nem vette eddig észre, hogy Voltaire ellenfelei egy ízben Colini álarczát öltötték fel, hogy az egyház nagy ellen-ségét megtámadhassák. Az *Epître du diable à M. de V**** (1760) ¹⁾

¹⁾ Az Aradi Közművelődési Palota könyvtárában levő bécsi kiadást lát-tam, melyet se Barbier, se Quérard nem ismer (Vienne, chez le libraire

névtelen szerzője előszavában Voltaire másolójának mondja magát, kit Voltaire törhetetlen vallásossága miatt bocsátott volna el két évi szolgálat után. Néhány hónappal azelőtt Voltaire berni útja alatt találta volna a jámbor iródiák nagy rémületére, Voltaire iratai közt a sátán levelét. Akár Giraud (Claude?), akár Rességuier írta ezt a pamfletet, akár pedig d'Olivet abbé az előszavát,¹⁾ mindenesetre Colini művének akarta feltüntetni, ha nem nevezi is meg nyíltan, mert Colini volt valóban az a másoló, kit Voltaire berni utazása alatt (1756. május) összes ügyei vezetésével megbízott. s kit egy hónapra rá (június) valóban elbocsátott. Annyiban is jól ismerte a pamflet írója Colinét, a mennyiben ő volt Voltaire egyetlen titkára, a ki szívesen terjesztett mindenféle rosszat róla, a ki, mint a pamflet mondja, terhesnek találta a munkát Voltaire mellett s a ki valóban vallásos volt s szívesen látta volna Voltaire megtérését (Meinhardt 190 l.). Csak abban tévedett a mű írója, hogy két évet írt, holott Colini hat évig volt Voltaire-nél.

Colini emlékiratai (*Mon séjour auprès de Voltaire*) 1807-ben jelentek meg, azonban már Luchet használta följegyzéseit 1780-ban (*Histoire littéraire de M. de Voltaire*). Leghitelesebbek a frankfurti fogságra és a rákövetkező colmari és lyoni útra vonatkozó adatok. Irodalmi műveltsége csak ártott följegyzései hitelességének.

Utóda Wagnière a hűséges szolgál. Voltaire neveltette 15 éves korától fogva, ragaszkodó rajongással szolgálja jóltevőjét Ferneyben. A párisi úttól előre félt, mert látta, hogy öreg ura halálát fogja okozni. Mme Denis-nek, Voltaire unokahúgának oly kellemetlen lesz Párisban, hogy eltávolítják, hazaküldik. Távolléte alatt halt meg Voltaire. Wagnière négy emlékiratot és egy költeményt ír. A költemény és a minden részletében hiteles *Relation du voyage de M. de Voltaire en 1778* valószínű vádirat Mme Denis ellen. Két másik iratában már idealizálja Voltaire alakját, a negyedik jelentéktelenebb.

Meinhardt ügyesen, világosan csoportosítja adatait, módszere hajlékony a rendelkezésére álló anyag szerint. Nehéz és érdekes feladatát, a hitelesség kérdését szépen, néhol, pl. a hol Lekain ellen behizonyítja, hogy Longchamp hitelesebben mondja el Voltaire-rel való megismerkedését, mint ő maga, határozottan leleményesen oldotta meg.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

de la Cour, 1760, a címlapot díszítő metszeten a levelet vivő sátán, háttérben Les Délices). Barbier és Quérard ugyanez évre teszik az első kiadást, de csak franciaországi nyomtatványokat ismernek.

¹⁾ Hébraül és De la Porte *France littéraire*-je I, 279 (Ráday-kt. Hist. litt. 825) tulajdonítja Giraudnak, Diderot egyik levelében (XVIII, 459) Rességuiernek, kiadását meg d'Olivet abbénak. Az aradi példány előszava: Avis de l'Éditeur.

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság választmánya 1917. január 24.-én, a görög-magyar szótár I. kötetének piacra adása s az egész vállalat folytatása ügyében *rendkívüli ülést* tartott. Heinrich Gusztáv elnöklété alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Bonta ügyész és Alszeghy, Binder, Császáz, Ferenczi, Finály, Fodor, Gyomlay, Huszti, Incze, Némethy, Pauler, Székely, Szigeti, Vári és Vértessy választmányi tagok, s Czebe másodtitkár mint jegyző.

* * *

Az 1917 február 14.-i *felolvasó ülés* tárgyai voltak:

1. *Huszti József*: Hippokratesi hagyomány nyomai Ovidiusnál.

2. *Káldár Jolán*: Buda és Pest német színésze a Bach-korszakban.

Az ezt követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklété alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők és Alszeghy, Fodor, Huszti, Incze, Négyesy, Némethy és Székely választmányi tagok, s Czebe másodtitkár mint jegyző. Az ülés fontosabb tárgyai:

1. Pénztárosi jelentés. Bevétel január 1—31: 4637 K 59 f., kiadás 519 K 09 f. Az alapítványok összege 13,251 K 50 f., ebből 12,828 K 60 f. 14,150 K n. é. értékpapirban, 422 K 90 f. pedig készpénz.

2. Új rendes tagok 1917-től: Dr. Heller Bernát budapesti főreáliskolai tanár (aj. Cserhalmi) és Dr. Perényi József kolozsvári kegyesrendi tanár (aj. Papp F.).

3. Elhunytak: Darvas János rk. tag a harcztéren hősi halállal, továbbá Dr. Szabó Viktor és Dr. Kovács Dániel r. tagok.

4. A görög-magyar szótár ügye. A Hornyánszky czéggel létrejött megegyezés folytán az I. kötet (30 ív) megjelenése a közel jövőben várható.

5. Hellebrant Árpád bejelentette, hogy az Egyetemes Philologiai Közlöny XXI—XL. köteteihez a tárgymutatót elkészítette.

6. Egyéb folyó ügyek.

— Ponori Thewrewk Emil búcsúszavai. Ponori Thewrewk Emilt 78. születése napja alkalmával 1916 február hava elején a budapesti kir. magyar tudományegyetem bölcsészeti karának tagjai a következő, Hegedüs István tollából származó levéllel üdvözölték:

Mélyen tisztelt, szeretett Kolléga!

Születésed 78-ik évfordulóján a mi karunk Nestorára gondolunk, ki már Nestorként a harmadik nemzedéket érte meg, kinek édes atyja még a Kazinczy-korszak lelkét hagyta örökségül fényes tehetségű fiának.

Nestor ajkáról méznél édesebben folyt a szó. Te az egyetemen a tudomány és a lelkesedő szív édes mézét csepegtetted az egymást felváltó

nemzedékek lelkébe. Klasszikus lélek voltál abban a korban, midőn a klasszikus műveltség egyetemes szelleme olvadt egybe a magyar irodalmi hagyománnyal. A klasszikus költőket tolmácsoltad és megszólaltattad Homeroszt, Anakreont, Martialist zengő magyar nyelven, finom ritmus-érzéssel és a görög Anthologia soha el nem hervadó virágait ültetted át a magyar Parnassus berkeibe. E virágokat Goethe tanácsához képest nem letépted, hanem azon földestül birtad átültetni.

Egyetemi rectorságodnak pedig elévülhetetlen emléke az a színes rajz, melyet a történetírói lelkiismeretesség legaprólékosabb részleteivel szemléletes festvényben állítál elének.

Horatius melancholikus igazsága, hogy az egymást kergető évek rendre adnak kedvet, örömet, fényt, szerelmet és rendre elrabolják, rajtad is érezteté hatalmát; de azért te Cicero védelmét az öregség ellen felhozott panaszokkal szembe életeddel igazoltad; mert ha törődött testtel is, a szellem-élet örömeit el nem veszítetted.

Egyik előadásodban Billroth szép hasonlatát hoztad fel, midőn a ritmust magyaráztad. A szív ritmikus verését Billroth a gyászinduló dobveréséhez hasonlítá, mely a sirig kísér. Te lobogó szemmel tiltakoztál. A szív verése szerént nem gyászinduló, hanem az élet, a haladás felé vezető utunkra, a küzdelemre serkentő induló.

Hallgasd még soká ez indulót és adjon Isten neked ehhez továbbra is erőt, egészséget, épséget és egyuttal fogadd szerető kollegáid üdvözlését, melyben egybe olvad a tanítványok hálája, a kartársak szeretete és a kortársak tisztelete.

Ad multos annos!

Budapest, 1916 febr. 10.

Aldírások.

Az üdvözlésre Thewrewk a következő levéllel válaszolt:

Mélyen tisztelt bölcsészettudományi Kar!

Mélyen tisztelt Dékán Úr!

Isten kegyelnéből megértem születésem 78-dik évfordulóját. A mélyen tisztelt Kar e napon oly üdvözlő irattal kegyeskedett engem meglepni, melynél nagyobb kitüntetést a magam részére nem képzelhetek.

Úgy érzem, hogy csak tettettett szerénység szólna belőlem, ha ily magas forumnak rám vonatkozó ítélete előtt meg nem hajolnék. A legmélyebb meghatottsággal meghajlok előtte s a legnagyobb hálával fogadom.

Úgyde annyit mégis méltóztassanak megengedni, hogy működésem sikerét annak a végtelen szerencsének tulajdonítsam, mely mindig kellő milieube juttatott, mint a minő az az egyetemi kar, hol a tudomány éghajlata alatt minden szellemi plánta sikeresen él, növekedik és virágzik.

A valódi élet csupa kisebb-nagyobb munkán alapuló művészet: ezt meg kell tanulni, s ha igaz az, hogy nemo ante mortem beatus, abból az is következik, hogy az életnek nemcsak elejére, hanem végére is kellő gondot kell fordítani.

A mélyen tisztelt Kar üdvözlő irata úgy stilizálja életem fináléját, hogy az mintegy átmenetet képez a sphérák zenéjéhez.

Nem csoda, hogy ez a nagy kitüntetés szívemet annyira megalja, hogy csak könyes szemmel vagyok képes ezt a verőfényes documentumot elolvasni és keblemhez szorítani.

Ime kollégáim barátsága, tanítványaim háladatossága, munkatársaim ragaszkodása s az a végtelen jóindulat, melylyel mindannyian irántam viselkednek.

Fogadják mind testületileg mind egyenként szívem mélyéből fakadó háláérzetem őszinte kifejezését!

Maradok, a míg élek, a mélyen tisztelt bölcsészettudományi karnak híven ragaszkodó tagja, szolgája, barátja

Budapest, I. Lovas-út 18.

1916. márcz. 1.

Ponori Thewrewk Emil.

E megható szavakkal búcsúzott el Thewrewk Emil a magyar tudományos világtól.

— Négy sor magyar vers Klesch Christophorus Dániel latin dissertatiójában. Jena, 1680. Klesch Kristóf Dániel, iglói származású ág. lelkész (1619–1697. Életrajzát l. Szinnyei: *Magyar Írók és Jöcher: Gelehrten-Lexikon*), ki magát «hungarus»-nak írja, Jenában 1680-ban adta ki doktori értekezését, s ebben fordul elő Hegyfalui Asbót János négy magyar üdvözlő sora, mint akkor ez szokásban volt. Klesch e művét Szabó-Hellebrant ismeri, de csak az első részt írja le. A budapesti egyet. könyvtárban meglevén egy példánya, pontos címét adjuk. Ez az Asbót János, kiről szó van, szintén ev. volt s később, mint Thököly Imre kassai prédikátora szerepel. Egyéb munkája nem ismert. Utódai már németül írtak, de az alábbi pár sor szerint maga jól írt magyarul. A szóban forgó mű címe a következő:

Klesch Christophorus Daniel Hungarus. I. N. J. Dissertatio, de jure peregrinantium quam praeside Petro Müllero U. J. D. & Prof. Ord. Ad d. Decembr. publicae ventilationi exponit autor. Jenae, Typis Müllerianis 1680. 4r., 48. l. (hibásan 78. l.) — Ehhez járul együtt kiadva: *Discursus historico-politicus de peregrinatione studiosorum, quem in Academia Argentoratensi sub praesidio Mathiae Berneggeri Prof. Publ. Anno M.DC.XIX. solenniter ventilandum olim proposuit autor Daniel Gruberus, E. Austriac. In terris peregrinandi jucundum, in libris malum, a salute pessimum. Literis Müllerianis. 4r., 4, 48. l.*

A második címlap hátlapján ez olvasható: «Editus hic est discursus in laudatissima academia Argentoratensi ante hos sexaginta annos & quod excurrit, anno nimirum, qui Eteostico sequenti notatus extat: QVI non est hoDle, Cras MInUs aptUs erIt: Jam ob defectum exemplariorum, opuseculi succinctam brevitatem & rerum in eo contentarum utilitatem, plurimorum desiderio, nunc denuò ac quasi hereditario jure vulgatus à Christophoro Daniele Kleschio, Hungaro, Jur. Utr. in Academia Salana cultore praelaudati quondam nobilissimi, jam vero B. Gruberi, è filia unica nepote A. O. R. M.DC.LXXX».

Ez utóbbi műben a szokásos gratuláló versek közt (latin, francia, olasz) a következő négy alexandrin sor olvasható (elöl 4-ik számozatlan lap):

Mi végre hadta-el Kegyelmed hazáját,

Nem fzukség, hogy kérdgyem: Látom föl-tett czéllját

El érte boldogul; ez IRAS bizonylág;

Az Jövevényeknek szép uti tárfafág.

Kegyelmednek, mint Jo-akaro
Uramnak, szereztes minden jot
kivánván, tettem-föl ez verfetskét.
Hegyfalui Asbot János.

Megjegyezzük még, hogy a doktori értekezésnek ugyane tárgyról van egy harmadik része is, melynek címe: *Discursus de optime instituenda in exteris oras peregrinatione*. Hely, év és ny. nélkül. 4r., 24. l. Azonban, hogy ugyanakkor s ugyanott jelent meg, mint a más kettő, bizonyítéka az őrbetűk továbbhaladása. Ez őrbetűk szerint a három mű áll A—P4 ívből: 60 és közből a 2-ikba betett 2, összesen 62 levélből. A 2-ik művet Klesch, mint maga írja, mint Gruber egyetlen leányának fia adta ki, a harmadikról pedig a címlap hátán ez áll: «Manuscriptum hocce absque nomine autoris in bibliotheca suā habuit D. Petrus Müllerus Ictus & Prof. in acad. Jenensis publicus, ac bono publico typis vulgari perimitit.»

Budapest.

FERENCZI ZOLTÁN.

— Adalék a «Hands Schuh» és a Grimmelshausen-féle «szalonnaplopás» magyar tárgytörténetéhez. András Sámuel anekdotagyűjteménye (Elmés és mulatságos rövid anekdoták, melyeket iminnen-amonnan változtatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven kiadott András Sámuel. I. drb. 1789, II. drb. 1790. Bécs), melyre néhány összehasonlító-irodalomtörténeti utalás keretében Katona Lajos hívta fel a figyelmet (*Ethnographia*, XII., 1901. 41. ll.; v. ö. még Szinnyi, Magyar Írók, I. p. 161—2.; Heller B., *Ethnographia*, 1908. 277. ll.), gazdag lelőhelye a nemzetközi anekdota-irodalom népszerű s latin, francia és német feldolgozóktól közvetített vándortárgyainak. Tárgyai között különös figyelmet érdemel az a kis elbeszélés, a mely epigrammatikus rövidséggel sűríti néhány sorba Schiller *Hands Schuh*-jának tárgyát. Magyarnyelvűsége mellett elsősorban az a körülmény teszi becsessé, hogy Schiller költeményével egy forrásból, M. de Saintfoixból merít (*Essais historiques de M. de Saintfoix. A Londres 1765³; a Handschuh tárgytörténetéről v. ö. Zur Stoffgeschichte von Schillers Ballade* cz. cikket, *Euphoriion*, XXI., 1914. 580 ll. és A. Leitzmann, *Die Quellen von Schillers und Goethes Balladen*, Lietzmanns Kleine Texte für theologische und philologische Vorlesungen und Übungen. N. 73. 6., 48. l.). Nem tekintve a bevezetés és befejezés jelentéktelen eltéréseit az egyezés teljes és tökéletes:

Essais historiques sur Paris. I., 174—75. l.

Rue des Lions. Prés Saint Paul.

Cette rue prit son nom du bâtiment et des cours où étoient renfermés les grands et petits lions du roi. Un jour que François I. s'amusoit à regarder un combat de ses lions, une dame ayant laissé tomber son gant, dit à de Lorges: si vous voulez que je croie que vous m'aimez autant que vous me le jurez tous les jours, allez ramasser mon gant. De Lorges descend, ramasse le gant au milieu de ces terribles animaux, remonte, le jette au nez de la dame, et depuis, malgré toutes les avances et les agaceries qu'elle lui faisoit, ne voulut jamais la voir.

András, Anekdoták, II. 319. l., 361. sz.

Már nem kellesz.

I. Ferencz Frantzia király igen szerette az oroszánok viaskodását — — — — — Midőn ezt a játék nézést adatta volna Udvarának, le-éjt egy Dáma a nézőhelyből keztyűjét az oroszánok közi és monda De Lorges szeretéjének: Ha az Ur velem el akarja hitetni, hogy olyan nagyon szeret, mint azt nekem minden nap esküvéssel erőszitti, menjen és hozza fel a keztyűmöt. De Lorges lemeze, felvéve a fene vadállatok közül szerentsén, és visszajöven odaveté a szeme közi a Dámának. A Dáma minden nyájaszkodásának és hizelkedésének nem vala azután semmi foganatja többé; mert ő egészen véget vete az addig való barátságának...

Itt említjük meg, hogy egy másik messzevándorolt anekdota, a «szalonnaplopás», mely Grimmelshausen *Simplicissimu*-ával való kapcsolata révén régóta foglalkoztatja a tárgytörténeti kutatást (l. róla, Zur

Quellengeschichte des Simplicissimus cz. cikkemet, Euphorion XXI., 695. II.) színtelen utat talált András gyűjteményébe. A Tüngerer kezdve (Facetiae 1486 ed. A. von Keller 1874, 95. I. N. 13.) Talitz von Liechtensee trüfagyűjteményének XVIII. századi kiadásáig (Neu ausgeschmückter und vermehrter Kurtzweiliger Räyse-Gespan. Ulm. MDCCII, 311. I. CCVIII. V. ö. Birlinger, Aemania 14, 1886, 253. II.; J. Bolte, u. o. 15, 63. I.; Hans Sachs, Sämtliche Fabeln und Schwänke, ed. Goetze, 2, 440. I.; Volksversteles afgeluisterd aan den Samenloop van de Schelde en den Rupel in de provincie Antwerpen en versameld d. L. Lehembre. Lier 1893, No. 20; Joh. Endt, Sagen u. Schwänke aus dem Erzgebirge. Prag, 1909, 210. I.; C. A. von Blödeau, Palæstra, II., 1908, 61. I.; A. Bechtold, Euphorion, XIX., 508. I.; Trostler, u. o. XXI., 696. I.) ez az anekdota szinte változatlanul száll nemzedékről nemzedékre. András (Anekdoták, I., 248. I., 358. sz.) a Grimmshausenre (Simplicissimus. ed. Kögel, II., 31, 189. II.) következő német feldolgozások valamelyikéből merített. Közvetlen forrásának kétségtelen kizárólagossággal való megállapítását azonban megnehezíti az a körülmény, hogy a feldolgozók kivétel nélkül előzőik szövegének önállótlan másolására szorítkoznak. Az önállótlanágban hű tanítványnak bizonyul András is: «Egy Czigány fel-lópá magát egy városi embernek háza híjára, hogy annak füstös szalonnáját ellopja. Midőn már azon vólna, hogy leemelje, leesék szalonnástól együtt. A zördülésre felébrede a gazda, és gyertyát gyújtá, hogy megnézze. Mikor látná ez(t) a Szeretsen szomszédja, hogy az alatt elébb nem állhat, a markába pökék és kezit a füstös szalonnához surlá, hogy pofáját jobban is befeketítse. Magát ekként mesterségesen is jobban megbarnítván feláll a szalonnával együtt a füstre. A gazda ki-jöven azt kérdé tőle reszketve: Ki vagy? Őn az ördög, felele amaz, és egy szalonnát hozok ide. A gazda bészalada szölván: vidd el a szalonnádat, nekem nem kell.»

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

— Vörösmarty Vén czigányának vihar-képéhez. Az *Athe-naeum* 1837. évfolyamában (II. félv., 34. szám) jelent meg Vörösmartynak romantikus tündérregéje, a *Szél úrfi*. Sejtelmes, fantasztikus történet ez, az öntudatlan természet jelenségeit egyéníti. Van egy elátkozott ugar, a hol a szánta *Ballépés* nevű boszorkány varázsa alatt kóró és tövis alakban tengnek szép leányok. Csodálatos módon esztendőnként egyszer láng lobban Ballépés egyik halállal elpusztult áldozatának az ugaron levő sírja felett s e tűznek életadó hatása van mindarra, a mit megemészt. Így költözik egy sihedernek fiatal, izmos, pezsgővérű alakjába Szél úrfi, a ki eddig öreganya ótalma alatt élt s csak olyan hidegölelésű kisasszonyok körül csapodárkodott, a minők Tavaszillat, Liliompára, Szegfűlég. Egy időben vele tövisből régi szépséges alakjába költözteti az említett *töredelmes szív halmának* tűzcsodája *Cselét*. Együtt elmenekülnek az ugarról, egymásba szeretnek s egy kies völgyben boldogan együtt töltött hat év után Szél úrfi megúnja nejét és gyermekeit s szétnéz kaland után. A sors újra az elátkozott ugarra viszi, a hol öreganya felismeri, magával csalja, majd megfosztja emberalakjától. Szél úrfi keserű megbánást érez és fájdalommal a testiséghez kötött örömek elveszte miatt. Kósza, lenge formájában is visszaroppen boldogságának völgyébe, de házat üresen és feldúlva leli. Kétségbeesése határtalan «...Bőszülten felkerekedett: *rüldgpusztító ordítással* csapa tengerre és földre s míg ott *örült* fájdalom dühében *hajókat súlyesztett*; itt százados *fákat rúnta le töveikből*, tornyokat döntögetett s *elsodrott mindent, a mi útjába esett*... Végre fáradtan s haldoklólag szálla meg egy kertnek lombjain...» Itt megtalálja Cselét és el-lágyul. «Azon *zivatarnyi erejéből*, melylyel szárazon és vizen mindent felforgatott, *nem marada több, mint egy sohajtás*... mely a *megszakadó szívből* emelkedik.»

Ennek a leírásnak olvasása közben a *Vén cigány* egy motívumát halljuk, melyet persze a költemény egészen más kapcsolatban nyújt, mint a mese, de a fantázia útjának és a kifejezés módjának rokonsága eléggé feltűnő:

Tanulj dalt a zengő *zivatartól*
Mint nyög, *ordít*, jajgat, *sír* és bömböl
Fákat tép ki és hajókat tördel
Életet olt, vadat és embert öl.

Kié volt ez elfojtott *sóhajtság*
Mi üvölt, *sír* e vad rohanatban...
— — — — — *tört szív, örült lélek?*

A vihar rajzában e két helyen egyezik: 1. a dinamikai hatás: a föld beszáguldása rohanást, világpusztítás, fák kirántása, hajók tördelése, 2. az akusztikai benyomás: örült üvöltő zajongás, mely olykor sóhajszerű, panaszos vijjogásba megy át. A mese csaknem két évtizeddel régebbi keletű a *Vén cigánynál* s a két mű között tudatos kapcsolatot feltenni felesleges. Mikor a *Vén cigányban* meteorszerűen még lobban egyet a *sírja* szélén álló költő kétségbeesett lelke, ennek mélyéből egy olyan kép is felgyöngyözik, a mely hosszú idő előtt már átsuhant rajta.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

— Az «Orbán süvege» szólás magyarázatához. R. Prikkel Marián a mult esztendő egyik legfigyelemreméltóbb programmértekezésében¹⁾ «föltette az Orbán süvegét (= részeg jó kedvű)» régi népies szó-lásról meggyőzőleg mutatja ki, hogy e kifejezés Orbán napjához (máj. 25) és I. Orbán pápához és vértanúhoz, mint a szőlők védszentjéhez fűződik. R. Prikkel bizonyítékul többek között régi irodalmunkból idéz néhány példát, a melyeket Tolnai ismertetésében egy csomó idegennel szerez meg. Mindezekben, noha a süvegről nincs szó, Orbán mint az italos emberek védőszentje, sőt nem egyben maga is az italnak nagy kedvelőjeként szerepel. Más szentekhez fűződő szólásokban és néphagyományban is széltere tapasztalhatjuk, hogy a védelmezettek tulajdonságai ráragadtak a védőre is, a mi egyébként könnyen érthető.²⁾ Így egészen természetesnek tűnik fel, hogy p. o. Orbánt, a ki az ittas embert pártfogolja, magát is az ital kedvelőjének emlegeti a néphagyomány. Ezek után R. Prikkelnek régi költőinkből kikeresett példáihoz a modern magyar költészetből egy egész verset állíthatunk mellé (bár természetesen sokkal messzebb áll a szóban forgó szóláshoz): Petőfinék egy genre-képét, melynek címe és hőse is: *Orbán* (Pest, 1845.). Az egész — különben nem nagyon jelentékeny vers — nem egyéb, mint pár könnyedén odavetett vonás. Orbán vörösorrú, mogorva férfiú és mértékfölött szereti a boritalt:

Komor, mogorva férfiú
Volt Orbán.
Bár oly vidám hajnal pirult
Az orrán...

Valószínű, hogy e sorokban lefestett tipikus borivónak a mi népi szólásaink Orbánja a keresztapja. Ez a feltevés egyszersmind a vers címét és hőséne névét is magyarázza.

(Orosz harsztér.)

KARDOS LAJOS.

¹⁾ Ismertette Tolnai Vilmos: EPhK. 1916. 592. l. A szólásmód két régi fejtegetője Szirmay Antal és Dugonics.

²⁾ A görög római mythologia tele van rokon példával. Hermes, a tolvajok védője, a mythosz szerint maga is tolvaj, stb.

— Helyreigazítás. Ormai Kálmánnak a Közlöny mult havi füzetében megjelent bírálatába értelemzavaró hiba csúszott be. A 148. oldal (felülről) 26. és következő sorai így olvasandók: «Dsevdet pasa defterdâr pedig nem egyetemes, hanem török történelmet írt. Murad bej befejezetlen török történetéből eddig hét kötet jelent meg...»

— Új könyvek.

Dove, Alfred: Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volkstums. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Jahrg. 1916. 8. Abh.) Heidelberg, 1916. 8-r, 98 l.

A címűl írt könyv az elhunyt Alfr. Dovenak a «deutsch» szó értelmezésére vonatkozó régebbi fejtegetéseit tartalmazza. A «deutsch» szót még Grimm Jakab hangtörténetileg kifogástalanul s kétségkívül helyesen is a got pinda, ófn. diot (= nép)-ből vezette le. E szó jelentésének megfelelőleg aztán a «Theodisca lingua»-t «volkstümliche, volksgemässe Sprache»-nak értelmezte és összefüggésbe hozta a Wulfilánál egyszer előforduló «pindiskô» adverbiummal, melynek a biblia görög szövegében ἔστω; és kimerít meg. Grimm e magyarázatát a germanistika magáévá tette, még pedig nemcsak hangtörténeti szempontból, hanem jelentés tekintetében is. A historikus Dove szembehelyezkedik Grimm felfogásával és azt tartja, hogy a «deutsch» szónak «volkstümlich»-chel, «volksgemäss»-szel való értelmezése elcsúszott. Ennek kimutatására vizsgálja a «piudâ»-val egyenlő genus és ἔστω; szavak jelentését a népvándorlás korában és arra az eredményre jut, hogy az e szavakból képzett adjectivumok jelentése igen sokféle és változó: a «volksgemäss»-en kívül heimatlích, eingeboren, allgemein verständlich, heidnisch, barbarisch, és a nyelvre vonatkozólag vulgär, gemein és roh is. Közben azt fejtegeti, hogy a «piudiskô» adverbium Wulfila alkotása és semmivel sem bizonyítható, hogy a «piudisks» melléknév a gotban meg lett volna. A «deutsch» értelmezése tekintetében Dove szerint csak úgy juthatnánk végleges eredményhez, ha valaki a «genus» fogalmának jelentését a merovingok és karolingok korában beható és kimerítő tanulmány tárgyává tenné, egészen addig a pontig, a mikor György ostiai bíboros püspök jelentésében (786) és a lorchi annalesben (a. 788) először fordul elő a «Theodisca lingua» «deutsche Sprache» értelmezésében. Dove fejtegetései alapján, a melyek más összefüggésben már régebben jelentek meg, Friedr. Kluge az Etymologisches Wörterbuch újabb kiadásában a «deutsch» szó eredeti jelentését már nem «volksgemäss»-gel, hanem «nationalangestammt»-tal jelöli.

Ebhardt, Rolf: Hebbel als Novellist. Berlin, Weidmann, 1916, N. 8-r. 151 l.

A szerző igen alapos munkában Hebbel novelláinak monographiáját adja. Keletkezésük, szerkezetük, motivumaik, a bennük nyilatkozó irodalmi hatások, helyzetük a német novella fejlődésében mind a lelkiismeretesebb tárgyalásban részesül. De legnagyobb érdeme az, hogy ezekben a kezdőalkotásokban is nagy meggyőző erővel felkutatja Hebbel világnézetének, tragikus életfelfogásának világosan kihámozható nyomait. Novelláirók stilbeli vizsgálatánál mintául szolgálhat.

Isel, Edgar: Die moderne Oper vom Tode Wagners bis zum Weltkrieg. (Aus Natur u. Geistesw. 495. sz.) Leipzig, B. G. Teubner, 1915. K. 8-r., 82 l.

A jó nevű szerzőnek a címűl írt füzetben kifejtett nézeteit, bár itt-ott túlozni látszik, jó lélekkel aláírhatjuk. Az 1883–1913 években 71 városban 304 szerzőtől 520 új német operát mutattak be. Az óriási termelésből elenyésző csekély a maradandóbb alkotások száma. Egyik oka ennek a szöveg értéktelensége. Pedig a szöveg fontosságát Glucktól kezdve Mozarttól Wagnerig egyre jobban felismerik. Másik ok a német zene

túl-komoly, szinte tudományos jellege. Wagnert ebben túllícitálni szerinte Straussnak sem sikerült. A német opera-írányról szemben Istel nagy dicsérettel szól a francia-olasz irányról, nevezetesen Bizet Carmenjéről, mely a Bayreuthiól elfordult Nietzsche is annyira megragadta és Verdi Othellojáról és Falstaffjáról, valamint szövegkönyveikről. A nemzeti operák közt helyesen itéli meg Erkel Ferenczet, Lisztet, Dohnányit, de nem említi Hubayt, Zichy Gézát (ki pedig szintén maga írja szövegeit), Mihalovichot stb. Persze, mert, miként az orosz operánál bevallja, csak a Németországban (par excellence Berlinben) színre került műveket ismeri! Az opera jövőjét a német komolyságnak a francia-olasz ritmus- és dallambőséggel való felfrissítésétől, valamint Kelet-Európa szláv zenéjének kiaknázásától reméli. Mert Wagner intőszava: «Kinder, macht Neues — und abermal Neues» ma sem avult el.

w. j.

Lüders, H.: *Die Šaubhikas* (SBAW. XXXIII. p. 698—737.) Berlin, Reiner, 1916. 40 l. 2 M.

Fontos adalék az ind dráma történetéhez. *Pischel* kutatásai után nem lehet kétséges, hogy Indiában a 13. sz. óta irodalmi árnyjáték [Schattenspiel] létezett, a melyet egy régibb — talán még a Kr. sz. előtti időkbe visszamenő — népies árnyjáték előzött meg. Ennek előadói voltak min'len valószínűség szerint a šaubhikák, a kik epikai mythologiai tárgyakat adtak elő s ezeket valahogyan — árnyképek vagy némajátékosok felléptetésével — illusztrálták. Ezek az előadások bizonyynyal előzetes stadiumai voltak az irodalmi drámának, már a mennyiben ez az erősből és mythosból merítette az anyagát: az által, hogy a szót elvették a recitátorától s az eladdig csak taglejtésekkel árgáló alakoknak a szájába adták, létrejött az irodalmi műtéma. Az ind dráma tehát kétfős eredetű: egyrészt a naták művezetéből, másrészt a šaubhikák előadásaiból hajtott ki. — Az elmélet felette megvesztegető.

sch. j.

Müller, A.: *Das attische Bühnenwesen*. Zweiter Abdruck. Gütersloh, Bertelsmann, 1916. 132 l. 2-80 M.

A csinos kiállítási könyvecske négy fejezetben az attikai színi régiségeknek ismertetését adja — röviden, de alaposan, bár a vitás kérdések és a tudományos apparátus mellőzésével, s így elsősorban szakműveltséggel nem bíró szélesebb körű publikum számára készült, de kétségkívül hasznossal forgathatják oly class. philologusok is, a kik a témát nem tették speciális studium tárgyává. A szöveg kétféleképpen (21 ábrával) illusztrálva is van.

sch. j.

Németh, Julius: *Türkische Grammatik*. (Sammlung Götschen.) 1915.

Németh Gyula török nyelvtana a török szövetségeseink nyelve iránt egyre szélesebb körökben megnyilvánuló érdeklődésnek egyik értékes terméke. Oszmanli nyelvtanoknak eddig sem voltunk hiányával, de legtöbbjük azt a benyomást tette az emberre, hogy szerzőjük elégtelen nyelvészeti készletséggel fogott a nyelvtanírás nehéz munkájába s rendszerint még a hagyományos latin grammatikai fogalmak alól sem tudja magát emancipálni. Németh nyelvtana kétségkívül egyike a legjobb, és aránylag kis terjedelme ellenére is még mondattant is ad! — a legértelmesebb török nyelvkönyveknek. Minden során meglátszik, hogy szerzője vörbeli nyelvész, a ki képes arra, hogy a nyelvi jelenségeket elfogulatlan szemmel figyelje meg, s megfigyeléseinek eredményét szabatosan megfogalmazza. A Nyelvtudományi Közlemények legújabb füzetében bőven ismerttettem; e pár sorral csak fel akartam rá hívni az érdeklődők figyelmét. Gyakorlati használhatóságát csak emelni fogja, hogy a Götschen-sorozatban ugyan-csak Németh szerkesztésében Oszmán-török Olvasókönyv és Gyakorlókönyv is meg fog jelenni.

g. z.

Roesnerkinder, Die. Ein Stück Kunst- und Kulturgeschichte aus der altwiener Zeit. An der Hand von Briefen, Tagebuchnotizen und sonstigen Aufzeichnungen zusammengestellt, erläutert und herausgegeben von Dr. Wolfgang Pauker. Wien—Leipzig, F. Tempsky—G. Freytag, 1915. 8-r., 499 l.

A mostanában felburjánzó ál-bicdermeier irodalommal szemben ez a könyv a kor lelkét szöli átja meg a maga közvetlenségében. Egy már kihalt családra vonatkozó levelek és emlékiratok gyűjteménye, a mely korpéppé szélesedik ki. Bennünket a középső száz oldal érdekel legjobban (207—307. l.). Ez *Hermann Neefe* önéletírása, a ki a bécsi és németországi nagyobb színházakon megfutott viszontagságos pályá után Magyarországra került díszletfestőnek. 1835 és 1838 közt a pesti német színháznál van, 1838—1841-ig a Nemzeti Színház díszletfestője, 1840-ben a soproni új színházat is dekorálja; 1846-ban Temesvárott lesz népszerűvé a német színház számára festett díszleteivel. A Nemzeti Színház részére készült dekorációknál hazai, különösen balatoni tájakat használt fel, a melyek — feljegyzése szerint — a hazáját mindenekfelett szerető közönséget nagy lelkesedésre lobbantották. Az említett színházak történetére nézve igen értékes adatokat őrzött meg. Legnagyobb elismeréssel a pesti német színházról szól, a melynek operai előadásai szerinte bármely udvari színházban is megállottak volna helyüket. Itéleteiben annál is inkább megbízhatunk, mert az akkori német színházi viszonyok alapos ismerője. *k. j.*

Schmidt, Max C. P.: Altphilologische Beiträge. Zweites Heft: Terminologische Studien. Leipzig, Dürr'sche Buchhandlung, 1916. 107 l. 1.40 M.

A tartalmas füzet velejében a régiek matematikai terminológiájának van szentelve. Rövid bevezetés után három terminus jó szóba: egy geometriai, egy aritmetikai és egy zenei (ὑποθέσις, summa, ὑπέρη). A téma nem csak a philologus és történész, hanem a matematikust és természetbúvárt is érdekli, miért is a tudós szerző itt-ott elemibb vagy részletesebb tárgyalást enged meg magának, mint ezt a szakember netalán szükségesnek vélné, a mi azonban természetesen mit sem von le műve értékéből. A mondottak megvilágítására néhány (5) ábra is szolgál. *sch. j.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

**Ambrus* Zoltán: Színházi esték. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. [1917.] 8-r., 400 l. 5 K.

Cho'noky Viktor: Kaleidoszkop. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. [1917.] 8-r., 256 l. 4 K.

Czeglédy István: Euripidész Iphigeneja Aulisban cz. tragoediájának hitelessége. Pozsony, 1895, Angermayer-nyomda. 8-r. 33 l.

Czeglédy, Stephanus: De nuptiis-epudio et divortio Romanorum. Vesprimii MCM. Typis Boros et Köves Societatis.

D. Ábrahám Ernő: Csillagok a Tiszában. Budapest «Élet» kiadása. é. n. 8-r., 284 l. 4 K.

Durkheim: A szociológia módszere. Ford. Balla Antal. (Kultúra és Tudomány.) Budapest, Franklin-Társulat, 1917. K. 8-r., 188 l. Kötve 2.40 K.

Erődi Béla: Gyakorlati török nyelvtan. III. kiadás. Budapest, Lampel R., 1917. N. 8-r., 186 l. 4.80 K.

Könyvtár, Olesó. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin-Társ. 16-r. Számonként 30 f.

*1837—1842. *Császár* Elemér: Shakespeare és a magyar költészet. 265 l.

*1843—1847. *Kéky* Lajos. Tanulmányok Arany János epikájáról. 123 l.

Mikszáth Kálmán: A gyerekek. Révai kiadás, é. n. 8-r., 213 l. 3 K.

Mikszáth Kálmán: Az igazi humoristák. Olvasmányok, útijegyzetek, tárcaczikkek. (Sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes.) Révai-kiadás, é. n. 8-r., 156 l. 2.50 K.

**Négyesy* László: Arany. A költő születésének százados évfordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság ajándéka a magyar tanuló ifjuságnak. II. bőv. kiadás. Budapest, Franklin-Társulat, 1917. K. 8-r., 56 l.

Tiedész Béla: Beethoven-Miniature. Budapest, Biró Miklós kiadása, é. n. [1917.] 8-r. 173 l. Ára 4.60 K.

A Zuboly (Bányai Elemér) emlékének ajánlott könyv egyik lírai hangú karczolata («Mária») Petőfi édesanyjáról, Hrúz Máriáról szól, költői hangon, de nem mindenütt kifogástalan ízléssel. *zb.*

Schuchardt, Hugo: Ferdinand de Saussure, Cours de linguistique générale, publié par Ch. Bally et Alb. Sechehaye, avec la collaboration de Alb. Riedlinger. [Libr. Payot & Cie, Lausanne, 1916.] Különnyomat a Literaturblatt für germanische und romanische Philologie 1917. évfolyamából. 4.-r. 4 l.

A nagyevű tudós e nem épen nagy terjedelmű, de rendkívül tartalmas és gondolatkeltő cikkében a maga sajátosan eredeti nézeteinek alapjára helyezkedve — tehát, nicht als einer für viele, sondern als einer von vielen — a nála megszokott mélyenjáró s egyben szellemes módon boncsolja és bírálja az elhunyt nagy francia linguista általános nyelvtudományi nézeteit, jelesül rendszerének alapvető gondolatait [langue = langage minus parole; synchronie et diachronie etc.]. A cikk nem csupán mint az ez idő szerint nehezen hozzáférhető francia munka ismertetése, hanem főleg és elsősorban mint az illustris szerző nyelvtudományi hitvallása is a legnagyobb figyelemre méltó. *sch. j.*

Sík Sándor költeményei. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. 8.-r., 351 l. 5 korona.

Sík Sándor erős lírai tehetség. Tanult költő — egyik ciklusa Homerosból veszi a tárgyát — de klasszikus műveltsége alatt nagy temperamentum forrong. Esztéta lélek, kinek elfojtott individualizmusa askéta világnézetben és szociális érzésekben olvad föl. Költészetének egyéni hangja az életigenlő páthosz, melyet azonban sokszor fájdalmas melancholia szaggat meg. Utóbbi — főleg az 1908—12. évekből való — versei vel egészen modern költőink irányába tartozik s «új csodák»-ról és a «szépség szomorúságáról» énekel látomásokat, «ködös vizek fölött», szimbolikus képzettel. Kedvelt romantikus szimbóluma a tenger és a hajó. A kötetben általában igen különböző fajta versek — mintegy nyolcz év termése — gyűltek össze. Balassi-vers, a Széchenyi-óda stílusa, a Buda Halála alexandrinusai, Mignon változat, horatiusi strófák és kiötvözött szonettek egy csoportban, istenkereső himnuszok után bűnös zsoltárok, virtuóz formatechnika, pattogó verslábak mellett csupán belső ritmusú versek, szabadjára csesztett dithyrambosok. Jó zamatú, néha archaizáló nyelvében a kuruczos hang ácsap a legszélsebb modern irányba és — bár az ember marad a régi — a szó néha betűszerint az Adyé lesz. Hagyományos fordulatok mellett újszerű összetételek, merész, de érdekes jelzők, dekadens jajok, költőszók főnévül használata váltják föl egymást és a komplikált keresettség megfér a modern ízlésű primitív hanggal. Nyelv-készsége főleg a misztikus hangulatok megéreztetésében szuggesztív hatású. Háborús páthosza — mint a przemysli Gyónié — egyéni hang, nem az a hamis páthosz, a mely oly művésztelenül zúgott sokaknál, a kik egyszerűen átvették és a mai korra alkalmazták a Petőfi szókészletét. Gondolatvilága egyébként nem nagy terjedelmű, de színekben gazdag. A verskötetet műfordítások zárják be a zsoltárokból, egy háziénekekből (Stabat Mater stb.) és Szt. Ferenczből. *zb.*

Szelényi Ödön: Egy érdemes régi magyarhoni pedagogo-teologus [Liedemann Sámuel, 1767—1837]. Különnyomat a «Teológiai Szaklap» 1917. évi 1. számából. 8.-r., 23 l.

Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften, herausg. von G. Heinrich. V. Jahrg. (1916. 17), 1. Heft. (Megjelenik évenként 4 füzetben, előfiz. ára 20 M. = 24 K.)

*Weber Arthur: A szepesi nyelvjárástanulmány története. (Német Philologiai Dolgozatok. XIX.) Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1916. N. 8.-r., 50 l. Ára 1:50 K.

Hivatalos nyugtázás

az 1917. évi január hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Alapítvány: Dr. Radó Antal 200 koronát.

Rendkívüli tagdíj 1916-ra: Székely K. — 1917-re: Baranyai M., dr. Heinrich A., Nyári I., Székely K. — 1918-ra: Baranyai M. — Összesen 36 korona.

Rendes tagdíj 1912-re: dr. Kiss F. 5 K. — 1913-ra: dr. Kiss E. 5 K. dr. Simai Ö. 5 K. — 1914-re: dr. Hómeri B. 2 K 20 f, Kisses L. 8 K 80 f. — 1915-re: dr. Csűrös F. 5 K., Kardos L. 1 K 20 f, Kőrösi S. 5 K, dr. Láng M. 6 K, Rácz L. 3 K 20 f, Nemes K., Szider G. K., Vézner K. — 1916-ra: dr. Acsay A., dr. Blau L., Boros K., dr. Csűrös F., Fülöp S., dr. Horváth Gy., Jacobi K., Kampf J., dr. Lérg M. 2 K, dr. Lukinich I., dr. Philipp K. 5 K, Posch Á. 5 K, Rácz L. 1 K 80 f, Rézsa D. 50 f, Simay V. 2 K, Szkunzevics K., Szőke A., dr. Thienemann T. 2 K 50 f, dr. Tihanyi G., Vácz J. 6 K 50 f, Vézner K. — 1917-re: dr. Acsay A. 5 K, dr. Appenyi S., dr. Bajza J. 6 K, dr. Baros Gy., Bazsó L., Bán J., Bortó J., Borsodi M., Borsos K. 2 K, Bosnyák P., Bujár K., Burián J., Buzéssy Á., Buzza V., dr. Cserép J., Cséfalvay N., dr. Csűrös F., dr. Dombi M., Déczy I., Einzig M., dr. Eisler Mátyás, dr. Erdélyi P., dr. Erdődi B., Farikas L., Fekete E., dr. Garda S., dr. Gärtner H., dr. Gulyás I., Gulyás J., Halász Boriska, dr. Hanuy F. 2 K, Hechelein K., dr. Heller B., dr. Hollaender R., Huszti J. 2 K, Ircze I., Istvánffy P., Jacobi K. 5 K, Jánosi B., dr. Kardos Gy., Karsai E., Kálmán P., Kálovics A., Kárpiss J., Kelemen B., dr. Komercs L., Király L., Kiss A., dr. Kocsis L., dr. Komorczy G., dr. Kovács L. Jászóvár, Kulesár E. 5 K, Kurbély L. V., Kürschák P., Lakatos V., dr. Latzkó H., dr. László M., dr. Lindenschmidt M., Liska J., Liszy M., dr. Lovas E., dr. Lukinich I. 7 K 50 f, dr. Madzsar I., Marót K. 1 K, Marton L., dr. Melich J. 5 K., Mészáros G., Mohr M., Moravszky F., Mörce E., dr. Nagy Zs., Németh R., dr. Névery J., Pais D., Panyik-Tóth L., dr. Pap Illés, dr. Pap K., dr. Papp L., Peczina E., dr. Perepatits I., Posch A., Prácer A., dr. Réthi Prikkel M., Radlinszky J., Rajka L., dr. Ralbovsky E. P. 5 K, Ranschburg V., dr. Reibner M., Rózsa D. 1 K, Schmidt F., dr. Siegescu J., Simay V. 5 K, Sücs P., Struch B., Szabó E., Szalay G., Szántó K., Szigeti I., Szigetvári I. 9 K, dr. Szimanyi F., Szombach G., Szőke A., Szűcs I., Szűts F. 5 K., dr. Tihanyi M., dr. Tóth K., Tresz M., Vayer L., Vácz J. 3 K 50 f, dr. Viciariar L., Vézner K., dr. Wagner L., dr. Wargha S., Weber A. 10 f, dr. Werner A., Zienál A., dr. Zoltvány I. — 1918-ra: dr. Bajza J. 4 K, Fest S. 50 f, dr. Hanuy F. 13 K, Kálmán P. 2 K, Kálovics A. 5 K, dr. László M. 5 K, dr. Melich J. 5 K, Szűts F., Vézner K. 5 K. — Összesen 1350 K 30 fillér.

Előfizetés 1917-re: Aszódi evang. főgimnázium, Bajai ciszterciateri főgimnázium 13 K 50 f, Beregszászi áll. főgimnázium 13 K 50 f, Békéscsabai evang. főgimnázium, Budapesti Eötvös Kollégium, Budapesti I. ker. főgimnázium 13 K 50 f, Budapesti Jurányi-utcai felsőkercs. iskola 14 K 68 f, Budapesti II. ker. főreáliskola 13 K 50 f, Budapesti III. ker. főgimnázium 13 K 50 f, Budapesti IV. ker. főreáliskola, Budapesti városi nyilv. könyvtár 13 K 40 f, Budapesti kegyesr. di. főgimnázium, Budapesti Képviselőház könyvtára, Budapesti V. ker. áll. főgimn. ifj. könyvtár, Budapesti V. ker. főreáliskola, Budapesti Norbertin., Budapesti ciszt. r. hittudom. és tanítóképzőintézet, Budapesti Class. philol. semirarium 13 K 50 f, Budapesti X. ker. Elnök-utcai főgimnázium 13 K 50 f, Curgói ref. főgimnázium, Ceglédi áll. főgimnázium 13 K 50 f, Debreczeni állami főreáliskola, Debreczeni kegyesr. di. főgimnázium, Debreczeni egyetemi class. philologiai semirarium 13 K 50 f, Debreczeni ref. főiskolai anyakönyvtár 13 K 50 f, Debreczeni ref. leánygimnázium, Dési főgimnázium, Döme Károly 13 K 50 f, Egri állami főreáliskola, Esztergomi főgimnázium, Fehértemplomi áll. főgimnázium 13 K 50 f, Fiumei áll. főgimnázium, Fogarasi áll. főgimnázium, Günsberger Lajos 13 K 50 f, Gyénki ref. főgimnázium, Győri áll. főreáliskola, Huszár István 13 K 50 f, Ipolyági áll. főgimnázium 13 K 50 f, Jászóvári premontrei kanonokrend 13 K 50 f, Kalocsai Jézusárasági kollégium, Kaposvári áll. főgimnázium, Kassai főreáliskola 13 K 50 f, Kecskenéti főreáliskola 13 K 50 f, Kerschner Eduárd 13 K 50 f, Keszthelyi kath. főgimnázium, Kisujzállási ref. főgimnázium, Kolozsvári áll. felsőbb leányiskola 13 K 50 f, Kolozsvári tanárképzőintézet, Kolozsvári ref. kollégium, Kolozsvári unitárius kollégium, Komáromi bencés főgimnázium 13 K 50 f, Körmöczbányai áll. főreáliskola, Kunszentmiklósi gimnázium

zium, Liptószentmiklósi áll. főgimnázium, Losonezi áll. főgimnázium 13 K 30 f, Lőcsei főreáliskola 13 K 50 f, Magyaróvári kegyesrendi főgimnázium, Marosvásárhelyi közművelődési ház könyvtára 7 K 50 f, Máhr Árpád 40 K 50 f, Mezőtúri áll. felsőbb leányiskola, Mezőtúri ref. főgimnázium, Miskolczi kir. kath. főgimnázium, Nagybányai áll. főgimnázium 13 K 54 f, Nagykanizsai kath. főgimnázium 13 K 50 f, Nagykőrösi ref. főgimnázium, Nagyszombati közs. polgári fiúiskola, Nagyszombati érseki főgimnázium, Nagyvárad áll. főreáliskola, Nyitrai róm. kath. főgimnázium, Pancsovai áll. főgimnázium 13 K 50 f, Pannonhalmi könyvtár, Pápai ref. főgimnázium, Pápai kath. főgimnázium, Polatsek-féle könyvkereskedés 27 K, Pozsonyi főreáliskola, Rózsasági kath. főgimnázium, Sarajevói Magyar Középiskola igazgatósága, Sárospataki ref. főiskola 13 K 50 f, Séllei Péter, Soproni bencés főgimnázium, Stein János 27 K, Sümegi áll. reáliskola, Szakolezai kir. kath. főgimnázium, Szarvasi evang. főgimnázium, Szatmárnémeti ref. főgimnázium, Szászvárosi ref. Kun-kollégium, Szegedi Somogyi-könyvtár 13 K 50 f, Szentesi áll. főgimnázium, Szentgotthárdi áll. főgimnázium, Székelyudvarhelyi róm. kath. főgimnázium, Székesfehérvári ciszt. rendi főgimnázium, Szolnoki áll. főgimnázium 13 K 50 f, Szombathelyi prem. főgimnázium tanári könyvtára, Tatai főgimnázium, Toldi Lajos 13 K 50 f, Trencséni felsőbb leányiskola, Ungvári kir. kath. főgimnázium 13 K 50 f, Váci kegyesrendi főgimnázium, Verseczi áll. főreáliskola 13 K 50 f, Zalaegerszegi főgimnázium 13 K 50 f, Zentai főgimnázium, Zirci apátsági könyvtár, Zombori áll. főgimnázium 13 K 50 f. — **1918-ra** : Marosvásárhelyi közművelődési ház könyvtára. — Összesen 1548 K 92 f.

Jegyzet. A Dr. Ácsay Antal neve alatt nyugtázott 1916. és 1917. évi 10 és 5, összesen 15 kor. tagdíjakat nem ő, hanem a Budapesti Barcsay-utcai állami főgimnázium fizette 1917. évi előfizetési pénzként.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,
I. ker., Krisztina-körút 67. sz., II. 15.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

BENEDETTO CROCE

AZ ESZTÉTIKA
ALAPELEMEI

Fordította

FARKAS ZOLTÁN

Ára kötve 2 korona

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE

Fordította

Dr BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

Dr CZIRBUSZ GÉZA

AZ EMBER GEOGRAFIÁJA

Az anthropo-geografia II. része.

Ára 3 korona 40 fillér

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADEMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1917.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Főster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendő. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

DARKÓ JENŐ: A veszprémi apácza-monostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról (I. közl.)	257
TROSTLER JÓZSEF: A Bánk bán német tárgytörténetéhez	272
RÉTHEI PRÍKKEL MARIÁN: A régi magyar énekmondók	277
FEHÉR GÉZA: Megjegyzések a Theophanes Continuatus néven ismert történeti mű keletkezéséhez (II. közl.)	288

HAZAI IRODALOM.

Vári Rezső: Történeti intézetek Rómában. CZEBE GYULA	297
Schiller Frigyes: Stuart Mária. Szomorújáték. Fordította Radó Antal. BERDE MÁRIA	298
Benedetto Croce: Az esztetika alapelemei. Fordította Farkas Zoltán. KRISTÓF GYÖRGY	301
Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705/1867. A magyar nemzeti múzeum könyvtárának címjegyzéke. V: Hírlapok és folyóiratok 1867-ig. JAULUSZ ILONA	302

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia. HORNVÁNSZKY GYULA	304
Matthias Murco: Das serbische Geistesleben. SZEGEDY REZSŐ	306
Enrico Cocchia: Introduzione storica allo studio della letteratura latina. RÉVAY JÓZSEF	308
H. A. Korff: Voltaire als klassizistischer Autor im literarischen Deutschland des 1. Jahrhunderts GRAGGER RÓBERT	310
Paula Scheidweiler: Der Roman der deutschen Romantik. SZENTIRMAY GIZELLA	312
Bruno Voelcker: Die Hamlet-Darstellungen Daniel Chodowieckis und ihr Quellenwert für die deutsche Theatergeschichte des 18. Jahrhunderts. ZOLNAI BÉLA	314

VEGYESEK.

Verseghy Ferencz három költeményeinek forrása. FEST SÁNDOR	316
Addenda ad «Homerus Comparatus III.» MARÓT KÁROLY (II. közl.)	318
Gróf Bethlen Imre színműve. PERÉNYI JÓZSEF	320
Új könyvek	323
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	324
Pótlás a program-értekezések lajstromához	325
Doktori disszertációk 1916-ban	326
A Budapesti Philologiai Társaság tagjainak száma	327

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuel**hez (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül történik.

A VESZPRÉMI APÁCZAMONOSTOR ALAPÍTÓ-LEVELÉNEK 1109.-i MÁSOLATÁRÓL.

Mióta Pray és Szerdahelyi ma már teljesen elavult kiadásai ráterelték a figyelmet az első szent királyunktól eredő alapító-leveléi görög szövegére, ez a szöveg a maga összes tulajdonságaival és járulékaival együtt valóságos «crux interpretationis»-ává vált a hazai történeti, philológiai és nyelvészeti kutatásoknak. Bár Gyomlay átírása és fordítása¹⁾ alapján elég jól értjük a múzeumi példány szövegét s Hóman²⁾ óta teljesen tisztázottnak tekinthetjük e példánynak az országos levéltárhoz való viszonyát is, mégis ez oklevél egyes helyeinek értelmezése, létrejövetelének körülményei, valamint az általa tanúsított apácza-zárda eredete és milyensége felől súlyos kétségeink voltak s hol a «non liquet» pusztaságát jártuk, hol pedig a szétágazó vélemények sűrű erdejében találtuk magunkat. Ilyen körülmények közt természetesen, hogy a legnagyobb érdeklődéssel és várakozással fordulunk minden olyan mozzanat felé, a mely azzal biztat, hogy bennünket e szorult helyzetből kivezet. Czebe Gyula legújabban megjelent terjedelmes értekezése³⁾ egyenesen ezzel a törekvéssel lép fel. Nagy apparátussal végzett bizonyítás alapján hajtja végre a gordiusi csomónak egy csapásra való kettévágását, melynek eredménye ebben a két tételben foglalható össze: 1. az 1109.-i oklevél görög szövege nem hű másolata a Szent Istvántól kiadott eredetinek, hanem egy szinte teljes egészében átdolgozott mű, 2. ezt az átdolgozást egy szicíliai-délitaliai kancelláriai formulákban járatos görög anyanyelvű «író» (! l. 114. l. értsd: írástudó) végezte. Ezen eredményekhez Czebe az oklevélnek palæographiai, nyelvi és diplomatikai szempontból való beható elemzése után jut el s komoly kísérletet tesz arra, hogy beállítsa ez oklevelet oda, a hová már régen kellett volna, t. i. a maga oklevél-történeti környezetébe. Már ezért is, de következtetéseinek új és szinte meglepő voltánál fogva is a legnagyobb figyelemre érdemes ez az értekezése. Mindenképen megokolt tehát, hogy egy rövid ismeretetés terjedelmén túlmenve, külön cikkben adjunk számot azokról a

¹⁾ Szent István, veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XVII. 8. Budapest, Akadémia, 1901.)

²⁾ A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. Turul, 1911. évf. 123 s k. lk.

³⁾ A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. (Érték. a tört. tud. köréből, XXIV. 3. Budapest, Akadémia, 1916.)

benyomásokról, melyeket ennek a tüzetes vizsgálatokra támaszkodó és következményeiben igen súlyos eredményeket kínáló munkának az olvasása közben nyertünk.

A bevezetés után első helyen közli az oklevél szövegének kritikai megállapítását. Ezzel közel másfélszázad mulasztását igyekszik helyrehozni, mert ennyi ideig kellett várnunk, a míg ezt megkaptuk. A nyújtott szöveg, nem tekintve egyes coniecturákat, általában véve helyesen van megállapítva. Apparatus criticusáról meg kell jegyeznünk, hogy nem elég következetes. Az oklevél orthographiai hibáit általában véve hallgatólagosan javítja ki s az apparatusban nem közli, kivéve ezt az egyet: 12. s. *συστείχη*. De akkor miért nem a többit is vagy megfordítva? Tőle, a ki az orthographiai sajátságokból fontos következtetéseket von le, elvártuk volna, hogy valamennyit közölje. Közölnie kellett volna az 1. s. *χρά* írását is, a melyet én pl. nem *χράλ*-nak, hanem *χράλης*-nak olvasnék, összevágólag a magyar szent korona ismert feliratával: *πιστός χράλης Τουρκίας*.¹⁾ Ekkor pedig a *χρά*^λ-t folyóírásbeli rövidítésnek veszem [v. ö. *τῷ* = *τυχόν*, *τῷ* = *τέλος*, *τῷ*^{ex} = *τέχνα* stb., vagy pl. Steffens, Proben, 12. l. 12. s. *τοῦ μέγα* (= *μεγάλου*)]. Nevezetes változtatásokat eszközöl a szövegen néhány világosan hagyományozott *τοῦ*-nak *τού*-ra való javításával a következő helyeken: *εἰς τοῦ Πωλοσνίκου* (8. s.), *εἰς τοῦ Παταδί* (9. s.), *τοῦ νησὶν τὴν ἀρίαν Τριάδα* (9. s.), *καὶ τοῦ Μάμα καὶ τοῦ Σάνδρου καὶ τοῦ Κνήσα καὶ τοῦ Τζιτουμ καὶ τοῦ Σάματ καὶ τοῦ Παδροῦγου καὶ τοῦ Ζαλέσι καὶ τοῦ Γριντζάρι*. (10–11. s.) Szerintem semmi szükség sincs arra, hogy a *τοῦ* genitivus helyébe az *o > u* hangváltozás alapján létrejött *τού* acc.-t (= *τό*) iktassuk. Az összes helyek ugyanis kitűnően érthetők a hagyományozott formában s igazolhatók oklevelekből vett, párhuzamos helyekkel. A két első esetben az előbbiekből könnyen odagondolható *τὸ χωρίον* szó ellipsisével van dolgunk, mely jelenség ősrégi a görög nyelvben (v. ö. pl. Homerosnál: *εἰς Ἰδίαο*, és *Ἀθηναίης*, és *Πριάμοιο* stb. Herod. V. 51: *εἰς τοῦ Κλεομέ-νεος* stb. 1. Kühner-Blass, AGDG³, II, 1, 268.).²⁾ Kimutatható középgörög oklevelekben is, pl. a Comes Palatinus Ricardus Orsini által 1262.-ben kiadott, nagy terjedelmű oklevélben, mely a kephalleniai püspökség birtokait erősíti meg: *ἑτεροὶ κῆποι δύο εἰς τοῦ Βλάδου μοδίων ἀς*. (odagondolandó *τὸ χωρίον*, l. Miklosich-Müller, Acta et diplomata, V, 2, 35. l.), továbbá Michael Palaiologos császárnak a chiosi Szűz Mária-monostor birtokait megerősítő, 1259.-ben kelt oklevelében: *τὰ χωράφια τῶν Παρπάντων τὰ διαχειρέμενα εἰς τοῦ Ἀρογέυτου καὶ εἰς τὸ χωρίον τὸ Πινοῦς*. (kiegészítendő a következőkből

¹⁾ A mint Hóman i. é.-ből látom (125. l.), már Hevenesi Gábor *χράλης*-nak írta át e szót a maga másolatában, mely a XVII. sz.-ban készült (Collectio Hevenesiana, tom. X. p. 173.)

²⁾ Az újgrammatikus iskola (Brugmann, Gr. Gr.⁴ 452.) itt nem is vesz fel ellipsist, hanem a genitivust localis casusnak tekinti, melyhez csak később járult hozzá a praepositionalis támasz. Ez igaz lehet egyik-másik ókori példára nézve, de a középkori falúnevek határozottan genitivus possessivus-i értelműeknek látszanak, melyeknél, mint a további példákból látni fogjuk, maguk a görögök is érezték az ellipsist.

τὸ χωρίον, l. Mikl.-Müller, AD, V, 2, 12. l.).¹⁾ Nem állhat meg Czebének az az érve sem, hogy a Παταδί forma sohasem (!) lehetne genitivus. -i (-ης) végű genitivus garmadával található a mai újjörög köznyelvben, különösen személy- és tulajdonneveknél, de közneveknél is (τοῦ γατζί, καρaboκύρι, Κατζιδάκι, Δραγούρη stb.). Igaz, hogy ezek mind himneműek s nom.-uk -s-ra végződik. De vajjon nem lehetne e a mi esetünkben is egy ὁ Παταδῆς nominativusra gondolni? Nem lehetne-e ezt úgy felfogni, mint annak a személynek a nevét, melyről a falú el volt nevezve? Τὸ χωρίον τοῦ Παταδί = Patadi (Fotudi, Fadd) falva? Ὁ Παταδῆς éppen olyan nominativus lenne, mint ὁ μελεξ-δῆς, melyet általában nagyon helyesen Melegdi személy-, ill. tulajdonnévvel magyaráznak. Abban a tekintetben pedig, hogy megegyeznék-e a középgörög nyelvhasználatnál valamely falúnak egy személynév genitivusával való megnevezése, hivatkozhatunk a fentebbi példákra, hol τοῦ Βλάδου, ill. τοῦ Ἀρογέουτου stb. alig lehet egyéb, mint egy Βλάδος, ill. Ἀρογευτος stb. személynévnek a genitivusa. A már említett Orsini-féle oklevél is valósággal hemzseg olyan személynévi genitivusoktól, melyek tulajdonképpen telkek, szántóföldek megjelölésére szolgálnak; ezek közt fölös számmal fordulnak elő éppen az -i végű genitivusok (χωράφιον τοῦ Κολυμπητῆ τοῦ καλούμενον Mikl.-Müller V, 2, 47. χωράφιον τοῦ καλούμενον τοῦ Βελόνῃ u. o. 48. χωράφιον τοῦ Στρίπη u. o. 50. ἕτερον χωράφιον τοῦ Τριπόδι u. o. 52. χωράφιον τοῦ Καλοκαῖρι u. o. 62. stb. stb.) Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy ilyen -i gen.-okul tekintendők az oklevelünkben előforduló τοῦ Ζαλέση és <τοῦ> Γριντζάρι is, melyek a latin fordításban Serlous és Grincear alakban vannak hagyományozva.²⁾ A szónévi i tehát aligha tekinthető egyébnek, mint görög gen.-i formának egy -is (-ης) végű nom.-hoz, melyet az oklevél fogalmazója úgy értett, mint annak a személynek a nevét, melyről a falú el volt nevezve.³⁾ De még abban az esetben is, ha e neveknél nem lenne szabad egy személynév gen.-ra gondolnunk (a mit én nem hihetek), még akkor sem lenne helyes teljesen

¹⁾ V. ö. még a következőket: οἱ πάροις ..., οἵτινες καὶ προσκίε[νται εἰς] τὰ χωρία, τὸ τε Νεοχωρίον, τὸ τοῦ [Λαγω]πατρίου, τὸ Ῥεπανίδιον, τὸ Πτέριν καὶ τὸ τοῦ Ζουμ[α]τῆ (egy 1336-ból való császári oklevélből, közölve Mik.-Müll. VI. 3., 254—5.). A patmosi kolostor lemnosi birtokainak XIV. sz.-i felsorolásában a lemnosi falvak így vannak felemlítve: εἰς τὸ Πτέριν, εἰς τὰ Καταλύμματα, εἰς τὸ Φρυγάνιν, εἰς τοῦ Βαβαζᾶ, εἰς τοῦ Βούζη, εἰς τοῦ Χαχρούλη stb. (Mikl.-Müll. VI. 3. 256—7.)

²⁾ A Grincear név a magyarban is lehetett családnév, legalább erre következtethetünk a XIV—XV. sz. okleveleinkben nagy számmal előforduló példákbl: Mathe Gherencher, Petrus Gerencher, Georgium dictum Gerencher, Nicolaus Gerencher, Valentino Gerencher stb. (l. Magyar Oklevél-szótár, s. v. gērēncsér). Oklevelünk τοῦ Πζδρούγου alakjában is egy családnév (v. személynév) gen.-át kell keresnünk a latin renovatio tanúsítása szerint (filius Podruc).

³⁾ Ez a föltevés nem érinti azt az elméletet, melyet Melich (A tövégi magánhangzokról, Magyar Nyelv, 1910. évf. 152. s. k. lk.) tett nagyon valószínűvé s a mely szerint e szókból az -i eredetileg a tőhöz tartozott s később lekopott. Ζαλέση, Γριντζάρι és Παταδί akkor is lehetnek gen.-ok a *Ζαλέσης, *Γριντζάρις és *Παταδῆς nom.-okhoz, ha a magyarban tövégi -i-vel hangzottak, épúgy, mint a fenti példákban Βελόνῃ a Βελόνης-hez, Τριπόδι a Τριπόδης-hez stb.

elzárkózni azon lehetőség elől, hogy itt szó lehet esetleg egy neutrum gen.-áról is. A modern pontusi dialektusban — tudjuk — neutrumok is mutathatnak fel a gen.-ban *-ι* végződést (τὸ σακκί gen. τὸ σακκί stb. l. Thumb, Handb. d. neugr. Volkssprache², 58. l.) s ez a körülmény óvatosságra kell, hogy intsen bennünket.

A τοῦ νησὶν τὴν Ἀρίαν Τριῶδα kifejezésben is egészen jól magyarázható a genitivus. A szónévi *-ν* a νησὶν-ben, melyről Czebe kételkedés nélkül vallja (29. l.), hogy nem lehet sing. gen., igazolható egykorú oklevelekből. Én itt csak az előtte is jól ismert, 1053.-ban kelt magánoklevélre hivatkozom (közölve Trinchera, pp. 49—51. facsimilejét l. Steffens, Proben, 12. l.), melyben kétszer egymásután előfordul világosan kiírva: ἀπὸ τοῦ ρυάχειν (16—17. sk.). Hogy itt a τοῦ nem tekinthető acc.-nak (= τοῦ), azt bizonyítja egyfelől az, hogy az ἀπὸ prap. ez oklevélben az esetek túlnyomó többségében gen.-al kapcsolódik (ἀπὸ τῆς φούρκας, ἀπὸ τῶν κορυμνῶν, ἀπὸ τοῦ ἀτζου, ἀπὸ τοῦ ἀρχτροῦ, ἀπὸ τοῦ κεραμίδι), másfelől pedig az, hogy a τὸ név- elő, valahányszor praepositíós kifejezésekben kétségtelen acc.-ként van használva, mindig τὸ nak (és nem τοῦ, vagy τοῦ-nak) van írva (εἰς τὸ σήφωνα, εἰς τὸ ρυάχειν kétszer is, 16—17. sk.). Az ἀπὸ τοῦ ρυάχειν gen. alak igen tanulságos azért is, mert mutatja, hogy középgörög vulgaris szövegekben találkozunk olyan *-(ν)* végű neutrumokkal, melyek a gen.-ban ugyanolyan végződést mutatnak fel, mint a nom. és acc.-ban, eltérőleg a mai újgörög népnyelvtől, hol általában véve ilyenkor az *-ου* végződés szokott fellépni a gen.-ban (μάτι, ματιοῦ; παιδί, παιδιοῦ stb.).¹⁾ Ez a végződés különben előfordul középgörög oklevelekben is s hogy csak egy példát említek, a τοῦ ρυάχειν mellett megtalálható a τοῦ ρυαχίου is egy délitáliai oklevélben (Trinchera, p. 108. az 1117. évről). A két forma tehát vegyesen használtatott egymás mellett ezen a területen. Ime milyen jó volt óvatosságunkat kifejezni az elébb Czebe apodiktikus nyilatkozatával szemben, a ki szerint az oklevelünkben álló Παράδι sohasem lehetne genitivus!

A mi a τοῦ νησὶν értelmét illeti, ezt nem gen. partitivusnak venném Gyomlayval (i. m. 19. l.), hanem inkább attributivusnak, mint ἔκπωμα ξύλου, τράπεζα ἀρχυρίου stb. A τοῦ νησὶν τὴν Ἀρίαν Τριῶδα tehát annyit jelentene: a szigetből álló (vagy: szigeti) Szentháromság (birtok). Gen. part.-ra azért nem gondolnék itt, mert a latin renovatio szerint szent István az egész szigetet odaajándékozta a monostornak, s nem csupán annak egy részét (dedit etiam *insulam* in Sild., 10—11. sk.)

¹⁾ Hogy ez az alak nem áll egyedül, annak bizonyítására álljon itt még néhány példa: τὸ ἐχην ἐπουσαν ὁ μοναστήρι τοῦ αὐτοῦ χωράφι (ut monasterium possideat ipsum territorium) Trinchera 100 (1114-ből); καὶ ρίξι εἰς τὴν πόδι τοῦ χωράφι (et iungitur cum inferiori parte territorii) Tr. 118 (1121-ből); εἰσὴν δὲ πελορισμὸς τοῦ αὐτοῦ χωράφι (terra... his autem finibus comprehenditur) Tr. 119 (1122-ből); καὶ κοίτε τὴν ἀμπέλιν ταύτην μετὰ χοραφίου ἐπάνω του γεφειρῆς (sita autem est haec vinea cum territorio supra pontem) Tr. 143 (1130-ből); καὶ ἀναβαινέι τὸ ριάκι ἕως τοῦ λίθων μέγα τὸ ριάκι (et ascendit rivus usque ad saxum magnum rivi) Tr. 84 (1099-ből). Ezen oklevelek hajmeresztő orthographiájából és mélyen vulgáris szerkezetéből is elég világosan kitűnik, hogy oklevelünk τοῦ νησὶν alakja a legalacsonyabb vulgarismusok közé számítandó mindazok között, a melyek csak benne előfordulnak.

A nevek összegezésénél használt τῶ-k (τοῦ *Μάμα* stb.) éppen olyan elliptikus genitivusokat vezetnek be, mint a τῶ *Παλασίνχου* és τῶ *Παταδί* eseteiben, t. i. mindenfélé odagondolandó: τὸ *χωρίον*. Ne zavarjon meg bennünket az, hogy a *Σαράβρουεν* elől két ízben is elmaradt a τῶ és hogy az 5. sorban a *χωρίον* után a falú-név nom.-ban van közölve (τὸ *Σάμταγ*); oklevelünkrol jól tudjuk — s ezt Czebe is többszörösen bizonyítja, — hogy nem nagyon következetes a mondatnani szerkezetek használatában. Még a nyelvi tekintetben sokkal szigorubb és irodalmi színvonalon álló bizánczi császári oklevelekben is találunk a mi oklevelünk említett eseteihez hasonló ingadozásokat. Így pl. Michael Palaiologos 1259.-ben kelt megerősítő oklevelében (Mikl.-Müll. V, 2, 12) a μετόχιον-ok neveit a constructiók eme tarka összevisszaságában találjuk egymás mellett: μετόχιον τὸ *Συκέου*, μετ. τῶν *Σιδερούωντων*, μετ. τὸ *Καρδαμύλιον*, μετ. ὁ *ἄγιος Γεώργιος* stb. A τὸ *πέραμα τοῦ Σομβάτου* kifejezés kétségtelenül kezeskedik arról, hogy oklevelünk fogalmazója ismerte a gen. appositivus használatát elnevezésekben, τὸ *Σομβάτου* kétségtelenül a rév neve és ime gen.-ban áll. Ugyiszintén azon sem szabad fennakadnunk, hogy a τῶ-k után álló falúnevek nincsenek mindenütt genitivusi végződéssel ellátva. A görög fülre nagyon idegenül hangzó tulajdonneveknél az oklevelek szerkesztői meg sem kísérlék a görög esetvégzésekkel való ellátást, hanem az ilyeneket egyszerűen indeclinabileként kezelik (l. pl. Cusa, I diplomai, p. 3. ὁδοῦμὲν ἀδελφὸς μελλέx, ἀβδεραχμὲν νίδς ἄχμετ; p. 118, σίηνον χειρὸς σιτελχιουὺ ὄνγατρὸς χάιτ σεοούτ. Itt még névelők sem jelzik a gen.-t!)

Ha így a Czebe ajánlotta coniecturákat (τοῦ a τῶ h.) kiküszöböljük s a hagyományt visszaiktatjuk a maga jogaiba, akkor jóformán teljesen kiesik egy pillér azon elmélete alul, mely szerint ez oklevél nyelvében a délitáliai-sziciliali görög dialektus befolyását lehetne megállapítani. Ő ugyanis a saját coniecturáiból és a 16. s. ἔχων-jából, mely világosan hagyományozva van, igen messzemenő következtetést von le. Nem kevesebbet állít, mint azt, hogy ime itt van a bizonyosság arra, hogy görög szövegünk írója a délitáliai-sziciliali dialektust követte. Lássuk, hogy áll ez a tétel most, a mikor már csak az ἔχων-ból lehet érvet kovácsolni mellette. Az ἔχων itt annyiban jön tekintetbe, a mennyiben a várható és a középkori vulgaris szövegekből is jól ismert ἔχουν-nal szemben o hangot tüntet fel az u helyett. Ennyiben például lenne felhozható az o-u hangcserére, mely jelenség igen elterjedt sajátosságát alkotja a középkori délitáliai-sziciliali görög-ségnek, a mint azt Czebe számos példával illusztrálja, bár maga is érzi, hogy az ἔχων-nál más magyarázat is lehetséges. ἔχων lehet kiegyenlítőds eredménye is az ἔχουν és ἔχωσι alakok közt, melyek egymás mellett váltakozva használatosak középgörög oklevelekben (l. pl. *ἵνα ἐχῶσιν* és *ἵνα ἐχουν* egymás mellett ugyanazon oklevélben Trinchera 73. 1093-ból, továbbá Gabrielopulos thessaliali fejedelem oklevelét 1295-ből, Mikl.-Müll., V, 2, 260: *ὅσον ἐχουν, νὰ κατέχωσι, ὅσα ἂν ἐχῶσι*, u. o. 68. 1371.-i korfui oklevélben: *νὰ ἐχουν*, u. o. 70. 1469.-i leukasi oklevélben: *εἰς τὸ μὴ ἐχῶσι* stb.)¹⁾ De tegyük fel, hogy

¹⁾ V. ö. Hatzidakis, Einleitung in die neugr. Grammatik, 350. l.: ὡso sagt man z. B. in Livision ὅπως st. ὅπως nach πῶς, ἐπαδῶμεν st.

a mi ἔχων-unk mégis az említett hangcsere alapján jött létre. Akkor is lehet e ezen egyetlen példa alapján oly határozottan beszélni délitáliai befolyásról? Hiszen még az sincs pontosan kimutatva, hogy ez a nyelvjelenség milyen terjedelmet öltött a középkori délitáliai és szicíliai görögségben s hogy vajjon mindenütt, a hol *o*, *ω*-t találunk írva *ou* helyett és megfordítva, tényleges hangváltozással, vagy csak orthographiai különösseggel állunk e szemben. A ki ismeri ez oklevelek igazán szeszélyes, sokszor szörnyű orthographiáját, annak lelke e kételkedéstől sohasem menekedhetik. Megjegyzendő még, hogy az *o > u* hangváltozást nem lehet a nyugati görögség-különös ismertetőjeleként felfogni; nagy arányokban, szinte az egész szókincset átfogó módon jelentkezik ez a mai északi görögségnél Thessaliától egészen a Pontosig s éppen a jelenség nagymértékű elharapódzásából következtethetjük, hogy eredetét tekintve jó régi időre mehet vissza. (l. Thumb. Hb.² 6. 1.) Ennek a megfordítottja (*u > o*) is kimutatható helyenként a mai keleti görögségben. Pl. Livisionban nagyon gyakran ejtenek *u* helyett *o*-t hangsúlyos szótagban: *τους ἄγριασμός* (= ἄγριασμός, mely mellett a *τους*-t proklitikusnak kell venni), *τους οὐρανός*, épúgy Thessaliában *κόφισις* (= κοφισις), *χουδώνιν* (= χουδούνιν) stb. l. Hatzidakis, Einl. 351. l. Egy a XIII. sz. végéről való krétai oklevélben is gyakran találunk *τος*-t a *τους* helyett: *ἀπὸ τῶν ἐσοδιῶν τος καὶ τῶν κόπων τος, τὸ νηστὴν τος* stb. Mikl.-Müll. VI. 3. 220 2.

A következőkben az oklevél szövegének felöltő alaktani, lexikologiai, mondatnani és stilisztikai sajátságait vizsgálja s ha itt megelégedett volna a nyelvi tények egyszerű magyarázatával, munkájához alig fért volna szó. Ő azonban mindenütt délitáliai ismertetőjelek után kutat, hogy az oklevél innen való eredetét bizonyíthassa. Eközben csak annyit tud megállapítani, hogy sok nyelvi érdekessége ez oklevélnek előfordul délitáliai-szicíliai oklevelekben is (bár némelyikről kénytelen elismerni, hogy itt nem található), vagy hogy a nyugati szellem bélyegét viseli magán, de nem tud rámutatni egyetlen egy olyan jelenségre sem, a mely döntő charakteristikumát alkotná a nyugati görögségnek¹⁾ Nincs egy olyan sem az általa megbeszélt nyelvi tények között, a mely az egykorú keleti görögségben nem állott, vagy legalább is nem állhatott volna. Az a körülmény, hogy a keleti görögség területén keletkezett, eddig kiadott oklevélgyűjteményekben nem találkoztunk olyan XI-XII. századi oklevéllel, mely a mi oklevelünk vulgaris idiomájával párhuzamba lenne állítható, még nem jogosít fel arra a feltevésre, hogy ez az idioma abban a korban a keleten nem is létezett volna. Az eddigi oklevél-publicatiók ebben a tekintetben nem adnak teljes képet a valóságról. A legtöbb közülök a bizánczi császári kancelláriából és a pátriárchai széktől került ki s ezek természetszerűleg a legmagasabb, archaizáló irodalmi nyelven vannak

ἐπιστάθουμαν nach ἐπιστάθωω, πάγωμαν nach παγώνω, ὀλόετα st. οὐλόετα nach ὀλος u. τέλος, ἔχωρξ nach χώρξ stb.*

¹⁾ Praktikus okokból megtartom én is a Czebe által következetesen használt distinctiót keleti és nyugati görögség között, bárha elméletileg sokkal helyesebbnek tartanám a keletbizánczi és a nyugatbizánczi (itáliai) megkülönböztetést, a mint ezt Krumbacher szokta tenni (v. ö. Umarbeitungen bei Romanos, 5 s. k. lk.)

fogalmazva. Még a püspökségektől, kolostoroktól és magánszemélyektől eredő oklevelekben is észrevehető a törekvés, hogy okleveleik nyelvét oly közel hozzák a magas hivatalos stilushoz, a mint csak lehet. De vannak más, vulgaris szövegeink a XII. és megelőző századokból (Malalas, Theophanes, Spaneas, Theodoros Prodromos, Michael Glykas stb.), melyek kétségtelenül igazolják, hogy a vulgarismusnak az a foka, mely a mi oklevelünkben jelentkezik, ebben a korban a keleti görögség népének ajkán is teljesen ki volt alakulva. Már a XIII. századból ismerünk olyan keleti görög oklevelet, mely erősen, még a mi oklevelünkön is tulmenően vulgaris elemekkel van keverve. Ezt az oklevelet, melyre már az elébb hivatkoztam, Michael Gabrielopolulos thessaliali fejedelem állította ki a thessaliali Phanari lakosai részére 1295-ben (Mikl.-Müller, V, 2, 260.). Ebben már sűrűn előfordul az újjörög *νᾱ* particula a coniunctivus képzésnél (*νᾱ δουλεύουσι, νᾱ βάλω, νᾱ παιδεύηται* stb.), mely alkalmakkor a mi oklevelünkben még mindig csak az ó-görög *ἵνα* áll. Előfordul az *ἀπό* acc.-al is (*ἀπό τοῦ γένους*), holott oklevelünk ilyenkor még híven követi az archaistikus constructiót (*ἀπ' ἐμοῦ*).

Ki tudja, hogy vajjon, ha majd az athosi, achridai és más hasonló, a keleti görögség sphærajába tartozó lelőhelyekről előkerült oklevelek mind közzé lesznek téve a közép- és újkori görög oklevelek Corpusában, melynek előmunkálatai az akadémiaiak nemzetközi szövetségének felügyelete alatt már meg is kezdődtek, ki tudja, hogy nem fog-e akadni ezek között olyan XI—XII. sz.-beli oklevél, mely nyelvi tekintetben is teljesen fedni fogja a mienket? De nem szükség erre várakoznunk. Kimondhatjuk már most részben a máshonnan ismert vulgarismusok, részben nyelvtudományi következtetések alapján, hogy a veszprémi oklevél eredetét tekintve minden nehézség nélkül beilleszthető a keleti görögség nyelvkörébe is. Az a nyelvtudományi apparatus, melyet Czebe előterjeszt, csak megerősített bennünket ebben a felfogásban. Oklevelünk keletkezhetett nyugati, de keletkezhetett keleti befolyás alatt is. Az ő érvei csak akkor tanusodhatnak ez oklevél nyelvének délitáliai eredete mellett, ha egyéb (tehát nem nyelvi) adatok alapján kétségtelenül be tudná bizonyítani az onnan kiinduló hatást. Ámbár így is maradna fenn több olyan nyelvjelenség, melyet ez idő szerint nem tudott a délitáiaiból magyarázni. Önmagában latba vetve a nyelvi anyag nem elég súlyos arra, hogy a mérleget a nyugati görögség javára billentse.

De lássuk egyenként a komolyabbaknak látszó érveit. A *βεστι-αριτης* szóval kapcsolatban (35. l.) az *-αριτης* suffixumot latin eredetűnek s az egész szót nyugati szellemben képzettnek és irtnak nyilvánítja. A dolog azonban úgy áll, hogy ez a képző a latinból kölcsönzött *-arios* (*-arius*) elgörögösítése a tiszta görög *-της* suffixum által. Az *-arios* jelenléte pedig még nem jogosít fel a nyugati szellem hangsúlyozására, hiszen ez a képző már jóval oklevelünk keletkezése előtt otthonos és sűrűn használatos volt magában a bizánczi udvarban. Nyilvánvaló, hogy e szó az egész középkori görögségben szélében és régtől fogva használatos *βεστιάριος* (= lat. *vestiarius*) mintájára készült, de jellemző, hogy nem ebben a latinnak megfelelő, hanem elgörögösített alakjában, mely forma mégis csak inkább vall keleti, mint nyugati szellemre, ha itt egyáltalán lehet szellemről beszélni.

Arra pedig, hogy a görög írástudó a bestia *b*-jét β -val (és nem $\mu\beta$ -vel) írta át, számos megfelelő példát találunk bizánczi szövegekben is (pl. *ἐξχοῦβιτοι, σχοίβωνες, τριβοῦνοι, κουβουκλεῖον, βάνδον* stb. Konst. Porph. de caerim. aul. byz. ed. Bonn. passim).

Az oklevelünkben hagyományozott *τοῦ μῦρᾶ* magyarázatát (40 s. k. lk.) ama másik tételének támogatására használja fel, mely szerint a görög szöveg nem hű másolata az eredetinek, hanem át van dolgozva a latin renovatio alapján. E célból, elvetve Gyomlay magyarázatát, ki e szót az orosz 'mir' (falu, község)-rel azonosította, a *μοῖρα*-hoz folyamodik s fölveszi, hogy létezhetett, már akár a *τὸ μοιράσιον*, akár a *ἡ μοιράς*-ből kiindulva, ennek ilyen alakulata is: *ὁ *μῦρᾶς*. Ez a **μῦρᾶς* annyit jelent, mint 'birtokrész', 'parcella' s így a *τοῦ μῦρᾶ ἀμπελοουργὸς εἰς* = egy birtokrészes vinczellér. Minthogy pedig a latin renovatióban ez a hely úgy van visszavadva: (habet abbatissa) unum vinitorem cum vinea sua, Czebe a cum vinea sua-ba átviszi a *τοῦ μῦρᾶ* (= birtokrész) értelmét s aztán megállapítja, hogy ime itt a görög szöveg a latin után indul s Kálmán-korabeli birtokállapotokat vetít vissza Szent István korába, a mikor még meg volt ugyan a földközösség, de Kálmánig már helyébe lépett a föld elosztottsága. Nem tekintve azt, hogy ennek az okoskodásnak az eredménye homlokegyenest elenkezik azzal, a mit történettudásaink e kor birtokállapotaira nézve vallanak,¹⁾ maga az okoskodás is kifogás alá esik. A vinczellér nem lehet 'birtokrészes', mert akkor nem adományozhatta volna őt Szent István a birtokával együtt az apáczáknak. A 'cum vinea sua' nem is azt jelenti: a vinczellér szőlőjével együtt, hanem: az apátnő szőlőjével együtt, mert ellenkező esetben cum vinea eius-nak kellene állania. Csakis úgy van értelme a vinczellér adományozásának, ha a szőlő, melyet a vinczellér művelt, a monostor tulajdonához tartozott. Most már mi az a *μῦρᾶ*? Kár, hogy Czebe nem méltatta figyelemre azokat az adatokat, melyeket a *ὁ μῦρᾶς* (*μῦρᾶς*) szónak a mai Thrakiában való létezéséről megbízható görög szakemberektől kapott, hol *bérelt föld, szántó, legelő*, vagy *szőlő* értelemben használatos.²⁾ Tovább haladva ezen a nyomon, megállapíthatta volna, hogy igen hasonló alakú és jelentésű szóra bukkanunk régebbi oklevelekben is. Így az Alexios Kalliergos és Vencze között kötött egyezségben (1299-ből) előfordul a *μοῖρα* 'hűbér' és a *μοιρατικός* 'hűbéres' (feudatus) értelemben, a mint a kiadó, Xanthudides (B. Z. XII. 409. szerint) megállapítja. Ezzel szorosan összefügg a *μῦρον* az athosi Zografu-kolostor egyik 1804-ben kelt oklevelében (kiadva B. Z. XII. 514. és k. lk. Gelzertől), melyet Mordtmann (u. o. 530.) török köszönszónak magyaráz s így értelmez: «*miri* heisst eine Kategorie Grund, der dem Staate gehört u. von diesem durch das Organ der Lehensleute in *Erbbesitz*, nicht *-eigentum* gegeben wird.» (l. u. o. 503. l.). Ugyanez a szó még tisztább alakban előfordul Gabriel serresi metropolita 1735-iki rendeletében (kiadta Papageorgiu B. Z. III. 267): καὶ τὸ μῦρῖον ἀπλήρωτον εὐρεθὲν ἐγένοντο τεσσα-

¹⁾ I. J. Hóman, Szent István görög oklevele (Századok, 1917. évf.) 104. l.

²⁾ Úgy látszik, azért mellőzte ezeket az útmutatásokat, mert a keleti görögség területére utalnak s így nem állanak összhangban az ő teóriájával.

ρχαζοντα ἀτινα τοιζονται ἡδῃ. Ehhez megjegyzi a kiadó jegyzetben: török miri, *μῆρι, τὸ δικαίωμα τοῦ χράτους*. A szakemberekre bízom annak eldöntését, hogy ezek a szavak miképpen függenek össze a balkáni szláv, *mirazu*-val (Mikl. EW.), valamint azt is, hogy a zogra-fui oklevélben a *μῆρον*, a serresiben a *μῆριον* török kölcsönszó-e, vagy megfordítva áll a dolog, én csak annyit merek állítani a legnagyobb valószínűséggel, hogy XIII. sz. *μοῖρα*, XVIII. sz. *μῆριον*, XIX. sz. *μῆρον* és XX. sz. *μῆρας* a legszorosabban összefüggenek egymással. Úgy látszik, hogy a Balkánon és függelékein lakó görögök körében egész a középkorba visszanyúlóan használatos volt (és az ma is) a *mirā* szó, mely *hűbérben*, illetve *bérben birt földet* jelentett. Hogy ez a *mira* később *miron*, ill. *miras* alakot öltött, az az újjörögben, hol az ana-logikus kölcsönhatások olyan nagy szerepet játszanak, alig lehet fel-tűnő.¹⁾ A *μῆριον* (*μοῖριον*) egyszerű deminutivuma lehetne a *μοῖρα*-nak, a mennyiben nem török kölcsönszó. A XIII. sz. *μοῖρα* semmi esetre sem török kölcsönszó, mert nem képzelhető, hogy az oszmánokkal való első érintkezések idejében az ő birtokjogi terminológiájuk már olyan nagy hatást tett volna a bizáncziakéra. Így semmi sem állja útját annak a feltevésnek, hogy ez a *μοῖρα* (*mira*) a görögök közt már jóval a törökökkel való érintkezés előtt használatos volt s így azonos lehet a mi oklevelünk *μῆρά*-jával.²⁾ Természetesen itt még magyarázatra szorul a hangsúly- és a nemváltozás, mely magyarázat, ismerve az újjörög sok hasonló jelenségét, nem járna nagyobb nehé-zséggel.³⁾ Ezek alapján én a *τοῦ μῆρά* (= *μῆρᾶ*) ἀμπελουργὸς εἶς-t így értelmezném: *egy vinczellér, a ki a bérben birt szőlőt műveli* (t. i. Polosnik faluban). A bérbeadó természetesen az apáczamonostor volt.⁴⁾

¹⁾ V. ö. Hatz. Einleitung 365. l. «standen ja von Altersher solche Nomina nebeneinander, z. B. ἡ γαστήρ — ἡ γάστρα, ὁ ξυστήρ — ἡ ξύστρα und τὸ ξύστρον, ὁ ζῶστηρ — ὡστρον, ζώστειρα und sp. ἡ ζώστρα stb.»

²⁾ Erre mutat az a Hopfnál (Griech. Gesch. Ersch u. Gruber: Encyclopädie, I. Sect. 85, B. 179. l.) közölt oklevélmásolat, melynek eredetijét Konstantinos Dukas, Kréta sziget fejedelme állította ki a XII. sz. végén s melynek tartalmát Hopf így jellemzi: «es ist eine förmliche *Belehrung* für die damaligen Geschlechtshäupter u. deren Erben». Ebben előfordul a *μῆρας* (ὁ δὲ Καπάτο: μὲ τοὺς Μουσούρους νὰ μῆραςον τὰ συνορά τοὺς κτλ.) az *ἔχουν*-nal synonym változatban s a hűbéri birtokokat szabá-lyozó oklevél egész szövegének áttekintéséből kiderül, hogy a *μῆρᾶζω* (*μοῖράζω*) ige itt úgy van használva, mint a *hűbérben való birtoklás* terminus technicus. Ez az oklevél különben nyelvénél fogva is igen érdekes; az archaismusok és vulgáris formák keverése tekintetében körülbelül egy szinten áll a mi oklevelünkkel, csak hogy a vulgarismusok számára és fokára nézve ezt talán még felül is haladja. Ha biztosak lehetnénk a felől, hogy benne eredetijének hű másolatát bírjuk, pompás párhuzamul állíthatnók oklevelünk mellé — a keleti görögség területéről!

³⁾ Valószínűnek látszik, hogy kiindulópontul a *ἡ μῆρα* szolgált s ebből oly módon lett a *ὁ μῆρας* (τὸ μῆρᾶ stb.), mint pl. Keosban a *ἡ νοτῖα* (sc. πνοή, ὄψα)-ból a *ὁ νοτιάς* (= déli szél), l. Hatz. Einl. 356., hol számos példa van összeállítva a mi esetünkhöz hasonló nem- és hangsúlyváltozásra: *ἡ βροντή* — *ὁ βρόντος*, *ἡ κριστή* — *ὁ κρίζος* (Physiologus 1079), *ἡ σκιά* — *ὁ ζσκιος* stb. Talán lehetne az -ᾶ; képzőre is gondolni (ἡ γλώσση — ὁ γλωσσᾶς, ἡ μῆρα — ὁ μῆρᾶς).

⁴⁾ Vajjon a mi oklevelünk *μῆρᾶ*-ja nem azt akarja-e mondani, hogy a polosniki vinczellér a szabad parasztok osztályához tartozott, a kik a

De térjünk vissza a szicíliai nyomokra. Itt mindjárt egy nagyon nevezetes esettel fogunk találkozni, melyet szerzőnk egyszerre mindkét tételének igazolására felhasznál. Az oklevél dispositiójának pongyola és hebehurgya fogalmazásáról van szó (49. sk. lk. A pongyola szerkesztés két irányban is megnyilvánul. Először abban, hogy a falvak felsorolása a második falú Σάμραγ (Zamtou, Szántó) felemlítése után megvan szakítva s közébe vannak ékelve a más természetű adományok (rév, vásárvám, halászok, szolgák, szőlőművesek), melyek után, a midőn újra visszatér a falvak neveinek felsorakoztatására, egészen elől kezd a dolgot, mintha a két falút előzetesen nem is említette volna. A másik pongyolaság pedig az, hogy a falvak felsorolását a bevezető mondat rectiója szerint ugyan helyesen nominativusban indítja meg, de az egyéb adományok közbeszúrásánál hirtelen accusativusba csap át, majd a vége felé a két vinczellért ismét nominativusban említi meg, hogy aztán a legvégén a μετόχιον megnevezésénél egy újabb ugrást téve, accusativussal zárja a sort. Czebe ezekben a zökkenésekben egyéni és tipikus vonást állapít meg egyszerre. A mennyiben egyéni, az oklevélnek a latin renovatióra támaszkodó átdolgozását bizonyítja, a mennyiben tipikus, a délitáliei-szicíliai eredet mellett tanuskodik. De én úgy látom, hogy ez a pongyola összevisszaság sem egyéni, sem tipikus, hanem általános vulgaris sajátosság így nem használható fel egyik tételének bizonyítására sem. Ha szerzőnk az általa — sajnos — a vizsgálat egész folyamata alatt következetesen mellőzött keleti görögség okleveleinek Miklosich-Müller-féle gyűjteményét átlapozta volna, talált volna itt olyan oklevelet, mely nevezetes analógiákat mutat a szent István-félével nemcsak a schematikus alapváz, hanem az említett zökkenők tekintetében is. Alexios Tesaites 1232-ben kelt adománylevelére czélzok ezúttal, melyben a Smyrna melletti, lembosi Szűz-Mária kolostornak egy másik, Panteleemon martýrról elnevezett kolostort ajándékoz oda összes birtokaival és felszerelésével együtt (kiadva Mikl.-Müll. IV, 1, 56.). Ennek az oklevélnek a nyelve jóval magasabb irodalmi színvonalon áll, mint a mienké, de egyes bennefelejtett, határozottan vulgaris alakok (πεντηχοστάριον a πεντηχοστάριον h., στεφάνιον a στεφάνιον h., εἰς τὴν μονὴν a τῇ μονῇ h.) világosan mutatják azt a küzdelmet, melyet a fogalmazó, lelkében a vulgaris nyelvvel, az archaizáló irodalmi nyelvhez való kényszerű alkalmazkodás közben folytatott. Schemája már sokkal közelebb áll a mienkhez, szinte teljesen azonos vele a dispositióban, az elkövetett szerkezetbeli kisiklások és felsorolásbeli következetlenségek tekintetében pedig talán még túl is tesz a mi oklevelünkön. Ime álljon itt az egész dispositiójának a váza: παρεδόθη παρ' ἐμοῦ, Ἀλεξίου... ἡ μονὴ τοῦ... Παντελεήμονος... (s itt a mi oklevelünkben még megtartott, a felsorolást bevezető formula [τὰ δνόματα... εἰς τὰ ταῦτα] teljes mellőzésével így folytatja) πρῶτον μὲν ὁ αὐτὸς εἰκονογραφημένος μετὰ καὶ εἰκόνων... ἑτέρα θεοτόκος ἐν εἰκόνι..., ποτηροχα-

földesúri úrbéren kívül a királynak is fizettek bizonyos évi összeget szabadságukért (pro libertate)? Erre mutat az, hogy ez a meghatározás oklevelünkben egyes-egyedül a poliszniki vinczellér mellett áll, a kinek tehát társadalmi osztály tekintetében megkülömböztetett helyet kellett elfoglalnia a többi szolgák között (l. Hóman, A társadalmi osztályok Szent István államában. Különleny. a Békefi-émlékkönyvből, 75. l.).

λύμματα, ἐνδύται δύο..., βιβλία..., βούλλας ἑξ (acc.!) καὶ ἑτερα ἄσχημα. ἔχουν χεῖρ καὶ πόυς (nom.!), μαννουάλιον ἐν... καὶ λάμνα χυτή καὶ... καὶ... καὶ... καὶ (csupa nom.-okkal), καὶ αὐλήν γύρωθεν ἔχουσιν (már acc.!),... πόρτας δύο (acc.!)... τηγάνοι δύο (nom.!),... πιθόπουλα πέντε καὶ μέγας εἰς (!), σκουτελλοπίναχα δεκαῆς (acc.!), ξυλοπίναχα..., χωράφια διάφορα τῆς μονῆς, δένδρα ἐλαϊκά τὰ ἐντὸς τῆς μονῆς καὶ ἐκτὸς ἑκατὸν πεντήκοντα..., ἕτερον χωράφιον τοῦ Μαδαριώτου, ἕτερον χωράφιον... καὶ... καὶ ἑτερα δένδρα ἐλαϊκά... καὶ... καὶ εὐκτήριον ἀνοικοδόμητον, ὅπερ ἔστω καὶ αὐτὸ μετὰ θανάτων μου ὡς εἰς μετόχιον εἰς τὴν μονὴν καὶ μελίσσια τριάκοντα.

Látjuk, hogy a felsorolás itt is *πρῶτον*-nal kezdődik, *ἑτέρα*-val folytatódik, de itt aztán megszakad, akárcsak a mi oklevélünkben. A kisiklás itt is *nom.*-ról történik *acc.*-ra. mint amott, csak hogy itt jóval többször (ötször, míg amott csak háromszor). A logikai rend is többszörösen meg van zavarva az által, hogy szorosan összetartozó dolgokat elszakít egymástól s közéjük egyéb dolgoknak a felsorolását szúrja be (v. ö. a *δένδρα ἐλαϊκά*-t), épen úgy mint oklevélünkben. Érdekes, hogy a *μετόχιον* itt is a felsorolás végén áll, hasonlóan a mienkéhez s hozzá ugyanolyan *constructióban* (*εἰς* + *acc.*). Az előforduló anakoluthiáknak itt nyilván a felsorolás hosszadalmassága az oka, melynek folyamán a fogalmazó megfeledezett arról, hogy passiv szerkezettel kezdte a mondatot s áttért a neki természetesebb *activra*, vagy, a mennyiben szándékosság van a dologban, ez csak abban állhat, hogy új *constructio* behozatalával enyhíteni akarta a felsorolás egyhangúságát s élénkíteni az előadást. A legjobb íróknál is találkozunk olyan anakoluthiákkal, melyeknek semmi más céljuk nincs, mint az, hogy változatosabbá tegyék a kifejezést. A mi oklevélünkben azonban minden syntaktikai zavar a szoros logikai rend meg nem tartása folytán állott elő. A falvak felsorolása közben hirtelen átesap a részbirtokokra, melyeknek sorát olyan adomány nyitja meg (*ἡ φαικίλας*), mely egyenesen követeli maga mellé az egész alapítólevél *verbum regens*-ét, a *δίδωμι*-t s így természetesen *acc.*-ban áll. Az így megkezdett *acc.*-t azután következetesen végig viszi a részbirtokok során egészen a két vinczellérig. Itt megint zökken egyet a szerkezet s visszatér *nom.*-ba. Miért? Azért, mert a logikai rend megint megbomlott. A két vinczellér ugyanis annyiban különálló helyet foglal el az adományok között, a mennyiben nem tartozik a kilencz falúhoz. Ezt a görög szöveg világosan ki is fejezi lakóhelyeik megnevezésével. Szorosan véve tehát külön kellett volna felemlíteni őket a 9 falú felsorolása után, de miután ez a sor már egyszer úgy is megbontatott éppen a részbirtokok és a szakmunkások kedvéért, hozzájuk csatolja, mint hasonló munkásokat, a vinczelléreket is. Ezt a logikai zökkenést fejezi ki a syntaktikai anakoluthia a *nom.*-ba való áthajlással. No és a végén megint valami új dolog következik, a *μετόχιον*, melyet nem lehetett a két vinczellérrel egy sorba helyezni. Itt az anakoluthiát maga a fogalmazó is különös nyomatékkal jelzi az által, hogy új mondatot kezd (*ἵνα δὲ ἔχει, καὶ τοῦ νησὶν τὴν Ἀγίαν Τριάδα, εἰς μετόχιον, ἐν τῇ Τριάδα* után is vesszőt tesz), mely mondat a *δίδωμι*-től függ s ezért áll benne *accusativus* (szabályosan helyreállítva így hangzanék: *καὶ δίδωμι τοῦ νησὶν τὴν Ἀγίαν Τριάδα, ἵνα δὲ ἔχει εἰς μετόχιον*).

A szoros logikai rend teljesen helyre van állítva a latin renovatióban, hol a falvak felsorolása ugrások, közbeiktatások és visszatérések nélkül, szép rendben halad előre s a részirtokok is mindig azon falvakkal kapcsolatban vannak előadva, melyekhez tartoznak. Azokat az adományokat, melyek az összes falvakból közösen erednek (lovasszolgák, kerekések, kovácsok, esztergályos és kádár), a latin helyesen a kilencz falú letárgyalása után adja elő, ellentétben a görög-gel, mely ezeket mind a szántói részletek közé iktatja be. Nyilván azért, mert Szántóban volt a vásár és a legforgalmasabb átjáró a Dunán, ez volt tehát ipari- és kereskedelmi tekintetben a legfontosabb helye a monostor dominiumának s így világos, hogy az iparosok és szolgák legnagyobb része ebben a faluban lakott. Ezt kifejezi a görög szöveg is az által, hogy ez emberek felsorolását közvetlenül a *πέραμα* (rév) és a *πανηγύριον* (vásár) említése után kezdi meg. Hogy itt azután a kizárólag Szántóból eredő halászok belekeveredtek az innen csak részben (bár legnagyobb részben) eredő szolgák és iparosok közé, az az adott helyzetben elkerülhetetlen volt. Ilyen világításban látom én a görög szöveg dispositiójának következtelenségeit, de a világért sem gondolnék arra, a mit Czebe itt hosszadalmasan és jobb ügyhöz méltó buzgalommal bizonyít, hogy t. i. a görög szöveg minden zavara azért van, mert a latin renovatio alapján készítették, illetve toldozták-foldozták össze, mint hamisítást. Vissza fogunk erre még térni ott, hol a görög szöveg hitelessége ellen felhozott érveket vesszük sommánál tárgyalás alá. Itt csak azt állapítjuk meg az előbbieknél alapján, hogy a schematikus váz és a szerkezetbeli kisiklások alapján nem vitatható oklevelünk részére a délitáliai eredet, mintán ezeket a sajátságokat megtaláltuk keleti görög oklevélben is. Oklevelünk alapschemája szinte általánosnak mondható a keleti görögség területén, de — és ez különösen fontos! — kivétel nélkül olyan esetekben, a mikor nem a szervezett kancelláriákkal bíró császári udvar, vagy patriarchai székek, hanem egyszerű *magán-emberek* adományozásáról van szó. Térszűke miatt nem tehetek egyebet, mint hogy egyszerűen utalok rájuk (l. Mikl.-Müll. IV, 1, 97; u. o. 114., 140., 151., 171., 177., 266. lk). Bizonyos, hogy alapítólevelünk a bizánczi kancelláriákból eredő oklevelektől távol áll, de viszont nagy hasonlóságot mutat a *magánemberektől* kiállított oklevelekkel. Ezek a vulgarismusok és bizonyos nyelvi fordulatok tekintetében is közel állanak hozzá (v. ö. pl. a *μετὰ τὰ* sűrű használatát a fenti vázlaton kívül Mikl.-Müll. IV, 1, 98; u. o. 127., 137., 140. lk). Oklevelünk fentebbi sajátságaiból tehát csak annyit szabad következtetnünk, hogy fogalmazója *alacsonyabb műveltségű* ember volt, ki minduntalan vulgaris elemekkel vegyíti az általa nehézkesen kezelt irodalmi nyelvet s hogy ennek az embernek nem kellett *szükségképen kancelláriai* gyakorlatban járatosnak lennie. Semmi többet! Az a körülmény, hogy az oklevél szerkezetében számos sajátság vehető észre, melyekkel párhuzamosan futnak a szicíliai-délitáliai oklevelek is, még nem jogosít fel arra a következtetésre, hogy eredete is ide nyúlik vissza. *Merx* pl. (Documents de paléogr. hébraïque et arabe, Leyde, 1894. v. ö. B. Z. IV. 233.) constatalja a formulák feltűnő egyezését kopt, zsidó és szicíliai görög magán oklevelekben, de természetesen nem vesz fel sem kopt-zsidó > szicíliai, sem szic-

czilii > kopt-zsidó hatást, hanem mindezeket az egyezéseket egy mindnek alapúl szolgáló *bizánczi* formulára vezeti vissza. A forrás valóban Bizáncz még a szicíliai görög formulákra nézve is s ha tudjuk, hogy ez a forrás a maga csörgedező vizét sokkal rövidebb és közvetlenebb úton is levezethette hozzánk, mint a nagy szicíliai kerülővel, akkor százszor is meg kell fontolnunk a dolgot, mielőtt a normann közvetítés mellett állást foglalnánk.

Most jövőnk az oklevél «legnehezebben érthető» helyéhez, melyből Czebe a legerősebbnek, egyenesen döntő jelentőségűnek vallott érvet kovácsolja mindkét tételéhez. (59. sk. lk.) Az ügy fontosságára való tekintettel tehát egészében közlöm ezt a mondatot: «*Δίδωμι δὲ καὶ ἐξουσίαν ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ, ἵνα τοὺς μὴ θέλοντας κατοικῆσαι εἰς τὸ κράτος τῆς ἁγίας μονῆς ἀνευ προστάξεως τῆς ἡγουμένης καὶ τῶν ἀδελφάδων ἡ αὐτοὶ διωχθῶσι ἐκ τοῦ τόπου ἁκῶν καὶ μὴ βουλομένων.*» Ezt a helyet én így értelmezem: «De hatalmat is adok ennek a monostornak arra, hogy az olyanokat, a kik nem akarnak a szent monostor fennhatósága alatt lakni a nélkül, hogy erre a főnöknőtől és a nővérektől engedélyt nyernének, úzzék ki arról a helyről kedvük és akaratok ellenére.» Eltérek tehát Czebétől (és Gyomlaytól is) annyiban, hogy az *ἀνευ προστ. τ. ἡ. κ. τ. ἀ. τ.* nem a *διωχθῶσι*; hanem a *κατοικῆσαι* határozójának tekintem. Ebben engem nem zavar meg az, hogy az *ἀνευ* előtt pont (·) áll. E pontok ugyanis (végig az egész oklevélen) nem «értelmi» kolonokat különítenek el, a mint Cz. gondolja, hanem rhythmikaiakat, hiszen a kolon *κατ' ἐξοχὴν* rhetorikai fogalom.¹⁾ A Gyomlay-Czebe-féle fordítás nagy és teljesen áthidalhatatlan különbséget statuálna a görög szöveg és a latin renovatio rendelkezése között, a mennyiben a latin több falúra nézve egyenesen megállapítja, hogy a monostor birtoka közös másokkal, tehát vannak azokban a falvakban a monostorral egyenrangú, attól független birtokosok is (többek közt maga a pécsi püspök!), míg a görög szerint csak azok lakhatnak a monostor falvainak területén, a kik ennek fennhatóságát elismerik, tehát alattvalói (íme ilyen különbségeket lát Cz. a két szöveg között s mégis képes arra, hogy a görögnek a latin alapján készült, átdolgozott voltát vitassa). Ha ez a különbség tényleg fennállana a két oklevél rendelkezései között, akkor a latinban hangsúlyozott concordia veteris et novi (privilegii) nem lenne egyéb, mint csúnya játék a szavakkal, a mit föltenni nem áll jogunkban. Az én értelmezésem szerint azonban úgy áll a helyzet, hogy Szent István idejében is lehetséges volt idegen birtokosoknak a monostor falvaiban való letelepedése, csakhogy ehhez az apáczák engedélye volt szükséges. Azt

¹⁾ L. Volkmann: Die Rhetorik der Griechen und Römer (Lipsee, 1885), 506. l.: ... erweist sich ... die Unterscheidung des Komma vom Kolon nach Abgeschlossenheit oder Nichtabgeschlossenheit des Sinnes als keineswegs stichhaltig. ... Die Kola entsprechen in der prosaischen Darstellung den Versen in der Poesie; durch sie gewinnen der Sprecher und das von ihm gesprochene Pausen, die Rede Gliederung. — Krumbacher (Studien zu Romanos, 87. s k. lk.) is megállapítja, hogy a hymnusköltők kéziratai csupán a rövid sorokat különítik el pontokkal, de a nagyobb versszakaszok közt, hol értelmi pausák is vannak, semmiféle graphikus jelt nem használnak s éppen ez a körülmény nehezíti meg annyira a hymnusok strófaszerkezetének világos tagolását.

az embert, a ki ez engedély nélkül akart volna letelepedni az ő domini-
niumukon, mint birtokos, joguk volt onnan kiűzetni. El lehet kép-
zelni, hogy mire vezetett ez az állapot. Bizonyos embereknek meg-
adták az apácák a letelepülési engedélyt, de idő multával megtörtén-
hetett s meg is történt, hogy ezek a jövevények erőszakoskodásukkal
kezdtek kellemetlenné válni az apácáknak, a kik szerették volna
visszavonni az adott engedélyt s kiűzetni onnan az erőszakoskodókat.
Így állottak elő a kontroverz jogi kérdések, melyeket a latin reno-
vatio úgy jellemez, mint *inevitabilem necessitatem quarundam litigatio-
num* s a melyek miatt meg kellett újítani az egész oklevelet oly
módon, hogy a pörlekedések lefolytatása utáni ítéletet foglalták a
renovatióba. Magából a renovatióból is kitűnik, hogy mi körül foly-
tak ezek a kontroverziák. Kitűnik abból, hogy itt minden egyes falú-
nál nyomatékos pontossággal és következetességgel jelezve van, hogy
mi tartozik az adományok közül az apácák osztatlan és kizárólagos
tulajdonába s mi az, a miben osztozniok kell másokkal. Éppen ebben
áll a legfontosabb eltérés a latin és görög szöveg között, mely csupa
kizárólagos birtokról beszél s a közösködésnek csupán elvi lehetőségét
említi meg az apácák engedélyével.

A latin renovatio tehát szentesíti az idők folytán és az alapító-
levél szellemében előállott változásokat a birtoklás tekintetében, a
mennyiben azokat a birtokosokat, a kik Szent Istvántól Kálmánig
engedélyt nyertek az apácáktól a letelepedésre, megerősíti szerzett
jogaikban. Ez vonatkozik négy falura (Zaarberin, Serlous, Podruc,
Grincear) és a sildi legelőre. A többi öt falu a monostor kizárólagos
tulajdonát alkotja még Kálmán idejében is, miután itt az apácák
még senkinek sem adtak engedélyt a letelepedésre, ezekre nézve
tehát még teljes egészében fennáll a Szent István-féle rendelkezés,
a mit a renovatio kifejezetten hangsúlyoz is (*nec licet alicui habitare
nisi quem abbatissa admiserit*). Ezért joggal hivatkozik a latin reno-
vatio a régi és az új alapítólevél közti concordia-ra, mert az egyezés
a két oklevél szelleme között csakugyan teljes.

Hogy mennyire nem helyes a Czebe-féle fordítása e helynek, az
abból is kitűnik, hogy ennek következtében kénytelen a mondat ele-
jén álló *ἐξουσία*-t és a végén álló *ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος* phrasist
erőszakos interpretációval megfosztani valódi értelmétől és jelentősé-
gétől s henye töltelékeknek minősíteni. Valóban, ha itt csakugyan
azokról volna szó, a kiknek «nincs inyére a monostornak szolgálni»,
akkor nem volna értelme az *ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος*-nak s ha itt a
kiűzetés «a nélkül történnék, hogy az apátnőnek és a nővéreknek
külön kellene ily irányban lépéseket tenniök», nem lenne semmi
értelme a monostor *ἐξουσία*-jának. De, a mint láttuk, nem ezekről
van szó, hanem egyebekről. A propos *ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος*! Ez
az a fogantyú, melybe Czebe a biztonság legnagyobb érzetével kapaszkodik
bele. Megállapítja, hogy ez oklevélphrasis, a mely csak a XII.
században (egész pontosan az 1114 és 1160 közti időben) és csak
Dél-Itáliában volt használatos. Tehát — és itt van a döntő bizonyíték!
— ez a kifejezés nem állhatott benn az oklevél Szent István-
féle eredetijében, hanem csak a Kálmán alatti renovatio alkalmával
került bele és így kétségtelen bizonyosságát szolgáltatja az oklevél át-
dolgozottságának.

Ha már ilyen subtilis bizonyítási módszert használ, akkor nem ezt a conclusiót vártuk volna, hanem azt, hogy ez a phrasis nem állhat meg az 1109.-i példányban sem és akkor neki ezt tulajdonképpen ki kellett volna rekesztenie a szövegből. A legrégebbi példa ugyanis, melyet ő erre délitáliai oklevelekből ki tud mutatni, egy 1114.-i oklevélből való, tehát öt évvel későbbi a mi oklevelünknel. De ha átlapozzuk a szicíliai-délitáliai okleveleknek Trinchera-féle gyűjteményét, azt fogjuk találni (a mi Czebét talán meg fogja lepni, de bennünket nem), hogy ez a phrasis vulgaris, többnyire mélyen vulgaris szövegezésű oklevelekben kimutatható a XI. században is. Igy pl. Robertus Caccianus 1099-ben kelt adománylevelében (Tr. 84.): *καὶ ἄχον σιόπᾶν* (= *ἄχων σιωπᾶν*), ugyanezen Robertus és fivére 1098.-i adománylevelében (Tr. 82–83.): *καὶ ἄχων σιόπᾶν* (= *ἄχων σιωπᾶν*), Hyacintha, Pamphilus leánya 1089.-i adománylevelében (Tr. 67.): *καὶ ὕστερον διαφύλαξωμεν καὶ μὴ βουλομενοι* (= *βουλούμενοι*) *τὸ ἔγγραφον τῆς ἀφιερώσεως ἀπαρασέλευτον* (= *ἀπαρασάλευτον*) *εἰς αἰῶνα*, Stratelatus és Nicolaus 1084.-i szerződésében (Tr. 62–3.): *ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα διατηρήσωμεν καὶ ἄχοντες παρίον καὶ ὄχυρόν εἰς ἀεί*, Sardus 1033.-ban kelt declarációjában (Tr. 31–2.): *αὐθεντῶς δρᾶζονται τῶν ἀφιερωθέντων. (=) καὶ μὴ βουλομένου μου παρέχοντος τὴν ἔγγραφον ἀφιέρωσιν πρὸς αὐτοὺς*. De ez a phrasis kimutatható nem csnpán nyugati, hanem keleti görög oklevélben is, a mint ezt Theodotos Kalothetosnak egy pontosan nem keltezett, de minden bizonyynyal Joannes Dukas Vatikán császár alatt (1222–1254) kiadott s a lembosi kolostor pörös ügyében ítélkező oklevele bizonyítja, melyben ezt olvassuk: *εἰ δ' ἴσως καὶ ἐτι πειράται τις ἐξ αὐτῶν ὀχλῆσαι καὶ αὐτὸς τὴν τοιαύτην μονὴν καὶ τῇ δυναστείᾳ προσμένει, ὃ τοιοῦτος γνωσκέτω, παιδεύθῃναι μέλλει καὶ ζημιωθῆναι προστηκόντως, ὥστε καὶ μὴ βουλομένου παύσαι τῇ δυναστείᾳ κτλ.*

Hogy ez a phrasis a fenti helyeken mindig csak a rövidített alakjában, azaz hol az *ἄχων*, hol a *μὴ βουλούμενος* particiummal fordul elő, az nem lehet akadály a annak, hogy ezeket a kifejezéseket jelentés, használat és eredet tekintetében is teljesen azonosaknak tekintsük a mi oklevelünkben használt *ἄχων καὶ μὴ βουλούμενος*-szal. Ezt elismeri maga Czebe is, a midőn nagyon helyesen a rövidebb kifejezést egyenlő értékűnek tekinti a teljessel felsorolt példái között. Egy kis különbség azonban mégis van a vonatkoztatás tekintetében. A nyugati görög oklevelekben ez a phrasis az esetek többségében a kiállítóra, adományoknál az adományt tevőre, szerződéseknél a szerződő felekre vonatkozik abban az értelemben, hogy ha az illetők vagy hozzátartozók később megbánnák, vagy felforgatni akarnák azt, a mit most elhatároztak és kinyilatkoztattak, bűnhődjenek és hallgassanak, tartsák tisztelőben e rendelkezéseiket «kedvű és akaratok ellenére is». A keleti görög oklevélben azonban nem a kiállítóra, hanem azokra a jogügy megkötésétől távol álló idegenekre vonatkozik, a kik megpróbálnák később az oklevélben foglalt rendelkezéseket zavarni, vagy kijátszani s abban a fenyegetésben áll, hogy az ilyeneket *akaratuk* ellenére is meg fogják fosztani bitorolt szerzeményüktől. Látjuk, hogy a Szent István-féle oklevél e phrasis vonatkoztatása tekintetében inkább a keleti, mint a nyugati görögöség ok-

leveleit követi, a mennyiben itt is az idegen bitorlókra van alkalmazva az *ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος*. Azért természetesen még nem tekintjük ezt a motivumot a keleti görögségből való eredet biztos bizonyítékának, de igenis erős memento!-nak annál a kísérletnél, amikor valaki oklevelünket a nyugati görögségből származónak akarja feltüntetni. Figyelemreméltó, hogy a phrasisnak eddig ismert példái kivétel nélkül *magánszemélyek* (és nem kancelláriák) által kiállított oklevelekben fordulnak elő. Ez a megfigyelés csak meg fog erősíteni bennünket abban az előbb kifejtett meggyőződésünkben, hogy oklevelünk fogalmazójának nem kellett szükségképpen kancelláriai gyakorlatban járatosnak lennie. Összegezve az *ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος*-ról mondottakat: ez a kifejezés nem használható fel sem a délitáliai eredet, sem az átdolgozás, ill. hamisítás bizonyítására. Kétségkívül ismert és használt volt úgy a nyugati, mint a keleti görögség okleveleiben s ha keletről nem is tudunk pillanatnyilag kimutatni erre pontosan XI. századi példákat, ennek nem a szóbanforgó kifejezés ismeretlensége, hanem az eddig közzétett és hozzáférhető oklevélanyag hiányossága az oka. A XIII. századi lombosi oklevél tökéletes biztosítékot nyújt az iránt, hogy ez a phrasis a keleten XI. századi és még régebbi oklevelekben is előfordulhatott, még ha nem is gondolunk arra, a mire Gyomlay rámutatott, hogy a jó öreg Herodotos is ismerte már.¹⁾ A nyugati görögség területén kézzelfoghatólag kimutatható a XI. században is, de minthogy ide csakis Bizánczból kerülhetett, a szicíliai-délitáliai oklevelek egyúttal indirekt bizonyítékai annak, hogy ez a phrasis ebben a korban a keleti görögség területén is használatban volt. Ezekkel a megállapításokkal pedig kiesik a Czebe által oly sok *emphasis*-el döntő jelentőségűnek hirdetett bizonyíték mindkét tétele alól.

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

(Vége köv.)

A BÁNK BÁN NÉMET TÁRGYTÖRTÉNETÉHEZ.

I.

A Bánk bán tárgytörténetére vonatkozó kutatásokat Heinrich Gusztáv összefoglaló tanulmánya ²⁾ indította meg, s a későbbi kiegészítő pótlásoknak ³⁾ is az ő szempontjai vagy utalásai szabtak irányt. Az eddigi

¹⁾ Herod. VII, 222. Sűrű használatáról tesz bizonyosságot pl. az, hogy Dio Cassiusnál (XL. 63, 2) ugyanazon elbeszélés keretében kétszer egymásután is előfordul: καὶ γὰρ τιμηταὶ τὸν χρόνον τοῦτον ὃ τε Κλαύδιος ὁ Ἀππίος καὶ ὁ Πίσων, καὶ τοὶ μὴ βουλήσεις, ἐγένοντο. καὶ οὗτος μὲν διὰ τὴν συγγένειαν ὑπῆρχε τοῦ Καίσαρος, ὁ δὲ δὴ Κλαύδιος ἡναντιοῦτο μὲν αὐτῷ (τὰ γὰρ τοῦ Πομπηίου ἥρετο) οὐκ ἐλάχιστα δὲ καὶ ἄκων ὡφέλησε.

²⁾ Bánk-bán a német költészetben. Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 1879.

³⁾ Csiky Gergely, Az angol Bánk-bán: A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. Ű. F. XV. 1879/80. (1881.), 213. ll.; A. Sauer, Anzeiger f. deutsches Altertum XXI. (1895.), 129. ll. [Liechtenheld Grillparzer-tanulmányait ismertette Heinrich eredményeit értékesíti; Heinrich könyvét Laban F.-nak a Beilage zur Wie-

eredmények azonban nem tudták áthidalni azt az időbeli távolságot, a mely a tárgy első irodalmi jelentkezését (1561) a XVIII. század francia és német novelláitól elválasztja. Átmenetek és összekötő ívek nélkül azonban fejlődést elképzelni nem lehet (Valkai András magyar históriás éneke itt természetesen kiesik a sorból). A tárgytörténet tanúságai szerint különben is Bánk alakjának hirtelen felbukkanása, eltűnése s közel kétszáz esztendőn keresztül az irodalom felszíne alatt folytatott élete mindenesetre feltűnő jelenség volna.

A fejlődést, ha nem is genetikusan és organikusan, de legalább időbeli egymásutánban folytonossá tevő anyag ezúttal is a XVI. és XVII. század német anekdota- és elbeszélő-irodalmából kerül ki.¹⁾

Az elegáns és sikamlós olasz anekdota (Poggio, Castiglione) német művelőinek csak egy részénél (Bebel,²⁾ Frey, Pauli, Montanus, Lindener) őrizte meg formája zárttságát s tipusa tisztaságát. A még mindig elevenen ható régi példatárak (J. de Vitry, Etienne de Bourbonne, J. Bromyard, J. Herolt, Gesta Romanorum stb.), a népi eredetű trufairódlom s a kelet tárgyállományának lassú átszivárgása kitágította a szűk anekdotikus keretet. A sikamlós bölcsességükkel, szellemes csattanójukkal elkápráztató képecskék kezdetleges novellákká szélesedtek. Az eleinte csak dekoratív elemül szolgáló földrajzi és ethnographiai vonatkozások önállósodása, a gyönyörködtetésnek didaktikus czélokra való kihasználása lassanként az exotikumok és fantasztikumok függő kertjeivé változtatja a XVII. század ünnepelt, népszerű gyűjteményeit (Hammer, Richter, Harsdörffer, Zeiller, E. Francisci, J. D. Ernst, M. Abele), melyeket az égről, földről, föld alól, multból és jelenből, C. Gesner, (Historia animalium) N. Neander, Chytræus, Cammerarius, D. Erasmus, Luther és Melancthon, szentatyák és klasszikusok könyveiből összehordott anyaggal aggatnak tele s Magyarország, az Indiák, sőt Amerika furesa virágaival ültetnek be.³⁾ A barokk frázis és kenetelenség divatja az erkölcsi tanulság hordozójává halványít minden eseményességet, a

ner Abendpostban (1879. Nr. 159.) adott kivonatából ismeri]; Gombocz Zoltán, Bánk-Bán egy ismeretlen francia földolgozása, Bp. Szemle, 99., (1899.) 460. l.; Heinrich G. A Bánkban regény, Bp. Szemle, 106. (1901.), 283. l.; u. a. Bp. Szemle, 109. (1902.), 171—172. l.; Katona Lajos, Egy olasz Bánk-bán novella, Irodört. Közlemények, 1901: 308. ll.; u. a. Gargallo Bánk bán novellájához, EPhK. 1901. 806. ll.; Kropf Lajos, Bánk-bán az angol irodalomban, Bp. Szemle 119., (1904.) 70. ll.; Max Ruttikay-Rothauser, Bánkban in der deutschen Dichtung, Jung Ungarn. 1911. IV., 450. l. (Heinrich könyvének kissé elcsúsztatott kivonata); a vonatkozó irodalom egy más részéről l. alább. — A monda történeti megvilágításához v. ö. Pauler Gyula, Nemzet, 1883 ápril' 29. és máj. 1. (A történet Bánk-Bánja) és A magyar nemzet története, II. 68. l.; Huber A., Archiv f. österreichische Geschichte, 65. (1884.), 163. l.; Érdújehelyi Menyhért, Péter és Bánk Bán összesküvése. Ujvidék, 1893. Pór Antal, Bánkban Melindája. Erdélyi Múzeum, Egylet böles. nyelv. tört. oszt. kiadványai VII. (1890.). 431 ll. és u. a. Erd. Múzeum X. (1893): 442. ll. Karácsonyi J. A Magyar nemzetségek. Budapest, I. 1900. 154. l.; Szilágyi S. A magyar nemzet története. II. (1896) 379—80. l.

¹⁾ V. ö. A fülemile tárgytörténetéhez. Irodört. Közlem. 1914: 418. ll.

²⁾ V. ö. K. Vollert: Zur Geschichte der lat. Facetiensammlungen des XV. u. XVI. Jahrhunderts. Palaestra CXIII. 1912. 61. l.

³⁾ V. ö. F. Gerhard, Joh. Peter de Memels Lustige Gesellschaft. Halle a/S. 1893. 15. s. köv. lapok.

tanulság megvilágítására külön történetet függeszt a főtörténethez s láthatatlan, de érezhető keretbe szorítja a különben össze nem illő tárgyak tarkaságát.

Az anekdotatárak tárgytörténeti jelentősége R. Köhler, Oesterley, J. Bolte, A. L. Stiefel, A. Wesselski és mások regisztráló munkája ellenére sem került még a kellő világításba. Ezúttal csak egy, épen tárgytörténeti szempontból figyelemreméltó, de eddig alig méltányolt jelenségre utalunk: A gyűjtemények szerkesztői — nagyobbára papok és tudósok — szinte babonás pedanteriával és önállótlan hűséggel írják ki rendszerint pontos címmel idézett forrásaikat (egy-egy sajtóhiba változatait sokszor hibátlan családfává lehetne szerkeszteni). Csak a történeteknek új keretbe való illesztésénél vagy a tendenciájukhoz képest változó tanulság kikövetkeztetésénél bukkan elő és nyilatkozik meg rejtve maradó érdekes egyéniségük. A tárgyakból azonban — egy-egy forrásból későbbi compilációkba való átszivárgás útján — automatikusan, valamilyen különös fejlődési törvény erejénél fogva lassanként kiválik minden, a mi bennük epikai vagy drámai feldolgozásra alkalmas. Ez a körülmény teszi érthetővé, hogy a romantikusok (pl. E. T. A. Hoffmann), Brentano pszichológiai elmélyítéssel lényegesebb változtatások nélkül modernizálhatják a XVII. század anekdotikus elbeszélőit s ez magyarázza meg egyúttal az öregedő Goethe vagy H. von Kleist és Hebbel anekdotaszeretétét.

A Bánk bánról szóló német irodalom közös forrása a latin Bonfinius vagy német fordítása,¹⁾ mely nagyjában s nyersen odavetett, de részleteiben már novellisztikusan színezett és stilizált vázlatával preformálja az irodalmiság szempontjából is értékelhető későbbi feldolgozókat.

1. Georgius Lauterbeck nyitja meg a sort 1557-ben,²⁾ négy évve a Hans Sachs drámája előtt. A *Regentenbuch* íróját azonban nem a Bánk bán sorsa, hanem elsősorban az a kényes és kielezgett helyzet érdekli, a melybe a király sodródott az által, hogy saját ügyében mint panaszosznak és bírónak egy személyben kell igazságos ítéletet mondania. Bánk nejének meggyalázása és vergődése, a gyilkosság s a fantáziát iz-

¹⁾ Des Aller Mechtigsten Königreichs inn Vngern | wahrhaftige Chronick vnd anzeigung | wie das anfang | auff vnd abgang genummen | wie auch das vilfaltig anfechtung vnd vberfall gelitten | vnd andern Nationen schwerlich zugefügt | vnd sich der Türkischen angriff so lang biss zů vnsern zeytten so ritterlich erwert hatt | in dreyssig büchern beschrytten . . . zu Basel by Růprecht Winter | im Jar M.D.XLV. (A dedicatio szerint fordítója: Hieronymus Boner). Újabb kiadása Basel 1555: I. Heinrich, Bánkban, 23 ll; Rosenberg, Herrigs Archiv, 1910, CXXIV, 291 ll.

²⁾ Technikai okokból az 1559-iki második kiadást használok, mely azonban teljesen megegyezik az első s 1579-iki harmadik kiadás szövegével. Teljes címe: Regentenbuch. Aus vielen trefflichen alten und neuen Historien | mit sonderm fleis zusammen gezogen. Allen Regenten vnd Oberkeiten zu anrichtung vnd besserung Erbarer vnd guter Policey | Christlich vnd nötig zu wissen. Itzo von neuen wider vberschen | Corrigiret | mit etlichen Capiteln gebessert vnd gemehret. Es ist auch zu ende dis Buchs | ein schön vnd herrliche rede Musonij | des Griechischen Philosophi | zu ehren Königlicher wurde zu Denmarck | etc. verdeutschet | Durch Georgium Lauterbecken. Mansfeldischem Cantzler. Alles mit Römischer Kayserlicher Maiestät befreihung | auff sechs yahr nicht nach zu drucken. 1559. V. Cap. I. fol. CXCVIII—CXCIX b.

gató kelet ugyan teljesen a kor ízlése szerint való, de alapszámban véve csak dekoratív jelentőségű s részletezett előkészítője a tanulságul kiaknázható felmentő ítéletnek. Lauterbeck eljárása szerint a későbbi feldolgozók is rendszerint a magyar nagyúr történetét állítják minden meglepő ítékezést megvilágító példáik élére.

Lauterbeck nemcsak másolja, hanem tudatosan tovább is fejleszti a német Bonfiniust. Közelebb hozza korához, tompítja mintájának kifejezőbb, de durván és nyersen ható közvetlenségét s azáltal, hogy új jelzőkkel, főnevekkel és fölbontásokkal észrevétlenül kimélyíti bizonytalan novellisztikus utalásait, már halvány nyomait mutatja a Wickrammal — körülbelül ugyanebben az időben — meginduló új prózai stílusfejlődésnek. (A *Regentenbuch*-hal egy évben jelenik meg a Brenntanótól 1809-ben új életre keltett *Goldfaden*). Lauterbeck elbeszélése ilyenformán kétségtelenül a tárgy legrégibb irodalmi feldolgozásának tekinthető s a forrás ritkaságán kívül már csak ez is indokoltá teszi teljes egészében való közlését:

Von den Richtern und irem Ampt.

[So du wilt ein recht Vrteil fellen | so gedencck nicht wie du die part sondern die Sach recht erkennest. Wil derwegen von einem rechtschaffnen Königlichen Richter | diese nachfolgende Historia erzehlen | welche also lautet].

Als ¹⁾ der König in Ungern | Andreac genant | mit vielen Fürsten und Herrn in Syrien | wieder die vngleubigen ziehen wolte | hat er zuvorn | ehe das er sich dieser ferner reise vnterfangen | einen thewren vnd edlen Herrn Bancbanus genant | gar einen trewen vnd weisen Man | vber das gantze Königreich | zu einem Stadthalter gesetzt | den königlichen Hoff | vnd alle seinen gewalt zuversehen vnd zuregieren | dazu die Königin sampt iren Kindern | in seinem schutz vnd schirm zu haben. Mit dieser vermanung | das er das Königreich mit aller Gerechtigkeit wolte verwalten | vnd in seinem abwesen niemands keine schmach | gewalt oder vnrecht thun lassen | dazu mit den Nachbarn friede halten | vnd solte denselben friede | ruhe | vnd ehre | im Königreich fördern vnd pflantzen | vnd nichts vnterlassen | als were er selbst bey handen. Dieser Stadthalter vnd Königliche Verwalter | hat solchen löblichen befelh | mit Ritterlichem gemüt angenommen | vnd gehofft | alle sachen trewlich vnd ehrlich aus zu richten. Das glück aber ist diesem fromen Man gehass gewesen | vnd hat ihm sein ehrlich fürnemen gebrochen | Nemlich hat die Königin Gerdrut genant | iren Bruder aus Deutschem Land | in Ungern bekommen | welcher ires abgescheidenen Herren | vnd anders halben sie zu trösten | zu jhr gereiset | der denn etliche Wochen bey jhr verharret | denn sie jm | als seine Schwester | wie billich | lieb gewesen. Nach dem aber bemeltes Stadthalters Gemahl | tag vnd nacht | vmb vnd bey der Königin seyn müssen | welche denn einer sonderlichen schöne vnd berhümbten gestalt gewesen | welches sie alles mit irer zucht | scham vnd erbarem wandel | höchlich gemehret. Darumb die Königin eine sonder lieb vnd gunst zu jr getragen. Der Königin Bruder aber ist in brünstiger vnd hitziger lieb gegen ir entzündt | dauon er in wenig tagen also entbrandt | dass er irent halben in Kranckheit gefallen. Als nun die Königin ires Bruders brünstige vnd doch vnzimliche liebe inne worden | hat sie ein verwegen mitleiden mit jm gehabt | wie solchs gewönlich in den Weibern steckt | das sie im zu viel nachgehengt. Also | das sie des Stadthalters Fraw zu irem Bruder in gesprech geführt vnd beruffen | auch sie zum offtern mal vber iren Tisch geladen | Ist jnen bis

¹⁾ V. ö. Bonfinius, 2, VII. Buch. fol. CCVII. s köv. lpk. — [v. ö. Heinrich, Bánk-Bán, 23 s köv. l.]

weilen entwichen damit sie sich miteinander bereden möchten vnd jnen-
 ineim ehrlichen schein platz geben ire Freundschaft gegen einander zuerzeigen.
 Nach dem aber die Königin befunden das dis löblich Weib so ehrbarlich
 vnd erenreich an jrem Herrn gehalten das er sie mit guten worten nicht hat
 zufall bringen können hat sie jrem Bruder ein sonderlich Gemach in geheim
 eingethan darin die fromme Fraw mit gewalt vmb ir Ehre vnd Zucht kommen
 vnd gebracht worden. Welchen schmerzlichen vnfall die gute Fraw nicht
 lenger verschwiegen denn das sie zu irem Herrn kommen. Als sie aber jr Herr
 empfahe vnd seinem gebrauch nach hertzen vnd vmbfahen wollen sagt sie
 zu jm o was unseligen elenden Weibs wolt jr jetzt vmbfahen ich bin leider
 nimmer ewer Ehelich gemahl sondern eine stinckende H.... Wo jr ver-
 meint ewer Eheweib zu hertzen so werdet jr jemerlich betrogen denn für
 ewer Weib habt jr ein schendtlliche vnreine H... weil ewer Bette vnd mein
 Leib geschendet ist. Denn die jr als ewer liebe Hausfraw der Königin ver-
 trawet die hat sie jrem Bruder als eine Kupplerin zu schenden vbergeben.
 Dis ist mit meinem Leib geschehen wie wol mein hertz wille und gemüt vn-
 schuldig. Darumb ob ich wol mehr von eim andern denn von mir selbst be-
 fleckt so wolt jr mich doch hinrichten vnd erwürgen damit ich nicht selbst
 eine Mörderin werden müsse meins armen Leibs vnd Seel vnd ewer lob vnd
 ehre damit geschwecht und verunehret. Derhalben bitt ich das jr mich vn-
 verwandtes fusses erstechen woltet vnd damit die Göttin der Keuschheit rechnen
 etc. Ob wol mit diesen worten der thewre Man höchlich bewegt vnd wie ein
 zorniger Lewe gebaret so hat er doch sein innerlichen Schmertzen verdrückt
 vnd sein weinend vnd heulend weib welche des todts gewart getröstet. Vnd
 als sie jm irem Leib denen umzubringen dargebotten Hat er sie erst vmb-
 fangen gehertzt vnd getröst vnd sie vmb irer Ehelichen trew vnd liebe wil-
 len gebeten dieweil dieser vnfall nicht mit jrem willen vnd schuld sondern
 das sie durch frembder mutwillen vnd gewalt geschwecht und geschendet so
 solt sie jr beyder gemeine schmach vnd schande bergen und verhelen daran
 er sich zu gelegener zeit mit einem grimmigen Exempel rechnen wolt etc. Da
 er nu das Weib vberredet vnd befriedet hat er seinen verdeckten grim vnd
 zorn nicht lang zemen können ist also nach wenig tagen mit etlichen seinen
 Geferten zu der Königin in jr Gemach gangen vnd sie alda als er dersel-
 ben jr vntugendt angezeigt mit seinem Schwerdt durchstoehen und das
 blutige schwerdt aus jr gezogen das gezeit und gesagt Das er sie von rechts-
 wegen vnd billich vmbbracht dieweil sie als eine Kupplerin seine allerliebste
 Hausfraw gedrunge vnd darzu geholffen das sie von jrem vnkeuschem
 Bruder geschendet vnd jrer Ehren vorgewaltigt vnd beraubt worden. Als sich
 nu ein gross empörung erhoben hat er öffentlich gesagt das er kein verzei-
 hung dieser That halben begehre denn er wolt auff morgen auff seyn vnd
 mit etlichen Landtherrn zum Könige reiten vnd sich daselbst vnter sein Ge-
 richt Vrtheil vnd Gewalt ergeben damit hat er die empörung gestilt. Ist-
 darauff one verzug mit etlichen Landtherrn beim König (den er zu Constantig
 nopol funden) ankommen welchem er vnter augen unerschrocken getretten
 vnd also geredt Gnedigster Herr König allhier ist der Stadthalter ewers Kö-
 nigreichs denen vielleicht etliche für einen schendtllichen Mörder vnnd Todt-
 schleger achten möchten. Ich hab mich aber auff ewer Königliche Gerechtigkeit
 vnd gerechtes Vrteil verlassen vnd eine solche that begangen das ich mich
 nicht mit der flucht gedenck zu entschuldigen sondern hab mit darstellung
 meines eigen Leibs des aller gleichmessigsten vnd billigsten Richterstuls
 gerechtigkeit gesucht vnd komm zu euch als mein Herrn vnd gerechten
 Richter damit wo ich von Rechts wegen mishandelt hab das ich auch von
 stund an mein straff neme. Zu dem beger ich keins andern Richters denn allein
 euch denen ich verletzt der nicht allein mein billicher Verkleger und Recher
 sondern auch mein eigener Richter sein sol. Sag und klag derhalben das ich
 ewer Gemahel die Königin welcher ich mein höchsten Schatz meine liebste
 Hausfraw zu einer Dienerin vertrauet die hat sie jrem mutwilligen Bruder-
 zuschenden vbergeben. Vnd als ich mich meins billichen zorns nicht enthalten

mögen (denn ehe wolt ich sterben | denn solche schmach vngerochen lassen) darumb hab ich die Königin mit diesem Schwerdt erstochen. Vnd ist dis aller gerechtster Richter | eben das Schwerdt | mit der Königin Blut beflecket. Hab ich nu | damit ich mich der vntreglichen schmach vnd schanden erettet | damit gesündigt | so wollet jr mich vnverwandtes Fussess | ehern mit demselben Schwerdt wieder vmbbringen. Wo jr aber erkennen könnet | das ich recht vnd billich gehandelt | so wollet mich durch ewer Vrtheil | als ein gerechter Richter ledig erkennen | Denn solche ewre aufrichtige Gerechtigkeit | wird ein ewig gedechtnis sein | bey allen Völkern | denn eben auff dieselbe hab ich mich allein verlassen | vnd mich in eigner Person | für ewre Maiestat gestellt | etc.

Das hat der König mit so standt festen | vnd tapffern gemüt | ausgehört | das er weder sein Angesicht nochfarb verendert | vnd gesagt | Bancbane | dein vertrauen in mich | vnd mein gerechtes vrteil | mag dir gnugsam rathen | in mich zu verhoffen. Wo dem also | wie du mir vermeldet | so zeuch wieder in mein Königreich | vnd richte dein Ampt als mein Stadthalter | trewlich aus | wenn ich von dieser Reise wieder in Vngarn komme | wil ich nach gnugsamer erkündung | das Vrteil sprechen. Hat jnen damit in Vngern keren lassen | vnd ist mit seinem Kriegsuolck in Asiam gefaren. Als er aber diesen zug volendet | vnd jm vil seiner Landherrn vnd Vnterthanen entgegen gezogen | vnd jnen empfangen. Hat den König Andres | als er in sein Königlich Gemach komen | der Königin todt hart angefochten | er ist aber auff seiner standtfestigkeit verharret. Hat derhalben seinen Stadthalter Bancbanum | den andern tag zu Recht erfordert. Vnd als er seiner Gemahel angezeigte schuld vnd mishandlung verstanden | vnd wahrhaftig berichtet | hat er zu einem ewigen Exempel | Weiblicher ehre vnd reinigkeit | erkand das er recht vnd billich gethan vnd gehandelt | hat jnen damit ledig vnd loss gezelt. An diesem Könige vnd gerechten Richter | solten sich billich alle Potentaten | Richter | vnd Befehlhaber spiegeln | vnd in gleichen fellen also vrtheilen vnd richten ...

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

(Folyt. köv.) 355

RÉGI MAGYAR ÉNEKMONDÓK.

Legfőképp Tar Lőrincz pokoljárása az, melyből újabb irodalomtörténetíróink a hegedősök költőiségére fénylőbb sugarakat csaltak ki, így például «mesés színnű» naiv felfogást, «talpra esett meseménetet»(!),¹⁾ a mondai anyag megtoldását és kiszínezését, szóval: költői alakítását stb. De vajjon joggal-alappal-e? Semmi esetre sem.

A közbeszótt Tar-epizód az én felfogásom és ítéletem szerint teljesen híjjával van a naiv felfogásnak és igazi költői inventiónak. De ehelyett van benne oly körmönfont irányzatosság, a mely határozottan tanultabb, erősen felekezeties protestáns szerzőre, illetőleg átdolgozóra mutat.

Még azt sem lehet kézpénznek vennünk, hogy a krónikába való beleszövés «régi hegedősének maradványa (Pintér, I. 256.). Hiszen Tinódi csupán annyit említ róla, hogy — «énekben hallottam». Honnét tudni telát, hogy az az ének éppen hegedős szerze-

¹⁾ Ez a kitétel (l. Pintér, I. 256.) teljesen érthetetlen előttem.

ménye volt? ¹⁾ S hátha csak elhitézés czéljából menti magát T. ezzel, hogy az epizód nyilvánvaló katolikus-ellenes tendenciáját leplezze; voltaképpen pedig önmaga mestere a történet irányzatos beállításának?

Ily föltevés szerintem annál inkább sem jogosulatlan, mert T. már a közbeszövés előtt erősen perszifálja a Zsigmond elhunytakor végzett katolikus halotti czerimóniákat. Ilyeneket mond például: «Tésznek [a papok] mindenütt nagy ohajtásokat, nagy jajszóval vonsznak harangokat; tésznek számtalan misemondásokat... veríteznek kövér nyakú barátok, mert pendülnek nagy sok arany forintok... mondják, hamar írták szentek köziben, várják a két kezét, hogy érjen egyben... mind éjjel-nappal zengnek fülébe azok, ha vihetik szentek közibe». Csupa szúrás, csupa vágás, csupa gúny! Pedig ez a közbeszövésnek mintegy előhangja, bevezetése, melylyel a legharmonikusabban összevág a pokoljárásban látottak és hallottak ugyancsak kétségtelen irányzatossága a budai Szent Zsigmond-kápolna építése ellen. Ezt ugyanis nem kis elfogultsággal abból magyarázza ki T., hogy Zsigmond meghallván Tartól a másvilágon reá várakozó kemény bünhődést, magamentésére sietve-sietett «a koronának egy kis ágát elrontani», azaz: 13 várost elzalogosítani s az értük kapott 80,000 forintot rakatta aztán «Budán Szent Zsigmondot». Szóval: miként az előhang, úgy az epizód beállítása is teljes egybevágóan tendenciosus.

Tinódi, mint ismeretes, a Zsigmond-krónikában szinte pedáns lelkiismeretességgel követte Thuróczi János latin krónikáját. Am abból már egyáltalán nem csinált lelkiismereti kérdést, hogy Zsigmond halálát és temetését egészen saját feje szerint adja elő és színezza ki katolikusellenesen. Ha ezt megtehette, a minthogy nyilvánvalóan megtette, akkor az is feltételezhető róla, hogy nem mond igazat, mikor egy hallotta énekel menti irányzatos közbeszövését.²⁾

De fogadjuk el azt a szerintem kevésbbé valószínű lehetőséget, hogy csakugyan mástól hallott éneket illesztett bele krónikájába, akkor is egy eredményre kell jutnunk, még pedig arra, hogy az éneknek jelen, kiélezett alakjában való szerzője csakis valamely tanultabb protestáns pap, tanító vagy énekmondó lehetett. A népiességek, naiv felfogásnak tudniillik abszolúte semmi nyoma rajta, a minthogy tudatos bántó tendenzia mellett nem is lehet. Dézsi ugyan a bekezdő «vagy volt, vagy nem volt» kitételben a népmesék «hol volt, hol nem volt»-jának mását látja, de nagy tévedésben van, mert az

¹⁾ Ezen állításukkal irodalomtörténetiróink megint ellenmondásba kerülnek magukkal, mert Tinódiról egyre azt erősitik, hogy lenézte a hegedősöket; itt azonban mégis természetesnek találják, hogy a Tar-epizódot tőlük vette át!

²⁾ Minden valószínűséggel ráillik itt Tinódira az a latin közmondás, hogy: qui se excusat, accusat! Ki vonhatná kétségbe, hogy neki, mint képzetebb, deákul tudó embernek módjában volt olvasni azokat a latin leírásokat, melyek Tar L. zarándokútját megörökítették s alkalmasint egész Európában elterjedtek? Lehetséges, hogy magyar nyelvű leírások is voltak még korában a feltűnő esetről. Csak az nagyon kérdéses, hogy azokban az akár latin, akár magyar leírásokban ugyanazokat látta és hallotta-e Tar Lőrincz, mint a miket Tinódi láttat és hallat vele. Ez a dolog punctum saliens!

kétségtelenül nem más, mint a «vagy igaz volt, vagy nem volt» teljes mondatnak a vers kedvéért való megrövidítése.

A mi pedig az epizódról föltett költői alakítást illeti, tiszta sor, hogy a valóságban ez sem emeli a hegedősök vélt költőiségét. Be van már bizonyítva egykorú írással (l. Kropf Lajos, Pászthói Rátholdi Lőrincz zarándoklása. Századok, 1896. 716—730.), hogy Tar Lőrincz vagyis igazabban: Pászthói Rátholdi Lőrincz, Zsigmond király kedvelt étekfogó mestere, világot járt buzgó zarándok 1411-ben csakugyan megfordult Irországbán és öt napi szigorú böjtölés után egy természetes napot («moram unius diei naturalis») töltött Szent Patrik purgatoriumában, azaz: büntisztító barlangjában, melyben fölhevült képzelete többféle rémes víziót látott, teszme, hogy mikép kinózták az ördögök elhalt őseinek, sőt számos még életben levő embernek: rokonainak, barátainak és ismerőseinek lelkeit. Állítása szerint képzeletbeli vezetőjétől, Sz. Mihály arkangyaltól titkos megbízásokat is kapott, melyeket csupán azoknak mondhatott el, a kiknek szólottak.¹⁾

Látni való ebből, hogy Tar Lőrincz pokolbamenése²⁾ voltaképpen nem is monda, hanem történet, melyet Tinódi, vagy az a protestáns átdolgozó, a kitől vette, czélzatosan toldott meg azzal a költött, de éppen nem költői részlettel, hogy Tar Lőrincz magyar érseket, püspök-kanczelláriust és két nemes urat látott a pokolban szenvedni, sőt látta magát Zsigmond királyt «tüzes kádferedőben» fürödni fajtalanosságaiért. Ebből a toldásból annyira kitetszik a raffinált észjárás lólába, hogy igazán semmi köze sincs a népi naiv felfogáshoz. Külömben is egy tanulatlan népi énekmondónak nemhogy szava, de még fogalma sem lehet a Tinódi kiemelte kanczelláriusi «levél-váltság»-ról, meg holmi nemesuri «hamis vámszörzés»-ről, stb. stb.

A hozzáadás is azt mutatja tehát, hogy az eddig népköltői naiv mondaalkotásnak hitt Tar-epizód igazában iskolázott énekmondótól (akár Tinóditól, akár mástól!) nem gyönyörködtetés, hanem bántás végett tudatosan megtoldott és kiélezett történeti zarándok-história.

Ez az igazság, nem pedig az, hogy «ez a kis elbeszélés alighanem többet ér, mint az egész krónika» (Dézsi, Tinódi életr. 89.), a mely megállapításommal azonban korántsem akarom a krónikának ismert nem-nagy értékét emelni.

A Tar-epizódot tárgyilagossá itéssel bátran törölhetjük azon versek közül, melyek a hegedősök énekmondására fényt vethetnének.

De a Szilády közölte «három hegedűs ének»-ről sem alkothattunk más véleményt, mert azok is távol vannak a népköltésnek minden sajátosságától. Egyszeri figyelmesebb elolvasásuk elégséges, hogy

¹⁾ Dézsi szerint (Tinódi életr. 94.) «ezek között lehetne a Zsigmondnak szóló üzenetet keresni». Persze, hogy lehetne, de csak két föltevessel: 1. ha Lőrincz el meri vála mondani királyaurának a reá váró kellemetlenségeket; 2. ha Zsigmond olyan naiv lett volna, hogy a magát kompromittáló titkos üzenetet siet tudtára adni a világnak.

²⁾ A pokolbamenés, pokoljárás kifejezés nem szólhat az eset történeti volta ellen, mert — mint Pór Antal kimutatta (Századok, 1891. 348.) — a középkorban közönségesen így szokták volt nevezni a Szent Patrik barlangjába való zarándokutat.

meggyőződünk mesterkelt voltukról. Alább részletesebben fogom ezt igazolni. Itt csupán rámutatok, hogy olyan tekintélyek, kik erősen hisznek a hegedős-költészet tisztán népi jellegében, mint pl. Szilády Áron és Pintér J., nyíltan hangoztatják cinikus világfelfogásukat (Századok 1882. 30. és A magy. irod. tört. II. 79.), mely a naivsággal ugyancsak össze nem fér.

Ezért nincsen más hátra, mint hogy az énekmondó lantosok és hegedősök közt eddig föltett, de alaptalannak bizonyult költői különbségtelt irodalomtörténetünkől egyszersmindenkorra kiküszöböljük.

A fő eltérést egyébként, a melyet legnyomatékosabban szoktak emlegetni, abban látják irodalomtörténetíróink, hogy a lantosok képzetesebb, deákos műveltségű (literatus) emberek, íródeákok, kik uraknak énekeltek, a hegedősök ellenben tanulatlan népénekesek voltak, kiket az előbbiek lenézték s gúny tárgyává tettek.

Ámde ez a műveltségi fokbeli különbségtétel sem alaposabb semmivel sem a többiekénél.

Igen valószínű, sőt majdnem bizonyos, hogy azok a hegedős énekmondók, kik a parasztkunyhókban, csapsszékekben és utcákon tereken gyakorolták mesterségüket. műveletlen vándorok voltak, pénzért bohóczkodásra is mindenkor kész hajlandósággal. Csakhogy ezeknek költészetéről, melyből — mint fentebb már bizonyítottam — legcsekélyebb emlék sem maradt, nem lehet komolyan beszélnünk. Azok a hegedősök, kikről énekeikből ítélhetünk, époly deákok voltak¹⁾ és szintúgy urakat szórakoztattak, mint a lantosok. Csupán a nevük más (s talán a pengető hangszerük, de még az sem egészen bizonyosan!), a készségük, mulattató módjuk és anyaguk ugyanaz.

Hogy a hegedős énekmondók tanultságáról való ezen állítást igazoljam, bonczolóra veszem a Sziládytól közölt, már többször említettem «három hegedős ének»-et. Ez annál is inkább szükséges, mert való értelmüket és célzatukat eddig teljesen félremagyarázták.

A szerzőiket maguk a versek árulják el fejeikben: az elsőből Moldovai Mihály, a harmadikból Hegedevs Márton jön ki. A második vers ugyan nem teszi ki szerzője nevét, de biztosra vehetni, hogy Moldovaitól való. Ezt a stílusbeli egyezésem kívül az is bizonyítja, hogy az első énekkel egy helyről, sőt közvetlen mellőle került elő (l. Századok 1882. 29.).

Moldovai első költeményében nyíltan deáknak vallja magát; de ha nem tenné is, reá vallana művének tartalma. «deák»-i phraseológiája és sablonos literatus költői befejezése. Az utóbbi jelek a másik két versben is megvannak. A második költemény befejezése szembeötlően tinódias. Hegedevs éneke pedig egyebeken kívül a versfőkébe rejtett névbetűkkel is elárulja készítője iskolázottságát.

Moldovai világosan megmondja első énekében, hogy hivatása szerint vándorénekese, ki mikor felhívják, «vrak odvarában, szép tornácokban» szokott énekelni. Tehát urak mulattatója volt, nem a

¹⁾ Ide vág Thalynak a VÉ. II. k. 356. lapján tett eme megjegyzése: «A hegedősöket nevezték *dedkok*nak is». Noha az állítás ebben a formában nem egészen helyes, annyi kétségtelen tény, hogy azok a hegedősök, kikről versek maradtak az utókorra, deákok voltak.

népé! Első éneke két részből áll: előbb nyolcz versszakon át a maga életsanyarúságait fűjja el tettetett, színészi panaszkodással, meg azokat a vastag csínytevéseket, melyekkel halgatói traktálják bor-gőzös állapotukban; azután a második részben, a tulajdonképpeni énekben furcsa — alkalmasint kitalált — kalandjait számlálja el torz nagyításokkal és mosolykeltő fordulatokkal. Ezzel azt a gondolatot ébreszti az emberben, hogy az egész olyféle lakodalmi, vagy farsangi mulattató vers, a milyeneket Thaly Régi magyar vitézi énekek cz. gyűjteményében is olvashatunk.¹⁾ Ilyetén tréfás czélzatát különösen képtelen befejezése tanúsítja:

„Ez éneket Molduában
Szerzék kéncezes Kolosvárbán,
Simádon, Egren, Tokajban,
Vándor uczában, szálóban.»

Semmi nyomósabb alapja sincs Szilády (Századok 1882. 30.) és Dézsi (Tinódi életr. 60—61.) abbeli felfogásának, hogy Moldovai éneke komoly irányú panasz vagy önéletrajz volna.

Én a második versét sem találom minden komolykodása ellenére komoly elégiának, hanem a nevetgető czélzatot ügyesen burkoló bohémi sopánkodásnak, mely a fütetlen, hideg házban didergő énekes iránt részvétet alig kelt, kárörömet azonban annál inkább. Hogy mennyire komolyak szemforgató panaszai, mutatják eme nyílt komikumba lyukadó végső sorai is:

„Az szerzőiét könnyen megh találod,
Vak szemeddel ötet meg láthatod,
Ha keresed, nálad legien botod.»

Az ilyen hangnem nem komoly emberek közé, hanem csakis gondtalanul mulató társaságba illik.

Hegedevs Márton éneke, a mely 1580-ban nyomtatásban is megjelent, már észrevehetően komoly számba menő vers: önjellemzés, gyónásféle hegedűs társaihoz. A szerző jobban vándor hegedűs volt, mint énekmondó. A hegedűsség vallása szerint már gyermek-ségétől fogva volt kenyere. De keresett is vele két eke hasznánál többet. Szintén csakis urak vígságtevője lehetett, mert a szegény nép közt ily haszonnal nem hegedülhetett volna. Stílusa, melyben egy elég jó szójáték («morgó könyvet előrántok») és több ötletes ellentét van, határozottan tanultabb embernek bizonyítja őt. Képzettségének az is eklatáns jele, hogy énekének dallamát maga szerezte. Önvallo-mása, habár a hangja alantas, nem mutatja teljesen elzüllött egyé-niségnek, mert a jobb lelkiismeret szava megszólal benne; és javít-

¹⁾ Messze eltérítene tulajdonképpeni tárgyamtól, ha ez irányban külön egybevetéseket akarnék tenni. Ezért csupán rámutatok, hogy én Moldovai énekével egyező komikus czélzatot és stílust látok Thaly VÉ-nek eme házassági énekeiben: Tunyaság az életnek (I. 341—351.), Hall-gassátok jó uraim (I. 358—363.), Lakjatok vígan (365—374.), Új hírt mon-dok (II. 31—36.); s a következő farsangi dalaiban: Szerencsével az kinek van frigye (I. 399—303.), Cantio de ebrietate (I. 385—389.), Az minap egy asszony (II. 51—54.). Ezek is énekmondó deákoktól való szerzemények!

hatatlanságának tudata bánattal s magakárhoztatással párosul. A cinizmus vádjá tehát, melylyel Szilády ét Pintér illetik (l. fentebb), nem fogadható el.

Még kevésbé fogadható valóságnak Szilády és Dézsi már említett azon állítása, hogy bizvást hűnek tarthatjuk azt a képet, melyet magunknak e három énekből a hegedősök állapotáról (azaz: életéről) alkothatunk; nem pedig azért, mert Moldovai énekei csupán nevetető czélzatú, fonák képét adják szerzőjük életének,¹⁾ Hegedevs éneke meg csupán egyetlen hegedősnek bűnvallomása «jámbor» társaihoz. Ebből tehát jogosan általánosítani nem szabad.

Moldovai komikus versei kétségbevonhatatlanul emlékeztetik az embert Tinódinak Udvarbírák és kulcsárokról, meg Sokféle részögösről cz. hasonlókép mulattató költeményeire. Ha ebből valamit következtethetünk, az csak kedvező lehet az utánzóra, mert tán nem merészség föltennünk róla, hogy példaképével egyezően alkalmasint verselt komoly tárgyokról is.

A hegedős énekmondók tanultságának megállapításánál még Ilosvairól lehetne szó, ki tudvalevően megúván az iskolamesteri pályát, utóbb vándor énekmondóvá lett, hogy lantos, vagy hegedős néven-e, ezideig kétséges. Szilády hol az első felé hajlik, hol meg ingadozik a kettő között. Dézsi határozottan lantosnak állítja, kinek lantosi életmódjáról szerinte Ptolemeus historiája cz. énekből alkothatunk fogalmat magunknak (Tinódi életr. 57.). Én éppen ezen ének alapján inkább a hegedős nevet adnám neki, mert a lantost csupán kétszer említi s mind a kétszer a hegedőssel együtt (nb. «és» nélkül!), az utóbbit pedig háromszor külön is használja énekmondó, versszerző értelemben (v. ö. «Hegedősnek jó bor innya adassék» — «Az versszerzőnek innya adjanak». RMK. IV. 221., 224.). Ebből annyi legalább is következik, hogy 1. Ilosvai a hegedős nevet jobban kedvelte a lantosnál, 2. nem ismert rangbeli különbséget a lantosok és hegedősök között.

E következtetésemmel már önkéntelen belecseppentem ama kérdés feszegetésébe: igaz-e, hogy a lantosok szigorúan megkülönböztették magukat a hegedősöktől, s valóban lenézték, kigúnyolták-e őket? Fentebb ugyan már megadtam erre határozott tagadó feleletet, de bizonyítani még nem bizonyítottam az igazamat.

Mint látjuk, Ilosvai nem tett különbséget. Tinódi irodalomtörténetíróink szerint szigorú különbséget tett, sőt szerette, ha őt mint lantost nem tévesztik vala össze a tamburázó hegedőssel. De vajjon igaz-e ez az állítás? Semmivel sem igazabb, mint az, hogy a lantosok deákok, a hegedősök meg deáktalanok voltak.

Való tény, hogy Tinódi egyszer sem nevezi magát hegedősnek, de az is tény, hogy összesen egy «és» szócskával tesz rangbeli különbséget a lantosok és hegedősök között. Semmivel se többel! S még ezt is nem annyira az énekmondó, mint a «vígságtévő», azaz: zenész

¹⁾ Erdemes a kiemelésre, hogy Moldovai valójában se hegedősnek, se lantosnak nem mondja magát; s nem is tudhatni, melyik volt tulajdonképpen. Hegedősnek csupán Szilády tette meg hangjának pajzánabb-sága miatt. Lehet, hogy az volt, lehet, hogy nem. Csak annyi bizonyos, hogy a vándorló énekes deákok közé tartozott.

lantosok és hegedősök közt teszi. Külömben pedig magát sem véve ki, mondja sajnálkozva, hogy:

«Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök.»
(Sokf. rész., RMK. III. 268.)

Mutassa meg nekem valaki azt a sorát, melyből valóban ki lehetne olvasni, hogy nem szerette a hegedőssel való összetévesztést! Előre tudom, hogy kárba vész a fáradsága.

Nem bírom magamnak megmagyarázni, hogyan mehet támogató adat nélkül Szilády még ennél is tovább, mikor kereken azt állítja, hogy Tinódi «némi lenézéssel említi a hegedősöket» (RMK. III. k. X. 1.) Persze ugyanezt mondják utána Dézsi és Pintér is — még erősebben. Úgy sejtem, a Zsigmond-krónikának ez a Hédervári Kontra és társaira vonatkozó két sora vezethette félre mind a hármukat:

«Vitézek ott harminczketten valának,
Kiket sokszor hegedősek *csácsogtak*.»

A rendszerint gúnyosan alkalmazott *csácsog* igéből következnek valamelyeskép a hegedősök lenéző említése. Ámde tudnunk kell, hogy T. e helyt kivételesen nem gúnyosan él ezen igével, mert 1. igazában Thuróczi krónikájának «nostrum ævum resonanti lira canit» kitételét fordítja magyarra; 2. a *canit* igét nyilván csak a rím kedvéért adja vissza *csácsoggal* énekel helyett.

Ha Tinódi, a lantos deák komolyan lenézte volna a hegedős deákokat, akkor bizonyára szó sem lehetne arról, hogy két versében egészen a Moldovai Mihály deák neveltető célzatával és módján énekeljen. Pedig bátran egybevetést lehetne tenni, hogy a természetében levő moralizálást leszámítva, T. szakasztott azon mód mulattat, mint Moldovai.

Tinódi igazi felfogásának félreértését elősegítette az az egyszer már érintett körülmény is, hogy magyarázói nem keresték, zenészt avagy énekmondót akar-e jelelni a «hegedős» névvel, hanem a hol csak hegedóst olvastak, mind énekmondónak vették. Így eshetett meg, hogy az Erdéli históriá-nak ismert 1145. sorát: «sok *hegedős* vagyon itt Magyarországbán» Tinódi neheztelésére értelmezték a hegedős énekmondók ellen s következőleg megtették azt a komikumot, hogy az Ulumán bégnek igazi cigányos hajlongással muzsikáló Kármán Demeter hegedűst nemzetiségi (rácz) énekmondónak léptették elő.¹⁾

¹⁾ Már Mátray G. helyesen rámutatott, hogy Tinódi Kármán Dömében egy híresebb alföldi muzsikus hegedűst említ (Tört., bibliai stb. énekek 68.), ki ügyesen kezelte a vonós (nem a pengetős!) hegedűt. Tinódinak azt a megjegyzését Kármánról, hogy nincs nála jobb, «az rácz módban», melyet úgy kell érteni, hogy a ráczos játékmódban, egyes irodalomtörténetíróink annyira félreértették, hogy a «rácz mód»-ot rácz nyelvnek értelmezték, s így arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy Kármán D. rácz énekmondó volt!

Az utolsó ok, mely miatt a szegény hegedősök igaztalanul a lantosok alá kerültek, volt az erkölcsi elkülönítés, oly értelemben, hogy a lantosok fensőbb, hazafias és erkölcsös élethivatásával szemben a hegedősök inkább csak léháb mulattatók szerepét töltötték be, s mint ilyenek a megnevetetés kedvéért bármikor készek voltak önmagukból is csúfot úzni, lévén amúgy is többnyire züllött, iszákos egyéniségek.

A hegedősöknek ily sötét színben való látását főleg az okozta, hogy irodalomtörténetíróink egyrészt Moldvai Mihály énekeiből — komikus czélzatukat fel nem ismerve — komoly következtetéseket vontak a hegedősök cigányos, züllött életmódjára, másrészt Hegedevs Mártonnak pusztán egyéni bűnvallomását meggondolás nélkül kiterjesztették társaira is.

Pedig a tiszta igazság szerint az énekmondó hegedős deákok nagy többsége ugyanoly hazafias és erkölcsös irányban verselt, mint a lantos énekesek. Még az sem valószínű, hogy több züllött egyén akadt volna közöttük, mint ezeknél. Hiszen azonos képzettségűek voltak és egyező tárgyakról egyforma közönségnek mondtak énekeket. Az akkori úriházakba egészen beillő farsangi és lakodalmi vastagabb tréfájú dalolásaikért — Thaly szerint «csúfos gajd»-jaikért — milyeneket alkalomadtán a lantosok is kétségkívül elkövettek, nem érheti őket jogosan az erkölcsi fogyatkozás vádja, mert aligha tettek egyebet, mint a közóhajtásnak feleltek meg velük.

Jóerkölcsűségük mellett félre nem érthető tanubizonyosságot tesz az a társuk, kit hátrahagyott egyetlen verséből a zülöttebbek közül valónak ítélniük: Hegedevs Márton, mikor bűnvalló éneke elején így aposztrofálja őket:

«Hegedűsök néktek szólok, meghallgassátok,
Mert hegedűs én is vagyok, azt jól tudjátok,
De hogy én nem jámbor vagyok, azt is tudjátok.»

Mi mást jelent ez az éles szembeállítás, mint azt, hogy a hegedűsök többségének valóban jámbornak kellett lennie? Hisz különben semmi értelme sem volna Hegedevs azon utóbb tett kijelentésének, hogy — «társaihoz ily módon többször meggyónik».

De van ennél még meggyőzőbb egykorú tanuságtétel is Szkhárosi Horvát Andrásnak, a XVI. század egyik elismert legszigorúbb moralistájának következő verssoraiban:

«Nem mondhatjátok, hogy nem tudátok Isten akaratját,
Mert pap, deák, gyermek, hegedős, nagy nyilván kiáltják».
(Az istennek irgalmasságáról, RMK. II. 207.)

Ime: hegedős a pap mellett, mint Isten akaratának hirdetője! Lehet-e ennél illetékesebb s nyomósabb nyilatkozat a hegedős énekmondók valláserkölcsei iránya mellett?

Szkhárosi tanuságtételéből látjuk, hogy ők is szintúgy énekeltek bibliás tárgyakról is (v. ö. Ilosvai!), mint lantos társaik.

Minthogy pedig arra már fentebb rámutattam, hogy a hazai történetet is hasonlóképpen használták énekeik forrásául, úgy hiszem, már most kellő alappal mondhatom ki bizonyításaim eredményeül,

hogy *semmi számbavehető különbség sincs sem maguk a hegedős és lantos énekmondók, sem költészetük között.*¹⁾

Többoldalú egybevetéseim a lehetőséghez képest eléggé megvilágították a hegedős énekmondóknak régi költészetünkkel való kapcsolatát. Am valami még fennmaradt megvilágító munkából: a lantos énekmondók XVI. századbéli költői szereplésének tisztázása. Ezzel szükségkép ki kell még egészítenem eddigi helyreigazító fejtegetéseimet, mert a lantosok költői működéséről is téves megállapítások kerültek bele irodalomtörténetünkbe. Míg ugyanis a hegedősökkel meglehetősen szűkmarkúan bántak el irodalomtörténetíróink, addig a lantosokkal szemben túlságosan bőkezűek voltak. Így egyebek közt «népes rend»-dé tették meg őket s a XVI. század egész historiásének költészetét az ő nevükhöz fűzték. Nem nehéz kimutatni, hogy a kitüntetettek valójában se egyik, se másik dicsőségre nem szereztek érdemet.

Ha pontosan számbaveszszük a XVI. századbéli historiásénekek névről ismert szerzőit, arra az eredményre jutunk, hogy nem hivatásos énekmondó lantosokból, hanem más állású deákos emberekből kerültek ki. Nagybankai Mátyás, Tardi György és Tőke Ferencz például papok voltak, Temesvári János nótárius, Temesvári István iskola-mester, Csanádi Demeter fejedelmi titkár, Gosárvárai Mátyás harminczados, Salánki György alkalmasint íródeák, Valkai András táblai asszesszor. Lantos szerzőt Tinódin kívül csak egyetlen egyet találunk: Görcseni (Görcesöni) Ambrust, de még ennek a lantos mestersége sem egészen bizonyos, mivel csupán egy ítéletlevélnek tanuvalloása nevezi őt «Lantos de Gwrchen Ambrus» névvel Homonnai Drugeth Gáspár nemes servitorai között (I. Irod. tört. Közl. 1896. 443—444.), míg önnönmaga Mátyás királyról való énekében csak «literatus»-nak, azaz: deáknak vallja magát (könnyen lehetséges, hogy íródeák volt, de jól értett a lanthoz is!). Tudunk ugyan még egy hivatásos énekmondó lantosról, a fentebb említett kassai (II.) Lantos Sebestyénről; de tőle semmi sem maradt az utókorra, tehát nevének igazában nincsen helye a historiásének-szerzők között. Nincsen helye Thurzó világtalan lantosának sem (noha Dézsi helyet ad neki. Tinódi életr. 59.), a kit Bornemisza Péter ismert, mert erről még annyit sem tudni: üzte-e az énekmondást vagy sem. Szilády még Szegedi Andrásban, a Historia de expugnatione urbis Jerusolimitanæ (1552.) cz. historiásének szerzőjében sejt vándor lantost (RMK. VI. 345—346.), mert a verse végén üres tarsolyát és másfelé induló szándékát jelenti.

¹⁾ Dolgozatom elkészülte után jelent meg s jutott kezembe Takáts Sándornak legújabb Rajzok a török világból cz. műve, melynek külön fejezete van XVI—XVII. századi énekmondóinkról és zenészeinkről: «A török-magyar énekesek és muzsikások» (I. k. 416—438.). Természetesen fokozott érdeklődéssel olvastam el Takáts rokontárgyú fejtegetéseit; de míg zenés hegedőseinkről és lantosainkról s általában XVI—XVII. századbéli zenénkről, valamint a török muzsikának erre való hatásáról több új eredményt állapíthattam meg nála, addig hegedős és lantos énekmondóinkról nem találtam szótérdemlő ujságokat következtetései között. Takáts ezekre vonatkozólag egészen az eddigi téves állásponton van: nem tesz pontos különbséget az énekes és a zenész hegedősök s lantosok közt; e mellett a hegedős és a lantos énekmondókat szintén szembeállítja egymással.

Ámde ebből csak annyi valószínű, hogy vándor énekes volt Szegedi. A lantosságát mi sem bizonyítja. Ily alapon hegedősnek is lehetne őt állítani.

Látni való, hogy legkevesébbé sem nagyítottam, mikor értekezésem folyamán azt a határozott kijelentést tettem, hogy egy kéz ujjain össze lehet számítani a névről ismert hivatásos énekmondó lantosokat. Lehetséges, hogy egy-kettő talán kikerülte a figyelmemet. De feltéve, hogy akár tíz került ki, még akkor is teljes joggal kérdezhetném: hol van a lantosoknak az a «népes rendje», melyről Dézsi az egész XVI. századot szeretné elnevezni? (Tinódi életr. 6.) Talán azok közt a névtelen szerzők között, kikről fennmaradt krónikás verseiken kívül semmit sem tudunk? Csakis ezekre gondolhatnak a lantosok rendjének kitalálói, mert másként nem bírnának valamire való számot — engedelmet az erősebb szóért — összecsapni belőlük!

A főhiba a lantosokat illetőleg akkor történt, mikor irodalomtörténetünk Tinódiból minden alap nélkül típust alkotott s azt egy soha nem élt énekmondó és szerző lantos-rend képviselőjének tette meg. A többi toldás már ennek bár nem igen menthető, de könnyen megérthető következménye volt. Ilyen egyebek közt például az is, hogy *Tinódi* ismert «Lantos Sebestyén» nevében a lantos jelző azt fejezné ki, «hogy a hivatásos énekmondóknak előkelőbb osztályába tartozott» (Négyesy, PNL. XI. 245.), holott — mint már rámutattam — pusztán esetleges dolog volt, hogy nála a lantosság és énekesség (miként II. Lantos Sebestyénnél is!) egy személyben egyesült. Ugyancsak esetleges, egyéni dolog Tinódinál (valamint Ilosvainál, a hegedős énekmondónál) a lantosi (hegedősi) és énekmondói kettős foglalkozásnak a versszerzőséggel való kapcsolódása, mert hiszen lehettek lantos énekmondók, — s a többség alkalmasint ilyen volt — kik nem a maguk költötte énekeket énekelték. Tinódi tehetségénél, képzettségénél és szerencsés életkörülményeinél fogva magasabbra emelkedett föl az átlagnál és költői babérokkal is tetézte lantosi s énekmondói mesterségével nyert koszorúját; de hogy a lantosok mind, vagy legalább nagyobb számban az ő életútját járták volna, az nem egyéb alaptalan feltevésnél. S ha még ehhez hozzáadjuk azt a tagadhatatlan tényt, hogy a XVI. századi históriásénekeink nagy részét nem is hivatásos lantosok, hanem más foglalkozásbeli emberek költötték, vajjon nem teljes alappal kérdezhetjük-e: mi jögon beszélnek irodalomtörténetíróink a «lantos deákok» krónikás költészetéről; mi jögon állíthatni olyasmit, hogy «a históriás énekírás terén Tinódi egész iskolát alapított»? (Dézsi, Tinódi életr. 145.). Megjegyezni való, hogy az iskolaalapítás ténye már csak azért sem állhatna meg, mert a históriásének-költés — mint tudva van — évszázadokkal megvolt Tinódi előtt.¹⁾

¹⁾ Azokkal, a miket értekezésemben a hegedősökről és lantosokról itt előadtam, talán sikerült egyrészt tisztáznom a XVI. és XVII. századi énekmondóinkat illető fő kérdéseket, másrészt megczáfolnom a róluk való eddigi téves nézeteket; de csalódnék, a ki azt binné, hogy monographice kimerítettem mindent, a mit a szóbeli tárgyról tudni kell vagy lehet. Ezt nem tettem, mert értekezésemet nem monographiának írtam, hanem helyreigazító célzattal. Következőleg csupán a hibákat mutattam ki aprólékosabban, míg a hiányokat, a mulasztásokat könnyen érthetően

A végső következés mindebből legrövidebbre fogva ez:

Ki kell törölnünk irodalomtörténetünkől az eddigi tanítást, mely szerint valamikor egy literatus *lantos* és egy deákalan *hegedős* énekes osztályunk vagy rendünk volt külön-külön jellegű és rangú: úri-népi költészettel. Sem a lantosok mint lantpengetők, sem a hegedősök mint hegedűjátosok nem voltak költők, bár egyébként akadtak köztük versszerzők is. Ez azonban sokkal inkább külön énekmondói, mint zenészi mesterségükben leli magyarázatát.

Mikor a régiségben a *hegedős*, vagy a *lantos* névvel találkozunk, nem szabad mindjárt hivatásos énekmondóra is gondolnunk, mert a két foglalkozás nem okvetlenül, sőt aránylag ritkábban járt együtt. Igaz, hogy a főiri énekesek többsége alkalmasint érthetett valamelyik hangszerhez is: de viszont akárhány *hegedős* és *lantos* volt, a kik csupán játékkukkal mulattattak.

A történeti valóságnak megfelelően leghelyesebb volna a hegedősöknek és lantosoknak, mint sajátos énekmondóknak és szerzőknek emlegetését irodalomtörténetünkől kihagyni s e helyett csupán fogadtatni a vándorló hivatásos énekmondókról: «*énekes v. énekmondó deákok*»-ról — mert úgy látszik, ez volt a legközönségesebb nevük — beszélni, mellékesen hozzátéve azt, hogy mivel többen közülük *hegedős* v. lantpengetéssel szokták volt kísérni énekeiket, ezért *hegedősöknek* és *lantosoknak* is nevezték őket, de nem általánosságban.

A népi *hegedős* énekmondókra, a kiktől semmi költészeti emlékünknél sem maradt, teljesen fölösleges ezentúl szót vesztegetnünk.

A hajdani «*énekes rendjeink*»-ről való üres képzelődésünkől pedig igyekezzünk végleg kiábrándulni.

Ezekben adtam elő az eddigi tanítással ellentétes megállapításaimat s következtetéseimet a régi magyar énekmondókról. Szaktársaimon most a sor, hogy bizonyosságaimat latra vessék s eredményeimet vagy elfogadják, vagy megczáfolják. Nem az a fő, hogy nekem legyen igazam, hanem hogy a tárgyi igazság kiderüljön. Ennek

csakis kisebb mértékben pótolhattam. Így a többi közt még fontos pótolni valónak marad annak kimutatása, mily kapcsolatban volt XVI—XVII. századbeli énekmondóink költészete az egykorú külföldi, nevezetesen a német vándor énekesek költészetével. Mert hogy volt, az eleve is egészen bizonyos. De ezt a kapcsolatot irodalomtörténetünk mostanig nem tette vizsgálódása tárgyává. Pedig azt sem mondhatni, hogy nem akadt volna, ki a figyelmét rája irányította. Hiszen Petz Gedeon már egy negyedszázadja tett bizonyos stílusbeli egybevetéseket (Irod. tört. Közl. 1891., 24—30.) a rokonság igazolására. Annyi már is kétségtelen, hogy Tinódi és Ilosvai énekesi előadásmódja több tulajdonságban hasonlít a korunkbeli német vándorénekesekéhez. Valószínűleg tárgy és tartalombeli egyezések is lesznek közöttük. Az sem lehet pusztá véletlenség, hogy Németországban ugyanabban az időben szerepelnek a zeitungssingerek vagyis az egykorú történetek énekesei, mikor nálunk Tinódi szintén kora legújabb eseményeit zengi énekeiben. Azután azok a vándorló énekesaink szerzette farsangi és lakodalmi mulattató versek, melyek Thaly: Régi vitézi énekek-jében olvashatók, ugyancsak emlékeztetnek bennünket az egykorú német énekmondók hasonló szerzeményeire stb., stb. Szóval: XVI. XVII. századi énekmondóink költői szerepének teljes tisztázásához tagadhatatlanul szükséges volna még, hogy a külfölddel való kapcsolatnak mértékét pontosan megállapítsuk.

érdekében kész vagyok minden sértődöttség és vonakodás nélkül lemondani az esetleg tévesnek bizonyuló megállapításaimról. Egyben azonban erős a bizodalمام, hogy győznie kell több oldalról megerősített álláspontomnak, mely szerint a régi énekmondóinkról mostanig vallott általános felfogás tarthatatlan és mielőbb való kicserélésre szorul.

(Esztergom.)

RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN.

MEGJEGYZÉSEK A THEOPHANES CONTINUATUS NÉVEN ISMERT TÖRTÉNETI MŰ KELETKEZÉSÉHEZ.

(II. közlemény.)

A kérdés vizsgálatában Skylitzes világkrónikájának nagyértékű előszavából induljunk ki, mely felsorolja azokat, a kik Georgios Synkellos és Theophanes után históriai munkákat írtak. Eszerint a régi kor történetét legkiválóbban Georgios Synkellos és Theophanes Homologetes írták meg (vö. Theoph. Cont. «τῆς ἱστορίας ἀρίστην» ed. Bonn. p. 5), amaz a világ teremtésétől Maximianosig és Maxentiosig, ez innen folytatva Nikephoros haláláig. «Ezután senki más nem adta magát ilyen vállalkozásra» (vö. Genesios τὰ μὴ παραδεδομένα βίβλῳ τῇ ἱστοροῦσῃ» ed. Bonn. p. 4), bár van a Theophanes utáni időből is néhány történelmi munka, de ezek mind rövid lélekzetűek és kritikátlanok, egy részük csak az egymásután következő császárok felsorolását adja, más részük, mint Theodoros Daphnopates, Paphlagoniai Niketas, Joseph Genesios és Manuel bizánczi írók; Nikephoros phrygiai diakonos, Asinos Leon, Theodoros Side proedrosa és ennek hasonnevű bátyja a sebastiai ekklesiában a kyzikosi Demetrios, a lyd Joannes csak egy-egy kisebb korszakot tárgyalnak, rendesen a magukét s elfogultan csak magasztalni és gáncsolni tudnak, a szerint, amint valaki rokonszenves, vagy ellenszenves nekik s így egymásnak gyakran ellentmondanak, úgy hogy alig lehet eligazodni rajtuk. Ezért tartja ő kötelességének, hogy összefoglaló műben elfogulatlanul írja meg a 813-tól koráig terjedő két és félszázad történetét, a mely műben felhasználja ugyan a fent említettek munkáit, de kigyomlálja a hibákat s szóbeli értesüléseivel kiegészíti adataikat.

Skylitzes ezen előszavában újabb bizonyítékát látjuk annak, hogy Theophanes Chronographiája közbecsülésnek örvendett; ő is mint Konstantinos és köre csak folytatni akarja Theophanes művét, mivel ezt minden tekintetben megfelelőnek tartja, de Theophanes folytatásának tartják Skylitzest később is, mint Glykas Mihály következő sorai mutatják: «Georgios után Theophanes Homologetes írta meg a hátralévő részt egészen Nikephoros császár haláláig, ezután Rhangabe Mihálytól Skylitzes»¹⁾. Skylitzes tehát felsorolja előszavában azokat a történetírókat, a kik 813 után dolgoztak s a kiknek művei

¹⁾ Glykas ed. Bonn. p. 457: μετὰ δὲ γε τὸν Γεώργιον ὁ ὁμολογητὴς Θεοφάνης τὰ ἐπιλοιπα συνετάξατο ἕως τελευταῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ ἀπὸ γενικῶν ἐφ' ᾧ καὶ ἀπὸ Μιχαὴλ τοῦ Παγγαβὲ τῆς χρονογραφίας ὁ Σκυλιτζῆς κατήρξατο.

forrásául szolgáltak. Már pedig művének Theophanes Continuatusszal való összevetéséből kitűnik, hogy Theophanes Continuatus szerzőjét is említenie kellett. Sőt az összevetés alapján azt is megállapíthatjuk, hogy Theophanes Continuatus nem mostani terjedelmében, hanem egy régi redactióban használta: Skylitzes nem pontosan ott kezdi munkáját, ahol Theophanes elhagyta, hanem röviden visszatér még I. Mihály történetére is s e részben a ma ismert forrásoktól független. De innen kezdve V. Leó, II. Mihály, Basileios, VI. Leó, Alexander, VII. Konstantinos (gyámság alatti) s I. Romanos uralkodását (tehát 813-tól 945-ig) teljesen Theophanes Continuatus alapján írja meg, kivéve a helyenkint Genesios munkáján alapuló két részt, V. Leó, s III. Mihály uralkodásának első részeit. Főforrását a régebbi részekben minden változtatás nélkül átveszi, mindössze rövidíti, de 886-tól kezdve már olykor változtatja s új (Leo Diakonos és más ismeretlen) forrásokból toldozgatja is. Viszont Konstantinos tényleges uralkodását és II. Romanos korát tartalmazó részeiben már teljesen független Theophanes Continuatustól,¹⁾ a hatodik könyv második felét tehát nem használta, nem is ismerte.

Így az összevetésből kitűnt, hogy Skylitzes Theophanes Continuatusnak csak öt és fél könyvét ismeri, míg a hatodik könyv második fele nem volt forrásában. Azt is könnyen megállapíthatjuk, hogy ezen eredetileg három különböző szerzőtől származó öt és fél könyvet, mint egy egészet s nem mint három külön munkát ismeri, mert egy szerző névén említi, amit egyrészt az alábbiak bizonyítanak, de az is, hogy nem találjuk a felsorolt nevek között a Vita Basilei szerzőjének, Konstantinos Porphyrogennetosnak nevét, sem az öt könyvet összeállító redactor nem lehet egyik se az említettek közül. Kellett tehát a Konstantinos-féle első redactio után, mely öt könyvet tartalmazott, egy öt és fél könyves második redactionnak is lennie, mely úgy keletkezett, hogy egy redactor az első redactio öt könyvét átdolgozta s 948-ig folytatta. Megerősíti ezt a feltevést elősorban az a körülmény, hogy a hatodik könyv első fele nem készülhetett önálló, külön munkának, melyet azután később csatoltak volna az 5 könyves redactiohoz, mert ez a rész, mint forrással való összevetéséből kitűnik, csak »ein Plagiat aus einem anderen bekannten Geschichtswerke«²⁾ s nincs semmi önálló értéke. Nem lett volna célja, hogy valaki ezt a részt egy nagyobb munkából egyszerűen kiírva, külön munkaként közrebocsássa, csak úgy érthetjük meg ezen rész keletkezésének, a Symeon Logothetes-féle krónika (886-tól kezdődő része) kiírásának célját, hogy egy redactor a 886 év történeténél félbenmaradt első redactiót meg akarja toldani koráig.

Erről a redactorról, a hatodik könyv első felének szerzőjéről magából a munkából világosan kitűnik, hogy nem tartozik Konstantinos köréhez. Kitűnik ez egyebeken kívül abból is, hogy épen ellenkező tendenciájú ez a rész, mint a melyen Konstantinos és köre dolgozott. A Nikephoros Phokas uralkodása alatt dolgozó szerző fel szabadult a nyomás alól, mely Konstantinos Porphyrogennetos és

¹⁾ F. Hirsch: *Byzantinische Studien*. 362—375. lk. Krumbacher *GBL*.² 367. l.

²⁾ F. Hirsch: *Byz. Stud.* 266. l.

II. Romanos alatt megkötötte volna. Mindamellett ne higgyük, hogy azért nincs e részben nyoma se az előzők tendenciájának, a makedon dynastia magasztalásának, hanem azért, mert a szerző egyszerűen kiírja a Symeon Logothetes-féle krónikát, úgy hogy nem törődik avval sem, hogy tendenciája homlokegyenest ellenkezik az előzőt őt könyvével. Emellett azonban bizonyos, hogy maga is a makedon dynastia ellenségeinek és visszaszorítóinak pártján van, mint Nikephoros Phokas alatt elegenden, tehát izlésének is megfelelt a forrás tendenciája. Hogy Nikephoros Phokas előtt nem dolgozhatott, már abból is kitűnik, hogy egy Nikephoros alatt keletkezett munkát, — a Symeon Logothetes-féle krónikát, — használ fel, de később sem, mert a következő császárról Tzimiszes Jánosról, még nem tudja, hogy császár lett.¹⁾ Így érthetjük meg azt is, hogy miként kerültek a Nikephoros Phokasra vonatkozó megjegyzések a négy első könyvbe is. Az a Nikephoros Phokas korában dolgozó redactor, a ki az első redactiót 948-ig folytatta, az előbbi könyveket is átdolgozta, amint a Nikephoros Phokasra vonatkozó betoldások mutatják. Ez a redactor nem akart önálló történelmi művet írni, csak azt tűzte ki céljául, hogy a félbenmaradt Theophanes Continuatus koráig folytatja. Átnézte s néhány helyen a maga korára vonatkozó megjegyzésekkel kibővítette tehát az őt első könyvet, s folytatásként megírja a 886—948 évek történetét teljesen a Symeon Logothetes-féle krónika alapján. Tovább ő sem tudott haladni, mert forrása is eddig terjedt csak, a mi leginkább mutatja, mennyire hiányos van minden önállóságnak. Így érthetjük aztán meg azt is, hogy Skylitzes, bár művében kezdetétől fogva Theophanes Continuatus alapján dolgozik, Romanos trónfosztottságával elhagyta ezt a forrást s a következő kor történetében már teljesen független Theophanes Continuatusról: t. i. az ő kezében Theophanes Continuatusnak egy öt és fél könyves redactiója volt, ő tehát egy Nikephoros Phokas alatt dolgozó redactor neve alatt ismeri Theophanes Continuatus, akiről mindössze annyit tudunk, hogy Nikephoros császárról többször emlékezik meg s hogy, mint Nikephoros alatt sokan, elégedetlen a makedon dynastiával s I. Romanos bámulója.

Megállapítván e forrás terjedelmét s szerzőjének, illetőleg redactorának korát és pártállását, keressük a Skylitzes említette művek között. Hogy a bizáncziaknak mondott írók között kell keresnünk szerzőnket, azt abból is következtethetjük, hogy egy Nikephoros Phokas alatt készült irodalmi művet, a Symeon Logothetes-féle krónikát, használt fel még ugyanezen császár rövid hat esztendei uralkodása alatt. Csak Bizánczban, sőt épen a bizánczi írók körében élő embernek lehetett alkalma ily rövid idő alatt megszerezni s föl is használni irodalmi munkát. Skylitzes, mint fentebb láttuk, négy bizánczi író említ: Theodoros Daphnopatest, Paphlagoniai Niketast, Genesioszt s Manuelt. Ezek közül Paphlagoniai Niketasról tudjuk, hogy nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki, így többek között megírta Ignatios patriarcha életrajzát, mely Skylitzesnek s az előző történetíróknak (Genesiosnak és Symeon magistrosnak)²⁾ forrásul szolgált, szintűgy Genesiosról is tudjuk, hogy művét felhasználta Skylitzes s így csak

¹⁾ Hirsch: *Byz. Stud.* 271—272. l.

²⁾ Hirsch: *Byz. Stud.* 159. s köv. és 332. lk.

Manuel, vagy Theodoros Daphnopates lehet a mi redactorunk, aki átdolgozta s megtoldotta Theophanes Continuatus első, ötkönyves redactióját. Hogy a kettő közül melyik, azt könnyen eldönthetjük, ha Theophanes Continuatusnak Manuelról s Theod. Daphn.-ról adott rövid megjegyzését összevetjük avval, a mit a keresett redactorról föntebb megállapítottunk. Manuelról Theophanes Continuatus hatodik könyvének első felében találunk valamit, a mi igen nagy fontosságú fönti kérdésünk megoldására. Itt a szerző, a keresett redactor, dicsőíti Romanos Lakapenos nagy hadvezérét Kurkuas Jánost. Elmondja, hogy Trajánushoz vagy Belizárhoz hasonlítható, sőt hadi dicsőségben még ezeket is felülmulta, végül hozzáteszi, hogy «a kik pedig vágyakoznak és óhajtják Kurkuas János jeles tetteit és írásait megismerni, megtalálják Manuél protospatharios és bíró nyolcz könyvében kifejtve.¹⁾ Theophanes Continuatus ezen részének szerzője, melyben ezt a megjegyzést találjuk, mint tudjuk, teljes egészében a Symeon Logothetes-féle krónika alapján írja munkáját, sőt legtöbbször szószerint kiírja forrását; kérdés, hogy itt is milyen viszonyban van forrásával.

Először Romanos Lakapenos alatt említi szerzőnk Kurkuas Jánost, mikor elfogja a Romanos ellen összeesküvőket. Ugyanezt megtaláljuk forrásában is.²⁾ *Másodszor* ismét mint egy Romanos elleni összeesküvés elfojtója tűnik fel szintén szószerint egyezőleg mindkét krónikában. De már a következő Kurkuas Jánosról szóló adat jóval bővebb a forrásénál, még pedig Kurkuas János családi viszonyaira vonatkozó adatokban s így kétségtelen, hogy szerzőnk itt más, új forrás alapján dolgozott:

Theoph. Cont. *De Rom. Lacap.* c. 24. ed. Bonn. p. 415—417. Τότε δὲ καὶ Ἰωάννης μάγιστρος καὶ δομεστικὸς τῶν σχολῶν ὁ Κουρκούας, καλῶς διοικῶν τὸν Ῥωμικὸν στρατὸν σχεδὸν ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως Ῥωμανοῦ βασιλέως, καὶ καταπολεμῶν καὶ ἐκάστην τοὺς Ἀσσυρίους, καὶ πόλεις καὶ κάστρα καὶ κόμας καὶ χώρας αὐτῶν πορᾶσας καὶ αἰχμαλώτους ποιήσας, μεθ' ὧν καὶ τὸ ἐπίσημον καὶ ἐξίκουστον καὶ πᾶν ὄχυρόν καὶ δυνατόν κάττρον τῆς Συρίας, Μελιτινὴν ὀνομαζόμενον, διαφόρως καταπολεμήσας καὶ πραιδεύσας, καὶ εἰς φρουρὰν ἀπολείας τοῦτο ποιήσας, καὶ τὰς περὶ τὴν κόμας καὶ χώρας πυρκαϊαίους ἐργαζάμενος, αὐτὸ τὸ αἵτητον καὶ ἀμάχητον κάστρον παρακαθίσας καὶ ἐλεπόλεις μηχανικὰς στήσας, καὶ εἰς παντελεῖ ἀπορίαν καὶ ἀμηχανίαν ἐμβαλὼν αὐτοὺς ὅτι πράττειεν, καὶ ἅπαξ καὶ πολλὰκις

Sym. logoth. (Georg. Mon.) *De Const. Porph. et Rom. Lacap.* c. 35. ed. Bonn. p. 907:

¹⁾ οἱ δὲ λαμπρῶς ποιοῦντες καὶ θέλοντες μαθεῖν τὰς τοῦ Ἰωάννου Κουρκούας ἀριστείας καὶ συγγραφεὺς εὐρήσουσιν ἐν ὅκτῳ βιβλίῳ ἐκτεθεισας παρὰ Μανουὴλ πρωτοσπαθαρίου καὶ κριτοῦ. Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 427—428.

²⁾ Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 397. (*De Const. Porph.* c. 16): ἐξελθόντων δὲ αὐτῶν εἰσῆλθεν Ἰωάννης δρουγγαριὸς τῆς βίγλης ὁ Κουρκούας λεγόμενος μετὰ πλείστου λαοῦ, καὶ τοὺτους ἀναρπάσας εἰς τὸ Ὀψίκιον ἐξώρισεν ἐν τοῖς ἐαυτῶν προαστείαις ὡς κατὰ Ῥωμανοῦ μελετώντας. v. ὁ. u. o. (Georg. Mon.) p. 890. (*De Const. Porph.* c. 34).

πρέσβεις πρὸς τὸν δομεστικὸν στελλόντων καὶ λόγον αἰτούντων, ὁ συνετός καὶ ἐχέφρων Ἰωάννης ὁ δομεστικὸς τῶν σχολῶν ὁ Κουρκούας τὰ τῶν θακρῶν καὶ ἐλεεινολογιῶν καὶ τὰ τῆς τύχης σκοπήσας, ὅλα τὰ ἀνθρώπινα, ὑπέβλεπεν, καὶ λόγον δούς αὐτοῖς, ὁ Ἀπόχαψ ὁ τοῦ Ἄμερ ἐγγονὸς ἀμειράς ὢν Μελιτινῆς, καὶ ὁ Ἀποσαλὰς στρατηγὸς εὐγενέστατος ὢν καὶ πλούσιος ἐν Μελιτινῇ παρεγένοντο. ἀποδεχθέντες οὖν παρὰ τοῦ δομεστικοῦ τῶν σχολῶν Ἰωάννου, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοὺτους ἀπέστειλεν καὶ σύμφωνα εἰρήνης ποιήσαντες ὑπέστρεψαν πρὸς τὰ ἴδια. ἔκτοτε δὲ συνεξοστράτευσον τοῖς Ῥωμαίοις κατὰ τῶν ὁμοφύλων Ἀγαρηνῶν, ἐν τε τοῖς ἐπινικίοις συνεισήρχοντο τοῖς Ῥωμαίοις ἐν τῇ πόλει, αἰχμαλώτους ἄγοντες Ἀγαρηνοὺς. ὕπερ ἤν θάυμαστον καὶ παράδοξον δείγμα τῆς τῶν ἀδελφῶν Ἀγαρηνῶν δυστυχίας, τελευτήσαντος δὲ τοῦ Ἀπόχαψ, ἀνδρὸς φρονίμου καὶ δυνατοῦ, διέλυσαν τὴν εἰρήνην οἱ τὴν Μελιτινὴν κατοικοῦντες. ἐκστρατεύουσιν οὖν κατ' αὐτῶν πάλιν ὁ δομεστικὸς τῶν σχολῶν ὁ Κουρκούας Ἰωάννης μετὰ τῶν θυμαίων καὶ ταγματῶν καὶ ὁ Μελίας μετὰ τῶν Ἀρμενίων κτλ.

Τότε δὲ καὶ πρέσβεις πρὸς τὸν βασιλέα Ῥωμανὸν ἐκ τῆς Μελιτινῆς παρεγένοντο εἰρηνικὰς σπονδὰς ἐπὶ τὸ ποιῆσαι πάντα παρέχοντες μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ Ἀπόχαψ ὁ τοῦ Ἄμερ ἐγγονός, ἀμειράς ὢν Μελιτινῆς, καὶ ὁ Ἀποσαλὰς στρατηγὸς εὐγενέστατος καὶ πλούσιος ὢν, ἐκ Μελιτινῆς παρεγένοντο. ἀποδεχθέντες οὖν μεγάλως μετὰ τῆς προσηκούσης τιμῆς παρὰ Ῥωμανοῦ καὶ σύμφωνα εἰρήνης ποιήσαντες ὑπέστρεψαν εἰς τὰ ἴδια. ἔκτοτε δὲ συνεξοστράτευσον τοῖς Ῥωμαίοις κατὰ τῶν ὁμοφύλων Ἀγαρηνῶν, ἐν τε τοῖς ἐπινικίοις συνεισήρχοντο τοῖς Ῥωμαίοις ἐν τῇ πόλει, αἰχμαλώτους ἄγοντες Ἀγαρηνοὺς. ὕπερ ἤν θάυμαστον καὶ παράδοξον δείγμα τῆς τῶν ἀδελφῶν Ἀγαρηνῶν δυστυχίας, τελευτήσαντος δὲ τοῦ Ἀπόχαψ, ἀνδρὸς φρονίμου, καὶ συνετοῦ καὶ δυνατοῦ, διέλυσαν τὴν εἰρήνην οἱ τὴν Μελιτινὴν κατοικοῦντες. ἐκστρατεύουσιν οὖν κατ' αὐτῶν πάλιν ὁ δομεστικὸς τῶν σχολῶν Ἰωάννης ὁ Κουρκούας μετὰ τῶν θυμαίων καὶ τῶν ταγματῶν καὶ ὁ Μελίας μετὰ τῶν Ἀρμενίων κτλ.

A két krónika szövegét összehasonlítva azt találjuk, hogy Theophanes Continuatus a Symeon-féle krónika adatainak átvétele után forrásától függetlenül Kurkuas János előbbi hadvezéri sikereinek rövid méltatását is adja, melyből kitűnik az, hogy Kurkuas János csaknem Romanos trónra lépésétől kezdve élén állt a bizánczi hadseregnek és sorban meghódította Assyria városait és várait. Még inkább kitűnik az, hogy Kurkuas János tetteiről más forrás alapján dolgozik, a következő helyen, hol a Symeon Logothetes-féle krónika rövid néhány soros elbeszélését három fejezetre nyújtja, melyekben Kurkuas János tetteinek ismertetése után családja tagjairól, testvéréről, sőt néhány szóval ennek fiáról is beszél.

Theophanes Continuatus. *De Rom. Lacap.* 39—44. A 44. fejezet nem Kurkuasról szól, de szintén hiányzik Sym.-nál.

Symeon logothet. *De Const. Porphy. et Rom. Lacap.* c. 50—52. p. 915—17.

ἀπεστάλη δὲ τότε καὶ Βάρδας πατρικίος ἀπὸ στρατηγῶν ὁ Φωκάς διὰ γῆς μετὰ ἱππέων καὶ ἐκκρίτων ἀνδρῶν τοῦ παρατρέχειν αὐτούς. καὶ δὴ τούτων σύνταγμα ἱκανὸν ἀποσπειλάντων πρὸς τὰ τῆς Βιθυνίας μέρη ὥστε τὰ πρὸς τροφήν καὶ ἄλλην χρεῖαν πορίσασθαι, περιτυχῶν τῷ τοιοῦτῳ συντάγματι ὁ εἰρημένος Βάρδας ὁ Φωκάς κακῶς τούτους διέβηκεν, τρεψάμενος καὶ κατασφάζας αὐτούς. κατῆλθε δὲ καὶ ὁ συνετώτατος καὶ ἐχέφρων Ἰωάννης ὁ δομεστικὸς τῶν σχολῶν ὁ Κουρκούας

κατῆλθε δὲ
τηνικαῦτα καὶ Ἰωάννης μάγιστρος καὶ
δομεστικὸς τῶν σχολῶν ὁ Κουρκούας μετὰ

μετὰ παντὸς τοῦ τῆς Ἀνατολῆς στρατεύματος καὶ πολλοὺς τούτων διέφθειρεν ἀποσπάδας τῆδε κἀκείσε καταλαμβάνων, ὥστε συσταλέντας αὐτοὺς δέει τῆς αὐτοῦ ἐπιθέσεως μένειν ἐπὶ τὸ αὐτὸ παρὰ τὰ οἰκεία πλοῖα καὶ μηδαμοῦ παρεκτρέχειν κατατολμᾶν. πολλὰ δὲ καὶ μέγιστα κικᾶ οὗτοι διεπράξαντο πρὸ τοῦ τὸ Ῥωμαϊκὸν στράτευμα κατελθεῖν, τότε γὰρ Στενὸν ἅπαν λεγόμενον ἐνέπρησαν, καὶ οὐς συνελάμβανον αἰχμαλώτους, τοὺς μὲν ἑσταύρουν, τοὺς δὲ τῇ γῇ προσεπαττάλευον, τοὺς δὲ ὥσπερ σκοποὺς ἰστώντες βέλεσι κατετόξευον. ὅσους δὲ τοῦ ἱερατικοῦ κλήρου κατελάμβανον, ὅπισθεν τὰς χεῖρας δεσμοῦντες ἦλους σιδηροῦς κατὰ μέσης τῆς κεφαλῆς αὐτῶν κατεπήγνυν. πολλοὺς δὲ ἁγίους ναοὺς τῷ πυρὶ παρέδωκαν. χεῖμωνος δὲ ἐνισταμένου καὶ τροφῶν ἀποροῦντες, τό τε ἐπελθὼν στράτευμα τοῦ δομestικοῦ τῶν σχολῶν τοῦ Κουρκούα καὶ αὐτὸν τὸν ἐχέφρωνα καὶ νουεχῆ εὐβουλον δεδιότες, τὰς τε ναυμαχίας καὶ τὰ ἐσχηματισμένα πολέμια τοῦ πατρικίου Θεοφάνους, ἐβουλεύσαντο τὰ οἰκεία καταλαβεῖν. καὶ δὴ λαβεῖν τὸν στόλον σπουδάζοντες, Σεπτεμβρίῳ μηνὶ Ἰνδικτιῶνος πέμπτης καὶ δεκάτης νυκτὸς ἀντιπλεῦσαι ὁρμηκότες ἐπὶ τὰ Θρακῶα μέρη, παρὰ τοῦ ῥηθέντος πατρικίου Θεοφάνους ὑπηντήθησαν· οὐδὲ γὰρ ἔλαθον τὴν αὐτοῦ ἐρηγορωτάτην καὶ γενναίαν ψυχὴν. εὐθὺς οὖν δευτέρᾳ ναυμαχίᾳ συνάπτεται καὶ πλείστα πλοῖα ἐβύβισεν καὶ πολλοὺς τούτων ἀπέκτεινεν ὁ εἰρημένος ἀνὴρ. ὀλίγοι δὲ μετὰ πλοίων περισσθέντες καὶ ἐν τῇ τῆς Κώλης παραπεσόντες ἀκτῇ νυκτὸς ἐπελθούσης διέφυγον. Θεοφάνης δὲ ὁ πατρικίος μετὰ νίκης λαμπρᾶς καὶ μεγίστων ὑποστέφας τροπαίων ἐντίμως καὶ μεγαλοπρεπῶς ὑπεδέχθη καὶ παρακοιμώμενος ἐτιμήθη. 40. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ῥηθεὶς Ἰωάννης μάγιστρος καὶ δομestικός τῶν σχολῶν ἀριστος ἐγένετο εἰς τὰ πολέμια, καὶ πολλὰ καὶ μεγάλα ἀνέστησε τρόπαια, καὶ τὰ Ῥωμαϊκὰ ἐπέκτεινεν ὕρια, πλείστας τε πόλεις ἐπύρρῃσεν τῶν Ἀγαρηνῶν, καὶ διὰ τὸ περιφανὲς τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἀρετῆς, ἡβουλήθη ὁ βασιλεὺς Ῥωμανὸς εἰς τὸν ἑαυτοῦ ἕγγονον Ῥωμανόν, τὸν ἐκ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ συγατέρα ἀναλαβεῖν. φθόνου δὲ αὐτῷ τῆς τοιαύτης ἔνεκεν ὑποθέσεως τὸν λοιπὸν βασιλέων κινηθέντος, παύει τῆς ἀρχῆς, εἰκοσι καὶ δύο χρόνους καὶ μῆνας ἐπὶ τὰ δομestικὰς ἀδιάρδοχος τελέσας. 41. πλὴν οὖν αἶψιν εἰπεῖν τό τε γένος καὶ τὴν ἀγωγὴν αὐτοῦ καὶ τὸ ἐπιτήδευμα καὶ τὸ φύσει τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος αὐ-

παντὸς τοῦ τῆς ἀνατολῆς στρατεύματος, καὶ τούτων πολλοὺς διέφθειρεν, ἀποσπάδας τῆδε κἀκείσε καταλαμβάνων, ὥστε συσταλέντας αὐτοὺς δέει τῆς αὐτοῦ ἐπιθέσεως μένειν ἀσπῶν ἐπὶ τὰ οἰκεία πλοῖα καὶ μηδαμοῦ διατρέχειν κατατολμᾶν. 51. πολλὰ δὲ καὶ μέγιστα κακὰ οὗτοι διεπράξαντο πρὸ τοῦ τὸ Ῥωμαϊκὸν στράτευμα κατελθεῖν, τό τε γὰρ Στενὸν λεγόμενον ἅπαν ἐνέπρησαν, καὶ οὐς συνελάμβανον αἰχμαλώτους τοὺς μὲν ἀνεσταύρουν, τοὺς δὲ τῇ γῇ προσεπαττάλευον, τοὺς δὲ ὥσπερ σκοποὺς ἰστώντες βέλεσι κατετόξευον. ὅσους δὲ τοῦ ἱερατικοῦ κλήρου συνελάμβανον, ὅπισθεν τὰς χεῖρας δεσμοῦντες ἦλους σιδηροῦς κατὰ μέσης τῆς κεφαλῆς αὐτῶν κατεπήγνυν. πολλοὺς τε ἁγίους ναοὺς τῷ πυρὶ παραδεδώκασι. χεῖμωνος δὲ ἤδη ἐνισταμένου, καὶ τροφῆς ἀποροῦντες, τό τε ἐπελθὼν στράτευμα

δεδιότες τὰς τε ναυμαχοῦντας τριήρεις, ἐβουλεύσαντο τὰ οἰκεία καταλαβεῖν. καὶ δὴ λαβεῖν τὸν στόλον σπουδάζοντες, Σεπτεμβρίῳ μηνί, ἐ' Ἰνδικτιῶνος

ἀντιπλεῦσαι ὁρμηκότες ἐπὶ τὰ Θρακῶα μέρη παρὰ Θεοφάνους πατρικίου ὑπηντήθησαν, οὐ γὰρ ἔλαθον τὴν αὐτοῦ ἐρηγορωτάτην καὶ γενναίαν ψυχὴν. εὐθὺς οὖν δευτέρᾳ ναυμαχίᾳ συνάπτεται, καὶ πλείστα πλοῖα ἐπόντωνσιν καὶ πολλοὺς τούτων ἀπέκτεινεν ὁ εἰρημένος ἀνὴρ. ὀλίγοι δὲ μετὰ τῶν πλοίων περισσθέντες καὶ ἐν τῇ τῆς Κώλης περιπεσόντες ἀκτῇ νυκτὸς ἐπελθούσης ἐφυγον. Θεοφάνης δὲ ὁ πατρικίος μετὰ νίκης λαμπρᾶς καὶ τῶν μεγίστων ὑπέστρεψεν τροπαίων, καὶ ἐντίμως καὶ μεγαλοπρεπῶς ὑπεδέχθη καὶ παρακοιμώμενος ἐτιμήθη. 52. Ἐπεὶ δὲ ὁ ῥηθεὶς Ἰωάννης μάγιστρος ὁ Κροκόας ἀριστὸς τις ἐγένετο τὰ πολέμια, πολλὰ τε καὶ μεγάλα ἀνέστησε τρόπαια, καὶ τὰ Ῥωμαϊκὰ ἐπλάτυνεν ὕρια, πλείστας τε πόλεις ἐπύρρῃσεν τῶν Ἀγαρηνῶν. διὰ δὲ τὸ πεοφανὲς τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἀρετῆς ἡβουλήθη ὁ βασιλεὺς Ῥωμανὸς εἰς τὸν ἑαυτοῦ ἕγγονον Ῥωμανόν, τὸν ἐκ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ τὴν τούτου συγατέρα ἀναλαβεῖν. φθόνου δὲ αὐτῷ τῆς τοιαύτης ἔνεκεν ὑποθέσεως παρὰ τῶν λοιπῶν βασιλέων κινηθέντος ἐκπίπτει τῆς ἀρχῆς, . . .

τοῦ καὶ τὴν πρᾶξιν, καὶ ὁποῖος πιστὸς καὶ ὁρῶς ἀνεφάνη τῇ γενεᾷ ἡμῶν. οὗτος ἐκ γένους τῶν Ἀρμενιακῶν ἦν ἀπὸ Δόκιαν χωρίου Λαοβιδου, πατὴρ μὲν τῶν οὐκ ἀσήμεν, παλατινὸν πάνυ πλουσίον υἱοῦ Ἰωάννου δομestικοῦ τῶν ἱκανάτων. λέγεται δὲ καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα ἐκπεπαιδευθῆαι παρὰ Χριστοφόρου μητροπολίτου Ἰαγγρῶν τοῦ συγγενοῦς αὐτοῦ. ὡς ἄδεται δὲ ὁ λόγος, ὅτι ἔφη ὁ ἀρχιερεὺς "οὗτος ὁ Ἰωάννης εἰς λύτρωσιν καὶ ἀνέσιν τῶν Ῥωμαίων γενήσεται." πολλὰς γὰρ καὶ πλείστας πόλεις καὶ κάστρα καὶ χώρας καὶ καστέλλια καὶ τόπια τῶν Ἀγαρηνῶν χειρώσατο, καὶ τὴν Ῥωμανίαν διπλὴν κατεστήσατο, πρότερον οὖσαν καὶ κατεχομένην ὑπὸ τῶν ἀρνητῶν τοῦ Χριστοῦ μέχρι τοῦ Χαρσιανοῦ κάστρου καὶ τῆς Ὑψηλῆς καὶ τοῦ Ἄλυ ποταμοῦ. ὁ δὲ πιστὸς καὶ σπουδαῖος πρὸς Ῥωμανὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννης δομestικός τῶν σχολῶν μέχρι τοῦ Ἐυφράτου καὶ τοῦ Τίγρη τὰ ἕρια τῶν Ῥωμαίων ἐστήσατο καὶ προῖκα καὶ δῶρα τῇ Ῥωμανίᾳ προσήνεγκεν, καὶ λαὸν καὶ στρατὸν ὁ βασιλεὺς ἐκείθεν προσεκήτατο, καὶ φόρους πολλοὺς ἐτήσιως λαμβράνειν ἐτύπωσεν, καὶ πολλοὺν λαφύρων καὶ ἀρμάτων καὶ αἰχμαλώτων Ἀγαρηνῶν ἐκείθεν ἀπήνεγκεν. μεγίστους γὰρ ἄγωσιν ἑαυτὸν παραδείξ τὰς πόλεις τῶν ἀρνητῶν Χριστοῦ ἐπόρῃσεν, καὶ τίς ἂν ἐξείπῃ κατ' ὄνομα ταύτας ἅς χειρωσάμενος ὑποφόρους τοῖς Ῥωμαίοις Ἰωάννης ὁ Κουρκούας καὶ δομestικός τῶν σχολῶν [ἐποίησατο;] τοῖς εἰκοσι καὶ δύο χρόνοις πόλεις χιλίας σχεδὸν καὶ πλεόν κατεστήσατο καὶ τῇ Ῥωμανίᾳ προσήγαγεν καὶ ἦν ἰδεῖν τὸν ἄρτυρον Ἰωάννην τὸν Κουρκούαν ἐπὶ παρατάξει πολεμικῇ; διαλαλαῖς καὶ παραινέσει πιθαναῖς τοῖς Ῥωμαῖοις χρώμενον, καὶ ἄλλον Τραϊανὸν ἢ Βελισάριον εἰκάσαι καὶ ὀνομάσαι τοῦτον. καὶ εἰ τις πρὸς τούτους πασαθήσει τὸν ἄνδρα, εὐρήσει πλείονας τὰς τοῦ Κουρκούα ἀνδραγαθίας καὶ ἀριστείας. οἱ δὲ λαμπρῶς ποδοῦντες καὶ θέλοντες μαθεῖν τὰς τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα ἀριστείας καὶ συγγραφὰς εὐρήσουσιν ἐν ὁκτὼ βιβλίοις ἐκτεθείσας παρὰ Μανουὴλ πρωτοσπαθαρίου καὶ κριτοῦ.

42. Ἄξιον δὲ διηγῆσθαι καὶ τὰς τοῦ αὐταδέλφου μαγίστρου καὶ δομestικοῦ τῶν σχολῶν Ἰωάννου τοῦ πατρικίου καὶ στρατηγοῦ Χαλδίας Θεοφίλου ἀριστείας καὶ ἀνδραγαθίας. οὗτος εἰς Χαλδίαν μονοστράτηγος γεγονὼς ἐνέδοικεν αὐτὸν, οἷα οἱ πολλοὶ τῇ τρυφῇ καὶ σπατάλῃ καὶ ἡδυπαθείᾳ χρώνται. ἀλλ' ἑαυτὸν ἐκδοῖς πρὸς κόπους καὶ σκληρότητας, πρὸς τὸ τὰς κώμας καὶ χώρας τῶν Ἀγαρηνῶν ληΐσσειν, ὥστε καὶ τοὺς οἰκούντας Ἀγαρηνοὺς εἰς τὸ κάστρον τὸ ἀνδρειότατον καὶ πανθαύμαστον Θεοδοσιόπολιν καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ κάστρα αἰχμαλώτους ἀγαγέσαι καὶ τῷ μαγίστρῳ Ἰωάννῃ φορολογῆσαι καὶ ὑποτάξαι ἐποίησεν. ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Μεσοποταμίᾳ ἀριστος στρατηγὸς ἀνεφαίνετο, καὶ οὐκ ἐφαίνετο μόνον ἀλλὰ καὶ ἐδείκνυτο καὶ ἄλλος Σολομών ὁ ἐπὶ Ἰουστινιανῷ ἀνεφαίνετο καὶ ἐγνωρίζετο. ὃς καὶ τοῖς μετέπειτα καταλιπὼν τὸν ἐχγονον αὐτοῦ Ἰωάννην τὸν λεγόμενον Τίμισκην, καὶ τῇ εὐφροῇ καὶ ἀνδρίᾳ καὶ ἀνικνία τοῦ ἀνδρὸς πατρικίος καὶ στρατηγὸς διαφόρων θειμάτων τιμηθεῖς, ἔπειτα καὶ ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Νικητοῦ βασιλέως τοῦ λεγομένου Φωκᾶ μαγίστρος καὶ δομestικός τῶν σχολῶν ἀνεφάνη. ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν ἐν τῷ ρυθμῷ καὶ τῇ τάξει αὐτῶν διηγητέα. ὡσαύτως καὶ περὶ Ῥωμανοῦ πατρικίου καὶ στρατηγοῦ διαφόρων θειμάτων, τοῦ υἱοῦ τοῦ μαγίστρου Ἰωάννου τοῦ λεγομένου Κουρκούα, ὃς καὶ αὐτὸς ἀριστος καὶ ἀνδρεῖος ἀνεφαίνετο.

43. Τούτων οὕτως ἀκμαζόντων καὶ ὑπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως ἀντεχομένων καὶ μαχομένων καὶ πόλεις καὶ χώρας καὶ κώμας τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων προσαγόντων, καὶ ὑποφόρους τοὺς ἀρνητὰς τοῦ Χριστοῦ τῷ βασιλεῖ Ῥωμανῷ ποιοῦντες, ὁ αἰὶ τοῦ γένους τῶν πιστῶν καὶ ὁρῶν δούλων μαχόμενος Βελιάρ, μὴ φέρον τὴν πολλὴν καὶ ἀπειρον εὐχαριστίαν τῶν Χριστιανῶν, ὑπέβαλε τισι, καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Ῥωμανὸν καὶ τῷ μαγίστρῳ δομestικῷ Ἰωάννῃ διέβαλλον, ὡς τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων ἐπιέμενος καὶ λαὸν ἐμπαρσκαυον ἔχων, καὶ ὅτι πλείστας ἀδικίας καὶ ἀρπαγὰς ἐποίησατο τοῖσι καὶ χωρίων. ὁ δὲ Ῥωμανὸς ἀποστείλας καὶ ζητήσας οὐδὲν ἐφύερεν, καὶ μεταδός τῆς ἀρχῆς ἀποκατέστησεν· ἐφ' ὧν δὲ αὐτῷ τῶν τοιούτων ὑποδείξεων παρὰ τῶν λοιπῶν κινήσεντων, ἐκπίπτει τῆς ἀρχῆς, καὶ δομestικός αὐτ' αὐτοῦ προχειρίζεται Πανσῆριος, συγγενὴς τοῦ βασιλέως Ῥωμανοῦ.

Látjuk tehát, hogy Theophanes Continuatus második redactora a Symeon Logothetes-féle krónika rövid pársoros értesítését hosszú három fejezetre terjedő elbeszéléssé nyújtja, mely a forrás szövegén kívül Kurkuas János egész élettörténetét tartalmazza, sőt családja tagjairól, testvéréről és ennek fiáról is szól. Így hát kétségtelennek

kell tartanunk azt, hogy Kurkuas Jánosról a második redactor más, új forrás alapján ír. Ez a forrás nem valami összefoglaló világkrónika, — mint pl. főforrása, a Symeon Logothetes-féle — hanem kisebb történelmi munka, mely nemcsak fontos történeti eseményekről szól, hanem bőven elbeszél mindent, a mit csak tud Kurkuas Jánosról, nemcsak haditetteit, hanem a legközelebbi családi ügyeit is. Ezt a forrást maga Theophanes Continuatus hatodik könyve első részének szerzője is megnevezi, mikor azokat, a kik még bővebben meg akarják ismerni Kurkuas János jeles tetteit, Manuel történelmi munkájához utastítja, a ki nyolcz könyvben ír Kurkuas Jánosról.¹⁾ Ez a forrás tehát történelmi monographia, egy ember történetének leírása, belőle kerültek abba az összefoglaló történelmi munkába, a mely forrásul használta, a Kurkuas János családi viszonyait tárgyaló adatok. Sőt egy monographia felhasználására mutat Theophanes Continuatusban az is, hogy egyik helyen forrásának szövege előtt röviden összefoglalja Kurkuas János előbbi, az illető helyen nem említett harczait is, tehát egész addigi hadvezéri tevékenységéről szól néhány sorban.²⁾ Manuélnek ezen nyolcz könyves munkája természetesen korábban keletkezett, mint Theoph. Cont. hatodik könyvének első fele, a melynek forrása, de később Kurkuas János szereplése idejénél, I. Romanos koránál, tehát 945 és 969 között. Közlebbiről is meghatározza azonban a mű keletkezése idejét a tárgy: I. Romanos hadvezérének, Kurkuas Jánosnak történetét írja meg, a mi azt jelenti, hogy nem keletkezhett Konstantinos Porphyrogenetos, vagy II. Romanos korában, hanem akkor, a mikor I. Romanos korára bátrabban tekintettek vissza, a mikor végre hosszú 18 esztendő után előállhatott I. Romanos régi háttérbe szorított párthívei. E korban, Nikephoros Phokas rövid hat esztendei uralkodása alatt három, I. Romanost kedvező, Konstantinost kedvezőtlen színben feltüntető krónika keletkezett: a Symeon Logothetes-féle világkrónika, Manuel monographiája s Theophanes Continuatus második redactiója.

Ezek után Manuel munkájával tisztában vagyunk, tudjuk, hogy Manuel Kurkuas János történetét írta meg s nem ő a Theoph. Cont. második redactora, sőt épen az ő műve szolgál annak forrásául s így megállapíthatjuk, hogy csak Theodoros Daphnopates lehet a hatodik könyv első felének szerzője, csak ő lehet az a redactor, a ki Theoph. Continuatus, az első öt könyvben a Nikephoros Phokasra vonatkozó adatokkal megtoldotta, majd Symeon Logothetes világkrónikájából, néhány helyen Manuel monographiájából 948-ig folytatta. Az ő nevén jelzi Skylitzes főforrását, Theoph. Cont. öt és fél könyves második redactióját. Ezt a Theodoros Daphnopatest Hirsch³⁾ és Krumbacher⁴⁾ Leichius után a hatodik könyv második fele szerzőjének tartják. Hirsch hivatkozik Leichiusra, hogy az a «De vita et rebus gestis Constantini»-ben, melyet a De Caerimoniis bonni kiadásának praefatiójául írt, az LVII. lapon állította fel ezt a hypothesis, de itt nem találjuk ezt. Itt Leichius mindössze azt mondja, hogy «Doctorum

¹⁾ Theoph. Cont. ed. Bonn. p. 427—428.

²⁾ ed. Bonn. p. 415.

³⁾ Byz. Stud. 284.

⁴⁾ GBL² 348. 1.

hominum ingens aetate illa (sc. Constantini) proventus fuit, e quibus Simeon Metaphrastes, iussu Constantini, sanctorum vitas descripsit, Leontius Byzantinus, et Genesius, et Theodorus Daphnopates, suorum temporum historiam, scriptis libris, qui partim aetatem tulere, partim amissi sunt, composuerunt» s Theoph. Daphn. nevéhez azt jegyzí: «V. Cave p. 551., scripsit praeter cetera vitam Theodori Studitae, quam inter Anecdota Græca edere promisit Magnus Crusius, in Dissertat. Epistolica pag. 28.»

Leichius tehát nem erre a munkára gondol, mikor Theodoros Daphnopates nevét Skylitzes után megemlíti, de a néki tulajdonított feltézés ellen épen Hirsch hoz fel legdöntőbb érvet, érthetetlen hát, hogy elfogadja. T. i. Hirsch figyelmeztet arra, hogy épen Theophanes folytatásának ezen részétől független Skylitzes;¹⁾ már pedig az világos, hogy ez esetben Theodoros Daphnopates nem lehet a szerző, mert az ő művéről is említi Skylitzes, hogy forrásul használta. Tehát Theodoros Daphnopates műve Skylitzes forrásául szolgált s mivel Skylitzes főforrása Theoph. Cont., ezt jelzi a négy közül az egyik bizánczi név, még pedig mint a főntebbiekből kitűnik, ez csak Theodoros Daphnopates lehet.

Erről is találunk valamit Theoph. Cont.-ban: II. Romanos trónralépésekor kinevezi főtisztviselőit, így Josephost, Joannes Choirinast, Sisinius protospathariost, kit a város praefectusává tett, de később «ehelyett városi praefectussá a katonák közül való Theodoros Daphnopatest tette.»²⁾ (Itt sincs az, amit Hirsch említ, hogy Joseph, Romanos mindenható minisztere emelte ezen állásba.³⁾ Erről Theoph. Cont. szövegében szó sincs.)

Itt, mint látjuk, még nincs szó arról, hogy író volt, csak azt tudjuk, hogy 959—60-ig katonáskodott s csak most kerülhetett polgári állásba s ekkor kezdetett foglalkozni irodalommal s néhány év múlva írni. Mint katona nem igen irhatott, mert a Romanos alatt dolgozó Theoph. Cont. 6. kv. 2. felének írója nem említi róla, hogy író, tehát Nikephoros Phokas alatt írta legkorábban munkáját. Csakis ő lehet az a redactor, kinek redactiójában Skylitzes Theoph. Cont.-t használta, a mivel megegyezik az is, hogy ez a redactio Nikephoros Phokas alatt keletkezett, csak ő lehet a négy Skylitzes említette bizánczi író közül a szerző.

(Szabadka.)

FEHÉR GÉZA.

¹⁾ Byz. Stud. 284. l.

²⁾ καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐπαρχὸν πόλεως τὸν πατρίκιον Θεόδωρον τὸν ἀπὸ στρατιωτικῶν τὸν λεγόμενον Δαφνοπάτην ἐποίησεν. Theoph. Cont. De Rom. c. 1. ed. Bonn. p. 470.

³⁾ F. Hirsch id. m. 361. l.

HAZAI IRODALOM.

Vári Rezső: Történeti intézetek Rómában. Adalék a legújabb kor tudománytörténelméhez. Budapest, Magy. Tud. Akadémia, 1916. K. 8-r. 90 l. Ára 3 K.

Vári mint a Római Magyar Történeti Intézet igazgatóhelyettese bocsátotta közre ezt a füzetet, de műve részben azon anyag földolgozása, a melyet ő még az intézetnek 1913-iki újjászervezése előtt miniszteri kiküldöttként gyűjtött (vö. 51. l.) s első önálló publikáció a hadviselés következtében meg sem nyilhatott intézet műhelyéből. 79 oldalon 13 pontban tárgyal a következő római tudományos intézetekről: osztrák történeti, porosz történeti intézet, francia iskola, a Görres-társaság intézete, belga történeti, hollandi történeti intézet, spanyol archaológiai és történeti iskola, magyar történeti intézet, «kisebb történeti missziók» czímen finn, dán, angol, orosz, svéd, norvég és svájci stipendiatusok, Bibliotheca Hertziana, német archaológiai intézet, angol iskola, amerikai klasszikus tanulmányok iskolája. A fejtegetéseket 9 kép kíséri s a füzetet névmutató (n. b.: ebben a születési dátumot tartalmazó lapok száma mellett csillag áll), a képek jegyzéke (a három utolsó szám következetesen: 56, 74 és 76) s tartalomjegyzék zárja (utóbbiban 1—13 sorszámozás a szöveg A—N betűi helyett). Vári minden egyes intézetnél beszél annak fejlődéséről, vezetőiről, tagjairól, munkaköréről, jelen szervezetéről, anyagi helyzetéről s egyéb más, de főleg könyvtári viszonyairól. A legkimerítőbben (első helyen is) az osztrák történeti intézetről, aztán a porosz történeti intézetről, a francia iskoláról s a német archaológiai intézetről; bőven az angol és az amerikai iskoláról is; a maga megfelelő értékelését azonban megkapja mind. A Római Magyar Történeti Intézet már a testvérintézmények sorozatába beillesztve kerül tárgyalásra a 45—52. lk.-on (az intézet háza fényképével). — Vári a maga könyvét «adalék»-nak nevezi «a legújabb kor tudománytörténelméhez»; igénye, hogy mi is annak tekintsük s mint ilyet értékesnek el is ismerjük, jogos: ez az összeállítás az intézmények külső története szempontjából is hasznos és tanulságos, mint az 1880—1913 Rómában folyt nemzetközi tudományos versenynek együttes képből való bemutatása meg különösen az. Vári azonban egy különös, szép czélt is kíván könyvével szolgálni. Reméli, hogy műve a magyar intézet államosításával kapcsolatban annak «hosszú időkre megalapozásához tanulságot és direktivákat nyújthat» (4. l.). A praktikus kapcsolatot egyik vagy másik intézethez, pl. államjogi helyzetünknel fogva az osztrákhoz (4—5 lk.), a könyvtárak nagysága miatt pl. a német archaológiai intézethez (68. l.) vagy az amerikai iskolához (78. l.), nem a legfontosabb e tekintetben; Vári sokkal inkább az iskolák kitűzött feladatából s működésének módjából, a közös vagy egyéni munka intézményes szabályozásából kíván a mi meginduló magyar intézetünk számára tanulságokat s direktivákat nyújtani. Hogy egyetlen cél a «tudós buvárlatok lehetőségének megteremtése» lehet (79. l.); hogy a mi szempon-

tunkból a francia és amerikai iskolák kitűzte elv, t. i. különböző korok történeti, archaológiai és philológiai problémáinak földolgozása, helyeselhető (75. l.); hogy bizonyos intézeti közös programm, mely nagygyá és jelentőssé tette ez intézetek nagy részét, helyénvaló, de az egyéni munka, melynek különös megbecsülésében a francia iskola tűnik ki (28. l.) s e tekintetben vele a többi közül csak a porosz intézet versenyez (24. l.), szintén szóhoz kell hogy jusson: valóban oly tanulságok, a melyeket le kell s Vári útmutatása mellett a könyvében foglalt anyagból le is lehet vonnunk. Mindezt a magyar intézetre vonatkozólag elvben el is fogadták már az intézők (kár, hogy az ide vonatkozó aktákat az Akad. Ért. 1915, 479. s köv. lapjairól nem dolgozta be Vári részletesebben az 52. lapon), azonban azt hiszem, a kiknek az intézethez, ha egyszer fölnyílhatnak kapui, közül lesz, a megvalósításhoz ismét és ismét át kell gondolniok. Vári könyvét mindeneknél jobban haszonnal fogják forgatni előkészületül itthon s útmutatóként használni a helyszínen a leendő római stipendiatusok, méltán irigység tárgyai azoknak, a kik eddig minden irányítás nélkül magukra hagyatva bolyongtak a nagyvilágban és sok helyütt sokszor (Rómában is) csak afféle «ugrást a sötétbe» kockáztattak.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

Schiller Frigyes: Stuart Mária. Szomorújáték. Fordította Radó Antal. Magyar Könyvtár. 833—835. sz. (1916.) Ára 1.08 K.

Hogy irodalmunk fordítási szükségletei iránt oly kiváló érzéssel bíró egyén, mint Radó Antal, Schiller Stuart Máriajának új átültetésére vállalkozott, sejtetheti az új átültetés szükséges voltát. A nyomtatásban ismerhető Tomor- (1888) és Sulkowszki- (1890)-féle fordítások óta egyrészt a műfordítások iránti igényeink változtak meg, másrészt az azóta eltelt időközbe esik költői nyelvünk nagy, legújabb átalakulása is. A kiváló fordítás ugyan épűgy nem avulhat el, mint az eredeti műalkotás, de a kisebb költői vénával bíró fordítók műve idővel modorossá, költőietlenné válik.

A két régebbi Stuart Mária-fordítás az eredetihez más-más viszonyban áll. Tomoré avultabb, nyelve nem is a nyolczvanas éveké, hanem egyenesen az 50—60-as évek kisebb rangú íróira emlékeztet. Igen erőszakolt nála egyes neveknek és Schillernél is idegenül kifejezett, alig lefordítható szavaknak magyarosítása. Holott erre nincs szüksége, mint volt például Aranynek a *Szentiványi Álom*-ban, a hol a nevek egyben jellemzik is viselőiket, Tomornál különben a tárgyi félreértés is gyakori, valamint a nyelv szelleme elleni vétségei is bántóan hatnak. Sulkowszki fordítása Tomorénak tanulmányozása nélkül készhethetett. Újszerűbb, szókincse, fordulatai közelebb állanak a mához. A mit Tomornak költőietlenségben, azt Sulkowszkinak dagályosságban és néha alig megvalogatott kifejezésekben vethetni szemére. De mindkét fordításnak elavultságát nem egyenként felsorolható hibák teszik ki. Egészben áll rájuk, hogy mai, a műfordítással szemben sokban megváltozott irodalmi igényeinknek meg nem felelő stílusuk, a gyakran használt fordítói licentiák, verselésüknek e licentiák ellenére is gyakori rhythmustalansága mintegy áhitottá teszik az új átültetést.

Radó fordítása Tomoréhoz semmiben, de Sulkowszki művének szókincséhez rokonságban áll. Akár fölhasználta Radó a Sulkowszki-féle fordítást, akár pedig mindkét fordításnak az eredetihez való ragaszkodásából áll elő, e viszony mindenkép arra vall, hogy Sulkowszki már megütötte a hangot, a melynek az egész fordításban érvényesülni kell. Csakhogy míg e hang Sulkowszkinál gyakran kellemtelen dagályba fúl, Radónál végig keresztül van víve Schiller dictionájának állandó alaphangja: a nemes pathosnak tisztult ódai fensége, egyszerűsége. A három fordítás viszonyát egymáshoz és az eredetihez egy összehasonlítás szemléltetheti:

Eredetiben:

Maria. Beruhige dich Hanna. Diese Flitter machen
Die Königin nicht aus. Man kann uns niedrig
Behandeln, nicht erniedrigen. Ich habe
In England mich an viel gewöhnen lernen,
Ich kann auch das verschmerzen. Sir, ihr habt euch
Gewaltsam zugeeignet, was ich euch
Noch heut zu übergeben Willens war.

(I. felv. 2. jel. 12–18 sor.)

Tomorónál:

Mária. Légy nyugodt
Johanna. A királynőt nem teszik
Csecsebecsék. Elnyomhatnak, de meg nem
Alázhatnak bennünket. Angliában
Sokat megszoktam már. Eltűrhetem
Még ezt is. Sir, erővel vette el,
Mit szándékoztam még ma általadni.

Sulkowszkinál:

Mária. Nyugodj meg Hanna. Ily cafrang királlyá
Még nem teszen. Bánhatnak aljasan
Velünk, de nem aláznak meg soha.
Sokhoz hozzászoktam már Angliában,
Majd ezt is nélkülözzük. Sir, erőszak
Adá kezédbe azt, mit még ez órán
Önként kívántam általadni néked.

Radónál:

Mária. Nyugodj meg Hanna. Nem éféle csillám
Teszen királynőt. Bánhat aljasan
Akárki velünk — le nem aljasíthat.
Sokat kellett megszoknom Angliában,
Le birom nyelni ezt is. Ön, uram,
Erőszakával csak azt vette el,
Mit még ma ugysis át akartam adni.

Jellemző itt a három fordítóra a *Flitter* szó más-más átültetése. *Csecsebecse* naiv, *cafrang* durva, egyedül *csillám* utal a visszaadandó hiába való ragyogásra. Hasonlóan a *niedrig behandeln* és *erniedrigen*

formai hasonlóságát és tartalmi ellentétét visszatükrözni Tomor meg se próbálja, Sulkowszki már pedzi, Radó simán visszaadja. A magyarul alig visszaadható *verschmerzen* Tomornál elvész, Sulkowszkinál alig sejthető, Radónál kissé keserűbb, keményebb, de az egyedül lehető magyar kifejezéssel van visszaadva. E felhozott idézet egyébképen is jellemzi a fordítókat.

De Radó Antal munkája nem relativ értékkel bír. Minden összehasonlítás nélkül, csak az eredetihez mérve állíthatjuk, hogy hű és szerencsés alkotás. Tartalmában a gondolati elszegényítés, egyes fogalmak elejtése vagy csak módosítása is szinte sosem találkozik. Érintetlenül tükröződik benne az eredetinek érzésvilága, anélkül, hogy szolgai fordítás lenne. Radó Antal művészete nem keres magának könnyebbségeket sem az értelem, sem a forma rovására. Így méltán állíthatjuk, hogy művében véglegest alkotott, egy újabb lefordítást nem csak a jelenben, hanem egyáltalában fölöslegessé téve. Épen ezért kell rámutatnunk apró, egyébiránt könnyen kiküszöbölhető hibáira.

A mű szelleme ellen irányul néhány, az eredeti német kifejezésnél erősebb, bántó mellékizzel bíró magyar megfelelő használata. Schiller emelkedett világából, Radó válogatott visszadó művészetéből egyaránt kiríktanak az ilyen durvább árnyalatú kifejezések, mint: «birkaszívű» «lammherzig» helyett (III. felv. IV. jel. 171. sor); továbbá: «fetrengeni» «liegen» (III. felv. II. jel. 29. sor); «kotródni» «sich zurückziehn» (II. felv. I. jel. 10. sor); «lohol» «eilen» (II. felv. IX. jel. 44. sor); «fene tigris» «Tiger» (III. felv. III. jel. 33. sor); «el-rángatni» «reissen» értelemben (V. felv. VI. jel. 15. sor). Hasonlóan nem illenek sem Schiller stílusába, sem királynők ajkára az ilyen pórias rövidítések: «nem t'om» (IV. felv. IV. jel. 136. sor); (III. felv. I. jel. 4. sor). Vagy ilyen kifejezések: «jersze, hjába.» Kevéssé feltűnő hiba a megszólító címmezések olykori elhagyása, a mi által a párbeszéd az eredetihez mérve ünnepélyességéből, jellegzetességéből veszít. Például a dajka beszédéből Radónál gyakran hiányzik a «mylady» kifejezés, (I. felv. II. jel. 34. és 95. sor), vagy Erzsébet főembereit a «mylord» cím nélkül szólítja meg (II. felv. III. jel. 10. és 150. sor, stb). Értelmi tévedése természetesen alig van, kirívó csak egy: a hol a dajka Mária utolsó éjjelét festve azt mondja, hogy *ablakuk* alatt ácsolták a vérpadot, holott *lábuk* alatt (*zu unsern Füßen*) vagyis az alattuk lévő teremben történt ez, a mi a továbbiakból is kiviláglik (V. felv. I. jel. 39. sor).

Van azután egy formai, de némiképp a költő lelki szándékát megbontó eltérése: mikor Mária a szabadban futkos, Schiller az eredeti versformától elütően Mária elragadtatását, sóvárgását rövidebb-sorú, lendületesebb rimes szakaszokba foglalja (III. felv. I. jel.). E négy strófa, bár a királynő és dajkája párbeszédjében van elszórva, szorosan összefügg nemcsak a forma, hanem a hangulat egy-egy fokozódása által is; önálló értelme van: Mária honvágyának és gyermekien meleg, hiszékeny kedélyének kifejezése. Ugyanazon hangulatból fakad, melyet Béranger híres elegiája juttatott teljes, megható kifejezésre. Kár volt ez ódaszerű ömlengés első szakaszát Radónak az egész mű versmértékében tartani és így külsőben a hozzátartozó strófáktól elválasztani.

E csekély tökéletlenségek azonban nem kisbíbítik az egészében minden erőszaktól ment, nagy lelkiismerettel, tárgyszeretettel és költői beleéléssel magyarra formált munka sikerét.

(Nagyenyed.)

BERDE MÁRIA.

Benedetto Croce: Az æsthetika alapelemei. Fordította **Farkas Zoltán.** Budapest, Franklin, 1917. 112. l. Ára 2 K.

Croce főművét (Aesthetika, elmélet és történet) csak pár év előtt fordította le magyarra Kiss Ernő (l. EPhK. 1915. évf. 406—8. l.). Azóta a Huszadik Század hozott elméletéről tanulmányt Marót Károlytól. Most a Farkas Zoltán fordításában kapjuk négy kisebb értekezését a fenti cím alatt.

Az első értekezés: *Mi a művészet?* Felelet (tréfásan, de nem épen helytelenül) Croce szerint: az a dolog, melyet az egész világ régóta annak mond. A művészet visio vagy intuitio, szemlélet, elképzelés, képzelet, megjelenítés, képzet, a mely synonymák mindnyája ugyanarra a fogalomra avagy fogalmi körre irányozza értelmünket, a mi általános megjegyzésünknek jele (15 l.). A művészet nem physikai, nem hasznossági, nem erkölcsi ténykedés és nem fogalmi megismerés. Az eszménység a művészet legsajátosabb erénye, a művészet intuitio, ha van életelve s ez az éltető elv, a mi az intuitionnak összefüggést és egységet ád, az érzelem. A művészet a physikai világtól, mint szellemiség, a praktikus, normális és fogalmi tevékenységtől mint intuitio különbözik (72 l.).

Második: *A művészetre vonatkozó tévedések.* Ilyen tévedések a tartalom hangsúlyozása a forma rovására: a tartalmi æsthetika, vagy fordítva: a formai æsthetika. Az igazság pedig ez: tartalmat és formát egymástól meg lehet ugyan különböztetni a művészetben is, de egyenként nem lehet művészeknek mondani őket, mivel csakis vonatkozásuk művészi, azaz egységük. Második tévedés a külső és belső, tulajdonképeni művészet és a technika megkülönböztetése. Pedig a kettő egymástól el nem különíthető. Harmadik tévedés az, hogy a csak helyes beszéd, kifejezés nem művészi, annak szépnek, emelkedettnek kell lenni. Pedig a művészet intuitio, az intuitio kifejezés, úgy hogy a nyelvphilosophia és æsthetika identikus tudományok (60. l.). Legáltalánosabb tévedés a sok külön művészi forma megkülönböztetése (líra, dráma stb.; kamara, templomi, színházi zene; poézis, festészet, szobrászat stb.; tragikum, komikum, humor stb.) Pedig semmi értelme nincs megszerkeszteni a műfajok és osztályok sorát, a művészetek bárminő felosztása alaptalan. Csak egy műfaj és egy osztály van. Minden műalkotás az egyénivé vált egyetemes (65. l.). Valamennyi megkülönböztetés csak az emlékezőtehetség segítésére való s a művészi nevelésben használható.

Harmadik értekezése: *A művészet helyzete az emberi szellemben és társadalomban.* A művészet az emberi szellemnek autonóm világa, független a physikai, gyakorlati, normális és fogalmi világtól, mivel intuitio.

Utolsó a *Művészeti kritika és művészettörténelem* cz. tanulmány. A pusztán nevelni vagy idomítani akarás, vagy mindig a szépet dic-érő, a csunyát ócsárló kritika ép úgy nem kritika, mint a magya-

rázó vagy kommentáló kritika sem az. A kritikus philosophus additus artificii, a ki az intuitiót szemléletté változtatja az által, hogy felveti a kérdést: a szóbanforgó tény intuitio-é, való-é s mily mértékben? Ilyenformán a művészeti kritika az élet kritikájává szélesedik, mert nem ítélheti meg a műalkotásokat és nem jellemezheti őket, ha az egész élet művét nem tudja megítélni és jellemezni.

Ezek Croce értekezéseinek vezető gondolatai. Inkább meglepőek, mint mélyek; újak, ötletszerűek s nem a bizonyító erő, mint inkább az ellentétes fölfogások egyszerű tagadása által tűnnek föl igazságnak. Croce érdeme az, hogy az intuitív gondolkodás nagy fontosságát a művészetek terén kellően hangsúlyozza, a kifejezés nagy fontosságát s ezzel a nyelv, a beszéd művészeti értékét méltatja. És meg kell adni, elméletét úgy főművében, mint ezekben az értekezésekben a maga módja szerint következetesen keresztül is viszi és alkalmazza. A maga módja szerint. Mert főművében is az a módszere, hogy a legnehezebb ellentétes tanításokon egyszerűen átvágat, legfőlebb egy-két odavetett nagyzóval lesajnál. Ez az eljárása e négy tanulmányban már annyira szembetűnik, hogy néha nem is tudós, hanem valami csevegő újságíró, legjobban esetben valami nagyon népszerű előadó az, a ki úgy, olyan könnyű fenhéjázással tud fontos elméleteken átugrani. Nem is igen hihető, hogy szakkörök számára írta volna ez értekezéseket. S ezért — a magyar kiadás is inkább népszerűsítő célzatú — különös nyereségnek nem tekinthetjük azt, hogy magyarul is megjelentek. Mert benső értékük nem méltó arra, hogy miattuk ne jusson szóhoz valamely magyar szakíró, a ki a témát tán nem kezeli oly könnyűséggel, de az æsthetikai gondolkozásra nézve mindenesetre több haszonnal. Croceról is el lehet mondani, a mit Morley ír Carlyleről ép most megjelent művében: hivalkodóan illogikus és kihívóan következetlen (7. l.). Merész azonosítások bővebb bizonyítás nélkül s bátor elnagyolások az ellenkező elméletek sodró letorkolása közben lépten-nyomon előfordulnak. Itt kivívóbban, mint főművében.

A fordítás folyamatos, csak az elég gyakori sajtóhiba zavaró.
(Szászváros.) KRISTÓF GYÖRGY.

Kereszty István: A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705/1867. A magyar nemzeti muzeum könyvtárának címjegyzéke. V: Hírlapok és folyóiratok 1867-ig. (Catalogus Bibliothecæ Musei Nat. Hungarici V. Ephemerides et Periodica.) Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára, 1916. 8-r., 98 l.

Kereszty e műve a Magyar Könyvszemle 1914. évi 2. füzetében megjelent közleményét egészíti ki. Egyrészt hiányzó adatokat pótol, másrészt további 18 évvel többet tárgyal. Bevezetésre és két fejezetre oszlik, melyek mindegyike egy-egy korszakát tárgyalja időszaki sajtónak. Az első fejezet az 1705-től 1849-ig terjedő korszak hírlap- és folyóirat-irodalmát öleli fel kétféle csoportosításban: először időrendben, másodsor a különböző nyelvek szerint betűrendben, a végén pótlékkal, mely néhány, a tárgyalásból kimaradt lapot ismertet. A má-

sodik fejezet csupán 18 évről, az 1850-től 1867-ig terjedő időszaki sajtóról számol be, mégis terjedelmesebb az elsőnél, részint anyagánál fogva, részint mert az ottani két csoporton kívül itt még kettőt találunk. Az egyik az első korszakból a másodikba átment lapokat, nyelvek szerint csoportosítva, a másik az összes ezidőre eső lapokat tárgykör szerint csoportosítva adja. Érdekes korszaki tünetet ad a két fejezet nyelvek szerint csoportosított részeinek szembeállítására: míg 1705-től 1849-ig a magyar nyelvű lapok hét oldalt, a német nyelvűek pedig nyolcz oldalt foglalnak el, addig a Bach-korszak kezdetétől a kiegyezésig a magyar nyelvű lapok 14 oldalra terjedő felsorolásával szemben a német nyelvűeké csak ötre terjed.

A szerző e művében — mint célja is volt — csak időrendi katalogust nyújt. Így a mű nem meríti ki az anyagra vonatkozó összes bibliographiai adatokat, csupán a lapok címét, megjelenésük helyét és évszámait sorolja fel. Már ezzel is megbecsülhetlen szolgálatot tett azoknak, kiknek egy-egy korszak sajtóját kell tanulmányozniok. Az ezirányú eddigi segédkönyvek és bibliographiák (id. Szinnyi József alapvető munkája a Vasárnapi Ujság különböző évfolyamaiban és Szalády Antalé: «A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780-tól 1880-ig») egyrészt nehezen hozzáférhetőek, másrészt több tekintetben nem teljesek és elévültek. Mindenesetre rendkívül emelné a becses gyűjtemény értékét, ha a szerző nagy hozzáértésével idővel munkáját lehetőségig teljes bibliographiával és szakok szerinti repertoriummal egészítené ki. Igen hasznos szolgálatot tehetne a szerző azzal is, ha a muzeum hírlaptárából még hiányzó lapoknál a lehetőség szerint megadná a felvilágosítást, hol találhatók.

A mű — a mennyire ily összeállításnál lehetséges — teljes. Kiegészítésül mégis közlöm, hogy az első korszak időrendi felsorolásából kimaradt az 1781-ben megjelent «Pester Intelligenzblatt in Frag- und Anzeigen»; 1784-ből: «Staatsanzeigen von den K. K. Staaten» (Pozsony), mely 1785-be van rövidített alakban, vagyis mint már egyszer szereplő, felvéve 1803-ból: «Ofen und Pester Extrablatt oder Michael Rachschimls Briefe an seinem Herrn Vettern in Tschepele»; végül 1828, 29-ből a félhavasint megjelent «Notizen über die dramatischen Leistungen der Bühne-Gesellschaft der Herren J. B. Hirschfeld und F. Herzog während des Winterkurses 1828, 29. zu Temesvár» és ennek folytatása 1830 31-ből: «Thalia, Kritische Beurteilung der Temesvárer Bühne-Leistungen für Gebildete». A «Kritischer Anzeiger der neuesten auswärtigen Literatur» nem 1801-től 1805-ig, hanem 1804-ben jelent meg, mint 1804 májusáról keltezett «Ankündigung»-ja (Nemz. múz.: Not. libr. 1236) is mutatja. A «Miscellen für Zeitungsleser» vagy mint címlapján olvasható: «Historisch-politische Denkwürdigkeiten aus dem Archive der Zeit» pedig nem 1809-ben, mint az időrendi felsorolás mutatja, hanem 1808-ban jelent meg, mint a hogy ez a betűrendes felsorolásban van feltüntetve. A Molnár-féle Magyar Könyvház (1783—1804) évenként jelent meg és így a szerző elveinél fogva (l. 4. l.) sem sorolható a hírlap- és folyóirat-irodalomba.¹⁾

¹⁾ Hellebrant Árpád az Irodalomtörténeti Közlemények 26. évf. 4. füzetében (491/92. l.) ismerteti Kereszty munkáját és egyebek között

Kereszty munkája az egész magyar kulturtörténet szempontjából mindenestre egyike a leghasznosabb és leghasználhatóbb munkáknak, melyek az utóbbi években megjelentek.

(Budapest.)

JAULUSZ ILONA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Cratippi Hellenicorum fragmenta Oxyrhynchia, scholarum in usum edidit **J. H. Lipsius**. Bonn, Marcus u. Weber, 1916. (Kleine Texte für Vorlesungen u. Übungen, herausgegeben von H. Lietzmann, 138).

Az oxyrhynchosi Anonymusról van szó (Grenfell—Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri*, V. 110. köv. 1.). Az aristotelesi *πολιτεία Ἀθηναίων* felfedezése óta egyetlen további lelet sem gyarapította annyira akárcsak megközelítően is görög történeti ismereteinket, mint ez az 1906-ban napfényre került historiographikus töredék. Részben egészen újjal szolgált, részben kiegészítette és helyesbítette eddigi tudásunkat. A Kr. e. 396. és 395. esztendők eseményeit öleli fel, s e körön belül itt hallottunk először az athéni Demainetos vállalkozásáról, melylyel hajóját törvényes felhatalmazás nélkül Konon rendelkezésére bocsátotta. A timokratesi vesztegetés időpontját most már kielégítőbb módon tudjuk megállapítani, s a korinthusi Timolaos-szal is közelebből ismerkedünk meg, ki már a peloponnesosi háború idejében jelentékeny szerepet játszott thasosi sikereivel. Agesilaos második esztendei (395.) ázsiai expedícióját itt-ott részletezőbb és minden látszat szerint megbízhatóbb leírás alapján kísérhetjük végig, mint ezt eddig Xenophon segítségével tettük. Közvetlen betekintést nyerünk a boiót háborút megelőző politikai viszonyokba, értesülve a városok Sparta-ellenes hangulatáról és főleg Thebai pártvillongásairól; s a mi még fontosabb, mert maradandóbb jellegű tartalomra vonatkozik: a töredék szerzőjétől kapunk először világos képet a boiót szövetséges állam szervezetéről. Ugyancsak tőle tudjuk meg, hogy Rhodos felszabadítása a spártai uralom alól időben nem esett egybe a kormányformának ottani változásával; ez utóbbi később, már Konon támogatásával, bár szándékos távollétében ment végbe akkor, midőn Dorimachos a hírnök kövéről szólította fel a népet az oligarchák, a Diagoreioi elűzésére. Ámbár a 395. esztendő tengeri eseményeire vonatkozó rész töredékünkben menthetetlenül elpusztult, némi kárpótlást mégis kapunk

mint a katalogusból hiányzót említi az «Ephemerides Budenses» cz. Budán 1791-ben megjelent lapot. Pedig a lap teljes és helyes czímével: «Ephemerides politicae et litterariae» (Buda, 1790/92.) fel van sorolva Kereszty munkájában. A tévedést a Kereszty által is említett (3. l.) azon körülmény okozza, hogy a kortársak a lapcímekeket pontatlanul idézték.

érte azon realistikus leírásban, mely Konon kaunosi táborát, a pénzükhöz lázongó kyprosi zsoldosokat állítja elének.

Részletesebben közöltem a papyrus tartalmát, hogy tisztán lássuk a hozzá fűződő érdeklődést. Természetesnek fogjuk találni, hogy mindennek előtt az irodalomtörténeti kérdés követelt feleletet: kinek köszönhetjük a becses adatokat, kinek munkájával van dolgunk? Meyer és Wilamowitz, kiknek segítségét már az editio princeps rendezői is igénybe vették, Theopompos mellett foglaltak állást (E. Meyer, Theopompos Hellenica, 1909); s bár e nézetnek kezdetül fogva megvolt a maga ellenzéke (Blass), képviselőinek nagy tekintélye miatt növekvő elterjedésnek örvend az újabb keletű kézikönyvekben és lexikonokban. Megokolt véleményt nem mondhatok ez alkalmoszerű ismertetésben; de hiszem, hogy majd valamikor az első ötlet prologált kritikai tévedésének fog a theopomposi elmélet bizonyulni. Majd akkor, ha általánosabb lesz a készség elfogulatlan biztossággal látni Anonymusunk igaz történetírói karakterét, a mely őt, a mi az ismeretszerzés eszközeit és módjait illeti, ép oly közel hozza a vele egykorú eseményekhez, mint a hogy másrészt lehetőleg távol tartotta minden irodalmi forrástól és ambitiótól (v. ö. az angol kiadók jellemzését 142. l.).

Nem tekintve az Ephoros-pártiak kis számát, azok a kik Theopompost nem hajlandók elfogadni, legnagyobbbrészt Kratippos mellett kardoskodnak. E nézetet kényelmessé az a körülmény teszi, hogy Kratipposról úgyiszlóván semmit sem tudunk. Alkalmoszerű idézések mellett csupán egyetlen plutarchosi hely emlékezik meg róla, mint a dekeleiai háborúval kezdődő idők történetírójáról (de gloria Ath. 345 D.) De a mit Dionysiosztól hallunk, hogy Thukydides kortársa és bírálója volt: a thukydidesi beszédek kifogásolta, az kétségkívül jól megfelel a chronologiai követelményeknek és egyezik azon benyomással, melyet az olvasóban az oxyrhynchosi töredék pragmatikus, csupán a tényekhez ragaszkodó elbeszélésmodora kelt. A kratipposi elmélet legfőbb erőssége mindazonáltal az marad, hogy irodalmi hagyatékunk alapján rajta kívül egyetlen más kortörténészt sem tudunk a papyrus-töredékek név szerint kapcsolatba hozni. Más kérdés, hogy ily névszerinti megjelölést mindenáron követelnünk kell-e? Nem fogadom el egészen az angol kiadók megjegyzését (139. l.), a mely az agnosticismus álláspontját avval a gondolattal utasítja vissza, hogy ennyire jelentékeny és folytatólag is használt írónak neve nem kallódhatott el. Ép az esetleg fennmaradt kratipposi adatokat tartva szem előtt, nem tekinthetem az esetet annyira kizártnak. Hogy történeti könyvünk szerzőjét saját kortársai nagy embernek tartották-e, felette kétséges; mesterkéletlen igazságkeresése, melyért mi utódok hálásak vagyunk, azok szemében bizonyára nem volt a nagyságnak bizonyítéka. Hogy a könyv ismerete mennyire maradt közvetlen és nem csupán Ephoros vagy mások által továbbított (mint a hogy Diodorosnál kétségkívül ez az eset), azt majd csak részletesebb forrástanulmányok lesznek hivatva megállapítani. Külömben sem ritka sorsa az igazság szintelen úttörőinek, hogy nevök feledésbe megy, ha munkájuk az átutalt tudás ezerszeres változatában tovább is él.

Lipsius kiadása minden bizonynnyal azon czél szolgálatában keletkezett, hogy a töredékünk által támasztott irodalmi és történeti

kérdések megfajtására nagyobb körben érdeklődést keltsen és segítséget nyújtson. Fő kifogásom, hogy a szöveghez mellékelte apparatus kevés a jó eredmény biztosítására. Már maga a bevezetés kissé szűkre szabott (feltűnő, hogy Christ-Schmid-et és Belochot nem sorolja föl a Cratippianusok között és hogy körünkbe tartozó olyan hosszú fejtegetésről, minő H. Peteré: Wahrheit u. Kunst stb. 136. k. 1. nem emlékezik meg). A szöveget magyarázó parallel idézetek sorában nem egy plutarchosi, pausaniaszi, sőt xenophoni (Agesilaos!) és diodorosi hely még elfért volna; egy kis chronologiai magyarázatot Col. III. 10 (ἔτος ὀγδοον) megérdemelne; a boiót szövetségre vonatkozó modern irodalmat (Hermann-Swoboda, 270) a kérdés locus classicusával kapcsolatban szívesen vennék tudomásul. Nem mintha e követelményekkel a teljesség ideálját akarnám a tankönyvek számára felállítani; de tovább-kutatásra szánt kiadásban, minő a mienk is, az apparatus jellege bizonyynyal hatással lesz a munkakör megállapítására s így a munka sikerére is.

Maga a szöveg az 1908. első kiadáshoz viszonyítva nem lényegesen változott. Lipsiusnak mindenesetre módjában volt Fuhr, Keil és különösen Boissevain egy pár sikerült kiegészítését felhasználni. Saját javaslatai nem ép nagyszámúak és jelentékenyek (de Col. XVII. 24 restitálásáért köszönet illeti). Kifogásolom, hogy kétségen kívül helytelen olvasásokat is szövegébe állít, mi által útját szegi a jobb lectio keresésének. Pl. Col. I. 3: ὁ Βουζύργης, a mi bizonyára rossz. Az angolok ὁ κύριος αὐτῆς-t olvastak; de Demainetos nem lehetett a hajó magántulajdonosa. Tekintettel a papyrus helyének nagy megrongáltságára (l. Grenfell-Hunt commentárját, 203. l.) tán ὁ νεωρὸς αὐτῆς-t olvashatunk, mi által magyarázatát kapnók (s a szerző maga is — úgy látszik — azt akarta megadni a Demainetos-név mellé helyezett titulus által), hogy miként juthatott az athéni »hajógondnok» oly természetes úton a νεώσοικοι hivatalos helyiségeibe. Mint-hogy a kyprosi lázadók semmiesetre sem hagyták el Kaunost (v. ὁ ἀκούσαντες δὲ τὰ γενόμενα οἱ καταλειφθέντες ἐν τῇ Ρόδῳ), Col. XVII. 30. sorában εἰσέβαινον εἰς τὰς τριήρεις helyett inkább εἰσέβαλλον εἰς τὰς τριήρεις-t szeretnék látni (a támadás a zsold kiero-szakolása végett: ἐπὶ . . . ταῖς πράξεσι történt) s folytatólag ἀποπλεύσαντες-t ἀποπλεύσαντες helyett (τῶν λόγων létrejött egyezségre utal, tehát csupán bekövetkező elhajózás esetére).

Kár, hogy Lipsius kiadása, minthogy nem jelöli meg a szövegben hiányzó betűk pontos számát, az egyetemi praxisban nem is fog alapul szolgálhatni szövegkritikai gyakorlatokhoz.

(Kolozsvár.)

HORNÝANSZKY GYULA.

Matthias Murko: Das serbische Geistesleben. Leipzig und München, Süddeutsche Monatshefte, 1916. 8.-r., 52 l.

A »Süddeutsche Monatshefte» szerkesztősége »Der Balkan» című kötetének egyik cikkéül a szerbség szellemi életének ismeretetését ohajította nyújtani. Ily »Informationsartikel» nem nyújthat újat, nem szólhat szakférfiaknak, de a szerkesztőség nagyobb műveltségű olvasókra gondolt és hangsúlyozta: »vorausgesetzt könnte aller-

dings auch bei hochgebildeten, Lesern sehr wenig werden». A cikk megírására Murko Mátyás gráci egyetemi tanárt kérte, a «Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen» és a «Deutsche Einflüsse auf die Anfänge der slavischen Romantik» íróját, a kit nemcsak kiváló szakférfiúnak ismerünk, hanem egyúttal a művészi beállítás elsőrangú mesterének is. Az «Informationsartikel» azonban munka közben külön kibocsátást igénylő, 52 sűrűn nyomtatott oldalas füzetté nőtt, mely derék szolgálatot tehet mindazoknak, a kiket a nyugateurópai, főleg pedig a német szellemi életnek a Balkán népeire kifejtett hatása érdekel. Hat fejezetben ismerteti a szerb irodalom főbb irányait: a) a byzanci, majd orosz hatást a XVIII. század második feléig, b) a felvilágosodást és álklasszicizmust a XIX. század második évtizedéig c) a romantizizmust 1848-ig, d) a késői romantikus «Omladiná»-t (= ifjúság) a 70-es évekig, e) a realizmust 1900-ig és végül f) a jelen individualistikus irodalmat, gondosan kiterjeszkedve a bécsi és a magyarországi viszonyok hatására is. Az első négy fejezet teljesen alkalmazkodik a szerkesztőség kitűzte célhoz: az irányt méltatja, az írók közül csak a vezető egyéneket karolja fel, éles szemmel csak a lényegeset választja ki; ezt magas színvonalon, tömör előadásban, művészi erővel, markáns vonásokkal rajzolja; jól ismert példára hivatkozva, Riedl Frigyes «A magyar irodalom főirányai» eljárásával hasonlítható össze. Az újabb irodalmat Murko behatódobban akarta ismertetni és az erő, mely az első négy fejezetben oly megkapóan érvényesül, az utolsóelőttiben, de főleg az utolsóban feltűnően aláhanyatlak: kevesebbet nyerünk az irány jellemzéséből és többet egyes írókról és egyes munkák kritikájából, mint a mennyit a fejlett műveltségű is, ha az író és alkotásait közelebbről nem ismeri, nem csak percipálhat, hanem egyúttal appercepálhatna is. Az író panaszkodik, hogy az ismertetést terminushoz kötötte, szünidei pihenőjén, könyvtáraktól távol kellett megírnia és azonkívül, a mi tudatában állandóan élénken van meg, csak Skerlić J. «Pisci i knjige» («Írók és könyvek», 5 k.) cizmú művére támaszkodhatott. Úgy érezzük, hogy ez a támaszték a derék munkának csak ártalmára volt, mert e nélkül az utolsó két fejezet is oly jellegű lehetett volna, minő az első négy. — Feltűnően érezhető hiány, hogy Murko nem méltatja a szerb népköltészetet, melynek lényeges szerepe volt a szerbség szellemi életében: benne gyönyörködött vitéz és vezér, bojtar és gulyák tulajdonosa, koldus és dúsgazdag egyaránt, a kik között műveltségi fok nem emelt választófalakat; egybeolvadt benne történeti emlék és néphagyomány nemzetközi motívumokkal, figyelemreméltó a technikája is; értékes tudományos problémák mind gazdagabban fűződnek hozzá és szerb írók — bármily iránynak hódolnak is — vissza-visszatérnek hozzá. Murko maga is érzi ezt a hiányt és pótlásul a rövidke előszóban a szerb népköltészetéről szóló és német nyelven megjelent tanulmányokra utalja az olvasót, köztük olyanra is, mely szakszerű ismeretet tételez fel. Ha az «Informationsartikel» már terjedelmes füzetté nőtt, felkarolhatott volna egy hetedik fejezetet is, melynek tárgya a szerbség szellemi életének ez a legértékesebb hajtása lett volna.

(Budapest.)

SZEGEDY REZSŐ.

Enrico Cocchia: Introduzione storica allo studio della letteratura latina. Bari, Laterza, 1915. 8-r. VIII + 381. l. Ára 5 líra.

Felcsigázott érdeklődéssel vettem kézbe Cocchia könyvét, mert már régen érezhető hiány pótlását reméltem tőle; a latin irodalom történetébe bevezető módszeres kézikönyv ma is egyike a class. philologia tartozásainak s ezért Cocchia gondolatát, mely őt e könyv megírására vezette — szerencsésnek tartom. Neve egyébként a class. philológiában — latin mondattana, Petronius- és Vergilius-tanulmányai s a „Saggi filologici” kötetei révén — ismerős, ha nem is kifogástalan csengésű. Már Petronius-tanulmányaiban s a „Saggi filologici” néhány cikkében fetűnt módszeres készségének hiányossága s túlzásokra hajló, nem egyszer — philologiai kérdésekben! — a lokálpatriotizmustól erősen befolyásolt állásfoglalása. Mindezek a szerencsétlen tulajdonságok ebben az új könyvében fokozott mértékben jelentkeznek.

Ez az oka, hogy e „Bevezetés”-ről alig mondhatok jót. „Történeti bevezetés”-nek mondja ő maga, de az, hogy mit ért ezen, a tartalomról nem derül ki, hiszen a könyv túlnyomó részben nyelvi, æsthetikai és módszertani kérdésekkel foglalkozik. Fejezetei (—1. a latin irodalomtörténet fogalma és területe, 2. módszeres irányelvek, 3. a latin irodalom általános jellege, 4. a nép és a környezet, 5. nyelv és írás, 6. a latin irod. történeti fejlődése, kézirati áthagyományozása és e hagyomány forrásai —) semmiféle belső egységben nincsenek, a munka compositiójában a módszeres átgondolásnak nyoma sem látszik. Mert joggal kérdezhetjük, — hogy csak egy-két dologra utaljak — hol van a hellenizmus elhatározó befolyásának rajza, hol van a műfajok fejlődésének áttekintése, hol a forma és technika kérdéseinek megvitatása? Mindez (és még sok egyéb: a vallástörténeti és philosophiai probléma, az irodalom folytonosságának kérdése stb.) szervesen beletartozik egy „bevezetés”-be. Cocchia könnyen túlteszi magát mindezekre a problémákra, valami csodálatos subjectivizmussal, mely nemcsak stílusán érezteti erősen hatását, hanem tárgyalásának is minden tételét átszövi, hihetetlen sovinizmusba csap át és konokul szembeszegzi magát a nyilvánvaló igazságokkal.

Alapgondolata minden fejtegetésének az, hogy a római nép a legmagasabb költői és művészi adományok birtokában volt, hogy önálló teremtető erő dolgában páratlan s hogy nyelve zeneiség dolgában is versenyez minden más nyelvvel. Ilyen a priori felállított tételek alapján indulnak Cocchia fejtegetései és magától értetődő, hogy ezen az alapon csakhamar kétségbevonja Vergiliusnak a görögöktől való függését, tagadja az eclogák allegorikus jellegét, kétségbevonja az alexandriai költészet hatását Propertiusra és Tibullusra, sőt a közt és ezek közt ellentétet statuál, Juvenalis-„Rettung”-ra vállalkozik, bizonyára elfeledkezve Leo cikkéről (Doppelfassungen bei Juvenal. Hermes 44, 1909, 600—617 lk.), magasztalja az etruszkokat, csak azért, mert szerinte a rómaiak rokonai, csupa nagyszerű tulajdonságot és alkotást ruház a délitáliai-szicíliai görögökre, melyet egészen ital-jellegűnek tart s erőszakosan elválaszt a görögségtől: szerinte az itt élt írók és tudósok, költők és filozófusok, Empedokleستól, Archimedesen, Euhemeroson, Pythagorason, Parmenidesen, Zenón, Theok-

ritoson s annyi máson át Sophronig és Rhintonig — mind az ital szellem megtestesítői. Tehát valamint az etruszkokat, úgy a dél-italiai görögöket is a római szellem gyermekeikül vindikálja, viszont a classicus Róma egész történetét és irodalmát a mai olaszság egyenes őse és jogos tulajdona gyanánt tekinti. A mi római, az mindjárt kiváló és minden kritikán felül nagyszerű, sőt sovinizmusában (melyet már R. Helm is kárhoztatott: Berl. ph. Wochenschr. 13, 397—406) odáig megy, hogy a latin nyelvet formagazdagság, kifejező erő, lágyág és zeneiség dolgában magasan minden más nyelv fölé (a görög fölé is) állítja, nemcsak az újabb kutatók (Skutsch: Die Lat. Spr. 537, O. Weise: Charakt. d. l. Spr. passim) megállapításaival, hanem maguknak a római íróknak félreérthetetlen tanúságtételével (pl. Lucr. I 117. 136. 832. III 259; Sen. ep. 6, 1; 58; Gell. N. A. XI 16, 1; v. ö. Greg. Naz. Or. 21: *σενόγρητα τῆς γλώττης καὶ ὀνομάτων πειρίαν*) is élesen szembehelyezkedve. Ebből a sovinizmusból magyarázom stílusának erősen rhetorizáló jellegét, a rengeteg frázist és bombasztot, féktelen gúnyolódását azokon a philologusokon, kik — mint pl. Gercke — az ő concepciójával ellenkező eredményekhez mertek jutni s ebből magyarázom számos tévedését és hajmeresztő etymológiáit.

Nincs helyem, hogy tévedéseit részletesen felsoroljam. Elég, ha arra utalok, hogy körömszakadtáig védi a graeco-ital nyelvegységet, mely pedig a tudomány mai álláspontja szerint tarthatatlan (Stolz-Schmalz Lat. Gr. 247), — bizonyítja az etruszkok szoros rokonságát az itáliai törzsekkel, holott az etruszk nép és nyelv nem indogermán volta ma már csaknem általánosan elfogadott vélemény (tájékoztassul I. Gröber Grundr. d. rom. Phil. I² 441—444 lk. v. ö. Stolz-Schmalz i. m. 249). Kétségtelen, hogy az etruszk-probléma még mindig megoldatlan s ha Martha szerencsétlen kísérlete egyenesen visszaesést jelent is, azért ép így el kell ítélnünk Cocchia eljárását is, a ki új érvek nélkül, sőt fontos testimoniumok semmibebevésével (Herod. I. 57, Dion. I. 30: 'incredibile teoria') melegíti fel a régi elméletet, főképp szöveggyeztetések és olyan etymológiák alapján, melyek minden hangtörvényt megcsúfolnak. Ime egy-két példa: az etruszkok nemzeti neve, *Rasnes* = Tusci, mert Tursei gör. *Τυρσηνοί* lat. Turseni < Turaseni < Traseni < Raseni; de szerinte az is lehetséges, hogy a Dion. I. 30-nál említett Rasena ebből van: Ratines > Rasnes. Vagy: az etr. *max* számnév azonos a mag-nus gyökével, mert ez a. m. nagy újj, ez pedig = 1. Az *Adria* neve szerinte így alakult: *Ἰπρία* < *Ἄγριος* < Atrius; a *Latium* a *latus*-ból származik ('e signi-fica: paese di costiera'), a *pæna* pedig a görög *ποινή*-vel együtt a a gót 'fun' (tűz) szónak alapjául szolgáló idg. gyökből származik (így még az *impunis*, *ποίνυμος*, *purus* szók is) és a. m. purificazione per mezzo del fuoco'. A *ius* (= jog) szerinte nem egyéb, mint magának Jupiternek a neve — mert a *ius* arch. alakja: *ious* valószínűleg ebből lett: **ieuos*, Jupiter pedig a *ioŋ*-tő bővülése (Jovis < **ioues*) — jelentése pedig: 'effatum di Giove'. De valamennyi fantasztikus kísérletét ki gyózná felsorolni?

Csodálatosnak fog feltűnni mindenki előtt, hogy a szerző mért foglalkozik oly nagy terjedelemben nyelvészeti kérdésekkel, holott valamennyi ital törzs történetének és nyelvének részletes ismertetése, a különféle feltételezett rokonságok hosszadalmas vitatása, a legrégibb

feliratok kortörténeti s nyelvi elemzése mégsem tartozik egy irodalomtörténeti bevezetés keretébe. Ez az eljárása egyik bizonyíték arra, hogy módszer dolgában milyen gyenge lábon áll; arra nem is akarok kiterjeszkedni, hogy a IV. fejezet (163—271 lk.), mely az ital törzsekkel (s az etruszkokkal) foglalkozik, legtöbb adatát E. Windisch (Keltische Sprache) és W. Deecke (Die italischen Sprachen) cikkeiből veszi (Gröber Grundr. d. rom. Phil. I² 371 sk. és 431 sk.; ennek csodálatosképen első, 1888 ból való kiadását használta!), az eredeti forrásokra való utalásokkal egyetemben. Másik — még feltűnőbb — bizonyítéka módszertelen eljárásának a II. fejezet (Indirizzo metodico nello studio della lett. lat.); ebben a modern »höhere Kritik« ellen fordult és hadakozik a philologiai analysis és ennek eredményei ellen; szó van itt (meglehetős részletességgel: 33—96 lk.) Vergilius művészetéről, a latin elégia történeti és fantasztikus elemeiről, Valerius Maximusról és Phaedrusról, az Ilias és a Platon-féle *Πολιτεία* szerkezeti egységéről, majd egy Juvenalis és Vergilius Rettung után Schiller Don Carlos-ának egységét és szerkezetének tökéletességét védi tüzes, harcziás hangon. Hogyan kerül mindez egy latin irodalomtörténeti bevezetésbe? S főképen: hogyan kerül mindez így együvé ebben a fejezetben? A magyarázat abban van, hogy Gercke írt egy cikket: »Die Analyse als Grundlage der höheren Kritik« czímen a Neue Jahrb. 1901. évfolyamába és Cocchia ezt cizfolgatja pontról-pontra, miközben Gercke munkáját (és ez még az enyhébb kifejezések közé tartozik) puerile lavoro-nak bélyegzi. Ez a fejezete, a maga szertelen túlzásaival és a tárgyra nem tartozó fejtegetéseivel még az egész munkának rozoga keretéből is élesen kír.

Alaposságát elég egy példával illusztrálnom: Magyarországról szólva azt állítja (339 l.), hogy nálunk napjainkig a latin volt a hivatalos nyelv, de ma már hel et adott a társalgásban az olasz-nak. Ez még a külföldieknek rólunk való földrajzi és politikai analfabetizmusán is tútesz.

Szükségesnek tartottam ezeket elmondani, hogy ezzel a nagyon elhibázott kísérlettel szemben is kiemelhessem, mennyire szükségünk volna ilyen irányú jó kézikönyvre s hogy e nagy terjedelmű »Introduzione« mily kevésbé tett eleget ennek a szükségességnek. Az igazi, nagyszabású, modern bevezetés a latin irodalom történetébe e könyv után még inkább, mint valaha, a philologia kiegyenlítettlen tartozásai közt fog szerepelni.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

H. A. Korff: Voltaire als klassizistischer Autor im literarischen Deutschland des 18. Jahrhunderts. Habilitationsschrift... der Akademie für Social- und Handelswissenschaften in Frankfurt a. M. vorgelegt. Heidelberg, 1913. 8-r. 164 l.

Mivel Korffnak Voltaire egész irodalmi hatásával foglalkozó könyve, melyet a szerző 1914. elejére ígért, mindeddig nem jelent meg, egyelőre az eddig közzétett részre akarjuk a Közlöny olvasóinak figyelmét felhívni.

Voltairenek mint klasszikai irányú írónak a közönséges értelemben vett hatása Németországban a Henriade utánzataival és drá-

máinak többé-kevésbbé nevezetes átdolgozásaival merül ki. Voltaire nemzeti eposzának megkapó jelességei: elegáns diktációja, verseinek tökéletes kerekdedsége, türelmet és haladást hirdető szabad szelleme s az avult mythologiai alakokat allegorikus jelenségekkel helyettesítő modern technikája korszakos hatást keltettek. A francziák tele kézzel hozták a babért Henrik Homerjának homlokára s «németországi helytartója», Gottsched, az olasz és angol nagy epikusokkal egyenrangúnak jelentette ki a *Henriade* szerzőjét. Szerinte «in Helden-gedichten kann neben Homer und Virgil auch Voltaire als Muster dienen». Ha kifogásolta is a csodás elemet, viszont megelégedéssel állapította meg, hogy itt fontos erkölcsi igazságot érzéki meg. Ez az «erkölcsi igazság» volt a jellemző szempont, melyből a németek a klasszicizmust s különösen Voltaire költői műveit nézték. Hudemann *Frigyese*-posza, Schönaich *Hermannja* és Schlegel *Oroszlán Henrikje*, melyek Németországban Voltaire allegorikus modorát képviselik, nem tették költőik nevét nagyon tiszteltté. S a mi kifogást emelt ellenük Breitinger és Herder, azt csakhamar átvitték mintájukra is. A *Henriade* iskolájának ilyen szánalmas volta nem annyira a német irodalom akkori szegénységét mutatja, a hogy Nagy Frigyes mondotta, mint inkább az eposz költői szellemének terméketlen voltát, melyet csak Voltaire személyes ingeniuma volt képes hosszabb ideig feledtetni.

Szélesebb és maradandóbb volt Németországban Voltaire tragédiáinak hatása, mely még Goethe és Schiller klasszikus stílusában is új életre ébredt. Voltaire neve Corneille-é és Racine-é mellett állott s Mahometjét Bodmer is dicsérte. Tragédiáiért Haller gazdag tartalmuk miatt lelkesedett, Hagedorn mesteri alkotásoknak nevezte s az ifjú Lessing és köre «az isteni Voltaire-t» hűségesen akarta követni tragédiáiban. A Shakespeare-fordító Wieland még tíz évvel az *Emilia Galotti* megjelenése után is azt írja, hogy a német irodalom nem állíthat a *Cid*, az *Alzire*, a *Mahomet*-tel szembe méltó tragédiákat. De már ő közösen áll a brit óriás és a francia klasszikusok csodálatában, a berlini népszerűsítő filozofusok pedig a francia formákat shakespearei tartalommal akarták megtölteni.

Az *ellenhatás*, melyet Voltaire művei kiváltottak, mélyebb, érdekesebb és termékenyebb lett a német irodalomra nézve, mint a milyen volt Voltaire költői befolyása. A *Henriade* tetszetős felvilágosodási irányával szembe Milton és Klopstock fennkölt vallásos eposzát állították s a reflexiós elbeszélési mód ellenében a homerosi naiv epikus művészetet dicsőítették. A szomorújátékok ellen támadt reactio még hevesebb volt. Ennek oka, hogy a klasszicizmusért mutatott lelkesedés Németországban nem az izlésből fakadt, nem volt természetes fejlemény, mint Franciaországban, hanem átvett divat, melyet fanyar kiábrándulás követett. A német közönségnek erősebb emótiókra volt szüksége, a valóságnak újabb körére: a polgári drámára; és e valóságnak erősebb megragadására: Shakespeare-re. Lessing fényesen ki-mutatta, hogy a tragédiában a közönséget meg kell rázni s hogy a csiszolt francia dráma mennyire elvesztette ezt a megrázó erőt. Möser, Lenz és társaiknál a két költő összehasonlítása, mely Voltaire Cæsar-drámájával magától adódott, már teljesen elhagyta a tárgyilagosság talaját és Shakespeare égbemelésével Voltaire célzatos ki-gúnyolásává fejlődött.

Abban a folyamatban, mely a német irodalomnak Voltairétől Shakespeare felé való tájékozódásához vezetett, Lessing volt a fő mozgató erő. Ő volt az, a ki végiggondolta, a mit körülötte még csak megéreztek; a mit még nem tudtak kifejezni, azt ő már aesthetikai rendszerré kerekítette. Philologiai vértetével, a francia tragédiát egybevetve a göröggel s Voltaire-t Shakespeare-rel, egyrészt a francia formát, másrészt a tartalmat tette német szempontból elfogadhatatlanná. Lessing klasszikussá vált fejtegetései korszakot alkotnak, de ma már a történeleméi. Nagy elmeéllel felépített és fényes dialektikus éllal kifejtett philologiai érvelései mai szemmel nézve lényeges hibákon alapulnak. Olyan összehasonlításokon, melyek Sophoklest Shakespeare testvérévé teszik s a melyek szerint a francia tragédia nem tölti be a tragédia célját. Mintha a francia tragédiának ugyanaz a célja lett volna, mint a Shakespeare-énak s mintha a tragikai művészet különböző alkotásait mind ugyanazon abszolút cél itélőszéke elé lehetne állítani.

Mint kritikus Voltaire Corneille-kommentárjával, a Temple du goût-val és a francia klasszicizmus védelmére Milton és Shakespeare ellen írt kritikaival keltett hatást és erős ellenhatást a német irodalomban.

Korff könyve, ha sokat tárgyalt témát ölel is fel, érdemes munka s a *Hamburgische Dramaturgia* vonatkozó fejtegetései Gundolf kitünő könyve (*Shakespeare und der deutsche Geist*) után is olvasásra méltók. Elfogulatlanul, megértő szemmel nézi az irodalmi fejlődést és teljes nagyságában méltatja Voltaire-t, a ki a francia traditio szempontjából egy régi fa pompás virágja s kora szellemének ha nem is épen vezetője, de a legkiválóbb kifejezője volt. Helyesen kifejtett, de korántsem új álláspontja a következő: Voltaire-nek jelentősége a német szépirodalomra nézve az, hogy idegen bálvány volt, mely akadályozta a nemzeti szellem természetes fejlődését s olyan heves reakciót váltott ki, mely ennek a gall istennek ledöntéséhez vezetett s szabad teret nyitott a hazai istenek számára.

Érdeklődéssel várjuk a második könyvet, mely Voltaire-t legjellemzőbb oldaláról, mint a haladás íróját fogja a német irodalom szempontjából tárgyalni.

(Berlin.)

GRAGGER RÓBERT.

Paula Scheidweiler: Der Roman der deutschen Romantik.

Leipzig—Berlin, Teubner, 1916. 8-r., 170 l.

Ez a mélyen járó, finom, de nehézkes előadásban megírott dolgozat a romantikus regényt a zeneiség szempontjából tárgyalja. Kiindul egy. lényegében nem új, de a regényre való alkalmazásában mégis újszerűen ható megfigyelésből, mely különbséget tesz a költői átélés, illetőleg formálás túlnyomóan plasztikus vagy túlnyomóan zenei jellege közt. A plasztikus regény az élet teljességéből merít, epikus nyugalommal széles, objektív világképet tár fel előttünk az alanyiség lehető visszaszorításával (körülbelül megfelel ennek az Otto Ludwig-féle elmélet szerint a «szenische Erzählung» s a Spielhagen-féle «dichterischer Roman»). A zenei regénynél fő a szubjektív érzelmi és eszmei alap, a szubjektív életérzésnek metaphysikai világérzéssé való

kiszélesedése (a schopenhaueri felfogást, hogy a világ abszolút alapja leginkább a zenei lényegén keresztül fogható fel, a romantizmus is osztja); ehhez képest a zenei regényt az empirikus valóság korlátából való menekülés s az epikus keretek széttolása jellemzi. Világkép helyett itt világérzés van, típus helyett symbolum. Winckelmanntól és Goethe-től kiinduló hagyomány, hogy a költő mennél teljesebb plasticitásra és szemléletességre törekedjék; a romantizmus művészi ideálja és technikája ezzel szemben a költészetnek a festészettel és zenével való szorosabb közösségét vallja és a plasztikus művészi átélés helyett a zeneinek ad előnyt.

Az átélés zenei módjának gyakori fellépésében, a zeneileg formáló művészi akarat megfigyelésében s külön értékelésében nem sajátosan egyéni, hanem korszerű jelenséget kell látnunk. Egészen önállóan egymástól egyrészt Schiller rámutat a «Wilhelm Meister» plasztikus alapjellegében idegenszerűen ható zenei elemekre (Mignon, Sperata, a Harfner alakításában), másrészt Fr. Schlegel egy egész symphonikus költészetet hüvelyez ki belőle, zenei kifejezésekkel jelezve a regény tagoltságát; Hölderlin pedig, szintén függetlenül a jenai romantikusoktól, megírja a «Hyperion»-ját.

Az első romantikus regények: a «Lucinde», «Florentin», «Sternbald» és «Godwi», bár elvetik az epikus, plasztikus regény szerkezetének alapjait (ilyenek: a családhoz, szülőföldhöz, határozott foglalkozási körhöz való tartozás, a hely- és időviszonyok széles, világos rajza, a természetnek és tájképnek epikai érvényesítése), még csak kezdetlegesen és hiányosan mutatják a zenei regény sajátos stílusát és szerkezetét. Főjellemvonása ugyanis a zenei regénynek, hogy középpontjában egy általános világérzéssé emelkedett, de mindig az író egyénisége szerint színezett életérzés áll, a mely alapja és magyarázója a regény összes alakjainak és mozzanatainak, a hogy az alaptéma a zenében magyarázza a variációkat. «Godwi»-ban pl. a zenei alapotívum (az élet érthetatlenségén érzett fájdalom) három érzelmi középpontra, három kifejezőre talál Godwi, Werdo Senne és Francesco Firmenti alakjában. A «Heinrich von Ofterdingen» s különösen a zenei regény legtisztább, legfejlettebb példánya, a «Hyperion» már egészen egységesen van megszerkesztve. Novalis «Ofterdingen»-je a «Meister» prózai és reális irányával szemben az eszmei világnak s a költészetnek akar érvényt szerezni. A «Lucinde» zeneisége elméleti és reflexív volt. Florentin-, Godwi- és Sternbaldé szubjektív érzéki-érzelmi alaptól fakadt; «Ofterdingen» ezzel szemben tiszta szellemi zeneiséget hoz be a zenei regénybe. Az «Ofterdingen» egy, mindenben symbolumot kereső, mesevilágot teremtő fantázia tiszta játéka. Itt egészen világosan látható az egyik alaknak a másikkal való mystikus összefonódása. Mint a zenei variációk, úgy tartoznak együvé Klingsohr, König v. Atlantis, der ewige Dichter; másrészt meg Mathilde, Cyane, Morgenländerin, Edda, blaue Blume, Poesie. A mi az első részben egyéni és véletlen, a második részben, az «Erfüllung»-ban egy abszolút, tiszta szellemiségtől áthatott harmonikus költői világ felé való tudatos fejlődési fázisnak mutatkozik. «Hyperion»-ban Hölderlin tragikusan színezett, a világalappal zeneileg összefonódó életérzése az alaptéma, a melynek Alabanda, Diotima, a görög szabadságharcz csak részletmotívumai. Hyperionnak tragikus hangulatok és

rajongó életöröm között csapongó kedélye a regényben végre is zenei kibontakozást és harmonikus megoldást talál abban a természethez való odaadó hozzásimulásban, a mely Diotima halála után átfogja. A tragikus megoldás az lett volna, ha Hyperion földi existenciája reménytelenül megsemmisül.

A zenei regény elmosódó vonalaival és szerkezetének ingatagságával szemben Eichendorff («Ahnung und Gegenwart», «Dichter und ihre Gesellen») és Achim v. Arnim («Dolores», «Kronenwächter») újból közeledést mutatnak szigorább, szilárdabb epikus alakítás felé. Az Eichendorff-féle regény alapja már nem a zeneiség, hanem a tiszta lirizmus, a mely nem akarja a maga személyiségét a végtelenbe beolvasztani, hanem inkább egyéniségének a maga határozottan egyes dolgokhoz s személyekhez kapcsolódó érzelmeivel minél teljesebb érvényt szerez. E. Th. A. Hoffmannnál a zenei regény groteszk szatirizálása mutatkozik («Kater Murr», «Kreisler-Fragmente»). Immermannnál pedig új alapokon újra felépül a goethei, plasztikus, igazi epikai regény (az Otto Ludwig-féle pszichológiai regény).

Részleteiben Scheidweiler tanulmánya sok finom megfigyelést és fejtegetést ad; finoman tárgyalja pl., hogy milyen különböző módon értékesíti Tieck, Novalis és Hölderlin a történeti háttérrel, hogy milyen árnyalati különbségek láthatók a különféle zenei regények zeneiségében. Nehézkessé teszi azonban az egészet az a methodikus alaphiba, hogy a «zenei» jelző a temérdek meghatározás ellenére sincs pontosan és pozitíve körülvonalozva. «Zenei», a szerző értelmezésében sokszor csak annyi, hogy «nem plasztikus». Nem czélszerű — irodalmi és nem zeneelméleti tanulmányról lévén szó — a lírikusnak a zeneitől való ilyen éles különválasztása sem, a mely miatt pl. Eichendorff kikerül a tiszta zenei regények sorából. Általában igen sok a constructio, sok energia pazarlódik a sok új név és új osztályozás indokolására, a melyet a szerző inkább maguknak a műveknek elemzésében használhatott volna fel. Végül még ezen, a zenei szempontot kiemelő dolgozattal szemben hangsúlyozni kívánjuk a festői átéléseknek szintén jelentékeny s a tiszta költői átélésnek, illetőleg formálásnak végeredményképen mégis uralkodó jelentőségű szerepét. Az irodalomtörténetet a romantikus regény elsősorban mégis tiszta költői tulajdonságainál fogva érdekli.

(Budapest.)

SENTIRMAY GIZELLA.

Bruno Voelcker: Die Hamlet-Darstellungen Daniel Chodowieckis und ihr Quellenwert für die deutsche Theatergeschichte des 18. Jahrhunderts. Mit 15 Abbildungen. (Theatergeschichtliche Forschungen, hg. von B. Litzmann, Heft 29.) Leipzig, Leopold Vosz, 1916. S.-r., 246 l. Ára 9 M.

A szerző munkájával a Max Herrmann nyomdokaiba lép. Azt a módszert, a melyet Herrmann hatalmas könyvében — *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte* (v. ö. ELPhK. 1916. 655. l.) — a középkori és renaissance-kori színháztörténet föl kutatására alkalmazott, az ő tanítványa most egy XVIII. századi téma keretében értékesíti. Ez a módszer nem egyéb, mint a ránkmaradt dráma-illusztrációkból

visszakövetkeztetni az akkori színház és színjátszás milyenségére. Képzőművészeti emlékekből rekonstruálni a drámairodalomnak térbeli megnyilatkozását: a színházat. Ez természetesen csak az illusztrációk kritikai vizsgálata alapján lehetséges. Szerzőnknek e tekintetben sokkal könnyebb volt a helyzete, mint mesterének, Herrmannak. Neki ugyanis tekintélyes számban állottak rendelkezésére a művelődéstörténet irányító és ellenőrző adatai, míg Herrmann jórészt még minden oldalról föltáratlan területen volt kénytelen elindulni.

Rekonstruáló eljárásának alapjává Daniel Nicolaus Chodowiecki *Hamlet*-illusztrációinak képkritikáját tette a szerző. Chodowiecki (1726—1801) több mint kétezer metszetet hagyott hátra. Mint művész, teljesen a XVIII. századi Németországnak gyermeke volt, illusztrációiban a kor kultúrája tükröződik. Elég csak az írók nevét nézni, a kiknek munkáihoz illusztrációkat készített, hogy fölvonuljanak előttünk Blumauer, Bretzner, Bürger, Gellert, Goethe, Goldsmith, Hagedorn, Iffland, Kotzebue, A. H. Lafontaine, Lesage, Lessing, Meissner, Nicolai, Plümicke, Richardson, Shakespeare, Sterne, Voltaire, Veit Weber stb., egész Európában és nálunk is kedvelt hősei. Illusztrációi között egy képsorozatot Sedaine népszerű operettjéhez is készített, a *Le Déserteur*-hoz, melynek tárgya az első magyar népszínműével rokon. Itt említhetjük meg — bár erről természetesen könyvünkben nincs szó — hogy Chodowiecki közvetlen összeköttetésben állott irodalmunkkal, Kazinczy révén. Kazinczy 1790-re *Messias*-fordításának kiadását tervezte, melyhez a címkép megrajzolására Chodowieckit kérte föl, a ki a metszetet el is készítette, bár a kiadásból nem lett semmi.¹⁾

A szerző számos adattal rajzolja meg azt a benső viszonyt, mely Chodowieckit a német színházhoz fűzte. E szoros érintkezés szolgáltatja az egyik alapot ahhoz a valószínű föltevéshez, hogy Chodowieckinek *Hamlet*-hoz készült rézmetszetei az akkori színjátszásról sok reális, az előadások megfigyelésén alapuló elemet őriztek meg számunkra. Ezek a metszetek részint a *Litteratur- und Theater-Zeitung*-ban (1778), nagyobbrészt pedig a *Goettinger Taschen Calender*-ben (1779) jelentek meg, az előbbiben Brockmann *Hamlet*-szerepeiről szóló cikkek melléklete gyanánt. Ez a körülmény is mutatja, hogy Chodowiecki a színpadot tartotta szeme előtt. Magára a tárgyválasztásra is a színház volt befolyás-al, az a nagy hatás, a melyet a Berlinben élő művészre 1777—78 telén Joh. Franz Hieronymus Brockmann *Hamlet*-játéka gyakorolt. A *Hamlet*-illusztrációkban így — ha sikerül ki-
kapcsolni belőlük mindazt, a mi a festői képzelet munkája — a színház-

¹⁾ V. ö. W. Engelmann: A. Chodowiecki's sämmtl. Kupferstiche, Leipzig, 1857. 330. l.; Czeizel János: EphK. 1904. 20. l.; Kaz. Lev. I. köt. 61. és 382. l., és II. köt. XIII. köt. 476. l. — Engelmann közöl egy részletet Kazinczynak 1789. júl. 14.-én Alsó. Regmeczről Chodowieckikez intézett levélből: „Auch wollt ich Sie bitten darunter su setzen: *Dan Chodowiecky sculps., Berlini 1789.* — dies nur darum, damit manche Ungr. Leser durch die Nomenclation Berlin aufmerksam werden sollen. Freylich ist es traurig, wenn bei den Werken eines Chodowiecky Berlin den Zuschauer aufmerksam macht: aber wie viel Ungarn sind, die keine andere als Ihre Muttersprache kennen, u. in Ungr. Büchern ist wohl Ihr gout nicht gebildet.“ Ez a levél nincs meg *Váczy* kiadásában.

történet számára érdekes forrás nyílik meg. A színháztörténeti elemek hitelességét módjában volt a szerzőnek sokféleképen ellenőrizni. Fölhasznált egybevetésül más egykorú rajzokat a kérdéses színészekről és általában a színjátékról, ezenkívül levelek, kritikák és egyéb írárok tudósításait, melyek a berlini Hamlet-előadásokról szólnak. Magának Chodowieckinek egyéb rajzait is bevonja a kritikai vizsgálódás körébe, hogy az egynemű tények ábrázolásánál a Hamlet-illusztrációknak a többiek-től való sajátos eltéréseit mutassa ki. Ezekben a sajátóságokban aztán joggal láthatja a szerző az egykorú színjátszás nyomait. Nyilvánvaló, hogy ez a rekonstruáló módszer — a mely különben már a classica philológiában használatos volt — magán hordja a tapogatózás bizonytalanságát és kétségtelen részleteredményeket nem várhatunk tőle. De mindenestre pozitív feleletet kaphatunk legalább arra nézve, hogy milyen volt a Hamlet-előadások hangulata és, főbb vonásokban, a jellege. A szerző józan mérséklettel meg is elégszik egy ilyen természetű megállapítással, mint elfogadható végeredménnyel.

Ez a végeredmény nem meglepő, de annál meggyőzőbb. Az illusztrációk elárulják, hogy a XVIII. század végén *Hamletet* nem a Shakespeare szellemében fogták föl, hanem a kor szemüvegén át nézték. Ez természetes is és a szerző vizsgálódásai csak igazolják egy a priori valószínű föltevésünket. Shakespeare heroizmusát, történeti levegőjét és hatalmas páthosát nem érthették meg a XVIII. század szentimentális áramlatában vergődő és polgári korszellemben élő emberek, a kiknek több érzékük volt az apró czirádák iránt, mint a nagystílú vonalakhoz. Ilyen életet ábrázolt a művészetük is. Ophelia rokkó-kosztümben lép föl, magas, rizsporos hajfonattal, Hamletben a szomorú kedélyt hangsúlyozza a színész, a könnyesszemű gyöngö embert és a díszletek is a szereplőkkel egykorú izlésre vallanak.

Ha a szerző hozzávetései a részletekben nem mindig nyilvánvalóak is, maga a tanulságos módszer megérdemli a megfontolást és az utánzást. Ebből a szempontból értekezése — a Herrmann említett könyve mellett — a magyar drámatörténeti és színháztörténeti kutatás figyelmébe ajánlható.

(Budapest.)

ZOLNAI BÉLA.

VEGYESEK.

— Verseghy Ferencz három költeményének forrása. Verseghy hosszas fogsága idejében tanult meg angolul. A «Neuverfasste ungarische Sprachlehre» (Pest, 1805) előszavában ő maga nyilatkozik angol nyelvtanulmányairól. De azoknak terjedelmét, irányát a legjobban az akadémia levéltárában őrzött kézírataiból ítélhetjük meg.¹⁾ Rendkívül sokat másolt: nyelvgyakorlatot, verset, sőt egész színdarabot (III—IV. köt.). A legtöbb verset Retzer József híres anthológiájából merítette, melynek címe: Choice of the best poetical pieces of the most eminent En-

¹⁾ Régi és újabb irod. 31. sz.

glish Poets. Published by Joseph Retzer. I—VI. vol. Vienna, 1783—86. E gyűjtemény, mely 225 angol írótól tartalmaz költeményeket, más magyar költő kezébe is került. Ott találjuk meg például Kis János «Aratáskor» című versének forrását.¹⁾

Verseghy angol költészeti ismereteinek jó részét Retzer gyűjteményéből merítette. «Rikóti Mátyás»-ának angol jeliséje onnan való (Chur-chill «The Poetry-Professors» cz. verséből. Retzer: Choice, VI. 26—36. A Verseghytől idézett 14 sort l. a 29-ik lapon). Ugyanonnan veszi Dunkin 9 sorát, a melyet a «Magyar Aglája» (Buda, 1806) címlapján olvashatunk (Dunkin «The Poet's Prayer» cz. verséből. Retzer: Choice, V. 222—4.).

De idézeteinél érdekesebb három költeményének, «A vízkórságos», «A kanál», «A veréb és gerlicze» címűeknek Retzer anthológiájában található forrása. Nézzük ezeket sorrendben.

1. «A vízkórságos» cz. versének (Magyar Aglája, 1806) forrása Taylor «The dropsical Man» cz. költeménye (Retzer, V. 254—5.). Verseghy az angol eredetit még le is másolta.²⁾ A magyar költemény szabad átdolgozásnak tekinthető. Csak a 12—19. sor Verseghy sajátja. Az orvos biztatása nincs meg az angol versben. Hogy egyébként mily hűen követi az eredetit, kitérünk abból, hogy még a szójátékot is érezteti.

Too well by experience, my vessels, thou know'st,
No sooner are tap'd, but they give up the ghost.

Verseghy megfelelő sorai:

Soha sem vesz az ember
csapra egyéj hordót, hanem azt, mely szinte kifogyván
életadó folyadékaiból, haldokolni készül.

2. «A kanál»³⁾ meséjét Prior «The Ladle» cz. költeményéből vette (Retzer, VI. 144—152.). Verseghy eltérése az eredetitől nyilvánvaló: a hosszas bevezetést és a moralizáló befejezést elhagyta. A leírásban bizonyos rövidségekre törekedett. Nála Jupiter és Themis bolyonganak a földön, míg Prior költeményében Mercurius és Jupiter az öreg házaspár vendégei. A legfontosabb eltérés azonban az, hogy a magyar költő elbeszélése, leírása sokkal valóságosabb az angol versnél. A magyar élet vonásaival, alakjaival találkozunk főleg az asszony szavaiban (61—76. s.) Ezekben nyilatkozik meg Verseghy eredetisége. A költemény tárgya, a «Philemon és Baucis»-motivumnak a «Három kívánság» népmesével való kombinálása, Prior-tól való.

3. «A veréb és gerlicze» eredetije «The Sparrow and the Dove, a Fable» (Brooke-tól. Retzer, IV. 216—31.). Verseghy itt is tetemesen rövidít a leírásokon, elbeszélése élénkebb, néhány apró részletben eltér forrásától. Főleg a gerlicze hosszú, untató elmélkedését, érzelgős hangját vetette el. E helyett az akkori magyar társadalmi élet friss hangja üti meg fülünket. Változtatott a befejezésen is. A veréb szentimentális magabaszállása helyett megveretéséről, koppasztásáról olvasunk Verseghy költeményében. A mesét — nagy vonásaiban — átvette ugyan, de a kidolgozás módja, színei, hangja — a magyar költő sajátja.

Verseghy költői eljárását egy-egy szemelvény összehasonlítása eléggé illusztrálja. Mindkét vers kezdő sorait idézzük.

¹⁾ 'Sebbe való könyv. I. 1797. Aratáskor. Elegia. (Scott után). V. ö. Retzer, Choice, I. 107—10. l.: John Scott, Elegy in the Harvest.

²⁾ Akad. levéltár: Régi és újabb irod. 31. IV. 44—45.

³⁾ V. ö. Császár Elemér: Verseghy Ferencz élete és művei. Budapest. 1903. 226. l.

„Szinte fagyos kebelét kezdette az árva mezőknek
nyitni az Április; langyúlt a déli szeleknek
karjai közt a hűs levegő; s a dajka verőben
újra felébredvén, rügyezésnek eredtek az erdők,
ammint egy gyönyörű reggel szép kertbe repülvén
sok Verebek, nagy dolgok iránt csevegésre fakadtak ...”

„It was, as learn'd traditions say,
Upon an April's blithsome day,
When pleasure, ever on the wing,
Return'd, companion of the spring,
And chear'd the birds with am'rous heat,
Instructing little hearts to beat,
A sparrow, frolic, gay and young,
Of bold address and flippant tongue,
Just left his lady of a night,
Like him, to follow new delight ...”

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

— Addenda ad „Homerus Comparatus III.” (EPhK. 1915, 194—203, 301—317, 371—385).¹⁾

308¹²¹: (A víz ősprincipium) v. ö. Lobeck, Aglaophamus, I, 1829, ante és post 508. l. — (Végéhez:) Az argolisi, ősi „dodola”-ban szereplő leányt Danaének hívták, hogy a név azonossága is elősegítse az esőt. (Az aranyeső mondában ugyanis Zeus = az ég, Danae = föld. V. ö. még E. Drerup, Homer 1903, 88. l. is): S. Reinach—A. Mahler, Orpheus 85.

309¹²⁵: Meztlenség szerepe a bűvölésben: Róheim G., Adalékok a finnugorság varázserő fogalmához (Ethnographia 1915) 260a.

309¹²⁸: Még Platon normál-államában is σερός μὲν τὰ πολλὰ γυμνοί τε καὶ ἀνυπόδητοι ἐργάζονται (Politeia, II. 12). — A malommunkás meztlensége — a mint Apuleius Metam. IX. k. leírja — szintén csak részben alapszik a nyomorúságon; inkább a munka természete okolja meg (sütőkemencze).

309. l.: A hindú és mexikói templomábrákhoz hasonló görög festményekre czélóz Aristoteles, Politika VII, 17. L. még A. Lang-Marillier, Mythes, cultes et religion, 1896, 6. l. és Lobeck, I. 606. kk. (magyarázó kísérletek 608. kk.). Ezeknek Homeros-előtti és nemgörög eredetét erősíti Julius Braun, Geschichte der Kunst, II. 253.

309¹²⁹: V. ö. R. Quanter, Das Weib in den Religionen der Völker, 548. kk.

310¹³²: Magam is ily értelemben: Démonűzés, Urania, 1912, 291. k.

310¹³³: A templomokon látható *skatologikus* ábrázolásokat külön tartanám. Az egész kérdés főműve G. J. Witkowski, L'art profane à l'église, ses licences symboliques, satiriques et fantaisistes, 1908. (2 köt.); l. Bourke, i. h. 518—522. is.

311¹⁴⁰: E 346—8. sorok: ἢ ῥα, καὶ ἀγὰρς ἔμαρπτε Κρόνου παῖς ἦν παρὰ κοῖτιν. τοῖσι δ' ὅπῃ χερσὶν ὄτα φέρον νεοθηλῆα πύλιν, λωτόν δ' ἐρσέντα ἰδὲ κρόκον ἠδ' ὕακινθον alighanem ősi énekből ὁμηρικῶς (l. EPhK 1915, 384.) átdolgozott maradvány, mely 349. kk.-ból kapta a jelen összefüggés utilitarius színezetét: az apriori meglevő tenyészetet. Az eredetileg *támadó* tenyészet olyan jelentségjelzője lehetett a γάμοςnak, mint az az ó-mexikói isten-

¹⁾ Az első közleményben (EPhK. 1917, 181. l.) felcserélődtek az ad 202¹⁷ és 202⁷² (nem 202⁷³) tartozó jegyzetek. A 202⁷² igazi szövegében M. Andree—Eysn véleményéhez hozzá tettem Frazer, (The Scapegoat, 1913³, 240. kk.) egyetértő igazolását is (to promote fertility).

párok rajzain melléhelyezésben is látható (Preuss I): a *ἱερὸς γάμος* termékenységi varázst célzó és az eredmény rögtön észlelődik a környezetben. (A jelenetben egy scholiasta. — Dindorfnál ad Ξ 346 —, mindenesetre jellemzően, a tavasz allegorikus leírását látja.) Egyébként már K. O. Müller mindenkor finom érzéke is olyat sejtett, hogy az egészen másfajta Iliasnak némileg tréfás árnyalattal kellett e *hallott és kész mythos* magába olvasztania: die goldne tropfende Wolke und das Grünen und Sprossen der Erde bleiben, aber jene wird durch den Wunsch der Verborgenheit, dieses durch das Bedürfnis eines weichen Lagers motivirt. (Prolegomena zu einer wissenschaftl. Mythologie 1825, 343.) Wilamowitz, Die Ilias und Homer 1916, 291, egyenesen frivolságot vet a költő szemére, a kinek mythosok az istenek történetei és az ég és föld *ἱερὸς γάμος*-ából kölcsönzi egy pásztoróra színeit. V. ö. ϵ 125—127 is (*Ἰασιῶνι ἑυπλόκαμος Δημήτηρ, ὃ θυμὸν εἴλασα, μίγη φιλόττη καὶ εὐνῇ | νεῖφ' ἐνι τριπλόω*), a mit világosabbá fejt a hesiodosi Theogonia 969. kk., hol a *γάμος* gyümölcse Plutos (a gazdagság) is megemlítve. (Laistner fejtegetéseivel i. h. II. 295. kk. nem érthetünk egyet.) Az ég és föld, szintűgy Zeus meg Héra menyegzője kedvenc témája volt az orphikusoknak. (A. Dieterich, Nekyia 1893, 104. — Az égisten-atyáról és földisten-anyáról szóló kosmogonikus mythusokat l. A. Dieterich, Mutter Erde 1905, 152. és 171/18. l., a mihez v. ö. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, 90. k.) — Ad *ἑὸς-κύε* l. Dieterich, M. E. 45. k. is.

311. l.: A *ἱερὸς γάμος* emberi utáncsinálása is alapján «sympathetikus mágia» (K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen... 1909, 154. v. ö. ad 311¹⁴⁰ és W. Mannhardt Wald und Feldkulte I.² 1904, 480—487. — Hogy a résztvevő ember ilyes eljárásokban milyen könnyen válik azonosó a démonnal, l. K. Th. Preuss, Die geistige Kultur der Naturvölker, 1914. 81., Mannhardt, i. h. I.² 487. k.

311¹⁴¹ (végéhez): L. még Dieterich, M. E. 44. kk. 78., 109. is és fent ad 307¹¹⁹; v. ö. Oldenberg, i. h. 515. Hogy *ἄροτρον* = a «férfi», barázda = nő, stb.: l. Dieterich, i. h. 1093 és a töle idézett Hahn, Demeter und Baubo, 48. l. stb. Az együttisztartás obscaen jelentéséhez v. ö. Birák Könyve 141s.

312¹⁴³: A *ἱερὸς γάμος* régebbi irodalmából l. Lobeck, i. h. 649. kk. és 2. könyvének (Orphica) II. r. 7. c., kül. 608. kk. — A mysteriumok szertartásaiban ábrázolt *ἱερὸς γάμος*-t l.: De Jong, i. h. 21—25. Hogy az Isis kultuszban az imádó nő Anubisszal való egyesülésének mysteriuma játszódott, l. Reitzenstein, Poimandres 1904, 228. kk. — Ad Anthropolophyt. III. 20. kk. v. ö. Oldenberg, 445. is. — A primitív gondolkozás szerint az istennel egyesülés kényszerű formája a cohabitatio, melylyel a halandó isten erejét és lényegét veszi magába. Persze az eredetileg érzéki elképzelés oly szent cselekedetekbe fejlődik, melyekben az isten emberi helyettesekkel vagy symbolumokkal ábrázolódik, sőt ez az actio is, meg nem értve, korán finomodik szellemivé, avagy a képzelet mesterséges túlfeszítésével belső és mégis testi élménynyé. E fejlődésről l. R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen 1910, 20—24. — Az ithyphalikus állatok jelentőségét legjobban illusztrálja a *ταῦρος* és az *ἄταυρος* szavak O. Keller, Die antike Tierwelt, I. 1909. 365, 367. is említett értelmé. — A rendestől eltérően nem a női fél nyer a (*nem* szent!) állattól, a zsidó hit szerint, mikor egy leánynak, a messiási birodalom eljövetele akadályát eltüntetendő, azért kell a symbolikus cselekményt végeznie «hogy az állatok is bejussanak a Messiás országába». (J. Wassermann, ki «Die Juden von Zirndorf», 1906, 55., figyelmemet ez esetre felhívta, alighanem élő hitből merít, bár erről e perczen nem tudok közelebbit.)

(312¹⁴³) 313. l.: A férfiakat először fenyegető veszélyről, illetve a hymenvér miazmájáról, melyet a pap könnyebben bír el, v. ö. Durkheim, i. h. 450.; Reik, Imago 1915, 198. l. illetve Buschan (Moll, Handbuch) 275. l.

313¹⁴⁶ (végéhez): A Rámáyanaban (I. 1. 117) a fiúkra vágó Káucalyá csak megérint egy ménlova, mint a hogy hasonló termékenységű czállal tehenet vagy bikát is sűrűn ütnek vagy érintenek meg a hindúk. I. A. de Gubernatis—M. Hartmann, Die Thiere in der indg. Mythologie 1874, 257. l. stb. Hasonló czállal ülnék házasságkötéskor a kecskebak lehúzott bundájára (v. ö. Oldenberg 1894, 399. stb.).

313¹⁴⁷: A primitiv mysterium valami természeti jelenséget akar siettetni, főleg a termékenységet: S. Reinach—Mahler, i. h. 92. l. Még az eleusisi avatás is főleg termést és szaporodást czéloz, a mihez Dieterichen és Reinachon kívül l. még Goblet d'Alviella, Eleusinia, 32—57. (nem látam) és Jong, i. h. 76., 153. kk. stb. — Az incubatiók és mysteriumi avatások hasonlóságait illetőleg Aristides nyilatkozatait l. De Jong, 206. — Az unio mystica további irodalma végett utalunk még Dieterich, Mithrasliturgie 122. kk. és Reitzenstein, Die hell. Mysterienreligionen 1910, 99. és 20. kk. (irodalom!): Der Erfolg ist Wissen der Zukunft, Wunderkraft und Unsterblichkeit (22. l.).

313¹⁴⁸: V. ö. Hubert & Mauss, i. h. 34. k. — A fekete misék fajtaiban a débauche sexuelle hivatott a kíváncsatos vallásos szellemet felidézni. (Itt a tömegnek mindenesetre van valami olyas jelentősége, a minőt Durkheim felfogása tulajdonít neki.) V. ö. pl. a Messiásváró zsidók orgiastikus lakomájának leírását Wassermann i. regényében 44. kk.

314. l.: Ruha és ék a varázsszükséglet szolgáltatában: W. Wundt, Elemente der Völkerpsychologie 1913², 85. kk.

u. o.: A «takarózó» singhalezek és sunniták — például — egy démon «erőszakától», a howak gonosz tekintettől félnek: Buschan, Das Sexuelle in d. Völkerpsychologie, Handb. 232.

u. o.: Frazer felfogása is terjeszti, hogy az ék és a mutilatiók elsődleges eszköz a veszélyeztetett testi functiók megvédésére és izolálására.

314¹⁵⁴: A szegényérzet eredeti varázsképzetek produktuma: Wundt, Elemente, 88. l. — Az excisio irodalmához v. ö. még Bourke—Krauss & Ihm, 375. l. is.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

(Folyt. köv.)

— Gróf Bethlen Imre színműve. Gróf Bethlen Imre irodalmunk elfeledett alakjai közé tartozik. Alig tudunk többet róla, mint hogy gr. Bethlen Sándor és Bethlen Zsuzsa fia volt és előbb Küküllő-majd Alsófehér-megyében főispánkodott. Hivatalos érdemeiért a szt. István rend kiskeresztjét kapta s a belső titkos tanácsosi címet. Életének java részét Szt.-Miklóson töltötte és 1834-ben halt meg. Szabad óráiban a muzsáknak áldozott. 1793-ban jelent meg Marosvásárhelyen *A postatzúg, vagy a nemes uralkodó indulatok* című két felvonásos vígjátéka, melyet Ayrenhof után fordított szabadon. Ez volt első drámaírói kísérlete, a melyről Bayer József is megemlékezik.¹⁾ E kísérleténél azonban sokkal érdekesebb kéziratban maradt drámája, a melyet Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságának ajánlott fel s melynek kéziratát most találta meg e sorok írója Arankának a kolozsvári róm. kath. lyceum könyvtárában őrzött kéziratgyűjteményében.

A darab címe: «A szép Abellina avagy a bölts öreg. Egy érzékeny Játék öt felvonásban, mely is a Német Románból egészen szabadon vagyon és változásokkal kidolgozva». Az olvasóhoz intézett előszóból megtudjuk, hogy Bethlen Imre mily nagy jelentőséget tulajdonít a magyar színészetnek és mennyire örvend előrehaladásán. S miután szerinte eddig

¹⁾ A magyar drámairodalom története. I. k. 154. l.

többen fordították a nevezetes német darabokat hazai nyelvre, ő is kedvet kapott «egy eredeti érzékeny játék» megírására. Kijelenti, hogy a német regényből vett anyagot önállóan dolgozta fel s megjegyzi: «A szerző úgy nézi mint egy próbát, s annak fogatkozásait a türedelemnek palástyával bédendeztetni kéri, de a kik természetek szerént hibákat keresgélnei nagyító üveggel ezen kis szerzeménybe akarnának, azoknak azt javasolja, hogy tulajdon szerzemények által igazítsák meg őket. Így mind ő tanúságot vehet, mind pedig a Nemzeti Játsszósín új eredeti Játékdarabokkal ékeskedik».

Bethlen darabjáról sem sok jót mondhatunk, nem egyéb ez gyenge kísérletnél. Több jóra való igyekezettel, mint tehetséggel készült munka. De a szerző lelkesedése nemes, önzetlen és így elismerésre méltó abban a korban, a mikor a hazafui tűz tartotta az életet egyik legszükségesebb nemzeti intézményünkben, a magyar színészetben és a drámaiadalomban.

Az ötfelvonásos érzékeny játék tartalma a következő: (I. felv.) A szép Abellina, a megölt genuai dogenak leánya siratja szerelmét, Gibellóját, a mikor megjelenik egy öreg ember és kijelenti, hogy Gibello volt atyjának gyilkosa. Az ismeretlen öreg eltűnik, Abellina elájul s mikor magához tér, megfogadja, hogy megboszulja atya meggyilkoltatását. A szín megváltozik. Amaldi gróf a népkegy megbízhatatlansága fölött elméledik. Most mindenki őt élteti. Néhány hét előtt Gibellóért rajongott a nép, most Amaldi a kegyelt. Thura gróf figyelmezteti barátját, hogy Genua tőle várja boldogságát, ne csalja meg tehát ebben a reménységében. Amaldi megfogadja, hogy önzetlenül szolgálja majd hazáját. Dorovil, Amaldi egy másik barátja, figyelmezteti a nehézségekre, a melyekkel meg kell küzdenie. Amaldi nem retten ezektől vissza. Most újból megváltozik a szín. Abellina atya sírjánál megismétli fogadását, hogy boszút áll a gyilkoson. Ekkor megjelenik Gibello szelleme, mire Abellina ismét elájul és a véletlenül fellépő Amaldi fogja karjaiba, a ki a lassankint magához térő szép leánynak szerelmet vall. A II. felvonásban a cselekvény meglehetősen zürzavarosan fejlődik. Mindjárt az első jelenés misztikus. Doktor Muff, gróf Thura és az első felvonásból ismert titokzatos öreg vannak a színen és a fátýolfüggönyön keresztül látják Abellinát egy ifjúval, Amaldi pedig távolról nézi őket. Egy másik képben pedig látják, a mint az alvó Abellinát egy gyilkos meg akarja ölni s mikor Thura a gyilkost le akarja vágni, csendre inti őt a titokzatos öreg. Valamennyien engedelmeskednek neki. A szín megváltozik. Az Abellina és Amaldi közt lefolyó hosszadalmas jelenetből megtudjuk, hogy Abellina forrón szereti Amaldit és félti a jövőjét, de Amaldi megnyugtatta. Közben fellép Dorvill, Amaldi barátja, ki hírvül hozza, hogy az öreg Lorenzo, Genua prokuratora meghalt. Amaldi Dorvillal távozik, hogy a temetésre megtegye az intézkedéseket, mikor fellép Walrám, genuai nemes, a ki Abellinát arról akarja meggyőzni, hogy Amaldi nem szereti őt. Abellina nem hisz a rágalmazó Walrámnak. Az utolsó jelenetben Walrám banditákkal támad gróf Thurára, de ez megsebesíti Walrámot, mire a banditák megijednek s kijelentik, hogy Thura a titokzatos böles emberek tanítványa, «felszenteltje». A III. felvonás cselekvénye szintily kuszált. Amaldi Dorvilltól megtudja, hogy a nép a holtnak hitt Wikondit visszavárja. Lorenzo temetésekor ugyanis leesett Wikondi koporsójának teteje és ekkor vették észre, hogy a koporsóban egy báb fekszik. Walrám tovább folytatja aljas munkáját, felbérlí a megcsonkított Romillit, hogy ölje meg Abellinát. Amaldi, ki egy banditával ruhát cserél, bejön a banditák közé és itt értesül, mi készül ellene. Most leleplezi magát, a banditák rátámadnak, de végre is meghunnyászkodnak és hűséget fogadnak neki. Ezalatt Walrám már tervei beteljesülését látja. Biztosan hiszi, hogy Amaldi helyett ő kerül az uralomra. Az utolsó jelenetben tanúi vagyunk Romilli gyilkossági kísérletének. Eleinte habozik. Végre mégis rásüti pisztolyát Abellinára, de ugyanebben a pillanatban lép be Amaldi és elfogja a gyil-

kost. A IV. felvonásban megtudjuk, hogy Amaldi szerencsés megmenekülését valami titokzatos hatalomnak tulajdonítja. Elmékedésében Dervill megérkezte zavarja meg. Dervill hírül hozza, hogy a tanács az aljas Walrámot örökös száműzetéssel büntette. Abellina mindamellett rettegésben él és arra kéri Amaldit, hogy költözzenek más országba, a hol boldogan, zavartalanul élhetnének egymásnak. Amaldi megnyugtatója szerelmét. Majd Dorvill jó, ki hírül hozza, hogy Walrám az ítélet kihirdetése után öngyilkosságot követett el. A következő jelenetben Gibbon, Abellina hűséges szolgája, hírül hozza, hogy az öreg doge halálán van. A felvonást egy titokzatos jelenet rekeszti be, melyben Muft, Thura és a böles öreg szerepelnek ismét villámlás és mennydörgés között. Az V. felvonásban elég gyorsan halad a cselekvény a kifejtet felé. Amaldi Genua fejedelmévé lesz és ekkor tudja meg egy kőfaragótól, hogy Wikondi Taddeus él és tőle levelet is hozott a mesterember. A levélből kiderül, hogy Wikondi helyett annak idején egy bábót temettet el, ő pedig elhagyta Genuát, mert nem akart dogeja lenni. Keletre vándorolt, a hol megtanulta a mágiát, a melyvel hazáján segített. Ő volt a titokzatos böles öreg, ki varázserejével elvette az ellenség erejét és védeneczeinek segítségére sietett. Kijelenti, hogy őt nem is látják többé, mert a mikor Amaldi a levelet olvassa, ő már messze vitorlázik Genuától és életét a Libanuson akarja befejezni. Abellina boldogan borul Amaldi keblére.

A darab cselekvénye nem való drámai feldolgozásra. Meglehetősen kuszált és valószínűtlen történet, melynek fő mozgatója a »böles öreg«, a ki eltanulta a keletiek varázstudományát és ennek segítségével háritja el a sok veszedelmet pártfogoltjairól: Abellináról és Amaldiról és ezzel sújtja a szerelmesek ellenét. Bethlen gondoskodott arról, hogy a történet legalább külső hatást érjen el. Van benne szellemjelenés, istenítélet idő, gyilkossági kísérlet, párviadal, tenger háborgása stb. efféle külső hatást szolgáló eszköz. A milyen valószínűtlen és zavaros a cselekvény, épen oly elhibáztak a jellemek is. Egyik sem drámai jellem. Cselekedeteik nem folynak akarati elhatározásukból. A körülmények és a böles öreg bűvésze kényszerítik őket szerepeik játsszására. Legvalószínűtlenebb Abellina alakja. Abellina tisztán passzív szerepet játszik. Siránkozik, fél, remeg, míg végzete a boldogság útjára vezeti. A kezdő és a színpad meg a dráma technikáját nem ismerő műkedvelő színműírónak minden fogatkozása megtalálható ebben az átdolgozásban.

A darab forrása Karl Gottlob Cramer (1758—1817) német regényírónak munkája, a melynek kétféle kiadását is ismerjük: I. Der kluge Mann vom Verfasser des Erasmus Schleicher. Leipzig 1795—97 és Frankfurt 1801; II. Die Schöne Abellina, oder die Mörder des alten Andreas, nach der Geschichte des klugen Mannes. Wien u. Prag 1799. (Wien) 1804.¹⁾ Cramer igen termékeny író volt, kinek lovag- és rémregényeit kortársai nagy érdeklődéssel olvasták. Gazdag képzelettel megáldott író, a ki azonban kizárólag az olvasó tömeg izlésére számított, melyet képtelen alakokkal és történetekkel, de gyakran buja rajzokkal is meghódított. Ennek a regényét használta fel Bethlen Imre nem nagy önállósággal. Egészben megtartja a regény történetét, ezért olyan zavaros a dráma. Cselekvénye, alakjai is mind a regényből valók. A színmű Méreynek »Magyar játékszíni darabok lajstromá-ban (Pest 1796) még nem fordul elő; Bayer sem említi a Magyar drámairodalom történetében. Mindössze egyetlen egyszer adták elő Marosvásárhelyen 1804. szept. 14-én.²⁾

(Kolozsvár.)

PERÉNYI JÓZSEF.

¹⁾ L. Goedeke: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. Dresden 1893. V. k. 2. 509—511. l.

²⁾ Ferencz Zoltán: A kolozsvári színészet és színház története. Kolozsvár, 1897. 524. l.

E szerint Abraham a Sancta Clara is «művész» és «Shakespearel kongeniális genie» volt, az I. Lipót alatti osztrák irodalom pedig a «klasszikus» és «felülmúlhatatlan» jelzőket kapja. — Nr. 9. Felix Braun: *Beethoven im Gespräch*. Kortársak nyilatkozata a nagy zenésről. Többek közt Goethe, Bettina, Rellstab, Grillparzer, Castelli említései. w.

Die Hauptschriften zum Pantheismusstreit, herausgeg. von Heinrich Scholz. (Neudrucke seltener philosophischer Werke, herausgeg. von der Kant-Gesellschaft Bd. VI.) Berlin, Reuther u. Reichard, 1916. CXXIX + 364 l. Ára 11:50 M.

Ezt a kitűnő történeti bevezetéssel ellátott kiadás Jacobi és Mendelssohn munkáiból közli mindazt, a mi a híres «Pantheismusstreit» problémáival valamilyen közvetlen vagy közvetett vonatkozásban van. A vita központjában Lessing spinozizmusának értelmezése állott, s irodalomtörténeti jelentősége ezenkívül abban rejlik, hogy a kortársak közül Herder, Goethe, Hamann, Lavater és mások résztvettek benne. A kiadás szigorúan kritikai, Jacobi munkáinak különböző kiadásait közli s így lehetővé teszi a Spinoza-Briefe első és második kiadásának tanulságos összehasonlítását. A bevezetés számos nehezen hozzáférhető dokumentumot, egykorú bírálatokat, leveleket közöl. Az értékes munkát tárgy- és névmutató egészíti ki. f-i.

Kluge, Friedrich: *Angelsächsisches Lesebuch*. 4-te Auflage. Halle, Max Niemeyer, 1915. 8-r., 206 l.

Kluge sokat használt angolszász olvasókönyvének negyedik kiadása több tekintetben tér el az előbbi kiadásoktól. A nyelvi sajátosságok megismerésére a legrégibb glosszák szolgálnak. Kluge felhasználta a legújabb kutatások eredményét e téren és a glosszák gazdag anyagából aránylag igen sokat vett fel könyvébe. A prózai szemelvények nagyjából Alfréd, Aelfric műveiből és az angolszász krónikából valók. A versekből többet elhagyott. De az olvasó még így is sok régi költeménnyel (különösen az Exeter Book verseivel) ismerkedhetik meg Kluge könyvének ez új kiadásában. Gondosan összeállított szótár teszi az angolszász szöveget a kezdő számára is használhatóvá. f. s.

Müller-Hess: *Die Entstehung des indischen Dramas*. Bern, Drechsel, 1916. 23 l. 0:90 M.

A füzetke közérthetően, de szakszerűen tárgyalja az ind dráma eredetével kapcsolatos homályos és controvers kérdéseket. Főbb eredményei, hogy az ind dráma keletkezési ideje valószínűleg már a Kr. e. 5. századba teendő s hogy a görög befolyás felvétele a vallási hátterű dráma (pl. Sakuntala, Urvasi) terén elutasítandó, ellenben a vígjáték (pl. a Mýccha Kātikā), valamint a dráma theoriája terén minden valószínűség szerint fentartandó. sch. j.

Rist, Johann: *Das Friedenwünschende Teutschland*. Ein Schauspiel aus dem Dreissigjährigen Kriege. In neuer Fassung hg. von Heinrich Stümcke. Gotha, Fr. A. Perthes, 1915. 8-r., XII + 63 l.

Modernizált, kivonatos lenyomata a holsteini költő és nyelvész 1642-ben megjelent drámájának. A Goedeketől méltán sokra becsült alnémet parasztjelenetek törlése vagy nyelvi átformálása folytán azonban csak száraz, célzásokkal teletűzdelt allegorizáló játék hatását kelti az olvasóban. Képek között eltűnő háborús vonatkozásai nem sokat jelentenek a közönségnek, melynek közvetlen élménye lett a háború, a tudományos kutató pedig ma is az első kiadásokhoz vagy H. M. Schlatterer há utánnyomataához (1868) fordul. t-r.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

A debreczeni m. kir. tudomány-egyetem népszerű főiskolai tanfolyamán tartott előadások. Sajtó alá rendezi Bernolák Nándor. Debreczen, Csáthy Ferencz, 1916. K. 8-r.

1. sz. *Pokoly József*: A háború. 31 l. 80 f.
2. sz. *Kiss Géza*: A háború és jogrend. 15 l. 60 f.
3. sz. *Kovács Gábor*: A világháború közgazdasági okai. 50 l. 1 K.
4. sz. *Darkó Jenő*: Az ősmagyar hadiszervezet és taktika. 22 l. 60 f.
5. sz. *Thegze Gyula*: A háború és a nemzetközi jog. 36 l. 1 K.
6. sz. *Kemény Gyula*: A háború és a sebgyógyítás. 75 l. 1,50 K.
8. sz. *Lencz Géza*: A háború etikai megítélése. 19 l. 60 f.
9. sz. *Tankó Béla*: A háború értékelési tanulsága. 24 l. 60 f.
10. sz. *Haendel Vilmos*: A hatalmi csoportok erőmérlege. 22 l. 60 f.
11. sz. *Iványi Béla*: A magyar tűzértség fejlődésének vázlata a XV. és XVI. században. 33 l. 80 f.
12. sz. *Mitrovics Gyula*: Az æsthetika alapvető elvei. 61 l. 1 K.

A (temesvári) Arany János-Társaság pályatétele. Az Arany János-Társaság nagy költőnk születése századik évfordulója alkalmából a következő pályatételt tűzi ki: *Arany nyelvművészete*. A pályaműnek Arany összes műveire, tehát műfordításaira is ki kell terjeszkednie. Jutalma *egy ezer korona*. A idegen kézzel vagy géppel írott művet jelíges levéllel 1918. január 31-ig kell az Arany János-Társaság főtítkárához beküldeni. Az eredményről a Társaságnak 1918. febr. havi közgyűlése dönt. Temesvárt 1917. márc. 8. Szaboleska Mihály s. k, elnök, Csukovits Sándor, s. k. főtítkár.

PÓTLÁS A PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK LAJSTROMÁHOZ.¹⁾

I. Classica-philologia.

Binder, Ernst: Zum lateinischen und griechischen Unterricht an unseren Gymnasien. (Progr. des ev. Gymn. A. B. in Medgyes. Beilage, 1—28 l.)

Gadl Mózes: Dr. Simon József Sándor. (Budapesti X. ker. tisztviselőtelepi áll. főgimn. 14—17. l.)

Göllner Károly: Téglás Gábor. (Dévai áll. főreál, 14—19. l.)

Révay József: A gimnáziumi latin olvasmány. (Késmárki ág. h. ev. lyc. 3—22. l.)

II. Magyar philologia.

Borbély Ferencz: A háború és költészet. (Kolozsvári unit. főgimn.)

Kovács Géza: Kazinczy egyik epigrammájához. (Fiumei m. k. áll. főgimn. 23—39. l.)

Petrován Oszkár: Arany János kisebb epikai töredékei. (Szabolczi kath. főgimn. 3—32. l.)

Suszter Oszkár: A magyar irodalom külföldön. (Zalaegerszegi áll. főgimn. 8—43. l.)

III. Általános és modern philologia.

Dénésné Kolozs Regina: Shakespeare egyénisége és egyéni művészete. (Budapesti IV. ker. közs. leánygimn. 11—15. l.)

¹⁾ V. ö. *EPhK* 1917. évf. 192. l.

DOKTORI DISSZERTÁCIÓK 1916-BAN.¹⁾

Budapestiek.

- Antalfy Gizella*: Lessing a magyar színpadon. Budapest (Pallas). 47 l.
- Bathóné Ertl Viola*: Bernardin de Saint-Pierre hatása Lamartine-ra. Budapest (Franklin), 1915. 79 l.
- Bayer Alice*: Marmontel hatása Magyarországon. Budapest (Korvin Testvérek). 36 l.
- Bernáth Miklós*: Az etymológia a zsidó hagyományos irodalomban. I. rész. Budapest (Neumann Illés). 66 l.
- Borz Gyula*: Kazinczy írói összeköttetései fogsága idejéig. Esztergom (Laiszky János). 103 l.
- Geyer Arthur*: A kalám hatása a Sa'adia utáni gáoni korszak irodalmára. Rákospalota (Vörösmarty könyvnyomda). 52 l.
- Gondán Felicián*: A középkori magyar pálos-rend és nyelvemlékei. (Festetich és Czech-kódex.) Pécs (Taizs József). N. 8-r. 142 l.
- Gyöngyösi Nándor*: Gróf Széchenyi István szentencziái. Budapest (Rovó Aladár). 33 l.
- Haller Jenő*: A légrádi tájnyelv. Eszék (Szlavoniai Magyar Ujság nyomdája). 31 l.
- Happ József*: Bébi község német nyelvjárásának hangtana. (NPhD.²⁾ XVIII.) Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1915. 104 l. Ára 3.50 K.
- Hettesheimer Ernő*: Arany uralomra jutása az irodalomban. Debreczen (városi nyomda), 1914. 63 l.
- Juhász Vince*: Desericzky Ince élete és művei. (Művelődéstört. Ért. 69.) Budapest (Pesti könyvnyomda), 1915. 54 l.
- Kappel Gyula*: Alexandre Dumas fils drámai művei. Nagyvárad (Lévai Márton), 1913. 50 l.
- Keleti Oszkár*: Népies elemek Mikszáth Kálmán mondatszerkesztésében. Zólyom (Nádost), 1914. 59 l.
- Kmetty Margit*: Adalékok Chateaubriand hatásához. (Lamartine, V. Hugo, Musset és Vigny műveiben). Budapest (May János). 83 l.
- Kún Mária*: A Robin Hood ballada-cyklus. Budapest (Pátria), 1915. 80 l.
- Letics Péter*: Tibullus hatása Ovidiusra. Budapest (Franklin). 57 l.
- Losonczi Zoltán*: Az ő-zés története. I. Az ő-zés eredete. Budapest (Franklin). 37 l.
- Mihóczy Rezső*: Zrinyi és Montecuccoli polemiája. (Történeti Ért. 6.) Budapest (Neuwald Illés), 1914. 50 l.
- Orsovai Fülöp*: Mysteriumok Arnobiusnál. Budapest (Stephaneum), 1914. 66 l.
- Petrovai Oszkár*: Arany János kisebb epikai töredékei. Szakolcza (Teslik József). 38 l.
- Sebestyén Irén*: Finn jelzős szerkezetek. Budapest (Franklin). 46 l.
- Schreiber Ignác*: Pseudo-Aristoteles Liber de causis. Zerachja B. Izsák által eszközölt héber fordításának kritikai összehasonlítása az arab eredetivel, a latin és a többi héber fordítások figyelembevételével. Első ízben kiadta és bevezető kísérettel ellátta. Budapest (Athenaeum). 38, XVIII l.

¹⁾ Pótlásokkal az elmúlt évekből. — Az 1916-ban megjelenteknél az év, a 8-r.-üeknél az alak megjelölését elhagytuk. A zárójelbe tett név a nyomda neve.

²⁾ = Német Philologiai Dolgozatok. Szerk.: Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik.

- Schröder Imre*: Propertius hatása Ovidiusra. Budapest (Hornyánszky). 46 lap.
Szepessy László: Tóth Ede népszínművei. Budapest (Rovó Aladár). 1914. K. 8-r. 128 l.
Szerecz Alajos Imre: Kódexünk párhuzamos szentírási töredékei. Budapest, (Franklin). N. 8-r. 173 l.
Szögyén Jolán: Louise Labé. Adalékok a költőnő életéhez és műveéhez. Budapest, Grill Károly. 144 l.
Ujhely Gizella: Kossuth Lajos a magyar művelődéstörténelemben. Budapest (Büchler Henrik), 1913. 34 l.
Vatter Vilmos: A magyar népdal kezdőképe. Budapest (May János). K. 8-r. 159 l.
Varsányi Mátyás: Epikurus ethikája. Budapest (May János). 64 l.

Kolozsváriak.¹⁾

- Csüri Bálint*: Az ige. (Nyelv. Füz. 63.) Budapest (Athenæum). 1910. 76 l. Ára 1 K.
Goriupp Alisz: Döbrentei Gábor nyelvújítása. (Nyelv. Füz. 76.) Budapest, MŰNyvör kiadása. 56 l.

A Budapesti Philologiai Társaság tagjainak száma.

1877 július 6-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1877. évf. 408. lap)	
tiszteletbeli 3, rendes 150, levelező 61	összesen 214
1879 október 12-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1879. évf. 578. l.)	összesen 284
1881 október 9-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1881. évf. 802. l.)	összesen 156
tb. 4, pártoló 2, rendes 150	összesen 156
1881 végén volt a tagok száma (l. EPhK. 1882. évf. 100—104. l.)	összesen 158
tb. 4, alapító 2, rendes	összesen 185
1882 végén volt a tagok száma (l. EPhK. 1882. évf. 907—912. l.)	összesen 208
tb. 4, alapító 4, rendes 177	összesen 226
1883 végén volt a tagok száma (l. EPhK. 1883. évf. 1139—1144. l.)	összesen 226
tb. 5, alapító 4, rendes 199	összesen 363
1884 végén volt a tagok száma (l. EPhK. 1884. évf. 994—1000. l.)	összesen 363
tb. 5, alapító 4, rkivüli 19, rendes 198	összesen 411
1885 végén volt a tagok száma (l. EPhK. 1885. évf. végén 1—8. l.)	összesen 411
tb. 5, alapító 3, rkivüli 50, rendes 212, előfizető 93 (l. EPhK. 1886. évf. végén 14. l.)	összesen 505
1886 nov. 29-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1886. évf. végén 1—14. l.)	összesen 505
tiszteletbeli 7, alapító 2, rkivüli 35 (l. EPhK. 1888. évf. végén 8. l.)	összesen 513
rendes 237, előfizető 130	összesen 513
1887 decz. 14-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1888. évf. végén melléklet 1—8. l.)	összesen 300
tb. 7, alapító 5, rkivüli 40, rendes 248	összesen 300
1888 nov. 7-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1888. évf. 239—248. l.)	összesen 300
tb. 8, alapító 5, rendes 293, rkivüli 60, előfizető 139	összesen 505
1889 decz. 5-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1889. évf. végén 1—13. l.)	összesen 513
tb. 7, alapító 5, rendes 307, rkivüli 56, előfizető 138	összesen 513

¹⁾ Debreczenben az 1916-ik évben nem volt philologiai szigorlat.

	1890 nov. 23-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1890. évf. 868—880. l.)	
tb. 9,	alapító 6, rendes 328, rkivüli 56, előfizető 157	összesen 556
	1891 decz. 1-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1891. évf. 1108—1120. l.)	
tb. 9,	alapító 6, rendes 329, rkivüli 61, előfizető 150	összesen 556
	1892 okt. 23-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1892. évf. 794—807. l.)	
tb. 8,	alapító 6, rendes 353, rkivüli 62, előfizető 151	összesen 580
	1893 nov. 16-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1893. évf. 787—800. l.)	
tb. 11,	alapító 7, rendes 351, rkivüli 62, előfizető 154	összesen 585
	1894 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1894. évf. 930—944. l.)	
tb. 11,	alapító 7, rendes 354, rkivüli 74, előfizető 155	összesen 601
	1895 decz. 4-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1895. évf. 860—882. l.)	
tb. 13,	alapító 8, rendes 385, rkivüli 73, előfizető 158	összesen 637
	1896 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1896. évf. 961—976. l.)	
tb. 12,	alapító 11, rendes 399, rkivüli 79, előfizető 158	összesen 659
	1897 nov. 29-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1897. évf. 961—976. l.)	
tb. 7,	alapító 12, rendes 393, rkivüli 92, előfizető 165	összesen 669
	1898 decz. 2-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1898. évf. 961—976. l.)	
tb. 8,	alapító 13, rendes 421, rkivüli 84, előfizető 170	összesen 696
	1899 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1899. évf. 963—978. l.)	
tb. 8,	alapító 13, rendes 433, rkivüli 74, előfizető 177	összesen 705
	1900 nov. 23-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1900. évf. 962—978. l.)	
tb. 8,	alapító 13, rendes 452, rkivüli 85, előfizető 177	összesen 735
	1901 nov. 22-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1901. évf. 876—892. l.)	
tb. 12,	alapító 14, rendes 451, rkivüli 83, előfizető 185	összesen 745
	1902 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1902. évf. 960—976. l.)	
tb. 13,	alapító 15, rendes 465, rkivüli 75, előfizető 192	összesen 760
	1903 nov. 23-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1903. évf. 903—920. l.)	
tb. 15,	alapító 16, rendes 489, rkivüli 115, előfizető 197	összesen 832
	1904 nov. 24-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1904. évf. 879—896. l.)	
tb. 15,	alapító 17, rendes 502, rkivüli 106, előfizető 200	összesen 840
	1905 nov. 22-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1905. évf. 910—928. l.)	
tb. 14,	alapító 18, rendes 523, rkivüli 93, előfizető 204	összesen 852
	1906 nov. 22-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1906. évf. 800. l.)	
tb. 14,	alapító 18, rendes 528, rkivüli 85, előfizető 204	összesen 849
	1907 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1907. évf. 992. l.)	
tb. 13,	alapító 21, rendes 527, rkivüli 75, előfizető 204	összesen 840
	1908 nov. 25-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1908. évf. 816. l.)	
tb. 13,	alapító 23, rendes 520, rkivüli 83, előfizető 206	összesen 845
	1909 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1909. évf. 800. l.)	
tb. 12,	alapító 24, rendes 536, rkivüli 95, előfizető 212	összesen 879
	1910 nov. 30-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1910. évf. 824. l.)	
tb. 14,	alapító 27, rendes 571, rkivüli 72, előfizető 217	összesen 901
	1911 nov. 25-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1911. évf. 880. l.)	
tb. 13,	alapító 29, rendes 579, rkivüli 79, előfizető 217	összesen 917
	1912 nov. 26-án volt a tagok száma (l. EPhK. 1912. évf. 912. l.)	
tb. 11,	alapító 35, rendes 583, rkivüli 76, előfizető 225	összesen 930
	1913 nov. 21-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1913. évf. 808. l.)	
tb. 15,	alapító 37, rendes 593, rkivüli 71, előfizető 227	összesen 943
	1914 nov. 4-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1914. évf. 836. l.)	
tb. 15,	alapító 42, rendes 608, rkivüli 64, előfizető 229	összesen 958
	1915 okt. 25-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1915. évf. 816. l.)	
tb. 20,	alapító 46, rendes 620, rkivüli 61, előfizető 219	összesen 966
	1916 nov. 22-én volt a tagok száma (l. EPhK. 1916. évf. 696. l.)	
tb. 21,	alapító 48, rendes 632, rkivüli 54, előfizető 227	összesen 982

(Budapest.)

CSERHALMI SÁMUEL.

Hivatalos nyugtázás

a) az 1917. évi február hó 1-től 28-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1917-re: Lang R., Taucher G. — Összesen 12 korona.

Rendes tagdíj 1913-ra: dr. Klauter Fr. — 1916-ra: Pölöskey K. 2 kor., Szentgyörgyi B., Sztchlo N. — 1917-re: Bereczik F., dr. Erdődi A., Finály G. 4 K, Fogarasi B. 75 f, dr. Frakrói V., dr. Gedeon A., dr. Gerencsér I. 15 K, Gergye I. 4 K, Gréb Gy. 2 K 50 f, dr. Harkiss J. 3 K, dr. Happ J., dr. Horger Á., dr. Karl L., Koszóc J. 5 K, König J., Morádk Pál, Németh K., dr. Pauley Á., dr. Pásztor J., Posch J., Pölöskey Kornél 6 K, Radinovicz I., Révay J., Sas A. 3 K, dr. Schack Béla, Schill S. 15 K, Schröder R. 1 K, Szegedy R. 1 K, Szepessy I., Szigeti Gy. Thienemann T. 3 K, Zander L. — 1918-ra: dr. Gedeon A., dr. Harkiss J. 7 K. — Összesen 306 K 25 fillér.

Előfizetés 1917-re: Aradi kulturpalota könyvtára 13 K, Bonyhádi evang. főgimnázium 17 K, Budapesti IV. ker. főreáltanoda 13 K 50 f, Budapesti IV. ker. főreáliskola tanári könyvtára 13 K 50 f, Budapesti angolkisasszonyok polg. isk. tanítónőképzőint., Budapesti IV. ker. felsőbb leányiskola 13 K 50 f, Budapesti VI. ker. polgári leányiskola 13 K 50 f, Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola tanári könyvtára, Budapesti VI. ker. áll. tanítónőképzőintézet, Budapesti Kalazantinum, Budapesti VIII. ker. főreáliskola 13 K 50 f, Budapesti IX. ker. mester-utcai állami főgimn. 13 K 50 f, Budapesti X. ker. jászberényi-úti főgimn. 13 K 50 f, Debreczeni reform. főgimnázium 13 K 50 f, Dombóvári kir. kath. főgimnázium, Érsekújvári közs. kath. főgimnázium, Felsőölvői ev. főgimnázium, Gansel Lipót 13 K 50 f, Gyulafehérvári róm. kath. főgimnázium, Hajdúnádas reform. főgimnázium, Hódmezővásárhelyi reform. főgimnázium, Jászberényi áll. főgimnázium 13 K 50 f, Karánsebesi főgimnázium, Kassai főgimnázium, Bajza-önképzőkör 13 K 50 f, Késmárki evang. lyceum, Kisszebeni kath. főgimnázium, Kolozsvári egyetemi német philologiai seminarium, Lévai kegyesrendi főgimnázium, Marosvásárhelyi róm. kath. főgimnázium 13 K 50 f, Máramaroszigeti kir. kath. főgimnázium, Munkácsi áll. főgimnázium, Nagyenyedi Bethlen-főiskola 13 K 50 f, Nagykikindai főgimnázium 13 K 50 f, Nagyszebeni áll. főgimnázium, Nagyvárad honvéd hadaprédikáló, Noseda Tivadar 67 K 50 f, Pozsonyi kath. főgimnázium 30 K, Privigyei főgimnázium 13 K 50 f, Szatmári kir. kath. főgimnázium 13 K 50 f, Szegedi kegyesrendi főgimnázium 13 K 50 f, Székeshérvári főreáliskola 13 K 50 f, Szilágycsölgyi róm. kath. főgimnázium, Szombathelyi áll. főreáliskola, Ujpesti állami főgimnázium, Újvidéki magyar kath. főgimnázium 13 K 50 f, Zsolnai főreáliskola 13 K 50 f. — Összesen 727 K 50 f.

b) Az 1917. évi március hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1917-re: Schmidt Fr. — Összesen 6 K.

Rendes tagdíj 1915-re: Bölesházy I., dr. Büchler P., Csermelyi De Rivo S. 4 K 50 f, dr. Dittich V. — 1916-ra: Baltazár G., dr. Büchler P. — 1917-re: Adams G., Balogh P., Becker F. Á., dr. Erdrei G. 6 K, dr. Fallenbüchl F., Moravcsik G., Mutschenbacher Gy., Rainerné Orth I., dr. Perényi J., Pirchala I., Pölöskey K. 4 K, dr. Schilling L., dr. Schmid M., dr. Vizsota Gy. — 1918-ra: Rainerné Orth I. 5 K. — Összesen 189 K 50 f.

Előfizetés 1917-re: Aradi kulturpalota 50 f, Aradi görögkeleti szeminarium 13 K 50 f, Aradi kir. főgimnázium 13 K 50 f, Balázsfalvi gör. kath. főgimnázium, Belényesi gör. kath. főgimnázium, Besztercezbányai kir. kath. főgimnázium, Besztercezbányai evang. főgimnázium, Budapesti tavaszmező-utcai főgimnázium 13 K 50 f, Budapesti Munkácsy-utcai főgimnázium 13 K 50 f, Budapesti István-úti áll. főgimnázium, Budapesti VI. ker. állami főgimnázium, Budapesti fels. leányiskola és leánygimnázium, Budapesti Erzsébet-nőiskola, Budapesti gyakorló főgimnázium, Budapesti reform. főgimnázium, Budapesti Barcsay-utcai főgimnázium, Budapesti Jézus-társasági egyetemi hallgatók, Egri cím. kath. főgimnázium, Eperjesi evang. kollégium, Erzsébet városi állami főgimnázium 13 K 50 f, Gibbon Albert 13 K 50 f, Gödöllői minirendi főgimnázium, Gyulai főgimnázium, Hajdúcsörmenyi reform. főgimnázium, Jászapáti kir. kath. főgimnázium 4 K 20 f, Juhó F., Karcagi reform. főgimnázium, Kiskúnelegházi kir. kath. főgimnázium, Kisvárdai állami főgimnázium, Kolozsvári Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, Kolozsvári róm. kath. főgimnázium, Kolozsvári német philologiai szeminarium, Kőszegi bencés főgimnázium, Máramaroszigeti reform. lyceum, Nagyvárad prem. főgimnázium, Naszöldi alapítványi főgimnázium, Nemes Kálmán 13 K 50 f, Nyírbátori minoritarer di. főgimnázium, Rakodczay Pál, Rimaszombati egyes. protest. főgimnázium, Rozsnyói evang. főgimnázium, Rozsnyói róm. kath. főgimnázium, Sátoraljaújhelyi főgimnázium, Szabadka városi magyar főgimnázium, Szabadkai felső kereskedelmi iskola, Szamosújvári áll. főgimnázium, Szegedi állami főreáliskola, Szekezárdi állami főgimnázium 13 K 50 f, Szentgyörgyi gimn. igazgatóság, Ungvári állami reáliskola, Veszprémi kath. főgimnázium. — Összesen 727 K 70 f.

Cserhalmi Sámuel pénztárnok,

I. ker., Krisztina-körút 67. sz., II. 15.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—	Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Bacchylides költeményei. (Hegedűs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60	Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgvémy Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20	Platon állama. (Simon József Sándor) — — — — —	5.—
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—	Görögül és magyarul	10.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.) — — — — —	2.—	Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— A legtöbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—	— Theaitetosza. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
— Brutusa. (Pösch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—	Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.) — — — — —	6.—
Euripides. Herakles. — Hippolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20	Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50	Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—	Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—	Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—	Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
Herodotos történeli könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—	— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—		

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrassy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

1917. JÚNIUS—JÚLIUS. XLÍ. ÉVFOLYAM.

VI—VII. FÜZET

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1917.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

FERENCZI ZOLTÁN: Zrinyi «Az török afium ellen való orvosság» című művének forrásai	329
DARKÓ JENŐ: A veszprémi apáczaamonostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról (II. közl.)	336
STEPHANUS SZÉKELY: Trimalchio et Zoilus	351
TROSTLER JÓZSEF: A Bánk bán német tárgyátörténetéhez (II. közl.)	355

HAZAI IRODALOM.

John Morley: Tanulmányok. RÁCZ LAJOS	364
Jesajás. BLAU LAJOS	366
Pekár Károly: Magyar Kultura. ALSZEGHY ZSOLT	366
A Szent Domonkos-rend multjából és jelenéből. KIRÁLY GYÖRGY	368

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Wilhelm Braune: Reim und Vers. PETZ GEDEON	369
Dacia preistorica de Nicolae Densuşianu cu o prefaţa de Dr. C. I. Istrati. FINÁLY GÁBOR	372
Ernst Lemke: Die Hauptrichtungen im deutschen Geistesleben der letzten Jahrzehnte und ihr Spiegelbild in der Dichtung. WEBER ARTHUR	375
Michael Ahle: Sprachliche und kritische Untersuchungen zu Columella. RÉVAY JÓZSEF	376
Theodor Schwab: Alexander Numeniu ΗΕΡΗ ΣΧΗΜΑΤΩΝ. OZEKE GYULA	377
Norden, Eduard: P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI. HUSZTI JÓZSEF	378
Franz Saran: Goethes Mahomet und Prometheus Bausteine zur Geschichte der neueren deutschen Literatur. SAS ANDOR	380
Margarete Förster: Die französischen Psalmenübersetzungen von XII. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts. ECKHARDT SÁNDOR	382
Else Beil: Zur Entwicklung des Begriffs der Weltliteratur. KOSZÓ JÁNOS	383

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság ülése	384
Über Platons Nachtuhr. RÉVAY JÓZSEF	385
A német nyelvjárás-kutatás és nyelvjárási költészetkönyvészet. GRÉB GYULA	386
Addenda ad «Homerus Comparatus III.» MAROT KÁROLY (III. közl.)	388
Új könyvek	391
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	393
A magyar philologiai irodalom 1916-ban. HELLEBRANT ÁRPÁD	395

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, **Cserhalmi Sámuelhez** (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül történik.

ZRINYI «AZ TÖRÖK AFIUM ELLEN VALÓ ORVOSSÁG» CZÍMÚ MŰVÉNEK FORRÁSAI.

Zrinyi es Busbequius cz. dolgozatomban (*Akadémiai Értesítő*, 1917. 34—54. l.) kimutattam, hogy mit vett Zrinyi e művében Busbequiusnak *Exclamatio: sive de re militari contra Turcam instituta consilium* cz. művéből. Ugyanott említettem, hogy ez volt ugyan fő, de nem egyetlen forrása. Most az alábbiakban azt mutatom be, hogy műve egyéb részeiben miket használt fel.

Zrinyi műve elején ¹⁾ (13 l.) saját jelszavát használja: *Sors bona, nil aliud.* Ezt úgy látszik, maga alkotta a szerencséről való felfogásából, melyet egyébaránt prózai műveiben sok helyt fejtetget s a *Zrinyász*-ban is költeményt ír róla. E helyeket összeállítva prózai műveiből, bőven tárgyalja Körösi *Zrinyi és Machiavelli* értekezésében. (*Irod.-tört. Közl.* 1902. 277—284. l.) Viszont ugyanott (13. l.) Zrinyi mint általános tételt mondja e latin mondást: «*Volenti nihil difficile*». Ez latin középkori közmondás, melynek más alakja ez: «*Volenti nil insuperabile*».

Ugyanott (13. l.) «*Nemo me impune lacessit*», a Skót András-rend jelszava. E rendjelt a monda szerint Achajus és Hungus, a pictek és skótok királyai alapították 787-ben egy győzelem emlékére, melyet szt. Andrásnak, Skócia védszentjének tulajdonítottak. V. Jakab, skót király, 1540-ben, II. Jakab, angol király, 1687. máj. 29-én felújította. A rend lovagjainak száma az előjáróval 17. A lovagok sötétzöld balváll-szalagon szt. András képét hordják aranykeretben a fenti jeligével. (V. ö. Gritzner: *Handb. der Ritter- und Verdienst-Orden* 1893. 99. l.) Ez egyébaránt Zrinyi második jelszava volt így: «*Nemo me impune lacesset*» (*Bibliotheca Zrinyiana*, 9, 20. és X. l.) Olvasható Zrinyi arcképén is. A jelszónak erről az alakjáról Alciati *Emblemata cum commentariis* művében (1621), mely Zrinyi könyvtárában is megvolt, ezt olvassuk: «*Franciscus Sfortia cum Ducatum Mediolanensem obtineret, canis sibi symbolum pingi fingique curavit, unà cum epigrammate, Nemo me quietum impune lacesset*» (LIX. l.) Közelfekvő, hogy Zrinyi itt olvasta.

U. o. «*Dulce et decorum est pro patria mori,
Mors et fugacem persequitur virum.*»

L. Horatius, *Carminum*. Lib. III. Ode II. 13.—14. sor.

¹⁾ A lapszámokban mindenütt saját kiadásomat idézem. *Magyar Könyvtár* 216. sz.

U. o. ez a sor: «Dulcius est pro patria vivere», világosan Zrinyi hozzátétele.

Zr. 14. l. «Venientem gladium nisi annuntiaverit speculator, animarum quæ perierint sanguinem de manu ejus requireret Dominus».

L. *Vulgata*. Ezechiel. XXXIII. 6. verséből rövidítve:

«*Quod si speculator viderit gladium venientem, et non insonuerit buccina: et populus se non custodierit, veneritque gladius, et tulerit de eis animam: ille quidem in iniquitate sua captus est, sanguinem autem ejus de manu speculatoris requiram.*

Zr. 14. l. «Úgy hallok, a tengerimedve oly bátorságos és gond nélkül való a menykő félelmétől, hogy mikor legjobban dörög is az ég, a mentül magasabb kösziklára felhág és ott édesden aluszik. Avagy talán ilyen securitással vattok ti is? Úgy vagyon.»

L. Plinius, *Natur. Hist.* II. 55. «Ideo pavidi altiores specus tutissimos putant: aut tabernacula e pellibus belluarum, quas vitulos (marinos) appellant, quoniam hoc solum animal ex marinis non percutiat (t. i. fulmen), sicut nec e volucris aquilam...» V. ö. Sueton. *Aug.* 90. Plinius nyomán elterjedt nézet volt, hogy a fókát nem üti meg a villám. Zrinyi valószínűleg Pliniusból vette, mert megvolt könyvtárában; de olvashatta Franzius Wolfg. *Animalium historia sacra* akkoriban elterjedt művéből is, ki ezt írja a phoca-ról vagy vitulus marinusról: «tutum etiam esse animal contra fulmen perhibetur». «Porro neque ullum tam gravem capit somnum atque hoc». (Ed. 5-a. 1643. 447—8. l.) Aldrovandi Ulysses *De piscibus libri V et de cetis liber unus* művében ezt írja: «Iisdem pellibus vim quandam inesse aiunt teste Plutarcho fulmina prohibentem, ideoque summas velorum partes eis obtegi. Eandem vim legimus apud Tranquillum, & Augustum Cæsarem istiusmodi pellem adversus tonitrum quos pertimescebat impetus secum perpetuo circumferre consuevisse: eandemque ob causam Severum imperatorem lecticam suam tectam iisdem voluisse: & Plinius denique author tabernacula ex iis subrefacta fuisse, additque Vitulum marinum solum ex marinis fulmine non percuti...» (1638. 727. l. U. o. 724. l. e foka fametsz. képe.) E helyhez dr. Entz Géza úr a következő adatokat írta még nekem: «Ez az egyetlen foka, mely a Földközi-tengerben él. (Aristotelesnél *φώξη*, Pliniusnál s a scholasticusoknál vitellus marinus, Linnénél Phoca monachus, a mai systematikusoknál Monachus albiventer.) Ezt a fókát Dalmáciában az olaszok orso marino-nak, a szláv dalmatak morski medvjed-nek, a horvátok morski medvjedica-nak, Lissa szigetén morski fratar-nak nevezik s Zrinyi ez elnevezéseket egyszerűen lefordította. A fókák szívesen sütkéreznek a parti sziklákon s rajtok alusznak, de hogy éppen a legmagasabbakon, az túlzás, mit Zrinyi hihetőleg dalmát vagy olasz halászoktól vagy hajósoktól hallott. A mennydörgés alatti mély álomról legyen elég Miskolczi Gáspár *Egy jeles vad kertje* következő szavait idéznem: «A mennydörgéstől, villámlástól és mennyűtő-kövektől nem sokat fél... Semmi egyéb vízi állat olly mély álmot nem aluszik mint ez». (Nb. e hely szövegint való fordítás Franziusból, mint föntebb idéztük. Miskolczi könyvét Zrinyi nem ismerhette, mert csak 1702-ben jelent meg.) «A Csendes-oczeán északi részében élő Arctocephalus ur-inus szintén tengeri medve néven

ismert, mely a sealskinprémet adja, de ezt Steller csak 1741-ben fedezvén fel, Zrinyi nem ismerhette.»

Zr. 14. l. «Az borostyánfának is írják a naturalisták menykő ellen való bizodalmát.»

L. Plinius *Nat. Hist.* XV. 40. a laurusról: «idque non quia perpetuo viret, nec quia pacifera est, . . . sed quia spectatissima in monte Parnaso . . . aduetis eo dona mittere . . . et regibus Romanis teste L. Bruto, . . . quoniam ibi libertatem publicam is meruisset lauriferam tellurem illam osculatus ex responso, et quia manu satarum receptarumque in domos fulmine sola non icitur.» U. o. II. 55. «ex iis, quæ terra gignuntur, lauri fruticem non icit» (t. i. fulmen). Ugyancsak Alciatus id. műve 882—883. l. kétszer is ezt olvassuk: «Laurum salutis symbolum esse ait (t. i. Alciatus), quoniam domum à fulmine securam præstare creditur. Unde legimus Tiberium cæsarem lauream coronam solitum gestare, præcipuè cum tonabat, ut refert Svetonius in eius vita.» És: «Deinde laurus est symbolum salutis & incolumitatis, id quod ex Proclo discimus, qui ait, veteres laurum tutelæ consecrassæ, & in sacrificiis, & in locis ubicumque vel sata, vel affixa fuerit, incolumitatem præbere: nam hæc una arborum fulmine non icitur.» stb.

Zr. 15. l. «A pacsirták példája adjon okot nekünk a mi magunk bizodalmában, mely ha nem lesz, héjában reméljük szomszédoktól s más idegen barátinktól segítséget.»

E vonatkozás alapja a következő mese: «Cassita itura cibum pullis quæsitum, monet eos, ut si quid audiant, id cum redierit sibi referant. Interim adventat dominus segetis illius, et filio, matura, inquit, hæc operas postulant. Idcirco in crastinum amicos adibis, et roga, veniant, operam mutuam daturi, ut messis peragatur. Ubi rediit mater, renunciant omnia, et trepidi orant, ut sese auferat. Inbet illos Cassita bono animo esse: nam si dominus, ait, ad amicos messes rejicit, crastino seges non metetur. Die igitur postero Cassita ad pabula evolat, dominus frustra amicos præstolatur. Tum ille rursum ad filium: Amici nulli veniunt: quin potius imus, et cognatos, affinesque nostros oramus, ut adsint diluculo ad metendum. Nunciant hoc itidem pulli pavidum Cassitæ. Ea hortatur, ne timeant futurum, ut necessarij fermè nulli obsequiales sint, advertant modo, si quid denuo dicetur. Orta luce proxima, et avicula in pastum profecta, affines opellam non præstant. Hinc dominus filio: Valeant, inquit, benevoli cum propinquis, nosmet ipsi cras metemus. Id quod ubi a pullis mater accepit: Hora, inquit, iam est abeundi, nunc dubio procul messis peragetur: in ipso enim iam vertitur, cujus est negotium, non in alio, à quo petitur. Atque ita Cassita cum pullis secessit. Significat apologus, ut notat Gellius, levem plerumque et inanem esse amicorum, et propinquorum fiduciam. Unde audenter edicere possumus o amici, amicus nemo, o propinqui, propinqui nulli. et illud ex oraculo quasi Delphico exiisse. Ne quid expectes amicos, ne quid cognatos, quod tu peragere possis. V. ö. Aldovrandi Ulysses. *Ornithologia.* II. 840. l. 1640. Ez volt Zr. forrása, mert Aldovrandi *Ornithologia hoc est de avibus historiæ libri XII.* meg volt a Zrinyi-

könyvtárban. (*Bibliotheca Zrinyiana*. 82. l.) Aldovrandi e mesét Aesopusnak tulajdonítja; de a neki tulajdonított mesék közt ez nincs; azonban *Κορυδαλός* (*Κορυδαλλός καὶ γεωργός*) cz. a. (lat. cassita = búbospacsirta) megvan Babrios meséi között 88. sz. a. A mese mai változatai a pacsirta helyett a fürjet szerepeltetik.

Zr. 15. l. «De még az Istentől is tunyául kérni segítséget vétek és bolondság, a mint bölcs Demosthenes néha mondja vala: Nam non modo Deus, sed ne amicus quidem rogandus est, ut dormitanti cuiquam aut desidi praesidio sit.»

Ez a hely Demosthenes: *Olynthiaca* II. 23. következőkép van: οὐκ ἔνι δ' αὐτὸν ἀρροῦντα οὐδὲ τοῖς φίλοις ἐπιτάττειν ὑπὲρ αὐτοῦ τι ποιεῖν, μὴ τί γε δὴ τοῖς θεοῖς. Azaz: neque vero fas est, ut qui ipse ignavus est, vel amicos aliquid agere sua causa jubeat, nedum deos. Zrinyi az övét ez alakban honnan vette, nem tudjuk. Az ő fordításának szöszerinti értelme kissé más. Az itt idézett latin fordítás a Firmin Didot-féle kiadásból való. (Parisiis. 1843. Ed. Jo. Theod. Voemelius. 13. l.)

Zr. 16. l. «Regi frenis nequit
Et ira, et ardens hostis, et victoria,
Gladiusque felix, cujus infecti semel
Vecors libido est.»

E hely Seneca következő helyéből van összevonva:

sed regi frenis nequit
Et ira et ardens hostis et victoria
commissa nocti, quicquid indignum aut ferum
cuiquam videri potuit, hoc fecit dolor
tenebraeque, per quas ipse se irritat furor,
gladiusque felix, cuius infecti semel
vecors libido est. *Troades* 279—285.

Nb. Zrinyi könyvtárában Seneca tragédiájának két kiadása volt meg, egy amsterdami évn. és egy velencei 1619-ből. *Biblioth. Zrinyiana*. 28. l. V. ö. 74. l. Ez utóbbi helyen három kiadás van említve.

Zr. 17. l. «Aesopus azt mondja vala egy fabulájában, hogy a nyulak, megunakodván életektől, mivelhogy minden állatoknál félénkebbek volnának és csak szaladásban volna minden securitások, azt végezzék magokban, hogy egy nagy tóban egyszersmind neki rugaszkodván belé ölnék magokat; történik azonban, hogy mikor már a tóhoz érkeztek volna, a parton lévő békák megijedvén a nyulaktól, a tóban beszökdösének, kit meglátván egy öreg nyul, így kiálta fel a többinek: megálljatok nyulak; mi azért megyünk vala a tóban veszni, hogy azt tudtuk, nincs nálunknál félénkebb állat; de ime látjuk, a békák még nálunknál is félénkebbek, mert mielőttünk ugrának be a tóban; azért ne öljük meg magunkat az egyszer.»

Aesopus LXXXIX. meséje: *Λαγωὶ καὶ Βάτραχοι*. Latinnul: *Lepores et Ranae*. «Lepores aliquando in unum profecti, sui ipsorum deplorabant vitam, quod foret periculis obnoxia et timorio plena; se enim ab hominibus et aquilis et alijs multis consumi. Melius itaque esse, mori semel, quam toto vitae tempore timere»

Hoc igitur confirmato, impetum fecerunt simul in paludem, quasi in eam delapsuri et suffocandi. Sed cum ranæ, quæ circum paludem sedebant, cursus strepitu percepto ilico in hanc insiluissent, ex leporibus quidam sagacior esse visus alijs, ait: Sistite, o socij! nihil grave in vos ipsos molimini: jam, ut videtis, et nobis alia sunt animalia timidiora. *Affabulatio.* Fabula significat, miseros gravioribus aliorum consolari calamitatibus.» Ezt a mesét felhozza Aldovrandi Ulysses is: *De quadrupedibus digitatis viviparis libri tres.* (1637. 369. l.) Három változatát is adja, de kissé eltérőn, mint Zrinyi s így hihető, hogy Zrinyi forrása valamelyik más fordítás volt, talán az itt közölt régi szöveg, mely közelebb áll az övéhez.

Zr. 19. l. Zrinyi a francziák segélyének haszontalanságáról szólva, két példát idéz. Egyik Zsigmond alatt a Nikápolynál szenvedett vereség, a másik «a pápai árultatás». Amarra nézve Thuróczi-ra, Heltaira és Bonfiniusra vonatkozik a hivatkozás. A francziák miatti vereséget Nikápolynál l. Thuróczi O. 6. levelen (4-r. 1488.), Heltai *Chronica*-ja 73b l. és Bonfiniusnál 1398 évszámmal Decadis III. Lib. II. A pápai esetet elbeszéli Istvánfi 1600-ból a XXXII. k.-ben. Erre Zrinyi céloz a 21. lapon is: «Pápa idegen nép miatt, s vele együtt törökké lőn.»

Zr. 20—21. l. számos oly esetet említ, melyekben az idegenek vagy tudatlanságból vagy szerencsétlenségből nem bírtak hazánkban a hadakozással semmit sem elérni vagy éppen árulók voltak. Ezek közül Nádasdy Tamás esetét Buda 1529-iki ostrománál elbeszéli Istvánfi Miklós (*Historiarum de rebus Ungaricis libri*) az V. és Jovius (*Opera* 1578. Basileæ. Ez a kiadás volt meg Zrinyi könyvtárában is.) *Historiarum sui temporis* lib. XXVIII. Felsi Lenard hadjáratát 1540. l. Istvánfi XIV. és Jovius XXXIX. könyvében. Roggendorf hadjáratát 1541-ben l. Istvánfi XIV. és Jovius XXXIX. könyvében. Joachim hadjáratát 1541-ben l. Istvánfi XV. és Jovius XLII. könyvében. Katzianer hadjáratát 1537-ben l. Istvánfi XIII. és Jovius XXXVI. könyvében. Liscanus és Salamanca alatt Esztergom elveszését 1543-ban l. Istvánfi XV. és Jovius XLIII. könyvében. Tata és Székesfehérvár elestét 1543-ban l. Istvánfi XV. és Jovius XLIII. könyvében. Amazt Tasso Hannibál adta fel, emezt az idegen tisztek rossz tanácsai miatt kellett feladni. Ezek az események találhatók meg mindkettőnél. Jovius sokban eltér Istvánfítól s mindenütt sokkal részletesebb. Egyébaránt Istvánfi használta Joviust. Minthogy Jovius művének 45 könyve csak 1547-ig (1494-től) terjed, Zrinyi többi hivatkozásai főképp Istvánfira vonatkoznak. Ezek közül az 1552-ik évből Temesvár elveszését Losonczy alatt, Lipa feladását Aldanatól és Teufel Erasmus kudarczát l. Istvánfi XVIII. könyvében. Ugyanitt mondja Istvánfi, a mit Zrinyi is említ, hogy «a német foglyok Budán és Pesten oly becsnélküliek voltak s oly olcsón keltek, hogy egy mérő árpáért vagy lisztért és egy félmeszely mézért vagy vajért volt egy kapható». Kostaj-nicza elestét a krajnai Lostohár Simon árulásából 1537-ben Istvánfi (1556) a XX. k. elején mondja el. A Zrinyi Kranicz szava a Krajnai-ból lett. Erdőd elestét 1565-ben a német katonák árulása miatt elbeszéli Istvánfi a XXII. k.-ben. Győr feladását Hardeck Ferdinándtól 1594-ben l. Istvánfi XXVIII. k.-ében. Klissza elvesztését a dalmaták miatt 1596-ban, Eger elestét 1596-ban Nyári Pál alatt a német és vallon katonák lázadása miatt l. u. o. XXX. k. Kanizsa elvesztét Paradeiser alatt 1600-ban, Pápan a franczia őrségnek a törökhöz pártolását l. u. o. XXXII. k.-ben. Ezt az «árultatást» Zrinyi fölemlíti a 19-ik lapon még egyszer. Rosswurm Herman 1602 3-ik évi sikertelenségeit, Bástá 1604-iki török elleni harczeit l. u. o. XXXIII. k.-ben. Eckenberg Rupert 1593-ik évi hadvezetését l. a XXVII. k.-ben. Schwendi Lázár 1564—1567-ig működött hazánkban. Zrinyi itt az 1556/57-iki szereplését érti, melyekről Istvánfi a XXIII—XXIV.

k.-ben szól. Hardeck 1593-iki hadvezetőségét l. a XXVII. k.-ben. Barbiano di Belgiojoso Giovanni Giacomo 1604-ik évi harczeit Bocskai ellen l. a XXXIII. k.-ben. Montenegró alatt hihetőleg Schwarzenberg Adolf gr. érteendő, ki 1598-ban Pálfiyal Gyórt visszafoglalta s 1600-ban Pápánál esett el. Erről Istvánfi a XXXI. és XXXII. k.-ben ír. Kolaldó (Collalto Rambold gr.) 1621—23-ban harczolt Cseh- és Magyarországon Bethlen ellen, Buquoy (Bucquoi) Bonaventura 1621-ben harczolt Bethlen ellen, bevette Pozsonyt és Érsekújvár ostrománál esett el 1621. júl. 10-én. Ezeket természetesen Istvánfi nem említi s Zrinyi emlékeiből idézi. Egyébaránt Pethő *Cronicája* aránylag bőven szól rólok, mely megvolt Zr. könyvtárában.

Zr. 23. l. «Dii laboribus omnia vendunt». Ez a hely Epicharmus-ra vihethő vissza: Τῶν πόνων παλοῦσιν ἡμῖν πάντα τὰ γὰρ οἱ θεοί. Régi latin fordításban: Labore divi quolibet vendunt bona. (Commoda vendunt cuncta labori Dei.) Hesiodosnál is Amerbachius fordítása szerint: «Sudorem superi sed præ virtute locarunt.» (τῆς δ'ἀρετῆς ἰδρωτα θεοὶ προπάρουσιν ἔτηκαν... "Εργα. I. 289.).

Horatius *Sat.* I. 9. 59—60. sor szerint:

Nil sine magno
Vita labore dedit mortalibus.

Ezek mellett egy történelmi adoma szerint egy részeg így mentegette magát Alphons király előtt: «Iac senis vinum esse». Erre a király kíséreihez fordulva így felelt: «regum cibus est gloria, quam nobis non pecunia, sed sudoribus dii vendere consueverunt». Panormita Antonius: *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum et Neapolis libri IV.* (1589-iki kiad. 35. l.) De e helyet Langius *Florilegium*-a (1613) így idézi: «regum cibus est honos, quem dii immortales non otio aut luxu, sed improbis laboribus, multisque sudoribus hominibus vendunt». Ez lehetett Zr. forrása, mert ennek egy kiadása megvolt a Zr.-könyvtárban. (*Bibliotheca Zrinyiana.* 79. l.)

Zr. 24. l. «Vox quidem vox Jacob, manus autem Esau.»

Mózes I. 27. 22. (Vulgata) «Vox quidem, vox Jacob est: sed manus, manus sunt Esau.»

Zr. 25. l. «mert a prófétaként: Popule meus, qui te beatum prædicant, ipsi te decipiunt».

Isaías. III. 12. (Vulgata.)

Zr. 40. l. «nem szégyenlették a vitéz Carthagobeliék Xantippust megfogadni a rómaiak ellen».

Xantippus spartai vezért megfogadták K. e. 256. a karthagóiak, 255. újrászervezi hadseregüket s megsemmisíti Regulus seregét s magát is elfogta Tunesnél. L. Polybius. I. 32—36. Zrinyi forrása itt hihetőleg a könyvtárában megvolt Richter Gregor. *Editio tertia axiomatum politticorum.* 1615. 861. l. Egyébaránt Polybius is megvolt latinul. (*Bibl. Zrinyiana.* 53. l.) V. ö. Stephanus: *Dictionarium historicum.* 2088. l. Ez is megvolt könyvtárában.

Zr. 40. l. «Báthori Zsigmond idejében is nem volt szűki a jó magyar tisztviselőknek; ilyen volt Király Albert, Borbély György és sok más vitéz kapitány.» Király Albert tetteiről Istvánfi ír 1595-ből a XXIX. k.-ben, Pethő Gergelynél l. 1595-ről. Borbélyról Istvánfi szól u. o. és Pethő 1595, 1602-ből. Zrinyi ugyanis Pethőt olvasta, megvolt könyvtárában.

Zr. 40. l. «Non bene de toto libertas venditur auro.» Egy hexameter Zrinyi valószínűen egy *Florilegium*-ból vette. Ennek és 1690-iki kiadása szerint e sor Statiusnál *Silvarum libri* V. 1. fordul elő; de nem áll.

Zr. 42. l. «Pecunia est nervus belli.»

Ez a mondás először Cicerónál fordul elő *Phil.* V. c. II. így: «Quid est aliud omnia ad bellum civile hosti arma largiri, primum nervos belli, pecuniam infinitam, qua nunc eget, deinde equitatum, quantum velit?» U. ő így is: «vectigalia nervos esse rei publicæ semper duximus». (*De imp. Cn. Pompei.* c. VII.) Így is: «Pecunia nervus rerum» és «Pecunia nervus rerum gerendarum.» A mondás görög eredetéről l. bővebben: Büchmann: *Gefl. Worte.* 20. kiad. 379. l. és Otto: *Die Sprichwörter der Römer.* 242. l. Zrinyi azonban nem Ciceróból, hanem Curtius Rufus *Alex. Magnus* művének Joan. Freinshemius által való kiadásából vette, ki a hozzátett commentarius-okban említi ad lib. III. c. I. «ad belli usum» kifejezéshez így: «Nervum belli pecuniam esse non ambigitur» etc., ki Tacitusra is hivatkozik, *Hist.* IV. 74. «neque arma sine stipendiis, neque stipendia sine tributis haberi queunt». Ennek az idézetnek tehát nincs köze Machiavellihez, ki erről a *Discorsi* II. cap. 10-ben szól, de czáfolva: «Nè può essere più falsa quella commune opinione che dice, che i danari sono il nervo della guerra.» Ó itt szintén Curtiusra hivatkozik, de tévesen. Curtiusnál e mondás nincs meg s Zrinyi egészen másként használja itt, mint ő. Kőrösi Sándor (*Zr. és Machiavelli. Irod.-t. Közl.* 1902. 275—6. l.) ezt is Mach.-ból vettnek véli, de mint látható, tévesen. A fenti forrás annál világosabb, mert Curtius megvolt Zr. könyvtárában. Egyébaránt Zrinyi *Aphorismái*-ban czáfolja ezt s azt mondja, hogy «non est nervus belli pecunia, hanem vitéz emberek és fegyver; a pénz nem mindenkor talál embert és nem mindenkit, de a fegyveres emberek megtalálják őket: Ergo: nervus belli milites». Kőrösi e helyet Machiavellivel veti össze. (*Zrinyi és Mach. Irod.-tört. Közl.* 1902. 276. l.) A hely kétségtelenül hasonlít; de Zrinyi könyvtárában megvolt Danaeus: *Aphorismi politici* (1652) cz. műve s ennek 465. l.-ján ugyanez a czáfolat van, sőt e sor is megvan: «nervum belli esse milites, non pecuniam; quod aurum non potest acquirere bonos milites, sed boni milites facile possunt acquirere aurum». Ez jobban hasonlít Zrinyi szövegéhez.

Zr. 42. l. a pénzről szólva ezt írja: «Valaki azt mondja talám, hogy nincsen, én pedig azt mondom, hogy vagyon.» Erre elmondja, hogy Constantinápoly lakói is azt mondták a török ostrom előtt, hogy nincs pénz; de mikor a törökök 1453-ban elfoglalták, akadt bőven. E helyről is Kőrösi (U. o. 274—75. l.) azt véli, hogy Machiavelli a forrás. Ez ugyan nem lehetetlen; de a két szöveg oly eltérő, hogy ez nem valószínű. Különben is oly közismert dologról van szó, hogy Zr.-nek lehetett több más forrása.

Zr. 42. l. Ezután a pénzről így folytatja: «Vegyük elő valahun vagyon, ha az oltáron is, még annyival inkább, mert az Isten nevéért akarunk vele élni, mint az Dávid elvette panem propositionis.»

A szentelt kenyérre vonatkozó utalást l. *Biblia* (Vulgata) *Sam.* I. 21. G. «Dedit ergo ei sacerdos sanctificatum panem: neque enim erat

ibi panis, nisi tantum panes propositionis, qui sublatis fuerant a facie Domini, ut ponerentur panes calidi.»

Zr. 45. l. «La forza caga la regione adesso.» Zrinyi maga mondja, hogy ez olasz példabeszéd; de a kéziratok elrontva adják a szöveget hihetőleg e helyett: «La forza alla ragione adosso» = Az erő legyőzi a jogot. Ehhez közel álló olasz közmondások még: La forza respingere colla forza. Contro la forza la ragione non vale. Ragione contra forza non ha loco. (Petrarca. Rime.) Nb. Az olasz mondás így is hangzik: La forza caga alla ragione adosso. Ebben az esetben *caga* a. m. *caca*.

Zr. 48. l. Qui sponte offertis de Israel animas vestras ad periculum benedicite Domine; nova bella elegit Dominus, et portas hostium ipse subvertit. Cor meum diligit princeps Israel, qui propria voluntate offertis vos discrimini, benedicite Domine.» Amen, Amen, Amen. A szöveg hibás.

L. *Vulgata*. Liber Judicum V. 2. 8. 9. helyesen :

Qui sponte obtulistis de Israel animas vestras ad periculum, benedicite Domino.

Nova bella elegit Dominus, et portas hostium ipse subvertit: clypeus et hasta si apparuerint in quadraginta millibus Israel.

Cor meum diligit princeps Israel: qui propria voluntate obtulistis vos discrimini, benedicite domino.

Zrinyi e művének ezekben pár kivétellel összes forrása ki van mutatva. A főforrás mindenestre Busbequius volt; de mint látható, más olvasmányainak is bő hasznát vette. Mindaz, a mit egyebet írt, a sajátja, kivéve még pár latin idézetet, melyeknek eredetét nem találtuk meg. Ezek: Præstat mori uti leonem, quam vivere sicut asinum. (17. l.) Hic nobis vel vincendum vel moriendum est. (22. l. V. ö. Vörösmarty *Szózatában*: «Itt élned, halnod kell.») Dedecori est fortuna prior. (24. l.) Diis hominibusque invisi. (26. l.) Minor virtus cedit majori. (37. l.) Quærun gentem cum qua cadant. (46. l.) Fatis accede, Diisque, et cole felices, miseres fuge. (46. l.) E helyek, mint a többiek is, latin közmondások; lehetnek részben classikus eredetűek, de nem találtuk meg. Mindezekből foly, hogy Zrinyi e művében Machiavelliből körülbelől semmit sem vett; mert többi idézetei, mint kimutattuk, Busbequiusnál mind fellelhetők azokkal a párhuzamos helyekkel együtt, melyeket Kőrösi Machiavellivel vet össze. A többi pedig magyar vonatkozásainál fogva természetesen eredeti és önálló.

(Budapest.)

FERENCZI ZOLTÁN.

A VESZPRÉMI APÁCZAMONOSTOR ALAPÍTÓ-LEVELÉNEK 1109-i MÁSOLATÁRÓL.

(Második közlemény.)

De térjünk át most a palæographiai bizonyítékokra. Szerző itt (19-26. lk.) arra a következtetésre jut egyfelől, hogy görög szövegünk a délitáliai írásmód jellemző sajátosságait viseli magán, másfelől pedig, hogy egészen sajátos, öntudatlan egyéni vonásokat tüntet fel,

a melyek nem lehettek benne eredetijében s a melyek ezzel szemben az 1109-i átdolgozó önállóságát bizonyítják. Ime tehát a palæographia is Cz. mindkét tételét bizonyítja egyszerre! A betűvetés módjáról megállapítja, hogy ez, összevágólag Gardthausennek¹⁾ a délitáliai ductusról adott jellemzésével, merev, szinte függőleges. Hogy mit ért itt Cz. a «merev» szón, nem tudom. Ha egyenesen álló, verticalis jellegű írást ért rajta, akkor ezzel szemben kimondhatjuk, hogy oklevelünk írása általában véve határozottan jobbra dűlő, a mi különben a «szinte függőleges» epithetonban is csirájában benne foglaltatik, csak ritkán találkozunk benne verticalisan álló s nagyon elvértve balra dűlő betűkkel is. Ha szögletes betűkre gondol, akkor ellentétbe kerül saját magával, a mikor más helyen (20. l.) nagyon helyesen oklevelük «gömbölyű» betűs írásáról beszél. A mikor oklevelünket a cod. Ottobon. gr. 344 (egy Otrantóban, 1177-ben írott Euchologium) írásával hasonlítja össze, nagyon süppedékes talajra lép, melyen az ember alig érezheti magát biztonságban. A felmutatott hasonlóságok közt nincs egy sem, a mit meg nem találhatnánk egykorú, vagy közel egykorú és a keleti görögség területén másolt kéziratokban is.²⁾ És még mindig ott lappang a háttérben az a lehetőség, hogy a Magna Græciában keletkezett kéziratokat néha nem bennszülött, hanem keletről jövő másolók készítették, ismerve azt a sűrű és szoros összeköttetést, a mely Bizáncz és a délitáliai-szicíliai görögség között fennállott.³⁾ Nem kevésbé labilisok azok a bizonyítékok, melyeket a pergamen külső kiállítása alapján felhoz. A charta transversa⁴⁾ és a vak-vonalozási rendszer Bizánczban ép oly régi, ha nem régiebb, mint Délitáliában. Nem pontos az a hivatkozása Kehr-re,⁵⁾

¹⁾ Az a jellemzés, melyet Gardthausen (Gr. Pal. II.², 253. sk. 1k) legújában adott a délitáliai ductusról, bizony nem talál a mi oklevelünkre. Ő itt egyenesen álló, keskeny betűkre gondol, de oklevelünk betűi általában jobbra-dűlők és gömbölydedek. Külömben maga G. sem tartja biztosnak ezt a jellemzést s számos kivételt állapít meg a szabály alól. Francia és angol palæographusok erős ellenvetéseket is tettek az ő elméletével szemben. Batiffol pl. (L'abbaye de Rossano, Paris, 1891.) kissé másképpen jellemzi a délitáliai kéziratokat (p. 89.): «le parchemin est mal poli, mal blanchi, mal réglé; l'encre brune et pâteuse. L'écriture est inégale, droite, drue ou (si l'on veut) très tassée; ce caractère est plus sensible à qui compare l'écriture égale souple et aérée des copistes Byzantins». Ez a jellemzés még kevésbé illik oklevelünkre, mint a Gardthausené. A délitáliai ductus felől pedig továbbra is meglehetősen bizonytalanságban maradunk.

²⁾ V. ö. Gardthausen, Griechische Palæographie, II.², 254. l.: «Auch auf Patmos untersuchte ich eine Gregorhandschrift No 33 vom Jahre 941, die keine Spur eines unteritalischen Ductus zeigte, bei der man ohne die Unterschrift italienische Provenienz überhaupt nicht gewagt hätte anzunehmen». U. o. 256. l.: «Ich verweise noch auf den unteritalischen c. Laur. 11, 9 vom Jahre 1020, bei dem Eigentümlichkeiten unteritalischer Schrift durchaus nicht zutage treten».

³⁾ L. Trinchera Syllabusa bevezetésének V. fejezetét.

⁴⁾ Wattenbach (Scripturæ græcæ specimina, Berlin, 1897) tab. XII—XIII.-n mutatványt közöl egy bizánczi császár leveléből, melyet néme-lyek a VIII., mások a IX. század elejéről származtatnak s megjegyzi hozzá: scripta erat epistola in volumine satis angusto transversa charta.

⁵⁾ Die Urkunden der normannisch-sicilischen Könige (Innsbruck, 1902.), 148. l.

mely szerint a charta transversa a normann kancelláriákban «századokon át» szentesített volt, szemben Bizánczsal, hol csak a XII. sz.-ban kezd sűrűbben előfordulni. Hiszen Kehr vizsgálódása csak a XII. századra s futólag a XI. sz. második felére terjed ki. Czebe maga is érzi, hogy itt nincs egészen rendben a do'og, a midőn elébe akar vágni annak a várható ellenvetésnek, hogy «e jelek egyike-másika görög szövegű normann királyi oklevélen nem volna kimutat-ható» (25. l.). Valóban nem nehéz itt ellenvetéseket tenni; Kehr¹⁾ szerint a vízszintes vonalak közti távolság a normann oklevelekben meglehetősen egyforma s egészben véve 1—2 cm. közt ingadozik, holott oklevelünkben ez a köz csak 0.6 cm.-t tesz ki; szerinte a görög nyelvű normann okiratok csak a legritkább esetben tüntetnek fel vonalozást s csak egyetlen egy esetben látott olyat, melyen, mint a mi oklevelünkön, a betűk a vonalról lefelé csüngenek. A rendes gyakorlat tehát itt az, hogy vonalozás nincs, vagy ha van, akkor a betűk a vonalakon állanak. (Ezekkel az ellenvetésekkel én csak a Czebe módszerét követem, de nem akarok belőlük semmi különösebb következtetést levonni.)

Egy igen találó és értékes megjegyzést tesz Czebe s csak saj-nálni lehet, hogy a benne rejlő gondolatot nem vitte következetesen és minden elfogultságtól menten keresztül. Mondja, hogy alapítóleve-lünk közelebb áll a kéziratokhoz, mint oklevelekhez írás és kiállítás dolgában s inkább egy codex kiszakított lapjának, mint oklevélnek látszik. Valóban nincs feltűnőbb palæographiai saját-sága okleve-lünknek annál, hogy írása nem oklevél-írás, hanem, bár kissé a szo-kottnál kevesebb gondnal, néhol elszietve odavetett, de *határozott könyvírás* (Buchschrift), melyet a szicíliai-délitáliai *oklevelek* írásától mélyen táton-gó úr választ el. Trinchera a Syllabusában 25 külö-m-böző (kancelláriai és magán) oklevél írásmintáit közli facsimilekben a 975—1283-ig terjedő időből s ha ehhez még hozzávesz-szük a Steffensnél (Proben stb.) közölt 1053.-i keletű, cavai magánoklevelet, a bizonyításra bő anyag áll rendelkezésünkre. Ezekben az okleve-lekben találunk gömbölyű és szögletes betűs, egyenesen álló és dűlt típusú írásformákat vegyesen, de valamennyien megegyeznek egy olyan negatív tulajdonságban, mely a mi oklevelünkön még positive áll fenn, t. i. a *kalligraphikus* principium teljes elejtésében. A kalli-graphia magában foglalja az írás arányosságát, szabatos-ságát, egy-öntetűségét; megnyilvánul abban, hogy a betűk magassága, szélessége s a köztük levő közök a lehetőségig egyformák; csak bizonyos, meg-határozott betűk nyúlhatnak száraikkal a sor fölé, vagy alá s itt is megörzendő az egyforma magasság vagy mélység, úgy-szerintén az éke-zetek és hehezetek felrakásában is; a betűk esésének iránya is egy-forma kell, hogy legyen; a betűk alakjának nem szabad változnia. az írás folyamán s a ligatúráknak és rövidítéseknek egyszerűeknek, természeteseknek és világosaknak kell lenniök. Ez az a szép, ünne-pélyes írás, melyre a kéziratok gondos másolói általában véve törek-szenek, szemben a mindennapi életnek az idő- és fáradságkimélés praktikus szempontjai által vezetett írásával. A kalligraphikus elv pontos és következetes betartása azonban nem könnyű dolog;

¹⁾ I. m. 152. l.

találunk is ettől enyhe eltéréseket és a mindennapi írásból vett engedményeket még a gondosabban másolt kéziratokban is. Ezért nem lehet feltűnő, ha oklevelünkben is találkozunk imitt-amott ilyen természetű eltérésekkel, a melyek azonban az egésznek általános karakterét nem érintik. A délitáliai-szicíliai oklevelekben azonban szinte szeszélyes változatosságot találunk a betűk alakjában, nagyságában és egymás mellé sorakoztatásának módjában, mely néha a legvadabb önkényig fokozódik. Némelyik betű oly hosszú kampókat ereszt magából, hogy a mellette lévőeknek egész sorát beárnyékolja vele; a másik meg elenyésző kicsinységben húzódik meg társai között. És ott van a rövidítéseknek és ligatúráknak kaleidoskopszerű raja, melytől csak úgy hemzsegnek ezek az oklevelek. Éppen ez az a pont, melyben a Kálmán alatti másolat talán még a betűvetésnél is határozottabban és szembeszökőbben különbözik a nyugati görögség okleveleitől.¹⁾ A sacralis rövidítéseket mind ismeri és használja is, mint minden egyházi tartalmú kézírata a középkornak, kivéve a *viõ-ét*, melyet teljesen kiír. A folyóírásbéli és tachygraphikus rövidítésekből azonban, melyekkel telítve vannak az oklevelek s a melyek módjával még a kéziratokba is befurakodnak, csupán kettőt használ. Folyóírásbéliek: $\chi\rho\acute{\alpha}$ (= $\chi\rho\acute{\alpha}\lambda\eta\varsigma$) és $\pi\alpha\rho\nu\omicron\upsilon$ (= $\pi\alpha\rho\theta\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon$), tachygraphikusak: $\tau\rho$ (= $\tau\rho\epsilon\iota\varsigma$) és $\epsilon\upsilon$ (= $\epsilon\upsilon\alpha\nu$, ill. $\epsilon\upsilon\alpha\nu$), de ez az utóbbi rövidítés is mutatja, hogy mennyire járatlan és ügyetlen a tachygraphikus rövidítések alkalmazásában. Nem tudja biztosan az *-av* végződés rövidítését (ζ , C), eszébe jut neki az *-ón-é* (ϵ), de ezt sem tudja pontosan visszaadni, hanem az első dült vonalból spiritus lenist csinál. Nagyon feltűnő, hogy a *xaí* rövidítéseit, melyek oklevelekben általánosak és egészen közönségesek, de egykorú kéziratokban is gyakran előfordulnak, egyáltalán nem ismeri. Pedig ez az oklevélnek legsűrűbben, szinte az unalomig ismétlődő szava; ha valahol, úgy itt lett volna alkalma rövidítenie. Ismét oda lyukadunk ki tehát, a hová az előzőekben, hogy t. i. oklevelünk (az 1109-i másolat) a maga külső kiállításában nem vall szükségképpen kancelláriai eredetre. Nem, ezt a másolatot nagyon jól elvégezhette olyan ember is, a ki egész életében csak *liturgikus kéziratok* leírásával foglalkozott. Ugyanezt állíthatjuk nagy valószínűséggel eredetijére is, mert ha a rövidítések száma és helyes alkalmazása tekintetében előrehaladottabb fokon lett volna, mint a másolat, akkor nagyon feltűnő lenne a másolatban a sok feloldás és egészen érthetetlen az *évan* helytelen rövidítése; ha pedig nem állott előrehaladottabb fokon, akkor a másolatból vont következtetések rája is érvényesek. Az orthographiát illetőleg is csak azt mondhatjuk, hogy oklevelünkben bár valamivel több orthographiai hiba fordul elő, mint az egykorú kéziratokban, mégis kevesebb, mint a délitáliai oklevelek átlagában, melyek e tekintetben egészen különálló helyet foglalnak el a görög oklevelek egyetemén belül.²⁾ Csak egy szót még az oklevél

¹⁾ És, a mint Allen (*Palæographica. A group of IX. cent. greek mss. Journal of philology* 21, 1892, 48) megállapítja, kézírataitól is. Ó ugyanis, ellentétben Gardthausennel, nem az írás bizonyos ductusában, hanem a rövidítések és a tachygraphikus jelek használatában látja a délitáliai minuscula-kéziratok főjellemvonását.

²⁾ L. P. Marc: *Corpus d. griech. Urkunden des Mittelalters u. d.*

interpunctionalis és orthographiai «finomság»-airól, melyek Czebe szerint «sajátos, egyéni» jellegüknél fogva bizonyítják a másoló önállóságát eredetijével szemben s így az ő tételét volnának hivatva igazolni az átdolgozást illetőleg. Ezek egyike a pontok alkalmazása s a kolonok végén, másika pedig a *τς* simuló állandó hangsúlyozása s viszont néhány nem proklitikus particulának, praepositionának és névelőalaknak néha proklitikusokként való kezelése. Az utóbbira nézve maga Cz. állítja Reil idézett értekezése alapján, hogy a XI—XII. századi kéziratokban gyakran előfordúl ez az érdekes hangsúlyozási mód. Az előbbi is egészen közönséges dolog nemcsak kéziratokban, hanem oklevelekben is (v. ö. pl. Steffens, Proben stb. 13. és 14. tábláját s Trinchera 72. és 147. sz. facsimilejét). De hol maradnak akkor az «egyéni finomságok»? A kolonokat záró pontoknál a sor felső szélén csak az a feltűnő, hogy miért nem alkalmazza oklevelünk ezek mellett a IX. század óta járatos kommát (,) is, holott ez az egykorú kéziratokban és oklevelekben is rendszerint elő szokott fordulni, bár nem mindig egyforma következetességgel s a kolon-záró pontoknál mindenesetre ritkábban.¹⁾ Ez némi támaszpontot fog nyújtani az oklevél ezen különössége megértéséhez is.

Oklevelünk *diplomatikai* sajátosságai újra alkalmat adnak szerzőnknek arra, hogy kedvencz tételeit bizonyítsa velük. Kiindulva abból a kétségtelenül helyes észrevételből, hogy oklevelünk a maga rövid, csak a legszükségesebb alkatrészeket tartalmazó szerkezetével s szegényes, vulgaris ízü formuláival messze mögötte marad nemcsak hasonló vonatkozású görög császári, hanem normann kancelláriai okleveleknek is, arra a következtetésre jut, hogy belőle igen lényeges alkatrészek (eschatocollum, bővebb protocollum és a datum) hiányzanak, mely körülmény alapján újból csak arra a föltevésre jut, hogy az 1109.-i görög szöveg az eredeti fogalmazványt megrovidítve tartalmazza, tehát nem hiteles másolat, hanem átdolgozás. Ha azonban a keleti görögség okleveleit is felhasználta volna s nem engedte volna magát befolyásoltatni praconcepiált theoriájától, itt is bizonyára más eredményre jutott volna. A keleti görögség területén talált volna sok olyan kétségtelen hiteľű, de *magánemberektől* eredő oklevelet, melyek a diplomatikai alkatrészek és formulák tekintetében semmivel sem gazdagabbak, sőt olykor még szegényebbek a mi oklevelünkénél. Ismerünk egy Michael Branastól eredő, a lembosi kolostornak szóló és a XIII. sz. végéről való adománylevelet (Mikl.—Müll. IV, 1, 176—7.),

neueren Zeit. Bericht u. Druckproben etc. Sitzungsber. d. bayer. Akad. 1909. S. 14*—23*: «gerade bei der einzigen Urkundengruppe, die eine *wirklich ungewohnte* Orthographie aufweist, bei den unteritalischen u. sizilischen Urkunden, wird man sich aus sprachlichen Gründen ohnehin schwer entschliessen, die *ganze bunte Schreibweise* zu egalisieren; einzelne *unverständliche* und *irreführende* Schreibungen können im kritischen Apparat erläutert werden». Oklevelünk ennek a minősítésnek mindenesetre fölötte áll.

¹⁾ Érdekes megegyezés, hogy a Romanos himnuszait tartalmazó Cod. Vindob. suppl. gr. 96., Saec. XII., melynek fo 60 v 61-r-t Krumbacher facsimilében közli «Studien zu Romanos»-a végén, szintén semmi más interpunctiót nem használ, mint a pontokat a sor felső szélén, hasonlóan a mi oklevelünkhöz. Nem mutat-e ez is oklevelünk másolójának a liturgikus kéziratokban való nagy jártasságára?

mely semmi egyebet nem tartalmaz, mint a dispositiót, a datumot és aláírást, tehát teljesen mellőzi a protocollumot, introductiót, narratiót, sanctiót és corroboratiót. Hasonló ehhez Alexios Tesaitesnek már előbb megbeszélt adománylevele is a XIII. sz. elejéről, melyben csak datum, notificatio, dispositio, corroboratio és aláírás van, semmi egyéb. Igen hasonlítanak a mi oklevelünkhöz Michael Angelos adománylevele 1291-ből (*Ἐν ὀνόματι χ. τ. λ. Μεγαλὴ Ἀγγελος... ἡθέλησα ὅπως ἐπιδώσω... καὶ παραδίδωμι πρὸς ταύτην ψυχικῆς ἔνεκα σωτηρίας... εἰ δέ τις ἀφ' ἡμῶν... βουλευθῇ ἀνατρέφαι... ζημιωθῇσεται... Datum. I. Mikl.—Müller, IV, 1, 140—1*), továbbá Georgios Tzausios XIII. sz. adománylevele (*Ἐν ὀνόματι χ. τ. ε. ἐγὼ Γεώργιος ὁ Μελισσηνὸς... ἐχθίδωμι... ψυχικῆς μου ἔνεκα σωτηρίας τὴν ρονικὴν ἡμῶν κλήραν... εἰ δέ τις βουλευθῇ ἀπὸ τοῦ μέρους ἡμῶν, εἴτε προσγενῆς, εἴτε γεινιάζων ἢ αὐτὸς ἐγώ, ... οὐ μόνον οὐ μὴ εἰσακουόμεθα, ἀλλ' ἵνα ἐπισπᾶται καὶ τὰς ἀρὰς τῶν τριαχοσίων δεξαοκτὼν θεοφόρων πατέρων... Corroboratio. Datum. Aláírás. L. Mikl.—Müll. IV, 1, 266—7*). Azonos szerkezetűek az egyszerű adásvételi szerződések is, melyek a legrövidebb protocollum után mindjárt rátérnek az introductióra, majd a dispositióra, végül adják a sanctiót hol corroboratióval, hol a nélkül (v. ö. Mikl.—Müll. IV, 1, 136—7; 158—9; 270—1).

Ezek az oklevelek azonban mind datálva vannak, vagy egészen szabályszerűen, vagy legalább az indictio és hónap megjelölésével. Oklevelünk datálatlansága még sem mondható példátlan esetnek a keleti görögség területén, a mint ezt Cz. Kehr és Ferrari nyomán a nyugati görögsegre nézve megállapította. Theodoros Gordatosnak lembosi adománylevele, bár csonkítatlanul maradt ránk az összes aláírásokkal együtt, a datálásnak legesekélyebb nyomát sem mutatja (Mikl.—Müll. IV, 1, 125—6). Úgy látszik, hogy a bizánczi császári udvarnál és patriarchai széknél sem volt egészen szokatlan dolog az oklevelek kelet nélkül való kiállítás. Így datálatlanok Michael Palaiologos császárnak a *Néa Πέτρα* monostor birtokait megerősítő oklevele (Mikl.—Müll. IV, 1, 340—1), továbbá Arsenios patriarchának a lembosi kolostor jogviszonyait szabályozó rendelkezése (Mikl.—Müll. IV, 1, 287—9), melyek sértetlen fennmaradásához kétség nem fér, ugyancsak azok, melyek Mikl.—Müll. VI, 3, 149.; u. o. 203.; u. o. 204.; u. o. 205. lk.-n vannak közölve. Ezekkel a tényekkel egészen jól összevág az, a mire Hómann¹⁾ rámutatott, hogy hazánkban is maradt fenn egész csomó hiteles oklevél a XI—XII. századból, melyek minden keltezés híján szűkölködnek, sőt éppen az ilyenek vannak többségben. A XII—XIII. századi oklevelek tulnyomó része is keltezetlen. Nem engedhető meg tehát, hogy valaki akár a datum hiánya, akár a szegényes diplomatikai kiállítás miatt azt következtesse oklevelünkre nézve, hogy nem hiteles másolat. Ezekből a tulajdonságokból csak azt lett volna szabad következtetni, a mi természetesen ellenkezik a Czebe elméletével, de a mire vizsgálódásunk folyamán többször rájöttünk, hogy oklevelünk diplomatikai összetétele sem vall kanczelláriai gyakorlatra s e felől is ép úgy (ha nem jobban!) származhatott a keleti, mint a nyugati görögsegből.

¹⁾ Szent István görög oklevele (Századok, 1917. évf. 115. 1.)

Ilyen előzmények után fog hozzá szerzőnk a II. részben az eddigi eredmények összefoglalása és az 1109.-i oklevél görög és latin szövegének tüzetes összehasonlítása alapján munkája főeredményének, azaz a görög szöveg rosszhiszeműleg átdolgozott, hamisított voltának a végleges megállapításához. Képzeltük, hogy mi lehet e részben. Egyoldalú præmissákból levont következtetések alapján már kiformált magának egy elméletet s most nagy buzgalommal keres össze ez oklevélből mindent, a mi alkalmasnak látszik arra, hogy az ő elméletét támogassa. A régi érvekhez újak járulnak. Ilyen a görög dispositiójának utolsóelőtti mondata (*καὶ ἕτερα πλείονα δίδωμι εἰς τὴν ὑπεραρίαν Θεοτόκον τοῦ μητροπολίτου τὸ μοναστήριον, ἵνα, μέχρι συστήκει ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ἵνα εἰσὶν τοῦ μοναστηρίου*), melyet ő csaknem teljes egészében értékesíteni tud theoriája érdekében. Először is kifogásolja a *καὶ ἕτερα πλείονα* phrasist, mondván, hogy ez föld-birtokra jóhiszeműen nem vonatkozhatik s viszont más egyéb dolgokat (pl. fölszerelési tárgyakat) a nagyon ünnepélyes záradék miatt nem jelenthet, tehát nem egyéb rosszhiszemű betoldásnál. Hogy mit jelent a *ἕτερα πλείονα*, azt egészen világosan megtudjuk a latin renovatióból, mely két olyan adományt említ, melyek a görögben nincsenek felsorolva, ú. m. a sildi révnél levő legelőt a révben való halászat jogával együtt, továbbá a madoccai rév halászati jogát. Jellemző, hogy mindkét esetben præter-rel bevezetve kapcsoltatnak be ez adományok a felsorolásba (præter ipsam insulam, præter hæc) s ez a constructio csupán ezzel a kettővel kapcsolatban fordul elő az egész hosszú felsorolásban. A latin renovator nyilván azt akarta ezzel kifejezni, hogy olyasvalamit említ, a mi nincs kifejezetten benne a vetus privilegiumban, a mi mintegy azon «kívül» sorolandó fel. De nyomatékosan hangsúlyozza, hogy ezek is Szent Istvántól származnak (*dedit sanctus rex*). Ezekre vonatkozik tehát a görög *ἕτερα πλείονα* s hogy az eredeti oklevél nem tartotta szükségesnek szabatosabban és közelebből megjelölni, annak oka ez adományok csekély jelentőségében van. Legelő és halászati jog valóban eltörpülnek a falvak, a vásárvám, az iparosok és szolgák sora mellett, különösen, ha — a mi valószínű — különben sem voltak értékesek. Így nézve a dolgot, nincs semmi rosszhiszeműség, legfennebb kicsinylő kritika a gyanúsított kifejezésben. Hasonló kifejezések előfordulnak néha a keleti görögség okleveleiben is (pl. *διάφορα σάφη* minden további részletezés nélkül, l. Mikl.-Müll. IV, 1, 57. *ἐνώπιον τοῦ ... καὶ ἐτέρων* a tanuk felsorolásánál, l. u. o. Theodorának, Michael Palaiologos császár feleségének a patmosi kolostor kosi birtokait megerősítő oklevelében áll ez a kifejezés: *χρυσόβουλλον — διορίζομενον κατέχεσθαι παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ τὸ προάστειον τὸ ἐν τῇ νήσῳ τῆς βασιλείας μου τῇ Κῷ, τὸ ἁναβασεῖδιον ὀνομαζόμενον, μετὰ πάντων τῶν δικαίων αὐτοῦ, ἥγουν μετρίων ἐλαϊκῶν δένδρων καὶ ἐτέρων τινῶν*. l. Mikl.—Müll. VI, 3, 204. Hasonló tárgyú patriarchai oklevélben: *μετὰ πάντων τῶν προσόντων αὐτῇ κινητῶν τε καὶ ἀκινήτων πραγμάτων, ἥγουν βιβλίων, χαλκωμάτων, ζώων καὶ ἀλλοίων ἐῖδῶν κινητῶν τῶν σήμερον [ἐν] τῇ μονῇ εὐρισκομένων ἢ καὶ εἰσέπειτα εὐρεθησομένων* xtl. l. Mikl.—Müll. VI, 3, 205. A nyugati görögségben is: *καὶ ἕτεροι πλείστοι χριστιανοὶ καὶ Ἀγαρηνοὶ* l. Spata Diplomi, 54. l.).

A *μέχρι συστήκει ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ* ünnepélyes mondat, mely

természetesen nem csupán a *ἑτερα πλείονα*-ra, hanem az összes adományokra vonatkozik, szintén szemet szűr szerzőnknek. Miután a hozzá legközelebb álló phrasist (*ἄχρι περισταται τὸ περιγίειν*) Délitáliában csak a XII. század végéről tudja kimutatni, de előbből nem, rögtön kész a következtetéssel, hogy akkor a mi oklevelünkbe sem kerülhetett bele a XI. század elején. De ha így okoskodunk, akkor a XII. sz. elején sem, ugye bár? Pedig mióta csak a Bibliát olvasták, bizony nagyon sokszor használhatták ezt a kifejezést, támaszkodva Máté 5, 18-ra: «ἀμὴν γὰρ λέγω ὑμῖν, ἕως ἂν παρέλθῃ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ, ἵωτα ἐν ἡ μία κεραία οὐ μὴ παρέλθῃ ἀπὸ τοῦ νόμου, ἕως ἂν πάντα γένηται».)¹⁾ Ha ezt a bibliai phrasist összevetjük a keleti görögség okleveleiben jól ismert formulával: *μέχρις ἂν τὸ περιγίειν συνίσταται καὶ ὁ ἥλιος τὸ πᾶν ἐφορᾷ* (Mikl.-Müll. IV, 1, 193; u. o. 76, 401), akkor rájövünk, hogy oklevelünk szóban forgó kifejezése tulajdonképpen contaminációja a bibliai és oklevélphrasissnak, a mikor a bibliai *ἂν παρέλθῃ* helyébe a *συνίσταται*-nak megfelelő vulgaris alakot (*συστήκει*) iktatja.

A *μοναστήριον τοῦ μητροπολίτου* kifejezés szintén gyanusnak találtatik, pedig annyit jelent, mint a monostornak a helyi (veszprémi) püspök joghatósága alul való kivételét s egyenesen a metropolita (ez esetben az esztergomi érsek) alá való rendelését s éppen ezért a keleti egyházban ősrégi időkre visszamenő szokásban gyökerezik. Kitüntetésképpen a patriarchák régtől fogva meg szokták adni bizonyos kolostoroknak azt a kedvezményt, hogy kivették az illető kerületi püspök hatásköre alól s közvetlenül a saját kormányzásuk alá helyezték. Ezek az ú. n. *μοναὶ σταυροπηγίαι*, a milyen még ma is 70 van az oikumeniai patriarchatus területén a 20 athosi kolostoron kívül. Az athosi Zografukolostort pl. 1372-ben emelte Philotheos patriarcha *σταυροπηγική*-vá abból az alkalomból, hogy Branislaw bolgár fejedelem egy szép templomot emelt Demetrios martyr tiszteletére a kolostor területén. Ismerjük is ezt a patriarchai oklevelet (kiadta Gelzer, B. Z. XII, 507. sk.), melyben ki van emelve, hogy ez a rangemelés ősrégi szokáson alapul és szabályszerű (7. s. *καὶ τοῦν ἀρχαίου ὄντος τούτου δὴ τοῦ ἔθνους καὶ χανονικοῦ*) s a mellett ennek kérése jogában áll a monostor alapítóinak (2. s. *φθάνει... τὸ ἐξεῖναι ὁδηγῶν τοῖς βουλομένοις φροντιστήρια... ἀνεγείρειν, καὶ... ἀξιούν τελεῖν αὐτοὺς ὑπὸ τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ κτλ.*). A XIII. századból tényleg egész csomó ilyen oklevél maradt fenn a konstantinápolyi patriarcháktól, melyek ezen *σταυροπήγια* adományozásáról szólnak különböző monostorok részére (l. Mikl.—Müll. IV, 1, 301; 302; 353; 366; 369.). De nemcsak a konstantinápolyi patriarchának volt meg ez a. joga, hanem a többinek is, így pl. tudjuk, hogy az achridainak is sok ilyen stauropégiuma volt, de ezek 1767-ben a patriarchátus megszűnésével mind alárendeltettek a helyi hatóságoknak. Nincs semmi különös tehát abban, hogy görög oklevelünk úgy jellemzi a monostort, mint a mely közvetlenül az ország legfőbb papjának, az esz-

¹⁾ V. ö. még Máté 24, 35. Lukács 21, 33. E kifejezés visszatükröződését láthatjuk Romanos szép himnuszában Judas árulásáról: *πὺς οὐρανὸς ὑπέστη, πὺς δὲ αἰὲρ συνέστη, πὺς καὶ ὁ κόσμος ἔστη* stb. (Krumbacher, Umarbeitungen bei R. 737. l. 28—30. sk.)

tergomi érseknek a fennhatósága alá tartozik s azon sem szabad fennakadnunk, hogy e kedvezmény bővebb indokolását, körülírását nem találjuk oklevélünkben. A keleti analógiákat tartva szem előtt, e privilegium adományozása nem is foglalhatott helyet birtokadományozási oklevélben, erről külön oklevélnek kellett intézkednie, származott legyen az akár az esztergomi érsektől, akár magától a királytól. Az sem lehet feltűnő, hogy a latin renovatióban miért nincs expressis verbis feltüntetve a monostor kiváltságos helyzete joghatóságát illetőleg. Eléggő kifejezésre jut ez a helyzet abban a latin renovatio által híven regisztrált tényben, hogy a veszprémi apácza-monostor birtokügyeiben nem a veszprémi püspök, hanem Simon pécsi püspök intézkedik a király parancsára. Mit jelent ez? Azt, hogy a monostor Kálmán alatt sem tartozott a veszprémi püspök fennhatósága alá. De viszont az is kitűnik a latin szövegből, hogy az a küzdelem a veszprémi püspök és a monostor között a joghatóság dolgában, mely az országos levéltári példányban¹⁾ oly világos kifejezésre jut, már Kálmán idejében folyamatban volt. Erre mutat annak hangsúlyozása, hogy Simon püspök eljárása a monostor ügyében a veszprémi püspök consensusával történt. Ez gyöngéd figyelem a veszprémi püspökkel szemben, elismerése annak, hogy az ő kerületébe tartozó monostor ügyeiről nem lehet intézkedni az ő személyének teljes mellőzésével; a latin renovatio tehát itt némileg hajlik a veszprémi püspök álláspontja felé, a nélkül azonban, hogy a görög alapítólevél álláspontját, mely szerint a monostor kivételik a helyi püspök hatósága alól, lényegileg csorbította volna. Semmi sem jogosít fel tehát arra a feltevésre, hogy a *μοναστήριον τοῦ μητροπολίτου* kifejezés a veszprémi püspök competentiája tényleges kijátszásának igazolására került bele 1109-ben a görög szövegbe. Czebe nem veszi észre, hogy a mikor ő ezen az alapon kétségbevonja a görög oklevél hitelességét, egyúttal — bár akaratlanul — megtámadja a latin renovatio jóhiszeműségét is, mert ha a veszprémi püspök competentiája jogilag tényleg fennforgott, akkor ennek kijátszásában részes a görög szöveg mellett a latin is, sőt maga Kálmán király is, a ki a renovatiót kiállíttatta s pecsétjével megerősítette. Ez a gondolatmenet tehát ad absurdum vezet.

Most újra felvonultatja szerzőnk a görög szöveg logikai következetlenségéből, pongyola szerkesztéséből levont és már előbb megbeszélt érveit a szöveg hamisított volta mellett. Gondolatmenete, ha nem csalódom, a következő: Az 1109-i birtokrendezés alkalmával az apácák birtoka határozott gyarapodást nyert a Szent István-féle adományhoz képest. Ezt az állapotot foglalták írásba az

¹⁾ Erről a hamisított oklevélről Hóman (Turul, 1911. évf. 171. l.) nagyon helyesen állapítja meg a fides historica-t, a mennyiben csupán oly birtokokat és kiváltságokat tartalmaz, melyek a XIII. sz. végén tényleg és jogosan a veszprémi püspök zárda birtokában voltak. Ilyen jogos, Szent Istvánra visszamenő kiváltsága volt a monostornak a veszprémi püspök hatósága alól való kivétele is, melyet a hamisításban éppen azért kellett oly bőven részletezni, mert a Kálmán-féle renovatióban nem volt expressis verbis megemlítve. Egyébként a keleti egyház területén sem volt ismeretlen a joghatóságért való küzdelem a helyi püspökök és a patriarchák között (v. ö. Mikl.—Müll. IV, 1, 302; no. 302; no. 417.)

ugyanezen évben kelt latin renovatióban, de úgy, hogy világosan elkülönítették benne a Szent Istvántól származó, eredeti adományt a későbbi gyarapodástól és pedig oly módon, hogy az előbbieket felsorolásánál nyomatékosan utaltak a szent király ajándékozására (dedit sanctus rex, vagy d. s. Stephanus), az utóbbiaknál pedig jelen időt használtak (est, sunt, habent stb.). Most aztán azért, hogy elpalástolják az eredeti adomány és a későbbi gyarapodás közt levő nagy különbséget, illetve úgy tüntessék fel a dolgot, mintha a kettő közt semmi különbség nem volna, az eredeti görög adománylevelet teljes egészében átdolgozták a latin renovatio alapján. Az átdolgozás éppen azért, mert az ördög keze dolgozott benne, nem sikerülhetett jól s innen származik a görög szöveg minden zavara és következetlensége. Ha ez az okoskodás megállja a helyét, akkor bizonyos, hogy az 1109.-i görög szöveg a legbárgyúbb hamisítás, melyet csak valaha elkövettek. Mert ha a latin szöveg úgy is világosan feltünteti a régi és az új birtokállapot közötti különbséget, akkor mire való az eredeti adománylevél meghamisítása? Hiszen ebben mindaz Szent Istvántól eredőnek van feltüntetve, a minek legnagyobb részét Czebe szerint a latin renovatio világosan későbbi gyarapodásnak jelezi. Hogyan támogathatta akkor a görög szöveg a latint, hogy emelhetne volna annak hitelét, ha annyira sarkalatos tartalmi különbség van kettejük között? Így kérlelhetetlenül az elé a conclusio elé vagyunk állítva, hogy azért hamisították meg a görög szöveget, hogy ez által a latin renovatio hamis voltát bizonyítsák. Nem, ekkora hamisságot mégsem vagyok hajlandó föltenni az 1109.-i oklevél kiállítóiról, inkább azt hiszem, hogy az az okoskodás, mely ide vezet, holt pontra jutott.

En egészen másképp látom a dolgokat. Már előzetesen megpróbáltam volt kimutatni, hogy a görög szöveg zavaros felsorolásának a fogalmazó alacsonyabb műveltsége, a nehezebb logikai és szintaktikai műveletekben való járatlansága az oka, mely gyöngéjénél fogva csak kisiklásokkal és zökkenésekkel tud végigvergődni a sokféle és terjedelmes anyagon. Tudjuk, hogy ez éppen nem áll példa nélkül a vulgaris habitusú oklevelekben. Erre maga Czebe is hozott fel bizonyítékokat. De létrejöhett volna-e ez a zavaros szerkesztés, ha az 1109.-i görög szöveg leírója előtt annyira világos, szabatos és következetes minta áll, mint a milyen a latin renovatio? A milyen könnyű elképzelni azt, hogy egy fogalmazó, a ki előtt nem áll semmiféle minta s a kinek először kell írásba foglalnia az adományokat, gyarlóságainál fogva olyan szöveget szerkeszt, mint a milyen a mi görögünk, épp olyan nehéz megérteni, hogy miképpen csinálhatott valaki a kifogástalan szerkezetű latin renovatio felhasználásával egy ehhez képest annyira zavarosnak és felforgatottnak látszó görög szöveget! A nehézség csak úgy küszöbölhető ki, ha mi a görög szöveg feltétlen prioritásának alapjára helyezkedünk. Ezen az alapon könnyen megoldódnak a többi, látszólagos nehézségek is. Ilyen pl. az, hogy miért van megnevezve a görögben a patadi (fadd)-i vinczellér s miért maradt ki ez teljesen a latin szövegből? A faddi vinczellér neve (*Μελεχδής* = Melegdi) azért van felemlítve, mert nála a személye megnevezése különösen fontos. Fontos pedig azért, mert ő csak személye szerint s nem birtokkal együtt van adományozva a monostornak. Ő nem lakik a monostor birtokán, hanem azon kívül s abban

a faluban, hol ő lakik, nincs is a monostornak semmi birtoka. Lám a paloznaki vinczellér, a ki szintén kívül lakik a monostor falvain, olyan szőlőt művel, mely magában véve mégis a monostor tulajdonát (τοῦ μονᾶ) alkotja. Ezért a faddi vinczellért másképp nem, csak személye szerint lehetett megjelölni. Az ő személyének eltüntével, tehát halálakor, el is vészett a monostor minden igénye a faddi vinczellérre s ezért van az, hogy a majd száz év múlva készített latin renovatióból teljesen ki is maradt.

Már az előbb láttuk, hogy a sildi legelő a rév-halászat jogával együtt, valamint a madoccai halászat benne foglaltatnak a görög *ἐρερα πλεισινα* kifejezésében, mert hogy ezek az adományok Szent Istvántól származnak, azt a latin renovatio különös nyomatékkal hangsúlyozza. A *dedit sanctus rex* kifejezés ezeken a helyeken éppen a görög szövegben rejlő homály eloszlatása céljából van használva. A görög *ἐρερα*-nak megfelel a latin *præter*, de a *πλεισινα*-t a latin szabatosan meghatározza esetleges félreértések elkerülése céljából s a mikor ezt teszi, csak összhangban marad általános rendeltetésével, mely abban áll, hogy minden kétséget kizáró világossággal tüntesse fel a monostor birtokviszonyait. A *dedit s. Stephanus* kifejezés még csak egyszer fordul elő a szántói birtokok felsorolásánál, hol a latin, híven követve a görögöt, külön említi fel először azt a harmincz házat, melyet a szent király első ízben adományozott s azután a másik huszat, melyet később, a monostor felavatása alkalmával. Ez a *distinctio* tette szükségessé a szent király nevének megemlítését, mely mögött nem szabad mélyebb jelentőséget kutatnunk. Ha igaz lenne az, hogy csak azok a birtokok erednének Szent Istvántól, melyek mellett Szent István adományozása külön ki van emelve a latin renovatióban, igazán furcsa helyzet állana elő. Akkor Szent István nem adományozott volna semmi mást a monostornak, csak az ötven házat Szántóban, a szigetet Sildnél, a sildi révhez tartozó legelőt és halászati jogot a madoccai révben. Tehát akkor a másik nyolcz falú, a szántói halászkok, az itteni rév a hét révésszel, a vásárvám, a szolgák és iparosok serege, ez mind birtokgyarapodás lenne, melyet az élelmes apácák Szent Istvántól Kálmánig szereztek maguknak? Hiszen akkor a latin *renovatio*, mely *concordia veteris et novi privilegii*-ről beszél, szintén nem egyéb, mint bárgyú hamisítás! Nem tekintve azt, hogy különös adományozás lett volna Szent Istvántól, adni halászati jogot, de nem adni hozzá halászt, adni földbirtokot, de nem adni hozzá egyetlen iparost (kerekest, kovácsot, kádárt és esztergályost) sem. Vagy talán úgy gondolkodott a szent király, hogy menjenek az apácák maguk halat fogni a Dunára? Nem hiszem, hogy ezért hozta volna őket messze idegenből hazánkba.

En úgy látom a dolgot, hogy mindazok az adományok, melyek az 1109.-i renovatióban fel vannak sorolva, egytől-egyig Szent Istvántól származnak. Kálmánig egy iottával nem gyarapodott az apácák birtoka, sőt csökkent, de ez a csökkenés az eredeti alapítólevél szellemében történt, a mint arra már előzetesen rámutattam. Az apácák engedélyével letelepülő szabad, tehát nem a monostornak szolgáló emberek lassankint részesedést szereztek maguknak a monostor birtokaiban s ez az állapot 1109-ben odáig fejlődött, hogy már a kilencz falu közül négyben kénytelen a monostor megosztani birtokait má-

-sokkal. Ez tehát határozott *depossessio*, melyet a latin *renovatio* el is ismer, a mikor pontosan megjelöli azokat a birtokokat, melyek közösek másokkal. Ilyen közös birtokról Szent István idejében még nem volt szó, csupán a közösködésnek elvi lehetősége volt megengedve. A latin *renovatio* tehát nem beszélhet «birtokgyarapodás»-ról. Az «*apposita sunt quædam in novo, quæ non inveniuntur in veteri et quæ sanctæ ecclesiæ accreverunt in processu temporis*» kifejezés sem jelenti ezt. Nem jelentheti már csak azért sem, mert az a már megbeszélt két adomány, mely a *vetus privilegiumban* nincs kifejezetten megemlítve, az újbán nyomatékosan Szent Istvántól eredőnek van feltüntetve, tehát nem lehet in *processu temporis* birtokgyarapodás. A mi pedig a régi *privilegiumban* *expressis verbis* benne van, az eo ipso nem lehet az. Az «*accresco*» ugyanis itt nem 1. jelentésében (augetur), hanem 2. jelentésében (accedit, adiungitur alicui rei) van használva s egészen abban az értelemben alkalmazva, mint a római jogtudósoknál, a mikor olyan személyeknek az örökségben való részesedéséről van szó, a kik a végrendeletben nincsenek megemlítve (de personis cum heredibus scriptis coniunctis).¹⁾ A végrendeletben meg nem említett személyek a mi esetünkben azok a monostorral közös birtokosok, a kikről a Szent István-féle alapítólevél csakugyan nem emlékezik meg, mert ennek kiadásakor ilyenek még tényleg nem is léteztek. Az elvi lehetőség azonban már ekkor biztosítva volt s így később, in *processu temporis* a gyakorlatban is létrejöttek ilyen birtokosok, a kik az apáczák engedélye révén részesedést nyertek a monostor birtokaiban s ezekre vonatkozik a *renovatio* ezen mondata: *quæ sanctæ ecclesiæ accreverunt etc.* Ily módon nyer teljes igazolást a *renovatio* e mondata: «*vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii græce scriptum ideo adnotavimus, ut ex concordia*

¹⁾ V. ö. Gaius Inst. II, 124: «*Ceteras vero liberorum personas si præterierit testator, valet testamentum: (quo) præteritæ istæ personæ scriptis heredibus in partem aderescent, si sui heredes sint, in virilem; si extranei, in dimidiam: id est, si quis tres verbi gratia filios heredes instituerit et filiam præterierit, filia aderescendo pro quarta parte fit heres et ea ratione id consequitur, quod ab intestato patre mortuo habitura esset; at si extraneos ille heredes instituerit et filiam præterierit, filia aderescendo ex dimidia parte fit heres.*» Ezt Bozóky így fordítja: «Ha a végrendeletkező a többi gyermekeit mellőzte, az ő végrendelete megáll, csakhogy ama mellőzött személyek a kinevezett örökösökhöz egy-egy örökrész erejéig *hozzácsatlakoznak*, még pedig ha mellőzhetetlen örökösök lennének (t. i. a kinevezettek), egy fejr szerinti részre, ha nem mellőzhetetlenek, fele részre; vagyis ha p. valaki három fiát nevezte volna ki örökösének, leányát pedig mellőzte volna, akkor a leány *hozzácsatlakozás* által a negyedrésze lesz örökössé s ép az az eredmény fog előállni, mint mikor az atya végrendelet nélkül hal el; de ha idegeneket nevezett volna ki s leányát mellőzte volna, a leány *hozzácsatlakozás* által a hagyaték fele része erejéig lesz örökössé.» (L. Gaius latinul és magyarul, Budapest, Akad. 1886.) Ezzel párhuzamba állíthatók még a következő helyek: «*Reliquæ vero personæ liberorum, veluti filia, nepos, neptis, si præteritæ sint, valet testamentum, quo scriptis heredibus aderescent, suis quidem heredibus in partem virilem, extraneis autem in partem dimidiam (Ulpianus, Fragmenta XXII, 17).* Továbbá: «*sed si non fuerant scripti scriptæve vel exhereditati exhereditatæ, testamentum quidem non infirmabatur, ius autem aderescenti eis ad certam portionem præstabatur (Inst. 2, 13, pr.).*

veteris et novi cognosceretur certitudo veritatis etc.» Csakhogy itt a concordia-t nem szabad betűszerinti egyezésnek felfogni, mert ha ilyenről lehetne szó, akkor nem lett volna értelme az egész renovációnak. Az egyezés csak a két oklevél *szellem*e között van meg, de itt azután kifogástalanul. Nincs semmi az új oklevélben, a mi implicite benne ne foglaltatnék már a régiben is s viszont a régiből csak az nem jött át az újba, a mi a dolog természete szerint veszendő volt (faddi vinczellér), vagy a miben a monostorral való osztozkodásra már az eredeti alapítólevél megadta a lehetőséget.

A fent idézett hely első részét szerzőnk úgy értelmezi, hogy az eredeti görög oklevélben volt oly rész, a mely megokolta, miért volt görögül írva, továbbá, hogy ezt a latin írója olvasta s lényegét fölvette, a hely azonban az eredeti görög lemásolásakor kimaradt, tehát ez a körülmény is a görög átdolgozottságára vall. Mi szükség lett volna a görög oklevélben külön felemlíteni, hogy miért van görögül írva? Hiszen a tény beszél magáért. Szent István olyan apáczáknak adta a donatiót, a kik csak görögül értettek és más nyelven nem. A szent királynak pedig ugy-e bár csak szíven feküdt, hogy adománylevelét megértsek azok, a kiknek szánta? Ezért állította ki a görögül, de ezt a dolgot igazán nem kellett a görög nyelvű apáczák előtt indokolni. Fontosabb ennél, hogy a latin renovációnak már indokolnia, szinte mentegetnie kell ezt. A latin szerint az auctor monasterii görög nyelven beszélt, tehát ő miatta kellett a donatiós levelet görögül kiállíttatnia Szent Istvánnak. Az auctor monasterii értelme nem kétséges: jelenti a monostor szervezőjét, a kinek kezébe tette le Szent István az apáczazárda összes szervezési munkálatait s magát az adománylevelet is. Ez pedig nem lehetett más, mint az első apátnő, a kit az alapítólevél külön is megemlítt (*ἀνευ προστάξεως τῆς ἡγουμένης καὶ τῶν ἀδελφάδων*). Az első apátnő tehát görög volt s így több, mint bizonyos, hogy az ő nővértársainak legalább az éliteje szintén görög volt. A görög apátnő bizonyára nem vállalkozott volna ilyen nehéz feladatra meghítt, kipróbált segítőtársak nélkül, ilyeneket pedig ő, görög léte, csakis görög apáczák közt kaphatott. A renovatio idejében azonban már egészen megváltozott a helyzet. Az új oklevelet már latinul állítják ki, sőt mentegetik azt is, hogy miért kellett az eredetit görögül kiállítani. A monostor nyelve tehát ebben az időben már kétségtelenül latin volt. Ime tehát alig száz év alatt, esetleg még hamarabb, teljesen ellatinosodott az eredetében görög veszprémi apáczamonostor! Hogy mit jelent ez a tény történeti szempontból, azt nem nehéz belátni; egyik bizonyossága ez is a nyugati egyház gyors diadalának a keleti felett hazánk területén mindjárt a keresztény hitre való térítés első századában.

Összefoglalva a mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a Czebe érvei között egy sincs olyan, a mely a legtávolabbról is megingathatná az 1109.-i oklevél görög szövegének hitelességébe vetett bizalmunkat. A görög szöveg ép olyan hiteles másolatnak bizonyul, mint a milyen hiteles a vele egy lapra írt latin renovatio s bizonyító ereje ma. A legújabban elkövetett megtámadási kísérlet után, talán még erősebb és tisztább fényvel sugárzik felénk, mint valaha. Ez a fény abból a kultúrából ered, mely a középkor folyamán egy nagy birodalmat tartott uralma alatt s a mely hatásaiban sokszor és sokféle irányban

messze túlterjedt a birodalom határain, de a melynek forrása végső elemzésben maga Bizáncz. A görög oklevél hitelesen bizonyítja, hogy a bizánczi kultúra, ha talán elszigetelten is és kétség kívül rövid időre, mégis gyökeret vert első szent királyunk akaratából és bőkezű támogatásával az ujonnan alapított magyar királyság belsejében. Hogy aztán ez a fénykisugárzás hogyan történt, vajjon a legrövidebb és legegyszerűsebb úton-e, a mint ez a természetben rendszerint történni szokott, vagy pedig valamiféle kerülő úton, a mint a szellemi világban gyakran megesik, azt ma még nem lehet biztosan megmondani. A legújabb kísérlet, mely erős fénytörést vesz fel s az oklevelünkben kifejezésre jutó kulturhatást határozottan a szicíliai délitáliai közvetítés számára foglalja le, annyiban meghiusultnak tekinthető, hogy semmi olyant nem tudott felszínre hozni, a mi bennünket kényszeríthetne a szicíliai-délitáliai kerülő út feltétlen elismerésére s viszont elzárhatna attól, hogy a kulturhatás lefolyását más úton is keressük. Nem zárkozhatunk el tehát az elől a lehetőség elől, hogy a szicíliai közvetítés esetleg fennforgott, de viszont erős, szerintem az előbbinél erősebb intőjelek vannak arra is, hogy ez a hatás egyenesen a Balkánon keresztül vezet, természetes közlekedési úton jutott el hazánkba. Ennek a kérdésnek végleges tisztázását rá kell bízunk a jövőre.

Annyit azonban már ma állíthatunk teljes határozottsággal, hogy oklevelünk görög szövegének kiállítása semmi tekintetben sem vall kancelláriai eredetre. Ily módon annak a lehetőségére, a mire szerzőnk támaszkodik, hogy a görög szövegünk másolója Kálmán király feleségével, a normann Buzillával (a ki egyébként nem Roger királynak, hanem Roger szicíliai grófnak volt a leánya) jött volna hazánkba, a minimálisra zsugorodik össze, mert ha egyáltalában hozott magával Buzilla olyan embert, a ki a görög oklevelek kiállításában járatos volt, úgy ez minden valószínűség szerint valamely, az apja kancelláriájához közel álló személy lehetett. Olyan szicíliai görög ember pedig, a ki a normann kancelláriától távol állott, csak pusztán véletlenségből kerülhetett hazánkba s ilyen véletlenség megokolásáért igazán nincs szükség a Kálmán-Buzilla-nászhoz folyamodni. Ha ezzel szemben meggondoljuk, hogy a hazánkkal délről szomszédos államok (Bulgária, Szerbia, Bosznia) tartósan a keleti egyház befolyása alatt állottak s még a Szerémségben is voltak olyan emberek, a kik Mánuel tiszteletére tiszta görög egyházi énekeket énekeltek,¹⁾

¹⁾ L. Kinnamos p. 221. ed. Bonn.: βασιλεία δὲ ἐν τῇ τῶν Θύωνων γενομένη ἐξήσαν οἱ ταύτῃ ἀνθρώποι πανδημεῖ ὑποδεχόμενοι, ὅσοι τε ἐς τοὺς ἱερέας κατέλυντο ἐριουργεῖς ἀναβεβλημένοι στολῆς καὶ τὰ ἱερὰ χερσὶν ἔχοντες λόγια, καὶ ὅσοι ὄρχηκόν καὶ δημῶδες ἦν, ὥδῃν τινα ἐμμελῶς συντεσεμνένῃ ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν ἀρμολογώτατα προσφωνοῦντες. εἶχε δὲ ὧδε ὁ συμμαχῆσας κύριε τῷ πρατάτῳ Δαβὶδ καὶ τὰ ἔξῃς. De vajjon szükséges-e nekünk még ilyen messzire is keresni a görög írástudókat, a mikor Honorius pápának 1221-ben kelt oklevele kétségtelenül bizonyítja, hogy hazánk szívében, nem messze a veszprémi monostortól, Visegrádon még a XIII. sz. elején is éltek görög szerzetesek? Hadd álljon itt egész terjedelmében ez a művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos és érdekes oklevél, melyre R. Kiss István kollegám volt szíves felhívni figyelmemet: Honorius episcopus etc. venerabili fratri... Archiepo Strigoniensi, et Dilecto filio... Abbati de Pelis Vesprimiensis

akkor világos lesz előttünk, hogy ebből az irányból már nem véletlenségből, hanem a természetes és állandó érintkezés révén kerülhetek görög írástudók a magyar Duna mellékre. Mégis annak a kimutatása, hogy oklevelünk minden kétséget kizáró módon közvetlenül a balkáni görögségből ered, behatóbb és részletesebb bizonyítást kíván annál, mint a milyen nekünk ez értekezés keretében lehetséges volt. Ezt a bizonyítást pedig csak akkor végezhetjük el, ha elfogulatlanul vizsgálva az összes középgörög okleveleket, döntő kritériumokat tudunk megállapítani az egyes vidékek szerint a mienkkel egykorú oklevél-szerkesztő gyakorlatban s ezen az alapon biztosan különíthetjük el nyelv, szerkezet és külső kiállítás dolgában az egyes csoportokat. Ily természetű munka azonban alig kecsegtethet sikerrel a közép- és újkori görög oklevelek Corpusának kiadása előtt, a mire még néhány évig bizonyosan várakoznunk kell. Hogy itt az egykorú hazai és délszláv oklevelés anyag bevonása is mennyire gyümölcsöző lehet, arra már Hóman¹⁾ találóan mutatott rá.

Nagyon sajnáljuk, hogy azt az elismerést, mely önként következ-
 nek a szerzőnk által befejezésül adott s egész értekezése eredményeit
 feltüntető mérlegből (ha t. i. ez a mérleg helyes volna) nem nyújthatjuk
 neki. De szívesen nyújtunk helyette egy másikat, a melyre ő — úgy
 látszik — kevesebb súlyt helyez. Bár egyoldalú módszerrel, de azért
 ebben az esetben kétségtelenül bebizonyította, hogy az 1109.-i máso-
 lat igazi, született görög embernek a munkája s az egész oklevél
 a maga összes külső és belső sajátásaival minden nehézség nélkül
 beilleszthető az egykorú középgörög oklevelek sorába s azokból meg
 is magyarázható. Ez határozottan érdem, a mit örömmel ismerünk el.
 Nem mindennapi mértékben nyilatkozik meg egész vizsgálódása folya-
 mán dolgozatának két jelessége: a philologiai részlet-munkában nagy-
 tökéletességig vitt ügyessége és széleskörű jártassága a szakirodalomban.
 Ha nem engedte volna magát túlságosan befolyásoltatni a kényelmesen
 hozzáférhető és bőséges szicíliai-déltáliai oklevélanyagtól, valamint
 attól az elszigetelten álló kapcsolattól, mely Kálmán idejében a magyar
 királyi és a normann grófi udvar között fennállott s még néhány, az
 oklevél homályosabb helyeihez tapadó, de teljesen indokolatlan gyanu-
 tól, még több szolgálatot tehetett volna a tudományos kutatásnak.
 Észrevételeink, melyeket itt kénytelenek voltunk megtenni munkájá-

diocesis, salutem etc. Karissimus in Christo filius noster... Rex Ungarorum
 illustris nobis insinuare curavit, quod Abbatia de Wisagrade Vesprimiensi-
 diocesis, in qua ius obtinet patronatus, *grecos habet monachos, et habuit ab-
 antiquo*, in quorum manibus abbatia ipsa adeo in spiritualibus et temporalibus
 lingua et vita conformes, vix aut numquam adiciet, ut resurgat: quare
 postulavit instanter, ut ibi monachos latinos institui de nostra permissione
 liceret. Ideoque discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, qua-
 tenus solum deum habentes pre oculis ea, que fuerint in huiusmodi consi-
 deranda negotio, diligenter considerare curetis, et si pensatis omnibus
 expedire videritis, et fieri poterit absque gravi scandolo et iuris preiudicio
 alieni, latinos monachos institui permittatis ibidem, proviso quod
grecis monachis nunc existentibus ibi provisio congrua toto vite sue tempore
 assignetur. (Theiner, Vetera monumenta I, 2, 291.)

¹⁾ Szent István görög oklevele (Századok, 1917. évf. 112. sk. lk.)

val szemben, csaknem kizárólag arra a fanatikus törekvésére vonatkoznak, melynél fogva ő mindenütt és mindenben a hamisítás és a szicíliai eredet nyomait kutatja. Milyen jó lett volna, ha Kálmán királyunk életéből nemcsak a normann grófkisasszonynyal való menyegzőjét tartja oly szorosan szem előtt, hanem azt a halhatatlan törvényt is: «de strigis vero, quæ non sunt, nulla quæstio fiat!»

(Debreczen.)

DARKÓ JENŐ.

TRIMALCHIO ET ZOILUS.

Petronius et Martialis eiusdem sæculi alumni, in iisdem fere argumentis tractandis similibus utuntur rationibus, etsi vitæ conditionibus dispares ac dissimiles essent: alter cum generis dignitate illustris, tum cultu habituque non minus insignis, quam luxu erudito, alter vero sordidus adeo perfreuit faciem, ut parum curarit, cuius quadra viveret, cuius ligurreret catillos, quem adularetur blanditiis vernilibus. Qui quidem eodem pacto, quo infirmitatibus vitiisque suis indulsit, in aliorum vitiis non connivebat et licet illud Horatii secutum se ridendo verum dictitare simulet, tamen ubi alii delinquant, acerbior existit iudex.

Quod præ ceteris in Zoilum quendam convenire videtur. Hic terræ filius, cuius nomen in decem et septem epigrammatibus Martialis scriptum legitur, rudis atque incultus ad fortunarum fastigium evectus persona esse videtur cogitatione tantum poetæ depicta, quamquam temporibus Cæsarum Romæ Zoilos non paucos floruisse a vero nequaquam abhorre dixerim. Numerus haud exiguus est personarum Martalianarum, quæ in poematis acribus poetæ vehementer perstringuntur, ut: Phœbi, Sexti, Charini, Cæciliani, alii; sed Zoilo acerbior nemo. Utram Martialis ab hoc novicio divite repulsam liberæ cenæ, pecuniæ aliarumve rerum tulerit, integrum relinquo. Quod dubitationem nullam habet, est odium poetæ in Zoilum. Hoc odio permotus ebullit, quidquid in buccam venit; itaque linguæ minime moderatur, rei augendæ causa magnis utitur verbis, sæpenumero sermone plebeio conditis; res obscœnissimas suis appellat nominibus, quibus pudentiorum lectorum genæ non raro totæ rubore suffunduntur. Quemadmodum veritas in carminibus Martialis exasperetur, descriptione Zoili colligi potest. Noli igitur admirari, si ipso aspectu hominis intolerabili quadam offensione movemur. Crine enim ruber est, ore niger, pede brevis, lumine læsus (XII. 54.), alia corporis membra monstruosis libidinibus polluta (II. 42, XI. 30 et 85). Ceterum fugitivus servus et fur sepulcrorum (XI. 54) nunc ob divitias eques factus anulum gerit aureum (XI. 37), quamobrem catenas olim gestas Saturno dedicat (III. 29). At frustra donabatur anulo aureo, servo animus servilis insitus innatusque manet (II. 81). Avartia, qua olim inquinatus erat, nunc quoque contaminatur. Invitat convivas; sed nisi precaria stipe victitantes mendici non discumbunt ad mensam tenuem, angustam Zoili (II. 19), cuius animus rudis

pauperes ridere non veretur (II. 58), alienis autem incrementis tam invidus est, ut illis visis livore rumpatur (IV. 77). Ipsum ridiculum redditurus poeta in una cena quasi sudore madidum undeciens synthesim mutantem demonstrat, ut viri studium vestimenta ostentandi illustret (V. 79), imo morbum simultantem inducit, ut stragula coccinea et torum purpura tinctum visitantibus exponat (II. 16). Pro tantis deformitatibus et corporis et animi Martialis Zoilum potius vitium ipsum, quam vitiosum appellat (XI. 92).

Arbiter Elegantiae, cuius Satiricon tonsoribus et lippis notum esse arbitror, in hoc opere Zoilo comparem Trimalchionem inducit. Iactationem hominis aliaque vitia eorum — semper fere libertinorum — qui rem familiarem omni ratione exaggerabant, lepida sua dicendi festivitate corripit, non acerbe, sed molli, ut aiunt, brachio. Itaque personae Petronianae nunquam sunt tam odiosae, quam illae, quas pus atque venenum Musae Martialis aspergit, velut Zoilum, qui nullius vitii humani expers describitur. Trimalchionis natura paucis tantum vitiis mendosa est, habitus corporis orisque ut sit deformis, horridus atque odiosus dici nequit. Quod ad animi indoles attinet, sunt nonnullae, quibus satis honorifice de illo statuere videamur. Gratum se praestat erga patronum suum, qui eum hominem inter homines esse voluit (c. 39.), et in servos benevolum se praebet, quos homines esse dicit, «qui aequae unum lactem biberunt», omnes illos — inquit — in testamento suo manu mittet (c. 71.); celeriter irascitur quidem, sed placabili est ingenio. Iram praecipitem experta est inter alios uxor Fortunata, cui convicio offensus calicem in faciem immisit (c. 74.). Indulget vitiis iuniorum, imo etiam convivam iratum admonet, ut parcat adolescentulo, qui ei iram moverit «quia semper in discordia qui vincitur, vincit» (c. 59.) Ne incultus videatur, litterarum affectat studium. «Ego litteras didici et ne me putes studia fastiditum, duas bibliothecas habeo, unam Graecam, alteram Latinam (c. 48.), oportet etiam philologiam nosse (c. 39.) et meum intelligere nulla pecunia vendo» (c. 52.). Denique laurea Apollinari ornari vult, cum puerum speciosum poemata sua inter cenam traducere iubet (c. 41.).

Quae cum ita sint, Trimalchio in comparatione Zoili fere nihil habet, cur adversus eum odia geramus. Unum est vitium, cui totus obnoxius est: nimius ostentator sui, iactor rerum suarum, imprimis divitiarum. In hac arte dumtaxat simillimus est Zoili, imo exsuperat eum. Si licet in re antiqua exemplo huius temporis uti, pararios invenias, qui rebus bello necessariis sumministrandis insane divites facti, politioris humanitatis omnino expertes imitari volunt ingenuos liberaliter educatos. Qua re multa committunt, quibus conspiciuntur et deridentur. At risum hominum hi subita felicitate evecti non curant, contra omnium admirationem quibuscumque modis movere student. Hoc studio tracti praeter divitiis nihil vident, caeci sunt ad risum hominum, caeci ad aures audientium, ad oculos spectantium, quia inveteravit iis opinio divites elatiores esse, quam quibuscum homines minus opulenti comparari possint.

Hanc Trimalchionis naturam Petronius supra omnia in conspectu positurus hilaritatem spectat legentium, cum Martialis hominem suum non adeo ridiculum, quam odiosum importunumque red-

dere studeat. Et utrisque ex sententia processerunt, quæ animis intendebant. Zoili vitiis reclamitat natura nostra, nugas Trimalchionis legentes delectamur. Hic adventu ipso (convivis) imprudentibus risum expressit (c. 32.), tam iocularum præbuit speciem! Iam vero cum divitias ostentare cœpit! En nonnulla exempla: Coelearia, quibus convivæ ova pertundebant, non minus selibras pendebant (c. 33.), vitulus in lance ducenaria elixus allatus est (c. 59.), (in mensa ponebantur) duæ lances, in quarum marginibus nomen Trimalchionis inscriptum erat et argenti pondus (c. 31.), scyphos argenteos se habere affirmat plus minus *C*, capides *M* (c. 52), armillam autem decem pondo ex millesimis Mercurii factam. Ultimo etiam, ne mentiri videretur, stateram iussit afferri et circumlatum approbari pondus (c. 67.) Quam pauci faceret argentum, hoc testimonio demonstravit: Cum enim forte paropsis excidisset et puer iacentem sustulisset, animadvertit Trimalchio colaphisque obiurgari puerum ac proicere rursus paropsidem iussit. Insecutus est lecticarius argentumque inter reliqua purgamenta scopis cœpit everrere (c. 33.).

Sed non solum in argento — ut ipse ait — plane studiosus erat; etiam in fundis. „Et in mari et in terra — inquit — multa possideo (c. 39.).“ (Suburbanum meum) dicitur confine esse Tarracinaensibus et Tarentinis; nunc coniungere agellis Siciliam volo, ut cum Africam libuerit ire, per meos fines navigem (c. 48.). Quanta hilaritate hæc verba Trimalchionis iactantia excepta sint, facile colligas, si Tarracinam urbem fuisse latius reputas, Tarentum autem Græciæ Magnæ. Quo insolentis ostentationis processerit, vel inde cognoscas fundos emptos in rationes suas inferri vetuisse, nisi intra sextum mensem sciisset (c. 53.). «Taceo — inquit — quia non sum de gloriosis.» Gloriatum se centies sestertium accipere potuisse, si heram Agathonis vicini in matrimonium duxisset (c. 74). Vel cum unus convivarum, Agamemnon, hanc peristasim declamationis suæ dixisset: pauper et dives inimici erant, ait Trimalchio: quid est pauper? (c. 48). Laudibus exfert etiam domum suam, quam antea cusuc fuisse dicit, nunc autem templum (c. 78). Quæsita denique comitate consolatur convivas: «Ego quoque tam fui, quam vos estis, sed virtute mea ad hoc perveni (c. 75). Amicus vester, qui fuit rana, nunc est rex (c. 77).»

Longum est omnia referre, quibus libertinus noster sese iactare posse arbitrabatur. Itaque minime est mirandum cenæ dominum hac nimia iactatione in offensionem unius alteriusve convivæ incurrisse, quos animi sensus poeta festivus his verbis exferenda putavit: Cum catamitus puer forte (in humerum?) Trimalchionis delapsus esset, conclamavit familia, nec minus convivæ, non propter hominem tam putidum, cuius et cervices fractas libenter vidissent, sed propter malum exitum cenæ (c. 54.).

Ex his non magno negotio intelligere possumus Trimalchionem non adeo ampla pretia liberalitatis operæque a convivis suis percipisse, quamquam cenam lautissimam, dominum ipsum liberalem, iocosum, humanum apparere voluisse quis negaverit? Tametsi non odiosus, sane non est iucundus, quia homines fere omnes ita facti sunt, ut beneficiorum obliiti, eorum tantum memoriam sibi occurrere velint, quibus largitorem ridiculum vel molestum reddere possint.

Ut ostentator Trimalchio in externis et adventiciis cum Zoilo conferretur, testimonio Martialis libri III. epigrammatis octogesimi secundi uti visum est. Hoc enim carmen triginta tribus versiculis unum est e longissimis poetæ epigrammatis, quo vestigia operis Petroniani videlicet haud exilia cognoscuntur.

Martialis præ exiguo pagellæ spatio non describit convivas singulos, qui apud Zoilum cubitum ponunt. Breviter qualis fasciæ societas sit, exprimit. *Conviva* — inquit — *quisquis Zoili potest esse*. In eligendis igitur convivis minime fastidiosus esse videtur, tamquam Trimalchio.

Ceterum locis utriusque poetæ iuxta positae ea quæ supra affirmabantur, vera esse haud dubie apparebunt.

Triclinia strata, mensæ exstructæ sunt.

<i>Trimalchio</i> (ad cenam) <i>allatus</i>	<i>Zoilus galbinatus in lecto occupato effultus pulvillis iacet.</i>
<i>inter cervicalia minutissima pallio</i>	
<i>coccineo caput extulerat</i> (c. 32.).	

Ut divitiæ eo clarius conspiciantur, utrobique quam maximum potest servorum examen ad mensæ negotia procuranda adhibetur:

<i>Camellam iussit misceri servis,</i>	(Zoilus) <i>flexus ad turbam pedum</i>
<i>qui ad pedes sedebant</i> (c. 64.).	(sc. servorum multitudinem, qui ad pedes stabant).

Singula fercula cenæ Zoilanæ non enumerantur, sed in utrisque mensis potio bona ministratur:

<i>Trimalchio rerum Opimianum</i>	<i>etiam Zoilus Opimianum nectar</i>
<i>praestat</i> (c. 34)	<i>propinat.</i>

Sed uterque paulo plus adbibisse videtur, quia iam

(Trimalchio) <i>digitos concrepuit,</i>	Apud Martialem: <i>Digitum cre-</i>
<i>ad quod signum spado ludenti</i>	<i>pantis signa novit eunuchus et</i>
<i>matellam subiecit</i> (c. 27.).	<i>domini bibentis ebrum regit penem.</i>

Non solum poculis operam dedisse,

<i>Trimalchio penna argentea dentes perfodiens demonstrat</i> (c. 33).	<i>Zoilo exoletus suggerit pinnas rubentes cuspidesque lentisci.</i>
--	--

Ne corpora edendo bibendoque nimis languerent,

<i>Trimalchio in balneo unguento</i>	<i>Zoili percurrit agili corpus arte</i>
<i>perfusus tergebatur, tres iatraliptae... potabant</i> (c. 28.).	<i>tractatrix.</i>

Ut etiam delectationi mos gereretur,

<i>apud Trimalchionem pestauristarii</i> (c. 53).	<i>apud Zoilum palaestritae inducuntur.</i>
---	---

Trimalchio hospitem comem atque urbanum se præstaturus

<i>unguentum in argentea pelle</i>	<i>Zoilus, quo est avaro ac sordido animo, non erubescit murice</i>
<i>afferri iussit</i> (c. 34), <i>alabastrum Cosmiani</i> quoque mentio fit (fragm. XVIII.)	<i>aureo dividere moechæ pauperis capillare, Cosmianis ipse fusus ampullis.</i>

In toto epigrammate maxime conspicuum mihi videtur Zoilum a Martiale Malchionem appellari, quod ab adiectivo Graeco *μαλαχός* = *mollis* derivatum existimo. F. Buecheler, sagacissimus Petronianarum rerum scrutator hanc appellationem Semiae originis esse asseverat, quæ, «divitem dominum ac luxuriantem» significet. Utcumque se res habet, nomen Malchionis, quo Martiali hominem suum appellare placuit, non dubia significatio est nominis primæ personæ operis Petroniani, totum autem epigramma 82. libri tertii vox est quasi resiliens Arbitri Elegantiae libri, qui nunc nomine Cenæ Trimalchionis circumfertur. Huic autem voci ne præstantissimi quidem ingenii poeta animum præcludere potuisse videtur.

Quod omnino demonstratu non erit difficile ei, qui utrosque poetas integros comparandos suscipiet. Ego animum in particulam Martialis pusillam intendi et haec comparatio parva confirmabatur sententia virorum doctorum, qui Martialem hortulos suos e rivulis Petronii irrigasse affirmabant.

(Budapestini.)

STEPHANUS SZÉKELY.

A BÁNK BÁN NÉMET TÁRGYTÖRTÉNETÉHEZ.

(Második közlemény.)

2. Lauterbeckre időrendben Hans Sachs drámája (Ein Tragedie mit zwölf Personen zuspielden, Andreas der Ungerisch König, mit Bancbano seinem getrewen Statthalter. 1561.) következik.)

Heinrich Gusztávnak e drámáról adott s a forrás kérdését is tisztázó ismertetéséhez alig lehetne hozzátennivalónk.

Belső erejénél fogva a tárgy mintegy önmagától kívánczik mozgalmasságát fokozó dialogusokta. Hans Sachs a tárgyi hatásosság iránt való meglepően finom érzékével s szenzációkra szomjas fantáziával fordul feléje. A renaissancetól örökölt Lucretia-témával való távoli rokonsága is ráterelhette figyelmét a Bánkbán-történetre. S talán nem véletlen, hogy a nürnbergi Ludw. Binder verses kísérlete (Lied von der Lucretia, 1520 körül) után néhány esztendővel éppen Hans Sachs dramatizálja a tárgyat (Tragedi Lucretia, 1527), melyet később Heinrich Bullinger (Ein Schön Spiel von der Gesch. der edl. Römerin Lucretiæ, Basel, 1533), majd egy névtelen (Strassburg, 1550), a század vége felé pedig Jak. Ayryer (1600 körül) is feldolgozott (v. ö. Rudolf Gottschall, Studien zur n. d. Literatur, Berlin, 1892). Livius hatása s a tárgynak az egykorú festészetben is kimutatható népszerűsége arra a talán nem egészen valószínűtlen feltevésre jogosít, hogy befolyását már a magyar monda irodalmi továbbfejlődésénél is tekintetbe kellene venni.

¹⁾ I. Heinrich, EPhK. I, 1877, 81—95. l.; Bánk-Bán a német költészetben 17. ll.; A. Lichtenheld, Grillparzer-Studien, Wien, 1886, 24. l., és 1891, 41 s köv. ll. [Újra fölfedezi Hans Sachs drámáját]. V. ö. még A. Sauer, Ein treuer Diener seines Herrn, Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft, III. (1893), 1—40. l., irod. 38 l., A. Erhard, Franz Grillparzer. Deutsche Ausgabe von M. Necker, München, 1902, 354. l., Gyulai, Katona és Bánk-Bánja. Budapest. 1907², 127. ll., Max Ruttkay-Rothauser, Bánk-bán in der deutschen Dichtung, Jung Ungarn, 454. ll.

Hans Sachs fametszettechnikája, mely meglehetősen naivitással hatköznapivá egyszerűsít minden bonyolultabb problémát s nem ismeri a távlat törvényeit [pedig Dürer nemrégien tudományosan is kifejtette őket (Underweysung der Messung 1525)], éppen csak hogy kísérletet tesz a Bánk bán történetével adott drámai lehetőségek kiaknázására. A nagy művész szuverén jogán alappában véve csak Grillparzer mer változtatni a tárgyon, mikor Bánkot, a forradalmár östipusát, egy másik végletnek, a tragikussá fokozott királyhűségnek a képviselőjévé formálja. Hans Sachs dramatizálása azonban szükségszerűen csak formai és epikus lehet. Ezúttal sem ura a tragikus tárgynak, noha kész dialógikus sémákkal dolgozik, melyekbe látszólag ellentmondás nélkül szoríthat bele mindent. A képzőművészetektől elcsúszott lélektani tapogatódzása gépiesen csak a feltűnőbb mozdulatokat és taglejtéseket írja le. Taposott úton járva, az egykorú drámai rekvizitumok felhasználásával s szenvedélyt minél előbb páthosszal állítja oda Bánk és felesége, a király s a királynő mellé a csábító herceg alakját. Mindazonáltal a dramatizálás ténye egymagában véve is elegendő arra, hogy formailag egyik legjelentősebb mozzanata maradjon Grillparzerig a tárgy fejlődéstörténetének.

Heinrich a Hans Sachs-tól idézett magyar krónikát a német Bonfiniuszsal azonosítja (I. Bánk bán a német költészetben, 23. l.). Megállapítását nem győngíti, csak módosíthatja és kiegészítheti az a körülmény, hogy a XVI. és XVII. század írói elsőrendű történeti források helyett sűrűn és szívesen fordulnak a tárgyakat morális sémák vagy körök szerint csoportosító gyűjteményekhez. Hans Sachs nagy olvasottsága valószínűvé teszi, hogy Bonfiniuson kívül Lauterbeck népszerű *Regentenbuch*-ját is felhasználta. Sőt, úgy tetszik, mintha az Ehrenhold utolsó szavaiban Lauterbeck moralizáló befejezése térne vissza.

Hans Sachs drámai kísérlete Bonfinius s még inkább Lauterbeck mellett mint forrás egyelőre alig jöhet tekintetbe, noha később a színpadról az élőszó közvetetlenségével is hozzájárulhatott a tárgy népszerűsítéséhez.¹⁾ Drámai formájával izolált jelenség marad s hosszú időre az anekdotának vagy anekdotikus elbeszélésnek engedi át a teret.

A Hans Sachsra következő s Bonfinius-t kivonatoló Theodor Zwinger vázlata²⁾ ugyan még történeti szempontból is inkább csak regisztrálás számba megy, de a tárgyat magát annyira beleilleszti műve moralizáló keretébe, hogy a vele egykorú Andreas Hondorff³⁾ már kész hagyomány folytatójának tűnhetik föl. Hondorff elbeszélése azonban nem jelent sem formai, sem tartalmi gazdagodást, sőt azáltal, hogy első sorá-

¹⁾ Hans Sachs drámája színre került Egerben, 1629-ben. v. ö. Heinrich G. (EPHK., 1895, 861. l.) regisztrálását a Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen. XXXIII., 1895, 238. l. alapján.

²⁾ Theatrum Humanæ Vitæ. Basileæ. 1565. Vol. 18. Lib. 1. p. 3262. (Újabb kiadásai: 1586—87, 1604).

³⁾ Promptuarii Exemplarum oder Historien vnd Exempelbuch.... . Anfänglich von weyland Herrn Andreas Hondorf Pfarhern zu Droyssig zusammengezogen. Jetzunder aber in eine richtige Ordnung gebracht vnd mit vielen neuen Exempeln vnd Historien auch Registern vermehrt vnd für seinem seligen abschiede auff new corrigiret vnd zugerichtet! Durch M. Wenzeslaum Sturmium, Pfarhern vnd Superintendenten zu Bitterfeld. 1598. Mit Chur vnd Fürstlichem Sächsischem Privilegio. Eissleben. 222 b.—224 b. II. Első kiadását megszerezni nem állt módomban. Egy másik kiadása 1571-ben jelent meg (Frankfurt a/M.); latinra fordították 1604-ben.

tól az utolsóig szinte változtatás nélküli kivonatos másolata a *Regentenbuch* történetének, a már megindult prózai fejlődést is megakasztja. Az átvétel hűsége a helyesíráásra, sőt az írásjelekre is kiterjed. Jelentősége eszerint inkább csak a történeti közvetítő szerepében van. Minél több forrásból kerül ez a tárgy a közönség elé, annál jobban mozgásba hozza fantáziáját s annál szervezettebb elemévé válik a nemzedékről-nemzedékre öröklődő egyetemes tárgyállománynak. Hondorff önállót-lanságára minden részletezésnél jellemzőbb világosságot derít elbeszélése szövegének a Lauterbeckével való egybevetése.¹⁾

3. Többet jelent s latinnyelvűsége ellenére is a tárgy német fejlődéstörténetébe illeszkedik Justus Lipsius (1347—1606) belga filológusnak s Tacitus ismert kommentátorának a feldolgozása.²⁾ Belső formájában igazi anekdota, mely néhány sorba sűríti a Bonfiniusnál talált anyagot s nyelvében jellemző példája a klasszikus s az újabbkori latin-ság elemeiből összeforrasztott *stilus Lipsianus*nak. Balladaszerű gyorsasággal s minden dekoratív mellékesség elhagyásával jeleníti meg az egymásra következő eseményeket: Endre útrakelését, a királyné bűnét, Bánk feleségének meggyalázását, a nagyúr gyilkos bosszúját, önként jelentkezését s a király fölmentő ítéletét:

Init [t. i. Andreas] in terram Sanctam cum copijs, religione impulsus, et curam regni Bancano commisit, fidei eius et uxori Gertrude commendatā. Quae apud eum sancta, non ipsam fuit, nam cum frater Gertrudis, adolescens

1) V. ö. pl. Lauterbeck:

Hondorff:

...Das Glück aber ist diesem frommen Man gehass gewesen | und hat ihm sein ehrlich fürnemen gebrochen | Nemlich hat die Königin Gerdrut genant | jren Bruder aus Deutschem Land | in Vngern bekommen | welcher jres abgeschiedenen Herrn | vnd anders halben sie zu trösten | zu jhr gerciset | der denn etliche Wochen bey ihr verharret | denn sie jm als seine Schwester | wie billich | lieb gewesen. Nachdem aber bemeltes Stadthalters Gemahl | tag vnd nacht | vmb vnd bey der Königin seyn müssen | welche denn einersonderlichen schöne vnd berhümbten gestalt gewesen | welches sie alles mit jrer zucht | scham vnd erbarem wandel | höchlich gemehret. Darumb die Königin eine sonder lieb vnd gunst zu jr getragen. Der Königin Bruder aber ist in brünstiger vnd hitziger lieb gegen ir entzündt | davon er in wenig tagen also entbrandt | dass er jrenthalben in Kranckheit gefallen ...

... Das Glück is aber diesem frommen Man Gehass gewesen | vnd hat ihm sein ehrlich fürnemen gebrochen | Nemlich | denn die Königin Gertrud genant | hat jren Bruder aus Deutschem Lande in Vngern bekommen | welcher jhres abgeschiedenen Herrn | vnd andersshalben sie zu trösten | zu jhr gereiset | der denn etliche Wochen bey ihr verharret | denn sie ihm als seine Schwester | wie billich | lieb gewesen. Nachdem aber bemeltes Stadthalters Gemahl | Tag vnd Nacht | vmb vnd bey der Königin sein müssen | welche denn einer sonderlichen schönen vnd berhümbten Gestalt gewesen | welches sie alles mit jhrer zucht | Scham vnd erbarem wandel höchlich gemehret. Darumb die Königin eine sonderliche Liebe vnd Gunst zu jhr getragen. Der Königin Bruder aber ist in brünstiger vnd hitziger Liebe gegen jhr entzündt | davon er in wenig tagen also entbrandt | das er jhrenthalben in Kranckheit gefallen ...

²⁾ Monita et Exempla politica, Libri Duo, Qui Virtutes et Vitia Principum spectant. Antwerpiae. MDCV. cap. IX. De Justitia: 132—133. l. — Lipsiusról l. Ræss, Die Konvertiten seit der Reformation. Freiburg, 1867. Bd. 3., és Amiel, Un publiciste du 16e siècle: Juste L. Paris 1884.

lascivus et petulans, absente rege, visum ad sororem venisset: illa iuveni gratificatura, uxorem Banchani, pudicam ad id formosamque fæminam, fraudibus et pellacijs ei substernit. Quæ post facinus pænitentia ducta, rem omnem marito exponit, et simul reginæ fraudes, et iram a se in illam vertit. Qua iustissima Banchanus accensus vt erat doloris recens, reginam adit, exprobat factum, & gladio ulciscitur. Cæde patratâ Byzantium abit, Andræ regi occursurus, illac in Syriam tendenti, quem mox reperit, et rem aperit: illum vnum iudicem, et si meruit, vindicem poscit. Rex differt in suum reditum, et vultu atque animo composito: Tu vero abi, inquit, et regnum redi, vicem meam, vt ante functurus. Nam reduci mihi, Si Deus annuit, stat hanc caussam cognoscere atque decidere. Si innocens es, tunc libens absolvero: sin autem nocens, ne nunc quidem damnatum volo, nec expeditionem hanc in hostes fidei sumptam, Christiano sanguine auspicor atque perfundo. Vterque abijt: ille in Asiam, hic in Hungariam: et cum redijsset, caussâ serio inquisita et cognitâ, pronunciat, vxorem suam iuste cæsam videri.¹⁾

4. I. Lipsius-szal megindul s befejeződik a drámai elemek anekdotikus kifejeződése. De a latin anekdota német nyelvű megfelelőjére csak Georg Schediusnál akadunk 1647-ben.²⁾ Schedius ismeri Lipsiust, idézi Zwingert, de főforrása Bonfinius, s ez a magyarázata annak, hogy az anekdotikus kereten belül a drámai hatásosság rovására nagyobb teret juttat a bőbeszédűségre csábító epikai elemnek. Épen ezért nem is jelenthet belső tárgyi fejlődést vagy formai gazdagodást. A történet új vonással nem bővül s az előadásnak színehagyott anekdota-objektivitását csak a Bánk felesége iránt érzett rokonszeny hangja töri meg.³⁾

¹⁾ Lipsius egyik munkáját magyarra fordította Laskai János (Justus Lipsiusnak az Alhatatossagrol Irt ket könyvei. Debreczen, 1641. Szabó, I. 310. l.)

²⁾ Viridarii Philologici Oder Denckwirdiger | erlesener | vnd aus der Natur vnd Politie genomener Discursen . . . Wie dann nicht weniger aus alten vnd neuen Griechischen vnd Lateinischen Scribenten angeführter Historien Aufgelöster Sprichwörter | vnd Poetischen Gedichten Centuria Prima . . . von M. Georgio Schedio Rostock. 1647. LVII. 197—200. l. Andreas König in Vngarn, zehlt Banchanum des an der Königin verübten Mords quiet. l. Gerhard, 41 l.

³⁾ «... Dann als der Königinnen Bruder in Teutschland vernommen | dass König Andreas, sein Schwager | nach *Palaestinam* gerucket | machte er sich auff | seine Schwester die Königin in ihrer Einsamkeit zu trösten. Nachdem er allda ankommen | vnd nach wenig Tagen des Statthalters Banchani Haussfraw | welche ein über die massen schön Weibsbild war | bey der Schwester gewahr wurde | vermöchte dieser einige Anblick bey ihm so viel | dass er sich hierüber einer Kranckheit annahm | die ihm doch die Königin bald benahm | als er auff ihr inständiges anhalten ihr sein gebrechen erzehlte. Brachte auch mit ihren glatten Worten bey dieser ehrliebenden Fraw so viel zuwege | dass sie mit ihr zur gesellschaft zu ihres Bruders Kammer gieng | vnd weil sie es mit ihren anderen Jungfrawen vorhin abgeredet hatte | wurde sie bey ihm allein gelassen. Vnd ob schon diese ehrliche Fraw allerley zu ihrer Ehren-Rettung vorschützte | vermochte doch alles bey ihm nichts | Ja ob sie schon ihm dröwete | es ihrem Herrn zu offenbahren | welcher es gewiss vnd vnfehlbar hefftig rächen würde | war es doch vergeblich. Als er nun seinen Mutwillen an ihr geübet hatte | kömpt die gute Fraw in eine solche bestürtzung ihres Gemüts | dass sie es nicht verhalten | sondern mit hertzlichem weinen vnd klagen ihrem Herrn offenbaren muss | begehrt auch von ihm | dass er sie wegen solches Verderbens tödten möchte | weil sie doch ihr übriges Leben in grossem Betrübniss zubringen müsste. Er tröstet sie | so viel ihm möglich | scheubt alle Schuld von ihr auf die Kuplerin. Begibt sich alsobald in das Königliche Frawenzimmer | verweist es erst der Königin mit harten Worten | zuckt hier auff seinen Degen | vnd ersticht Sie ...»

Előzőihez való viszonyát a föltétlen tárgyi összefüggés mellett nyelvi tekintetben határozottabb önállósodásra való törekvés jellemzi. Kifejezéseiben, fordulataiban már fel-feltűnnek az egyre erősödő barokk ízlés halvány nyomai. A moralizáló függelék néhány mondattá bővült: «An diesem König verwundert man sich nicht unbillig | dass er diesem Zuge die eigene Rache nicht vorgezogen: und den Statthalter | auff dem der Argwohn beruhete | ob er gleich nicht überwunden war | in seinem Ampte bestättiget: zudem auch die Gerechtigkeit der Ehelichen Liebe fürgesetzt habe. — Die Justiz soll einen jeden | ohne einige Affecten | noch ansehen der Person mitgeteilt werden.»

Schedius után egyik legjelentősebb pontjához érkezik az anekdotikus fejlődés Matthias Abele osztrák író ¹⁾ (1618—1677) *Metamorphosis*-ban, ²⁾ melyvel éppen tárgytörténeti kérdésekkel kapcsolatban több ízben foglalkoztam. Ez a nagy részében szatirikus élő, jogi ferdeségeket és ferdítéseket, ügyvédi szórszálhasogatást és minden-hájjal-megkent-séget görbe tükörben torzító, egyúttal azonban moralizálva mulattató gyűjtemény a kuriózumok iránt való fogékonysággal s a XVII. századra jellemző compilációs kedvvel hordja össze a világ minden tájékáról egyházi és profán, antik és modern, tudós és népies, közvetlen és közvetett forrásokból páratlan példatárra a furcsa jogi eseteket. Tág lelkiismerettel és tudományos módszert mívelő komolykodással tulajdonítja el a kor trufaállományát. Az esetek külső formájában a római jog irodalmából jól ismert *Casus*okat utánozza, melyek a jogforrások magyarázatánál egy-egy fiktív esetből indulnak ki s ezt aztán a megmagyarázandó részletre vonatkoztatják (v. ö. Fr. C. Savigny, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, Heidelberg 1834—1851, ² V. 344. l.). E forma drámaiságát Abelénél a XVI. század népies és allegorikus drámájának a hatása is fokoza. A törvénytészi tárgyalások dialektikája, melyet egyébként irodalmibb formában már II. Ferdinánd tiroli herceg is kiaknázott (*Speculum vitæ humanæ*. 1584. Herausg. von Jakob Minor. Neudrucke deutsches Literaturwerke. Halle. Nr. 79—80, XXXI. l.), a közvetlen élményszerűség erejével hat nála. A sátánnak Krisztus ellen indított s az ifjabb Jakob Ayrertől feldolgozott híres pörét (*Processus Juris*) is felújítja. Feldolgozásra alkalmas tárgyat keresve biztos kézzel választja ki Lauterbeck *Regentenbuch*-jából s törvénytészi jeleneteinek technikájával építi fel az igazolást magában foglaló önvád ritka *casus*-ává a magyar Bánk bán történetét.

Abelét sokkal több és erősebb szál köti korához. semhogy bármilyen tekintetben kiemelkedhetnék belőle. Mint kortársainak nagy része, ő is szinte kivétel nélkül és végzetes közönynyel halad el a tárgyak-

¹⁾ v. ö. H. Halm, *Volkstümliche Dichtung im siebzehnten Jahrhundert*. I. Matthias Abele. (Münckers Forschungen XL.) Weimar. 1912. 7. ll.; Iródtört. Közlem. 1914. 428. ll.; Magyar elemek a XVII. század német irodalmában. Temesvár, 1914. 29. ll.

²⁾ Előttém a következő kiadása van: *Metamorphosis Telæ Judiciaræ*, Das ist: Seltzame Gerichtshandel | vnd darauf erfolgte Bescheid vnd End-Urtheil: Zusammen getragen | vnd mit lustigen Anmerkungen gezieret | Durch Matthiam Abele | unter den hochlöblichen Fruchtbringenden Den Entscheidenden. Nürnberg | in Verlegung Michael Endters | Im Jahr 1654. I—II. Az első rész első kiadása 1651-ben (British Museum) utolsó kiadása 1712-ben s második rész első kiadása 1652-ben (British M.) jelent meg. v. ö. Halm, M. Abele 91. l.

ból kifejezhető költői értékek mellett s rendszerint csak az olvasóra gyakorolt hatást tartja szem előtt, noha mint jogász egy új elemet is visz bele ezen hatás tényezői közé. A történeti események lényegén nem változtat, de Bánk gyilkosságának, önvádjának s az indulatán és személyes sérelmén uralkodó király különös helyzetének elsősorban jogi oldalát állítja előtérbe. A valóságos tárgyalás fictióját szolgáló sematikus forma (Rede, Klage, Antwort, Replik, Duplik) mellőzésével ezáltal azonban csak az egyszerűbb hármastagoltságot alkalmazza. Az első rész az előzményeket, a második Bánk önvádját, a harmadik a király ítéletét foglalja magában. A moralizáló-didaktikus függeléket jogi okfejtések és idézetek rövid apparátusa kapcsolja az elbeszéléshez. Egyfelől a vádlónak és vádlottnak, másfelől a sértettnek és bírónak kuriózus számba menő azonossága jogi érdekességének kiemelése folytán Abelénél teljesen új világításba kerül. A hagyomány jogán a király ítélete csak fölmentő lehet. De a mintáját mereven követő kompilátor különös ellentétbe kerül e ponton az udvari történetíró és császári tanácsos fejedelem-tiszteletével és loyálisával. A *Vivat Unordnung* (IV. Nürnberg, 1673, III. Geschichte, 19—50 ll., v. ö. Magyar elemek, 30. l.) darabos verseiben a fejedelem iránt való tiszteletlenséget olvassa expialhatatlan bűn gyanánt a Wesselényi-féle összeesküvés tagjainak a fejére. S e tiszteletlenségnek egyik megnyilvánulását látja a magyar főúr esetében is. Önállótlanága tudatában ugyan bebizonyítottanak veszi a királyné bűnösségét, Bánkot is föl kell mentetnie, de kételyeit sem a hagyomány ereje, sem a rendelkezésre álló jogi érvek nem oszlatthatják el. A fejedelem hatalmának istentől-valóságába vetett hitén még a királyné bűnössége sem ejtethet csorbát. Bánk önbíráskodását nem állíthatja oda követendő példának, mert a legfőbb bíró hatáskörébe való illetéktelen beavatkozásnak kell tekintenie.

Abele forrása Lauterbeck. De a *Regentenbuch* s a *Metamorphosis* megjelenése közé eső időbeli távolság folytán a tárgyi függőséggel nem járhat együtt a teljes nyelvi egyezés. Abele 1652 óta der *«Entscheidende»* néven (G. Neumark, *Der Neu-Sprossende Teutsche Palmbaum*. Nürnberg 1688. 388. l.) tagja a *Fruchtbringende Gesellschaft*-nak, de osztrák izoláltságánál fogva, népies mintáinak, Fischartnak és Moscherosch vízióinak a hatása alatt legalább prózájában s közelébe sem jut a nürnbergiek nyelvi túlzásainak, főleg a jelző-kultusz raffinált túlhajtásának s ezzel közvetetlen előzője a temperamentumosabb A. a Sta Clarának és Stranitzky *Ollapotridájának* (1722). A divat mindenható befolyása alól persze ő sem vonhatja ki magát teljesen. A *Zesen Rosemundjában* (1645), kulmináló s Moscheroschtól *Gesichte*, I. 474, II. 151.), Logautól (*Sämtliche Sinngedichte*, herausg. von Gust. Eitner, 1872, Nr. 1747) s a trufatárok szerkesztőitől (I. pl. *Studenten-Confect*, 1667, I. Nr. 89). pelengerre állított czikornyás és kényeskedő stílus elemei közül nála is megtaláljuk a szóhalmozásokat, merész képeket, szójátékokat, a bonyolult összetételeket, körülírásokat s az adatok páthosztát. A mi Schediusnál még csak halvány nyom, az Abele műveiben már tudatosan kifejlesztve jelenik meg. Lauterbeck egyszerű, színtelen vagy megmerevedett jelzői helyére rendszerint a korai gáláns stílus keresett, de jellemző *«építhetere»*-ja, a *«schmückendes Beiwort»* lép. Nehány példa rávilágít Abel-eljárására: Lauterbeck, mit *dieser* vermanung ∞ Abele, mit *angeheffter* Vermanung; L., mit *guten* worten ∞ A., den *Gall-süssen* Worten; L.,

Obwol mit *dieser worten* | der thewre Man höchlich bewegt ∞ A., Wiewol nun über diese *Hertz-durchdringende* Zeitung | der theure Mann gleichsam erstaunet ; L., das *blutige* Schwert ∞ A., das *Blut-trieffende* Schwert ; L., mishandlung ∞ A. *unwiderspRechliche* Misshandlung stb. Az egyszerű szót kiszorítja a hatásosabb összetétel. Néhány képe és hasonlata olyan, mintha egyenesen Harsdörffer, Birken vagy Zesen prózájából került volna át (pl. dieses löbliche Weib... ist wider alles widrige Beginnen | so wol am Leib : also der Seel | unbeweglich geblieben | gleich einer Perlenmutter | welche ihren Glantz und Liecht | mitten in dem trüben Saltz-Wasser | beharrlich erhält). A Lauterbeckert javító vagy kiegészítő részletek különben sem ritkák s teljesén Abele műve a legterjedelmesebb betoldás, Bánk bán vádoló és védő *Denunciatioja*, a jogi és jezsuita-stiluselemek összeforrasztásának ez a hatásos példája.

Abele kis elbeszélésének értéke tisztán formai, erről pedig csak teljes egészében való közlése adhat világos képet (Pars II. Casus XXVII. 483—492)

Banbanus, des Königs Andreae, in Ungarn Stadthalter | klagt sich | (um dass er die Königin | so zu seiner Gemahlin | durch deren Bruder Nohtzüchtigung geholfen | erstochen) selbst an.

Als Andreas, König in Ungarn | mit vielen Fürsten und Herren | in Syrien, wider die Ungläubige ziehen wolte | hat er hievor | und ehe dann er sich dieser weiten Reiss unterfangen | einen Edlen und aufrichtigen Herrn | Banbanus genannt | über das gantze Königreich zu einem Stadthalter gesetzt | ihm den Hoff | samt dessen Angelegenheit | und darzu die Königin | Gertrud genannt | mit ihren Kindern | in seinem Schutz und Schirm befohlen | mit angeheffter Vermahnung | dass er dem Königreich | mit aller Gerechtigkeit vorstehen : und in seiner Abwesenheit | niemand | einige Schmach oder Gewalt | zufügen lassen solte. Dieser Königliche Stadthalter hat solchen löblichen Befehl | mit Ritterlichem Gemüht an : und aufgenommen | des zugesetzten Erbietens | deme allein treuen und unversauten Vollzug zuleisten.

Das neidige Glück aber | ist diesem frommen Mann | in seinem beständig : gefasten Vorsatz | entgegengestanden | ihm hierin nicht allein verhindert | sondern auch in äusserstes Hertenleid gestürzt | in dem bald hernach die Königin | ihr Bruder | aus Teutschland heimgesucht | sie wegen ihres abgereisten Herrns | zu trösten | und zu Vertreibung aller etwa traurig einschleichenden Gedancken | bey ihr etliche Wochen zu verharren.

Nun hat aber bemeldten Stadthalters Gemahl | Tag und Nacht | um : und bey der Königin | seyn müssen | in welche sich der Königin Bruder | wegen ihrer schönen und hochberühmten Gestalt | dermassen verliebet | dass er ihrent halber in Kranckheit gefallen | als nun die Königin | ihres Bruders entbrannte | doch unziemliche Lieb | wahrgenommen | hat sie ein verwegnes Mitleiden | auf ihn geworfen | und Mittel und Weg getrachtet | wie sie die unschuldige Stadthalterin zum Fall bringen : und das mit dem Bruder | sein unzünftiges Vorhaben befördern könnte | zu welchem Ende sie bemeldte Stadthalterin | zu ihrem Brudern | zum öfftern ins Gespräch geführt | zu ihrer Tafel gewürdiget | vermittels bissweiliger Entweichung | beide Personen allein gelassen | damit sie sich mit einander bereden : und | zu Vollführung dieser Unthat | gleichförmigen Willen fassen kundten.

Es hat aber dieses löbliche Weib | alle Versuchung verachtet | ihre eingewurtzte Tugend | der bisshero | gegen ihrem Herrn | unbefleckt getragenen Erbarkeit | den Gall-süssen Worten vorgezogen | und ist wider alles widrige Beginnen | so wie am Leib | als der Seel | unbeweglich geblieben | gleich einer Perlenmutter | welche ihren Glantz und Liecht | mitten in dem trüben Saltz-Wasser beharrlich erhält.

- Aber was kan nicht der kupplerische Eingriff ? so unsern schwachen Maden-

sack | auch wider willen | der daselbst eingesperrten Seel | dennoch zu zeiten
überwältigen kan. Die Königin schickte auf eine Zeit hernach | die Stadthalte-
rin | in ein absonderliches | und abseits stehendes Zimmer | dieses oder jenes |
abzuholen : daselbst springt alssdann ihr Bruder versteckt | herfür | wirfft
die Stadthalterin zu Boden | und bringt sie mit Gewalt um ihre Zucht und Ehre.

Diesen schmerzlichen Unfall | kan die Bedrangte nicht verschweigen |
sondern gehet anheims | sucht ihren Ehe-herrn | so ihr alsobalden entgegen
gangen | in willens selbe seinem Gebrauch nach | zu empfangen | und mit einem
Kuss zu verehren.

Worauf sie : O ich unselige und verfluchte Creatur! was wölt ihr mich
umfassen? ich bin nicht mehr euer ehrliche und ehliche Gemahlin | sondern
eine stinckende und unreine H... | so euch und euer Beth geschändet hat |
die Königin | dero ihr mich anvertrauet | hat mich auf die Fleischbanck ge-
führt | und mich als eine Kupplerin (aber ach leider | wider allen meinen dar-
wider streitenden und schreienden Willen) ihrem Bruder zu schänden übergeben :
die Unthat ist auch vollbracht | was ist übrig | als dass ihr mich anjetzo mit
euren Händen hinrichtet | und darmit den euch | und curm gantzen Adelichen
Geschlecht zugefügten Schandfleck | abwaschet? Was verharret ihr? Ach | eylet
mit der wolverdienten Straff! damit ich | in meiner überschwemten Ungedult
nicht verzweifle | noch selbst Mörderin meines treulosen Leibs | und der armen
Seelen werde.

Wiewol nun | über diese Hertzdurchdringende Zeitung | der theure Mann
gleichsam erstaunet | und höchstens bewegt worden | hat er doch | so viel mög-
lich | den innerlichen Schmetzen verhelet | und sein weinendes und heulendes
Weib | so mit gebognen Knyen | inständig um den Tod geseufftzt | mit beeden
Armen aufhebt | selbe gehertzt | getröst | und um ihrer Ehelichen Treu und
Lieb willen gebeten | weil dieser Unfall nicht mit ihrem Willen und Schuld
sondern frembden Muhtwillen und Gewalt sich ereignet | dass sie diese beede
insgemein entstandene Schmach und Schand | mit gedultigen Stillschweigen
verhelen sollte | hingegen seye er aus billicher Rachgierigkeit gewillet | dieses
Verbrechen | mit einem grimmigen Exempel | zu gelegner Zeit auszuleschen.

Da nun das armseelige Weib darmit beruhiget | hat er seinen verdeckten
Zorn länger nicht zämen können | ist also | so bald der Königin Bruder wiederum
nach Hauss aufgebrochē | hernach mit etlichen seinen Geferten | zu der Königin
in ihr Gemach | unbegrüst gegangen | derselben die grosse Unthat | mit ver-
bittertem Gemüht vorgehalten | und darüber sie mit seinem Schwerdt durch-
stoichen | das Blut trieffende Schwerdt aus ihrem Leib wiederum herausgezogen |
und darbey den umstehenden Personen | die Ursach solcher Entleibung ent-
deckt | und als sich darüber eine Empörung bezeigt | sodann anerbotten | selb-
sten Morgen | mit etlichen Land-Herren zum König | so sich damahlen zu Constan-
tinopel befunden | abzureisen : sich daselbst auf Gnad und Ungnad | persönlich
zu unterwerffen | und darüber das gerechte Urtheil zuerwarten | massen er
dann solche ab : und hinweg Reiss | unverzüglich vollbracht | und dem König
unter die Augen | mit unerschrocknen Geberden | getreten | den er nachfol-
gender massen an : und zugeredet.

Eigne Denunciatio.

Euer Königliche Majestät | haben mir die Verwaltung | des hinterlass-
nen Königreichs | und was noch mehr ist | auch dero eigne Gemahlin | anver-
traut | das erste werden Ihre Majestät | nach glückseeliger Anheimkunft | dem
benügigen Wunsch nach | in aufrichtiger Blühe : das andere aber | unter den
Lebendigen nicht mehr finden. Was erstummen Ihr Majestät? Ich selbst hab
die Königin umgebracht | mein eignes an der Seiten hangendes Schwerdt | mit
ihrem gottlosen Blut besudlet | und darmit das grosse | mir und meinem aller-
höchsten Schatz auf Erden | nemlich | meinem treuen Weib zugefügte Unrecht
abgewaschen | was entfärbt ihr euch? Ach gebet dem aus euren Augen herfür

blitzenden Grimm und Zorn nit statt | damit derselbe mich unerhörten überwältige | die Jungfräuliche Unschuld | ist zwar mit innerlicher Schamhaftigkeit bekleidet | suchet doch keinen Abtritt | sondern viel mehr den offenen Kampfplatz | allda das feindliche Beginnen zu überwinden | das unerschrockne Gemüht ist ein Laggey | meines reinen Gewissens | so euch selbst in dieser eignen Sach | zum Urtheilsprecher erwöhlet | wol wissend | weil anhero die blinde Gerechtigkeit | bey euch die Oberhand erhalten | ihr werdet die anfallenden Begierden nicht ansehen | sondern vielmehr | meinem durchdringenden Schmerzten | Platz und Raum | gnädigst ertheilen.

Was schweiget ihr? Ach | ich hab in meiner Entschuldigung geirret | in dem ich die hingerichtete eine Königin nenne | da doch selbe eine schnöde Kuppplerin gewest | so mein hertzlichstes Weib | welche ich ihr zu einer Dienerin anvertraut | ihrem muhtwilligen Bruder zu schänden | sich aber hiedurch | meiner billichen Rachgierigkeit | untergeben hat.

Was hab ich anders thun können? Dann selbe dem Tod | als ein Brand-Opfer der Sünd | aufzuopfern? welche die Annehmlichkeit meines Fleysches und Bluts | samt aller Freud auf einmahl getödtet hat | in deme doch glücklich | dass sie nur den Verlust ihres Lebens | hingegen aber mein bedrangtes Weib | den Verlust ihrer Ehre | leiden muss: das erste | hat allbereit der Tod verschmertzet | das andere wird noch in lebendigen Gedancken der Menschen gemartert | die Schuld ist allbereit | durch Hinscheiden der Thäterin bezahlt | und aufgehebt | wir beede aber müssen in der Unschuld | noch ferners zergliedert: und mit Fingerzeig aussgehönet werden.

Ich erwarte das Urtheil | und zwar von Niemand anderm | als eben von Euer Königlichen Majestät | befinden sie | indem ich mich der unerträglichen Schmach und Schand errettet | dass ich hie durch gesündigt hab | so können Sie mich | eben mit diesem meinen Schwert | unverwandten Fusses | wieder umbringen | befinden sie aber das widrige | so erfordert die aufrichtige Gerechtigkeit | worauf ich mich verlasse | mit beyseitsstellung euers etwa darwider streitenden Wahns und Willens | mich loss und ledig zu sprechen.

Dieses alles hat der König | mit standhaftem und tapfferem Gemüht aussgehört | und wie wol der inwendig angeklopfte Widerwill um allsobaldige Straff und Rach angerufen | so hat jedoch die Langsamkeit | als unpartheyische Nachforscherin | der wahren Bewandnuss | den Platz eingenommen | und den König zu nachfolgendem Verlass beweget.

Das Bancbanus widerum zuruck: und zu seiner vorigen Verwaltung kehren: und wann Ihre Königliche Majestät | nach vollbrachter Verrichtung | auch dahin gelangen | daselbst in dieser schwärmühtigen Sach | dess fernern Rechts oder Gerichts-Tags gewärtig seyn.

Worüber Bancbanus nacher Hauss: der König | mit seinem Volck | allererst in Asiam gezogen | als er aber diesen Zug geendet | und widerum mit Frolocken seiner Landhern und Unterthanen | im Ungarland ankommen | hat ihne | als er in sein Königliches Gemach getritten | der Königin Tod hart angefochten | er ist aber auf seiner Standfästigkeit verharret | und hat gleich den andern Tag hernach | Bancbanum zu Recht erfordert | und wie er durch wahren Bericht | seiner Gemahlin angezeigte Schuld | und unwidersprechliche Miss-handlung verstanden | durch End-Urtheil erkennt | und hiedurch zu erkennen geben | wie hoch das kostbare Kleinod | der Weiblichen Ehre und Reinigkeit | zu verehren und zu verwahren seye.

Es habe Bancbanus recht und billich gehandelt | und dahero ledig und loss gezehlet werde (a).¹⁾

¹⁾ Az elbeszéléshez Abele a következő elmélkedést fűgeszti: Dieser Casus ist meines erachtens auch *Seltzam* | indem die hohe Königin | in Abwesenheit ihres Herrn | dass kupplerische Handwerck (darinnen sich doch nur meistens | das gemeine Lump: und alte Huren-Gesindlein | herum tumlet) erlernet | und hiedurch Ursach und Anlass | zur Eröffnung eines noch *seltzamern*

Es zieht zwar der billich gefallne Zorn nach sich | eine äusserliche
Entschuldigung | wann aber derselbe durch langwüriges zu : und nachsehen |
gedämpft wird | so entsteht hierauss ein schädliches Feuer der Rachgierig-
keit | so wider die Bestrafung | keinen freien Pass-Brieff auflegen kan.

Immodica quidem ira gignit insaniam (b) et hominem a mente et rationis
usu alienat (c) secundum illud

Nunc face supposita fervercit sanguis et ira.
Scintillant oculi dicisq; facisq; quod ipse
Non sani esse hominis non sanus juret Orestes (d).

eo quod difficillimum sit justum animi dolorem temperare. (c). (a) Lauterbeck
lib. 5. Cap. I. (b) Luc. d. Pena in L. omnes C. de decur. lib. (c) L. adulter §. Impe-
rator ff. de adult. (d) Pers. Satyr. 3. (d) L. quod colore ff. de R. I.

Doch ist dieses alles in continenti, und wo noch das Eisen warm | zu-
verstehen | quando nimirum.

Quaelibet iratis ipse dat arma, dolos.

Quo casu abesse dolus et voluntas nocendi praesumitur, nempe propter
nimiam iracundiam, quae veluti furor ad arma, ad arma conclamitat.

Zu dem hat Bancbano nicht geziemet | diejenige | so seiner Beschützung
mit gutem Trauen und Glauben anvertraut werden | an Leib | Leben | und
zugleich der Seelen zu beleidigen | und hiedurch den abwesenden König | in
seine eigne Hertz | Cron | und Scepter zugreifen | sondern viel mehr | bey dem
allbereit | durch die Zeit gemässigtem Zorn | die Klag entweder biss zu dessen
Ankunft aufzuschieben | oder wenigst durch Schreiben anhängig zu machen |
und daherom dem König unverwehrt were gewest | gegen seinem Diener und
Todschläger | die Strenge | des schnurgraden Gesetzes | zu gebrauchen...

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

(Folyt. köv.) 55 >

HAZAI IRODALOM.

John Morley: Tanulmányok. Fordította Tarnai János. Budapest,
a M. Tud. Akadémia kiadása, 1916. 8-r., VIII + 320 lap. Ára 6 K.

Morleynak jó híre van az angol essay-írók közt; Voltaire-ről,
Rousseauról és az encyklopædistákról írt dolgozatait — a magok
idejében, jó 40 évvel ezelőtt — a legjobb e nemű dolgozatok közé
számította a kritika. Bizonyára e jó híre indította arra a fordítót és
a M. Tud. Akadémia könyvkiadó-vállalatának bizottságát, hogy őt
nehány tanulmánya révén a magyar olvasóközönségnek bemutassa.
A fordító előszava, talán hogy kiengesztelje az angol író és politikus
iránt a mai háborús időkben esetleg föltámadható idegenkedést, elő-
nyére írja, hogy «a Németország ellen indított mostani háború meg-

Gerichtlichen Ausspruchs gegeben | in dem Bancbanus gänzlichen loss und
müssig gesprochen worden | da er doch wegen seiner allererst ex intervallo,
und mit wolgedachtem Muht begangner Ubertretung (allwo keine Beschützung
mehr | sondern Verletzung | kein *Leid* | sondern *Beleidigung* | vermuetet wird)
wenigst eine gute extraordinari Straff verdienet hat.

indultakor lemondott miniszteri állásáról, mert «nagy bámulója a német léleknek és tudománynak».

A fordító öt tanulmányt választott ki Morley «Critical Miscellany» cz. essay-gyűjteményéből és foglalt a föntírt kötetben össze. Mikor jelent meg maga a gyűjtemény s mikor az egyes tanulmányok, nem mondja meg, csak sejtünk lehet, hogy a legtöbb a múlt század 70-es éveinek első feléből való, csupán az utolsó tanulmány későbbi eredetű, mert 1883-ban megjelent hirlapi cikkekre van benne utalás. A fordító három irányúnak tartja Morley írói és közéleti tevékenységét: kritikás, hirlapíró és államférfi; talán e tanulmányok kiválasztásánál is az a szempont vezette, hogy lehetőleg minden oldalról, minden minőségében bemutassa hősét; ezért történt, hogy az etikus, vallásbölcselelő, történetíró és történetbölcselelő mellett az angol politikust és közjogászt is szóhoz akarja juttatni. Ide sorolható az ötödik tanulmány: *Anglia terjeszkedése*, a mely Angliának a gyarmatoszágokkal való viszonyát tárgyalja; — ez tisztán angol politikai cikk, a mely a magyar olvasót még a mai háborús viszonyok közt is alig érdekelheti.

A többi négy dolgozat: *Carlyle, Robespierre, Macaulay és J. de Maistre* irodalmi, történelmi, kritikai essay, a melyek vagy az illető írók összes műveinek kiadásához, vagy azok legújabb életrajzához csatlakoznak. Legterjedelmesebb közülök a második (Robespierre), a mely részben életrajz, részben pszichológiai analysis, de hibája, hogy átolvasása után nem látja tisztán az olvasó: miben rejlett Robespierre hatalomra-jutásának titka, s miért áll ő oly rossz hírben az emberiség emlékezete előtt? Morley mind a két dolgot kissé soványan okolja meg. Macaulay nagy népszerűségének, nagy hatásának alapját jól feltűnteti, ellenben Carlyle iránt mintha kissé elfogult vagy túlszigorú lenne; mi többre becsüljük Carlylenál a hősök kultuszát, mint szerzőnk, a ki abban csak a tömegek kevésbecsülését látja; ha a nietzschei «Übermensch»-nek erkölcsileg nincs is jogosultsága, a hősök tisztelete soha az emberi szívből nem lesz kiirtható. A de Maistre-ről szóló tanulmányban mint liberális és protestáns politikus az ultramontán valláspolitikai alaptételeit ismerteti s azoknak a mai kor gondolkodásával való összeférhetlenségét mutatja ki. E három utóbbi tanulmánya elég érdekes és értékes, ellenben a két előbbi bátran mellőzhető lett volna; de ez utóbbiak is csak alig emelkednek fölül a középszerűség színvonalán és semmi esetre sem érik utól Carlyle nemes erkölcsi magasságát, — bennök kevésbé a próféta, mint a moralizáló publicista nyilatkozik meg.

A fordítás nyelve, bár egészben véve sima és gördülékeny, itt-ott — a szerző vagy fordító hibájából-e: nem tudom — kissé nehézkes és homályos. A megértést nehezítik egyes avult kifejezések is, mint sérelmez (talán: megsért), közület; továbbá az ilyen kifejezések: én *bensőn* meg vagyok győződve, minél *természetiebb* valamely szerzőmód; aztán a sok erőszakolt idegen kifejezés: pathologice, physicisták, utilitárius, reformer, prózaikus, atrocitas, retrograd, émigré stb. A fordító helyesírása a legnagyobb mértékben következetlen; előfordul nála: savoyardi vicarius és Savoyai Vicarius, Emil és Émile, aristocratia és demokratia; kórus, pátriárka, szatír, refektorium, katekizmus, zsurnalizmus — és canon, iconoclasta, calvinis-

mus, clericalis stb. A relativ névmást gyakran használja jelzői névmás gyanánt. Morleynek az az állítása, hogy soha nem fogjuk megtudni Rousseau halálának körülményeit (169 l.), talán megállhatott ezelőtt 43 évvel, de ma túlhaladott dolog s pl. Lacassagne lyoni orvostanár szinte teljes bizonyossággal állítja, hogy Rousseau természetes halállal halt meg és halálát urémia okozta, a mihez egy véletlen elesés járult.

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Jesajás. Fordította *Hornyánszky Aladár* theol. tanár Pozsonyban. I. füzet. 1—12. fejezet. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása, 1916. 8°-r, 37 old. Ára 1 kor.

Ézsaiás, ki az időszámításunk előtti VIII. században élt a jeruzsálemi udvarnál. a legkiválóbb próféták közé tartozik és már az ókor is ilyennek tartotta. Műve vallásos tartalmától eltekintve a világirodalom legszebb alkotásai közé tartozik, noha csekély terjedelmű (kerekén 3 iv), mint általában a régi héber könyvek. A próféta gazdag eszmékben — az örök béke eszméje is az övé — és ezeket szépen hangzó, tündöklő szavakba öltözteti. Szerencsés gondolat volt tehát Hornyánszkytól, hogy ezeket a beszédeket a mai irodalmi nyelvre való átültetés által a művelt közönség azon része számára is izlésessé tegye, a mely nem keres ezekben pusztán vallásos épülést. Nagyjában a Kautzsch-féle német fordítás elveit követi, a mennyiben közérthetőségre törekszik és az irodalomtörténeti és szövegkritikának is tért enged. H. a szélső kritikusok közé tartozván, e tér meglehetősen nagy. A fordítás a kitűzött célokat eléri, világos és magyáros. A költői részletek versbe vannak szedve, de nem az értelem rovására.

Az első füzet Ézsaiás könyvének csak mintegy harmadrészt tartalmazza a szövegkritikai jegyzetek nélkül, melyeknek nyomása a jelen viszonyok közt technikai nehézségeket okozott. Részletes megjegyzéseinket, melyek különben csekély számra terjednek, ugyanezen okból későbbi alkalomra tartjuk fenn (7, 24 vége hibás constructio), a mikor majd az egész mű meglesz. Reméljük, hogy nemsokára. Hornyánszky sikerült munkájával, különösen, ha több bibliai iratra fog kiterjedni, irodalmunk egyik hézagát fogja kitölteni, a miért az érdekelt körök köszönettel tartoznak neki. A német «Jesajás» helyett vagy a héber «Jesaja» vagy a bevett magyar «Ézsaiás» teendő.

(Budapest.)

BLAU LAJOS.

Pekár Károly: Magyar Kultura. Sajtó alá rendezte és az életrajzot írta Morvay Győző. Budapest, May János könyvnyomdája, 1917. 8-r., CXXIII + 351 l. Ára 12 kor.

Pekár Károly emlékét egy compendiumszerűen összeállított és két töredékben maradt munka tartja fenn az aesthetikai tudomány történetében: a testvéri és rokon szeretet most még egy, ugyancsak végső simítás nélkül való könyvét adja át az olvasóközönségnek: a *Magyar Kulturát*. Eszmék, ajánlatok, magyarázatok és elmélkedések teszik e posthumus könyv tartalmát; a nagyközönséghez szólnak,

és így a népszerűsítő tudományos munkák módszerével és mértékével adják annak a lelkes magyar agynak a reflexióit, melynek az emlékét fölidézni hivatják. Pekár Károly írását meleghangú életrajz előzi meg; annak, a ki itt olvassa először írónk eszmévilágát, nélkülözhetetlen. Azt a lelkesedést, a melylyel a magyar faj kulturális kifejlesztésének eszközeit latolgatja, jövőjét jósolgatja és akadályait elemzi, azt a komolyságot, a mivel a kulturális érdek követelő erejének engedve, a kultura ethikai alapját fejtegeti, és azt az evolutionalizmusra és biológiai sociológiára támaszkodó természettudományi készséget Pekár Károlynak életpályája magyarázza meg. Morvay Győző a családi archivumnak rendkívül sok érdekes kincsével eleveníti meg ezt a pályát: a magánleveleknek, naplónak és jegyzeteknek megszámlálhatatlan adatát figyelmesen és ügyesen értékesíti; az apa és anya lelkének finom rajzú képe alakul ki a naplók és levelek elszórt töredékeiből, különösen az apáé, ki teljesen fiának lelki kiművelésére szenteli magát s egyben oktatójuk, tanácsadójuk és legmegértőbb barátjuk. Tőle örökli és tanulja az æsthetikus Pekár az általános érdeklődést a tudományok iránt, a költészethez való hajlamot, a magyar faj tulajdonságának a megbecsülését, a munkakedvet, de az érzékenységet is. A fejlődő tudós munkásságának lépcsői közé a tanári fizetés szűkösségének szomorú lehangolásai furakodnak. A fiatal tanár, a kinek pályája elé minden ismerőse, tanárai leginkább, nagy várakozással néznek, koplalás és nyomorgás czímén kénytelen a minisztériumtól segélyt koldúlni, hogy æsthetikai megfigyelésének francia kritikájára módja legyen felelni. Az életrajznak ezek a lapjai, telve idézett részletekkel Pekár leveleiből, nagy szomorúság és megdöbbenés nélkül nem olvashatók; és ugyancsak lehangoló a betegségnek, a felreértésnek a története is. Morvay Pekár költői termékeinek is szentel néhány lapot: inkább a hangulatának szemléltetése, mint verselő tehetségének értékelése kedvéért; tudományos munkásságának is helyes megítélésére és bemutatására törekszik. A *Philosophia történetének* méltatása sikerült ezek közül a legjobban, de a többinél is érezzük, hogy a kritika egyoldalú, ha csupán a nyomtatott íveire terjed Pekár könyveinek: a gondolatok tovább forrtak benne. Kár, hogy ennek a forrongásnak a tükördarabjait csak cím szerint sorolja fel, a kiegészítésekből csak a címeket adja. Az érdekes pálya bemutatása után teljes bibliographiát is ad, — a nyomda azonban néha a megjelenés helyét hagyta el, néhol pedig a címet vagy évszámot változtatta meg mulatságosan.

Maga Pekár könyve, a *Magyar Kultura*, a végső simítás hiányának minden következménye ellenére olyan derék munka, hogy csak sajnálhatjuk árának túlságos drágára kiszabását, hogy így bizonyára sokkal nehezebben terjed el, mint megérdemelné. Oly nemes felfogás tükröződik benne, hogy ott szeretnők látni a magyar társadalom minden gondolkodó tagja kezében. A magyar faj kulturális feladatának, fejlődése irányának és feltételeinek, az ellene felhangzó «modern tudományú» gáncsok letiprásának ilyen bátor és lelkes írója mai sociológiai irodalmunkban alig akad. Haszna a könyvnek akkor lenne, ha ezt a nemes ékesenszólást mentől többen hallanák. Fölhasználja a kultura fejlődésének egész világirodalmi fejtegetését: a Spenceren épülő evolutionarius bölcsélet tanaihoz ragaszkodik és — a

mi æsthetikájának is hibája — kissé túlságosan aprólékos figyelemmel merül el a sociologia biológiai kérdéseibe. Az a meggyőződése, hogy csak faji kulturának van létjogosultsága, de ez a faji kultúra, a melyet a természeti környezet tesz sajátossá, használja fel a világkultúra tanításait. Érdekes lapjai azok, a melyeken a magyar kultúra klasszikus alapjáról szól és a hol a magyar középiskola kulturális föladatait elemzi. A kulturális fejlődés kapcsán sok mindenről megemlékezik és értekezik: a nők egyenjogúsításától az alkohol káráig, a sok érintkező témarész miatt sokszor kénytelen egy dolgot ismételni, egy-egy tételt — mint a vallás és hazaszeretet biológiáját — különöszeretettel hoz újra meg újra szóba, néha már meghaladott dolgok is élénk kerülnek, vagy olyant óhajt, a mi már megvalósult, máskor indítványa út el meggyőződésünktől — mint a tátraalji egyetem — néhol az egymást követő fejezetek némi ellentétet éreztetnek, de mindig érdekes és tanulságos. Az írókat, a kiknek felfogását tol-mácsolja, ügyesen és tanulságosan szólatatja meg: néhány szóval és egy-két idézettel a legbonyolultabb felfogásnak is élénk tudja vetni általános képét. És még ott is, a hol indítványa ma már tárgyaltan az érdekes adatoknak, jellemző bemutatásoknak és szellemes ötleteknek egész sorával kárpótolja az olvasóját, mint az említett egyetemi kérdésnél. Vajha népszerűvé válnának e posthumus népszerűsítő munkának a gondolatai.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből. A szerzet

700 éves jubileuma alkalmából méltóságos és főtisztelendő dr. Fischer-Colbrie Ágost kassai megyéspüspök úr előszavával kiadta dr. Horváth Sándor Szent Domonkos-rendi tanár. Budapest, Stephaneum, 1916 8-r., 424 l.

Rendjük 700 éves jubileumát a magyar domonkosok díszes emlékkönyvvel örökítették meg. A mű célja elsősorban népszerűsítő, a rend szélesebb terjesztése érdekében akar propagandát indítani a művelt magyar katolikus közönség körében. Így a tudományos szempont csak másodsorban érvényesül, a nélkül azonban, hogy nagyon háttérbe szorulna. A mint a kiadó megmagyarázza, «inkább csak a tudományos apparátus külső alkalmazása hiányzik.» Így pl. Pfeiffer Miklós nagyértékű dolgozata, *A domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története*, «500-nál több forrás idézése és jegyzete» csak e cikk különlenyomatában kerül napfényre.

Bennünket közelebről csak *Vargha Domján* értekezése érdekkel: *A Szent Domonkos-rend és a magyar kódexirodalom*. Ez is inkább népszerűsítő és ünneplő cikk, «a méltó elismerés babérágát nyújtja a kódexirodalom tanulmányozói nevében a jubiláló magyar Domonkos-rendnek.» Így bár a tudományos apparátust szintén mellőzi, azért nem kevésbé értékes, mert Domonkos-eredetű kódexeink irodalmának az eddigi szétszórt kutatásokból és adatokból összefoglaló és könnyen áttekinthető képét adja. Elsősorban megállapítja, hogy a Domonkos-irodalom két sajátos iránya, a tudományos és mystikus közül csak az utóbbi hatott irodalmunkra (a mint ezt régebben maga a szerző kimutatta: a Nagyszombati-kódex Seuse-

fordításai), míg a tudományos irány nem hagyott nyomot. S ezt természetesnek is találjuk, hiszen e korban még nemzeti nyelven írott tudományról máshol sincs igen szó. Ellenben érdemes lett volna e helyütt bővebben szólni a rend magyareredetű középkori tudósairól (Magister Paulus, Herbord stb.), valamint a prédikációs irodalom értékesebb termékeiről. Igaz ugyan, hogy ez nem tartozik szorosabban a magyar kódexirodalom körébe, de éppen ezzel azt tanúsítja, hogy helytelen volt csupán a magyar nyelvű irodalom szűkebb körére szorítkozni egy olyan korban, mikor a latin irodalomnak a nemzeti mellett még igen fontos és jelentős szerepe van. A továbbiakban röviden ismertetni Vargha a domonkos eredetű kódexeket és azok másolóit. Külön fejezetet szentel a Domonkos-legendának, melynek nemcsak a forrásait és egyes példáit részletezi, hanem tartalma szerint is behatóan fejtegeti, aesthetikai és ethikai szempontokból méltatja, néha a valóságos elragadtatás hangján. Csak az a baj, hogy a két szempontot nem választja el eléggé egymástól s ennek eredménye néhány különös stílusbeli synkretismus. A tetőpontot kétségtelenül ez a mondat éri el: «ezért a királyleány tetvei is csak a szent örömnök forrásaivá lőnek». Végül megállapítja a Domonkos-rendű kódexek szövegkapcsolatait többi kódexeinkkel (fontosabb lett volna a puszta kapcsolatok felsorolásánál a hatások kimutatása) s megjelöli azokat a főbb Domonkos-rendi írókat, a kik a magyar kódexirodalomra nagyobb hatással voltak.

A gazdag tartalmú és sok értékes reproductióval ékes műből ki kell még emelnünk Horváth Sándor értekezését: *Boldog Nagy Albert és Aquinói Szent Tamás* és Böle Kornél cikkét: *Adatok a Domonkos-rend liturgiájához és a gyulafehérvári Batlhány-könyvtár idevágó kézírataihoz*. Szalai János: *A magyar Domonkosok nagy-magyarországi missziói* című rövid cikkében Julián barát utazásairól szól. A többi tanulmány általános érdekű, Szent Domonkos életrajzától kezdve a rend szervezetének, történetének, intézményeinek, elterjedésének minden jelentősebb mozzanatára kiterjeszkedik.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Wilhelm Braune: Reim und Vers. Eine wortgeschichtliche Untersuchung. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philos.-histor. Klasse. Jahrg. 1916. Abhandl. 11.). Heidelberg, Winter 1916. 41 l. 1.50 M.

Braune e dolgozatában, mely nemcsak nyelvészeti szempontból, hanem irodalmi vonatkozásainál fogva is figyelmet érdemel, a német *reim* és *vers* szavak eredetét és jelentésfejlődését tárgyalja. Mindenekelőtt a XII. század vége felé feltűnedező *rím* alaknak jelentését igyekszik teljes szabatosan megállapítani. A régebbi felfogás ez alaknak egyszerűen a mai ném. *reim* — tehát a magy. *rím* —

jelentését tulajdonította. E helytelen eljárással szemben Zarncke (*Mhd. Wörterb.* II. 1:703) helyes értelmezést állapított meg, de Lexer szótárában ismét visszaesést találunk: az ő értelmezése „reim, reimzeile, reimpaar“ (II. 437) nemcsak azért helytelen, mivel a jelentések egymásutánja merőben ellenkezik a történeti fejlődés rendjével, hanem főleg azért, mivel a középkorban a *rîm* szó sohasem jelenti a rîmet magában, hanem mindig a rîmmel ellátott verset, az egész verssort. Braune erre már 1882-ben utalt (egy a *Gött. Gel. Anz.* 14. évfolyamában megjelent ismertetésében), minthogy azonban a szónak helytelen értelmezése nyelvészeti, irodalomtörténeti és verstani munkákban ma is elég gyakori, szükségesnek vélte, hogy a kérdést szélesebb alapon újból tárgyalja.

Braune lépésről-lépésre haladva, az irodalmi emlékek fontosabb helyeit tüzetesebben megvizsgálva bebizonyítja, hogy a kfn. *rîm* jelentése „verssor“ (több. *rîme* „verspâr, versek, költemény“), nem pedig homöoteleuton, végrîm. Példái között irodalomtörténeti szempontból is fontos Rudolf von Ems *Alexander* cz. költeménye ama helyének értelmezése, mely Heinrich von Veldekéről szól:

von Veldeke der wise man,
der rehter rîme alrêrst began.

Az irodalomtörténetírók ezt úgy magyarázzák, hogy Rudolf v. Ems szerint Heinrich v. Veldeke volt az első, a ki helyes, tiszta rîmeket használt s ehhez aztán egyesek megjegyzik, hogy Rudolf valószínűleg nem ismerte a régebbi költőket, a kiknél már szintén szigorúbb rîmelést találunk. Ez az értelmezés már csak azért sem állhat meg, mivel Heinrich v. Veldeke verseiben, főleg felnémet átdolgozásukban — a milyenben maga Rudolf v. Ems is olvashatta — igen sok az épen nem tiszta rîm, — de meg a párhuzamos helyekből is kitűnik, hogy *rehte rîme* egyszerűen a. m. „jó versek“: Rudolf a mesternek nem csupán rîmhasználatát, nem is csupán formai jelességeit akarta magasztalni, hanem a tartalmiakat is s ekkép a szóbanlevő helyet úgy kell értelmeznünk, hogy „ő az első, a ki jó költeményeket írt“. Braune még egyéb példák alapján arra az eredményre jut, hogy a kfn. *rîm* szónak egyetlen egy esetben sincsen „végrîm“ jelentése. S nemcsak a középkorban, hanem még a XVI. században is „verssor“ az igazi értelme a *reim* szónak: ebben az értelemben használja pl. a szót a verselmélettel foglalkozó Puschmann (1571), míg a „rîm“-et a *bund* vagy *gebände* szóval fejezi ki.

A verssor fogalmának kifejezésére a *rîm* mellett, azaz már előtte — az ófn. korszakban — feltűnik a lat. *versus*nak megfelelő *vers* szó is, még pedig kezdettől fogva a latin alak akkor szokásos kétféle jelentésével: egyrészt a „versus metricus“, másrészt a bibliai vers, elsősorban a zoltárszövegek értelmében. Ez az utóbbi használat az egyházi nyelv szokásban gyökerezett: a szentírás költői helyeit, melyeket a parallelismus membrorum jellemzett s a melyeket alkalmilag énekeltek is, *versus*-nak nevezték. A biblia költői helyeinek a *vers* szóval való megjelölésén alapszik, de csak jóval későbbi időbe esik azután, hogy a nem költői részek egyes mondatait is verseknek mondják: ez a XVI. század közepétől kezdve történik, a mikor a szentírás fejezeit az egyes mondatok szerint felosztották és számokkal meg-

jelölték. Mindjárt itt jegyzem meg, hogy Braune dolgozatának egy későbbi helyén valószínűvé teszi, hogy ugyancsak a zsolnárs-*vers*-féle elnevezésből indult ki a *vers* szónak a strófa, versszak-féle használata is, mely az úfn.-ben nem ugyan az irodalmi nyelvben, hanem a köznyelvben igen elterjedt. (A versszak megjelölésére régebben és a népnyelvben ma is a *gesätz*, *gesetz* szót használják; a *strophe* csak Opitz óta terjedt el.) Braune azt hiszi, hogy elsősorban az egyházi énekek strófáit nevezték ily értelemben verseknek, mivel gyakran — főleg a reformátusoknál — ép zsolnárok szolgáltak erre a célra; később azután nemcsak egyházi, hanem világi énekek strófáit is verseknek mondták.

Visszatérve az egyes verssorok elnevezésére, erre a célra — a mondottak szerint — egyrészt a *rím*, másrészt a *vers* szó állott rendelkezésre. Érdekes már most, hogy a nyelvben egy ideig mily módon különül el e két szó használata: a *rím* a német versek megjelölésére szolgál, a *vers* a latin versekére. Ez a megkülönböztetés még a XVI. században is eleven; Fischart pl. *Gargantuájának* egy helyén azt mondja: «sie erinnerten sich etlicher schöner *versz* aus dem Vergilio», — de egy pár sorral tovább német versekről szólva: «machen neue Wissartische *reimen*» stb. A humanismus hatása alatt a *vers* szót a német vers megjelölésére is kezdi használni, így aztán a *reim* synonymumául fordul elő, pl. Puschmann Adámnál: «die art vnd eigenschafft der *Versen oder Reimen*» (1571.). Opitz felléptével — a francia *vers* hatása alatt is — a *vers* szó, verssor értelemben mindinkább kiszorítja a *reim* szót s ezzel az utóbbi mintegy szabaddá válik más fogalomnak, a homöoteleutonnak, a rímnek megjelölésére. Opitz poetikájában (1624) már ezt olvasuk: «Ein *reim* ist eine ybereinstimmung des lautes der syllaben und wörter zue ende zweyer oder mehrer *verse*» (7. fej.): látni való, hogy itt már mind a rím, mind a vers fogalmát a ma szokásos néven nevezi. E tekintetben azonban egy ideig még ingadozó a nyelvhasználat — Schottelius pl. a *reim* szót még régi jelentésében is használja («ein Reim oder Teutscher Vers») — s csak a XVIII. században állapodik meg a két szó jelentése véglegesen az Opitz-féle használatnak megfelelőleg. A *reim* szó eredetibb, verssor-féle jelentésének a mai nyelvhasználatban már csak egyes nyomai vannak: ilyen pl. a refrain-nek *kehrreim* neve (előfordul mellette *kehrvers* is), itt természetesen csak visszatérő sorról, nem pedig visszatérő rímről lehet szó; s a *reimbrechung* is tulajdonképp a m. «versbrechung». A *reim* szónak, vers-féle jelentése lappang benne akkor is, mikor azt mintegy lenézőleg, csekélyebb értékű versekről használják; így a *reimerei* nem csupán rímelést, hanem értéktelen verselményt jelent. Ide sorolnám a XVII. században előforduló *reimenmacher* szót is (*Zeitschr. f. d. Wortforschung* VI., 263. l.), a mely valószínűleg a lat. *versificator* mintájára készült s a hasonló *reimschmied* (v. ö. magy. *rímkovács*) kifejezést: e mellett a régibb németben ép úgy előfordul *versenschmied* (*Zeitschr. f. d. Wortf.* VI., 264. l.), mint a hogy a magyarban *rímfaragó* és *versfaragó* synonym kifejezések.

Hogy a *reim* szó a XVII. században a mai rím jelentést veszi fel, ebben Braune a jelentésszűkülésnek azt az ismeretes esetét látja, a mikor az egészet jelentő szót a rész megjelölésére használják

(rímes sor > rím). Joggal feltehető azonban, hogy ez a jelentésváltozás a németben francia hatás alatt keletkezett: a fr. *rime* eredetileg szintén 'vers'-et jelentett, a XVI. században ott is a 'végrím'-értelmet ölti magára, eredeti jelentésében pedig a *vers* szó pótolja. Hogy a németben beállott jelentésváltozás a francziától nem független, azt az a körülmény is megerősíti, hogy Opitz előbb idézett meghatározása nem egyéb, mint Ronsard ily definitiójának szó szerinti fordítása.

Braune dolgozata utolsó fejezetében a *reim* szó eredetének kérdését tárgyalja. Az ófn.-ben (szintúgy az agsz.-ban s némi jelentésváltozással az óizl.-ban is) volt egy *rīm* szó, mely 'numerus'-t jelentett s némelyek (pl. Graff) a most tárgyalt kfn. *rīm* 'vers' szót is ebből származtatták, sőt Dieztől kezdve a legújabb időkig sokan (pl. Meyer-Lübke is) ebből a germán alakból vezetik le az ófrancia *rime* szót is. Braune e felfogást nem tartja helyesnek már a jelentés eltérése miatt sem, de meg azért sem, mivel a 'numerus' jelentésű *rīm* szó a IX. század óta német területen egészen kihalt (teljesen kiszorította a *zala* 'Zahl' kifejezés) s így bajosan tehető fel, hogy az a kfn. *rīm* szó, mely a XII. században 'vers' jelentésben tűnik fel, utódja lenne annak a régen kihalt más jelentésű szónak. Ez az újabb *rīm* szó kétségkívül a francia nyelvből került a németbe, a francziában pedig nem egyéb, mint a lat. *rhythmus* (középlat. *ritmus*, *ricmus*) továbbfejlődése. Ennek a feltevésnek régóta sok híve volt: így nyilatkoztak Schmeller (*Bayr. Wörterb.* II. 94. l., a hol egy középlat. *rigmus*, *rigma* is idézve van; v. ö. magy. *rigmus*), Koberstein, Zarncke és mások. Ha az ófr. *rime*, prov. *rīm* szónak csakugyan a *rhythmus* az etymonja (a *tm* > *m* hangváltozás egészen törvényszerű), akkor a 'verssor'-féle jelentése is érthető: a középkori latin-ságban *rhythmus* a. m. 'versus rhythmicus', hangsúlyos vers, ellentétben az ókori költészet versus metricus-ával. A mikor azután a fr. *rime* szó a 'végrím' jelentést veszi fel, a latin nyelven írók ezt ugyancsak a *rhythmus* szóval fejezik ki; ebben az értelemben használják ezt latin írásokban Németországban is már a XVI. század második felében. Minthogy a ném. *rīm* szónak későbbi 'végrím'-féle jelentése szintén francia hatásból magyarázódik, e szó történetében két izben állapíthatunk meg francia befolyást: először a XII–XIII. században, a mikor maga a szó került onnan a németbe 'verssor' jelentéssel, másodszor a XVII–XVIII. században, a midőn ugyancsak francia hatás okozta e jelentésnek 'végrím' értelemben való megváltozását.

Braune alapos fejtegetései jóformán minden tekintetben tisztázzák ez eléggé bonyolult kérdéseket s vizsgálatainak eredményei teljesen elfogadhatók. E fejtegetések kapcsán az a kérdés vetődik fel, vajjon az itt tárgyalt két szónak magyar megfelelői, a *rīm* és *vers* szavaknak, a melyeknek német eredete kétségtelen, jelentésfejlődésében nem mutathatók-e ki a német nyelvbéli fejlődésnek megfelelő változások? A magy. *rīm* szó tőhangzóját tekintve régi jövevényszónak látszhatnék: Lumtzer és Melich is erre vonatkozó czikkükben a kfn. *rīm*-re utaltak (*Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter*, 1900. 222. l.). Azonban azóta tudjuk, hogy a *rīm* szó csak a nyelvújítás korában honosult meg a magyarban: Kazinczy 1807 előtt a *reim*

alakot is használta, 1810-ben a *ríma* alak fordul elő nála, később a *rím* válik általánossá; ebben — saját szavai szerint — «az *i* a francziából kölcsönöztetett» (Szily Kálmán, A magy. nyelvújítás szótára I. 275. l.). E szerint tehát a magyarban a szónak 'verssor'-féle értelme nem is tehető fel, itt az kezdettől fogva homöoteleutont jelentett (a mit régebben még Kazinczy is a *cadentia* szóval fejezett ki). Ennél jóval régebb jövevényszó a *vers*: a Nyelvtört. Szótár a codexekből is idéz erre vonatkozó adatokat (III. k. 1079. l.). A németből való átvételének idejét tisztán hangtani kritériumok alapján nem lehet pontosan megállapítani; a *rs > rš* hangváltozás bevalhatott a magyarban, de tudvalevőleg előfordul a németben is (a hol már a XIII. században végbement, v. ö. Aron dolgozatát PBBetr. XVII., 256. és 262. l.) más szavakban és ebben a szóban is a nyelvtérület legkülönbözőbb részeiben: Braune is megemlíti dolgozatában (26. l.) egy 1589-iki kölni munkát, melyben a szó *Versch* alakban fordul elő; azonkívül ismeretes, hogy hasonló alakok élnek bajor-osztrák területen (Bécsben is *fřas*, Zeitschr. f. hochd. Mundarten V. 133.), hazánkban a pozsonyi németiségben és a szepesi nyelvjárásban is (Lumtzer-Melich 261. l.). A mi a szó jelentését illeti, tudjuk, hogy ez a magyarban is többféle: az 1585. évi Calepinus-féle szótár magy. *vers*-sel értelmezi a lat. *versus* (1114.), *rhythmus* (924.), *carmen* (166.), *epos* (368.) és *musa* (682.) kifejezéseket, mai szótáraink pedig a magyar szónak 'Vers, Strophe, Abschnitt, Gedicht' jelentéseit sorolják fel. Mindenestre érdemes volna e jelentésváltozatoknak időszerint való megállapodását, a német változatokkal való egyezésüket vagy tőlük való eltéréseket és ama jelentésfejlődéstől függő vagy független voltukat pontosabban kimutatni. A németben pl., a mint láttuk, a *vers* szót sokáig csupán latin versekre való vonatkozással használják, az ily értelemben való használatnak nem mondanak ellent a legrégebb magyar példák sem: a Virginia-codexben Szt. Ferenczről mondják, hogy «zerze egi rwid verset» (16.), az Erdy-codex pedig Szt. Ágostont mondja «yo verss zerzew»-nek (519.); a magyarban azonban, úgy látszik, elég korai a szónak a nemzeti vers értelmében való használata is. Mindezeknek tüzetesebb megfigyelése és megállapítása azonban magyar nyelvészeinknek volna feladata; Braune mintaszerű módszerrel készült dolgozatát az ő figyelmükbe is ajánlom.

(Budapest.)

PETZ GEDEON.

Dacia preistorica de Nicolae Densuşianu cu o prefaţa de Dr. C. I. Istrati. Bucureşti 1913, 4.-rét. CXIX + 1152 lap. A szerző két arczképével.

A «Nagy Oláhország» e nevetségesen nagyszerű fejtegetésére nem a figyelmet akarom felhívni. Ellenkezőleg, óva inteni mindenkit, a ki valaha Daciát tanulmányozni óhajtja, ne higgyen a hatalmas kötet címlapjának; nem a történelem előtti Daciáról fog benne olvasni, hanem a «Romania Mare» eszméjéről.

Olvasóim szíves bocsánatát kell kérnem, hogy tudományos folyóiratban írok e kötetről. Én magam, a míg csak a címét ismerem, tudományt, értékes adatokat kerestem volna benne. Most, hogy leteszem a kezemből, a csalódás kellemetlen érzete még sem boszant,

ellenkezőleg; néhány derűs órát, sok jóízű mosolyt köszönök néhai-szerzőjének, a ki néhai való jó Horváth István iskoláját keltette életre a XX. század elején.

Densuşianu főbb »tudományos« eredményei a következők: az oláh nyelv nem »neolatin« nyelv, hanem lényegében a kárpáti pelasg nyelv folytatása. Innen, a Kárpátokból különböző praehistorikus időkben sok törzsük vándorolt ki nyugat és dél felé (569. lap). E törzsek a görög, latin stb. sőt egyiptomi stb. nép, nyelv és kultúra ősei. Például: Colchis = Colţi, oláhországi község a Buzeu-Bodza folyó mellett; ez a folyó a Phasis, mivel Phrixos Zeus Φύξιος-nak áldoz, azaz Φύξιος = Buxios = Buzeu, quod erat demonstrandum. A Saranges = Surius = Szeret. Aietes székhelye Tirighina a Szeret torkolata táján (525 shk. lk.). Más példa, a rómaiakról: Flaccus = Vlacus, tehát a Corneliusok innen Daciából erednek, a hol egyébként ma is élnek utódaik, »in téra Făgărăşului«: a Balbusok mint Balbu, Barbu, a Lentulusok mint Lénclul, a Maluginenses mint Mărginean, a Cethegusok mint Cotigă s a Scipiók persze mint Cârşă család stb. (857—8. lap), nem is szólva az 1850 tájig Câmpulungon élt Rêghiloiû családról, a kik Regalianusnak s általa Decebalusnak egyenes fiutódai (859. lap). Hogy az etruszkok, litvánok stb. mind ezt az ős pelasg-oláh kultúrát élvezik, azt Densuşianunak hasonló okoskodásokkal könnyű volt bizonyítani: hiszen mi sem egyszerűbb, mint pl. a metallurgia feltalálásának helyét megállapítania: az Odysseia megmondja, hogy Τεμεσσῆ volt, s ki merné állítani, hogy ez nem Temes? (489—90. lap) s innen, Temesvárról terjed a metallurgia világgá (492—93. lap). Az egyiptomiak persze ettől a kiváló néptől nyerték vallási ideáikat is. hiszen — a mint a kötetben idézett oláh népdalok és hősregék bizonyítják — Osiris és társai emléke ma is él az oláh népdalban!

De ezek nem is oláh, hanem pelasg hagyományok. A pelasg nyelv (szótára az 1070—1110. lapon!) pedig őse az összes úgynevezett indoeurópai nyelveknek, a melyek tehát az Alduna-Okeanos és a Kárpátok vidékéről terjedtek szét Európába és Ázsiába. De mégis megmaradtak őshazájukban is, s ott él és virul a pelasg nép, a melyet Ön. jámbor olvasó, eddig oláhnak hitt!

Bizonyításai módszerét a következő példákon mutatom be:

A kyklopius építmények a pelasgoktól erednek. Tehát ősi pelasg kyklops-építményre van szüksége. Ott van a gredistyei Csetátýe Hunyadmegyében. De mivel minden ismertetője szabályos opus quadratumnak írja le, rossz példa volna. Szerencséjére Ackner hosszú leírásában talál egy szót, azt, hogy a vár törmelékeiben Urfelsbruchstücker is vannak. Ehhez a gombhoz varrja Densuşianu az új kabátot: ha ilyenek vannak, akkor faragott kő nincs, s lesz a gredistyei Csetátýe várából kyklopius építmény (476—481. lap).

Philologiai kutatásaiból a 208—10. lapról próbálom okoskodását bemutatni. Az Ilias szerint (8,479) Kronos a Tartarosban van, Pindaros pedig (Ol.2,77) Κρόνον τύρρις-ről szól. Mivel pedig Homerosnál (hymn. in Apoll. 335) a titánok Τάρταρον ἀμφὶ μέγαν vannak, Hesiodos pedig (theog. 851) ugyanazokat Κρόνον ἀμφὶς εὐντες-nek mondja, ebből megállapítja, hogy Κρόνος = Τάρταρος, a mely utóbbi szó = tata (latin népnyelvből) = πατήρ = galliai Teutates = (Apollo) Tortor = Tatál, Tatár, Tatra = Tatrang = Tatárhavas = Tatros = Apahavas =

Altvater = Grossvater = Fátira stb. hegy- és folyónevek, a melyek az emberiség ősapja emlékezetét őrzik, persze mint élő pelasg-oláh hagyományt.

Hogy e szerint Prometheus is oláh volt s a Bucsecs tetején az Om sziklájához volt lánczolva, azt történeti ténynyé avatja az a sici-liai vázakép, melyen az Om sziklája felismerhető (350—351. lap.); sőt a szikla csúcsán állott — sajnos ma már nincs ott — az a 600 amphorás ércz-kráter, amelyről ime már Herodotos (4,81) hirdeti, hogy ἀν' ἀρδίων = Ardélben azaz Erdélyben készült! (502—3. lap.).

Bármily hízelgő is a magyarokra nézve, hogy a világ kulturája a mi földünkéről indul ki, mégis csak sajnálnunk kell azt a népet, a mely «tudomány» czíme alatt ilyen maszlagot kapott szellemi táplálékul.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

Ernst Lemke: Die Hauptrichtungen im deutschen Geistes-leben der letzten Jahrzehnte und ihr Spiegelbild in der Dichtung. Leipzig, Quelle u. Meyer, 1914. 8-r. 125 l.

Az előttünk fekvő kis munka két egymástól elválasztott részben tárgyalja az utolsó harmincz év filozófiai és irodalmi főirányait a német szellemi élet terén. Röviden, egy-két oldalon végez az egyes áramlatokkal és Lamprecht, Eucken, Ziegler stb. lévén únos-úntalan idézett mesterei nem egy okosabb gondolat és értékesebb megfigyelés akad benne. Tulajdonképeni célját azonban nem érte el, a kor váltakozó filozófiai világfelfogásának a költői alkotásban való tükröződését legkevésbé sem sikerült híven elénk állítania. Már anyagának széttagolása is megakadályozta ebben. Mert az irodalmat vagy a szellemi élet egyik pozitív megnyilatkozásának fogjuk fel és akkor alig választható el nagy áldozatok nélkül a kor filozófiai megnyilatkozásainak tárgyalásától, vagy tisztán irodalmi szempontból tekintjük, és akkor a filozófiai szempont egész természetesen a formai és tárgyi szempontok mellé legfőlebb egyenrangú tényezőnek kerül, ha nem sülyed egyenesen alájuk jelentőségben.

A szerző így kénytelen volt megelégedni az egyes filozófiai és irodalmi áramlatok általános, egyes jelszavakban kiesűcsösödő jellemzésével. Hisz igaza van abban, hogy mind a filozófiai gondolkodásban, mind a költészetben a realizmus és idealizmus örökös harcát a legújabb idő is feltünteti, hogy ennek a harcznak az iránya ma az idealizmus térnyerését mutatja, hogy a gondolkodás egyes hullámai magában az irodalmi alakulásban is feltűnnek, de sajnosan nélkülözzük azon processzus rajzát, melynek folyamán az absztrakt tudomány világlátása a költészetben is átalakító tényezővé lett. Vagyis: a fejlődést a szerző kiküszöbölte módszeréből, nem alakulást rajzolt, hanem a már meglevőnek adta nagyon is madártávlati képét.

A munka végén közölt bibliographiai forrás összeállítás és a jegyzetekben található tárgycsoportosítások használhatóvá teszik a philologus számára is.

(Budapest.)

WEBER ARTHUR.

Michael Ahle: Sprachliche und kritische Untersuchungen zu Columella. Diss. Würzburg. München, Bayerische Druckerei, 1915.
8-r. 62 l.

Érdemesnek tartom, — ha csak röviden is, — szóbahozni Ahle dissertatióját, mert ez is egyike azoknak a rengeteg fáradtsággal és önmegtágadással készült munkáknak, melyek nem kápráztatnak ugyan el meglepő, új eredményekkel, hanem a jövő kutatás, mások nagyobb-stílusú munkássága számára értékes támaszpontokat szolgáltatnak. Ez a részletmunka meglehetősen hálátlan az egyénre (valósággal ráillik a 'sic vos non vobis'), de szükséges és örülnünk kell, hogy vannak még, a kik oly szívesen és lelkiismeretesen végzik, mint Ahle, kinek neve egyébként egy igen sikerült programja által (Textkritische Untersuchungen zum dritten Buche vom landwirtschaftlichen Werke Varros, St. Ingbert, 1910) már előbből ismerős előttünk. Fentírt dissertációjában mindenekelőtt a gerundium használatát vizsgálja meg Columella 'de re rustica' és 'de arboribus' cz. munkáiban, szerencsésen egészítve ki főleg *Kottmann* (De elocutione L. J. M. Columellae 1903) és *Prix* (Sprachliche Untersuchungen zu C., Baden, 1883) eredményeit. Ahle külön-külön megvizsgálja a gerundium és gerundivum minden esetének előfordulását C. e két művében, megvilágítja szerepüket és gondos statisztikát állít fel minden jelenségre vonatkozólag, mely szerint C.-nál mind a két forma összesen 1369-szer fordul elő. Itt természetesen nem a számok érdekelnek beennünket elsősorban, hanem a functiók éles és pontos elkülönítése. Ez az összeállítás hasznosan fogja adandó alkalommal megvilágítani a klasszikus latinság íróinak nyelvhasználatát, melyhez C. mindig gondosan simul.¹⁾

A dissertatio második felében Ahle egyes helyekhez ad szövegi kritikai és nyelvi megjegyzéseket; itt is lelkiismeretes gondnal dolgozik és becses jegyzékeit adja C. szóhasználatának s néhány alaktani és syntaktikai, valamint stílusbeli sajátosságának. Ezek egyúttal megbízható útmutatói szövegjavításáiban, melyek jó részben Hosius inventiójából származnak s általában józan, elfogadható javaslatok, melyek mind C. nyelvhasználatát, mind a kézirati hagyományt kellő módon tiszteletben tartják. Csak egy-kettő van köztük, melyeket nem tartok sikerültnek; így a XI 1, 16 *tricandi* lectiója a *Lundström*-től (Eranos VII, 1907, 73 l.) felhozott Xenophon-helylyel (Oec. 20, 19) való szoros párhuzama miatt²⁾ feltétlenül megtartandó; különben is Hosius-Ahle javaslata: *restitandi*, minden szempontból szerencsétlen. A XI 2, 33 *ad* lectiójának *at*-ra való javításában *Lundström*mel tartok; Ahle törli az *ad*-ot, pedig erre a *s* (= *Sangermanensis*) jó hagyományával szemben semmi különösebb ok sincs. Az arb. 3, 1 *locis aridis* et *macris* és *siccis* nagyon jó hagyományában Ahle megütöközik az *aridus* és *siccus* együtt-szereplésén és az *aridis*-t ő maga *editis*-re Hosius-szal *arduis*-ra javítja. Itt az egyhangú hagyománynyal szemben corruptelát keresni teljességgel fölösleges. Mind Ahle, mind Hosius professzor figyelmét kikerülte az a tény, hogy *aridus* és *siccus* nem

¹⁾ Csak nagynéha tesz engedményeket az ezüstkori latinság javára

²⁾ Xen. kifejezését: *πορφαρισ, εὐπρασινες* Cicero a *tricari* szóval fordította s tőle vette Columella. V. ö. Landgraf: *Philologus* 72 (1913) 156 sk. kl.

zárják ki egymást, hanem Pliniusnak (terra arida et sicca), Cicerónak de fato 7: exsiccati atque aridi) Suetoniusnak (gr. 4: sicci omnino atque aridi) s másoknak nyelvhasználata szerint a köztük lévő jelentésbeli árnyalatnál fogva szépen megférnek egymás mellett. Erről akár Georges is (I^s 570—571 h.) meggyőzhette volna őket. Végül fölöslegesnek tartom az arb. 3, 2 *maturantem* kézirati lectióját (Lundstrómnél is: sero maturantem = későn érő) a „maturare” intransitiv jelentése miatt *maturescentem*-re változtatni, mert Palladiusnak két helye is (IV 10, 27 quæ sera maturat; XII 7, 22 tardius maturat) szól az ige intr. használata mellett. Palladiusnak pedig éppen C. volt egyik főforrása.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

Theodor Schwab: Alexander Numeniu ΠΕΡΙ ΣΥΗΜΑΤΩΝ in seinem Verhältnis zu Kaikilos, Tiberios und seinen späteren Benutzern. [Rhetorische Studien. Hrsgb. von E. Drerup. 5. Heft.] Paderborn Schöningh, 1916. K. 8-r. IV + 120 l. Ára 4-20 M.

Ez a dolgozat Drerupnak nemcsak vállalatában jelenik meg, hanem ösztönzésére jött létre s közvetlen támogatása mellett készült. Az alakzatok tanában jelentős szerepet játszó Hadrianus-korabeli rhetor, Alexander Numeniu művét *Περὶ τῶν τῆς διαβολῆς καὶ τῆς λέξεως σχημάτων* (kiad.: Walz, Rhet. Gr. VIII. k. 421—486. lk., Spengel, Rhet. Gr. III. k. 9—40. lk.) B. Steusloff 1861-iki boroszlói dissertációja óta nem tekintették eredetinek, hanem csak idegen kéz készítette kivonatnak, egészen 1912-ig, midőn E. Drerup, Philologus 71 (1912) 390. s köv. lk., egy helyre vonatkozó tapasztalataiból kiindulva e nézet tarthatatlanságára elsőnek rámutatott. Schwab széles alapon tárgyalja a kérdést a maga egész kiterjedésében s azon eredményre jut, hogy a ránk hagyományozott szöveg, bár fogyatékos, a rhetornak eredeti, rövidítettlen, teljes szövege. Alexandernek egyik sokat használt forrásául Kaikiliost (calactei Cæciliust) mutatja ki, de kiemeli vele szemben tanusított önállóságát, a mi hiányzik Kaikiliusnak másik, Alexanderrel egy vonalon álló kitrójánál, Tiberiosnál. *Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων* (kiad.: Spengel, i. m. III. k. 57—82. lk.) cz. művében. Azon művekről, a melyek Alexandert használták föl, jelentős két eredménye. Az egyik, hogy az Alexander-hagyományban Par. 2-nek nevezett kézirat (cod. Paris. 2087 saec. XIV) szövege (Walznál kritikai apparatusban a versioi) nem epitoméja Alexander művének (eddiggi elnevezése: III. epitome), hanem egy, bár — főleg beosztásában — reá épített, anyaga tekintetében egy közbeeső nagy compilációra támaszkodó, önálló, igen jelentős forrásmű. A másik, hogy Alexandertől távol álló, önálló s szinten kiváló, még a Par. 2-belinél is értékesebb mű Aquila Romanusnak De figuris sententiarum et elocutionum cz. műve (kiad.: Halm, Rhet. Lat. min. 22—37. lk.). — Schwab dolgozata methodus és eredmények tekintetében egyaránt tanulságos és értékes mű. Bizonyításmódja és következtetései meggyőzők. A kérdés jelenleg a Dreruptól és ő tőle adott fogalmazásban eldöntöttnek tekinthető.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

Norden, Eduard: P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI. Zweite Auflage, Teubner, Leipzig-Berlin. 1916, 8-r. VI + 479 l. Ára 12 M. (Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern.)

Norden könyve, melyet megjelenése alkalmával a tudományos kritika mindenütt osztatlan elismeréssel fogadott, tizenkét év után megérte a második kiadást. Örölnünk kell, hogy ez a kiváló alkotás felfrissült formában ismét könyvkereskedői forgalomba került, mert különösen kezdő philologusok számára nem tudok termékenyítőbb hatású munkát elgondolni e könyv átdolgozásánál. Hiszen itt már a középiskolában megismert szöveggel kapcsolatban talál módot az egyetemi hallgató arra, hogy bepillantson a philologiai problémákba, ezek megoldásának módjába. Itt sejtheti meg, milyen fontossága van az aprólékos részletkérdéseknek az összefoglaló magasabb kritika szempontjából. Norden semmit el nem hanyagol: a szövegnek, a versmértéknek, általában a külső technikának ép olyan lelkiismeretes figyelmet szentel, mint a belső formának, a szerkezetnek, Vergilius világnézetének, vagy a tárgyi megvilágításnak. A dolgozás módjának szempontjából tanulságos, milyen nagy tisztelettel forgatja Norden előzőit még akkor is, a mikor eltér tőlük. A szinte beláthatatlan terjedelmű Vergilius-irodalmat a renaissance óta nemcsak átdolgozza, hanem — az első kiadás előszavában — még külön nyomatékosan kiemeli, hogy a régen feledésbe merült kiadások szerzőitől nagyon sok esetben csodálattal és hálával tanult. Figyelmeztetés ez azoknak, kik a philologiai halhatatlanság határát túlságosan szűkre szabták s pár évtizedes munkák használatánál már elavult források felmelegítéséről beszélnek. Rámutathatunk arra is, hogy e második kiadás az elsőnél még nagyobb mértékben bizonyos fokig collectiv munka. A javítások nemcsak Norden szorgalmát dicsérik, hanem a német philologia munkásainak az ügy érdekében kifejtett támogató készségét is. Az új kiadás tökéletesítésében résztvettek az elhunyt León és a hősi halott Wunsch Richárdon kívül Diels, Heinze R., Körte, Samter, Corssen P. és Wilamowitz. Az előszó hálával említi közléseiket.

A könyv beosztása a régi maradt. Az első rész a VI. k. eschatológiájának forrásait tárgyalja. Rámutat arra a nehézségre, melylyel Vergiliusnak az anyag költői alakításában megküzdnie kellett. Forrásai voltak a mythikus eschatológiában a homerosi nekya, egy Herakles- és egy Orpheus *χαράβασις*, a bölcséleti részben a közép stoának pythagorasi és platoni elemekkel átszőtt vallásbölcsélete, elsősorban valószínűleg Poseidoniosnak *λόγος προορεπτικός* cz. irata. Vergilius itt is hű maradt rendes dolgozó módjához: az anyag javát prózai munkából merítette. a conventionális stílus lényeges járulékait a transcendentális apokalyptikus költészet jelesebb termékeiről leste el. E nagy valószínűséggel megokolt feltevés segítségével sikerül szerzőnknek egyes eddig kellően fel nem derített értelmű helyeket új megvilágításba helyezni. Ilyenek pl. *aëris campi* (887), *noviens Styx interfusa* (439), *aliæ panduntur inanes* etc. (740—2), *quisque suos patimur manes* (743) stb.

A második rész a VI. k. szövege polymetrikus fordítással.

A szöveget rövidre fogott apparatus criticus kíséri. A fordítás megítélésére nem érzem magamat hivatottnak, de az első kiadás előszavában megokolt polymetriát azért nem hagyhatom szó nélkül. Norden — Schillerre hivatkozva — elutasítja a hexametert, mert szerinte a német hexameter, ha a homerosi ethost visszaadhatja is, nem tudja éreztetni a vergiliusi elocutio élezettségét, archaizáló színét, a grammatikai szerkezetek és rhetorikai figurák merészségét, a pathos pompáját. S mivel a németben a vergiliusi hexameter kifejező erejéhez mért egyetlen formát nem talál, az elbeszélő részekhez ötös iambust, a drámai menetű és lyrikus részekhez trochaeusokat és anapæstusokat használ. Kísérletére maga idézi Goethe kijelentését: «Nicht als Muster, sondern zur Anregung für andere Übersetzer.» Hogy Norden fordítása mennyiben sikerült, azt nem tudom eldönteni; a magyarban minden valószínűséggel fordítva áll a dolog. Érzésem szerint a magyar hexameter kevésbé tudja követni a homerosi ethost, mint az Arany Jánostól mesterileg kiképzett alexandrinus. Viszont a vergiliusi szerelem szavainak lágyágát, a gyűlölet pathosát, a kesergő panaszt, az ujjongó dithyrambost, a bensőséges imát, a prófétai ekstasist, a szél susogását, a menydörgés csattanását, a boldogok lakóhelyének kellemait, az alvilág borzalmait az eddigi fordítások ellenére könnyebb elképzelnem a Vörösmarty-féle változatos színekben pompázó hexameter-köntösben, mint akármilyen más formában.

Nyomon követi a szöveget és fordítást a tudományos szempontból legfontosabb és egyúttal a legterjedelmesebb rész, a magyarázat (107—362 lk.). Ennek gazdagságáról szűkre szabott ismertetésünk keretei között fogalmat sem adhatunk. Azt hiszem, minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez a legkiválóbb, a mit eddig a classica philologia a magyarázat területén alkotott. Szerzőnk minden kisebb egység előtt összegezi az általános jellemző vonásokat, megbeszéli a belső formát, az illető részlet viszonyát az egészhez, hogy azután a részleges megvilágításnak szentelhesse teljes figyelmét. Néhál valószínűs kis értekezések fűződnek egy-egy homályosabb ponthoz s a vonatkozások átölelik az egész görög-latin művelődés területét. Különös figyelmet érdemlő — találmányra kiragadott — részletek többek között az enallage története (112. l.), a versemérték befolyása a szóválasztásra (113. l.), a képnézés motivuma (120. l.), az *er* mint hangfestő rhetorikus elem (135. l.), a synkopált perfectum-formák használata az Augustus-korszak költőinél (140. l.), kortörténeti vonatkozások a 69. s köv. sorokban (143. l.), az aranyág motivumának eredete és jelentése (163. s köv. lk.), a Misenus-epizód (179. l.), az álomfa (216. l.), contaminatio két *xatáßaiois*-ból (237. l.), a Tartarus topographiája (295. l.), Anchises beszéde (312. l.), *ἐρχόμενος Πάρις* (335. l.) stb. Befejezi a magyarázatokat a VI. k. szerkezetének taglалása és költői értékének megállapítása. Vannak itt is egyenetlenségek, ellentmondások, keresett részletek, egészben véve mégis a nagy időkhoz méltó jelentős műalkotással állunk szemben. A vergiliusi nekia elképzelhetetlen Augustus korának háttere nélkül. Ha e részt igazán megérteni akarjuk, a princeps lelkébe kell behatolnunk, a ki terveiben a multat a jelenen keresztül a jövővel szép álmokképpé egyesítette, kinek céljait Vergilius költői formában kifejezte. Augustus a költemény középpontja ott is, a hol említve sincs. Vergilius monu-

mentális alkotása ez alapvető korszak lelkének hasonlíthatatlan formakésziséggel adott testet s evvel túlnőtt a hely és idő korlátain, mert életrevaló gondolataiban a győzelemre jutott kereszténység később örömmel és hálával ismerte fel a saját világfelfogásának lényeges elemeit.

Tudományos érték szempontjából versenyez a magyarázatokkal az utolsó rész, melynek fejezetei a jegyzetekben előforduló stilisztikai és metrikai megjegyzéseket függelékszerűen rendszeresen csoportosítják és kiegészítik. Norden, az antik műproza történetírója, itt érzi magát igazán elemében. Tárgyalja többek között az Ennius-reminiscentiákat, a periodusokat, a hexameter szórendjének sajátosságait, a rím-jelenségeket, a synekdochét, a görögös declinatiót, a hangfestő-elemeket, az irrationalis hangzónyujtást stb. Mindezekben különösen fontosnak találom, hogy szerzőnk sehol sem szigeteli el Vergilius VI. k. t, sőt nemcsak Verg. munkáit, hanem általában az egész latin költészetet szem előtt tartja. Egy-egy sikerültebb excursus, mint pl. a periodusokról, vagy a hangfestő elemekről szóló, egyúttal igen fontos adalék az egész latin irodalom történetéhez.

Áttekintve az egész könyvet, megállapíthatjuk, hogy Norden eddig utól nem ért apparatussal dolgozik. Egyformán fontosnak találja a források kérdését és a formális technikai mozzanatokat: mit vett át Vergilius a hagyományból, honnan vette, mit adott hozzá, a kölcsönzöttet és saját leleményét milyen formában, mekkora sikerrel öntötte egységbe? A követelmények igen magasak s a rendelkezésre álló anyag fogyatékosága miatt szerzőnk sokszor csak kerülő úton juthat a cél közelébe. Az arany-kor bonyolult művelődéséből — különösen az itt számbajövő eschatologikus iratokból — aránylag kevés maradt ránk, a legtöbbször minta gyanánt feltételezhető hellenisztikus költészetet csak néhány gyér nyom képviseli. Nem sokkal kecsgetőbb a magyarázó helyzete formális-technikai szempontból sem. Vergilius verselésére, epikai technikájára döntő hatással volt Ennius és a régi latin tragédia. Ma mindez romokban hever s Norden csak élelméjű — nem mindig csálhatatlan — következtetésekkel növelhette a túlságosan fogyatékos anyagot. Annál bámulatosabb a kép teljessége, annál izgatóbb — ha szabad e szót használnom — módszertani szempontból a sokszor messziről kiinduló magyarázatnak meglepetésekben bővelkedő útja.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

Franz Saran: Goethes Mahomet und Prometheus. (Bausteine zur geschichte der neueren deutschen Literatur. Herausgegeben von F. Saran. Bd. XIII.) Halle, Niemeyer. 1914. 8-r. XIX + 136 l. Ára 3-60 M.

Goethe két drámatörredékének gondolati tartalmát elemzi Saran. Nem ismételt olyan megállapításokat, a melyeket az irodalomtörténeti kutatás jórészt elintézett: hogy Goethe mikép jutott e tárgyakhoz, melyek voltak a feldolgozás irodalmi mintái, milyen körülmények akadályozták meg befejezésüket. Tudjuk, hogy a genie-korban a fölöttes szellemek teremtképessége foglalkoztatja Goethét. Az emberalkotás, a politikai világszervezés, a vallásalapítás művét Prometheus,

Cæsar és Mahomet testesíti meg képzeletében. Látja őket cselekvő elragadottságukban s önkénytelenül papírra veti hol egy monologjukat, hol pályájuk valamely kimagasló jelenetét. Így készülnek drámai torzók. Az átélés tüze, a gondolatok és érzések sűrített ereje jellemzi őket. Saran azt a kettőt választja ki közülük, a melyek Goethe vallásos álláspontjáról tájékoztatnak 1773—4 körül. Széles eszmétörténeti keretben vizsgálódik, felfejti Goethe hitének a vallásbölcselet messze multjához fűződő kapcsolatait, kijelöli külön vallásos meggyőződésének helyét a történeti fejlődésnek azon a pontján, hol az észhívó XVIII. század felvilágosultjai megmosolyogták, konok dogmatikusok és ájtatos pietisták pedig az élettől elszakították a vallást.

I. Saran külön-külön tárgyalja a három Mahomet-töredéket: a szabad versekben írott *Gesangot*, az ötstrófás *Hymnet* és a másfél lapnyi párbeszédes jelenetet. A *Gesang* a növekedő folyó jelképével a vallásos genius hódító erejét és istenbe torkolását szemlélteti. János és Pál apostolok mystikája a XVII.—XVIII. század quietizmusán át szűrődve hatott Goethére. A panentheizmus tanításával van dolgunk: mindaz istenbe tér vissza, a mi tőle ered. A folyó képe kétségtelenül Mme Guion: *Traité des torrents*-jából (1704) származik. Goethe azonban életderűt ad a régi élettágadó mystikának. Saran valószínűvé teszi, hogy a költemény a *Messias* 1773-ban megjelent utolsó énekeinek átolvasása után íródott s határozott állásfoglalást tartalmaz Klostokk-kal szemben. Ennél a geniusz szerven és halálán át, Goethénél az életen és a természetben keresztül szerez megváltást. A második töredék, a *Hymne* Mohamed emelkedését mutatja a tiszta istenismeréshez a természet jelenségeinek imádása után. Az istenhez vivő út a természetben és nem az aszkétaságon át vezet. Herder az *Älteste Urkunde*-ban (1774) rokon felfogással a keleti ember bensőséges természetlátásából — és ez volna az igazi kinyilatkoztatás — származtatja a *Genesis*-t. A harmadik töredékben Mohamed a szeretetre szomjas lélek melegségével mondja el Halimának, hogy mikép talált istenre. Ez nem érti szavait s tébolyodottnak tartja. Goethe hitvallásában a szentet a nagy lélek helyettesíti s ez a benne lakozó istenit közli társaival. Közvetítőt az istenséghez nem kell neki, felleli őt az egész természetben. A Mahomet-töredékek megrajzolják ily rendkívüli egyéniség pantheizmusát, természetrajongását, életörömét, áhítatát s környezetével való vívódását. Goethe átélte mindezt. A fiatal próféta hevülete lobog benne; korának tapasztalati és racionális áramlatával szemben új vallást hirdet, mely hódol a fenséges előtt, imádja a szépet, kielégíti a kedélyt, de dogmát nem ismer. Az igazi nap édes melegét jobban szereti, mint a szeráfok világának elvont fényét.

II. *Prometheus*-ból két felvonás s az ismert óda készült el. Saran egészen eredeti magyarázatot fűz a drámai töredékhez. Nem fogadja el Goethe késői interpretálását, mely *Prometheus*-ban az alkotó tehetség önmagára utaltságát, a titániságot emeli ki. Az öregedő költő ó-görög conceptionnak nézte alakját, pedig Plotinos és a gnózis hatása igazolható rajta elsősorban. *Prometheus* inkább Jehova. Demiurgos, mint titán. A titánok a görög hitregében megelőzték az isteneket. Az ifjú Goethe hőse pedig Zeus fia. Egyedül nem is tud alkotni, agyagfiguráinak Minerva kölcsönöz létet azzal, hogy meg-

nyitja az élet forrását. Juppiter sem haragszik ezért, hiszen a megelevenített anyag csak őt uralja. Prometheusra sok tekintetben talál az új platonikusok teremtésmélete, a *systema emanativum*. Az embervilágot a legfőbb istenség egy elszakadt szolgálja teremti. Már a teremtés ténye elszakadást jelent az istenségtől s ebből a kiválásból születik a kultúra, de ez egyszersmind a földi lét bajainak forrása. A *Prometheus-ódát* Goethe tévesen helyezte az *Ausgabe letzter Hand*-ban az el nem készült harmadik felvonás élére. Nem is illik oda. Hiszen az első felvonás végén életet nyernek Prometheus teremtményei, az óda egyik ismert sora pedig így hangzik: Hier sitz ich und forme Menschen. Saran találóan jegyzi meg az óda és a dráma kapcsolatáról azt, hogy az elsőben a teremtéssel járó *elszakadás* motivuma fejeződik ki, a dráma pedig az embernek istenhez való *visszatéréssel* végződött volna. Ezt a felfogást valja az utóbbira nézve Pniower is a Cotta-féle jubileumi kiadás magyarázataiban. A töredékben szereplő Epimetheusra hivatkozik, a ki megpendíti az ember és az isten, a föld és az Olympos közötti összhang lehetőségét. Prometheus, az első szerelmesek boldogságáról hallva, dicsőíti az odaadást, melynek véglete: az elmulás, átmeneti jelképe: a szerelmesek szenvedélyes önmegfeledezése. A drámai töredékben a kultúra ébredésének kérdései — otthonalapítás, magántulajdon, önvédelem, jogviták — érintetnek, a mi Rousseaura vall. Prometheusnak az első lányok egyikével való beszélgetésében pedig határozottan felszillan a Faust-gondolat: az ember törhetetlen, örök vágya arra, hogy mindent átéljen, mindent átörvendjen és átszenvedjen.

(Budapest.)

SAS ANDOR.

Margarete Förster : Die französischen Psalmenübersetzungen vom XII. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Übersetzungskunst, Berlin, E. Ebering, 1914. XXIV + 279. l.

Stílustörténeti tanulmány; megismertet a zsoltárfordításokon át az egyes korok, ritkábban az egyes írók egyéni stílusával. A XII—XIV. században kevés kivétellel szolgai hűséggel fordítanak; a XVI-ban Marot naiv, Baif és Desportes szónokiasabbak, de hívebbek. A XVII. századot (Du Perron, Corneille, Racan stb.) lendületes, de kifinomított stílus jellemzi, a zsoltárok természetes kifejezéseit *pointe*-ok és körülírások pótolják. A XVIII. század (T.-B. Rousseau, L. Racine, Houdar de la Motte) örökli ezt a stílust, de Lefranc de Pompignan és mások már célozgatnak paraphrasisaikban a folyton terjedő vallástalanságra. Eddig meggy Förster tanulmányában, melynek hiánya, hogy a latin és olasz, esetleg spanyol paraphrasisokat mint a francia fordítások feltehető forrásait nem vette figyelembe és hogy a XV. századot, e termékeny kort, teljesen kihagyta a történelmi folyamatból. Az egyes stílusok történeti jellemét sem hangsúlyozta Förster eléggé (pl. Marot nyersége nem az ő egyéni sajátága, hanem a kor naiv stílusára jellemző), ellenben szívesen időzik aprólékos adatoknál, melyek e történeti folyamatba nem is illeszthetők be. Értékes bibliographiát és a fordítások időrendi (nem teljes) táblázatát is megtaláljuk Förster dolgozatában.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Else Beil: Zur Entwicklung des Begriffs der Weltliteratur.

(Probefahrten. Erstlingsarbeiten aus dem Deutschen Seminar in Leipzig. Hg. von A. Köster. 28. Bd.) Leipzig, R. Voigtländer, 1915. 8-r., VIII + 82 l. 3-60 M.

A gondosan megírt értekezés a világirodalom fogalmának romantikus irányú fejlődésével foglalkozik. A szerző, előszava szerint, eredetileg a XVIII. század szellemi életéből akarta a világirodalomnak Goethe-féle meghatározását levezetni, de belátta, hogy ezt csak nagyobb műben, a század kozmopolitikai törekvéseinek fejtegetése kapcsán lehetne megtennie. A bevezetésben magát a fogalmat igyekszik pontosan kifejteni, még pedig úgy, hogy a különböző meghatározási lehetőségeket egymás mellé állítja. Főként Goethenek és a romantikusoknak a nézetét emeli ki. Az első a világirodalom egyetemes alapvonását írja körül, míg a második inkább a műveknek egy bizonyos sorát foglalja össze. A romantikusok kedvező gondolata egy olyan világirodalom volt, mely csakis a legmagasabb értékű szellemi termékeket foglalta volna magában. Goethe meghatározása egy processusra vonatkozik, egy bizonyos irodalmi fejlődésre. Minden irodalomnak van vagy lehet egy olyan stádiuma, mikor éppen a fejlődésben részt vesz. Eszerint bizonyos nemzetközi irodalmi kapcsolatokra utal ez a meghatározás. Ennek végső fejlődése azonban megkövetelné E. Beil szerint az emberiségnek egyforma szellemi életét. Ilyen egységes szellem (Einheitsgeist) azonban nem volt Goethe idejében sem s ma sem. Praktikus szempontból tehát inkább lemondunk egyelőre ilyen végső összefoglalásokról s R. M. Meyerrel a világirodalmat nemzeti alapon tárgyaljuk.¹⁾

Beil dolgozatának legsikerültebb része a célbavett fogalomfejlődés kifejtése. Úgyesen mutatja be rövid áttekintésben a racionalisztikus nézetek terméketlenségét ez irányban. A racionalizmusnak nem volt érzéke a genetikus történeti felfogás iránt. Már pedig fejlődéstörténeti megértés nélkül a világirodalom fogalmához nem lehet eljutni. Hamar az első, a ki sikeresen szembeszáll ezen iránnyal. Herder szolgáltatta azután az érveket és épített ki egy új rendszert, melynek az evolutio az erős alapja, a mivel együttjárt az egyéniség iránti érzék elmélyítése is. Most már egy bizonyos egyetemes álláspont mindenekelőtt idegen életformák megértését követelte.

A fogalom kialakulásának másik nagy akadálya az ókori klasszikus művek mintaszerűségének dogmája volt. Ez ellen az æsthetika küzdött sikerrel. Young két értekezésének német fordítása adja az első lökést. Döntő sikert Kant arat, mert az objectumról a subjec-

¹⁾ L. R. M. Meyernél (»Die Weltliteratur im XX. Jahrhundert«. 1913. 7. l.): »Der Ausdruck ‚Weltliteratur‘ setzt den Ausdruck oder mindestens den Begriff ‚Nationalliteratur‘ voraus, als dessen Steigerung er sich darstellt.« Hasonló irányú Alexander Bernát nézete: (a világirodalom) »a nemzeti irodalmak fejlődési vonalainak egymásfelé hajlását, konvergenciáját jelenti« (Budapesti Szemle, 1915. márcz. 348. l.). »Az a csodálatos antinómia áll eléink, hogy a nemzeti irodalmak mind nemzetiebbekké, mind sajátosabbakká válnak és mégis mindinkább rokonulnak« (u. o. 358—359. l.). Ezt a rokonulást az irodalmi érintkezések, a közös történeti élet, a kultúra és világfelfogás rokonsága mozdítják elő.

tumra terelvén a figyelmet, egyben megdöntötte az antik formák örök objectív mintaszerűségének hitét. Erről az oldalról azonban gyakran visszatérő veszély fenyegetett s épen Goethe és Fr. Schlegel is azok közé tartoztak, a kik az ó-klasszikus kor nagy tiszteletével újra felidéztek a régi veszélyt. Schiller mind az antik, mind a modern szellemnek igyekezett igazságot szolgáltatni (Über naive und sentimentalische Dichtung).

Végül is Schleiermacher beszédei adtak új impulzust oly felfogás kialakulásához, mely a modern irányt egyenrangúnak ismerte el az antikkal, sőt felette állónak is vallotta, mert rájöttek arra, hogy egy műalkotásnak nem kell absolut értelemben legtökéletesebbet nyújtania, hanem a maga nemében, a saját világában legtökéletesebbet.¹⁾

Az értekezéshez csatolt függelék Goethének a világirodalomra vonatkozó szavaival foglalkozik behatóbban s felfogásának a romantikusokétól való eltérését bizonyítja. A minden tekintetben szép munkának csak az a fogyatkozása, hogy rövidege miatt helyenként nem eléggé meggyőző. Nem látjuk bebizonyítottnak, hogy a felhozott okok mindegyike tényleg olyan jelentősen befolyásolta a világirodalom fogalmának kialakulását.

(Arad.)

KOSZÓ JÁNOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1917 ápr. 18.-án *felolvasó ülést* tartott a következő tárgysorozattal:

1. *Székelv István*: Trimalchio et Zoilus.

2. *Schwartz Elemér*: Frank vagy bajor eredetű-e a hazai hienec nép és nyelvjárás?

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők, Ferenczi, Fodor, Gyomlay, Incze, Némethy, Székely, Szigeti, Vári, Vértessy és Zlinszky vál. tagok és Czebe második titkár mint jegyző,

A gyűlés fontosabb tárgyai:

1. Ponorí Thewrewk Emil emlékezete. A választmány elhatározta, hogy a Társaság jövő évi közgyűlését alapítója emlékének szenteli.

2. Pénztári jelentés. Bevétel január 1-től márczius 31-ig 8642 K 04 f., kiadás 3175 K 37 f. Pénzmaradvány 5566 K 67 f. Az Alapítványok összege: 13,251 K 50 f., ebből 12,828 K 60 f. 14,150 K n. é. kötvényekben és 422 K 90 f. pedig készpénzben.

¹⁾ Szorosan összefügg ez a kérdés az irodalomtörténeti értékelés kérdésével is, a melyre vonatkozólag l. Fogarasi Béla kitűnő cikkét: «Az irodalomtörténet filozófiai problémái» (EPH.K. 1915. évf., 712—24. l.).

3. Új rendes tagok 1917-től: Dr. Altorjay Sándor egri kir. jogakadémiai tanár (aj. Cserhalmi), továbbá Gábel Gottfried budapesti ferenczrendi lelkész, tanárjelölt és Welsch János budapesti kegyesrendi theologus (mindkettőt aj. Bleyer).

4. Elhunyt: Dr. Gyárfás István Tihamér r. tag.

5. A Berliner Philologische Wochenschriftnek kérésére állandó ismertetés végett küldeni fogja az Egyetemes Philologiai Közlönyt, a Konstantinápolyi Tudományos Intézettel pedig csereviszonyba lép a Társaság.

6. A görög-magyar szótár ügye. A Társaság benyújtotta folyamodványát a minisztériumhoz s a Hornyánszky czéggel megegyezett a háborús program tárgyában.

7. Egyéb folyó ügyek elintézésével az ülés véget ért.

★

Az 1917 május 16.-án tartott *felolvasó ülés* tárgyai voltak.

1. Révay József: Horatius és Petronius.

2. Szigetvári Iván: Nemzetünk költői tehetsége.

Az ezt követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnökle alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők és Császár, Finály, Fodor, Gyomlay, Huszti, Incze, Kuzsinszky, Némethy, Székely és Zlinszky választmányi tagok, s Czebe második titkár mint jegyző. Az ülés fontosabb tárgyai:

1. Pénztári jelentés. Bevétel f. é. jan. 1-től ápr. 30-ig. 9019 K 54 f., kiadás: 3733 K 70 f. Az alapítványok kézpénz részlete: 440 K 40 f. melyet 6%-os hadikölcsönkötvény vásárlására fordít a Társaság.

2. Új alapító tag 200 K-val a pénztárnok, Cserhalmi Sámuel. Új rendes tag 1917-től Hollós H. Ildefonz pápai benczés tanár (aj. Schwartz El.).

3. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium leirata a görög-magyar szótár ügyében. A minisztérium tudomásul vette az eddigi teljesítményt az 1—30 (ill. 1—20) ívből álló I. rész megjelenését; tudomásul azt is, hogy a nyomdai munka szünetelni fog a háború alatt; s késznek nyilatkozik a szerkesztői munkának 10 ívenként kéziratban való jutalmazására a rendkívüli viszonyok tartama alatt.

— Über Platons Nachtuhr a címe H. Diels érdekes akadémiai felolvasásának (Sitz.-Ber. d. preuss. Akad. d. Wiss. Berlin, Reimer, 1915, 824—830 l. Ára 0.50 M.), melyben az antik technikát kiválóan ismerő szerző tisztázza a Platon-féle ébresztő-óra dolgát. Athenaeus (174 c.) tudósításából indul ki, melyben Ktesibiosról, az organum hydraulicum feltalálójáról van szó; itt megjegyzi Aristokles (a ki Ath. id. helyén épen a szót viszi), hogy Aristoxenos, a legkiválóbb zenei író, nem ismerte a Ktesibios-féle szerkezetet, de arról tudott, hogy ennek megalkotására elhatározó befolyással volt a Platon-féle *νοκτερινόν ὀπολόγιον*. Ez az Aristoxenos — mint nyilatkozatai mutatják — minden irányban tisztában volt az akadémia berendezkedésével, tehát valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy még ő látta és hallotta Platon ébresztő óráját az akadémia kertjében, hiszen alig mult el még egy emberöltő az ő idejében Platon halála óta. Tudósításából tehát hitelesnek fogadhatjuk el azt, hogy Platon, a klepsydra-ból kiindulva, ébresztő órát szerkesztett, annál inkább, mert az antik

technika már Platon idejében hatalmas lendületet vett s Archytas, Platon barátja, csodálatos mechanizmusokat szerkesztett; könnyen érthető, hogy Platon érdeklődéssel kísérte barátja munkáját s maga is kísérletezett ilyes mechanizmusokkal.

Semmi sem áll tehát útjában annak, hogy épen Platont tartsuk az első ébresztő-szerkezet feltalálójának. Bajosabb dolog helyesen elképzelnünk ezt a szerkezetet, hiszen hiányzik a megfelelő antik leírása. Max Schmidt (Kulturhist. Beiträge 1912, II. 38) megkísérelte már Platon ébresztő órájának rekonstruálását, de megoldása (= egy, a víznyomás következtében a klepsydra tetejéről leguruló golyó koppan a lent elhelyezett dobon) valószínűtlen. Diels megoldása, a mellett, hogy egyszerű és természetes, csattanós bizonyítékkal támogatható magából az antik hagyományból is. Az ébresztő szerkezet, melynek D. rajzát is bemutatja, két edényből áll; a felsőbe lassan csöpög a víz, mintegy 6 óra hosszat, mindaddig, míg a víz magassága elérte az ugyanitt elhelyezett kis billentyűt; a mint a víz ezt kimozdította helyéből, megnyílik az edény fenekén elhelyezett csap és a víz elemi erővel zuhog alá az alsó, zárt edénybe. Ebben összesűriti a levegőt s ez az edény felületén elhelyezett sípon át tud csak kiszabadulni, miközben búgó hangot ad. D. ezt a maga és fia készítette modellen kísérletileg is bemutatta és a kísérlet igazolta a restructio helyességét.

De igazolja ezt egy arab hagyomány is, melyet D. a Wiedemann-féle Beitr. z. Gesch. der Naturwiss. (36, 18 s k. lk., az erlangeni Phys.-med. Soz. Sitz. Ber.-ben) révén ismert meg. E szerint egy bizonyos Apolonios leír egy Archimedestől konstruált fuvolást, melynek szerkezete csak annyiban különbözött a Platon-féle ébresztő óráétól, hogy síp helyett hosszú cső szerepelt, melynek fuvolaszerű végét egy fuvolának öltöztetett báb tartotta szájaához. Ennek az organum hydraulicumnak a sematikus rajzát egy londoni kézirat őrizte meg. Ez az Archimedes-féle szerkezet egyenes utóda Platon constructiójának, mely e szerint az első ébresztő-óra volt, melynek sípjelzésére az akadémia környékén lakó hallgatók siettek a reggeli előadásra (περιπατος εως της). Míg tehát D. ebben az értekezésében egyfelől elfogadhatóan rekonstruálta a Platon-féle ébresztő-óra modelljét, másfelől érdekes adalékot hozott a Platon akadémiajában uralkodó, valósággal kolostori pontossággal szabályozott együttélése.

Még egy megjegyzést. Diels tudja, hogy Tertullianus de anima 14. az Archimedes-féle organumnak bizonyos homályos ismeretét árulja el, — de egy sokkal ismertebb párhuzamos hely elkerülte figyelmét; ez Petr. sat. 26, 9: horologium in triclinio et bucinatore habet subornatum, — a hol valóban csak az Archimedes-féle szerkezet másáról lehet szó, tehát vízióramőről. E szerkezet lényegét — az Archimedes-féle constructio ismerete nélkül — helyesen állapította meg Hartyáni Zoltán, Heron néhány mechanizmusára való utalással (EPhK. 1916: 280); ügyes magyarázatának ezután helyet kell foglalnia minden Petronius-kommentárban, annál inkább, mert Diels eredményei az ő gyanítását értékes bizonyossággá emelik.

(Késmárk.)

RÉVAY JÓZSEF.

— A német nyelvjárás-kutatás és nyelvjárási költészet könyvtésze.

A megbízható bibliographia megbecsülhetetlen értékét helyes érzéssel felismerve F. Mentz 1892-ben Lipcsében kiadta «Bibliographie der deutschen Mundartenforschung» cz. művét és folytatta előbb a Nagel-féle «Deutsche Mundarten» I. és II. kötetében, azután a «Zeitschr. f. deutsche Mundarten» 1908. és 1910. évfolyamában.

A nyj.-tanulmányok nagyarányú fellendülése e munka folytatására ösztönözte Wredet, ki mint a nagyírvé Sprach-Atlas munkálatainak veze-

tője, illetve a nyj.-földrajznak (Dialektgeographie) szakavatott művelője a nyj.-tanulmányozó mozgalmak központjában áll. A «Zeitschr. f. deutsche Maa.» 1914. évfolyamában közzétett felszólításának eredményeképp előbb 1905-ben, legújabbán pedig 1916-ban ugyanott megrajzolhatta könyvczímekben (Deutsche Mundartenforschung und -dichtung in den Jahren 1912 bis 1914, mit Nachträgen zu früheren Jahren: ZfdMaa. 1916. évf. 1—187. l.) előbb őt, most pedig három év nyj.-i irodalmának oly gazdag képét, melynek keretében egyebek közt a német nyj.-i költészet gazdagsága egyenesen csodálatra készíti az érdeklődőt. A bibliographia felőli mindazon műveket, melyek az élő nyj.-ra, személy- és mindennemű földrajzi nevekre vonatkoznak s tekintettel van a néprajzi művekre is, a mennyiben pl. a táj-szótárak számára felhasználhatók, nem különben kiterjed a népdalokra, gyermekdálókra, házfeliratokra stb., szóval mindarra, a mi a nyj.-tanulmányozást nyelvi vagy irodalomtörténeti szempontból előmozdíthatja.

Wrede áttekinthető csoportosításban először felsorolja a nyj.-tanulmányozásra vonatkozó általános műveket, aztán külön-külön a fel-, illetve alnémet nyelvterület nyj.-csoportjainak nyj.-i irodalmát földrajzi elrendezésben, azonkívül az oroszországi és amerikai német nyj.-ét, mégpedig az egyes csoportokon belül is tárgyszerű fokozatos elrendezéssel és minden felsorolt mű, illetve czikkhez csatolt apróbetűs jegyzetben utal az ismertetés vagy bírálat szerzőjének nevére és megjelenése helyére; végül következik a szerzők, bírálók és földrajzi nevek betűsoros névjegyzéke. Elismerésre méltó, hogy *Ungarische und Österreichische Grenzgebiete* cz. alcsoportban (43—45. l.) töle telhetőleg a hazai német nyelvjárási munkák czímeit is közli — a szepesi és erdélyi szász nyj.-ra vonatkozókat a rokon «Schlesisch» (84—85. l.) illetve «Moselfränkisch» (64—65. l.) alcsoportban idézi — még pedig nemcsak a német nyelven kiadott műveket, hanem a *Német Philologiai Dolgozatok* megfelelő füzetét is, mely utóbbiak némelyikénél a füzetekben a szerzőktől mellékelt német kivonat alapján rövid értelmezéssel utal az illető nyj. jellegére is, sőt a szepesi nyj.-nak nehezebben hozzáférhető irodalmát is közli e sorok írójának közvetítésével.

A milyen örömdetes a hazai német nyj.-tanulmányozás jelen fellendülése, ép annyira kívánatos, sőt szükséges az is, hogy minden terméke a kellő időben e bibliographiába bekerüljön, már csak a németországi és hazai szakemberek kölcsönös együttműködése érdekében is. De ezen jegyzékbefoglalás szüksége fennáll különösen a félreeső helyi-irodalom (helyi lapok, megyei folyóiratok, naptárak, lokális alkalmi iratok stb.) idevágó termékeivel szemben, melyekhez még ha németül jelentek is meg. a nevezett bibliographia szerkesztője hozzá nem férhet s nagy könyvtárakban sem találhatók meg teljes számban.

Milyen jó szolgálatot tehet az így egyazon helyre áttekinthetően összehordott nyj.-i anyag pl. annak, a ki valamennyi hazai német nyj.-ra kiterjedő összefoglalás keretében bemutatja majd azt, hogy az egyes hazai német nyj. hangállapota mennyiben használható fel a megfelelő rokon németországi nyj. illetve nyj.-csoport időbeli kialakulása folyamatának megvilágítására, avagy pl. annak a történetírónak, a ki oly kérdést dolgoz fel, mely a tulajdonnevekre vonatkozó nyelvi kutatások eredményeinek felhasználását igényli.

Nagyon kívánatos volna tehát, hogy minden, valamely hazai német nyj.-sal foglalkozó szakférfiú az ő nyj.-területének bibliographiáját, ezen kétféleképpen megjelenő könyvészet számára a szerkesztőnek (Ferdinand Wrede, egyet. tanár, Marburg an der Lahn) időnként megküldje. Az 1915. és 1916. évek bibliographiájára vonatkozó ily adalékokat, melyek azonban előbbi évek pótlékait is tartalmazhatják, a szerkesztő legkésőbb f. é. augusztus 1-re kéri. Kívánatra különben igen szívesen küld ily adalékok czéljaira készült szabványos czédulákat is, úgyszintén e czédulák praktikus kitöltése módjáról szóló igen instruktív nyomtatott útmutatást.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

— Addenda ad «Homerus Comparatus III.» (EphK. 1915, 194—203, 301—317, 371—385.)

315. l.: Az övet tudvalevően már a Genesis első ruhának vallja (I. 37.)

315¹⁵⁷: A lábhoz tapadó szégyenkezéshez mindenesetre v. ö. S. Freud, Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie 1913³, 20. is kifejezett feltevését, hogy a láb ősrégi nemi symbolum (minek megfelelően a cipő vagy papucs nőiségét jelenti).

(315¹⁵⁷) 316. l.: A legkülönbébb helyekre lokalizált szégyenkezés eseteit l. pl. H. Cunow—H. Lewin-Dorsch, Die Technik der Urzeit (Kleine Bibliothek, Nr. 24.) III. 1912, 61., Buschan (Moll, Handbuch), 232.

316¹⁵⁸: A nuditás erőforrás: Hesiod. Op. 391. (γυμνὸν σπέραιν, γυμνὸν δὲ βωρεῖν, | γυμνὸν δ' ἄμειν, εἰ γ' ὅρια πάντ' ἐσέλυσσας | ἔργα κομίζεσθαι Δημήτερος) és Vergilius, Georg. I. 299. (Nudus ara, sere nudus) stb.

316¹⁵⁹: Másodlagos nemi tulajdonságokon nagyjában azokat értjük, «welche die beiden Geschlechter, indem sie sie stärker differenzieren, anziehender für einander machen und so... die Fortpflanzung indirekt begünstigen» (Hav. Ellis-Kurella, Mann und Weib. 1895, 23.). — A mellre tett két kéz: Gestus der Fruchtbarkeit, Karo, Archiv f. Religionswissenschaft VII. 129.

316/317. l.: A mell Darwin szerint a primarius és secundarius nemi szervek határán áll. L. H. Ellis-Kurella, i. h. 23. l.

371. l.: Soranus (ed. Ros.) p. 240, 14 szerint ἰατρικῇ πρόληψις, hogy τὰ γυναικεία (v. ö. 381¹⁰⁰) δεσμὸν οὐδένα βούλεται τυγχάνειν. A ruha rituális alkalmatlanságának gondolatát annak érzése is erősíti, hogy a meztelen test sokkal könnyebben és hajlamosabban végzi a rítusokban oly fontos ritmikus mozgásokat, mint a fölöltözött: K. Bücher, i. h. 31.

371¹⁰⁰; Goethe Gretchenje is úgy érzi mint Bánk: Mir wird so eng! Die Mauernpfeiler Befangen mich! Das Gewölbe Drängt mich! — Luft! (Faust I. dómjelenet, in fine). — V. ö. Maupassant, Péter és János (a Klassz. Regénytár ford. 1911, 251.): (Pierre) úgy érezte, hogy a tető a fejére szakad s a falak megfojtják.

372¹⁰¹: V. ö. H. Hubert & M. Mauss, i. h. 144: «Aux gestes mal coordonnés et impuissants, par lesquels s'exprime le besoin des individus, la magie donne une forme et, parce qu'elle en fait ainsi des rites, elle les rend efficaces.»

372¹⁰²: Kifordított ruha és hasonlók babonás jelentőségéről irodalmat ad Róheim, A luczaszék, Néprajzi Értesítő 1915, 181.

372¹⁰³: A varázs és eskü (formulák) szoros összetartozásáról (v. ö. R. Hirzel, Der Eid, 1902, kül. 52. kk., O. Schrader, Reallexikon 1901, 165. kk. stb.) egy közelebbi Comparatusomban fogok szólni. Alkalmassint ezen összefüggés okozza, hogy a pogány szamojedok bizonyos fajtájú ünnepélyes eskünél meztelenre vetkeznek: A. H. Post, Grundriss der ethnol. Jurisprudenz 1895, 479. (478s). Teljes vagy részleges nuditás kell a káfirok és a chewsurok esküvőjéhez is; l. R. Lasch, Der Eid, 59. l. — Az «odanézés» veszélyességéhez v. ö. Oldenberg, i. h. 333s és lentebb ad 378¹⁰⁰.

372¹⁰⁴/373: A jós vagy prófétai hévben elkövetett sacralis denu-datio irodalmához l. P. Huvelin, Magie et droit individuel, (L'Année Sociologique X.) 16s. (Jastrow, Blau, Hubert). Th. Achelis, különben népszerű munkája: Die Ekstase in ihrer kulturellen Bedeutung (Kulturprobleme der Gegenwart, I. kötet 1902). Csodálatosan semmi súlyt sem fektet a prófétai ekstasisra és külső leírására. Nilson, Primitive Religion 1911, 86. Saul esetét ki meztelenre vetkezett és egy nap, egy éjjel úgy feküdt, mikor a prófétai szellem megszállta, azonosnak veszi a törpe, nyomorék stb. varázslóival: a szokatlan mód a tömeg fölé emeli a prófétát. De a mily helyes a cél meglátása, oly elfogadhatatlan, hogy Nilson beteges lélekállapotot vesz fel okúl.

373¹⁸⁷: A levetkeztetésben rejlő megszégyenítésre vonatkozik Vasia ígérete az orosz bylinában: «je vaincrai Kastriouk, — je le ferai sortir de ses habits — et je le chaserai tout nu» (Rombaud, i. h. 255 k.; for. Kiriévski fasc. VI, 118. l.).

373. l.: Jellemző Dostojewski leírása, Die Brüder Karamasoff (ed. Piper) II. 246. k., mikor a vizsgálóbíró levetkezteti Mitját: entkleidet kam er sich selbst vor ihnen fast *schuldig* vor, und vor allen Dingen gab er es plötzlich selbst zu, dass er mit einmal *niedriger* als sie war, und sie nun das volle Recht hatten, *ihn zu verachten*. «Wenn alle entkleidet sind, so schämt man sich weiter nicht, ist man aber ganz allein entkleidet und wird man dann noch von allen besehen, so ist es — eine Schmach!» ging es ihm wieder durch den Sinn. — A szokásról, hogy a legyőzött önkényt adja át a győztesnek a ruháit: Fr. v. Hellwald, Ethnographische Rösselsprünge 1891, 8. k.; v. ö. G. Ferrero, Les lois psychologiques du Symbolisme, 1895, 128. is.

374¹⁸⁸: A molukki szigeteken legnagyobb szégyen, wanneer iemand aan de tegenpartij zijne genitalien laat zien (Riedel, Sluik-en... 43. l.), a mihez v. ö. dolgozatomban 100. jegyz. 304. l. A denudatiót helyettesíti a kézzel ráverés (I. R. Andree, Ethnogr. Parallelen und Vergleiche, NF. 1889, 51. adatait).

374¹⁷⁰: Idetartozik a Germania 8. c.-jában említett ősgermán szokás (Memoriae proditur quasdam acies inclinatias iam et labantes a feminis restitutas constantia precum et obiectu pectorum.): a germán nők e mozdulattal morális erőt gyakoroltak fiaikra és férjeikre. L. pl. R. Petersdorff, már Germanen und Griechen, stb. 1902. cz. művében és legújabban: Übereinstimmungen zwischen Tacitus und Homer cz. dolgozatában, Lehrproben und Lehrgänge 1915. 2. [123.] füz. 37. (149.). (Thewrewk E., Germania-ja 1871, 18. még más utakon törekszik.)

375¹⁷⁸: Ad Plutarch. apophth. Lacæn. incert 4., l. Lobeck, II. 826⁽⁴⁾ is.

376¹⁸⁰: Ad Ihm Beiwerke I. 305., l. Lobeck, II. 825. is.

(376¹⁸⁰) 377. l.: V. ö. Lobeck, II. 818—827.

(III.) 377¹⁸⁸: K. Jentsch egy G. Hauptmannnt («Der Bogen des Odysseus») bíráló fejtegetésben (Homer); — Zukunft, lrgg. v. M. Harden XXIII. 36. sz.) talán helyesen gondolja, hogy az ilyen keleti színezetű operációk Homeros idejében már nem voltak divatosak (286. l.), noha az kétségtelen, hogy az egész erkölcsi kép, melyet ő bizonyos czélzatossággal fest, túlzottan tiszta és ideális; persze Hauptmanné még kevésbé a valódi Homeros.

(377¹⁸⁷) 378. l.: Hogy az Iliast megelőzi az elégia, elvben E. Bethe se tartja kizártnak (i. h. 329.), miután ő az Ilias keletkezését a VI. századra teszi. Wilamowitz szerint ez «heller Wahnsinn». — Közös forrásra gondol pl. P. Cauer, Grundfragen, 1909², 532. — A membrum kézben tartása Dümmler szerint (i. h. 13. = Kl. Schrift. II. 220.) a halott lelke ellen biztosít, kire így a felelősség naiv módon vissza van hárítva. (Hasonló értelemben: G. Weicker, Der Seelenvogel in der antiken Literatur und Kunst 1902, 3.) A primitiv ember fél a megölt ellenség szellemétől és védekezik ellene (v. ö. Frazer, Taboo 1911³, 170. kk. 177. kk.) 182. stb.; ezt békíti a gyilkos purifikálása is: u. o. 186. kk.). Wilamowitz, Die Ilias und Homer, 1916, 95—97., Tyrtaiost kontár utánzónak tartja; az ethnologusoktól idevont gesztus szerinte nevetséges volna és a mi fontosabb, sehol ki nem mutatható: itt egyszerűen a szégyenkezés mozdulatáról van szó.

378¹⁸⁰: Az *elfordulás* lustratio: magikus terület elbagyásakor (Hubert & Mauss, i. h. 47); kell a magikus hatóeszköz folyóbadobásánál (használat után): H. Frischbier, Hexenspruch und Zauberbann, 54. (idézi J. Scheftelowitz, Das Schlingen und Netzmotiv im Glauben u. Brauch d. Völker, R. V. u. V., 1912, 35.). Az *odanézés* *hátrafordulás* és *körültekintés*

tilalmáról különféle áldozatoknál (*nolunt enim se videri numina*, Servius) és a mai Görögországban: O. Gruppe, *Gr. Mythologie* (J. Müller) 876i. Oldenberg, 336. (488i. és 577.). Laistner magyarázata (II. 455.: a csukott [?] szem az álomállapotot, felnyitása a felébredést jelenti), aligha intézi el az odanézés és körütekintés tilalmát. — Leukothea *λευκοθεα*-jának és a samothrakiai mysteriumoknak feltett összefüggéséről l. O. Gruppe, 229a és De Jong, *Das antike Mysterienwesen* . . 1909, 158. k. (v. ö.: *die Mysterien* . . nichts als offizielle Magie . . De Jong, 198.); hasonlóról az Aphrodite-kultuszban O. Gruppe, 1349.

379. l.: A szegényérzet fejlettségét illetőleg csak Hera aggodalmaira (*νεμεσσητόν δέ χεν εἶν*, Ξ 337) utalunk: Ξ 331. kk.

379. l.: Ez a homerosi kulturfokozat ugyan általán egy lépéssel a délszlávoké felett van, de egy-egy pontban ép úgy egyezik vele, mint az izlam előtti arabokéi Wellhausen-tól adott képpel. Fr. S. Krauss szerint (*Sitte u. Brauch der Südslaven*, 1885, 325. l.): „Was keine Macht der Erde bewirken könnte, das vermag das Wort der Mutter über ihren Sohn. *Sie beschwört ihn bei ihren Mutterbrüsten, an welchen er gesäugt*, und er folgt, mag ihm selbst das Herz darüber brechen.“ Egy népdalban — például —, melyet a Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne skupio N. Tordinac gyűjtemény (Vukovár, 1883. 7–12.) gyönyörű és autentikus változatban közöl, Ivo hősnék anyja sok sikertelen kísérlet után végre maga akarja rávenni halálra-szánt fiát, hogy a tőle választott menyasszonyt elfogadja: „Siehe da, des Ivo Mutter selber, *Zog heraus die blendend weissen Brüste*: Komm', o Ivo, *dass ich Dir nicht fluche*. Komm', o Ivo, heb die Maid vom Pferde“ (idézi Krauss, u. o. 327.), hol is világos, hogy a mozdulat a legnagyobb kényszer, melyet anya fiával szemben alkalmazhat; ha ennek nem enged, már csak megátkoznia lehet megsegényítőjét.

379₁₉₂: A meztelenség megszegényítő hatását Homerosnál különösen B 261–264 tanúsítja.

381₂₀₀: V. ö. Lobeck, I. 302. k. is.

381₂₁₃: Lang-Marillier 268. kk. 275. kk. (Hesiodus-kérdés).

381. l. (*lent*): További csökevény — a sok közül — a csodatevő és bőséget adó királyi hatalom ősi hitének (Frazer!) letompított érintése τ 9. kk., a mihez l. Lang-Marillier, 109.

(381₂₀₄) 382. l.: Az „elszólások” értelmében l. újabban — Ed. Meyer, *Geschichte d. Altg.* II. 119. k. 425. tagadása ellen is — P. Stengel, *Opferbräuche der Griechen* 1910, 138.

382₂₀₆: V. ö. még E. Samter, *Die Religion d. Griechen* 1914, 22. k. is.

382₂₀₇: Frazer és Lang is sokat tettek e téren. Lobeck elképzelése (312. l.), mely szerint a homerosi kor emberei leti praesentibus, futurorum securi stb. sollicitudinis et superstitionis causas procul habebant, és csak később (perzsa háborúk!) az intelligentia és önismeret fejlődésével támadt fel rerum abditarum cura . . et multiplices superstitiones, — így aligha állhat meg.

382₂₀₈: A vallás és babona viszonyára külön kell rátérnünk; addig is v. ö. Durkheim kiegyenlítését, i. h. 516. kk. és K. Beth, 201. kk.

382₂₀₉: Lang szerint (Marillier, 266. l.) a görögök e barbár-korszaki babonásságot talán már a pelasgoktól vették át s úgy plántálták tovább.

382₂₁₁: Rohde (alkudozó) romanticizmusát e ponton Hornyánszky se fogadja el. (A homerosi beszédek . . 1915, 76.)

382₂₁₇: Málshelyt Lang (Marillier, 269.), némileg másként, arra fekteti a súlyt, hogy Homeros zsenije ösztönszerűleg válogatta ki a legtisztább mystikus elemeket. Mi mindenesetre azt hisszük, hogy ez „ösztönszerűség” a műfaj anyagszerűségében magyarázódik. E tényező jelenlétéről különben még lesz szavunk.

383. l.: A religió kettős áramához Homerosban v. ö. Lang-Marillier, 194.: Les poèmes épiques prouvent... qu' une noble religion peut coexister avec une mythologie sauvage et sans frein. — A groteszk-durva istenmondák kertüléséről u. ö. 142. (a Rgvedában: u. o. 211. l.).

383²²⁰: Habár más okon, hasonlóképp kevés a szellem-, démonhit és varázslat nyoma a Rgvedában is. Oldenberg, 12. l. szerint: eine Nachwirkung jener vornehmen, eng begrenzten Exklusivität..., welche in den älteren Schichten jener Poesie so sehr hervortritt... Die Vorstellungen... von den in der Erdtiefe hausenden Seelen, von den Seelen, welcher Gräber und menschliche Wohnungen umschweben..., von den in Tiere eingegangenen Seelen, von Gespenstern: alles dies liegt so gut wie gänzlich ausserhalb des Horizontes jener Todtenlieder [t. i. des letzten, Rgvedabuchs].

383. l.: A műfaji érzékenység körül lesz keresendő Homeros sokszor elhirdetett (v. ö. Nägelsbach, Die Homerische Theologie, 249. l. jgyz.) tisztaságának oka is.

384. l. (fent): Hogy az Odysseia gazdagabb a néphit nyomaiban, — kétségtelenül szerepe van benne az Odysseia eredetének a Märchen-erzählungból (Drerup, Bethe!), melynek causalitása tudvalevőleg (Wundt, Vkps. II. 1. 1905. 330. k.) a varázs és csoda (Kirké stb.), — a mese causalitása; már az Odysseia relatív tisztasága is nagy eltávolodottságot s az eposz műfaji igényeinek nagy érvényesülését jelenti.

(383²²¹ végéhez) 384. l.: Frazer, Taboo³, 298., 299. nem említi Homerost.

384²²²: A fától-kőtől származás nagy kérdéshez, melyre még vissza akarnánk térni, l. már K. O. Müller, Geschichte d. gr. Literatur I. 1841, 142. k. (nem szerepel az összeállításokban!).

384. l. (első bekezd.): Nem volna szabad feledni, mily kevés érzéke volt az ó-kornak egyáltalán az iránt, a mit ma folklorenak nevezünk. G. Meyer pl. — ha persze túlozva is — Apuleiust mondhatja ilyen értelemben az egyetlen régi írónak: Essays und Studien zur Sprachgeschichte und Volkskunde 1885, 197.

384. l. (második bekezd.): Hogy a gestus mily régen használatos emberek megszégyenítésére, v. ö. R. Petersdorff feltevéseit, fent i. h., mely szerint a szokás három egymástól oly távol élő indg. népnél, mint a perzsa (Nic. Damasc. frg. 66. Müller, Hist. Fragm. III. 405.), görög és germán meglévén, valószínűleg e népek közös őskorából származik.

385²²⁷: Hogy betegségi s egyéb bajtokozó démonok igen gyakran halottak lelkével azonosak, l. pl. Oldenberg, i. h. 60. kk. és különösen Frazer, The belief in immortality and the worship of the dead 1913 passim — Ugyan Schwartz-czal ellentétben R. Andree, Vampyr (Ethnogr. Parallelen und Vergleiche, 80–94. ll.) elfogadja a Hanusch-féle nézetet, hogy halottégető népek nem ismerik a vámpírhíttét (azaz, mintha a tűz megelőzné a visszajárást, mint Frazer is vallja), ez azonban aligha általánosítható. Brit-Columbia kwakiutl indiánjai az általuk megölték és megévették lelkétől — egy hosszabb ceremoniasor utolsó fokán — úgy védekeznek (l. Frazer, Taboo³, 189. k.), hogy the bones of the victim... are taken out of the house, sied up, wight with a stone, and thrown into deep water, — «because — írja Fr. Boas, The Soc. Organis. & the Secret Societies of the Kwakiutl-Indians, Rep. of the U. S. National Museum for 1895, 440., 537. k. — it is believed, that if they were buried they would come back and take their master's soul.» Szóval itt ép az elégetés volna az, a mi a «vampírt» — lehetővé tenné: felszabadítaná.

(Czepléd.)

MARÓT KÁROLY.

— Új könyvek.

Brand, Jos.: Studien zur Dialektgeographie des Hochstiftes Paderborn und der Abtei Corvey. (Forschungen und Funde. Bd. IV. Heft 2.) Münster i. Westf., Aschendorff, 1914. N. 8-r., 40 l. 1.25 M.

Kelet Westfalia dialektusairól tárgyal a címbeli munka. A szerző rövid fonetikai bevezetés után a Paderborn, Büren, Warburg és Hörter kerületeinek nyelvjárásait jellemző sajátágaiban mutatja be s ezzel párhuzamosan az e területekkel határos dialektusokat is tekintetbe veszi. Erre aztán behatóan a konsonantizmus, majd pedig a vocalizmus alapján tárgyalja az általa kijelölt négy kerületet, melyeknek egyes pontjai, jöllehet sokban egyeznek, sokban el is térnek egymástól. A hangtanilag egyező területeket meghatározza s ezt egy mellékelt térképen feltünteti. A munka röviden és tömören van megírva. Ezért kissé nehézkes is. Mindazonáltal jó szolgálatokat is tehet azoknak, kik nagyobb hazai német nyelvjárás-területek felosztásával foglalkoznak. sch. e.

Cassirer, Ernst: Freiheit und Form. Studien zur deutschen Geistesgeschichte. Berlin, 1917. 8-r., 575 l. 9 M.

Dilthey szellemtörténeti módszere mindjobban érezetzi hatását a német philosophiában és irodalomtörténetben. Az ő szempontjai irányítják sok tekintetben Cassirer szép könyvét is. Cassirer a német szellemnek két alaptörékvesét, a szabadság és a forma elveinek ellentétes irányban haladó, majd a legnagyobbaknál synthesisben egyesülő megnyilvánulását végig követi Leibniztől Hegelig. Nem speciális philosophiatörténet, hanem felöleli az irodalom és az állameszme fejlődéseinek problémáit is. A tárgyalás középpontját azonban a német aesthetikai tudat kialakulása alkotja. Lessing, Kant, Goethe, Schiller formafogalma és a szabadság problémájához való viszonyuk nyer új megvilágítást. A Goethe-fejezet gondolatmenetét erősen determinálja Cassirer régebbi, elsősorban természettudományi érdeklődése s ezért aránylag keveset nyújt. Annál jelentősebb Schiller aesthetikájának beállítása a német idealizmus egyetemes összefüggésébe: Leibniz és Schiller, Schiller és Fichte viszonyának ha nem is végleges megállapítása, de mindenesetre az eddigi általánosságoknál sokkal konkrétebb, meggyőzőbb elemzése. Az állameszme fejlődéséről szóló rész gazdag tartalmából itt csak a humanizmus aesthetikai eszményének és az universalistikus állameszmének benső egységét pompásan kimutató Humboldt-fejezetet emeljük ki. Cassirer munkája nem ment tévedésektől, túlságosan merész eszmetörténeti constructióktól, de szempontjainak gazdagsága, újszerűsége és páratlan termékenysége elfeledtetni velünk jelentéktelen gyengéit. Kár, hogy az irodalmi utalások teljes hiánya rendkívül megnehezíti megállapításainak ellenőrzését és a jelenkori kutatásokkal való összevetését. f-i.

Garbe, R.: Sāmkhya-Philosophie. Eine Darstellung des indischen Rationalismus.² Leipzig, Haessel, 1917. XII + 412 l. 7.50 M.

A kiváló indologus kitting művének jócskán [65 lappal] bővült s a legújabb idevágó szakirodalom alapján javított kiadása. Az indologiából, resp. az ind philosophiából távolabb állókat is fogja érdekelní a III. fejezet [p. 113—137], a melyben az ind és görög bölcsélet között valószínűleg, resp. kétségtől fennálló kapcsolatok vannak tárgyalva. sch. j.

Geiger, Wilhelm: Páli Literatur und Sprache. Grundriss der indoarischen Philologie und Altertumskunde. B. I. H. 7. Strassburg, Trübner, 1916. IV + 183 l. 12.50 (11) M.

A kötet két nem egyenlő főrésze oszlik. Az első főrész [p. 5—39] a páli irodalommal foglalkozik — csak röviden, mert ezt a témát *Winteritz* (Die buddhistische Literatur: Gesch. der ind. Litt. B. II. H. 1. Leipzig, Amelung, 1913. VI + 288 l. 7 M.) részletesen és alaposan tárgyalta. A második főrész [p. 39—156] a páli nyelvnek rendszeres történeti és a sanskrittal összehasonlító grammatikája. A kiváló szerzőnek kiváló munkája minden kritikán felül áll. sch. j.

Schuchardt, Hugo: Zu den romanischen Benennungen der Milz (SB. d. Berl. Ak., 1917. VIII. 156—170. l.).

Schuchardt az élő nagy nyelvtudósok közül kétségtől egyike a nyelvi élet legélesebb szemű megfigyelőinek. Minden munkájában, még kisebb értekezéseiben is annyi a gondolatkeltő, általános értékű megjegy-

zés, tárgyalása módja módszertani szempontból annyira tanulságos, hogy Schuchardt írásait nemcsak a szorosabban vett romanistának kellene elolvasni, hanem mindenkinek, a kit a nyelvfejlődés alapvető kérdései s különösen a szófejtés methodikája érdekel. Maga Schuchardt írja a maga színes nyelvén előttünk fekvő értekezésének befejező mondatában: «ich wollte nur an Beispielen aus einem solch eng umschriebenen Kreis die Mannigfaltigkeit der methodischen Erfordernisse erläutern, mit andern Worten zeigen, welche Handhaben eine Sprache darbietet, um sich ergreifen zu lassen, welche Hände die Sprache besitzt, um sie zu ergreifen.» — Mindjárt tanulmánya elején egy elvi fontosságú kérdést vet fel, a mely megérdemelné, hogy vele bővebben is foglalkozzunk. Ha a szavak és kifejezések s a hozzájuk fűződő jelentések (legáltalánosabb értelemben véve e szót) kettős viszonyára gondolunk, a nyelvtörténetet felfoghatjuk jelentéstörténetnek, de éppen olyan joggal jelöléstörténetnek is. Sőt; a jelölésváltozás az eredeti, csak ebből adódik, igaz, hogy közvetlenül, a jelentésváltozás. «A nyelvtörténet sajátos feladata kimutatni azokat az okokat, a melyek miatt a fogalmak és gondolatok nyelvi formájukat változtatják.» Ezt a feladatát a nyelvtudomány, még a legfejlettebb román nyelvtudomány is, úgyszólván teljesen elhanyagolta, a mennyiben az ellenkező álláspontra helyezkedve, közelfekvő gyakorlati okokból, rendszerint a szóból és a szókapcsolatokból indult ki. Ehhez a megírandó román «tárgyszótárhoz» szolgáltatt értékes adalékokat Schuchardt, midőn néhány testrésznek, kül. a lép-nek újabb keletű román nevezeteit vizsgálva, a névadás lélektani indítékait igyekszik felderíteni. Hogy a részletekből egy bennünket is közelebből érdeklőt kiragadjak, a fr. *rate* 'milz' < aln. *rate* (holland *raat*) 'honigwabe' származtatás támogatására Schuchardt a magy. *lép* 'milz' ~ *lépes méz* 'honigwabe' szavakra is hivatkozik. Persze ez esetben — a mint különben Schuchardt is kiemeli — legfellebb fordított jelentésváltozásról lehetne szó, mert a rokon nyelvek tanúsága szerint (zürj. *lop*, votj. *lup*, cser. *lep*) a magy *lép* eredeti jelentése 'milz' volt. Igaz, hogy a NySz. CzF. a *lépes méz* kifejezést a 'vogel-leim' jelentésű s szláv eredetű *lép*-hez kapcsolják, de igaza van Schuchardtnak, hogy ez a kapcsolat valószínűtlen. A 'milz' > 'honigwabe' jelentésváltozásnak sok tekintetben párja az, hogy a *máj* szónak is több vidéken két jelentése van: 'leber' és 'az aludt tej alvadt része'. g. z.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Arany-koszorú. Arany János költeményeiből. Születése századik évfordulójának ünnepére. Budapest, Franklin-Társ., 1917. N. 8-r., 295 l. 3 K.

Babits Mihály: A gólyakalifa. Regény és néhány novella. Budapest, Athenaeum, é. n. [1916.] 8-r., 319 l. 2-60 K.

Babits regénye a legmodernebb izgató rémregény, de távol mindattól, a mit ponyvaiságnak lehetne nevezni. A Wilde fantáziájára emlékeztető raffinaltsággal íródott ez a Paul Lindau «Der Andre» (Egy test két lélek) cz. darabjával rokontárgyú história, melyet szinte tudományos kíváncsisággal olvashatunk. Az újabban divatos álomelméletek (Freud) és a psychopathia (Prince Morton: The Dissociation of a Personality, 1907; Pierre Janet: L'automatisme psychologique, 1899⁸) hatása alatt a szerző egy idegbajos fiatalember tragikus sorsát adja elő, a ki álmában egy másik személy életét éli át — a Calderon kérdésével tűnődve azon, melyik az igazi élete — egészen az autosuggestió öngyilkosságig. A regény címe Wilhelm Hauff egyik keleti regéjére (Die Geschichte vom Kalif Storch) vezethető vissza. A velencei fejezetekben egy műértő lélek költészete nyilatkozik meg. A cselekmény egyrésze és a kötetben levő kisebb írások néhányja a Völgységről szól, «melyet Vörösmarty, apáink költője megénekelt, Vörösmarty és Garay és a hol Petőfi is utazott hajdan a négyökrös szekéren, a szép Erzsike mellett». Az «Odysseus és a

szírének» cz. «lírai novella» a homerosi mondát modern psychologiai átírásban dolgozza föl. Hasonlóan szerepel a kötetben egy «Mese a Decameronból», mely a IV. nap 2. novellája. (Sajtóhiba a 160. és 162. lapon háromszor előforduló «ne rien va plus»: «rien ne va plus» helyett.) *zb.*

**Décsi Lajos*: Bárá Jósika Miklós (1794—1865). (Magyar Történeti Életrajzok. XXXII. évf. 1—5. füzet.) Budapest, Athenaeum, 1916. N. 8-r., 351 l.

Fieber Henrik: Modern művészet. (15 műmelléklettel.) Budapest, «Élet» kiadása, é. n. 8-r., 330 l. 5 K.

**Gombocz Zoltán és Melich János*: Lexicon Critico-Etymologicum Linguae Hungaricae. VI. füzet. Magyar Etymologiai Szótár. Csajta—Cserese. Budapest, M. Tud. Akadémia kiadása. 1916. Lex. 8-r., 801—960 hasáb. Egy-egy füzet előfizetési ára 5 K.

Grósz Emil: Egyetemi tanárok egyetemi polgárokhoz! Szerkeszti —. Első füzet. Budapest, Franklin-Társulat, 1917. K. 8-r., 67 l. 1.20 K.

Jókai, Olesó. Révai-kiadás. K. 8-r. Számonkint 50 f.

241—250. sz. Szeretve mind a vértedig. 5 kötet: 152 + 139 + 163 + 150 + 153 l.

Mikszáth Kálmán: A vármegye rókája. Budapest, Révai-kiadás, é. n. 8-r., 280 l. 4 K.

Mikszáth Kálmán: Galamb a kalitkában. — Krúdy Kálmán csinytevései. Budapest, Révai-kiadás, é. n. 8-r., 182 l. 2.50 K.

Közlemények Szepes vármegye múltjából. A Szepesmegyei Történelmi Társulat közlönye. Szerkeszti Förster Jenő. VIII. (1916.) évf. 1—4. szám, Lőcse, Szepesmegyei Történelmi Társulat, 1916. (Megjelenik negyedévenként, előfizetési ára 6 K.)

**Rajka László*: Heliodoros aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban. (Értekezések a kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetem magyar irodalomtörténeti szemináriumából. 5. sz.) Kolozsvár, Magy. Irodalomtört. Szeminárium, 1917. N. 8-r., 107 l.

Szabó László: Magyar festőművészet. Ötven műmelléklettel. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. 8-r., 258 l. 5 K.

**Szögyi Gusztáv*: Menekülésem a kultur-dzsungelből. Budapest, Thália-műintézet, 1917. 8-r., XVI + 233 l., 8 képpel.

E furcsa című könyvnek szerzője a háború kitörésekor, 1914 nyarán épen Dél-Franciaországban volt tanulmányúton és csak több heti keserves hányódás után jutott haza. A «kultur-dzsungelből» való menekülésének történetén kívül könyvében elmondja korábbi franciaországi utazásai alatt gyűjtött tapasztalatait és benyomásait, Német- Olasz- főleg Spanyol-országról is ír egyet-mást, több fejezetben foglalkozik a régi s a modern provençal költészettel, egy fejezete Zsolna városáról s a nemzetiségi viszonyokról szól, terjedelmes előszava pedig egy, harctéren elhalt rokona. Szögyi László tanár emlékének van szentelve. Kétségtelen, hogy a szerző sok-mindent összeolvasott és tanult életében, de sajnos, minden rendszer, fegyelmezettség concentratio nélkül. Ezért ismereteit s természetesen munkáját is a formátlanság, dilettantizmus s a kritikai érzék hiánya jellemzi. Igen sok benne a túl-intim, személyes természetű részlet, minőket az ember útközben le szokott jegyezni maga számára, attól azonban óvakodik, hogy azokat nyilvánosságra is bocsássa. Szorosan vett útleírásai pedig nem egyéniek s nem eredetiek, a legtöbbször nem egyebek száraz, banális Baedeker adatok élettelen felhalmozásánál. Naiv, felületes megfigyelés és tévedés is bőven akad a könyvben, úgy hogy az valóban csakis rokonai és baráti körben számíthat méltánylásra, sem tudományos, sem irodalmi becse nincsen, igazi coq-à-l'âne, ahogy a francziák mondják. *cz.*

Weber Arthur: Irodalmi hatások a Toldi Szerelmében. Különlenyomat a «Budapesti Szemle» 1917. évi márcziusi füzetéből, 357—387 l.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1916-BAN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva:

- I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*
- II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.
- III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek. (Nyelvtanításról, olvasásról, írásról.) — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Francia nyelv. — 5. Művészeti oktatás.
- IV. *Finn-ugor nyelvek.*
- V. *Indo-európai nyelvek.*
- VI. *Keleti nyelvek.*
- VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Tankönyvek.
- VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régiségek. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Nyelvészet. — 5. Tankönyv. — 6. Római történet s régiségek. — 7. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 8. Új latin. 9. Magyarország régészete.
- IX. *German nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-norvég-dán-holland-flamand. — 5. Angol. — 6. Tankönyv.
- X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyv. — 3. Olasz-spanyol. — 4. Oláh.
- XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*
- XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Alexander Bernát.* Világirodalom és világháború. Kisfaludy Társ. Évlap. 49. köt. 18—38. l.
2. *Balassa József.* A bécsi Phonogramm-Archiv felvételei. Nyelvőr. 414. l.
3. *Balassa József.* Beszéd gégefő nélkül. Nyelvtudom. VI. 117—126. l.

4. *Bally, Ch.* Le Langage et la Vie. Genève. 1913. — *Ism. Karl Lajos.* Nyelvtudom. VI. 158—160. l.
5. *Bartels, A.* Nationale oder universale Literaturwissenschaft. 1915. — *Ism. Sas Andor.* Irod. tört. Közlem. 117. l.
6. *Csathó Kálmán.* A háború és az irodalom. M. Figyelő III. 476—478. l.
7. *Endrei Gerzson.* Wendland Pál. EPhK. 278. l.
8. *Erdős Károly.* A három első századbéli keresztény irodalom áttekintése. Debreczeni Lelkészi Társ. CV—CXXXVI. l.
9. Festschrift Friedrich Carl Andreas. Leipzig, 1916. — *Ism. M. B. Keleti Szemle* XVI. 250. l.
10. *Gerhard, G. A.* Der Tod des Grossen Pan. 1915. — *Ism. Gálos Rezső.* EPhK. 260 263. l.
11. *Germanus Gyula.* Turán. M. Figyelő. I. köt. 405—420. l. II. köt. 23—37. (Külön is megjelent 8-r.) — *Ism. Szilágyi Ádám.* Nyelvőr 237—239. l.
12. *Gyulai Agost.* A háború és az irodalom. 1915. — *Ism. Z. E. Magy. Középiskola* 28. l. — c. Élet 19. sz.
13. *Halasi Andor.* Irodalmi particularismus. P. Napló 162. sz.
14. *Heinrich Gusztáv.* Elnöki megnyitó beszéd. (Bud. Phil. Társ. 41. közgyűlése.) EPhK. 266—268. l.
15. *Heinrich, Karl.* «Die Literaturen des Ostens.» Ung. Rundschau V. 264—271. l.
16. *Horger Antal.* A nyelvtudomány alapelvei. 1914. — *Ism. Bartha József.* Magy. Középiskola 110—113. — *Zolnai Gyula.* Nyelvőr 220 231. l.
17. *Karl Lajos.* A népfajok és a középkori irodalom. Népművelés 377—383. 483—491. l.
18. *Koleszár Andor.* Előszó az új nemzetközi világnyelvnek tervezett újlatin (neolatin) nyelvhez az esperanto kritikájával. Óbecse, 1916. Lévai-ny. (8-r. 9 l.) 30 fill.
19. *Leyen, v. d., Friedr.* Die Märchen der Weltliteratur. — *Ism. Schwarz Frigyes.* EPhK. 66. l.
20. *m. l.* Háború és irodalom. Alkotmány 35. sz.
21. *Pernsteiner, Benedict.* Im Kreislauf. Synonyme Gedanken aus Werken griechischer, römischer u. deutscher Dichter u. Denker. 1913. — *Ism. Révay József.* Tanáregyl. Közl. 49. évf. 543. l.
22. *Platz Bonifác.* Egyházirodalmi iskolák. Alkotmány 29. sz. — *Saly László* megjegyzése. U. o. 33. sz.
23. *Rickert, Heinrich.* Kulturwissenschaft u. Naturwissenschaft. 1915. — *Ism. Koszó János.* EPhK. 590. l.
24. *Rubinyi Mózes.* Hermann Paul. Nyelvtudomány VI. 81—85. l.
25. *Schuchardt Hugó.* Hangutánzás és nyelvtörténet. M. Nyelv 278—280. l.
- 25a. *Schuchardt, Hugo.* Deutsch gegen Französisch u. Englisch. 1914. Die Schmähschrift d. Akad. d. Wiss. v. Portugal. 1915. — Aus dem Herzen eines Romanisten. 1915. — *Ism. bz.* EPhK. 354. l.
26. *Schwartz Elemér.* A bécsi tudományos Akadémia Phonogramm-Archívja. EPhK. 284—286. l.
27. *Sebestyén Károly.* A háborús irodalom lélektanához. Bud. Szemle 166. köt. 52—73. l.

28. *Stöhr Géza Ker. János.* A zsoltárok az Egyház őskorából. A szent Kereszt Tárogatója XII. 60—69. l.
- 28a. *Toperczer Akosné.* A turánság multja a tibeti irodalomban. Teozófia 97—108. l.
29. *Trócsányi Dezső.* Humboldt Vilmos nyelvölcseselete. 1914. — Ism. Gréb Gyula. EPhK. 128. l. — Scheiner A. KorBl. Ver. sieb. Landesk. 52. l. — Weber Arthur. Liter. ZentrBl. 220. l.
30. *Vézner Károly.* Háború és irodalom. (Szegedi kegyr. főgim. 1915—16. értes. 77—88. l.) — Ism. Zolnai Béla. EPhK. 600 l.
31. *Wiegler, Paul.* Geschichte der Weltliteratur. 1914. — Ism. Zolnai Béla. EPhK. 342—345. l.

b) Ethnographia.

- 31a. *Arany János.* A párnatáncz. M. Nyelv 327. l.
32. *Beth, K.* Religion u. Magie bei den Naturvölkern. 1914. — Ism. M. Zsidó Szemle 224—226. l.
33. *Barcsai József.* Bellosics Bálint 1867—1916. Bajai népisk. tanftó-képző 1915/16. értes. 3—10. l.
34. Bellosics Bálint. (1867—1916.) Ethnogr. 248. l.
35. *Binder, Eugen.* Das ungarische Volk in seinen Liedern. P. Lloyd 195. sz.
36. *Bleyer Jakab.* A hazai német telepítés története és a nyelvtudomány. EPhK. 143. l.
37. *Bleyer Jakab.* A Stifrid- és Brunczvikról szóló magyar népkönyv mondai eredete. U. o. 666. l.
38. *Bleyer Jakab.* Egy osztrák író a magyar népdalról. Irodalom-tört. 152. l.
39. *Burne, Ch. S.* The handbook of Folklore 1914. — Ism. R. G. Ethnogr. 234. l.
40. *Buschan, Georg.* Die Sitten der Völker. Stuttgart. 1916. — Ism. Peisner Ignác. U. o. 118. l.
41. *Cetitorul.* Un poet popular. Transilvania 63—69. l. (Cristifon Purecel.) [306—312. l.]
42. F. F. Communications 13—16. sz. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr.
43. *Csitáryné Galgóczy Ilona.* A sumir nép. M. Figyelő IV. 100—122. l.
44. *Czaplika, M. A.* Aboriginal Siberia. Oxford, 1914. — Ism. Marót Károly. Husz. Száz. 33. köt. 234—236. l.
45. *Domonkos János.* Magyar labdajátékok. Népr. Értes. XVI. 98—104. l.
46. *Donner, Kai.* Siperian Samojedien Keskuudessa vuosina 1911—1914. — Helsinski. — Ism. Trócsányi Zoltán. Ethnogr. 60—73. l.
47. *Ecsedi István.* A Hortobágy pusztja és élete. 1914. — Ism. Párászka Gábor. Nyelvőr 400—404. l.
48. *Erdélyi Lajos.* A székelyek eredete nyelvjárásaik alapján. Ethnogr. 37. l.
49. *Fölföldi Sándor.* Háborús népdalok. P. Hirl. 86. sz.
50. *Géczy Endre Jenő.* Nógrádmegyei palóc népdalok. Összeírta a nép ajkáról és közli palóc dialektusban. U. o. 189. sz.
51. *Gönczi Ferencz.* Göcsej. 1914. — Ism. m. l. Földr. Közlem. 135—138. l.

52. *Gubicza Kálmán*. A «lábas jószág» bélyegzése Bács-Bodrog vármegyében a mult század első felében. Népr. Értes. XVI. 75—84. l.
53. *Hollósy István*. Nemzetiségi dolgok a háború után és a tót nép. Eperjesi Lapok 33., 34. sz.
54. *Győrffy István*. Babonás hiedelmek és szokások a feketekörösvölgyi magyaroknál. Ethnogr. 81—89. l.
55. *Győrffy István*. Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai. 1915. — *Ism. m. l. U. o.* 119. l.
56. *Győrffy István*. Dél-Bihar falvai és építkezése. Népr. Értes. 104—129. l.
57. *Heilborn, Adolf*. Allgemeine Völkerkunde. 1915. — *Ism. R. G. U. o.* XVI. 151. l.
58. *Heller Bernát*. A Csanádmonda főeleme. Ethnogr. 161—168. l.
59. *Heller Bernát*. A fehér ló mondájának egy arab párdarabja. *U. o.* 236—238. l.
60. *Heller Bernát*. Egy bibliai elbeszélésnek szudáni változata. *U. o.* 241—244. l.
61. *Heller Bernát*. Még egyszer az Isten kardjáról. *U. o.* 244—246. l.
62. *Hermann Antal*. Rudolf királyfi a mondában. *U. o.* 1—16. l.
63. *Humborg, L.* Die Hexenprozesse in der Stadt Münster. 1914. — *Ism. R. G. U. o.* 234. l.
64. *Jezdimirovics Koszta*. Szerb szokások. Temesvári Hirl. 147. sz.
65. *Kaindl, R. F.* Deutsche Ansiedlung und deutsche Kulturarbeit in Ungarn. (Müller-Guttenbrunn: Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österr.-ungar. Monarchie 101—120. l.)
66. *Katona-dalok*. A. Á. Jászkúnok énekelnek... (Prágai nóták.) *P. Hirl.* 217. sz.
67. *B. J.* A 33-as aradi bakák nótái. *P. Hirl.* 196. sz.
68. *Baka-költészet*. 1. Sóvágó Tibor: A 39-es bakák nótái. 2. Buday Géza: A 83-as gépfegyveres bakák nótái. 3. Szatmári bakanóták. *U. o.* 200. sz.
69. *Bencze József*. Karácsonyi katonacsomagok. *U. o.* 16. sz.
70. *Binder, Eugen*. Das ungarische Soldatenlied. Berlin. Tagebl. 167. sz., *P. Lloyd* 93. sz.
71. *Buchinger Mihály*. Hatvankettős bakadalok. *P. Hirl.* 268. sz.
72. *Buday Géza*. Bakaköltészet. *U. o.* 200. sz., Sóvágó Tibor. *U. o.* 200. sz.
73. *Dittmayer István*. Új katonanótáink. Sajóvidék 22—24. sz.
74. *Dömötör*. Magyar katonanóták. (Kacsóh Pongrácz gyűjtése.) Új Idők 40. sz.
75. *Farkas Bertalan*. A Hindenburg bakák nótái. *P. Hirl.* 148. sz.
76. *Finta Sándor*. Dunántuli bakák háborus nótái. *U. o.* 198. sz.
77. *Freudenthal, Albert*. Was die ungarischen Soldaten singen. Berliner Tagebl. 20. sz.
78. *Gömöri Jenő*. Katona-nóták. Gyűjtemény. Budapest, 1916. Nap-ny. (8 r. 64 l.) 60 fill. — *Ism. Sz. Ethnogr.* 305. l.
79. *n. e.* Hadi énekek. Élet 14. sz.
80. A huszonkilenczesek nótái. Kecskem. Lapok 203. sz.
81. *J. Gy.* A 67-es bakák nótái. *P. Hirl.* 44. sz.
82. *Kádár József*. Katonadalok. Alkotm. 240. sz.
83. *Kújel Endre*. A baka-család költészete. Vasár. Ujs. 52. sz.

84. *Lehrer Andor*. Az 1-es honvédek nótái. Magyarország. 206. sz.
85. *ll. Husarenlieder*. Österr.-Ungarns Zukunft 1. sz.
86. *Nádor Samu*. Néphimnuszok, katona dalok és indulók, 1914. —
Ism. Seprődi János. Uj Nemzedék 9. sz.
87. *Pilisi Lajos*. Dallok csatákról, a hadifogságról és Szibérijáról.
Világ 93. sz.
88. *Sárai Sz. Károly*. Katonadolog. P. Hirl. 184. sz.
89. *Seprődi János*. A magyar katona-dal. Uj Nemzedék 6. 10. sz.
90. *Somlyó Adolf*. Háborús nóták. P. Hirl. 315. sz. Bárdos László.
Harminczhetesekről meg a dalaikról. U. o. 315. sz.
91. *Somogyi Imre*. Katona-nóták. Magyarország 316. sz.
92. (sz. f.) A debreczeni honvédek nótái. P. Hirl. 210. sz.
93. *Sz. M.* Debreczeni bakák nótái. U. o. 175. sz.
94. *Székely Tibor*. A 72-es bakák nótái. U. o. 185. sz. és Csallóköz.
28. sz.
95. *Szemerédi Géza*. A legujabb háborus bakanóták. P. Hirl. 182. sz.
96. *Szendrey Zsigmond*. Szalontai háborús nóták. U. o. 168. sz.
97. *Szendrey Zsigmond*. Szalontai Ferencz-József-nóták. U. o. 252. sz.
98. *Szendrey Zsigmond*. Tisza Pista- és Vilmos császár-nóták. U. o.
280. sz.
99. *Szendrey Zsigmond* gyűjtése. M. Figyelő. II. 475—478. l.
100. *Szijethy Zoltán*. A 37-es nagyvárad, kecskeméti Jóska-bakák
nótái. Magyarország 224. sz. és Kecskem. Lapok 185. sz.
101. *Tisza Imre gr.* A magyar katona dalai. Bud. Hirl. 134. sz.
102. *Ungarische Soldatenlieder in Deutschland*. Karpathen-Post 16. sz.
103. *Váry Rezső*. Tarackosok nótái. Magy. Hirl. 158. sz.
104. *Zilahy Lajos*. Szalontai katonanóták. M. Figyelő I. 465—469. l. —
Katonanóták gyűjtése. U. o. II. 152—155. l. — Dalolnak a kato-
nák. U. o. I. 312—318. l., II. 472—475. l.
105. *Zsivánovits Béla*. Háborus huszárnóták. P. Hirl. 114. sz.
106. *Kemény György*. A magyarság és a nemzetiségek. Népr. Ért.
XVI. 84—98. l.
107. *Kiss Lajos*. A hódmezővásárhelyi tálasság. U. o. 51—75. l.
108. *Kodály Zoltán*. Régi karácsonyi énekek. Ethnogr. 221—224. l.
109. *Kolacsokorszky János*. Néphit az időjárásról. Hevesm. Tanügy.
3. 6. 9. sz.
110. *Koutny J.* Adatok a milotieci-dubnyáni morva-tót népviselet fej-
lődéséhez. — Ism. Podhraczký György. Népr. Ért. XVI. 155—
157. l.
111. *Kronfeld, E. M.* Der Krieg im Aberglauben u. Volksglauben.
1915. — Ism. g. gy. EPhK. 680. l.
112. *Kúnos Ignác*. Tatár foglyok táborában. Bud. Szemle 165. köt.
209—227. l.
113. *Lambrecht Kálmán*. Herman Ottó, az ethnographus. Ethnogr.
16—36. l.
114. *Lambrecht Kálmán*. A magyar malmok könyve. 1915. — Ism.
m. l. U. o. 114. l.
115. *Lenhossék Mihály*. A finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó orosz
hadi foglyokon végzett anthropologiai vizsgálatok. Akad. Ért.
685—702. l. [35—51. l.]
116. *Mészáros Gyula*. A magyar kerek tükör. Néprajzi Ért. XVI.

117. *Müller-Guttenbrunn, Adam.* Die Schwaben in Südbungarn. (Müller-Guttenbrunn: Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österr.-ungar. Monarchie 242—253. l.)
118. *Munkácsi Bernát.* Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányairól. Akad. Értes. 61—77. l.
119. *Nagy Sándor.* A göcseji házakhoz. Művészet 255—261. l.
120. «A népköltészet ügyében». (Greguss Ágost felhívása. Vasárn. Ujs. 1863. 319. l.) Ethnogr. 246—248. l.
121. *Podhraszky György.* A bolgárok faji eredete. Temesv. Hirl. 229. sz.
122. *R. Prikel Marián.* A süveg őseink életében és gondolatvilágában. (Esztergomi kath. főgim. 1915/16. értes. 9—36. l.) — Ism. Tolnai Vilmos. EPhK. 592. l.
123. *Raffay Sándor.* Az oberammergaui passziójáték. (Kovács S. Protest. Esték III. köt. 352—382. l.) [281—293. l.]
124. *Relković Davorika.* A Balaton keletkezésének mondái. Ethnogr.
125. *Róheim Géza.* A varázserő fogalma. 1914. — Ism. Marót Károly. Huszad. Száz. 33. köt. 144—146. l.
126. *Róheim Géza.* Az élet fonala. Ethnogr. 275—280. l.
127. *Róheim Géza.* A luczaszék. Népr. Értes. XVI. 1—35. l.
128. *Rovásírás. Kalmár Antal.* Az énlakai rovásírás. Magyarország 329. sz. [okt. 7. számából.]
129. «Az öreg székely rovásírása» Ethnogr. 253. l. (Debrecz. Ujs.
130. *Sebestyén Gyula.* A magyar rovásírás hiteles emlékei. 1915. — Ism. Németh Gyula. EPhK. 560—570. l. — Sebestyén Gy. Válasz Németh Gyulának. U. o. 668—675. l. — Németh Gy. felelete. U. o. 675—679. l. — Bán Aladár. M. Középisk. 189—193. l. — Rácz Lajos. Sárosp. Ref. Lapok 15. 26. sz. — Trócsányi Zoltán. Irodalomtört. 295—297. l. — Ethnogr. 109. l.
131. *S. Gy.* A hunok rovásírása Arany szerint. Ethnogr. 315. l.
132. *Rudnyckij, Stephan.* Ukraina. Land und Volk. Wien, 1916. — Ism. Fodor Ferenc. Földr. Közlem. 466—468. l.
133. *Seprődi János.* Házastó dalok. Ethnogr. 90—109. l.
134. *Söderblom, N.* Das Werden des Gottesglaubens. 1916. — Ism. R. G. U. o. 232—234. l.
135. *Solymossy Sándor.* A «Szép ember» meséje. Ethnogr. 257—275. l.
136. *Steinmetz, R. S.* Essai d'une bibliographie systématique de l'Ethnologie jusqu'à l'année 1911. — Ism. Σ. Könyvszemle 109. l.
137. *Stumme János.* A berber népek. (Kivonat.) Akad. Értes. 5—10. l.
138. *Sufflay, Milan v.* Biologie des albanesischen Volksstammes. Ung. Rundschau V. 1—26. l.
139. *Supka Géza.* A Gur-kérdéshez. Arch. Értes. 36. köt. 198—206. l.
140. *Szegedy Rezső.* Mátyás királylyá választása a délszláv népköltészetben. Ethnogr. 47—60. l.
141. *Szendrey Zsigmond.* Szalontai jeles napok (Adalékok a szalontai néphit köréből.) U. o. 73—80. l.
142. *Szendrei Zsigmond.* A lövészárók babonái. Ethnogr. 294. l.
143. *Sigma.* Ferenc Jóska azt izente... Balatonvidék szept. 24. (F. J. népdalainkban.) [142. l.]
- 143a. *Sztripszky Hiador.* Fincicky Mihály. (1842—1916.) U. o. 140—
144. *Sztripszky Hiador és Bilák Izidor.* Dolha és vidékének néprajza. Népr. Értes. XVI. 129—148. l.

145. *Takáts Sándor*. A komáromi péntekösök. Komáromi Kalendár. 1916.
146. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Turánizmus. Nyugat I. 62—64. l.
147. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Turáni formák. Az Ujság 63. sz.
148. *Teutsch, Friedrich*. Die Siebenbürger Sachsen. (Müller-Guttenbrunn: Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österr.-ung. Monarchie 149—157. l.)
149. *Thirring-Waisbecker, Irene*. Die Deutschen in Ungarn. Nord u. Süd 159. köt. 17—20. l. [209. l.]
150. *Trócsányi Zoltán*. A finn-ugor népek őstörténete. Ethnogr. 190—
151. *Valter Vilmos*. A magyar népdal kezdőképe. Budapest, 1916. May-ny. (8-r. 159 l.)
152. *Vikár Béla*. A pannoniai avarok nemzetisége. M. Nyelv 207—210. l.
153. *Vikár Béla*. Jelentés fogolytábori tanulmányaimról. Akad. Értes. 702—712. l.
154. *Wiklund, K. B. Saivo*. Till frågan om de nordiska beståndslarna i lapparnas religion. 1916. — Ism. Bán Aladár. Ethnogr. 110—112. l.
155. *Wiklund, K. B.* De uraliska folken och spraken. Uppsala, 1915. — Ism. Bán Aladár. U. o. 230—232. l.
156. *Wildberg, Boda*. Siebenbürgen; das Land rumänischer Begehrlichkeit. Gartenlaube 39. sz.
157. *Wundt, Wilhelm*. Völkerpsychologie. VII. VIII. Bd. — Ism. R. G. Ethnogr. 312—314. l.
158. *Wundt, Wilhelm*. Die Nationen u. ihre Philosophie. 1915. — Ism. Schweiger Lázár. Ethnogr. 115—118. l.
159. Zbornik za narodni život i običaje južnik slavena. Na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga XX. svezak 2. XXI. svezak 1. Urednik Dr. D. Boranić. Zagreb. Jugosl. akad. 1915—16. (8-r. 161—320. és 160. l.) Egy füzet 2 K 50 fill.
160. *Ziegler, Regine*. Hochzeitsbräuche im Sachsendorf. P. Lloyd 331. reg. sz.

II. Esztétika és műtörténet.

1. Esztétika.

161. *Alexander Bernát*. Jelentés az 1915. évi Greguss-jutalom tárgyában (Első színművészeti Évkör. [1908—1915.]) Kisfaludy Társ. Évlap. 49. köt. 240—271. l. és Bud. Szemle 165. köt. 274—304. l.
162. *Anka János*. A jövő irodalma. Alkotmány. 79. sz.
163. *Anka, John*. The Literature of the Future. Hungary 4. sz.
164. *Apponyi Albert gr.* Keresztény világnézet és tudományosság. Alkotmány 84. sz.
165. *Babits Mihály*. Ma, holnap és irodalom. Nyugat II. 328—340. l.
166. *Babits Mihály*. «A rettenetes nagy hamu» alól Babits Mihályhoz. U. o. II. 420—425. l.
167. *Bálint Lajos*. A faji regény. P. Napló 72. sz.
168. *Barabás Abel*. Az epikai, lírai és drámai költői műfajok történelmi fejlődése. I. köt. Temesvár, 1917. Csanádegyh. ny. (8-r. VIII. 490 l.) A 2 köt. ára 26 kor.
169. *Barcza József*. A költői igazságszolgáltatás. Debrecz. ref. főgim. 1915/10. értes. 11—19. l.

170. *Berzeviczy Istrán*. Nemzeti egyéniség az irodalomban. Gyöngyös Irod. Társ. Évkönyve III. 114—123. l.
171. *Croce Benedetto*. Esztétika. Ford. Kiss E. — Ism. *L. Művészet* 369—374. l. — Lásd 192. sz. a. is.
172. *Dienes László*. Mi tesz regényt erkölcostelenné? Könyvtári Szemle 20—24. l.
173. *Domby László*. A háború költészete. (Szóval s tollal a hazáért. Miskolcz. 197—216. l.
174. *Erczbrucker Aladár*. Háboru és népdal. Sopronvármegye 25. sz.
175. *Fábián Gyula*. A szépézés fejlesztése a háború alatt. Szombathelyi főreálisk. 1915/16. értés. 3—22. l. és Sárvári járási Hírl. 35—40. sz.
176. *Fritz Artúr*. A jövő költője. M. Kultura VII. 88—91. l. (Fogaz-zaro tanulmányáról.)
177. *Fürst Aladár*. Háborús bibliai eposzok. Mult és Jövő 10—12. l.
178. *Gulyás József*. A világháború és a magyar költészet. (Sárosp. Irod. Kör. Háborús előadások. 29—55. l.)
179. *Hauser, Otto*. Die Lyrik des Auslandes seit 1800. Leipzig, 1915. — Ism. Gragger Róbert. Irodalomtört. 423. l.
180. *Hevesi Sándor*. Nóráról—Candidáig. P. Napló 16. sz.
181. *Hevesi Sándor*. Az irodalmi utókor. U. o. 148. sz.
182. *Hevesi Sándor*. A dráma és a szinpadi hatás. U. o. 155. sz.
183. *Hevesi Sándor*. A jó befejezés. U. o. 168. sz. (Szindarabok jó befejezéséről.)
184. *Hevesi Sándor*. Drámaírás és matematika. U. o. 266. sz.
185. *Horwitz, Hugo*. Das Ich-Problem der Romantik. 1916. — Ism. *f.i.* EPhK. 422. l.
186. *Jánosi Béla*. A magyar æsthetika története. — Ism. Kristóf György. Irod.-tört. Közlem. 118. l.
187. *Jánosi Béla*. Schedius Lajos esztetikai elmélete. (Értekezések a a nyelv- és széptudományok köréből. 23. köt. 6. sz. Budapest, 1916. Akadémia. (8 r. 57 l.) 1 K 50 fill. — Ism. Husztiné Rév-hegyi Rózsi. EPhK. 648. l. (Az értekezés kivonata. Akad. Értés. 27—33. l.)
188. *Kéki Lajos*. A jellemzés. Bud. Szemle 165. köt. 74—110. l.
189. *Kéky Lajos*. A «széplélek» irodalmunkban. Irod. tört. Közlem. 385—402. l.
190. *Knigth William*. Az æsthetika története. — Ism. Fogarasi Béla. EPhK. 188. l. — Morvay Győző. M. Középisk. 113—115. l. — Némethy Gyula. Religio 40—43. l.
191. *Laczkó Géza*. Humor és komikum. Nyugat I. 415—421. l. — Fenyő Miksa. U. o. 501. l.
192. *Marót Károly*. Benedetto Croce. Husz. Száz. 33. köt. 208—214. l.
193. *Mauks Ernő*. Irodalmi témákról és irányzatokról. Gyöngyös Irod. Társ. évkönyve III. 180—192. l.
194. *Mitrovics Gyula*. Az esztétikai tetszés tárgya. (Kivonat.) Athenæum 221. l.
195. *Mitrovics Gyula*. Az æsthetika alapvető elvei. Debreczen, Csáthy F. 1916. (8-r. 64 l.) 1 kor. [19. 26
196. *Nagy Barna*. Tollharcok a Nyugat körül. Balatonvidék márc.
- 196a. *Ritók Emma*. A rút a művészetben. Athenæum 177—205. l.

197. *Róbert, Eugen*, Theaterabende. München. — *Ism. Lengyel Menyhért*. Nyugat II. 893. l. [94. l.]
 198. *Schiller Ottó*. A szépség lényege. 1914. — *Ism. E-r. Művészet*
 199. *Tordai Anyos*. A háború költészete. Kath. Szemle 578—613. l.
 200. *Zádor István*. Az æsthetikai ítéletek a priori elemei. Bölcsészet-
 doctori értekezés. Budapest, 1916. Fritz Á. ny. (8-r. 41 l.)
 201. *Zolnai Béla*. Dekadensek alkonya. Hét 42. sz.

2. Képzőművészet.

202. Adatok művészetünk történetéhez. Művészet 91—94. 144. 240
 334. 430—432. l.
 203. *Antal Frigyes*. Két XVIII. századbeli francia rajz. Oudry és
 Fragonard. (Szépműv. Múz.) U. o. 423—426. l.
 204. *Antal Frigyes*. Gaudenzio Ferrari két rajza. U. o. 323—332. l.
 205. *Bálint Aladár*. Kosztolányi Kann Gyula és Mattyasovszky-
 Zsolnay László képei. Nyugat I. 250. l.
 206. *Bálint Aladár*. A fiatalok. U. o. I. 500. l.
 207. *Bálint Aladár*. Bálint Rezső képei. U. o. II. 653. l.
 208. *Bálint Lajos*. A sajtó hadiszállítás festői (Kiállítás a Nemzeti Sza-
 lonban.) M. Hirl. 6. sz.
 209. *Báthory Nándorné*. Madarassy Erzsébet. Művészet 117. l.
 210. *Bayer József*. Vázlatok a magyar művészet multjából. Irod. tört.
 Közlem. 158—170. 257—274. l.
 211. *Bende János*. Témák a művészetről. Budapest, 1916. Kókai L.
 (4-r. 166 l.) 3 kor. — *Ism. Szunyoghy Farkas*. Rajzoktatás 123. l.
 212. *Berkeszti István*. Egy délmagyarországi ismeretlen művész. (Popescu
 Miklós.) Tört. Rég. Értes. 32. évf. 52—59. l.
 213. *Berzeviczy Albert*. A háború a képzőművészetekben. Művészet-
 történelmi tanulmány 67 vetíthető üveggéppel. Budapest, 1916.
 Uránia. (8 r. 30 l.)
 214. *Berzeviczy Albert*. Fabriczy Kornél emlékezete. 1914. — *Ism.*
Csermelyi Sándor. EPhK. 559. l.
 215. *Biedermeier, Alexander, Bernhardt*. Biedermeier. P. Lloyd
 353. sz. — *M. Élet* 29. sz. — *Nádasdi Baán Achilles*. A Tár-
 saság 20. 21. sz.
 216. *Csízik Gyula*. A Bidermeyer és az újabb stílusfejlődés. — *Ism.*
Művészet 380. l.
 217. *Csízik Gyula*. Bidermeyer. — *Ism. i. M. Iparművészet* 60. l.
 218. *L. K. Biedermeier-emlékek*. M. Figyelő I. 374—376. l.
 219. *Böloni György*. Pór Bertalan Harctéri litográfiái. Világ 355. sz.
 220. Budapesti magánképtárakról. Művészet 313—315. l.
 221. *Bugát Imre*. Betűalakok az Árpád-házi királyok idejéből. Rajz-
 oktatás 41. lap.
 222. *Cavallier József*. A festészet újabb irányai. (Műkiállítások Ber-
 linben.) Élet 35. sz.
 223. *Csathó Kálmán*. Dr. Sztrakoniczky Kálmán. M. Figyelő II.
 461. l. — *Di. Művészet* 270—272. l. — *Pethő Sándor*. Alkot-
 mány 143. sz.
 224. *Csók István*. Garay Ákos. Művészet 97—100. l.

225. *Dalmady Sándor*. A Műbarátok Köre — irodalmi és művészi egyesület — huszonöt éves története. 1915. — *Ism. R. Z. Irodalomtört.* 155. l.
226. *Déry Béla* kiállítása. Művészet 426—428. l.
227. *Dimitrino*. Budapesti építészet. U. o. 210—217. l.
228. *Dimitrino*. Architektúra. U. o. 293—296. l.
229. *Divald Kornél*. Műemlékeink és a háború. Bud. Szemle 165. köt. 111—124. l.
230. *Divald Kornél*. A bártfai Szent Egyed templom. Arch. Értes. 147—189. l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
231. *Divald Kornél*. Újabb adatok Rombauer János festőről. Művészet 414—418. l.
232. *Divald Kornél*. Magyar műemlékek. Élet 17. sz.
233. *Dömötör István*. Rippl-Rónai új munkái. Művészet 389—396. l.
234. *Eber László*. Néhány szó az egyházi műemlékek fenntartásáról és gondozásáról. Kath. Szemle 223—230. l.
235. *Ernst-muzeum*. Az Ernst-muzeum kiállításai. 19. Kosztolányi-Kann-Gyula és Mattyasovszky-Zsolnay László festményeinek és rajzainak kiállítása. Dr. Lázár Béla előszavával. — 20. Lotz Károly emlékkiállítás. Székely Bertalan emlékbeszédével. Budapest, 1916. Ernst-Muz. (8-r. 17, 30 l.)
236. *ml.* Német és osztrák mesterek. (Ernst muzeum.) Alkotm. 272. sz.
237. *Tövis*. Az Ernszt-Muzeum kiállítása. Hét 6. sz.
238. *Erzsébet-szobor*. *Alexander, Bernhard*. Das Elisabeth-Denkmal. P. Lloyd 181. sz. — Rajna, Franz. Pest. Journ. 180. sz. — ö. Az Erzsébet-emlékmű. Bud. Hirl. 179. sz. — *B. L. M. Hirl.* 182. sz. — Márkus László. Alkotmány 184. sz.
239. *Bálint Aladár*. Az Erzsébet emlékmű negyedik pályázata. Nyugat II. 133—137. l.
240. *Eber László*. Erzsébet királyné emlékszobra. M. Iparművészet 217—222. l.
241. *Elek Artúr*. Erzsébet királyné emléke. Az Ujs. 180., 185. sz.
242. *Foerk Ernő*. Az Erzsébet-emlék. M. Kultura VIII. 145—147. l.
243. (*Körösfői*) *Kriesch Aladár*. Az Erzsébet emlékmű pályázatának tanulságai. M. Iparművészet 223. l. — *Végh Gyula*. Az Erzsébet-emlékmű-pályázat még néhány tanulsága. M. Iparművészet 274—276. l.
244. *Lyka Károly*. A márvány-királyné. Új Idők 13. sz.
245. *Lyka Károly*. Epilogus az Erzsébet-szoborpályázathoz. Új Idők 30. sz.
246. *Palóczy Antal*. Az Erzsébet-emlékmű. Építő Ipar 29., 30., 31. sz. — Bauer Henrik. U. o. 32. sz. — Fábíán Gáspár. Az Erzsébet-emlék dolga. U. o. 33. sz. — Bodányi Ödön. U. o. 34. sz.
247. *Fábíán Gáspár*. Pécs régi és újabb monumentumai. Építő Ipar 49—50. sz.
248. *Fabriczy Kornél* kisebb dolgozatai. Ford. Rózsaffy Dezső. 1915. — *Ism. D.* Bud. Szemle 168. köt. 153—155. l. — Csermelyi Sándor. EPhK. 559. l. — Elek Artúr. Az Ujság 56. sz. — Gerevich Tibor. Arch. Értes. 378—384. l. — Eber László. Megjegyzések egy bírálatra. Akad. Értes. 574—581. l. — Gerevich Tibor. Arch. Értes. 36. köt. 261—263. l.

249. *Feleký Géza*. Fényes Adolf. Mult és Jövő 422—425. l.
250. **Ferenczy-család**. A Ferenczy-család (Károly. Valér, Béni és Noémi) gyűjteményes kiállítása. Lázár Béla előszavával. Budapest, 1916. Ernst-Muz. (8-r. 23. l.)
251. *lk. Ferenczyék művészete*. Uj Idők 52. sz.
252. *Stephani, Elsa*. Die Familie Ferenczy. P. Lloyd 343. sz.
253. *Tóvis*. A Ferenczyek. Hét 51. sz.
254. Festészetünk és a háboru. Vasár. Ujs. 15. sz.
255. *Fieber Henrik*. Egyházi fafaragás. Iparművészet 37—40. l.
256. *Fieber Henrik*. A díszítő művészet újabb irányáról. U. o. 69—72. 135—138. 181—184. l.
257. *Fieber Henrik*. Régi templomok restaurálása. Alkotmány 39. 40. sz.
258. *Fieber Henrik*. Vallásos szobrászatunk. U. o. 75. sz.
259. *Fieber Henrik*. Egyházi ötvösség és gyáripár. U. o. 150. 151. sz.
260. *Fieber Henrik*. Művészi ízlés. Kath. Szemle 458—479. l.
261. *Fónagy Béla*. Művészet a had- és népegészségügyi kiállításon. Művészet 245—254. l.
262. Galimberti Sándor — G. Dénes Valéria. U. o. 320—322. l.
263. *Gelléri Mór*. A műipar fölemelése. U. o. 56—66. l.
264. *Gerevich Tibor*. Az esztergomi primási képtár története. Az Ujság 192. sz.
265. *Gerevich Tibor*. A régi magyar festészet a primási képtárban. U. o. 194. sz.
266. *Gerevich Tibor*. A külföldi és az újabb magyar mesterek a primási képtárban. U. o. 200. sz.
267. *Gerevich Tibor*. Régi és újabb magyar festők a primási képtárban. Vasár. Ujs. 35. sz.
268. *Gerevich Tibor*. A primási képtár külföldi mesterei. U. o. 52. sz.
269. *Gerevich Tibor*. A krakói Czartoryski-képtár olasz képei. Arch. Értes. 35. köt. 293—309. l. 36. köt. 119—146. l.
270. *Gonda Béla ifj.* A magyar képpiac. Művészet 156—164. l.
271. *Gonda Béla ifj.* Magyar nemzeti művészet. Uránia 267—273. l.
272. *Gyöngyösy Nándor*. A mai magyar művészet. Képzőművészeti anthologia. 1914—15. Előszóval ellátta Pekár Gyula. Cikkeit irták gr. Andrássy Gyula, Bálint Lajos stb. Budapest, 1916. Lampel R. (8-r. 143 l.) 6 K.
273. *Hampelné-Pulszky Polyxena*. Der Thronteppich des Königs Matthias Corvinus. Presb. Ztg. 358. reg. sz.
274. *Hiersche, Waldemar*. Pellegrino de Pellegrini als Architekt. 1913. — Ism. Gerevich Tibor. Arch. Értes. 258—261. l.
275. *Hoernes, M.* Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. 1915. — Ism. Bella Lajos. Arch. Értes. 252—255. l.
276. *Hoffmann Edith*. Brocky Károly vízfestményei és rajzai. Művészet 188—192. l.
277. *Huszka József*. A magyar szemdész. Építő Ipar 12. 15. 17—19. sz.
278. *Jávor*. Jávor Pál festményei és rajzai. Lázár Béla előszavával. Budapest, 1916. Ernst Muz. (8-r. 21 l.)
279. *Bálint Aladár*. Jávor Pál kiállítása. Nyugat II. 654. l.
280. Jelentés a Bésán-pályázatról. Akad. Értes. 453—460. l.
281. *Kacziány Aladár*. Egy budapesti magánmuzeumban. Alkotm. 203. 230. sz. (Enyedy Lukács-féle.)

- 281a. *Kelemen Lajos*. Adatok a kolozsvári képirás történetéhez. Dolgozatok erd. Muz. rég. tár. 1. sz.
282. *Kelemen Lajos*. Szárhegyi Lázár István oltármegrendelése Lengyel Pétertől 1670-ben. U. o. 1. sz.
- 282a. *Kemény Lajos*. Műtörténeti adatok a kassai dóm XVIII. századi számadásaiból. Arch. Értes. 35. köt. 360—362. l.
283. *Kemény Lajos*. Mű- és művelődéstörténeti adatok Kassa város életéből a rokokó korában. U. o. 36. köt. 210—235. l.
284. *Kemény Lajos*. Adat egy középkori késmárki ötvösről. Közlem. Szepes vm. mult. ból. 112. l.
285. *Kenczler Hugó*. Modern művészet. Művészet 67—76. l.
286. *Kenczler, Hugo*. Zwei Altarflügel aus der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts. 1915. — *Ism. Művészet* 285. l.
287. A képrombolók. U. o. 121—138. l.
288. *Kertész K. Róbert*. A nemzeti építő művészetről. Építő Ipar 22. 23. sz.
289. *Körösfői Kriesch Aladár*. A freskó története és a falfestésről általában. Havi Közlöny 51—55. l.
290. *Kőszegi László*. Az esztergomi dóm. Művészet 397—408. l.
291. *Kremmer Dezső*. Az első pesti festőiskola. Budapest, 1916. Lantos (8-r. 15 l.) 1 K.
292. *Kühár Flóris*. Martin v. Feuerstein. Alkotmány 21. sz.
293. *Kühár Flóris*. Raffael Szent-Ceciliája. U. o. 130. sz.
294. *Kun Imre*. André, Belányi, dobai Székely Andor és a modern festészet. Vágvölgyi Lap 8. sz.
295. *L. Schickedanz Albert*. Művészet 316—319. l.
296. *Lázár Béla*. A magyar művészet jövője. Budapest, 1916. Dick. (8-r. 176 l.) 5 K. — *Ism. Bálint Aladár*. Nyugat II. 142. l. — *Lázár B. és Bálint észrevétele*. U. o. II. 215. l. — *Böloni György*. Világ 175. sz. — *Nádai Pál*. M. Iparművészet 263. l. — *Szentiványi Gyula*. Muz. Könyvt. Értes. 204—206. l. — *Népművelés I.* 376. l. *Lázár B. nyilatkozata*. U. o. II. 533. l. — *Hét* 28. sz. — *Uj Idők* 42. sz.
297. *Lázár Béla*. A karikaturáról. Művészet 201—208. l.
298. *Lázár Béla*. A művészeti kritikáról. U. o. 344—357. l.
299. *Lázár Béla*. Kolozsvári Márton és György művészete. Arch. Értes. 36. köt. 63—107. l.
300. *Lechner Jenő*. A krakói Wawel és renaissance műemlékei. 1914. — *Ism. X. Századok* 407. l.
301. *Lechner Jenő*. A pártázatos renaissance építés Magyarországhatárai körül. 1915. — *Ism. X. U. o.* 407. l.
302. *Lechner Jenő*. Renaissance építési emlékek Szamosújvárott. Építő Ipar 51—53. sz. (Külön is. 8-r. 29 l.)
303. *Lengyel Géza*. A sajtóhadiszállás képkiállítása. P. Napló 6. sz.
304. *Liebermann, Max*. Die Phantasie in der Malerei. — *Ism. Alexander Bernát*. P. Lloyd 245. sz.
305. *Lothar, Rudolf*. Die Kunst der Gegenwart und die Kunst der Zukunft. U. o. 201. sz.
306. *Lotz Margitay Ernő*. Lotz Károly emlék-kiállítása. Élet 13. sz.
307. s — n. *Lotz Károly* kiállítás. A Cél 257—259. l.
308. *Tóvis*. Lotz Károly emléke. Hét 12. sz.

309. *Lovik Károly*. A lóportraitról. Művészet 241—244. l.
310. *Luttor Ferenc*. A szent korona. Alkotm. 362. sz.
311. *Lux Kálmán*. A kecskeméti róm. kath. nagytemplom. Építő Művészet 34—38. sz. (Külön is. 8-r. 31 l.)
312. *Lux Kálmán*. Arpádkori építészeti maradványok Óbudán. Mérnök Épít. Egyl. Közl. 28. 29. sz. (Külön is. 12. l.) — *Ism. Szentiványi Gyula*. Muz. Könyvt. Értes. 207. l.
313. *Lyka Károly*. Két pesti festő. Új Idők 41. sz. (Than Mór és Gerhardt Alajos)
314. *Lyka Károly*. Az aktról. Művészet 145—151. l.
315. *Malonyay Dezső*. Magyar művészek a csatatéren. 1. Mednyánszky László dr. Művészet 1—25. l. — *Dömötör István*: Zádor István a fronton. U. o. 25—31. l. — *Erdey Aladár*: Vadász Miklós. U. o. 33—37. l. — 4. *Dömötör István*: Vaszary János háborús rajzai. U. o. 37—43. sz. — 5. *Vészy Margit*: Bató József. U. o. 43—46. l. — 6. *Lázár Béla*: Herman Lipót. U. o. 46—48. l.
316. *Malonyay Dezső*. Népművészetünk pusztulása. Élet 19. 20. sz.
317. *Margitay Ernő*. Toroczkói Wigand Ede. U. o. 2. sz.
318. *Margitay Ernő*. Háború és művészet. U. o. 38. sz.
319. *Markó, Nicholas*. The art-treasures of the Esterházy-Family. Hungary 6. sz.
320. *Márkus László*. Hadiművészek. (A sajtóhadiszállás műkiállítás a Nemzeti Szalonban.) Alkotmány 6. sz.
321. *Meller Simon*. Majovszky Pál modern metszetgyűjteménye. Művészet 140. l.
322. *Meller Simon*. Daumier könyomatai U. o. 230—234. l.
323. *Meller Simon*. Az Esterházy-képtár története. — *Ism. Goth Ernő*. P. Lloyd 154. sz. — Új Idők 7. sz.
324. *Mezey Sándor*. Katona Nándor. Mult és Jövő 169—173. l.
325. *Mihalik József*. Régi fa-műemlékeink megmentése. Múz. Könyvt. Értes. 10. 40. l. [180—193. l.]
326. *Mihalik József*. Erdélyi múzeumaink és az oláh betörés. U. o.
327. *Mihályi Ernő*. Dorfmeister és a barok képirás Sopronban. Soproni benedekr. főgim. 1915 16. értes. 1—62. l. (Külön is megjelent. 8-r. 62 l.) — *Ism. Szentiványi Gyula*. Múz. Könyvt. Értes. 205. l.
328. *Molnár Viktor*. Háború és művészet. Uránia 145—147. l.
329. *Müller-Guttenbrunn, Adam*. Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Stuttgart, Berlin, 1916. Deutsche Verlags-Anstalt. (4-r. VII, 524 l.)
330. *Munkácsy M. Petrovics Elek*. Munkácsy ujjonnan szerzett festményei. (Szépműv. Múz.) Művészet 420—423. l.
331. *Takács Zoltán (Felvinczi)*. Az «isaszegi csatatér» Munkácsy Mihálytól. Művészet 278—282. l.
332. *Nádai Pál*. Háborús gyermekrajzok. Művészet 364—368. l.
333. *Nádai Pál*. Háborús művészeti irodalom. U. o. 264—268. l.
334. *Némethy Gyula*. Szoldatics Ferenc. Tiszántúl 46. sz.
335. *Nyáry Albert br.* A háborús kiállítás. A Cél 57—60. l.
336. *P. E. Székely B.* Leda-képe. (Szépműv. Múz.) Művészet 276—278. l.

337. *Pálos Ede.* A színről és a vízfestésről. Rajzoktatás 166—171. l.
338. *Patai József.* Lakos Alfréd. Mult és Jövő 216—218. l.
339. *Pekár Gyula.* Csataképfestés. Külügy-Hadügy 5. sz.
340. *Pruzsinszky Ferencz.* Művészet 182. l.
341. *Radisics Elemér.* Nemzeti Szalon. Budap. Hirl. 122. sz.
342. A sárosi művész-sorsjáték kiállítása. Művészet 337—344. l.
343. *Schauschek Árpád.* Rauscher Lajos emlékezete. Rajzoktatás 101—110. l.
344. *Schoen Arnold.* Sfrisato. — Ism. Lázár Béla. Művészet 335. l.
345. *Solymossy Sándor.* Ellentétek hatása a művészetekben. Nemz. Nőnevelés 143—154. l.
346. *Somogyi Miklós.* Művészipolitikánk jövő feladatairól. M. Figyelő II. köt. 64—66. l.
347. *Somogyi Miklós.* Palinay György. Művészet 300—312. l.
348. *Stephani, Elsa.* Kroatische Künstler. P. Lloyd 139. sz. (Az eszéki kiállításról.)
349. *Supka Géza.* Koronáink és egyéb klenodiumaink. Világ 330. sz.
350. *Supka Géza.* A belsőázsiai népek művészetének alapformáihoz. Arch. Ertes. 35. köt. 341—358. l.
351. *Szabó László.* Magyar festőművészet. (Az-Élet könyvei) Budapest. 1916. Élet. (8-r. 258, 2. l.)
352. *Szamovolszky. Pap János.* Szamovolszky Ödön. 1878—1914. Gyöngyösy Irod. Társ. Évkönyve III. 125—141. l.
353. *Szamovolszky Ödön.* 1878—1914. Művészet 53—55. l.
354. *Szendrey János és Szentiványi Gyula.* Magyar képzőművészek lexikona. I. 1915. — Ism. L. K. Művészet 238. l.
355. *Szinyei-Merse. Petrovics Elek.* Egy ismeretlen Szinyei-vázlat. Művészet 49—52. l.
356. *Szinyei-Merse Pál.* Művészet 193—199. l.
357. *Takács Zoltán (Felvinczi).* A távol Kelet művészete nálunk. Művészet 101—116. 168—181. l.
358. *Takács Zoltán (Felvinczi).* Alessandro Magnasco két festménye. (Szépműv. Múz.) Művészet 375—378. l.
359. *Takács, Zoltán v.* Chinesische Kunst bei den Hunnen. (Ostasiat. Ztschr.) (Külön is 8-r. 16 l.) — Ism. Zb. EPhk. 682. l.
360. *F. T. Z.* Egy új Kupetzki. Művészet 87—89. l.
361. *Tavaszi tárlat.* A tavaszi tárlat. Művészet 153—155. l. — *k. k. l.* A műcsarnok tavaszi tárlata. P. Hirl. 99. sz. — Bálint Lajos. M. Hirl. 100. sz. — Malonyay Dezső. Bud. Hirl. 99. sz.
362. A Képzőművészeti Társulat tavaszi kiállítása. (Művészet. Tavaszi szám 1—11. l.)
363. *ml.* Tavaszi képek és szobrok. Alkotmány 104. sz.
364. *Téli tárlat. Kézdi-Kovács László.* Téli műtárlat. P. Hirl. 320. sz.
365. *m.* Téli tárlat. Élet 49. sz. — Elek Artur. Az Ujság 320. sz. — Bálint Lajos Magy. Hirl. 321. sz. — Magyar Elek. Magyarország 320. sz. — *mi.* Alkotmány 320. sz.
366. *Tichy. Farkas Zoltán.* Tichy Kálmán és Tichy Gyula. A Gyűjtő 1—11. l.
367. *Siklóssy László.* Tichy Kálmán és Tichy Gyula. M. Iparművészet 91. l.
368. *Törös.* Háborus rajzok. (Garay Ákos és Honti Nándor.) Hét 3. sz.

369. V. A bártfai Szt. Egyed templom XVII. századi orgonája. Arch. Értes. 36. köt. 209. l.
 370. Váradi Antal. Jankó komám. Az Ujság 289. sz.
 371. Vida Árpád. Művészet 165. l.
 372. Vinci, Leonardo de — bronzlovasa a Szépművészeti Múzeumban (képpel). Vasár. Ujs. 27. sz.
 373. Weisz Miksa. Tizennyolcadik századbéli metszetek a zsidó ünnepekről. Mult és Jövő 382—384. l.
 374. Wilpert, Joseph Die römischen Mosaiken u. Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jahrh. 1916. — Ism. Luttor Ferencz. Arch. Értes. 36. köt. 255—257. l.

3. Zene.

375. F. Gy. A haldokló Debussy. Hét 38. sz.
 376. Fodor Gyula. A zenei élvezés lélektana. M. Figyelő III. köt. 443—452. l.
 377. Hauk, Minnie. Aus meiner Budapester Opernzeit. P. Lloyd 114. sz.
 378. Heuber R. Az operabál. Operette 3 felv. A rózsaszínű dominók c. vígjátékból írták Leon Viktor és Waldberg H. Ford. Hevesi Sándor. Először adták a Népoperában dec. 16.
 379. Járosy Dezső. Háborús témák és változatok a zeneművészet köréből. Temesvár, 1916. Polatsek (8-r. 94 l.) 2 kor. — Ism. Mihalovics Zsigmond. M. Kultura VIII. 518—521. l. — Sereghy Elemér. Alkotmány 287. sz. — Wajdits Károly. Kath. Szemle 1127. l.
 380. Járosy Dezső. Nemzeti zenénk jövő kilátásai. Alkotmány 1. sz.
 381. Járosy Dezső. Olasz háborús zene. (Időszerű strófák.) Alkotm. 168. sz.
 382. Járosy Dezső. A magyar opera mérlege. A Cél 394—397. l.
 383. (jd.) Az egységes kántorkönyv népénekszövegének revíziója. Egyh. Zeneközl. 8—11. 28—40. 76—84. 101—118. 147—152. l.
 384. (jd.) Az egységes kántorkönyv zenei szerkesztésének alapelvei. U. o. 40—44. l.
 385. Járosy, Desiderius. Italian War-Music. Hungary 8. sz.
 386. Kabay Kálmán. A zene egyetemese története. 1. kötet. A zene őskorától Bach János Sebestyénig Budapest, 1916. Németh J. (8-r. 198 l.) 6 K. — Ism. M. Figyelő IV. 154. l.
 387. Kabay Kálmán. A szinfónikus zeneköltemény esztétikai tényezői és a programzene általában. — Ism. W. Az Egyetem I. 29. l.
 388. Kemény Dezső. A katolikus egyház zenéjéről. Kath. Kántor 1—6. sz.
 389. Kereszty István. Zenei közműveltségünk. Bud. Szemle 165. köt. 411—421. l. [103. sz.]
 390. Liebstoekl, Hans. Die Opern des jungen Korngold. P. Lloyd
 391. Liebstoekl, Hans. Artur Mahler. P. Lloyd 131. sz.
 392. Liszt F. B. J., Liszt's ungarische Krönungsmesse. Pressb. Ztg. 359. reg. sz.
 393. Beaufort, Raphael Ledos de Franz Liszt, The story of his life. — Ism. Haraszti Emil. Bud. Hir. 9. sz.

394. *Chantavoine, Jean.* François Liszt. — Ism. Haraszi Emil. Bud. Hirl. 90. sz.
395. *Járossy Dezső.* Liszt Ferenc és az egyházi zene. Székkfoglaló értekezés az egyházi zene köréből. Temesvár, (1916) Csanádegyh. könyvny. (8-r. 15 l.)
- 395a. *Hendel Ödön.* Liszt Ferenc. Bud. Hirl. 220. sz.
396. *Kapp, Julius Franz* Liszt. Berlin, 1911. — Ism. Haraszi Emil. Bud. Hirl. 9. sz. [23. sz.]
397. *Pittroff Pál.* Liszt Ferenc pesti fellépése 1840-ben. Magyarorsz.
398. *Sereghy Elemér.* Liszt Ferenc koronázási miséje. Alkotm. 362. sz.
399. *Xántus Jánosné.* Liszt-Reményi. Temesv. Hirl. 56. sz.
400. *Merkler.* Emlékezések az első Goldmark-bemutatóról és előzményeiről. Magyarorsz. 273. sz.
401. *Molnár Antal* Debussyról. Nyugat I. 128. l.
402. *Molnár Antal.* Dohnányi-Galafrés. Nyugat I. 333. l.
403. *Molnár Géza.* Általános zenetörténet a legrégibb időktől a jelenkorig 2. kötet. Budapest, 1916. Rozsnyai. (8-r. IV. 311 l.) 6 K.
404. *Mozart. Renger Lili.* Emlékezés Mozartról. Világ 339. sz.
405. *Zsolt Béla.* Mozart. Komáromi Ujs. 12. sz.
406. *Revész Géza.* Erwin Nyiregyházi. Psychologische Analyse eines musikalisch hervorragenden Kindes Leipzig. 1916. (8-r. X. 148 l.) 6 Mk. Ism. Rózsa Dezső. Az Ujság 336. sz. — K. M. Világ 337. sz.
407. *Richter János.* 1843—1916. Bud. Hirl. 340. sz. — y. N. Pest. Journ. 340. sz.
408. *Schmidt Ferenc.* Notre Dame. Fantasztikus opera 2 felv. Írták Wik Lipót és Schmidt Ferenc. Ford. Lányi Viktor. Zenéjét szerzé. — Először adták a M. kir. Operaházban dec. 14.
409. *Schubert F.* A szép molnár leány. Dalciklus. Ford. Lányi Viktor. — Ism. Bálint Aladár. Nyugat I. 708. l.
410. *Sereghy Elemér.* Névtelen hősök. Alkotmány 16. sz. (Erkel operájának bemutatója.)
411. *Strauss Oszkár.* A csodacsók. Operette 3 felv. Írta Leon. Ford. Szenes Béla, Zenéjét szerzé. — Először adták a Király-színházban jún. 16.
412. *Strausz Rikárd.* Alpesi szimfónia. — Ism. Haraszi Emil. Bud. Hirl. 46. sz. — y. Neues Pest. Journ. 46. sz.
413. *Szent Gály-Gyula.* Zenei törekvésünk és a háború. Miskolci Zeneisk. 1915/16. ért. 3—20. l. — és «Szóval s tollal a hazáért.» Miskolcz 91—106. l.
414. *Szirmai Albert.* Mágna Miska. Operette 3 felv. Írta Bakonyi Károly. Zenéjét írta. — Először adták a Királyszínházban febr. 12.
415. *Wagner R. Lichtenberger Henrik.* 1. Wagner Richard. Ford. Esty Jánosné. 2. Haraszi Emil. Wagner Richard és Magyarország. A zeneköltő kiadatlan leveleivel. Budapest, 1916. Akadémia. (8-r. 493 l.) 4 K 50 f. — Haraszi munkáját ism. Bud. Hirl. 329. sz. — H-m-g. P. Lloyd 338. reg. sz. — Cserna Andor. Világ 344. sz.
416. *Schmidt Károly Jenő.* Wagner Richárd zenedrámája. (Kovács S. Protest. Esték III. köt. 787—400. l.)

417. *Willner és Reichert*. Három a kislány. Énekes játék 3 felv. Ford. Harsányi Zsolt. Zenéjét Schubert műveiből színre alkalmazta Berté Henrik. Először adták a Vígszínházban ápr. 23.
 418. *Zaleszky Oszkár*. A magyar és ukrán zene. Ukrania 244—246. l.
 419. *Zichy G. Sereghy Elemér*. Gróf Zichy Géza. Alkotm. 141. sz.
 420. *Zichy Géza gróf. ö.* Bud. Hirl. 136. sz. — Diósy Béla. Fremdenbl. 138. sz.

4. Színészet.

421. *Bayer József*. Magyar színészeti kuriozum 1802-ből. EPhK. 289—298. l.
 422. *Czothó Kálmán*. A «nemzeti» Nemzeti színház. M. Figyelő III. köt. 225—227. l.
 423. *Csobor Alfréd*. A kassai színészet története. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. multból V. 49—64. 97—112. 137—152. l.
 423.a *D. A.* A százéves kassai magyar színészet. Magyarország 134. sz.
 424. *D. A.* Régi vármegyék a magyar nyelvért. (Visszaemlékezés.) U. o. 252. sz.
 425. *Deréki Antal*. Intrikus színészek. (Emlékeimből.) U. o. 61. sz.
 426. *Deréki Antal*. Színházi cenzura 60 év előtt. U. o. 166. sz.
 427. *Deréki Antal*. Magyar színészek Párisban. U. o. 202. sz.
 428. *Deréki Antal*. Régi magyar színlapok. (Emlékeimből.) U. o. 226. sz.
 429. *Egressy G. Bellaagh Aladár*. Egressy Gáborról. Az Ujság 42. sz.
 430. (sz. f.) *Egressy Gábor* emlékezete. P. Hirl. 238. sz.
 431. *Herrmann, Max*. Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters. — Ism. Zolnai Béla. EPhK. 655—659. l.
 432. *Hevesi Sándor*. Sarah. P. Napló 2. sz.
 433. *Hevesi Sándor*. Az elnémult kvartett. U. o. 9. sz. (Ujházi, Náday, Vizvári, Gabányi.)
 434. *Hevesi Sándor*. A régi és az új színház. U. o. 93. sz.
 435. *Hevesi Sándor*. A százéves kassai színjátszás. U. o. 134. sz.
 436. *Hevesi Sándor*. Edmund Kean vagy lángész és idegrendszer. U. o. 313. sz.
 437. *Hevesi Sándor*. Ha jönnek-mennek a színpadon. U. o. 334. sz.
 438. *Hill, Wilhelm*. Die deutschen Theaterzeitschriften des XVIII. Jahrhunderts. 1915. — Ism. Kádár Jolán. EPhK. 133. l.
 439. *Kádár Jolán*. A budai és pesti német színészet története. — Ism. Weber Arthur. Liter. ZentrBl. 295. l. — Henrich Arnold. KorrBl. Ver. Siebenb. Landesk. 51. l.
 440. A kassai magyar színészet százéves jubileuma. 1916. évi május hó 13. ... Kiadta a kassai Kazinczykör. Kassa, 1916. Vitéz utóda ny. (8-r. 50 l.)
 441. *Krecsányi Ignác*. Régi dolgok régi színészeiről. (Visszaemlékezések Kassára.) Magyarország. 95. sz.
 442. *Lakatos László*. Bercsényi. P. Napló 37. sz.
 443. *Mauks Ernő*. Magyar színészet 1816-ban. Alkotm. 223. sz.
 444. *Nordau, Max*. Monnet-Sully. P. Lloyd 78. sz.
 445. *Pataki József*. Egy műkedvelő színészről. P. Napló 37. sz. (Taschler József.)

446. *Pataki József*. Parasztok a szinpadon. U. o. 301. sz.
 447. *Pitroff Pál*. A Nemzeti Színház gyermekkorából. Bud. Hirl. 76. sz.
 448. *Rera Dezső*. Egy második Nemzeti színház eszméje 1843-ban. Akad. Értes. 131—141. l.
 449. *Somló Sándor*. Ujházi Ede. (1844—1915.) Bdp. Színművész. Akad. 1915 16. értes. 3—10. l.
 450. *Sz. A.* A megkoszorúzott Jászai Mari. (A Greguss-díjjal történt kitüntetése alkalmából.) P. Napló 1. sz.
 451. *Sz. Gy.* Anno XXX. a szinpadon. (A Nemzeti Színház «Párt-ütők»-előadásáról.) P. Napló 37. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú czikkek.

452. *Dékán Sámuel*. Az idegen nyelvek tanítása. Debrecz. ref. főgim. 1915/16. értes. 27—32. l.
 453. *Vértessy Dezső*. A humanisztikus gimnázium hívei bécsi egyesülete X. közgyűlése. EPhK. 279. l.

2. Magyar nyelv.

454. *Agárdi László*. Az írásbeli dolgozaton alapuló fogalmazástanítás. Magy. középiskola 226—236. l.
 455. *Brisits Frigyes*. A magyar fogalmazás-tanítás. U. o. 137—161. l.
 456. *r-s.* Magyar irodalomtörténet és középiskola. Irodalomtört. 262—264. l.
 457. *Tolnai Vilmos*. Megjegyzések az irodalmi tanításhoz. Nemz. Nőnevelés 373—378. l.
 458. *Tordai Anyos*. A magyar nyelv tanítása a háború után. Magy. középisk. 5—18. l.

3. Klasszikus nyelvek.

459. *Binder, Ernst*. Zum lateinischen und griechischen Unterricht an unsern Gymnasien. Medgyes, Reissenberger ny. 1916. (8-r. 28 l.) A medgyesi ev. gym. 1915/16. értes. melléklete.
 460. *Dobai János*. A latin nyelvi tanítás reformkérdései. (Aradi kir. főgim. 1915—16. értes.) — Ism. Budó Jusztin. EPhk. 602. l.
 461. *Reinach, S.* Eulalie, ou le grec sans larmes 1912. — Ism. Révay Sándor Tanáregyl. Közl. 49. évf. 352. l.
 462. *Reinach, S.* Cornélie, ou la latin sans pleurs. 1912. — Ism. Révay Sándor. U. o. 49. évf. 352. l.
 463. *Révay József*. A gimnáziumi latin olvasmány. Kritika és programm. Budapest, 1916. Eggenberger. (8-r. 22 l.) 50 f. — Ism. Geréb József EPhk. 644—646. l.
 464. *Székely István*. Gimnáziumi latin tanításunk. M. Pædag. 394—407. l.

4. *Francia nyelv.*

465. *Böröczffy Kálmán.* Francia nyelvi oktatásunk és a világháború. Szombathelyi főreálisk. 1915 16. ért. 23–34. l.

5. *Művészeti oktatás.*

466. *Altenburger Adolf.* A művészeti nevelésről. Pædag. Ért. 6. sz.
467. *László István.* Néhány szó az esztétikai nevelésről. Magy. Kisd. nevelés. (Eperjesi Lapok 33. 35. 37. sz.)

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

468. *Finn. Paasonen, H.* Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Keleti Szemle XVI. 1–66. l.
469. *Sebestyén Irén.* Finn jelzős szerkezetek. Nyelvt. Közlem. 44. köt. 117–160. l.
470. *Szinnyei József.* Finn-magyar szójegyzék. 2. jav. és bőv. kiadás. (Finnugor kézikönyvek 4.) Budapest, 1916. Hornyánszky V. (8-r. 130 l.) 6 K. [201–215. l.
471. *Szinnyei József.* Jalava Antal emlékezete. Bud. Szemle 168. köt.
472. *Mordvin. Fehér Géza.* Mordvin határozók. Nyelvt. Közlem. 44. köt. 161–222. l. (Külön is megjelent.) [XVI. 264. l.
473. *Osztják. Beke Ödön.* Egy osztják számnévképzőről. Keleti Szemle
474. *Vogul. Klemm Antal.* A vogul alárendelő viszony. Pannonhalmi főiskola 1915/16. évkönyve. 134–192. l.
475. *Votják. Balassa József.* A votják nyelv néhány hangjáról. Keleti Szemle XVI. 101–104. l. [223–320. l.
476. *Zürjén. Fokos David.* Zürjén szövegek. Nyelvt. Közlem. 44. köt.
477. *Fuchs, D. R.* Eine Studienreise zu den Syrjänen. Keleti Szemle XVI. 84–101. l.
478. *Fuchs, D. R.* SyrjUd. sijezda «sie; ii. eæ». U. o. XVI. 264. l. SyrjUd. pi'st'i. «Schwalbe». U. o. 265. l.

V. *Indoeurópai nyelvek.*

479. *Benigny Gyula.* A keletturkesztáni ásatások indogermán szempontból. Debrecz. ref. főgim. 1915 16. ért. 20–26. l.
480. *Schmidt József.* Az indo-árja polyandria eredete. (Kivonat.) Akad. Ért. 10–17. l.
481. *Schmidt József.* Az idg. flexio genesisének problémája. Nyelvtudom. VI. 86–101. l.
482. *Schroeder, L.* Arische Religion. 1916. — *Ism. sch. j.* EPhk. 681. l.
483. *Simonyi Zsigmond.* Megint egy új indogermán nyelv. Nyelvőr 184. 263. l. (Hetiták.)
484. *Perzsa. Meillet, A.* Grammaire de vieux perse. Paris, 1915. — *Ism. Schmidt József.* Nyelvtudom. VI. 127–136. l.

VI. Keleti nyelvek.

485. *Goldziher, Ignaz.* Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften. Berlin, 1916. (4-r. 96 l.) — *Ism. Heller Bernát.* Bud. Szemle 168. köt. 471—475. l.
486. *Pobozsny Róbert.* Habakuk próféta énekének verstani és szöveg-bírálati elemzése. Religio 161—176. l.
487. *Arab. Heller Bernát.* Az Antar-regény. (Kivonat.) Akad. Értes. 39—53. l. [83—107. l.]
488. *Heller, Bernhard.* Der arabische Antarroman. Ung. Rundschau
489. *Avar. Gombocz Zoltán.* A pannóniai avarok nyelvéről. M. Nyelv 97—102. l.
490. *Balkar. Pröhle, Wilhelm.* Balkarische Studien. Keleti Szemle XVI. 104—243. l.
491. *Héber. Abádi Imre.* Judeai költők. (Mibaschan 25 éves írói jubileuma.) Múlt és Jövő 75. l.
492. *Abraham ibn Ezra.* Rossz csillagban. (Patai ford.) U. o. 67. l.
493. *Berger, Emil.* Das Problem der Erkenntnis in der Religionsphilosophie Jehuda Hallewis. 1916. — *Ism. Venetianer Lajos.* EPhK. 578—580. l.
- 493a. *Bernáth Miklós.* Az etymológia a Midrásban és a Talmudban. Viszonya a septuagintához, Vulgátához és az «Onomastica Sacra»-hoz. Budapest, Neuwald ny. 1916. (8-r. 226. 1 l.)
494. *Blau Lajos.* Észrevételek a héber irodalomhoz és könyvhöz antik analogiák alapján. M. Zsidó Sz. 150—163. l.
495. *Bräutigam Ferenc.* Az ószövegségi lira és a földmivelés. Religio 1—7. l.
496. *Csernichovsky.* 1. Egymásra néznek. Patai fordítása. Múlt és Jövő 461. l. 2. Tavasz havában. U. o. 463. l.
497. *Endrei Gerzson.* A papyrusok világából. (Zsidó szempontból fontos papyrus.) Egyenlőség 16. 17. sz. (Wessely munkájáról.)
498. *Fleischer Lipót.* Ibn Ezra exodus commentárjairól. (Adalék Ábrahám ibn Ezra műveinek bibliográfiájához.) M. Zsidó Szemle 149—271. l.
499. *Grünwald Max.* Zsidó királynők a történelemben és költészetben. Egyenlőség 12—14. sz.
500. *Holder József.* A költő a háború után. (Patai ford.) Múlt és Jövő 157. l.
501. *Jehuda Halévi.* 1. Óh hiúságok hiúsága. (Patai ford.) U. o. 45. l. — 2. A Niluson. U. o. 130. l.
502. *Makai Emil* műfordításai spanyol zsidó költőkből. Salamon Ibn Gabirol: 1. Merengés. 2. Jekuthiel halálára. — Juda Halévi: 3. A vihar. 4. Örök vágy. 5. Alkony. — Sámuel Hánágid. 6. Háború előtt. Mózes ibn Ezra: 7. Temetőben. Zsidó diákok könyve. 1916. 118—128. l.
503. Mért sír az újszülött?... (Ismeretlen héber költő szonettje.) (Patai József ford.) Múlt és Jövő. 197. l.
504. *Mesullam Dapiera.* A temetőben. (Patai ford.) U. o. 14. l.
505. *Molnár Ernő.* Simon Samuel Frug. (1860—1916.) U. o. 445. l.
506. *Mózes ibn Ezra.* Vágyunk mélyebb. Patai ford. U. o. 446. l.

507. Műfordítások új héber költőkből. 1. Kosztolányi Dezső: Frug. A serleg. 2. Szabolcsi Lajos: Gordon Juda. Jőjj tollam. 3. Kelj fel a porból. 4. Ötvenkét év. Zsidó diákok könyve 1916: 129—133. l.
508. *Patai Edith.* Orzeszko grófnő és regénye. Mult és Jövő 143—149. l.
509. *Patai József.* Bialik. U. o. 305—307. l. [ford. U. o. 313. l.
510. *Bialik* verseiből. 1. Éjjeli ima. 2. Ablakod megett. Patai Józ. s.
511. *Patai József.* Bialik Budapesten. U. o. 316—318. l.
512. *Salus Hugó.* 1. Eszterkém, testvérkém. 2. Szulamit. Ford. Emődi Imre. Mult és Jövő 46. l.
- 512a. *Schreiber Ignác.* Pseudo-Aristoteles Liber de causis. Zerachja B. Izsák által eszközölt héber fordításának kritikai összehasonlítása az arab eredetivel, a latin és a többi héber fordítások figyelembevételével a M. Tud. Akad. könyvtára Kaufmann-alapítványának 284. sz. kézirata alapján... első ízben kiadta és bevezető kísérettel ellátta —. Budapest, 1916. Athenæum. (8-r. 38, XVIII l.)
513. *Venetianer Lajos.* Asaf Judæus, a legrégibb héber nyelvű orvostudományi író. I. rész. Budapest, 1916. (8-r. 53 l.) — Ism. Klein Miksa. Egyenlőség 5. sz.
514. *Venetianer, Ludwig.* Asaf Judæus, der ælteste medizinische Schriftsteller in Hebræischer Sprache. Budapest, 1916. (8-r. 60 l.)
515. *Varga Zsigmond.* Az ótestamentumi nyelvészeti kutatások legújabb iránya: jellemzése és irodalmi szemléje. Debrec. Lelkeszi Tár XXI—XXXVI. l.
516. *Weisz Miksa.* A Magyar Tudományos Akadémia illusztrált Megillája. Mult és Jövő 86—94. l. [1916. 45—63. l.
517. *Weisz Miksa.* A zsidó legendaköltészetből. Zsidó diákok könyve
518. *Wessely, C.* Aus der Welt der Papyri. 1914. — Ism. Blau Lajos. M. Zsidó Sz. 95—100. l. — Endrei Gerzson. EPhK. 589. l. — Lásd 497. sz. a. is. [ség 16., 17. sz.
519. *Zuckermann Hugó.* Két Ghetto-dal. Ford. Peterdi Andor. Egyenlő-
520. *Mongol. Ramstedt, G. J.* Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. Keleti Szemle XVI. 66—84. l.
521. *Török. Bang, W.* Zur Geschichte der Gutturale im Osttürkischen. — Ism. Munkácsi Bernát. U. o. XVI. 252—254. l.
522. *Kúnos Ignác.* A nyugati kultúra hatása a török irodalomban. (Előadások Körösi Csoma Sándor emlékezetére 5.) Budapest, 1916. Akadémia. (8-r. 40. l.) 1 K.
523. *Kúnos Ignác.* Török nyelvkönyv. I. rész. Nyelvtan, olvasmányok. Budapest, 1916. Athenæum. (8-r. 168 l.) 3 K 60 f.
524. *Németh, Julius.* Türkische Grammatik. (Sammlung Götschen 771.) Berlin. 1916. Götschen. (16-r. 126 l.) 1 Mk.
- 524a. *Németh Gyula.* A török nyelvek. M. Nyelv 115—118. l.
525. *Németh, Julius.* Zu den «Osttürkischen Dialektstudien». Zeitschr. Morgl. Ges. 70. köt. 447. l.
526. *Stumme, Hans.* Türkische Lesestücke. 1916. — Ism. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle XVI. 254. l.
527. *Stumme, H. u. Halil, Fikret.* Türkische Lesestoffe. 1916. — Ism. Munkácsi B. U. o. 254. l.
- 527a. *Turáni.* Miről szól a török nóta? Balatonvidék máj. 7.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

528. Adalékok Szabó Károly Régi Magyar könyvtárának II. kötetéhez. Könyvszemle 92—95. l. — I. kötethez. U. o. 219—221. l.
529. *Baranyay J.* A komáromi nyomdászat. 1914. — *Ism. Baranyay Zoltán. Irodalomtört.* 265. l.
530. A bibliográfia és könyvtárügy eseményei. Könyvtári Szemle 29—31., 83—86. l.
531. A bibliofília eseményei. U. o. 46., 103. l.
532. A Bunyitay-könyvtár duplumai. Múz. Könyvt. Értes. 168. l.
533. *Diamant Izsó.* Előadás az exlibrisről. U. o. 92—99. l.
534. *Dienes László.* Walter Hoffmann könyvtári törekvései. Szabó Ervin írányecikkével. (Könyvtári füzetek. 1.) Budapest, 1916. Lantos A. (8-r. 48 l.) IX. — *Ism. Gulyás Pál. Múz. Kvt. Értes.* 165—167. l. — *Kóhalmi Béla. Válasz egy bírálónak. Könyvtári Szemle* 68—70. l. — *Gy. A. Pædag. Értes.* 6. sz.
535. *Dienes László.* Csonka művek bibliográfiája. Könyvtári Szemle 70—74. l.
536. Évkönyve, Magyar Könyvkereskedők —. 26. évfolyam. 1. Magyar könyvészet. 1915. 2. Könyvkereskedelmi üzleti cimtár. Szerk. Kóhalmi Béla és Pikler Blanka. Budapest, 1916. Könyvkeresk. Egl. (8-r. 166 l.) 12 K.
537. *Faass, Bruno.* Dresdner Bibliothekenführer. — *Ism. Hoffmann Mária. Könyvszemle* 234—236. l.
538. *Fejérfataky László.* A háború irodalma németországi könyvtárakban. U. o. 1—18. l. [tári Szemle 34. l.]
539. Die kleine Feldbücherei. 1916. — *Ism. Dienes László. Könyv-*
540. *Földes Zoltán.* A Kájoni-könyvtár. Magyarország 352. sz.
541. A fővárosi pedagógiai könyvtár könyvjegyzéke. I. rész. Neveléstudomány. Budapest, 1916. Fővár. háziny. (8-r. XII, 208 l.) 6 kor. — *Ism. Gyulai Ágost. Pædag. Értes.* 11. 12. sz. — *kf. Nép'anit. Lapja* 44. sz. [1—7.]
542. *Fülep Lajos.* Egy és más a könyv-aukcióról. Könyvtári Szemle
543. *Gárdonyi Albert.* Könyvcenzura és ritka könyvek. U. o. 49—57. l. (Eleje a múlt évfolyamban.)
544. *Géczy József.* Az egyházi könyvtáralom és könyvbírálat. 1915. — *Ism. Gyalus István. Könyvszemle* 105. l.
545. *Gerlach, Martin.* Das alte Buch u. seine Ausstattung vom XV. bis z. XIX. Jahrh. — *Ism. Gulyás Pál. U. o.* 106. l.
546. *Gottlieb, Theodor.* Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs 1915. — *Ism. Gragger Róbert. EPhK.* 341. l.
547. *Greve, H. E.* Das Problem der Bücher- u. Lesehallen. Übers. v. A. J. Jungmann. 1908. — *Ism. Altenburger Adolf. Pædag. Értes.* 9. sz.
548. *Gulyás Pál.* Mátyás király könyvtára. (Olcso Könyvtár. 551—2.) Budapest, 1916. Franklin t. (16-r. 68 l.) 40 f. — *Ism. Dienes László. Könyvtári Szemle* 33. l. — *Tóth Zoltán. Könyvszemle* 240—242. l.

549. *Gulyás Pál*. Magyar szépirodalom idegen nyelven a M. N. Múzeum könyvtárában. Könyvszemle 19—76., 160—176. l.
550. *Gulyás Pál*. Népkönyvtári címjegyzék. A népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke. 2 pótfüzet. Budapest. 1916. (8-r. 216 l.)
551. *Harsányi István*. A Rákóczi-könyvtár és katalogusa. Könyvszemle 85—93., 214—218. l. (Eleje a mult évi folyamban.)
552. *Harsányi István*. Adatok Apollonius históriájának bibliográfiájához. Irodalomtört. 202. l.
553. *Hellebrant Árpád*. A magyar philológiai irodalom 1915-ben. EPhK. 425—492. l.
554. *Hellebrant Árpád*. A magyar történeti irodalom 1915-ben. Budapest, 1916. (8 r. 64 l.) 1 kor. (Századok melléklete.)
555. *Hellebrant Árpád*. Néprajzi könyvészet 1914-ről. Ethnogr. 119—130.
556. *Hellebrant Á.* A magyar pädagogiai irodalom 1915 ben. Magy. Pädag. melléklete LXIV. l.
557. Jelentés a M. N. Múzeum országos Széchenyi könyvtára állapotáról az 1915. évi harmadik negyedében. Könyvszemle 96—99. l. — Jelentés... az utolsó negyedéről. U. o. 100—104. l.
558. Keleti kéziratok és könyvek Vámbéry könyvtárából. Akad. Értes. 660—683. l.
559. *Kereszty István*. A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705—1867. (A m. n. muzeum könyvtárának címjegyzéke. 5.) Budapest, 1916. Ranschburg G. (8-r. 98 l.) 3 K. — Ism. Hellebrant Árpád. Irod. tört. Közlem. 491. l. — Könyvt. Szemle 88—90. l. — Sikabonyi A. Bud. Hirl. 301. sz.
560. Két évi munkásság eredményei. (Beszámoló az Orsz. Tanács és Orsz Főfelügyelőség munkálkodásáról a háború két éve alatt.) Műz. Könyvt. Értes. 66—162. l.
561. Kimutatás a hadbavonult népkönyvtárkezelőkről. Könyvszemle 119—125. l. [58—63. l.]
562. *Kőhalmi Béla*. Menekülő erdélyi könyvtárak. Könyvtári Szemle
563. Könyvtárak sorsa a világháborúban. Könyvszemle 125. l.
564. Könyvtári előadások — könyvtárosképzés. Könyvtári Szemle 276. l.
565. *Kőrösy Kornél* és *Lenhossék Mihály*. A budapesti könyvtárakba és intézetekbe járó természettudományi, orvosi és mezőgazdasági folyóiratok jegyzéke. Budapest, 1916. Kilián. (8 r. 53 l.) 2 K 50 f. — Ism. Gulyás Pál. Könyvszemle 236—239. l. — gy. á. Pädag. Értes. 3., 4. sz. — *Kőhalmi Béla*. Közgazd. Szemle 56. köt. 803. l. — Könyvtári Szemle 88. l.
566. *Kremmer Dezső*. Könyvtári élet Pest-Budán. Könyvtári Szemle 7—16. l.
567. *Krisztics Sándor* és *Márki Hugó*. A nemzetgazdasági-statisztikai szeminárium könyvtárának katalogusa a budapesti kir. magyar tudományegyetemen. Dr. Földes Béla megbízásából szerkesztették —. Budapest, 1916. Franklin-t. (4-r. VI, 298 l.)
568. A Magyar Nemzeti Múzeum orsz. Széchenyi-könyvtára az 1915. évben. Könyvszemle 129—144. l.
569. *Nádai Pál*. Magyar könyvművészet angol világtításban. Könyvtári Szemle 16—20. l.

570. A nagyváradi nyilvános könyvtár kiadványai 5. sz. Név- és tárgymutató a városi nyilvános könyvtár szépirodalmi szakcsoportjáról. Nagyvárad, 1916. (8-r. 109 l.) 1 kor. — *Ism. G. P. Múz. Könyvt. Értes.* 210. l.
571. *Pasteiner Iván.* Adalékok a magyar főiskolai oktatás bibliográfiájához. (A Budapesti m. k. tudományegyetemi könyvtár czimjegyzékének mellékletei. I. Budapest, 1916 egyet. ny. (8-r. 56 l.) — *Ism. Dienes László. Könyvtári Szemle* 33. l.
572. *Petrik Géza.* Magyar Könyvészet. 1901—1910. Az 1901—1910. években megjelent magyar könyvek és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása tudományos szak- és tárgymutatóval. 5—8. füzet. (Flammarion Kamill—Kemény Ödön.) Budapest, 1916. M. könyvkeresk. egyll. (8-r. 821—640 l. Egy füzet 6 kor. — 1—4. füz. *Ism. Császár Elemér. Irod. tört. Közlem.* 124. l. — Gerecze Margit. *Irodalomtört.* 267. l. — H. R. Könyvszemle 232—234. l. — Kereszty István. *Világ* 9. sz. és *Corvina* 7. sz.
573. *Pitroff Pál.* A győri sajtó története. — *Ism. s. Bud. Szemle* 167. köt. 477—480. l. — *Pintér Jenő. Irodalomtört.* 298. l. — Gálos Rezső. *Irod. tört. Közlem.* 249. l. — Révayné Zuber Marianne. *EPHK.* 570. l. — Zoltán Vilmos. *Kath. Szemle* 216. sz.
574. *Radványi József.* A Todoreshku-töredék első darabja. *Kereszt. Magvető* 172—180. l.
575. *Reza Dezső.* A magyar címeres könyvek bibliográfiájához. *Könyvtári Szemle* 100—102. l.
576. *Satzenhofer, Karl.* Gründung u. Verwaltung von Blindenbibliotheken. 1914. — *Ism. Σ. Könyvszemle* 239. l.
577. *Schein Józsefné.* Mozaik a New-York Public library 1914. és 1915-ik évi jelentéséből. *Könyvtári Szemle* 75—81. l.
578. *Steinhofér Károly.* A könyv története. 2. rész. A könyv történeti fejlődése. (Iparosok olvasótára. 22. évf. 5. 6.) Budapest, 1916. Lampel R. (8-r. 94 l.) 1 K 20 f. — *Ism. Corvina* 18. sz. — *T. V. Irodalomtört.* 433. l.
579. *Szőnyi László.* Az O. M. Iparművészeti múzeum és iskola könyvtára. *Iparművészet* 22—28. l.
580. Városi nyilvános könyvtár. Budapest. 1. 3. sz. fiók. Budapest. 1916. — *Ism. Gulyás Pál. Múz. Könyvt. Értes.* 211. l.
581. *Vértessy Jenő.* A Magyar Nemzeti Múzeum újabb sűgőkönyvei. *Könyvszemle* 145—159. l.
582. Vidéki könyvtáraink 1914-ben. U. o. 177—213. l.
583. A világháború újabb irodalma a városi könyvtárban. 4. sorozat. Julius-október. Budapest, 1916. Benkő Gy. (8-r. 29 l.) 30 f. — 5. sor. 1915. nov. — 1916. márc. (8-r. 34 l.) 40 f.
584. *Winarsky L. és Szabó E.* A szocialista könyvbarátságról. *Könyvtári Szemle* 36—46. l.
585. *Zambra, Luigi.* Incunaboli di origine italiana nella Biblioteca dell' Accademia ungherese delle Scienze a Budapest. *La Bibliofilia* XVI. 9—10. sz.
586. *Zuber Marianne.* A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. — *Ism. Jaulusz Ilona. Irod. tört. közlem.* 379—381. l. —

Gulyás Pál. Könyvszemle 107. l. — Kádár Jolán. Irodalomtört. 430. l. — Petergál Henrik. M. középisk. 259—261. l. — S. s. KorrBl. Ver. siebenb. Landesk. 47. l. — Weber Arthur. Liter. ZentrBl. 1021. l. — p. i. Pest. Journ. 70. sz.

2. Magyar irodalomtörténet.

587. *Ágner Lajos*. Magyar irodalomtörténeti tárgyú cikkek az 1914/15. évi középiskolai értesítőkből. Irodalomtört. 75—80. l.
588. A M. T. Akadémia beltagjainak irodalmi munkássága 1916-ban. Akad. Értes. 751—828. l. (Külön is. 8-r. 80 l.)
589. *Alba Nevis*. Bibor. — Ism. p. g. Az Ujság 190. sz.
590. *Alszegehy Zsolt*. A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. Irod. Tört. Közlem. 1—21. l.
591. *Ambrus Zoltán*. Irodalmunk Németországban. Világ 107. sz.
592. *Andor József*. Boldog otthon. — Ism. Csongor. Uj Nemzedék 52. sz. — L. B. Alkotmány 28. sz.
593. *b. j.* Ujabb regényeink. Kath. Szemle 953—963. l.
594. *Babits Mihály*. Recitativ. — Ism. B. L. Magy. Hirl. 127. sz. — Bálint Lajos. Világ 134. sz. — *dedk.* Élet 24. sz. — Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 644. l. — Rozványi Vilmos. U. o. I. 638—643. l. — Lendvay István. Uj Nemzedék 25. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat I. 633—637. l.
595. *Babits Mihály*. Néhány szó a kártyavárról. Nyugat I. 131. l.
596. *Balázs Béla*. Lélek a háboruban. — Ism. Borona. Hét 23. sz. — S. J. Pest. Journ. 186. sz. — e. a. Az Ujság 182. sz. — *nz.* Élet 20. sz. — Tóth Árpád. Nyugat II. 652. l.
597. *Balázs Béla*. Trisztán hajóján. — Ism. ő. «Modern költő» címmel. Bud. Hirl. 347. sz. — Lukács György. Nyugat II. 751—759. l. — Bölöni György. Világ 358. sz.
598. *Balázs József*. Versek, dalok. Ism. Hét 5. sz.
599. *Balla Ignác*. Víz fölött és víz alatt. 1916. — Ism. Uj Idők 51. sz.
600. *Balogh György (Vasadi)*. A hol az ágyú szól. — Ism. d. Bud. Szemle 165. köt. 471—474. l.
601. *Balogh György (Vasadi)*. Kék vizek mellett. — Ism. d. Bud. Szemle 165. köt. 471—474. l. — *b. j.* Kath. Szemle 953. l.
602. *Barta Lajos*. Szezelem. Szinmű 4 felv. Először adták a Vig-színházban ápr. 8.
603. *Barta Lajos*. Zsuzsi. Népies vigj. 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban okt 27.
604. *Báthory Nándorné özv.* Tündérvilág a városligetben. — Ism. A Gyermekek 209. l.
605. *Békássy Ferencz*. Elmerült sziget. 1915. — Ism. Az Ujság 57. sz. — c. Élet 41. sz. — Pekár Gyula. Bud. Hirl. 23. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 376. l. — Uj Idők 10. sz.
606. *Benedek Elek*. Magyar népmesék és mondák. 1914. — Ism. Nógrády László. A Gyermekek 77. l.
607. *Benedek Marcell*. A magyar nemzet története a költők dalai-ban. — Ism. Szöts Gyula. Tanáregyl. Közl. 49. évf. 544. l.
608. *Benes Klára* meséi. 1916. — Ism. V-s. Az Ujság 350. sz. 19. lap.

- 609. *Beöthy Zsolt*. Elnöki megnyitó beszéd. Kisfaludy-Társ. Évlap. 49. köt. 7—11. l.
- 610. *Beöthy Zsolt*. Jelentés az 1913—4. évi Péczely-regénypályázatról. Akad. Értes. 157—160. l.
- 611. *Bethlen Istvánné gr.* Mese a szomoru városról. — *Ism. Hét* 53. sz.
- 612. *Binder Jenő*. Iróink felületessége. Szepesi Hírnök 13. sz. [*Somlay Károly*: «Komplikációk a családban» tárcája. (P. Hírl. febr. 3.) hibáiról.]. *Íl. Gy.* megjegyzése. U. o. 15. sz.
- 613. *Blaskó Mária*. Tövisek között. — *Ism. Kiss Menyhért. Egyh. Közl.* 6. sz.
- 614. *Blaskó Mária*. Új Magyarország. — *Ism. Arányi Erzsébet. M. Kultura* VII. 187. l. — *Filó Károly. Kath. Nevelés* 42. l. — *A Gyermekek* 208. l.
- 615. *Bolza Gyula*. Az eljövendő magyar irodalomról. Sopron, 1916. Röttig ny. (8-r. 37 l.) 1 kor. — *Ism. Szira Béla. M. Kultura* VIII. 282. l.
- 616. *Böszörményi Zoltán*. Az Élet — énekei. — *Ism. Tóth Árpád. Nyugat* II. 800. l.
- 617. *Bözsing Fanny*. Rozmaring hercegnő. 1915. — *Ism. bj. Kath. Szemle* 954. l.
- 618. *Brázay Emil*. Ezt láttam. 1916. — *Ism. án. Az Ujság* 154. sz.
- 619. A «Budapest» első éve. Irta Huszár Imre, a «Budapest» első szerkesztője. Budapest 44. sz.
- 620. *Császár Elemér*. Mária Terézia magyar testőrei. Bud. Hírl. 342. sz.
- 621. *Csathó Kálmán*. A varjú a toronyórán. — *Ism. ly. Uránia* 216. l. — *H. A Hét* 22. sz. — *B. Magy. Figyelő* IV. 475—477. l. — *bj. Kath. Szemle* 956. l. — *Bálint Lajos. Világ* 141. sz. — *Császár Elemér. A Cél* 710—712. l. — *Csongor. Új Nemzedék* 24. sz. — *L. M. P. Napló* 150. sz. — *p. g. Az Ujság* 216. sz. — *Schöpflin Aladár. Nyugat* II. 62. l. — *Sebestyén Károly. Bud. Szemle* 168. köt. 308. l. — *Gereblye. Új Idők* 22. sz. — *S...i. J. P. Journ.* 201. sz. — *B. L. Pest. Lloyd* 194. reg. sz.
- 622. *Csathó Kálmán*. Te csak pipálj Ladányi. — *Ism. Farkas Zoltán. A Cél* 777. l. — *L. M. P. Napló* 348. sz. — *c. Élet* 51. sz. — *Vasárn. Ujs.* 52. sz. — *Bede Jób. Világ* 330. sz. — *Új Idők* 48. sz.
- 623. *Csergő Hugó*. A mi szívünk asszonya. — *Ism. Hét* 10. sz. — *Révész Béla. Népszava* 92. sz. — *bj. Kath. Szemle* 958. l. — *p-r. Az Ujság* 89. sz. — *sz. P. Napló* 100. sz. — *S...i. J. Pest. Journ.* 201. sz.
- 624. *Csukovits Sándor*. Bolond Miska. (Az első magyar humoros lap életéből.) Temesv. Hírl. 14. szám.
- 625. *Csukovits Sándor*. Az önkényuralom cenzurás világából. U. o. 10. szám.
- 626. A debreceni egyetemi kör elnökségének levele a Bud. Hírl. szerkesztőségéhez. Bud. Hírl. 55. sz. (A Dunántuli és Nyugat közt folytatott vitáról.)
- 627. *Dézsi Lajos*. A Csoma-Kodex és a M. N. Múzeum másolata. Könyvszemle 77—84. l.

628. *Dézsi Lajos*. A háború és a magyar irodalomtörténet. Irodalomtört. 161—166. l.
629. *Dézsi Lajos*. Régi magyar verseskönyvek ismertetése. 5. A Kun-codex. Irod. tört. közlem. 50—74. l. — 6. A lipcei codex. U. o. 305—343. l.
630. *Doleschall Ervinné*. Hulló rózsák. — *Ism.* Hét 24. sz.
631. *Domonkos István*. Atyámfiai. — *Ism.* Tordai Ányos. M. Kultura II. 329—331. l. — Kiss Menyhért. Egyh. Közl. 14. sz.
632. *Drozdy Győző*. A «Kis-Tükör» százötven esztendő. Néptanítók Lapja 23. sz.
633. *Dutka Akos*. Az yperni Krisztus előtt. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat I. 61. l. — Boros Ferenc. Élet 1. sz.
634. *Dutka, Akusius*. Vor dem Christusbild in Ypern. Aus d. Ung. von Friedrich Lám. Kelet Népe 5. é. füz. 150. l.
635. *Elek Oszkár*. Laczkovics János a kurucz költeményekről. Ethnogr. 239. l.
636. Az Élet könyvei. — *Ism.* V. M. Irodalomtört. 349. l.
637. *Emőd Tamás*. Dicséret, dicsőség. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat I. 61. l. — Berde Mária. Protest. Szemle 387—389. l.
638. *Endrődi Sándor*. A pálya végén. 1914. — *Ism.* Zoltán Vilmos. Egyh. Közl. 12. sz.
639. *Erdős Renée*. Az új sarj. — *Ism.* ő. Bud. Hirl. 1. sz. — Schöpf-
lin Aladár. Nyugat 254—256. l. — *Rm.* Népszava 72. sz. —
Alszegehy Zsolt. M. Kultura VII. köt. 38—40. l. — *bj.* Kath.
Szemle 961. l. — *H. A.* Hét 4. sz. — Mohácsi Jenő. P. Lloyd
69. reg. sz. — *r-r.* Bud. Szemle 168. köt. 475—478. l. — *rr.*
Élet 5. sz. — *tl.* Alkotm. 30. sz. — Majtényi György. Zólyom-
várm. Hirl. 27. sz. és Temesv. Hirl. 135. sz.
640. Évkönyve, A Gyöngyössy Irodalmi Társaság — III. köt. 1915. —
Ism. Velezdi Mihály. Irodalomtört. 384—386. l. — Gálos Rezső.
EPHK. 403. l.
641. *Fábián Géza* versei. — *Ism.* c. Élet 51. sz.
642. *Falu Tamás*. Csipke. — *Ism.* Hét 52. sz.
643. *Farkas Pál*. Egy tanár jegyzetei. — *Ism.* P-r. G. Az Ujság
28. sz.
644. *Farkas Soma*. Háborus líránk. Zsolnai főreálisk. 1915/16. értes.
13—31. l.
645. *Fáy András*. Attila. — *Ism.* Alszegehy Zsolt. M. Kultura VII.
420—422. l.
646. *Ferenczi Magda*. Fehér árnyékok. — *Ism.* ő. Bud. Hirl. 54. sz. —
Berde Mária. Protest. Szemle 497. l. — *Zb.* EPHK. 220. l.
647. *Ferenczi Zoltán*. Jelentés a gróf Karátsonyi-pályázatról. Akad.
Értes. 241—258. l.
648. *Fögel Sándor*. Celtis Konrád és a magyarországi humanisták.
Budapest, 1916. Hornyánszky V. (8-r. 74 l.) 3 kor.
649. *Földes Imre*. Künn a bárány, benn a farkas. Először adták a
Magyar színházban nov. 4.
650. *Földes Imre*. Grün Lili. Vigj. 3 felv. Először adták a Magyar
színházban jan. 21.
651. *Freyberger Jenő*. Kincs István. Alkotm. 196. sz.
652. *Gadl Mózes ifj.* A nyár szigetén. 1916. — *Ism.* Új Idők 51. sz.

653. *Gábor Andor*. Cziklámen. — *Ism.* Bárdos Artur. Nyugat I. 60. l.
654. *Gábor Andor*. Untauglich úr. 1915. — *Ism. bj.* Kath. Szemle 955. l.
655. *Gábor Andor*. A Szépasszony. Vigj. 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban nov. 17.
656. *Galambos János*. Versszerződés. 7 színbe foglalt dráma a nagy háborúról. Kolozsvár, 1915. — *Ism. A. B. A Cél* 332—335. l. — (*Al.*) *Cultura Crestina* 255. l.
657. *Gárdonyi Géza*. Szunyoghy miatyánkja. — *Ism.* Sebestyén Károly. Bud. Szemle 168. köt. 305—307. l. — *bj.* Kath. Szemle 959. l. — Lendvay István. Uj Nemzedék 25. sz. — Andor József. Élet 21. sz. — *H. A. Hét* 18. sz. — *R. s. Magy. Figyelő* III. 157. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat II. 57—59. l. — Szira Béla. M. Kultúra VIII. 80. l. — *S...i. J. Pest. Journ.* 201. sz. — Bulla Ignác. Uj Idők 20. sz.
658. *Gondán Felicián*. A középkori magyar Pálos-rend és nyelv- emlékei. (Festetich- és Czech-kódex) Pécs, 1916. Taizs ny. (8-r. 142 l.) 5 kor. — *Ism.* Bartha József. M. középisk. 323—325. l.
659. *Göndör Ferencz*. A szenvedések országutján. — *Ism.* S. J. Pest. Journ. 186. sz.
660. *Görögné Beke Margit*. Ata könyve. 1915. — *Ism.* Dienes László. Nyugat I. 375. l. — Dienes Valéria. A Gyermek 485. l. — Marót Károly. M. Pædag. 120. l.
661. *Gragger Róbert*. Irodalomtörténeti forrástanulmányok. Irod. tört. közlem. 22—37. l. — (A peleskei notárius alakja irodalmunkban Gaál után. Kisfaludy Károly: Tollagi Jónás.) (Külön is megjelent. 8-r. 59 l.) — *Ism. bz.* EPhK. 355. l.
662. *Gyökössy Endre*. Honvéd. — *Ism.* Csongor. Uj Nemzedék 16. sz.
663. *Gyomlay László*. Tarnopol felé. — *Ism. k. l.* Bud. Szemle 168. köt. 320. l. — Muz. Könyvt. Értes. 208. l.
664. *Gyóni Géza*. Levelek a kalváriáról. — *Ism.* Csongor. Uj Nemzedék 31. sz. — Faragó Jenő. M. Hirl. 203. sz. — *ik.* Rud. Hirl. 114. sz. — *K. l.* Bud. Szemle 168. köt. 312—317. l. — Hegyaljai Kiss Géza. Eperj. Lapok 32. sz. — Kristóf György. M. Figyelő IV. 150—153. l. — Nagy Lajos. Világ 210. sz. — *P. A. Alkotm.* 214. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat II. 413—419. l. — *sz.-n.* Élet 32. sz. — Sárosp. Hirl. 9. 10. sz. — Uj Idők 34. sz.
665. *Gyóni Géza*. Lengyel mezőkről. 3. kiad. — *Ism.* Alkotm. 214. sz. — Gyóni Gézáról. Bud. Hirl. 82. sz.
666. *Gyóni, G.* Auf polnischen Fluren. Über. von Sigmar Mering. — *Ism.* E. F. Berlin. Tageblatt 68. sz. — *S. E. Pest. Lloyd* 41. sz.
667. *Gyóni, Géza*. Wunder. Übers. v. Lajos Brájjer. Gross-Becskekerek. Wochenbl. 1. sz.
668. *Gyulai Agost*. A magyar háborús költészetéről. (A «Háborús anthologia» bevezetésének különnyomata. Budapest, 1916. Bud. Hirl. ny. (8-r. 20 l.)
669. *Gyulai Agost*. Háborús anthologia. — *Ism.* Csongor. Uj Nemzedék 29. sz.
670. Háborus versek. Kecskeméti Lapok 94. sz.

671. *Hajó Sándor*. Démonok. Komédia 3 felv. Először adták a Vigszínházban decz. 21.
672. *Hajó Sándor*. A nap lovagja. Szinmű 3 felv. Először adták a Vigszínházban febr. 11.
673. *Halmágyi Samu*. Hadak útján. — Ism. Ady Endre. Nyugat I. 625. l. — Rákossy Zoltán. Polgárisk. Közl. 202. l. — Kolozsv. Szemle 18. sz.
674. *Harsányi István*. Eddig ismeretlen sárospataki diák-nóták 1783—1791-ből. Sárosp. Hirl. 11—17. sz.
675. *Harsányi István*. A «Pol. Kirchl. Manch-Hermæon» c. vitairat valódi szerzője. Könyvszemle 127. l.
676. *Harsányi István és Gulyás József*. A kurucz dalok forrásairól. Ethnogr. 225—229. l.
677. *Harsányi Lajos*. Halálfejtő pille. 1915. — Ism. Kocsis László. Veszprémi Hirl. 4. sz. — Fitz Artur. M. Kultura VII. 279. l. — Zoltán Vilmos. Egyh. Közl. 9. sz.
678. *Harsányi Lajos*. Egyházi énekeink szövegreformjához. Alkotmány 307. sz.
679. *Heinrich Gusztáv*. Főtitkári jelentés. Akad. Értes. 537—544. l.
680. *Heltai Gáspár*. Háló. Kiadta Trócsányi Z. — Ism. Gálos Rezső. Irodalomtört. 109. l. — Alszegehy Zsolt. Irod. tört. közlem. 121. l. — Trócsányi Zoltán megjegyzése. M. Nyelv 48. l. — Alszegehy Zs. felelete. Irod. tört. közlem. 256. l. — Kristóf György. EPhK. 125. l. — Simai Ödön. Nyelvőr 244—248. l. — Simonyi Zsigmond. U. o. 248—250. l. — Sárosp. Ref. Lapok 5. sz.
681. *Herczeg Ferencz*. Arany hegedű. — Ism. Bálint Lajos. M. Hirl. 315. sz. — Halasi Andor. P. Napló 341. sz. — Sebestyén Károly. Bud. Hirl. 358. sz. — Philologus. Hét 44. sz. — Boros Ferenc. Élet 50. sz. — *ly.* Uránia 366. l. — *blt. l.* Világ 308. sz. — *S... J.* Pest. Journ. 353. sz. — Mohácsi Jenő. P. Lloyd 347. reg. sz.
682. *Herczeg Ferencz*. A hét sváb. Regény. — Ism. Faragó Jenő. M. Hirl. 155. sz. — Halasi Andor. Hét 26. sz. — Lengyel Ernő. P. Napló 162. sz. — *ly.* Uránia 215. l. — *S... i. J.* Pest. Journ. 201. sz. — Mohácsi Jenő. P. Lloyd 208. sz. — *bj.* Kath. Szemle 960. l. — *p. g.* Az Újság 200. sz. — Schöpflin Aladár. Nyugat II. 59—62. l. — Torday Ányos. M. Kultura VIII. 422—425. l. — Körmendy Viktor. A Társaság 35. sz.
683. *Herczeg Ferencz*. Magdaléna két élete. Ism. H. A. Hét 2. sz. — *bj.* Kath. Szemle 960. l. *ly.* Uránia 32. l.
684. *Hevesi Sándor*. A régi népszinmű és a magyar nóta. P. Napló 107. sz.
685. *Hevesi Sándor*. Kárpáthy Zoltán. Regényes színjáték 5 felv. és 6 képben. Jókai Mór regényéből szinpadra írta —. Először adták a Magyar színházban decz. 14.
686. *Hevesi Sándor*. Kárpáthy Zoltán. (Szerző a darabjáról.) Színház és divat 17. sz.
687. *Hevesi Sándor*. Egy magyar nábob. Jókai regényéből szinpadra formálta. Első előadása a Magyar színházban ápr. 1.
688. *Horváth Cyrill*. A Krisztina-legendáról. Bdp. VIII. ker. főreálisk. 1915/16. értes. 5—24. l.

689. *Horváth Cyrill*. Három «középkori» versezet. (Bdp. VIII. kerfőreálisk. 1915/16. ért. 3—14. l.) — *Ism.* Király György-EPHK. 597. l.
690. *H(orváth) Gy(örgy)*. Szélgjegyzetek háborús költészetünkről. (Keszthelyi kath. főim. 1915—16. ért. 11—31. l.) — *Ism.* Zolnai Béla. EPHK. 601. l.
691. *Horváth István*. Háborús nóták, háborús imádságok. P. Hirl. 79. l.
692. *Hungaricus*. A szenvedő ember. — *Ism.* Csongor. Uj Nemzedék 22. 24. sz. — Komját Aladár. A Tett 13. sz.
693. *Huszár Vilmos*. A magyar irodalom helye az európai irodalomban Bud. Szemle. 166. köt. 249—270. 427—441. l. 167. köt. 121—133. 274—295. l.
694. *Ignotus*. A Nyugat körül. Nyugat I. 246—248. l.
695. *j. . . r.* A Grünék Lilije. Alkotmány 27. sz.
696. *Jászay-Horváth Elemér*. Táborfüzek. — *Ism.* *a. a.* Élet 24. sz. — Csongor. Uj Nemzedék 29. sz. — Hajdu Henrik. Nyugat II. 799. l. — Kiss Menyhért. Egyh. Közl. 36. sz.
697. Jelentés a Lehr Albert jutalomról. Akad. Ért. 462. l.
698. Jelentés a Nádasdy-pályázatról. Akad. Ért. 460. l.
699. *Juhász Árpád*. Köszöntés messziről. — *Ism.* Csongor. Uj Nemzedék 16. sz.
700. *Kaczér Illés*. Khafrit, az egyiptomi asszony. — *Ism.* Hajdu Miklós. Nap 170. sz. — Bud. Hirl. 180. sz. — *bj.* Kath. Szemle 962. l. — Csongor. Uj Nemzedék 29. sz. — Molnár Jenő. P. Napló 266. sz. — *p. g.* Az Ujság 204. sz. — Platz Bonifác. M. Kultura VIII. 470—472. l. — *tb.* Alkotmány 245. sz. — Hét 26. sz. — *Blt. L.* Világ 203. sz.
701. *Kacziány Géza*. Egy öreg bohém emlékezete. (Huszár Imréről.) Magyarorsz. 64. sz.
702. *Kacziány Géza*. Hatvan év előtt. Magyarorsz. 17. sz. (A magyar sajtó 60 év előtt.)
703. *Kafka Margit*. Két nyár. — *Ism.* *r. r.* Bud. Szemle 168. köt. 478—480. l. — *a. j.* Élet 30. sz. — Barta Lajos. Nyugat I. 707. l. — *S. . . i. J.* Pest. Journ. 201. sz.
704. *Karinthy Frigyes*. Ó nyájas olvasó! — *Ism.* *S. . . i. J.* Pest. Journ. 353. sz. — Philologus. Hét 45. sz.
705. *Karinthy Frigyes*. Holnap reggel. — *Ism.* Havas Gyula. Nyugat II. 431. l.
706. *Karinthy Frigyes*. Tanár úr, kérem! — *Ism.* Munkácsi Jenő. P. Lloyd 146. sz. — *Kd.* Népművelés II. 704. l. — Tóth Árpád. Nyugat I. 377. l.
707. *Karinthy Frigyes*. Utazás Faremidoba. — *Ism.* Kosztolányi Dezső. Nyugat II. 797. l. — *f. l.* Hét 49. sz.
708. *Kárpáti Aurél*. Budai képeskönyv. 1915. — *Ism.* Zoltán Vilmos. Egyh. Közl. 2. sz. — Alszegehy Zsolt. M. Kultura VII. 185. l.
709. *Katona Ernő*. Első és utolsó könyv. — *Ism.* *ik.* Bud. Hirl. 58. sz.
710. *Katona J.* Bánk bán. Uj bemutatással adták a Nemzeti színházban jan. 1.
711. *Kelemen Viktor*. József hazamegy. — *Ism.* Hét 20. sz.

712. *Keleti Arthur*. Angyali üdvözlét. — *Ism. Alszegehy Zsolt*. M. Kultura VIII. 82. l. — *Tóth Árpád*. Nyugat II. 345. l. — *Hét* 24. sz. — *Mohácsi Jenő*. P. Lloyd 146. sz. — *Harsányi L.* Alkotmány 134. sz.
713. *Keleti Arthur*. A kámzsás festő strófái. — *Ism. Harsányi Lajos* Alkotmány 134. sz.
714. *Kenedi Géza*. Írások és tanulmányok. — *Ism. a. l.* Az Ujság 109. sz. — *M. Figyelő* II. 316. l. — *S...i. J.* Pest. Journ. 201. sz.
715. *Kersék János*. Muzsikálnak. — *Ism. ő.* Bud. Hirl. 329. sz.
716. *Kiss Arnold*. A háború legendái. — *Ism. Mult és Jövő* 39. l.
717. *Kiss Géza*. Pataki diáknóták. Sárospatak 45. 46. sz.
718. *Kiss József*. Háborús versek. — *Ism. R. R.* A Cél 52—56. l. — *Uj Idők* 2. sz.
719. *Kiss Menyhért*. Táborút. Versek. — *Ism. szj.* Kath. Szemle 102. l. — *Novák János*. M. Kultura VII. 234. l. — *Patyi Gyula*. Kath. Nevelés 43. l. — *Szerző a könyvről*. A Társaság 23. sz. — *Kelet Népe* 5—6. füz. 152. l.
720. *Klein, Stefan J.* Ungarische Erzählungen. — *Ism. Hét* 29. sz.
721. *Komáromi János*. Csanak András Bécsben. — *Ism. K. L.* Bud. Hirl. 168. sz. — *Csongor*. Uj Nemzedék 29. sz. — *m.* Élet 27. sz. — *Szira Béla*. M. Kultura VIII. 475. l. — *Trócsányi Dezső*. Sárosp. Hirl. 7. sz.
722. *Komáromi János*. Mit búsulsz Kenyeres? — *Ism. Trócsányi Dezső*. Sárosp. Hirl. 7. sz.
723. Könyvekről. *ő.* Bud. Hirl. 329. sz. (szól Szabolcska M. Szalzburgi csapásokban s *Ady E.* Szeretném stb. című költeményéről.)
724. *Koroda Pál*. Donkihóték. Magyarország 148. sz. (Mikszáth Besztercze ostroma hősről, gr. Pongráczról és Arany László Hübele Balázsáról.)
725. *Kosztolányi Dezső*. Bűbajosok. — *Ism. Bálint Lajos*. Világ 100. sz. — *L. L.* Pesti Napló 112. sz. — *B. L.* Magy. Hirl. 127. sz. *á. é.* A Cél 713—715. l. — *án.* Az Ujság 154. sz. — *deák.* Élet 24. sz. — *Halasi Andor*. Hét 14. sz. — *Mohácsi Jenő*. P. Lloyd 146. sz. — *Schöpflin Aladár*. Nyugat I. 499. l. — *Sebestyén Károly*. Bud. Szemle 168. köt. 310—312. l. — *Koszorú Ferenc*. A Tett 13. sz. [361. sz.]
726. *Kosztolányi Dezső*. Mák. — *Ism. Krúdy Gyula*. Magyarország
727. *Kosztolányi Dezső*. Tinta. — *Ism. H. A.* Népszava 174. sz. — *Lakatos László*. Hét 24. sz. — *Bölöni György*. Világ 162. sz. — *Lengyel Menyhért*. Nyugat II. 141. l. — *Uj Idők* 39. sz.
728. *Kosztolányi Dezső*. Modern költők. Külföldi antológia a költők arcképeivel. Budapest. 1916. Élet. (8-r. 487 l.) 7 kor.
729. *Kovácsy Sándor*. A sárospataki irodalom kör multja és jövő feladatai. Sárosp. Ref. Lap. 9. 10. sz.
730. *Kovács Sándor*. Az új magyar bibliai fordítás vezérelvei. Religio 58—67. 259—270. l.
731. *Köveskúti Jenő*. Árnnyak. — versei. — *Ism. H. A.* Magyar Tanítóképző 163—165. l. — *Várdai Béla*. M. Kultura VIII. 85. l.
732. *Kristóf György*. A magyar protestáns irodalom története. (Megjegyzések egy pályázati hirdetéshez.) Sárosp. Ref. Lap. 47. 50. sz.

733. *Krudy Gyula*. Aranykézutcza szép napok. — *Ism.* Farkas Zoltán. A Cél 779. l. — *án.* Az Ujság 259. sz. — *a. j.* Élet 32. sz. — *G. J.* Magyarország 238. sz. — Hét 32. sz. — *blt. l.* Világ 273. sz. — *S. . . i J.* Pest. Journ. 353. sz.
734. *Krudy Gyula*. Határszéli Podolin boldog évei. Tátravidék 23. sz.
735. *Krudy Gyula*. A víg ember bús meséi. — *Ism. r. r.* Bud. Szemle 165. köt. 154. l.
736. *Laczkó Géza*. Noémi fia. — *Ism.* Farkas Zoltán. A Cél 778. l. — Zolnai Béla. Hét 53. sz.
737. *Lakatos László*. A bécsi tánczosnő. Vígj. 1. felv. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 8. — *Sz. F.* Egy «történeti» vígjáték. Irodalomtört. 151. l.
738. *Lakatos László*. Az idegen leány. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban szept. 30.
739. *Lakatos László*. Tavaszi játék. 1916. — *Ism.* Lengyel Ernő. P. Napló 120. sz. — *bj.* Kath. Szemle 957. l. — Bálint Lajos. M. Hirl. 107. sz. — Halasi Andor. Hét 17. sz. — Schöpfung Aladár. Nyugat II. 63. l. — Szira Béla. M. Kultura VIII. 473. l.
740. *Lakatos László*. A halhatatlan hercegnő. *Ism. r. r.* Bud. Szemle 165. köt. 156. l.
741. *Lakatos László*. A Vojnits-jutalom története. P. Napló 32. sz.
742. *Lakatos Vincze*. A hazafias költészet fontossága napjainkban. Keszthelyi főgimn. 1915/16. értes. 9—18. l. — lásd Dunántúli Levelek. Bud. Hirl. 16. sz.
743. *Lampérth Géza*. Az én rózsáim. — *Ism.* Császár Ernő. M. Kultura VII. 84—86. l.
744. *Landauer Béla*. Glória. — *Ism. m.* Élet 50. sz. — *Bj.* Világ 322. sz.
745. *Lázár István*. A kékhajú fantom. — *Ism.* «Detektiv regény» címmel. Hét 8. sz. — *bj.* Kath. Szemle 963. l.
746. *Lázár Miklós*. Magyarok dalolnak. — *Ism.* Lengyel Ernő. P. Napló 114. sz. — *st.* Az Ujság 149. sz. — Csongor. Uj Nemzedék 16. sz.
747. *Leffler Béla*. Magyar szerzők svéd színpadon. Irodalomtört. 345—349. 424—428. l.
748. *Lengyel István*. Béke. — *Ism.* Hét 5. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 378. — Hét. 5. sz.
749. *Lévai Mihály*. A fekete hegyeken. — *Ism. L. Gy.* A Nap 115. sz.
750. *Levelek. Szintén kimaradt-tól.* Bud. Hirl. 43. sz. (A Péczely jutalomról.)
751. *Lőrinczy György*. Az özvegy falu. *Ism.* Hét 9. sz. — *a-a.* Élet 20. sz. — *bj.* Kath. Szemle 954. l. — Deák Viktor. M. Kultura VIII. 426. l. — *ly.* Uránia 131. l. — Uj idők 9. sz. — (*p. g.*) Az Ujság 63. sz.
752. *Lőrinczy György*. A magyar szépirodalom. A Társaság 23. sz.
753. *Lovás Elemér*. B. Margit történetének részletes forráskritikája. (Pannonhalmi főisk. 1915/16. évkönyve. 203—346. l.) — *Ism.* Király György. Irod. tört. Közlem. 492. l.
754. *Mácsa János*. A modern magyar dráma. Tanulmányok, jegyzetek. Ungvár. Ungm. ny. 1916. (8-r. 566 l.) 2 K. — *Ism. zb.* EPHK. 612. l.

755. *Makkai Sándor*. Magyar protestáns szépirodalom. Prot. Szemle 50—59. 1.
756. *Malonyay Dezső*. A virtus. 1915. — *Ism. r. r.* Bud. Szemle 166. köt. 471—474. 1.
757. *Mátrai Ferenc Béla*. Szabad órák. — *Ism. al.* Nemz. Kultura 3. sz.
758. *Miklós Ödön*. Ki a «Trecentum-viratus» szerzője? Könyvszemle 256—258. 1.
759. *Molnár Ferencz*. Egy haditudósító emlékei. — *Ism. vg.* Bud. Szemle 165. köt. 466—470. 1. — Bálint Lajos. M. Hirl. 16. sz. — *ly.* Uránia 129. 1. — Hóman Bálint. Századok 403—405. 1. — Kelet Népe 2. füz. 123. 1.
760. *Molnár Ferencz*. A fehér felhő. Mirákulum 1 felv. 5 változásban. Zenéjét szerzé Kacsóh Pongrác. Először adták a Nemzeti Színházban febr. 25. — (Megjelent Budapest, Franklin-T. 1916. — *Ism.* Protest. Szemle 257. 1.)
761. *Molnár Jenő*. Ima 1916-ban. — Költeményei. — *Ism. p—g.* Az Ujság 204. sz. — Tóth Árpád. Nyugat II. 346. 1. — Uj Idők 29. sz.
762. *Molnár Jenő*. Mucsa a fronton. — *Ism. S. J.* Pest. Journ. 186. sz.
763. *Moór Elemér*. A Toldi-monda és német kapcsolatai. 1914. — *Ism.* Losonczy Zoltán. Nyelvőr 28. 1. — Weber Arthur. Liter. ZentrBl. 372. 1.
764. *Móra Ferencz*. Költő a verseiről. A Társaság. 17. sz.
765. *Móra Ferenc*. Filkó meg én. — *Ism.* Nógrády László. A Gyermekek 76. 1.
766. *Móricz Zsigmond*. A tűznek nem szabad kialudni. — *Ism. p. j.* Népszava 342. sz. — *Kr. Gy.* Magyarország 355. sz.
767. *n. b.* Kárpátok ünnepe ... Kárpátok kultusza. (Kárpátok a költészetben.) Balatonvidék ápr. 23.
- 767a. *Nádas Sándor*. Kávéház. Vigj. 3. felv. Először adták a Víg-színházban márcz. 24.
768. *Nagy Barna*. Ki dalol a Strypa mentén? Balatonvidék jun. 11. (Sassy Csaba harci dalairól.)
- 768a. *Nagy Endre*. Szeplőtelen asszony. — *Ism. S...i J.* Pest. Journ. 353. sz.
769. *Nagy Endre*. Sienai szent Katalin vőlegénye. — *Ism. S...i J.* Pest. Journ. 353. sz. — Uj Idők 45. sz.
770. *Nagy Géza (Felsővályi)*. Harci pihenők. Versek. — *Ism.* Karcazi Napló 29. sz.
771. *Négyesy László*. Biráló jelentés a Széher Árpád-pályázatról. Kisfaludy Társ. Évlap. 49. köt. 274—277. 1.
772. *Négyesy László*. Laskai-fele énekeskönyv. (Laskai-Psalterium) nincs. Irod. tört. Közlem. 183—185. 1.
773. *Négyesy László*. Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 237—240. 1.
774. *Nyáry Andor*. A hól a honvédek járnak. — *Ism.* Hét. 19. sz.
775. *Oláh Gábor*. Erdély a magyar irodalomban. Uj Nemzedék 39. sz.
776. *Pakots József*. Éjszaka. 1916. — *Ism. bj.* Kath. Szemle 961. 1.
777. *Papp-Váriné-Sziklay Szeréna*. Háborús visszhangok. 1916. — *Ism.* Alszegehy Zsolt. M. Kultura VIII. 84. 1.

778. *Pártos Zoltán*. Aratás. — *Ism. Tóth Árpád*. Nyugat II. 722. l.
779. *Pásztor Árpád*. Vengerkák. — *Ism. Mohácsi Jenő*. P. Lloyd 69. sz. — *r. o.* A Cél 189—191. l. — *Laczkó Géza*. Nyugat I. 296—300. l. — *Fodor Gyula*. Egyenlőség 5. sz. — *bj.* Kath. Szemle 956. sz. — Hét 1. sz.
780. *Pataki névtelen*. *Harsányi István*. A pataki névtelen neve. Sárosp. Reform. Lapok 3. 4. sz. (Külön is 8-r. 10 l. 50 fill.) — *Ism. b. j.* Magyar Középisk. 196. l. — *N. L.* Irodalomtört. 264. l.
781. *Négyesy László*. A pataki névtelen és Dobó Jakab. Irodalomtört. 81—86. l.
782. *Péchi Simon* Szombatos imádságos könyve. 1914. — *Ism. Király György*. EPhK. 126. l.
783. *Pécsi Gusztáv*. Egyházi népénekeink szövegeinek revíziója. Egyh. Zeneközl. 5—7 l. és Alkotmány 23. sz.
784. *Pelle János*. Népek Golgothája. — *Ism. Tóth Árpád*. Nyugat II. 893. l.
785. *Peterdi Andor*. Háborus versei. — *Ism. K. E. P.* Napló 141. sz. — *Borona*. Hét 23. sz. — *Tóth Árpád*. Nyugat II. 891. l. — *Balla Ignác*. M. Figyelő IV. köt. 75—77. l. — *Uj Idők* 17. sz.
786. *Petrovay Miklós* énekeskönyve. Közli Ferenczi Zoltán. Irod. tört. Közlem. 201—219. l.
787. *Pogány József*. A földreszállt pokol. Az Isonzo éposza. — *Ism. Révész Béla*. Népszava 174. sz. — *Miklós Jenő* Világ 168. sz. — *Bálint Lajos*. M. Hirl. 168. sz. — (*p. g.*) Az Ujság 204. sz.
788. *Radó Antal*. Háborús strófák. — *Ism. ys.* Budap. Szemle 166. köt. 308—309. l. — *L. L. P.* Napló 5. sz.
789. *Rákosi Jenő*. A magyarságért. — *Ism. Szász Károly*. Irodalomtört. 210—215. l.
790. *Ráskai Ferenc*. Hivatalnoklány. Színmű 3 felv. Először adták a budai színikörben aug. 2.
791. *Réger Béla*. Irodalmunk tartalmi ismertetése. 3. rész. A kiegészítől napjainkig. 2. bővített kiadás. (Iskolai segédkönyvek 12.) Szt. Gotthárd. (1916.) Wellisch B. (8-r. 95 l.) 80 l.
792. *Reményi József*. Messzeségek. 1916. — *Ism. Kázmér Ernő*. Hét 49. sz.
793. (*r. e.*) Az irodalom pongyolában. Élet 32. sz.
794. *Roboz Imre*. Az irodalom boudoirjában. I. kötet. Budapest, 1916. Rózsavölgyi. (8-r. 208 l.) 4 kor. — *Ism. A. B.* A Cél 518—521. l. — *a—j.* Élet 31. sz. — *Csongor*. Uj Nemzedék 30. sz. — *Pogány Mihály*. Temesv. Hirl. 190. sz. — *zb.* EPhK. 682. l. — Hét 30. sz. — Magyarország. 205. sz.
795. *Ruttkai György*. A keringő. Színmű 3 felv. Először adták a Vígszínházban. szept. 23.
796. *S. Gy.* Pulszky Ferencz: Népmondák. Ethnogr. 113. l. — *Peisner Ignác*. U. o. 240. l.
797. *S. Gy.* A váci Énekes Gyűjtemény 1799.-ki Első Darabjának egyik irodalmi forrása. U. o. 315. l.
798. *S. Gy.* Thaly «Mégöltek egy huszárt» kezdetű kurucz balladájáról. U. o. 314. l.
799. *Salamon László*. Eros oltárára. — *Ism. Tóth Árpád*. Nyugat II. 800. l. — *Alszechy Zsolt*. M. Kultura VIII. 83. l.

800. *Salgó Ernő*. Irók és színdarabok. Budapest, 1916. Dick. (8-r. 202 l.) 3 K 50. — *Ism.* Császár Elemér. Irod. tört. Közlem. 488—491. l. — *Gesztesi Gyula*. M. Figyelő III. köt. 393—395. l. — *L. M. P. Napló* 185. sz. — *Lengyel Menyhért*. Nyugat II. 140. l. — *Hét* 26. sz. — *S... i J.* Pest. Journ. 201. sz.
801. *Sántha György*. A bánat harangzúgásában. *Ism.* *Hét* 1. sz.
802. *Sas Andor*. Az orosz veszedelem — irodalmunk tükrében. *Uránia* 37—41. l. [54. sz.]
803. *Schmidt-Pauli, Edgar v.* Ungarisches Volkslied. Berliner Tagebl.
804. *Somlay Károly*. Könnyű lelkek. — *Ism.* *Hét* 10. sz.
805. *Somlyó Zoltán*. A halál árnyékában. — *Ism.* Tóth Árpád. Nyugat II. 892. l.
806. *Somlyó Zoltán*. Végzetes verssorok. — *Ism.* *K. D.* *Hét* 44. sz.
807. *Somlyó Zoltán*. Nyitott könyv. — *Ism.* Halasi Andor. Népszava 362. sz.
808. *Somlyó Zoltán*. Őszi regény. — *Ism.* Halasi Andor. Népszava 362. sz.
809. *Stockinger Gyula*. Éljen! Háborús versek. Wien, 1915. — *Ism.* *B. Gy.* Irodalomtört. 350. l. — *Turhányi Egon Albert*. Alkotmány 51. sz. — *cf.* *Kath.* Szemle 328. l.
810. *Szabó Ignác*. Háborús líránk. Bdp. IV. ker. (belvárosi) főreálisk. 1915/16. értes. 1—25. l.
811. *Szabó István*. A kárpáti hó. 1915. — *Ism.* ifj. Gonda Béla. M. Kultura VII. 278. l. — *Szabó I.* Az író a művéről. A Társág 18. sz.
812. *Sz. Szabó József*. Reformáció korabeli Szegedyek a protestantizmus szolgálatában. Sárosp. Ref. Lap. 20. 28. sz.
813. *Szabó László*. A modern ujságírás. 1916. — *Ism.* Bangha Béla. M. Kultura VIII. 371—373 l. — *Kőrösi Henrik*. Néptanítók Lapja 16. sz. — *Staindl M.* Népművelés 319. l.
814. *Szabolcska Mihály*. Háborús versek könyve. — *Ism.* *ys.* Budap. Szemle 166. köt. 303—308. l. — *Anka János*. Élet 27. sz. — *Boroňa*. *Hét* 23. sz. — *Hegyaljai P.* Ösvény. 137—140. l. — *Kubán Endre*. Temesv. Hirl. 119. sz. — *M. Figyelő* II. 309—313. l.
815. *Szabolcska Mihály*. Anthologia. — *Ism.* *a—a.* Élet 3. sz.
816. *Szász Béla*. Egy irodalmi vásárlarczos. *Uránia* 277—279. l. (Literáti Nemes Sámuel.)
817. *Szász Károly*. A magyar dráma hagyományai. Bud. Szemle 165. köt. 57—73. l.
818. *Szász Menyhért*. Börharisnya. — *Ism.* *Hét* 13. sz.
819. *Szász Zoltán*. Lyon Lea és a pesti közönség. Nyugat I. 89—93. l.
820. *Szederkényi Anna*. A míg egy asszony eljut odáig. — *Ism.* *H. A.* Pesti Napló 127. sz. — *Dénes Zsófia*. U. o. 259. sz. — *án.* Az Ujság 154. sz. — *Schöppfin Aladár*. Nyugat II. 141. l. — *Szira Béla*. M. Kultura VII. 569. l. — *Hét* 17. sz. — *Uj Idők* 22. sz.
821. *Székelly Aladár*. Irók és művészek. 1916. — *Ism.* Bálint Aladár. Nyugat I. 58. l.
822. *Székelly Jenő*. Csend. 1916. — *Ism.* Alszegehy Zsolt. M. Kultura VIII. 183. l. — *Uj Idők* 25. sz.
823. *Szemere György*. Apró regények és esetek. — *Ism.* *a. j.* Élet 12. sz. — *bj.* *Uránia* 130. l.

824. *Szép Ernő*. Élet, halál. — *Ism. mond.* Az Ujság 134. sz. — Borona. Hét 23. sz. — *H. A. Népszava* 258. sz. — Tóth Árpád. Nyugat I. 708. l. — Csongor. Új Nemzedék 22. sz. — Új Idők 28. sz.
825. *Szerecz Alajos Imre*. Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei. Budapest, 1916. Franklin. (8-r. 175 l.) 7 kor.
826. *Szigethy Ferenc*. Tábori postaversek. — *Ism. G. J. Sárosp. Ref. Lapok* 12. sz.
827. *Szilágyi Géza*. Fantasztikus szerelmek. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 353. sz. — Kosztolányi Dezső. Nyugat II. 890. l. — Zolnai Béla. Hét 48. sz. — *blt. l. Világ* 322. sz. — *bl. Magy. Hirl.* 350. sz.
828. *Szini Gyula*. A tűzfészek. — *Ism. Sebestyén Károly. Bud. Szemle* 168. köt. 309. l. — *Blt. L. Világ* 148. sz.
829. *Szini Gyula*. Pára és egyéb elbeszélések. — *Ism. Hét.* 19. sz. — *Blt. L. Világ* 148. sz.
830. *Szinyei Ferencz*. Jelentés az 1915-ik évi Vojnits-jutalomról. Akad. Értes. 160—166. l.
831. *Szitnyai Zoltán*. Az én arcom. 1916. — *Ism. Alszeghy Zsolt. M. Kultura VIII.* 283. l. — *a. j. Élet* 23. sz. — *án. Az Ujság* 203. sz.
832. *Szomaházy István*. Emlékiratok a szerelemről. — *Ism. S...i J. Pest. Journ.* 353. sz. — *Philologus. Hét* 46. sz.
833. *Szomaházy István*. Meseváros. 1915. — *Ism. bj. Kath. Szemle* 957. l. — Hét 1. sz.
834. *Szombati-Szabó István*. A halál parkja. — versei. 1915. — *Ism. Gáspár Endre. Az Egyetem I.* 30. l.
835. *Szomorj Dezső*. A pékné. *Ism. L. M. Pesti Napló* 46. sz. — sz. U. o. 100. sz. — Bálint Lajos. Világ 37. sz. — *án. Az Ujság* 50. sz. — *H. A. Hét* 7. sz. — Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 248—250. l. — Szira Béla. M. Kultura VII. 474. l. — Mohácsi Jenő. P. Lloyd 69. sz.
836. *Szomorj Dezső*. Hermelin. Színmű 3 felv. Először adták a Víg-színházban márcz. 4.
837. *Sztankó Béla*. Lyra coelestis. Kath. Nevelés 119—123. l. (Náray György. Lyra coelestis. 1695). — (Egy régi énekeskönyv pedagógiája.) U. o. 241—249. 364—372. l.
838. *Sztripszky Iliador*. Mit termelt Ungvár hírlapirodalma 1861-től 1916-ig? Gör.-Kath. Szemle 23—35. sz.
839. *Tábori Kornél*. Pesti specialitások. — *Ism. m. Élet* 19. sz.
840. *Takáts Edith* költeményei. — *Ism. Hét* 53. sz.
841. *Tarczai György*. Magyar legendák. 1915. — *Ism. Sz. R. Egyh. Közl.* 9. sz.
842. *Tersánszky Józsi Jenő*. Viszontlátásra, drága! — *Ism. Ignotus. Nyugat II.* 716. l. — Ady Endre. U. o. II. 794. l. — Berger Ferencz. Világ 315. sz. 24. lap.
843. *Tihanyi Kiss Sándor* költeményei. — *Ism. P. Az Egyetem I.* 31. l.
844. *Tolnai Vilmos*. A budai basa történetéhez. EPhK. 68. l.
845. *Tormay Cécile*. Emberek a kövek között. — *Ism. Horváth János. Budap. Szemle* 166. köt. 310—312. l.

846. *Tormay Cécile*. A régi ház. — Ism. Horváth János. Budap. Szemle 166. köt. 312—316. l. — *A. B.* A Cél 458—460. l. — Berde Mária. Protest. Szemle 496. l.
847. *Törökné Kovács Hermin*. A tüzes hajnal. — Ism. Anka János. Alkotmány 100. sz. — *a. j.* Élet 20. sz. — *Cs. Z.* Kath. Szemle 678. l. — Simon Miklós. M. Kultura VIII. 472. l.
848. *Trencsény Károly*. A Nyugatosok elődei. Bud. Hirl. 37. sz.
849. *Váczy János*. Jelentés a gr. Teleki pályázatról. Akad. Értes. 221—236. l.
850. *Vajda Gyula*. A háború költészete. 1915. — Ism. Nemz. Nőnevelés 52. l. — *B. Gy.* Irodalomtört. 266. l. — Szóts Gyula. Tanáregyl. Közl. 49. évf. 99. l. — *th.* Szent Család 1. sz.
851. *Valter Vilmos*. A magyar népdal kezdőképe. Budapest, 1916. May I. ny. (8-r. 160 l.) — Ism. Morvay Győző. Irodalomtört. 383. l.
852. *Vanczák János*. Vér és vas. — Költeményei. — Ism. Csizmadia Sándor. Népszava 93. sz.
853. Vándorédiák-Evkönyv I. Budapest. — Ism. Hét 25. sz.
854. *Váradi Antal*. A Petőfi-Társaság multjából. Petőfi-Társ. 1916. évkönyve 11—17. l.
855. *Vargha Damján*. A Domonkos-rend érdeme a magyar irodalom megalapozásában. Szt. Istv. Akad. Értes. 103—123. l.
- 855a. *Vargha Damján*. Ráskai Lea írása a három lándzsáról. Élet 43. sz.
856. *Vargha Gyula* költeményei. — Ism. Muraközy Gyula. Protest. egyh. isk. Lap 1. sz. — Hegyaljai P. Ösvény 130—133. l. — Pap Károly. Protest. Szemle 177—182. l. — Solymossy Sándor. Nemz. Nőnevelés 314—322. l. — Beöthy Zsolt. Bíráló jelentés Vargha Gyula költeményeiről. Kisfaludy Társ. Évl. 49. köt. 207. l.
857. *Vargha Gyuláné és Vargha Tamás*. Versek a nagy háború idejéből. — Ism. Várdai Béla. M. Kultura VII. 522. l.
858. *Várnai Zseni*. Örömek kertje. — meséi. — Ism. Hét 51. sz. — *P-i L.* Világ 344. sz.
859. *Váth*. A modern katolikus szépirodalom. — Ism. Élet 13. sz.
860. *Vécsey Leó*. Antik kőkereszt. — Ism. Hét 31. sz.
861. *Versényi György*. Sziveket újító bokréta. — Ism. Gálos Rezső. Bud. Szemle 165. köt. 477—479. l.
862. *Vezér Mór*. Háborús költészetünkről. (Pécsi főreálisk. 1915 16. ért. 3—36. l.) — Ism. Zolnai Béla. EPhK. 599. l.
863. *Vézner Károly*. Háborús népköltészet. Délmagyarország 42—45. sz.
864. *Vidor Marczel*. A holt küszöb dalol. (Versek a nagy viláégés idején.) — Ism. Hét 51. sz.
865. *Viszota Gyula*. Jelentés a Kőczán-jutalomról. Akad. Értes. 445—453. l.
866. *Voinovich Géza*. Bíráló jelentés a magyar történelmi tárgyú elbeszélésre kitűzött gróf Vigyázó-jutalomról. Kisfaludy-Társ. Évlap. 49. köt. 279. l.
- 866a. Von der Donau und der Theisz. Übersetzungen magyarischer Kriegsdichtungen. Herausgegeben von Landesausschuss für Kriegshilfe. Segesvár, 1916. Fr. Deutsch. (8-r. 63 l.) 1 K 20 f. — Ism. Ss. KorBl. Ver. sieb. Landesk. 49. l. — Frankfurter Ztg. 16. sz. (Esti kiad.)

867. *Vörös Sándor*. Háborús költészetünk. Eperjesi Lapok 9. 10. sz.
 868. *Wallentinyi Dezső*. Ismeretlen jezsuita-dráma. Irodalomtört. 378. l.
 869. *Wlassics Tibor*. Világok tusáján. — *Ism. ys.* Budap. Szemle 166. köt. 309. l. — *a. j.* Élet 1. sz. — Csongor. Uj Nemzedék 8. sz. — Novák János. M. Kultura VII. 234. l. — *p. f.* Egyh. Közl. 24. sz. — Hét 1. sz. — Alkotmány 1. sz.
 870. *Zilahy Lajos* versei. — *Ism. k. l.* Bud. Szemle 168. köt. 317—320. l. — Balla Ignác. M. Figyelő IV. köt. 75—77. l. — *e. m.* P. Napló 191. sz. — *P. L.* Világ 344. sz. — Beöthy Zsolt. Vezérszó Zilahy Lajos verseihez. Komáromi Ujs. 27. sz. — Uj Idők 28. sz.
 871. *Zilahy Lajos*. A háborus népköltészet ügye. P. Napló 141. sz.
 872. *Zoványi Jenő*. Könyvészeti kutatások a debreczeni ref. kollegiumi könyvtárban. (Adatok a magyar protestáns egyházi irodalom történetéhez.) Theol. Szaklap 51—58. l.
 873. *Zsigmond Ferenc*. A magyar irodalomtörténetírás munkája 1915-ben. Irodalomtört. 185—201. l.
 874. *Zsiross István*. A Grál lovag. Színmű 3 felvonásban. Először adták a Magyar Színházban dec. 2.

3. Egyes írók.

875. *Ábrányi E. K. P.* Ábrányi Emil. P. Napló 148. sz.
 876. *Ábrányi K. Koroda Pál*. Ábrányi Kornél mint regényíró. (Részlet.) Magyarország 1. sz.
 877. *Koroda Pál*. Ábrányi Kornél. P. Napló 1. sz.
 878. *Ady E. Ady Endre* nyilatkozata. Kolozsv. Ujs. 20. sz. (Ady Endre kolozsvári kritikái.)
 879. *Aleph*. Az Ady Endre kálvinistasága. Protest. Szemle 268—270. l.
 880. *Dunántuli*. Levelek. Bud. Hirl. 55. sz. 124. sz. (Ady E.-ről.)
 881. *Halmágyi Samu*. Ady Endre magyarsága. Kolozsv. Szemle 15—17. sz. (Külön is megjelent.) — *R. Z.* Polgárisk. Közl. 1. sz. — Lásd 723. sz. a. is.
 882. *Ágai. Alexander, Bernhard*. Adolf Ágai. P. Lloyd. 264. sz. — Élet 40. sz. — Az Ujság 264. sz. — Vulpes. Ú. o. 91. sz. — Hajdu Miklós. M. Zsidó Szemle 311—313. l. — Lakatos László. P. Napló 91. sz. — Schöppin Aladár. Nyugat II. 495—497. l. — Uj Idők 41. sz.
 883. *Molnár Jenő*. Az öreg doktor. (Emlékezés Ágai Adolfra.) Pesti Napló 265. sz.
 884. *Schächter Miksa*. Ágai Adolf dr. és a zsidóság. Mult és Jövő 439—444. l.
 885. *Sebestyén Károly*. Ágai Adolf doktor. Bud. Hirl. 264. sz.
 886. *Aranka Gy. Perényi József*. Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasága. Irodalomtört. 363—376. l. (Külön is megjelent.)
 887. *Arany J. Arany János* egy ismeretlen levele. Közli Kardos Lajos. Irod. tört. Közlem. 355. l.
 888. *Arany János* egy kiadatlan levele. Közli Gálos Rezső. Uj Idők 42. sz. (Pest. nov. 14. 1864.)

889. *Binder Jenő*. Adalékok Arany «Hamis tanu»-jának tárgytörténetéhez. Ethnogr. 209. l. — Lásd 890. 897. 906. sz. a. is.
890. *Berze Nagy János*. Adalékok Arany «Hamis tanu»-jának tárgytörténetéhez. U. o. XXVII. 132—134. l.
891. *Berze Nagy János*. Adalék Arany «Bajusz»-ának tárgytörténetéhez. U. o. 137—138. l. — Lásd 908. sz. a. is.
892. *Elek Oszkár*. Arany János «Kép-mutogató»-járól. Irodalomtört. 291—293. l. — Lásd 910. sz. a. is.
893. *Fehér Gábor*. A Nibelungmonda alakjai Aranynál. Az Egyetem I. 5. 6. sz. 13—18. l.
894. *H. Fekete Péter*. Arany János bécsi útja. (Nagyszalontai polg. leányisk. 1915/16. ért. 3—8. l.) — Ism. Gálos Bezsó. EPhK. 598. l.
895. *Gragger Róbert*. Arany «A hegedű» cz. költeményének tárgytörténetéhez. Ethnogr. XXVII. 130—132. l. — Lásd 899. 908. sz. a. is.
896. *Gyöngyösi László*. Minek szánta apja Arany Jánost? Protest. Szemle 486—491. l.
897. *Györfly István*. Magyar adalékok Arany «Hamis tanu»-jának mondájához. Ethnogr. 210. l. — Lásd 889. 890. 906. sz. a. is.
898. *Helle F. Hugó*. Arany János Bolond Istókja. 1914. — Ism. Király György. Irod. tört. Közlem. 252. l.
899. *Heller Bernát*. Arany János «A hegedű» című víg legendájának valószínű forrása. Ethnogr. 296—302. l. — Lásd 895. 908. sz. a. is.
900. *Hettesheimer Ernő*. Arany uralomra jutása az irodalomban. — Ism. Weber Arthur. EPhK. 53. l.
901. *Kardos Lajos*. A «Falu Bolondja» Aranynál. Bud. Szemle 166. köt. 106—114. l.
902. *Marót Károly*. Arany műhelyéből. Irod. tört. Közlem. 171—178. l.
903. *Muraközi Ferenc*. Arany János a csehekről. P. Hirl. 51. sz.
904. *Papp Ferencz*. Arany János és Gyulai Pál első találkozása. Irod. tört. Közlem. 75—79. l.
905. *Putnoky Miklós*. Arany János Toldi trilogiája és Densusián Aron Negriadája. EPhK. 367—374. l.
906. *Róheim Géza*. A hamis tanu. Ethnogr. 212—221. l. — Lásd 889. 890. 897. sz. a. is.
907. *Szendrey Zsigmond*. Egy adat Arany János életéből. Irodalomtört. 203. l.
908. *Szendrey Zsigmond*. Adalék Arany János «Bajusz» és «A hegedű» cz. költeményeinek tárgytörténetéhez. Ethnogr. 295. l. — Lásd 891. sz. a. is.
909. *Tolnai Vilmos*. Arany: Szondi két apródjához. Irodalomtört. 107. l.
910. *Tolnai Vilmos*. Arany kép-mutogatójának személyes vonatkozásai. U. o. 167—179. l. — Lásd 892. sz. a. is.
911. *Tolnai Vilmos*. Arany «Szibinyáni Jank»-jának forrásaihoz. U. o. 288—291. l.
912. *Trencsény Károly*. Arany János leveleiből. Nyelvőr 34—36. l.
913. *Trostler József*. A «Fülemile» tárgytörténetéhez. EPhK. 143. l.
914. *Vértessy Jenő*. A «Tetemrehívás» filmen. U. o. 345. l. — Lásd 1192. 1232. 1695. sz. a. is.
915. *Arany L.* — Lásd 724. sz. a.

916. Babits M. *Laczkó Géza*. Babits Mihály. Huszad. Száz. 34. köt. 281—286. l. — Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 644. l.
917. *Schöpfung Aladár*. Babits Mihály új verses könyve. Nyugat I. 633—637. l.
918. Bajza J. *Bajza két levele anyjához*. Közli Szücsi József. Irod. tört. Közlem. 231—233. l.
919. *Pitroff Pál*. Egy régi szerkesztőségben. Bud. Hirl. 167. sz. (Bajza és az Aurora) — Lásd 1708. sz. a. is.
920. Baksay S. *Baksay verse Görgeiről*. Bud. Hirl. 148. sz.
921. *Csűrös István*. Baksay Sándor. Budapesti ref. főgimn. 1915/16. ért. 3—5. l.
922. *Ferenczi Zoltán*. Baksay Sándor emlékezete. EPhK. 221—236. l.
923. *Kéky Lajos*. Elmények és emlékek Baksay Sándor elbeszéléseiben. Budap. Szemle 166. köt. 271—279. l.
924. *Kis Ödön*. Baksay Sándor emlékezete. Kunszentmiklósi ref. főgim. 1915/16. ért. 3—5. l.
925. *Kozma Andor*. Baksay Sándor I. tag emlékezete. (A M. T. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékszemlédek XVII. 9. sz.) Budapest, 1916. Akadémia. (8 r. 13 l.) 70 f.
926. Baksay Sándor. (1832—1915.) *ml.* Ethnogr. 138—140. l. — Pruzsinszky Pál. Budap. ref. theol. akad. 1915/16. ért. 9—21. l. és Prot. egyh. isk. Lap 25—27. sz. — Kozma Andor. Bud. Szemle 166. köt. 325—337. l.
927. Balassa B. *Ferenczi Zoltán*. Balassa Bálint és Ferencz haláláról Vízkeleti Tamás († 1611.) egykorú naplójában. Akad. Ért. 180. l.
928. Balázs S. *Váradi Antal*. A két Balázs. Az Ujság 5. sz.
929. Barakonyi. *Barakonyi Ferencz* levele. (1668.) Közli K. L. Tört. Közlem. Abauj-Torna vm. múlt V. évf. 164. l.
- 929a. D. *Bárány Á. Szentkláray Jenő*. Debreczeni Bárány Ágoston élete. 1914. — *Ism. ch.-l.* Századok 660. l.
930. Barcsay A. *Császár Elemér*. Barcsay Ábrahám. Irod. tört. Közlem. 129—152. l.
931. Bárd M. *Bárd Miklós* költeményei. — *Ism.* Brisits Frigyes. M. Kultura VII. 181—184. l. — Hegyaljai P. Ösvény 133—136. l.
932. *Császár Elemér*. Bárd Iyrája. Kisfaludy-Társ. Évlap. 49. köt. 209—239. l. és Gyöngyösy István Társ. évkönyve III. 56—90. l. (A Bud. Szemléből.)
933. *Bél M. Markusovszky Sámuel*. Bél Mátyás. (Kovács S. Protest. Ért. III. 612—639. l.)
934. Benedek A. *Koroda Pál*. A vén sas. Magyarország 16. sz. (Benedek Aladárrol.)
935. *Bessenyei Gy.* *Bessenyei György* levelezéséhez. Harsányi Istvántól. Irod. tört. Közlem. 78—85. l.
936. *Gorzó Gellért*. Bessenyei kéziratok a Ráday-könyvtárban. Irod. tört. Közlem. 85—93. l.
937. *Riedl Frigyes*. Bessenyei György első drámája. Irod. tört. Közlem. 239. l.
938. *Bod P. Révész Imre*. Bod Péter mint történetíró. Kolozsvár, 1916. (8-r. 42 l.) 1 K 50 f. — *Ism.* Madzsar Imre. Irodalom-tört. 382. l. — Miklós Ödön. Dunántúli Protest. Lap 46. sz.

939. **Bogáthi-Fazekas. Schiller István.** Bogáthi-Fazekas Miklós élete. — Ism. Császár Ernő. Irodalomtört. 110. l. — Király György. Irod. tört Közlem. 250. l.
940. **Bolyai Farkas. Tolnai Vilmos.** Bolyai Farkas és Shakespeare. EPhK. 283. l. [11. 12. sz.]
941. **Bredeczky. Horváth Odön.** Bredeczky édesatyja. Eperjesi Lapok
942. **Horváth Odön.** Bredeczky naplója. U. o. 14. 15. sz.
943. **Horváth Odön.** Bredeczky jellemzéséhez. U. o. 19—21. sz.
944. **Horváth Odön.** Apróságok Bredeczkyről. Eperjes, 1916. Kósch A. ny. (8-r. 134 l.)
945. **Bródy S. L. M.** Bródy Sándornál. Színház és Divat 15. sz.
946. **Cholnoky V. Ringer Lili.** Cholnoky Viktor emléke. Világ 157. sz.
947. **Császár F. Pitroff Pál.** A legnagyobbak egyik író társa. Bud. Hirl. 210. sz. (Császár Ferencz.)
948. **Csergő (Kocsi). Harsányi István.** Kocsi Csergő Bálint addig ismeretlen levelei és munkája. Sárosp. Ref. Lapok 35—37. 43. 44. 49. sz.
949. **Cseri (Apáczai). Schneller István.** Apáczai Cseri Jánosról, mint a magyar nemzet pedagógusáról. Theol. Szaklap 85—114. l.
950. **Csiky G. Koroda Pál.** Csiky Gergely. Magyarország 350. sz.
951. **Csipkés Gy. Zoltai Lajos.** Komáromi Csipkés György és Patai K. István síremlékeinek beszállításáról, valamint Patai K. István földi maradványainak kereséséről. Debreczeni Prot. Lap 29. 30. sz.
952. **Zoltai Lajos.** A Dobozi-temető rendezése. Debrec. Közl. 25. füz. (Komáromi Csipkés György, Patai K. István síremlékéről.)
953. **Csokonai. Filep Gusztáv.** Csokonai Vitéz Mihály. Emlékbeszéd. Az Egyetem II. 7—15. l.
954. **Harsányi István.** Csokonai Vitéz Mihály ismeretlen versei a sárospataki könyvtárban. Sárosp. Ref. Lapok 15. sz.
955. **Trencsény Károly.** Csokonai Dorottyajának kiadásaihoz. Irodalomtört. 31. l.
956. **Csombor M. Kemény Lajos.** Csombor Márton. Földr. Közlem. 268—273. l.
957. **Czuczor G. Bellaagh Aladár.** Czuczor. Az Ujs. 349. sz.
958. **Dalmady Gy. Kéky Lajos.** Dalmady Győző. (1836—1916). Bud. Szemle 168. köt. 132—134. l. — Koroda Pál. Magyarország 182. sz. — Bud. Hirl. 181. sz.
959. **Dayka G. Mazuch Ede.** Dayka Gábor ungvári tanársága. Gyöngyösi Irod. Társ. Évkönyve III. 95—106. l. (Az Irod. tört. 1913. jun. számából.)
960. **Dévay Biró. Révész Imre.** Dévay Biró Mátyás tanításai. — Ism. Harsányi István. Irodalomtört. 39—41. l. — Pokoly József. Prot. Szemle 77—80. l. — Schullerus Adolf. KorBl. Ver. siebenb. Landesk. 17—19. l. — Sárosp. Ref. Lapok 5. sz.
961. **Döbrentei. Váradi Antal.** Döbrentei. Az Ujság 55. sz. — Lásd 1707. sz. a. is.
962. **Egri M. Kemény Lajos.** Egri Miklós. Tört. Közl. Abauj-Torna vm. mult. V. évf. 87—89. l.
- 962a. **Ember (Debreczeni) P. Miklós Odön.** Mikor született Debreczeni Ember Pál? Dunántúli Prot. Lap 52. sz.

963. Engel J. Ch. *Thallóczy, Ludwig v. Johann Christian v. Engel.* 1915. — Ism. Patek Ferencz. Századok 658. l. — I. KorrBl. Ver. sieb. Landesk. 22. l. — Bauer Vilmos. Deutsche Liter. Ztg. 12. sz.
964. Eötvös J. *Eötvös József br. levelei* Falk Miksához a 67-iki koronázási hangulatról. Az Est 355. sz. 7. lap.
965. Apponyi Albert gr. *Eötvös Józsefről.* Iskolák Ujságja 7. sz.
966. *Bihari Károly.* Bárá Eötvös József politikája. A M. T. Akadémiától 200 arannyal jutalmazott pályamunka. Budapest, 1916. Akadémia. (8-r. IX, 386 l.) 10. kor.
967. *Concha Győző.* Montalembert és Eötvös a harminczas években. Budap. Szemle 166. köt. 1—27. l.
968. *Fogl Sándor.* Széljegyzetek Eötvösnek «Magyarország 1514-ben» c. regényéhez, Miskolczi kath. főgimn. 1915/16. értes. 3—9. l.
969. *Szinnyei Ferencz.* A karthausi forrásai. (Kivonat.) Akad. Értes. 612—621. l.
970. *Váradi Antal.* Emlék. Az Ujság 68. sz. (br. Eötvös Józsefről.)
971. *Eötvös K. Haypál Benő.* Eötvös Károly ravatalánál. Világ 108. sz.
972. j. m. Karl Eötvös letztes Heim. N. Pest. Journ. 114. sz.
973. *Kardos Albert.* Eötvös Károly és Csokonai. Debreczeni Protest. Lap. 18. sz.
974. *Mezei Ernő.* Emlékezés a «vajdára». Világ 118. sz.
975. *Punin.* A vajda. Hét 16. sz.
976. *Viharos.* Eötvös Károly írásairól. Világ 105. sz.
977. *Eötvös Károly.* Viharos. U. O. 104. sz. — Világ 105. sz. — Bud. Hirl. 105. sz. — vg. Bud. Szemle 166. köt. 296—299. l. — Vasár. Ujs. 17. sz. (Képpel.) — Protest. Szemle 390—392. l. — Kozma Andor. Egyenlőség 18. sz. — Milotay István. Alkotmány 116. sz. és Uj Nemzedék 16. sz. — Schöpflin Aladár. Huszad. Száz. 33. köt. 395—397. l. — Uj Idők 18. sz. — Szatmári Mór. Magyarorsz. 85. sz. — Pogány József. Népszava 105. sz. — Goth Ernő. Berlin. Tagebl. 231. sz. (Der Mann von Tisza-Eszlár.) — Friedmann Bernát. N. Pest. Journ. 106. sz.
978. *Erdélyi J. Gulyás J.* Erdélyi János két kéziratban lévő drámája. Sárosp. Hirl. 22—25. sz.
979. *Minay Lajos.* Erdélyi János első szerelme. Gyöngyösy Irod. Társ. Évkönyve III. 175—179. l.
980. *Fáy A. Kádár Jolán.* Fáy András és a nemzeti nőnevelés. (Kath. tisztviselőnök orsz. szövetsége női felsőkeres. iskola 1915/16. értes. 3—10. l.)
981. *Váradi Antal.* A másik. Az Ujság 77. sz. (Fáy Andrásról.)
982. *Felvinczi Gy. Harsányi István.* Felvinczi György «Igen szép historia»-ja. Irodalomtört. 353—362. l.
983. *Ferentzi Magda. Pap Károly.* Emlékezés Ferentzi Magdára. Debreczeni Protest. Lap 7. sz.
984. *Fessler. Koszó János.* Fessler Ignác Aurél élete. 1915. — Ism. Madzsar Imre. Századok 62—65. l. — f. l. Athenæum 242. l. — Vas Andor. Irod. tört. közlem. 123. l. — Henrik Arnold. KorrBl. Ver. Siebenb. Landesk. 50. l.
985. *Gárdonyi G. Dluhopolszky Bertalan.* Gárdonyi, mint pedagógus. Hevesm. Tanügy 8. sz.

986. *Rácz L.* Gárdonyi Géza tanulása Sárospatakon. Sárosp. Ref. Lapok 11. sz. — Lásd 1146. sz. a. is.
- 986a. *St. A. E.* Gárdonyi, a misztikus. Teozófia 90—92. l.
987. *Göndör E.* A kilencéves költő. P. Napló 93. sz. (Göndör Erzsébet.)
988. *Győry V. Sziklay Ferenc.* Győry Vilmos, mint vallásos költő. (Kovács S. Protest. Esték III. 450—470. l.)
989. *Gyulai P. Gyulai Pál* válogatott költeményei. Kiadta Császár Ernő. — Ism. T. V. Nemz. Nevelés 342. l.
990. *Szigetvári Iván.* Gyulai Éji látogatása. EPhK. 69. l. — Szendrey Zsigmond. U. o. 351. l.
991. *Tolnai Vilmos.* Gyulai «Éji látogatás»-a. EPhK. 142. l. — Lásd 904. 1545. 1946. sz. a. is.
992. *Hatvani I. Pap Károly.* A «magyar Faust» életrajzához. Irod. tört. közlem. 452—467. l.
993. *Helmecki M. Helmecki levele* Sipos Pálhoz. Közli Kristóf György. Irod. tört. közlem. 356. l.
994. *Heltai G. Lakos Béla.* Heltai Gáspár és kora. 1913. — Ism. Schullerus A. Korrb. Ver. Siebenb. Landesk. 47—49. l.
995. *Trócsányi Zoltán.* Heltai Gáspár szókinése. M. Nyelv 159—164. l.
996. *P. Horváth L. Bayer József.* P. Horváth Lázár néhány irodalmi baklövése. EPhK. 205. l.
997. *Jékey A. Ady Endre.* Egy ifjú költő. Nyugat I, 565. l. (Jékey Aladár.) [514. l.]
998. *Jókai M. Binder Jenő.* Stendhal-hatás Jókaira. EPhK. 511—
999. *Móricz Pál.* A Jókaiak osztályegyezsége. Magyarország 8. sz.
1000. *Móricz Pál.* Egy Jókai erekle-kép. (A költő- király a hortobágyi pásztorok között.) Uj Idők 1. sz.
1001. *Rubinyi Mózes.* Jókai és Mikszáth. Budap. Szemle 165. köt. 422—433. l.
1002. *Vnutschó Berta.* Jókai Mór drámai munkássága. 1914. (8-r. 74 l.) — Ism. Benedek Marcell. Irodalomtört. 111. l. — Király György. Irod. tört. közlem. 378. l.
1003. *Zsigmond Ferencz.* Jókai írói munkássága a szabadságharczig. Irod. tört. közlem. 275—304. l. — Lásd 1037. sz. a. is.
1004. *Jósika M. Jósika Miklós b. négy* — levél. Közli Szász Béla. Akad. Értes. 171—174. l.
- 1004a *Décsi Lajos.* Bárá Jósika Miklós. (Magyar Történeti Életrajzok XXXII. 1—5. sz. Budapest, 1916. Athenæum. (8-r. 451 l.)
1005. *Lakatos, Ladislaus.* Madame Julie. N. Pest. Journ. 71. sz. (Jósika Miklósról.)
1006. *Szinmyei Ferencz.* Jósika Miklós. — Ism. Kerekes Emil. EPhK. 252. l.
1007. *Justh Zs. Koroda Pál.* Justh Zsigmond. Magyarorsz. 86. sz.
1008. *Kájoni J. Jéndeki Ferencz.* Kájoni János énekeskönyve. — Ism. Alszegey Zsolt. EPhK. 51. l.
1009. *Kálmán F. Kner Izidor.* Emlékezések Kálmán Farkasról, a kuruc nóták dalszerzőjéről. Gyoma, 1916. Kner (8-r. 46 l.) 50 f.
1010. *Kaprinay I. Kemény Lajos.* Kaprinay István. Levéltárosok Lapja 24. l.

1011. Kármán M. *Fináczy Ernő*. Kármán Mór. M. Pædag. 513—514. l.
1012. *Geréb József*. Kármán gimnáziumi munkája. M. Pædag. 581. l.
1013. *Geréb József*. Kármán Mór emlékezete. Bdp. gyakorló főgimn. 1915/16. értes. 3—26. l.
1014. i. s. A Magyar Közművelődés Kármán-száma. M. Pædag. 598. l.
1015. *Körösi Henrik*. Kármán a miniszteriumban. M. Pædag. 572—581. l.
1016. *Schneller István*. Kármán emlékezete a kolozsvári tanárképző-intézetben. M. Pædag. 570. l.
1017. *Weszely Ödön*. Kármán Mór emlékezete. M. Pædag. 514—542. l.
1018. Kármán Mór munkái és dolgozatai. M. Pædag. 586—597. l.
1019. Katona J. *Anka János*. Bánk bán. Alkotmány 2. sz.
1020. *Körmendy Viktor*. Bánk bán jubileuma. Társaság 5. sz.
1021. *Pataki József*. Bánk bán tanulmányok. P. Napló 16. 23. 30. sz.
1022. *Sebestyén Károly*. Bánkbán. Bud. Hirl. 2. sz.
1023. *Kazinczy F. Kazinczy Ferencz* tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808. Kiadta Heinrich Gusztáv. (Régi Magyar Könyvtár 37.) Budapest, 1916. Akadémia. (8-r. 194, 1 l.) 3 kor.
1024. *Kazinczy Ferencz*. Az amerikai Podocz. — Ism. Gálos Rezső. Bud. Szemle 165. köt. 479. l.
1025. *Kazinczy*. Hét levél Kazinczytól, kilencz Kazinczyhoz. Közli Harsányi István. Irod. tört. közlem. 233—239. 344—351. l.
1026. *Kazinczy Ferencz* levelezéséhez. Közli Kemény Lajos. Akad. Értes. 629—634. l.
1027. *Simai Ödön*. Kazinczy Ferencz nyelvújítása. U. o. 395—398. l.
1028. *Szelényi Ödön*. Egy adat Kazinczy Ferenc ifjúságához. Theol. Szaklap 198. l.
1029. *Váczy János*. Kazinczy Ferencz és kora. I. 1915. — Ism. Gálos Rezső. Irod. tört. közlem. 244—249. l. — Sas Andor. Athe-næum 240—242. l. — Lásd 1717. sz. a. is.
1030. *Kemény Zs. Kemény Zsigmond* hátrahagyott munkái. (Naplója.) — Ism. Szász Béla. P. Napló 141. sz.
1031. *Agárdi László*. Kemény Zsigmond idealismusa és realismusa. Uránia 116—118. l.
1032. *Agárdi László*. Kemény Zsigmond és a papság. Kath. Szemle 247—267. l.
1033. *Galamb Sándor*. Kemény Zsigmond Alhikmetje. Irod. tört. közlem. 179—182. l.
1034. *Papp Ferencz*. B. Kemény Zsigmond Bécaben. EPhK. 153—163. l.
1035. *Papp Ferencz*. Bárány Kemény Zsigmond, mint a rémuralom korának politikai írója. Bud. Szemle 165. köt. 192—208. l.
1036. *Szász Béla*. Kemény Zsigmond elveszett naplója. P. Napló 141. sz.
1037. *Zsigmond Ferenc*. Kemény Zsigmond: Jókai Manlius Sinister c. drámájáról. Irodalomtört. 379—381. l.
1038. *Kéry J. Bathó István*. Kéry János élete. 1911. — Ism. J. K. Tört. Szemle 512—515. l.
1039. *Koháry I. Vékony István*. Koháry István gr. élete. — Ism. Király György. EPhK. 598. l.

1040. Komjáthy J. *Koroda Pál*. Komjáthy Jenő. Magyarorsz. 309. sz.
1041. Kövér L. *Prém Loránd*. Kövér Lajos élete és drámaírói pályája. 1915. — Ism. Király György. Irod. tört. közlem. 378. l. — Császár Ernő. Irodalomtört. 266. l.
1042. Krudy Gy. *Leffler Béla*. Krudy Gyula. Szabolcsvármegye 123. sz.
1043. Lackner Kr. *Payr Sándor*. Lackner Kristóf tudóstársasága. Sopron, 1915. (8 r.)
1044. Lévay J. *Juhász Árpád*. A kilencéves költő. (Látogatás Lévay Józsefnél.) P. Napló 9. sz.
1045. Madách I. *Madách* egy drámai töredéke. Közli Vértessy Jenő. Irod. tört. közlem. 352—355. l.
1046. *Fejér József*. A Biblia hatása az Ember Tragédiájára. Kisujszállási ref. főgymn. 1915 16. ért. 7—22. l.
1047. *Kürthy György*. Az Ember Tragédiájának egy új képzőművészeti megoldása. Művészet 409—413. l.
1048. *Lienert, M. G.* Die Tragödie des Menschen. Neue Zürich. Ztg. 208. sz.
1049. *Madarász Lujza*. Madách tanulmány. Budapest, 1916. Grund V. utódai ny. (8-r. 93 l.)
1050. *Sas Andor*. Madách és Hegel. Athenæum 206—220. l.
1051. *Voinovich Géza*. Madách Imre és az ember tragédiája. — Ism. Vértessy Jenő. EPhK. 45—47. l. — Morvay Győző. Irodalomtört. 41—45. l. — Alexander Bernát. M. Figyelő II. 451—458. l. — Angyal Dávid. Irod. tört. közlem. 240—245. l. — Nagy József. Protest. Szemle 183—185. l. — Sas Andor. Huszad. Száz. 33. köt. 237—242. l. — Schöppflin Aladár. Nyugat I. 189—191. l.
1052. *Madarász Fl. Császár Elemér*. Madarász Flóris. EPhK. 139. l.
1053. *Tordai Anyos*. Madarász Flóris. Irodalomtört. 148—150. l. és Egri kath. főgim. 1915 16. ért. 3—7. l.
1054. *Malonyay D. Malonyay Dezső*. (1866—1916.) M. Figyelő II. köt. 183—185. l. — *ly.* U. o. III. köt. 46—52. l. — *m. l.* Ethnogr. 249. l. — *R. S.* A Társaság 2. sz. — Nádasdi Baán Achilles. U. o. 17. sz. — Bud. Hirl. 114. sz. — *R. M.* Hét 18. sz. — Lyka Károly. Új Idők 19. sz.
1055. *Mikes. Fest. Sándor*. Adalékok Mikes Törökországi Leveleihez. EPhK. 346. l.
1056. *Zolnai Béla*. Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPhK. 7—23, 90—106. l. (Külön is megjelent. 8-r.) — Ism. Király György. Irodalomtört. 206—208. l.
1057. *Mikszáth K.* — Lásd 724., 1001., 1083. sz. a.
1058. *Molnár F. Lakatos László*. Molnár Ferenc. Színház és Divat 11. sz.
1059. *Orczy L. Császár Elemér*. Orczy Lőrincz. Irod. tört. közlem. 403—440. l.
1060. *Patai K. I.* — Lásd 952. sz. a.
1061. *Petőfi S. Petőfi, Alexander*. Werke ins deutsche übersetzt von Anton Bihar de Igló. — Ism. M. Figyelő II. köt. 75. l.
1062. *Petőfi* jeve pjesme. Preveo Béla Horváth. 1914. — Ism. Szegedy Rezső. Bud. Szemle 166. köt. 475—478. l.

1063. *Elek Oszkár*. Petőfi Sándor «János vitéz»-e és a népmesék. Ethnogr. 168—190. l.
1064. Görgei találkozása Petőfivel. Az Est 148. sz.
1065. *Jókai*. Petőfi haláláról. Próza és vers. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Baros Gyula. (Olcsó Jókai. 222.) Budapest, (1916.) Révai. (16-r. 59 l.) 40 f.
1066. *Jókai Mór*. Petőfi eszmecsirái és egyéb följegyzések. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Baros Gyula. (Olcsó Jókai 212. sz.) Budapest, 1916. Révai testv. (16-r. 64 l.) 40 fill.
1067. *Kováts Antal*. Petőfi a filozófus. (Nagykanizsai kath. főgimn. 1915—16. ért. 6—21. l.) — Ism. Kristóf György, EPhK. 599. l.
1068. *Neugebauer László*. Petőfi Bécsben. Petőfi Társ. Évkönyve 1916. 48—49. l.
1069. *Osváth Gedeon*. Petőfi és az aszódi gimnázium. (Aszódi ág. ev. főgimn. 1915 16. ért. 1—9. l.) — Ism. Tolnai Vilmos. EPhK. 593. l.
1070. *Pakots József*. A Petőfi-Házról. Petőfi Társ. 1916. évkönyve 50—53. l.
1071. *Riedl*. Vezérszavak: Petőfi 1915/16. I. Egybeállította Jaulusz Ilona. Budapest, Franklin-T. (8-r. 2 lev.) — 1915 16. II. Egybeállította Détsy Erzsébet. Budapest. (8-r. 2 lev.)
- 1071a. *Sztripszky*. Petőfi és Sevczenko. Ukrania 152. l.
1072. *Szücsi József*. Megtalált Petőfi-kézirat. Irod. tört. közlem. 101. l.
1073. *Podhorszky J. L. E.* Egy magyar tudós tragédiája. P. Napló 114. sz. (Podhorszky József.)
1074. *Ráday P. Gorzó Gellért*. Ráday Pál. — Ism. Böhm Dezső, EPhK. 187. l. — Gálos Rezső. Irod. tört. közlem. 118. l.
1075. *Pruzsinszky Pál*. Régi papirosok között. Lelkészegyesület 2—3. sz. (Ráday Pálról.)
1076. *Rákosi J. Körmendy Viktor*. Az ötvenéves Aesopus. Új Idők 43. sz.
1077. *Riedl Fr. V. M.* Riedl Frigyes. M. Figyelő III. köt. 371—375. l. — Sikabonyi Antal. Bud. Hirl. 258. sz.
1078. *Sárosy Gy. B. A.* Sárosi Gyula. P. Hirl. 51. sz.
1079. *F. A* százéves Arany Trombita. Hét 12. sz.
1080. *P-r, J.* Die goldene Trompete. (Zum 100. Geburtstag Julius Sárosy's.) N. Pest. Journ. 42. sz.
1081. *Schesaeus K. Hegedüs István*. Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája. Irodalomtört. 1—15. l.
1082. *Sebők Zs. Kéky Lajos*. Sebők Zsigmond. (1861—1916.) Bud. Szemle 167. köt. 148—154. l.
1083. *Rubinyi Mózes*. Sebők Zsigmond és Mikszáth Kálmán. M. Figyelő III. köt. 53—56. l.
1084. *Tömörkény István*. Régi vidéki ujságírás. Magyarország 182. sz. (Sebők Zsigmondról.)
1085. *Schöpflin Aladár*. Sebők Zsigmond. 1861—1916. Nyugat I. 787. l. — Csongor. Új Nemzedék 24. sz. — S. A. Vasár. Ujs. 24. sz. (Képpel.) — Világ 156. sz. — Hét 24. sz. (Képpel.) — Alexander Bernát. P. Lloyd 157. sz. — Halmi Bódog. Soproni Napló 114. sz. — Lakatos László. P. Napló 156. sz. — Lásd 1134. sz. a. is.

1086. Somló S. *Kéký Lajos*. Somló Sándor. (1859—1916.) Bud. Szemle 168. köt. 127—132. l. — Sebestyén Károly. Bud. Hirl. 245. sz. — Hét 37. sz.
1087. Szabolcska M. *Kristóf György*. Szabolcska Mihály vallásos költészete. Protest. Szemle 347—362. l.
1088. Szabolcska Mihály. Bud. Hirl. 134. sz. (Vezérezikk.) — Lásd 723. sz. a. is.
1089. Széchenyi I. gr. *Charmatz, Richard*. Kürnberger und Széchenyi. P. Lloyd 127. sz.
1090. *Elek Oszkár*. Erdély és a legnagyobb magyar. Uránia 296. l.
1091. *Friedreich István*. Gróf Széchenyi István élete. II. köt. 1915. — Ism. Császár Elemér. Irod. tört. közlem. 486—488. l. — Imre Sándor. Irodalomtört. 208—210. l. — Tauber Sándor. Religio 237—240. l.
1092. *Türi Béla*. A Széchenyi-Kossuth-probléma. Alkotmány 114. sz.
1093. *Viszota Gyula*. Széchenyi és az 1816-iki bécsi löversenyek. Akad. Értes. 107—114. l.
1094. *Viszota Gyula*. Széchenyi Hitel című művének keletkezése. Bud. Szemle 167. köt. 321—351. l.
1095. *Viszota Gyula*. Széchenyi Politikai Programmtörvényeinek keletkezése és hatása. Tört. Szemle 64—97. l. — Lásd 1231., 1709. sz. a. is.
1096. Székács J. *Patay Pál*. Székács József. 1914. — Ism. Szekő Aladár. Irodalomtört. 294. l. — Várdai Béla. M. Kultura VIII. 282. l. — Király György. Irod. tört. közlem. 253. l.
1097. Szentmiklósy Á. *Szentmiklósy Alajos* levelei. Közli Szűcsi József. Irod. tört. közlem. 357—377., 467—474. l.
1098. *Velledits Antal*. Szentmiklósy Alajos Bökversek című munkája. Irodalomtört. 281—286. l.
1099. Szigeti J. *Barta Lajos*. Az átdolgozott Vén bakancsos. Nyugat I. 372—374. l.
1100. *Rakodczay Pál*. Szigeti József forrásaihoz. Irod. tört. közlem. 38—49. l.
1101. Szigligeti E. *Pataki József*. A «Szökött katoná». (A Nemzeti Színház multjából.) P. Napló 280. sz.
1102. *Rédei Kornél*. Szigligeti és a magyar népszínmű. Tiszántúl 94. sz.
1103. *Zolnai Béla*. Szigligeti szerepei. Irod. tört. közlem. 474—485. l.
1104. *Zolnai Béla*. Szigligeti «Szökött katoná»-jának külföldi elemei. — Ism. Weber Arthur. Liter. ZentrBl. 917. l.
1105. Szomory D. R. R. Szomory Dezső, a nagy író. A Cél 183—189. l.
1106. Tessedik S. *Szelényi Ödön*. Tessedik Sámuel élete és munkássága. (1742—1820.) (Iparosok olvasó tára 22. évf. 7. sz.) Budapest, 1916. Lampel R. (8-r. 51 l.) 60 f.
1107. *Thewrewk József*. *Thewrewk József (Ponori)* önéletrajza. Közli Ponori Thewrewk Emil. Irod. tört. közlem. 186—201. l.
1108. *Tinódy S. Kemény Lajos*. Mikor lett Tinódy kassai polgár? Századok 421. l.
1109. *Tompa M. Tompa Mihály* két levele. Közli Gálos Rezső. Irod. tört. közlem. 99. l.

1110. *Berze Nagy János*. Adalékok Tompa Mihály «A szegény és gazdag» című költeményének tárgytörténetéhez. Ethnogr. XXVII. 134—137. l. [Akad. Értes. 142—145. l.]
1111. *Harsányi István*. Tompa-reliquiák a sárospataki könyvtárból.
1112. *Veres Samu*. Tompa-kultusz Gömörben. Gömöri Ujs. 53. sz.
1113. *Veres Samu*. Adatok a rimaszombati Tompa-szobor felállításának történetéhez. 4—8. közl. Gömöri Ujs. 1., 3., 5., 7., 10. sz.
1114. *Vargha Gy. Vargha, Julius*. Glocken im Feld. Übers. v. Anton Hermanis. P. Lloyd 162. sz. [Ethnogr. 302—305. l.]
1115. *Elek Oszkár*. Meseindítékok Vargha Gyula költeményeiben.
1116. *Várdai Béla*. Vargha Gyula költészete. Irodalomtört. 87—104. l.
1117. *Schöpflin Gyula*. Vargha Gyula. Nyugat II. 665—674. l.
1118. *Vértsey J. Császár Elemér*. Vértsey Jenő. Irodalomtört. 273—280. l. — Szücsi József. EPhK. 604. l. — *G. P.* Könyvszemle 252—254. l.
1119. *Vörösmarty M. Vörösmarty* két levele Kovács Pálhoz. Közli Pitroff Pál. Irod. tört. közlem. 228—231. l.
1120. *Boros Ferenc*. Vörösmarty Csongor és Tündéje az Operában. Élet 51. sz.
1121. *Pártos Ferenc*. A «Szózat» jóslata és a világháború. Népoktatás (Lugos) 21. évf. 10. sz.
1122. *Pitroff Pál*. Vörösmarty egy ismeretlen verse. Magyarország 16. sz. — Kacziány Géza. U. o. 19. sz.
1123. *Vajticzky Emánuel*. Hadiképek Vörösmarty Zalán futásában. Irodalomtört. 31—38. l.
1124. *Zolnai Béla*. «A kis leány baja.» Irodalomtört. 105—107. l.
1125. *Zalár. Zalár József* leveleiből. Közli Morvay Győző. Irod. tört. közlem. 102—116., 219—228. l.
1126. *Zrinyi M. Gr. Zrinyi M.* művei. Kiadta Négyesy L. 1914. — Ism. Gesztesi Gyula. Nyelvőr 171—173. l.
1127. *Sántay Mária*. Zrinyi és Marino. 1915. — Ism. Király György. Irod. tört. közlem. 251. l.
1128. *Tolnai Vilmos*. Zrinyi 1852-iki és 1853-iki kiadásáról. Irodalomtört. 377. l.

4. Magyar nyelvészet.

1129. *Antibarbarus*. Egy új szenvedő alak. Nyelvőr 81. l.
1130. *Antibarbarus*. Fölösleges idegen szók. U. o. 32. l.
1131. *Antibarbarus*. Fölösleges idegen szók. U. o. 404. l.
1132. *Antibarbarus*. Idegen szók divatja. U. o. 339. l.
1133. *Antibarbarus*. Németességek. U. o. 252. l.
1134. *B. H. Sebők* Zsigmond magyarsága. U. o. 339. l.
1135. *Balásy Dénes*. Az idegen szavak ellen. Magyarország 212. sz.
1136. *Balassa József*. A magyar és német nyelv zsebszótára. A kiejtés feltüntetésével a Toussaint-Langenscheidt módszer fonetikus rendszere szerint. II. rész. Német-magyar. Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache. II. Teil. Berlin-Schöneberg Langenscheidt. Budapest, Grill. 1916. (8-r. XXIV, 24, 564 l.) — I. köt. ism. *E. Magy. Pædag.* 127. l. — *K. K.* Tanáregyl. Közl. 49. évf. 183. l. — *R. T. M.* Nyelv 82. l.

1137. *Barsi Frigyes*. A Bach-kormány és a magyar Helyesírás. M. Nyelv 225. l.
1138. A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. — 1915. — *Ism. Erdélyi Lajos*. EPhK. 646. l.
1139. *Dóczi Lajos*. A beszéd és az írás. Nyelvőr 174—176. l.
1140. *Dóczi Lajos*. Irodalmi divatlevél. U. o. 335. l. (A Pesti Hirl. 1901. febr. 10-ik számából átvéve.)
1141. *Erdélyi Lajos*. A Halotti beszéd mint nyelvjárási emlék. — *Ism. G. J. Sárosp. Ref. Lapok* 1. sz.
1142. *Erdélyi Lajos*. A Halotti Beszéd nyelvjárása. — *Ism. Kovács Márton*. Nyelvőr 261. l.
1143. **Etymologiai szótár.** *Gombocz Zoltán és Melich János*. Lexicon critico-etymologicum linguæ hungaricæ. Magyar etymologiai szótár. VI. füzet. Csajta-Cserede. Budapest, 1916. Akadémia. (4-r. 801—960 l.) 6 kor. — 1—4. füz. *ism. Schullerus Adolf*. *KorrBl. Ver. siebenb. Landesk.* 19—22. l. — *Bátky Zsigmond*. *Földr. közlem.* 358. l.
1144. Adatok a magyar etymologiai szótárhoz. M. Nyelv 133—135. 378. l. — A szófejtő szótárhoz. Nyelvőr 182., 258. l. — *Simonyi Zsigmond*. U. o. 290—298. l.
1145. *Simonyi Zsigmond*. A szófejtő szótárhoz. U. o. 71—79. l.
1146. *Fő. Gárdonyi* helyesírása. M. Nyelv 226. l.
1147. *G. J. A magyar nyelv tisztasága.* (Válasz *Lehr Albertnek*.) *Magyarorsz.* 74. sz.
1148. *Galambos Dezső*. Száz magyar szólásmód. Nyelvőr 239—241 l. (Eleje a múlt évi folyamban.)
1149. *Gárdonyi Géza*. Levelek. Bud. Hirl. 33. sz. (A helyesírásról.)
1150. *Germanista*. Humor a gyermekdalban. Nyelvőr 416. l.
1151. *Giesswein Sándor*. Czirill-betűs szöveg. M. Nyelv 20. l.
1152. *Gombocz Zoltán*. Török jövevényszavainkhoz. U. o. 1—4. l.
1153. *Gombocz Zoltán*. Történetelőtti j- > gy-változás? U. o. 19. l.
1154. *Gombocz Zoltán*. Nyújtott szóalakok. U. o. 385—387. l.
1155. *Halász Gyula*. Olvasás közben. Nyugat II. 1—13. l. (A nyelvrontás és nyelvszegényítés ellen.) — *Molnár Jenő* megjegyzése. U. o. 143. l. — *Biró Lajos* megjegyzése. U. o. II. 213—215. l. — *Halász Gy.* válasza. U. o. II. 349—352. l.
1156. A harcér magyarsága. Nyelvőr 393—397. l.
1157. Idegen helynevek. *Beöthy Zsolt*. Bizottsági jelentés az idegen helynevekről. Akad. Értes. 562—567. l.
1158. Bizottsági jelentés az idegen helynevekről. Akad. Értes. 175—179. l.
1159. *Szily Kálmán*. Az idegen helynevek a magyar nyelvben. Magy. Nyelv 273—278. l.
1160. *Kelemen Béla*. Megint az -ási -ési. Nyelvőr 250. l. — *R. Vozáry Gyula*, «Szaváló könyv, szaválási könyv.» U. o. 251. l.
1161. *Kemenes Pál*. Jelentő mód — felszólító mód. M. Nyelv 375. l.
1162. *Kenedi Géza*. Nyelv-kétségek. M. Figyelő IV. 207—216. l. — *T. V.* megjegyzése. U. o. IV. 397. l.
1163. *Kertész Mór*. A régi magyar vitézi élet emlékei. M. Nyelv 353—359. 387—394. l.
1164. *Kertész Manó*. A céhek nyelvi emlékei. Nyelvőr 353—358. l.

1165. *Kicska Emil.* A Fogarasi törvénye. U. o. 97—103. 152—161. 193—202. l.
1166. *Kis-Erős Ferenc.* A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. 1915. — *Ism. Bartha József.* Kath. Szemle 98—101. l. — *Tolnai Vilmos.* Nyelvt. Közlem. 44. köt. 321—325. l. — *Trócsányi Zoltán.* EPhK. 247—249. l. — *Velledits Lajos.* Irodalomtört. 154. l.
1167. A königsbergi szójegyzék. 1. Paleografiai vélemények. *Fejérpataky László, Nagy Gyula, Szentpétery Imre, Jakubovich Emil.* 2. Nyelvészeti vélemények. *Szinnyei József, Melich János. M. Nyelv* 241—265. l. *Károlyi Árpád, Nagy Gyula.* U. o. 325—326. l. — *Karácsonyi János.* U. o. 370. l. — *Melich János.* U. o. 145—149. l. — *Simonyi Zsigmond.* Nyelvőr 161. 256. l.
1168. *Kosztolányi Dezső.* Nyelvtisztítás. Nyugat I. 188. l.
1169. *Kötsé István.* Az Akadémia helyesírása. Nyelvőr 126—128. l.
1170. *Kovács Márton.* Furesa tárgyas alakok. U. o. 87. l.
1171. *Kovács Márton.* Következetlen hangváltozás az *aj > éj.* U. o. 341. l.
- 1171a *L. M.* Régi nevek írása. M. Nyelv 351. l.
1172. *Lakatos Asztrik.* Szólások analógiája. U. o. 345. l.
1173. *Lehr Albert.* Hirlapjaink magyarsága. M. Nyelv 36—38. 90. 135. 182—184. 233. 268—269. 300—302. 346. 380. 401. l.
1174. Levelek a helyes magyarságról. Nyelvőr 253. l.
- 1174a. *Losonczi Zoltán.* Az *Ő-zés* története. I. Az *Ő-zés* eredete. Budapest, 1916. Franklin-T. (8-r. 37 l.) (Megjelent a Nyelvt. Közlem. 44. köt. ben is.)
1175. *Losonczi Zoltán.* Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés. Nyelvőr 280—290. 373—380. l.
1176. *Löw Immanuel.* Az ikerszók *b*-hangú képzése. U. o. 409. l.
1177. *Melegdi János.* Hely- és folyó-, pataknev. M. Nyelv 331. l.
1178. *Melich János.* Bethlen Gábor legújabbban felfedezett levelei. U. o. 68—74. l.
1179. *Melich János.* Nyelvtörténeti magyarázatok. U. o. 125—128. l.
1180. *Melich János.* Szófejtések. (Alattvaló.) U. o. 193—195. l.
1181. *Melich János.* Vajjon íráshibák? (A zöngés < zöngétlen mássalhangzóváltozásról.) U. o. 210—218. l. — *Simonyi Zsigmond.* Vajjon nem íráshibák? Nyelvőr 380—385. l.
1182. *Melich János.* Német jövevényszavainkról. M. Nyelv 290—292., 310—319. l.
1183. *mi.* Purizmus. Alkotm. 236. sz.
1184. *Németh Gyula.* Vannak-e arab eredetű bolgár-török szavaink? Nyelvőr 213 215. l.
1185. *Németh Sándor.* Szemelvények a XVI. század nyelvéből. (Takáts Sándornak Régi magyar asszonyok c. könyve alapján.) U. o. 391—393. l.
1186. *Németh Sándor.* Magyar bibliafordítás. Religio 556—558. l. — *Kováts Sándor.* U. o. 728—731. l.
1187. Népnyelv. 1. Hódmezővásárhelyi szólások. Közli Csokán Pál. 2. Háromszéki tájszók. 3. Szólások. Közli Bodor Dénes. 4. Sopronmegyei tájszók 1840-ből. Pais Dezső. M. Nyelv 38—

45. l. — 5. Szólási hasonlat. R. Vozáry Gyula. U. o. 91—93. l. — 6. Tájszavak. Parászka Gábor. 7. Dunántúli tájszók. Sztrokay Lajos. U. o. 137—139., 186—188. l. — 8. Dunamalomnak és részeinek nevenként való leírása. Tóth Ignác komáromi molnármester kézirata után. 1832. Közli Velledits Lajos. U. o. 270—272. l. — 9. Szólásmódok és tájszavak. Id. R. Vozáry Gyula. U. o. 302. 347—349. l. — 10. Háromszéki tájszók. Péterfy Tamás. M. Nyelv 403. l.
1188. Nyelvemléktár. Uj—. Bécsi kodex. Közzéteszi Mészöly Gedeon. I. füz. Budapest, 1916. Akadémia. (8 r. 272 l.) 8 kor. — Ism. M. J. M. Nyelv 173. l.
1189. Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest, 1916. Magyar Nyelvőr. (8-r.)
73. Wertner Mór. Névmagyarázatok. (8-r.)
74. Külár István. A magyar kodexeknek nyelvi sajáttsága. (52 l.) 1 kor. — Ism. Nyelvőr 397—399. l.
75. Kónsza Samu. Nagybaczon nyelvjárása. (8-r. 38 l.) 1 K. (Megjelent a Nyelvőr 1916. évf.-ban is.)
76. Goriupp Alisz. Döbrentei Gábor nyelvújítása. (56 l.) 1 kor.
1190. Nyelvtörténeti adatok. 1. Rendtartás az alsólendvai polgárok részére 1558-ból. Közli Zsinka F. 2. Régi dülőnevek. Somogyi Gézától. M. Nyelv 32—36. l. — 3. Magyar levél 1556-ból. 4. a körmendi levéltárból. Ödöngő Ábel. U. o. 88—90. l. — 5. Székesfehérvár városa levéltárából. Moenich Károly. U. o. 130—133. 232., 342—344. l. — 6. Ödöngő Ábel. U. o. 181., 298—300. l. — 7. Helynevek. Zsinka Ferencz. U. o. 344. l. — Vitézlő Ganzer György főpeczér levele. Ödöngő Ábel. U. o. 345. l. — Szinnyei József. U. o. 339. l. (Reá; vegyülék szó.)
1191. Nyelvújítási adatok. Simai Ödön. M. Nyelv 266—268. l. — R. Prikkel Marián. U. o. 378. l. [342. l.]
1192. Oltyán Sándor. Arany János nyelvéhez. Török János. Nyelvőr
1193. Pais Dezső. Helynévmagyarázatok. M. Nyelv 15—19., 78—80. l.
1194. Pais Dezső. A mál változatai. U. o. 168—173. l.
1195. Pais Dezső. Néhány -ei végű szláv személynév a magyarban. Nyelvt. Közlem. 44. köt. 326—332. l. (Endre, Máté, Balozsaj.)
1196. Pál Antal. Különös igehasználát. Nyelvőr 85. l. 324. l.
1197. Petrován Oszkár. Igealakok névszók szerepében. U. o. 318—
1198. Prohászka János. A furcsa összetételekhez. U. o. 29. l.
1199. Riedl Frigyes. Ragozó nyelv-e a magyar? U. o. 114—116. l. — Simonyi Zsigmond. Ragozás és hajlítás. U. o. 116—119. l.
1200. Romanista. Olasz jövevényszók. U. o. 131. l.
1201. Rozsondai Győző. Magyarul! U. o. 325—334. l.
1202. Simai Ödön. Adalék a magyar szótáriródalom történetéhez. M. Nyelv 329—331. l.
1203. Simai Ödön. Szavaink történetéhez. Nyelvőr 24—27. l.
1204. Simonyi Zsigmond. Jelentéstani szempontok. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 23. köt. 3. sz.) Budapest, 1916. Akadémia. (8-r. 42 l.) 1 kor. — Ism. Gombocz Zoltán. EPhK. 324—326. l. — Rubinyi Mózes. Keleti Szemle XVI. 255—257. l.

1205. *Simonyi Zsigmond*. A tárgyas ragozás ingadozásai. Bud. Szemle 168. köt. 384—400. l. [1—6. l.]
1206. *Simonyi Zsigmond*. Arany János és a helyesírás. Nyelvőr
1207. *Simonyi Zsigmond*. A gyakorító igeképzőkhöz. U. o. 18—20. l. — Csanády Sándor. U. o. 20—23. l.
1208. *Simonyi Zsigmond*. Magyarok és finnek. U. o. 49—52. l.
1209. *Simonyi Zsigmond*. A többesszám továbbképzése. U. o. 84. l.
1210. *Simonyi Zsigmond*. Félreértett szók. U. o. 130. l.
1211. *Simonyi Zsigmond*. A pásztorok nyelvkincséhez. U. o. 183. l.
1212. *Simonyi Zsigmond*. Egy szónak két ellentétes jelentése. U. o. 215—220. l. [261. l.]
1213. *Simonyi Zsigmond*. A keresztnévek átvitt használatához. U. o.
1214. *Simonyi Zsigmond*. Török-magyar egyezések. U. o. 406. l.
1215. *Simonyi, Sigismund*. Kulturberuf der ungarischen Sprache. Sonntagsbeil. d. Voss. Ztg. No. 26.
1216. *Somogyi Géza*. Makaróni szók. Nyelvőr 417. l. [82. l.]
1217. *Szigetvári Iván*. A nem magyarok magyar beszéde. M. Nyelv
1218. *Szily Kálmán*. Egy régi magyar prédikáció. U. o. 4—6. l.
1219. *Szinnyei József*. Fából vaskarika. M. Nyelv 76—78. l. (A határozatlan névelő, a mely meghatároz.) — Váczy János. Vajjon fából vaskarika? U. o. 218—222. l.
1220. *Szinnyei Ferencz*. Legújabb magyar drámai nyelv. U. o. 113—115. l.
1221. *Szinnyei József*. Magyar nyelvhasználat. 5. jav. kiad. 1915. — Ism. Pápay József. EPhK. 393—396. l.
1222. *Szobolovszky István*. A magyar nyelv fonetikai művelése. Népművelés I. 176—178. l.
1223. *Sztrókay Lajos*. Tájszokról. Nyelvőr 259. l. Oltyán S. és Huhn Gy. U. o. 260. l.
1224. Tájszokról. U. o. 133., 343 345. l.
1225. *Trócsányi Zoltán*. A XVI. századi nyomtatványokbeli *ij*-betű hangértéke. M. Nyelv 224. l.
1226. *Trócsányi Zoltán*. Kísérlet a magyar mássalhangzó-változások okának kiderítésére. U. o. 285—290. l. [319—322. l.]
1227. *Trócsányi Zoltán*. XVI. századbéli erdélyi íróink *ö*-zése. U. o.
- 1227a. *Turáni*. Még egyszer a Turánról. Balatonvidék decz. 17.
1228. *Turáni*. Valami a turáni eszméről meg a magyarságról. Balatonvidék júl. 16. — *Szittyá*. Még valami a turáni eszméről. U. o. júl. 23.
- 1228a. *Varga Béla*. «Falusi» beszéd. Nemz. Kultura 34. sz.
1229. *Váró Gedeon*. A versközi hangképletekről. Nyelvőr 412. l.
1230. *Velledits Lajos*. Hajózási műszók. M. Nyelv 235—237. l.
1231. *Viszota Gyula*. Széchenyi első négy művének nyelvéről. M. Nyelv 49—63., 103—113., 150—159., 195—207. l.
1232. *Voinovich Géza*. Arany János hagyatékából. (Telephon. A párnatáncz.) U. o. 327. l.
1233. *Wertner Mór*. Névmagyarázatok. Ompud. Ottomány. Potho. Nyelvőr 13—18. l. — Vágás. Herdegenshau. Valkun. Véglés. Volpott. Wagendrüssel. Bázs. U. o. 53—62. l. (Eleje a múlt évfolyamban. (Külön is megjelent. Nyelvészeti füzetek 73. Budapest, 1916., 8-r.). — Ism. Melich János. EPhK. 557. l.

1234. *Wertner Mór.* Régi magyar női nevek. U. o. 145—152., 202—210., 298—318., 359—373. l.
1235. *Wertner Mór.* A Nyelvtörténeti szótárhoz. U. o. 412. l.
1236. Zempléni magyar nyelvemlékek. (Dereghyey Pálnak 1572-ből küldött levele Zemplénhez. — Ujfalusyné kikapós menyecske voltáról szóló nyomozat 1572-ből.) Közli Dongó Gy. Géza. Adalék Zemplén vm. tört. 65—68. l.
1237. *Zolnai Gyula.* Kétkedés és aggálytalanság. M. Nyelv 122—124. l. (Chahocherge; í nom. poss. képzőről.)
1238. *Zolnai Gyula.* Egy magyar nyelvtant kérünk! U. o. 222. l.
1239. *Zolnai Gyula.* Bankmagyarság. U. o. 81. l.
1240. *Zolnai Gyula.* Magyar keleti műveltségi központ. Nyelvőr 273—280. l. (Külön is megjelent.) — Ism. b-b. EPhK. 683. l. (Az idegen szavak s különösen a «kultura» szó használata ellen.)
1241. *Zolnai Gyula.* Nyelvtörténeti gondolkodás. U. o. 385—388. l.

Egyes szók.

1242. *Ágyútöltelék.* Barsi Frigyes. M. Nyelv 176. l.
1243. *Akkorda.* K. P. U. o. 84. l.
1244. *Alyos: aljos.* Tolnai Vilmos. U. o. 11—13. l.
1245. *Alföld.* Bátky Zsigmond. U. o. 333. l.
1246. *Aporcsin és Kabak.* Simonyi Zs. Nyelvőr 87. l.
1247. *Arnolt, Bogdán.* R. Prikkel Marián. M. Nyelv 129. l.
1248. *A számára.* Kemenes Pál. U. o. 28. l.
1249. *Atvesz.* Rubinyi Mózes. Nyelvőr 34. l.
1250. *Bácska.* R. Prikkel Marián. U. o. 132. l.
1251. *Baksis.* R. Prikkel Marián. M. Nyelv 265. l.
1252. *Baráber.* Bogdánfy Ödön. U. o. 25. l.
1253. *Barcza, Barczaság, Bárcza.* Johann Melich. KorrBl. Ver. sieb. Landesk. 1—5. l. — B. Földr. Közl. 358. l.
1254. *Bardus, obardus.* Ernyey József. M. Nyelv 84. l.
1255. *Barlang.* Kemenes Pál. U. o. 335. l.
1256. *Bence.* R. Prikkel Marián. Nyelvőr 210—313. l.
1257. *A besenyő népnévről.* Gombocz Zoltán. M. Nyelv 281—285. l.
1258. *Buda, Pest, Budapest.* P. Thewrewk Emil. U. o. 20. l.
1259. *Bujka.* Zolnai Gyula. Nyelvőr 343. l.
1260. *Büntet: strafen.* Madzsar Imre. M. Nyelv 23. l.
1261. *Cámoly.* Mariánovics Milán. Nyelvőr 258. l.
1262. *Cibere.* Simonyi Zsigmond. U. o. 257. l.
1263. *Család.* Tolnai Vilmos. M. Nyelv 339. l.
1264. *Csaláncsúcs.* Melich János. U. o. 400. l.
1265. *Csámpás.* Szily Kálmán. U. o. 376. l.
1266. *Csarnak.* Velledits Lajos. U. o. 180. l.
1267. *Csarnok.* Gombocz Zoltán. U. o. 74—76. l.
1268. *Császta.* K. P. U. o. 340. l.
1269. *Cséve.* Putnoky Imre. U. o. 47. l.
1270. *Ungarisch csiri-biri.* Lewy Ernst. Keleti Szemle XVI. 267. l.
1271. *Csirkefogó és csibész.* Germanista. Nyelvőr 345. l.

1272. *Czépoli*. Melegdi János. M. Nyelv 376. 1.
1273. *Dasztikóc*. Germanista. Nyelvőr 86. 1.
1274. *Dugócsap*. R. V. M. Nyelv 239. 1.
1275. *Elefánt*. Tolnai Vilmos. U. o. 26. 1.
1276. *Elvakol*. V. T. U. o. 342. 1.
1277. *Erőn-erővel*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 119—123. 1. — Sz. J. M. Nyelv 179. 1.
1278. *Ertés és társai*. Szemkő Aladár. M. Nyelv 228. 1.
1279. *Er*, éha. K. P. U. o. 24. 1. — Harmadévé. M. I. U. o. 143. 1.
1280. *Feküfa*. Sz. J. Zolnai Gyula. U. o. 294. 1.
1281. *Félszeg*. Simonyi Zs. Nyelvőr 181. 1.
1282. *Fog-ik*. Kovács Márton. U. o. 40. 1.
1283. A *jöl* szó eredete. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 63—68. 1.
1284. *Fölmerül, kimerül*. Putnoky Imre. U. o. 22. 1.
1285. *Formaruka*. Zolnai Gyula. U. o. 28—31. 1. — Zolnai Gyula. U. o. 142. 1.
1286. *Fújják a halyog-követ*. Oltyán Sándor. Nyelvőr 414. 1.
1287. *Géza* s egyéb pogány-magyar keresztnevek. T. V. M. Nyelv 331. 1.
1288. *Gira*. Mariánovics Milán. Nyelvőr 407. 1.
1289. *Gyepű, gyepültre*. Zolnai Gyula. M. Nyelv 371—374. 1.
1290. *Gyula*. Zolnai Gyula. U. o. 21. 1.
1291. *Gyulafehérvár* és Alba Julia. Madzsar Imre. U. o. 360—363. 1.
1292. *Hadastyán*. Sz. F. U. o. 376. 1.
1293. *Haránga*. A. O. Nyelvtudom. VI. 126. 1.
1294. *Haránga*. Horgász Pál. M. Nyelv. 335. 1.
1295. *Harmadéka*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 179. 1.
1296. *«Harmadfű»* csikó. Lehr Albert. M. Nyelv 190. 1.
1297. Helynévmagyarázatok. M. J. U. o. 341. 1.
1298. *Herczegprimás*. Simai Ödön. U. o. 322—325. 1. [266. 1.]
1299. Ungar. *horny-finn*. kuurna. Lewy Ernst. Keleti Szemle XVI.
1300. *Hunczut*. Barsi Frigyes. M. Nyelv 332. 1.
1301. *Hühö*. Germanista. Nyelvőr 180. 1.
1302. *Hullámozottság*. Zolnai Gyula. U. o. 123—125. 1.
1303. *Huszár*. Melich János. M. Nyelv 125. 1.
1304. *Húzza a bőrt*. Lehr Albert. U. o. 85. 1.
1305. Az *idő lejár*, *eljár*, *foly*, *telik*. Tolnai Vilmos. U. o. 363—365. 1.
1306. *Ildomos*. Tolnai Vilmos. U. o. 27. 1.
1307. *Zu ingyen*. Lewy Ernst. Keleti Szemle XVI. 267. 1. — Munkácsi Bernát. U. o. 268. 1.
1308. *Iromba*. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 27. és 340. 1.
1309. *Iruk = irjuk*. Simonyi Zs. Nyelvőr 410. 1.
1310. *Isemucut*. Mészöly Gedeon. M. Nyelv 6—9. 1.
1311. *Iskolán* vagy *Iskolában!* Sz. K. U. o. 142. 1.
1312. *Itó = itató*. K. P. U. o. 24. 1.
1313. *Izsó*. Sz. I. U. o. 265. 1.
1314. A *jobbágy* szó történetéhez. Melich János. U. o. 13—15. 1.
1315. *Jöttést jön*. Zs. F. U. o. 231. 1.
1316. *Kék = kend*. Jakubovich Emil. U. o. 177. 1. — Madzsar Imre. U. o. 228. 1.
1317. *Kétely*. Tolnai Vilmos. U. o. 26. 1.
1318. Valakinek *kiszúrni* valamivel szemét. Simonyi Zs. Nyelvőr 132. 1.

1319. *Kivenni* a részét valamiből. Sövényházi Márton. M. Nyelv 402. l.
1320. *Korczovány*. K. P. U. o. 22. l.
1321. *Köz-ülés*. J. E. U. o. 238. l.
1322. *Kredenc*. Germanista. Nyelvőr 414. l.
1323. *Krónista*. Kovács Márton. U. o. 36. l.
1324. *Kulcsol*. Mariánovics Milán. U. o. 40. l.
1325. Széchenyi *lánczhíd*. P. Tewrewk Emil. M. Nyelv 20. l.
1326. *Láthatár-e* vagy látóhatár. Bátky Zsigmond. Földr. Közlem. 49. l.
1327. *Levente*. Ódöngő Ábel. M. Nyelv 178. l. — Gombocz Zoltán. U. o. 305—310. l.
1328. *Magyar glóbus*. Tolnai Vilmos. U. o. 377. l.
1329. *Már* = még csak? Schuchardt Hugó. U. o. 294. l.
1330. *A marha* eredete. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 340. l.
1331. *Meglóg*. K. P. M. Nyelv 144. l. — Velledits Lajos. U. o. 179. l. — K. P. U. o. 238. l.
1332. *Mellvéd*. Lakatos Juszti. Nyelvőr 31. l.
1333. *«Mely»* mint birtokos jelző. Z. Gy. M. Nyelv 240. l.
1334. *Miló, mello*. Oltyán Sándor. S. Zs. Nyelvőr 41. l.
1335. Még egyszer *mindenki*. Maár Ernő. M. Nyelv 173—175. l.
1336. *Mindenütt* rossz, de legrosszabb otthon. D. F. U. o. 340. l.
1337. *Miskál*. Ódöngő Ábel. U. o. 230. l.
1338. *Motoz*. A. O. Nyelvtudom. VI. 116. l.
1339. *Négy czipelősní*. én. M. Nyelv 84. l. [U. o. 124. l.]
1340. *Nem hajt a tatár*. Melegdi János. U. o. 10. l. — Németh Gyula.
1341. *Nemlét*. R. Prikkel M. Nyelvőr 85. l.
1342. *Népfölkelő*. Szily Kálmán. M. Nyelv 31. l. — N. Gy. U. o. 128. l. — Parády Arzén. U. o. 129. l. — Zolnai Gyula. U. o. 295—298. l.
1343. *Nővér*. Putnoky Imre. U. o. 22. l.
1344. *Nyék*. Putnoky Imre. U. o. 336. l.
1345. *Nyelvőr*. Tolnai Vilmos. U. o. 25. l.
1346. *Őcs, őcsöcske*. Kemenes Pál. U. o. 375. l.
1347. *Őcset*. K. P., B. Zs. U. o. 230. l.
1348. *Osztrák*. Horgas Antal. U. o. 47. l.
1349. *Otthon*. P. J. U. o. 94. l.
1350. *Óvedőz*. Kemenes Pál. U. o. 84. l.
1351. *Padmaly*. Tolnai Vilmos. U. o. 27. l.
1352. *Pálczát törni* valaki mellett. Barsi Frigyes. U. o. 292. l. — R. T. U. o. 341. l.
1353. *Pálfi-fakó*. R. Prikkel Marián. Nyelvőr 85. l.
1354. *Pandalba esett*. M. Nyelv 192. l.
1355. *Pergőtűz*. K. P. U. o. 144. l.
1356. *Pincerna*. M. F. U. o. 144. l.
1357. *Pöffedt rizs*. M. Imre. U. o. 341. l.
1358. *Pruteni*. N. Gy. U. o. 86. l.
1359. *Ungarisch pudva*. Léwy Ernst. Keleti Szemle XVI. 267. l.
1360. *Rákos*. K. P. M. Nyelv 384. l.
1361. *Recepisz*. R. Prikkel Marián. Nyelvőr 132. l.
1362. *Rege, reg, reges*. Réthei Prikkel Marián. U. o. 6—12. l.
1363. A *sakkjáték* magyar műszavaihoz. Parászka Gábor. Nyelvőr 263. l.
1364. *Sertés*. Kemenes Pál. M. Nyelv 178. l.

1365. *Sete* — suta. Lehr Albert. U. o. 393. l.
 1366. A *Sixtus* keresztnév magyarosításai. Pais Dezső. U. o. 365—370. l.
 1367. *Slamasztika*. Vadász Ede. U. o. 88. l. — Suchardt Hugó. U. o. 293. l. — Spitzer Leo. Nyelvőr 408. l.
 1368. *Sorsdöntő*. Putnoky Imre. M. Nyelv 87. l.
 1369. *Sorsdöntő és alkony*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 33. l.
 1370. *Sorsválasztó*. Putnoky Imre. M. Nyelv 400. l.
 1371. *Super*. U. o. 383. l.
 1372. *Szegedő*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 410—412. l.
 1373. *Szerző*. F. B. M. Nyelv 292. l.
 1374. *Tantusz*. Melich János. U. o. 239. l.
 1375. *Társág*. Kemenes Pál. U. o. 292. l.
 1376. *Telephon*. (Arany János.) U. o. 327. l.
 1377. *Temető*. R. Prikkel Marián. U. o. 266. l.
 1378. *Tengőr*. Halász Péter. U. o. 399. l.
 1379. *Tengeralattjáró hajó* — búvárhajó. Nauticus. Tenger 41. l. — Rónay Tibor U. o. 229. l. — Kelemen Béla. Nyelvőr 129. l.
 1380. *Terr*. Putnoky Imre. U. o. 337. l.
 1381. *Tétény, Kaza, Majtény*. Melich János. U. o. 231. l.
 1382. *Többi és társai*. Melich János. U. o. 118—122. l.
 1383. *Töv = ige*. Kovács Márton. Nyelvőr 260. l.
 1384. *Unoka*. Putnoky Imre. M. Nyelv 337. l. [338. l.
 1385. *Ural* valakit. Tolnai Vilmos. U. o. 28. l. Putnoky Imre. U. o.
 1386. *Urge*. Németh Gyula. U. o. 24. l.
 1387. *Utolsó hírek*. Zolnai Gyula. U. o. 272. l.
 1388. *Vágott sertés*. K. P. U. o. 192. l.
 1389. *Vagyon*. R. Prikkel Marián. U. o. 164—167. l. — Szinnyei József. U. o. 226. l.
 1390. *Venh*. Nagy Gyula. U. o. 336. l.
 1391. *Verbuvál*. R. Prikkel Marián. Nyelvőr 388—391. l.
 1392. *Véresszájú*. D. F. M. Nyelv 340. l.
 1393. *Vezérezredes, vezérőrnagy*. A—d. U. o. 175. l.
 1394. *Vezetése mellett*. D. F. U. o. 384. l.
 1395. *Zsoltár*. A. O. Nyelvtudom. VI. 160. l.
 1396. *Zsugázni*. R. T. M. Nyelv 143. l. — Zs. F. U. o. 240. l.

5. Tankönyvek.

1397. *Garay*. Magyar és német beszélgetések kézi könyve, vagyis gyakorlati útmutatás e két nyelvben a társalgás és közélet legkülönbözőbb viszonyaiban való helyes és ügyes kifejezésre. (Német cím is.) Budapest, 1916. Franklin. (8-r. 287 l.) 3 K.
 1398. *Gulyás István és Mitrovics Gyula*. Magyar olvasókönyv a középiskolák 3. oszt. számára. 2. átdolg. kiadás. Debreczen, 1916. Hegedüs és Sándor. (8-r. 280 l.) 4 K 40 f.
 1399. *Helyesírás*. A magyar helyesírásra vonatkozó legszükségesebb tudnivalók. Budapest, 1916. Élet ny. (8-r. 45, 1 l.)
 1400. *Koltai Virgil és Sassi Lajos*. A magyar nemzeti irodalom története és olvasókönyv. 4. kiad. 1915. — Ism. Kirchnerné. M. Tanítóképző 96—98. l.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú cikkek.

1401. *Bódiss Jusztin.* Visszapillantás. Adalékul előző dolgozataimhoz. Pannonhalmi főiskola 1915 16. évkönyve 381—410. l. (Nagy Szent Vazulról; az ion - attikai művészet. stb.; a kereszténység a római írónál.)
1402. *Cs. Simon József Sándor.* EPhK. 205. l.
1403. *Diels Hermann.* Antike Technik. 1914. — Ism. Finály Gábor, EPhK. 410. l.
1404. *Révay József.* Friedrich Leo. EPhK. 140—142. l.
1405. *Stiglmayer, Joseph.* Kirchengäter und Klassizismus. 1913. — Ism. Révay József. EPhK. 264. l.

2. Görög történet és régiségek.

1406. *Bódiss Jusztin.* Görög föld és művészet. Komáromi Lapok 51. sz.
1407. *Cserép József.* Atlantisz. P. Napló 162., 168., 175. sz.
1408. *Czebe Gyula.* Egy bizánczi lovagi torna ekphrasisa. EPhK. 174—184. l.
1409. *Czebe Gyula.* Egy középkori görög fecskedal (Chelidonisma) Rómából. EPhK. 144—149. l. [315—323. l.]
1410. *Czebe Gyula.* Ungria helynév Boeotiában a középkorban. EPhK.
1411. *Gesztesi Gyula.* Athén, Róma, Carthago. M. Figy. IV. 304—307. l.
1412. *Hekler Antal.* A berlini görög istennő-szobor. Vasárn. Ujs. 23. sz.
1413. *Hornyánszky Gyula.* Demotionidai. (Az athéni phatriák történetéből.) EPhK. 514—535. l.
1414. *Hornyánszky Gyula.* Lampadedromia. U. o. 415—417. l.
1415. *Kemenes Illés.* Tritogeneia. Pannonhalmi főiskola 1915 16. évkönyve 356—380. l.
1416. *Kiss Jenő.* Az antihellenistikus apológia az őskeresztény egyházban Quadratus-tól Lactantiusig. Theol. Szaklap 41—50. 142—170. l.
1417. *Obst, Ernst.* Der Feldzug des Xerxes. — Ism. Heinlein István. Tört. Szemle 526—530. l.
1418. *Paulovics István.* A görög-egyptomi vallás néhány provinciális emléke. Arch. Értes. 190—193. l.
1419. *Vári Rezső.* Ungrolimni és Ungra Beóciában. EPhK. 613—617. l.

3. Görög irodalomtörténet.

1420. *Hornyánszky Gyula.* A szocializmus költészete a görög ókorban. (Kovács S. Protest. Esték III. köt. 187—208. l.)
1421. *Kármán Mór.* A sophisták és Sokrates. (— utolsó egyetemi előadása.) Magy. Közművelődés II. köt. 4. sz.
1422. *Pecz Vilmos.* Συγκριτική τροπική της ποιήσεως. stb. — Külföldi ismertetése. EPhK. 149. l.

1423. *Tresp, Alois*. Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller. — *Ism. l. i. U. o.* 287. l.
1424. *Aristoteles. Boroviczény, Sándor*. Az emberi élet végcélja Aristoteles és Aqu. szt. Tamás szerint. *Havi Közl.* 171—175. 251—262. l.
1425. *Epikuros. Kochalsky, Artur*. Das Leben und die Lehre Epikurs. 1914. — *Ism. Huszti József. EPhK.* 650—652. l.
1426. *Varsányi Mátyás*. Epikurus etikája. Budapest, 1916. May ny. (8-r. 64 l.)
1427. *Euripides. Euripides* drámái. Ford. Csengeri János. II. 1915. — *Ism. I. M. Irodalomtört.* 432. l. [510. l.]
1428. *Csengeri János*. Euripides töredékei és Hypsipyle. *EPhK.* 493
1429. *Seraphin Vilmos*. Euripides trimeter-alkotása. 1914. — *Ism. Förster Aurél. U. o.* 572. l.
1430. *Gergely (Nazianzosi szt.) Ralbovsky, E. P.* Nazianzosi szent Gergely költészete. 1914. — *Ism. Czebe Gyula. U. o.* 254—256. l.
1431. *Homerós. Bethe, Erich*. Homer. — *Ism. Marót Károly. U. o.* 59—64. l. [357—367. l.]
1432. *Dörpfeld, Wilhelm*. A halottak temetése Homerosnál. *U. o.*
1433. *Dörpfeld, Wilhelm*. Die Bestattung der Toten bei Homer. *Ung. Rundschau V.* 147—161. l.
1434. *Csengeri János*. A homerosi kérdés multja és jelene. *Bud. Szemle* 166. köt. 74—90. l. (Bethe E. Homer cz. munka ismertetése.)
1435. *Hornyánszky Gyula*. A homerosi beszédek tömeglélektani vonatkozásukban. — *Ism. Vértessy Dezső. EPhK.* 47—51. l.
1436. *Marót Károly*. Homerus comparatus IV. *U. o.* 32—45., 73—83., 663—665. l.
1437. *Módi, Mihály*. *Οἱ τρόποι τῶν Ὀμηρικῶν ὕμνων καὶ ἐπιγραμμάτων, τῆς Βατραχομομαχίας καὶ τοῦ Ἡσιόδου*. *U. o.* 374—384., 547—553. l.
1438. *Josephus Fl. Weisz Miksa*. Josephus Flavius és művei. *Mult és Jövő* 296—298. l.
1439. *Josephus Flavius*. A zsidó háború. (Szemelvények.) Ford. Istóczy Győző. *Mult és Jövő* 299—304. l.
1440. *Kallimachos. Kapp, Ida*. Callimachi Hecalæ fragmenta. 1915. — *Ism. Vértessy Dezső. EPhK.* 575—578. l.
1441. *Leo. Darkó, Eugen*. Die Glaubwürdigkeit der Taktik des Leo. Philosophus. *Ung. Rundschau V.* 129—146. l.
1442. *Pecz Vilmos*. Bölc. Leo Taktikájának Vári-féle szövegkiadása. *Akad. Ért.* 567—569. l.
1443. *Menandros. Schuller Hermann*. A menandrosi komédia szemléi, tekintettel a latin utánzatokra. *Medgyes (1916.) Reissenberger ny.* (8-r. 86 l.)
1444. *Paraspondylos Zotikos. Czebe Gyula*. Adalékok Paraspondylos Zotikos életviszonyaihoz s a várnai csatáról szóló költeményéhez. *Budapesti gyakorló főgimn.* 1915/16. ért. 27—47. l.
1445. *Thukydides. Meyer, E.* Thukydides und die Entstehung der wissenschaftlichen Geschichtschreibung. — *Ism. Fogarasi Béla. Tört. Szemle* 391. l.
1446. *Xenophon. Persson, A. W.* Zur Textgeschichte Xenophons. 1915. — *Ism. Gyomlay Gyula. EPhK.* 405—410. l.

4. Nyelvészet.

1447. *Benigny Gyula*. A jelentésváltozás egy faja a görögben. EPhK. 106—119., 300—315., 631—644. l.
1448. *Czebe Gyula*. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Budapest. 1916. Akadémia. (8 r. 114 l.) 3 kor.
1449. *Erdős József*. Az újszövetségi görög nyelv jellege és irodalma. Debreceni Lelkészi Tár. XXXVII—LII. l.
1450. *Pavel, C.* Din istoria limbei. (Limba in filozofia elină.) Unirea 43—46. sz.

5. Tankönyv.

1451. *Maywald József*. Görög gyakorló- és olvasókönyv gimnáziumi használatra. 2. rész. Szemelvények Xenophon s a görög lírikusok műveiből. A 6. oszt. számára. 4. kiadás. Budapest, 1916. Kókai L. (8-r. 180 l.) 2 K 50 f.

6. Római történet és régiségek.

1452. *Domaszewski, Alfred v.* Die Rangordnung des römischen Heeres. — *Ism.* Téglás Gábor. Századok 72—77. l.
1453. *Endrei Gerzson*. Maximális árak Diocletianus császár korában. Uránia 115. l.
1454. *Ferrero*. Róma nagysága és hanyatlása. 4. Antonius és Cleopatra. 5. Augustus köztársasága. 6. A római világbirodalom. Ford. Lendvai István. (Világkönyvtár 31—33.) Budapest, 1916. Révai test. (8-r. 334, 272, 296 l.) Kötetje 1 K 90 fill.
1455. *Martin Aurél*. A római kormányzás Judeában Kr. u. 6—66. Budapest, 1916. (Temesvár, egyh. ny.) (8-r. 252 l.) 6 kor.
1456. *Meyer, Eduard*. Untersuchungen zur Geschichte des zweiten punischen Krieges. 1913. — *Ism.* Heinlein István. Tört. Szemle 140. l.
1457. *Révay József*. Néró fáklyái. — *Ism.* Hanuy Ferencz. EPhK. 119—121. l. — Révay József. Pro domo. U. o. 214—216. l. — Hanuy Ferencz. Bírálói viszonzás. U. o. 216—218. l.
1458. *Riba, N.* Neuaufgefundene römische Inschriften. 1914. — *Ism.* Révay József. U. o. 331. l.

7. Latin irodalomtörténet.

1459. *Buecheler, Franz*. Kleine Schriften 1915. — *Ism.* Révay József. EPhK. 332—335. l.
1460. *Heinemann, Karl*. Die klassische Dichtung der Römer. 1914. — *Ism.* Révay József. U. o. 329. l.
1461. *Arnobius. Orsovai Fülöp*. Mysteriumok Arnobiusnál. 1914. — Marót Károly. U. o. 186. l.

1462. Catullus. *Huszt József*. Catullus-ünnepély a csatatéren. U. o. 206—208. l.
1463. Cicero. *Cicero (Marcus Tullius)*. Cato maior az öregségről. Ford. Némethy Géza. (Olcsó könyvtár 1825—27.) Budapest, 1916. Franklin-t. (8-r. 67 l.) 60 f.
1464. *Qu. Cicero* levele bátyjához, Marcus T. Cicerohoz a consulválasztásról. Ford. Fejér Lajos. (Mezőtúri ref. főgim. 1915 16. ért. 5—17. l.) — Ism. Czebe Gyula. EPhK. 596. l.
1465. *Fessler, Franz*. Benutzung der philos. Schriften Ciceros durch Lactanz. 1913. — Ism. Révay József. U. o. 202. l.
1466. *Ennius. Norden, Eduard*. Ennius und Vergilius. 1915. — Ism. Huszt József. U. o. 197. l.
1467. *Licentius. Zeizner, Maximilianus*. De carmine Licentii ad Augustinum. 1915. — Ism. Révay József. U. o. 331. l.
1468. *Lucanus. M. A. Lucani* de bello civili lib. VII. Erklärt von O. Leibold. 1914—15. — Ism. Révay József. Tanáregyl. Közl. 49. évf. 356. l. [298—301. l.]
1469. *Minucius. Révay, Josephus*. Ad Minucium Felicem. EPhK.
1470. *Synnerberg. C.* Die neuesten Beiträge zur Minucius-Literatur. — Ism. Révay József. U. o. 58. l.
1471. *Nepos. Firmani, Angela*. La patria di Cornelius Nepos. 1914. — Ism. Révay József. U. o. 330. l.
1472. *Ovidius*. — Lásd 1478. 1483. sz. a.
1473. *Petronius. Hartyáni Zoltán*. Adalékok a «Cena Trimalchionis» exegesiséhez és szövegkritikájához. EPhK. 280—283. l.
1474. *Langle, Louis de*. L'œuvre de Pétrone. Le Satyricon. — Ism. Révay József. U. o. 134. l.
1475. *Révay, Josephus*. De codicibus Cenæ Trimalchionis eorumque cognatione. U. o. 1—7. l. [163—168. l.]
1476. *Révay, Josephus*. Emendationum Petronianarum specimen. U. o.
1477. *Plautus. Dittrich, Paul*. Plautus u. Terenz in Pädagogik der deutschen Humanisten. 1915. — Ism. Révay J. U. o. 258—260. l.
1478. *Propertius. Schröder Imre*. Propertius hatása Ovidiusra. Bölcsészeti doktori értekezés. Budapest, 1916. (8-r. 46 l.) — Ism. Hegedüs István. U. o. 390—393. l.
1479. *Prudentius. Bisoffi, G. L.* Il Contra Symmachum di Aurelio Prudenzi Clemente. 1914. — Ism. Révay József. U. o. 335—337. l.
1480. *Seneca. Walter János*. Seneca leveleinek fontossága a hittudomány szempontjából. Religio 686—697. l. — Lásd 1722. sz. a. is.
1481. *Suetonius. Müller, Heinrich*. Suetons Verhältnis zu der Denkschrift des Augustus. 1914. — Ism. Révay József. EPhK. 263. l.
1482. *Tertullianus. Löfstedt, Einar*. Tertullians Apologeticum. 1915. — Ism. Révay József. U. o. 193—195. l.
1483. *Tibullus. Letics Péter*. Tibullus hatása Ovidiusra. Bölcsészeti doktori értekezés. Budapest, 1916. (8 r. 57 l.) — Ism. Hegedüs István. EPhK. 390—393. l.
1484. *Vergilius. Vergilius* a világ újulásáról. (4. ekloga, Kr. e. 40.) Ford. Lendvai István. Új Nemzedék 20. sz.
1485. *P. Vergilii Maronis* Bucolica. Ed. Car. Hosius. 1915. — Ism. Huszt József. EPhK. 584. l.

8. *Uj latin.*

1486. Latin elégia Zrinyi a költő haláláról. Közli Hegedüs István. Irod. tört. Közlem. 441—451. l.
 1487. Latin elégia Budavár bevételéről. Közli Hegedüs István. U. o. 451. l. (Surányi Mihály verse.)
 1488. *Trostler József*. Janus Pannonius egy német anekdota-gyűjteményben. EPhK. 661.

9. *Magyarországi régészet.*

1489. *Alapi Gyula*. A komáromi múzeum római régiségei. Arch. Értes. 35. köt. 336—341. l.
 1489a. *Buday Árpád*. Néhány szó római provincialis problémákról. Dolgozatok Erd. Muz. rég. tár. 1. sz.
 1490. *Buday Árpád*. Szórványos rómaikori emlékek Erdélyben. U. o. 1. sz.
 1490a. *Caliani, Augustin*. Urmele domniei romane în Ardeal. — Ism. Finály Gábor. EPhK. 594—596. l.
 1491. *Desseuffy Miklós gr.* A «BIATEC» feliratú 17 grammos barbár ezüstpénzek bélyegváltozatai. Arch. Értes. 36. köt. 44—55. l.
 1492. *Ernyey József*. Magyar pénznevek. U. o. 36. köt. 108—118. l.
 1493. *Finály Gábor*. A gredistyei dák várak. U. o. 36. köt. 11—43. l.
 1494. *Gubitz Kálmán*. A bodrogszigeti Pálos-monostor építészeti emlékei. U. o. 36. köt. 56—62. l.
 1495. *Gubitz Kálmán*. Bronzkori fülbevalók Szabolcsmegyéből. U. o. 36. köt. 206—209. l. [Művészet 83—87. l.
 1496. *Hekler Antal*. Antik terrakotta-gyűjtemény. (Szépműv. Múz.)
 1497. *Láng Nándor*. Herakles és Omphale. Elefánt csontrelief az aquincumi múzeumban. (Dolgozatok a debreczeni m. kir. tud. egyetem görög-latin philologiai szemináriumából. 1. sz.) Budapest, 1916. (4-r. 36 l.) (Különnyomat Budapest Régiségei X. kötetéből.) [419—422. l.
 1498. *Németh Gyula*. Az «Attila-kincs» feliratainak ügye. EPhK.
 1499. Az ó-budai bazilika maradványai. Vasár. Ujs. 37. sz.
 1500. *Rapaics Rajmund*. Archæologia és botanika. Arch. Értes. 36. köt. 1—10. l.
 1501. *Váradi Antal*. A sugók ősapja. Az Ujság 279. sz. (Aquincumról).

IX. Germán nyelvek és irodalmak.

1. *Német.*

1502. *Ansgar, Albing*. Gräfin Wera. — Ism. Lám Frigyes. M. Kultúra VIII. 567. l.
 1503. *Arndt, E. M.* Wien. Erläutert von R. F. Arnold. 1913. — Ism. Weber Arthur. EPhK. 652—654. l.
 1504. *Bahr, Hermann*. Himmelfahrt. — Ism. t. b. Alkotm. 231. sz.
 1505. *Baumgarten, Franz Ferdinand*. Der Tod in Conrad Ferdinand Meyers Dichtung. P. Lloyd 342. sz.

1506. *Beck Konrád* zarándokkönyve a XV. századból. Ismerteti és kiadja Szegzárdi József. Budapest, 1916. Stephaneum. (8-r. 106, 3 l.) — Megjelent *„Auszug aus der in ungar. Sprache abgefassten Schrift . . . stb.* (8 r. 6 l.)
1507. *Berlepsz Károly*. Bátyám sirját keresve. Ford. Gyulai Agost. Bud. Szemle 168. köt. 455—457. l.
1508. *Betzinger, H. A.* Kleine Parallel-Wörterbücher. 1915. — *Ism. sch. j.* EPhK. 422. l.
1509. *Bleyer, Jacob.* Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. 1913. — *Ism. Weber Arthur.* Bud. Szemle 165. köt. köt. 151—154. l. — *Aubermann Miklós.* Kath. Szemle 319. l.
1510. *Bleyer Jakab.* Magyarbarát német drámák és a bécsi *„Polizeihofstelle“*. EPhK. 606—612. l.
1511. *Böckel, Otto.* Die deutsche Volkssage. 1914. — *Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk.* 22. l.
1512. *Bodenstedtből.* Ford. Kolosváry Aladár. P. Napló 21. és 53. sz. — *Az arc. U. o.* 329. sz.
1513. *Bonaventura.* Nachtwachen. Herausg. v. R. Steinert. 1914. — *Ism. Trostler József.* EPhK. 1915. l.
1514. *Csaki, Richard.* Anthologie siebenbürgisch deutscher Dichtungen, 1915. — *Ism. Kristóf György.* EPhK. 249—252. l. — *B. E. Siebenb. Deutsch. Tageblatt* 12911. sz.
1515. *Csaki, Richard.* Einige Bemerkungen zu den beiden Ausgaben von Friedrich Wilhelm Schusters Gedichten. *Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk.* 25—35. l.
1516. *Csaki, Richard.* Fragmente zur sächsischen Literatur. *Siebenb. Deutsch. Tageblatt* 12993. sz.
1517. *Csaki, Richard.* Jenseits der Wälder. Eine Sammlung aus acht Jahrhunderten deutscher Dichtung in Siebenbürgen. Nagyszeben, 1916. Kraft W. (8-r. XII. 266 l.) 3 K.
1518. *Czinkotszky Jenő.* Osvald újbányai jegyző német verses elbeszélése. — *Ism. Weber Arthur. Liter. ZentrBl.* 247. l.
1519. *Decsey, Ernst.* Die Theaterfritzl. — *Ism. Hirschfeld Lajos.* P. Lloyd 29. sz.
1520. *Ebner-Eschenbach M. Fuhrmann, J.* Jugenderinnerungen. (Persönliches von Marie v. Ebner-Eschenbach.) P. Journ. 103. sz.
1521. *Heinrich Gusztáv.* Marie von Ebner-Eschenbach. Bud. Szemle 166. köt. 300—303. l.
1522. *Müller-Guttenbrunn, Adam.* Marie von Ebner-Eschenbach. *Siebenb. Deutsch. Tageblatt* 12919. sz.
1523. *Eucken, Rudolf.* Deutsche Studien in Ungarn. — *Ism. EPhK.* 667. l.
1524. *Falke Gusztáv.* 1. Akkor és most. 2. Jámboran. Ford. Gömöri Jenő. Komár. Hir. 11. sz.
1525. *Field és Mayo.* A rézágy. Bohózat 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Vigszínházban szept. 2.
1526. *Freder, Wilhelm.* Der Reichsschatzsekretär Helfferich als Dichter. P. Lloyd 140. sz.
1527. *Friedmann Armin és Kottow Hans.* A Bernát bácsi. Vigjáték 3 felv. Ford. Kövessy A. Először adták a Magyar színházban szept. 15.

1528. *Gáspár Endre*. A napoleoni háborúk német lírája. Az Egyetem I. évf. 5. 6. sz. 3—12. l.
1529. *Geibel, Emanuel*. Werke. Herausg. v. R. Schacht. 1915. — Heinrich Gusztáv. EPhK. 256—258. l.
- 1529a. *Geibel*. Tündérrózsa. Ford. Nagy Barna. Balatonvidék jul. 30.
1530. *Gerok, Karl*. Nincsen több fiad? Ford. Vietórisz József. Nyirvidék 102. sz.
- 1530a. *Ghislaine*. Balduin Groller. N. Pest. Journ. 89. sz.
1531. *Goethe, Goethe*. Husvétii részlet a Faustból. Dóczy Lajos fordítása. Komáromi Ujs. 16. sz.
1532. *Goethe a hét szentségről*. (Wahrheit u. Dichtung.) Ford. M. L. Kath. Nevelés 263—266. l.
1533. *Goethe* Faustjából. Kozma Andortól. (1. Ajánlás. 2. Előjáték a színházban.) Kisfaludy Társ. Evlap. 49. köt. 109—115. l.
1534. *Goethe*. Mephistopheles megjelenése. (Jelenet — Faustjának első részéből.) Ford. Kozma Andor. Bud. Szemle 166. köt. 129—134. l. — Mephistopheles tanításai. Az Ujság 53. sz.
1535. *Goethe, Faust*. Tragédia od Goetheho. Čast. druhá. Prekladá Martin Sládkovičov. Slov. Pohľady 76—97. 135—149. 219—227. 251—269. l.
1536. *Bode, Wilhelm*. Die Franzosen und Engländer in Goethes Leben u. Urtheil. 1915. — Ism. Petrich Béla. Kath. Szemle 549—551. l. — s. a. EPhK. 680. l.
1537. *Boehlich, Ernst*. Goethes Propyläen. 1915. — Ism. s. a. EPhK. 353. l. [317. l.]
1538. *Heinrich Gusztáv*. Faust. — Ism. Weber Arthur. Liter. ZentrBl.
1539. *Leres, G. H.* Goethe. Zo životopisu a charakteristiky jeho díel. Dl'a — poslovenčil Julius Botto. Slov. Pohľady 177—191. 233—251. l.
1540. *Lux, Josef Aug.* Im Goethe-Museum zu Budapest. Frankfurter Ztg. VIII. 1. (esti) sz.
1541. *Morris, Max*. Goethes u. Herders Anteil an dem Jahrgang 1772. der Frankfurter Gelehrten Anzeiger. 1915. — Ism. Trostler József. EPhK. 585—589. l.
1542. *Schmidt's, Erich* Goethe-Vorlesungen. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 12906. sz. [Zb. EPhK. 683. l.]
1543. *Thienemann, Theodor*. Goethes ungarischer Schüler. — Ism.
1544. *Trostler József*. Goethe mint természettudós. Term. tud. füzetek. 39. évf. 1—38. l. (Külön is megjelent.) — Ism. L—s. Tanáregyl. Közl. 49. évf. 428. l.
1545. *Gragger Róbert*. Gyulai Pál hatása Holteira. EPhK. 618—623. l.
1546. *Gragger, Robert*. Paul Gyulais Einfluss auf Karl von Holtei. Ung. Rundschau. V. 272—277. l.
1547. *Grillparzer, Grillparzer* egy ismeretlen levele. Közli Weber Arthur. EPhK. 605. l.
1548. *Grillparzer Ferencz*. Részlet —. «A toledói zsidónő» című szomorújátékának negyedik felvonásából. Ford. Gáspár Endre. Az Egyetem I. 15—23. l. [EPhK. 353. l.]
1549. *Grimm, Hermann*. Aufsätze zur Literatur. 1915. — Ism. r. d.
1550. *Hajek, Egon*. Über einige alte Lieder in der Kronstädter Gymnasialbibliothek. Korrb. Ver. sieb. Landesk. 5—12. l.

1551. *Hajek, Egon* ü. *Hiemesch, H.* Um Heimat und Herd. Ein Kriegslesebuch für Schule und Haus. Kronstadt, 1916. E. Kerschner (8-r. 119 l.) 1 K 30. — Ism. Ss. KorrbI. Ver. sieb. Landesk. 23. l. [29. sz.]
1552. *Hart, Hans.* Wunderkinder. — Ism. Hirschfeld L. Pest. Lloyd
1553. *Hartleben Otto Erich.* 1. Ella. 2. Lángol-e még szemed? Ford. Bardócz Árpád. Hét 30. sz.
1554. *Heckel, Hans.* Das Don Juan-Problem in der neueren Dichtung. 1915. — Ism. Heinrich Gusztáv. Bud. Szemle 166. köt. 147—151. l. — Sas Andor. EPhK. 203. l. [13009. sz.]
1555. *Heine, Anselma.* Gustav Freytag. Siebenb. Deutsch. Tagebl.
1556. *Heine, Heine.* A párbaj. Ford. Czékus László. Abauj-Torna vm. Közköztatásügy 5. sz. [2. Talányok. U. o. 309. sz.]
1557. *Heine.* 1. Siralomvölgy. Ford. Spóner Andor. P. Napló 120. sz.
1558. *Fischer, Max.* Heinrich Heine der deutsche Jude. — Ism. h. g. Bud. Szemle 167. köt. 476. l. [lem. 153—157. l.]
1559. *Heinrich Gusztáv.* A Fortunatus-mese eredete. Irod. tört. köz.
1560. *Hesse, Hermann.* Sötétben élt. Ford. Bardócz Árpád. Hét 30. sz.
1561. *Heusler, Andreas.* Die Heldenrollen im Burgundenuntergang. 1914. — Ism. Bleyer Jakab. EPhK. 265. l.
1562. *Hoffmann v. Fallersleben.* Német himnusz. Ford. Juhász Géza. Az Egyetem I. évf. 5. 6. sz. 20. l.
1563. *Hofmannsthal, Hugo.* 1. Élmény. Ford. Révay Tivadar. Hét 22. sz. — 2. Virradat. U. o. 27. sz.
1564. *Hollaender Rózi.* Déry Julianna élete. 1915. — Ism. Sas Andor. Irod. tört. közlem. 122. l. — Szentirmay Gizella. Irodalomtört. 268. l. — Weber Artur. Liter. ZentrBl. 1097. l. — i. p. Pest. Journ. 70. sz.
1565. *Hörler, Rudolf.* Die mundartliche Kunstdichtung der siebenbürger Sachsen. (Archiv 39.) — Ism. Csaki Richard. Siebenb. Deutsch. Tageblatt 12983. sz. — Bleyer Jakab. EPhK. 189. l.
1566. *Jahresberichte f. neuere deutsche Literaturgeschichte.* 24. Bd. — Ism. Zb. EPhK. 422. l.
1567. *Kacziány Géza.* Egy német Rákóczi-dráma. Magyarország 242. sz. (Hülgerth Herbert. 1882.) [214. l.]
1568. *Kádár Jolán.* Bécsi dráma a murányi Vénuszról. EPhK. 212.
1569. *Keyserling, E. v.* Am Südhang. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 40. sz.
1570. *Klapper, Josef.* Die Legende vom Armen Heinrich. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 53—56. l.
1571. *Kraus Karl.* Öreg tanáromhoz. (Henricus Stephanus Sedlmayer.) Ford. Kosztolányi Dezső. Világ 175. sz.
1572. *Kreowski Ernst.* Gyilkos halál. Ford. Tregényi Ernő. Világ 301. sz.
1573. *Lám, Friedrich.* Die ungarische Donau in deutschen Dichtungen. Pest. Lloyd 158. sz.
1574. *Lenau, Bischoff, Heinrich.* Lenaus Liebesgedichte. Ihre Entstehung und Beziehung. Ung. Rundschau V. 218—263. l.
1575. *Csaki, Richard.* Ungarisches bei Lenau. P. Lloyd 172. reg. sz.
1576. *Kacziány Géza.* Osztrák költő volt-e Lenau? Alkotmány 81. sz.
1577. *Szentirmay Gizella.* Lenau és a tragikum. EPhK. 23—32. 83—90. 168—173. l. [pest, 1916. Pallas. (8-r. 47, 2 l.)]
1578. *Lessing, Antalffy Gizella.* Lessing a magyar színpadon. Buda-

1579. *Rexa Dezső*. Lessing Faust dráma töredékének fordítása 1818-ból. Irod. tört. közlem. 93—99. l. [reg. sz.]
1580. *Liebstoeckl, Hans*. Anton Wildgans: «Liebe». P. Lloyd 341.
1581. *Lippert, Werner*. N. D. Gieseke, der Bremer Beiträger. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 404. l.
1582. *Lucens, Lourdes*. Regény. Ford. Filó Károly. 1916. — Ism. Patyi Gyula. Kath. Nevelés 43. l. — Böle Kornél. Kath. Szemle 324. l. — Novák János. M. Kultura VII. 523. l.
1583. *Ludassy, Julius v.* Die grosse Stunde. — Ism. Hirschfeld Lajos. P. Lloyd 29. sz. [247. l.]
1584. *Marót Károly*. Thomas Mann és a klasszikusok. EPhK. 237—
1585. *Metis, Eduard*. Karl Gutzkow als Dramatiker. — Ism. Sas Andor. EPhK. 65. l. [Hét 27. sz.]
1586. *Meyrink, Gustav*. Der Golem. 1916. — Ism. Kázmér Ernő.
1587. *Meyrink Gusztáv*. A Golem. Ford. Kelen Ferencz. 1916. — Ism. Az Ujság 345. sz. — Bálint Lajos. Világ 344. sz.
1588. *Müller*. Temetőben. Ford. Kolosváry Aladár. P. Napló 163. sz.
1589. *Nietzsche* verseiből. Ford. Franyó Zoltán. Hét 1. sz.
1590. *Nógrády László*. May Károly ifjúsági iratai. A Gyermek 203—208. 357—371. l.
1591. *Pernerstorffer, Engelbert*. Die deutschen Kulturromane des Banater Schwaben Adam Müller-Guttenbrunn. (Deutsche Kultur in der Welt. 1915. 3. sz.)
1592. *Platen, Platen, Graf August v.* Briefwechsel. Herausg. v. L. v. Scheffler u. P. Bornstein. 1914. — Ism. Gragger Róbert. EPhK. 580—584. l.
1593. *Platen, Gr. A. v.* sämtliche Werke. Herausg. v. M. Koch u. E. Petzet. 1910. — Ism. Gragger Róbert. EPhK. 580—584 l.
1594. *Platen, Gr. A. v.* Gedichte. — Ism. Gragger Róbert. EPhK. 580—584. l. [Róbert. EPhK. 580—584. l.]
1595. *Platen, Gr. A. v.* Gaselen aus Neapel. 1913. Ism. Gragger
1596. *Schlösser, Rudolf*. August Graf v. Platen. 1910—13. — Ism. Gragger Róbert. EPhK. 580—584. l.
1597. *Renck, Heinrich*. Platens politisches Denken u. Dichten. 1910. — Ism. Gragger Róbert. EPhK. 580—584. l.
1598. *Rausse, Hubert*. Geschichte des deutschen Romans. 1914. — Ism. t.r. EPhK. 288. l. [Ernő. Hét 42. sz.]
1599. *Reymont, W. St.* Lodz, das gelobte Land. — Ism. Kázmér
1600. *Richert, Gertrud*. Die Anfänge der romanischen Philologie. u. die deutsche Romantik. 1914. — Ism. Eckhardt Sándor. EPhK. 654. l.
1601. *Rilke R. M.* Tünődés. Ford. Fehér Julia. Hét 8. sz.
1602. *Rilke R. M.* 1. A fogoly. 2. Proféta. 3. Az olajfák kertje. 4. Pieta. 5. A király. 6. Haláltánc. 7. Feltámadás. Ford. Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 266—270. l. — 8. Absalom bukása. Egyenlőség 16—17. sz. — 9. Josué utolsó országgyűlése. U. o. 19. sz. — 10. A zsidó királynő. U. o. 23. 24. sz. — Sámuel megjelenik Saul előtt. U. o. 30. sz.
1603. *Robert Walter*. Adagio. Ford. Rédey Tivadar. Hét 22. sz.
1604. *Rohmer-Heilscher Lucie*. A vak leány. Ford. Fehér Julia. Hét 34. sz.

1605. *Hr. Heidelberg und die deutsche Dichtung.* Siebenb. Deutsch. Tageblatt 13048. sz.
1606. *Schiller. Schiller. Don Carlos.* Drámai költemény 5 felv. Ford. E. Kovács Gyula. Új betanulással adták a Nemzeti színházban nov. 10. [dam Ztg. VI. 16. sz.
1607. *Bayer, Josef.* Schiller auf der ungarischen Bühne. (Ism.) Pots.
1608. *Heusermann, Emil.* Schillers Dramen. — Ism. f-i. EPhK. 71. l.
1609. *Schnass, Franz.* Der Dramatiker Schiller. 1914. — Ism. Kádár Jolán. EPhK. 411—413. l.
1610. *Schlay Joannes.* Eső. Ford. Gömöri Jenő. Komár. Hirl. 11. sz.
1611. *Schönherr Károly.* A nöstényördög. Dráma 5 felv. Ford. Mórícz Zsigmond. Először adták a Vígszínházban jan. 22.
1612. *Stein, I.* Zur Geschichte des deutschen Schrifttums im Banate. Der Panther 5. sz. [Stefan. P. Lloyd 46. sz.
1613. *Sudermann.* Die gut geschnittne Ecke. — Ism. Groszmann
1614. *Sussmann, J. Herbert.* Anna Boleyn im deutschen Drama. Wien u. Leipzig, 1916. Beyer. (Pozsony, Alkalay ny.) (8-r. 94, 1 l.)
1615. *Sutro Alfréd.* A háromszög. Vigjáték 1 felv. Átdolgozta Góth Sándor. (Fővárosi színházak műsora. 345.) Budapest, 1916. Lampel R. (8-r. 22 l.) 30 f.
1616. *Thirring-Waisbecker, Irene.* Volkslieder der Heanzen. 1916. (8-r. V, 40 l.) — Ism. Schwartz Elemér. EPhK. 328. l.
1617. *Thoma Ludwig.* Az első hó. Ford. Tregényi Ernő. Világ 330. sz.
1618. *Treutler, Amand.* Herders dramatische Dichtungen. 1915. — Ism. s. a. EPhK 150. l. — Lásd 1541. sz. a. is.
1619. *Trostler József.* Tréfás német receptumok és az «Igen hasznos és draga nemes receptom» EPhK. 347—349. l.
1620. *Trostler József.* A budai basa a német irodalomban. U. o. 419. l.
1621. *Uhland, Uhland L.* A haldokló hősök. Ford. Fehér Gábor. Az Egyetem I. évf. 5. 6. sz. 21. l.
1622. *Uhland.* Az álom. Ford. Kolosváry Aladár. P. Napló 322. sz.
1623. *Vollmoeller, Karl Gustav.* G-dur notturmo. Ford. Bardócz Árpád. Hét 30. sz. [Zuber Marianne. EPhK. 137. l.
1624. *Wahl, Hans.* Geschichte des Deutschen Merkur. 1914. — Ism.
1625. *Wassermann, Jakob.* Das Gänsemännchen. 1916. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 34. sz. [EPhK. 417. l.
1626. *Weber Arthur.* A Nibelungenlied egy XVII. századi említése.
1627. *Weber, Arthur.* Ein Dichteroftizier aus Altösterreich. Ung. Rundschau V. 198—218. l. (Rauch József.) [208—212. l.
1628. *Weber Arthur.* Adalék a hazai germanisztika történetéhez EPhK.
1629. *Weiszer Róbert.* Egy kevésbé ismert Thököly-dráma. Ösvény 79—86. l. (A. Z. Leben u. Thaten Emerich Tököly's Leipzig, 1839.) [219. l.
1630. *Winkler, D.* Die Heimat der Gralsage. — Ism. sch. j. EPhK.
1631. *Wohlbrück Olga.* Barbárok. Regény. Ford. Vajda Gy. — Ism. Várdai Béla. M. Kultura VIII. 565—567. l.
1632. *Zwei Briefe Heinrich Zschokkes an Martin Liedermann.* Mitgeteilt von Edm. Szelényi. Ung. Rundschau V. 277—281. l.
1633. *Zulauski Jerzy.* Auf silbernen Gefilden. — Ism. Lothar Rudolf. P. Lloyd 9. sz. [109. sz.
1634. *Zweig, Arnold.* Der Ritualmord in Ungarn. — Ism. P. Hirl.

2. Nyelvészet.

1635. *Happ József*. Bél község német nyelvjárásának hangtana 1915. — Ism. Pétergál Henrik. *Magy. Középiskola* 126. l.
1636. *Hausenblas, Adolf*. Grammatik der nordwestböhmisches Mundart. 1914. — Ism. Scheiner A. *KorrBl. Ver. siebenb. Landes.* 41. 47. l.
1637. *Mornau József*. A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. 1915. — Ism. Gréb Gyula. *EPhK.* 127. l. — Weber Arthur. *Liter. ZentrBl.* 197. l.
1638. *Schwartz Elemér*. Kísérlet felnémet nyelvjárású népdalok és mondák egyöntetű lejegyzésére. *EPhK.* 553—557. l.
1639. *Schwartz Elemér*. A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. 1914. — Ism. Gréb Gyula. *EPhK.* 127. l. — Weber Arthur. *Liter. ZentrBl.* 197. l.
1640. *Simonyi, Sigismund*. Ungarisches in der deutschen Sprache. Voss. Ztg. Sontagbeilage No 13. — Ism. *G. Magy. Figyelő* III. köt. 158. l.
1641. *Weber Arthur*. A szepesi nyelvjárás tanulmányozás története. Közlem. Szepes vm. multjából 1—46. l.

3. Tankönyvek.

1642. *Oberts, Franz*. Deutsches Lesebuch. Neu bearbeitet von Eduard Morres und Wilhelm Morres. II. Teil. Für das 3. und 4. Schuljahr. Zwölfte, durch einen Anhang erweiterte. Auflage. Der Neubearbeitung sechste Auflage. Brassó, 1916. H. Zeidker. (8-r. 352 l.)
1643. *Philipp Kálmán*. Új német nyelvtan. Heidelberg. 1915. — Ism. Gragger Róbert. *M. Pædag.* 221. l. — Pétergál Henrik. *Magy. Középisk.* 193—195. l.
1644. *Philipp Kálmán*. Az új német nyelvtan gyakorlatainak és feladatainak fordítása. Heidelberg, 1915. — Ism. Gragger Róbert. *M. Pædag.* 221. l. — Pétergál Henrik. *M. Középisk.* 193—195. l.
1645. *Schwartner Árpád*. Német olvasókönyv a m. kir. honvéd Ludovika-akadémia számára. I. köt. Az I. évfolyam számára, II. köt. A II. évfolyam számára. Budapest, 1916. Pallas. (8-r. VIII, 264; VII 297 l.)

4. Svéd-norvég-dán-holland-flamand.

1646. *Coster, Bálint Lajos*. Charles de Coster: A nászút. Világ 337. sz.
1647. *Turóczi-Trostler József*. Belgium nemzeti eposza. M. Figyelő I. 338—349. l. (Coster Ch.: Ulenspiegel-ről.)
1648. Dán és norvég költőkből. Gömöri Jenő műfordításai. 1. Ö vet. 2. Éva. (Sigbjörn Obstfelder.) 3. A láthatatlanok kora. (Henrik Ibsen.) 4. Tavasz strófák. (Ludwig Holstein.) Komáromi Hirl. 9. sz. [Hét 47. sz.]
1649. *Hamsun, Knut*. Die Stadt Segelfosz. Ism. Kázmér Ernő.
1650. *Hellberg, Eira*. Werner von Heidenstamm. P. Lloyd 346. reg. sz.
1651. *Ibsen, Ibsen*. Rosmersholm. Szinmű 4 felv. Az autorizált német szövegből ford. Ambrus Zoltán. (Magyar Könyvtár 820—822.) Budapest, Lampel R. (16-r. 130 l.) 90 f.

1652. *Hevesi Sándor*. Ibsen est a Hofburg-theaterben. P. Napló 306. sz.
 1653. *Jensen, J.* Olivia Marianne. — Ism. Hét 33. sz.
 1654. *Lagerlöf, Selma*. Trolle und Menschen. 1916. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 32. sz.
 1655. *Madelung Aage*. A megbélyegzettek. Ford. ifj. Bókay János. — Ism. ly. Uránia 131. l. — B. K. M. Kultura VIII. 472—474. l. — (blt.) Világ 65. sz. — Az Ujság 57. sz. — Uj Idők 11. sz.
 1656. *Runeberg*. Sveaborg. Svédből ford. Bán Aladár. Élet 45. sz.
 1657. *Strindberg*. A kapocs. Színmű 1 felv. Ford. Bálint Lajos. Először adták a Nemzeti Színházban jan. 8.
 1658. *Theo. Andersen* Pest-Budán. Élet 45. sz.

5. Angol.

1659. *Bacon, Corinne*. What makes a novel immoral? N.-York, 1914. — Ism. Dienes László. Könyvtári Szemle 20—24. l.
 1660. *Block, Heinrich*. Jonathan Swift als irischer Volkstribun. Pest. Lloyd 125. sz.
 1661. *Bret Harte*. A végzet. Ford. Máthé Miklós. Munkácsi Hirl. 31. sz.
 1662. *Byron, Chew, S. C.* The dramas of Lord Byron. 1915. — Ism. Rózsa Dezső. Bud. Szemle 165. köt. 157—159. l. — r. d. EPhK. 70. l.
 1663. *Yolland Arthur*. Byron száműzetése. Budap. Hirl. 116. sz.
 1664. *Fest Sándor*. Pope és a magyar költők. EPhK. 535—546. 623—630. l.
 1665. *Gamma*. Anglia sajtója. M. Figyelő II. 128—137. l.
 1666. *Keats*. La belle dame sans merci. Ford. Babits Mihály. Nyugat II. 547. l.
 1667. *Marlowe Kristóf*. A máltai zsidó. Tragédia. Ford. Rózsa Dezső. (Olcso Könyvtár 1806—1810. sz.). Budapest, 1916. Franklin, (16-r. 129 l.) 1 kor.
 1668. *Marlowe*. Doktor Faustus tragikus története. Ford. Rózsa Dezső. M. Shakesp. Tár IX. 131—193. l.
 1669. *Milton János*. Az elveszett paradicsom. Angol eredetiből ford. Jánosi Guasztáv. 3. jav. kiadás. (Olcso Könyvtár 1789—1798. sz.) Budapest, 1916. Franklin. (16-r. 447 l.) 2 kor. [408. l.
 1670. *Nagy Miklós*. Shechan Patrik Agoston. M. Kultura VII. 399—
 1671. *Pásztor Árpád*. Találkozásom Poe A. Edgárral. — Ism. L. L. Pesti Napló 155. sz. — ő. Bud. Hirl. 329. sz. — B. I. Uj Idők 26. sz.
 1672. *Rózsa Dezső*. A drámaíró Lyly. M. Shakesp. Tár IX. 234—251. l.
 1673. *Shakespeare*. Shakespeare összes színművei. Átvizsgált vagy új fordításban kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare bizottsága. Budapest. 1916. Franklin. 13. A velencei kalmár. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Radó Antal. (169 l.) 3 kor. — 16. A hogy tetszik. Újból fordította Rákosi Jenő. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Alexander Bernát. (XXVIII. 158 l.) 3 kor. — 29. Coriolanus. Ford. Petőfi Sándor. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ferenczi Zoltán. (XLI, 230 l.) 4 korona.

1674. *Shakespeare Macbethjéből.* Arany János fordítás-töredéke. Kisfaludy Társ. Évlap. 49. köt. 85—86. l.
1675. *Shakespeare.* A vihar. A 4-dik felvonásból. Ford. Babits Mihály. Nyugat I. 730—745. l. [Nyugat I. 730. l.]
1676. *Shakespeare szonettjeiből.* 20. 95. szonett. Ford. Babits Mihály.
1677. *Shakespeare szonettjeiből* I—XXVI. Ford. Ferenczi Zoltán. M. Shakesp. Tár IX. :52—261. l.
1678. *Shakespeare szonettjeiből.* Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 119. sz. és Kath. Szemle 419. l.
1679. *Al-Shakespearei drámák.* 2—4. Budapest, 1912—15. — Ism. Shakesp. Tár IX. 276. l.
1680. *Albrecht, Louis.* Neu Untersuchungen zu Shakespeares Mass für Mass. 1914. — Ism. Heinrich Gusztáv. EPhK. 129. 132. l.
1681. *Alexander Bernát.* A német Shakespeare-Társaság alapításának ötvenedik évfordulóján. Kisfaludy-Társ. Évlap. 49. köt. 116—121. l. [166. köt. 368—387. l.]
1682. *Alexander Bernát.* Shakespeare a világirodalomban. Bud. Szemle
1683. *Alexander, Bernhard.* Shakespeare in der Weltliteratur. Pest. Lloyd 122. sz.
1684. *Alexander, Bernhard.* Falstaff. P. Lloyd 30. sz.
1685. *Alexander, Bernhard.* Unsere Shakespeare-Feier. U. o. 133. sz.
1686. *Ambrus Zoltán.* Shakespeare és a mai franciák. Világ 134. sz.
1687. *Anka János.* IV. Henrik. Alkotmány 284. sz.
1688. *Anka János.* Az «Avoni Hattyu». Alkotmány 120. sz.
1689. *B—R. P.* Shakespeare u. más. Na 300-roční pamiatku jeho smrti 23. aprila 1616—1916. Slov. Pohľady 113—123. l.
1690. *Babits Mihály.* A Shakespeare-ünnephez. Nyugat I. 726—729. l.
1691. *Bálint Lajos.* A divatos író. Színház és Divat 2. sz. (Shakespeare).
1692. *Bayer József.* Pontatlan idézet II. Richárdból. EPhK. 279. l.
1693. *Bayer József.* Othello-motivum két magyar vígjátékban. EPhK. 415. l.
1694. *Bayer József.* Egy magyar novella Macbeth-idézete. U. o. 660. l.
1695. *Beöthy Zsolt.* Shakespeare és Arany. Kisfaludy-Társ. Évlap. 49. köt. 61—71. l. és Bud. Szemle 165. köt. 321—332. l.
1696. *Beöthy Zsolt.* Angol és orosz szövetségesünk. Acta Univers. Budap. 1915 16. I. 358—365. l. (Shakespeare és Tolsztoj.)
1697. *Berzeviczy Albert.* Shakespeare emlékezete. Bud. Szemle 166. köt. 458—462. l. és Budap. Hirl. 122. sz.
1698. *Berzeviczy Albert.* Shakespeare és a magyar nemzeti lélek. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 49. köt. 76—84. l.
1699. *Berzeviczy, Albert v.* Shakespeare und die ungarische nationale Psyche. P. Lloyd 39. sz.
1700. *Boros Ferenc.* Shakespeare: IV. Henrik. II. rész. Élet 43. sz.
1701. *Brie, Friedrich.* Imperialistische Strömungen in der englischen Literatur. 1916. — Ism. Czeke Marianne. M. Shakesp. Tár. IX. 274—276. l.
1702. A budapesti Nemzeti Színház Shakespeare-előadásai 1916-ban. M. Shakesp. Tár IX. 316—320. l.
1703. *Császár Elemér.* Shakespeare és a magyar költészet. Budap. Szemle 166. köt. 397—426. 167. köt. 88—120. 233—273. 430—453. l. Kivonata. Akad. Értes. 548—562. l.

1704. *Czeke Marianne*. Lemouton Emilia Shakespeare-fordítása. M. Shakesp.-Tár IX. 194—233. l.
1705. *d. a.* Hamlet első magyar előadása Pesten. (Visszaemlékezés.) Magyarország. 120. sz. (1839. nov. 16.)
1706. *F. Gy.* IV. Henrik. (Repriz a Nemzeti színházban.) Hét 6. sz.
1707. *Ferencki Zoltán*. Döbrentei második Macbeth-fordítása. M. Shakesp.-Tár IX. 112—130. l.
1708. *Ferencki Zoltán*. Szemere Pál és Bajza József vitája Shakespeare körül. M. Shakesp.-Tár IX. 262—268. l.
1709. *Ferencki Zoltán*. Széchenyi István Naplói-ban Shakespeareről. M. Shakesp.-Tár IX. 296—298. l.
1710. *Ferencki Zoltán*. Gr. Majláth János egy elbeszélésében Shakespeareről. U. o. IX. 298—300. l.
1711. *Ferencki Zoltán*. Kölcsey Shakespeareről. U. o. 300. l.
1712. *Ferencki Zoltán*. Szalay László pár megjegyzése Shakespeare-ről 1830-ból. U. o. IX. 301. l.
1713. *Ferencki Zoltán*. Mokry Benjamin Shakespeareről. U. o. IX. 302—306. l. [306. l.
1714. *Ferencki Zoltán*. Kisfaludy Sándor Shakespeareről. U. o. IX.
1715. *Ferencki Zoltán*. Paziazi Mihály egyik elbeszélésének vonatkozása Shakespearere. U. o. IX. 306. l.
1716. *Ferencki Zoltán*. De Perott József egy megjegyzése a M. Sh.-Tár VII. 312—313. l.-jához. U. o. IX. 307. l.
1717. *Ferencki Zoltán*. Kazinczy vélelme a «Hány a harang?» helyességéről. U. o. IX. 307—309. l.
1718. *Fest Sándor*. Adalékok a Shakespearekorabeli irodalom magyar vonatkozásaihoz. M. Shakesp.-Tár IX. 282. l.
1719. *Fest Sándor*. Bolyai és Shakespeare. U. o. IX. 283—285. l.
1720. *Fest Sándor*. «A hogy tetszik» első nyoma irodalmunkban. U. o. IX. 285. l. [7. 8. sz.
1721. *gy. d.* Shakespeare és az amerikai iskolák. Pedag. Értes.
1722. *Hegedűs István*. A sententia Senecánál és Shakespearenél. M. Shakesp.-Tár IX. 1—20. l.
1723. *Heinrich Gusztáv*. Shakespeare János királya. Bud. Szemle 165. köt. 344—368. l.
1724. *Hellebrant Árpád*. A magyar Shakespeare-irodalom az 1915. évben. M. Shakesp.-Tár IX. 310—312. l.
1725. *Hevesi Sándor*. Ki ünnepelje Shakespearet? P. Napló 51. sz.
1726. *Heresi Sándor*. Shakespeare. P. Napló 114. sz.
1727. *Hevesi Sándor*. A költő és a földrajz. (Jegyzetek a Shakespeare-évfordulóhoz.) P. Napló 127. sz.
1728. *Heresi Sándor*. Hamlet Helsingörben, vagy valóság és illúzió. P. Napló 182 sz. [P. Napló 355. sz.
1729. *Heresi Sándor*. Shakespeare-játék és Shakespeare-fordítás.
1730. *Ivánfi Jenő*. Shakespeare-premiér a Nemzeti színházban. IV. Henrik. (II. rész.) Színház és Divat 8. sz.
1731. *Ivánfi Jenő*. A háromszáz éves Shakespeare. Az Ujság 116. sz.
1732. Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft. 52. Bd. 1916. lsm. Heinrich Gusztáv. M. Shakesp.-Tár IX. 269—274. l.
1733. *Kádár Jolán*. Shakespeare drámái a magyarországi német színpadon 1812-ig. M. Shakesp.-Tár IX. 65—111. l.

1734. *Keszler József*. IV. Henrik király, II. rész. Az Ujság 284. sz.
 1735. *Koroda Pál*. Shakespeare ünnepe. Élet 18. sz.
 1736. *Kosztolányi Dezső*. IV. Henrik. (Uj betanulással.) Világ 30. és 284. sz.
 1737. *Kr. Gy.* A Nemzeti Színházról. Magyarország 284. sz. (IV. Henrik.)
 1738. *Lenygel Menyhért*. Negyedik Henrik. Nyugat I. 383–390. és II. 616–619. l.
 1739. *Mácza, John*. The cult of Shakespeare in Hungary. Hungary 6. sz.
 1740. *Nordau, Max*. Shakespeare-Forschung Baconscher Richtung. P. Lloyd ápr. 16.
 1741. *Oláh Gábor*. Shakespeare. Magyarország 357. sz.
 1742. *Palágyi Menyhért*. Shakespeare pályafutása és életfölgóása. M. Figyelő II. köt. 241–257. l. és Petőfi Társ. 1916. évkönyve 57–73. l.
 1743. *Palóczy, L.* Stratford-on-Avon. (Zur 300. Todestagsfeier William Shakespeare's.) N. Pest. Journ. 109. sz.
 1744. *De Perott József*. Néhány párhuzamos hely Shakespeare pár helyéhez. M. Shakesp.-Tár IX. 294. l.
 1745. *Polgár Géza*. Shakespeare. Az Ujs. 121. sz.
 1746. *R. L.* Kétféle látás. (Hamlet és Don Quijote.) Protest. Szemle 273–279. l.
 1747. *Rátray Géza*. Shylock és Antonio pere. Kath. Szemle 64–80. l.
 1748. *Reza Dezső*. Kótsi a «Lenni vagy nem lenni» fordítója. M. Shakesp.-Tár IX. 289–291. l.
 1749. *Rexa Dezső*. Első megemlítése nálunk annak, hogy Shakespeare színész volt. U. o. IX. 291–294. l.
 1750. *Richépin, Jean*. A travers Shakespeare. 1914. — Ism. Elek Oszkár. M. Shakesp.-Tár IX. 278–281. l.
 1751. *Riedl Fügyes*. Shakespeare és a magyar irodalom (Magyar könyvtár 824.) Budapest. Lampel R. (16-r. 42 l.) 30 f. — Ism. Schöppflin Aladár. Nyugat II. 345. l. Hét 39. sz.
 1752. *Rolland Romain*. Shakespeare. Világ 115. sz.
 1753. *Rózsa Dezső*. Az ifjúkor Shakespeare drámáiban. Népművelés 266–276. l.
 1754. *Rózsa, Desider.* Shakespeare in Ungarn. N. Pest. Journ. 114. sz.
 1755. *Schöppflin Aladár*. Shakespeare nemzete. P. Napló 30. sz.
 1756. *Schöppflin Aladár*. IV. Henrik második része a Nemzeti színházban. Nyugat II. 591. l.
 1757. *Sebestyén Károly*. A szonettek sötét hölgye. Bud. Hirl. 120. sz.
 1758. *Sebestyén Károly*. Negyedik Henrik király. I. rész. Bud. Hirl. 30. sz. II. rész. Bud. Hirl. 284. sz.
 1759. Shakespeare. Vasár. Ujs. 18. sz. — M. Hirl. 110. (Vezércikk.) — *deák*. Élet 20. sz. — *n.* Siebenb. Deutsch. Tageblatt 12941. sz.
 1760. Shakespeare napja. Budap. Hirl. 121. sz. (Az ünnepélyről jelentés.)
 1761. Shakespeare-tag in Weimar. Siebenbürg. Deutsch. Tageblatt 12947. sz. (A Voss. Ztg. ápr. 24. számából átvett tudósítás.)
 1762. Shakespeare-kultusz Óbudán. Az Ujság 129. sz. — Rakodczay Pál. U. o. 132. sz.
 1763. Sz. Shakespeare-ünnep a Nemzeti színházban. P. Napló 121. sz.
 1764. Sz. A legnépszerűbb szerző. P. Napló 131. sz. (Shakespeare.)
 1765. Sz. Macbeth. P. Napló 123. sz.

1766. *Sz. Gy.* Sir John Falstaff. IV. Henrik reprize a Nemzetiben. P. Napló 30. sz.
1767. *Sz. Gy.* Shakespeare-bemutató. (IV. Henrik második része.) P. Napló 284. sz.
1768. *Szász Károly.* Shakespeare-jubileum. Uránia 185–190. l.
1769. *Szini Gyula.* Falstaff kapitány. P. Napló 287. sz.
1770. *Szini Gyula.* Shakespeare-ciklus Nyugat I. 623. l.
1771. *Weber Arthur.* Shakespeare és az osztrák irodalom. M. Shakesp.-Tár IX. 21–64. l.
1772. *Weber Arthur.* Shakespeare első említése irodalmunkban. U. o. IX. 286–289. l.
1773. *Weber-Ebenhof, Alfred v.* Zur Shakespeare-Forschung. P. Lloyd 120. sz. (Külön is megjelent. 8-r. 7 l.)
1774. *Weilen, Alexander v.* Die Shakespeare-Feier in Budapest. Österr. Rundschau 47. köt. 213. l.
1775. Wer hat Shakespeare's Stücke geschrieben? N. Pest. Journ. 38. sz.
1776. *Z. B.* IV. Henrik. Hét 42. sz. — Lásd a 940. sz. a. is.
1777. Magyar Shakespeare-Tár VIII. köt. — Ism. *K. E.* Irod. tört. közlem. 381. l. *B Gy.* Irodalomtört. 386. l. — *ly.* Uránia 217. sz. — Rózsa Dezső. EPhK. 649. l.
1778. *Shaw Bernhard.* Candid. Színjáték 3 felv. Ford. Hevesi Sándor. Először adták a Vígszínházban jan. 8.
1779. *Somerset Maugham.* Lady Frederick. Vígj. 3 felv. Ford. Bródy Miksa. Először adták a Magyar színházban jul. 1.
1780. *Tennyson.* 1. Maud. — 2. The days that are no more. Ford. Babits Mihály. Nyugat 545–547. l.
1781. *Versal, A. W.* Lectures on Dryden. 1914. — Ism. Rózsa Dezső. EPhK. 413. l.
1782. *Vértesy Jenő.* Gibbon mint szépíróink forrása. Irodalomtört. 16–30. l.
1783. *Wells, H. G.* Mr. Britling sees it through. — Ism. Halasi Anna. Világ 358. sz.
1784. *Wild, Friedr.* Die sprachlichen Eigenthümlichkeiten der wichtigeren Chaucer-Handschriften. 1915. — Ism. *rd.* EPhK. 681. l.
1785. *Wilde Oszkár* verseiből. Babits Mihály fordítása. (Modern könyvtár. 508.9.) Budapest. (1916.) Athenæum. (8-r. 50 l.) 40 f.
1786. *Wilde Oscar.* Ave imperatrix. Ford. Babits Mihály. Nyugat I. 133–136. l.
1787. *Wilde Oscar.* A kéj-tanya. Ford. Gáspár Endre. Az Egyetem I. évf. 1. sz. 19. l.
1788. *Wordsworth.* Az álomhoz. Ford. Babits Mihály. Nyugat II. 545. l.
1789. *Yeats, W. O.* ir poéta költeményeiből. 1. Aggok a folyóvíz tükrében bámulják arcukat. 2. Az ifjú a mennyek szövetére vágyik. Ford. Halasi Andor. Hét 18. sz.

6. Tankönyv.

1790. *Latzkó-Rózsa.* Angol nyelvtan és olvasókönyv I.-r. 1915. — Ism. Timár Izó. Keresk. Szakokt. 24. évf. 26. l.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Francia.

1791. **Baudelaire. Baudelaire.** Szökökut. Ford. Babits Mihály. Nyugat II. 550. l.
1792. **Baudelaire Charles.** Bánatos madrigál. Ford. Kállay Miklós. [Hét 34. sz.]
1793. **Baudelaire Charles.** A Fleurs du Mal előhangja. Ford. Tóth Árpád. Nyugat I. 509. l. — 2. Exotikus illat. — 3. Az óriásnő. U. o. II. 676. l.
1794. **Bayer József.** Dumas Othello-novellája magyarul. EPhK. 68. l.
1795. **Benedek Marcell.** A francia Fehér Anna. Irodalomtört. 204. l.
1796. **Béranger.** Népek szent szövetsége. Ford. Végh Lajos. Nemz. Kultura 17. sz. és Magyarország. 157. sz.
1797. **Bisson Alexandre.** A névtelen asszony. Dráma 5 felv. Ford. Bródy Miksa. Először adták a Magyar színházban jun. 2.
1798. **Bourget. Bourget, Paul.** Le sens de la mort. 1915. — Ism. König György. Bud. Szemle 165. köt. 311–314. l.
1799. **Nagy Miklós.** Paul Bourget. M. Kultura VIII. 449–451. l.
1800. **Champion, Pierre,** François Villon. 1913. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 573–575. l.
1801. **Claudel P. Claudel Paul.** Miasszonyunk; menedékünk. Ford. Kállay Miklós. Hét 12. sz.
1802. **Gesztesi Gyula,** Paul Claudel. M. Figyelő IV. 153. l.
1803. **Coppée François.** Három madár. Ford. Máthé Miklós. Munkácsi Hirl. 31. sz.
1804. **Curtius, E. R.** Ferdinand Brunetiere. 1914. — Ism. Nagy József. Athenæum 243. l.
1805. **Dartigue, Henry.** L'influence de la guerre de 1870 dans la littérature française. 1915. — Ism. König György. Bud. Szemle 167. köt. 159. l.
1806. **Du Bellay Joachim.** Szonett a honvágyról. (1525–1560.) Ford. Tóth Árpád. Nyugat II. 675. l.
1807. **Eckhardt Sándor.** Ramus és a Pléiade viszonyához. EPhK. 301–305. l.
1808. **Faguet. Eckhardt Sándor.** Émile Faguet. (1847–1916.) — EPhK. 660. l. — Ambrus Zoltán. Világ 174. sz. — Nagy József. Uránia 310–316. l.
1809. **France A. France, Anatole.** Sur la voie glorieuse. 1915. — Ism. König György. Bud. Szemle 165. köt. 314–316. l. — Kosztolányi Dezső. Nyugat I. 54. l. — Goth Ernő. P. Lloyd 167. sz. [351. sz.]
1810. **France Anatole.** Pártutó angyalok. — Ism. (Blt. L.) Világ
1811. **Csongor.** Anatole France és a hősiesség. Alkotmány 1. sz.
1812. **Lukácsné Szende Mária.** A háborús Anatole France. Husz. Száz. 33. köt. 214–218. l.
1813. **Giraud Albert.** La Duchessina. Ford. Fehér Julia. Hét 28. sz.
1814. **Giraud Albert.** Pierros Lunairjéből. 1. A dandy. 2. A holdfolt. Ford. Majthényi György. Temesv. Hirl. 297. sz.

1815. *Schemann, Ludwig*. Gobineau. Eine Biographie. — Ism. Eckhardt Sándor. EPhK. 198—202. l.
1816. *Schemann, Ludwig*. Quellen u. Untersuchungen zum Leben. Gobineaus. 1914. — Ism. Eckhardt Sándor. U. o. 198—202. l.
1817. *Gulyás Pál*. Pathelin mester Debrecenben. Irodalomtört. 345. l.
1818. *Hankiss János*. Diderot mint realista elbeszélő. 1915. — Ism. Eckhardt Sándor EPhK. 253. l.
1819. *Kálmán György*. René Bazin. Élet 31. sz.
1820. *Karl Lajos*. Magyarország a spanyol nemzeti és a francia klaszszikus drámában. Budapest, 1916. (8-r. 66 l.) 2 Kor. — Ism. Z. B. Irodalomtört. 431. l.
1821. *Kmetty Margit*. Adalékok Chateaubriand hatásához. Lamartine, V. Hugo, Musset és Vigny műveiben. Bölcsészetdoctori értekezés. Budapest. 1916. May-ny. (8 r. 83, 2 l.)
1822. *Kropf Lajos*. A félkezű leány mondája és Salamon magyar király. EPhK. 350. l.
1823. *Labiche és Augier*. Az erénydíj. Vígj. 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Vígsházban febr. 26.
1824. *La Fontaine*. 1. A tücsök meg a hangya. 2. A holló meg a róka. 3. A farkas meg a gólya. 4. A beteg oroszlán meg a róka. Ford. Kosztolányi Dezső. Nyugat II. 748—750. l.
1825. *Lamartine*. A dóm. Ford. Bors László. Hét 13. sz.
1826. *Leconte de Lisle*. Dél. Ford. Vargha Gyula. Bud. Szemle 168. köt. 294. l.
1827. *Maeterlinck Maurice*. Megöltek egyszer... Ism. Kocsán János. Hét 2. szám.
1828. *Maeterlinck M.* A hűtlen. Ford. Franyó Zoltán. U. o. 8. sz.
1829. *Mercereau, Alexandre*. La littérature et les idées nouvelles. Ism. Csongor, Alkotm. 230. sz.
1830. *Mombert Alfréd*. 1. Altató. 2. Téli Est. Ford. Gömöry Jenő. Komár. Hirl. 11. sz.
1831. *Moréas Jean*. A kezed. Ford. Peterdy Andor. Hét 6. sz.
1832. *Musset, Kaland*. Vígj. 1 felv. Ford. Góth Sándor. Először adták a Vígsházban febr. 26.
1833. *Pollák Dezső*. Voltaire «Les guèbres ou la tolérance.» című drámájának hatása Lessing «Nathan der Weise»-jére, EPhK. 384—390. l.
1834. *Roger Raymond*. Francia irodalom a háború alatt. Világ 66. sz.
1835. *Rolland, Romain Romain*. Jean Christoph in Paris. — Ism. Világ 358. sz.
1836. *Gyalui Ilona*. A megtámadott Romain Rolland. M. Figyelő I. 233—235. l.
1837. *König György*. Romain Rolland. Bud. Szemle 166. köt. 137—146. l. — Revue de Hongrie. No. 40. 19—30. l.
1838. *V. J. Romain Rolland*. Protest. Szemle 84—86. l.
1839. *Ronsard, Ronsard, Pierre de*. Szonett, Heléna számára. (1524—1585.) Ford. Tóth Árpád. Nyugat II. 675. l.
1840. *Jusserand J. J. Ronsard*. 1913. — Ism. Birkás Géza. EPhK. 337—341. l.
1841. *Rousseau, Gagyhy Dénes*. Rousseau vallásbölcselete. (Kovács S. Protest. Esték III. köt. 209—236. l.)

1842. *Kemény Gábor*. Rousseau tanulmányok. Kereszt. Magvető 193—205., 248—259. l.
1843. *Saint-Amand. Saint-Amand*. Szonett a tékozló fiúkról. (1594—1661.) Ford. Tóth Árpád. Nyugat II. 676. l.
1844. *Padl Antal*. Saint-Amant élete és művei. 1915. — Ism. Fogarasi Béla. EPhK. 327. l.
1845. *Samain Albert*. 1. Pantheismus. 2. Ilda. Ford. Tóth Árpád. Nyugat I. 510. l.
1846. *La science Française*. 1915. — Ism. bz. EPhK. 680. l.
1847. *Stendhal. Oeuvres complètes*. 1914. — Ism. Baranyai Zoltán. U. o. 135. l.
1848. *Paupe, Adolphe*. La vie littéraire de Stendhal. 1914. — Ism. Baranyai Zoltán. U. o. 135. l.
1849. *Szögyén Jolán*. Louise Labé. Adalékok a költő életéhez és műveihez. Doctori értekezés. Budapest, 1916. Grill K. (8-r. XIV, 144 l.) 3 kor. — Ism. Haraszi Gyula. U. o. 396—403. l.
1850. *Taine. Nagy József*. Taine arcképe. Protest. Szemle 144—157. l.
1851. *Nagy József*. Taine jelentősége és hatása. Uránia 47—51. l.
1852. *Verhaeren. Verhaeren Emile*. 1. Halott katonák. Ford. Kosztolányi Dezső. Világ 118. sz. 2. Fiatal, halott katonák. U. o. 330. sz. — A szél. U. o. 334. sz.
1853. *Verhaeren. A mező*. (A «Les villes tentaculaires»-ból.) Ford. M. E. Szepesi Hirnök 12. sz.
1854. *Verhaeren Emile*. A tehén. Fordította. Peterdi Andor. P. Napló 334. sz. [334. sz.]
1855. *Zolnai Béla*. Verhaeren. (1855—1916.) Hét. 50. sz. — Világ
1856. *Verlaine Paul*. 1. Un grand sommeit noir. 2. A clymene. Ford. Babits Mihály. Nyugat II. 548. l.
1857. *Verlaine Paule*. A «Sagesse»-ből Zólyomvárm. Hirl. 51. sz.
1858. *Zeiss, Hanns*. Balzac. 1913 — Ism. Elek Oszkár. Bud. Szemle 168. köt. 155—158. l.
1859. *Faguet, Emile*. Balzac. 1913. — Ism. Elek Oszkár. U. o. 168. köt. 158—160. l.

2. Tankönyv.

1860. *Kemény Ferenc és Sármay József*. Francia nyelv a m. kir. honvéd nevelő- és képzőintézetek számára. I—VI. rész. Budapest, 1916. Pallas. (8-r. 67, 51; 67, 30; 87, 39; 51; 84; 100 l.)

3. Olasz-Spanyol.

1861. *Cervantes. Cervantes y Saavedra Miquel* szonettjeiből. 1. Egy elsülyesztett galára. 2. Egy szétlőtt erődre. Ford. Zoltán Vilmos. Az Újság 114. sz.
1862. *Cervantes* költeményeiből. 1. A szétlőtt erőd. 2. Az elsülyesztett galya. Ford. Zoltán Vilmos. Kath Szemle 421. l.
1863. *Ambrus Zoltán*. Cervantes. Petőfi Társ. 1916. évkönyve 77—84 l. és M. Figyelő II. köt. 325—332. l.
1864. *Gáspár János*. Cervantes Saavedra. Alkotmány 88. sz.
1865. *Heresi Sándor*. A nagy mostoha gyermek? (Cervantes halálának 300-ik évfordulóján.) P. Napló 120. sz.

1866. *Kőrösi Albin*. Cervantes. 1547–1616. Uránia 181–184. l.
 1867. *Márkus László*. Don Quixotte. Uj Nemzedék 24. sz.
 1868. *Paloczay, L.* Cervantes. N. Pest. Journ. 116. sz. — *S. A. Vasár.* Ujs. 10. sz.
 1869. *Pekár Gyula*. Cervantes. Bud. Szemle 167. köt. 15–34. l. — Lásd 1746. sz. a. is.
 1870. *Echegaray. Király György*. Echegaray. (1832–1916.) Bud. Szemle 168. köt. 300–304. l.
 1871. *Z. B. Echegaray*. Hét 39. sz. — Kosztolányi Dezső. Színház és Divat 6. sz.
 1872. *Eckhardt Sándor*. Ariosto nálunk a XVII. században. Irodalom-tört. 287. l.
 1873. *Espronceda José de*. Az ütközet. Ford. Gáspár Endre. Az Egyetem I. évf. 3. sz. 21–23. l.
 1874. *Heinrich Gusztáv*. Lope de Vega Magelona-drámája. Bud. Szemle 167. köt. 35–44. l.
 1875. *Oliveira Alberto*. Naplemente. Ford. Franyó Zoltán. Hét 8. sz.
 1876. Toszkánai harci dalok. Világ 141. sz.

4. Oláh.

1877. *Alexandri*. Ha én, szerelmem . . . Ford. Máthé Miklós. Munkácsi Hirl. 31. sz.
 1878. *Carmen Sylva. Anka János*. Carmen Sylva. Alkotmány 63. sz.
 1879. *Carmen Sylva* verseiből. 1. Anyám. 2. A szív. 3. A cipész dala. 4. Az anya levele. Ford. Feleki Sándor. P. Napló 65. sz.
 1880. *Carmen Sylva*. 1843–1916. (Képpel.) Vasár. Ujs. 11. sz. — Bud. Hirl. 63. sz. — N. Pest. Journ. 63. sz.
 1881. Opera literară a reginei Carmen Sylva în românește. Destep-tarea 21. sz.
 1882. *Cipariu, Tim*. Crestomatia seav analecte literarie dein cartile mai vechi si noue romanesci tiparite si manuscrise, incepundu dela seclulu XVI. pana la alu XIX, cu notiia literaria, adunate si alese —. Blasiu, 1858. (Ujra nyomatva Balázsfalva, seminar.-ny. 1916.) (8-r. XXXVIII, 256, 2 l.) 4 kor.
 1883. *Dancu László*. Alecsandri Vazul élete és irodalmi munkássága. Kolozsvár, 1916. Carmen-ny. (8-r. 71. l.)
 1884. *Jarnik, Ioan Urban*. Glose le partea românească a sintacticeii din gramatica limbilor romanice a lui Wilhelm Meyer-Lübke. Transilvania 39–63. l.
 1885. *Lacea, Const*. Cercetări filologice. (Brassói román főgim. 1915–16. értes. XXV–XXX. l.) — Ism. Drăganu Miklós. EPHK. 602. l.
 1886. *N. Pop János*. Román nyelvtan a román nyelvnek szóban, írásban és olvasásban tanító nélkül való alapos elsajátítására. A román szöveg mellett annak magyaros helyesírás szerint való kiejtésének megjelölésével. A román szöveg kiejtésének begyakorlására szolgáló olvasmányokkal. (Schenk gyakorlati módszer.) Budapest, 1916. Schenk. (8-r. 125 l.) 1 K 50 f.
 1887. *Schöpfung Aladár*. A román Petőfi. P. Napló 356. sz. (Goga Oktavián.)

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

1888. *Andrejev Leonid*. Rögeszmék. 1916. — Ism. Kázmér Ernő. Hét 37. sz.
1889. Bolgár nemzeti dalok. 1. Sumi Maricza... 2. Iz bozniczi, raszbajniczi. Ford. Zoltán Vilmos. Az Ujság 141. sz.
1890. *Bonkáló Sándor*. Ruténeink írásreformja. M. Figyelő II. köt. 333—346. 404—412. l.
1891. Ének Ihor hadairól és a palócokról. Ukrán népi hősköltemény 1189-ből. Fordították Varga Bálint és Sztripszky Hiador. (Ukrán könyvtár 2. sz.) Budapest, 1916. Kókai L. (16-r. 54 l.) 40 fill. (Különnyomat az «Ukránia» folyóiratból.)
1892. *Fancev, Fráno*. Jezik hrvatskih protestantskih pisac 16. vijeka. Rad. Jugosl. Akad. 212. köt. 147—225. l.
1893. *Frankó Iván*. A kötörök. Ford. Zempléni Árpád. Ukránia 249. l.
1894. *Haller Jenő*. Gyakorlati horvát (szerb) nyelvtan fonetikus alapon. Iskolai és magán használatra. Budapest, 1916. Lampel R. (8-r. VII, 118 l.) 2 K 40 f.
1895. *Kolendić, Petar*. Posveta Diokovičevich «Besjeda». Rad. Jugosl. Akad. 212. köt. 138—146. l.
1896. Die königinhofer Handschrift. Pest. Journ. 137. sz.
1897. *Körbler, Gyuro*. Talijansko pjesništvo a Dalmaciji 16. vijeka, napose u Kotoru i u Dubrovniku. Rad. Jugosl. Akad. 212. köt. 1—109. l.
1898. *Körbler, Gyuro*. Sitniji prilozii za povijest dubrovačke književnosti. U. o. 212. köt. 226—238. l.
1899. *Lermontov*. Halál. Ford. Máthé Miklós. Munkácsi Hirl. 31. sz.
1900. *M. J.* Az orosz és ukrán nyelv. (Mit mondott a pétervári tud. akadémia?) Ukránia 39—44. l.
1901. *Maretić, T.* Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka. Drugi prilog istoričkoj gramatičii našega jezika. Rad. Jugosl. Akad. 211. köt. 1—92. l.
1902. *Mereskovszki Dimitri*. Marcus Aurélius. Fordította Sebestyén Károlyné. Népművelés I. 41—46., 80—94. l.
1903. *Ohonovszkij Emil*. Az orosz és ukrán nyelv viszonya. Ukránia 112—116. l.
1904. Orosz népdalok. 1. Megesküdt. ... 2. Kakukmadár. 3. Utolsó nap. (Orosz katonanóta). 4. Ismerek egy szép szemet én. ... (Ukrániából). 5. Sötét szemednek. ... 6. Hol van. ... Ford. Tóth Zsigmond. Komáromi Hirl. 13. sz.
1905. *Pável Agost* A legújabb vend irodalom nyelve. Nyelvtudom. VI. 102—116. l.
1906. *Przerwa-Tetmajer, Kasimir*. König Andreas. — Ism. Lothar Rudolf. P. Lloyd 9. sz.
1907. *Rešetar, Milan*. Elementar-Grammatik der serbischen (kroatischen) Sprache. Zagreb. 1916. (8-r. V, 208 l.) — Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvtudom. VI. 136—158. l.
1908. *Rudánszkij István*. Szállj el szellő! Ford. Sztripszky Hiador. Ukránia 118. l.

1909. *S. II.* Az «ukrán» nev. Ukrania 6—10. l.
1910. *Sienkiewicz, Sienkiewicz Henrik.* Tűzzel-vassal. Ford. Bányai Károly. 4 köt. Bdp. — Ism. Leschdorfer Aladár. Egyh. Közl. 2. sz. — Filó Károly. Kath. Nevelés 44. l.
1911. *Schöppflin Aladár.* Sienkiewicz. Nyugat II. 794. l.
1912. *Scossa Dezső.* A szerb sajtóról. M. Figy. 62—68. l.
1913. *Sevcsenkó Tárász.* Kaukázus. Ford. Zempléni Árpád. Ukrania. 177—181. l.
1914. *Sevcsenkó Tárász.* A cseléd. Fordította. Varga Bálint. U. o. 216—222. l.
1915. *Sevcsenkó Tárász.* A kányafa. 2. Este. Ford. Zempléni Árpád. U. o. 273—274. l.
1916. *Sevcsenko Tárász.* (Képpel.) Ukrania 72—73. l.
1917. *Sevcsenkó Tárász.* 1. Végrendelet. 2. Telnek. múltak... Ford. Varga és Sztripszky U. o. 74. l. 3. Kvitkahoz. U. o. 150. l. — Lásd 1071. sz. a. is.
1918. *Simowitsch, Wassyl.* Prakt.-Grammatik d. ukrainischen Sprache. 1916. — Ism. Ukrania 120. l.
1919. *Stari pisci hrvatski.* Knjiga XXIII. Djela Matije Antuna Relkovića. Priredio za štampu i uvod napisao T. Matić. Zagreb, jugosl. Akad. 1916. (8-r. XXXVIII, 679 l.)
1920. *Strohal, Rudolf.* Prvi književni jezik u Hrvata. Vjesnik kr. hrvat.-dalmat. zemaljsk. archiva XVII. 260—272. l.
1921. *Strohal, R.* Patareni i hrv. glagolska knjiga. U. o. XVII. 348. l.
1922. *Strohal, R.* Hrvatski jezik u gradu Krku na otoku Krku. U. o. XVIII. 348—350. l.
1923. *Szegedy Rezső.* Adalékok a kaj-nyelvjárás hungarizmusainak történetéhez. 1915. — Ism. Gesztesi Gyula. Irodalomtört. 156. l.
1924. *Szegh, Desider.* r. Albanisch und illyrisch. Ung. Rundschau V. 62—83. l.
1925. *Szigma.* Az ukrán történelem átnézete. Ukrania 105—107. 212—216. l.
1926. *Sztripszky Iliador.* Az ukránok fajisága. Ukrania 48—53. l.
1927. *Sztripszky Iliador.* Az ukrán etnosz és a magyar irodalom. Ukrania 293—297. l.
1928. *Tarczay Erzsébet.* Gundulić «Osman»-ja és a magyarok. — Ism. Szegedy Rezső. EPhK, 596. l.
1929. Tolstoj és Schmidt Jenő leveleiből. Világ 281. sz.
1930. *Vásárhelyi József.* Az orosz regény és az orosz jellem. Protest. Szemle 60—69. l.
1931. *Vodnik, Branko.* Povjest hrvatske književnosti I. 1913. — Ism. Szegedy Rezső. EPhK. 184—186. l.

XII. Vegyes.

1932. *Kínai költőkből Gömöri Jenő műfordításai.* 1. A folyón. (Thu-Fu. Kr. u. 714—774.) 2. A szerető kívánsága. (Hung-Szo-Fau 1812—1861.) 3. Szerelmi dal. (Sei-Miu. 1858—1901.) 4. A három hercegnő. (La-Kszu-Feng.) Komáromi Hirl. 8. sz. (Budapest.)

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM.

A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERE

Fordította

Dr BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF

A RÓMAI KULTURA

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szövegközé nyomott képpel.

Ára 24 korona.

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKÍRÓK

Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága

AMMIANUS MARCELLINUS

reánk maradt történeti könyvei

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval ellátta

PIRCHALA IMRE dr.

I kötet

Ára 10 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. **Váradi Antal**. Elmult időkől. Cikkék és rajzok.

1864—1866. **Wlassics Gyula báró**. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. **Tolsztoj Leo**. Szergij atya. Fordította: Trócsányi Zoltán.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4 —
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	4.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4. —
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2. —
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5. —
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6. —
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6. —
Euripides. Herakles. — Hipolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozók Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6. —
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16. —
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4. —
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16. —
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6. —

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyémy Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3. —
Platon állama. (Simon József Sándor.)	5. —
Görögül és magyarul	10. —
Platon. Euthyphronja, Sokrates vedőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4. —
— Theaitetosa. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6. —
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Präser Albert.)	6. —
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8. —
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20. —
Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8. —
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4. —
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrassy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1917.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

HEINRICH GUSZTÁV: A német végzet-dráma	473
RÉVAY JÓZSEF: Horatius és Petronius	537
TROSTLER JÓZSEF: A Bánk bán német tárgytörténetéhez (III. közl.)	553

HAZAI IRODALOM.

Décsi Lajos: Bárá Jósika Miklós. PAPP FERENCZ	556
Bernáth M.: Az etymologia a midrásban és a talmudban. BLAU LAJOS	560
Heinrich Gusztáv: Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről. WEBER ARTHUR	565
Ambrus Zoltán: Színházi esték. ZSIGMOND FERENCZ	566
Lichtenberg Henrik: Wagner Richárd. WAGNER JÓZSEF	569
Kéky Lajos: Baksay Sándor. BERDE MÁRIA	571
Geréb József: A római kultúra legjelentősebb vonásai. GAÁL LÁSZLÓ	572

KÜLFÖLDI IRODALOM.

W. S. Teuffels Geschichte der römischen Literatur. RÉVAY JÓZSEF	573
Georg von Below: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Geschichte und Kulturgeschichte. SZEKFÜ GYULA	575
Richard M. Meyer: Die deutsche Literatur bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. THIENEMANN TIVADAR	578
Einar Löfstedt: Arnobiana. RÉVAY JÓZSEF	581
Friedrich Gundolf: Goethe. FOGARASI BÉLA	582
August Wulff: Die frauenfeindlichen Dichtungen in den romanischen Literaturen des Mittelalters bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts. ECKHARDT SÁNDOR	584
Lamellæ aureæ Orphicæ. LAJTI ISTVÁN	585
Victor Michels: Über Begriff und Aufgaben der deutschen Philologie. BLEYER JAKAB	586

VEGYESEK.

† Vértessy Dezső. CZEBE GYULA	587
A latin szóváltás kérdéséhez. HELLE F. HUGÓ	589
Alfieri «Misogallo»-jának francia fordítása. KARL LAJOS	590
Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. HARSÁNYI ISTVÁN	591
Bethlen Miklós és Prévost abbé. BIRKÁS GÉZA	596
Verseghy forrásaihoz. ALSZEGHY ZSOLT	596
Új könyvek	597
A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	599

Az **Egyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára: 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztároshoz, *Gyarmati Lászlóné Cserhalmi Ilonához* (Budapest, I., Krisztina-körút 67. II. 15.) intézendők.

A reklamált füzeteket csak akkor küldjük meg ingyen, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül történik.

A NÉMET VÉGZET-DRÁMA.

VI.¹⁾

És most visszatérhetünk Wernerhez, kinek nagyhatású kis tragédiája („Február 24-dike“) kényszerített ily terjedelmes kitérésekre. Eddigi fejtegetéseink eredménye, hogy nem „Wallenstein“ vagy „A messinai ara“ szülte az irodalomtörténeti szempontból oly fontos végzettragédiát; legfeljebb meg volna engedhető, hogy Schillernek ezen remek színművei később, midőn a végzetdráma már megvolt és virágzásnak indult, félreértve és félremagyarázva, megerősítették a költőket ezen téves irányukban. Wernerre hatással lehetett a romantika nagyrabecsült fejének, Tieck Lajosnak második darabja („Karl von Berneck“), melyben a végzetdrámák jellemző kellékei már majdnem mind föllelhetők, és Calderonnak a múlt század elején német földön rendkívül túlbecsült színműve „A kereszt imádása“; de igazi forrása és mintája kétségtelenül első sorban Moritz kis tragédiája, a „Blunt“, melyből tárgya is származik. Ismerte-e Werner a Lillo drámáját, eredeti alakjában vagy valamelyik német átdolgozásában, lényegtelen és bajosan eldönthető kérdés; Tieck ifjúkori drámai kísérleteit minden esetre ismerte, hisz pályája kezdetén Tieck lelkes tanítványa volt.

Lássuk most egy kissé közelebbről Werner korszakos színművét, melyhez többféle irodalomtörténeti mythos kapcsolódik. Tájékoztatásul előrebocsájtok néhány adatot a szerző életéből,²⁾

¹⁾ Ez értekezés első felét l. EPhK. XXXVI, 1912. 385—437. l.

²⁾ Legrészletesebb életrajza: Heinrich Düntzer, *Zwei Bekehrte, Z. Werner und Sophie von Schardt*, Leipzig, 1873, p. 1—280; műveinek legjobb tárgyalását Minor Jakab adja: *Die Schicksalstragödie in ihren Hauptvertretern*, Frankfurt a. M., 1883, 1—99. l. — V. ö. Sülger-Gebing, *Allg. Deutsche Biographie*, XLII, 1897, 66—74. l., és Konst. Wurzbach, *Biogr. Lexicon*, LV, 72—90. l.

mely költészetének irányára és jellegére döntő hatással volt, és e leghíresebb színművének létrejöttéről.

Werner Zakariás 1768. novemb. 18.¹⁾ született Königsbergben, hol atyja (Werner Frigyes Jakab, † 1782) az egyetemen a nagy Kant kartársa, a történelem s szónoklat tanára és egyúttal színházi censor volt. Nem sokat törődött fiával és hosszas betegeskedés után már 1782. meghalt, úgy hogy a tehetséges, de ideges és nyugtalan fiú nevelése egészen anyjára maradt, a kinek józan értelmét és eleven szellemét zaklatott képzelete idővel erősen elhomályosította. Hisz végül (1800 óta) úgy volt meggyőződve, hogy ő isten anyja és fia a világ megváltója!²⁾ Nem meglepő ily körülmények közt, hogy Werner már fiatalabb éveiben vonzódott a katolikus egyházhoz, melynek isteni tisztelete a színpad kápráztató hatását tette reá. Színész akart lenni és színész lett, de csak rövid ideig és kevés sikerrel szerepelt ezen a pályán; annál huzamosabb és hatásosabb volt szereplése a szószeken, melynek utóbb legnagyobb sikereit köszönhette. Való és képzelet, vallás és költészet folyton vegyültek és összefolytak nála; a legszentebb ügyekben mint komédiás járt el, drámáiban és egyéb költeményeiben pedig akárhányszor a prédikátor és vezeklő némítja el vagy csábítja tévútra a költőt.

Az egyetemen (1784 óta) nem Kant lelkesítette, kinek előadásait szintén hallgatta, — a kategorikus imperativust Werner sohasem értette, még kevésbbé gyakorolta, — hanem Rousseau, kinek eszméivel ez időben ismerkedett meg. De megismerkedett, mint a színházi censor fia, a színpad titkaival is, melyek erkölcsösségére igen kedvezőtlen hatással voltak. Jogi tanulmányainál jobban érdekelte őt a színház, és első irodalmi dolgozatai színi előadások bírálatai voltak. De nem a drámaköltészet mesterei foglalkoztatták, költeményei (*Vermischte Gedichte*, 1789) sem keletkeztek Goethe vagy Schiller hatása alatt. Klopstock, Claudius, Bürger az ő mintái, de Wieland és Blumauer is: hisz a fölvilágosodás köznapi szellemében kigúnyolja a szerzeteket, a jezuizmust és a türelmetlenséget. E verskötete ép oly kedvezőtlen hatású az olvasóra, mint Werner jelleme és egész

¹⁾ Tehát még egy évtizeddel sem volt fiatalabb Schillernél.

²⁾ Anyja meghalt 1804. febr. 24-én és Werner állítása szerint ugyane napon, de tényleg febr. 22-én elhunyt Varsóban legjobb barátja, Mnioch.

élete: neki semmi sem szent, semmit sem tud komolyan venni vagy tárgyalni; a szerelem nála vagy szeraphikus ömlengés vagy piszkos kéj, rendszerint mind a kettő egyszerre. Zavaros fő és tisztátalan szív jellemzik az ifjú költőnek e zsengeit, — de egyelőre hatalmasabb erő és biztos egyediség nélkül.

Mert élete szomorú komédia, mely sokszor tragikus bohózatba megy át. Éveken át (1793-ig) bolyong egy szajhával, a kit utóbb nőül vesz, örülden helyről-helyre sietve, mindenütt fenéig ürítve az undok élvezetek poharát. Végre 1793-ban igen alárendelt állásban hivatalnok lesz, de csakhamar elhagyja ez állását és nejét, hogy semmi se korlátozza szenvedélyeinek féktelen érvényesülését. Neje ezalatt egy nyomorult színésszel kötött viszonyt, és Werner szabad ember volt; de már 1794-ben Plockban (hol a lengyelek szabadságharcza rövid időre ideálisabb irányba terelte lelkét) újra megkezdte a hivatalnoki életet. A hivatal azonban nem érdekelte őt, a ki itt és (1796 óta) Varsóban a legrosszabb társaságban a legféktelenebb kicsapongások rabja volt. Varsóban egy tehetséges és komoly irányú barátja, Mnioch János Jakab (1765—1804), megnyerte őt a szabadkőművességnak, — és Werner most babona és képmutatás ellen versel és dicsőíti az erényt és szépséget, a tiszta emberiséget, melynek ideálját a nőben énekli meg, — a mi azonban nem akadályozza őt abban, hogy 1799-ben újra egy könnyelmű nőt ne vegyen feleségül, kitől 1801-ben elvált, hogy egy szegény lengyel szabónak leányát elvegye, a ki egy szót sem tudott németül, mint Werner egy szót sem értett lengyelül.

A szabadkőművesség észrevétlenül a hitnek, természetesen a katolikus egyház formáiban megnyilatkozó hitnek kikötőjébe csalsa költőnket, a kit férfi erejének pusztulása is mind erősebben a romantikus mystika légkörébe szorít. Szűz Mária lesz most az ő ideálja, a kit dagályos versekben dicsőít. A zsarnokságnak lelkes ellensége megvált Rousseaútól és a vallásos rajongásban keresi az emberiség megváltását; a fölvilágosodás apostola félre tolja a józan ész zsarnokságát és a legzavarosabb mystika homályába menekül.

Gondolkodásának és tűzésének ezen föltűnő átalakulására nagy befolyással volt Tieck költészete és általában a XIX. századi romantika, mely egyik vezércsillagát a mély értelmű, de fölötté homályos Böhme Jakabban († 1624) bámulta. Wernernek

ekkor Tieck a legnagyobb költő, Wackenroder és Schleiermacher isteni emberek, Schlegel Frigyes épen félisten. Az „Athenaeum”-nak, a fiatal romantikusok organumának érthetetlen mélysége visszhangzik minden szavából és a romantikus kör legképtelenebb hóbortjai lelkes hívőre találhatnak benne. Ekkor az emberiség erkölcsi javítására hitte magát hivatottnak és ez eszmének apostolaként egy új vallás alapításának gondolatával foglalkozott. Ily szellemben kezdte meg drámai működését is, hisz színművei saját kijelentése szerint „tanköltemények”, a színpad pedig az ő reformatori szószéke. E törekvése azonban csak első két darabjában jut, és még ezekben is elég homályosan érvényre; többi darabjainak eszméje a mystikus szerelem, melyet nem győz dicsőíteni, de nem tud világos gondolatokba öltöztetni.¹⁾ Tervezett új vallása ép úgy mint a Schlegel Frigyesé épenséggel nem volt új, mert valósággal mindketten csupán a középkori katolicizmusnak (ekkor talán még nem egészen tudatosan) teljes fölélesztéséről és megújításáról álmodoznak. Ez időben szólt Schlegel Frigyes bajosan megemészthető homályos jóslásokban „a nemes barátok társadalmi egyesüléséről”, melynek célja „az emberiség megistenítése” legyen. Ez az eszme (?) kiválóan lelkesítette Wernert, ezt az eszmét testesítette meg első drámájában: „Die Söhne des Thales”, mely két részből áll: „Die Templer auf Cypern” (1803) és „Die Kreuzesbrüder” (1804), melyekben a szabadkőművességet a romantikával és a katolikus egyházzal akarja összekapcsolni, illetőleg a szabadkőművességet a fölvilágosodás és kriticismus „zsarnoksága” alól fölszabadítani és a művészet segítségével katolikus intézménynyé átalakítani. A „Völgy” egy titkos egyesület, mely kissé homályosan, a Végzet szerepét viszi. Ezen „Völgy” megbízottai a templomosok (a szabadkőművesek állítólagos elődei), a kik azonban (mint a modern szabadkőművesek is) önkényes eljárásukkal ellenkezésbe kerültek rendeltetésükkel és pusztulni kénytelenek. Helyöket egy új, tisztább és nemesebb rend, a „Kereszt testvérei” foglalják el. Az I. rész a bűnbe esett rend tisztulását, a II. e tisztult alakban való újabb földtámadását tárgyalja. Mint drámák e darabok igen gyöngék, mert erélyes cse-

¹⁾ Két kiválóbb darabjában („Február 24.” és „Die Mutter der Makabäer”) a mysticismus csak oly hatalmas, mint a többiekben, de nem a mystikus szerelem légkörében.

lekvény helyett csak költői képeket tartalmaznak. Ezenfelül, és ez a legnagyobb baj, a tendentia megrontja őket, mint Wernernek majd minden későbbi művét is; de azért a kortársak, pl. Schiller és Iffland, fölismerték a szerzőnek kiváló tehetségét és gazdag képzeletét. Iffland befolyása alatt és főleg Schiller halála (1805) óta, melylyel a legnagyobb német drámaköltő helye megürült, azon volt Werner, hogy a színpad igényeit is kielégítse, de mystikus és romantikus hajlamaait soha sem tudta kellően korlátozni; azért nem sikerülhettek következő színművei sem: „Das Kreuz an der Ostsee“ 1806 (második része 1820, ha ugyan elkészült, mert sohasem jelent meg), „Martin Luther oder die Weihe der Kraft“ 1807, „Attila, König der Hunnen“ 1808, „Wanda, Königin der Samaten“ 1810, „Kunigunde die Heilige“ 1815 és „Die Mutter der Makkabäer“ 1820. Költészetére és irányára legjellemzőbb Luther-drámája (első előadása 1806. jún. 11.), mely modern és világos tárgya ellenére mégis csupa mystika. A hős is (szerinte «Szent Adalbert és Szent Luther kollégák») meg későbbi neje, Katalin, is szentek, de persze szentek Werner észjárása szerint. Csupa mystika és allegoria a 15 éves Theobald és a 9 éves Teréz szerelme is, és a mystika netovábbja, hogy ezeknek a szerelmes gyermekeknek el kell pusztulniok, hogy a protestantismus (de milyen protestantismus!) győzedelmeskedjék. Persze ez a két gyermek maga is allegoria, a művészet és hit allegoriája, melyeknek meg kell semmisülniök, hogy a protestantismus diadalt ülhessen. Voltaképen ez a darab is a catholicismus dicsőítése, noha Werner azt állítja, hogy utálja ezt a „szörnyeteket“ és csak a nélkülözhetetlen „mythologia“ fejében veszi igénybe. De ezen darabja is gazdag fényes jelenetekben és kitűnő részletekben, melyek a színpadról is nagy hatást biztosítanak neki. Igen sikerült a mellékalakok jellemzése is. Ezt az aránylag legsikerültebb nagyobb alkotását, melynek hőse Iffland óta jó ideig az utazó színészvirtuózok kedvelt szerepe volt, utóbb (1814) visszaszívta és megtagadta Werner „Die Weihe der Unkraft“ cz. hosszadalmas (236 nibelungi verssorra terjedő) és nehezen élvezhető költeményében.

Csupa mystika Werner Attila-drámája is, melyben Leo pápa viszi a Végzet szerepét. Attila keresztény szentként hal meg. Viszonya Honoriával a mystikus symbolismus netovábbja. De ez a darab is gazdag fényes részletekben. — Hasonló jel-

legű *„Das Kreuz an der Ostsee“* (első része: *„Die Brautnacht“*, 1806), melyben Szent Adalbert a Végzet megszemélyesítője. Itt is találunk egy szerelmes fiatal párt, mely feláldozza magát a kereszténység érdekében. A darab Tieck-utánzás és alakilag ép oly tarka és stiltalan, mint Tieck *„Genovevája“*, melynek Szent Bonifaciusa itt mint Szent Adalbert föltámad. De félreismerhetetlen a cselekvénynek nagyobb összpontosításában, valamint a főszerepet játszó szerelmes párban (Warmio és Malgona--Max és Thekla) és a párbeszédek és jelenetek számos részletében az első darabja óta elhunyt Schiller hatása is, kinek helyét az irodalomban és a színpadon elfoglalni készült.

Werner utóbb Rómába utazott, hol 1810. (nem 1811.) április 19. a katolikus hitre tért, mire 1814. június 10. fölszenteltetett. Hazatérve Bécsben több évig, főleg a congressus zajos napjaiban, híres hitszónok volt. Itt halt meg 1823. január 17., 55 éves korában. Színműveinek részletes tárgyalásába nem bocsátkozom, mert ez nagyon messze elvezetne tárgyunktól. Werner kétségtelenül nagy költői tehetség, első sorban hivatott drámaköltő volt; de ez a gazdag és fényes tehetsége a legélesebb ellentétek közt alap és támasz nélkül hanykolódó jelleménél és teljesen eltévesztett, groteszk részletekben bővelkedő életénél fogva nem érvényesülhetett kellően, annál kevésbbé, mert a romantika téves dramaturgiai elveinek hive volt és mysticismusával¹⁾ ellentétbe jutott a józan észszel, a költészet egészséges lényegével és a színpad igényeivel. Életéből is elég volt annyit kiemelni, a mennyi egyéniségének megértésére szükséges. Későbbi áttérése nem bír jelentőséggel költői munkásságának helyesebb felfogására: mikor vallásos lett, megszűnt költő lenni, és megfordítva.

És most vegyük szemügyre azt a művét, mely első sorban ezen tanulmány körébe esik, egyetlen munkáját, melyet még nem borít teljesen a feledés homálya és az irodalomtörténet sírboltja.

Werner 1808. november végén jött Jenába, hol Goethével megismerkedett, a ki őt kegyesen fogadta és, természetesen siker nélkül, jobb útra téríteni iparkodott. Goethe 1808. január 30. színre hozatta Werner *„Wanda“-ját*, de többi darabjairól

¹⁾ Ürményi Alice, *A mystikus elem Werner Z. drámáiban*. Budapest, é. n. 96 lap.

hallani sem akart, hanem azért ajánlotta neki, hogy írjon kisebb terjedelmű, talán egyfelvonásos darabokat a weimari színpad számára. E felszólítás értelmében írta Werner 1809-ben leg-hatásosabb és legjobb drámáját: *Der vierundzwanzigste Februar. Eine Tragoedie in einem Akt*,¹⁾ a melyet Goethe 1810-ben, bizonyára a költő óhajtatására február 24-ikén csakugyan színre hozott, még pedig nagy hatással. Goethe úgy nyilatkozott e darabról,²⁾ hogy Werner ennél jobbat sem nem írt, sem soha írni nem fog. A darab címéül szolgáló napot azért választotta Werner, mert ezen a napon halt meg, mint már említettem, 1804-ben imá-dott anyja és, téves állítása szerint, legjobb barátja, Mnioch János Jakab. E kettős veszteség a legmélyebb hatással volt a szertelen költőre, a ki e súlyos csapásban a sors kérlelhetetlen-ségét ismerte föl, melyet kis tragédiájában megörökített.

E darab keletkezéséről sokat írtak, sok tarthatatlant is. Egyik legrégebbi följegyzés a Schubart Frigyesé,³⁾ melynek meg-bizhatósága elég kétséges. Schubart is említi, hogy Goethe nem akarta Werner színműveit színre hozni, hanem azt ajánlotta neki, hogy írjon egyfelvonásos darabokat. «Egy alkalommal», folytatja Schubart, «Goethe házában társaság volt és ekkor föl-olvastak az ujságokból egy rémséges büntörténetet, melyet az év bizonyos napjainak csodálatos találkozása jellemzett. Ezt a históriát ajánlotta Goethe a szintén jelen volt Wernernek mint

¹⁾ Először az 'Urania' cz. zsebkönyvben jelent meg (1815, 307—384. l.) és egyúttal önállóan, Leipzig und Altenburg, 1815, 173 l. Az 'Uraniában' Wernernek e megjegyzésével: '1809 unter den Auspicien seiner Exc. des Hrn Geheimenrats von Goethe zu Tage gefördert'. Midőn Werner 1814. febr. 24. prologust írt e darabjához, kiegészítette a fenti jegyzetet: 'das von diesem grössesten Kunstkenner und Musageten Deutschlands und Europas einer huldvollen Aufnahme gewürdiget, ja sogar unter seiner Leitung auf eine seiner würdige, nämlich vollkommen und durchaus meisterhafte Weise, späterhin zu Weimar dargestellt worden ist'. Goethének az előadás ügyében 1809. április 28. Wernerhez intézett levelét első ízben közölte a *Goethe-Jahrbuch*, I, 1880, 239. l.

²⁾ Knebel Henriettéhez 1810. április 30. *Aus Karl Ludw. v. Knebels Briefwechsel mit seiner Schwester Henriette (1773—1813)*, kiadta Düntzer Henrik, Jena, 1858, 440. l. Henriette u. o. 418. l. szól, még pedig nagy elragadtatással, az előadásról is.

³⁾ Közli Boxberger Robert, *Archiv für Literaturgeschichte*, Leipzig, IV, 1875, 459—463. l.

alkalmas és termékeny tárgyat egy kis egyfelvonásos szomorú-játék számára». Werner e figyelmeztetést lelkes örömmel vette és már egy hét múlva készen hozta kis darabját. Hogy ez az előadás monda vagy jobban pletyka, részben bevallja Schubart maga is, midőn hozzát teszi, hogy Goethe nem tartotta ezt a darabot a weimari színpadra valónak és azért előbb csak meghívott vendégek előtt zárt ajtók mögött akarta előadatni, végre azonban mégis színre hozta, de csak egy évvel később és csupán azért, mivel némileg maga szolgáltatott alkalmat létrejöttére. Midőn Wieland csakugyan szemrehányásokat tett Goethének, hogy ezt a 'rémdarabot' előadatta, Goethe így felelt volna: «Hiszen Önnek igaza van; de az ember nem iszik mindig bort, hanem néha pálinkát is». Schubart leírja az előadás hatását is, de csak hallomásból: hogy a közönségben több embernek elállt a lélekzete és hogy oly benyomást tett, mint Aeschylus 'Eumenidáinak' előadása Athénben. Szegény Aeschylus!

Wernernek egyik legbizalmasabb barátja, Hitzig Ede szerint,¹⁾ a darab 1809-ben keletkezett Weimarban, versenyben Goethével, a ki 'az átok hatalmával' szemben, melyet Werner ezen színművében érvényre juttatott, 'az áldás hatalmát' akarta, szintén egy egyfelvonásos drámában, föltüntetni. E versenyről megemlékszik Müller kancellár is,²⁾ kihez Goethe 1823. szeptember 25. nyilatkozott az 'átok' és 'áldás' darabjairól.

Ha ez adatokat józanul meggondoljuk, a következőkben állapodhatunk meg. Goethe fölismerte, mint másképp nem is lehetett, Werner kiváló tehetségét, melyet a mystikus romantikának fojtó légkörétől megmenteni törekedett. Ezért ajánlotta neki, hogy írjon kis terjedelmű darabokat, mert úgy vélhette, hogy ilyenekben Werner kénytelen lesz a cselekvényre szorítkozni és a darabjaiban túltengő természetfölötti elemek szerepeltetésétől, valamint hosszadalmas és homályos bölcselkedésétől tartózkodni. E várakozásában persze alaposan csalatkozott. Hogy a 'Február 24.' tárgyát ő szolgáltatta volna, majdnem becsületsértő ráfogás, mert ez a történet, mint az előadás halogatása mutatja, Goe-

¹⁾ Erich Schmidt, *Zum 24. Februar*, Seuffert-féle Vierteljahrsschrift I. 1888, 503. l.

²⁾ *Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Fr. v. Müller* ed. C. A. H. Burkhardt, Stuttgart, 1870, 60. l.

thének kétségtelenül rendkívül ellenszenves volt.¹⁾ De nem is volt szükséges, hogy Werner azt a tárgyat Goethétől kapja, hiszen jól ismerte azt a Moritz darabjából. Ellenben elfogadható tény, hogy Goethe, azonban bizonyára a Werner színművének elolvasása után, kijelentette, hogy most majd ő maga fogja „az áldás hatását” egy hasonló terjedelmű színműben föltüntetni, a mi azonban terv, helyesebben gyorsan múlt ötlet maradt. A mit Werner maga ezen darabjáról és vele szemben Goethének magatartásáról mond, hogy pl. Goethe nagyon helyeselte volna az antik átok szerepének megújítását, az merő reklám, mely figyelmet sem érdemel. Werner nyilatkozatai egyáltalában ritkán felelnek meg a tényeknek: komédiás volt ő mindig és mindenben, a mit józan perceiben maga sem tagadott.

Mégis, még legújabbban is,²⁾ komolyan állították Werner darabjáról Goethe «társszerzőségét», melyre vonatkozólag a megdönthetetlen tények a következők: Werner 1809-ben érkezett Weimarba, hol Goethe őt jóakaratulag fogadta, mert ez időben, Schiller halála után, sokat vártak a német dráma és színház érdekében a kétségtelenül nagytehetségű Wernertől. Goethe naplójában a következő három bejegyzés vonatkozik Wernerrel való futólagos érintkezésére:

«1809 febr. 17. Ebéd után Werner (volt nálam) egy tragédia tárgyával (Argument).

— márcz. 10. Este hatkor Werner kis darabja.

— márcz. 14. Werner svájcei tragédiájával.»

E szófukar följegyzésekből senki sem fog «társszerzőséget» kiolvashatni; sőt elfogultság nélkül ez adatok csak úgy értelmezhetők, hogy Werner *kész tervvel* kereste föl Goethét, a kit rá akart venni arra, hogy darabját Weimarban előadja, a mi a következő évben, 1810. febr. 24. tényleg meg is történt. Ugyanezt jelenti magának Wernernek a darabhoz (az Uraniában) írt jegyzete, hogy 1809. februárjában készült („zu Tage gefördert“) Goethe auspiciumai alatt. Hisz az 1809-iki februárban Werner csak egyszer volt Goethénél: világos, hogy ekkor elmondta

¹⁾ Minor (Kürschner), 13. l.: „Das ärgste war wohl, dass man Goethen selber die Auswahl eines ihm so heterogenen Stoffes in die Schuhe schob“.

²⁾ Herzfeld Miksa, *Z. Werner, Der 24. Februar. Bölsészettudori értekezés.* Pozsony, 1905, 46 l. De v. ö. bírálatomat EPhK. XXXI, 1907. 417—419. l.

darabja tárgyát, mire azután három hét múlva kész művét vitte a mesterhez.¹⁾ De Werner maga terjesztette a mythosokat Goethehez való viszonyáról, mint már láttuk. Így Gotter Paulina is (1810. június 17. kelt levelében) részletesen elmondja, hogy Goethe adta Wernernek a tárgyat, a ki tőle kapott utasítást a kidolgozásra is. Ezek mind a szerzőtől származó hazudozások, melyeket a nagyratörő Werner tudatosan kieszelt és terjesztett, még pedig kettős célból: először eleve nagy fényt biztosított darabjának, mikor, bármily homályosan is, belső viszonyba hozta Németország legnagyobb költőjével, és másodsor, mert így legjobban hitte a figyelmet elfordíthatni főforrásától, Moritz „Bluntjától”, melynek pedig oly rendkívül sokkal tartozott, hogy nélküle az ő darabja bizonyára nem keletkezett volna soha, semmi esetre sem mai nagyhatású alakjában.

Mert a *Február 24-ike*, a mily kis terjedelmű, oly nagy hatású színdarab, melynek jellemzésére elég lesz a leglényegesebb pontokra szorítkoznom.

A német végzetdráma későbbi jellemző fővonásai már megvannak Wernernek e művében: a cselekvény színhelye egy félreeső alpesi kunyhó; idő: késő este, mikor vihar dühöng; a szereplők száma csekély, csupán három: Kunz Kuruth, Trude, Kurt (csupa u!), apa, anya, fiú; az idegen sem hiányzik, a ki váratlanul föllép és megindítja a borzalmas cselekvényt; nem hiányzik a sötét előcselekvény sem, melylyel a párbeszéd folyamán megismerkedünk. Borzalom a múltban, borzalom a jelenben, és a költő fölhasznál minden eszközt arra, hogy a nézőben a félelmetes sejtelmet és a megrázó borzalmat ébren tartsa és tudatosan fokozza. Mind ebben követői, a végzetdrámák későbbi szerzői, hű tanítványai lettek.

Az előcselekvény, mely szintén a végzetdrámáknak egyik jellemző részlete, Wernernél annyira össze van olvasztva magá-

¹⁾ A darab tehát 1809. február 17 és márcz. 10. közt készült. Teljesen légből kapott, tehát Jul. Schütz állítása (*Werners Biographie* 1841), hogy a darab Coppetban, Staëlné házában készült. De tény, hogy első ízben itt adták elő, mikor Schlegel Vilmos a fiút adta, Werner maga pedig az apát; a nőszerepet egy porosz udvarhölgy vállalta magára. Ellenben nem lehetetlen, hogy Svájcz maga (persze ismételt régebbi útjai alkalmával) a legnagyobb hatással volt reá és svájci bolyongásai és benyomásai választatták vele kis tragédiája színhelyéül az alpesi világnak hatalmas és borzalmas természetét.

nak a darabnak cselekvényével, hogy egymástól alig választhatók el. Kunz Kuruth, az apa, igen szerencsétlen ember, mert apai átok sujtja. Még fiatal korában titokban, atyja akarata ellenére, nőül vett egy szegény leányt, a kit (fiánál lakó) atyja, ép szegénységénél fogva, gyűlölt és folyton szitkokkal bántalmazott. Trude csöndesen tűrte apósának sértő bántalmazásait, de szerető férjében gyűlt az elkeseredés és düh, úgy hogy egy alkalommal, midőn ép kaszáját élesítette késével és az öreg ismét ócsárolta a jó asszony becsületét, Kunz nem tudta fájdalmát és elkeseredését többé fékezni és kését atyjának fejéhez dobta. A kés nem találta ugyan atyját, de ez dühösen elátkozta fiát és egész családját, mire az izgalom és rémület következtében nyomban meghalt. Ez február 24. történt. Az apai átok azonnal érvényesült a szerencsétlen családban: Trude nemsokára fiút szült, a ki balkarján anyajegygyel, egy vérvörös kaszával, jött a világra. A szerencse egyebekben is kerülte őket: vállalkozásaik nem sikerültek és mind jobban elszegényedtek, és minden csapás február 24-én sujtotta őket. Ekkor, legalább rövid időre, egy gyönyörű és kedves kis leányka születése enyhítette mélységes szomorúságukat. De örömük nem sokára, a kis leány két éves volt, iszonyú kétségbeesésbe csap át: A hét éves kis fiú, látva, hogy édes anyja mikép öl tyúkot, utánozza ezt a műveletet és, ismét február 24-ikén, elmetszi anyja késével, ugyanazzal, melyet Kunz saját atyjára dobott, kis testvérkéje nyakát. Most a felbőszült apa elkergeti fiát,¹⁾ a ki világgá megy és állítólag mint a svájcei gárda tagja a francia forradalomban elpusztúl (726. vers). De halálának híre alaptalan volt: Kurt életben maradt, mikor gárdatársai tönkrementek, és egy úr szolgálatába lépett, kivel St. Domingóba került, hol oly jól viselte magát, hogy ura nagy vagyont hagyott reá végrendeletében. Ezzel nyomban haza siet, hogy pénzével szüleit kiengesztelje és nekik is meg magának is csendes, boldog életet teremtsen. Erre annál nagyobb szükség lett volna, mert szülei igen szerencsétlenek: teljesen tönkrementek. Mintha az Isten, a természet és az emberek összeküzdtek volna ellenök, semmijök sem sikerül, mindenük el-

¹⁾ A testvérgyilkosság motívuma hiányzik a 'Február 24.' tárgyának régebbi forrásaiból, de megvan egyéb régi elbeszélésekben, pl. Karl Goedeke, *Schwänke des XVI. Jahrhunderts* 1879, 39. l. (a Zimmern grófok krónikájából).

pusztul, úgy hogy nyomoruk a darab kezdetén már elérte legmagasabb fokát. Kopár kunyhójuk falán most is ott függ a véres kés, mely minden bajuk okozója és nap-nap után emlékezteti őket rég letűnt szebb napjaikra, de egyúttal a családjukat sújtó atyai átokra. Minderről a cselekvény folyamán, rendkívül érdekfeszítő beszélgetésekből értesülünk.

Midőn a függöny felgördül, Trude aggódva várja haza urát, a ki a városba ment, hogy utolsó kísérletet tegyen megmentésükre, mert holnap elviszik a hitelezők mindenüket és kidobják őket meztelenül az utcára. Február 24-ike van: már esteledik és iszonyú hóvihar bedöntéssel fenyegeti a nyomorult viskót. Trude félti urát, de fél maga is: életének szomorú eseményei ébrednek fel lelkében és az Edward apagyilkosságáról szóló borzasztó tárgyú angol (skót) ballada («Edward») versei önkénytelenül folyton zaklatják.²⁾ Nem tud sötét képeitől és sejtelméitől megszabadulni; természetesen, hiszen bagoly kapaszkodik a kis ablak fájába, a mi kétségtelenül halált jelent. Próbál egy víg dalt énekelni, és véletlenül ép abba kezd, melyet az első borzasztó február 24-én énekelt, mikor férje megélesítette kaszáját és apósa szörnyet halt.

Ekkor belép Kunz átázva, átfázva, kétségbeesetten. Útja eredménytelen volt: barátjai ép oly köszívűek mint hitelezői. Sőt megtudta, hogy ha nem tud fizetni, holnap elveszik viskóját, őt magát pedig az adósok börtönébe zárják. Mit tegyen? Meg akarná magát ölni, de neje erről lebeszéli és inkább lopásra ösztönzi, de Kunz férfias büszkeséggel és a legnagyobb eréllyel utasítja vissza ezt a gondolatot. Most Trude is belátja, hogy bűnre akarta csábítani urát és kijelenti, hogy inkább koldulni megy, de férjét nem engedi meghalni. Kunz az asszonynak ezt a gondolatát is visszautasítja, mert nem tudja büszke önértével (svájcezi katona volt!) összeegyeztetni. Most a hitben keresnek vigaszt, Istentől várnak csodát és előveszik vén bibliájukat,

²⁾ Ezt a leghíresebb angol népballadát Herder fordította első ízben németre (*Über Ossian und die Lieder alter Völker*, 1773), a ki első sorban ezen költeményre alapította kissé homályos, de alapjában helyes balladaelméletét. — Említést érdemel, hogy Heine «William Ratcliff» cz. ifjúkori tragédiájában, mely 1823-ban jelent meg nyomtatásban, az Edward-ballada hasonló szerepet játszik, mint Werner művében t. i. szintén a cselekvény borzalmasságának jelzésére és fokozására szolgál.

melyre apjuk halála óta nem is gondoltak. A családi könyvből ekkor az a lap esik ki, melyen Kunz atyja halálát följegyezte, február 24-ikét, és most veszi észre, hogy ma is február 24-ike van. Most érzi, hogy szerencsétlensége mért van épen ma a tetőponton és mért kinozták egész útján a rettenetes hóviharban a legborzasztóbb víziók és lelkének iszonyú háborgásai. Elbeszélése és rajzai megrázzák az asszonyt, a ki ijedten kapaszkodik urába, de borzalmat keltenek az olvasóban is.

Most, az izgalom legizzóbb perczében, kopogtatnak az ajtón és egy hőlepte fiatal idegen lép be a szobába, mely mellett (a színpad ketté van osztva) szegényes kamra van. De nem folytatom ennyire részletesen a darabnak további elemzését; hisz az eddigi megjegyzések is mutatják, hogy Werner mily lélektani fényes vonásokkal és a színpadi hatásoknak mily ügyes kiszámításával építi föl művét. A további cselekvény, ha ugyan ilyenről beszélhetni, külföldben is elég ismeretes, és kétségtelenül több szempontból kifogásos.

Kunz és neje elég szívesen fogadják az idegent, kihez főleg Trude vonzódik. Asztalhoz ülnek és elköltik az idegennek tarisznyájából előszedett ételt és italt, mire megindul a beszélgetés, mely a múlt események körül forog. Az idegennek elfogult és meghatott viselkedéséből (a ki szintén az átok elhárítására üríti poharát és nem eszik a tyűkből) a néző vagy olvasó csakhamar észreveszi, hogy a hazatért Kurttal van dolga; de csodálatosképen a szülék mitsem sejtene¹⁾, a mi csak úgy érthető, hogy régóta egy perczig sem kételkednek fiok halálában. Szintén nem egészen indokolt a fiú magatartása, hogy föl nem fedi magát, mikor már látja, hogy szülei megbocsátottak neki.²⁾ Főindoka, hogy egész vagyona csak másnap érkezik meg, a mi indokolásnak elég gyöngé. Inkább megérteti magatartását lelki állapota; hisz maga mondja (736. vers), hogy vallomását, mely egész este ajkára tódult, a pokol rémülete, mely közéje és szülei

¹⁾ Pedig mikor az idegen nyugtalanul jár-kel a szobában, Kunz megjegyzi: «Wie unser Kurt! — Die Hölle trieb immer ihn!»

²⁾ Kurt: Habt ihr den Fluch zurückgenommen, den raschen?

Kunz: Freilich! Gott schenk' ihm die ewige Ruh! Nicht wahr, dort drückt er nicht, der Fluch mehr?

Kurt: Und käm' der Arme reuig wieder?

Kunz: Nein! Vergeben, ja! Doch sehn ihn — nein!

közé lépett, szorította erősen vissza torkába. De e két gyengébb mozzanatot nem tekintve, az apa és fiú elbeszélései első rangú remek: az epika itt mélységes lélektanná és izzó drámaisággá válik. Még remekebb a szülék lelki tusáinak rajza, mikor Kurt a kamrába tér aludni és az öregek magukra maradnak. Nem tudnak megszabadulni a pénz gondolatától és folyton zaklatja és izgatja őket a szomszéd, kinek aranytól súlyos tárczája van. A nő, noha öntudatlanul, sőt szándéka ellenére, mégis folyton bűnre csábítja férjét, mert folyton a pénzről beszél, álmában pedig, az Edward-ballada verseivel, a gyilkosság képeit emlegeti. Kurt a kamrában imádkozik és érzi, hogy az átok eltávozott fejről,¹⁾ — de a végzet nem nyugszik: a véres kés leesik a falról és Kunz ezt az isteni beavatkozás jelének veszi. Mértéken fölül ivott bort, a mi izgalmát veszedelmesen fokozta. Most kész a tetterre. Trude ugyan kéri, hogy ne bántsa az idegent, de Kunz megjegyzésére, hogy akkor neki meg kell halnia,²⁾ az asszony megadja magát és gyertyával bekiséri urát a kamrába. Még egyszer vissza akarnak fordulni, mikor az óra éjfélét üt, de az izgatott Kunz, a ki félig ittas, nem mer visszatérni a szobába, mert a karos székben haldokló atyjának víziója tűnt föl előtte.³⁾ Ekkor végre ismét az idegennek, a ki saját vallomása szerint gyilkosságot követett el, az előző jelenetben tanúsított különös viselkedése gyors lépésre bírja: oda ugrik az alvóhoz és ki akarja húzni párnája alól az erszényt. Erre Kurt fölébred és Kunz kétszer döfi kését mellébe. A fiú fölismerteti magát, megbocsát és meghal, Kunz pedig kijelenti, hogy a törvényszékhez megy és megszenvedi megérdemelt büntetését.⁴⁾ Az utolsó jele-

-
- 1) Ich bin entsühnt, die Ahnung is erfüllt;
Wie Alpenglöcklein tönts von oben: Frieden!
- 2) So soll ich springen in den See hinein
Und gottlos Unrecht thun —
- 3) Hast nicht den Alten im Lehnstuhl sitzen sehn,
Blau, mit gebrochenen Augen, nach mir herum sich drehn?
- 4) *Végszavai:* Wohlan — in Gottes Namen!
Ich büsse gern das, was ich schwer verdient!
Ich geh zum Blutgericht und geb' die Mordtat an!
Wenn ich durchs Henkerbeil bin abgetan,
Dann mag Gott richten — ihm ist alles offenbar!
Das war ein vierundzwanzigster Februar! —
Ein Tag ist's! — Gottes Gnad' ist ewig! Amen!

neteknek rohanó izgalma és a borzadályok mesteri fokozása első rangú költői és drámai erőre vallanak. De első rangú a három szereplőnek jellemzése is, kik közül a nő alakja kétségtelenül a legsikerültebb. Voltakép alapjukban becsületes, jó ember mind a három, de a Végzet elnyomja lelküknek nemesebb részét vagy elvadijtja őket, úgy hogy, főleg Kurt, majdnem érthetetlenül vagy öntudatlanul cselekszenek.

A cselekvény kiinduló pontja és gerince az átok. Midőn Kunz atya szélütötten haldokolva összerogyott, fölkiáltott: «Átok reátok és gyermekeitekre! A gyilkosnak legyetek gyilkosává, a mint engem meggyilkoltatok.» Ez az átok teljesül: Kunz megöli fiát, a ki saját nővérét meggyilkolta volt. Ez az átok súlyosan nehezedik a szereplőkre. «Súlyosan teljesült az átok», mondja az anya már a darab elején, és Kunz kimondja (92. v.), hogy a ki meg van átkozva, örökké az marad. És ez az átok naphoz, órához és eszközhöz van kötve. Február 24-ikén halt meg az öreg és mondta ki a végzetes átkot; kis nővérét ugyane napon ölte meg Kurt; minden csapás e napon éri a családot (556. v.): ekkor égett le a csür, dögöltek meg állataik, rontott reájuk a hólavina; ugyane napon szökött meg Kurt. És ma, ismét február 24-ikén, a végpusztulás fenyegeti a szülőket, a kik kétségbeesésükben megölik saját gyermeküket. Még pedig éjjélkor, mikor évekkel ezelőtt a nagypapa meghalt, miután borzasztó átkát kimondta volt. És a szörnyű tettek eszköze is ugyanaz: a vérfoltos késsel, melyet Kunz atyjára dobott, öli meg Kurt kis nővérét és ugyane késsel gyilkolják meg a szülők hazatért fiukat. Miután rendeltetésének megfelelt, ketté törik, midőn Kunz véres tette után földhöz vágja (923. v.).

Az emberek tehát nem cselekszenek szabad akaratukból: az átok cselekedtetni őket jellemök ellenére. A hatást borzongatóan növelik a körülmények: a magányos kunyhót sötét éjjel rémes szélvész üvölti körül, az ablakon a vészthozó bagoly sivít. És mily rémséges a hazatért Kunz elbeszélése (192. v.): a kék glecszerben atyját vélte látni, őt magát a károgó csóka kísérte útjában, mely csőrével folyton ütötte a lámpást, a mi úgy hangzott, mint kaszának köszörülése — mint régen a rémes éjjelben. És e vérfagyasztó elbeszélés közepett kopognak az ajtón: a szereplők is, a nézők is ijedten megrázkódnak. A halál fenyeget kezdettől végig. Trude már a darab elején mondja, hogy a

bagoly közeli hullákat szimatol, «én is hullaszerűen vagyok» (40. v.). Kunz szerint a szobában hullaszag van (885. v.) és az idegennek érintése oly jeges mint a halál (314. v.). Az átok teljességébe megy az emberek akaratan vagy szándékán kívül, és hogy mennyire ki nem kerülhető vak következetességgel működik, mutatja az a megdöbbentő körülmény, hogy naphoz, órához és eszközhöz kapcsolódik.

E darabbal a német végzetdráma meg volt teremtvé. Mind azok a jellemző vonások, melyek a romantika e szörnyszülöttének sajátosságai (l. alább), Werner kis tragédiájában együtt vannak. Követői — első sorban Müllner és Houwald, a kik irodalomtörténeti jelentőségük — ugyanezekből a kövekből építették föl alkotásaikat, azért ezekkel kissé rövidebben lehet végezni.

VII.

A végzetdráma valódi klasszikusa, a ki éveken keresztül nagyrabecsült és bámult ura volt a német színpadnak, Müllner Adolf, a 'weissenfeli prókátor', mint Platen aristophanesi vígjátéka óta sokszor megvetéssel nevezték. Igen lényeges pontokban valóságos ellentéte Wernernek, kivel voltakép csupán a Végzet szerepeltetésében és abban a meglepő tényben megegyez, hogy Schiller korai elhunytá után a kortársak majd Wernerben majd Müllnerben látták azt a hivatott géniuszt, a ki a nagy költő helyét méltóan betölteni hivatva van. Egyebekben igen ellentétes alakok. Wernerben, a romantika hóbortos gyermekében, túlteng a képzelet, annyira, hogy akárhányszor ellenkezésbe jut a józan észszel és a reális színpaddal; Müllner csupa józan ész, minden képzelet nélkül, hisz darabjainak alapmotívumait is kénytelen idegen forrásokból meríteni.¹⁾ Werner csupán költői ihletét követi, minek folytán gyakran ellentétbe jut a színpad követelményeivel; Müllnerben semmi költészet sincsen és egyedüli célja, hogy a színpadot meghódítsa, a mi neki, sokszor költőietlen vagy egyéb szempontokból igen kifogásos eszközökkel, rendszerint sikerült is. Werner, mind életében mind költészetében a szenvedély rabja, de egyúttal nagy tehetségű festője is; Müllner nem ismeri a szenvedélyt, egyénisége és költészete

¹⁾ Vígjátékaiban a földolgozott cselekvény, eszméje' francia írókból származik, tragédiáiban is alig van igazán eredeti motívum.

esupa józan számítás. Már régóta szokássá vált az irodalom-történetekben Müllnert teljesen tehetségtelen és minden érdem nélkül szűkölködő prózai mesterembernek tüntetni föl. De ez ítélet nagyon túloz. Kétségtelen, hogy kiváló költői tehetségnek nem tekinthető, hogy művei túlságosan magukon hordják a hatást célzó kiszámítottság bélyegét, hogy leleménye alig van, és hogy fő-, majdnem egyedüli célja a mindenkép kierőszakolandó színpadi hatás. De más oldalról tagadhatatlan, hogy ügyes író, a ki a színpad követelményeit jól ismeri és nagy külső hatással tud kielégíteni: hogy ura a hangulatnak, melyet a színpadon fölkelteni és a nézőre is átruházni képes; hogy vígjátékai nem kellem, báj és humor nélkül dolgoznak föl igen egyszerű, de sokszor kényes problémákat, tragédiái pedig helyenként még a költészet látszatát is képesek kelteni és a színpadról évtizedeken keresztül, a külföldön is, nagy hatással voltak a közönségre. Egészben persze csak korának izlését és divatját jellemző jelenség, mely kiválót vagy maradandót nem alkotott.

Élete ¹⁾ igen egyszerű, mert fejlődésnek sem jellemében sem költészetében alig van nyoma, — ebben is ellentéte Wer-nernek, a ki életében folyton a legképtelenebb ellentétek közt hánykolódott és igen változatos, meglepő fordulatokban gazdag fejlődésen ment keresztül.

Müllner 1774. október 16. született Langendorf faluban, Weissenfels közelében; hol utóbb életének legnagyobb részét töltötte. Anyja Gottfried August Bürger legifjabb, legkedvesebb nővére (az eszes és temperamentumos Lujza 1751—99) volt és a göttingai jeles költő érdeklődött is kezdetben nagyratörő öcsese iránt, kinek éles eszét elismerte, de úgy volt meggyőződve, hogy költői tehetsége nincsen. Atyja († 1803) jelentéktelen jó ember volt. A gymnasiumot a híres Pfortában végezte, hol nem, az intézet szelleme és iránya szerint, a költészet vonzotta őt első sorban, hanem a matematika, mely száraz, számító egyéniségének legjobban megfelelt. De azért kezdett már az iskolában verselni és szabad óráiban költői termékek iránt is érdeklődni, ezenfelül részt vett az intézetben divó színielőadásokban is. Azután 1793—1797. jogot tanult Lipszében, nem hajlamból,

¹⁾ Franz Muncker, *Allg. Deutsche Biographie* XXIII, 1886, 149—154. l. — Goedeke, *Grundriss* VIII, 1905, 293—306. l.

hanem szülei óhajtására. A jogi tudományok közül csak a büntetőjog érdekelte őt jobban, és büntető jogász maradt ő tragédiáiban is. Tanulmányainak befejezte után ügyvéd lett Weissenfelsben és az maradt élete végeig (1829. június 11.). Irodalmi munkássága kezdetben a jogtudomány körében mozgott (ide tartozó dolgozatai figyelmet keltettek és elismerést arattak); sőt első kísérlete a költészet terén, «Vérfertőzés» cz. regénye,¹⁾ melyet névtelenül bocsátott közre, szintén alapjában jogi természetű, még pedig oly büntetőjogi kérdés körül forog, mely őt utóbb tragédiáiban is erősen foglalkoztatta. És jogász maradt Müllner, mint már említettem, színműveiben (még vígjátékaiban) is: nemcsak a cselekvény van jogi észjárással kidolgozva és fölépítve, sokszor valóságos prókatori furfanggal; de személyei is folyton vitatkoznak, vádaskodnak és védekeznek.²⁾

A színiköltészethez és a színpadhoz Müllnert az a műkedvelő színház vezette, melynek szervezését és vezetését 1810-ben Weissenfelsben átvette és mely 1818-ig főnállott, midőn tűrhetetlen zsarnoksága következtében megszűnt. Maga is nagy kedvvel, de nem a legnagyobb sikerrel játszott e színpadon. Repertoirja számára írt nyolcz vígjátékot, melyek nagyon emlékeztetnek Körner Tivadar kis vígjátékjaira³⁾ és nagy színpadokon, pl. a bécsi, berlini és weimari színházakban is, tetszést arattak.⁴⁾

¹⁾ *Incest oder der Schutzgeist von Avignon*. Ein Beitrag zur Geschichte der Verirrungen des menschlichen Geistes und Herzens. Greiz 1799, két kötet. — Az eredetileg tragikus kimenetelű regényt kiadója óhajtására kedvező befejezéssel látta el. Ugyanígy járt el utóbb első tragédiájával (Február 29^a) szemben is, melynek tragikus befejezését szintén kedvezőre változtatta.

²⁾ Utolsó évtizedében nagy, de épen nem örömdetes munkásságot fejtett ki főleg a következő három folyóiratban, melyeket szerkesztett: 1. *Literaturblatt* (Beilage des Morgenblattes), Tübingen, 1820—1825. — 2. *Hekate, ein literarisches Wochenblatt, redigirt und glossirt von Kotzebues Schatten*, Leipzig, 1823. — 3. *Mitternachtblatt für gebildete Stände*, Braunschweig, 1826—1829. — Kritikáiban is félreismerhetetlen a szerzőnek jogász műveltsége és iránya: folyton perlekedett az írókkal és kiadókkal.

³⁾ Körner e kis vígjátékai csak 1815-ben jelentek meg nyomtatásban «Dramatische Beiträge» czímmel. Nem valószínű, hogy a két költő befolyásolta volna egymást.

⁴⁾ Pl. első ízben adattak: «Die Vertrauten» bécsi Burgszínház 1812 márcz. 19. és Berlinben 1812. október 1.; «Die Zurückkunft aus Surinam» Berlinben 1812. június 25.; «Die Zweiflerin» u. itt nov. 19.; «Die grossen.

Ügyesen megszerkesztett (1—3 felvonásos) apróságok, könnyen folyó, többnyire rímes versekben, melyek az alapúl vett helyzet-komikum révén mindig és mindenütt kellemesen szórakoztató és fölvidító hatásra számíthattak. Párbeszédök is eleven, sokszor élcezes, de néha izléstelen vagy rossz értelemben pikáns is. Legtöbb hatást tett e vigjátékai közül a „Die Vertrauten“ című három felvonásban, de legügyesebb és legmulattatóbb talán az egyfelvonásos „Der Blitz“, melynek csak két szereplője van. A feldolgozott történeteket legnagyobbbrészt francia elbeszélésekből vette, úgy hogy nem a tárgy leleménye, hanem csak jókedvű, humoros és színszerű földolgozása az ő érdeme, de ezen érdeme elvitázhatatlan és egymaga is bizonyítja, hogy nem volt annyira költői tehetség hijában, mint rendesen állítják.

A végzetdrámához is műkedvelő színháza vezette. Itt adatta elő ugyanis Müllner a szerző kéziratából 1812. február 24-ikén Werner korszakos kis tragédiáját, melynek főszerepét (Kunz) maga játszotta, és ez előadás hatása alatt három hónap múlva (1812. május 26.) kész volt első végzetdrámája, „Február 29-dike“, melyet egy félév múlva még ugyanez évben európai hirre emelkedett második végzettragédiája „A bűn“ követett. Ezek azok a darabok, melyek Müllnernek maradandó, de nem épen diszes helyet biztosítanak a német dráma és színház történetében, melyek mellett további két szomorújátéka („König Yngurd“ 1817. és „Die Albaneserin“ 1820.) jelentőségre alig tarthatnak igényt.

A *Február huszonkilencedike*¹⁾ előszavában Müllner készségesen elismeri, hogy darabját Werner remek kis tragédiájának hatása alatt és mintájára írta. Anyag és szerkezet és alapfölgógás tekintetében meg is van darabjában mind az, a mi Werner művét jellemzi: a terjedelmes és bonyolult előcselekvény, a szereplők kis száma, a Végzet szerepe, a véres katastropha. Azért most mind e mozzanatokot rövidebben tárgyalhatom.

Horst Walther erdész és neje Zsófia testvérek. A vérfertőzést nagybátyjuk, Lajos, deríti ki, a ki megköveteli, hogy váljanak el. De egyikök sem képes szeretett gyermekökről, Emilről

Kinder“ Weimarban 1813. máj. 19. és Berlinben 1813. jún. 23.; „Der Blitz“ Weimarban 1814. január 10. és Berlinben 1814. jan. 31.; „Die Onkelei“ Drezdában 1817. auguszt. 15. stb.

¹⁾ *Der neuundzwanzigste Februar. Ein Trauerspiel in Einem Akt.* Leipzig 1812. — Első előadása Lipcsében 1812. auguszt. 7.

lemondani. Az apa ennek következtében öngyilkosságot akar elkövetni; de Emil ezt megakadályozza, mire Walther a fiút, ennek sürgető óhajtására, megöli. Azután kiszolgáltatja magát a törvénynek.

Az előcselekvény váza a következő. Walther már elhunyt atyjának törvényes, Zsófia törvénytelen gyermeke (az anya testvérétől, Ágnestől). Az apa «tiltott szerelmének gyümölcsét» titokban nevelteti, de utóbb, midőn neje megvakult, házába hozza, hol a gyermekekben szerelmi vonzalom fejlődik. Midőn ezt aggodalommal észreveszi, elküldi Zsófiát, a kit előbb megeskettet, hogy nem fog soha többé Waltherrel érintkezni. (Ezt az esküjét Zsófia utóbb megszegi.) Walther most elkeseredésében szüleinek áldása nélkül, atyját, anyját és születését elátkozva, elhagyja a szülei házat, hogy kedvesét fölkeresse, a kit meg is talál, mit Zsófia nyomban tudat «nevelő atyjával». Az apa erre rögtön hazahívja gyermekeit, mert anyjuk meghalt, ő maga pedig beteg; egyúttal homályos czélzattal beszél fiának egy «kedves hírről», mely «egy drága szívet fog hozzá kapcsolni». ¹⁾ Walther ezt Zsófiára érti és nőül veszi a leányt. Midőn hazaérkezve mint férj és feleség lépnek atyjuk elé, ezt erkölcsi fölháborodásában a guta megöli. A boldog fiatal párnak két gyermeke van: Emil, kinek születése majdnem életébe került anyjának, és Klára, a ki atyját majdnem magával ragadta a halálba, mikor a jég eltört alatta és ő a vízbe fúlt. (Ezt is megálmodta volt Zsófia.) Walther és Zsófia bűnösöknek érzik magukat és a lelkiismeret furdalja őket, mert a fiú elátkozta szüleit, a leány pedig megszegte esküjét. Ennek következménye, szerintök, atyjuk megdöbbentő halála és Klára szerencsétlensége. Mint régi bűn súlyosodik rájuk még végül atyjuk bűne, a ki házasságtörést követett el. ²⁾

¹⁾ An dem Grabe, dem ich nahe bin,
Hab' ich frohe Mär dir zu verkünden,
Die ein teures Herz dir wird verbinden.

²⁾ V. ö. Horst Lajos, a nagybátya szavait:

Eines Sohnes Mund verflucht
Vater, Mutter und Geburt;
Ihr vergesst, was ihr schwurt;
Beide, gleich dem Vater Sünder.
Gibt die Frucht des Ehebruchs
Euch blutschänderische Kinder!

Ez az előcselekvény még elfogadható volna, noha elég gazdag erőszakolt vonásokban. De már a darabnak voltaképi cselekvénye igen valószínűtlen és részben értelmetlen. Áll ez elsősorban a katastropháról, melyet a végzettragédiákban elengedhetetlen «idegen», itt Walther nagybátyja, Horst Lajos, a ki váratlanul a házba lép, indít meg.

Emil atyjának kezétől hal meg. De miért? Mert szülei őt túlságosan, betegesen szeretik és egyikök sem akar tőle megválni! Főleg majdnem féleszű a mama: úgy szereti fiát, mint a Megváltót (48. v.), férjét pedig biztosítja, hogy olyan lesz mint az Isten (723. v.), ha Emilt neki átengedi. Ily észjárással és indokolással nem színpadra, hanem sanatoriumba való Zsófia. Teljességgel lehetetlen alak maga Emil¹⁾ is: ily tizenegy éves böcs, a ki meg akar halni, nehogy életben maradva mind vadabbá és bűnösebbé legyen, legfeljebb karikatúrának fogadható el. A halált kéri atyja kezétől, hogy nővérével egybekel-hessen; minden vágya fölfelé viszi, hol Klára őt várja. De a gyilkosságnak döntő motivuma Emil álma, a ki keblében látta a gyilkos tört, és az apa megrendülve tudja, hogy Zsófiának ugyanez álma volt.

Főmotivum tehát az álom, mely nemcsak megjósolja, de egyenesen megköveteli, előírja az emberek tetteit és ennyiben azonos a más végzettragédiákban hasonló hatalommal szereplő átokkal, mely különben szintén szerepel darabunkban, de nem mint a cselekvény főmotivuma. Zsófia már a darab elején beszél két álmáról: fia keblében látta a gyilkos tört és férjének feje hevert lábainál; pedig, mondja «álmaim teljesednek». Az átok helyét tehát itt az álom foglalja el, mely teljes biztossággal megjósolja a bekövetkezendő eseményeket, azaz: megparancsolja az embereknek véghez viendő tetteiket, a kik tehát itt ép oly kevésbé cselekszenek szabad akaratukból, mint az átokverte család tagjai Werner művében. És a szereplők tudatában vannak ennek, mert földöntúli hatalom nyilvánulásának tekintik az ismétlődő álmokat. Ha Müllner ezt a hatalmat majd Istennek, majd Végzetnek, másutt Véletlennek, sőt az Ég átkának is nevezi:

¹⁾ A helyzetről az apa e rejtélyes szavakkal világosítja föl fiát:

Du bist deiner Mutter Neffe
Und dein Vater ist dein Ohm.

ez a sokféle jelzés csak azt bizonyítja, hogy maga sem volt tisztában e hatalom lényegével és szép- vagy nagyhangzású szólammokkal helyettesítette a világos 'eszmét', mely nem volt birtokában. Hogy az álomnak ilyen szereplése erőszakoltabb és kevésbé hatásos, mint az átok hatása (ha már Végzet kell), nem szorul részletesebb fejtegetésre.

A végzettragédia divatos jellemző tényezői egyébként nem hiányzanak a darabból. Így a végzetes nap: az apa február 29. csábitotta el sógornőjét, Ágnest, és febr. 29. halt meg, négy év múlva pedig ugyane napon pusztult el Klára, és a legközelebbi február 29. hazatér az apa testvére, a mi a katastrophát megindítja. (A naptár, mely a csak negyedévenként visszatérő végzetes napot mutatja, a darabon végig a falon függ!). A természetnek zord jellege (magános lak, távol az emberektől, erdő közepén) és ijesztő jelenségei (a tavaszi szél üvölt, eső és hó csapják a ház falait és ablakait) sem hiányzanak. Rossz sejtelmek, nyomott hangulat zaklatják a szereplőket, a kik biztosra várják a lesújtó villámot; a gyilkos eszközt pedig Emil maga köszörüli (291. v.), még pedig úgy, hogy a közönség egy csendes szünetben maga is jól hallja. És ezt az algebrai számítással összetákolt darabot, mely kezdettől végig a csináltságnak és igaztalanságnak hatását teszi, állította Müllner megható szerénységgel a görög tragédia remekei mellé és merte Schillernek a fenségesről és a tragikumról kifejtett mély æsthetikai fejtegetéseivel igazolni!

A darab mindenfelé nagy föltűnést keltett és főleg a színpadról megrendítő, borzalmas hatással volt a könnyen becsapható közönségre. Ez a hatás, mely a vérfertőzés és gyermekgyilkosság motívumaival kapcsolatban sok színházat visszatartott a tragédia előadásától, vette rá Heurteur bécsi udvari színészt, hogy a katastrophát kedvezőre változtatva (a házaselek nem testvérek és Emil életben marad!), a tragédiát 'Wahn' címmel színművé alakítsa át.¹⁾ Ezt az átalakítást Müllner maga is elfogadta, de részben módosította.²⁾ Világos, hogy ez a merőben

¹⁾ Bécsben 1815. novemberében került színre.

²⁾ Nyomtatásban 1818-ban jelent meg: *Der Wahn. Drama in einem Akt von A. Müllner* 1818. — Első előadása Berlinben 1816. február 29. — Müllnernek az eredeti darabon eszközölt e módosításait közli Minor is *Die Schicksalstragoedie* (é. n. 1884) cz. kötetében.

külsőleges átalakítás teljesen elrontotta a darabot, melynek előcselekvénye, légköre és alapgondolata éles ellentétben van a kedvező befejezéssel.

Kis tragédiájának nagy sikere és főleg a berlini kir. színház könnyen lelkesedő igazgatójának, Ifflandnak ismételt biztatása rendkívül emelték Müllnernek egyébként is erős önbizalmát, úgy hogy már néhány hónappal a «Február 29-dike» első előadása után elkészült második végzettragédiája *A bűn*,¹⁾ mely első előadása alkalmával Bécsben 1813. április 27-én, mondhatni páratlan tetszést aratott és általános elragadtatással bejárta a legtöbb német színpadot; így pl. 1814. febr. 14. előadatta Iffland Berlinben, Goethe pedig 1814. január 31. a hercegné születése napján Weimarban. Ma már bajosan érthető ez országos lelkesedés; hisz reánk a darab tartalma sokszor a nem szándékolt parodia hatását teszi.

A tragédia cselekvénye rendkívül sovány — alig történik valami; annál többet mesélnek a szereplők a multakról, annál bonyolódottabb a végzettragédiák sablonja szerint az előcselekvény. Ennek főmozzanatai röviden a következők:²⁾

¹⁾ *Die Schuld. Trauerspiel in vier Akten von Adolph Müllner.* Leipzig, 1816.

Magyarul: *Vétek súlya. Szomorújáték négy felvonásban.* Magyarul kiadta Döbrentei Gábor, Ns. Hunyad Vármegye Tábla Bírája. Kassán, Wigand Ottónál, 1821, 215 l. (Döbrentei Gábor Külföldi Színjátékai. I. kötet: Német Játékszín. Nyomtatta Bécsben kassai könyváros Wigand Ottó költségével Grund Leopold, 1821). A címről megjegyzi Döbrentei (19. l.):

«Ha valaki e szót „Schuld“ egy szóval kiteszi, hogy az tökéletesen éreztesse a munkán keresztül folyó ideát, köszönettel veszem. Bűnnek nem lehet mondani, ez „peccatum“, „die Sünde“ s inkább Hittudományba illő. A franczia fordító sem adta czímül „le peché“, hanem „le crime“. Pedig e sem jó». Ez a töprenkedés igazán alap- és czéltalan.

«Magyarul ezen szomorújátékot, mely a drámai német literatúrának egyik remeke, erdélyi színjátszóink legelőbbbszörj 1819-nek februáriusában adák Marosvásárhelytt, majd Kolozsvárott májusban» (Döbrentei, id. h. 9. l.)

A «Bünt» Katona József is fordította magyarra, de fordítása elveszett.

²⁾ Ezt az előcselekvényt dolgozta föl Therese v. Artner († 1829.) önálló drámává: *Die Tat. Trauerspiel in fünf Akten. Der Schuld von Ad. Müllner erster Teil.* Leipzig, 1817.

Egy áldott állapotban levő castiliai nemes hölgy megtagadja egy kolduló czigányasszonytól a kért alamizsnát, mire ez a következő átokkal sújtja:

Tagelang wirst du dich quälen,
 Eh' du quitt wirst deiner Last.
 Ist, was du gebierst, ein Knabe,
 Würgt er den, den du schon hast,
 Ist's ein Weibsbild, stirbt's durch ihn
 Und du fährst in Sünden hin.

A megrémült hölgy egy perczig sem kételkedik az átok hatásában; mégis, hogy iszonyú következményeit kikerülje, átengedi újszülött fiát egy német grófnénak, kinek kis fia ép akkor csecsemő korában elhunyt. Így került a spanyol nemes sarj mint Hugo v. Oerindur északra, hol csak nevelő szüleik ismerik származását; de halottas ágyán tudatja az öreg gróf Hugóval, hogy valódi szüleit délen kell keresnie. Hugo tényleg Spanyolországba indul, hogy szüleit fölkeresse. Itt egy bikaviadal alkalmával megmenti Carlos életét, kivel érzékeny baráti frigyét köt, úgy hogy a castiliai nemes meghívja őt házába. Itt Hugo nyomban szenvedélyesen beleszeret Carlos szép nejébe, Elvirába, a ki a maga részéről is mélyen vonzódik az érdekes vendéghez. Hugo szenvedélye nőttön nő. Hogy Elvira birtokába juthasson, vadászaton lelövi az erdőben Carlost, a kit, elbeszélése szerint, saját fegyvere ölt meg, mikor Carlos lováról lebukott.¹⁾ Most a szerelmesek egymáséi lehetnek és Hugo boldogan viszi ifjú nejét skandináv parti várába. De a fiatal asszonyt már a nászében iszonyú álm rémíti meg és megfosztja nyugalmatól: azt hitte, hogy Hugót öleli meg, pedig karjaiban vad tigris feküdt, kinek véres tülkeit csókolta.

Ez előcselekvény földerítésére Müllnernek három teljes felvonás kell, melyekben a szereplőket bűnök tudata és keserves sejtések marczangolják, úgy hogy a darabnak igazi cselekvényére csak egy, a negyedik felvonás marad. Ha ezen sajátságos szerkezetnél valami feltűnő, bizonyára csak az érdeklődés az, mely a nézőt vagy olvasót az első jelenettől végig fogva tartja

¹⁾ Ime az „Oedipus király” és „a Messinai ara” két főmotivuma: a jövendölés és hogy az átok ép azon intézkedések folytán érvényesül, melyekkel ártalmatlanná tenni remélték.

és Müllner ügyességének el nem tagadható bizonyítéka. Ime e sajátságos négy felvonásnak rövid váza a darab szerkezetének jellemzésére.

A tragédia bekezdését már ismerjük egyéb végzettragédiákból: Borzasztó idő, nagy zivatar, sötét éjjel a félre eső régi várban. Carlos halálának napja. Elvira hárfájához énekelve iparkodik sötét sejtelmeit elhallgattatni, de hiába: a hárfa egyik húrja elszakad, a mi «egy ember halálát jelentheti». Elvira kínos aggodalmakkal várja vadászni indúlt férjét, Oerindur Hugo grófot. Első férje is vadászaton pusztult el: saját puskája (úgy tudja) ölte meg. Azért félti második férjét, a kit már első férje életében szeretett. Ezeket meséli Elvira sógornőjének, Hugo (állítólagos) nővérének, Jertának, a ki nyugodt, derült lelkével hatásos ellentétje a bűnössége tudatától izgatott Elvirának. Jerta vigasztalja a szenvedőt, de nem helyesli, hogy Hugót már első férje életében szerette. Már itt sejtjük, hogy Jerta szereti Hugót, de leküzdí érzelmét, mert testvérének tudja ideálját. Az indulatos Elvirának, a ki észreveszi érzelmeit és szenvedélyes féltékenységre gyulad, kijelenti, hogy Hugónak csupán lelkét szereti, míg nejét vad érzéki szerelem kapcsolja hozzá. A vadászat visszatér, de Hugo nélkül.¹⁾ Általános riadalom. Végre megjön a gróf: egy vadkant ejtett el, a mi Elvirát nászjének rémséges álmára emlékezteti. Végül jelentik, hogy egy spanyol idegen érkezett. A szereplők nyomban sejtik, hogy nagy veszedelem fenyeget és ez a sötét kínos sejtés elfogja a nézőket is.

A II. felvonásban folytatódik a múlt események elbeszélése, ill. földerítése. Hugo meséli Jertának, hogy Oerindur Edwin gróf Spanyolországba küldte gyöngélkedő nejét, a ki áldott állapotban volt. Itt született fia, de meg is halt, mire egy castiliai nemes hölgy átengedte neki saját kis fiát. Ez Hugo. Ez elbeszélés folytán Jerta elárulja, hogy szereti Hugót. Most megtudja a gróf, hogy egy spanyol idegen érkezett várába. Nagy nyugtalanság fogja el, hogy ép ma Carlos halála napján és ép Spanyolországból jött idegen vendég.²⁾ Elvira megtudja Jer-

¹⁾ Így várják sötét sejtelmek közt, Február 29'-ben a szülők késedelmesen hazatérő fiúkat.

²⁾

Hm! Warum just heut?
Dieser Tag ist nicht der beste,
Einen Spanier zu empfangen.

tától, hogy Hugo nem testvére és heves féltékenység fogja el. De Hugót más gondolatok és érzelmek zaklatják, hisz Carlos halálának van napja:

Hugo (dumpf): Heut! — ja, ja! — Heut ist verflucht.

Elvira (ängstlich): Heut? — was meinst du?

Hugo: Was ich meine?

Ist's der Tag nicht, wo er sich

Hat erschossen? ...

Wenn er stieg aus deiner Ahnen

Gruft, uns daran jetzt zu mahnen,

Jetzt.

Ekkor lép be Valeros, Carlos atyja, a kit rémülettel fogadnak, mert úgy tetszik nekik, hogy a halott áll előttük. Valeros meséli, hogy látta fiát a koporsóban, mintha így szólt volna hozzá: «Bosszúlj meg, meggyilkoltak!» Hugo e szavakra elsápad, szava eláll és összeroskad.

A III. felvonás a képes terembe vezet. Otto, Carlos és Elvira kis fia, meséli Valerosnak, hogy Hugo egy bikaviadal alkalmával megmentette atyjának életét. Valeros gyanuja fölváltva erősödik és gyöngül. Itt meséli, hogy neje, Laura, nem adott egy kolduló cigányasszonynak alamizsnát, mire ez őt elátkozta. Fiát, a kit ekkor szíve alatt hordott, elajándékozta egy német grófnénak, és ez a fia Hugo, a ki most fölkiált:

Durch Zigeunermund und Traum

Droht die Hölle mit Gefahren,

Wo sie weiss, dass man ihr glaubt;

Und das Licht erlöscht im Haupt,

Eure Sinne sind verwirrt,

Unvernünftiges geschieht,

Und das Ungeheure wird

Wirklich, eben weil ihr's fletet —

és bevallja, hogy Carlost megölte, mire végre a IV. felvonásban a rég előrelátott katastropha bekövetkezik.

Elvira is bűnösnek érzi magát, mert tudnia kellett volna Hugo tettét, hisz sejtette és álmai fölvilágosították, de szenvedélye elhallgattatta sejtelmét. A megtört, boldogtalan Hugót most Jerta a háborúba küldi, hogy tettekben hallgattassa el lelkiismeretét vagy bűnhődjék bűneért. De a gróf habozik:

*Tun? Der Mensch tut nichts. Es waltet
Über ihm verborgner Rat,
Und er muss, wie dieser schaltet.
Tun? Das nennst du eine Tat?
O ich bitt' dich, lass das ruhn?
Alles, alles hängt zuletzt
Am Real, den meine Mutter
Einer Bettlerin verweigert.*

De legkevéssbé képes ma, ez elátkozott napon cselekedni vagy határozni:

*Noch ist est nicht Mitternacht.
Eh' nicht der verfluchte Tag
Ist vorüber, will ich nichts —
Gar nichts wollen und nichts tun.
Heut regirt mein böser Stern.*

Egyúttal védekezik az ellen, hogy őt gonosz embernek tekintsék:

*Ich bin böse nicht von Natur,
Wahrlich nicht! Allein das Schicksal
Treibt auf böse Wege mich.*

Most a gonosz hajlamait onnan származtatja, hogy atyja őt (az előző fölvonásban), mikor testvérgyilkosságáról értesült, megátkozta:

*Nur der Fluch, des Vaterfluches
Finstre Macht beherrscht mich,
Treibt mich rastlos an zum Bösen.*

Végre ő is, Elvira is nem tudják bűnöket másképp jóvátenni, mintha elpusztítják önmagukat, mire Jerta végszavai ki-fejezik a darab igazi alapgondolatát:¹⁾

*Fragst du nach der Ursach, wenn
Sterne auf- und untergehen?
Was geschieht, ist hier nur klar;
Das warum wird offenbar,
Wenn die Toten auferstehen.*

¹⁾ Müllner darabja élére jeligélül Seneca következő mondatát írta: „Ingeniis talibus vitæ exitus remedium est; optimumque est redire ei, qui ad se nunquam rediturus est.” (Bizonyos szellemek számára a halál megváltás, és oly embernek, a ki sohasem fogja megtalálni az utat önmagához: jobb ha meghal). De ez a gondolat túlságosan általános, sem-hogy ép a Müllner végzettragédiájára jellemző volna.

A darab nem tartalmaz sok új vonást, melyeket Müllner és Werner egyfelvonásosaiból nem ismernénk. Szerkezete ugyanaz: egy erőszakosan kigondolt előcselekvény részletei lesznek lépésről lépésre világossá és okozzák a katastrophát. Az alakok is ugyanazok; csak Jerta új: a german protestans tiszta és nyugodt leány, kit bűnnek árnyéka sem terhel, ellentétben a román katolikus szenvedélyes és érzéki Elvirának, kinek bűnsújtotta lelke sehol sem talál nyugtot és mindenütt rémeket lát. Jerta elnyomja jogos szerelmét Hugo iránt, kit testvérének hisz, Elvira már első férje életében érzéki bűnös szenvedélylyel szerette a hőst. A kis Otto ismételése a kis Emilnek az előbbi darabból: ép oly koravén és bölcs, ép oly természetellenes. Szürke alak Valeros, a ki, mint spanyol nemes, igen méltóságos, de voltaképp maga sem tudja, hogy mit akar, és folyton változtatja elhatározását. Végül öngyilkos akar lenni, de ezt is meggondolja.

A darab voltaképp szintén csak egyfelvonásos, mint a két február-darab, mint még a rokon „Messinai ara” is. Hogy négy felvonásos lett, voltaképp csak azért van, mert minden oldalról sürgették Müllnert, hogy írjon a teljes színpadi estét betöltő darabot. Most is rövid a darab; ¹⁾ ha személyei nem volnának oly bőbeszédűek, mire a spanyol négy lábú trochæus is csábítja őket, elérné az egész cselekvény egy felvonásban.

A személyek mind hisznek a végzetben, az álmok jelentőségében, a sejtés hatalmában, az átok súlyában. Ez teszi őket bábukká, noha látszólag szabad akaratból cselekszenek. Müllner utóbb maga helytelenítette darabját és kicsinyesnek tekintette benne a Végzet szerepét. Prókátori furfanggal ki is próbálta magyarázni a „Bűnből” a végzetet: nem akarta a fatalismust hirdetni, sem egy undok cigányasszonyt antik jósnővé magasztosítani; célja volt: kimutatni azt az okozati összefüggést, mely a vak véletlent emberi hibákkal és emberi gonosszággal összefűzi és az ember bűnét szerves kapcsolatban mutatja a még születése előtt végbement, látszólag jelentéktelen eseményekkel. Tényleg darabja kezdettől végig a Végzet eszméjén nyugszik, személyeit a Végzet hajtja és a négy felvonáson keresztül a

¹⁾ A „Február 24.” terjedelme 935 vers, Müllner egyfelvonásosáé 898 vers; „A bűn” 2552 vers. De számításba kell venni az eltérő verses alakot is.

Végzet sújtó és lesújtó hatalma uralkodik. Innen a félhomály e darabban, innen az álmok és sejtések uralma, innen a szereplők izgalma, nyugtalansága és félelme. Innen a nyelvnek vastag, hatásos képekkel túlterhelt páthosza, innen ideges lüktető verseinek rohamos menete.¹⁾ E darabbal megalapította Müllner a végzettragédia típusát, melynek jellemző vonásait kisebb tehetségű követői egyszerűen átvettek és mondhatni gépiesen alkalmazták, hisz még a jóval nagyobb tehetségű Grillparzer sem tudta teljesen mellőzni. Müllner maga érezte, hogy ebben a fajtában kiválóbbat nem képes alkotni, kissé kiábrándult is a Végzet nagyszerűségéből és ezentúl inkább Schiller nyomdokain kívánt haladni. Még két szomorújátékot írt, melyek nem igazi végzettragédiák, miért is elég lesz rövidesen jellemezni egyrészt fatalisztikus elemeiket, másrészt az eddigi sorstragédiáktól eltérő vonásaikat.

E darabok elseje, *Yngurd király*,²⁾ folyton Shakespearere és Schillerre emlékeztet, de persze csak külsőségeiben. Történeti alapja nincsen, hisz a cselekvény Kr. e. 900—1000-ben játszik déli Norvégiában.³⁾ Tartalmának tetemes része csupa csatazaj, mely nem kelthet mélyebb érdeklődést. A cselekvény, melyet itt is bonyolult, egy évtizedet felölelő előcselekvény előz meg, a következőkben foglalható össze. Ubo, Dánia öreg királya, megtámadja Ottfried normann királyt, kinek országára igényt tart. E harcokban Yngurd, a paraszt származású (Napoleon képére mintázott) hadvezér annyira kitüntette magát, hogy Ottfried, leányát, Irmát feleségül adja neki és őt magát utódjává avatja. De nem sokára Ottfried győzelmet arat Ubo fölött és a béke zálogául (mert özvegy lett) nőül kéri Ubo nővérét,

¹⁾ Döbrentei prózában fordította magyarra, «e miatt (mondja id. h. 13. l.) pirulok a Jövendő előtt. Akkor készültebb színjatszóinknak kell lenni a mostaniaknál, kik nem merték, egy-kettőt kivéve, magokra vállalni a vers declamálását». Az I. felvonást különben Döbrentei jambusokban is adja (u. o. 149—175. l.). «Ennek dolgozása alatt (mondja 16. l.) a képzelés keresztülszökte néhol az eredetihez való lekötöttséget, azért mozog szabadabban».

²⁾ *König Yngurd, Trauerspiel in fünf Akten von Adolph Müllner.* Leipzig, 1817. — Első előadása Berlinben 1817. jún. 9.

³⁾ Verses előszavában Müllner maga mondja:

Bemüht euch nicht, im Buche der Geschichte
Der Quelle meines Liedes nachzuspüren.

Brunhildát, a kit szenvedélyesen megszeretett. E házasságból származik fia és jogos örököse Oskar, a ki csak atyja halála után született. Midőn a háború újra kitör, Yngurd lesz győztes; de neje Irma gyűlöli mostoháját és félti koronáját Oskartól. Azért híreszteli, hogy Oskar nem törvényes gyermek. Ennek következtében Brunhilda kis fiával testvéréhez, Alf dán királyhoz, Ubo utódjához menekül, a kit fölkér, hogy unokaöccsének jogait Yngurddal szemben védelmébe vegye. Midőn Yngurd erről értesül, megelőzi ellenfelét és betör Dániába.

Itt kezdődik a darab cselekvénye. A csatavesztes Yngurd maga megy Alf táborába, hogy a békét kieszközölje. Hogy trónját megmentse, örökösévé fogadja Oskart, a kit leányával akar összeadni. Brunhilda hajlandó e föltételt elfogadni, ha a király megválnék nejétől, Irmától, nehogy több gyermeke legyen. Ezt Yngurd nem hajlandó megtenni és a harc kitör. Yngurd győz, és elfogja Oskart. A béke zálogául most Alf nőül akarja venni Yngurd leányát, Aslát, de ez időközben szenvedélyesen megszerette Oskart, a ki érzelmeit ép oly szenvedélyesen viszonozza. A fiatalok tehát ellenzik Alf tervét, mire Yngurd a pokollal szövetkezik és elhatározza, hogy Oskart meggyilkoltatja. De Marduff, a gyilkos, a ki a királyi sirboltban akarja véres tettét véghez vinni, habozik (mint Hubert, János királyban) és újabb megbízatást kér Yngurdtól. A király időközben értesült Oskar és Asla szerelméről és szívesen veszi ezt a frigyet. Marduff tehát jó hírrel siet vissza foglyához, de halva találja: öngyilkos lett (mint Arthur, János királyban). Asla most a halálba követi szerelmesét, Brunhilda pedig fiának halálhírére megőrül. A dánok erre boszszuból ostrom alá veszik Yngurd várát, melynek védelmében a király hősi halált hal. A dánok elismerik Alfot királyuknak, a mivel az erőszakosan összebonyolított cselekvény véget ér.

Müllner könyvdrámának szánta 'dalát', mely nem színpadra való, és nagyon sajnálta, hogy kidolgozásánál mégis tekintettel volt a színpad igényeire, sőt utólag ismételve átdolgozta (részben botrányosan), hogy előadható legyen. A nagy lármában, mely a darab tartalmát inkább elhomályosítja, mint földeríti, a Végzet is szóhoz jut, melynek már ismeretes elemei — éjféli villámlás, mennydörgés, vihar, zivatar, jég és fagy, sirbolt, gonosz sejtelmek és álmok, egy vésztjűslő üstökös stb. — nagy szerepet játszanak. A bonyolult előcselekvényt csak lassan és zaka-

tolva tudjuk meg az első három felvonás folyamán, a végzetes katastrophát már az első jelenetben megjósolják Yngurd harczo-sai,¹⁾ Asla pedig csodálatosképen megjósolja háza pusztulását és jövőendő kedvesének (kit még nem is ismer!) halálát:

Nur Eins ist klar, der Ritter liegt erschlagen,
Zerschmettert! und weit von ihm liegt sein Schild —

Ezek a baljóslatú versek négyszer hangzanak föl a darabban.

A jellemek, főleg a nők, oly természetellenesek, hogy sokszor érthetetlenekké válnak, Brunhilda örülése pedig egyenesen komikus hatású.²⁾ Yngurd maga oly ellentétes vonásokból van összetákolva; nagy szellem, magasztos gondolatokkal, és mégis meg akarja gyilkoltatni a félig gyermek Oskart, — hogy alakja bajosan elképzelhető. A darab hősi és érzelmes elemek vegyü-léke, majd magával akarja ragadni az olvasót, majd könnyekre késztetni, persze mind a kettőt kétséges sikerrel. A szerelmesek első izben álomban látták meg egymást és ezóta szenvedélyesen vonzódnak egymáshoz, pedig szerelmök vérfertőzés, hisz Ottfried fia szereti Ottfried leányunkáját. Egészben csinálmány, világos terv és egységes alapeszme nélkül. Csupa hatásvadászat a leg-olcsóbb eszközökkel, minden eredetiség nélkül: „János király“

¹⁾ Sie konnten's hier-, sie konnten's dorthin tun:
Allein das Schicksal — mag's der Teufel wissen,
Was es damit für ein Bewenden hat:
Es *sät* für sich, und *mäht*, und *frisst* die Saat,
Und Menschenwill' ist doch wohl nur ein Müssen.

²⁾ V. ö. pl. utolsó nyilatkozatát a darab végén:

Still! — Brunhild spricht:
Es traut die Braut
Dem Ja noch nicht,
Wär's noch so laut.
Die Winde spannen
Die Segel aus,
Wie eine Maus
Fährt's Wort heraus
Aus seinem Haus
Und husch! ist's fort.
Halt Maus, halt Wort,
Läuft hier wie dort
Auf eins hinaus,
Die Brunhild lacht und geht vergnügt von dannen.

és 'Macbeth' utánzása, de aránylag Müllner legjózanabb komoly darabja és legkevésbé végzetdráma, noha ennek elemei elég nagy szerephez jutnak benne.

Az 'Yngurd' gyenge sikere visszacsalta Müllnert első szerelméhez, a végzettragédiához, mert ennek körébe tartozik következő és utolsó drámája: *Az albán nő*¹⁾ melynek alapmotívuma, mint a 'Bűnben', két testvér szerelme egyazon nőhöz, mely testvérgyűlöletre és testvérgyilkosságra vezet. De most 'fönsége-sebb' eszmét akart megtestesíteni: e testvérgyilkosságot a testvérszeretetből származtatta. Ez erőszakolt tételt csak a végzetdráma eszközeivel gondolta megtestesíthetni. Ime a cselekvény vázlata:

Régi törvény Siciliában, hogy a fejedelem, ha első házasságából fia van, ne merjen újra megnősülni; mert ez esetben a korona fiára, illetve ha ez kiskorú, gyámjára, Camastro herczegre száll. Ezt a törvényt megszegte Basil király: első nejének, Matildnak (kitől fia Fernando) halála után nőül vette Blankát (kitől fia Enrico). Basilnek e tette miatt Camastro a törvény védelmére föllázad a király ellen, a ki a fogságba esett lázadót kivégezteti. Camastro halála előtt fölhívja a végzetet és a dæmonokat és megátkozza a királyt:

Wie er *mich* richtet, richtet *ihn*!

Reiht an sein Unrecht alle Folgen, die
Mein Recht bewähren; fahl und blutig, wie
Zur Erd' er schleudert mein gehasstes Haupt,
Hoch in der Luft, auf einem Pfahl der Schmach,
Zeigt ihm ein Haupt einst, das er liebte! Raubt —
Wie das Gesetz er durch zwei Weiber brach, —
Raubt ihm durch *ein* Weib beider Mutter Söhne
Und lasst sein Grabmal ohne Kindestränke.

A király remeg ez átok következményeitől, mert hisz erejében. Ezt így fejtegeti az orvos előtt, kit beteg fiához hívott:

Wer sagt dem Menschen, wo die Grenze sei,
An der Natur und Geisterwelt sich trennen?
Nennt's Zauberei, Beschwörung, Fluch, Verhängnis —
Das Wort gilt gleich. Es gibt im Erdenleben
Furchtbare Augenblicke der Bedrängnis,
Die wunderbar der Menschen Kraft erheben
Und an sein Wort die *Unsichtbaren* binden.

¹⁾ *Die Albaneserin. Trauerspiel in fünf Aufzügen* von Adolph Müllner. 1820. — Első előadása Bécsben 1819. május 20., Berlinben 1820. május 19.

Hogy az átok hatalmát megtörje, két fiát úgy nevelteti a király, hogy szenvedélyesen szeretik egymást. Fernando nőül veszi Eleonora Albanát, de (állítólag) a csatában elesik Tunis fejedelme, Almansor ellen, a ki lefejeztette és fejét póznára tűzte. Enrico ezalatt megőrült, mert szenvedélyesen szereti Albanát, kiről csupán testvére iránt táplált határtalan szeretetből lemondott. Midőn Basil fiának ez áldozatáról értesül, fölkiált:

«Raußt ihm durch *ein* Weib beider Mütter Söhne!»
 Ha! fürchterlicher Beter, wie so nah
 War meinem Haupte deines Fluches Schwert,
 Wie nahe noch! wie hieng vielleicht der Tot
 Des Einen schon an unkenntbarer Kette
 Von Grund und Folge mit dem Fluch zusammen!

Most megtudja Enrico, hogy Albana őt és csakis őt szereti (férjét csupán mint istent imádja); és e hírre meggyógyul örülségéből. De Fernando visszatér és hallja, hogy Albana Enrico arája. Első szenvedélyes fölháborodásukban kardot rántanak a testvérek egymás ellen, mire Basil fölkiált:

Jetzt sind sie nah', jetzt erst, des Fluches Geister,
 Und zeigen höhnend mir den Schlangenknoten!

Basil nyomban ki akarja végeztetni vagy száműzetésbe küldeni Enricot, de elkésik e szándékával. Mert Fernando megtudja Enrico áldozatát és hogy Albana őt szereti, mire mérget vesz.¹⁾ De Enrico nem tudja imádott testvérét túlélni és megöli magát. Basil lemond és Camastro fia, Manuel, lesz Sicilia királya. Ő hozzá intézi Basil utolsó szavait:

Ich frage nicht mehr nach, von wannen
 Die Streiche kamen, die zermalmenden.
 Die Obmacht, unserm Blick verhüllt zu bleiben,
 Weiss so geschickt ihr dunkles Werk zu treiben,
 Dass, ist's vollbracht, wir stets in Zweifel stehn,
 Ob es durch *sie*, ob durch *uns* selbst geschn.
 Doch *war* es eures Vaters Todeswort,
 Das ihm der Rache Geister dienstbar machte,
 So haben sie's wie Diener, welche mildre
 Gesinnung hegen, als ihr Herr, vollzogen.

¹⁾ V. ö. ugyanezt a motívumot Houwald Ernőnek «Die Heimkehr» című darabjában (l. alább), mely Müllnernek ez utolsó színművére erő hatásal volt.

Wohl um *ein* Weib sind beide Söhne hin;
 Doch nicht durch Hass; sie liegen, Lieb um Liebe,
 Glorreiche Sieger irdisch niedrer Triebe,
 Vor der verschmähten Albaneserin.

Tehát a „Messinai ara“ alapmotívuma: két testvér szereti ugyanazt a leányt,¹⁾ és ép azok az intézkedések, melyek a szerencsétlenség elődázását czélozzák, okozzák a katasztrófát.²⁾ De a cselekvény menete és kifejlése nem felel meg Müllner darabjában a vészes átoknak, mert a király nem látja póznán „egy szeretett fejet” és a testvérek nem pusztúlnak el testvérgyilkosságban, mert önként vetnek véget életüknek. Egyebekben látszik, hogy a szerző lélektani indokolásra törekszik, azért mellőzi a végzetdráma ismeretes elemeit: a külső természet dühét, mennydörgést és villámlást, sőt a vérfertőzést és egyéb szörnyűségeket is. Innen van, hogy a darabból hiányzik a végzetdrámának ismeretes apparatusa, — de nem hiányzik Manuel személyében az „idegen“, a ki felvilágosításával megindítja a katasztrófát — sőt az átok sem teljesül szószerint; de azért „Az albán nő“ igazi végzetdráma, mert teljességgel a Végzet szerepén és hatalmán nyugszik. Ha Castro nem mondja ki átkát, a király nem nevelheti két fiát úgy, hogy beteges szenvedélyességgel szeretik egymást, hogy egymásért minden áldozatra, a leghihetetlenebbre is készek, és hogy végül nem tudnak élni egymás nélkül. A cselekvény alapja és forrása az átok, melyből a darabban gyakori veszedelmes álmok és vészt sejtető komor hangulatok is származnak. A fiúk atyjuk bűneért (hogy Camastrot kivégeztette) szenvednek és pusztulnak, hisz ők maguk nemes szívűek és sohasem vétettek senkinek. Atyjuk magára

¹⁾ Ezt a kedvelt motívumát éllete végén még egyszer feldolgozta Müllner, még pedig kedvező megoldással, novella (kis regény) alakjában: *Der Kaliber. Aus den Papieren eines Criminalbeamten*, 1829. (Kaliber a. m. lőfegyver csőüregének átmérője, t. i. a halottban talált golyó bizonyítja a gyilkossággal vádolt testvérnek ártatlanságát). Jellemző, hogy utolsó műve ismét alapjában büntetőjogi jellegű.

²⁾ Basil maga elismeri, hogy ő okozta házának vesztét:

Die schwärmerische Glut
 Enricos für den Bruder, *angefacht*
 Von mir, gebar das Unheil; 's ist mein Werk,
 Mein eignes, das mich und sich selbst zerstöret.

vonta a Végzetnek bosszuló karját, mely őt ártatlan fiaival együtt megsemmisíti.

A darab szerkezete is elárulja végzetdrámai jellegét: az első három fölvonás csupa elbeszélés, úgy hogy az igazi cselekvény voltaképp csak a IV. fölvonásban indul meg, az V. fölvonás pedig éjjel játszik, komoran világított teremben. De elismerést érdemel, egyes túlzott szölamok és képek ellenére, a darab nyelve, mely főleg az V. fölvonás két nagy jelenetében (Enrico búcsúja Altanától és Fernando halála) az igaz költészet magaslataira emelkedik. Ebben valamint nyelvében és verselésében, de a főmotívumok (a nő két férfiú közt és ez utóbbiaknak nagylelkűségi versengése) azonosságában is félreismerhetetlen Houwald («Die Heimkehr») hatása, kinek emelkedő híre és népszerűsége nagy mértékben okozta, hogy Müllner még egyszer, de most utoljára, a színműíráshoz visszatért.

Az «Albán nőt» is könyvdrámának írta Müllner és kezdetben el volt határozva, hogy nem engedi meg színrehozatalát. De utóbb győzött hiúsága és pénzvágya és a darab mindenütt talán csak Bécs kivételével) általános nagy sikert aratott. Ennek daczára a sok babért aratott, de egyidejűleg szenvedélyesen támadott szerző végleg búcsút mondott a színháznak,¹⁾ melynek annyi koszorút és igen tekintélyes jövedelmet köszönhetett. Kétségtelenül érezte, hogy kiírta magát, hogy nincsen több mondanivalója. Röviddel halála után csillaga végleg letűnt: darabjai, a végzetdráma pusztulásával, letűntek a színpadról, de neve nem ment feledésbe. Mint egy æsthetikai siralmas eltévelyedésnek főképviseelője halhatatlan, de nagyon dísztelen életet él az irodalomtörténetben, mely rendszerint kegyetlenül bánik el vele és legtöbbször még kétségbe nem vonható, ha nem is épen nagyra becsülendő tehetségét is tagadja. Hírnevének gyors hanyatlását lényegesen siettette kritikai ellenszenves működése, melynek utolsó éveit szentelte és mely őt szakadatlan és illetlen irodalmi vitákba keverte írókkal, színházakkal

¹⁾ Közvetlenül halála előtt írt még egy színdarabot: *Meine Lämmer und ihre Hirten. Historisches Drama in vier Handlungen*, 1828 (együttal drámai munkáinak VIII. kötete), melyben kiadóival folytatott perlekedéseit gúnyos czélzattal tárgyalja. A költészethez vagy színpadhoz ennek a pamfletnek semmi köze.

és kiadókkal. A «Dey von Weissenfels» és «Apollo der Leucopeträer (t. i. a weissenfelsi) gúnynevekkel szállt sírba, melyre sem a kortársak, sem az utókor nem tették le a szeretet vagy elismerés koszorúit.

VIII.

Jóval jelentéktelenebb író a végzetdrámának (közfelfogás szerint) harmadik német főképviselője, Houwald, a ki a XIX. századnak huszas és harminczas éveiben (drámaírói működése az 1817—1824. évekbe esik) igen népszerű, nagyrabecsült író volt, a kinek színművei egész Németországban oly rendkívüli tetszésben részesültek, hogy még Tieck és Börne igen kedvezőtlen, sokszor merő gúnynyal telt, mondhatni gyűlöletes bírálatai sem sokat árthattak neki.¹⁾ E nagy népszerűsége indokolja, hogy az irodalomtörténet ma sem mellözi teljesen és hogy e tanulmányban én is foglalkozom vele. Pedig igazában nem ide való: Houwald nem írt igazi végzetdrámákat, ismételve erőlyesen tiltakozott a Végzet szerepe ellen (a mit különben darabjai védelmére Müllner is tett), sőt egyik legelső tréfás színművében («Seinem Schicksal kann niemand entgehn», 1818), világos célzással a Müllner-féle «Bün»-re, gúny tárgyává tette a végzetet (l. alább). Jó keresztény volt, csupa puhaság, jószívűség, lyrai kedély, mindig hajlott a melancholikus meghatottságra és sirásra, mindig lelkesedett az erényért és az ártatlan gyermekekért Innen darabjaiban a sok gyöngélkedő, beteges, szánalmat keltő alak mellett a sok koravén gyermek, innen nyelvében és stílusában a sok széphangzásu, de értelmetlen dagály. Teljességgel a kedély és hangulat költője, míg Müllnernél, ki jóval férfiasabb, de kevésbbé költői is, a józan ész és a számító értelem dominál. Tieck és Börne, a kik bősé ellenségei voltak, nem is mint végzetdráma-írókat támadták, hanem darabjainak és alakjainak természetellenessége, igaztalansága és langyos locsogása miatt.²⁾ Igaz,

¹⁾ Börne négy darabját bírálta meg (Das Bild, Der Leuchtturm, Die Heimkehr és Die Feinde), Tieck kettőt (Der Leuchtturm és Fürst und Bauer).

²⁾ V. ö. Tieck helyes ítéletét: «Aus seinen dramatischen Arbeiten schaut ein freundlicher, kindlicher Sinn hervor. Nur ist er zu weich und befangen, um im wahren Sinne ein Schauspieldichter sein zu können. Er verehrt selbst die Personen und die Liebe, die er schildert, er ist selbst

hogy Houwald darabjaiban is kedvelt, sokat használt szó a «végzet»; de ez nála csak elcsépett költői kifejezés, nem földöntúli, emberfölötti hatalom, mely az embereket és sorsukat akaratuk ellenére mozgatja. Nincs nála (mint Müllnernél többször) sehol olyan végzet, mely előre meg van állapítva és kikerülhetetlen; sehol jövődölés vagy jóslás, mely a cselekvény folyamában vagy kimenetelében érvényesül; sehol olyan átok, mely a fenyegető és bekövetkező veszedelmet okozza. Nem a Végzet uralkodik darabjaiban, hanem igenis a vak és sokszor sületlen véletlen, mely néha végzetszerű hatással van. A véletlennek e meglepő, sokszor a józan észszel ellentétes és rikító valószínűtlenségében nem egyszer bosszantó szerepe és főleg darabjainak a végzetdrámákból kölcsönzött technikája okozták, hogy őt harmadiknak állították Werner és Müllner mellé és állítják ma is, a kik nyilatkoznak róla, pedig a dolog lényegét tekintve, ismétlem, nem tartozik e csoportba.

A végzetdrámáknak technikáját már jól ismerjük az eddigi fejtegetésekből. Ime néhány jellemző vonása. A darab cselekvényét rendszerint hosszú és bonyodalmas, de mindig sötét és bűnös előcselekvény előzi meg, mely néha évek hosszú sora múltán, a darab folyamán kibontakozik. Ez eleve rémítő, ijesztő jellegűvé teszi a színművet, melynek komor tartalmát a borzalmas színhely és idő még erősen fokozza. A szereplőket rémes sejtelmek, látományok és álmok gyötrik, melyek a nézőt is aggodalommal és sötét sejtelmekkel töltik el, annál is inkább, mert a cselekvény maga is borzalmas: iszonyú dolgok történtek és történnek, hajmeresztő vétkek és bűnök. Egyik főjellemző vonása e daraboknak az ismeretlen és ép azért ijesztő «idegen», a ki váratlanul belép, általános borzalmat okoz és, akarva nem akarva, megindítja a lavinát, mely bűnösöket és ártatlanokat eltemet. A végzetdrámáknak e jellemző elemei megvannak Houwald darabjaiban; de hiányzanak e drámáknak főjellemző tárgyai: testvér-, apa- és gyermekgyilkosság, vérfertőzés és egyéb erkölcsi szörnyűségek; hiányzik a végzetszerű nap és eszköz is. De nagy szerepet ját-

am meisten gerührt und erschüttert, und darum bezwingt ihn das Gedicht, statt dass er es beherrschen sollte. Hieraus seine Weichlichkeit, die Unnatur seiner Charaktere, die Unmöglichkeit seiner Pläne». Igazi erőnek és szenvedélynek darabjaiban semmi nyoma: miből fakadjon a tragikum?

szanak nála is a nagylelkűség és önfeláldozás és főleg a gyermekek, kik a költőt magát mélységesen megindítják és a meghatottság könnyeit facsarják ki a nézők szeméből.¹⁾ Tehát Houwald darabjai sok külsőségekben nagyon hasonlítanak a végzetdrámákra, de valósággal nem azok, mert a Végzet nem szerepel bennök mint előre megállapított sors és kikerülhetetlen megtorló hatalom.²⁾ E tétel igazságát minden egyes színműve igazolja. Irodalomtörténeti jelentőségénél fogva megérdemli, hogy munkáival, de csak rövid vázlatban, foglalkozzam, noha, újra ismétlem, meggyőződésem szerint nem tartoznak ezen tanulmány keretébe.

Elete nagyon egyszerű volt. Báró Houwald Ernő 1778. november 29. született a szászországi Straupitzban, előkelő családjának regényes fekvésű várában, melyet a Spreedő komoran környezett. Halléban tanult államtudományokat, mire 1806-ban megnősült, jegyajándéku Sellendorf birtokát kapva. Elég későn, 1816-ban lép föl az irodalomban elbeszélésekkel és utóbb is sok regényes vagy tragikus tárgyú novellát és becses ifjúsági könyvet írt. A színpad számára az 1817 és 1827 közti évtizedben dolgozott. Sok irodalmi sikere volt, de sok megtámadtatásban is volt része, magánelete pedig bővelkedett anyagi és egyéb gondokban és bajokban. Egyéniségének két jellemző vonása fölismerhető drámáiban is: nagyon szerette a természetet és a gyermekeket. Nem a költői babérért dolgozott; csupán a szellemi tevékenység szükségérzete adta kezébe a tollat. Bámulatos népszerűség és elismerés után elfeledve halt meg 1845. június 28.³⁾ Drámáit, a mennyiben itt valahogy szóba jöhetnek, keletkezésök sorrendjében fogom röviden tárgyalni.

Houwald első, komoly egyfelvonásos színműve⁴⁾ *Die Freistatt* (A menhely), melyet 1817-ben közel 40 éves korában írt.⁵⁾

¹⁾ Ezzel sokszor Kotzebuera és Ifflandra emlékeztet az egyébként egészen más jellemű Houwald.

²⁾ Ezt jól kifejti Otto Schmidtborn. *Chr. E. v. Houwald als Dramatiker*, 1909. (megbíráltam EPhK. XXXIV, 1910, 793. l.). V. ö. Geiger Jozefin, *B. Houwald E. Kr. végzetdrámai*, 1912. (a ki Houwald első öt darabjában telivér Végzetet talál).

³⁾ Összes munkái 1851-ben jelentek meg öt kötetben.

⁴⁾ Talán ennél is régibb egyetlen jelentéktelen kétfelvonásos vígjátéka *Die alten Spielkameraden*, mely 1823-ban jelent meg nyomtatásban.

⁵⁾ *Die Freistatt. Tragisches Gemälde in einem Akt*, 1819. (Müllner-Adolf adta ki.)

Tartalma nem nélkülözi a végzetdrámák ismeretes borzalmasságát. Bruck János, a ki politikai tevékenysége miatt száműzetett, titokban visszatér hazájába és Ultrade Konrád nevű barátjának tanácsára föl nem ismerve mint sírásó tengeti napjait. Ultrade éjjelenként meglátogatja barátját, viszont neje Sarolta ugyancsak éjjelenként meglátogatja Brucknak holtnak tartott nejét, a kit rejteget. A darab a temetőben játszik a sírásónak homályosan világított szegényes szobájában, hova Sarolta ép most hozza a váratlanul elhunyt Bruckné holttestét. Ugyanekkor Ultrade menekülésre inti barátját, mivel üldözői nyomában vannak. Bruck nem akar több bajt okozni barátjának; azért elhatározza, hogy önként jelentkezik a hatóságnál, de előbb el akarja temetni a Saroltától a temetőbe hozott holttestet. Midőn ebben nejére ismer, fölindulásában holtan rogy össze. Ultrade és neje, a kik az éjjeli látogatások miatt gyanakodtak volt egymásra, a mi máris családi boldogságukat veszélyezteteti, kibékülnek, az üldözők csak Bruck holttestét találják. — Ime sem végzet, sem átok, sem jövőndölés. A végzetdrámára csak mellékes vonások emlékeztetnek: a hosszabb előcselekmény, melyet el kell beszélni, a borzalmas hely és idő (temető, éjjel) és a szereplők sejtelmes izgatottsága. A cselekvény igen szegényes és mégis nagyon valószínűtlen, sőt képtelen, a jellemzés fölszínes, az egész darab, melyet szerzője 'tragikus képnek' vagy 'tragikus helyzetnek', sőt 'tragikus balladának' nevezett, kezdetleges kísérlet, melyben sem végzet, sem tragikum nincsen.

Második nagy sikert aratott, szintén egyfelvonásos darabja *Die Heimkehr* (1818), mely a szerző népszerűségét és hírért megalapította.¹⁾ Cselekvénye három szóval elmondható. Dörner elhagyta nejét, hogy kicsapongó életet élhessen, és végül katonának állt. Évek múltán hazatér, hol nejét, a ki őt régóta holtnak hitte, mint Wolfram erdész feleségét találja. Fölháborodásában meg akarja ölni vetélytársát; de látva, hogy neje milyen boldog, önmagát pusztítja el. Tehát itt sincs sem vég-

¹⁾ *Der Leuchtturm. Die Heimkehr. Zwei Trauerspiele von Ernst v. Houwald*, 1821. A 'Heimkehr' még 1818-ban színre került aug. 26. Drezdában, december 3. Berlinben. — Magyarul: *Hazajövetel, színdarab, egy felvonásban*. Houwald után Hiry Ferencz (nem jelent meg nyomtatásban). Először színre került Budán 1836. márczius 26.

zet,¹⁾ sem átok, sem jövődölés. Legfeljebb abban találhatja valaki a «végzet ujját», hogy Dorner neve a halottak névsorában előfordult, a mi nejének lehetővé teszi, hogy újból férjhez menjen. Egy ilyen mindennapos véletlenért azonban kár volna a végzetet fárasztani. A váratlan hazatérés motívuma is ősrégi, főleg a végzetdrámákban, hisz már ezeknek legelsejében, Tieck egyfelvonásosában («Der Abschied») is találjuk, de gyakori az már a XVIII. századi lovagdrámákban is.²⁾ Müllner utolsó darabjában («Az albán nő»), mely kétségtelenül már Houwald hatása alatt készült, szintén ez a motívum teszi a cselekvény magvát. A végzetdrámákra emlékeztet az előcselekvény, melyet hosszasan tárgyalnak, és a magányos erdészkunyhó, melyben a kis tragédia lejátszódik; talán még a némileg «végzetes» nap, mely az asszony első esküvőjének évfordulója és második férjének születésnapja. Egyebekben csupa valószínűtlenség és természetellenesség ural-

¹⁾ Dorner persze elég indokolatlanul így deklamál:

Ist dies dein Gang, du unbekannte Macht,
Die über den Gestirnen waltet,
Das Herz zu retten aus der Todesnacht,
Damit, wenn du es wieder heimgebracht,
Es die Verzweiflung grässlich spaltet?

²⁾ Talán említést érdemel, hogy ugyanezt a motívumot földolgozta a fiatal Körner Tivadar (1793—1813) is második (1812-ben írt, de csak 1814-ben megjelent) drámai művében: «Die Sühne» («A bűnhődés»), mely csak oly egyfelvonásos végzettragédia, mint az (akkor) tőle rendkívül nagyrabecsült Z. Werner Február-darabja, mely reá döntő hatással volt. Körner darabjának tárgya: Konrád és Klára boldogan élnek a magános erdészlakban, pedig Klára voltakép Konrád testvérét, Vilmost szerette és csupán atyja kívánságára lett Konrád neje. Vilmos azért fájdalomban bujdosó lett és végül, mint hírlik, a csatatéren elesett. Most visszatér, mert tévesen hitték halottnak, és Klára fölkiált:

Was hab' ich dir getan, erzürntes Schicksal,
Dass du des Lebens ganze Schmerzenlast
Auf diese weiche Seele häufst?

Midőn Vilmosnak, a ki öt hű jegyesének tartja, meg akarja vallani, hogy Konrád neje, ereje elhagyja, úgy hogy eszméletlenül összerogy. Vilmos az ágyra fekteti és katonai köpenyét borítja reá. Konrád azt hiszi, hogy Vilmos köpenye alatt testvére fekszik, és dühében leszúrja Klárát és utóbb lelövi, Vilmost. A szerelmesek tehát a halálban egyesülnek. A kezdetleges darab csak a földolgozott motívum miatt érdemel rövid említést.

codik benne. Hogy jut Dorner annyi idő után arra a gondolatra, hogy hazatérjen? És az álszakáll miatt nem ismerik meg? (Hisz ez bohózatba való motívum!) És valósággal élvezhetetlen az a koravén, bölcselkedő két gyermek, a kik annyit fecsegnek; főleg a kis leány érzelgőssége kiállhatatlan. Az egész darab csupa természetellenesség, melyet a folyton megújuló meghatottság nem képes elfeledtetni, a mit Börne egy gyilkos bírálatban alaposan kimutatott.

Azonos jellegű Houwald legterjedelmesebb és leghíresebb darabja, *Das Bild* (Az arczkép), melyet a közönség a legnagyobb tetszéssel fogadott.¹⁾ A darab előcselekvénye elég bonyolódott. Konrád gróf politikai összeesküvésben vesz részt és menekülni kénytelen. Később álöltözetben hazatér, de minthogy előbb in effigie fölakasztották (arczképe a bitón függött), e képe alapján felismerték, elfogták és a börtönben megmérgezték. Özvegye Kamilla és atyja mindenüktől megfosztva visszavonulnak a világtól és Kamilla a sok sírástól (pedig nem is szerette férjét) megvakult. De a viszonyok változtával a kormány visszaadja az elfoglalt birtokokat és a családnak régi tekintélye helyreáll. De az előcselekvénynek van még egy másik szála: Kamilla eredetileg Gotthard grófnak volt szánva, de ennek mostohaanyja saját fiának szerzi meg a leányt és Gotthard rendlovag lesz, a ki utóbb Rómából nyert engedély alapján testvérének özvegyét, régi menyasszonyát, feleségül akarja venni. Sőt egy harmadik szála is van az előcselekvénynek: Kamilla a zárdában, a hol nevelték, megszeretett egy Lenz Antal nevű német festőt, a ki egy régi madonna-képet átfestett és akarva nem akarva Kamilla vonásaival ruházott föl. A leány atyja ezt a szerelmet végkép akarja kiirtani Kamilla szivéből és e célra furcsa eszközt alkalmaz: kérésére Konrád lefesteti magát Lenzzel, mire Kamilla jelenlétében kontárnak mondja és gyalázza a festőt. Ez a kép, mely a bitóra került, elárulta Konrádot, mire a várnagy az arczképet titokban hazahozta. A család bosszút esküszik a festőnek, aki idővel Spinarosa néven híres mester lesz; sok tanítvány keresi föl, így Kamilla fia, a 16 éves (persze bölcs) Leonhard is, a kit a festő saját fiának tekint és fölnevel.

¹⁾ *Das Bild, Trauerspiel in fünf Akten von Ernst v. Houwald*, 1821. — Első előadása Drezdában 1820. január 3., Berlinben 1821. jún. 23.

Ennyit kell elbeszélésekből megtudnunk. Annál rövidebb azután a cselekvény maga. Spinarosa a Sorrento örgrof kérésére lefestette Kamillát, mire a várnagy észreveszi, hogy ennek a képnek és a Konrád arczképének festőjele (egy nyíllal átlőtt szárny) azonos, minek folytán azt hiszi, hogy a rég keresett festő, kinek bosszút esküdtek, hatalmában van.¹⁾ A festő, mielőtt elhagyja a várat, éjfélkor elbúcsúzik Kamilla képétől és ekkor megpillantja Konrád arczképét, melyet ő festett és melyért egykor mélyen megsértették. Dühösen dőfi át a képet, mire az örgrof, a ki őt megleste, megöli. Kamilla visszanyeri szemvilágát, de rémületében meghal.

A darabnak képtelenségeit (a festő és Kamilla nem ismerik föl egymást!) fényesen derítette föl Börne egyik leghíresebb bírálatában, de végzetdrámának ő sem nevezi, mert nem is az, noha a kérdéses arczkép első pillanatra a Végzet eszközének tűnik föl és a szereplők folyton emlegetik a Végzetet. Houwald maga, a ki ellensége volt a végzetdrámának, az egyik szereplőnek, az örgrofnak kérdésére:

Was kann ich für des Schicksals harten Gang?

igen okosan felel meg egy másik szereplőnek szavaival:

Ihr nennt es so, damit die eigne Schuld
Ihr einer fremden Macht zuschreiben könnt;
Die strenge Folge seines eignen Handelns,
Das nennt der Mensch sein Schicksal; jagt er nur
Herzlos und blind den Leidenschaften nach,
Sieht er auch nur ein blindes Fatum walten.

A végzetdrámára leginkább, ill. egyedül emlékeztet a darabban uralkodó hangulat, mely csupa sejtelen: ez uralkodik az embereken és hajtja őket. A józan ész teljesen hiányzik a szereplőkből, a kik szenvedélyesen gyűlölnek és halálra üldöznek egy festőt, mivel egy kitűnő, élethű arczképet festett, mely tudtán és akaratán kívül eredetijének vesztét okozta. A szerző-

¹⁾ Persze ez is a Végzet úja, mint a várnagy bölcsen sejteti:

In dieser Ecke steht ja Pfeil und Flügel. —
Das Schicksal hat die Hand darauf gehalten,
Als Zeit und Wetter dran gewaschen haben,
Und nicht umsonst es für uns aufgespart.

nek e bonyodalmas történettel csak egy célja volt: meghatni, a nézők szeméből könnyeket kifacsarni. Ezt a célt a korabeli jelentések szerint fényesen elérte, de egyéb érdeme nincsen. Készséggel lehet elismerni a darab nyelvének és verselésének (egyes helyeken) költői voltát, hisz Houwald e képtelen tákolmánnyal Schiller babérára pályázott! De a cselekvény esztelen, a szereplők esztelenek (főleg az örgróf), az indokolás esztelen, a nyelve sokszor csupa értelmetlen szóvirág és dagály.¹⁾ Ma csak bosszúsággal olvashatjuk el, ha ugyan valaki ma még elolvassa.

Nem jobb Houwald következő darabja, a kétfelvonásos *Der Leuchtturm* (1819), mely nagyon tetszett a közönségnek, de épen nem a kritikának.²⁾ Tartalma elég furcsa. Az előcselekvény kissé egyszerűbb mint az előző darabban. Hort Ulrik nejét elcsábítja és megszökteti (pénzével és kis fiával együtt) legjobb barátja, Holm gróf. Matild gyorsan megbánta tettét, de csak évek múlva indul útnak, hogy férjét kiengesztelje, a ki időközben megőrült. Fiát, WALTERT küldi előre a megcsalt férj felkutatására. A hajó, mely a fiút haza hozza, elmerült, de WALTERT megmenti unokanővére, DOROTTYA. A darab cselekvénye szintén elég egyszerű. Hort GÁSPÁR és leánya DOROTTYA a világító toronyban vannak, természetesen éjjel. A tenger erősen hullámszik, vihar készül: GÁSPÁR nemsokára vészlövéseket hall és hozzáfog a

¹⁾ Különösen jellemző e szempontból a marchese kifakadása:

O schändlicher Verrat! Den Bösewicht,
Der hier aus Gift und Rache Farben mischte,
Kennst' ich ihn nur, ich tauchte diesen Pinsel (kardjára mutat)
In seines Herzens roten Farbentopf,
Bleich wie die Wand sein Angesicht zu malen.

E Gallimathiáshoz BÖRNE a következő találó megjegyzéseket fűzi: „Aus Gift und Rache Farben mischt“. Diese Mischung taugt nichts: Gift ist eine Substanz und Rache ein Begriff. Es ist gerade so als wollte man Mehl und Unschuld unter einander mischen. Das Schwert einen Pinsel zu nennen, ist nur einem betrunkenen Husaren im Wirtshause erlaubt, keinem Marquis. Das Herz einen roten Farbentopf zu heissen, mag der Dichter verantworten. Wie aber will er es anfangen, aus einem Topfe mit roter Farbe weiss zu malen? Das ist ein Taschenspielerstreich! »

²⁾ *Der Leuchtturm. Die Heimkehr.* Zwei Trauerspiele von E. v. Houwald, 1821. — Először színre került Drezdában 1820. ápril. 24., Berlinben nov. 8. — Magyarul: «Lámpástorony, színjáték két felvonásban», fordította HIRY FERENCZ (nem jelent meg nyomtatásban és nem tudom, előadták-e?).

mentéshez: meggyűjtja a jelzőlámpákat, melyeknek megörzését leányának szívére köti, mert ha ezek elalszanak, lehetetlen a mentés. Most jön Walter, a ki a leánynak szerelmet vall, és az izgatott Dorottya megfélekedzik a lámpákról, Hort Ulrik pedig, a ki örülten él a toronyban testvérénél, a toronyőrnél, és hárfájához sejtelmes dalokat énekel, megfogható indok nélkül eloltja a lámpákat, úgy hogy a viharral küzdő bajó elmerül. Csak egy ember maradt életben, Holm, a csábító, Walter atyja, a kit a fiú megment. A hullámok Matild holttestét a partra vetik, hol férje megtalálja, mire vele együtt a tengerbe ugrik. Végül fölismerik egymást az életben maradottak és Walter meg Dorottya boldog pár lesznek. Ime, csupa véletlen, esztelen véletlen (ép a fő bűnös marad életben!) minden Végzet nélkül, mert különben egy örült embernek indokolatlan tettében kellene a Végzet hatalmát elismerni, a mi a fenségesnek elismert Végzetet majdnem komikus színben tüntetné föl. Egészen eltévesztett a darab szerkezete is, mert első fölvonásában nem történik semmi és még a szereplők multjáról sem értesülünk kellően.

Első pillanatra, már cziménél fogva igazi végzetdrámának tetszik Houwald ötödik, kétfelvonásos színműve *Átok és áldás* (1820), melyben van átok, csakhogy áldássá változik.¹⁾ Günther elrágalmazza sógorát, kit atyja megátkoz és kitagad, úgy hogy öröksége Günthernek jut. De ez idővel elszegényedik és máris az adósok börtönébe kerül, mert senki sem akar segíteni rajta, mikor egy váratlanul jelentkező kötéltánczos hajlandó adósságát kifizetni, ha Günther egyetlen fiát, Móriczot, neki átengedi, hogy mesterségére megtanítsa. Az apa hajlandó ez ajánlat elfogadására, de az anya lebeszéli: inkább szenvedni akar, mint fiát feláldozni. Azonban Móricz, hogy atyját megmentse, önszántából elmegy a kötéltánczoshoz, a ki most Günther adósságát a tisztartónál kifizeti. Ez erélyesen megtámadja szívtelen eljárásuk miatt (hogy egyetlen fiúkat eladták) a szülőket, a kik mit sem tudnak a dologról. Végül megjelen a kötéltánczos is (a végzetdrámák ismeretlen „Idegenje!”), a ki, midőn a szülők ártatlanságáról értesül, fölfedezi magát: ő a kitagadott fiú, a

¹⁾ *Fluch und Segen. Drama in zwei Akten, 1721.* A darab alighanem ellentétes párja akar lenni Werner Február-tragédiájának (az átok áldást hoz), melyet állítólag Goethe akart volna megírni (l. fönt).

ki meggazdagodott és most hazatért, hogy rokonainál, kiket csak próbára tett és kiknek megbocsát, folytassa életét. — A végzetdrámának sok külső eleme van meg a darabban (az előcselekvény, a rejtélyes színhely, a szereplők hangulata, az idegennek föllépése stb.); de igazi végzetdrámának nem tekinthető, mert van ugyan benne átok, de az nem sújt senkit, sőt a megátkozottra az áldás hatásával van.¹⁾ Hőse voltakép egy gyermek, a ki ép oly koravén és természetellenes, mint Müllner és Houwald többi gyermekei. A darab az anya- és a gyermek-szeretetnek tisztán meghatottságot czélzó dicsőítése, néhány költői vonással, de egészben értéktelen.

Houwald többi darabjai («Der Fürst und der Bürger» 1822, «Die Feinde» 1823 ²⁾ és «Die Seeräuber» 1827) nem tartoznak ide, mert a végzetdrámával még annyi kapcsolatban sincsenek, mint előbbi színművei, melyek csak annyiban voltak itt röviden tárgyalandók, hogy egészen a legújabb idők végzetdrámáknak tekintettek, pedig csak egyes kisebb-nagyobb, de mindig többé-kevésbé mellékes részletekben emlékeztetnek a végzetdrámára, a dolog lényegét nézve azonban nem tekinthetők ilyeneknek. Houwald darabjai rég letűntek, hisz ha nem tekintenék őket végzetdrámáknak, az irodalomtörténet is alig emlékeznék meg e vizenyős, könnyfacsaró, kissé furcsán moralizáló alkotásokról, melyek korukra és szerzőjükre jellemzők, de költői vagy drámai értékre nem tarthatnak igényt.

IX.

A német végzetdráma néhány jelentéktelenebb kísérlet után egy kiváló alkotással, Werner Február-tragédiájával, indul

¹⁾ A darab végén kapjuk Houwald gondolatát:

Des Menschen Sünde ist allein sein Fluch ...
Sei du nur rein und frei von aller Schuld,
Dann bringt dir Menschenfluch doch Gottes Segen.

²⁾ Ezek közül a második helyen említettet magyarra fordította Hiry Ferencz: *Az ellenségek, nézőjáték három felvonásban*, mely először Budán került színre 1834. november 29, de nyomtatásban nem jelent meg. A darab cselekvényén első pillanatra fölismerhető az «Ősanya» hatása, de Houwald a Grillparzertől átvett motívumokat elrontja. A cselekvény egyes elemei különben «Romeo és Juliából» és «König Yngurdból» származnak.

meg és még egy ennél kiválóbb alkotással, Grillparzer *Ósanya* című tragédiájával záródik.¹⁾ A mi erre még következik, csak irodalomtörténeti nyersanyag érdekével bír.

Grillparzer Ferencz (szül. 1791. január 15. Bécsben) 25 éves volt, midőn a végzetdráma remekét, mely még ma is nagy hatással kerül színre, megírta. A költő maga utalt forrásaira rendkívül érdekes «Önéletrajzában», de oly általánosan és homályosan, hogy inkább megnehezítette a kutatók fáradozásait, semhogy helyes útmutatással szolgált volna nekik. Állítása szerint (körülbelül huszonnég évvel színművének elkészülte után írt ez «Önéletrajzában») két egymástól független forrása volt. «Egy franczia rabló történetében (írja i. h.), ha nem csalódom, Jules Mandrin a neve, olvastam elfogatásának körülményeit. A katonáktól üldözve egy előkelő kastélyba menekült, a hol szerelmi viszonya volt egy szobalánynyal (?), a ki jóra való leány volt és legkevesbbé sem sejtette, hogy mily elvetemült embernek nyitotta meg kamráját és szívét. Az ő szobájában fogták el. A tragikus csira ebben a viszonyban vagy jobban mondva ebben a fölismerésben nagy hatást tett reám.» Ez a Louis nem (Jules) Mandrin híres rablógyilkos volt, a ki 1714-ben született, egy ideig katona volt, utóbb rabló lett és 1755-ben halt meg vérpadon. Életét és sorsát nyomban kivégzése után sokszor írták meg; Grillparzer forrása a következő mű volt: «Histoire de Louis Mandrin, depuis sa naissance j'usqu' à sa mort. Avec un détail de ses crudités, de ses brigandages et de son supplice» (Amsterdam 1755, 96 l., a hősnek arczképével, melyet a költő német átdolgozásból (Schauplatz der ausgearteten Menschheit oder merkwürdige Lebensumstände der berüchtigtsten Bösewichter und Betrüger der neueren Zeit», 1799) is ismerhetett. Ez a Mandrin szereti Izaurát, egy előkelő nemes kisasszonyt, a ki nénjével (mert szülei elhaltak) egyedül lakik egy kastélyban.

¹⁾ *Die Ahnfrau. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen.* 1817. (Legjobb kiadása Grillparzer munkáinak Bécs városa megbízásából és költségen eszközölt és Sauer Ágosttól szerkesztett kiadásában, I, 1909, 1—257, l.) a darabnak első, négy felvonásos változatával.) — Első előadása Bécsben (Theater an der Wien) 1817. január 31., Győrött 1817. június 19., Berlinben 1818. márcz. 16., Pesten 1818, márcz. 23. — Magyarul Petrichevich Horváth Dániel cs. kir. főstrázsamestertől, 1824, de már 1822 óta adták. (V. ö. Bayer József cikkét EPhK. XIV, 1890, 660. l.)

Izaura kezdetben visszautasítja a feltűnően szép és érdekes férfit. De Mandrin utóbb előkelő származású bárónak adja ki magát, mire megnyeri a kisasszony vonzalmát. A kézfogó megtörténik és az esküvő küszöbön van, midőn a rablót Izaura szobájában leleplezik és elfogják. A szegény leány nem tudja ezt a gyalázatot elviselni és kolostorba vonul.

Második forrásáról így nyilatkozik Grillparzer (u. o.): «Hasonlóképen kezembe került egy népmese (?), melyben egy ősrégi családnak utolsó leánysarja feltűnően hasonlít családjának kísértetképen járó ősanijára és ezzel a legborzasztóbb fölcserélésekre szolgáltat okot, a mennyiben szeretője egyszer a leányt kísértetnek nézi, másszor pedig, különösen egy tervezett szöktetés alkalmával, a kísértetet kedvesének». Ez a forrása a következő silány rémregény: «Die Blutende Gestalt mit Dolch und Lampe oder die Beschwörung im Schlosse Stern bei Prag». (Wien und Prag, é. n., valószínűen 1799; egy 1817. januárjában megjelent könyvjegyzékben föl van említve), mely Matthew Gregory Lewis regényén: «Ambrosio or the Monk» (1795, németre fordította Fr. von Oertel, 1797) alapszik. E két történetnek semmi köze egymáshoz, és Grillparzer maga említi, hogy egy reggel, az ágyban fekvé, váratlanul összeolvadt képzeletében a két motívum: a rabló sarjává lett a bűnös ősanjának és ezzel tragikus magaslatra emelkedett. A költő (ezt a legszorgosabb és legrészletesebb összehasonlítás¹⁾ meggyőzően kimutatta) egyes részleteket fölhasznált forrásaiból; de mégis úgy, hogy műve mind magában a cselekvényben, mind a jellemzésben és indokolásban teljesen önálló műremek és óriási magasságban áll a mindenkép értéktelen ponyvajellegű források fölött.

Grillparzer forrásai közé tartozik E. T. A. Hoffmann híres végzetregénye: «Die Elixiere des Teufels» (1815—1816) is, mely szintén Lewis Ambrosio-regényének hatása alatt keletkezett, de mintáját költői érték tekintetében mindenkép meghaladja. Hoffmann művében megtalálhatta az osztrák költő végzettragédiájának több fontos motívumát, így a bűnös vérnek átöröklését, a kísértetnek nyugtot nem ismerő bolyongását a család kihal-

¹⁾ Ezt legjobban Wyplel Lajos bécsi tanár hajtotta végre két jeles tanulmányában. V. ö. EPhK. XXV, 1901, 486. l.

taig, az ősnek és unokájának azonos keresztnévét, az ős örökös utódja fölött és inti őket, a testvérek bűnös szerelmét, a földöntúli borzalmas hatalmak beavatkozását az emberek sorsába.

Vége a darab forrásaihoz sorolható még Calderon híres színműve „A kereszt imádása”, melyet a költőnek romantikus kortársai annyira túlbecsültek, és melynek néhány főmotívumát Grillparzer tragédiájában is megtaláljuk. Mind a két darabnak lényeges anyaga egy eltűnt, ismeretlen fiú, a ki rabló lesz és utóbb szenvedélyes szerelemmel vonzódik nővéréhez, — egy alapjában nemes jellem, melyet a Vérges, akarata ellenére és tudtán kívül bűnbe sodor. Rokoni motívum, hogy Jaromir megöli atyját, Curcio pedig fiát. Mind a két darabban egy régi bűntény — Grillparzernél az ősanya hűtlensége, Calderonnál Curcio vétke nevével szemben — kiengesztelést nyer az ártatlan fiú és leány pusztulásával.¹⁾

E forrásokhoz járultak korabeli rablóregények („Rinaldo Rinaldini”, 1798—1801) és a Bécsben a két század mesgyéjén dívó tündér-, lovag- és kísértetdrámák,²⁾ melyekben szellemek és véres iszonyatosságok napirenden voltak. Shakespeare és a német klasszikusok (A messinai ara, A haramiák, Claudine von Villa-Bella, Macbeth stb.) hatása, végre a német végzetdrámák, melyeknek az „Ösanya” édes testvére. Darabjának első alakjában Grillparzer az ősanyának alig juttatott önálló szerepet, úgy hogy később joggal mondhatta, hogy színművének cselekvénye megállhat akkor is, ha az ősanyát kivesszük belőle. Ez alakjában tehát a darab inkább kísértet-, mint végzetdráma volt.

¹⁾ Kisebb jelentőségű, de teljesen le nem tagadható Lord Byron befolyása, kinek regényes költői elbeszélései („Giau”, „Az abydosi ara”, „A korzár”, „Korinthus ostroma”) 1813 és 1815 közt jelentek meg és esetleg tragédiájának egyes helyzeteire valószínűen öntudatlan hatással voltak. V. ö. Ludw. Wyplel, *Byron und Grillparzer*, Grillparzer-Jahrbuch XIV, 1904, 26—59. l.

²⁾ Pl., hogy csak egyet említsek, Schikaneder színdarabja: „Konrad Langbart von Friedberg oder der Burggeist, Ritterschauspiel mit Gesang in drei Akten”, mely 1799—1814, igen kedvelt színmű volt. Ebben is egy hűtlensége miatt meggyilkolt ősanya kísértetkép kénytelen járni, míg egy késő unokája az érzéki szerelem ellen kifejtett állhatatosságával meg nem váltja. V. ö. Egon v. Komorzynski, *Die Ahnfrau und die Wiener Volksdramatik*, Euphorion IX, 1902.

Schreyvogel¹⁾ követelte az ősanya szerepének mélyebb indokolását és a kísértetnek szerves kapcsolatát a szereplőkkel és a cselekvénynyel. Szükségesnek tartotta, hogy az utódok az ősanya bűnéből származzanak és hogy ő maga addig nyugtot ne találjon sírjában, míg a bűnös nemzetség ki nem pusztul. Az ősanya legyen tragikus alakká, a ki utódait inti, velők szenved és pusztulásukban a boldogtalan családnak a gonoszságtól való megmentését látja és óhajtja.

Grillparzer, a ki saját családjában borzadva szemlélte a Végzet hatalmának bizonyítékait, melyek képzeletét már serdülő korában befolyásolták,²⁾ hűségesen fogadta és követte a nagy tekintélyű dramaturgnak tanácsait, a mi által darabja igazi végzetdrámává lett. Ezt a költő utóbb maga is belátta, amiért is darabjának ez átalakított változatát végleg el akarta dobni, mivel voltaképp nem az ő műve. De nem mindig védekezett azon vád ellen, hogy darabja végzettragédia. Nyomban az «Ősanya» első előadása után, midőn művét lelkesen dicsőítették, de egyúttal szenvedélyesen támadták, a költő több ízben védelmezi és igazolja a darabot.³⁾ Ekkor nem is tagadja, hogy a Végzet eszméjét belevitte művébe, még pedig Müllner példájára, a kit akkor még kiváló költőnek és műbíróknak tartott. De midőn a támadók mind számosabbak és hangosabbak lettek, iratta a darab elé Schreyvogellel azt a (tehát nem tőle származó) előszót, mely a művet Calderon példájával mentegeti és igazolja, a tőle ajánlott motívumra vonatkozólag pedig kijelenti, hogy a bűnös vér, mely fokozott mértékben csábít a rosszra, nem szün-

1) Schreyvogel József (1768—1832), 1802—04, mint Kotzebue utódja, és 1814-től haláláig újra udvari színházi titkár és dramaturg, igen művelt és nagyérdemű tisztviselő, a spanyol drámának egyik meghonosítója Bécsben és német földön. Az udvari színpad számára átdolgozta Calderon és Moreto több darabját. V. ö. róla fontos naplói, *Schreyvogels Tagebücher 1810—1823* (Berlin, 1903) és Anton Schönbach, *Gesammelte Aufsätze*, Graz, 1900, 107—137. l.

2) V. ö. Alfr. v. Berger, *Das „Glück“ bei Grillparzer*, Grillparzer-Jahrbuch, X, 1900, 70—79. l. A költő képzelete rendkívül hajlott a végzet-szerű tragikumhoz. Meg volt győződve, hogy sötét, bűnnel terhelt, szenvedélyektől szétmarcangolt életre van kárhoztatva, mely neki fájdalmat, szeretetteinek pedig károkat kell hogy okozzon.

3) Legfontosabb nyilatkozatai műveinek Sauer-féle ötödik kiadásában IV, 126. XV. 86—101, XVIII, 87. 167. XIX, 69.

teti meg az akarat szabadságát és az erkölcsi beszámíthatóságot. Ez ellen alig is tehetni alapos kifogást, valamint magának az ősanjának szereplése ellen sem, mely a dolog lényegét tekintve semmiben sem különbözik Hamlet atyjának szereplésétől Shakespeare halhatatlan tragédiájában. Csak jóval később, midőn önéletrajzát írta, melyben az irodalomtörténetírók teljesen indokolatlan azon vádjá ellen védekeznek, hogy ő egyszerűen Müllner és Houwald társa, tagadja, hogy az «Ősanya» bármi kapcsolatban volna a végzetdrámával és Schreyvogelre tolja a «bűnös vér» hatalmát, melyet legjobb meggyőződése ellenére elfogadott és darabjába (a várnagy elbeszélésében) beledolgozott.

A költőnek e védekezése alaptalan, de szükségtelen is. Darabja végzettragédia, de ennek ellenére elsőrangú költői alkotás. Hogy e darab milyen feltűnően hasonlít Werner és Müllner végzetdrámáihoz, melyekkel tárgyban és motivumokban, szerkezetben és jellemzésben, stílusban, nyelvben és verselésben pontosan megegyez, ismételve kimutatták;¹⁾ és megegyez velők a Végzet szereplésében is, mely az emberi dolgokat és eseményeket egy meghatározott cél felé vezérli. Hogy Borotin gróf a kis fia a véletlenül nyitva hagyott ajtón keresztül a tóhoz szalad; hogy itt rablók elfogják és magukkal viszik; hogy társaságukban maga is rabló lesz; hogy utóbb nővérével összekerül, kit oly szenvedélyesen megszeret, hogy a vérfertőzéstől sem riad vissza; hogy végül üldözői közül ép atyját öli meg: mind oly események, melyek egyenként véletlenségnek tekinthetők. De ha látjuk szoros összefüggésüket és hogy mind egyetlen egy célra szolgálnak és történnek, t. i. a család pusztulására,²⁾

¹⁾ Legjobban Jakob Minor, *Die Ahnfrau und die Schicksalstragoedie* (Forschungen zur neueren Literaturgeschichte, Festgabe für Richard Heinzel, Weimar, 1898, 387—434. l.). V. ö. Minornak egy másik jeles dolgozatát is: *Zur Geschichte der deutschen Schicksalstragödie und zu Grillparzers 'Ahnfrau'* (Grillparzer-Jahrbuch IX, 1899, 1—85. l.).

²⁾ V. ö. Borotin gróf szavait már a darab legelején:

— das Schicksal hat beschlossen,
Von der Erde auszustossen
Das Geschlecht der Borotin.

És utóbb, midőn Jaromirnak leírja, hogyan él leányával a komor várkastélyban:

Sieh, mein Sohn, so leben die,
Die das Schicksal hat gezeichnet.

akkor kétségtelen, hogy a költő egy magasabb, sötétben működő, az emberektől alig sejtett hatalom működését és az emberi dolgokba beavatkozását akarta meg szemléltetni és megtestesíteni, a mit semmiféle prókatori furfanggal nem lehet letagadni. De nem is kell letagadni, mint „Oedipus királyt” sem kell megvédelmezni a végzettragédia «vádja» ellen. Müllner és részben Houwald darabjai nem azért rossz drámák, mivel végzetdrámák, hanem azért, mivel szerzőik nem voltak hivatott, kiváló költők, mivel a Végzetet kicsinyes, részben nevetséges módon szerepeltetik, mivel alakjaik nem életteli jellemek, mivel tele vannak természetellenességgel, hamis pathosszal, igaztalan bölcselkedéssel. Grillparzer művében mindennek semmi nyoma; ellenben imponáló a fiatal költőnek drámai alkotó ereje, jellemzésének igaszsága és életteliessége, a színi hatás csodálatos ismerete, nyelvének és verselésének gazdagsága és tüze. Igazában nem Müllner tette őt költővé, még pedig végzetköltővé; hanem meleg szíve, erős képzelete, szomorú tapasztalatai, lelkének komorsága, úgy hogy nem egészen helytelen, ha újabb kutatók a darabban személyi vallomást ismernek föl. Így érthető, ha a költő az első előadásról, melyen jelen volt, kijelentette, hogy az megsértette szeméremérzetét: «van valami bennem, a mi azt állítja, hogy belsőnknek meztelenül bemutatni, ép oly illetlen, mint külsőnknek meztelen bemutatása». Az «Ösanya» elsőrangú költői és drámai alkotás, noha kétségtelenül végzettragédia.¹⁾

És leányának, ki az életnek meg akarja menteni:

Willst du mit den Kinderhänden
In des Schicksals Speichen greifen?
Seines Donnerwagens Lauf
Hält kein menschlich Wesen auf.

És végül, midőn értesül, hogy fia ölte meg:

Das hat nicht mein Sohn getan.
Tiefverhülte, höhere Mächte
Führten seine schwanke Rechte.

¹⁾ Bécsben a nagy siker után természetesen nem maradtak el a paródiák. A leghatásosabb Meisl Károly két darabja: «Das Gespenst auf der Bastey» és «Das Gespenst im Prater». — Külföldi hatásai közül említést érdemel, hogy Victor Hugo híres színműve «Les Burgraves» (1843) az «Ösanya» befolyása alatt keletkezett (egyik barátja, Jules Lefèvre, 1835-ben újra prózában francziára fordította), de a költő e befolyásnak

X.

Ha mármost, rövid áttekintésben, össze akarjuk foglalni a végzetdrámának (mely rendszerint tragédia) külső és belső jellemző vonását, a következő eredményekre jutunk.

Végzettragédia oly szomorújáték, melyben a Végzet (Sors) mint megszemélyesített hatalom az emberek tetteit és élményeit előre megállapítja és elhatározása értelmében eszközli.

Eszközei: egy átok (vagy áldás), mely esetleg egész nemzedékekre kihat és sokszor a legártatlanabbakat sem kíméli, mivel az átokkal sújtott bűnös egyénnek bűnös vérrel terhelt leszármazottjai. Az istenség tehát szenvedélyes Nemezisnek tűnik föl, mely kegyelmet nem ismer és a gonosz tettet, már az ótestamentom értelmében, a legkésőbbi nemzedékben is irgalmatlanul megbünteti. Hatalmát jóslásokban, a csillagok állásában, sokat jelentő álmokban, izgalmas hangulatokban, szájról szájra szálló régi homályos hagyományokban sejteti vagy nyilvánítja.

Ez általános fölfogást a német végzetdráma typussá fejlesztette, melynek jellemző vonásai a következők: ¹⁾

1. A darab cselekvényét terjedelmes, bonyolult és többé-kevésbé rémes előcselekvény előzi meg, melynek középpontjában rendszerint egy véres bűn vagy átok von maga után súlyos bűnököt vagy öröklés útján származtatja át a gonosz vért késő nemzedékekre. ²⁾ Ez a múlt homályos, de mindig fenyegető, és a legtöbb e fajtához tartozó darab tartalma (mint már az „Oedipus királyé”) voltaképp nem egyéb, mint e múltnak, a rég elkövetett bűnös tettek földerítése, melyet azután az aránytalanul kegyetlen büntetés, mely ártatlanokat sem kímél, nyomban követ. (Ezt nevezték-el analitikus szerkezetnek.) Ezért gyakori a darabok rövidsége (egy vagy két felvonás) és a cselekvény összpontosítása néhány órára; mert cselekvényt voltaképp csak

feltünőbb nyomait lehetőleg eltávolította. V. ö. Fernand Baldensperger *Les Grands thèmes romantiques dans les Burgraves de V. Hugo*, Herrigfêlé Archiv CXXI, 1908.

¹⁾ Az egyes példákat mind Grillparzer genialis ifjúkori művéből veszem, hogy az „Ösanya” végzetdrámái jellege teljesen tisztázódjék.

²⁾ Ez a szerkezet igen gyakori Ibsen darabjaiban, de a végzetdrámáknak sablonos technikája nélkül.

az utolsó jelenet tartalmaz; a többi jeleneteknek tartalma a rég elkövetett bűnös tetteknek elbeszélése. Az «Ősanya» előcselekvénye a Borotin-ház ősanyjának bűne, a ki férjét, kit sohasem szeretett, megcsalva, bűnös viszonyból származó gyermekek útján a bűnös vért átszármaztatta a késő utódokra is. Ezért nincs a bűnös asszonynak nyugta a sírboltjában, a míg a bűnös család, melynek tagjai az ő utódjai, de nem Borotinok, ki nem pusztul. Az ősanya tudja és látja, hogy a bűnös vér emberei újabb és újabb bűnöket akarnak elkövetni. Ez fölveri őt koporsójából, de csak figyelmeztetni és inteni tud (pl. visszatartja Jaromirt, hogy vérfertőzést ne kövessen el nővérével), de megakadályozni a bűnt rendszerint nem képes. Grillparzer művében tehát az ősanyától öröklött bűnös vér a család tagjaira súlyosodó átok. Az egész cselekvény csak néhány órát vesz igénybe: este hét órakor veszi kezdetét és éjfélkor ér véget. Az eseményeknek e rohamos lefolyása rendkívül emeli a darabnak drámai és színi nagy hatását.]

2. E tartalomnak megfelel a színhely: a darabok félre eső helyiségekben, erdő közepén, távol az emberektől, sötét és ijesztő folyosókban gazdag régi kastélyokban, néha sajátyszerűen titokzatos helyeken (hőlepte Alpeseeknek egy elhagyatott kunyhójában vagy a hullámok verte tengerparton álló világítótoronyban) játszanak. [Az «Ősanya» is régi várkastélyban játszik, melynek komor folyosóin rémesen nyög végig a szél és melynek sírboltjában a bűnös ősanya is alussza örök, de nyugtalan álmát. És e sírboltból akarja Jaromir megszöktetni nővérét, kinek helyében az utolsó jelenetben a föl nem ismert ősanya karjaiban leli halálát, mire a bűnös asszony végre, a Borotin-család utolsó sarjainak pusztulásával, maga is örök nyugtot talál.]

3. Az átok, ill. a pusztulásnak szántak bűnhődése időhöz van kötve: napja a „dies fatalis“, mely eleve el van átkozva, mert e napon történt valamely rémes tett és a szereplők e napon ismét rémes eseményeket várnak; és ezt annál biztosabban, mert a természet is teljes borzasztóságában mutatkozik e napon: sötét éjjel van, a vihar dúl, mennydörgés és villámlás megreszkedtetik a falakat és ablakokat, de az emberek lelkét is, melyet sötét sejtelmek és megmagyarázhatatlan aggodalmak marczangolnak. Néha nemcsak a nap maga „végzetes“, hanem még a napnak bizonyos órája is (rendesen éjfél), melyet a szí-

nen elhelyezett naptár vagy óra kezdettől szemlélhetővé tesz. [Grillparzernél hiányzik a 'dies fatalis'; de a cselekvény viharos éjjel történik, melynek borzalmait a rablók szereplése és üldözésük még tetemesen emeli.]

4. Az átok eszközhöz is van kötve, rendszerint régi gyilkokhoz vagy késhez, mely egy régi véres bűnt elkövetett és most új bűnre szolgál, sőt kínálkozik: a falon függ és leesik, mikor szükség van reá. [Az «Ösanyában» is a falon függ a gyilkos tör, mely a bűnös nő életét kioltotta és most az apagyilkosság eszközévé lesz.]

5. Az átokkal kapcsolatosak a legszörnyűbb vétkek: apavagy testvér- vagy gyermekgyilkosság, vérfertőzés, az öngyilkosság minden fajtája, egy halottnak vélt családtag föltámadása és megérkezése. Emeli az események rémességét a közreműködők társadalmi állása; nagy szerepet játszanak cigányok és rablók, de különösen ártatlan gyermekek, kik megható tudatlanságukban rémeset mondanak, fölfedik a borzasztó multat és szintén az átok áldozataivá lesznek. Egyébként főteendőjük, hogy meghatottságot keltsenek mind a színpadon, mind a közönségben. [Grillparzernél vérfertőzés fenyeget (csak a kísértet akadályozza meg) és a fiú megöli tudtán kívül saját atyját. A multnak földerítése nála is borzalommal tölti el az embereket.]

6. A borzalmasságot növeli a szereplőknek nyomott, sötét, sejtelmes hangulata, mely már a darab legelején megnyilvánul. Szakadatlan, indokolatlan, érthetetlen félelem és izgalom zaklatja az embereket, komor sejtelmek, ijesztő látományok, riasztó álmok nyugtalanítják őket. Rendszerint várnak valakit, a ki veszedelmes helyzetben van, sokáig késik, de végre sértetlenül megérkezik, többnyire valamely rossz vagy félelmetes hírrel. A szereplőknek ezen hangulatából, izgatottságából és szenvedélyességéből érthető dagályos, homályos, kétértelmű czélzásokban gazdag nyelve, mely túl van terhelve néha bajosan érthető képekkel és hasonlatokkal. Szótárukban a végzet és sors, az ég és pokol, Isten és ördög nagy szerepet játszanak. E nyelvnek jól megfel a legkedveltebb versalak, a négy lábú, sokszor rimes trocheusi sor, mely többnyire lázas menetű. [Mind e vonásokat megtaláljuk az «Ösanyában» is. Mindjárt a függöny felgördülte után értesül Borotin egyetlen testvérének utód nélkül bekövetkezett haláláról és sejtí, mert saját egyetlen fia is elveszett, hogy

családját végpusztulásra kárhoztatta a Végzet. Leányát is folyton zaklatják heves (bűnös) vére és sötét sejtelmek. Mind hisznek a végzetben, a mi őket félénkek, kényomott lelküekké teszi.]

7. Ez előfeltételeknek megfelel a szereplők jelleme. Szenvedő, tétlen, tehetetlen emberek, a kik maguk nem cselekszenek, mert úgy vannak meggyőződve, hogy a Végzet helyettők cselekszik, hisz rég eldöntötte tetteiket és sorsukat. Nem akarnak semmit, legkevésbé valamely tettet, de azért cselekszenek, azonban nem szabad akaratukból, hanem a Végzet ösztönzésére, melynek engedelmeskedniök kell, világos szándékuk ellenére is. Voltakép csak egy szenvedélyük van: a szerelem, mely mindig vad és vak ösztön, csupa érzékiség, az érzékek eltévelyedése. Az emberek nem bírnak vele, nem tudnak neki ellentállni, ha iszonyú tettekre, gyilkosságra vagy vérfertőzésre hajtja is őket. [Igy az «Ösanyában» is. A szerelmeseket, nemcsak Jaromirt, hanem Berthát is, a legvéresebb szenvedély hajtja, melynek megfékezése lehetetlen. Borotin maga is veszi ezt észre leányában, kit óva int bűnös vérének hatalmától; Jaromirt pedig a vérfertőzés förtelme sem tartja vissza, midőn Bertha szerelmét tomboló szenvedélyességgel élvezni készül.]

8. A szerkezetnek legfeltűnőbb sajátsága az 'idegennek' szerepe, a ki váratlanul föllép, midőn a levegő már fojtó és fojtott, hogy a hangulatot cselekvényre változtassa. Ő deríti föl lépésről lépésre, általános rémes aggodalom közepette, a mulat és kényszeríti a Végzetet, hogy megsemmisítő munkáját megindítsa és végrehajtsa. [Az «Ösanyában» ezt a szerepet a kapitány és Boleslav viszik, a kik kiderítik, hogy Jaromir rabló és hogy Borotin grófnak fia, Bertha testvére.]

E jellemző sajátságok sablonossá teszik a végzetdrámákat: a bevezető sejtelmes, nyomott hangulatba belép az idegen és földeríti a mulat, mire gyors egymásutánban bekövetkeznek a Végzetnek rég várt csapásai. A földolgozott történetek inkább novellába, mint drámába valók, hisz a főszereplők nem akarnak semmit és nem tesznek semmit, általuk és velük történik, a mi történik. A szereplőket sötét büntudat marczangolja és folyton remegnek az elkövetett, esetleg ősrégi bűnnek borzasztó következményeitől; de ez a büntudat nem cselekvésre indítja őket, hanem tudatos szenvedésre: meg vannak győződve róla, hogy a Végzet tenni fog és hogy működése ellen tehetetlenek. A végzetdráma

azért voltakép nem a drámának egy alfaja, a milyennek rendszeren fölfogják, hanem a dráma ellentéte, egyáltalában nem dráma, egyes kimagasló drámai jelességek ellenére sem. Főleg e pontban tér el Grillparzer darabja lényegesen a többi végzetdrámától, a mi részben abban is leli magyarázatát, hogy a vérfertőzés és rokongyilkosság nem a múltban történt, hanem a cselekvény folyamában fenyeget vagy bekövetkezik. Innen van, hogy az «Ősanya» a legdrámaibb az összes rokon darabok közt: tele van cselekvéssel, melyet ugyan a szereplők ereiben lüktető bűnös vér okoz, de a bűnös vérrel terhelték akaratauk teljes szabadságával hajtanak végre. Azért méltán mondhatta szerzője, hogy darabjának cselekvénye megállhat, ha az ősanját ki is vesszük belőle. A kísértet szereplése is megkülömbözteti Grillparzer művét a többi végzetdrámáktól, melyekben a Végzetnek ilyen személyes szereplése és az emberi dolgokba közvetlen beavatkozása nem található. A költőt „Hamlet” példája csábította e motívumra és kísértetének szerepe tényleg nem kevésbé indokolt, mint a Hamlet atyjáé, a ki szintén irányít és int és megakadályozza fiát abban, hogy édesanyját bántsa.

XI.

A német végzetdrámáról nincsen még összefoglaló alapos dolgozat. Pedig a drámai költészetnek e beteges kinövése megérdemelné, már művelődéstörténeti szempontból is, hogy keletkezése, elemei, hatása beható tárgyalásban részesüljenek. Eddig még a végzetdráma körébe eső darabok sincsenek teljesen összeállítva.¹⁾ Igaz, hogy ez nem egészen könnyű dolog. Némely színmű ugyanis a végzetdrámának csak az egyik vagy másik elemét foglalja magában; másokban a Végzet inkább antik mint modern alakjában szerepel; egynémely darab, melyet megjelenése idejében végzetdrámának tekintettek, ma már egyáltalában nem kapható, úgy hogy a kortársak fölfogásában vagy ítéletében kell megbíznunk. Mégis, most már másodízben, megkísér-

¹⁾ Az első ily, még igen hézagos sorozatot közölte Karl Goedeke a *Grundriss* első kiadásában; a másodikat, már jóval teljesebbet, én 1884-ben (EPhK. VIII, 1884, 510. l.); a legújabbat ismét Goedeke nagy művének új kiadásában (VIII. köt., 1904. 314—317. l.). Fent közölt sorozatom az eddigieknél jóval teljesebb. (Rövidítés: Tr. in 5 A. a. m. Trauerspiel in fünf Aufzügen.)

tem a tudomásomra jutott német végzetdrámák teljes sorozatának összeállítását, noha nem kételkedem, hogy az folytatott kutatások alapján még bővíthető lesz. Ime a sorozat (oly művekkel is, melyek a végzetdráma szempontjából szóba jöhetnek):

- 1736—37. George Lillo: *The fatal curiosity*.
 1778. Lillo: *Die unglückliche Neugier*. (Dramatische Werke, II.)
 1780. Karl Phil. Moritz: *Blunt oder der Gast*, Schauspiel in einem Akt.
 1784. Wilh. Heinr. Broemel: *Wilmot und Agnes*.
 1785. Wilh. H. Broemel: *Stolz und Verzweiflung*.
 1792. Ludwig Tieck: *Der Abschied*. Tr. in 1 A.
 1795. Ludwig Tieck: *Karl von Berneck*. Tr. in 5 A.
 1799. Friedrich Schiller: *Wallenstein*.
 1802. Friedrich Schlegel: *Alarcos*. Ein Trauerspiel.
 1803. Heinr. v. Kleist: *Die Familie Schroffenstein*. Tr. in 5 A.
 1803. Friedrich Kind: *Schloss Aklam*, dramat. Gedicht. (1821-ben átdolgozva: *Der Minstrel*.)
 1803. Friedrich Schiller: *Die Braut von Messina*.
 1803. J. W. Goethe: *Die natürliche Tochter*.
 1809. Zach. Werner. *Der 24. Februar*, Tragödie in 1 A. (Előadva 1810, nyomt. 1815).
 1810. V. L. Kannegiesser: *Adrast*.
 1811. A. H. Petiscus: *Crösus, König von Lydien*. Drama.
 1812. Adolf Müllner: *Der 29. Februar*.
 1813. Ludw. Achim von Arnim: *Der Auerhahn*, dramatische Geschichte.
 1813. Névtelen: *Der Vaterfluch. Ein Gegenstück zu Werners (!) 29. Februar*. Geschrieben zu Rom im Jahre 1810 (!) Frankfurt a. M.
 1814. F. W. Gubitz: *Ein Tag des Schicksals*. Tr. in 5 A. (Előadva jan. 20. Berlinben. Úgy látszik nem jelent meg nyomtatásban).¹⁾

¹⁾ 1815-ben jelent meg a 'Poetischer Nachlass' II. kötetében Theod. Körner elbeszélő költeménye *Wallhaide*, mely teljesen a végzetdrámák légkörében mozog. Wallhaide, egy büszke grófnak szép leánya, szereti Rudolf grófot, a ki viszonzozza szerelmét. De atyja elutasítja a szegény lovagot és másnap egy gazdag báróhoz akarja nőül adni leányát. Elhatározzák, hogy az éjjel megszöknek, Wallhaide pedig ösanyjának, kinek neve szintén Wallhaide volt, szelleme gyanánt akar kimenekülni a várból. Ez ösanyja is meg akart szökni atyjától elutasított kedvesével, de tervük elárultatott: a lovagot bérgyilkosok ölték meg, leányának pedig saját atyja döfte szívébe a gyilkot. Ezóta szelleme mint kísértet járja a vár termeit és várja

1816. A. W. B. v. Bibra: *Die Braut im Grabe*, Schauspiel in 5 A.
1816. Adolf Müllner: *Die Schuld*.
1816. August Graf Platen: *Die Tochter Kadmus*. Csak 1902-ben jelent meg nyomtatásban. [Der gläserne Pantoffel' (1823) cz. vígjátékának prologusában czéloz Platen a végzetdrámákra.]
1817. Frz. Grillparzer: *Die Ahnfrau*.
1818. Karl Schöne: *Die Macht der Leidenschaft*, Tr. in 4 A. (Trochäusokban.) A 'Schuld' karrikaturája, de a Végzet beavatkozása nélkül, melyet az előszóban erkölestelennek mond.
1818. Wilh. Smets: *Die Blutbraut*, Tr. in 4 A. (Rimes trochäusokban.)
1818. Ernst v. Houwald: *Die Heimkehr*.
1818. Eduard Gehe: *Gustav Adolf*.
1819. Georg Döring: *Cervantes*, Drama in 4 A.
1819. Karl. Schröckinger: *Der Fluch*. Tragoedie. (Nem jelent meg nyomt.)
1819. Graf Johann Sermage (írói neve: Sabbas von Damaszkin, horvát nemes): *Sühnung oder Eumenides*, Tragoedie.
1820. Adolf Müllner: *Die Albaneserin*.
1821. Friedr. Piper: *Das Brautpaar*, Tr. in 5 A.
1821. Ernst v. Houwald: *Das Bild*.
1821. Ernst v. Houwald: *Der Leuchtturm*.
1821. Christian v. Zedlitz: *Turturell*, Tr. in. 5 A.
1821. Ludw. Kruse: *Ezzelino*.
1821. Friedr. Kind: *Der Minstrel*, dramat. Gedicht in 5 A. (1803-ban: *Schloss Aklam*.)
1822. Ernst Raupach: *Die Königinnen*, dramatisches Gedicht in 5 A.
1822. Adolf v. Seckendorff: *Die Sklaven-Rache*, Tr. in 3 A.
1822. Adolf v. Seckendorff: *Des Vaters Bild*, Tr. in 3 A. nach einer Erzählung von Friedr. v. Uechtritz.
1823. G. Chr. Braun: *Aristodemus*.
1833. Theod. Mörte: *Graf Robertin*, Tr. in 4 A. Trochäusok. Testvérek szerelme.
1823. Moritz Kornfeld: *Karl Reinhold*, Tragödie in 5 A.
1823. Karl Panse: *Der Sylvesterabend*, Tr. in 2 A.

kedvesét. Éjjélkor Rudolf lovára emeli kedvesét és ellovagol vele. De csakhamar sejti, hogy a holt ösanyát tartja karjaiban. Midőn a kakas megszólal, a szellem lehúzza őt lováról és halálra csókolja: „Nun bin ich erlöst, nun komm' ich zur Ruh, Nun hab' ich den Liebsten gefunden. Bist ewig mein, 'Bin ewig dein! Nicht Himmel, nicht Hölle scheide Uns beide“.

1824. Christian Samuel Schier: *Die Macht des Wahnes oder die beiden Diaz*, Tragödie. Trochaeusok.
 1825. Heinr. Schmidt: *Vergeltung*, Tr. in 4 Aufzügen.
 1825. K. Sondershausen: *Bernhard von Weimar*.
 1825. Wilh. Marsano: *Der Spessart*, Tr. in 1 A.
 1826. Isidor: *Leonora*, Tr. in 2 A.
 1827. Ernst Raupach: *Der Leibeigene*.
 1828. Theod. Mörtl: *Der Vierzehrender*, Trauerspiel.
 1828. Karl Weichselbaumer: *Das Fürstenwort*.
 1834. Friedr. Sydow: *Woldemar*.
 1835. Wilh. Schnitzer: *Polykrates*.

A német végzetdráma virágzása, mint ez összeállítás is bizonyítja, az 1805–1825-iki két évtizedre esik; ez időben jelentek meg nyomtatásban és uralkodnak a színpadokon Werner, Müllner, Houwald színdarabjai és Grillparzer «Ösanya» cz. szomorújátéka; 1805 előtt inkább csak ösztönszerű tévedésből, nem szándékosan, nem elméletek alapján alkottak a romantikus irány hívei drámákat, melyekben a Végzet többé-kevésbé világosan érvényesül; 1825 után csak kisebb számmal és csupán alsóbb rangú íróktól jelentek meg végzetdrámák, melyek annyiban is sokkal kisebb jelentőségűek, mert nem jutottak a színpadra vagy gyorsan leesorultak róla.

A végzetdráma gyors letűnését lényegesen siettette a korabeli kritika is (főleg Ludwig Boerne és Ludwig Tieck kemény bírálatai); kisebb mértékben hozzájárultak paródiák és travestiák is, melyeknek már korán fordultak a romantikának ezen beteges termékei ellen. Ime a legismertebbek, a mennyiben nyomtatásban megjelentek:

1817. Karl Meisl: *Amor und Psyche. Eine mythologische Karikatur in Knittelversen mit Gesang in zwei Akten* (nyomt. 1828).
 1818. Brüder Fatalis: *Der Schicksalsstrumpf. Tragödie in zwei Akten* (egy előjattékkal: *Das Schicksal im Parterre*, mely a nyomtatásban elmaradt, de 1831. június 2. Bécsben előadatott). Leipzig, 1818. Brockhaus, 160 l. A paródia szerzői: Alois Jeitteles és Ignatz Friedr. Castelli. Tele van a legismertebb végzetdrámák alakjainak, problémáinak és eszközeinek kigúnyolásával. A Végzet maga is nagy szerepet játszik benne, még pedig mint harisnya, inas, sejtelem, gyilok, Fad-Dumm (fátum) úr, török kereskedő, kutya. A cselekvény veleje, hogy Roderich gróf felesége, Kunigunda, beleszeret saját fiába, a kit gyermekkorától nem látott. A Végzet ebből véres tragédiát akar

létesíteni, a mit azonban «Moralino, a jó elv, mint remete» megakadályoz, úgy hogy a rémhistoria jól végződik.¹⁾

1818. Névtelen: *Der Rührlöffel oder die Burg des Schreckens. Schicksals-Lustspiel in drei Aufzügen.* (Morgenblatt 1818, 70. és 71. sz. Csak az I. felvonás 1. és 2. jelenete.)

1819. Ludwig Stahlpanzer (t. i. Anton Richter): *Eumenides Düster. Trauerspiel in A. Müllners Weise* (újra 1828).

1819. Friedrich Barth: *Adelbert oder das Verhängnis.* (Der Freimütige, 1819, 224—226. sz. Töredékes jelenetek, esetleg nem is paródia.)

1819. T. H. Friedrich: *Das Schicksal oder der 13. Februar, eine haarsträubende Begebenheit.* (Satirischer Zeitspiegel, Leipzig, 1819, VII. Heft.)

1822. Geyer: *Die neue Delila in einem Akt.* (Almanach dramatischer Spiele XXI, 1823.)

1822. Ernst von Houwald: *Seinem Schicksal kann niemand entgehn, Schwank in einem Aufzuge* (1818. írva). — A polgármester egy évvel ezelőtt, május 1., pofon ütött és kiutasított a városból egy cigányasszonyt, a ki ekkor megjósolta, hogy egy év múlva a polgármester is egy nyaklevest fog kapni. A végzetes napon eszébe jut ez a jövendölés, mely őt nagyon izgatja, úgy hogy egy légyecsapóval föl-fegyverkezik minden esetleges támadás ellen. Nejét fölkeri, hogy üsse őt arczul, de az asszony nem akar. Ekkor belép hozzá egy színigazgató, a ki elmondja, hogy annak a cigányasszonynak egy jövendölése tényleg beteljesedett. A megrémült polgármester most lefekszik a pamlagra és betakarja magát egy takaróval és irományokkal. Ugyane szobába jönnek neje és anyja, hogy meguzsonnáljanak. Midőn a legyek tulságosan kellemetlenkednek nekik, a polgármesterné fogja a légyecsapót és megkerget egy legyet, mely ép a letakart polgármester feje fölött pihen meg. Az asszony hatalmas csapást mér reá és találja urának arczát. Ezzel a jövendölés beteljesedett. Nagyon lapos tréfa, minden szellem nélkül, tizenegy jelenetre kinyújtva.

1824. Benedikt Waldeck: *Das Schicksal.* (Briefe und Gedichte, Paderbon, 1883, 116—128. l.) Négy rövid jelenet a pokolban. Az apa- és testvérgyilkosok közt gyalog szönek a pokolban Oerindur Hugo („Die Schuld“), Jaromir („Die Ahnfrau“) és Don Cesar („Braut von Messina“), a kik most föllázadnak, mert ártatlanoknak érzik magukat: nem ők vétkesek, hanem egyedül a Végzet. Ezt vádolják isten előtt

¹⁾ A 82. lapon a Végzetnek egy hosszú monológiában áll ez az értelmetlen sor: *Bizam erdöck satrazeni!* a következő jegyzettel: «Egy magyar káromkodás. Mért ne érthetne egy Végzet minden nyelvet?»

is, a ki nekik ad igazat, úgy hogy fölszabadulnak. Erre Sátán idézi törvényszéke elé a Végzetet és kérdi, hogy mi a foglalkozása. «Én (feleli a Végzet) mindenütt, a hová juthatok, főleg főnemes családokban, mindenféle veszedelmet okozok, név- és gyermekseréket, vérfertőzést, gyilkosságot, szóval minden kigondolható bűnt, még pedig mindig olyformán, hogy az emberek, a kik ezeket a szörnyűségeket elkövetik, a világnak legbecsületesebb ficzkói maradnak, de nem képesek másképp cselekedni, mint a hogy tényleg cselekszenek. E tetteimet azután elmesélem több német költőnek, a kiknek zsoldjában állok. A tiszteletdíj, mely nekem ezért jár, lehetővé teszi, hogy tisztességes, független életet éljek.» Sátán erre örökös fogházra ítéli a Végzetet, azzal súlyosbítva büntetését, hogy örökké Müllner és Grillparzer leghirhedtebb két darabját („Bűn” és „Ösanya”) kell megszakítás nélkül olvasnia.

1824. Josef v. Eichendorff: *Krieg den Philistern*.

1826. August Graf Platen: *Die verhängnisvolle Gabel. Ein Luftspiel in fünf Akten*.¹⁾ — Ez aristophanikus vígjáték tehát tényleg csak akkor jelent meg, mikor a Végzetdráma már túl volt haladva és olejtve. Tarthatatlan tehát az a régi és ma is olvasható állítás, mintha e romantikus műfaj bukását első sorban Platen okozta volna ez egyébként kitűnő parodiájával, mely művészi érték tekintetében sokkal magasabban áll, mint a végzetdráma ellen írt művek összevéve. „Der gläserne Pantoffel” cz. vígjátékának (1823) prologusában is céloz Platen a véres végzetdrámákra.

1827. Adalbert vom Thale: *Die Schicksalswanne*. (A szerző Karl von Decker.)

1827. Jos. v. Eichendorff, *Meierbeths Glück und Ende*.

1828. August Graf Platen: *Der romantische Oedipus*.¹⁾ Csak részben fordul a végzetdráma ellen.

1831. Absolutus von Hegelingen (Otto Friedrich Gruppe): *Die Winde, satirische Komödie*. (Über die Blutdolchsüdnordschuld- huldsschicksalsdichterzunft, t. i. Fouqué, Müllner, Grillparzer.)

XII.²⁾

Nem véletlen, hogy a német végzetdráma virágzása épen az 1805 és 1825 közti két évtizedre, a romantikának virágzó korába esik. Mert mint láttuk, nem egyedül az ókori tragédia,

¹⁾ Oskar Greulich, *Platens Literatur-Komödien*, 1901. — Kurt Hille, *Die deutsche Komödie unter der Einwirkung des Aristophanes*, 1907.

²⁾ E fejtegetéseket első ízben 1884-ben (EPhK. VIII, 511. l.) tettem közzé, Minor 1883-ban megjelent könyvének ismertetése kapcsán. Innen

még nem is 'Oedipus király' szülte a végzettragédiát, hanem a romantikus iskola bölcséleti és æsthetikai elméleteinek fejlődése.²⁾ A XVIII. század, a fölvilágosodás százada, mely a kedély és szív igényeit nem sokba vette, mert csak a józan ész mértékével dolgozott, végre is csődöt mondott és a kilenczvenes években már nem volt többé képes, a nép alsó rétegeiből származó és mind nagyobb tért hódító babonát, mely az emberi kedély mélységeiben gyökerezik, lenyügözni és ártalmatlanná tenni. A józan ész helyét idővel a sejtések és álmok tömege, mythologiai és babonás képzetek foglalták el, melyekhez antik irodalmi és mythologiai képzetek is járultak. Ez elemekből táplálkozott a romantika és ez elemekben gyökerezik a végzetdráma is. Egy láthatatlan világnak látományokban és álmokban nyilvánuló csodás hatása a földi életre, az ember örökölt bűnös-ségének ki nem kerülhető súlya, az élet és az emberi lélek sötét és titokzatos oldalainak különös előszeretettel tanulmányozása és rajza, — a romantikusoknak ezen kedvelt eszméi és tárgyai (v. ö. Tieck kezdeményezését már 1792—1795-ben) — vezettek a fatalismusra, melynek lebilincselő és megvesztegető drámai alkalmazását ez iskola tagjai és hívei egyik legkiválóbb és rendkívül túlbecsült mintájukban, a spanyol Calderonban, kinél pogány végzet és keresztény gondviselés sokszor sajátságosan forrnak össze, készen találták.

Iffland és Kotzebue nyavalyás erkölcsstanával és igazságszolgáltatásával szemben, melyet a közönség már alaposan meg-

Beöthy Zsolt tévedése (*A tragikum*, Budapest, 1885, 369. l.), a ki megjegyzéseimet helyesli, de Minornak tulajdonítja, pedig Minor könyvében ezen fejtegetéseimből egy árva betű sincsen.

²⁾ A német végzetdráma keletkezését Döbrentei Gábor (id. h. 182. l.) kissé nai vul következőleg magyarázza: «A német drámának szép korában megjárván már a költők azon mezőket, melyeken koszorút a természet festése adott s a kitűzött célpontjánál látván állani Lessinget, Goethet, Schillert az újabbak, tartottak nyomaikon menni, nehogy utánazzók legyenek, hanem inkább új útát igyekeztek megtörni. Így választák a rettenet, borzasztót s rendkívül valót. Ezen általmenetel nagyon szokott következből eredett, mert az emberi figyelmet az érzésnek, a csendesebben nagy és méltóságos jelenésekben eléggé való gyönyörködhetése után csak különösebben feltetszők ingerlik. S a német közönség is részént már ki lévén elégtve az említettek munkáinak régi ismeretségével, nagyon kész vala az új költők új nemű munkája iránt hirtelen tapsra».

utált, a kegyetlenségben és vérben való kéjelgés közönségessé vált a költőknél; az örültség és be nem számíthatóság rajzai feltűnően szaporodnak s a kis hibákat és jelentéktelen tévedéseket óriási hatású átok szüli, mely egész nemzedékekre kihat, bűnösöket és ártatlanokat egyaránt sújtva. Ehhez járult a napoleoni korszak hatása. Egyoldalról a nagy hódítónak mesés pályája, melyben a kortársak a Végzet kifürkészhetetlen művét látták (mely a forradalom megfékezésére és leverésére ily példátlan eszközt teremtett), ember- és természetfölöttinek tetszett és valószínűnek tűntette föl a hihetlent is és tűrhetőnek az embertelen zsarnoktól szenvedett kínokat. Más oldalról Fichte, a lángoló szónok, a ki népét élet-halálharczra akarta serkenteni és nevelni, gyarlóságot, férfiatlanságot, erkölcsi gyöngeséget vetett nemzetének szemére; helytelenítette, hogy az emberek folyton csak Isten kegyelméről és irgalmáról beszélnek és soha nem emlegetik Isten szigorát. Müllner azért nem ok nélkül hivatkozott darabjai védelmében a kortársak világnézetére, mely az ellentéteknek kegyes kiengesztelését erélytelenségnek és erkölcsi elgyöngülésnek tekintette és ennek helyébe kérlelhetetlen igazságosságot, szigorú, meg nem vesztegethető ítéletet követelt. Hozzá kell szoktatni az embereket, mondja Fichte, hogy a legborzasztóbb tetteknek és szenvedélyeknek szemléletétől ne riadjanak vissza. Az erőtlén és ideges nemzedéket az iszonyúval és borzasztóval kell megedzeni és nagy tettekre képessé tenni. Az erkölcsi nyomorúság torzképeit Kotzebue és iskolájának darabjaiban a romantikusok a gúny és megvetés minden fegyverével üldözték. Kotzebuenál az érzélgős könnyezés elfeledtet minden bűnt és botlást („Menschenhass und Reue“, 1789); a végzetdrámában nincs az a hatalom, mely a legkisebb tévedésnek vagy hibának megsemmisítő hatását elfeledtetni, elnézni vagy csak enyhíteni is tudná.¹⁾

A végzetdráma fatalismusának tehát három főforrása volt: egyrészt az emberi akaratnak, szabadságnak és természetnek a

¹⁾ De nagy tévedés, a végzetdráma keletkezését Metternich politikájának tulajdonítani, hisz a végzetdráma már a XVIII. század végén jön létre, virágzása pedig a XIX. század első évtizedébe esik. De nem lehetetlen, hogy Metternich politikája (a bécsi congressus, 1815 óta) kedvezett e műfaj terjedésének és népszerűségének.

philosophusoktól is hirdetett gyarló és bűnös voltáról a nép legszélesebb rétegeiben is elterjedt mély meggyőződés; — másrészt az erkölcsi szigor, melylyel a tűrhetetlen elnyomatásnak és rabszolgaságnak ezen szomorú éveiben az emberek morális erejét emelni és edzeni törekedtek; — végre ennek kifolyása, a borzasztónak és ijesztőnek æsthetikai megkedvelése, mely a legiszonyatosabb tettek, természetellenes bűnök és alapjukban rothadt viszonyok rajzára vezetett. A végzettragédia főalapjai: egy oldalról az emberi akarat szabadságának merő tagadása és más oldalról az erkölcsi világrend ferde fölfogása. Hogy a végzetdráma világnézete észellenes, hogy az nemcsak æsthetikai, hanem logikai szempontból egyaránt tarthatatlan: ezt talán nem kell itt bővebben bizonyítgatnom, miután eddigi fejtegetéseim a kérdésnek ezen oldalát is eléggé megvilágították. Mindenütt ismétlődik ugyanaz a képtelenség, hogy az embernek semmi akarata nincsen és mégis bűnhődnie kell tettekért, melyeket szándéka nélkül vagy éppen akarata ellenére elkövetett.

Természetes, mint ismételve hangsúlyoztam, hogy a végzetdrámára a most érintett elemeken kívül még az irodalom tényezői — főleg a részben félremagyarázott ókori dráma és az egészen más világnézetben gyökerező Calderon — is nagy befolyással voltak. De a kornak sajátos hangulata, világnézete és erkölcsi fölfogása nélkül ez irodalmi hatások bajosan érvényesülhettek volna és semmi esetre sem oly megdöbbentő mértékben. Ezt fényesen bizonyítja az a félre nem magyarázható történeti tény is, hogy a végzetdráma végleges megsemmisítője az 1830. évi februári forradalom volt, mely a holdkóros romantikának véget vetett és egészen új, modern világnézettel telített Európát teremtett. Azóta a végzetdráma a német irodalom- és műveltség-történetnek egy nem érdektelen fejezete, melyben, a vele foglalkozó számtalan tanulmány és kritika daczára, még elég nagy a homályos vagy vitás kérdések száma.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

HORATIUS ÉS PETRONIUS.

A Petronius-kérdés, évtizedek lázas munkája után, ma — bizonyos szempontból — holt ponton áll. A szöveg, az írónak sajátosságosan egyéni stílusa, a számos crux és corruptela még ma is izgatja a kritikusokat, az íróval és művével összefüggő irodalmi vonatkozások felderítése azonban elaludt. Az utolsó, egyoldalúsága mellett is értékes, részletmunka¹⁾ 1909-ből való s mintegy utóhangja azoknak a forró vitáknak, melyek a satiricon műfaja s ezzel kapcsolatosan Petronius irodalmi előzőinek kérdésében lefolytak, — sajnos, a nélkül, hogy döntést hoztak volna. Pedig nemcsak hálás, hanem sürgős feladat is Petroniust a latin irodalom fejlődésének folyamatába szervesen beleállítani. Az eddigi kutatásnak eredendő hibája épen abban van, hogy nem látta e kapcsolat megteremtésének szükségességét, hanem szinte önfeledten vetette magát a regényelmélet karjaiba. Hogy a satiricon regény, azt tudtommal elsőnek Buecheler²⁾ s vele egyidejűleg Bürger³⁾ hangoztatta. Innen kezdve a kutatók állandóan ebből a szemszögből nézték a satiricont s a görög regénynyel való összefüggését szinte dogmának tekintve hol regénynyé bővített menipposzi szatirának (W. Schmid), hol pedig egykorú görög szerelmi regények nagyszabású paródiájának (R. Heinze) igyekeztek feltüntetni.⁴⁾ Minthogy pedig Buecheler, — kit egyébként a szöveg egészen lekötött s ki a satiricon irodalmi összefüggéseit csak egy-két odavetett megjegyzéssel méltatta figyelmére, — már az editio maiorban (1862) rámutatott Petronius művének egyebek mellett a Varro-féle szatirával való szoros rokonságára (a mit a menipposzi forma elejétől fogva kétségtelen bizonyossággként jelzett), a regényelmélet képviselői sem hunyhattak többé szemet ez előtt s innen van az, hogy Collignon (= Buecheler) meghatározása óta: „un roman sous forme de Ménippée“ (Coll. i. h.) — a kutatók e két révos viszonyának s a satiriconban való összeolvadásának találékony magyarázatán — mondjuk csűrésén-csavarásán túl alig merészkedtek. A „menipposzi regény“ fantomához való merev ragaszkodás egyrészt sok kalandos feltevés forrása lett, másrészt pedig hosszú évekre narkotizálta a kutatást. A regényelmélet csődöt mondott, mert szem elől, tévesztette a satiricon s a görög regény közt szembeszökő gyökeres különbségeket s mert csekély súlyt vetett a satiricon par excellence szatirajellegére, holott ezt már Buecheler észrevette s a regényvita folyamán Klebs⁵⁾ kellően hangsúlyozta, bár — sajnos — ki nem fejtette.

¹⁾ M. Rosenblüth: *Beiträge z. Quellenkunde von Petrons Satiren*. Diss. Kiel. Berlin, 1909.

²⁾ Egy megjegyzésében Collignon-nál (*Étude sur Pétrone*, Paris, 1892) 313 és 324 l. 1 jz.

³⁾ *Der antike Roman vor Petronius*. Hermes 27 (1892) 345 s k. lk.

⁴⁾ W. Schmid: *Der griechische Roman*. N. Jahrb. 1904, I 476; R. Heinze: *Petron und der griechische Roman*. Hermes 34 (1899) 494 s k. lk.

⁵⁾ *Petroniana*. Philologus Suppl. Bd. VI (1891—93) 680 l.: „In der römischen Ausbildung der Satire, besonders der menippeischen, waren die Ansätze vorhanden, aus denen die Entwicklung einer Schöpfung, wie

Friss levegőt hozott a kutatás füledt műhelyébe *Rosenblüth*, a ki végre tüzetes elemzés révén megállapította Varro és a satiricon szoros összefüggését. Ezzel a helyes csapásra lépett és csak ez menti azt az egyoldalúságát, melylyel a satiriconnak a mimustól való nagyarányú függését igazolni igyekeznek.¹⁾ Hogy Petronius csakugyan ismerte a mimust és felhasználta, azt már *Collignon*²⁾ helyesen vette észre, de hogy a satiricon nem volna más, mint *«erfüllung der form der Menippischen satire mit dem geiste des Mimus»*³⁾, azt az, — a ki ismeri a görög és római szatirának és az ezt oly bőven tápláló populáris-philosophiabeli *διαρροβή*-nek hangját, szellemét és motivumait, melyek Petroniusnál oly gazdag változatosságban szerepelnek, — eleve kétségsbe fogja vonni s R. meghatározását szűknek és szegénynek fogja találni. Így, míg R. egyfelől biztos kézzel terelte a kutatást a szatira-irodalom vizsgálatának útjára, másfelől, a mimus-rokonság egyoldalú hangsúlyozásával, maga is letért erről az útról.

A satiricon szatira. Ezt igazolja apodiktikus bizonyossággal a forma, ezt igazolják a páratlan gazdagságban szereplő szatira-motivumok,⁴⁾ ezt igazolja a többi szatirakéval közös erkölcsi tendentia. Ez az utóbbi különösen fontos, mert épen a tendentia — a nevetetés öve alatt megnyilvánuló tanítani és javítani akarás, a *σπουδαιογέλοιον* — választja el élesen a satiricont mind a regénytől, mind a mimustól s hozza szerves és félreismerhetetlen összeköttetésbe a szatirával. E szerint nyilvánvaló, hogy a satiricont első sorban a szatira-irodalom egyik hajtásaként kell tekintenünk s egyrészt forma (és technika), másrészt motivumok (és tendentia) dolgában igazolnunk kell, hogy megőrizte-e és mennyiben őrizte meg Petronius a szatira-irodalom hagyományait, mert csak e vizsgálat eredménye alapján illeszthetjük majd bele Petroniust a *γένος* fejlődési folyamába. Hatalmas területeket kell átfognia ennek a vizsgálatnak, de a munka gyümölcsözőnek ígérkezik, mert nemcsak a satiricont fogja szervesen belekapcsolni a latin irodalmi folytonosságba, hanem a római szatirát is végre a kellő és nem egy ponton egészen új világításba fogja helyezni.

Ennek a munkának egy részletét ragadom ki most, mikor Petronius egyik motivumát, a lakoma-motivumot teszem vizsgálat tárgyává. A töredékesen fennmaradt satiricon legjobb állapotban

der Petrons, vollkommen begreiflich ist. Már megszorítja ezt kissé egy másik, Friedlaenderrel levéileg közölt nyilatkozata: «Die Kluft zwischen der varronisch-menippeischen Satire und Petron ist zu gross, als dass sein Werk als unmittelbare Fortbildung jener betrachtet werden könnte» (Friedlaender: *Petronii Cena Trimalchionis*, Leipzig, 1906², 7 l. 3. jz.)

¹⁾ I. m. 36 s k. lk.

²⁾ I. m. 275—276 lk.

³⁾ Rosenblüth i. m. 61 l.

⁴⁾ E motivumoknak a római szatirában való szerepéről más összefüggésben fogok részletesen szólni, a mikor is mélyen le kell majd nyulnom a görög talajba, a római szatira-motivumok és elemek gyökereiig. Általánosságban elég itt utalnom arra, hogy a paródia, ironia, a *χαρτερισμός*, a paederastia, az örökségvadászat, a philosophusok csipkedése, anekdoták beszövése stb., mind közös kincse és motivuma a római szatirának s mind otthon van a satiriconban. És mind görög irodalmi talajban gyökeredzik! Olv. egyelőre Joh. Geffcken: *Studien zur griechischen Satire*. Neue Jahrb. 1911, I Abt. 393—411 és 469—493 lk.

meglévő része a 26, 7—78 fejezetekben foglalt symposion, az ú. n. cena Trimalchionis, mely — mint más helyen ¹⁾ alkalman volt bizonyítani — egymaga töltötte be a satiricon XV. könyvét s mint szerkesztileg is művészién egységes compositio, zárt egészet alkot és így kiválóan alkalmas arra, hogy a benne feldolgozott motívum összehasonlító vizsgálata vezesse be az új jelszóval útnak induló Petronius-kutatást.

A kérdést tehát ez alkalommal erre az egy motívumra korlátozom s így fogalmazom: előfordul-e az irodalmi-symposion a római irodalomban és milyen viszonyban van Petronius a római irodalmi-symposionnal, főképp pedig Horatius II 8 szatirájával? Magától értetődik, hogy fejtegetéseim súlypontja éppen Hor. sat. II 8 és a cena Trimalchionis egybevetésére fog esni. A görög irodalmi symposionokra most csak a szükséghez mérten fogok utalni.²⁾

A symposion, mint a dialogus természetes kerete, a maga szórakozásaival, fesztelen hangulatával csakhamar kedvelt irodalmi formájává lett a philosophiai vitatkozásnak a görögöknél s Platon *Συμπόσιον*-ja óta önálló műfajként szerepel. Fejlődése folyamán nem marad meg eredeti tisztaságában, hanem — ha a *γένος*-nak Platon óta jellegzetes vonásai: a lakoma elsőszemélyes elbeszélése, a *κατάλογος*, a *δεῖπνον* és a *συμπόσιον* közti ima és vallásos cselekmények, a *περίοδοι λόγων*, az *ἀχροάματα* és *θεάματα*, a *γρίφοι*, az *ἄκλῆτος*, a *γελωτοποιός* az *εἰκάζειν*, a *ζητήματα*, a veszekedések, az *ἐρωτικά*, főképp pedig a *παιδεραστία* stb. nem is halványulnak el a későbbi symposionokban sem, csakhamar több ágra szakad s a philosophiai symposion Platon-tól kezdett faja (*συμπόσια Σωκρατικά*) mindjobban háttérbe szorul a gastronomikus symposionok mellett, melyek az ételek és italok eredetére, készítési és tálalási módjára helyezik a súlyt, a grammatikus symposionok mellett, melyek aprólékos tudományos kérdések fejtegetésének keretétül szolgálnak, és főképp a szatirikus symposionok mellett, melyek a kynikus *διατριβή* (= a kynikus stoikus populáris erkölcsprédikáció) hatása alatt jutnak virágzásra, annak eszközeit használják és bizonyos tekintetben a ragyogó multú philosophiai symposion paródiáinak tekinthetők.

Valamint görög irodalmi talajon a populáris philosophiának Bion Borysthenites óta egyre erősödő befolyása ³⁾ ásta meg a régi philosophia hagyományos tekintélyének sirját s virágoztatta fel az e philosophia hagyományait híven ápoló sokratesi symposionokkal szemben a paródikus-szatirikus jellegű kynikus irodalmi-symposiont: akként vort gyökeret a latin irodalom talajában mindjárt kezdettől fogva éppen a gastronomikus és a szatirikus symposion, közvetlenül kapcsolódva bele már Enniustól fogva a hellenisztikus irodalmi fej-

¹⁾ A M. Tud. Akadémia Class.-phil. Bizottságának kiadásában megjelenő *«Petronius Arbiter: Trimalchio lakomája»* cz. könyvemben.

²⁾ V. ö. Friedrich Ullrich: *Entstehung und Entwicklung der Literaturgattung des Symposion*. Würzburg, I: 1908, II: 1909. Czebe Gyula barátomnak itt is melegen köszönöm, hogy erre a sok tekintetben jól használható összefoglalásra figyelmemet felhívni szives volt.

³⁾ P. Wendland: *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum und Christentum*. Tübingen, 1907, 39 s k. lk.

lődésbe, közvetlenül és annál könnyebben, mert önálló római philosophia s főképp oly egyéniség hiányában, mint Sokrates, a magas philosophiai symposion-γένος kifejlődésének mindennemű alapja hiányzott.¹⁾ A Platon-Xenophon-féle συμπόσια Σωκρατικά műfaját még Cicero dialógusai közt is hiába keressük. Rómában az egyre fokozódó jóléttel és fényüzéssel kapcsolatban a gastronomikus²⁾, a kynikus-stoikus διατριβή s az ennek eszközeivel dolgozó Menippos erős hatása révén pedig főként a szatirikus symposion talált kedvező talajra. Sajnos, a római gastronomikus irodalomból alig maradt ránk valami s így a gastronomikus symposionok dolgában is szegényesen állunk. De van egy két nyom, melyen elindulhatunk: a mint Nasidienus (Hor. sat. II. 8, 43–53; 92–93) és Trimalchio (Petr. sat. 39, 5 s k.; 69, 8) az ételek eredetét, készítésük módját, finomságát magyaráztatják, a mint Hor. II 4 szatirájában³⁾ paródikusan adja a magasabb konyhaművészet alapelveit,⁴⁾ a mártások elkészítésének, a tálalásnak és kiszolgálásnak ügyes fogásait, a hogy Juvenalis ötödik és tizenegyedik szatirájában a gourmand fogások válogatott jegyzékét felsorolja, mindaz — különösen ha hozzávesszük, hogy az egészben feltálatl vaddisznót egyikük sem hagyja el⁵⁾ — szembeötlően utal annak a feltevésünknek helyességére, hogy a gastronomikus symposionnak már a római irodalomban is meg kellett lennie akkor, mikor Horatius, Petronius, Juvenalis írtak, mert hogy ezek egyenesen Hegemon-ból,⁶⁾ az első görög gastronomikus symposion (= δεῖπνον) szerzőjéből merítették volna, annak sok egyében kívül már az is ellentmond, hogy túlnyomó részben itáliai eredetű fogásokat sorolnak fel. Ép ily kevéssé kell Matron híres Ἀττικὸν δεῖπνον-ját⁷⁾ közvetlen forrásként beállítanunk, mert — ha nagyon töredékesen is — Ennius-nál, Lucilius-nál és Varro-nál megtaláljuk a római gastronomikus symposion nyomait.

¹⁾ Hogy a római philosophia s ezzel a philosophiai symposion kifejlődésének a történeti fejlődésben rejlő okokon kívül a Lucretius-emlegette patrii sermonis egestas is mennyire útjában állott, azt szemléltetően mutatja pl. Seneca ep. 58, 1: Quanta verborum nobis paupertas, immo egestas sit, nunquam magis quam hodierno die intellexi. Mille res inciderunt, quum forte de Platone loqueremur, quæ nomina desiderarent, nec haberent: quædam vero quum habuissent, fastidio nostro perdidissent. Hasonlóképen panaszkodik Gellius n. A. XI 16, ki nem boldogul a πολυπραγμοσύνη szó lefordításával s elkeseredve mondja: tui erroris culpam esse intelligo in mea scilicet infacundia: qui ne pluribus quidem verbis potuerim non obscurissime dicere, quod a Græcis perfectissime uno verbo et planissime dicitur.

²⁾ C. Morawski: *Quæstiones convivales*. Cracoviæ, 1916, 2 s k. lk.

³⁾ Ehhez v. ö. Kiessling-Heinze: *Qu. Horatius Flaccus* II. Satiren. Berlin, 1910*, 229–230 lk.

⁴⁾ V. 95: vitæ præcepta beatæ. V. ö. sat. II 8, 1: Nasidieni beati. J. May: *Der Entwicklungsgang des Horaz in den Jahren 35–30 v. Chr.* Progr. Offenburg. II. Teil, 1887, 12 l.

⁵⁾ Hor. sat. II 4, 40–41, II 8, 6; Juv. 1, 140–141; 5, 115–116; Petron. 40, 3; Martial. IX 48, 5; VII 27; Plin. n. h. VIII 210.

⁶⁾ Brandt: *Corpusculum poësis epicæ Græcæ ludibundæ*. I (Lipsiæ, 1888) 37 s k. lk. Athen. 5b. V. ö. Geffcken i. m. 395 l.

⁷⁾ Brandt i. m. I 53; 91 sk. lk. Athen. 5a. 62c. 134d–137c.

Az Ennius-féle Hedyphagetica sovány, 11 sornyi töredéke válogatott halfajtákat sorol fel s származásuk helyét adja; hogy ezenkívül elkészítésük módját is részletezte, arra Apulejus (apol. 39) a tanunk. Archestratos *Ἰδρυάδεια* cz. költeményének töredékei alapján bizonyos, hogy Ennius ebből merített; ¹⁾ kétségtelenül felismerhető a töredékekből a paródikus jelleg ²⁾ s így joggal sorozhatom Archestratost és vele Enniust a symposion-*γένος* művelői közé. Ebben csak megerősít az Ennius töredékeinek a symposionokra oly jellemző elsőszemélyes elbeszélés jellege. Lucilius egyik töredéke ³⁾ a lupus nevű halra vonatkozik s ebben az 'inter duo pontes captus' kifejezés arra mutat, hogy ő is súlyt helyezett az ételek származási helyére, a mi szoros kapcsolatba hozza a gastronomikus irodalommal, közelebbről Ennius szal; hogy pedig ez a töredéke symposion keretben foglalt helyet, az bátran feltételezhető Luciliusnak a symposionok iránt mutatott különös érdeklődése alapján, melyről még alább lesz szó. Teljes bizonyossággal állítom, hogy a Varro-féle *περὶ ἐδεσμάτων* című szatira gastronomikus symposion volt; Gellius n. A. VI 16 közli ennek a tartalmát, melyből megtudjuk, hogy Varro «lepidè admodum et scite factis versibus cenarum ciborum exquisitas delicias comprehendit»; a Gelliusnál idézett részlet a halakról szól s feltűnő, hogy csupa görög származású hal szerepel benne. Ebből Hense ⁴⁾ joggal következtetett Menippos symposionjának közvetlen hatására. Azt az állításomat, hogy Varro: *περὶ ἐδεσμάτων* symposion-alakba volt öltöztetve, félreérthetetlenül bizonyítja Gelliusnak egy ebből vett idézete, ⁵⁾ mely tárgyánál és hangjánál fogva csakis sympotikus dialogus részlete lehet.

Szerencsére a paródikus (vagy, mint én nevezem: szatirikus) symposionnak a római irodalomban való virágzását nem pusztán töredékek, hanem összefüggő szövegek is bőven igazolják. Ezen a ponton a kynikus-stoikus *διατριβή*-nek és Menipposnak a római irodalomra gyakorolt erős hatását ⁶⁾ egy pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk. Ezzel az alapvető szemponttal felfegyverkezve,

¹⁾ Brandt i. m. I 114 s k. lk. V. ö. Leo: *Gesch. d. röm. Lit.* I 204—205 lk.

²⁾ Ullrich i. m. II 24, 4 Archestratos munkájának didaktikus jellegét hangoztatja.

³⁾ Fr. 1176 M. V. ö. Hor. sat. II 2, 31: unde datum sentis, lupus hic Tiberinus an alto | captus hiet, pontisne inter iactatus an amnis | ostia sub Tuscì. Macrob. III 16, 17.

⁴⁾ Rhein. Mus. 61 (1906) 13 és 17 lk. Morawski i. m. 7 l. A Chrysippos-hatás feltételezése fölösleges.

⁵⁾ N. A. XV 19, 2: si quantum operae sumpsisti, ut tuus pistor bonum faceret panem . . . etc. Varro fr. 404 B. (= Petroni satiræ et liber Priapeorum. Rec. F. Buecheler, ed V. cur. G. Heraeus. Adiectæ sunt Varronis et Senecæ satiræ similesque reliquiæ. Berolini, 1912; 227 l.)

⁶⁾ Alapvető: P. Wendland i. m. 41—42 lk.; R. Heinze: *De Horatio Bionis imitatore*. Diss. Bonn, 1889. E. Rowe: *Quæritur quo iure Horatius in satiris Menippum imitatus esse dicatur*. Dis. Halle, 1888. — Arndt: *Horatius sitne imitatus Menippum*. Progr. Harburg, 1884. Th. Fritzsche: *Menipp und Horaz*. Progr. Güstrow 1871 (v. ö. Philol. 32, 1873, 744 s. k. lk.). L. még: R. Helm: *Lucian und Menipp*. Leipzig, 1906, 347 s k. l. Teuffel-Kroll-Skutsch: *Gesch. d. röm. Lit.* II^a (1910) 59—60 lk. és I^a (1916) 328—330 lk.

értékes elvi jelentőségű döntéshez juthatunk a római szatírának eddig közkeletű kettős tagozásával szemben. Bion és Menippos hatása a római szatírában elejétől végig minden szatíraírónál egyforma biztonsággal megállapítható,¹⁾ sőt az is kétségtelen, hogy hatásuk a szatíraírókon túl is kimutatható;²⁾ Lucilius szatíráját ép oly kevésbé lehet pusztán politikai jellegűnek minősíteni, mint a hogy Varro vagy Petronius nem vonhatók tisztán a társadalmi szatíra kategóriájába. A forma tesz némi különbséget az egyes szatíraírók közt, de a motivumok, a hang és főként a technika egyként a *διατριβή*-ből származik valamennyinél: Bion ép úgy hatott Horatiusra, Persiusra, Juvenalisra, mint akár Menippos; Lucilius ép úgy, mint Varro; és Petronius vagy Seneca nem kevésbé állanak a görögök és Varro, mint Lucilius és Horatius hatása alatt. A *γένος* egységes fejlődést mutat és ennek folyamán egyes képviselői ezer szállal fűződnek egymáshoz. Luciliosi-horatiusi és ezzel ellentétben menipposi-varrói szatíráról a világos összefüggések tagadhatatlan ténye előtt ma már ép oly kevésbé lehet beszélni, mint akár a római szatíra eredetiségéről. Fel kellett említenem ezt a felfogásomat, mert a római szatirikus symposionok áttekintése kapcsán szinte kényszerítő erővel tódul ez a gondolat előtérbe. Ime itt van Lucilius: a XXVIII k. 2. szatírájának töredékei (751—758) kétségbevonhatatlanul symposion-ból valók;³⁾ a 751 v. az elhelyezkedés rendjét⁴⁾ adja (*κατάλογος*), a 757 és 758 v. pedig beszélgetés részletei (mindkét dolog szorosan beletartozik már Platon óta a *γένος*-ba); a symposion paródikus jellegére abból következtetek, hogy a beszélgetések töredékei philosophiai kérdések fejtegetésének nyomait mutatják és abból, hogy az Epikuros nevére való célzás közelfekvővé teszi az Epikuros-féle symposion⁵⁾ ismeretét, melyben a philosophiai dialogusok módjára a rossz emésztésről, lázról (fr. 57), részegségről (fr. 63), a bor erejéről (fr. 58—60) stb. folyik a társalgás, majd áttérnek annak a kérdésnek a megbeszélésére, hogy a szerelmi élvezetre melyik időpont a legalkalmasabb.⁶⁾ Hogy ezek a komoly philosophiai dialogust parodizáló beszélgetések Lucilius szatírájában is szerepelhettek, azt valószínűvé teszi még az is, hogy több töredéke foglalkozik a lakoma-irodalom egyes motivumai-val; így élesen kikel a fényűző lakomák ellen⁷⁾ (438—446 v. — v. ö.

¹⁾ A. Eichenberg: *De Persii satirarum natura atque indole*. I. Diss. Breslau, 1905. R. Schuetze: *Juvenalis ethicus*. Diss. Greifswald, 1905.

²⁾ H. Weber: *De Senecae philosophi dicendi genere Bioneo*. Diss. Marburg, 1895. Wendland i. m. 42 l.

³⁾ C. Cichorius: *Untersuchungen zu Lucilius*. Berlin, 1908, 44 s k. lk.

⁴⁾ Cichorius i. m. 46 l. utal ennek kapcsán Hor. sat. II 8, 20 s k.-re. V. ö. most W. Schmitt: *Satirenfragmente des Lucilius aus den Büchern XXI—XXX*. Diss. München, 1914, 41—42 lk. A 757 v.-re vonatkozólag, mely szókincsben is tökéletesen simul a *λόγοι παρὰ πότον γεγόμενοι* jellegéhez, nem helyeselhetem Marx-Schmitt azon feltevését, hogy az valószínűleg egy levél részlete.

⁵⁾ H. Usener: *Epicurea*. Lipsiae 1887, 115 s k. lk.

⁶⁾ Ullrich i. m. II 8 l. V. ö. Plutarch. qu. conv. III 6. Athen. 607 b. Usener i. m. 117, 7 s. k.

⁷⁾ Görög előzőire nézve I. P. Wendland: *Philo u. die kynisch-stoische Diatribe* (Beiträge z. Gesch. d. griech. Philosophie u. Religion). Berlin, 1895, 18 l.

194, 1370, 1188 v.: egyszerű cenák), említi az undorító rabszolgát (195 v. lippus edenda acri assiduo ceparius cepa; v. ö. Petr. 28, 4; 58, 2; 64, 6), a verekedést,¹⁾ mely a symposionokban mindvégig állandó motívum marad, a nyomort (200 v. deficit alma Ceres nec plebes pane potitur; v. ö. Petr. 44, 2 s. k.), a Tappula lex-et.²⁾ Külön kell utalnóm a negyedik könyvre,³⁾ melynek Galloniusát már Ribbeck⁴⁾ párhuzamba állította Trimalchióval. Egyfelől tehát világos, hogy a menippói symposion két főeleme, a lakomázás és a verekedés, már Luciliusnál fellelhető s így ő egyenesen belekapcsolódik a görög symposion-fejlődésbe, másfelől Petroniushoz, Persiushoz és Juvenalishoz is oly szoros kötelékek fűzik, hogy lehetetlen észre nem venni, mennyire egybeforrnak az eddig két kategóriába sorozott római szatírárok egy-egy motívum alkalmazásában.

Varro, a latin Menippos. már sokkal tágabb teret engedett szatíráiban a symposionnak. Bizonyosan symposion volt a tárgya Endymiones, Eumenides, Agatho, Quinquatrus cz. szatíráinak⁵⁾ s valószínűleg a Papia papæ (περὶ ἐρχωμίων) és a Ὑδροχίων címűeknek is. Mindezeknek töredékei oly világosan jelzik symposion-ba tartozandóságukat, hogy a kutatás ebbeli jellegüket minden nehézség nélkül felismerte.⁶⁾ Hirzel⁷⁾ a symposionok közé sorozza még az «Est modus matulae» címűt, melyben nő is résztvesz a comissatióban (fr. 116: adde cyathum vini in uxoreulae pocillum), a mihez keresve sem találhatnánk biztosabb pendant-okat, mint Fortunatát és Scintillát a satiriconban (Petr. 37, 2 etc.; 66, 5 etc.; főkép 67, 11 és 70, 10); a symposion περιδειπνον (= halotti lakoma) nevű faját látja a Ταφὴ Μενίππου és a Meleagri címűekben s helyesen emeli ki,⁸⁾ hogy Varro a Nescis quid vesper serus vehat cz. szatírájában még a symposion elméletét is adja (fr. 333—340). Varrónak a későbbi római szatírával, elsősorban Petronius-szal való szoros összefüggését legutóbb Rosenblüth⁹⁾ oly részletes vizsgálattal állapította meg, hogy itt elégnek tartom, ha csak egy-két motívum- és kifejezésbeli egyezésre utalok: fr. 8 quid tristiorum video te esse quam antidha, Lampa-

¹⁾ V. 223—224; v. ö. Petr. 57—58 (veszekedés); 74, 9—17; 95, 4. Juven. 5, 26 s. k. Lucian. symp. c. 44. Wendland: *Philo u. d. kyn.-stoische Diatr.* 21 s. k. lk. Helm i. m. 265. Stereotyp egy tálnak vagy pohárnak az ellenfél fejéhez vágása.

²⁾ Cichorius i. m. 341 s. k. lk. Helm i. m. 218 l.

³⁾ A scholiasta szerint (Pers. III 1-hez; A. Persii Flacci D. Junii Juvenalis Sulpiciae saturæ. Recogn. O. Jahn, ed. IV. cur. Fr. Leo, Berlin, 1910, 26 l.) Persius III. szatíráját „ex Lucili libro quarto transtulit castigans luxuriam et vitia divitum”.

⁴⁾ *A római költészet története*, ford. Csiky Gergely. Budapest, Akadémia, 1891. I 278 l.

⁵⁾ A περὶ ἐδειπνῶν cz. szatírárt a gastronomikus symposionok sorában említettem.

⁶⁾ Ribbeck i. m. I 309 s. k. lk. Rosenblüth i. m. 20 l. Helm i. m. 265 l. Riese: *M. T. Varronis sat. Menipp. reliquiae*. Lipsiae, 1865, 28 l. F. Buecheler: *Kleine Schriften* I 169—198 lk. (Bemerkungen über die Varronischen Satiren) és 534—580 lk. (Über Varros Satiren).

⁷⁾ *Der Dialog*. Leipzig 1895. I 445 l.

⁸⁾ Hirzel i. m. 454, 1 jz. Gell. n. A. XIII 11.

⁹⁾ I. m. 10—35 lk.

dio? ∞ Petr. 61, 2 solebas suavius esse in convictu, nescio quid nunc taces nec muttis; v. ö. 64, 2, — a miből látszik, hogy stereotyp fordulattal van dolgunk; — fr. 103: sermone cenulam variamus ∞ Petr. 55, 1 vario sermone garrimus; — fr. 143 — Petr. 29, 1 'cave canem', — humoros czélzás a kynikus philosophusra; — fr. 161 capite aperto esse iubet ∞ Petr. 57, 5 capite aperto ambulo; — fr. 378 praetor vester eripuit mihi pecuniam ∞ Petr. 44, 13 hasonló panasza a tisztviselők ellen; ¹⁾ — a περιδειπνον leírására is van példánk Petroniusnál, melyet az ἄλγος Habinnas beszél el (65, 9 s. k.). Ezek az egyezések mind lényeges, a symposion-irodalomban állandó motívumokra vonatkoznak s így — mint egyebekben is — a symposiont illetőleg is a legszorosabb összefüggés állapítható meg Varro és Petronius közt, annál bizonyosabban, mert Petronius előtt tudtunkkal egy római író sem aknáztta ki Varróhoz hasonló mértékben ²⁾ a symposion- $\gamma\epsilon\nu\omicron\varsigma$ valamennyi nevezetesebb motívumát.

A római symposion-irodalom további fejlődésében Mäcenas képviseli a $\gamma\epsilon\nu\omicron\varsigma$ folytonosságát; Servius utján (ad Verg. Aen. VIII 310) tudjuk róla, hogy symposiont írt, melyben ő maga mint Messala szerepelt s melyben Horatiust és Vergiliust is felléptette. Hogy ez a symposion platonai (Ribbeck), epikurosi (Hirzel) vagy kynikus-menipposi volt-e, az meddő kérdés, melyet mai eszközeinkkel meg nem oldhatunk.³⁾ Ránk nézve fontos, hogy tudunk róla s hogy Horatius részvételéről is értesülünk. Ebből nyilvánvaló, hogy a symposion- $\gamma\epsilon\nu\omicron\varsigma$ Augustus idejében is élő műfaj volt s hogy Horatius II 8 szatirája nem elszigetelt irodalmi jelenség vagy a költő saját inventiója, hanem egyik láncszeme annak a szerves irodalmi fejlődésnek, melynek során a csodált és annyit forgatott «exemplaria Græca» egymásután szólaltak meg latin nyelven. Így jutunk Menipposhoz ⁴⁾ egyfelől, Petroniushoz másfelől: amannak συμποσιον-ja, emennek «cena Trimalchionis»-a közt Horatius menipposi symposionja, a «cena Nasidieni» a szerves kapocs. Horatius és Petronius viszonyáról alább bőven lesz szó s így — csak megemlíte azt, hogy Asconius Pedianus is írt symposiont, melyről azonban semmi érdemlegeset nem tudunk,⁵⁾ — mindjárt Juvenalisra térhetünk. Juvenalis nemcsak 5. szatirájában («Virro lakomája») rajzol kimerítően egy symposiont, melyben ríktó színekkel élezi ki az önző és felfuvalkodott házigazda kiméletlenségét a fényűző lakomán megalázott klienssel szemben,

¹⁾ Ezt az egyezést már Rosenblüth észrevette, i. m. 23 l.

²⁾ Varro szatiráinak elveszett részei bizonyára csak megerősítenék ezt a felfogást, ha valaha megkerülnének. Ha Helm id. szép könyvében Varro töredékeit jobban kiaknáztta volna, bizonyára — főleg Lukianos révén s a gyaníthatólag menipposi részek bevonásával — jóval előbbre volnánk a Varro-féle szatírák összefüggésének rekonstruálásában.

³⁾ Teuffel-Kroll-Skutsch i. m. II⁶ (1910) 13—14 lk. Hirzel i. m. II 7 l.

⁴⁾ Mikor Menipposzt a sorozatba állítom, nem gondolok okvetetlenül Varro közvetítésére, hiszen Horatius közvetlenül is ismerte Menipposzt, mint a minden ízében menipposi sat. II 5 (véxvix) élénken bizonyítja.

⁵⁾ Teuffel-Kroll-Skutsch i. m. II⁶ (1910) 245 l. Hirzel: i. m. II 44 l. és Rhein. Mus. 43, 314 l. Persiusnak nincs symposionja s így őt itt mellőzhetem.

hanem más szatiráiban is szokatlan bőséggel alkalmazza a symposion-irodalom állandó motivumait. Szatiráinak erősen kiütőköző ethikai tendenciája: ¹⁾ a fényűzés, az erkölcstelenség, a hiúság, a léhaság stb. ostromozása szoros kapcsolatba hozza őt a *διαρροή*-vel s így főképp közvetetlen előzőivel: Horatius-szal, Petronius-szal, Senecával. ²⁾ És ez már magában véve elegendőképen bizonyítaná Petronius-szal egy fejlődési vonalba tartozandóságát, de egy-két jellemző adat még közelebből is igazolni fogja a kettejük rokonságát s azt, hogy Juvenalis ismerte a satiricont. Jellemző vonás a symposionokban az ételek részletes felsorolása; így Petr. 31, 8; 35, 1; 40, 3; 49, 1; 60, 4; 65, 1; 69, 8; főképp a tipikus 66, 2 s k. ∞ Juv. 5, 80 s k.; 114 s k.; 146 s k.; 11, 56—182; — a borok felszolgálása és magyarázata: Petr. 34, 6 ∞ Juv. 5, 24 s k.; — az elhelyezkedés megemlítése: Petr. 21, 6 iussi ergo discubimus és 31, 3 ∞ Juv. 5, 12 discumbere iussus; — az egészben feladott vadkan (v. ö. 540 l. 5 jz.); — a pöffeszkedő gazdag felvonulása: Petr. 28, 4 ∞ Juv. 1. 63 (v. ö. Sen. ep. 31, 9); — a stereotyp veszekedés: Petr. 57. 58; 74, 9 s k. ∞ Juv. 5, 26 s k. (v. ö. 543 l. 1 jz.); — a látványosságok, bohócok, színészek, tánczosnők (*ἀρπαγοῦντες, θεῖα γὰρ*): Petr. 52, 9; 53, 11; 60, 1; 69, 4; 70, 4. ∞ Juv. 11, 162 s k.; ³⁾ — szabad nő házasságtörése rabszolgával: Petr. 69, 3; 75, 11; 126, 5 ∞ Juv. 6, 82; — az asszonyi cziczoma: Petr. 55, 6 ∞ Juv. 6, 464 s k. (az egyezés szoros!); — az arany vagy ezüst éjjeli-edény: Petr. 77, 5 ∞ Juv. 3, 108; — a fékezhetetlenül érzéki hajlamú ember: Petr. 43, 8 ∞ Juv. 3, 109—112; — végül az a mód, a hogyan mindketten a tálaló és szelletelművészekről szólnak: Petr. 36, 6 processit statim scissor et ad symphoniam gesticulatus ita laceravit obsonium, ut putares essedarium hydraule cantante pugnare ∞ Juv. 5, 120 s k. structorem interea, nequa indignatio desit | saltantem spectes et chironomunta volanti | cultello, donec peragat dictata magistri | omnia; nec minimo sane discrimine refert, | quo gestu lepores et quo gallina secetur; a hol a 'dictata magistri' mintha csak Trimalchio 'Carpe, carpe' szavaira vonatkoznék. ⁴⁾ Egyébként érdemes összevetni Petr. 70, 2 ∞ Juv. 7, 184—185; 11, 137, — hol a szakácsok, szelletőlők tudománya különös magasztalásban részesül (doctor; Dædalus: non potest esse

¹⁾ V. ö. Schuetze i. m.

²⁾ Juvenalis mintaképeire vonatk. az irodalmat l. Teuffel-Kroll-Skutsch i. m. III^a (1913) 6—7 lk.

³⁾ L. Friedlaender: *D. Junii Juvenalis saturarum libri V.* Leipzig. 1895, II 506 l. V. ö. Plutarch. qu. conv. VII 7, 1. Lucian. Nigr. c. 15. Petr. 53, 12 hagyománya a *H*-ban: reliqua animalia cromataricas meras esse; az 'animalia' szót már Buecheler helyesen rekesztette ki, mint a másolótól származót, Scheffer pedig a 'cromataricas'-t, 'acroamata tricas'-ra bontotta, ez aztán máig is így szerepel a szövegben. De talán közelebb maradjunk a kézirati hagyományhoz, ha megtartjuk a 'cromata' szót és Lucian. Nigr. 15: τέρεται τρομάτων alapján a görög τρομα Petroniustól alkotott latinizálásának tartjuk. Archaikus és vulgáris beszédben *u* helyett gyakran szerepel *o*. Stolz-Schmalz: *Lat. Gramm.* (I. Müller: Handb.) München 1890, 266—267 lk.

⁴⁾ Bár lehetséges, hogy valami scissor-tanárt (Juv. 11, 137: doctor Trypherus) kell érteni a 'magister'-en.

pretiosior homo), a mi Athenaios (170 e) tanúsága szerint régi köz-hely a symposion-irodalomban.

Juvenalisnak Petronius-hoz való viszonya — főképp a mi a *διαρροή* technikájának alkalmazását illeti — még részletes vizsgálatra vár, de fenti példáim, melyekkel a symposion motivumait illető egyezéseiket megvilágítottam, annyit máris bizonyítanak, hogy mélyreható és szerves kapcsolat van köztük. Hasonló viszonyban van Martialis is Petronius-szal: epigrammaiban Petroniusnak száz és száz gondolata, fordulata visszhangzik. Minthogy az epigramma természetesen nem engedte meg, hogy kerek symposion-leírást adjon, az egyes cena-motivumokat elszórtan használta fel. Ezért nem térek ki itt bővebben Petronius-hoz való viszonyára; ennek tisztázását mindazáltal a Petronius-kutatás legsürgősebb és egyúttal leghálásabb feladatának tekintem. Ezekon kívül Apulejusz is megemlítenem, a ki *quæstiones convivales* cz. munkájában, melyről csak közvetett tudomásunk van,¹⁾ bizonyára a görög tudományos (grammatikus) symposion nyomdokain járva²⁾ fejtegetett idevágó kérdéseket. Mellé sorozom Macrobiust, ki *Saturnalia* cz. symposionjában túlnyomó részben tudós beszélgetéseket ad a lakomázók szájába s bár sem nála, sem Apulejusnál nem hiányzanak a *διαρροή* használatának nyomai,³⁾ mindkettejüket kirekesztem a tárgyalásból, minthogy symposionjaik nem sorozhatók a szatirikus symposionok közé. Ugyancsak mellőznöm kell az állítólagos Cyprianus-féle symposionnak a sorozatba való beállítását, valamint a Hieronymustól v. ill. 80 említett Lactantius-féle symposiont, mely elveszett. Erről semmit sem tudunk azon kívül, hogy Lactantiushoz ifjúkori munkája, amaz ép oly kevésbé tartozik a mi *γέως*-unkba, mint akár Methodios *συμπόσιον ἢ περὶ ἀγνείας* című nevezetes Platonutánzata, mely az antik műfajt bele sehogysem illő keresztyén tartalommal tölti meg s ezzel egyúttal letöröl róla minden antik szépséget is.

Felkutatva így a symposion-*γέως* szereplését a római irodalomban s felfedve a szálakat, melyekkel Petronius *cena*-ja e *γέως* római termékeihez fűződik, elérkeztünk ahhoz a ponthoz, hol Petroniusnak Horatiushoz való bensőbb viszonyát kell behatóbb vizsgálat alá vennünk. Mindenekelőtt bizonyos, hogy Petronius ismerte Horatius költeményeit; a sat. 118, 5-ben meg is nevezi és egyik sorát (carm. III 1, 1) idézi. Hogy pedig alaposan ismerte munkáit, mutatja róla mondott véleménye: „Horatii curiosa felicitas”, melylyel kiemeli Horatiushoz szerencsés művészi gondosságát; nyilvánvalóan elárulja ez a nyilatkozat a carm. IV 2, 31—32 (*operosa parvus carmina fingo*) önvallo-

¹⁾ Teuffel-Kroll-Skutsch i. m. III⁶ (1913) 104 l.

²⁾ Nem egyéb pusztá gyanításnál, ha vele kapcsolatban Parmeniskos *συμπόσιον*-jára, vagy Plutarchos *Συμπόσιακά προβλήματα* című munkájára gondolok.

³⁾ Macrobius forrásaira vonatk. l. Teuffel-Kroll-Skutsch i. m. III⁶ (1913) 384—385 lk. Rosenblüth i. m. 63 s k. lapjain messzeterjedő egyezéseket állapít meg Petronius és Apulejus *Metam.* közt, hogy mindkettőnek a *mimustól* és a görög novellisztikától való egyforma függését igazolja. A többi közt a symposion motivumainak alkalmazásában is talál köztük egyezéseket (77 l.), párhuzamai azonban nem kényszerítő erejűek.

másának ismeretét és mély megértését.¹⁾ Petroniusnak egy másik nyilatkozata, melyben a Lucilius rögtönzéseit²⁾ emlegeti (sat. 4, 5 sed ne me putes improbasse schedium Lucilianæ humilitatis, quod sentio, et ipse carmine effingam), ép ily világosan utal Hor. sat. I 4, 9—10 verseire. Ezekén kívül is van a satiriconnak néhány helye, melyek Horatius kétségtelen hatását mutatják,³⁾ a mi cseppet sem feltűnő Petroniusnál, kinek a görög és római irodalomban való alapos tájékozottságát, széleskörű olvasottságát részben a maga nyilatkozatai és idézetei, részben paródiái⁴⁾ igazolják. Mindez biztos alapot ad arra, hogy Petroniusnak Horatius-szal való összefüggését az eddigi kutatás határain túl is keressük és pedig éppen „cená”-ikat illetőleg, szóval ott, a hol az összehasonlítás a legeredményesebbnek ígérkezik. Sajátságos, de úgy van, hogy mindeddig a philologia csak vonakodva és mintegy kelletlenül utalt a horatiusi és petroniusi cenák rokonságára s ezt a sovány utalást is legtöbbször szigorú fenntartásokkal fűszerezte. Ennek okát egyfelől abban látom, hogy a „menipposi regény”-nek mondott satiricont nem tartották összehasonlíthatónak egy ú. n. „luciliusi” szatirával, másfelől abban, hogy — talán éppen ezért — a kettőnek tüzetes összehasonlítását mind ez ideig elmulasztották.

Igy Buecheler⁵⁾ csak annyit hajlandó megengedni, hogy a két cena közt tententia dolgában van bizonyos rokonság, míg Ribbeck⁶⁾ szerint „Nasidienus lakomája” csak igen távoli rokonságban van a Petronius-féle cená-val. Kiessling-Heinze⁷⁾ véleménye az, hogy Nasidienus rokona a Petronius-féle Trimalchionak, de emez hasonlíthatatlanul nagyobb genialitással életre keltett képviselője ugyanannak a típusnak, Fossatoro⁸⁾ pedig nagy általánosságban csak annyit jegyez meg, hogy a „cena Trimalchionis” tagadhatatlanul ép úgy szatíra, mint a horatiusi „cena Nasidieni”. Az ilyenfajta általánosságokon túl csak a két cena lényegbe vágó egyezéseinek felderítése helyezheti Horatius és Petronius viszonyát a kellő világításba.

A mi mindenekelőtt a technikát illeti, megállapítható, hogy mindkét cena első-személyes elbeszélés (Icherzählung): Horatiusnál Fundanius az elbeszélő, Petroniusnál Encolpios. Mind Fundanius, mind Encolpios résztvettek azon a lakomán, melyet elbeszélnek s ennyiben közvetlenül bekapcsolódnak a görög symposion-irodalomba; ebben is rendesen valamely résztvevő beszéli el első személyben a lakoma lefolyását, így Platon-nál Aristodemos,⁹⁾ Lukianosnál — kinek symposionja Menippos elveszett symposionjának számos

¹⁾ A sat. 118, 5 interpretatióját illetőleg l. még E. Froebel: *Quid veteres de Horatii poematis iudicaverint*. Diss. Jena, 1911, 18 s k. lk.

²⁾ A glossákban *σχεδον* = ex tempore dictum. V. ö. Isid. Orig. VI 14.

³⁾ M. Hertz: *Analecta ad carminum Horatianorum historiam*. Index scholarum Vratislav. Pars II, 1878, 12 l.

⁴⁾ Igy az eposz (főleg Vergilius) paródiája stílusában, a Lucilius, Pubilius Syrus, Nero (Troia halosis) és Lucanus (bellum civile) paródiái.

⁵⁾ Ed. mai. X. l.

⁶⁾ I. m. III 240 l.

⁷⁾ Id. editio II 288 l.

⁸⁾ Paolo Fossatoro: *Petronii cena Trimalchionis*. Napoli, 1912, 40 l.

⁹⁾ Az ő elbeszélését reprodukálja t. i. Apollodoros.

motivumát őrzi ¹⁾ — Lykinos. Az első-személyes elbeszélés Platon óta, a kynikus symposiont megalkotó Menippos közvetítésével, polgár-jogot nyer a symposion-irodalomban; a mennyire a töredékekből megítélhetjük, Lucilius és Varro is használták, de itt alig közzétehetőnk konkrét állítást arra nézve, hogy milyen terjedelemben tették ezt s főképp Platon és Menippos módjára-e? Varro-nál valószínűnek látszik annyi, hogy elsőszemélyes elbeszéléseiben ő maga az elbeszélő, úgy mint Xenophon is az ő *συμπόσιον*-jában. Számbavevé mindent és mérlegelve azt is, hogy Juvenalis Virro lakomájának (sat. 5) elbeszélésében mellőzi a Platon-Menippos-féle technikai fogást (Icherzählung). joggal mondhattuk, hogy Horatius és Petronius e tekintetben közvetetlenül kapcsolódnak a görögökhöz. Mégis van egy pont, melyen közelebbi összefüggés állapítható meg kettejük közt s ez az, hogy Encolpios ép úgy, mint Fundanius bizonyos fölényes gúnynyal és nem titkolt megvetéssel beszél a házigazdáról és a kápráztató lakomáról. Ez a vonás új; az elbeszélő a lakoma minden mozzanatát úgy állítja be, hogy a szatira éle egyenesen a felkapaszkodott, parvenu házigazdának szegződik. Azt hiszem, nem csalódom, ha itt Petroniusnak Horatiustól való közvetetlen függését feltételezem. És ez a megfigyelés egyúttal simán átvezet a *tendentia* kérdéséhez: a henczegő és nagyzóldó gazdag gúnyolása, a fényűzés esztelenségeinek nevetségessé tétele régi locus communis a *διατριβή*-ben, a mint-hogy a gazdagság megvetése és az ellene való harcizolás a kynismusnak legbensőbb lényegéhez tartozik s így természetesnek kell találnunk, hogy Horatius a kynikus erkölcsprédikációnak ezt a hálás motivumát egy személyen, Nasidienus-on szemlélteti; egyúttal e motivum felhasználásában fel kell ismernünk az erősen kiéleződő kynikus tendenciát is. Érdemes megfigyelni, hogy míg a *διατριβή* nem lokalizálja az erkölcsi hibák és félszegségek elleni küzdelmét egy bizonyos személyre, addig Horatius Nasidienusban egyesíti a *φιλοπλουτία* minden rossz tulajdonságát s ezzel a *τύπος*-nak egy specziális képviselőjét teremti meg. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy egy *τύπος* individualizálása Horatius egyéni leleménye; hiszen előtte járt már ez úton a komédia, előtte valószínűleg Menippos — ha szabad őt a pöffeszkedő házigazdának Lukianos *περὶ τῶν ἐπὶ μισθῷ συνόντων* c. 19-ben adott rajza mintaképeül tekintenünk — s előtte járt Lucilius a felkapaszkodott Galloniusnak s a *τροφή* számos képviselőjének megnevezésével és pellengérré állításával: de annyit bizvást állíthatok, hogy Horatiusig ennek a *τύπος*-nak, főképp a symposion-irodalomban, hasonló művészettel megrajzolt, a tendenciát ily láthatóan hordozó képviselője nincs. Utána jön Petronius Trimalchiója és Juvenalis Virrója; ezek közül Virro nem tartozik szorosán a tárgyalt *τύπος*-ba, Trimalchio ellenben annál bizonyosabban. Lakomájának minden mozzanata, a saját becses személyének lépten-nyomon előretolása, gazdagságának és tudományának féktelen fitogtatása, a lakoma zökkenői s csúfos vége s mind e révén az ő nevetségessé válása határozottan mutatnak arra, hogy Petronius Trimalchio rajzában a *διατριβή* erkölcsi tendenciáját érvényesítette. Hogy hőse a *τύπος*-nak minden addiginál s így Nasidienusnál is művészebben

¹⁾ Helm i. m. 260 l.

alakított és jellemzett képviselőjévé válhatott, abban Petroniust írói kiválósága mellett főkép szatirájának szerencsésen választott menipposi formája és tágra szabott keretei támogatták.

Technika és tendentia tehát szoros összefüggést állapítanak meg Horatius és Petronius cenái között. Ugyanide fog vezetni azoknak az egyezéseknek megfigyelése, melyek régtől fogva otthon vannak a symposion-irodalomban s így abban valóságos *közhelyek* gyanánt tekintendők. Ilyen mindenekelőtt a lakoma lefolyása felől az elbeszélőhöz intézett kérdés; ennek alkalmazása platoni örökség, csak hogy míg Platon *συμπόσιον*-jában (173 E *διήγησαι, τίνας ἦσαν οἱ λόγοι*) a *ἐταῖρος* a lakomán elmondott beszédek iránt érdeklődik, addig Horatius elsősorban az ételek felől kérdezősködik Fundaniusnál (sat. II 8, 4—5 dic, si grave non est, | quæ prima iratum ventrem placaverit esca), bár később az események és beszélgetések iránt is érdeklődik (79—80 sed illa | redde age quæ deinceps risisti). Itt Platon egyenes hatásával van dolgunk;¹⁾ hogy Platonnál nem érdeklődnek az ételek iránt, annak abban van a magyarázata, hogy a görög symposionokban csak jóval Platon után jut jelentékenyebb szerephez a lakoma gastronomikus része, a *δεῖπνον*, melyen még Platon és Xenophon is és általában a philosophiai symposionok csak úgy futtában surrannak át, mert ezeknek főcélja éppen a *παρὰ πότον γενόμενοι λόγοι* megörökítése volt. Római talajon e súly a lakoma gastronomikus részére terelődik s a beszélgetések nem csupán a *comissatio* (*πότος*), hanem már az étkezés (*δεῖπνον*) alatt is folynak; erre a római fejlődésre bizonyára hatással voltak a görög gastronomikus symposionok. Petroniusnál a cena előszemélyes elbeszélés alakjában folyik, de a lakoma lefolyása iránt feltett kérdést nem találjuk, a minek oka az lehet, hogy a szöveghagyomány éppen a 'cena' kezdetén, a 26. fejezetben töredékes. De hogy Petronius is ismerte és használta ezt a közhelyet, azt mutatja Trimalchióának az *ἄλλητος* Habinnaszhoz intézett két kérdése; Habinnas egy másik lakomáról jön s Trimalchio először (65, 8) megkérdi: quomodo acceptus esset, aztán pedig (66, 1) az iránt érdeklődik, hogy milyen ételek szerepeltek a lakomán (tamen quid habuistis in cena?). E közhelyre vonatkozólag tehát Horatius és Petronius karöltve képviselik a görög irodalmi hagyományt. Hasonlóképen görög lakomákból ismert locus communis a művészien tálalt és bőségesen felhordott ételek elsorolása és magyarázása; Horatiusnál Nasidienus pompás és különleges ételeket hordat fel (v. 6 s k.; 27 s k.; 42 s k.; 85 s k.), a mi mind élvezhető volna, si non causas narraret earum et | naturas dominus (v. 92; v. ö. 43 s k.). Szakasztott így magyarázza Trimalchio is a nagyszerű fogásokat (39, 5 s k.; 40, 7; 65, 2; 69, 8; 70, 1). A válogatott ételek bősége már Hegemon,²⁾ Philoxenos³⁾ és Hippolochos⁴⁾ *δεῖπνον*-jaiban szerepel, azonfelül a kynikus-stoikus

¹⁾ G. Friedrich: *Zur Geschichte der römischen Satire* (Progr. Schweidnitz, 1899) 13 l. szerint Horatius a II k. szatiráinak írásakor okvetlenül foglalkozott a platoni dialógusok compositiójával.

²⁾ Brandt i. m. I 37 s k. lk.

³⁾ Bergk *Pf.G*² (1853) 987 s k. lk.

⁴⁾ Athen. 128 c—130 d.

διατριβή-nek közhelyei közt is fellelhető,¹⁾ sőt a római szatirában is elejétől kezdve otthonos volt.²⁾ Ez a közhely, úgy látom, Varro közvetítésével került a római szatirába. Kapcsolatos ezzel a borok felsorolása, a velük való dicsekvés, a bor élvezésének és hatásainak megvitatása. Nasidienus dicsekszik *cæcubumi*, továbbá *chiosi* s egyéb görög boraival, de adhat *albanumit* és *falernumit* is, ha valaki úgy kívánná (v. 16 *Albanum... sive Falernum* | *te magis adpositis delectat, habemus utrumque*); Trimalchio szolgál *falernumit* isznak (28, 3), ő maga vendégeivel százéves, valódi, Opimius-korabeli bort élvez (34, 6), de nem mulasztja el megjegyezni (48, 1): *vinum si non placet, mutabo*. A bor fajairól s hatásáról elméleti fejtegetéseket Epikuros *συμπόσιον*-ja óta (fr. 58, 59, 60) bőven találunk a *symposion*-irodalomban; nyomát leljük Menipposnál (Ath. 32 e), Philoxenosnál (fr. V) s hogy közhely volt, azt Plutarchos³⁾ és Athenaios⁴⁾ számos adata bizonyítja. Még egy feltűnő egyezés van Nasidienus és Trimalchio cenájában, melyet feltétlen bizonyossággal a *symposion*-irodalom közhelyei közé tudok sorozni s ez az a motívum, hogy valamelyik résztvevő ivás közben nagyobb serleget kér. Horatiusnál a *γελοιοποιός* Vibi-*dius* «calices poscit maiores» (v. 35; v. ö. *epod.* 9, 33 *capaciores affer huc, puer, scyphos*), Petroniusnál Trimalchio «et ipse *capaciorem poposcit scyphum*» (65, 7), a *λόγοι* során pedig az első felszólaló⁵⁾ öblös serleget kér (41, 10 *cum pataracina poposcisset*). Legelső nyomát ennek a közhelynek Xenophonnál találom, hol — mint Horatiusnál — a *γελοιοποιός* Philippos él vele (*symp.* II 23): *ἐγὼ γοῦν διψῶ καὶ ὁ παῖς ἐγγέδω μοι τὴν μεγάλην φιάλην*.⁶⁾ Hogy e *locus communis* elevenen élt a *symposion*-irodalomban, mutatja késői feltűnése a hagyományt, főképp a *menipposit*, híven tükröző Lukianosnál (*symp.* c. 14): *τῷ παιδί νεύσας εὐμεγέδη σκύφον ἀναδοῦναι αὐτῷ*. Cicero a tanunk⁷⁾ ezeken kívül, hogy ez a motívum a «Græco more bibere» egyik vonása volt (Verr. I 26, 66): *fit sermo inter eos et invitatio, ut Græco more biberetur; hortatur hospes: poscunt maioribus poculis*.

Harmadsorban azokat a *tárgyi egyezéseket* veszem vizsgálat alá, melyek Horatiuson és Petroniuson kívül a *symposion*-irodalom más képviselőjénél nem találhatók fel s melyeket így Horatius költői leleményéből kell származtatnunk. Mellőzöm itt az egészben feladott vadkant, mely mindkettőjüknél a lakoma egyik főfogása gyanánt szerepel (Hor. sat. II 8, 6 ∞ Petr. 40, 3), mert ez a fogás — bár a

¹⁾ Varro: *περὶ ἐδεσμάτων* (fr. 403 B), Juven. 5, 80 s k.; 114 s k.; 146 s k.

²⁾ Muson. 505, 14 H. Luk. nav. 23. V. ö. Wendland: *Philo u. d. kyn.-st.* *Diatribē* 18 s k. lk.; 21 s k. lk.

³⁾ *Quæst. conv.* VI 3 és VI 7.

⁴⁾ 25 f.; 26 a; 35 a; 36 f; 134 c. 425 a. b.; 429 f; stb.

⁵⁾ Buecheler szerint (Heinse javítása: „Damas” nyomán) ez a felszólaló Dama; a *H* lektója ellenben „clamat”. Nem látok semmi okot sem fennforogni, hogy a kézirat lection változtassunk, főképp pedig nem tartom megengedhetőnek egy név ilyen önkényes beiktatását.

⁶⁾ V. ö. Athen. 504 b *αἰτοῦντος δὲ τοῦ γραμματικοῦ Λεωνίδου μέζον ποτήριον*.

⁷⁾ Idézve: Kiessling-Heinze i. m. II 293 (hibásan I 25, 66).

görög symposion-leírásokból hiányzik — a római gastronomikus irodalomból ¹⁾ s a korukbeli fényűző cenákból is mind Horatius, mind Petronius előtt jó ismerős lehetett. Tehát sem nem tarthatjuk Horatius inventiójának, sem ezen egyezés alapján Petroniusnak tőle való függését nem tételezhetjük fel. Vannak azonban feltűnő és az irodalomból egyébként nem ismert egyezések; ilyen mindenekelőtt a kisöprés a gustatio után (Hor. II 8, 11—13), a mi Petroniusnál is a gustatio befejeztével történik meg (34, 3); itt látni, hogy Petronius kiélezte a Horatiustól vett motivumot azzal, hogy nála a háziúr nemcsak a szemetet söpörteti ki, hanem a véletlenül földreejtett ezüsttálat is. Horatiusnál (v. 61—63), mikor a mennyezet leszakadása miatt elkeseredett házigazda sírva fakad, Nomentanus ravaszul gúnyolódva kezdi emlegetni Fortunát: heu, Fortuna, quis este crudelior in nos | te deus: ut semper gaudes includere rebus | humanis; ugyanez előfordul Petroniusnál is: mikor a komédiásgyerekek Trimalchio nyakába zuhan s ez karjára borulva keservesen nyög, jönnek az orvosok, magához térítik, mire ő rögtönzött versekben örökíti meg a gyászos esetet (55, 3): quod non expectes, ex transverso fit | et supra nos Fortuna negotia curat. Ez a komikusan ható keserű fohászzkodás Fortunához más symposionokból nem ismeretes és így ezen a ponton nyilvánvaló, hogy Petronius a motivumot Horatiustól vette. Mint a lakomát zavaró véletlen eshetőséget említi Horatiusnál (v. 72) Balat, hogy valamelyik ügyetlen szolga elejthet egy drága edényt (patinam pede lapsus frangat agaso); ez az itt csak jelzett eshetőség Petroniusnál (34, 2; 52, 4) kétszer is bekövetkezik: egyszer ezüsttálat ejt el egyik szolga (cum forte paropsis excidisset), egyszer pedig serleget a másik (puer calicem proiecit); a dolog úgy tűnik fel ismét, hogy Petronius a Horatiustól kapott gondolatot kifejti és kiélezi, a házigazda részletesebb jellemzése céljából. Első alkalommal Trimalchio nagyizolva kisöpörteti a tálat, a leejtett serlegért pedig 'szellemes' megjegyzéssel kísért büntetést szab a szolgára. Jellemző, hogy mindkét cenában sírva fakad a házigazda; Horatiusnál (v. 58—59) Nasidienus «posito capite... flere», Petroniusnál (72, 1; 75, 3) Trimalchio kétszer is sír: «flere coepit ubertim» és «non tenuit ultra lacrimas»; a motivum Horatius leleménye, tőle vette Petronius s mindketten a gazdagságával és boldogságával henczegő (Hor. sat. II 8, 1 Nasidieni beati ~ Petr. 38, 5 tanta est animi beatitudo) házigazda nevetségessé tételére alkalmazzák. Épen ezért nem tartom lehetségesnek, hogy Horatius a sírás motivumát Hippolochostól vette volna, a kinek Athenaiosnál (129 f) fenntartott egyik helye előttem egyetlen ismert bizonyítéka a sírás-motivum szereplésének a görög symposion-irodalomban; Hippolochosnál ugyanis nem a házigazda, hanem az egyik vendég fakad sírva és pedig azért, mert nem tud oly sokat inni, hogy a díjúl kitűzött serleget elnyerhetné.²⁾ Nasidienus lakomájának mintegy fordulópontja az asztal felett szőnyegekből összeállított mennyezet (aulaea) leszakadása (v. 54 s. k.); a szőnyegek a tálakra zuhannak, hatalmas porfelleg száll fel, a vendégek felugrának

¹⁾ V. ö. 540 l. 5 jz. Morawski i. m. 15 l.

²⁾ εἷς δὲ τῶν συνδειπνούντων ἤμιν ἀσλιος οὐ δυνάμενος πλεῖν ἀνακαθίσας ἐκλαiven, ἀσχυρος γενόμενος.

helyeikről (nos maius veriti... erigimur) Trimalchio lakomáján is egyszerre csak recsegni kezd a mennyezet (60, 1 lacunaria sonare coeperunt totumque triclinium intremuit), a vendégek egyike ijedtében felugrik (60, 2 consternatus ego consurrexi et timui), csak hogy Petronius¹⁾ szellemes meglepetésre fordítja a dolgot: a szétnyílt mennyezetről hatalmas abroncs ereszkedik alá, megrakva különféle ajándékokkal a vendégek számára. Itt ismét érvényesíthető az előbbi megfigyelés: Petronius a Horatiustól vett motívumot a házigazda izléstelen szellemeskedésének gúnyolására használja fel. Valósággal paródiája ez a horatiusi tragikomikus jelenetnek. Szoros egyezést állapít meg a két cena közt a nevetés motívumának felhasználása: Horatiusnál (v. 63—64) Varius «mappa conpescere risum | vix poterat», Petroniusnál (47, 7): «castigamus crebris potiunculis risum» és (58, 1) «risum iam diu compressum... effudit». Mindkét cenában a házigazda a nevetés okozója: amott Nasidienus kétségbeesése a baldachin leszakadásán, emitt Trimalchiónek izléstelen naturalia-fejtegetése és Hermeros dühöngő szitkozódása okozza az elfojtott vagy kitörő kacagást. A kitörni akaró nevetés visszafojtása a symposium-irodalomban egyébként ismeretlen s így itt is nyilvánvalóan Horatius inventiójával van dolgunk, melyet Petronius tőle vett és két ízben is felhasznált. Végül feltűnő a vendégek megundorodása az ételektől, mindkét cenában azonos előzmények után; Horatiusnál (v. 94) torkig vannak a vendégek a házigazda étel-magyarázataival s faképnél hagyják őt is, az ételeket is, «ut nihil omnino gustaremus»; Petroniusnál (37, 1) Trimalchio a szakács (Carpus) nevével szellemeskedik (Carpe, carpe; 36, 8 eodem verbo et vocat et imperat), a mitől Encolpiosnak minden étvágya elmegy: «non potui amplius quicquam gustare».²⁾ A horatiusi motívum átvétele bizonyos: minden egyében kívül igazolja ezt a szószerinti egyezés is.

Feltűnő tárgyi egyezések bizonyítják tehát, hogy Petronius Trimalchio lakomájában a horatiusi cena számos motívumát felhasználta. Ugyanezt még néhány szószerinti egyezéssel is igazolni tudom. Ilyenek: — hogy csak a két leginkább feltűnőt említsem — a mártás és a mártásban uszkáló főtt rákok vagy sült halak leírása; Hor. II 8, 42 squillas inter murena natantis, v. 46 garo de sucis piscis Hiberi, v. 49 pipere albo, Petroniusnál pedig (36, 3): garum piperatum currebat super pisces, qui tanquam in euripo natabant. Döntő szószerinti egyezés a kettő közt a lakoma hirtelen befejeződésével s a lakomáról való megszökéssel kapcsolatban használt *fugimus* szó (Hor. sat. II 8, 93 ~ Petr. 78, 8). Nyilvánvaló, hogy Petronius itt a lakoma hirtelen megszakadásának motívumával együtt a szót is Horatiustól vette.³⁾

Eredményeimet röviden összefoglalhatom: mindenekelőtt sikerült kiválasztani a Horatius és Petronius cenái közt megállapítható

¹⁾ Érdeemes megfigyelni az előbbi idézetekben a διατρή-*ben* annyira kedvelt s ez úton a szatirában is otthonossá vált epikus-stílus-paródiát. V. ö. 547 l. 4 jz.

²⁾ V. ö. 69, 7 ut ve. fame perire malleumus.

³⁾ V. ö. az 550 l. Hor. epod. 9, 33 és Petr. 65, 7 szószerinti, feltűnő egyezését.

egyezésekből azokat az elemeket, melyek az antik symposion-irodalom állandó motívumai voltak, másodsor pedig sikerült oly közös elemeket egybeállítani, melyeket Horatius egyéni leleményéből alkalmazott s melyeket így Petronius máshonnan nem vehetett, csak tőle. Ezzel kettejük közt az eddig feltételezettnél szorosabb kapcsolatot sikerült megállapítanom. Fejtegetéseim első felében, a római szatirikus symposionokon tartott szemle során felfedtem a görög irodalmi symposionok motívumainak jelenlétét a római szatirában s igazoltam ez irodalom egyes képviselőinek — Luciliusnak, Varrónak, Horatiusnak, Juvenalisnak — egymással és Petronius-szal való sokszoros összefüggését. Mindennek egyik — közvetetlen — eredménye az, hogy a symposion-*révos* folytonosságát és szerves irodalmi fejlődését igazolni tudtam, másik — közvetett és további távlatokat nyitó-eredménye pedig az a felismerés, hogy az eddig ú. n. «luciliusi-horatiusi» szatira közt egyrészt és az ú. n. «menipposi-varrói» szatira közt másrészt, sokkal mélyebbre ható és lényegbe vágóbb az összefüggés, mint azt eddig feltételezték. A szatira egy gyökérből sarjad s ez görög talajból táplálkozik. A szerves fejlődés menetét motívumbeli és stilusteknikai vizsgálatok révén apróra megrajolni további feladatom lesz.

(Budapest.)

RÉVAY JÓZSEF.

A BÁNK BÁN NÉMET TÁRGYTÖRTÉNETÉHEZ.

(Harmadik közlemény.)

5. Abele után a fejlődés egyelőre nem halad tovább a tőle indított irányban, hanem már Hammernél¹⁾ visszatér az apophtegma rövid formájához. Az anekdotának ez az elterjedt mellékhatása, mely számos később híressé lett szállóigét bocsátott világra s gyakran valósággal próza epigrammaként hat, fejedelmek és urak, polgárok és parasztok, tudósok és bolondok alakjához forrasztja többé-kevésbé szellemes csattanóval végződő történetkeit. Első modern művelője Erasmus, legdivatosabb képviselői pedig az Opitz-kiadó J. W. Zingref (Der Teutschen scharffsinnige kluge Sprüche, Apophtegmata, Strassburg. 1626.²⁾ v. ö. Gerhard, 33. l.) és Harsdörffer (Ars Apophtegmatica, Das ist: Kunstquellen Denkwürdiger Lehrsprüche und Ergötzlicher Hofreden. . .

¹⁾ Rosetum Historiarum: Das ist Historischer Rosengarten | Darinnen aus vielen bewehrten Historicis kurtze und denkwürdige Historien | als liebliche Rosen | abgebrochen | mit füglichen Sententien teutsch und lateinisch gezieret | aus welchen man den guten Geruch allerley Tugenden kan nehmen | hingegen die Laster als spitzige Stacheln fliehen und meiden . . . Durch Matthæum Hammerum . . . Liebhabern der Historien . . . Gedruckt in Zwickau | bey und in Verlegung Melchior Göpnern | und Christian Kirchners. Anno 1654. Cap. 5. 62. l.

²⁾ E gyűjtemény népszerűségét a kiadások hosszú sora bizonyítja; Joh. Leonhard Weidner elberfeldi rektor gondozásában lassanként terjedelmes anekdota-repertoriummá fejlődött. Részben újra kiadta: Guttenstein, Auswahl aus Zingrefs Apophtegmen. Mannheim. 1835. V. ö. még. Irod. Közlem. XXIV (1914), 433 l.

durch Quirinum Pegeum. Nürnberg, 1655.), a ki már a műfaj családfáját is összeállítja s rövid jellemzését adja.¹⁾

Hammer rózsáskertjének egy félreeső zugában helyezi el a magyar *Bambaccanus* rövid történetét. A névtorzítás idézett forrásának, Jak. Zadernak²⁾ a rovására írandó:

Bambaccanus Königs Andreæ in Vngern Stadthalter hatte ein sehr schönes und ehrliches Weib | die muste sich in abwesenheit ihres Herren | ümb die Königin Gertraut seiner Hertzogin in Bähern | auffhalten. Nun kömpt der Königin Bruder in Teutschland | sie zu besuchen | und wird gegen dess Stadthalters Weib | also in Lieb entzündet | dass er darüber krank wird | endlich erlangt er durch der Königin Hülfe | dass sie mit einander in ein Gemach versperret werden | da er sie mit Gewalt schändet | das Weib klagt hernach bitterlich ihrem Herrn | bittet inständig | er wolle sie vor ihren Augen erstechen | sonst müste sie selbst zur mörderin an ihr werden ; Er tröstet sie und sagt zu ihr : er wolle zu gelegener Zeit die Schmach und Schand mit einem grimigen Exempel rechnen ; bald darauff nimbt er etliche Männer zu sich | dringt in der Königin Gemach ein | erzehlt ihr das beschene Bubenstück | und ersticht sie mit seinem Degen zeucht hernach mit etlichen Landherrs dem König nach gen Constantinopel berichtets ihm alles | darüber ihn der König los und ledig gesprochen hat.

6. Hammer nem kapcsolódik a közvetlenül Bonfiniuson alapuló forrásokhoz, sőt izoláltságánál fogva a későbbiekre sem hat s így mintegy szükségszerűen kiesik a fejlődés sorából. A folytonosságot S. von Birken állítja helyre azáltal, hogy Bonfinius alapján regisztrálja Bánk esetét (Spiegel der Ehren des Höchstlöblichsten Kayser- und Königlichen Erzhauses Oesterreich oder ausführliche Geschichtsschrift... mit Käys. Rudolphi I. Geburts-Jahr 1212 anfangend und mit Käys. Maximiliani I. Todes Jahr 1519 sich endend... Nürnberg 1668. 480 l. v. ö. Magyar elemek, 23 l.; Bánk a Petrus keresztnévet kapja).

A Bonfiniusra utaló anekdotikus fejlődés végső pontján Heinrich Anselm von Ziegler und Kliphausen áll (Heinrich Anselmus von Ziegler und Kliphausen Churfürst. Sächsischen Raths... Historisches Labyrinth der Zeit. Leipzig. 1701. p. 551).

Ziegler anekdotáját nem supán irodalmibb formája emeli előzői fölé: az irodalomtörténeti associatio erejénél fogva részt kér magának abból a fényből is, a mely a XVII. század egyik legünnepeltebb, sokat utánczolt, sőt dramatizált regényének (Die Asiatische Banise Oder Das blutig-doch muthige Pegu... Alles in historischer und mit dem Mantel einer... Helden- und Liebes-Geschichte bedeckten Wahrheit beruhende.

¹⁾ V. ö. Ars Apophthegmatica előszavát: «Welche biss anhero dergleichen geschrieben, haben es den Personen nach gerichtet, wie Gaulard, Beyrling, Brissonius, Zingraf, vnd andre. Oder sie haben es dem Inhalt nach gerichtet, wie Lycosthenes, Santa Cruz, Exilium Melancholiæ vnd andre. Oder sie haben sie den Sprachen vnd Völkern nach abgetheilet, wie Thuring, les dits Cretensiens, vnd vor ihnen Plutarchus vnd Erasmus, oder sie haben alles vntereinander gesetzt ohne Ordnung, wie Quiccardino, Favoral, Domenichi, Thesor de Recreations, Salazar, Carvacho, Corrozeto, Doni, de l'ancré, de la Luna und viel andre».

²⁾ Zadernél eddig még nem akadtam a Hammer idézte helyre. H. egyik munkáját Mihálykó János eperjesi lelkész fordított magyarra ily címen: Az örök Eletnek szepes gyönyörűseges nyári Ideieről való könyveczke. Bártfa. 1603. V. ö. Bod, Magy Athenas. 175. l., és Szabó, Régi magyar könyvtár. I. 176. l., 381. sz.

Leipzig, 1688. s még sokszor) íróját körülvette (v. ö. Müller-Frauenstein, Zschr. f. d. Philol. XXII. 60. 168; EPhK. 1914:399 l., Ungarische Rundschau, 1914, 465 l.). Az *Asiatische Banise* nagy apparatusából, színes exotikumából és szinte elvonttá finomított galanteriájából persze csak néhány elem szivárgott át beléje. A Bánk-anekdota a szerelmébe belebetegedő érzéki herczeg, a meggyalázott szép asszony s a bosszúálló férj alakjával olyan, mintha a nagy regény megszámlálhatatlan epizódjai közül való volna. A finomkodó nyelv még teljesebbé teszi a családást s egyúttal rávilágít arra az anekdotikus-tárgytörténetben nyomon kísérhető törekvésre, a melylyel minden író az anekdotát a maga kora nyelvi ízléséhez formálja.

Ziegler forrása a német Bonfinius, de ismeri a későbbi anekdotikus földolgozásokat is; e mellett merít Birkenből (Peter Bancban) ¹⁾ s anekdotája végén Justus Lipsiust idézi. Magát az anekdotát II. Endre történetébe illeszti:

König Andreas hatte vor einem Kriegs-Zuge einem vornehmen Ungarn | der sich Peter Bancban nennete | die Stadthalterschaft des Königreiches anvertrauet | und dieser solte der Königin Gertraud | welche Hertzog Berchtold den IV. zu Meran vor ihren Vater erkannte | nebst den Königlichen Kindern zugleich allen benöthigten Schutz erzeugen. Inzwischen fügte es sich | dass der Königin Bruder mit dem Vorsatz in Ungarn anlangete | seine Schwester in der Einsamkeit zu trösten. Er wuste aber nicht | dass ihn diese Besuchung so schleunig um die Freyheit | und Ruhe des Gemüthes bringen solte : Denn kaum hatte er des Stadthalters Gemahlin | welche ihre hohen Verdienste selten von der Königin entfernt seyn liessen | nur obenhin erblicket | so wurde sein Hertze dermassen in Liebe gegen sie entzündet | dass er sich endlich bey zunehmender innerlichen Qvaal als ein Krancker der Aertze Gewalt unterwerffen musste. Niemand vermehrte des verliebten Printzens Anliegen ehender | als die Königin und niemand war auch begieriger | in wiederum in voriger Gesundheit zu sehen : Drum bemühte sie sich | ihm dadurch einige Linderung zu verursachen | dass sie die schöne Stadthalterin zum öfftern im Königlichen Zimmer oder an der Taffel an seine Seite brachte : Ja sie nahm unterweilen Gelegenheit | sich mit artiger Manier zu entfernen | damit diese beyden desto mehr Freyheit hätten | dasjenige zu bewerkstelligen | womit dem Stadthalter wenig würde gedienet gewesen seyn. Nichts war dem Handel mehr zuwider | als der Stadthalterin Keuschheit | welche die Königin aus seiner blinden und sündigen Neigung gegen ihren Bruder dadurch aus dem Wege zu räumen gedachte | dass sie dieselbe einsmahl in des Printzen Zimmer brachte | also dass ihn nichts verhindern konte seine schändliche Brunst mit gewaltsamen Raube in den Armen dieser Schönen zu löschen. Über solche verrätherische Ehren-Verletzung wolte die unglückselige Dame fast vor Unmuth vergehen | den sie aber vor jederman | ausser vor ihrem Gemahl verbarg : Denn sobald ihr derselbe mit gewöhnlichen Liebeserweisungen begegnen wolte | mahnte sie ihn mit thränen-vollen Wangen davon ab | und sagte : Er vermeyne zwar anietzo seine ehrliche unn unbefleckte Gemahlin zu umarmen : Jedoch seye sie nunmehr nichts anders | als eine geschändete Weibsperson | welche die treulose Königin der viehischen Geilheit Ihres Bruders auffgeopfert ; dahero sie ihn wehemütig ersuchet | dasjenige Leben in dem Augenblicke von ihr zu nehmen | welches sie nur allein seiner beständigen Treu gewidmet hätte. Auff diese betrübte Anrede umfasste sie der Stadthalter mit unveränderter Liebe | indem ihr tugendhaftes Gemüthe an derjenigen Unflätherey keinen Antheil hatte | den ihr verumehrter Leib wider

¹⁾ Petrus Bankbant találunk P. C. Balthasar Hannál is (Alt- und Neu-Pannonia. Nürnberg. 1686. 123. l.)

Willen erdultet: Dargegen erwählete er die Königin Gertraud zum einzigen Ziel seiner wütenden Rache | indem er des andern Tages darauff nebst einigen andern in ihr Zimmer kam | und sie mit dem unter dem Kleide verborgenen Dolch grimmiger Weise ermordete. So dann liess er das blutige Gewehr vor ieder man sehen | nennete die Ermordete eine gottlose Kuplerin | und sagte zu denjenigen | welche hierüber aufführisch werden wolten; sie solten sich zufrieden geben | angesehen er von Stund an dem König entgegen reisen | und selbigen von der gantzen Begebenheit Nachricht ertheilen wolte. Solches that er auch unverzüglich | dahero er König *Andream* II. noch auff den Asiatischen Grentzen antraff | dem er eine offenhertzige Erzählung alles dessen | was vorgegangen war | abstattete | und ihm zugleich den mörderichen Dolch überreichte | damit der König selbigen auff befindenden Fall zu seiner Bestraffung gebrauchen könnte. Nichts war hierbey mehr zu bewundern | als die Standhaftigkeyt des Gemüthes | welche *Andreas* II. bey diesem unglücklichen Falle bezeugete | und er befreyete den rachgierigen Banaban nicht allein von aller Anklage | sondern schickte ihn auch mit unveränderter Gnade nach seiner Stadthalterschaft in Ungarn zurücke | dahin er in kurzem mit der Armee folgte | weiwohl sein Geschlecht nach der Zeit von den Königlichen Kindern eine allzu-empfindliche Rache ausstehen muste. Über dieses Königs wundersame Grossmuth | wieher seiner Kriegs-Thaten wegen Hierosolymitanus oder der Hierosolymitaner genennet wurde | lässt sich Lipsius mit Erstaunen .. vernehmen.

(Temesvár.)

(Vége köv.) 607

TROSTLER JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Décsi Lajos: Báró Jósika Miklós. [Magyar Történeti Életrajzok.]
Budapest, Athenæum, 1916. N. 8-r., 451 l. Ára 16 K.

A XIX. századi magyar romantikus költészet annyi kiváló költői egyéniség hatásának emlékét őrzi, hogy a nagy irodalmi mozgalom részleteit s vívmányait csak lassan tudja az irodalomtörténet áttekinteni. Méltán követelheti maga számára az utókor figyelmét b. Jósika Miklós, a regényíró is. Történeti regényei a rég letűnt korokat oly bűvös világításban mutatták be, hogy a romantikus vágy egykor legcsábítóbb eszményeire ismert bennük. A szabadságharcz előtt a magyar társadalom merész férfiai Jósika regényhőseivel együtt irtóztak a köznapiasságtól, s bár rajongásuk tárgyát nem szívesen bírálták meg, ők is rendkívüli alkotásokhoz akarták nevüket fűzni. Az elnyomatás korának magyar nemzete pedig ismét Jósikának festett ábrándvilágában keresett kárpótlást a sivár valóért.

Mindazáltal áldoztunk-e elég időt és fáradságot arra, hogy b. Jósika Miklós egyéniségének s költészetének valóját kikutassuk? Volt-e érczünk arra, hogy Kolozsvár valamelyik terén művész keze öröktse meg annak arczvonásait, ki a magyar nemzetet újra megtanította Erdély szeretetére? S a mint a múltó idő elköptatta a regényírónak csillogó eszményeit, nem feledkeztünk-e meg a költő legnemesebb lelkesedésének tárgyáról, erdős, völgyes, szép hazájáról, Erdélyről? A világháború megértette velünk Erdélynek rendkívüli

jelentőségét, de egyúttal lefoglalta érczünket, melyből szobrot önthetnénk. Újabb irodalomtörténeti kutatásaink többször tárták fel előttünk b. Jósika Miklós költői műhelyének rejtelmait, de nagy hiányát éreztük oly kimerítő életrajznak, mely a becses eredményeket egészenbe foglalta volna össze. Az az életrajz is, melyet Szaák Lujza állított össze, az adatok fogyatékoságánál fogva Jósika lelki világának több részét hagyta homályban, másrészt gyakran kellő bírálat nélkül támaszkodott azokra az ingadozó visszaemlékezésekre, melyeket b. Jósika Miklós már beteg és ingerült lélekkel vázolt *Emlékiratában*. Így szinte nemzeti kötelességet rótt le Dézsi Lajos, mikor arra vállalkozott, hogy Erdély ünnepelt regényírójának, b. Jósika Miklósnak életét s költői fejlődését rajzolja meg.

Dézsinék írói célját különböző utakon közelíthette meg a philologus s a művész. A philologus pontosan megállapíthatta Jósika élettörténetének adatait, kapcsolatba hozhatta őket egymással, valamint Jósika regényírói munkásságának jellemével s a kor uralkodó eszméivel. A művészibb életrajz írója nem elégedhetett volna meg az előkerült adatokkal, mert anyagát keveselte volna azzal a millió meg millió bizonyítékkal szemben, melyek feljegyzés nélkül merültek alá az idő örvényébe. Ily író kényszereszközzel szolgáltatta meg a néma adatokat, merész képzeletével szétszedi s újra összerakja a mozgó lelkivilágot, művészi sejtelmével felveti s megoldja a folyton lázban égő költői lélek problémáit. Az egyik kutatásmód gyakran csak az események felszínén marad, egyszerűbb, de biztosabb eredményekkel kecsegtet; a másik jobban elkápráztatja szemünket, mélyebbre hatol, néha eljut a dolgok lényegéhez is, de az a veszedelem fenyegeti, hogy tünceményes következtetéseit omladozó alapra építi.

Dézsi a philologiai kutatás módszerét választotta. Erre nem annyira tárgya indította; hisz b. Jósika Miklós egyénisége, ha nem is tartozik a bonyolultabb lelki jelenségek közé, mégis kitűnő alkalmat nyújthat művészibb lélekelemzésre. Inkább ajánlotta Dézsi szemében a philologia kipróbált eszközeit az, hogy irodalomtörténeti mongraphiáinak tekintélyes sorában hozzájuk fűződtek legszebb sikerei. B. Jósika Miklós életrajzában is fő érdeme, hogy fáradhatatlan szorgalommal kutatta fel forrásait, hogy lelkiismeretes gondnal bírálta meg adatait, s hogy következtetéseiben mindig valóságra s tárgyiasságra törekedett. A túlzott tárgyiasság néha szinte kárára volt munkájának. Leginkább érezzük ezt Jósika írói pályájának bírálatánál. Itt, mint minden æsthetikai ítéletnél, az egyénibb felfogás az erő jele volna; hisz az ízlés finomsága a műveltségnek legbensőbb elemeiből ered.

Könnyebb áttekintés végett Dézsi öt részre osztja fel munkáját. Címük a következő: I. *A gyermekkor* (1794—1811.), II. *A vitéz katona* (1811—1818.), III. *A házasság élet* (1818—1836.), IV. *A regényíró és politikus* (1836—1849.), V. *Száműzetésben* (1849—1865.). E felosztás Jósika élettörténetében természetes határpontokat teremt, honnan kedvező kilátás nyílik a költői egyéniség fejlődésére. A munka tervének természetes voltát leginkább az bizonyítja, hogy b. Jósika Miklós, mikor életének alkonyán visszatekint átélte éveire, emlékeit körülbelül olyan formán csoportosítja, mint életrajzában írója. *Emlékiratának* első kötetében gyermekkorát, második kötetében katoná-

korát tárgyalja, a harmadik kötetet a bécsi kongresszus alatti élményeinek szenteli, melyeknek csúcspontja házasságkötése; a negyedik kötetben már egészen kuszált vonásokkal vázolja házasséletének mozgalmait *Ut az ismeretlen felé* cím alatt, az *Új aera* című szakaszban pedig közéleti pályájának rajzát kezdi meg. Míg azonban Jósika gyakran szem elől téveszti s mind ingadozóbban követi a kijelölt utat, annál következetesebben ragaszkodik Dézsi alaptervéhez, mely hőseinek egyéniségét új meg új oldalról mutatja be.

Leginkább felhasználta Dézsi Jósika *Emlékiratának* anyagát munkájának két első könyvében. Egymás mellé sorakoznak itt b. Jósika Miklósnak első benyomásai, gyermekkori csinyei, tanulmányai s a vitéz katonának változatos kalandjai. De mennyire különbözik Dézsi rajza Jósika elbeszélésétől! Az életrajzban hiányzik ugyan a közvetetlenség, mely oly vonzóvá teszi Jósika *Emlékiratát*, de hiányzik a bizonytalanság is, mely folytonos kétséget ébreszt bennünk az öregedő Jósika emlékező tehetsége iránt. Dézsi levéltári kutatásai s széleskörű forrástanulmányai alapján kiigazítja, kiegészíti az ingatag visszaemlékezéseket, majd pedig részletesen kidolgozott háttérrel emeli ki a regényíró gyermek- és ifjúkorát. Így szélesül ki Jósika báró katonáskodásának rajza a napoleoni hadjáratoknak s a bécsi kongresszus mozgalmas napjainak történetévé.

Új adatokban leggazdagabb Dézsi munkájának az a része, mely b. Jósika Miklós első házasságának bonyodalmaiba világít be. Dézsi feltárja előttünk a családi boldogság összeomlásának minden részletét, melyek idáig a családi levéltár irataiban rejtőztek. Feláldozza előadásának egyöntetűségét is és sokszor egész terjedelmükben közli a b. Jósika hitbizományi levéltárban talált bizalmas leveleket. Így kerülnek napfényre azok a levelek, melyeket b. Jósika Miklós intézett menyasszonyához, feleségéhez, ipához és nőtestvéréhez, s melyeket apja, felesége s nőtestvére írtak hozzá. Jósika báró életrajzíróját nem a botrányvadászat vezeti, érdeklődése teljesen jogosult; célja, hogy minél tárgyiasabban adja elő annak a viszonyoknak történetét, mely oly elhatározó hatással volt a regényíró életére,

Talán a részrehajlástól való túlságos aggodalom volt az oka, hogy Dézsi nem mélyedt a szerencsétlen házasságnak lélektani elemzésébe. Pedig Jósika levelezésében egészen határozottan nyilatkozik az ifjú Jósika báró romantikus egyénisége, mely hamar lelkesül, de gyorsan változtatja lelkesedésének tárgyait, mely nem tűri a mindennapi élet korlátait s inkább kalandokra, mint a családi boldogságra van teremtve. Jósika maga bevallja, hogy mikor nejével egy egész farsangot töltött Kolozsvárott, egészen beleszédült a sok szép fiatal nő és leány látásába, s hogy szíve annál inkább sóvárgott új izgalmak után, mert egy-egy régi kalandocskájának egykor a trombita hangja vetett véget.¹⁾ B. Jósika Miklós, a mint majd felesége után vágyódik, majd kalandokat kerget, kissé hasonlít regényhőseihez, különösen Abafához, ki rajongó szerelmet érez Mikola Margit, a fejedelelnő s Csáki Gizella iránt s azért mégis minden héten egyszer éjfélkor titkon találkozik egy lovagruhába öltözött szenvedélyes nővel. Fék-telen, fellobbanó természetének sokat kellett higgadnia sokat kellett

¹⁾ Jósika Miklós: *Emlékirat.* IV. 1865. 11. l.

a szenvedések tisztítótüzeben nemesednie, hogy a családi boldogság szelid örömeit meg tudja becsülni.

Jósika családi békéjét szétdúlhatta az az ellentét is, mely a hitvestársakat mind inkább eltávolította egymástól. Nem kell itt pusztán Jósika bárónénak Erdély iránt érzett ellenérzésére gondolnunk. Úgy látszik, b. Jósika Miklósné nem tartozott a mély kedélyű, magasba törő nők közé, s inkább megértette, szerette vőlegényét, a könnyűvérű, karcsú természetű kapitányt, mint későbbi férjét, ki irodalmi dicsőségért hanyagolta el szép nejét. Mentséget a szerencsétlen nő számára könnyen találhatna védő ügyvédje a nélkül, hogy a hiszteriára hivatkoznék, melyet Dézsi határozottabb bizonyíték nélkül említ. Részvétre leginkább érdemes b. Jósika Miklósné a válópör végén, mikor a válás megkönnyítése végett elhagyja őseinek hitét s a házasság megsemmisítését azon az alapon kéri, hogy apja erőszakkal kényszerítette a férjhez menésre. Valószínű, b. Kemény Zsigmond, ki be volt avatva b. Jósika Miklós családi ügyeibe, barátjának válópörére is gondolt, mikor *Férj és nő* című regényében Kolostory Albert báró családi életét rajzolta, ki Zilahon épen úgy akar elválni nejétől, mint báró Jósika Miklós. Ha azonban b. Kemény Zsigmond regényének hősnője, Eliz, csak nagy lelki küzdelmek után akarja az apai erőltetést bevallani, bizonyára b. Jósika Miklós feleségétől is nagy áldozat volt az apja ellen emelt vád.

Dézsi munkájának második felében: a negyedik és ötödik könyvben kíséri végig b. Jósika Miklóst írói pályáján. Erre vonatkozik az előszóban az a megjegyzése, hogy «műve az előre megszabott terjedelem miatt Jósika regényírói működésével nem foglalkozik oly részletesen, a mint azt tervezte». E hiány megokolása végett Dézsi a *Történeti Életrajzok* hagyományaira is czéloz, de azért mégis sajnálom, hogy eredeti tervétől eltért. Nézetem szerint ugyanis b. Jósika Miklós életrajzának fő tárgya Jósika regényköltészetének fejlődése és hanyatlása, s minden adatnak csak annyiban van helye és jelentősége az életrajzban, a mennyiben a fő tárgy megvilágításához hozzájárul. Így b. Jósika Miklós életrajzírója figyelemmel kísérhette volna a romantikus képzelet játékát, megmagyarázhatta volna, mint stilizálja Jósika a természetet és történetet, mint talál hatásos díszleteket a művelődéstörténet raktárában, mint alakítja hőseinek jellemét a megindítás és megdöbbenés szempontjából. E helyett Dézsi kénytelen megelégedni azzal, hogy időrendbe állítja Jósika regényeit s novelláit, hogy röviden ismerteti meséjüket s néhány becses megjegyzést fűz hozzájuk. A behatóbb fejlődéstörténeti s æsthetikai tárgyalást némileg pótolja a mű végén Jósika költői egyéniségének jellemzése, mely a Jósikára vonatkozó irodalom eredményeit tárgyas bírálattal foglalja össze. Meggyőződésem, hogy Dézsi rendkívül növelte volna munkájának értékét, ha irodalomtörténeti s æsthetikai szempontjait kellőképen érvényesíthette volna.

Nemcsak az előszó, hanem az egész munka jelleme is elárulja, hogy Dézsi legnagyobb becsvágygyal Jósika báró külső történetének rajzán csüngött. Ugyanott, hol a regényíró művészetének jellemzését korlátok közé szorította, minden kis adatnak helyt adott, melyekből Jósika politikai hatásának s második házasságának teljes képét állíthatta össze. Az eredmény arányban is van a ráfordított munkával.

Különösen megértő s együttérző lélekkel rajzolta Dézsi azt a boldog otthont, melyet b. Podmaniczky Juliának nemes egyénisége teremtett b. Jósika Miklós számára. Bármennyire tartózkodik az alanyiságtól, elbeszélésében a brüsszeli otthon összhangja s a szép lelkű nőnek önfeláldozó munkája úgy tűnik fel, mint megnyugtató költői igazság-szolgáltatás, mint egy küzdelmes életnek méltó jutalma.

Dézsi kutatásainak reális eredményeihez jól illik mesterkéetlen előadása. Az életrajz hatását kiegészíti az a 8 önálló melléklet és 160 szövegbe nyomott kép is, melyeknek megválasztása kiművelt történeti érzékről tanuskodik.

Azt a célt, melyet Dézsi maga elé tűzött, elérte. Eloszlatta a homályt, mely b. Jósika Miklós életének s írói pályájának nagy részére borult. Felfedezéseivel nem forgatta fel eddigi nézeteinket, de hívebben s pontosabban tüntette fel b. Jósika Miklós egyéniségének jellemző vonásait. Inkább akart használni, mint elkápráztatni. Lemondott a művészibb teljességről, hogy annál kétségtelenebb becslő eredményekkel gazdagítsa irodalmunk történetét. Nem akart végső ítéletet mondani b. Jósika Miklós költészetéről, de biztos, nélkülözhetetlen alapot teremtett a további kutatások számára. Dézsi munkája azonban nemcsak a tudománynak szól; egyúttal figyelmezteti a nemzetet is, hogy becsülje meg az erdélyi magyar műveltségnek értékes kincsait.

(Budapest.)

PAPP FERENCZ.

Bernáth M.: Az etymologia a midrásban és a talmudban.

Viszonya a Septuagintához, Vulgáthoz és az «Onomastica Sacra»-hoz.

Az országos rabbiképző-intézetben pályadíjjal jutalmazott mű, Budapest. 1916., 227 l., 8-r. Ára 6 K.

Az etymologia őse a névetymologia, mert a nép a nevet nem tekint valami külsőségnek, véletlen dolognak, hanem viselőjével belső kapcsolatban állónak, lényege kifejezőjének. A «nomen et omen» szónál is világosabban fejezi ki a név és személy közti összefüggést *Abigajil*, midőn a haragvó Dávidot azzal engeszteli, hogy saját férjéről azt mondja: «a milyen a neve, olyan ő maga: Nábál a neve és aljasság van vele» (I Sámuel 25, 25.). Mózes első könyvének népiességét a számos névetymológia is dokumentálja. Figyelemre-méltó, hogy csak a történetben nagy szerepet vivő személyek neveit etymologizálja: Ádám, Kájin, Noé, Peleg, Ábrahám, Izsák, Jákob, Ézsau és a törzsatyák neveit, az asszonyok közül pedig csak Éváét. A jelentős férfiak már születésük óta vannak hivatásukra kiszemelve, de hogy ez nevük magyarázásával van jelezve, a nép gondolkozásából ered, melyet az okos Abigél oly ügyesen fejezett ki.

A zsidó nép e tekintetben sem kivétel; a név jelentőségét viselőjére nézve az összes népek vallották, mely okból gyermekeiknek olyan neveket adtak, melyek az életben hasznukra válnak, pl. a németek: Wolf, Löw, Bär, a véletlen humora, ha valaki a Wolf Löw-Beer nevet viseli (az utóbbi t. i. a családi neve). A népies felfogás a tudósokra is átment, de már ezek között olyanok is voltak, kik a névből semmit sem következtettek, Talán nem véletlen, hogy a tannák közt a görög prozelita ivadék és görög műveltségű R. Méir

az, ki a névre ügyelt (Jóma 83 b; j. Ros Hasána 59 a 35). A nominalismus és realismus küzdelmére emlékeztet Abáje és Rába a IV. század első felében élő két babylóniai iskolafő vitája, hogy mi az egyfajta? az-e, a minnek egy neve van, vagy pedig az, a minnek egyféle íze van? (Abóda Zára 66 a), a mely vita azután a későbbi rabbiknál folytatódik és teljes terjedelmében mai napig nincs eldöntve.

A rabbikon messze túlmentek a hellenista zsidó bölcsek és bizonyára a hellenista zsidó nép is, melynek a bibliát magyarázták. Philo, ki időszámításunk első évtizedeiben alkotta műveit, szép számban adott névetymológiákat, melyeket kétségtelenül jórészt elődöktől vett át és ilyenek Josephusnál sem hiányzanak. A névmagyarázás oly népszerű volt, hogy a bibliai hely- és személynevek jelentéséről szilárd hagyomány fejlődött ki, úgy hogy külön Onomasticoonok keletkeztek, melyek Eusebius és Jeromos útján mai napig is fennmaradtak. Sok egyházatya élt az e fajta magyarázattal és a benne való hit oly mély gyökeret vert, hogy görög neveket is a héberből etymologizáltak és a még most is meglevő irodalmi anyag oly gazdag, hogy beható feldolgozásban két vastag kötetre telt belőle (Wutz F., *Onomastica sacra. Untersuchungen zum Liber interpretationum Hebraicarum* des hl. Hieronymus, I—II, Leipzig 1914—5. 1200 oldal). Syr, örmény névlisták is vannak és még a középkorban is virágoztak.

Mint hogy a biblia adja már a példákat, nem szükséges feltételezni, hogy Philo hellenista szellemből merítette az etymologizálást. Egészen biztos, hogy nem is ő a névmagyarázás megalkotója, hanem a hellenista zsidóság maga. Kérdés lehet még csak az, hogy a biblia mellett nem szolgált-e alkalmul a héber neveknek hellenizálása? A hellenista zsidók görög neveket viseltek, melyek a héber nevekekkel rendszerint nem állnak kapcsolatban. De a bevándorlás első idején még héber neveket viseltek, a ptolomeus korbeli két híres egyiptomi zsidó hadvezért Ananiasnak és Chelkiasnak hívták, mikor a görög nevekre átmentek, talán eleinte héber neveket fordítottak, a mi kétháromszáz évvel Philo előtt vehette már kezdetét, úgy hogy sok példára már nem igen akadhatunk. A görög papyrusok a névvegyülést még világosan mutatják, ugyanazon listában héber és görög nevek váltakoznak, az utóbbiak között héberből fordítottak is találatnak. Ezt a kérdést, valamint a papyrusok nyújtotta zsidó nevek kérdését külön tanulmány tárgyává kell majd még tenni.

A nép, mint a bibliai példák mutatják, a neveket etymologizálta, beleértve a helyneveket is, a szavak etymológiája a tanultak találmánya. Az isteni szó sokfelé sugárzik és érthető, hogy a származtatás útján is keresték jelentését. Innen van, hogy az írástudók, különösen a szónokok az idők folyamán egyre több és több etymológiát találtak, melyeknek segítségével nehézségeket tüntettek el, vagy még sűrűbben új tanításokat találtak. Hogy mily kedvelt volt a bibliamagyarázás e módja, mutatja az előttünk fekvő mű, a mely kereken 1200 szó etymológiájáról számol be. Van közöttük, de igen csekély számban, nem bibliai szó etymológiája is, sőt görög szónak héber vagy aram szavakra való bontása is. Ezt a jelenséget a napjainkban is virágzó népetymológiából, a mely minden népnél található, jól megértjük. De ép ezért figyelemreméltó, hogy a tannák, a

szent föld írástudói, kik időszámításunk II. századának végéig és valamivel ezen túl is virágoztak, héber szót görög nyelvből nem etymologizáltak, holott hellenista kortársaik görög neveket nem ritkán héber szavakra bontottak fel vagy vezettek vissza.

Az előttünk fekvő művet a szerző 31 fejezetre osztotta fel, de tulajdonképen két főrésze oszlik: 1. Tulajdonnevek etymológiája (11—66) és 2. Köznevek etymológiája (66—199). Az első főrész ábéczé szerint rendezett listáját adja az etymologizált tulajdonneveknek, míg a második főrész különféle szempontok szerint csoportosítja az etymológiákat és az így keletkezett egyes fejezetek mindig újra meg újra kezdik az alfabetikus felsorolást. Hogy azonban a mű lexikálisan használható legyen, a végén héber szómutatóval, a bibliamagyarázat számára pedig bibliai forráskimutatással van ellátva. Mindez, valamint a szempontok, melyek szerzőt az anyag feldolgozásában vezették, csak helyeselhetők.

Helyes etymologia. Meglepő nagy számban vannak, nem kevesebb mint 373, az összes etymológiáknak egyharmad része. Nem hiszem, hogy a régi görög etymológiáknál ez az arány a legtávolabbról is elértnék. A többi fejezetből kiemelhetők a következők: Azonos a tő, de más értelemben (33 szám). »Ál-tikré» azaz a consonans szöveg más vocalisokkal olvastatik, esetleg némely consonans csekély változtatásával, mindössze 12 szám, közöttük csak két consonans változtatás. A magyarázó előtt az írott szó képe lebegett, minthogy a magánhangzók a sémi nyelvekben abban a korban még nem léteztek, úgy hogy az »olvasás» hagyományon alapult, melynek tekintélyét külön hangsúlyozzák. Innen ered a terminus is: »Ne olvasd így, hanem amugy». Erre a magyarázómódra tudtommal más sémi nyelvekben, pl. a syrben vagy arabban nincsen példa, a nem sémi nyelvekről, melyek írásában a görög nyelv mintájára a vocalisok a consonansokkal egyenértékűek, nem is szólva. Ebbe a körbe tartozik a »Ktib» csoport is, amely, mint az előbbi, nem is etymologia a mi értelmünkben. A sémi írásban a vocalisok hiányát már az ókorban is érezték és némileg semivocalisokkal: »a, h, v, j» igyekeztek pótolni, azokkal a betűkkel, a melyekből a görög írás fővokálisait csakugyan vette, t. i.; a, e, i, o. Rendszer azonban a vocalispótlásokban nem alakult ki, majd vannak, majd nincsenek. Az írott szöveg neve: Ketib (= írott), az olvasandó szöveg neve Keré (= olvasott). A mássalhangzók, mint már Jeromos egyházatya kiemeli, többféleképp olvashatók és más-más értelmű szavakat adnak, a szentírásmagyarázónak tehát tág tere nyílt. De a szent szöveg ismerete a hagyományos olvasatban oly mélyen gyökerezett, hogy erre a pseudoetymológiára mindössze 32 példa akad. Igaz, hogy a »hasonló hangzásra» (VI. fej.) még kevesebb, összesen 21, valamivel több (28) a metathesisra (VII. fej.). A legtöbb etymologia a kiejtésen, a hasonló hangzáson alapszik, ilyen épen 100 van. A hasonló hangzás az igazi népetymologia, a magyarázat alapja sok más esetben is, melyek e műben más címek alatt vannak elkönyvelve.

A IX.—XXIII. fejezet a héber gyökérelmélethez való viszonylatban mutatja fel az etymológiákat. Minden héber szó három betűs gyökrere vezethető vissza. Ezt a nyelvi szabályt azonban csak a X. században ismerték fel. Az előző korok, mint a biblia, a talmud

és a régibb liturgiai költészet etymológiái világosan mutatják, az egy-, két- és hárombetűs elmélet álláspontján állottak. A midrás és talmud etymológiái, melyek könyvünkben be vannak mutatva, ezt az elméletet demonstrálják. Az «egy betű kihagyása által más értelmű szó keletkezik» (XXIII) «csak más magyarázat ismerete után lehet megérteni» (XXIV.) és «ismeretlen eredetű szavak magyarázata» című fejezetek, melyek 2 illetve 3 és 9 szót mutatnak, nem érdekeltek külön csoportosítást.

Széles tért foglal el a hagyomány etymológiájában a Notarikon és az Abbreviatura, melyek a XXVI. fejezet tartalmát teszik. Az első, a melynek neve a latin notarius (nota) szóból ered és a görög szókinszben nem maradt ránk, különösen népszerű volt, 107 számmal van képviselve. Abból áll, hogy egy szó többre bontatik fel, még pedig kétféleképen, majd úgy, hogy az új szócsoporthoz tisztán az egy szó elemeiből áll, majd pedig úgy és ez a gyakoribb eset, hogy az új szócsoporthoz több-kevesebb új szó-elem vagy betű foglaltatik és az olvasás is változik. Példa az elsőre: abra^h: ab rach, az utóbbira: charcubbóth-char[édin] acébin. Mindkét példa az egyszerűbbekből való. Az abbreviaturának van saját héber neve, a mely teljesen így hangzik: a szavak fejbetűi, rövidebben a szavak fejei. Már az elefantinei aram papyrusok, melyek az időszámításunk előtti V. századból származnak, tartalmaznak ily szórövidítéseket, pl. s[ekel] és így biztos, hogy genuin zsidó (ókeleti) eredetűek. *Perles F.* «Analekten» cz. jeles iratában ily rövidítéseket már a héber biblia szövegében iparkodott kimutatni. Ily mult után némileg meglepő, hogy az egész hagyományos irodalomban mindössze 15 példa maradt reánk, közöttük néhány nem egészen tiszta példa. A két jelenség a klasszikus irodalomban is látható, a *fentiek szerint a második (az abbreviatura) ókeleti eredetű lehet.*

Az idegen nyelvű etymológiát, ha a héberrel rokon aram nyelvet nem tekintjük, a leggyakrabban a görög képviseli, biztos jele a görög nyelv nagy elterjedtségének a szent földön és annak is, hogy a zsidó prédikátor sűrűn beszélt görögül, bizonyára vándorútján külföldön is. Összesen 33 héber szót származtatnak a görögből (XXVIII. fej.). Vannak az arameus mellett egyiptomi, arab és ismeretlen nyelvű etymológiák. Feltehető, hogy az agádisták (prédikátor) kopt zsidó község előtt prédikált. Kevés az idegen eredetű szó, melyet a héberből magyaráztak, összesen 18 (XXX. fej.). Ha azonban meggondoljuk azt, hogy majdnem kizárólag bibliai szokat magyaráztak, a bibliaiban pedig az idegen szó nagyon ritka, a magyarázottak közt csak 10 bibliai szó, akkor a fenti számot aránylag magasnak tekinthetjük.

Ezekben a mű tartalmát nagy vonásokban megvilágítottuk. A szempontok helyesek, de nem kimerítőek. Kutatandó lesz még az etymologia a héber nyelv kiejtése történetének szempontjából, továbbá korok s országok szerint. A etymológiák zöme Palesztinából ered, de van babylóniai eredetű is, a mely külön is vizsgálendő. Fontosabb még a korszakok megállapítása. Az a benyomásom van, hogy I. Juda patriarcha koráig, tehát kereken 200-ig, a míg a zsidó népelet nem volt egészen megtörve, a nyelvérzék erősebb és a felfogás tisztább volt. Ennek egyik bizonyítékát a fent már érintett körülményben látom, hogy a tannák görög etymológiát nem csináltak, noha görögül tudtak.

Ezen általános ismertetés után áttérek néhány részletre rövidség kedvéért, csak az első szakaszból, a tulajdonnevekről. — Hogy a szógyűjtemény teljes-e, csak hosszabb használat után lesz megállapítható. Feltűnő, hogy a XXX. fejezetben, melyben azok az idegen eredetű szavak vannak felsorolva, melyek a héberből magyaráztatnak, hiányzik **אפותיקי** (*ὑποθήκη*) és **דיאתיקי** (*διαθήκη*). Ez annál feltűnőbb, mert mindkettőt szerző maga (a 3. oldalon) említette. Jeromos az Ábrahám nevet második helyen *pater videntis multitudinem* szavakkal fordítja. Világos, hogy **אב ר[א]המ[ן]** elemekre bontotta. A **המן** szót maga a biblia látja az utolsó szótagban és így nem érthető, hogy a szerző mit nem értett ezen az etymológián (16. l., 4. jegyzet). Ugyanott *πατήρ υἱοῦ* = **אב בן** (nem **בן**). — **אדרמלך** (= király dísze), Jeromos harmadik helyen *decorum regnum* al adja vissza, vagyis **מלך** szót királyság jelentésben veszi (16. l., 8. j.). Ép ily értelemben veszik a **מלך** szót a rabbik is **אלימלך** névben = **מלכות**. Innen érthető, hogy **ספר מלכים** «Királyok könyve» a görög fordításban *βασιλειων* (α, β, γ, δ) nevet visel, melyből a latin «liber regnorum» lett. Ebből a példából egyuttal azt is látjuk, hogy a rabbiknál a II. században megjelenő, feltűnőnek tartott szójelentés mennyivel régibb, esetleg 4—500 évvel. A 111. jegyzetben (29. lap) idézett Onomastikon részletet szerző nem érthette, mert *χαρποφορία* és *αἰξήσις* nem *Tigris*, hanem *Euphrates* névhez tartozik. Ez szembe-
szökő. Az I. magyarázat *πίστευμα ὁξύτητος πνεῦμα* valószínűleg két magyarázat és emendálandó. Bővebbet láss Wutz *Onomastica sacra* (Leipzig 1914—15) 104. és 625. A dolog homályos marad, csak az bizonyos, hogy *ὁξύτητος* etymologia a rabbiknál is megvan, a mi Wutz figyelmét elkerülte.

נפתלי Nafthali Jeromos második etymológiája szerint = *dilatavit me, latitudo*. Ezt szerző megkérdőjelezi (45 l., 229. j.), de nem egyéb, mint a bibliának **יפת** Jefethre adott etymológiája: «Terjessze ki Isten Jefethet és lakozzék Sém sátraiban» (Mózes I. 9, 27), tehát **יפתנות** azaz ókori, gyökérelméletet nem ismerő felfogás szerint mindkettő: **פת** — 256. j. végén (49. l.), az Amos = *populum avelens* Jeromos-féle etymológiával foglalkozik Wutz 512. lap, de nem kielégítő eredménnyel. Talán így értendő **עמוס** = **עם[ה]ר[א]ם**. — Pison folyó neve Jeromos I. etymológiája szerint: os pupillæ. Ezt szerző 273. j. (52. l.) **פ[י] עין[ן]** szavakra vezeti vissza, a szembeszökő **פ[י] אישון** helyett. — 58 (314) az *Onomasticon* kiadójának (Lagarde) szavait szerző *onomasticon* idézetnek vette. — Raamszész **רעמסס** Jeromos szerint: *malitia de tineæ* = **רע כסס**. Moly = **קס** már a bibliában, nem kell tehát **עץ**-ra tévedni. Wutz 541. görög párhuzamot idéz. — 63, 353. (v. ö. 355.). Hieronymus: *Sennaab foetor patris* stb. Lásd Wutz 520.

Egyéb megjegyzéseket más helyre tartva fenn, általában csak azt jegyzem meg még, hogy *Bernáth* könyvében még akad kiigazítani való, de szerző általában nemcsak szorgalommal, hanem kellő tudással is dolgozott és munkája nyereség a nyelvtudomány történetének irodalma számára, melyet a külföld is használni fog.

(Budapest.)

BLAU LAJOS.

Heinrich Gusztáv: Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről. (Régi Magyar Könyvtár XXXVII.) Budapest, Akadémia, 1916. K. 8-r., 194 l. Ára 3 K.

A magyar nyelv uralomrajutása a magyar szellemi élet történetének egyik legfontosabb problémája, a mely mélyen belenyúlik gyökereivel nemzeti létünkbe és ennél fogva jelenre és jövőre egyaránt elsőrendű kihatással van. A magyar nyelv uralmáért folytatott küzdelemnek legsűrítettebb kitörése az úgynevezett tübingai pályakérdés, a mely a pártok végső, kikényszerített összecsapásaképpen hivatva lett volna ezt a kérdést erőszakos megoldásra juttatni. A döntő ütközet eredménytelen maradt: a mit hirtelen nem lehetett döntésre vinni, a természetes fejlődés útjára kellett engedni. Végeredményképpen a magyar nyelv hazánkban minden téren fokozatosan diadalra jutott.

A tübingiai pályakérdés tehát elsősorban kulturtörténeti probléma, a mely mély bepillantást enged a kor vajdó lelkiületébe. Igen érdekes, hogy ezen eminenter magyar nemzeti ügy is Bécsből és a bécsi művelődési viszonyokból vette eredetét, hogy a magyar nyelv uralomrajutása is bécsi példaadás eredményeképpen alakult. Ausztriában a XVIII. század negyvenes éveig ugyanazon fejtelenség uralkodott a nyelv dolgában, mint nálunk. A Gottsched reformjai itt uralkodó nyelvül a németet tették meg, a mi szorosan egybekapcsolódott az osztrák kultúra emelésére irányult nagy agitációval. És a mikor Gottsched híveinek ezen kulturális kezdeményezése teljes sikert ért el, a magyar értelmiség is ébredezni kezdett és hozzálátott a bécsiek-től eltanult szempontok magyar alkalmazására: így lépnek fel Besse-nyeiék mint a magyar kultúra és magyar nyelv előharczосai; így kapcsolódnak az ő agitációjukhoz a XVIII. század akadémiai és irodalmi törekvései, a melyek fokozatos kulturális fellendülést eredményeztek. Ausztriában a nyelvi reformból a német állameszme («deutscher Staatsgedanke») született meg, a melynek következetes és nagyarányú megvalósítójaként II. József lépett fel. Ebbeli törekvéseit főképp külpolitikai szempontok irányították, úgy hogy a német állam-eszmét egész birodalmára és így Magyarországra is kiterjeszteni óhajtotta. Eljárása hazánkban reactiót szült, és az 1790-iki országgyűléssel megindult a politikai harc a magyar nyelv jogaiért. A mi eddig természetes kulturális szükségletként jelentkezett és mint ilyen üdvös eredményekkel kecsegtetett, az a politika mezejére kihurczolva visszavonást, ellenkezést és pártoskodást szított; a magyar nyelv hirtelen trónraemelése ellen érthetően tiltakoztak II. József magyar hívei, a kiknek meggyőződését Berzeviczy Gergely fejezte ki legélesebben (Manch Hermaeon, 1790.), annál is inkább, mert nagyobb nehézségek nélkül nyelvünk fejtelensége miatt ez nem lett volna egykönnyen lehetséges. Az ellenzéki rendeknek, a «hazafiaknak» is be kellett nemsokára látniok, hogy egyik napról a másikra óhajtasuk még sem valósítható meg. A kérdés azonban — minden politikai mellékízüvel együtt — benne volt a köztudatban és többé nem aludt el. Kazinczy és iskolája világosan felismerték fontosságát és az irodalom útján akarták a magyar nyelv uralmát lehetővé tenni. Megindult Kazinczy irodalmi és nyelvújítási akciója, a melynek eredményeképpen nyelvünk oly magas kifejléshez jutott, hogy többé nem

lehetett elzárkózni az uralmi kérdés újabb tisztázásától. A magyar közönségben egyre erősödő nemzeti önérzet az osztrák kormányt arra készítette, hogy még idejében provokálja a döntést. Ezt szolgálta a Cotta cégére alatt hirdetett pályakérdés, vajjon lehetséges-e a magyar nyelvet a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és közoktatásban általánosan uralkodó nyelvként behozni.

A kérdés óriási forrongást és izgalmat okozott. Mind a magyar nyelv hívei, mind ellenzői már évek óta készülődtek az összecsapásra, egyre gyűjtötték erőiket, koronként itt-ott egy-egy kirohanást intéztek és ime most egészen váratlanul kívülről vetik közéjük az egész problémát. Bessenyei és Báróczi óta a magyar nyelv hírnökei egyre szaporodtak az írók táborában. Gróf Teleki László, Kulcsár István, a nyelv-tudósok és grammatikusok, Kazinczy egész iskolája, főkép pedig Horvát István és baráti köre egyre izgatnak a magyar nyelv jogai érdekében. Ellenesei is résen vannak azonban, Fejes Iván, Steiner Kristóf, Szesznyitzky József (az első Kazinczy említi pályaművében, a másik kettőt mint névtelen röpirat-szerzőket Horvát István 1810 decz. 17-én Szemeréhez intézett, a Nemz. Múzeum könyvtárában őrzött levelében) eleve lehetetlenné akarják tenni e törekvést. Schwartner Márton viszont (Statistikája második kiadásában) eleve kétkedő álláspontot foglal el. És ez a kétkedés majdnem általános volt. A pályakérdés titokzatossága gondolkodóba ejtette az embereket és főként a magyar nyelv hívei közt aggodalomra adott okot. A másik párt viszont buzdítást látott a felhívásban. és innen van, hogy a beérkezett huszonegy pályamunka közül csak öt ajánlja feltétlenül a magyar nyelvet.

Ezt a körülményt leszámítva a beérkezett pályaműveknek, a beadott bírálatoknak, jelentéseknek, levelezéseknek stb. megbecsülhetetlen értékük van a XIX. század eleji szellemi állapotok, kulturmozgalmak, meggyőződések és hangulatok ismeréséhez. A tudomány köszönettel tartozik Heinrich Gusztávnak, a ki szellemi életünk történetének már annyi fontos kérdését pendítette meg és vetette a tudományos vizsgálat forgatagába, hogy az előttünk fekvő kiadással erre a problémára is ráterelte a figyelmet. Heinrich azonban a kérdést — a Régi Magyar Könyvtár céljainak és feladatainak megfelelően — csak Kazinczyra való vonatkozásában tekintette, holott elsősorban annak művelődéstörténeti szempontból való kiaknázása volna fontos. A Magyar Történelmi Társulat által tervbevetett «Magyarország újkori történetének forrásai» című nagyarányú vállalat a magyar nyelv érvényesülésének kérdését is felvette a IV. osztály munkaprogramjába. Ebben a tübingai pályamunkák, a mennyire azok tartalmáról meggyőződhettem, szintén helyet követelnek.

(Budapest.)

WEBER ARTHUR.

Ambrus Zoltán: Színházi esték. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. 8-r., 400 l. Ára 5 K.

Azt az előzetes érdeklődést, melylyel Ambrus egy-egy új könyvét veszi kezébe az olvasó, nagyban fokozta az a hír, mely a most ismertetendő színbírálat-gyűjtemény megjelenésével egyidejűleg jutott nyilvánosságra, hogy t. i. a kormány még ez év folyamán kinevezi

Ambrust a budapesti Nemzeti Színház igazgatójává. Egy 400 lapra terjedő dramaturgiai mű (ha mindjárt régebb-újabb alkalmi cikkek-ről van is szó) már magában véve is oly ritka jelenség nálunk, mely figyelmet érdemel; ha pedig meggondoljuk, hogy Ambrus dramaturgiai elvei egyszerre a megvalósulás küszöbéhez jutottak, ki ne találná természetesnek az olvasó abbeli erős kíváncsiságát: miféle igék fognak testté válni az Ambrus-æra alatt, miféle elvi álláspont gyakorlati érvényesülését remélhetjük a magyar színészet nemzeti fontosságú ügyében? Ez a kíváncsiság és remény a *Színházi esték* iránt annál jogosultabb, mert Ambrus csakugyan a legtisztességesebb és legméltóbb eszközzel: dramaturgiai munkásságával szerezte meg magának azt a tekintélyt, mely az ország legelső színházának élére emeli. A Nemzeti Színház vezetésének szép, de kényes és nehéz szerepe lassanként kikezdhet ugyan akármilyen tekintélyt is, de bizonyos, hogy *most* méltán beszélhetünk a *Színházi esték* írójának nagy tekintélyéről; az egész magyar sajtó olyan egyértelmű rokonszenvennel, sőt lelkesedéssel fogadta Ambrus jelöltségének hírért, hogy az nálunk igazán szokatlan. Szokatlan, hogy valaki egyaránt bírja a bizalmát a Kisfaludy-Társaságnak és a *Nyugat*nak; de minél szokatlanabb, annál öröndetesebb ez a körülmény, mert a Nemzeti Színház igazgatójának éppen az volt mindig a legfőbb (egyúttal legnehezebb) feladata, hogy a nagyközönség különböző felfogású és műveltségű rétegeit lehetőleg mindet kielégítse olyan compromissum alapján, a melyet a művészet határai megengednek.

Igaz, hogy jeles dramaturgiai művekben nem bővelkedik irodalmunk; de azért a mai színikritikus értékes hagyományokra támaszkodhatik. Hogy csak a legnevezetesebb három gyűjteményt említsük: Gyulai Pál (1851—1881), Salamon Ferencz (1855—1865) és Beöthy Zsolt (1878—1881). bírálatai néhány olyan alapkövet raktak le, melyekről lelépni nagy hiba volna. Irodalomtörténeti szempontból tehát a legelső és legjelentősebb kérdés, mely fölmerül bennünk, ez: értékeli-e Ambrus kellőképen azt a fontos és mindig elvszerű munkásságot, melyet a fentebb említett æsthetikusok, főkép Gyulai, a színházi kritika terén a múltban kifejtettek, s hatott-e ez a munkásság — ha talán öntudatlanul is — termékenyítőleg a *Színházi esték* szerzőjére? A könyv elolvasása e tekintetben is megnyugtató. Szerzőnk legtöbbször átérzi kritikai szerepének komolyságát s a kegyelet szülte szerénység sajnálkozó hangján állapítja meg egy helyt (65. l.), hogy a színikritika terén egyre kevesbednek a Gyulai Pálok és Péterfy Jenők (ez utóbbinak választékos és szellemes írásművészete rokon az Ambruséval). Érdemes lesz tehát a *Színházi esték* írójának eljárás módjával és legjellemzőbb néhány elvével röviden megismerkednünk. Kár, hogy mostani kötetében is — akárcsak a *Magyar Könyvtár* egyik füzetében (735—736. sz.) — csak idegen (görög, latin, angol, spanyol, francia, német, olasz, norvég, osztrák, orosz) drámai termékekről szól a szerző, noha magyar drámákra vonatkozó bírálatainak összegyűjtését is várja tőle a közönség (v. ö. *Irodalomtörténet*, 1915. 355. l.). A kötet tartalma így is gazdag: a világirodalom drámai alkotásai közül ötvenkettőt ismertet, Sophoklész-től a XX. századig. A külföldi jelesebb színműveknek a magyar színpadon való nagy fontosságát kritikusaink mindig vallották; már

Salamon Ferencz hangoztatta 1856-ban (Dram. dolg. I. 337. l.), hogy ha eredeti valódi drámáink nincsenek, vigyük színre minél gyakrabban a világirodalom legjelesebb termékeit. Ambrus egyik nagy érdeme, mely új tisztében is reményekre jogosít, a világirodalmi széles látókör, mely már a *Klasszikus Regénytár* köteteinek kiválogatásában és a hozzájuk írt tájékoztató tanulmányokban is kifejezésre jutott. A mostani könyv tartalma egy emberöltő folyamán készült alkalmi bírálatokból van összegyűjtve. Természetesen nem mind egyenlő értékű; némelyik egészen rövid lélekzetű, kis igényű csevegés, de nagyobb részük az újabb színi kritika legjava terméséhez tartozik, bár olyan terjedelmesebb tanulmánynyá, mint pl. Gyulai számos bírálata, egyik sem válik. A főkülömböség, mely Ambrus e cikkeit a Gyulai és Salamon kritikáitól elválasztja, az, hogy Ambrusban nincs meg az a sziklaszilárd bizalom és ragaszkodás a drámai műfaj néhány alapvető szabályához, mint amazokban. Ambrus felfogása kételkedőbb; a legbeváltabb elméleti tételekkel sem igen szereti felfegyverezni magát, sőt feltűnő gyakran félti ezek nyomasztó tekintélyétől a maga közvetlen, egyéni impressióit (3., 17., 50., 58., l.). Ebből következik, hogy a szempontok Ambrusnál relativabbak, mint Gyulaiéknál. Gyulai jóformán sohasem múlászta el a világirodalom néhány igazi remekének abszolút becsét mutatni fel követendő példakul, bármily balul üt is ki az összehasonlítás az egyes megbírált színművekre nézve; Ambrus inkább egymáshoz viszonyítja a tárgyalt drámák értékét, s az erkölcsi és æsthetikai igények terén nem zárkózik el kisebb-nagyobb engedmények elől. Gyulai pl. a *korcs*-műfajokat kevésre becsülte, folytonosan a tiszta tragédiát és komédiát sürgette s ez utóbbiak hiányát az erkölcsi mély meggyőződés hiányának minősítette (Dram. dolg. II. 269. l.); Ambrus a drámai közép-fajok csaknem kizárólagos mai korszakában, úgy látszik czéltalannak tartja az ilyen szigorú erkölcsi álláspontot; ő kétszer is kitünteti a «remekmű» névvel pl. Meilhac *A rendjel* cz. vígjátékát, noha ebben «a cselekményt maga az író sem veszi komolyan», s noha az «analysis» csődöt mond e darabbal szemben (156., 157. l.). A dogmatikus «analysis» kerülése egyszer-kétszer kelleténél kedélyeskedőbb kijelentésekre csábítja a szerzőt (pl. Lope de Vega *Király és pór-jánál*: 38—39. l.), úgy hogy itt már Mikszáth *Magyar Regényírók*-beli bevezetései jutnak eszünkbe. De nem mindig tér ki Ambrus a műfaji «analysis» elől sem; finom bonczolással mutat rá több ízben pl. az újabb dráma legáltalánosabb betegségére: hogy t. i. regény- és novellának való tárgyak feldolgozásával szeret bajlódni (166., 177., 203., 357. l.); ezeken a helyeken Ambrusban a jeles novellaíró ösztöne szerencsésen támogatja a kritikus ítéletét. Egyébiránt leghatásosabb fegyvere Ambrusnak: az irónia, melynek alkalmazása szívből fakadó kedvtelés neki; néha szinte erőszakosan kell magát visszatartani tőle; «milyen hálás dolog volna ezt a darabot kifigurázni!» mondja egy Sudermann-drámáról (315. l.), de azután komolyabbra váltja hangját. Ez a vonás hamisítatlan franczia *esprit* Ambrusnál: nem csoda tehát, ha a világosságot és formai tökéletességet — a «latin faj» írói sajátosságait (270. l.) — legjobban szereti s ha szíve a franczia szellemes stílusú színdarabok felé vonzza («Lehet-e nagyobb színházi öröm, mint ilyen nivójú beszélgetést hallgatni?» 121. l.). Igaz, hogy a francziák közül

is alaposan kifigurázza pl. Bataille-t és Rostand-t, de különös kedvvel a germán nehezkesebb drámákon próbálja ki metsző élességű dialektikáját. Élvezet olvasni, milyen finom vágásokkal szabdálja össze-vissza Ibsen, Knoblauch, Shaw, Schnitzler drámaírói ábrázatát. Mintegy ennek a felsőbbbbséges iróniának komoly változatául tekinthető Ambrusnak egy másik jellemvonása: a gondolkozásban jelentkező némi aristokratikus árnyalat, mely ily mértékben igen örvendetes és szükséges dolog — kivált egy mai színház igazgatójánál. A mai «tömeg-lélek irányítvesztettségéről», az átlagos színházi közönség ízlésének színvonaláról megvan szerzőnknek a maga igen jogos véleménye (65., 66., 162., 180., 204., 206., 211., 221., 244., 301., 376. l.). Nagy meglepéssel olvassuk mostani könyvében, hogy a Nemzeti Színházat nem hagyja összetéveszteni a csupán szórakoztatás céljaira épült színházakkal, mert a Nemzeti Színháznak «magasabb rendű és határozott céljai» is vannak: a közönség nevelése. (65—66. l.) Ambrus világirodalmi széles látköre elég kezes-ségnek látszik a Nemzeti Színház szerencsés vezetésére, s Ambrus választékos gondos nyelvművészete bizonyára üdvösen fog érvényesülni az igazgatói székből a legújabb magyar drámák romlásnak indult stílusával szemben is.

Kár, hogy a színészet szempontjaira csak egy-két általános célzást találunk (98., 177., 178. l.), az egyes színészek játékaikról meg egészen hallgat a könyv. Pedig jó volna, ha a színművészet elveire és színészeink értékére nézve is helyes köztudat alakulna ki; az idevágó egykorú megjegyzések később hasznos adalékokká válnának pl. a hat évenként esedékes Greguss-jutalom referense számára.

(Karczag.)

ZSIGMOND FERENCZ.

Lichtenberger Henrik: Wagner Richard. Ford. Esdy Jánosné, átnézte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Haraszi Emil. — **Haraszi Emil: Wagner Richard és Magyarország.** A költő kiadatlan leveleivel. Budapest, M. Tud. Akad. 1916. 8-r., 493 l.

Hogy az akadémiai kiadványok közt végre Wagner életrajzával is találkozunk, örömmel fogja üdvözölni bizonyára nemcsak a zenekedvelő, hanem a philologus is. Az életrajzíró megválasztóját talán az a szempont vezette, hogy oly művet kapjon kezébe a magyar közönség, melynek szerzője nem német létére, menten a germán sovinizmustól, pártatlanabbul ítélheti meg az oly ellentétes bírálatok tárgyát képező német mestert. Henri Lichtenberger, a párisi egyetem elzászi születésű tudós és a német művészetet alaposan ismerő professzora e kívánalmaknak meg is felel. A közel 200 oldalas kötetnek a Francia Akadémiától jutalmazott művének három kiadást ért népszerű feldolgozása szolgál alapul, mely a Wagnert még kevésbé ismerő olvasó előtt kellő világításban tünteti fel a költő-kompozitor reformjainak jelentőségét. De a wagnerizmus ismerője is érdeklődéssel fogja olvasni Lichtenberger megállapításait, melyek szerint a vezérmotívumok alkalmazása s a «Gesamtkunstwerk» nem teljesen Wagner szeszélye, mert előtte is s az ő idejében is tudtak róla mások is, hogy Wagner alkotása és Bayreuth nem kollektív és nemzeti alkotás, hogy művei nek lenyűgöző hatása már szinte ártott a további fejlődésnek, de ez

azért mégis csak megindult, úgy hogy ma már a verismot figyelmen kívül hagyva a német Richard Strauss, a francziáknál Franck Césár és utódai, Debussy stb. s az orosz Mussorgszky mellett Wagner iránya hovatovább a múlté lesz, «de azért nem kevésbé bizonyos, hogy — mint Lichtenberger befejezésében konstatálja — Wagner mindent összevéve legnagyobb eseménye a német művészetnek Goethe óta». A Tündérek-, Hollandi-, Tristán-, Mesterdalnokok- és Parsifal-ból vett néhány jellemző hangjegypéldával és több képpel illusztrált mű fordítása is mindenütt magyaros és gördülékeny. A tanulságos magyarázó jegyzetek folyton nyomon követik a szöveget. A bibliographiában nélkülözzük a francia vonatkozású műveket, melyek a fordító jegyzete szerint a magyar közönséget nem érdekelhetik. Fel- említenédnek tartom a következő tévedéseket, melyek csakis sajtó- hibák lehetnek. 24. l.; nem 1848-ban, hanem 1840-ben fordult Wag- ner Rienzi-jével a szász királyhoz. 45. l.: 1852-ben nem ismerkedhet- tett meg Wagner Wesendonckékkal *Drezdában*, mert akkor szám- kivetésben élt *Zürichben*; 95. l.: Benda Ariadne cz. melodráma nem 1708-ban, hanem 1770-ben került színre; 193. l.: A «C dúr» sym- phonia nem kiadatlan, hisz már legalább 5 éve, hogy megjelent a Breitkopf-Haertel czég kiadásában. Külön dicséret illeti meg Haraszti Emilt a jegyzetek minutiosus gondosságáért, a mennyiben a Lichten- bergertől csak általánosságban idézett szerzőknek még a megfelelő művét is megnevezi.

Ha nyereségnek kell tartanunk Lichtenberger művének magyar fordítását, úgy még inkább elmondhatjuk ezt a műhöz csatolt közel 300 oldalas függelékről, melyben Haraszti Emil bámulatra méltó gondos körültekintéssel gyűjtött össze minden megjelölt adatot leve- lezések, hírlapok, zenei szaklapok, kritikák, színházi naplók, memoire-ok, szóbeli közlések stb. alapján a Wagner Richard magyar vonatkozásai- nak terjedelmes épületéhez. Szinte megelevenedik előttünk a mult század zenei élete a régi Pesten a 40-es évektől kezdve. Megismer- kedünk minden neves magyar zeneszerzővel, zenészszel, kritikussal, a színházi viszonyokkal, karmesterekkel, énekesekkel, zeneegyletek- kel stb., úgy, hogy Haraszti műve sokkal több, mint a mit a cím után várnánk: a Wagner-vonatkozások kapcsán valósággal egy alapos fejezetét kapjuk a XIX. század magyar operai- és hangversenyéleté- nek. Nem minden irónia nélkül való az az alaposság, melylyel egyes művészek Wagner-émlékezéseiben itt-ott az emlékező tehetség meg- bízhatatlanságát mutatja ki a napilapok felületes olvasóközönsége előtt nagy hangon czikkezőkről. Ilyen tanulságos esetet látunk a 391. és 453. lapokon, melyek annál érdekesebbek, mert a megczáfolt állítások azon lapban jelentek meg, melyet külföldön is sokan olvasnak, ha a Magyarországról akarnak valamit tudni, t. i. a Pester Lloydban. Az utóbbi czikkről pláne azt is bebizonyítja, hogy Erkel, Verdi és Wagner velencei találkozása, melyet a czikk írója, Held Albert, nem létező forrásokra való hivatkozással közölt a legelőkelőbb budapesti német lapban, «csak a képzelet szülötte». Minden becstületes tollforgató ember csak köszönetet mondhat Harasztnak, hogy az ilyen irodalmi szélhámoskodást leleplezi s óvatosabbá teszi talán a napilapok szer- kesztőit is az ilyen kétes értékű visszaemlékezésekkel szemben. De nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki szinpadok és hangversenytermek

Wagner-előadásairól is teljes képet nyerünk (legfeljebb az aradi Lohengrin-előadásokat nélkülözzük, 1903. febr. 18. stb. stb.), szintűgy Wagner hatásáról magyar művészekre, műveinek magyar fordításairól stb. A függelék a magyar Wagner-irodalmat, a Wagner premiéreket, a Wagner-operák énekeseit stb. ismerteti. De nem kevésbé fontos a közölt 28 Wagner-levél (mind magyar vonatkozású) közül az a 6, melyet a világ Haraszti könyvéből ismer meg először. Hogy aztán Haraszti olyan adatokat is kinyomoz, melyek más külföldi, német biographusok előtt is többé-kevésbé ismeretlenek, jól lehet fontosak (pl. Wagner viszonya Dubezhez, a híres hárfáshoz, ki a hárfaszólamokat korrigálta ki, l. 380. l.), csak emeli a színlap- és műsorreproductiókkal tarkított mű értékét. A külföldi nagyságoknak hazánkhoz való viszonyát megvilágító monographiák írói Haraszti művét mintaképül vehetik.

(Arad.)

WAGNER JÓZSEF.

Kéky Lajos: Baksay Sándor. (Költők és Írók. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Ferenczi Zoltán.) Budapest, Franklin-Társulat, 1917. 8-r., 147 l. Ára 3 K.

A vállalat, melyben e Baksay-életrajz és -méltatás megjelent, kétségtelenül helyes érzéssel számít rá, hogy az irodalomban egyre mélyebben benne élő közönség mind nagyobb érdeklődéssel fordul kedves íróinak élete és azok műveinek összegező értékelése felé. Mert nemcsak a philologia, hanem a közizlés sem helyezkedik a primitív ember és a túlhajtott aestheta álláspontjára, a kire nézve csak a műalkotás érdekes, az alkotó maga közömbös.

Kiváltképpen érdeklél bírhat mind a laikus, mind a tudományos szemmel néző előtt oly író élete, a kinél élet és költészet lényegében egy, és formájában is csak oly távolságra esik egymástól, a milyen distantiát az emelkedett izlés és az élet szétfolyó, körvonalatlan tartalmával szemben az átköltött théma kiragadottsága, zárt, lekerekített formája megkíván. Kéky műve egészében ezt tárja elénk: hogy Baksay az író ugyanegy Baksayval az emberrel, hogy csak azt nyújtja, a mi neki közelfekvő volt térben, időben vagy szellemben.

Kéky megrajzolja irodalmunk aranykora ez utolsó képviselőjének valóban papi, szinte patriarchai, szelíd, töretlen tükörű életfolyását, a melynek nem voltak merész csatái és hiába vergődő álmái. Beállítja őt mint olyan embert, a kinek a magáé, a hozzá közel való a kedves, a kiben nincs az idegen utáni törődés és a ki szkepticizmus nélkül tekint a horizonon körül, a melybe sorsa állította. A mit átél, lát vagy a mit valamely őt közel érintő mozzanat rokonná tesz neki, azt thémaul veszi, kimélő kézzel átggyúrja és a maga optimista, szerető, elnéző lelkét leheli bele magasabb tartalomul.

Mindezt Kéky nem elvontan állítja föl, hanem philologiai alapon mutatja ki. A lelkiismeretes életrajzban kidomborítja a Baksay lényét kitevő és kialakító külső és belső tényezőket. Művének második fejezetében Baksay alakjainak élő mintáira és általában alkotásainak külső indítékaira mutat rá, még pedig igen szerencsésen; és ennek kettős oka van: egyszer Baksaynak minták után dolgozó költésmódja, másodsor, mert oly közel áll hozzánk, hogy még

melegében föl lehetett kutatni mintáit. Dolgozatának harmadik és negyedik részében szerzőnk Baksay művoltának elvontabb oldalával foglalkozik: műveivel inkább æsthetikai szempontból és általában Baksay írói jellemével. Rámutat, hogy Baksay tárgyát túlnyomóan a falusi kálvinista egyház világából, a collegiumok életéből és a kálvinista magyar nép köréből meri és Baksayt ilyenformán a magyar kálvinizmus reprezentatív — bár teljesen elfogulatlan — írójának nevezi. Itt egyet szeretnénk mélyebben meghányva-vetve látni, tudnillik, hogy Baksay alakjai mennyiben igazi képviselői egyházuk világnézetének? Mert a hősöknek egy bizonyos nemzetiséghez, társadalmi osztályhoz vagy hitformához tartozása és ama világ törvényeiben való elhelyezkedése még nem teszi az illetőket világnak reprezentatív képviselőivé. Semmi okunk sincs kétségbe vonni, hogy Baksay alakjai egyéni bájuk mellett egyben fajtájuknak egyetemes típusai, de ezt Kékynak lélektani alapon kellene szemléltetnie, úgy, a mint azt a *Patak banya* elemzésénél pár szóban teszi is, de csak érintve, holott ez irányban éppen Patak Istvánné alakja lehetne a főhéma. A Baksayról adott betetőző jellemképben Kéký igen helyesen mulat rá Baksaynak egészében Jókaihoz, Aranyhoz és Dickenshez való lelki rokonságára; körvonalazva a helyet, a hová Baksay világnézet, írásmód és — habár kissé kései nyulványkint — korszak tekintetében is áll.

Az a mód, a hogyan Kéký egész műve (melynek egyes részei előbb is ismertek voltak) tudományosan, de könnyű kézzel, stílbeli kellemmel és általános érdekű közlékenységgel építi föl előttünk Baksayt, az embert és író, élményeivel és azokból fakadó műveivel együtt, felette alkalmas, hogy a tudománynak és a közönségnek egykint szolgáljon és így azt nyujtsa, a mit e gyűjteménytől programja alapján várunk.

(Nagyenyed.)

BERDE MÁRIA.

Geréb József: A római kultúra legjelentősebb vonásai. Összeállította: —. (Kultúra és Tudomány.) Budapest, 1917. Franklin-Társulat kiadása 169 l. Ára 2-80 K.

Geréb József e kis könyvében néhány rövid fejezet keretén belül akar a művelt nagyközönségnek összefüggő, könnyen áttekinthető képet adni a római kultúra mibenlétéről. Feladatát, a mint azt maga elé tűzi, a legszerencsésebb módon sikerül megoldania. Célja nem az, hogy a római műveltség legjelesebb képviselőit mutassa be s azok alkotásait ismertesse, bár ez sem hiányzik teljesen, hanem a fősúlyt arra helyezi, hogy Róma népének *átlagos műveltségét* rajzolja, először fokozatos fejlődésében a császárok koráig, majd az örök várost fejlődése tetőpontján és a lakosságok kulturális élete minden vonatkozásában, iskolai és szellemi életében, jogi szokásaiban és azok gyakorlatában, eredeti és a föld minden részéből összeszedett vallásos intézményeiben és babonáiban, a művészetek iránti érdeklődésében, erkölceiben. Új dolgokat természetesen nem mond, de a tudományos kutatás által megállapított tényeket ügyesen, kerekdeden, mindenkihez szólva, sokszor anekdotaszerű dolgokkal élénkítve adja elő, hogy a figyelmet mindvégig képes lebilincselni.

E könyv a művelt közönségnek legkönnyebben élvezhető formában a római életről oly hű, oly teljes és gyorsan áttekinthető rajzot nyújt, a milyet népszerű philologiai irodalmunkban hiába keresnénk.

Az ó-kori intézmények, szokások, állapotok ismertetésénél szívesen használ fel modern párhuzamokat, melyek a legtöbb esetben szerencsések: szemléltetők s a megértést előmozdítják. E részben azonban nem ajánlható eléggé az óvatosság, mely talán csak egyszer hagyta cserben szerzőnket, t. i. akkor, midőn az athéni philosophiai előadásokról s az azokon résztvevő előkelő római ifjakról szól (77. l.). Az itt használt kifejezések szükségtelenül, túlzottan színeznek és ezért kissé bántók is.

Midőn a művészetek tárgyalása közben kiemeli azokat a műformákat, melyek a rómaiaknál a legkedveltebbek, legnépszerűbbek voltak, mintegy mellékesen, más tárggyal kapcsolatosan emlékezik meg a diadalivekről, melyek pedig a római építészet legsajátosabb, legrómaibb alkotásai közé tartoznak. Mint ilyenek bővebb ismertetésre, külön méltatásra tarthattak volna számot.

Ezek és ily csekélységek azonban a mű egységes benyomását alig zavarják, értékét nem kisebbítik. Oly könyv ez, melyet az anyag gondos megválogatása, ügyes csoportosítása, könnyed, érdekes előadása szakembernek és laikusnak egyaránt ajánl s mely a classicus műveltségnek még iskolai megismerésétől is irtózni kezdő korunkban szélesebb körben is hasznos szolgálatokat tehet.

(Nagykőrös.)

GAÁL LÁSZLÓ.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

W. S. Teuffels Geschichte der römischen Literatur. Sechste Auflage. Unter Mitwirkung von *Erich Klostermann*, *Rudolf Leonhard* und *Paul Wessner* neu bearbeitet von **Wilhelm Kroll** und **Franz Skutsch**. Leipzig, Teubner. 8-r. I (1916): X + 540 l., II (1910): VI + 348 l., III (1913): VIII + 579 l. — Ára kötve 29 M.

Maholnap ötven éve, hogy Teuffel római irodalomtörténetének első kiadása megjelent. Hogy ez a könyv célját minden addiginál jobban szolgálta, semmi sem bizonyítja világosabban, mint az, hogy annak idején négy év alatt három kiadást ért. Teuffel halála után (1878) *L. Schwabe* kapta örököül a munka további kiadásainak gondozását. Az ő keze alól került ki a 4. és 5. kiadás (1882. 1890), ez utóbbi már két kötetben. Az a tizenkét év, mely az első és a negyedik kiadás közt eltelt, már Schwabe-t mélyreható változtatásokra kényszerítette; a római irodalomtörténeti kutatás egyre szélesebb medret vált magának s így Teuffel nézetei sok ponton kénytelenek voltak helyet engedni a kutatás új eredményeinek. Azonban minden önállóság mellett is kegyelettel megőrizte Schwabe a könyv eredeti beosztását és tárgyalási módját. A Schwabe ötödik kiadása óta eltelt 16 esztendő újabb súlyos követelményeket támasztott a nagymúltú

könyvvel szemben; hogy továbbra is használható legyen, ismét új átdolgozás vált szükségessé. Erre a nehéz és meglehetősen hálátlan feladatra W. Kroll, a boroszlói (előbb a münsteri) egyetem kitűnő tanára vállalkozott, kinek főmunkatársa a nagyemlékű Skutsch volt. Mellette Leonhard (jog), Wessner (grammatikusok), Klostermann (ker. irodalom) működtek közre egyes speciális szakok feldolgozásában. Az első és második kötet majdnem egészen Kroll átdolgozása, a harmadikban az említettek kivül Skutsch is szerepel mintegy 11 cikkel; sajnos, az ő betegsége és 1912-ben bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy többet adjon s így a töle, vállalt munka is Kroll vállaira nehezült. A háború is sokszorosán zavarta a szerkesztő számításait: a bevált munkatársakat, a korrektura és indexek készítőit egymásután hívták a zászló alá, de a mindig készségesen jelentkező és közreműködő új segítők (Ehwald, Ilberg, Thulin stb.), valamint Kroll törhetetlen energiája lehetővé tették a munka befejezését és megjelenését.

Feltétlen és teljes elismeréssel kell adóznunk Krollnak azért az óriási munkáért, melyet az elavult Teuffel-Schwabe modern felfrissítésével végzett. Megírni sem könnyű egy ilyen szabású római irodalomtörténetet, átdolgozni azonban százszorosán nehezebb. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az átdolgozás sikere főképen annak köszönhető, hogy Kroll érintetlenül hagyta a Teuffel alkotásának alapfalait. Teuffel eredeti munkája három szempont gondos figyelembevételével készült: elsősorban végigkísérte a római irodalom fejlődését az addig megszabott határokon túl egészen a VI. századig; itt Kroll a Schwabe-féle átdolgozás bővült keretéhez alkalmazkodott és egészen a VIII. század végéig ment, a mivel mindenestre Teuffel intencióját szolgálta. A keresztyén irodalomnak a római irodalmi fejlődés szerves részeként való szemlélete feltétlenül helyeselendő; ennek a szempontnak hódol Schanz könyve is és ezzel szímet kell vetnie ezután is minden római irodalomtörténetnek, mert az új világnézet jegyében dolgozó ker. irodalom valóban nem egyéb, mint a szerves fejlődés új foka, mely nemcsak a nyelvet, hanem — a mi elhatározó fontosságú — a régi formákat is híven megőrizte és művelte s ezenfelül magát mindig fenntartás nélkül rómainak, a világbirodalmi eszme s a római hazafiság egyenes és jogos örökösének vallotta (v. ö. a keresztyén hazaszeretet nagyszerű gondolatát Prudentiusnál).

Második kitűnő — és Krolltól híven megtartott — tulajdonsága Teuffel munkájának a chronologiai tárgyalás. Schwabe ugyan az 5. kiadás előszavában akként nyilatkozik, hogy az irodalmi mozgalmak helyes képenek megrajzolásához és a műfajfejlődés áttekintéséhez nem mindig előnyös a chronologiai tárgyalásmód, a magam részéről azonban az eidographikus tárgyalást olyan irányú kézikönyvben, mint a Teuffelé, nem tartanám célravezetőnek, mert itt a cél nyilvánvalóan nem az egyes antik *γένος*-ok fejlődésének menetét megrajzolni, hanem az egymásután következő korok irodalmi termését rendbe szedni, áttekintést nyújtani az irodalom állománya és a részletkérdések, a problémák mai állása fölött. Schanz könyve más célokat követ s épen ezért joggal közeledik az eidographikus tárgyalásmódhoz (melyet eddig — speciális területen — tudtommal

H. Jordan pompás könyve: *Gesch. d. altchristlichen Literatur*, Leipzig, 1911 [v. ö. EPhK. 1913: 120 s k. lk.] alkalmazott legtokéletesebben); viszont Teuffel könyvének ép ily tiszteletreméltó s még hozzá hagyományos joga (melyre maga Teuffel is mindig különösen nagy súlyt helyezett) a chronologiai szempont fenntartása. Egyébként azonban a műfajok fejlődésével sem bánik mostohán; az ú. n. *Allgemeiner und sachlicher Teil* (I 1—122 lk.) főképp a felhozott testimoniumok bőségével a kényesebb igényeket is ki fogja elégíteni. Itt is, mint mindenütt, bőven érvényesülnek az újabb kutatások eredményei; főleg az ú. n. drámai szatira fantomjának kiküszöbölésében és a szatira fejlődésének a legújabb felismerések alapján való rajzában bánt el Kroll dicséretesen radikális módon Teuffel (és Schwabe) immár elavult felfogásával.

Végül harmadik, eléggé meg nem becsülhető tulajdonsága a Teuffel-Kroll-féle könyvnek a lényegesre törekvő, minden mellékes és kevésbé fontos dolgot szigorú következetességgel kirekesztő tömör, szinte lakonikus fogalmazás. A lényeg a nagybetűs szövegben van, a problémák, testimoniumok, irodalom — a jegyzetekben foglalnak helyet. Ez a tudós apparatus minden fontos kérdésben kellően tájékoztat, irodalmi utalásaival kíváncsian kíváncsian tudja elindítani a kutatót s ad annyi anyagot, hogy az olvasó világosan beleláthat a problémák szövevényeibe s a könyv gyakori állásfoglalása pro vagy contra (a mit Teuffel még gondosan került) megkönnyíti a véleményalkotást annak, a ki maga nem akar egyes kérdésekbe elmélyedni. Míg Schanz bevallottan teljességre törekszik a szakirodalom felsorolásában, addig Kroll nyíltan megmondja, hogy ez nem volt célja. Felhasználja ugyan a legújabb irodalmat is, de nem mindent, csak azt, a mi igazán megfontolandó új eredményt vagy egyéni véleményt hoz. És ezzel megkönnyíti a kezdő kutató munkáját, mert ez itt világosan látja, mi az igazán fontos és értékes, míg a Schanz-féle bibliographiai rengetegnek esetleg minden adatát hajlandó volna egyformán fontosnak tekinteni.

Minden okunk megvan arra, hogy azt a hatalmas munkát, melyet Kroll az oly népszerű (Németországban «philologisches Reichskursbuch»-nak nevezett) Teuffel e nagysikerű modern átdolgozására fordított, a magunk részéről is őszinte hálával elismerjük s igaz örömmel üdvözljük.

(Budapest.)

REVAY JÓZSEF.

Georg von Below: Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Geschichte und Kulturgeschichte. Leipzig, Quelle und Meyer, 1916. 8-r., XIII + 184. l.

Nem volna csoda, ha a szerző neve e folyóirat állandó olvasóközönsége, a philologusok körében ismeretlen volna. Annál inkább ismerik azt a történészek, még pedig úgy a középkor és az alkotmány- és gazdaságtörténet szakkutatói, valamint azon egyetemesebb érdeklődéssel rendelkezők is, kik a német történetírás újabb fejleményeit figyelemmel kísérik. Manapság, Lamprecht halála után, nem újulhat meg többé a harc, melyet az elhunyt tudós évtizedeken át

végigharczott, hogy végül is ellenfelei kezébe kerüljön a győzelem. Lamprecht a német történetírás feladata, köre és eszközei kiszélesítését követelve a Ranke-féle politikai történet hagyományai ellen szegezte az ő kulturtörténeti systemáját, vitában és organizálásban egyaránt nagy munkát végzett, de az első próbánál, épen az ő Deutsche Geschichteje folytán, kiderült, hogy az új alap semmivel sem vitt bennünket közelebb a dolgok és lefolyásuk megértéséhez és hogy Belownak, a Ranke hagyományait védő mai iskola fejének igaza volt, mikor a nagy mester constructiójához ragaszkodván, megelégedett a meglévő iránynak a történeti szaktudományok segélyével való továbbfejlesztésével. A Lamprecht-féle művelődéstörténeti irány visszaverése Below működésének legmesszebbre látszó eredménye; szakörök e mellett a modern alkotmány-, társadalom- és gazdaságtörténet egyik legkiválóbb művelőjét és e disciplinák élő lelkiismeretét tisztelik benne. Műveinek forгатói egyetemes szellemével is tisztában vannak és érdeklődéssel veszik kezükbe új könyvét.

Az újabb német történetírás történetéről nem régiben jelent meg Ed. Fueter vaskos kötete. Below most a kérdés egyik ágának egyetlen szempontból elmélyítésére vállalkozott. Szempontja e folyóirat olvasóinak érdeklődésére is számot tarthat. Minő összefüggés van a német nemzet XIX. századi általános érzelmi- és gondolatvilága s e gondolatkörből előlépő német nemzetállam és a történetírás között? Erről van szó Below könyvében. Kiindulópontja természetesen a XVIII. század: a felvilágosodás korának racionalizmusa, természetjoga és Voltaire-féle művelődéstörténete. Az akkori merev, lelki tartalom iránt közömbös, formális-univerzális felfogáshoz igen jól hozzá illett a haldokló német-római államrendszernek, majd a Napoleontól felállított rajnai szövetségnek lelkivilága: mindkettő jól érezte magát a racionalizmus hívős légkörében, mindkettőn hideg borzongás futott végig a nemzeti reactio első meleg fuvallatára. A racionalista államrendszert sikerült ugyan Metternichnek a szent-szövetség formulája alapján konzerválnia, a lelkek irányítása azonban kiesett a kormányok kezéből. Az új szellemi alakulatot a felszabadító háborúk lelkesedése szülte, gyors megerősödésével a racionalizmus helyébe költészet, philosophia és világfelfogás dolgában a romantika, a jogtudomány és jogbölcselet terén a történeti jogiskola, s a történettudomány terén az új romantikus kulturtörténet került. A történettudománynak, mint az egyetemes szellemi fejlődéstől függő képződménynek egyetemes eredete talán egy korban sem látható oly világosan, mint ekkor, a modern kor kialakulásánál. Mint látható, Below is a romantikát tartja a német nemzeti fellendülés első és legmélyebb hatású jelenségének. Ebben elődje Lamprecht, kinek Német Története illető kötetekben a romantikus mozgalom imponálóan széles alapokra fektetett, de gyakran zsákutczába kerülő és általában szétfolyó előadása található. Sokkal tanulságosabb Meinekének, Below fegyvertársának könyve, Welthbürgertum und Nationalstaat, melynek pl. Novalisról és Schlegel Frigyesről szóló fejezetei bizonyára jó ismerősei philologusainknak. Meinecke felkutatta a romantikában mindazt, mi a német nemzeti gondolat kialakulására hatással volt, Below viszont szűkebb körében a romantikának a nemzeti történetírára gyakorolt hatását figyeli meg, hogy a historiographia tényein át, tehát kerülő úton jusson el

a nemzeti gondolathoz és az egységes nemzetállam megvalósításához. Előadásában kis adatok és nagy perspektívák váltakoznak. Nem vet meg olyan mellékesnek látszó megfigyelést sem, minthogy pl. Schlegel Frigyes a Condorcet-féle naturalista történetelméletet elvetette; a koráramlatokon felül álló gondolkodó függetlenségével üdvözlí a romantika tudományos ideálját: az egyes ember, az egyes állam, az egyes nemzet vizsgálatának követelményét.

A fejlődés a romantikus alapról gyorsan felvitt a magasságba, hol a legegységesebb, mindent átfogó pillantású történetíró, Ranke, trónol, a ki egyúttal egyetemessége mellett specifikus német fejlődés eredménye s mint ilyen a nagy német nemzeti alakulás előidézője és hatalmas hangú kísérlője. Meinecke említett műve utolsó fejezete «Ranke és Bismarck» címet visel, a mi nem kevesebbet jelent, minthogy a német nemzeti egységhez vezető fejlődés tetőpontján egymásmellett áll a legnagyobb történetíró és a legnagyobb államférfiú, kik ugyan az életben épen nem voltak egymástól elragadtatva, de a mit az egyik, Bismarck az államban vérel és vassal megvalósított, annak a másik, Ranke, a gondolat birodalmában leghatékonyabb követelője és előkészítője volt; Ranke történeti felfogásának ezt a német irányát Below most igen világosan körvonalazza. Olvasása közben eszünkbe jut Ranke nyilatkozata, mikor egyik levelében testvérének elárulja, hogy ha következetes akarna lenni önmagához, akkor most, 1871 után, a Bismarck-féle német egységet vissza kellene utasítania. A mester élénken érezte a távolságot, mely romantikus konzervatizmusát Bismarck conceptiójától elválasztotta. S most tanítványai mégis Goethe-Schiller szobornak állítják őket egymás mellé! A gondolatmenet hibásnak kellene tartanunk, de ha Meinecke és Below világos előadását végigkísérjük, belátjuk, hogy a kritikusnak van igaza: a következményeket ismervén helyesebben mérlegeli Ranke lelkének tényezőit, mint ez sajátmaga. A német történetírás valóban büszke lehet arra, hogy a XVIII. század formális universalismusából a történetírók s köztük a legnagyobb, vezették ki a nemzetet öntudatra és hogy a nemzeti és állami egység lelki feltételeinek tekintélyes részét a történetírás hozta létre.

Széleskörű érdeklődésre tarthat számot Below, mikor a történetírás legújabb fejlődéséről és feladatairól szól. Korábbi álláspontjához híven ragaszkodik a politikai történetírás követelményéhez: mivel a politikai történetnek az államgyéniség a központja, ezért az igazi nemzeti történetírás sem lehet egyéb, mint a nemzet életrajza, melyet természetesen a modern segédtudományok, főként az alkotmány- és gazdaságtörténet állásához képest kell megírni. Az állam központi helyzetéhez fognak aztán a műveltség egyes ágai igazodni, ez fogja megállapítani, minő helyet követhetnek a történeti előadásban. Ez a követelmény úgy a Lamprecht-féle irány czéltalan formátlanságától, mint a túlnyomóan gazdasági-szociális irány egyoldalúságától megóvjá a történetíró. A tárgy józan korlátozása egyúttal a jelenségek értékelésére is biztos szemmértéket nyújt. A német író irigylésreemlő büszkeséggel állapítja meg, hogy a 70-es évek liberális zavaraiiban a történetírás óvta meg a nemzeti fejlődés egységes irányát, mikor az államideálra függesztett szemmel bátran ellenállt a divatos jelszavaknak. Nem a mai irányok és azok múlt-

beli — többé-kevésbé megfelelő — előzőinek kritikátlan magasztalásával, hanem egyesegyedül a múlt jelenségeinek bizonyos magasabb szempontból értékelésével tesz eleget kötelességének a történetíró. Ezt a magasabb szempontot az államban találták meg a németek: nemzeti multjuknak azon pontjai tehát, melyeken az állam hajója zátonyra jutott, szomorú tanulságul szolgálnak a történeti előadás számára. A ki elolvassa Below munkáját, magától fogja tovább fűzni a német író gondolatmenetet, melyet ő a német állam jövőjéről néhány büszke szóval fejez be.

A függelék Belownak egy már korábban megjelent cikkét tartalmazza: a német gazdaságtörténeti irodalomról és a marxismus eredetéről. Igen tanulságos a gondolatok és fogalmak terjedését és az ezzel foglalkozó kritika módszerét illetőleg. A tárgyi eredménynek kissé csipős melléke van: a mai kor legbiztosabb szemű társadalom- és gazdaságtörténész kimutatja, hogy Marx és Engels tanaiknak tekintélyes és alapvető része szűkkörű német területiális-vidéki történeteknekél megtalálható, sőt hogy az Engels-féle manifestum részletei konzervatív, sőt reakzionarius írókra, mint Heinrich Leo és Adam Müller, vezethetők vissza.

(Bécs.)

SZEKFÜ GYULA.

Richard M. Meyer: Die deutsche Literatur bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Herausg. von Otto Pniower. Berlin, Bondi, 1916. 8-r., 669 l.

Az elhunyt tudósnak, a kinek élete tudományának szolgálatában múltott el, utolsó, posthumus alkotása ez a könyv, a német irodalomtörténet nagyméretű összefoglalásainak fajából való, milyenhez Scherer műve óta nem volt hasonló. Mind ritkábbak lesznek azok a germanisták, a kik áttekintik a német irodalomnak végtelen területét, a pogány kort és a legújabb irodalmat egyaránt s a jövőben nem ígérkezik egyhamar oly energia, mely újból az összes források és a megértésükön dolgozó ezer kéz hangyamunkáját apróra átkutatva, egységes szempontból, egy akarattal hasonlót alkotni tudna. Az utóbbi időben megjelent ilyenmű munkák közül pl. Bilse irodalomtörténete, nem veszi anyagát mindig első kézből s azért nem felel meg mindenben a tudományos igényeknek. Meyer még híven ahhoz az iskolához, melyből kikerült, át- és átdolgozta a német irodalom egész anyagát, és alig van probléma a germán mythológiától Nietzscheig, melyhez hozzá ne szólt volna. Művének tudományos értéke abban van, hogy a mit mond, az mind az anyag teljes ismeretével az ő nyughatatlan, problémák, stílus, tipikus jelenségek, analogiák, egyéniségek iránt rendkívül fogékony temperamentumának kohójából kerül ki; előadása élénk, tovasiető, igen közel ér az élő szóhoz, de salaktól mentes.

Meyer tudatosan Scherer nyomába lép. A könyv terjedelme, az anyag elosztása, gyakori hivatkozások minduntalan visszamutatnak elődjére s azért czélszerű lesz a két versengő művet egymáshoz mérni. Scherer könyve ma nekünk sokban elavult, annál inkább, mert már megjelenésekor csak azoknak szólt, a kik a sorok között is tudtak olvasni. Meyer könyve a tudomány mai állását tükrözteti vissza. Néhány példa az első fejezetekből. Scherer még nem emlékezik meg az ó-zás Ge-

nesisről. Természetesen ismerte Sievers tanulmányát (1875), mely bebizonyította, hogy az angolszász Genesis 235—852. sorai le vannak fordítva egy ó-szász Genesisből, de erről nem akart tudomást venni. Meyer — tudatosan, nem hiszem, hogy tévedésből — egy szerző művének mondja a Heliandot és a Genesis. Ezzel szembehelyezkedik a mai közfelfogással. Sievers pendítette meg az egyszerűséget a Praefatio alapján (Heliand u. die ags. Gen. 1875, 23. l.), de ugyanő már az angolszász szövegben felismerte a Genesis epigon voltát; gyanítását a napfényre került töredékek valóra váltották és élénken tiltakozott, mikor Braune (Bruchstücke der as. Bibeldichtung 1894) magáévá tette az ő régebbi felfogását (ZfdPh. 27, 534. lk.). Az egyszerűséghez még mereven ragaszkodott Kögel (Die alts. Gen., 1895), de Jellinek (AnzfdA. 21, 204. ll.), Behaghel (Der H. u. die as. Gen., 1902) és főleg Fritz Pauls beható tanulmányai (Studien zur as. Gen., 1902 és PBBr. 30, 142. ll.) óta a tudomány e kérdést Sievers értelmében elintézettnak tekinti. Meyer, aki mindig nagy szószólója volt az egyéni nyelv és stílus változhatóságának (Werther és Faust II.) itt nem akar meghajolni a philologiai bizonyítékoknak, de más helyütt kénytelen meghátrálni. Pl. az u. n. »zweites Büchlein» Scherernél (156. l.) még mint Hartmann von Aue költeménye szerepel; C. v. Kraus (Das sog. II. Büchlein: Abh. für germ. Phil., 1898) bizonyítása miatt Meyer kelleetlenül beismeri: »aus seiner Werkstatt, wohl nicht von dem Meister selbst» (87. l.). A Heliand költőjéről Scherer óvatossan nyilatkozott s »Prediger»-nek mondoma (48. l.) ezzel, szemben áll Meyernél: »ein Ungelehrter, sächsischer Bauer» (83. l.); itt újból a közfelfogással szemben csatlakozott Meyer Bruckner (Der Heliand-dichter ein Laie, 1904) felfogásához, melyet még Jostes (ZfdA. 40, 341. l.) iparkodott megerősíteni. De közben a forrástanulmányok — Jellinek (ZfdA. 36., 162. l.), különösen Paschasius Radpertus használatának kimutatása (Kauffmann, ZfdPh. 32., 509. ll.) és Schönbachnak félbe-maradt forráskutatásai (Über einige Evangelienharmonien des Mittelalters, 1903) — döntő ellenérveket hoztak felszínre és igazat adtak a Sieverstől már régen vallott felfogásnak (ZfdA. 19. k., 1876, 5. l.), hogy a szerző az egyházi tudományban jártas ember, pap volt. Otfriedről Scherernél még azt olvassuk: »nicht bloss ein Buch zum lesen, sondern auch Lieder zum singen», — Meyernél: »psalmodirender Vortrag» (34. l.). Scherer mögött áll Lachmann (Kl. Schriften, 449. ll.), Reifferscheidt és Sievers régi (Beitr. 13., 121. ll.) magyarázata; e felfogásban fordulatot idézett elő Saran (Über Vortragsweise und Zweck des Evangelienbuches, 1896) és Schönbach Otfried-tanulmánya (ZfdA. 38., 209. ll.), melyeknek alapján a költemény olvasmánynak tekintették, míg később Kauffmann (ZfdPh. 29., 17. ll.) Fleischernek neuma-tanulmányaitól indítva kimondotta a ma elfogadott magyarázatot, hogy a költemény nem volt sem nem olvasásra, sem nem éneklésre szánva, hanem a kettő között álló középfajú előadásra és e magyarázat helyességét Sievers is elismerte. Veldeke Ensitjéről Scherer még azt vallotta: »er schrieb die Mundart seiner Heimat vielleicht um ein wenig gemildert» (146. l.), Meyernél ehelyett azt olvassuk: »da dialektische Formen bei der Umsetzung in eine andere Mundart oft ungenaue Reime ergeben» (83. l.). Meyer itt hosszú viták eredményeit foglalja össze nem egészen szabatosan: hogy Veldeke költeményét a

limburgi nyelvjárásból felnémetre lefordította volna, azt, ilyen formában, tudtommal C. v. Kraus sem állította soha. A Nibelungének Scherernél mint Nibelungenlied, Meyernél mint Nibelungennot szerepel, itt Braune értekezése idézte elő a változást. Költőjéről Scherer még úgy nyilatkozott: «Der Nibelungendichter ist unauffindbar, anstatt von einem Dichter, kann man nur von demjenigen sprechen, der sie (die Lieder) zuerst in Ein Buch schreiben liess (112. l.); ezzel szemben Meyer kirován így nyilatkozik: «ein genialer Einzelner; das Interesse des Dichters ist ein ganz modernes: wie Grillparzer das Zauberdrama, will er die Wundererzählung psychologisieren» (127. l.). Meyer élére állítja a régi theoriával (Zarncke: «ein recht geschmackloser Bursche». Zur Nibelungenfrage, 1854. 16. l.) szemben a Holtzmanntól kezdeményezett és újabban Kern (Epic and Romance, 1897), Heusler (először: Lied und Epos in germ. Sagedichtung, 1905), Roethe (Nibelungias und Waltharius, 1909) nyomán elterjedt felfogást. Az összehasonlítást így folytathatnók végig két munkán, az eredmény mindig ugyanaz: Meyer könyve minden oldalán megérzik ötven év lassú részletmunkájának gyümölcse.

Egy másik elevenbe vágó különbség a két munka között, hogy Meyer kötete mögött a áll egy másik: «Die deutsche Literatur des 19. Jahrhunderts.». Scherer könyve végén resignáltan azt írja: «Mit dem Erscheinen des vollendeten ‚Faust‘ bricht meine Erzählung ab. Nur hierdurch gewann ich einen würdigen Schluss, den ich durch einen Blick auf die letzten fünfzig Jahre unserer Literatur, der sich wie ein zerstreuter und zerstreuer Anhang ausgenommen haben würde, nicht verderben wollte» (723. l.). Meyernél minden a XIX. század felé gravitál, a régibb irodalomnak nála Schererhez mérten aránytalanul kevés hely jutott. Pniower említi az előszóban Th. Gomperz szavát, hogy az ideális philologus minden idők emberei között úgy mozog, mintha azok kortársai volnának — ez, úgy hiszem, Scherernek jobban sikerült. Meyernek analógiákra, hasonló jelenségek associációjára oly fogékony agyveleje a régiben kelleténél is inkább keresi az újabbhoz hasonlót; pl. mikor említi, hogy Veldeke kéziratát eltulajdonították, mindjárt Voltaire jut eszébe, kinek korrekturáit lopták el, az Eckenliedben az óriások küzdelme eszébe juttatja a tiroli parasztok verekedését Anzengruber «Schandfleck»-jében, Eckhart mester mystikus vágyódása az istenség megpillantására Nietzsche hasonló nyilatkozatait, Grimmelshausen Simplicissimusa Jakob Wassermann «Kaspar Hauser»-ját, Angelus Silesius pantheismusa Gottfried Kellert, a XVII. századi irodalmi társaságok Fontane «Tunnel»-jét, Adelung a szász Wustmannt, a «Wahlverwandschaften» Zola roman expérimentel-jét, az élmény megtisztulása Goethe költészetében pedig Stefan Georget. Meyer az irodalomra alkalmazza a nyelvészet módszerét különböző korok kölesönös megvilágításával. Scherer nagy teret enged könyvében a politika, a művelődés, a tudomány, a kolostorok, az egyetemek, az udvarok, egyes városok az irodalomban érezhető hatásának, Meyernél viszont a tipikus jelenségek, életképes motívumok és típusok, termékeny irodalmi gondolatok részesülnek nagyobb figyelemben és főleg az egyéni tehetség szerepel az irodalmat mozgató erő gyanánt. Egészben véve Meyer könyve nem oly felfrissítő, munkára serkentő olvasmány, mint a milyennek minden egyoldalúsága és

avultsága ellenére megmaradt Scherer műve. Meyer sokat kíván olvasójától s a könyv, bár Bondi «Volksbücher»-jeinek sorában jelent meg, épen nem alkalmas bevezetés a német irodalomtörténetbe, nem tartalmakat, műveket és forrásokat felsoroló áttekintés, mint Vogt-Koch munkája. Egyben megegyezik elődjével — és ebben van egyúttal a nagy különbség a két irodalomtörténet között — műve egy értékes tudósegénység egyéni alkotása.

(Budapest.)

THIENEMANN TIVADAR.

Einar Löfstedt: Arnobiana. Textkritische und sprachliche Studien zu Arnobius. Lund, Gleerup (Leipzig, Harrassowitz), 1917. N 8-r. 106 l. [Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 12. Nr. 5.]

Még alig hangzottak el a kiváló lundi professor fejtegetései, melyekkel «Tertullians Apologeticum» (1915) cz. könyvében (l. EPhK. 1916: 193-195) a Fuldensis mellett síkraszállt, máris új tanulmánynyal lép a tudós közönség elé. Ezuttal Arnobiusnak egyetlen kéziratban ránk maradt «Adversus nationes libri VII» cz. munkáját tárgyalja szövegkritikai és nyelvi szempontból.

Negyvenkét éve immár, hogy Arnobius' munkájának utolsó s egyelőre ma is mértékadó kiadása Reifferscheid-től megjelent (Corpus Script. Eccl. Lat. vol. IV, 1875). Az utolsó két évtized latin nyelvi kutatásának eredményei mindinkább élénken érzett szükség-tté tették Reifferscheid kiadásának revízióját. Csakhamar a részlet-munkák egész sorozata választotta tárgyául Arnobius nyelvhasználatának vizsgálatát, a szöveg romlott vagy érthetetlen helyeinek helyre-állítását, javítását, interpretálását. *Spindler* értékes kis dolgozata (1901) Arnobius nyelvhasználatával foglalkozik, *Lorenz* pedig (1910) Arnobius clausula-technikájáról s ennek a szövegkritikában való jelentőségéről írt becses dissertatiót. *Kirschwing* (1911), *Kistner* (1912) munkái és *Brachman* Miscella-i (1912, 1913) sok elhibázott és bizonytalan magyarázat mellett jót és használhatót is nyújtanak. *Meiser* Arnobius-tanulmányai (1908), *Stangl* (BphW. 1910, 4-5 sz.) és *Schmalz* (Glotta V 202) cikkei s magának *Löfstedt*-nek elő-munkálatai (Patristische Beiträge: Eranos X 6 sk.) éretté tették az Arnobius-szöveg és nyelvhasználat kérdését az egységes módszeres feldolgozásra. Löfstedt mindezzel nem elégedett meg: a könyvében tárgyalt helyek szempontjából 1914-ben újra collationálta az egyetlen kézirat (Paris. Lat. 1661) megfelelő helyeit, miután már 1913-ban magam is készítettem számára egy próbacollatiót, mely hamarosan beigazolta, hogy Reifferscheid collatiója és apparatusa nem egészen megbízható.

Löfstedt könyve minden ízében érett munka s értékes és biztos eredményei mellett nem kevésbé becsessé teszi a szerzőnek — már eddigi munkáiból jól ismert — kitünő s mindvégig biztos kézzel keresztülvitt módszere. Két szempont vezet: egyik a clausula-technika, mely Arnobiusnál különösen nagy fontosságú s mindig kétségtelenül biztos criterium veri, a másik, hogy Arnobiust Arnobiusból magyarázza és emendálja, Arnobiusnak erősen rhetorizáló, ismétlésekkel és stereotyp fordulatokkal erősen tarkított stílusa igazolja és követeli ezt az eljárást. A mi az elsőt illeti: Arnobius

egyike azoknak az íróknak, kik a rhythmikus mondat- és kolonzáradékokat szigorú szabályszerűséggel alkalmazzzák. Löfstedt számos példán bizonyítja, hogy milyen erősen hatott Arnobius szóválasztására, nyelvének alak- és mondattanára a clausulák szigorú alkalmazása (48, 52, 54, 62, 91 lk.).

Nincs hely arra, hogy itt részletesen beszámoljak Löfstedt tanulságos és mindvégig lebilincselő fejtegetéseinek tartalmával. Elég lesz, ha egy-két különösen fontos dologra felhivom a figyelmet. A tárgyalt 132 Arnobius-hely közt csak egyet találtam, melynek emendatioja semmikép sem meggyőző: ez a VI 6 humationis usæ, a kézirati humationibus helyett. Egyébként javításai majdnem kivétel nélkül frappánsan biztosak, mert Arnobius nyelvhasználatával és a clausula-technika hatalmas bizonyító erejével tudja igazolni valamennyit. Külön ki kell emelnem egyet-kettőt, mint igazi palmaris emendatio-kat: II 39 rex mundi, is quem — a kézirati rex mundus quem helyett; III 12 vetere certaue — a kézirati vel re certa atque helyett; III 21 det imponere — a kézirati et imponere helyett; III 29 alius aliud de eisdem dicitis rebus — a kézirati alius aliud deos eisdem d. r. helyett; VII 4 et eorum necesse est sint participes corporum — a kézirati et eorum n. e. inparticipes c. helyett. — Nyelvi magyarázatainál ki kell emelnem a jelentésbeli árnyalatok megállapítása iránti rendkívül finom érzékét, melynek már eddigi munkáiban is sok fényes jelét láttuk. A „periculum = halál”, „dies = dies mortis”, „dies = ludus”, „dicit = mondják” stb. jelentésének felderítése és igazolása Löfstedt maradandó érdeme. Ő derített fényt az olyan stereotíppé vált fordulatokra, mint „bonus et optimus”, „mali et pessimi” (ez utóbbi csak Arnob. II 16), „magis est, ut”, „ut res est” stb. Tanulságos egyes — részben görögös, részben csak kényelmes és szabad szerkezeteknek, főképen az odaérthető fogalmat helyettesítő (elliptikus) genitivusnak (corporis nostri t. i. homines; intellege proximi tui = *ὁδοὶ τὰ τοῦ πλησίου*; Ovid. met. I 20 frigida pugnabant calidis . . . „ sine pondere (*τοῖς ἀνευ βάρους οὐσιν*) habentia pondus, stb.) tárgyalása és gazdag példasorozattal való megvilágítása. Itt (40 l.) akad az egyetlen sajtóhiba is: *πλησίον* e h. *πλησίου*. Még egyet. A perducere sajtóságaos jelentéséhez (Arnob. V 26) = „kiinni, felhajtani” (liquorem, potionem) érdemes lett volna felemlítenie e szóinak Petroniusnál található rokonait: 41, 2 staminatas duxi (sc. potiones) és 42, 2 mulsi pultarium obdixi. (V. ö. Hor. carm. I 17, 22; III 3, 34; IV 12, 14).

(Budapest.)

RÉVAY JÓZSEF.

Friedrich Gundolf: Goethe. Berlin, Georg Bondi, 1916. Lex. 8-r., 795 l. Ára 14 M.

A német irodalomtörténetnek, de a német szellemi élet egészének is jelentős eseménye ez a munka. Ha igaz, hogy minden kornak megvan a maga Goetheje, úgy igaz az is, hogy minden kornak meg kell írni a maga Goethe-könyvét. S eddig hiányzott az a synthesis, a mely korunk Goethe-kutatásait és Goethehez való szellemi viszonyát igazi egységbe foglalta volna. Bielschowszky, R. M. Meyer könyvei csak egészen tökéletlenül oldják meg ezt a feladatot, Simmel

metaphysikai Goethe-problémáinak pedig kevés közülük van Goethe művéhez. De Gundolfnak sikerült az, a mi csak igen kevés mai írónak adatott meg: æsthetikai kultúra és tudományos megismerés nála nem ellentétek, hanem benső egységben egymást szolgálják. A Stephan George-kör æsthetikusa, a ki Schlegel Shakespeare fordításainak pompás átdolgozásával és egy jelentős szellemtörténeti munkával («Shakespeare und der deutsche Geist», 1911) gazdagította eddig a német irodalmat, Goethe-könyvében megadta azt, a mi korunk régóta érzett lelki szükséglete volt: Goethe értelmezését a mi problémáink, a mi kulturánk, világnézetünk síkján.

Gundolf Goethe-könyve is magán viseli Dilthey megtermékenyítő hatását: szellemtörténet és nem biographia. De két fontos ponton meghaladja a tiszta ideátörténetet: nemcsak a világnézet-vonatkozások érdeklik, hanem az æsthetikaiak is és nemcsak fejlődéstörténetet nyújt, hanem önmagukért és önmagukban tekinti az egyes alkotásokat.

Gundolf könyvének tartalmi gazdagságáról csak hosszabb tanulmány adhatna számot. Egy, a hagyományos felosztástól lényegében el nem térő biographiai constructio keretében az összes jelentős művek gazdag, mélyreható, kimerítő analysise: ez a lényeges. S irodalomtörténeti és poetikai jelentősége nem abban rejlik, hogy soha még ilyen finom intuitióval nem élték át Goethe szellemi életének nagy kérdéseit, hanem elsősorban a művekben rejlő művészetakadás átélésében és az így nyert élmények tudományos, elemző kifejtésében. Ezeket az elemzéseket kell mindenkinek olvasnia és összehasonlítani az eddigi tapogató kísérletezésekkel, hogy lássa, milyenek a művészi interpretatió normái és milyen biztosságot ért el Gundolf megtalálásukban. A formai elemzés remekei például a Werther-fejezet, a mely a levélforma belső szükségszerűségét igazolja és a «Römische Elegien» időtlen érvényű szépségeinek a legkisebb mozzanatokat az egészszel összefüggésbe hozó magyarázata. Itt ott az egyes elemzések az illető műfaj általános typológiájává szélesednek. Másol — leginkább talán a *Pandora*-fejezetben — a *stílus*-elemzés vezet fontos és gazdag eredményekhez: a 601—602. oldalon mondottakra utalok. A poetikai és a stilisztikai finomságokban Gundolf kifogyhatatlan. Olyan árnyalatokat lát meg, a melyek csak a mesterember szemével lehetségesek; de azzal, hogy nem marad meg az egyszerű rámutatásnál, hanem általános történeti és æsthetikai összefüggésekbe állítja azokat, a tudomány sphaerájába emeli a művész intuitióját.

Nem ilyen végérvényes az a synthesis, a melyben Goethe világnézetét, életének sokfelé ágazó vonalait és korszakait akarja egyesíteni. Az előadás színvonala itt is mindig igen magas és előkelő, de sokszor érezzük a történetphilosophiai beállítást elégtelenségét és az æsthetikai érdeklődés kizárólagosságát. Különösen a Faust-fejezetekben válik világossá, hogy Gundolf, a philosophus mennyire alatta marad a formaelemző æsthetikusnak. De ugyanitt nem mulaszthatom el annak említését sem, hogy a munkát bezáró «Faust II.» elemzés mennyi fontos, eddig egyáltalán meg sem közelített eredményt ad az értelmezésben.

Gundolf művének egyik nagy értéke az is, hogy a legszebb, az utolsó években már egészen veszendőbe ment német tradíciók egyi-

két újíttja fel: azt, hogy a szellemi tudományok terén minden synthesisnek a tudományt és a kor általános szellemi szükségleteit egyszerre kell kielégítenie. Kutatás és ugyanakkor élvezetes, nemes veretű és színgazdag stílusával mindenki számára hozzáférhető; csak azt kell sajnálni, hogy egy másik, sokkal kevésbé rokonszenves német tradíciónak a hatása alatt is áll. Böbeszedű — bár igaz, hogy sohasem üres, újra és újra ismétli ugyanazokban a formulákban ugyanazt a gondolatot — bár igaz, hogy Goethe igaz megértésére is illik a legnagyobb német gondolkodó mondása: «solche Wahrheiten müssen so lange wiederholt werden, bis sie allgemein verstanden und anerkannt werden».

(Budapest.)

FOGARASI BÉLA.

August Wulff: Die frauenfeindlichen Dichtungen in den romanischen Literaturen des Mittelalters bis zum Ende des XIII. Jahrhunderts. (Romanistische Arbeiten, herausg. von Carl Voretzsch, IV.) Halle, Niemeyer, 1914. 8-r., 199 l.

Ez a könyv a középkor tipikus témájának a nő ellen emelt vádak irodalmának története. A keleti és ókori források közül Wulff jóformán csak annyit említ, a mennyit a középkori írók felhasználtak: különösen Secundus, Catullus, Ovidius, Juvenalis, Seneca, a catói distichonok, a bibliai böcs Salamon maximái és a Szt. Jeromosnak vagy Valerius Maximusnak tulajdonított epistola «Valerius Rufino ne ducat uxorem» a középkori nőgyűlölők kütfői. A középkori latin írók a lateráni zsinaton kötelezővé tett cölibatusért harcoltak. Egy néhány nagy tekintélyre jutott nőellenes könyvet, Marbodus rennes-i püspök, a tours-i Hildebert, a morlaix-i Bernát, és Neckam műveit számos verses és prózai tractatus szerzője ismerte másolta és bővítette.

A népnyelvű nőellenes irodalomnak már más célja van; Franciaországban — mert a francziák nőgyűlölet dolgában messze felülmúlják a többi országokat — inkább a polgár élvezi, mint a gálans udvari nőkultusz paródiáját. Tény az is, hogy a verselő clericusok és jongleurök valóban a kevésbé szilárd erényű nők társaságában éltek. Nevezetes a *Roman de la Rose* — Jean de Meung részében — a terjedelmes *Chastie-Musart*, az eredetibb formában író Nicole de Bozon: *De la femme et de la pye* cz. költeménye és a novellisztikus *Chinchefache*, ama rettenetes szörnyeteg története, mely csak tisztességes nőszemélyekkel táplálkozik, s természetesen éhen hal. A számos francia misogyn mellett gyöngye visszhang az olasz és spanyol bajnokoké, kikről Wulff szintén nyújt futólagos áttekintést. A vádak formája és anyaga körülbelül mindenütt ugyanaz: a pipere, az asszonyi hiúság, kíváncsiság, fecsegés, pénzéhség és erköcselenség. Külön tárgyalja Wulff a maximákat és közmondásokat, melyek igen szívós élettek.

Egy a XIV. és XV. századi francia irodalomra, a sokat olvasott Matheolusra és Christine de Pisan vitájára vetett rövid pillantással fejezi be Wulff ennek az érdekes és fontos irodalmi tárgykörnek történetét, mely valójában benyúlik a XVI. századba is, midőn Franciaországban a platonista költők diadalra viszik a nők

ügyét a becsmérőkkel szemben. De a nőellenes közhelyeket sokáig megtaláljuk még az egyes irodalmakban, a német gálans lira, valószínűleg olasz és francia mintára még a XVII. században is tele van velük.¹⁾ A magyarok közül Janus Pannonius elegiát írt a nők ellen (VII.), olyanféle epistolát mint a sokat emlegetett Valerius; Balassi is — most már látjuk, hogy Ovidius *Amor.* II, 16, 45 nyomán — többször fakad ki ellenük.²⁾ Ormpruszt Kristóf és több más verselő ilyennemű művével együtt tekintélyes mennyiség a magyar misogyn-irodalom is, mely a vele foglalkozót szép eredménnyel kecsegteti.

(Budapest.)

ECKHARDT SÁNDOR.

Lamellæ aureæ Orphicæ. Edidit, commentario instruxit *Alexander Olivieri.* (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen. Herausg. von H. Lietzmann Nr. 113.) Bonn, Marcus u. Weber. 1915. 30 l. Ára 1 M.

Az orphikus mysteriumokra döntő fontosságú dél-itáliai sírleleteket találjuk meg e füzetben. A problémák, a melyek Diels és Com-paretti kiadásai után is megoldatlanul voltak, itt sem kerültek eldöntésre. Ehhez egy ilyen rövid (ez dicséretére legyen mondva) kommentár nem is foghat hozzá. Három csoportba osztja az aranylemezeket: a) a lélek könyörög az alvilágban Proserpinához, hogy tisztulása után fogadja be a boldogok közé; b) utasítások a lélek számára, mikép viselkedjék az alvilágban, hogy eljusson a boldogok közé; c) e kettő contaminációi. Csatolta még a Dieltől orphikus Demeterhymnusnak nevezett rejtelmes töredéket is. Kár, hogy csak a nápolyi muzeumban levő lemezek facsimiléit közli. E szövegek forrása tekintetében Dieterich (*Nekyia*) felfogását követi, a ki szerint ezek egy nagyobb eredetiből vett szemelvények (v. ö. egypt. halottaskönyv). Meglehet, hogy szerzőnknek igaza van, de a jelenlegi adatok csak véleménye ellen szólnak: e csekélyszámú leletben is oly tekintélyes az egyezés, a mely legfeljebb egy közös szöveg variációinak tekinthetők. A mysteriumok merevsége azt a feltevést provokálja, hogy a halott mellé tett ez írások nem szemelvények, hanem kötelező formulák, a mikre a halottnak nagy szüksége van.

Egyébként mind a szövegkritikában, mind a kommentárban dicsérendő Olivieri nagy higgadtsága. Az *ἔριφος ἐς γὰρ ἔπειρον* magyarázata erőszakolt ugyan, de jobbat senki sem adott. A tejútnak, mint szellemek útjának idevonása mintha nem volna rossz megoldás (v. ö. Gruppe, *Gr. Myth.* p. 1036. A. 1 köv.). — A peteliai leletnél a *Ἀΐδη* értelmezése a földi élet feledésével s ez értelmezés támogatása a hymn. orph. ad Mnemos.-nel épen nem meggyőző, különben is evvel ellentétben áll a *Μνημοσύνη* értelmezése, melyet viszont az isteni életre való emlékezésnek ért szerzőnk. S ez a helyes: az ősi, isteni állapot feledése a lélek szerencsétlensége s annak visszaszerzése minden vágya. — Az A²-vel jelzett töredékben a *τὸ δ' οὖπω πρόσθ' ἐπεπόνθεις* előtt tanácstalanul áll szerzőnk. Mi az a vezeklés, mit az

¹⁾ L. *Irodt. Közl.* 1913, 426. l.

²⁾ U. o. Wulff tévesen *Ars amatoriát* ír, mikor az ovidiusi nőellenes passzusokat idézi (9. l.).

alvilágba lejutott lélek még nem állt ki? Azt hiszem, Pindaros fr. 133. kisegít: «οἷσι δὲ Φερσεφόνα ποινὰν παλαιοῦ πένθεος δέζεται, ἐς τὸν ὑπερθεὺν ἄλιον κείνων ἐνάτω ἔτει ἀνδιδοῖ φυγὰς πάλιν . . .» s ezekből előbb kiváló emberek, majd heros-ok válnak. Erre az utolsó alvilágba leszállás utáni kilencz éves tisztulásra czélolhat e hely, melyet az istenek közé való visszatérés előtt még le kell róni a léleknek (v. ö. Rohde, *Psyche*² II. 211. Anm. 2.). E sor előtt két zavaros, töredékes sor van. Comparetti szerint szándékos homályosság ez, a mystes teendőinek elburkolására. Erről a kilencz évről volt itt szó? — A d-vel jelzett töredék a legrejtélyesebb valamennyi között. Igaza van szerzőnknek, hogy Diels kiadása túlságos merészségénél fogva nem hű s megbízható s csak helyeselhető eljárásának nemes önmegtartóztatása.

(Budapest.)

LAJTI ISTVÁN.

Victor Michels: Über Begriff und Aufgaben der deutschen Philologie. Rede, gehalten zur Feier der Akademischen Preisverteilung in Jena am 24. Juni 1916. Jena, Gust. Fischer, 1916. N. 4-r., 26 l.

Michels czímulírt rektori beszédében ugyan philosophusokból indul ki és történetbölcselőkre hivatkozik, de azért nem tesz kísérletet, hogy a német philologia tudományos mivoltát és elméleti céljait ismerettanilag megállapítsa. Egyébként sincsenek eredetiségre törekvő szempontjai vagy épenséggel — a mi most annyire divatos — felforgató gondolatai. Az ilyenek ritkán is bizonyulnak igazán termékenyítőeknek olyan tudományban, mely, mint a német philologia, több mint egy század óta az összes szellemi tudományokkal eleven kapcsolatban és mégis mint saját gyökerű organizmus önállóan fejlődött. Itt állandó az evolutio, de szinte lehetetlen a revolutio.

A célmeghatározás, melylyel Michels tudománya lényegét és törekvéseit egybefoglalja, tulajdonkép induktív megállapítása annak a tendenciának, a melynek a német philologia kezdettől fogva a mai napig szolgálatában állott: «Was die deutsche Philologie anstrebt und anstreben soll, ist eine Biographie unseres Volkes in seiner Totalität.» Biographia jelent mindenoldalúságot és szerves folytonosságot; e jelleget pedig megalapítója és mindmáig legnagyobb mestere, Grimm Jakab, adta neki. Az ő csodálatosan benső és mégis átfogó, művészi intuitív és mégis minütiosusan exakt szelleme jelölte meg azt az utat, a melyen a német philologia mint tudomány és mint népe szellemkincsének őrzője, tolmácsa és gyarapítója megindult. Ez az út sokféle területen visz át és Michels egyenkint foglalkozik velük: az ethnographiával, régiségtannal, a latin nyelvű irodalommal, a nyelvtudománnyal és végül az irodalomtörténettel. Minden területről gondosan megállapítja, mik határai, melyek sajátos feladatai és hol van igazításra, kiegészítésre vagy tágitásra szükség. Soha sem téveszti azonban szem elől, hogy a különböző területek, bár különbözőt produkálnak, mégis egy egységes, autonom dominiumot alkotnak, a hol minden munka, legyen bár intéző vagy egyszerű napszámos — mindkettőre egyaránt szükség van! — ugyanazt az urat, ugyanazt a végső célt szolgálja.

Igy volt ez már Grimm idejében és így van — bárhogyan izgat is ellene a journalisztika és azok, kik hozzá közel állnak — mind a mai napig. És a ki közelebbről ismeri a német philologia nagyszerű eredményeit, azt kell mondania: igen helyesen! Nálunk, a mi magyar tudományunkban, a dolog, sajnos, másként áll és még legutóbb is egyik legeredményesebb irodalomtörténészünk «a sajátos philologiai erőnyeket» a szellem «alsóbbrendű nyilvánulásának» mondta. Jól tudom, hogy itt egy különbözőképen értelmezett és sokaktól a kívülállók előtt restelt műkifejezésről van szó, de nagy és komoly baj az, hogy magyar tudományunkban hiányzik — akár-milyen kifejezéssel jelöljük is — a felsőbbrendű synthesis. Nálunk irodalomtörténet, nyelvtudomány, ethnographia, őstörténet szépen egymásmellett halad és egymásról csak mint többé-kevésbé jó vagy éppen egymást lenéző szomszédok vesznek tudomást. Az eredmény így bizony sokszor a német «wechselseitige Erhellung» helyett a «wechselseitige Verdunkelung».

De a széthúzó állapotnak még egy másik nem éppen felemelő eredménye is van: a csekély önbizalom — ezt nem az egyénre, hanem magára a tudományra értve. Így mondhatta ugyanaz az irodalomtörténészünk, hogy tudományunk csak a költészet «szolgája», mely «a költői dicsőség koszorúja mellett» csak «szerény babérlevelet nyujthat». Ez bizony a poetától és a philologustól és nem a költészettől és a tudománytól függ! Grimm Jakob koszorúja — természetesen — ép oly dús és hervadhatatlan, mint a legnagyobb német művészeké, államférfiaké és hadvezéreké, mert ha mást adott is népének, mint ezek, adománya nem kevésbé értékes és jelentőséges. És nem tudom, hogy nekünk is hány költőnk van, kinek a magyarság nemzeti életére tett hatása, nem csillogásban és közvetlenségben, hanem következményeiben és végső eredményben mélyebb és egyetemesebb mint pl. Toldy Ferenczé. Pedig Toldy philologus volt, igazi philologus, persze a szónak nem «alsóbbrendű», szégyelős, hanem a német tudománytól önérzetesen használt syntheticus értelmében.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

VEGYESEK.

VÉRTESY DEZSŐ.

Elvesztettük a másodikat s utolsót egy különleges tehetségű, finom lelki összetételű nemzetség tagjai közül, a kik éveken át hozzánk tartoztak s diszeink voltak. Vértesy Dezső alig egy évre követte a sirba congenialis, egyszerre költői és tudós hajlamú, tőle egyedül kedélye könnyedébségében különböző unokatestvérét. Elhunyt rövid, súlyos szenvedés után, 36 éves korában Budapesten, 1917 július 12-én. Holttestét a tanügy és tudomány jeleseinak s hű tanítványoknak egy kis csoportjától kísérvé 14-én helyezte nyugalomra mélyen sujtott ifjú hitvese s fitestvére.

Külső életviszonyai, nevezetesen miként lett a pesti ref. főgimnázium kitűnő diákjából a budapesti tudományegyetem egyik legszebb remé-

nyekre jogosító fiatal doktora 1902-ben, hogyan fokozatosan emelkedve makói, losonczy és budapesti III. ker. állomáshelyek után 1913-ban a budapesti tanárképzőintézeti gyakorló főgimnázium tanára, majd a Budapesti Philologiai Társaságnak (1915—1917) másodtitkára s a Magyar Tudományos Akadémia classica philologiai bizottságának segédtagja, bár szép s emelkedésükkel megnyugtató mozzanatok, nem az igazi szempontok egyénisége s jelentősége megértéséhez és jellemzéséhez. Az ő élete belső élményekben volt gazdag és változatos. Egészen rendkívüli talentumával felölelve az indus, ógörög, római, újjörög, magyar és a modern nyugati szellemi élet termékeit, évezredek kultúrájának kincseit halmozta föl, oly lelkes, sokaktól nem is sejtett, testi szenvedéseinek erőit vevő munkakedvvel és lankadatlan szorgalommal, mely csak igazi hivatottság hitéből származhat; kincseinek sajátjává átdolgozásában s napvilágra hozatalában képességei egy zseniális árnyalatának: művészi örök értékek költői utánaélésének s a költői forma kifejező készségének előnyeit élvezte. Philologusi foglalkozása ekként fokozott élmények sorozata volt, tanulmánya, különösen a görög műveltség emlékein, valósággal egy állandó kultusz, örök áhitat és rajongás. Maga mondta, hogy neki a görögség «maga az élet és a napfény». Ez nem volt póz, erőszakolt fellengősség — egyenes, magyar lelkéhez ilyesmi nem fért volna — hanem való élmény, miről, kik hozzá közel állottunk, bizonyosságot tehetünk s írásaiból könnyen igazolhatunk: minden sorát az érzés hevétől izzó pathos járja át. Vértessy Dezső kétségteljesen a leggazdagabb olvasottságú, a legmélyebb átérzésre s művészi kifejezésre képes és legrajongóbb philologusok, közelebből hellenisták egyike, kit magyar földünk termett.

Teljesen e nézőpontból kell tekintenünk s nagyra becsülnünk irodalmi hagyatékát, mely gazdag, több mint 50 publikáció, noha távolról sem nyújt megközelítő képet sem érdeklődése minden tárgyáról. 1902-ben megjelent «A Peleus-Thetis monda változatainak fejlődése» cz. doktori értekezésétől kezdve sűrűn szerepelt neve különösen közlönyünknek, de más folyóiratoknak hasábjain is önálló cikkek, fordítások, ismertetések, hírlatok alatt; bocsátott közre külön önálló kiadványokat, műfordításokat (Theokritos költeményei. Budapest, 1904. A Szerilem ABC-je. Görög dalok. Budapest, 1906. Anthologia az újkori görög nép költészetéből. Száz görög dal. Budapest, 1913); megjelent a felolvasó asztalnál társaságunk előtt s máshol. Témái nem kis körből vettek: szerepel közöttük a sanskrit és latin irodalom, a magyarországi latinság, összefoglaló, paedagogiai és régiségtani kérdések, de mindenek fölött a görög, még pedig egyformán a klasszikus, hellenisztikus és újjörög irodalom (az utóbbi jelenség ritka, kevesektől megvalósított egyetemesség, melynek szülője nála a költői beleélési tudás). Mindenütt, minden szóban, minden sorban ugyanazon szellem: a lelkesült rajongás, s az egyéni indíték. Éles megfigyelő képesség, biztosság a kritikában jellességei tudományos dolgozatainak, a congenialis modern forma megválasztani tudása, ügyes kezelése s a nyelv zengzetessége műfordításainak. Tevékenysége kristályosodási pontjainak, úgy látszik, maga is műfordításait tekintette. A halál épen legszebb föladatának, Theokritos s a görög bukolikusok új, «philologiai» fordításának megvalósításában lepte meg, de ezen erős, tudományos alapra helyezett munkába bele költötte még az ő ihletett, nemes szellemét.

Embernek is, jellemnek, egyéniségnek is a legbecsesebbek egyike távozott vele körünkől, művészi és tudományos tehetségeink közül egyike a legerősebbeknek s legtartalmasabbaknak — nagyon korán, az élet derekán innen. Maga ezt mindég érezni látszott, Theokritosából is azt a strophát vette mottónak, melynek vége az ő fordításában így hangzik: «Szép az ifjúságnak ragyogó virága;... S korán — hervadása!» Legyen emléke közöttünk áldott és szeretett.

(Budapest.)

CZEBE GYULA.

— A latin szóelválasztás kérdéséhez. Mindmáig a kérdés egyetlen tárgyalása az EPhK 1915 márcziusi füzetében (161—180. l.) található. Miután rövid időn belül a «Glotta»-ban németül is megjelenik, tartozom egyes eltéréseket e helyütt összefoglalva közölni, melyek amott már helyesbítve fognak megjelenni.

Mint a szótagolás meghatározásából is kitűnik, annak nem pusztán physiologiai oldalát, a kiejtést vizsgáljuk, hanem a gyakorlati írásszabályokban logikai oldaláról is. Különválasztásuk nem volna célszerű. A szótagképzés kizárólag physiologiai természetét világosan és alaposan tárgyalja Sievers: *Phonetik*⁵ pag. 199 sqq. Bár a munka, szerzője bevallása szerint is nem elégíti ki már a mai igényeket, (s ezért hatodik kiadást aligha ér meg,) megállapításai az alapfogalmakban, szabatosság és gyakorlati használhatóság a szótagképzés vizsgálatában nélkülözhetetlené teszik. Minthogy akkori értekezésem keretében már tárgyalt részletekre kiterjeszkedni nem óhajtottam, bevezető fejtegetések helyett utalok egyszerűen mindarra, a mit ő a hangnyomatékról és hangszínezetről (*Druckstärke und Schallfülle, expiratorische und Schall-silben*) általában mond.

Q. Terentius Scaurusnál (163. lap) görög hatásra vezetem vissza az urps-bis, pleps-bis helyesírást. (cf. φλέψ-βέψ.) Természetes, hogy ily írás tisztán phonetice helyes volna. Kifogásolnunk kell, a mennyiben latin helyesírásunk alapján mégis csak etymologiai.

Aelius Donatus tárgyalásánál (166. lap) találjuk az érdekes Lucretius idézetet (I 180):

nam fierent iuvenes subito ex in[[fantibus]] p[ro]larvis.

Hogy a szóvégi s szabályszerű hangtalansága (tompulása) a példa bizonyító erejét ne gyöngíthesse, (mert Pompeius grammatikusnak is bizonyára nem hiába tűnt fel,) hangsúlyoznom kell, hogy s véghangzó erejét nem veszíthette volna el, ha *sp* csoportban szó elején könnyen kiejthető lett volna. (cf. a másik két idézett vergiliusi és horatiusi példát.) De vajjon nem a metrum kedvéért történt-e? Akkor tekintettel arra, hogy helyzete egyúttal intervocalis, metrumon kívül DISSCENTE analogiájára éppenséggel valami infantibuss-félét várhatni! Ily abszurdumok mindjárt szemlélhetőbbé teszik az s + consonans tűrhetetlen együttejtését. Külömben alább mindjárt szólunk róla az s + consonans csoportra vonatkozó megjegyzésben.

A 168. lapon felsorolt német munkákra vonatkozó megjegyzésen örömmel sietek módosítani. Sommer: «Hbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre» legújabb kiadásában (pag. 279—286.) már foglalkozik a szóelválasztás kérdésével. Felfogása a maga egészében megegyezik az EPhK-ben ismertetett elválasztási szabályokkal.

Dr. Kroll boroszlói egyetemi tanár — valószínűleg egy jelenleg hozzáférhetetlen csernoviczi programmértekezés alapján — figyelmeztetett Eusebius Hieronymus leveleire. Bár Hieronymusnak a CEL-ban közzétett egész levelezését elolvastam, közlésre érdemes adatot nem találtam, leszámítva talán azt a megjegyzését, (Epist. XVII. ad Lætam, cap. 9.) melyet különben az EPhK 170—171. lapján szintén hangoztatok, hogy mennyire helytelen oly emberek kiejtésére építeni, a kiknek a latin nem anyanyelvük: «Latina eruditio ... (quæ) si non ab initio os tenerum composuerit, in peregrinum sonum lingua corrumpitur et externis vitiis sermo patrius sordidatur.» (CEL fol. LX. pag. 300.)

Oly kiejtések, mint DISS || CENTE (III. szótagolási törvény 170. lap) a görögben is előfordulnak. cf. Ἀσκληπίος, Ἀσκληύλος (G. Meyer Gr. Gr.³, pag. 304). Elszigetelt jelenségeként felbukkan tehát a görögben is az s + consonans különjejtése, mely az általános görög szótagolással ellentétes, tehát kétségtelenül idegen hatásra mutat. Ezzel szemben DISSCENTE pusztán helyesírási hiba, phonetice helyes és logikus.¹⁾

¹⁾ Értelemzavaró a 172. lapon a vocalis synkopejánál törlendő «homorgán» szó. Svarabhakti végső i-je pedig rövid.

Annak megokolásánál, hogyan kezdődhetik $s +$ consonanssal latin szó, ha együttesük tűrhetetlen, nem jó példák: *senesco*, *calesco* és *stupesco*, hol a hangzohosszúság nem a *reductio* következménye. Helyes lesz itt oly hangcsoportokra hivatkozni, mint *strenuos*, *Scaurus*, *sto* és *sperno*, melyek első pillanatra nehézséget kelthetnek. E csoportokban az önálló együttesítés (continuitas) csak látszólagos. Ily esetekben ugyanis fontos szerepet visznek az ú. n. mellékhangok (Nebenstimmen), mint később ily szavak előtt szabályszerűen föllépő *protheticus vocalis*ok alapföltételei, melyek a bekövetkező *prothesis* előtt a szemnek persze nem láthatók, továbbá a szókezdő *s*-nek a szótaghangsúly folytán föllépő tompulása, végül kiejtésüknek megkönnyítése az őket megelőző szó végső magánhangzójával. cf. az *e* szakaszban fölemlített «libera »ponte» példát, ad analogiam DISSCENTE. Az $s +$ consonans együtt nem ejthető volna tehát kétségtelen.

A Lachmann-törvényénél (176. lap) a *c* *reductio*ja helyett jobban megokolja a belső quantitás eltérését (cf. *actus* és *factus*) az a nézet, mely szerint a rövid vocalis egy másodfokulag (*secundär*) föllépő zöngés media zöngéjének elvesztése fejében hosszabbodott meg. Cf. $*\bar{a}g + tos > \bar{a}c^o$ etc. Ott a hol ez föl nem lépett (*factus*), a vocalis változatlan maradt. A következtetés tehát, hogy a rejtett quantitás a szótagolást nem változtatja meg, változatlanul fennáll.

Az etymologiai elválasztás példái (180. lap) azt a főelvet illusztrálják, hogy az etymologia szöszszetételek szétválasztásánál csakis annyiban jöjjön tekintetbe, a mennyiben azt az elválasztó kézhez kapja, vagyis az neki rögtön szemet szúr. Ha kétsége támad, aggodás nélkül mellőzheti az etymológiát és forduljon az általános szabályokhoz. Ezzel elérjük, hogy a minimumra fogy oly szöszszetételek száma, melyek szétválasztásánál az etymologia nem mellőzhető; viszont a kétséges esetek száma, mely most még meglehetősen nagy, fokozatosan csökkenni fog.

(Szolnok, Tértalékkórház.)

HELLE F. HUGÓ.

— Alfieri «Misogallo»-jának francia fordítása. Alfieri Viktor (1749—1803), olasz tragédiáíró, a francia irodalom szellemében nevelkedett és a francia nyelvet ifjúkorában úgy elsajátította, mintha anyanyelve lett volna. Egy évtizedet töltött Párisban (1783—1792), néhány drámájának tervét francia nyelven írta (*Filippo*, *Polinice*). Franciaországban tartózkodott a forradalom kitörésének kezdetén (1789—1792 aug. 18). Megénekelte a Bastille bevételét (*Parigi sbastigliato*), a királyságot a szabadság ellenségének tartotta. A mikor a francia köztársaság Európának hadat üzent és az idegeneket üldözni kezdtek, a flandriai Ath-ba menekült (1792 szept.). Onnan Bajorországon és Tirolon át (1792 okt.) visszatért Firenzébe (1792 nov.). A forradalmi kormány lovait requirálta, könyveit, ingóságait lefoglalta. A királyság alatt kibocsátott államadóssági kötvények értéküket elvesztették és így vagyona egy része megsemmisült. Ezek a keserű tapasztalatok francziasságából kijózanították. Párisból Firenzébe való menekülése alatt epigrammákba és szonettekbe öntötte keservét, a versek elé bevezetést illesztett és azokat az események prózái elbeszélésével fűzte egybe. Ez a *Misogallo* czímen ismert röpirat, melyet a költő tíz példányban sokszorosított és megbízható barátainál helyeztetet letétbe (1799). Az ajánlásban arra kérte az esetleg eltévedt példány megtalálóját, még ha francia polgár volna is, hogy nyomassa ki már csak az abból ráháramló haszonért Halála után jelent meg az első olasz kiadás (1804).

R. de Gourmont ezt kifogásolja: «la mémoire du poète aurait certainement gagné à ce qu'elle eût été non pour un temps, mais éternellement différée» (*Grande Encyclopédie* II., 144). Az irodalmi kritika ezt az elvet nem helyeselheti. A *Misogallo* a kor történetének egyik érdekes

forrása, a népfajoknak egymásról alkotott torzképe és Alfieri szenvedélyes jellemének költői nyelvű megnyilatkozása. Egy genfi francia fordítását a cenzura megsemmisítette (1823). Egyetlen csonka példánya van meg a genfi egyetemi könyvtárban (*Hg 249*), érdekesnek tartjuk annak rövid leírását és a fordítónak jellemzését.

A fordítás címe: *Le Misogallo, en prose et en vers, traduction de l'italien. Accompagné d'un discours préliminaire et de notes explicatives et raisonnées; par S. M. Jaquin, citoyen de Genève. A Genève, chez les principaux libraires. 1823* (8-r., 320 l.). Mallet du Pan Jakab (1749—1800) genfi publiczista bejegyzéséből megtudjuk, hogy az egyetlen megmaradt példányt a fordítótól vette meg Laia (?) könyvkereskedő, tőle kapta Mallet du Pan. A cenzura a szedést a 340. lapnál akadályozta meg, a fordító saját példányában 320 lap van és két epigramma szövege kézírással.

A fordító Jaquin Sámuel Márk Genfben született (1782) és 1820 körül szülővárosában a kereskedelmi törvényszék írnoka volt. A választók névsorában négy éven át ebben a minőségben szerepel (1825-ig), azután nincs többé rávonatkozó adat. Fordítását a genfi köztársaságnak ajánlotta (1823 febr. 22). Az olasz nyelv tanulmányozása kedvéért fogott bele (1817). Kinyomatására azért szánta magát, mert a férfias szépségekben és keserű igazságokban gazdag munka terjedését a francziák hiúsága mindig meg fogja akadályozni. Az előszóban Alfierit és a francia forradalomhoz való viszonyát jellemzi. Lenyomatja a baloldalon a *Misogallo* olasz szövegét (168. l.) és szemben jobbra prózai fordítását.

Az allegorikus kép jeliségét közöljük a fordítással:

(Szöveg.) I.	(Ford.)
Sempre insolenti	Toujours insolents
Coi Re impotenti:	Sous des rois impuissants;
Sempre ridenti	Toujours gracieux
Coi Re battenti	Sous la verge des forts.
Talor valenti;	Quelquefois vaillants,
Ma ognor serventi,	Mais toujours esclaves,
Sangue-beventi,	Sanguinaires
Regi stromenti.	(Et) instruments de tyrannie.

Az olasz lendületes, szenvedélyes stílusnak sivár, szolgai fordítását adta Jaquin véges-végig. A cenzura intézkedése az irodalmat nem károsította meg. Ennek igazolására két szemelvényt közlünk a fordításból. Az 1792. máj. 8-ról keltezett II. epigramma (a lille-i és valenciennes-i ütközetek idején) így hangzik: «Les Français ont l'oreille fausse, peu de nez, la tête foible et légère, la vue courte, la main molle et délicate... tout leur mérite (est): une langue et deux jambes.» Az 1792. decz. 29. kelt, (a fordításban utolsó) VII. epigrammát így ültette át: «Chaque jour les Français livrent bataille; et il est indifférent qu'ils les perdent ou les gagnent; mais ce qui seul me console et en quoi leur gazetier ne ment point, c'est que parmi tant de morts, jamais chez les Français un seul homme n'est tué: preuve sans réplique qu'il faut que l'homme naisse avant de pouvoir mourir.» Alfieri az utolsó sor változtatát a «korlátozott olvasónak» szánta és azt Jaquin laposan vagy zavarosan fordította: «Qui nait bête ne peut jamais mourir homme.» A fordítás szövege ezzel megszakad és mind szellemi, mind nyelvi fogyatkozásának több jelét nem adhatta.

(Kolozsvár.)

KARL LAJOS.

— Adalékok a magyar időmértékes verselés történetéhez. Azoknak az adalékoknak sorozatát, a melyek Négyesy László művének megjelenése (1892) óta előkerültek (EPhK. 1910: 737. 1912: 484. 1900: 185.), négy újabb adalékkal óhajtom ez alkalommal gyarapítani.

1. *Czeglédi István*, előbb kassai ref. iskolaigazgató, majd tállyai, bereg-szászi és végül kassai lelkész († 1671), a kinek sok kiadást ért «Siralmaít a' kuffantyók árulták» (Kazinczy F.), *Sion Vára* című, részben 1671-ben Sárospatakon, részben pedig 1675-ben Kolozsváron nyomtatott munkájának (RMK. I. 1187. sz.) 2. és 3. lapján, közepén és végén rimelő hexameteri sorokban (leoninusok) a következőkép tünteti fel, hogy az egyes bibliai könyvek hány részből állanak:

- «(1) A' *Genefis* ötven: *Exod*-nak része de negyven:
 - (2) *Levi* hufzon-hét szám: *Numerum* harmincz-hatodt ad lám:
 - (3) *Deutero* harmincz-négy: *Jofue*-hoz tizzel alább tégy:
 - (4) A' *Birák* hufzon-egy: a' *Ruth*-hoz de te négyet szedgy:
 - (5) Harmincz-egy *Samuel*: *májdik* de keveseb héttel.
 - (6) *Első Király* hufzon-kettőt: *májk*, ad hufzon-ötöt.
 - (7) *Első* hufzon-kilencz-igh: Harmincz-hat: *Kronika májk*.
 - (8) Tiz részt ad *Ejdrás*: Három-val több *Nehemids*.
 - (9) *Ejther* tiz részt ír: Job negyven-két-be fokot firr.
 - (10) Más-fél-fáz *Soltár*: Harmincz-egy *Példa*: Ki jól jár.
 - (11) *Prédikál* a' *Salamon* két hatzor: *Enekel* nyolczfzor.
 - (12) *Esfáids* rendel, hatvan-hat részre hasad-fel.
 - (13) Ötven-kettőben *Irophétál*: *Sir Jerem*: öt-ben.
 - (14) Nyolcz, s-negyven *Ezechiel*: de tizen-kettő *Daniel*.
 - (15) Tizen-négy karban *Hofeds* szöll: *Joel* három-ban.
 - (16) *Amos* kilencz-ben: *Obadi* *Prédikál* egyben.
 - (17) Négy részt *Jónás-é*: Caputon-ként hét *Micheds-é*.
 - (18) Három részt *Náhum*: *Habakuk*-kal: s-*Sophonid*-sal.
 - (19) Két részt *Haggaeus-é*: tizen-négy *Zachariás-é*.
 - (20) *Malachiás* rendel, négy rész-ben végezi mind el.
 - (21) *Matthe* hufzon-nyolcz-ra: de *Mark* tizen-hatra számlállya.
 - (22) *Lukács* hufzon-négy: *Jánostól* hármad itt el-végy.
 - (23) Hufzon-nyolcz *Acta*: Roma tizen-hatra ki-szabta.
 - (24) *Első Corinth* tizen-hat: *májdik*-ban láfs tizen-hármad.
 - (25) *Galata* hatra mutat: *Ephesus*-is hatra nyit útát.
 - (26) Négy részt foglal-bé *Philip*: mint szinte *Coloffe*.
 - (27) *Első Thejsal* ötött: de más háromba meg-intett.
 - (28) *Első Tim*: hat részt: *Májk* négy: *Titus* három részt.
 - (29) Egy *Philemon*-nak: tizen-három része *Sidók*-nak.
 - (30) *Első Péter* ötött: *májdifzor*, hármad ű le-tött.
 - (31) Szent *Jakak* (így!) ötre mutat; melly *Menyorfzágra* nyit útát.
 - (32) *Első János* ötött ad: *máfodik* egy; *harmadik*-is egy.
 - (33) Csak egy a' *Judás*: hufzon-két *Mennyei látás*.
- Mind ezeket hogy irom: *tizen egy fáz részre fúnádom*».

2. *Nádudvari P. Sámuel*, előbb pelsőczy, majd nagyenyedi ref. lel-kész, később marosvásárhelyi koll. tanár († 1754) debreczeni deák korá-ban, 1690-ben. a pünkösti útazása alkalmával látott helységek és folyók neveit így szedte hexameteri sorokba:

«*Series peregrinationis S. P. N. Anno 1690. in Emerais Pentecost*:
 Debrecen Nánás Sz: Mihály Lócq's Böszörmény
 Liszka, Ladány, Tokaj, Kiskalud Benye Keresztur
 Petraho sic Olasz, Patak Ujhely Csernahó Bári,
 Czeke, Abará, Jesztreb, Szürnyeg, Hegyi Ráska, Deregyő,
 Bajánháza, Vaján, Eör, Lakárt (Darma) Bozos & Ungvár.
 Hæcce Tibiscus arat, Dusa Bodrok Ungq's Labar [eque] Ronyva f...»

(Kéziratban, *Nádudvarinak* «*Idea Scholarum Pannonico-Daciarum concepta, meditata, depicta, per n. n. 1690*» cz. latin hexameterihez csatolva. A sárospataki főiskolai könyvtár SS. 240. jelzetű gyűjteményes köte-tének végén.)

3. Az a nyolcz hexameteri sorból álló gúnyvers, melyet valaki az 1724 jan. 26-ra forduló éjszakán a Kassán, 1723 okt. 3-án fölszentelt Mária-szobor talapzatára helyeztetett, máig sincs fölvéve a mértékes verses emlékek közé. E gúnyvers miatt Gyöngyösi Pál kassai ref. lelkésznek száműzetést kellett — ártatlanul — szenvednie († 1743-ban az Odera melletti Frankfurtban, mint ottani egyetemi tanár). Révész Kálmán kimutatta, hogy a verset nem Gyöngyösi, hanem ifj. *Gyalai András*, Erdélyből való, külföldre induló ref. deák írta (Magy. prot. egyháztört. monogr. I. 74. s köv. l.). A Gyöngyösinél volt másolatról egy Turkevi nevű peregrinus (előbb szalontai ref. tanító) írta le s a szobor talapzatára csirizzel felragasztotta. Kiadta Paikoss Endre (A kassai helv. hitv. egyház megalakul. tört. 110. l.) és Révész Kálmán (id. mon. 91. l.). Én most abból az eddig ismeretlen kéziratból közlöm e gúnyverset, a melyet Szombathi János sárospataki tanár és könyvtárnok († 1823) talált valahol és odahelyezett Gyöngyösi Pálnak *Tuba*... cz. 1736 ban Frankfurtban kiadott műve sárospataki példányának utótáblája elé, a hova Szombathi, Gyöngyösinék egy másik „munkája után” talált s csekély eltérést mutató kézíratos példányról már előbb lemásolta e verset.

• *Mausoleum Idoli Cassoviensis.*

Regen nagy kő valem kösziklás¹⁾ semmire kellő
 Ram találá Tamás nezi²⁾, volnék³⁾, mire leendő⁴⁾,
 Kő székke⁵⁾ kit nyomnak⁶⁾, s... el vagy pedig olly kép
 Melly leszen Istenne tiszteltetik imádságokkal⁷⁾,
 Ragadá tsákánnyát kifaraga keppé tsinála:
 Harmadik Octobris 1723-ban
 Mikoron írának, megszentele, Kozma pamatssal⁸⁾
 Már Isten vagyok én legyen nagy⁹⁾ hálá Tamásnak.

Ezen Capitularis verseket írta a Kassai Mária kepnék emlekezetire, egy el bujdosott Magyar. Ex Esa 44. 6.—17. et Jer. 2. 27. et 3. 9.»

A versben szereplő *Tamás* a szobrász, *Kozma* pedig a felszentelést végző kanonok. Bod P. szerint (Athenás, 97. l.) e vers Horatius egyik satyrájának (Liber. I. Sat. VIII.) nyomán készült (v. ö. Révész id. mon. 91. l.). A verssorok alatt levő tájékoztatás (t. i. hogy azokat „egy el bujdosott Magyar” írta) a mellett szól, hogy azokat valóban a peregrinus Gyalai (és nem Gyöngyösi) írta.

4. A *«Keresztyén Catechismus»* 1732-iki, kolozsvári kiadása könyvtárunkbeli M. 185. jelzetű példányának előzéklevelén egykorú kézírással írott s az egyiptomi tíz csapást fősoroló hexameteri sorokat:

Prima rubens unda rannarum plaga secunda
 Inde culex tristis post musca nocentior ipsi
 Quinta pecus stravit vesicas sexta creavit
 Inde subit grando post bruchus dente nefando
 Nona tegit solem primam necat ultima prolem —

egy ismeretlen fordító (talán az a Harangozó Miklós, a ki a könyvnek 1755-ben birtokosa volt) így adja vissza három hexameteri sorba tömörítve:

Vér, békák, tetvek, bogaraknak nagy sokasága
 Dög, mérges kelevény jég esső sáska setétség
 Első szülötteknek meg ölése gyötrék Egyiptus.

¹⁾ A Szombathi-féle másolatban: *köszikla*. ²⁾ *néze*. ³⁾ *lennék*. ⁴⁾ *leendő*. ⁵⁾ *szék é*. ⁶⁾ *nyomnak*. ⁷⁾ *imádságokkal*. ⁸⁾ Ezt a sort a Szomb.-féle másolatból írtam le, mert a másiktól hiányzik. ⁹⁾ Ez a szó szintén a Sz.-féle másolatból való; amabból hiányzik.

5. A sárospataki főiskolai könyvtárban 1124. sz. a. őrzött *Vita volat volucris* című, ívrét alakú, halotti versek gyűjteményében, az 1774—1818-ig terjedő időből a sok latin nyelvű vers mellett számos *időmértékes magyar vers* is olvasható. Ezeket a halotti verseket (egy-egy alkalommal többet is) részint a poéták osztályának publicus praeceptorai, részint az idősebb, poétalelkű diákok írták s odatűzték őket, rajzokkal, festésekkel díszítve, az elhunyt diákok koporsójára, sőt bejegyezték a halotti versek gyűjteményébe is. E kéziratos gyűjtemény tartalmából, addig is, míg az valamikor nyomtatásban megjelenhet, felsorolom itt az *időmértékes magyar versek* közé tartozókat a szerző, az esztendő a halott és a kötetbeli sorsszám megemlítésével.

- Szombathi János. 1774. Szatmári P. Sámuel halálára. 2 chronodistichon (leoninusok). 1. sz.
 «Egy nevezetlen ember». 1775. Iski Kis Mihály halálára. 4 distichon (leoninusok). 38. sz.
 Sz. B. S. 1779. Bóka István halálára. 1 chronodistichon. 79. sz.
 Arday József. 1780. Jantó Ferencz halálára. 2 hexam. sor (chronostichon). 81. sz.
 Babarik Ferencz. 1781. Kis Pál halálára. 15 distichon (leoninusok). 82. sz.
 Csabai András. 1781. Kis Pál halálára. 22 distichon (leoninusok). 86. sz.
 Szeremlei Sámuel. 1782. Kós István halálára. 14 distichon (leoninusok). 99. sz.
 Akáb István. 1782. Vátzi József halálára. 1 chronodistichon és 2 distichon (leoninusok). 105. sz.
 Arday József. 1783. Szentgyörgyi János halálára. 1 chronodistichon és 16 distichon (leoninusok). 116. sz.
 Arday József. 1783. Lebó József halálára. 1 chronodistichon és 26 distichon (leoninusok). 118. sz.
 Édes Gergely. 1783. Szentgyörgyi János halálára. 25 distichon (leonin.). 119. sz.
 Csabai András. 1785. Szabó András halálára. 10 distichon (leonin.). 121. sz.
 Bari István. 1785. Szabó András halálára. 8 distichon (leonin.). 123. sz.
 Édes Gergely. 1785. Szabó András halálára. 13 distichon (leonin.). 125. sz.
 Arday József. 1785 (?). Csizi Dániel halálára. 21 distichon (leonin.). 126. sz.
 Édes Gergely. 1786. Akáb István halálára. 50 distichon (leonin.). 130. sz.
 Medgyesi László. 1786. Akáb István halálára. 10 distichon (leonin.). 131. sz.
 Arday József. 1786. Szentgyörgyi István halálára. 44 distichon (leonin.). 140. sz.
 Édes Gergely. 1786. Szentgyörgyi István halálára. 15 metrum archilochicum primum (1 hexameter és 1 kisebb archilochus). 144. sz.
 Arday József. 1786. Csemnitzki Zsigmond halálára. 33 distichon (leoninusok). 150. sz.
 Szabó András. 1786. Csemnitzki Zsigmond halálára. 7 sapphói versszak. 151. sz.
 Gaál András. 1786. Csemnitzki Zsigmond halálára. 1 chronodistichon (leoninusok). 152. sz.
 Szent Jób László. 1787. Vágner Mihály halálára. 1 sapphói versszak + 4 versszak, melyek 1—1 distichonból (leonin.) és 1—1 sapphói versszakból állanak + 1 chronodistichon (leonin.). 156. sz.
 Gaál András. 1787. Szathmári P. Dániel halálára. 15 distichon (leonin.). 163. sz.
 Dobsa Lajos. 1788. Petrik Sámuel halálára. 1 chronodistichon (leonin.) sapphói versszakkal + 4, sapphói versszakkal megpótolt distichon (leonin.). 178. sz.
 Halász Takács Péter. 1788. Bánhorváti Sámuel halálára. 26 distichon (leoninusok). 184. sz.
 Szabó András. 1788. Petrik Sámuel halálára. 6 sapphói versszak. 182. sz.

- Szikszai János. 1788. Bánhorváti Sámuel halálára. 8 distichon (leonin.). 187. sz.
- Zilai Sámuel. 1789. Jósa János halálára. 8 distichon és 1 chronod. (leoninusok). 191. sz.
- Gaál András. 1789. Jósa János halálára. 15 distichon (leon.). 194. sz.
- Váczai Mihály. 1789. Jósa János halálára. 14 distichon (leon.). 195. sz.
- Dobsa Lajos. 1789. Jósa János halálára. 15 distichon (leon.). 197. sz.
- Szikszai János. 1789. Jósa János halálára. 10 distichon (leon.), (az első chond.). 198. sz.
- Halász Takács Péter. 1790. Ventzel Mihály halálára. 1 chronodistichon. 204. sz.
- Nyiry István. 1790. Jósa Sámuel halálára. 8 distichon (leon.). 206. sz.
- Dézy György. 1790. Jósa Sámuel halálára. 9 distichon (leon.). 208. sz.
- Édes Gergely. 1790. Jósa Sámuel halálára. 17 distichon (leon.). 209. sz.
- Szikszai János. 1790. Tamaska Sámuel halálára. 14 distichon (leon.), (az első chronodistichon). 210. sz.
- Szikszai János. 1791. Tamaska Sámuel halálára. 11 distichon (leonin.), az első chondist. 212. sz.
- Szikszai János. 1791. Tamaska János halálára. 8 sapphói versszak. 213. sz.
- Knogler Dániel. 1791. Tamaska János halálára. 10 distichon (leon.). 216. sz.
- Nádaskai József. (1791 ?). Halotti vers. 8 distichon (leon.). 219. sz.
- Szabó András. (1791 ?). Halotti vers. 12 distichon (leon.). 221. sz.
- Bán András. 1792. Galgóczy Zsigmond halálára. 5 distichon (leon.). 223. sz.
- Szikszai János. 1794. Kallós János halálára. 16 distichon (leon.). 226. sz.
- Tarczali József. 1799. Szentgyörgyi István pñf. halálára. 13 distichon (leon.), (a két utolsó együtt chronodist.). 234. sz.
- Tarczali József. 1800. Pandák János halálára. 10 sapphói versszak. 235. sz.
- Bátorkeszi József. 1800. Szegő András halálára. 15 distichon (az utolsó chronodist.). 236. sz.
- Szöke István. 1800. Szabó András halálára. 24 distichon (leon.). 238. sz.
- Kiss Mihály. 1800. Szegő András halálára. 6 sapphói versszak és egy chronodistichon. 239. sz.
- Kemény János. 1802. Gyene Zsigmond halálára. 14 distichon (leon.). 246. sz.
- Kiss Mihály. 1802. Molnár József halálára. 13 hexam. sor (kereszt); + chronodistichon + anagramma (3 dist. leon.). 250. sz.
- Kiss Mihály. 1802. Gyene Zsigmond halálára. 1 chronodistichon + 20 distichon (leon.). 251. sz.
- Fáy József. 1802. Gyene Zsigmond halálára. 27 hexameteri sor. 252. sz.
- Szöke István. 1802. Gyene Zsigmond halálára. 15 sapphói versszak. 253. sz.
- Ferencai József. 1806. Szathmári P. György halálára. 6 alkaïosi versszak. 261. sz.
- Kiss Áron. 1807. Horváth István halálára. 7 asklepiadesi versszak. 264. sz.
- Sz. Király János. 1815. Somodi János halálára. 3 sapphói versszak. 303. sz.
- Kováts József. 1815. Somodi János halálára. 4 sapphói versszak. 305. sz.

A halotti versek albumából összeállított emez adatok megerősítő bizonyosságai annak, hogy a sárospataki főiskola a XVIII. század végén és a XIX.-ik elején a Gyöngyössi János újtordai ref. lelkész (+ 1818) által oly népszerűvé tett leoninizmusnak valóban egyik főfészke volt; s mi több, Sárospatakon előbb leoninizáltak (Szombathi János 1774-ben, egy diáktársra 1775-ben, mint Gyöngyössi, a ki 1777 végén írta első leoninus distichonát.

Végül megjegyzem, hogy az 1. pontbeli forrásra Révész Kálmán abauji ref. esperes, a 4. pontbelire pedig Gulyás József kartársam hívta fel figyelmemet.

(Sárospatak.)

HARSÁNYI ISTVÁN.

— Bethlen Miklós és Prévost abbé. Bethlen Miklós a XVIII. században Franciaországban ismert nevű férfiú volt. Köszönhette ezt egyrészt nevének, illetve névrokonságának a nagy Bethlen Gáborral, a ki Thökölyvel, Rákóczival ez időben némi hírnéynek örvendett Franciaországban, másrészt pedig franczianyelvű emlékiratainak, melyek «Mémoires historiques du Conte Betlem-Niklos, contenant l'histoire des derniers troubles de Transilvanie» czímmel 1736-ban jelentek meg, majd három évvel később a «Histoire des Révolutions de Hongrie» cz. munkában Rákóczi emlékirataival együtt ismét napvilágot láttak.

Ezen emlékiratok révén ismerkedett meg valószínűleg a jeles erdélyi úr nevével a hányt-vetett életű Prévost abbé, a Manon Lescaut híres szerzője is, a ki egyik művében ¹⁾ Bethlennek következő kalandját beszéli el. Bethlen («Betlem Niklos, d'une ancienne maison illustrée par le fameux Betlem Gabor») egy ízben egy francia hercegnőtől, a kivel viszonya volt, egy lepecsételt dobozt kap ama parancsossal, hogy azt csak hazaérve «Hermanstadtban» bontsa fel. A gróf útra kél, útközben azonban nem tud kíváncsiságán uralkodni és felnyitja a dobozt. Kavicsokat s egy levelet talál benne, melyben hölgye hitszegő, becselén árulónak nevezi és közli vele, hogy ha parancsának engedelmeskedett volna, akkor a dobozban nem kavicsokat, hanem drágaköveket talált volna. A gróf a meglepetéstől egészen elsáppad és földre ejti a dobozt. Szolgája rosszat sejtve felveszi azt és belsejét jobban szemügyre veszi. Még egy levelet lel benne s abban három gyönyörű gyűrűt. A hölgy a második levélben megbocsát szószegő udvarlójának, abban a tudatban, hogy a szószegés elválaszthatatlan a férfiak jellemétől, de felszólítja, hogy a jövőben jobban tartsa meg a szavát és uralkodjék kíváncsiságán.

Bethlen Miklós, mint emlékirataiból tudjuk, valóban bizalmas ismeretségben állott egy előkelő francia dámával.²⁾ E hölgynek ajánlotta emlékiratait, ezek kiadásával akarta meghálálni annak iránta tanusított jóindulatát. A hálára volt is oka. Bethlen ugyanis két párisi tartózkodása alatt nemcsak gyakran megfordult e hölgy vendégszerető házában, ez nemcsak előkelő ismerőseinek mutatta be, hanem egy ízben anyagi bajai-ból is ki segítette. Bethlennel ugyanis első párisi tartózkodásakor megesset az a baleset, hogy elfogyott a pénze. A költséges párisi életmód, a fogattartás s a drága francia ruhák hamarosan felemésztették Erdélyből magával hozott amúgy sem nagyszámú aranyait. Francia ismerősei nagyon előzékenyek voltak iránta, de tárczájukat nem bocsátották rendelkezésére, mert ők maguk is el voltak adósodva. Az erdélyi grófot kellemtelen helyzetéből barátnéja segítette ki. Titkárjával küldött neki egy erszény aranyat s azt a tanácsot adta neki, hogy azonnal utazzék haza. E célból «védőangyala» kezességet is vállalt egy párisi bankárnál, a ki a grófnak kétszáz dukátot bocsátott rendelkezésére.

Hogy e történet mennyiben felel meg a valóságnak, azt nem lehet eldönteni, az azonban valószínű, hogy eme jószívű francia hölgynek Bethlen emlékirataiban való szerepeltetése adta azt az ötletet Prévostnak, hogy Bethlenre alkalmazza, az ő nevéhez fűzze a fent ismertetett, nem túlságosan ötletes mesét, melynek forrását nem sikerült megállapítanom.

(Budapest.)

BIRKÁS GÉZA.

— Verseggy forrásaihoz. Császár-Madarász-féle Verseggy-kiadás (R. M. Kt. XXIV.) húsz azelett nyomozatlan verséről (8—27. számúak) a kiadók is tudták, hogy idegen származásuak. «Egyik-másik nagyon emlékeztet hangjában, fordulataiban azokra az átdolgozásokra, melyeket a

¹⁾ Contes, aventures et faits singuliers etc. recueillis par M. l'abbé Prévost. Londres-Paris, 1767, Aventure de Betlem Niklos, 2. k., 51... l.

²⁾ Mém. hist., I. k. 306. l. és II. k. 164. l.

Lyrische Blumenlese-ből merített. Valószínűleg volt ezenkívül Verseghynek más, eddig előttünk ismeretlen forrása is.» Ezt a megállapítást akarjuk kiegészíteni, rámutatván három dálnak forrására.

A 10. számú (*Rozilis és Dafnis*) a *Lyrische Blumenlese* V. 29. dalának (*Die zu späte Ankunft der Mutter*), a 11. számú (*Füllint*) Ramler gyűjteményében az I. 19.-nek (*Eine sehr gewöhnliche Geschichte*), a 17. pedig Ramlernél a IV. 8. (*Der Bund der Thyrsis und der Daphne*) dálnak a fordítása. Az első teljesen szorosan követi eredetijét, csak Dafnis helyén áll ott Hylas, a második is hű, bár gazdagabb követés, a harmadikban (*A hívség*) az első és harmadik versszak hű, bár nem teljesen szoros fordítás, a középső versszak a mintául szolgált német dálnak két szakát vonja össze. Így tehát lehetséges ugyan, hogy Verseghynek más forrása is volt, de elsősorban maga Ramler gyűjteménye szerepel itt is. Az ötleteket nem csupán a *Blumenlese*-ből átdolgozott dalok között találjuk meg, hanem az át nem dolgozott dalok is figyelmet érdemelnek. Csak egy-két példát hozok fel: a *Szerelmes üzenet* tréfás fordulata a *Die verliebte Verzeiflung*ra (VII. 16.) emlékeztet; lehetséges, hogy ebből indult ki Verseghy; a *Panasz* szorosabban kapcsolható a VIII. könyv 2. dalához (*Amyszt*), a mint a vége is mutatja:

 Tsak egy szóval, v. tsak egy tsókotskával
 vigasztally meg még egyszer Lalage!
Osztán temess, ha tetszik, uj társoddal
 koporsóm mélylyébe.

Nur einen Blick, Ein Wort aus ihrem Munde,
Und, was mir oft das Leben wiedergab,
Nur einen Kuss! -- dann schlage meine Stunde:
Mit Freuden tret' ich ab.

Ilyen szorosabb-tágabb kapocs vesz Verseghy 25. és 26., meg a *Blumenlese* VII. 17. és VI. 41. dala között; és a míg *A szegfű* forrásául mást nem találunk, érdemes párhuzamul jegyezni melléje a *Blumenlese* II. 2. énekéből ezt a néhány sort:

Sie neigt sich, sie pflückt Nelken:
Und jede wünscht gepflückt zu sein.
An ihrem Busen zu verwelken,
Wer ginge diesen Tod nicht ein?

Az bizonyára nyilvánvaló ezekből, hogy már ezeknek az «első Verseghy-kézirat»-ban lévő daloknak keletkezésekor is Ramler *Lyrische Blumenlese*-jének kötetait forgatta Verseghy.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

— Új könyvek.

Qarne, Antti: Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung. — U. a.: Übersicht der Märchenliteratur. — U. a.: Der tiersprachenkundige Mann und seine neugierige Frau. (FF Communications. Edited for the Folklore Fellows by Johannes Bolte, Kaarle Krohn, Axel Olrik, C. W. von Sydow. 13—15. sz.) Hamina, 1914. 8-r., 87 l., 76 l., 83 l.

A Folklore Fellows Haminában kiadott kiváló füzetei a háború miatt alig közelíthetők meg. Pedig fentebbi művek is rendkívül fontosak a nálunk is nem régen megindított népköltési gyűjtemények anyagának irodalmi feldolgozásánál. Az első a mese elméletét adja s változó elemeknek okairól tárgyal. Különösen értékes az a rész, mely a mesekutatás és meseösszehasonlítás technikáját ismerteti meg az olvasóval. A harma-

dik helyen említett munka tulajdonképen az imént tárgyaltnak függeléke, a mennyiben praktikus példa az összehasonlító mesetanulmányra. A második értekezés összefoglaló áttekintést nyújt először a régi (keleti és nyugati) mesegyűjteményekről, azután az újabbról, melyekben az összes európai népek (kéziratos gyűjtemények is meg vannak említve), de Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália gyűjteményéről is szó esik. Ha Qarne nem adja a teljes a bibliographiát, utalással tájékoztat, hogy hol található az meg. sch. e.

Reuel, Fritz: Maupassant als Physiognomiker. Mit einer Einleitung über Theorie und Geschichte der Physiognomik. Inaug.-Diss., Marburg. 1916. 8-r., 175 l.

A Piderit óta elterjedt nézettel szemben, mely csak az arcizmok mozgása által megszokottá vált, berögződött vonásokkal foglalkozó pathognomikának tulajdonít tudományos értéket, Reuel védelmébe veszi az arc velünk született, alapvető vonásaiból következő (plasticus) physiognomikát. Kimutatja, hogy az intuitíve, művészi érzékkel leíró naturalisták (Zola, Balzac, Dostojewski) ezen a téren sokkal többet alkottak, mint a tudósok (Lavater), mert a physiognómiai megfigyelések gondolatba és szóba foglalása gyakran vezet tévútra. Maupassant-ra elméletileg főképp Schopenhauer hatott. h. j.

Richter, Helene: Geschichte der englischen Romantik. II. Band. 1. Teil. Halle a. S., Max Niemeyer, 1916. 8-r. VIII + 708 l.

Richter 3 kötetre tervezett munkájának első része 1911-ben jelent meg. Goldsmith «Vicar of Wakefield» cz. elbeszélése óta sorra szemügyre veszi benne a korai romantikus mozgalom jellemző tüneteit: a felébredt érdeklődést Shakespeare és a népköltészet iránt, az irodalmi hamisítás legérdekesebb eseteit (Chatlerton), a regény- és drámairodalom rémes elemeit, a tudomány és a politika romantikusait, végül Burns költészetét. A most megjelent második kötet első része három nagy fejezetből áll: a «cockney-iskolának», a híres essayiróknak (Leigh Hunt, Lamb, Hazlitt) ismertetése után a szatirikus-humoristikus irány legfőbb képviselőit (James és Horace Smith, Peacock, Thomas Hood), végül pedig a leíró és elbeszélő költészetet (Cowper, Campbell) tárgyalja Southey fellépéséig. A nagy szorgalommal gyűjtött anyag feldolgozásának módszere nem különbözik az összefoglaló irodalomtörténeti munkák hagyományos módszerétől. Bő életrajzok, történeti adatok tömegei sokszor eltérítik a figyelmet a főkérdéstől, az angol romanticismus lényeges vonásainak jellemzésétől. Az esztétikai értékelés olykor sekély, az ítéletben sok az általánosság. Ezek Richter munkájának legfőbb hibái. De viszont teljes elismerést érdemel a szerző nagy tudása és feltétlen tájékozottsága, mely még a részletkérdésekre is kiterjed. Műve gazdag anyagával, áttekinthető csoportosításával értékes segédkönyv lesz azoknak, a kik az angol romantikus mozgalommal foglalkoznak. f. s.

Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Herausg. unter Mitwirkung namhafter Gelehrter und Schriftsteller von Adam Müller-Guttenbrunn. Stuttgart—Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt, 1916. Nagy 4-r., 524 l. 40 M.

A Németországban a világháború eseményei által Ausztria-Magyarország iránt felébredt érdeklődésnek köszönheti ezen hatalmas, igen szép képekkel illusztrált diszmunika létrejöttét. Szerkesztője és munkatársai azokat a kulturális értékeket igyekeztek kidomborítani, a melyeket a művelődési, művészeti, irodalmi és közgazdasági fejlődés mindazon mozzanatairól, a melyekhez a németiségnek valami köze volt. Az Ausztriát tárgyaló cikkek ellen lényegesebb kifogást nem teszünk, habár egyik-másik talán túlságosan lexikális rövidségű (pl. az osztrák irodalomról adott áttekintés) vagy túlságosan elfogult (különösen Kralik közleményei). Annál inkább kell a hazánkat érintő részekre egy rövid kijelen-

tést tennünk. Ezek megírására Müller-Guttenbrunn, Kaindl és Kralik vállalkozott, mind olyan emberek, a kik magyar-sympathiával nem igen vádolhatók. Így ennek a munkának is oly különös alldeutsch-propaganda látszata van, a melynek tendenciája részben a magyarság ellen irányul. Ezt könnyen ki lehetett volna kerülni, ha más emberekre bizzák ezen részek megírását és ha magyar tudósokat kértek volna fel közreműködésre. Ezáltal nemcsak a kellemetlen politikai irányzat tűnt volna el, hanem a mű tudományos értéke is növekedett volna, mert pl. Müller-Guttenbrunn nem nevezhető tudósnak és Kralik is alig tarthat magyar dolgokban a «tudós» névre jogot. A magyarországi germanisztika évtizedek óta fáradozik azon kulturkapcsolatok felderítésén, a melyek szellemi fejlődésünket a németiség részéről megtermékenyítettek. És ebben a kulturátvitelben a tudomány az utóbbi időben Ausztriának igen előkelő helyet juttatott. Senkinek sem jut eszébe a kulturhatást letagadni, ellenkezőleg hálásan fogadunk mindent, a mi rá új fényt derít. Ép azért felháborító, a mikor a hatás tényét minden lapon teljesen tudománytalan irányzattal ellenünk fordítják. Van különben a munkában sok tévedés vagy ferdtetés is és pl. Müller-Guttenbrunn azon állítása, hogy Budapesten csak a világháború óta tűrik meg német szintársulatok vendégszereplését, egyenesen valótlanság. *u.*

*Sütterlin, L.: Die Lehre von der Lautbildung.*² Leipzig, Quelle u. Meyer, 1916. 173 l. 1.25 M.

A gazdag tartalmú könyvecske a fonétika elemeit adja a szó legjobb értelmében népszerű módon: közli a legfontosabb tudnivalókat a fonétika történetéből, ismerteti a beszédszerveket és tevékenységüket, tárgyalja az egyes hangokat és hangkapcsolatokat s végül a német mintakiejtést. A számos ábrával is illusztrált művecske első orientálódásra a legmelegebben ajánlható. *sch. j.*

Zupitza, Julius: Alt- und mittellenglisches Übungsbuch. 11-te Auflage. Herg. von J. Schipper. Wien und Leipzig, Wilh. Braumüller, 1915. 8-r. 381 l.

Zupitza gyakorló-könyvének tizenegyedik kiadása nem változott meg lényegesebb vonásokban. A kimondottan ó- és középgölg szöveg mellé az utolsó kiadásokban egyre több szemelvény került az átmeneti korszakból. Evvel sokat nyert a könyv értékben és használhatóságban. A kiválasztott versek és prózai olvasmányok alkalmasak arra, hogy a kezdővel az angol nyelv fejlődését annak legproblematisabb korában megismertessék. A legutolsó kiadás változtatásai nem érintik magát a szöveget. Egyedüli eltérései: a különböző nyelvtani és szóalakokhoz fűződő értékes jegyzetek és a szótár pontos átdolgozása. *f. s.*

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

Andor József: A tanítónő. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. 8., 333 l. 5 K.

Byron: Mazeppa. Kosztolányi Dezső fordítása. Gyoma, Kner Izidor, 1917. k. 8-r., 44 l.

Kosztolányi ebben a fordításában is igazi költői tehetséget mutat. Teljesen visszatükrözteti eredetije hangulatát, bár nem adja vissza annak szószertint szövegét. A formának tökéletes mestere; a verssorok száma a fordításban ugyanannyi, mint az eredetiben; a tolmácsolt gondolatot tökéletesen átérti és átérzi. Csak elvétve találunk kifogásolni valót, a mi a fordítás abszolút hűségét illeti. A jelzők nagyobb száma csak növeli fordításának nyelvi szépségét, de az eredeti célzatának nem mindig felel meg. Viszont többször elhagy jelzőket, pl. «dread Pultowa's day» (I.) = a pultavai harc; néha az eredetinel sokkal homályosabban kifejezett verssorokra akadunk, pl. a XVIII. «I thought to mingle» kezdetű részben. Olykor hiányát érezzük egy szó vagy sor visszaadásának; kimaradt pl. ez a sor: «stained with his own and subjects' blood». Félreértései nem nagyszámúak és nem zavarók, pl. «for which the nations strain their

strength» (II.) = ki ezrek lelkétől babéros; »'Twas but a day he had been caught» (IX) = Alig volt még pár napja fogva. Halványabb a fordítás pl. a következő sorokban: »That steed from sunset until dawn His chief would follow like a fawn» (III) = Reggeltől estig szüntelen, követve őt minden helyen; »We met — we gazed — I saw and sigh'd» (VI) = Megláttam s történt valami. — Verselése mintaszerű. r. d.

Cugnet, Chr.: Difference dans les fautes que font les Français, les Allemands et les Hongrois dans la langue française. Budapest, Singer és Wolfner, [1914.] k. 8-r., 77+14. l.

Egynéhány jó tanács kezdők számára, különösen a germanizmusok elkerülésére, míg a magyarizmusok koránt sincsenek ebben az ügyes füzetkében kimerítve. Itt-ott hamar általánosít (*déjà*). Elvi tévedése, hogy a beszélgetési formákban sokszor defini-t, sőt *passé antérieur* t is használ, mely idők pedig csak írásban vagy színpadon használatosak. Ez különben a francia grammatikusok általános tévedése, holott ők nevetnék ki az első embert, a ki komoly arccal ezt mondaná: »Lorsque j'eus parlé, ils partirent tous». A füzetke vevője ráadásul megkapja a Marseillaise-t és egy régi *chanson*-t. es.

**Géreb* József: A római kultúra legjelentősebb vonásai. (Kultúra és Tudomány.) Budapest, Franklin-Társ. 1917. K. 8-r., 169 l. Kötve 2-80 K. *Gineverné* György Ilona: Angolok. Budapest, »Élet» kiadása, é. n. (1917.) 8-r., 286 l. 5 K.

Gulyás József: A sárospataki kéziratos népmese-gyűjtemény. Sárospatak, ref. főisk. könyvny., 1917. 16-r., 20 l. 50 fill.

Szilcz István mesegyűjteménye, mely 1789-es évszámot visel egyik bejegyzésén, tizenhárom mesét foglal magában. Négy meséjének forrására is rámutat a kiadó Gleich könyvében (Sagen der ungarischen Vorzeit, 1800), a többit is fordításnak tartja, és pedig Blumenhain történetét valami német románénak. Elmondja az ismeretlen forrásúak tartalmát, hogy a kutatókat tájékoztassa. A mesegyűjteményt az első magyar népmesegyűjteménynek tartja. Ha azonban minden meséje fordításnak bizonyul, nem lesz a gyűjteménynek jelentősége, mert kéziratban maradt és így legfeljebb azt mutatja, hogy a Szilcz-féle magyar ember minő német meséket olvasott. a. zs.

Gulyás József: Erdélyi János két kéziratban levő drámája. Sárospatak, ref. főiskolai nyomda, 1917. K. 8-r., 22 l. 50 f.

A szerző bő és népszerű esztétikai modorban megírt ismertetést közöl Erdélyi János két kéziratos drámájáról. A *Két kirdlyné* (1837) nagyjában a Vörösmarty *Zsigmondjának* eseményeit »tárgyalja», ugyanezt a témát dolgozta föl Czákó és Eördögh István is. *Bánk bán*-reminiscentiák észlelhetők a darabon. A *Nápolyi Endre* (1846—48?) Shakespeare és a *Csongor és Tündére* emlékezteti a szerzőt. Csak az a baj szerinte, hogy »nincs benne szervesen összefüggő drámai élet». zb.

Gyulai Ágost; Quem dii odere... Kihez írta Arany János »Tanári jubileumra» című költeményét? (Különlenyomat a Pädagogiai Értesítő 1917. 4. számából.) Budapest, 1917. K. 8-r., 18 l.

Mikszáth Kálmán: Anekdoták. I. és II. kötet. Budapest, Révai-kiadás. é. n. 8 r., 232 + 192 l. Egy-egy köt. ára 3 K.

Mikszáth Kálmán: A szelistyei asszonyok. — Ne okoskodj, Pista. Budapest, Révai-kiadás, é. n. (1917.) 8-r., 204 l. 3 K.

Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. Budapest, Révai-kiadás, é. n. (1917.) 8-r., 305 l. 4 K.

**Rusztaveli*: Tariel, a párdücbőrös lovag. Fordította Vikár Béla. Zichy Mihály huszonhat képével. Budapest Athenæum, 1917. N. 8-r., 231 l.

Slaby A.: A szikratáviró. Átdolgozta Kreuzer Géza. II. kiad. (Kultúra és tudomány.) Budapest, Franklin-Társ., 1917. K. 8-r., 118 l. Kötve 1-80 K.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BAKSAY SÁNDOR
ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Három kötet.

Ára 24 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE

Fordította

Dr. BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF

A RÓMAI KULTURA
LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: **Amerika**

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közé nyomott képpel.

Ára 24 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. **Váradi Antal**. Elmult időköl. Cikkek és rajzok.

1864—1866. **Wlassics Gyula báró**. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. **Tolsztoj Leo**. Szerгий atya. Fordította **Trócsányi Zoltán**.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Hegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catoböles mondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legfőbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hipolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Bareza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homeros Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgényi Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor)	5.—
Görögül és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetosa. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.)	6.—
Sallustius Calus Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Bareza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai. (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórisz József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrásy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A M. T. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI
TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK:

BLEYER JAKAB
ÉS
FÖRSTER AURÉL.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1917.

FIGYELMEZTETÉS! Az új pénztáros címe: MÉSZÖLY GEDEON Budapest, V., Akadémia-utca 2.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát **dr. Förster Aurél** (IV., Eskü-tér 8.), a modern philologiai dolgozatokéi **dr. Bleyer Jakab** címére (VIII., Mikszáth Kálmán-tér 4.) küldendők. Fölolvasások **dr. Papp Ferencz**, I. titkárnál (II., Vérmező-út 12.) jelentendők be.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

TROSTLER JÓZSEF: A Bánk bán német tárgytörténetéhez (IV. közl.)	601
BENIGNY GYULA: A jelentésváltozás egy faja a görögben (VII. közl.)	608
MARÓT KÁROLY: Madách és a Byron-féle Don Juan	629
NÉMETH GYULA: Thomsen a nagyszentmiklósi kincs feliratairól	638

HAZAI IRODALOM.

Schöppfin Aladár: Magyar írók. Irodalmi arezképek és tollrajzok. A Nyugat folyóirat kiadása. HORVÁTH JÁNOS	642
Szent Ágoston vallomásai. Fordította Vass József. HUSZTI JÓZSEF	646
Gondán Felicián: A középkori magyar pálos-rend és nyelvméltékei. VARGHA DAMJÁN	647
Weber Arthur: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. GRÉB GYULA	649
Shakespeare: A vihar. Fordította Babits Mihály. KIRÁLY GYÖRGY	651
Karl Lajos: Magyarország a spanyol nemzeti és a francia klasszikus drámában. HANKISS JÁNOS.	653

KÜLFÖLDI IRODALOM.

H. Schuchardt: Sprachverwandschaft. SCHMIDT JÓZSEF	654
Fridericus Moering: De Petronio mimorum imitatore. RÉVAY JÓZSEF	655
Annales de la Société Jean Jacques Rousseau. RÁCZ LAJOS	657
Richard Heinze: Virgils epische Technik. HUSZTI JÓZSEF	659
Schriften des Literarischen Vereins in Wien. WEBER ARTHUR	670
Conradus Heubner: De belli Hispaniensis commentario quæstiones grammaticæ. RÉVAY JÓZSEF	674
Wilhelm Dibelius: Charles Dickens. FEST SÁNDOR	676
Franz Saran: Das Hildebrandslied. LÁSZLÓ ZSIGMOND	677

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1916 17.

Fejér József: A biblia hatása az Ember Tragédiájára. TOLNAI VILMOS	679
F(őgel) S(ándor): Szélgjegyzetek Eötvösnek «Magyarország 1514-ben» cz. regényéhez. ALSZEGHY ZSOLT	680
Kádár Jolán: Fáy András és a nemzeti nőnevelés. SZENTIRMAY GIZELLA	680
Klemm Antal: A vogul alárendelő viszony. GOMBOCZ ZOLTÁN	680
Kovács Géza: Kazinczy egyik epigrammájához. ALSZEGHY ZSOLT	681
Petrován Oszkár: Arany János kisebb epikai töredékei. ZSIGMOND FERENCZ	681
Susztér Oszkár: A magyar irodalom külföldön. HEINRICH GUSZTÁV	683
Trostler József: Magyar elemek a XVII. századi német irodalomban. Erasmus Francisci. BLEYER JAKAB	684

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság ülése	685
† Cserhalmi Sámuel. CSÁSZÁR ELEMÉR	686
† Kövi Imre. GRÉB GYULA	687
A Toldi-monda alaprétege h.	688
Csuzzy Zsigmond életéhez. SÖRÖS PONGRÁCZ	689
Addenda ad «Homerus Comparatus IV.» MARÓT KÁROLY	690
«A walesi bárdok» tárgyköréről. ELEK OSZKÁR	701
Új könyvek	703
A szerkesztőkhez beküldött könyvek és füzetek jegyzéke	705
Helyreigazítás	706
Név- és Tárgymutató	707
A Budapesti Philologiai Társaság 1917-ben	719

A BÁNK BÁN NÉMET TÁRGYTÖRTÉNETÉHEZ.

(Negyedik és utolsó közlemény.) III. 553

II.

Ziegler teljessé teszi nemcsak az anekdotasort, hanem a tárgytörténeti fejlődést is, jöllehet 81 év választja el az időben hozzá legközelebb eső német feldolgozástól (Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften. 1782., v. ö. Heinrich, Bánk-Bán a német költészetben, 87. ll., A. Sauer, Anzeiger f. deutsches Altertum, XXI, 183. l., Heinrich, EPhK. 1895: 860. l. és Bp. Szemle 1901, 283. ll.). Az időbeli távolságot Vertot (Histoires des Chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, appellés depuis les Chevaliers de Rhodes, et aujourd'hui les Chevaliers de Malte. Paris. 1726. v. ö. Katona L., Irodalomtört. Közlem., 1901: 311. ll.), Lillo (Elmerick, or the justice triumphart. 1740. v. ö. Csiky Gergely, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam, XV., 213. ll. és Kropf Lajos, Bp. Szemle, 1904: 71. ll.) és d'Ussieux (Le décaméron françois. Mæstricht. MDCCLXXV, I. Nr. III. p. 91—149, Berthold, prince de Moravie. v. ö. Gombocz Zoltán, Bp. Szemle, 1899: 460. ll. és Heinrich, Bp. Szemle 1901: 283. l.) töltik ki s feldolgozásuk francia-, illetőleg angol-nyelvűsége ellenére is organikusán illeszkednek a sorba.

Katona L. Bonfiniusban látja Vertot forrását s eldöntetlenül hagyja azt a kérdést, vajjon az esetet kiszínező «számos új részletet... a saját költői képzeletéből vagy már valami kész feldolgozásból merítette-e?» (Irodortört. Közlem. 1901: 312. l.) Vertot munkája compilatio s nagyjában a XVII. század anekdota- és elbeszélő-irodalmának hagyományain épül fel. Egyik legismertebb története, a Schiller balladájának is forrásul szolgáló rhodusi *Sárkányviadal* (v. ö. A. Leitzmann, Die Quellen von Schillers und Goethes Balladen, Kleine Texte für theolog. und phil. Vorlesungen und Übungen, herausg. von H. Lietzmann, 73. Bonn, 1911, 22. ll.) néhány kezdetleges kísérlet után Athanasius Kircher (Lib. 8. Mundi Subterranei Sect. 4. cap. 2 fol 91 sequ) alapján Erasmus Franciscinál (Neupolirter Geschicht- Kunst- und Sitten-Spiegel. Nürnberg 1670. I. 1—5. l. v. ö. H. Ullrich, Schnorrs Archiv, 10, 229. ll. és Leitzmann, i. m. 16. l.) s a böhmista Quirinus Kuhlmann-nál (Geschicht-Herold. Breslau. 1673. 1—39 ll., v. ö. Zur Stoffgeschichte von Schillers Balladen Euphorion, XXI, 1914, 573. ll.) tűnik fel első ízben novellisztikus formában. Részlet-egyezések kétségtelenné teszik, hogy Vertot Franciscinál valamilyen francia származékából merített. Ez az összefüggés a Bánk bán tárgytörténete szempontjából is arra a valószínűnek tetsző föltevésre jogosít, hogy Vertot anekdotája közvetve a

régebbi német feldolgozásokhoz kapcsolódik. Ide utal a gáláns és novelisztikus színezésre irányuló hajlam s főleg a már Bonfiniustól érintett erkölcsitanító célzat bővebb kiépítése, melyet éppen a német irodalomban hosszú hagyomány készített elő. A megszokítás nélkül érvényesülő francia-német kölcsönhatások (melyeknek során a német irodalom nem egyszer kilép a passzív átvevő szerepből) különösen a nyelvminélő és költői társaságok tagjai révén a XVII. század elbeszélőinél emelkednek intenzitásuk legmagasabb fokára. Az elbeszélés- és anekdota-tárak vándorúton levő állománya és formája nemzetközi ugyan, de a kedveltebb francia gyűjtemények ép úgy utat találnak a német irodalomba, mint megfordítva.¹⁾ Egy-egy trufa eredetének a története vagy a nevek írásmódja gyakran meglepő példáját szolgáltatja a hatások ide-oda hullámlásának. A német Bänk-ban-elbeszélések valamelyike ilyenformán könnyen és korán találhatott francia átdolgozóra, a ki viszont Vertotnak szolgált később mintául. A német feldolgozásokban hiányzó részletek (Bánk nejének színlelt betegsége, a király állítólagos levelének ürügyül felhasználása) a gáláns novella divatos rekvizitumai közül kerültek ki.

Vertot műve 1728-ban jelenik meg angol fordításban (Kropf, Bp. Szemle, 1904: 71. l.) s így Lillo—Kropf föltevése szerint — belőle vehette drámájának nyersanyagát (v. ö. Katona, Irod. tört. Közlem. 1901: 314. l.). A nyersanyag azonban a kor drámai ízlésének s az író fantáziájának tett engedmények folytán teljesen átalakult. Helyhez és időhöz való kötöttségük ellenére a kettős szerelemmel bonyolódó események annyira kiszakadnak régi történeti környezetükből, hogy már csak néhány vonás kapcsolja őket a hagyományhoz. De ez a néhány vonás (Ismene meggyalázása, Bánk—Elmerick bosszúja, a király felmentő ítélete) elegendő arra, hogy Lillo drámájának helyet biztosítson a Bänk-ban tárgyátörténetében.

Szorosabb kapcsolatba hozható Vertot anekdotájával d'Ussieux elbeszélése, mely különösképen elkerülte Katona figyelmét. Vertotból került át a történeti Meran helyett a Lilloval közös Moravie (l. Irod. tört. Közlem. 1904: 314. 317. l.). Melinda neve, melylyel d'Ussieuxnél találkozunk első ízben, gáláns örökség s a szívós irodalmi életet élő nevek, a Belindák (l. Gessner; Hagedern, Poetische Werke, 1765. III. 1561 l.; Goethe, H. Eulenberg, Belinde, Leipzig, 1912), Chlorindák, Florindák, Dorindák családjához tartozik. A név korábbi előfordulására egyébként a német anekdota-irodalomból is idézhetünk egy példát

¹⁾ S. Goulart, Histoires admirables et memorables de nostre temps, Paris 1600—1601., cz. műve már 1613-ban megjelenik német fordításban (Schatzkammer, Vber Natürlicher, Wunderbarer vnd Woldenckwürdiger geschichten vnd fällen...); Zeiller lefordítja François Rosset gyűjteményét (Les Histoires Tragiques de Nostre Temps: Das ist: Neue, Wahrhafftige, trawrig, kläglich vnd wunderliche Geschichten, 1624), Chr. Lehmann L. Garon Le Chasse-ennuy-jét, Paris, 1628 (Exilium Melancholiæ, Strassburg, 1643, Goedeke, Grundriss 3²: 265, Gerhard, 43, Irod. tört. Közlem. XXIV: 426. l.). Harsdörffernek egyik főforrása J. P. de Belley (Decades Historiques, Rouen 1642; Les Rencontres funestes, Paris 1644; Entretiens Historiques, Paris 1639; Memoriaux Historiques, Paris 1643; Les Speculations Historiques, Paris 1643.). — Adatunk van rá, hogy ezzel szemben pl. Abele Metamorphosisát francziára és angolra fordították. (L. a Vivat Unordnung I. bevezetését.)

Wanderfeld: A Bänk-ban
1726
1933.152

Lillo
1726

veiből vagy Choderlos de Laclos *Les Liaisons Dangereuses*-éből (németül 1783) eléggé ismerünk. Szinte el sem hisszük, mikor a szerelmes pásztor leveti álorczáját. Egyenesre nyírt fák között, rokokó ligetben vall szerelmet Melindának, a ki alapjában véve az ő női mása s a ki elsősorban (s ez újra rokokóvonás) nem szépségével, hanem énekével hat rá s nem is hasonlít Lucretiára, kit az elbeszélő képzelete idéz elénk.

L. H. Nicolay parodisztikus balladája (Bank-Ban, Vermischte Gedichte. Berlin, 1778—86. v. ö. P. v. Gerschau, Aus dem Leben des Freih. von. N. Hamburg, 1834.; Heinrich, Bánk bán a német költészetben 91. ll.; Jung Ungarn, IV. 457—59. l.), mely az érzelmi tartalmak ellentétessége mellett is közel áll a regények légköréhez, inkább csak műfajának érdekességével hat. Hatvannyolcz versszakba sűríti a regények epikai anyagát s a tragikum hatásán innen frivol torzításra hajló kedvvel élezi ki a drámaibb részleteket. Lényeges s a részletekbe menő egyezések alapján — Heinrich G.-val (Bánk bán, 105. l.) — Klein *Eleonorájában* kell látnunk a ballada egyik elsőrendű forrását (v. ö. Klein 33—34. l. ∞ Nicolay 12—14. vsz.; Klein 34—38. l. ∞ Nicolay 17—18. vsz.; Kl. 77—80. l. ∞ N. 51—54. vsz.). Másfelől azonban feltűnő eltérések egy másik nyomra, Vertot anekdotájára utalnak, a melyre ebben a kapcsolatban már Katona Lajos is felhívta a figyelmet (Irod. tört. Közlem. 1901 : 313. l.). Ilyen Bánk feleségének Vertotval közös, de Klein regényéből hiányzó színlelt betegsége (Vertot, 307. l. ∞ Nicolay 20. vsz.), Bánk fiktív levele (Vertot, 307. l. ∞ Nicolay, 49. vsz.) s végül a történet Meránjának Vertot és d'Ussieux Moravie-jának megfelelőjeképpen *Mähren*nel való helyettesítése (Nicolay, 10. vsz.), noha Klein Bertholdja is *Mähren*-ben akar megvonulni (Eleonore, 58. l.). Kleinnál András király Konstantinápolyban hozza meg fölmentő ítéletét, míg a Bonfiniust követő többi feldolgozásban s Nicolay balladájában is hazaküldi Bánkot azzal, hogy majd a Szentföldről való visszatérése után lát fölötte törvényt. A Vertot—Nicolay-kapcsolat valószínűségét azonban az egyezéseken kívül egy másik körülmény is támogatja: Vertot könyve u. i. M. Niethammer fordításában németül is megjelent (1779—1793, Jena) s ilyenformán Nicolay könnyen hozzáférhetett. Irodalomtörténeti szempontból figyelemreméltó, hogy a fordításhoz Schiller írt bevezetést (v. ö. Zur Stoffgeschichte von Schillers Balladen, Euphorion, 1914: 573. l.) s így kétségtől kívül közvetlen forrásból, nem csupán Lakfalvy Ede ¹⁾ soproni leveléből (1793, május 11., Heinrich, 132. ll.) ismerhette Bánk nevét és történetét.

Hasonló eljárással Joh. Friedr. Ernst Albrecht *Trümmer*-jét (Trümmer der Vergangenheit aus ihren Ruinen ans Licht gebracht von Albrecht, 1796. Hamburg. Fünfte Trümmer, 236—260. l., Der gerechte Andreas, I. Heinrich, Bánk bán, 104. ll.) is bekapcsolhatjuk a fejlődésbe. A mi benne megfogható eseményes részlet, az a Bonfinius soron belül Klein regényére vall, s ehhez járul a Sturm und Drangnak mindent elborító páthosza és papirosszenvedélye. Lillo *Elmerick*-jével csak a dictio s a drámai külső forma révén hozható összefüggésbe.

A regények és Nicolay balladája, Niethammer Vertot-fordítása és Albrecht drámái jelenete azonban nem egyedüli forrásai a Bánk bán

¹⁾ V. ö. Speidel und Wittmann, Bilder aus der Schiller-Zeit, 392. l. (Eduard von Lakfalvy an Schiller.)

Handl. X.
1910, 267.

történetének e korban. A tizenhetedik század compilerai földalatti, de kiirthatatlan életet élnek, időközönként megijűhódva bukkannak elő rejtekükből s így elsőrendű példái a meg nem szakadó irodalmi folytonosságnak. Hans Sachs hatása szinte napjainkig nyomozható. (Ferd. Eichler, *Das Nachleben des H. Sachs*, Leipzig, 1904. és J. Baberadt, *H. Sachs im Andenken der Nachwelt*. Halle, 1906.) Merck tanulmányt ír róla, Wieland ki akarja adni műveit, Goethe költeménye (Hans Sachsens poetische Sendung) nagyobb körben is érdeklődést kelt iránta. Abele hatása mélyen belenyúl a XIX. századba. Lessing regisztrálja a Bánkbán-történetet tartalmazó *Metamorphosis*t (Lachmann-Muncker, XV, 419), Brentano pedig felhasználja a *Vivat Unordnung*-ot (I. Karl Bode, *Die Bearbeitungen der Vorlagen in Des Knaben Wunderhorn*, Palästra LXXVI, Berlin, 1909, 543, 597 l. és Halm, 89—90. ll.).¹⁾ Ziegler *Baniseje* az ifjú Goethe olvasmányai közé tartozik s jóval később a romantikus E. T. A. Hoffmann a *Das steinerne Herz* cz. novellájába illeszti a regény egyik részletét (I. E. T. A. Hoffmanns Werke, herausg. von G. Ellinger, Goldene Klassiker Bibl. III. 260. ll. ∞ Asiatische Banise, 143. ll.; Hans von Müller, E. T. A. Hoffmann u. sein Leihbibliothekar, Privatdruck, Berlin, 1904, 7. l.; Ellinger, XV. 188. l.). Még Fesslernek történeti hitelessége igényt tartó kis elbeszélése is világosan mutatja az anekdotikus hagyomány eleven hatását (J. A. Fessler, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. II. 2. Leipzig, 1815, 416. ll., v. ö. Grillparzers Werke herausg. von St. Hock, V. 129—130. l.). S épen Fessler nyomán fordul Grillparzer érdeklődése Bánk alakja s a részben Fessler-től idézett történeti források (X. Schier, *Reginæ Hungariæ primæ stirpis*, 1776 Viennæ, 181. ll.; Pray, *Annales regum Hungariæ*, 1763), Boner Bonfinius-fordítása (v. ö. F. Rosenberg, *Zur Quelle von Grillparzers Ein treuer Diener seines Herrn*, Herrigs Archiv, 1910 [CXXIV] 291. ll.). valamint az *Anonymi Austriacum Chronicum Rhythmicum* (Rauch, Script. rer. austr. I. 149., 156.) felé.

Grillparzer drámájának (*Ein treuer Diener seines Herrn*, 1826) forrásaihoz való viszonya ma is még a problémák egész sorával szolgál a kutatónak.²⁾ Ismerte M. von Collin Bánk-darabját (Belas Krieg mit dem Vater. Tübingen, 1808.) s ismerhette Albrecht *Trümmerjät* is.³⁾ A *Leithold* és Klein *Eleonoreja* megjelenésök helye révén (Bécs s néhány tárgyi egyezés folytán alig rekeszthetők ki a források sorából. Az elsőt óvatos formában Sauer hozta kapcsolatba Grillparzerrel (*Anzeiger für deutsches Altertum* XXI.). Ezzel szemben St. Hock az anyai ágon magyar származású Marianne von Neumann (v. ö. Wurzbach, *Biographisches-*

¹⁾ Abelere J. Grimm is hivatkozik a *Deutsche Rechtsaltertümer* (Göttingen, 1828) számos helyén, v. ö. Halm, M. Abele, 90. l.

²⁾ V. ö. A. Sauer, *Ein treuer Diener seines Herrn*, *Jahrbuch der Grillparzergesellschaft*, III. 1893, 38. l., Ehrhard-Necker, Grillparzer, 353.; egyéb kapcsolatokra nézve, Farinelli, Grillparzer u. Lope de Vega. Berlin, 1894, 83. l. L. Wypel, *Euphorion*, IX. 677 ll.; u. a. *Zur Entstehungsgeschichte d. Trauerspieles Ein treuer Diener seines Herrn*, *Euphorion*, X 159 ll. (Gr. és Byron); A. von Weiher, *Zu Gr.-s s Treuem Diener*, *Euphorion*, XVIII, 136 ll.

³⁾ L. Sämtliche Werke, herausg. von A. Sauer, Stuttgart (Cotta)³ XIII, 143. ll. V. ö. Weiller Gy., Collin M. élete és költői művei. Bpest, 1897.; Heinrich G., Bánkbán Collin Máté drámaiban, *EPHK*. 1897: 509. ll., 518. l. és Bánkbán in M. von Collins Dramen. Ungarische Rundschau, 1912, 216. ll.

Lexikon, XX, 1869, 279. ll.) novellájára utal (Wiener Modenzeitung, 1820, v. ö. Grillparzers Werke herausg. von St. Hock. V, 131—32. l.). Hock — úgylátszik — nem ismeri a regényeket s így nem is tudhatja, hogy itt csak egy kései és modernizált származékunkról van szó: álromantika váltja fel a színehagyott rokokót. Bánkban ellenszenves öreg ember. Helene (Melinde) csak atyja kívánságára lett a felesége; valójában Ottó herceget szereti s kaczer gondtalansággal merül el az udvari mulatságok fényében. Bánk bánban a hiú gőg s a féltékenységek állandó harcokat vívnak egymással. Közéjük ékelődik Ottó állandóan könnyes és romantikus lágyságával, mely helyenkint szinte elviselhetetlenné fokozódik. Bánk gyilkossága közönséges büntett. Zarándokruhában járul a király elé, a ki fölmenti ugyan, de isterre bizza a büntetést.

Katona József magyar tragédiája s Grillparzer drámája belső okok miatt összemérhetetlenek.¹⁾ De a monda első forrásaihoz való visszatérésük s a hagyomány anyagával szemben elfoglalt álláspontjuk a tárgy fejlődéstörténetében mégis egymás mellé állítja őket. A három századon át szakadatlanul fölfelé irányuló fejlődés értékeinek örököse a két dráma. A fejlődés folyamán kiváló s művészi szempontból értékesíthető egyetlen vonás sem kallódott el, hanem valamilyen formában utat talált beléjük. Grillparzer a *Leithold* vagy az *Eleonore* alapján mintázza királynőjét, Bánk feleségét és a herceget, míg Bánk külső megjelenéséhez Neumann novellájából veszi a nyers vonásokat. Katona Müller—Csery közvetítésével kapja a költői hagyomány kész anyagát. Az örökölt, részben még élettelen anyagot azonban kiemelik a hagyomány korlátjai közül: Grillparzer a szó nemes értelmében vett romantikus művészetrel, sok helyütt Hebbelt megelőzve építi fel az egyéniséget elfojtó királyi hűség tragikumát, Katona pedig klasszikus páthosszal viszi színpadra Bánkban a hazafi és férj kettős összeroppanását.

A Demetrius tárgyátörténetének analogiájára Grillparzer és Katona J. után újabb fejlődést csak úgy lehetne elképzelni, ha pl. Hebbel vagy egy hozzá hasonló művész nyúlt volna a tárgyhoz. Az egykorú vagy későbbi feldolgozások azonban ebből a szempontból figyelembe sem jönek. Kisfaludy Sándor drámai kísérletét (l. Róna B., Egy új Bánk-tragédia, EPhK. 1894: 309. ll.), Vajda Péter *Tárcsai Bendéjének* epizódját (l. Vajda Péter és a német romanticizmus cz. cikkemet, EPhK. 1913: 308.), Petőfi, Hiador versét vagy Pichlernek (?) Bayér Józseftől regisztrált (EPhK. 1904: 141. l.) regényes költeményét (Villi-

¹⁾ L. W. Scherer, Zum Gedächtnis Franz Grillparzers, Wien, 1872, és Vorträge und Aufsätze zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland u. Österreich, Berlin, 1874, 247. ll.; Szinnyei József, A magyar és a német Bánkban (Életképek, 1876, I.); Heinrich G. Bánkban a német költészetben, 125. ll.; Sajó S., Katona és Grillparzer, Ujverbászi alimn. 1885/6 értes. 3. ll. Ehrhard-Necker, Grillparzer, 355—56. l.; Gyulai P., Katona és Bánkbanja, 145. ll.; Heinrich G., Magyar elemek a német költészetben, Budapest, 1909, (Olcso Könyvtár, 1523—1524), 7—8. l., és EPhK. 1912: 370. ll. (Pickel Ferencz, Katona és Grillparzer (1912) cz. programmértekezésének ismertetésében.); Grillparzers Werke herausg. von St. Hock V; 131. l. V. ö. még (a színpadról való hatás szempontjából) Riedl Frigyes, A Bánk bán bukása Berlinben, Bp. Szemle, 147, 284. ll. és Schöppflin Aladár, A Bánk bán berlini bukása, Nyugat. 1911. I. 1060. ll. (A Bánkban Vészi József fordításában 1911 ápril. 30-án került színre Reinhardt színházában l. Pester Lolyd, 1911, 99 sz.)

táncz vagy Az árnyék jegyesek ; színre került Pesten 1834. Kiss János fordításában) bátran mellőzhetnők. Az olasz Tommaso Gargallo Vertot anekdotáját szélesíti archaizáló novellává (Il Palatino d'Ungheria. Novella d'antico codice. Firenze 1823, l. Katona L., Irod. tört. Közlem. 1901: 308. ll.). X. Boyer elbeszélése (Gertrude de Hongrie. Chronique madgyare du XIII-e Siècle. Colmar 1861) önállóan modernizálás, G. Stephens angol drámája pedig (Gertrude and Beatrice or the Queen of Hungary. . . London, 1839, Kropf, Bp. Szemle, 1904: 73. ll.) annyira eltávolodott a Bánk bán történetétől, hogy csak néhány név közössége s elhalványult motívumok kapcsolják hozzá.

A Bánk bán eddigi feldolgozásainak sora sem teljes, de kétségtelen, hogy az újabban előkerült adalékok — legalább részben — kitöltik a régi hézagokat.

Az energia megmaradásának s a fejlődés folytonosságának az elve a szellemi (irodalmi) értékek körében is érvényesül. Nyomtalanul nem vész el semmi. Minden szál, mely a XVII. század önállóan komponátoraitól a XIX. század nagy költőjéhez vezet, kiszakíthatatlan része a nagy fejlődésnek a már egyszerű létezésénél fogva is jogot szerez magának arra, hogy regisztráljuk.

Időrendi egymásutánban a Bánkban idegen nyelvű feldolgozásai a következő sorba állíthatók:

1. Bonfinius-Boner, Des Künigreichs inn Vngern wahrhaftige Chronick.
1545. 2. VII. Buch. fol. CCVII.
2. G. Lauterbeck, Regentenbuch. 1557. Cap. 5. fol. CCIII—CCIII.
3. Hans Sachs, Andreas der Vngerisch König . . . 1561.
4. Th. Zwinger, Theatrum Humanæ Vitæ, 1565. Vol. 18. Lib. 1, p. 3262.
5. A. Hondorff, Historien vnd Exempelbuch. 1598, 222. b.—224. bl.
6. Justus Lipsius, Monita et Exempla 1605. Cap. IX. 132—33. l.
7. Georg Schedius, Viridarii Philologici. 1647. LVII. 197—200. l.
8. M. Abele, Metamorphosis Telæ Judiciaræ. 1654. I. Cap. 72.
9. Matthæus Hammer, Rosetum Historiarum. 1654. Cap. 5. 62. l.
10. H. A. von Ziegler, Historisches Labyrinth der Zeit. 1701. p. 551.
11. Vertot, Histoire des Chevaliers hospitaliers de S. Jeande Jérusalem
1726. I. 302. ll.
12. G. Lillo, Elmerick, 1740.
13. D'Ussieux, Le décameron François. I. 1775. Nr. III. p. 91—149.
14. Leithold. Ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften.
- 1782.
15. J. L. Klein, Eleonore, Königin von Ungarn. 1783.
16. L. H. Nicolay, Bank-Ban, 1796 körül.
17. Joh. Friedr. Ernst Albrecht, Der gerechte Andreas, 1796.
18. M. von Neumann elbeszélése, Wiener Modenzeitung. 1820.
19. Tommaso Gargallo, Il Palatino d'Ungheria, 1823.
20. Franz Grillparzer, Ein treuer Diener seines Herrn, 1826.
21. Pichler (?) Villi-táncz vagy az árnyék jegyesek (színre került magyarul 1834.)
22. G. Stephens, Gertrude and Beatrice . . . 1839.
23. X. Boyer, Gertrude de Hongrie. 1860.

(Temesvár.)

TROSTLER JÓZSEF.

1 — Csizsy Mih. k. 1783

↓

2 — Kis J. Els. M. 1806

A JELENTÉSVÁLTOZÁS EGY FAJA A GÖRÖGBEN.

(VII. közlemény.)

19. Hajó (és részei).

Elmaradhatnak a következő szavak: ναῦς, πλοῖον, κώπη, ὀπή, ξύλον.

ναῦς. —

Homerosnál a teljes kifejezések fordulnak elő; ε 250, ι 323 νηὸς φορτίδος εὐρείης μ 230 νηὸς πρόρης; ι 322 νηὸς εἰκοσόροιο· Υ 247 νηὸς ἐκατόζυρος. Megemlítendő, hogy τριήρης, ταχέα és πεντηκόντορος Homerosnál egyáltalában nem fordulnak elő; elliptikus kifejezés csak πρύμνη és esetleg σχεδία (l. lent). Sophocl.-nél πρόρα (Phil. 482. 689) és πρύμνα használatos. (Phil. 482. 1451.) A prózában Herodotosnál a következő elliptikus kifejezések: πρύμνα, στρατηγίς, πρόρα, σχεδία (?), τριηκόντορος τριήρης és πεντηκόντορος. Utóbbi Thuc.-nél még ναῦς-szal kapcsolatban is olvasható, tehát Herod. idejében sem lehetett még általános az ellipsis. Azonkívül: Thuc.-nél: ἵππαγωγός (helyzet!), πρόρα, πρύμνα, τριήρης, τριακόντορος és σχεδία (?).

ἀλία: Callim. Ep. 50. τὴν ἀλίην Εὐδημος, ἐφ' ἧς ἄλα λιτὸν ἐπέσθων χειμῶνας μεγάλους ἐξέφυγεν δανέων, θῆκε θεοῖς Σαμόθραξι. Mások szerint ἀλία «sótartó». l. Pape s. v.

βυρσοπαγή (sic!) Gl. navis fabricata de corio.

δεκήρης: Polyb. 16. 3. 3. ἡ δὲ Φιλίππου δεκήρης ἐγένετο ὑποχειρίως. (de 16. 7. 1. teljesen.)

διήρης: Jo. Cinam. p. 55. ἀνέβη τὴν διήρη. p. 57 D: τῆς βασιλικῆς διήρους. Etym. M. p. 274. 27. Ἀπολλόδωρος δὲ καὶ τὰς ναῦς ἐχούσας δύο ἢ καὶ τρεῖς στέγας διήρεις καὶ τριήρεις ἔλεγε. "Ἡ ἀπὸ τοῦ δύο διήρεις, ὥσπερ παρὰ τὸ μόνος μονήρης. Poll. 1. 82.

δίχροτος: Lucian. Amor. 6. Σκάφος... τούτων τῶν διχρότων, οἷς μάλιστα χρῆσθαι Λιβυνοὶ δοκοῦσιν. Arrian. Anab. 6. 5. 4. Appian. Mithrid. ὀλκάδος δὲ βασιλικῆς ἰστίῳ παραπλευούσης, Ῥοδία δίχροτος ἐπ' αὐτὴν ἀνήχθη. Aristid. I. p. 539. Poll. 1. 82. Δίχροτος. ναὺς ἐστὶν ἡ δύο στοίχους ἐρετῶν ἔχουσα, ὥσπερ τριήρης ἢ τρεῖς.

εἰκόσορος: Hom. l. fönt. Demosth. p. 926. ὅς πλευσεῖται... ἐν τῇ εἰκοσόρῳ. Stob. Fl. 2. p. 84. εἰς τὴν εἰκόσορον μεταβάντα.

ἐκκαιδεκήρης: Plut. Paul. Aem. c. 30. Ἐπὶ τῆς βασιλικῆς ἐκκαιδεκήρους. Demetr. 20. τὰς ἐκκαιδεκήρεις καὶ τὰς πεντεκαιδεκήρεις. Polyb. 18. 27. 6. τῆς ἐκκαιδεκήρους.

ἐξήρης: Polyb. 1. 26. 11. τὰς μὲν ἐξήρεις ἔταξαν.

ἐπιβατηγοί: Ulpian. Dig. 14. 1. 12. quædam enim naves onerariæ, quædam — ut ipsi dicunt — ἐπιβατηγοί sunt.

ἐπιταρίς: Gell. N. A. 10. 25 Ἐπιταρίδας Græci vocant, quas Latini actuarias naves.

ἡμιολία: Diodor. Sic. 16. 6. 1. πλοῖα φορτηγὰ μεγάλα κατέτταρας ἔχων ἡμιολίας. Arrian. Anab. 3. 2. 5. Ἡμιολίαις ληστρικαῖς

Theophr. Char. 25. 1. 'Ο δὲ δειλὸς τοιοῦτός τις, οἷος πλέων τὰς ἄκρας φάσκειν ἡμολίας εἶναι. Longus. 1. 28. Τύριοι ληστὰι Καρικὴν ἔχοντες ἡμολίαν.

θεωρίαι: Philostr. p. 741. ἐπειδὴν δὲ ἡ θεωρία ἐσπλεύσῃ. (v. ö. Herod. VI. 87. τὴν θεωρίδα νῆα.)

ἱππαγωγοί: Aristoph. Eq. 599. Ἐς τὰς ἱππαγωγὰς εἰσεπήδων. Demosth. p. 46. καὶ ἱππαγωγοὺς τούτοις. Diodor. 11. 3. Τριήρεις ἱππαγωγούς. (v. ö. Thuc. IV. 42. ἐν ἱππαγωγαῖς ναυσίν.)

χοίλη: Theocr. 22. 12. ἐκ πρόραθεν ἡ ὅππᾳ θυμὸς ἐκάστον ἐς κοίλαν ἐβρίψαν. (v. ö. Hom. II. Θ 98. κοίλας ἐπὶ νῆας.)

ληστρίαι: Demosth. p. 1432. Τριήρεις αἱ ληστρίδες. (v. ö. p. 1237. Ληστρίδων νεῶν.) Diodor. 16. 5. Ληστρίαι πολλαῖς πλέοντες ἁπλουν παρεσκεύαζον . . . τὴν θάλατταν. id. 16. 82. Δώδεκα ληστρίαι τοὺς πλέοντας ληϊζόμενον. Poll. 1. 63.

μονόκοοτος: Strabo p. 142. ἀπὸ μονοκρότου μέχρι δεκτῆρους.

μυριαγωγός: Strabo. p. 151. τὸ βάθος μέγα, ὥστε μυριαγωγαῖς ἀναπλεῖσθαι. Poll. 1. 82. Μυριοφόρος ναὺς, τὸ μυριαγωγὸς εὐτελές.

πάραλος: Xen. Hell. 2. 1. 29. πάραλος ἀπαγγέλλουσα τὰ γεγονότα. Demosth. p. 570. τῆς μὲν παράλου ταμιεύσας. Aleiphr. 1. 11. ἡ Πάραλος καὶ ἡ Σαλαμινία λύουσι τὰ πρυμνήσια. (v. ö. Plut. Mor. p. 811 C: ἡ Σαλαμινία ναὺς Ἀθήνησι καὶ ἡ πάραλος.)

πεντηκόντορος: Herodotosnál csak mint főnév: I. 52. ἀπέστειλαν πεντηκοντέρῳ ἄνδρας. VI. 138. πεντηκοντέρους κτησάμενοι. Jelzővel: ἔκτῃ δὲ πεντηκοντέρους τε ἑκατόν. Herod.-nál a πεντηκόντορος egyenesen 'hajó' jelentéssel bír, s szembe van állítva ναὺς-szal. VIII. 1. Ἀἱ τοὶ δύο τε νέας καὶ πεντηκοντέρους δύο (ἐπλήρουν.) VIII. 46. (παρείχοντο) Κύθνιοι δὲ μίαν (sc. νῆα) καὶ πεντηκόντερον. Thuc. I. 14. πεντηκοντόροις δ' ἔτι καὶ πλοίοις μαχοῖς ἐξηροτυμένα. VI. 43. De Thuc.-nél a teljes kifejezés is előfordul: VI. 103. πεντηκόντοροι νῆες. Xen. Anab. 5. 1. 15. ἔλαβον τὴν πεντηκόντορον. Plat. De lucr. cup. p. 228 C: πεντηκόντορον στεῖλας. Polyb. 1. 20. 14. Költőknél: Hom. Aesch. Soph. nem használják. Pind.-nál a teljes kifejezés található: Py. 4. 245. és 436. Eurip. Hel. 1428. Ναὺ πεντηκόντορον, de: Iphig. T. 1124: Ἀργεῖα πεντηκόντορος.

πεντήρης: Herod. VI. 87. καὶ ἦν γὰρ δὴ τοῖσι Ἀθηναίοισι πενήρης ἐπὶ Σουνίῳ.

περίπολος: Arrian. Anab. 2. 20. 2. ἔχον καὶ ἐκ Ῥόδου τριήρεις ἡ τε περίπολος καλουμένη.

πρόπλος: Dio Cas. 50. 9. τὰς ναὺς τὰς πρόπλους. Az ellipsis: Appian. 5. 85. τὰς πρόπλους ἐδίωκε. 5. 87. Isoer. p. 59 D: οἱ δὲ ἡμέτεροι τὰς μὲν πρόπλους ἐνίκησαν.

πρόρα: Hom. I. főnt. Az ellipsis már Aeschyl. Sept. 208. ἐς πρόραν φυγών. Choe. 390. πάροιθεν δὲ πρόρας δριμύς ἔται χαρδίας θυμός. Suppl. 716. πρόρα πρόσθεν ὄμμασιν βλέπουσ' ὁδόν. Soph. Phil. 482. εἰς πρόραν. 639. ἐπειδὴν πνεῦμα τοῦ πρόρας ἀνῆ. Eurip. Or. 362. Μαλέα προσίσχων πρόραν. El. 436. Πρόρας κυνεμβόλοις. Pind. Py. 4. 22. ξεινία πρόραθε Εὐφάμος καταβὰς δέξαι. 10. 52. A prózában már Herod.-nál találjuk az ellipsist: I. 194. VII. 101. VII. 180. stb. Thuc. II. 83. ἐτάξαντο κύκλον τῶν νεῶν . . . τὰς πρόρας μὲν ἔξω. Plat. Pol. 292 B: κατὰ πρόρας πότε-

ρον ἐμμενοῦμεν. Kōzmondás: Dio Chrysost. 2. p. 120. Ὑμεῖς γάρ ἐστε νῦν τὸ δὴ λεγόμενον πρόφρα καὶ πρόμνα.

πρόμνα: (ill. προμνή): προμνή Hom.-nál 19-szer ναῦς-szal kapcsolatban, de M 127. τὴν μὲν προμνήν πῦρ ἄμφεπεν. — πρόμνα már átvitt értelemben: O 385 ἐπὶ πρόμνησι μίχοντο. Σ 76 ἐπὶ πρόμνησι ἀλήμεναι. A 409 κατὰ πρόμνας τε καὶ ἀμφ' ἄλα ἔλσαι Ἀχαιοὺς. Ε 32: τεῖχος ἐπὶ πρόμνησιν ἔδειμαν. Ugyancsak átvitt értelemben használja Aesch. Sept. 2. ἐν πρόμνη πόλεως. 761. Suppl. 344. πρόμναν πόλεος. Soph. Phil. 482. 1451. ἐπείγει γὰρ κατὰ πρόμνην. Eurip. Iph. T. 431. Συριζόντων κατὰ πρόμναν εὐναίων πηδαλίων. Tro. 811. ἀνήφατο προμνᾶν. Pind. 4. 194. λαβὼν φιάλαν ἀργὸς ἐν πρόμνα.

Σαλαμινία: Thuc. III. 33. ἡ Σαλαμινία. Xen. Hell. 6. 2. 14. Πάραλος ἢ Σαλαμινία. Aristoph. Av. 1204. (v. ö. Plut. Mor. p. 811 C: ἡ Σαλαμινία ναῦς.)

Σαμία: Athen. p. 540 E: Πρῶτος δὲ ὁ Πολυκράτης καὶ ναῦς πήξας ἀπὸ τῆς πατρίδος Σαμίας ἐκάλεσε.

στρατηγίς: csak részleges jelentésváltozás. Herod. VIII. 94. ἰδόντες... τὴν στρατηγίδα φεύγουσαν. ibid. 92. ἔγνω τὸ σημήϊον ἰδὼν τῆς στρατηγίδος. (v. ö. Thuc. II. 84. στρατηγίδων νεῶν. Diodor. 14. 64. στρατηγίδος νέας.)

σχέδια: az ellipsis csak azon esetben kerülhet szóba, ha a σχεδία-t úgy értelmezzük, mint a σχέδιος-hoz tartozó nőnemű alakot. Ezen esetben idevaló: Hom.-nál csak az ε (12-szer) és η (2-szer)-ban. Aesch. Pers. 63. λινοδέσμων σχεδία πορθμὸν ἀμείψας. Eurip. Hec. 113. τὰς ποντοπόρους ἔσχε σχεδίας. Theocr. 16. 41. A prózában már Herod. IV. 88. 89 stb. Thuc. VI. 2. ἐπὶ σχεδιῶν... ἐσπλεύσαντες. Xen. Anab. 1. 5. 10. Σχεδίας διαβαίνοντες. 2. 4. 28. Plat. Phaed. 85 A: ἐπὶ σχεδίας. Theophr. H. Pl. 5. 8. 2. Τηλικαύτην ποιῆσαι σχεδιαν. stb.

τετρήρης: Polyb. 1. 47. 5. ἐφ' ᾧ τετρήρης ἐκτρέχουσα νυκτὸς ἐκάδισεν. Diodor. Sic. 19. 62. Τούτων ἦσαν τετρήρεις μὲν ἐνενήκοντα, πενήρεις δὲ δέκα. Clem. Al. Str. 1. 16. 75. Euseb. Præv. ev. p. 476 A: τετρήρην.

τριακόντορος: Herod. IV. 148. VII. 97. τριηκόντεροι καὶ πενηκόντεροι... ἐς τὸν ἀριθμὸν ἐφάνη τρισχίλια. VIII. 21. τοῖσι ἐπ' Ἀρτεμισίῳ εὐοῦσι ἀγγέλλων τριηκοντέρῳ. Thuc. IV. 9. ταῦτα ἐκ ληστρικῆς Μεσσηνίων τριακοντόρου καὶ κέλτος ἔλαβον. Plat. Ep. VII. 350 B: πέμπουσι τριακόντορον. Demosth. p. 669. φῆγετ' ἔχων ὑμετέρας τριακοντόρους. Xen. Anab. 5. 1. 16. ἔλαβον δὲ καὶ τριακόντορον.

τριακοντήρεις: Callixen. (ap. Athen. 203 D): τὰ γοῦν μέγιστα τῶν πλοίων ἦν παρ' αὐτῷ τριακοντήρεις δύο, ... τέσσαρες δὲ τρισκαίδεχρεις.

τρισκαίδεχρης: Callixen. (ap. Athen. 203 D.) Plut. De-metr. 32. ἐκείνον ἐν τρισκαίδεχρει δεξάμενος.

τριήρης: a költők e szót nem kedvelik. Hom. Aesch. Soph. Pind. Theocr. egyáltalában nem használják. Aristoph. Lys. 173. ταὶ τριήρεις. Eubul. (ap. Athen. 108 C): τριήρους ἐμβολὰς μιμουμένη. A prózában ellenben közismert: Herod. III. 38. τριήρει ἀπόστολος ἐρίνετο. Jelzővel: II. 158. ὥστε τριήρεας δύο πλέειν ὁμοῦ ἐλαστρενένας. V. 47. Thuc.-nél is csak az ellips. fordul elő: IV. 26. τὴν

φυλακὴν τῶν τριήρων ἐλάνθανον. III. 3. Jelzővel: VI. 90. τριήρεις . . . πολλὰς ναυπηγησάμενοι. I. 14. II. 128. stb. Xen. Anab. 1, 4. 8: 5. 1. 4. καὶ τριήρεις ἔχων. Plat. Ep. III. p. 317 B: τριήρης ἀφίκετο. id. Crit. 115 E: μία τριήρει. id. Alc. I. 119 D: τριήρη . . . κυβερνᾷν. Polyb. 16. 2. 10. καὶ τριήρεις τρεῖς ὑπῆρχον. Plut. Demetr. 43.

φορτίς: Hom. l. fönt. Anth. Pal. 9. 215. φορτίδι. (v. ö. 7. 287. φορτίδι νηϊ.)

φυλακίς: Diodor. Sic. 20. 16. αἱ φυλακίδες τῶν Καρχηδονίων ἐπεδίωκον.

φρουρίδες: Thuc. IV. 13. προεβούθησαν γὰρ τῶν τε φρουρίδων τινὲς αὐτοῖς τῶν ἐκ Ναυπάκτου, καὶ Χίαι τέσσαρες.

Χῆαι: Thuc. IV. 13.

πλοῖον. —

ἀπόστολον: Plut. Hom. 19. ἐκ μὲν δὴ τοῦ λιμένος οὐδὲν ἦν ἀπόστολον. Julian. p. 40 C: εἰ μὲν δὲ τῶν ἀποστόλων τῶν ἐπὶ Καρχηδόνα μνημονεύσοιμι. (v. ö. Plat. Ep. 346 A: ἐν τοῖς ἀποστόλοις πλοίοις.)

ἄφρακτα: Polyb. 4. 53. 1. τρία τῶν ἀφράκτων. 16. 2. 9. σὺν δὲ τούτοις ἄφρακτα XXX. Diodor. 17. 95. καὶ διακοσίων μὲν ἀφράκτων ἡτοιμασμένων. 20. 11. τοὺς δ' ἐκ τῶν ἀφράκτων ὁρᾷν ἀνόπλους ὄντας.

δεῖρες: Plut. Mor. 77 E: ὀλίγον δεῖσαι καταβαλεῖν ἑαυτὸν ἐκ τινος δειήρου.

δίχροτον: Polyb. 5. 62. 3. Ἐν αἷς ἦν καὶ πλοῖα τετταράκοντα· τούτων κατάφρακτα μὲν εἴχοσι, διαφέροντα ταῖς κατασκευαῖς . . . τὰ δὲ λοιπὰ τριήρεις καὶ δίχροτα καὶ κέλητες. Appian. Mithr. c. 17. Δίχροτα . . . ἑκατόν. 108. Δίχροτα . . . πολλὰ. Illyr. 3. ὁθεν ἔτι νῦν οἱ Ῥωμαῖοι τὰ κοῦφα καὶ ὀξεᾶ δίχροτα Λιβυρνίδας προσαγορεύουσιν.

ἔμφορτον: Oppian. Hal. 2. 212. πυμάτης ἔμφορτον ἐδώδης. (v. ö. Diog. L. 1. 31. πλοῖον ἔμφορτον.)

ἡμιόλιον: Hesych. ἡμιόλιον. πλοῖον μικρόν.

Λιβυρνικά: Plut. Cat. min. 54.

μονόξυλα: Hippocr. p. 290. 2. Μονοξύλοις διαπλέουσιν ἄνω καὶ κάτω. Aristot. H. A. 4. 8. ὅταν ἀθρόως περικυκλώσῃσι (τοὺς δελφῖνας) τοῖς μονοξύλοις. Polyb. 3. 42. 3. πρὸς τὴν παρασκευὴν μονοξύλων.

σιτηγά: Plut. Galba. 13. ἐν Λιβύῃ τὰ σιτηγά κατέχειν. (v. ö. Demosth. p. 1213. Τὰ πλοῖα τὰ σιτηγά. Athen. p. 206 F: Πλοῖα σιτηγά.)

ὑπηρετικά: Aeschin. p. 37. 31. ἐπὶ τῶν ὑπηρετικῶν. Demosth. p. 1220. ἀφικνεῖται ἐκ Μεθώνης ὑπηρετικὸν εἰς θάσον ἄγον ἄνδρα . . . Plut. Lys. 10. πέμπων ὑπηρετικά παρὰ τὰς πρώτας τῶν νεῶν. Diodor. 14. 60. τὰ ὑπηρετικά παρὰ τὸν αἰγιαλὸν καταστήσαντες. 15. 60.

κώπη. —

θαλαμία: Aristoph. Ach. 527. θαλαμῶν τροπουμένων.

ῥπή. —

θαλαμία: Herod. 5. 33. τοῦτον δῆσαι διὰ θαλαμῆς διελόν-

τας. Aristoph. Pac. 1198. *διδεις τὴν χεῖρα διὰ τῆς θαλαμίας.* (v. ö. Schol. Aristoph. Ran. 1092. *ἡ θαλαμιά ὅπῃ δι' ἧς ἐξέρχεται ἡ κόπη.*)

ξύλον. —

ἐρχοίλια: Theophr. H. Pl. 4. 2. 8. *διὸ καὶ ἐν ταῖς ναυπηγίαις χρῶνται πρὸς τὰ ἐρχοίλια αὐτῇ.* Athen. p. 206 F: *γόμφους τε καὶ ἐρχοίλια καὶ σταμῖνας.*

νηῖον: Apoll. Rhod. 1. 1089. *νηῖου ἀφλάστοιο.*

περιτόναια: Epiphan. 1. p. 508 D: *περιτόναιά τε καὶ σανίδας.*

20. Kötél, háló.

Elmaradhatnak a következők: *βρόχος, σχοινία, σειρά, ἱμάς, μῆρινθος, ῥήγινη.*

βρόχος. —

διάρχυλος: Oribas. p. 91. (Mai.) *‘Ο καλούμενος διάρχυλος βρόχος, ἐκ δύο χιεσμάτων γίνεται βρόχων διεστηκόντων ἐπ’ ἀλλήλων.* Ellipsisre nincs példa.

μέσος: Schol. Apoll. Rh. 1. 657. *οἷς δὲ ἰσχυροποιεῖται ὁ ἰστός ἐξ ἑκατέρου μέρους ἐπὶ τὴν πρῶραν προτόνους· τοὺς δὲ κατὰ τὰς γωνίας πόδας, ἐφεξῆς δὲ τούτων πρόποδας· μεθ’ οὓς εἰσιν οἱ καλούμενοι τέρθριοι, εἴτα οὗς λέγουσι μέσους.*

ἐπίδρομος: Xen. Cyn. 6. 9. *ἐπ’ ἄκρας ἐπιβάλλον τοὺς ἐπιδρόμους.* Poll. 5. 29.

ἐπίτονος: Hom. μ 423 *ἐπ’ αὐτῷ ἐπίτονος βέβλητο βιός ῥινοῖο τετευχώς.* De: Plat. Tim. p. 84 E: *Τοὺς ἐπιτόνους καὶ τὰ ξυνεχῇ νεύρα. Εἰπίτονος.* Gl. Ligamen.

περίδρομος: Xen. Cyn. 2. 5. *ὕφεισθωσαν δὲ τοὺς περιδρόμους ἀναμμάτους, ἵνα εὐτροχοὶ ᾖσι.* 10. 7. *τὸν περιδρομον ἐξάπτειν.* 10. 8. *ἕως ἂν κατατείνῃ προωθῶν αὐτὸν τῆς ἄρκους τὸν περιδρομον.* Hesych. *περίδρομοι.* τοῦ δικτύου τὸ διειρόμενον σχοινίον διὰ τὸ καὶ κάτω βρόχοις καὶ πάντῃ περιέχεσθαι Poll. 5. 31.

σχοινία. —

ἀρχύρια: Diod. Sic. 14. 73. *Τῶν ἀρχυρίων ἀποκαομένων.*

ἀπόγεια: Polyb. 33. 7. 6. *ἀποκόφαντα τὰπόγεια καὶ τὰς ἀρχύρας.* Lucian. Herm. 28. *τὰπόγεια λυσάμενος.* D. mort. 10. 10. *Λύε τὰ ἀπόγεια.* V. H. 1. 42. *ἐξέψαντες αὐτοῦ τὰ ἀπόγεια.* Joseph. A. J. 18. 6. 3. Poll. 10. 134.

γύαια: Anth. Pal. 10. 1. *Ἀρχύρας ἀνέλοιο καὶ ἐκλύσαιο γύαια.*

πρυμνήσια: Hom. A 436, ο 498 *κατὰ δὲ πρυμνήσι’ ἔδησαν.* ε 78, 562, λ 637, μ 145, ο 548 *πρυμνήσια λύσαι.* β 418, ο 286, 552 *πρυμνήσι’ ἔλυσαν.* A 476, μ 32 *κοιμήσαντο παρὰ πρυμνήσια νηός.* Aesch. Ag. 984. *Πρυμνήσιων ξυνεμβόλοις.* Eurip. Iph. T. 1352. *Ἦγον διὰ χειρῶν πρυμνήσια.* Apoll. Rhod. 1. 912. *πρυμνήσια δέ σφισιν Ἄργος λύσεν.* 2. 160. *Átvitt értelemben:* Anth. Pal. 12. 159. *Ἐν σοὶ . . . τὰμὰ βιδὸν πρυμνήσι’ ἀνῆπται.* A prózában: Plut. Luc. 12. *Ἀποκόπτοντες τὰ πρυμνήσια τῶν νεῶν.* Athen. p. 672 C: *Λυσαμένους δ’ αὐτοὺς τὰ πρυμνήσια.* Synes. Ep. 80. *Átvitt értelemben:* Aristid. I. p. 18. *Πρυμνήσια ἀνῆσθω τοῦ λόγου.*

σειρά. —

πλεκτηή: Hom. X 175 σειρή πλεκτηή. De: Eurip. Tro. 958. ἐξ ἐπάλξεων πλεκταῖσιν ἐς γῆν σώμα κλέπτουσαν τόδε. *ibid.* 1010. Plat. Leg. 824. πλεκταῖς πιστόν. Poll. 10. 142. Βούλει τήνδε σφι πλεκτήν κάθω, κάπειτ' ἐνεγκύσω σε δεῦρο.

ἱμάς. —

κυννοῦχος: Anth. Pal. 6. 298. Suid. κυνοῦχος ὁ τὸν κόνα κρατῶν δεσμός.

χεστός: Plut. Mor. p. 19 F: Τὸν τῆς Ἥρας καλλωπισμὸν ἐπὶ τὸν Δία καὶ τὴν περὶ τὸν χεστὸν γοήτειαν. Lucian. D. deor. 20. 10. Πρὶν τὸν χεστὸν ἀποθῆται. Alciph. I. 37. Ἄπαντα ἐκείνη γε τὸν χεστὸν ὑπεζώσατο. Anth. Pal. 5. 121.

μήρινθος. —

Σπαρτίνη: Aelian. N. A. 7. 114. τὸ δὲ Σπαρτίνη προσηορη- μένον σκανδάληθρον καλεῖται. Eustath. II. p. 191. 33. μέχρι τοῦ νῦν εἰδὸς τε σχοινίου οἱ ἰχθυόβολοι Σπαρτίνην ὀνομάζουσιν.

ρήτινη. —

ἐλατίνη: Diosc. 1. 91. ἡ ἐλατίνη.

πιτυῖς: Galen. Lex. Hipp. p. 544. πιτυῖδι. πιτυῖνη ρήτινη.

τερεβινθίνη: Galen. 6. p. 288. 3. τῇ τερεβινθίνῃ χοῆ- σθαι. Mosch. de mul. pass. p. 63. 24.

ὕγρὰ: Galen. 6. Meth. med. ἡ τ' ἐκ τῶν κεραμίων ὕγρὰ καὶ ἡ φρυκτή καλῶς ἂν μὴδεῖν.

φρυκτή: Galen. 13. p. 715. Ξηροτάτη τῶν ρήτινῶν ἐστὶν ἣν ὀνομάζουσι τινες φρυκτὴν. Geopon. 16. 17.

21. Hadügy.

A következő szavak maradhatnak el: στράτευμα (v. τάγμα), χέρας, τάξις, στρατιά, λεπίς, μηχανά, ἄκων, ὄπλα, μάχη, ἄρμα, δίφρος, ἄμαξα.

στράτευμα (v. τάγμα)-féle szavakat egészítenek ki a szótárak ilyen melléknévi kifejezésekhez, mint: τὸ βαρβαρικόν (Xen. Anab. 1. 5. 6.), ἐπικουρικόν (Thuc. IV. 52.), ἱππικόν (már Herod. VII. 87.), μισθοφορικόν (Plut. Artax. 4.) ξενικόν (Thuc. II. 25.), ὀπλιτικόν (Thuc. V. 6.), πελταστικόν (Xen. Anab. 7. 6. 29.), πολιτικόν (Xen. Hell. 5. 3. 25.), πεζικόν (Xen. Cyr. 5. 3. 38.), στρατιωτικόν (Plut. Mor. p. 546. E.), συμμαχικόν (Herod. VI. 9.) stb. Efféle kifejezések különösen Thuc.-nél gyakoriak, ὑπειρωτικόν (III. 94.) ληστικόν (II. 69.), ναυτικόν (I. 5.) νησιωτικόν (VII. 57.) stb. Mivel azonban ἐμε- ιχο val képezett melléknemek jelentése collectív árnyalattal bír, ellipsis feltevése nincs helyén.

A hímneműek közül gyűjtőfogalmat fejezhet ki: ὁ πεζός, «gyalogos» és «gyalogság»; az ellipsis tehát itt is szükségtelen. A gyűjtőfogalom már Herod. idejében fejlődött ki; v. ö. VII. 60. σύμπαντος δὲ τοῦ στρατοῦ τοῦ περ' οὗ τὸ πλῆθος ἐφάνη. VIII. 101. De: VII. 21. οἱ δὲ ἐς πεζὸν ἐτατάχατο. VII. 44. ἐδηέετο καὶ τὸν πεζόν. VIII.

133. Éppígy előfordul Herodotosnál ὁ ναυτικός és ὁ ναυτικός στρατός. A «teljes» kifejezés VII. 121. τὸν ναυτικὸν στρατὸν ὑπομένειν. III. 17. τὸν ναυτικὸν στρατὸν ἀποστέλλειν. VI. 95. De: VIII. 126. καὶ ὁ ναυτικός τοῖσι Πέρσῃσι... φεύγων ἐκ τῆς Σαλαμίως. VIII. 130. VIII. 131. ὁ δὲ ναυτικός ἀπίκετο ἐς Αἶγιναν.

κέρας. —

δεξιόν: Herod. IX. 28. τὸ μὲν δεξιὸν κέρασ εἶχον... μύριοι. IX. 46. Thuc.-nél 8-szor a teljes kifejezés I. 48. III. 108. stb., de 10-szer az elliptikus: IV. 96. τὸ δεξιὸν... ἐκράτει. V. 73. VI. 67. VIII. 104. etc.

εὐώνυμον: Herod. VI. 111. ἔχοντες τὸ εὐώνυμον κέρασ. De I. 72. ἐξ εὐωνύμου δὲ Παφλαγόνας. Thuc. is használja még a teljes kifejezést IX. 43. τῷ εὐωνύμῳ κέρα. V. 10. ἀπιοῦσιν ἐπὶ τὸ εὐώνυμον κέρασ. De: IV. 96. τὸ μὲν εὐώνυμον τῶν Βοιωτῶν καὶ μέχρι μέσου ἤσσαντο ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. V. 73.

τάξις. —

πρώτη: Isoer. p. 271 A: Ἐνίους δὲ καὶ τῆς πρώτης τάττειν. Lys. p. 147. 11. Ὅστε τῆς πρώτης τεταγμένος μάχεσθαι τοῖς πολέμοις. Aelian. N. A. 2. 6. ἀπέστη ἀπὸ τῆς πρώτης. N. A. 10. 8. τῆς πρώτης τετάχεται οἱ νέοι καὶ ἀπαλοί.

στρατιά. —

ναυτική: részleges jelentésváltozás: Herod. VII. 161. ἐπεῖτε δὲ ἀπάσης ἀπελαινόμενος δέσαι τῆς ναυτικῆς ἄρχειν.

λεπίς «squama aeris». —

ῥήλῃτις: Diose. 5. 89. Λεπίς δὲ ἡ μὲν ἐκ τῶν Κυπρίων χαλκουρικῶν ῥήλων, παχεῖα καλουμένη ῥήλῃτις.

μηχανή. —

ἐλέπολις: Plut. Demetr. 20. 21. Athen. p. 206 E: παραχθείη τοῖς τείχεσιν ἐλεπόλει. p. 415 A: τὴν ἐλέπολιν προσαγαγεῖν. Alciphr. 3. 45. ἄνευ μηχανῆς καὶ ἐλεπόλεως. Poll. 11. 39. (cf. Dionys. A. R. 9. 68. τὰς καλουμένας μηχανάς.)

περίακτος: Poll. 4. 126. καταβλήματα δέ, ὑφάσματα ἢ πίνακες ἦσαν, ἔχοντες γραφὰς τῇ χρεῖα τῶν δραμάτων προσφόρους. κατεβάλλετο δὲ ἐπὶ τὰς περιάκτους, ὅρος δεικνύντα, ἢ ποταμόν, ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον. (Plut. Mor. p. 348 E: Μηχανὰς ἀπὸ σκηνῆς περιάκτους.)

ἄκων (v. καταπέλτης). —

προβόλος: Polyb. 5. 4. 6. διαθεῖς τὰ βέλη καὶ τοὺς πετροβόλους. Diod. Sic. 20. 48. Πετροβόλους παντοίους. (v. ὁ. ibid. 18. 51. Καταπέλτας ὀξυβελεῖς τε καὶ πετροβόλους.)

πετροβόλαιος: Herod. VII. 148. τὸν προβόλαιον ἔχων πεφυλαγμένος ἦσο.

ὄπλα. —

Minthogy a melléknév semlegese egész általánosságban is veheti fel valamely (személy v.) tárgy fogalmát, Boss: Ell. Gr. 355. sk. l.-tól eltérőleg nem vehetünk fel ellipsist ily esetekben, mint: ἀμυντήρια «védfegyverek» (Plat. Pol. 279 E), παραμηρίδια (Xen.

Cyr. 6. 4. 1.), *προστερνίδια* (Lucian. Salt. 27), *σκεπαστήρια* (Dionys. A. R. 8. 89.) stb.

μάχη (ν. ὁσμήνη). —

αὐτοσταδίη: Hom. N325 ἐν γ' αὐτοσταδίῃ.

αὐτοσχεδίη: Hom. O510 αὐτοσχεδίῃ μίξαι χεῖρας.

σταδίη: Hom. H241 ἐν σταδίῃ μέλπεσθαι Ἄρηι. N514 ἐν σταδίῃ ἀμύνετο. O289. (ν. ὁ. N314, 713 σταδίῃ ὁσμήνη.) Apoll. Rh. 1. 200. εὐ δὲ καὶ ἐν σταδίῃ δεδαημένος ἀντιφέρεσθαι.

ἄρμα ν. ὄχημα. —

Περσικόν: Aristoph. Thesm. 1175.

πολεμιστήρια: Xen. Cyr. 8. 8. 26. Γινώσκουσιν οἳ σφισι τὰ πολεμιστήρια ὑπάρχει. (ν. ὁ. 6. 1. 2. 9. πολεμιστήρια κατεσκεύασεν ἄρματα.) Aristoph. Nub. 28. Πόσους δρόμους ἐλά τὰ πολεμιστήρια. *τεθρίππων*: Herod. I. 179. Ἐλπεον τεθρίπῳ περιελασιν. V. 77. VI. 36. Pind. Oly. 2. 55. τεθρίπῳ δωδεκαδρόμων. Py. 1. 59. ποιῶν τεθρίππων. Xen. Anab. 3. 2. 24. εἰ σὺν τεθρίπποις βούλονται ἀπιέναι. Plat. Lys. p. 205 C: Νίκας τεθρίπποις. Dem. p. 1356. Plut. Rom. 16. τεθρίπποις εἰσῆλυνον.

τετρώρον: Aelian. N. A. 1. 36. τετρώρῳ θέοντι. (teljesen: Eurip. Alc. 483. Heracl. 860.) Bár nem tartoznak a hadügyhöz, a *ἄρμα* való rokon értelem miatt itt emlitem meg *δίφρος* ellipsisét: Plat. Phaed. p. 89 B: καθήμενος παρὰ τὴν κλίνην ἐπὶ χαμαιζήλου τινός, (ν. ὁ. Plut. Mor. p. 150 A: ἐπὶ δίφρου τινός χαμαιζήλου), és *ἄμαξα* ellipsisét *σκευαγωγός* mellett Poll. 10. 14.

22. Vallási élet.

Elmaradhatnak a következő szavak: *θεός, θεά, ἱερεύς, ἱέρεια, ἐκκλησία, σύνοδος, συνέδριον, μαντεία, ἑορτή, θυσία, μυστήρια, ἱερά, ἱερόν, αἶσα*.

θεός. —

ἀποτρόπαιοι: Xen. Hell. 3. 3. 4. θύοντες καὶ τοῖς ἀποτροπαίοις καὶ τοῖς σωτήρσι. id. Conv. 4. 33. τοῖς ἀποτροπαίοις θύεις. Plut. Mor. 708 F: ἃ πάσχουσιν οἱ τῇ Ἐκάτῃ καὶ τοῖς ἀποτροπαίοις ἐκφέροντες τὰ δεῖπνα. Alciphrr. 3. 53. 3. εὐχόμενος τοῖς ἀποτροπαίοις. Clem. Protr. p. 375.

θεά. —

ἄλλαι: Homer. Ω84 ἄλλαι θεαί. De Σ86, ω47, 55 ἀθανάτης ἀλήσιν. Σ432 ἀλλάων ἀλιδών.

ἱερεύς. —

πυρφόρος: Xen. Rep. Lac. 13. 2. λαβὼν ὁ πυρφόρος πῦρ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ, προηγείται ἐπὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας. Poll. 1. 14. 35. Zenob. 5. 34. (teljesen: Lucian. DSyr. 42. πυρφόροι ἱερεῖς.)

ἱέρεια. —

Πυθία: Herod. I. 13. τοσόνδε μέντοι ἐπεῖπε ἡ Πυθίη. I. 19. τοῖσι... δὲ ἡ Πυθίη... οὐκ ἔφη χρήσιν. I. 47. Aeschin. in Ktes.

p. 68. 43. αὐτοῖς ἀναιρεῖ ἡ Πυθία πολεμεῖν. Athen. p. 614 A: Χρησθησάμενος περὶ τούτου ἡ Πυθία ἔφη.

παρθένος v. κόρη. —

Nem szorulnak kiegészítésre, mert általánosságban vették fel a személy fogalmát: Διονυσιάδες, Ἑστιάδες, Ὀρειάδες, Χησιάδες. (Igy magyarázhatók a θεός, θεά, ἱερεύς, ἱερεία alatt említett esetek is!)

θεωρίς: Nonn. 9. 261. παρθενικαὶ θεωρίδες. Hesych. θεωρίδες· αἱ περὶ τὸν Διόνυσον Βάχαι.

ἐκκλησία. —

ἐνορία: Greg. Nyss. 3. 1001. (Migne.)

χαθολική: gyakran a keresztényeknél, pl. Athanas. 1. p. 779. συνεκλεκτή: 1. Petr. 5. 13. Ἀσπάζεται. ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτή.

σύνοδος. —

οἰκουμενική: Theodor. 1. 4. Hæret. αὐτοῦ τοῦ τρικαῦτα τῆς οἰκουμενικῆς τὰ σχήπτρα διέποντος. Cedren. a. 13. Pogon. ἐκλήθησαν δὲ οἰκουμενικαὶ διότι ἐκ κελεύσεων βασιλικῶν. (v. ö. Damasc. p. 37. De Chalced. conc. τὴν παρούσαν ταύτην ἁγίαν καὶ οἰκουμενικὴν σύνοδον... ἡγοῦμαι.

συνέδριον. —

Ἀμφικτυονικόν: Strabo, 9. p. 412. Ὁ γῆστος δ' ἐστίν, ὅπου τὸ Ἀμφικτυονικὸν συνήγето (v. ö. Diodor. Sic. 16. 60. τὸ τῶν Ἀμφικτυόνων συνέδριον).

μαντεία. —

συμβολητική: Eunap. p. 446. Ἡ διὰ πταρμῶν συμβολητική. ὠοσκοπική: Joseph. Hypom. c. 143. (Fabr.)

μαντεῖον. —

Δελφικόν: Appian. Illyr. 5. καὶ πολλὰ τῶν ἱερῶν καὶ τὸ Δελφικὸν ἐσύλησαν.

Πυθικόν: Aristoph. Eq. 220. χρησμοὶ τε συμβαίνουσιν καὶ τὸ Πυθικόν. teljesen: Soph. El. 32. Π. μαντεῖον. Thuc. II. 17.

έορτή. —

Ἀδωνία: Suid. ex Pherecrat. Ἀδωνίαν ἄγομεν καὶ τὸν Ἀδωνιν κλαίμεν.

Ἀμβροσία: Etym. M. p. 564. 12. τῇ τῶν ληνῶν αἰτίῳ Διονύσῳ έορτὴν τὴν λεγομένην Ἀμβροσίαν ἐτέλουν.

βαῖοφόρος: Theoph. Cont. 1. 3. n. 16. καὶ τὸ στιχηρὸν τὸ κατὰ τὴν βαῖοφόρον.

βακχεία: Eurip. Bacch. 216. κλύω... γυναικας ἡμῖν δώματ' ἐκλειοπένας πλασταῖσι βακχέλαισιν. ibid. 1293.

διανυκτέριος: Andr. Cret. in Patap. p. 224 A: διανυκτερίου δὲ γενομένης ἀπὸ ἐσπέρας μέχρι πρωτῆ.

ένναετηρίς: Plut. Hell. p. 293 B: Τρεῖς ἄγουσι Δελφοὶ ένναετηρίδας κατὰ τὸ έξῆς.

Ἡρωΐς: Plut. Mor. p. 739 D: τῆς δὲ *Ἡρωΐδος* τὰ πλείστα μυθικὸν ἔχει λόγον.

λυκέα: Etym. M. 571. 17. Ἀγών ἐν *Ῥώμῃ*.

παννυχίς: Herod. VII. 46. Plat. Pol. 1. p. 328 A: *παννυχίδα ποιήσουσιν*. Plut. Mor. 160 F: *παννυχίδος οὔσης*. Athen. 600 E: *παννυχίδας θ' ἱεράς*... ἀμφέπωσιν. Herodian. 3. 8. 17. *Παννυχίδας ἐπιτελεσθείσας*. Költöknél: Eurip. Hel. 1381. *παννυχίδες θεᾶς*. Aristoph. Ran. 370. ὑμεῖς δ' ἀνεγείρετε μολπὴν καὶ παννυχίδας τὰς ἡμετέρας, αἱ τῇδε πρέπουσιν ἑορτῇ.

πεντετηρίς: Herod. IV. 94. διὰ *πεντετηρίδος* τε τὸν πάλω λαχόντα... πέμπουσιν. VI. 111. Thuc. III. 104. τὴν *πεντετηρίδα* τότε πρῶτον... ἐποίησαν.

Σαββατική: Bandin. Bibl. med. I. p. 232. 253. *Σαββατικῆς μεγάλης*.

τριετηρίς: Herod. IV. 108. Τῷ Διονύσῳ *τριετηρίδας* ἀνάγουσι. Pind. Nem. 6. 41. *ταυροφόνῳ τριετηρίδι*. Eurip. Bacch. 133. Diodor. 3. 65. *τριετηρίδας ἄγειν*.

θυσία. —

γαμηλία: Isaeus p. 46. 5. *γαμηλίαν* εἰσφέρειν. p. 64. (Thes.) Demosth. p. 1312. οἷς τὴν *γαμηλίαν* εἰσήνεγκεν ὑπὲρ τῆς μητρὸς ὁ πατήρ. p. 1320.

διετησίος: Pollux. 1. 57. (v. ö. Thuc. II. 38. *θυσίαις διετησίαις*. Dionys. A. R. 1. 32.)

πενεστηρία: Eurip. El. 835. Ὅπως *πενεστηρίαν* θοινασόμεσθα.

προηροσία: Aristid. I. p. 916. 12. θύειν... τὴν *προηροσίαν*. Liban. 3. p. 65. *προηροσίαν*... θύετε. Phot. p. 453. 6. *προηροσία*. ἢ ὑπὲρ τῶν καρπῶν *θυσία*.

μυστήρια. —

Ἐλευσίνια: Pausan. 4. 33. 5. δεύτερα γὰρ σφισι νέμω σεμνότητος μετὰ γ' *Ἐλευσίνια*. Lucian. Catapl. 22. ἐτελέσθης τὰ *Ἐλευσίνια*. Aristid. I. p. 182. Schol. Aristoph. Pl. 1015. εἰς τὰ μέγала *Ἐλευσίνια* ἀπῆρχοντο.

θεσμοφορία: Herod. VI. 16. ἐόντων τῇσι γυναιξὶ αὐτόθι *θεσμοφορίων*. Aristoph. Th. 80. ἐπεὶ τρίτῃ στί *θεσμοφορίων* ἡ μέση. id. Av. 15. 18.

Σαβάζια: Strab. p. 471. ταῦτα γὰρ ἐστὶ *Σαβάζια*. (cf. Clem. Al. Protr. p. 14. *Σαβαζίων μυστηρίων σύμβολον*.)

ἱερά «áldozat». —

ἀναβατήρια: Plut. Mor. p. 984 D: *ἀναβατήρια* θύσαντες.

ἀναγορευτήρια: Nicetas. Annal. p. 36. θύσας τὰ *ἀναγορευτήρια*. id. 175 C: ἄσας τὰ *ἀναγορευτήρια*.

ἀναγώγια: Aelian. N. A. 4. 2. id. V. H. 1. 15. κατὰ τινα καιρὸν θύουσιν... τὰ *Ἀναγώγια*.

ἀνθεσφόρια: Poll. 1. 37. Ἀνθεσφόρια.

ἀντιγόνεια: Polyb. 28. 16. 3., 30. 20. 3.

ἀποβατήρια: Joseph. A. J. 1. 3.

ἀποτροπαια: Plut. Mor. p. 290 C: *ἀποτροπαίων* καὶ *χαθαρσίων* ἐπέχει μοῖραν. Dionys. A. R. 5. 54. Theodor. Gr. aff. p. 47. 54. τὰ μελίσματα καὶ τὰ τούτων *ἀποτροπαια*.

βοηδρομία: Plut. Mor. p. 489. Thes. 27. ἐφ' ἣ τὰ *Βοηδρομία* μέχρι νῦν Ἀθηναῖοι θύουσιν.

γαμήλια: Gregor. Naz. καὶ γὰρ ἔπρεπε χαρμόσυνα θέσθαι τῆς σωτηρίας τῆς ἡμετέρας καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ *γαμήλια* καὶ *γενέθλια*. (Thes.) Etym. M. 221. 1. *Γαμήλια* ἔστι δὲ θυσία τοῖς ἐν τῷ δήμῳ θεοῖς.

γαμοδαΐσια: Aelian. N. A. 12. 34. θύων τὰ *γαμοδαΐσια*. Nicet. Annal. 4. 5. Constant. M. Chron. p. 113 B: θύειν *γαμοδαΐσια*.

γενέθλια: Eurip. Ion. 653. Θύσαι *γενέθλια*. ibid. 805. *προθύσων γενέθλια*. Xen. Cyr. 1. 3. Lucian. Hermot. 11. *Γενέθλια* θυγατρὸς ἐστιῶντι.

γενέσια: Herod. IV. 26. παῖς δὲ πατρὶ τοῦτο ποιεῖ, κατὰ περ Ἑλλήνες τὰ *γενέσια*. Alciphro. 3. 18. παιδίον *γενέσια* ἐορτάζων. Marc. 6. 21. Matth. 14. 6.

διαβατήρια: Thuc. V. 55. τὰ *διαβατήρια* αὐτοῖς ἐγένετο. (ibid. 116. τὰ *διαβατήρια* ἱερά.) Xen. Hell. 4. 7. 2. Ἐπεὶ ἐγένετο αὐτῷ τὰ *διαβατήρια*. Plut. Luc. 24. Ἐθυσε τῷ Εὐφράτῃ *διαβατήρια*.

ἐρχαλυπτήρια: Philostr. 6. 11.

εἰσιτήρια: Dio Cass. 45. 17. Τοῦ Οὐβίου τὰ *εἰσιτήρια*... θύοντος.

ἐκατόμβαια: Strabo p. 362. *ἐκατόμβαια* διὰ τοῦτο θύεσθαι παρ' αὐτοῖς.

ἐκατομόφονια: Plut. Rom. 25. *ἐκατομόφονια* θύειν, id. Mor. 159 E: θύωμεν *ἐκατομόφονια*. id. 660 F. Pausan. 4. 19. 3. ἔθυσε... τὴν θυσίαν, ἣν *ἐκατομόφονια* ὀνομάζουσιν. Polyae. 2. 3. 2. *ἐκατομόφονια* θύσας.

ἐχβατήρια: Philostr. p. 562. 4. θύσας *ἐχβατήρια* τῆς νόσου.

ἐμβατήρια: Moer. p. 226. οἱ μὲν ἄνδρες *ἐμβατήρια* τῷ Διονύσῳ καὶ ἥδον καὶ ἔσπευδον.

ἐνατα: Aeschin. p. 81. Isaeus. p. 66. Pollux. 8. 146.

ἐντάφια: Soph. El. 326. *ἐντάφια* χερσὶν φέρουσιν. Eurip. Hel. 1404. *ἐντάφια* δοῦναι νεκρῷ.

ἐντομα: Herod. II. 119. *ἐντομα* σφέα ἐποίησε. VII. 191. *ἐντομα* ποιεῦντες.

ἐπεξόδια: Xen. Anab. 6. 5. 2. ἐθύετο *ἐπεξόδια*.

ἐπιβατήρια: Synes. 57. (p. 70 C): οἱ σοφοὶ δ' ἂν εἰδῶσιν ὅτι νῦν ταῦτα *ἐπιβατήρια*. Greg. Naz. Ep. 44. *ἐπιβατήρια* προσφθεγξίμενος.

ἐπιβώμια: Theocr. 16. 26. αἰεὶ δὲ θεοῖς *ἐπιβώμια* ῥέειν.

ἐπιδήμια: Phot. Bibl. p. 376. 13. Πρὶν *ἐπιδήμια* θύσαι θεοῖς ἐνοδίοις εὐχόμεθα.

ἐπίθετα: Lex. rhet. (Bekk. An. p. 252. 26.) Ἐπίθετα τὰ οὐκ ἐκ τῶν νόμων τῇ βουλῇ προστεταγμένα ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ προστεθέντα. Hesych. Ἐπίθετα τὰ μὴ πάτρια ἱερά.

ἐπιμήνια: Herod. VIII. 41. λέγουσι τε ταῦτα, ... ὥς... *ἐπιμήνια* ἐπιτελέουσι προτιθέντες. Athen. p. 234 E: τὰ δὲ *ἐπιμήνια* θυέτω ὁ ἱερεὺς. Suid. Ἐπιμήνια τὰ ὑπὲρ ὅλου τοῦ μηνὸς ἅπασι ποτὲ γινόμενα θύματα.

ἐπινίκια: Plat. Conv. 173 A: ἡ τὰ *ἐπινίκια* θύειν. Dem. p. 1356. τὰ *ἐπινίκια* ἐστὶν. p. 380. τὰ *ἐπινίκια* θύειν. Athen. p. 387 F: ἀταγὰς ἥδιστον ἐψέιν ἐν *ἐπινίκιαις* χρήσας.

εὐκταῖα: Plut. Mor. p. 369 E: *εὐκταῖα* θύειν καὶ *χαριστήρια*.

θυνναῖον: Athen. 297 E: ὑπὸ τὴν τῶν θύνων ὥραν, ὅταν εὐαγρήσωσι, θύειν τῷ θεῷ τὸν πρῶτον ἀλόντα θύνων καὶ τὴν θυσίαν ταύτην καλεῖσθαι θυνναῖον.

κατοικέσια: Greg. Naz. in S. Bapt. *κουρόσυνά τε καὶ κατοικέσια καὶ ἐτήσια*, ὅσα τε ἄλλα πανηγυρίζουσιν ἄνθρωποι. Etym. M. p. 221. 3. παρὰ τὸ κατοικῶ κατοικήσω κατοικήσια καὶ κατοικέσια. καὶ ἁρσία: Pausan. 2. 7. 7. Lucian. Catal. 7.

μείλῃα: Plut. Mor. p. 417 C: τελεῖν μείλῃα. id. Thes. 12. μείλῃα θύσαντες.

μητρῴα: Plut. Mor. 407 C, 758 F stb. Dionys. H. 6. p. 1022. τῶν τὰ μητρῴα τελουμένων.

οἰνιστήρια: Poll. 3. 52. Ἡ ὑπὲρ τῶν εἰς τοὺς φράτορας εἰσαγομένων παιδίων οἶνου ἐπίδοσις, οἰνιστήρια ἐκαλεῖτο. Hesych. οἰνιστήρια. Ἀδύνησιν οἱ μέλλοντες ἐφηβεύειν . . . εἰσέφερον Ἡρακλεῖ μέτρον οἶνου . . . ἥ δὲ σπονδὴ ἐκαλεῖτο οἰνιστήρια. Eustath. p. 907. οἰνιστήρια: σπονδῇ.

πλυντήρια: Xen. Hell. 1. 4. 12. ἡμέρα, ἣ πλυντήρια ἦγεν ἡ πόλις. Plut. Aleib. 34. ἐδρᾶτο τὰ πλυντήρια τῇ θεῷ. Phot. p. 127.

προπολέμια: Dionys. A. R. 3. 9. 1. ὅποτε τὰ προπολέμια θύοιμεν. Dio Cass. 50. 4. πάντα τὰ προπολέμια . . . ἐποίησαν. Phot. Lex. p. 457. 17. προπολέμια: εἶχεν εἶναι τὰ πρὸ τοῦ πολέμου θυόμενα ὑπὲρ τῆς νίκης.

προσχαριστήρια: Lex. Rhet. p. 295. (Bekker.)

προτέλεια: Eurip. Iphig. A. 718. Προτέλεια δ' ἤδη παιδὸς ἔσφαξα θεῷ. Dionys. A. R. 4. 30. Plat. Com. (ap. Athen. 440 F): Προτέλεια δεῖ ὑμᾶς ποιῆσαι. Hesych. προτέλεια. ἡ πρὸ τῶν γάμων θυσία. Phot. p. 464. 6.

σκιροφόρια: Clem. Al. 7. 13.

συγκομιστήρια: Schol. Il. A 634: ἂ ἡμεῖς φαμεν συγκομιστήρια.

συνοίγια: Thuc. II. 15. καὶ συνοίγια . . . ἔτι καὶ νῦν τῇ θεῷ ἑορτὴν δημοτελῆ ποιοῦσι.

τελεστήρια: Xen. Cyr. 8. 7. 3. δέχεσθε τάδε καὶ τελεστήρια. Aelian. V. H. 12. 1. ἔθυε τελεστήρια.

ὕβριστικά: Plut. Mor. p. 248 E: μέχρι νῦν τὰ ὕβριστικά τελοῦσιν.

ὕδροφόρια: Hesych. ἑορτὴ πένθιμος Ἀδύνησιν.

ὕπερβατήρια: Polyaen. 1. 10. 1. ὕπερβατήρια θύειν.

χάλκεια: Etym. M. 805. 43. Pollux. 7. 24. Harpoer. χάλκεια: ἑορτὴ . . . ἀγομένη . . . μάλιστα δὲ χαλκεῦσιν.

χαριστήρια: Plut. Mor. 369 E: εὐχταῖα θύειν καὶ χαριστήρια. 349 F: χαριστήρια ἔθουν. Arrian. Exp. 6. 28. 4. χαριστήρια θύειν. Dionys. R. 1. 16. εἰ . . . χαριστήρια τοῖς θεοῖς ἀποδιδόειν. Aelian. V. H. 12. 1. ἔθυε τῇ Ἀφροδίτῃ τελεστήρια καὶ χαριστήρια. Diodor. 20. 76.

χαρμόσυνα: Herod. II. 27. χαρμόσυνα ποιεῖν. Plut. Mor. p. 362 D: ὅτι τὴν ἑορτὴν Αἰγύπτιοι τὰ χαρμόσυνα καλοῦσιν.

Ha az itt idézett példákat végigolvassuk, látjuk, hogy a mellék-név sokszor tárgya egy oly igének, a mely áldozást jelent (θύειν). A jelentéssűrűsödés tehát ily esetekben következett be, s innen terjedt tovább analógia útján.

ἱερὸν («templom», «szentély»). —

A legtöbb görög templom istenétől nyerte nevét, eredetileg oly módon, hogy az isten nevéből képezett melléknév mellé oda tették a ἱερὸν szót, pl. Διονύσιον ἱερὸν. A helyzet alkalmassága folytán a jelentésváltozás már irodalom előtti időkhöz beállt, úgy hogy a «teljes» kifejezések csak a késői görögségben lépnek fel újra, a mi bizonyosan pleonasmus. Tekintve a példák igen nagy, de egyforma voltát, nem sorolom fel őket. (v. ö. Ἡράκλειον, Ἐκάτειον, Ἰσειον, Ἡραίων stb.)

αἶσα. —

εἰμαρμένη: Plat. Phaed. 115 A. Legg. X. 904. C. Gorg. 512. E. Dem. p. 296. τὸν τῆς εἰμαρμένης καὶ τὸν αὐτόματον θάνατον περιμένει. Plut. Mor. 23 D: τὴν εἰμαρμένην. Lucian. Iov. Conf. 19. Οὐ πάνυ οὐδὲ αὐτὰι ὑπὸ χρηστῇ εἰμαρμένῃ ἐγενήθησαν.

πεπρωμένη: Aeschyl. Prom. 518. ἐκφύγοι γε τὴν πεπρωμένην. (v. ö. ibid. 103. π. αἶσα.) Isocr. 218 B: κατεχόμενον ὑπὸ τῆς πεπρωμένης. Dem. 1396. ἡ πεπρωμένη τούτους ἀνείλεν. Teljesen: Soph. Ant. 1307. συμφορὰ πεπρωμένη. Eurip. Alc. 698. τύχη πεπρωμένη. Apoll. Rh. 2. 815. πεπρωμένη μοῖρα.

23. Művészet.

α) Költészet; β) Szobrászat, festészet; γ) Zene, táncz, ének, hangszerek; δ) Színészet; ε) Játékok, versenyek.

α) Költészet.

Elmaradhatnak a következő szavak: ποῦς, μέτρον, προσφθία, ἔπος, νόμος, ὕμνος, ᾠδή.

πούς. —

Minthoggy az «ellipsis» ennél a szónál közismert, csak rövidesen idézek egynéhány példát:

ἀμφίμαχος (Drac. 129. 2. Arist. Quint. 48.), ἀνάπαιστος (Heph. p. 159.), βαχχεῖος (Dion. Hal. Comp. 17.), Διονύσιος (Heph. 159.), διαπόνδειος (Ar. Quint. 46. Heph. p. 24.), διτρόχαιος (Drac. 129. 16.), διγόρειος (Longin. 41. 1.), δόχμος (Ar. Quint. 39.), ἐπίτριτος (Drac. 130. 19.), χουρητικός (Schol. Aristoph. Nub. 651.), κρητικός (Heph. p. 3.), παλιμβάχχειος (Eustath. 1551. 54.), πυρρίχιος (Diac. 127. 15. Ar. Quint. 37.), σπονδεῖος (Plut. Mor. 1135 A), τριβραχὺς (Dion. Hal. Comp. 17.), τροχάιος, ὑποβάχχειος (Dion. Hal. Comp. 17.), χορεῖος (Plut. Mor. 1141 B) stb.

μέτρον. —

Szintén nagyon közismert ilyeneknél:

Ἀσκληπιάδειον, βαχχειακόν, βουκολικόν, βραχυκατάληκτα, γαλλιαμβικόν, Δελφικόν, δικατάληκτον, διμοιρον, δίστιχον, δογμακόν, δωδεκάωνον, ἐχλωμολογικόν, ἐλεγείον, ἡμχοίνικον, καταληκτικόν, περιοδικόν, πυρρειακόν, τετραχοίνικον.

προσφθία. —

Nemkülömbben közismert ezeknél: *βαρεῖα, θασεῖα, ὀξεῖα.*

ἔπος. —

Ilyeneknél: *ἐξάμετρον, τρίμετρον* stb.

νόμος. —

ἰππόθορος: Plut. Mor. 138 B: Ἐν μὲν γὰρ τοῖς μουσικοῖς ἓνα τῶν ὑλητικῶν νόμων ἰππόθορον ἐκάλουν. id. 704 F: Ἱπποῖς δὲ μεγνυμένοις ἐπαυλεῖται νόμος, ὃν ἰππόθορον ὀνομάζουσι. Phot. p. 111. 20. ἰππόθορος: ἵππους βιβάζων. θόρος γὰρ τὸ σπέρμα. Ἔστι δὲ καὶ αὐλήμα. Etym. M. p. 145. 45.

ὕμνος. —

ἐπιθαλάμιος: Luc. Conv. 40. ἐγὼ γὰρ ὑμῖν ἐπιθαλάμιον ἀναγνώσομαι. Greg. Nyss. 3. p. 588. Τότε ἐπιθαλάμιον, νῦν ἐπιτάφιον ἄδομεν.

ἐπινίκιος: Eustath. Op. 60. 19. Θοῖνοι τε καὶ ἐπινίκιοι. Schol. Pind. Nem. 4. 14. τῶν ἐξῆς ἐπινικίων ὁ νῦν γραφόμενος.

καλλίνικος: Pind. Ol. 9. 3. τὸ μὲν Ἀρχιλόγου μέλος φωνᾷεν Ὀλυμπία καλλίνικος ὁ τριπλὸς κεχλαδῶς. Eurip. Med. 45. καλλίνικον ἄσεται. id. Herc. F. 180. τὸν καλλίνικον μετὰ θεῶν ἐκάμασε.

πενθητήριος: Eustath. p. 329. 82. τὸν πενθητήριον ἄδουσιν.

ῥῥή. —

ἀντίστροφος: Aristot. Rhet. 3. 9. 1. Dionys. Hal. Comp. p. 130. 5. Philo. 2. 487.

ἱμαῖος: Typhon (ap. Athen. 618 D): Ἱμαῖος ἡ ἐπιμήλιος καλουμένη, ἣν παρὰ τοὺς Ἀλέτας ἦδον. Phot. p. 107. 21. Ἱμαῖος ἡ ἐπιμήλιος ῥῥή.

καλλίνικος: Eurip. Herc. F. 680. τὰν Ἡρακλέους καλλίνικον ἀείδω.

πολυμνήστη: Plutarch. (Thes.)

β) Szobrászat, festészet.

A következő szavaknál fordul elő «ellipsis»: *ἀνδριάς, χρῶμα ἀνδριάς.* —

χαλκοῦς: Lucian. Lexiphr. 11. οἶσθα τὸν χαλκοῦν τὸν ἐστῶτα ἐν τῇ ἀγορᾷ.

χρῶμα. —

ἀνδρείκελον: Xen. Oec. 10. 5. καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπαλειφόμενος ἀνδρείκελῳ. Plat. Pol. 501. B: ξυμμιγνύντες τε καὶ κεραννύντες ἐκ τῶν ἐπιτηδευμάτων τὸ ἀνδρείκελον. id. Crat. p. 424. E. Arist. De gen. an. 1. 18. Pollux. 7. 129.

βατράχειον: Aristoph. Eq. 523. βαπτόμενος βατραχείοις. λευχόν: Plat. Lys. p. 217 E: ἐγίνοντο λευκοῦ παρουσία λευκαί. μίλτινον: Plut. Mor. p. 287 D: ταχὺ γὰρ ἐξανθεῖ τὸ μίλτινον ὅ τὰ παλαιὰ τῶν ἀγαλμάτων ἔχρωζον.

πράσινον: Joseph. A. J. 17. 4. 4. τοῦ καλουμένου πρασίνου.

σηρικόν: Maxim. Comput. 1. 3. ἐν ἑκτῷ στίχῳ αἱ πρόσ-
θεται ἡμέραι διὰ σηρικῶν γεγραμμέναι.

ὠχρόν: Plat. Tim. p. 68 C: τὸ δὲ ὠχρόν (γίνεται) λευκοῦ
ξανθοῦ μεμιγμένον.

γ) Zene, táncz, ének, hangszerek.

A következő szavaknál fordul elő «ellipsis»: ὄρχησις, χορός,
τόνος, μέλος, ᾄσμα, αὐλός, κιθάρα, σάλπιγξ, χοροδή.

ὄρχησις. —

ἀγγελική: Hesych. ἀγγελική ὄρχησις τις παροινίος. (v. ö.
Athen. 629 E: τὴν ἀγγελικὴν . . . ἡχοῖβουν ὄρχησιν.)

γυμνοπαιδική: Athen. 631 B: ἴσκειν δὲ ἡ γυμνοπαιδική
τῇ καλοῦμένη ἀναπάλῃ παρὰ τοῖς παλαιοῖς.

καρπαία: Xen. Anab. 1. 6. 7. τὴν καρπαίαν . . . ἐν τοῖς
δπλοῖς ὀρχεῖσθαι. Athen. 15 F: οἱ ὠρχοῦντο τὴν καρπαίαν καλου-
μένην ἐν τοῖς δπλοῖς.

πυρρίχη: Xen. Anab. 6. 1. 12. ὠρχήσαντο πυρρίχην. Plat.
Leg. 815 A: τὴν πολεμικὴν δὴ τούτων . . . πυρρίχην οὕτως ἂν τις
δοθῶς προσαγορεύοι. Aristoph. Ran. 153. τὴν πυρρίχην τις ἔμαθε.
Plut. Mor. 747 B: ὠρχήσατο δὲ πιθανῶς πυρρίχην. Közmondás:
Eurip. Andr. 1135. δεινὰς δ' ἂν εἶδες πυρρίχας. Aristoph. Av. 1169:
πυρρίχην βλέπων.

χορός. —

κύκλιος: Callim. Del. 313. Σὸν περὶ βωμῶν ἐγειρομένου
κίθαριςμοῦ κύκλιον ὠρχήσαντο (a hol utána χοροῦ δ' ἤγησατο
Θησεύς).

μελλόνυμφος: Soph. Trach. 207. ἀνολογξάτω δόμοις . . .
ὁ μελλόνυμφος (= αἱ μελλόνυμφοι).

τόνος. —

Δώριος: Suid. Közmondás: ἀπὸ Δωρίου ἐπὶ Φρύγιον.

ὑποαἰστικός: Euclid. Harm. p. 20. Aristid. Quint. p. 23. Alyp.
Introd. mus. p. 58.

μέλος (v. ᾄσμα). —

ἀνεγερτήριον: Nicet. Chon. Urb. Capt. p. 409 B: τὰ
ἀνεγερτήρια τοῖς εὐσεβοῦσιν ἤδετο.

ἐμβατήρια: Polyb. 4. 20. 12. καὶ μὴν ἐμβατήρια μετ' αὐλοῦ
καὶ τάξεως ἀσχοῦντες. Maxim. Tyr. Diss. p. 450. καλὸν μὲν λαξε-
δαιμονίοις τὸ ἐμβατήριον. Hesych. ἐμβατήριον εἶδος αὐλήματος.

ἐξόδικα: Plut. Pelop. 34.

ἐξοδικά: Schol. Aristoph. Vesp. 270. τὰ δὲ ἐξοδικὰ ἢ ὑπο-
χωρητικά, ἅπερ ἐπὶ ἐξόδου τοῦ δράματος ἄδεται.

ἐπινίκιον: Aesch. Ag. 174. Ζῆνα . . . ἐπινίκια κλάζων. Athen.
p. 3 E: γράφειν ἐπινίκιον: Greg. Nyss. I. p. 290 C: ἀλαλάξει τὸ
ἐπινίκιον.

ἐπίτροχον: Lucian. D. deor. 7. 3. Ἐπίτροχόν τι καὶ ἀσαφές
ἐφθέγγετο.

ἐφύμνιον: Apoll. Rh. 2. 713. Ἐνθεν δὲ τόδε καλὸν ἐφύμνιον ἐπλετο Φοῖβῳ. Schol. Pind. Ol. 9. 1. ἐφυμνίῳ δὲ κατεχρώντο τοῦτ' αἶ. Suid. ἐφύμνιον: τὸ ἐπὶ τῷ ὕμνῳ ἄσμα.

θυροκοπικόν: Athen. p. 618 C: θυροκοπικόν.

ἱεράκιον: Pollux. 4. 178. ἱεράκιον δὲ τὸ Ἀργολικόν, ὁ ταῖς ἀνδρικοῖς ἐν Ἡρώς ἐπηύλουν.

ἱμαῖον: Schol. Aristoph. Ran. 1332. Ἰεῖδει καὶ ποῦ τις ἀνὴρ ὕδατηγὸς ἱμαῖον.

χύκνειον: Polyb. 30. 4. 7. τὸ χύκνειον ἐξηγγεῖν. (Köszmondás.)

παλινφθικά: Heph. p. 114. παλινφθικά, ὅταν αἱ ἐκατέρωθεν ἀλλήλαις μελοποιῶνται ὁμοῖαι ὦσιν.

παρθένια: Phot. Bibl. p. 320. 3. παρθένια τὰ εἰς θεοὺς καὶ ἀνθρώπους ᾄδόμενα. p. 321. 33.

Πινδαρικόν: Plut. Mor. p. 602. E: Πρὸς Ἀλκων ἑαυτῷ τὰ Πινδαρικά.

πολυμνήστεια: Aristoph. Eq. 1287. Πολυμνήστεια ποιῶν. Plut. Mor. p. 1132 D: τὰ πολυμνήστεια καλούμενα. Hesych. πολυμνήστιον ᾄδειν. εἰδὸς τι μελοποιῶν τὸ πολυμνήστιον. Phot. p. 441. 2.

στάσιμον: Sext. Emp. adv. Math. 6. 17. Athen. 592 B: λέγων ἐν τινι στασίμῳ ὅπως. Poll. 4. 53.

φαλλικόν: Aristot. Poet. 4. τῶν ἐξαρχόντων τὰ φαλλικά. Hesych. φαλλικόν: ᾠδὴ πεποημένη εἰς τὸν Διόνυσον τοῦ φαλλοῦ ᾄδομένου. Phot. p. 637. 22.

χορικά: Aristoph. Eq. 589. ἡ χορικῶν ἐστὶν ἐταῖρα.

αὐλός. —

ἡμίπορος: Aeschyl. (ap. Athen. 182 C): τὸν δ' ἡμίπορον καὶ τὸν ἐλάσσονα ταχέως ὁ μέγας καταπίνει. Hesych. ἡμίποροι οἱ μὴ τέλειοι αὐλοί. Phot. p. 70. 2. ἡμίποροι: ἡμιτέλειοι αὐλοί.

κιθάρα. —

Ἀσιάς: Aristoph. Thesm. 120. Plut. Mor. 1133 C: ἐκλήθη δ' Ἀσιάς διὰ τὸ κεκοῖσθαι τοὺς Ἀεσβίους αὐτῇ κιθαρινοῦς πρὸς τῇ Ἀσίᾳ κατοικοῦντας. (v. ö. Eurip. Cycl. 443. Ἀσιάδος... κιθάρας.) ἐπτάφθογγος: Euseb. Praep. Ev. 5. 14. τῆς ἐπταφθόγγου βασιλεὺς ὃν πάντες ἴσασιν.

χορδοτόνος: Mus. p. 417.

τετράχορδος: Plut. Mor. p. 1021 E: κατὰ τὸν βαρύτερον τοῦ τετραχόρδου φθόγγον.

σάλπιγξ. —

κερατίνη: Septuag. 2. Reg. 2. 28. καὶ ἐσάλπισεν ἐν τῇ κερατίνῃ. (cf. Jos. 6. 13. Οἱ ἱερεῖς ἐσάλπισαν ταῖς κερατίναις σάλπιγγι.)

χορδή. —

εἰλητή: Aristoph. Schol. (Thes. szám nélkül): ἡ εἰλητής, ἡ τῶν ἐντέρων ἐστὶ χορδή, ἣν εἰλητὴν καλοῦσιν.

λιχανός: Aristot. Probl. c. 19. 9. εἴαν δὲ τὴν λιχανὸν κινήσῃ, ἢ τινα ἄλλον φθόγγον τό τε φαίνεται διαφέρειν. Plut. Mor. p. 1405 D: μαλάττουσι γὰρ αἰεὶ τὰς τε λιχανοὺς καὶ τὰς παρανήτας. Diodor. 3. 59. Αἶνον δὲ τὴν λιχανὸν (ἀνευρεῖν).

νεάτη: Plut. Mor. p. 1139 D: τὴν μὲν νεάτην τῆς μέσης τῷ τρίτῳ μέρει τῷ αὐτῆς ὑπερέχουσαν. Arist. Quint. p. 11 A: αὐται δὲ καὶ παρανήται καλοῦνται, διὰ τὸ πρὸς νήτης κεῖσθαι.

παραμέση: Plut. Mor. 1029 B: τρεῖς δὲ νήτας μίαν δὲ μέσσην καὶ μίαν παραμέσσην τιθεμένους. p. 1139 A, C.

παρανήτη: Aristot. Metaph. c. 4. 11. Plut. Mor. 1045 D. Eucl. p. 554.

παρυπάτη: Aristot. Probl. c. 19. 3. Plut. Mor. 1134 F: διεβιβάζοντο τὸ μέλος πολλάκις ἐπὶ τὴν διάτονον παρυπάτην.

τοξίτης: Heron. Bel. p. 125 A. Phil. Bel. 74.

τρίτη: Aristot. Probl. c. 19. 32. Plut. Mor. p. 1145 D: τρίτας καὶ παρανήτας προσανιέντες.

ὕπάτη: Plat. Pol. 443 D: ὕπατης ὄρον. Aristot. Probl. c. 19. 4. Plut. Mor. 1136 E: σχῆμα, οἷον τὸ ὑπὸ παραμέσης ἐπὶ ὕπατην ὑπατῶν. Ptolem. Harm. 2. 10.

ὕπερβολαία: Philo. I. p. 111. 38. τὴν ὑπερβολαίαν. Aristot. Harm. 2. p. 40.

δ) Színészet.

σκηνή. —

δημοσία: Xen. Hell. 4. 5. 8. αὐτὸς δὲ σὺν τοῖς περὶ δαμοσίαν ὀφηγεῖτο ἀνάριστος. ibid. 6. 4. 14. Xen. Resp. Lac. 13. 7. ὁ πρεσβύτατος τῶν περὶ δαμοσίαν συντάττει. (v. ὁ. ibid. 15. 4. σκηνήν αὐτοῖς δημοσίαν ἀπέδειξε.

ε) Játékok, versenyek.

ἁγών. —

δρομικός: Dio Cass. 67. 8. παρθένοι τῇ δρομικῇ ἡγωνίσαντο.

ἐπιτάφιος: Plut. Pyrrh. 31. καὶ λαμπρὸν ἐπιτάφιον ἡγωνισάμενος. (v. ὁ. Dio Cass. 17. 117. μέγαν . . . ἁγῶνα ἐπιτάφιον.)

ἐφίππιος: Plat. Leg. 833 B: ὁ τὸν ἐφίππιον ἀμιλλησόμενος.

ἄθλα. —

πρῶτα: Hom. Ψ 275 τὰ πρῶτα λαβόν. Soph. Aj. 1300: Στρατοῦ τὰ πρῶτ' ἀριστεύσας. id. OC. 1313. Lucian. Icar. 30. τὰ πρῶτα φέρεσθαι. id. Char. 10. Ἐχειν τὰ πρῶτα τῆς εὐδαιμονίας. Dio. Cass. 73.

24. Tudomány.

a) Medicina; b) Philosophia; c) Grammatika; d) Mathematika.

a) Medicina.

Elmaradhatnak a következő szavak: νόσος (νόσημα), πάθος, πυρετός, χολή, ἀντίδοτος, ἔμπλαστρος, φάρμακον, ἱατρός. Az anyag természetesen a szakírók műveiben található.

νόσος (νόσημα). —

ἀρθρίτις: Galen. κατ. τόπ. p. 307. 28. ἐκ τοῦ γένους τῆς ἀρθρίτιδος ἢ τε ἰσχιάς ἐστι καὶ ποδάγρα. (v. ö. Hippocr. p. 524. 20. ἀρθρίτις νοῦσος).

ἰσχιάς: Hippocr. p. 524. 3. ἰσχιάς ὅταν γένηται, ὀδύνη λαμβάνει ἐς τὴν πρόσφυσιν τοῦ ἰσχίου.

λεπράς: Oppian. Hal. 1. 129.

νεφρίτις: Auctor Deff. med. p. 398. 39. νεφρίτις ἐστι φλεγμονὴ νεφρῶν. Poll. 2. 166. (v. ö. Thuc. VII. 15. διὰ νοῦσον νεφρίτιν).

περικεφαλαία: Theophr. H. Pl. 3. 8. 7. καὶ τὰ πολλὰ περιλαμβάνεσθαι περικεφαλαία.

πλευρίτις: Aristoph. Eccl. 417. πλευρίτις ἂν ἡμῶν οὐδέν' ἂν λάβοι ποτε. Aristot. Eth. 5. 15. Polyb. 2. 4. 6. Athen. p. 10. πλευρίτιδι ληθθέντα ἀποθανεῖν. Igen gyakran az orvosíróknál: Hippocr. p. 458. 36; 517. 40. stb. Poll. 2. 166.

φρενίτις: Hippocr. Aph. 1248. Galen. 8. p. 714. φρενίτιν οὖν ὀνομάζουμεν... τὴν τοιαύτην διάθεσιν... Plut. Mor. p. 124 B: Lucian. Sympos. 20. φρενίτιδι ἐαλωκώς. Sext. Empir. p. 715. ἀνασχευάζων μὲν φρενίτιν. Aret. p. 72. ὅκοντα ξὺν πυρετοῖσι ὀξεία γίνεται πάθεα, ὀκίον ἢ φρενίτις.

πάθος. —

γυναικεῖα: Aristot. H. A. 7. Ἡ δὲ τῶν γυναικείων ὁρμὴ γίνεται περὶ φθίνοντας τοὺς μῆνας. Hippocr. többször. Athen. 3. p. 99 E: ἀκάθαρτον ἔφη γυναῖκα ἥς ἐπεσχημένα ἦν τὰ γυναικεῖα. Theophr. H. P. 4. 8. ὁ γρῶνται δὲ οἱ ἱατροὶ πρὸς τε τὰ γυναικεῖα αὐτῶ. id. 7. 6. 4.

ἐκταρακτικόν: Hippocr. p. 404. 53. χολερώτερα δ' ἂν ἔφη καὶ ἐκταρακτικά.

ἡμικρανικόν: Aet. 6. 49. πάθος ὀδυνηρὸν γίνεται κατὰ ἡμισυ μέρος τῆς κεφαλῆς, ὃ καλοῦσιν ἡμικρανικόν.

κοιλιακά: Galen. 6. p. 525. 17. οἰκεῖόν ἐστι ἔδωσμα κοιλιακῶν τε καὶ δυσεντερικῶν.

κρύφιμα: Manetho 1. p. 252. τρύχει γὰρ ταύτας κρυφίμων ἄπο (teljesen 4. 413.).

λειπυρικά: Hippocr. De jud. 134 E: τὰ λειπυρικά μὴ χολέρας ἐπιγενομένης οὐ λύεται.

ποδαγρικά: Theophr. H. Pl. 9. 10. πρὸς τὰ ποδαγρικά. (teljesen: Philo I. p. 525. 47.)

χολερικά: Hippocr. p. 1230 A. teljesen: Sext. Empt. p. 34.

πυρετός. —

ἐβδوماῖος: Hippocr. Epid. 1. p. 961 G.

ὀξύς: Hippocr. p. 1129 C: Ἡτρον ἔντασις ἐκατέρωθεν εἰς ἰθύ, μέχρι ὀμφαλοῦ σὺν ὀξεί.

σύννοχος: Alex. Aphr. Probl. 2. 10. σύννοχος ἐξ αἵματος λαβὼν τὴν ὑπαρξιν, ἀφθονον ἔχων τὴν ὕλην.

τεταρταῖος: Anth. Pal. 9. 503. ἡπιάλω κάμνοντι τεταρταῖω. Hippocr. Aph. 1245.

τριταῖος: Hippocratesnél gyakori (pl. Aph. 1248), Diosc. 2. 72. λύει δὲ καὶ τριταῖος.

χολή. —

ῥλυχεΐα: Epiphan. 2. p. 485. Phot. 538. 8.

μέλαινα: Hippocr. περὶ φύσ. ἀνθρ. p. 486. 48. μέλαιναν ἐμέει.
παρὰ σώδης: Galen. 19. p. 488. 2. παρασώδης ἐμουμένη τε
καὶ διαχωρουμένη φαίνεται.

ἀντίδοτος. —

θηριακή: Diosc. 2. 96.

ληξιπύρετος: Galen. 13. p. 543 A: ἔστι δὲ καὶ ληξιπύ-
ρετος ἀγαθή.

σατυρική: Paul. Aegin. 7. 11.

ἔμπλαστρος. (v. ἔμπλαστρον). —

ἀνηθίνη: Alex. Trall. p. 84.

λιπαραί: Galen. κατ. τόπ. p. 166. 48. πεπειρωμέναις λιπαράς.

ισόθεος. Galen. vol. 13. p. 544. ισόθεος βηχική. p. 612.
ισόθεος καλουμένη.

πυκτική: Galen. 13. p. 686.

φοινικική: Galen. 13. p. 644. τὴν . . . ἔμπλαστρον, ἣν φοινι-
κικήν ὀνομάζω.

χρυσή: Theophan. Nonn. c. 19. 7.

semlegesek:

αἰμάτινον: Gal. κατ. τόπ. 4. 7.

δάδινον: Alex. Trall. 11. p. 189. Galen. 13. p. 971. Aet. 3. 141.

Παναθηναϊκόν: Athen. p. 688 F: τὸ δὲ Παναθηναϊκόν . . .
λεγόμενον ἐν Ἀθήναις.

πανταγάθειον: Galen. 13. p. 374. ἣν αὐτὸς ὀνομάζει παντ-
αγάθειον.

φάρμακον. —

αἰγύπτιον: Galen. x. τόπ. 4. 7. Paul. Aegin. 7. 14. Aet. 15. 13.

αἰμοστατικόν: Alex. Trall. 7. 296.

ἀκοντικόν: Hesych. ἀκοντικόν φάρμακον οὕτω καλούμενον.

ἀχοπον: Galen. De med. per gen. 7. c. 11. Oribas. p. 329.

διαφοραὶ δὲ τῶν ἀκόπων τρεῖς. Alex. Trall. 7. p. 118.

ἀχροχλίaron: Hippocr. de rat. 394. 1. διδόναι δέ, ἣν δίδως,

ἀχροχλίaron. id. De morb. mul. 2. p. 670. 17. ἀχροχλίaron πίνειν.

ἀμέθυστα: Plut. Mor. 15 B: μηδὲν εἶναι φαυλότερα τῶν
ἀμεθύστων καλουμένων. Galen. κατ. τόπ. 2. P. 183. 19. Theophan.
Nonn. I. p. 68.

ἀμυκτικά: Aurel. Chron. 2. 6. adhibenda etiam arterica
medicamenta . . . a Græcis ἀμυκτικά appellata.

ἀναστομωτικά: Antyll. in Matth. Med. p. 322. τοῖς ἀνα-
στομωτικοῖς χρώμεθα.

ἀναγαλαστικά: «apud Medicos». (Thes.)

ἀντίδοτον: Plut. Mor. p. 42 D: ὁμοίως ἔστι μὴ βουλομένῳ
πιεῖν ἀντίδοτον. Athen. 4. p. 130 C: ὥσπερ ἀντίδοτον λαμβάνοντες.

ἀντίτομον: Pind. Py. 4. 221. σὺν δ' ἐλαίῳ φαρμακώσαισ'
ἀντίτομα στερεὰν ὁδυνὰν δῶκε χρίσθαι. Poll. 5. 132.

ἀνώδυνα: Galen. ad Glauc. χρήσεις καρωτικοῖς, ἃ καλεῖται
ἀνώδυνα. (v. ö. teljesen: Plut. Mor. 614 C; Anth. Pal. 573. φαρμά-
χοις ἀνώδυνοις.)

- ἀποκαθαρτικά: Diosc. 2. 180. ἔστι δὲ πάντα ἀποκαθαρτικά.
 ἀραιωτικά: Oribas. 2. p. 570. 8. τὰ δὲ ἀραιωτικά.
 ἀβρηνικόν: Theophr. fr. 2. σανδαρακὴ καὶ ἀβρηνικόν. Galen.
 13. p. 717. τὸ καλούμενον ὑπὸ μὲν τῶν ἱατρῶν ἀρσενικόν.
 ἀσπλήνιον: Diosc. Parab. 1. 2. τὸ ἐκ τῆς Γαλατίας ἀσπλή-
 νιον λεγόμενον.
 ἀτόκια: Schol. Hermog. (Walz: Rhet. Gr. I. p. 587). ἱατρὸς
 ἀτόκια διδούς.
 βηχικά: Alex. Trall. gyakran.
 βοτανικά: Plut. Probl. c. 1. ὁμοῦ μεταλλικὰ καὶ βοτανικὰ
 καὶ θηριακὰ καὶ τὰ ἀπὸ γῆς καὶ θαλάσσης εἰς τὸ αὐτὸ συγκεραννύστας.
 δηλητηρίον: Plut. Mor. p. 662 C: ποῖον δηλητήριον . . .
 νόσον ἔλυσεν. Herodian. 1. 17. 23.
 διαφθαρτικόν: Poll. 5. 132.
 διουρητικόν: Hippocr. p. 1149: προσφερομένων δὲ τῶν
 διουρητικῶν δριμέων ὄντων. ib. 101. παραβάλλεται διουρητικοῖς.
 Galen. 6. p. 301.
 δραστήρια: Eurip. Ion. 985. καὶ μὴν ἔχω γε δόλια καὶ
 δραστήρια. (teljesen ibid. 1185.)
 ἔγχυτον: Hippocr. de morb. mul. 1. p. 603, 25. ἔγχυτον
 χηνὸς ἀλείφα ξὺν ἐλαίῳ. Aret. Acut. morb. p. 124. ἦν ἔγχυτον ἐκ
 τῶνδε ξυστῇ, ἔρχεῖν τῇ ὑστέρῃ.
 ἐκβόλιον: Plut. Mor. p. 134 F: καθάπερ ἀκόλαστοι γυναικες
 ἐκβολίοις χρώμεναι.
 ἐκτυλιχτικόν: Paul. Aegin. p. 152. 42. διὰ τῶν ἐκτυλιχτικῶν
 τε καὶ κολλητικῶν. (teljesen: Oribas. p. 20.)
 ἔμμοτον: Paul. Aegin. p. 119. 10. πρὸς τὰ ἐν τῷ πέλματι
 ῥυπαρὰ ἔλκη ἔμμοτον. (Galen. ἐμμότων φαρμάκων.)
 ἔναιμον: Hippocr. Epid. 5. p. 1162 A: τῷ δὲ ἐναίμῳ καταδε-
 θεῖς ἰάθῃ. id. p. 766 H: ἡ πισσηρὴν ἐπιθέντες ἢ ἐναίμον. (v. ö. id.
 p. 870 D: ἐνδέχεται ἔναιμον φάρμακον.)
 ἐπιστατικά: Cels. 5. 18. quædam extrahunt, quæ ἐπιστα-
 τικά dicuntur.
 ἐπίτερχτον: Galen. 18. p. 712. Τίνα μὲν ἐστὶν ἔναιμα ἐπί-
 τερχτα, πρόσθεν εἴρηται.
 ἐπίχριστον: Plut. Mor. p. 102 A: τῶν ἐπιχρίστων ἐπίθεσις.
 ἐπουλωτικά: Galen. 14. p. 764. 1.
 ἡδύχροον: Alex. Trall. 3. p. 207. ἐπενόησα χρήσασθαι τῷ
 καλουμένῳ ἡδυχρόῳ.
 Ἰνδικόν: Hippocr. p. 662. 14. τὸ Ἰνδικόν ὃ καλέουσιν οἱ
 Πέρσαι πέπερι. (teljesen: Diosc. 5. 107.)
 ἰσχαίμον: Aret. p. 107. 22. ἰσχαίμοσι χρέεσθαι. Oribas. p. 314.
 καθαρτικόν: Hippocr. p. 766 H: ἱητρεῖουσιν τὰ ἔλκεα καθαρ-
 τικῷ τινι. (v. ö. Plut. Mor. 999 F: καθαρτικόν ἔχων φάρμακον.)
 καλλιβλέφαρον: Galen. 13. p. 260. Diosc. 1. 86.
 κατακεραστικόν: Galen. 19. p. 696. 11. χρῶ τοῖς καταλ-
 λήλοις κατακεραστικοῖς.
 κατωτερικόν: Rufus. p. 213 M: καθαίρειν κατωτερικῷ τινι.
 (Hippocr. 1147 E: φάρμακον κατωτερικόν πίων.)
 κενωτικά: Galen. 19. p. 206. 4. ἀντὶ φλεβοτομίας καὶ τῶν
 ἄλλων κενωτικῶν.

λεαντικά: Matth. Med. p. 334. λεαντικοῖς χρώμεθα ἐπὶ ἀρτηρίας ξανθείσης.

μαλακτικά: Galen. Simpl. Fac. 5. ἰδίως ὀνομάζουσι μαλακτικά τὰ τῶν γεγονότων ἀπὸ φλέγματος ἐξηρασμένου καὶ παχέος χυλοῦ ὄγκων σκιδρόωδων ἱατικά.

ξήριον: Aet. 6. 92. ξήριον πρὸς πολύποδας. Matth. Med. p. 85. τῷ ἀπηφρισμένῳ μέλιτι ἐνώσεις τὰ ξήρια.

ὀξυδορξικόν: Plut. Mor. 69 A: ὁ δὲ παρῴησιαν καὶ δηγμὸν ἀνθρώπων δυστυχοῦντι προσάγων, ὥσπερ ὀξυδορξικὸν ὀμματι ταρασσομένῳ.

ὀξυτόκιον: Diosc. 2. 194. ἔστι δὲ καὶ ὀξυτόκιον περιεπλεγμένη.

ὀφθαλμικά: Diosc. 2. 7. χρῆσιμεύουσι εἰς τὰ ὀφθαλμικά σὺν μέλιτι.

παρεμπλαστικά: Galen. 19. p. 673. 14. τὰ παρεμπλαστικά ἢ ἄλλως ἐγκαθίζοντα τοῖς σώμασιν ἐπιμόνως. Alex. Trall. 7. p. 289.

περίχριστα: Plut. Mor. p. 102 A: Diosc. 1. 97. Χρηστέον δὲ αὐτῇ εἰς τὰ καλλιβλέφαρα καὶ περίχριστα. Clem. Al. p. 295.

Προμήθειον: Apoll. Rh. 3. 845. φάρμακον, ὃ ρρὰ τέ φασὶ Προμήθειον καλέεσθαι.

πρόσθετον: Aristot. De gen. anim. 2, 7. τὰς γυναῖκας βασιανίζουσι τοῖς προσθέτοις. Theophr. H. Pl. 9. 9. 3.; 9. 11. 4. Hippocratesnél gyakori.

πταρμικά: Hippocr. p. 1238 F: πταρμικά προσετέθη. Galen. 14. p. 342. 5. Moschion. De mul. pass. p. 72. 19. πταρμικῶν ἐνέπλησαν τὴν κεφαλὴν.

πυοποιά: Diosc. 2. 82. πυοποιοῖς τε μίγνυται χρῆσιμως.

σηπτικόν: Aristot. H. A. 8. 29. Ἐξ οὗ ὀφρως ποιοῦσι τὸ σηπτικόν. Galen. Simpl. med. 5.

σιδιωτόν: Paul. Aeg. 6. 22. τῷ φακομέλιτι ἢ τῷ σιδιωτῷ.

σκληρυντικά: Diosc. 1. 48.

στοματικά: Diosc. 3. 7. στοματικόν ἐστὶ δαμασσωμένον. Matth. med. p. 336. τὰ στοματικά καὶ διάχριστα.

τοξικόν: Galen. 13. p. 907. τοῖς τοξικόν πιοῦσι βοηθεῖ οἶνος. Paul. Aeg. 5. 53. τὸ δὲ τοξικόν δοκεῖ μὲν ὀνομάζεσθαι ἐκ τοῦ τὰ τοξέματα ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἐν αὐτῷ χρῆεσθαι. African. Cest. c. 37. p. 302. τὸ καλούμενον τοξικόν πρὸς ταχεῖαν ἀναίρεσιν τῶν τετροσχομένων.

τοπικόν: Galen. x. τόπ. 1. 1. ἀρκεῖ πολλάκις μόνον τὰ τοπικά.

τραυματικά: Diosc. 1. 98. μίγνυται δὲ καὶ τραυματικοῖς χρῆσιμως. Hippiatr. p. 167. 22.

ὕδατινον: Gal. vol. 9. p. 496. τὸ καλούμενον ὕδατινον ἐξ αὐτοῦ σκευάζομεν.

ὕπηλατον: Gal. ad Glauc. 10. p. 178. τῶν ὑπηλάτων τε καὶ κατωτερικῶν ὀνομαζομένων. Hippocr. p. 387. 39.

ὕπνωτικά: Aristot. De somno c. 3. πάντα γὰρ τὰ ὑπνωτικά καρηβαρεῖν ποιεῖ. Plut. Mor. p. 658 F: τῶν ὑπνωτικῶν ἐνιοὶ λαβόντες. id. Cæs. 34. ὑπνωτικόν οὐ θανάσιμον πεπωκότος.

φθόρια: Diosc. 2. 193. μίγνυται δὲ καὶ εἰς τὰ φθόρια.

φλεγμαγωγά: Galen. 10. p. 463. τὸ καθαῖρον φάρμακον ... ὃ καλοῦσι φλεγμαγωγόν. Oribas. 2. p. 276. 10. ἐὰν δὲ θέλῃς φλεγμαγωγὰ ποιῆσαι.

φυκτήρια: Rufus p. 161. φυκτήρια τοῖς στήθεσι προσάγειν.
 φωριχόν: Galen. 13. p. 131. τοῦ φωριχοῦ καλουμένου.
 Diosc. 5. 116.

ὠκυτόχιον: Aristoph. Thesm. 504. ὠκυτόχι' ὠνούμενος.
 Plut. Mor. 964 C. Bekker: Anecd. p. 74. 5. ὠκυτόχιον φάρμακόν
 τι, ὃ περιάπτουσι ταῖς κυίσχομέναις ὑπὲρ τοῦ ταχέως τεκεῖν.
 ὠτιχά: Oribas. 2. p. 459. 7. Paul. Aegin. p. 300. 2.

ιατρός. —

δογματικοί: Galen. 2. p. 288. Diosc. p. 54.
 Ἡροφίλειοι: Galen. 8. p. 156. οἱ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Ἡροφί-
 λου κληθέντες Ἡροφίλειοι (v. ö. Strabo p. 579. Ἡροφίλειαν ἱατρῶν.)
 ὀφθαλμικός: Galen. de usu partt. 10. Etym. M. 30. 2.

(Vége köv.)

(Debreczen.)

BENIGNY GYULA.

MADÁCH ÉS A BYRON-FÉLE DON JUAN.

— Adalékul Madách belső fejlődésének és az irodalmi utánzásnak kérdéseihez. —

1. Madách a *Csak tréfa* című ifjúkori drámájának ¹⁾ címlap-
 jára alul a következő jeligét vetette: *A nő élete a szerelem, a férfiében
 egy epizód.* E gondolat aránylag tökéletes fordítása Byron Don Juanja
 egy helyének (Canto I, CXCV. stropha), hol Donna Julia írja —
 levelében — Juannak:

*Man's love is of Man's life a thing apart,
 'T is a Woman's whole existence...²⁾*

¹⁾ *Csak Tréfa, Dráma korunkból 5 felvonásban.* Eddig — egy jelenet
 kivételével, melyet Riedl Frigyes közölt, EPhK. IV. 56—63. l. — kiadatlan;
 kézirata a M. N. Muzeumban «2064/Quart. Hung.» jelzés alatt (Madách
 hagyaték, kéziratt. 1913. 40. sz.) található. E kéziraton a keletkezés ideje
 nincs feltüntetve. Bérczy Károly emlékbeszéde (Madách műveinek Gyulai-
 féle kiadásában XXIV. l.) sok lírai verssel, pár elbeszéléssel és esztetikai
 értekezéssel, meg öt másik drámával együtt az 1843—1848. évek közti
 időre teszi. (E drámák: Jó név és erény, Commodus [e kettő szintén ki-
 adatlan], Mária királyné [1855-i átdolgozásban ismeretes], Csák végnapjai
 [1843., átdolg. 1861.-ben], Férfi és nő [1843]). Voinovich G. egy régebbi
 dolgozata: *Madách fiatalkori négy színművéről* (Budapesti Szemle. 1909.
 I. 188—212. l.) 189. l. Madách első befejezett darabjának mondja, Vértesy
 Jenő (*Madách írói hagyatéka*: Irodalomtörténet, 1914. 297. l.) «egyik leg-
 első kísérletének; ugyanígy lemond később a közelebbi kormeghatározás-
 ról Voinovich könyve: *Madách Imre és az Ember Tragédiája*, 1914. 25. l.
 Mindenesetre a szerelmi csalódás és a világggyűlölet kopatlanul tetszenek
 át benne s az írói ifjúságnak is félreismerhetetlen jeleit mutatja («csalárd-
 nak nézi a szerelmet, hűtlennek a barátságot» és «tönkretett élet és el-
 játszott jövőendő romjain látja magát»), tehát keletkezése alighanem lehet
 legközelebb esik Madách első nagy szerelmi csalódásának (Lónyay Etelka)
 időpontjához (1840); Alexander Bernát az E. T. magyarázatos kiadásá-
 ban 1909²⁾. 235. l. egyenesen 1842 előtről keltezi. A drámát költőnk nem
 akarta kiadni, csak töredék gondolatokat szándékozott belőle megőrizni
 «Egy örült naplójából» című cyclusában.

²⁾ The Works of Lord Byron; Poetry Vol. VI. ed. by. E. H. Cole-
 ridge, London, 1903. 71. l.

Még a viszonylagos rövidséget is okozhatta a — sajna nem ismert¹⁾ — német fordítás szótakarító kényszerűsége, a két tag helycseréjét²⁾ pedig legrosszabb esetben az, hogy Madách emlékezetből írta le a mottót. Alaposabb körütekintésre azonban kitűnik, hogy így egyszerűen még sem áll a dolog. Az így kifejezett gondolat ugyanis fejlődőleg húzódik végig Madách életén, mint annak kétségkívül belső vetülete s egyik jelentős kiformalódása³⁾, melynek vizsgálata érdekes kilátásokat nyit egyfelől Madách lelki meg irodalmi fejlődésének sajátos, másfelől az irodalmi utazás kérdésének általános problémái felé.

2. Madáchot ifjúkori drámáitól az akadémiai székfoglalójig (1864) állandóan foglalkoztatta a férfi és nő szerelmi viszonylatának kérdése. Azonban eddig — a megértés nem kis kárára — hangsúlyozatlan maradt, hogy mindég változó felfogását — ha egyelőre csak a belső tényezőkre vagyunk tekintettel — tulajdonkép két, a költő fejlődésével egyszerre változó összetevő determinálja. Ezek: az első szerelmi csalódás keserűsége, mely később sem alhat el, mert a nejjével való szerelcsatlenség újra kiélesíti, és az érzékeny művész-önérzet, mely majd a remények ingadozóbb, majd a sikerek szilárdabb alapján, az előbbi ellensúlyozni hivatott. A szerint már most, hogy e két tényező mindegyike mikor milyen viszonylagos vitalitással hat a költőben, más és más az az árnyalás is, melylyel ez életébe vágó kérdést érzi és szavakba formálja. Csalódása legjobban elhatalmasodik rajta, mikor a nőt és a szerelmet csak névleg ismerve először s legfájóbban érzi gyötréseiket, s a mikor ezzel szemben a másik tényező még alig jöhet számba, mert halavány önérzése ugyancsak erősítésre szor-s szükségkép még kiálló kételyekkel küzd. Jellemzően mutatja ezt a rólma hűszéves megbillenést a *Csak Tréfával* körülbelül egyidőben írt *Férfi és nő*-nek alaphangja. Végletes, shakespeari érdességet hajhászó modor, a nők rideg megvetése és alárendelése egy Herakles gye-rekesen elképzelt durvaságának⁴⁾: a még éretlenül elfanyarított nemi-

¹⁾ A Madách-használta Byronfordítás kérdését l. „Egy pillantás Madách költői műhelyébe” cz. dolgozatomban, EPhK. 1915. 784/785. l.

²⁾ Byronnál férfi: nő, Madáchnál nő: férfi.

³⁾ Az alantiakban csak a legfontosabb nyomjelekre szorítkozhatunk. Általán a «nemi eszme» fontosságát Madách költészetében többször kiemeli Palágyi Menyhért, Madách Imre élete és költészete, 1900. 277. l. stb.

⁴⁾ Herakles mondja a II. felvonásban (ÖM. II. 31. l.):

A nő
Csak addig házastárs: míg a teremő
Szabályának: «szeretni» megfelel
— — — az asszonyember
Csak fajt tenyészteni van előteremtve.

Philonar

V. felv. (ÖM. II. 76. l.):

A nő szeretni van teremőve és
Ha ezt nem bir már, haljon el; minek
Csirát veszített lény a föld ezer
Növénny közt, kik fajzanak s tenyésznek.

ség félreismerhetetlen vonásai.¹⁾ Minthogy pedig ugyanekkor még csak halvány-zavaros ködben láthatja művészi hivatottságát, szilárd alap híján természetesen csüggedt erőtlenséggel, lemondó kétségbeeséssel és egyensúlytalan általánosítással olyan férfívégzetet példáz Heraklesében is, melyet a szerelem zsarnoksága leköthet és nagyrahivatottságát guzzsalynál vesztelgetetheti.²⁾ Szóval költőnk az ifjukorra jellemző első kétségbeesésében megveti a nőt, mely kimerül a szeretkezésben, míg a férfit a szerelem sajnálatos áldozataként látja: nagy lehetne, ha meg tudna lenni a nő nélkül. Mi sem csodálatosabb persze ezek után, mint a *Férfi és nő* című lapjára³⁾ tett jelige: *A férfi nagy nő nélkül is*, melyet a dráma nemcsak hogy nem kíván, hanem egyenesen értelmével ellenez, mert az legjobb esetben sem mond többet, mint hogy a nő lehúzó kölöncz, melynek a férfi vesztére szolgáltatja ki magát. (L. Voinovich könyve 39. l. is.) Mindenesetre költők sokszor szegnek maguk elé, önbátorító emlegetéssel, üres, még tartalommal csak megtöltendő szavakat s Madách jeligéje is kétségtelenül csak önmagának szólt és férfinagysága álmát kergette; sietett két, a külső világban össze nem függő, sőt szinte ellentett elgondolást azonosítani, mert ezek akkor fiatalosan telített lelkében egy billentyűre jártak. Így míg a drámából csak a szerelmi csalódás keserősége beszél, ez a vonás magánál Madáchnál kezdettől össze lévő forrva a művész-önérzettel, magának Madáchnak öntudatlanul is ellenállózza és — mint reakciója — paralizálja ezt. Az öntudat a drámában még nem tudott ható tényezővé nőni (Herakles nem *αὐτορρηξ*), de már érzi a költő, hogy e nélkül fel fogna borulni — a saját egyensúlya. Ezért — védelmére — túlradó aianysága ott is, akkor is felszínre tárja, a hol logikusan semmi keresni valója⁴⁾ (ez a jelige eredete!) és lelke e

¹⁾ A 19 éves Madách már kifejlett mizanthropizmusáról l. Palágyi, i. h. 80. ll. Ebből egyenesen folynak az olyan szavak, a minőket Lórán mond a *Csak Tréfaban* (Kézir. 64. l.) «egész fajunk | Bűn mikrokosmos-a a' lány» stb.

²⁾ V. ö. Voinovich, Budapesti Szemle, 192. l. — Herakles szavai (V. felv. i. h. 77. l.; v. ö. 81. l. is.):

Isten leendne az emberfiakból:
Ha a szerelem ösztöne s a nővág
Kihalna vagy kiforrna kebleinkből.
Óh, testünk halhatatlan életét
Csak a mámor ragadja el tőlünk, stb.

V. ö. ehhez Herédý szavait a *Csak Tréfaban* (Kézirat 32. l.)

... Mink csak bábok vagyunk, kik a
Színen játszunk, de a szőnyeg mögött
Nőkéz vezérli titkos szálainkat., stb.

(V. ö. ugyanitt a 60. lapon Bianka szavait is.)

³⁾ Ez, a MNM.-ban levő, idegen kéztől az Akadémia levéltárából másolt kézíraton így szól: «Drámai pályamunka 1843-ra | 1-ső szám | Férfi és nő | Dráma 5 felvonásban | Jelmondat: A férfi nagy nő nélkül is, Hoffmann.»

⁴⁾ V. ö. mindenesetre Palágyi kísérletét is, melylyel e feltűnően nem ideillő jeligét menteni iparkodik (i. h. 129/130. l.).

vonásának szerves fontosságát ép ez önkénytelen és hivatlan hivatkozással árulja el.

Természetes: a mint az emberesedő költő valóban megismeri a szerelem meleg érzéseit és öntudatának is realisabb alapjai nőnek, e két tényezőnek s egymáshoz való viszonyuknak is módosulni kell. Madách életének sajnálatos sajátja, hogy újabb szerelmi kudarcz lealázása nem engedi a férfi és nő viszonyának látásából a keserű csalódás árnyát kivieszni. (1854. július 25-én írják alá Ecsegen ő és felesége a válási egyezséget.) Csak épen hogy érettebb, férfiasabb lett a nőgyűlölete. Viszont már láthatóbban bontakozik benne a művész-önérzet. Ismeretes róla, hogy irodalmi sikerei általában jelentősen befolyásolták hangját; pesszimizmusát is teljesen elfojtották¹⁾; így kezdi most a férfi nő nélkül való teljességének megfejtését *nem* a nő hátrányainak tulzában, hanem a férfi előnyeiben, nem negatív, hanem pozitív irányban keresni. Az összetevők ezen új árnyalásának eredője, hogy az 1855-ben átdolgozott²⁾ *Mária királynő*³⁾ Károly királya már így igazolja magát — költőnk helyett:

A férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtvé⁴⁾ lelkébe nemesb
Érzéseket is oltott Istene:
Dicsvágyat, kötelességérzetet.⁵⁾ (ÖM. II. 131/132. l.)

Ezt a hangot üti meg a *Csak tréfa* jelgége is, ha maga a dráma keletkezése nem is esik Madách életének ezen periodusába;⁶⁾ és ez a hang lesz mindig határozottabb, a mint irodalmi öntudata növekszik és a szerelem fájdalmas fontossága ezzel arányosan csökken lelkében.⁷⁾ *Mózes*ének IV. felvonása szerint, 1860/61-ben, már teljesen aszketikus-autarkisztikus formában vallja: a kiváló férfinek, mint ilyennek — éles ellentétben a nővel meg az átlagemberral, kiknek mindig szabad szeretni — leghatározottabban *erénye* a szerelemtelenség.

Ki jobban nem tud Józsué, — szeressen
(mondja Mózes utódának)

*Kit a végzetnek érintett keze;
Annak szeretni nem szabad, fiam.
A csillag is hideg, mely a hajóst
Vezérli.* (ÖM. III. 102/103. l.)

¹⁾ V. ö. Morvay Győző, Magyarázó Tanulmány... 1897, 27. l.

²⁾ A *Csak végnapjai* és *Mária királynő* első kidolgozása közel egykorú «s a *Férfi és nő*től sem eshetnek távol» (Voinovich, Budapesti Szemle, 193. l.).

³⁾ II. felv. 1. jelenet.

⁴⁾ Idáig szórul-szóra átvitte *Mózes*ébe, mikor ezt családjától búcsúztatja (II. felv. — ÖM. III. 43/44. l.)

⁵⁾ V. ö. *Nápolyi Endre* kéziratának 48. lapját, hol Endre mondja: «a férfi nem álmódoszni lón, erős karokkal kell néki megragadni a sors gyepölőit» stb.

⁶⁾ Erről lentebb szólunk még.

⁷⁾ V. ö. a negyven évesé vált Madách levelét Szontagh Pálhoz 1863. jan. 20.-áról (ÖM. III. 48. l.): «A hölgyeknél csak most kezdenék még igazán szerencsés lenni, ... mikor már a legjobb osztásra is azt mondom: pass — és soha sem licitálók feljebb paraszt betlernél» és ehhez, a mit Palágyi ír a költőnkél «az eszményi szerelem utolsó felángolása után» bekövetkezett érzéki visszahatásról (i. h. 224. l.).

Viszont természetesen, hogy ezen, a *kiválónak* járó splendid isolation-t a költőkre,¹⁾ vagyis szerencsétlen magára is érteni kívánja, sőt kifejezetten is dokumentálja ezt ama «baráti köszöntés»-sel, melyet a két utóbbi fázis közt 1856. aug. 11.-én írt Szontagh Pálnak (ÖM. III. 479—482. l.). Ebben — persze más oldalról kerülve a dologhoz — egyenesen a költőnek tanácsolja, hogy ne vegye feleségül a szeretett lányt, «mert költői ideálját ölelvén szívéhez» csak csalódás várhat reá és «bíráiban boldog soha sem lesz». — Végre mintegy koronázva e két tényező ezen, a végleges és férfi-Madáchra legjellemzőbb arányát, *A nőkről különösen aesthetikai szempontból* czímen felolvasott akadémiai székfoglalójában (1864. ápr. 18.) tudományosan módszeres aláfestéssel fejti ki a két nem közti különbséget, miközben még példáival is utal arra (Herakles — a *Férfi és nőből!*), hogy minden eddigi gondolatát összefoglalni és betetőzni akarja. E leghiggadtabb jellemzése szerint «egy percz s a férfi újra eszmél» (358. l.), míg a szíven keresztül gondolkozó nőnél «nemi viszonyainak túlsulya egész életkörének oly lényeges részévé teszi a szerelmet, hogy ez egész életfolyamatát betölteni képes. Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett, mint szeretett — —; míg a férfiú életében a szeretet vajmi csekély űrt tölthet csak be s azon férfiú valóban sivár életre néz vissza, ki egyebet nem tett, mint szeretett.»

Tehát Madách a fejlődés azon fokán, melyet 1855.-i és 1860. G.-i nyilatkozatai adnak, már tud szerelmi bajaiiban fölényesen és szuverén gőggel vigasztalódni s a férfi előbbvalóságának és autarkiadjának gondolatát határozottan a kiválóság vagyis írói öntudatának pozitívumára alapozza. Ezt a felfogást 1864-ben a tudományosság mázával is zománcozza és úgy látszik: ez Madách egyéni gondolatának legjellemzőbb és legérettebb kifomálódása.

3. Eddig Madáchnak a férfi és nő viszonyára vonatkozó felfogását úgy tekintettük, mintha érzéseinek kifejezései teljesen és mindenben belsejéből fakadtak volna. És csakugyan, ha a *Csak tréfa* jelmondatát kiveszszük, legalább is az 1855 előtti gondolatforma nem mutat szükségkép idegen nyomokat.²⁾ Viszont e mondatot — mely nem is nagyon illik a tartalomhoz³⁾ — a kézirat tanúsága szerint a költő teljesen más formájú betűkkel és tentával, világosan utólag írta a darabra,⁴⁾ míg eredeti mottója egy Shakespeare *II. Richard*jából

¹⁾ Egy jegyzete szerint költő az, «kinek eszmeköre felül van a köznapin.»

²⁾ Legifjabb művei alkotásakor még bizonyára nem ismerte Byron Don Juanját, mert a Herakles kifejezte gondolatok, de a *Férfi és nő* egész menete is annyira közelvitték, hogy — ha ismeri — aligha mulaszthatja el Deianeira sorsát alkalmilag a tökéletes byroni vonással teljessé rajzolni: A darab levegőjéhez és a személyre ugyanis teljesen illik Julia panasza:

Man have all.. resources, We but one
To love again, and be again undone.

A mit a dráma nem emel ki különösebben.

³⁾ V. ö. Voinovich könyvében 35. ll.

⁴⁾ Egy más jelmondattal egyetemben, mely szerint: «Még a' kéj-hölgy is öröm könnyűt sír, ha színjátékban az erény győzedelmeskedik.»

vett idézet volt a cím lap belső oldalán.¹⁾ E szerint Madách Byron Don Juanját mindenesetre a «Férfi és nő» (azaz 1843) után, de alighanem 1855 előtt olvasta, mert az, hogy *Mária királynője* átdolgozásában lekopott a fiatalos madáchi árnyalat és a kiváló férfi fölényessége áll előtérbe, bizonyos fokig a tudatos angol befolyása lehet; és ha felfogásunk magában egyáltalán nem is szükségszerű (hiszen Madách önálló fejlődése is magyarázza), erősen szól e mellett, hogy Károly király szavainak részletezése — (a férfi) «lelkébe nemesb Érzéseket is oltott Istene: *Dicsvágyat, kötelességérzetet,*» — láthatólag az idézett stanza folytatásának hatása alatt készült.²⁾

(Man may range
The Court, Camp, Church, the Vessel and the Mart;
Sword, Gown, Gain, Glory *offer in exchange*
Pride, Fame, Ambition, to fill up his heart,

írja itten Julia.) De akármikor is olvasta ezen időszakon belül a Don Juan-t,³⁾ csak ekkor és ennek friss benyomása alatt tehetta a szavaiban legkétségtelenebbül Byronra emlékeztető, higgadt jeligét *Csak tréfa* című darabja fedelére: «A nő élete a szerelem, a férfiben egy epizód». Ezt a fogalmazást akkoriban egyéni életének speciális alakulása folytán minden előző, saját formulázásánál találóbbnak, kifejezőbbnek kellett éreznie; érthető, hogy kapott rajta.⁴⁾

- ¹⁾ «Óh bárkinek kész hízogó kutyák!
Szívem vérén melegedett kigyók,
Kik szúm marjátok. Judások ti hárman!
'S háromszor rosszabb nála mindeniktek.»

(Három sor törölve.) — [A javítgatások azt sejtetik, hogy a fordítás Madách műve.]

²⁾ Pendantja ennek a Voinovich (386. l.) közölte *Visszapillantás* című kiadatlan költeményben:

Oh a nő jobb, mint mi férfiak,
Kis világa a szív birodalma
Messze zajlik tőle a világ.

Melyben vérzik s küzd a férfi keble:
Uralomvágy, hírszomj és erő
Ismeretlen zugván el felette.

³⁾ Talán közelebb 1843-hoz, bár 1852 körül is, mikor Byronéhoz oly hasonló körülmények oly hasonló hatással vannak reá, feltétlenül erős Byron-perióduson kellett keresztül mennie. (V. ö. Morvay, Byron Magyarországon [Koeppe]—Esty, Byron, a MTA. kiad. 1913., függelék], 346. l.: «Az 1852. esztendő Madáchra, a magyar irodalom szerencséjére, épp oly döntő hatást gyakorolt, mint Byron elválása nejétől az angol és a világ-irodalomra.») Futó hangulatok egyébként minden nagy költőt közelítették és közelítenek byroni hangulatokhoz és ez utóbbiak bámulatos ereje épen abban rejlik, hogy ilyenkor, a ki csak ismeri őket, nem tudja magát büvös hatalmuk alól kivonni. (V. ö. Goethe nyilatkozatát «Elegie von Marienbad» cz. költeményének keletkezéséről, Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines lebens, von I. P. Eckermann, 3. kiad. I. r. 1868., 63/64. l.)

⁴⁾ Mihelyt ugyanis kétségtelen, hogy a gondolat valamilyen formában élt benne, szinte lehetetlen, hogy Byronnal észre ne vette és kitűnően kifejező fogalmazását meg ne jegyezte volna. Így az egyéni előkészítettség épen csak mellette szól, hogy a Don Juan e helyét kellett olvasnia és használnia. (V. ö. EPhK. 1915. 87. ll.)

Így viszi növekvő művészi autarkája mind jobban és jobban a Byron felfogására, míg csak e gondolatának formája (1856.-i levelében és a *Mózes* 1860.61.-i kitételében) a hivatott férfit illető, lírai-aszkétikus imperativuszsza nő. Mikor aztán már «elismert» és túl van a szerelem fontosságán, ez az egyéni alapjába oltott Byron-árnyalat adja az érdességet és túlzást levetkezett széktoglaló tárgyilagosságát. Mert bár Madáchnál az egyéni meggyőződés mindvégig uralkodó maradt és ehhez híven a férfi-nő összehasonlításban még leghiggadtabb, «tudományos» nyilatkozata is *alárendeli* a nőt a férfinak, mégis a tény, hogy végül *tudja*, legalább is a férfiéhez hasonlóan *sorsnak* nézni a nő másneműségét¹⁾ és fizikainak, természetszerűnek a különbséget, mely szerint a férfi rögtön eszmél, a nő örökön szeret — ezt a világiasan fölényes, de egyben megértően elnéző vonást Byron egyengette felfogásába. Madáché csak az alap, hogy a férfi kifejezetten kiválabb species, elsőbbrangú a nőnél (a férfi nagyon sívár, ha azt teszi életcéljává, a miben a nő kimerül). Bátran mondhatjuk tehát: Madách ifjúságának fanyar karczosát szerencsés egybeesés folytán az angol költő az eljáró idővel egyszerre forralta.

Hogy ez ismeretlen időben megindult folyamatnak első nyilvánulását csak 1855-ben véljük felismerni és így a kérdéses «byroni» jeligét is szükségkép ez idő tájból származtatjuk, annak csupán első látszatra mond ellen Madách fiatalkori kísérletének *Nápolyi Endrének*²⁾ egy — számunkra igen fontos s eddig szándékosan elhanyagolt — helye,³⁾ hol Sanchia, Cabanis leánya, már megteszi a «byroni» szembéállítását a szerelemben kimerülő nő és a szerelmét csak jelentéktelenség gyanánt felfogó férfi közt. Itt ugyanis a formán (szavakon és képeken) annyira átlüktet a fiatal költő érzéstől és tapasztalatoktól még át nem fűtött, teljesen naiv retorikája, hogy — bár teljesen Byron gondolatát fejezi ki — semmi sem áll messzebb Byrontól, mint a mód, a hogy ezt — Byronnal csak véletlenül találkozó — szavakba foglalja. *A szerelem* — írja a III. felvonás («Cabanis») 1. jelenetében — *a nő világa, melyben egyedül honos; vedd tőle ezt el, és nyomorultabb lesz a naptól megfosztott világnál. Óh királyom! Önök nem ismerik a szerelmet; a férfiú életében az, bolygó tünde fény, melly örvendeztet s nyom nélkül leszál[í], a nőnek egy [a] világ üdvével és fájdalmával, mellynek véget csak a halál szakít.* E fogalmazás teljesen Madách sajátja, kinek kedélyi determináltsága ön-

¹⁾ Már *Csák végnapjaiban* (II. felv.), Erzsébet szerint; a nő «szereitni óhajt, Honos tűzhelyre, boldogságra vágyik», a férfinak az élet tengerén «csatázni és lemondni» a sorsa. (ÖM. III. 179. l.).

²⁾ Kiadatlan, 66 oldalos kézirat a MNM. kézirtattárában «2066. Quart. Hung.» sz. a.; a 31–34.-ig való lapok hiányoznak, épügy czímlapja is, melynek hiánya miatt Morvay Gy., Adalékok Madách Imre életéhez (Budapesti VI. ker. áll. főreálisk. 1897/8. évi értesítője) 22. l. a költő iratai lajstromában (III. csop. 10. sz. a.) a darabot — I. felvonása cízmével («Az udvari ünnep») — mint töredéket közli. A keletkezés évére semmi se utal (Vértesy, i. h. 207. l.). Voinovich a legelső darabok közt említi. Mindenesetre: szemmel láthatólag fiatalkori mű. Közte és a *Férfi és nő* közt azonban kétségtelenül van néhány hó különbség, mert a jelentősebb hangulatváltozás vagy legalább is hangulathullám ennyit feltétlenül megkövetel. A stílus másílétségét Vértesy is kiemeli (299. l.).

³⁾ Kézirata 36/37. lapján — (utólag ?) áthúzva.

állóan és kezdetről önérzetére kényszerített s nem hagyott felednie egy gondolatot a férfi meg a nő viszonyáról, melyet szerelmi szerencsétlenségének és művészi önérzetének összetevői majd egy, majd más irányban ránczigtáltak tulzottá. Itt, jellemzően akkor «aktualis» szentimentális-érzelmes hangja volt túltengő.

4. Viszont, ha jóval Byron kétségtelen befolyása előtt *van* egy kiteljesedett fogalmazás, mely — bár azonos tartalmat — formailag függetlenül és önállóan hirdet, vagyis: ha a Don Juan stanzájából idézett gondolatot egy a Don Juan olvasását megelőző drámájában, Madách tipikusan «saját» formában *magától* kihozta, akkor az önállóság és átvétel későbbi, különös egybekavarodása mindenesetre olyan jelenség, melyet az utánzás kérdésének szokott apodikticitásával nem igen lehet megfejtetni. De igaz művésznél ritka is az eset, hol az átvétel igennel vagy nemmel elintézhető s ép ezért kell jól megnéznünk e gondolat fejlődéstörténetét, mely iskolás példája lehet a megokolt, a jóhiszemű irodalmi utánzásnak, a mint e jelenséget a tulajdonképeni utánzással, átvétellel vagy kivált plagiummal szemben nevezzük és különböztetjük.

Csak azzal a kissé szokatlan igazsággal kell megbarátkoznunk, hogy művészek a legrikítóbb külső egyezéseket is megengedhetik maguknak, ha lelkekben az átvett forma eleven, régen kifelé tapogatózó szükséglettel egyesül, ha *csak* azt utánozzák, a mit nem lehet elhagyniok, ha akaratlanul is meg *kell* valamit ragadniok, mert egy bennük élő érzés sarkalja őket, hogy rég várt szóval, még ha idegen is ez, tökéletesen tudatosá tétessék.¹⁾ Ha költők szóról szóra átvesznek, ez sokszor csak elismerésüket fejezi ki, hogy valaki már előttük megtalálta az ő gondolatuk legkifejezőbb formáját. Így lesz a kiválasztó tényező az alkotó mellett a tehetség második postulatumává. Mint-hogy azonban a kiválasztó költői egyéniség, csak végeredményül, sokszor csak a megértő utókor igazolásában, jóval a költői működés lezárulása után, alakul ki, ilyenkor a közelfekvő átvétel vádja is természetessé lesz, a minthogy annyi nagy költőre (de szükségkép mindig csak átmenetileg) csakugyan szórták is. Mindezt Madách «nyílt színen» illusztrálja. Belső szükséglete («a kifelé tapogatózó bizonytalanság») a Cabanis lányának szavaiban írásosan van megerősítve, és a szavak előbbvalóságát jellemző kezdetlegesség és ifjúság teszi kétségtelenné. Ezen sorok kézzel foghatóan *belülről* készítik elő Byronra, kit később Madách olvasott — mint csodálatoskép minden költő olvassa a neki legfontosabb és legszükségesebb könyveket — és fel is használt, mert fel kellett használnia a legtökéletesebb kifejezésre törekvésnek művészi törvénye alapján.²⁾ Hogy csak emlékezett-e Byron

¹⁾ A kívülről befelé való tehetségfejlesztésnek és a kiválasztás tényezőjének szerepéről minden előbbi észrevételemet összefogva és teljesítve szólók «Liránk egy fejezetéhez (Prolegomena kai paralipomena)» cz. tanulmányomban (Huszadik Század, 1916. decz.). A továbbiakért oda utalok.

²⁾ E dolgokról sok érdekes és érdemes anyagot szolgáltat Ed. Stempler könyve, Das Plagiat in der griechischen Literatur 1912., 117., 158. ll. és 282. l. Alapfelfogása, hogy absolute véve, szellemi téren minden szigorúan egyéni tulajdon lehetetlen, a miben Goethét vallhatja ősenek. De ez jogosít egyszersmind tudatos és önálló zseniket idegen szellemi kincsek szuverén felhasználására.

kitételére vagy egyenesen fordította — nem tartjuk fontosnak.) Így került 1855 körül Madách e legsajátabb gondolata a vele párhuzamos byroni gondolat hatása alá és bár a jeligenél nem tünteti fel az angol költő nevét, még az sem valószínű, hogy öntelelten-öntudatlanul élt vele.

További fontossága azonban ez esetnek, hogy mintaszerűen igazolja a költők kiválasztó tehetségének tényezőjéről és ennek viselkedéséről formálható elméletet is. Ha t. i. az átvétel *jogosult* (belsőleg postulált) kiválasztás eredménye, természetesen, hogy mindég a kiválasztás vezet és sohasem az átvett anyag, szóval: végeredményben csak az új költőegyeniség győzedelmeskedhetik. Csakugyan, Madách már 1864 előtt teljesen magába olvasztotta az *idegenből kapott árnyalatot* is. A kis kisiklást, mit a természetszerűen erős lökés okozott, visszalépte és *harmonikus önkifejlődése gazdagítására mintegy «szervezetébe» olvasztotta azt, a mihez szervezetének a szükséglete vitte.* Alaphangként mégsem a Byron világias tárgyilagossága, hanem a Madách belsőleg szükségelt művésznézőzete hangzik ki mind 1856.-i levelében 1860/61.-i drámájában, míg leghatározottabban az ő legegyénibb sajátja: sértődötten reagáló szerelmének tudat alatt kiélt gőgje az értekezésben: a nőnek csak alárendelt posztitót hangsúlyoz.

Így, ha talán nem is képzelhető, hogy Madách felfogásának fejlesztő tényezői ily elválasztottan működhettek, a mint ép a vizsgálat lehetőségeért látni engedték, ha azok valóságban jobban egymásba is fonódtak, semmint hogy ezt szóval követhetnők — talán mégis okmány-szerűen és szinte kétségtelenül igazolhattuk a jogosult irodalmi utánzás egy, annyi jellemzőbb esetét, minél problematikusabbnak tűnhetett fel — első tekintetre — egész jogossága és jóhiszeműsége.

5. Ezek szerint «igaz» esetekben az *idegenre* reagálás mindég azt árulja el: milyen irányban van valamely költő, élete valamely pontján, belsőleg előkészítve; és viszont: valamely belső alap ismeréséhez mindenestre fontos lesz annak tisztázása, ki és hogyan hathatott a költőre. Így fontos nekünk: hatott-e és mennyiben ezen *nem* világfájdalmasságával jellegzetes byroni költemény, Madách (lelki) életének egyes fázisaira. A Don Juan forgatásának kimutatható ténye és nyomai ezek alapján felhasználhatók Madách élete és költészete megértéséhez s nevezetesen fel *kell* majd használni ezeket, ha tisztázódott az eddig elhanyagolt szerep, melyet e költemény Madách kedvencz és ható olvasmányai között elfoglalt, noha ilyenekül rendesen csak a Kain,¹⁾

¹⁾ Az EPhK. 1915, 787. II. fejtegettem gondolatot (E. T. 3861. kk. sorok) Voinovich Byron *Kainjának* egy helyével szemben védi eredetinek (I. felv.-ban Adah: «Mily bűn az, mi ön- | Magában nem bűn? *Vagy csak a körülmény | Teremt-e hát érényt vagy bünt?*»; ford. Győry Ilona, 1895, 42. l.). Csakhogy *ö minden speciális vondsának kihagyásával, megcsönkítva* idézi (így: «minden nagy eszme, nemes cselekmény csak a körülmény dőre magzata»), míg magyarázatom épen az így kimaradt részen sarkall, mely — mint először mutattam ki — a Don Juan hatása alatt alakult. E szerint Voinovich megjegyzését csak Byron és Madách általános viszonya szempontjából tartom érdekesnek: A *Kain* gondolata csakugyan nem több, mint általánosság, de nem tudnám hamarjában: mennyire tette ezt akkoriban mégis csak Byron a «köztudat birtoká»-vá. [Egyébként — hadd regisztráljam itt —: Voinovich elkésve kezembe jutott könyve a 272. és 276. lapjain az EPhK. 786¹, míg 434. és 438. lapjain a 786s jegyzetemben kifejtett állításaimat támogatja.]

Manfred, Heaven and Earth¹⁾ és Deformed Transformed²⁾ szoktak említettetni. Ezt különben a jelen kétségtelennek látszó hatáson kívül, már idézett dolgozatom is kiemelte, míg a XIV. ének III. stanzájának egy gondolatát (a halál, mint «font of eternity») Voinovich is (könyve 107.8. l.) visszhangozni véli «A halál költészet» című ciklus II. darabjának utolsó szakában.³⁾ (E költemény keletkezése házasesetének romlása utánra esik, a mi mindenesetre vág az idővel, mikor hitünk szerint a Don Juan többet foglalkoztatta. Különösebben fontosnak tartanám a Don Juan speciális befolyásának elkülönített vizsgálatát már ép azért is, mert hatása Madách számára nem a világfájdalmas, pesszimizisztikus Byront jelenti, kinek ismertebb szellemében a Szontágh Pálhoz írt híres költői levél (1857) stb. fogant,⁴⁾ hanem inkább valamely fájdalom lüktetéseitől átrezgett, fölüenyességre törekvő, világfiás nyugalom hangulatait, melyek bár ismeretlenebbek, nem kevésbé jellemzőek e félelmesen nagy tehetség még jórészt feltáratlan lelkére.

(Czegléd.)

MARÓT KÁROLY.

THOMSEN A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS FELIRATAIRÓL.

Az a nagy pör, mely a nagyszentmiklósi kincs feliratai tárgyában az Ethnographiában, az Archæologiai Értesítőben, a Történeti Szemlében és az EPhK-ben folyt s melyben az egyik részen Mészáros Gyula, Supka Géza, Sebestyén Gyula, a másik részen én vettem részt, egy újabb, igen becses művel lett gazdagabb. Voltakép az első dolgozat, mely a kérdést érdemlegesen előbbre viszi. Szerzője nem kisebb ember, mint Thomsen Vilmos, az orkhoni és jenisszeji török feliratok megfejtője, nemcsak korunk legmértékadóbb tekintélye a szóbanforgó kérdésekben, hanem örök időkre egyike a philologia legnagyobbjainak. Az értekezés: Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie) par Vilhelm Thomsen. København, 1917. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I, 1.) 8-r., 28 lap.

¹⁾ Két utóbbit illetőleg l. Morvay, Magyarázó Tanulmány, 59. l.

²⁾ V. ö. Voinovich könyve 273. 279. 503—514. ll. és Morvai függelék, 348. ll. stb.

³⁾ ÖM. I. 101. l.:

«És megnyugsunk, hogy mint hű szolga által,
Isten mindent halál által teszen,
Mert a mint így dül, tisztít és a sírból
Ifjultabb élet bölcsője leszen.»

⁴⁾ ÖM. I. 190/1. ll. és XXIX—XXX. l. Bérczynél.

A nagyszentmiklósi kincseken kétféle feliratokat látunk. Van-
nak rajtuk ismeretlen írással (tehát ismeretlen nyelven) készült fel-
iratok s van egy görög betűs de nem görög nyelvűnek látszó felirat.
Mészáros Gyula (Ethn. XXVI : 1—21) és Supka Géza (Arch. Ért.
XXXV : 50—64) — egymástól lényegesen eltérő részlet-eredmények-
kel — azt bizonyították, hogy az ismeretlen írású feliratok betűi
megfejtethők az orkhoni és a jenisszeji ábécéből, sőt el is olvasták
a feliratokat török nyelven. Nem volt nehéz kimutatnom (EPhK.
XXXIX : 495—7, Tört. Szemle V : 285—6), hogy mindkét megfejtés
egyformán módszer nélkül készült, tehát értéktelen. Supka nem felelt
megjegyzéseimre, Mészáros azonban hosszú válaszban igyekezett cáf-
folni állításaimat (Ethn. XXVI : 220—7); erre az EPhK. XL : 419—
22. lapjain feleltem. Mészáros írástörténeti eredményeit Sebestyén is
védelmébe vette (Ethn. XXVI : 218—20). Erre is feleltem (EPhK.
XL : 567—9) Sebestyénnek A magyar rovásírás hiteles emlékei cz.
műve bírálatában.¹⁾

Ezek az előzmények.

Supka kísérlete külföldi folyóiratban is megjelent (Monatschrift
für Kunstwissenschaft IX : 13—24), innen szerzett róla tudomást
Thomsen s pár oldalon (8—11) bírálja ez új értekezésében. Azt
mondja róla, hogy Supka dolgozata, nagy hangja ellenére, philologiai
szempontból egy árva dilettáns munkája, melynek legcsekélyebb
tudományos értéke sincs.²⁾ Egyetlen forrása Radloff szótára, mely-
nek — úgy látszik — még a betűit sem ismeri s a nyelvtan követel-
ményei mellett szuverén megvetéssel megy el. (Nem állhatom meg,
hogy philologusoknak ide ne írjam Supka következő műveletét: *ujgur
tök 'sok' + -ä = dativusképző; ebből: (ötörök) tökäh 'zu Ende gehen'*
(Arch. Ért. XXXV : 54). Csodálatos, hogy Supkának ennél nem
különb csodabogarai egyre-másra látnak napvilágot hazai és külföldi
folyóiratokban.)

A mi Supka írástörténeti módszerét illeti, kiemeli Thomsen,
hogy egyszerű íráselemekből álló betűk egyezése (mikor a jelentést
nem is ismerjük!) nem számít. (Ugyanezt hangsúlyoztam Sebestyén-
nel szemben — EPhK. XL : 586. l. —, a mit Sebestyén válaszában
«elszólás»-nak minősített.) A nagyszentmiklósi betűk túlnyomó részét
pedig csak túlságosan erős fantázia találhatja hasonlónak az orkhoni
betűkhöz. (Ugyanezt Sebestyénnel szemben l. EPhK. XL : 568.)

Supka szerint: «... dass diese Inschriften mit alttürkischen
Lettern und in alttürkischer Sprache verfertigt wurden, dürfte durch
nichts mehr geändert werden». (Ugyanígy Sebestyén — Mészáros

¹⁾ Sebestyén azt írta e bírálatra írt feleletében (EPhK. XL : 674),
hogy ez alkalommal e témát ok nélkül hoztam elő; ezt azonban való-
ban nem tettem. Sebestyén idézett műve 154. lapján a jenisszeji ábécze
bizonyos primitívebb fejlődési fokát látja a Mészáros felfedezte nagyszent-
miklósi ábéczében; mivel pedig a jenisszeji ábécze őse a magyar írásnak,
ennélfogva a nagyszentmiklósi ábécze Sebestyén szerint egy lánczszem a
magyar írás fejlődésének történetében; teljes joggal szoltam tehát róla az
illető helyen.

²⁾ Malgré les prétentions avec lesquelles cet auteur expose ses ré-
ultats, son ouvrage considéré sous un point de vue philologique est celui
dun pur et simple amateur, et il n'a pas la moindre valeur scientifique. (8. l.)

után — : «... eldöntöttnek tartom azt, hogy az Attila-kincs rovás-írási feliratai a jenisszei ó-török feliratok VII. századi jegyeivel vannak az arany edényekre ráróva és trébelve.» Ethn. XXVI: 218—9.) Ezzel szemben Thomsen a leghatározottabban tagadja, hogy e feliratoknak látható közülük volna a török feliratokhoz (10. l.).

Mivel Thomsen a Mészáros-Sebestyén-féle kísérletet a háborús postai viszonyok miatt nem ismerte, elküldöttem neki a vita iratait, kérve, hogy írjon valamit — esetleg az EPhK.-nek — a dologról.

Véleményének lényege kétséges nem lehetett, hiszen a mely módszertani elvek ellen Supka vétett, ugyanazokat hagyta figyelmen kívül Mészáros és Sebestyén; a jelen dolgozatban sem követtem el semmi megengedhetlent, midőn Sebestyén véleményét a Thomsenével szembeállítottam, bár Thomsen ez értekezése írása idején a Mészáros-Sebestyén-féle álláspontot nem ismerte.

Thomsen sürgős munkája és egészségi állapota miatt cikket nem írhatott, de megengedte, hogy levélben közölt véleményét az EPhK.-ben közlétegyem.

Véleménye a következő: «... világos lett előttem, hogy Mészáros úr módszere ugyanaz, mint a Supka-féle, azaz a nagyszentmiklósi feliratok betűalakjainak teljesen önkényes egybeállítására az ótörök rúnaábécze betűalakjaival s ezért eredményei is éppen olyanok, t. i. tudományosan teljesen értéktelenek. Az egyetlen különbség köztük az, hogy míg Supka, a mint látszik, teljesen járatlan a törökben, Mészáros mégis ismeri legalább az élő török nyelveket; török nyelv-, illetőleg hangtörténetéről azonban teljesen elégtelen fogalma van s az ujjgurban és ótörökben ő is kritika nélkül követi Radloffot.»¹⁾

Hogyan lehetne hát valóban megfejteni e feliratokat? A legrosszabb módja a megfejtés próbálásának — írja Thomsen (11. l.) — az, hogy az ember kiválaszt egy ismeretes ábéczt és hasonlítgatja a betűket. (Ez a Supka-Mészáros-Sebestyén-féle mód.) Ez a mód csak akkor vezet célhoz, ha a hasonlóságok nagyon világosak és túlnyomó számban vannak. A helyes mód ellenben az (így fejtette meg Thomsen az orkhoni feliratokat), hogy az ember belemerül magukba a feliratokba s azokon belül kombinál. Persze ez a mód az adott esetben nagyon nehéz. Kevés a felirat (nevek? címek?), talán még az ábécze összes betűit sem ismerjük meg belőlük s van olyan betű, mely csak egyszer szerepel.

Thomsen maga sokat próbálkozott a megfejtéssel, de nem jutott eredményre. «Nem lehet megtalálni 20 ismeretlent 10 olyan egyenlet segítségével, melyek közül mindegyiknek ez az alakja: $x + y \dots = z$.»

¹⁾ «... ist mir... klar geworden, dass Herrn Mészáros' Methode ganz dieselbe ist wie die Supka'sche, nämlich die willkürlichste Zusammenstellung von Buchstabenformen in den NSzM.-er Inschriften mit solchen des alttürkischen Runenalphabets und seine Resultate deshalb von ganz derselben Art, d. h. wissenschaftlich völlig wertlos. Der einzige Unterschied ist, dass, während Supka, wie es scheint, des Türkischen ganz unkundig ist, ist Mészáros doch wenigstens mit den lebenden türkischen Sprachen vertraut; von türkischer Sprach- resp. Lautgeschichte sind dagegen seine Begriffe ganz ungenügend und für das Uigurische und Alttürkische ist auch er kritiklos von Radloff abhängig.»

A Sebestyén-féle írástörténeti módszer tehát semmi más, mint «willkürlichste Zusammenstellung von Buchstabenformen». Egyszóval játék, nem tudomány.

A mint erre már fentebb is czéloztam, Thomsen értekezésének van ezenkívül egy nagyon szép és becses pozitív eredménye is.

Mint mondtuk, az egyik edényen van egy hosszabb görög betűs felirat. Ezt most Thomsen megfejtette; rájött, hogy voltaképen törökül van, egészen elolvasható és lefordítható. A felirat betűi (átírva) a következők:

+ BOYHAA · ZOAPHAN · TECH · ΔΥΓΕΤΟΥΓΗ ·
BOYTAOYA · ZOAPHAN · TAΓPOYH · HTZIFH · TAICH.

Olvasása: *Buila zoapan tesi dügetügi, Butaul zoapan tagrogi itzigi tesi.*

A *bujla* (*bojla*) méltóságnévet jól ismerjük az orkhoni feliratokból s mint (valószínűleg) személynevet a régi bolgár emlékekből. Ez tehát személynév lesz, mint a hogyan személynév a *Butaul* is, melynek vége *ul* < *orul* 'fiú'. A *zoapan* szintén jó ismerősünk, vö. magy. *ispán*. A *tesi* nem más, mint a török *tepsi* (**ps* > *s*[*g*]) 'kleine Schlüssel, Teller'; ez a név kitűnően illik arra a tárgyra, melyen a szóbanforgó felirat található. A *dügetügi* (*dügätügi*) jelentése 'achevé par lui', az uigur stb. *tükät*- 'bevégezni' igéből. Az érdekes török szerkezet (vö. angol *his having finished*) pontos magyar fordítása: 'Boila zsupán edényt befejezettje'; Boila zsupán fejezte be az edényt'. — A *tagrogi* (**taγruri*) műveltető alak a *tak*- 'rátenni, ráerősíteni, felakasztani' igéből (*ur* = *dur*). *itzigi* = *ički* 'ital'. A felirat másik részének fordítása tehát '(ez a) Butaul (Butafi) zsupán felakasztásra alkalmassá tette ivóedény'. (Az edény t. i. szélén csattal van ellátva, hogy fel lehessen akasztani.)

Szabadon az egész: 'Boila zsupán fejezte be ezt az ivóedényt s Butaul zsupán tette alkalmassá a felakasztásra'.

A két zsupánt a történelemből nem ismerjük. Sem ezek személyisége, sem a felirat nyelve nem ad feleletet arra, mely népe lehetett az edény. A kunokra nem lehet gondolni; később jelentek meg e területen s nyelvük is más, mint a feliraté. Az avaroké valaha lehetett a kincs, de meg kell gondolnunk, semmit sem tudunk arról, hogy Bizáncznak rájuk kulturális befolyása lett volna.

A kincs minden valószínűség szerint a bolgár-törököktől származik, kik 827-től a magyarok honfoglalásáig éltek a Duna alsó folyásánál, Kelet-Magyarország bizonyos részeinek is urai voltak s Bizáncz befolyása alatt 866-ban elfogadták a keresztyénséget. Ezt a feltevést bizonyítja a betűk alakja is. A IX. század utolsó harmada lehetett az az idő, midőn Boila zsupán az edényre a kérdéses görög-betűs török feliratot rávésette. A magyarok inváziója alkalmával a kincs a föld alá került s ott is maradt 900 esztendeig.

(Budapest.)

NÉMETH GYULA.

HAZAI IRODALOM.

Schöppflin Aladár: Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok. A Nyugat folyóirat kiadása. Budapest 1917. 8-r. 236 l.
(Előszó. A két Vörösmarty. A fiatal Gyulai. Mikszáth. Petelei. Heltai Jenő. Petőfi napjai. Móricz Zs. Az új magyar irodalom. Gyulai posthumus könyve. Vajda János. Eötvös. Kaffka. Lorik. Sebők. Babits Baksay. Bárd M. Vargha Gyula. A fiatal Arany.)

Az írói egyéniség pszichológiai és társadalmi alkatának vizsgálatával magyarázó világot deríteni az irodalmi műre: ez a Magyar Írók bevallott célja. A mi ilyen uton elérhető, azt el is éri. De a könyv mintha visszáját adná az elméletnek s mintha Schöppflint az irodalmi múltól jobban vonzanák annak lélektani és társadalomismereti tanulságai.

Az ő szemében minden valamire való író *képvisel* valamit: Vörösmarty egy egész korszak politikai erkölcsiségét, Arany a földmives magyart; egyik az elszurnalistásodó irodalmat, másik a lateiner-osztályt, ez a városba került falusit, amaz a katexochén városit; ki ezt, ki azt, gentryt, hivatalnok-osztályt, nagy apák ivadékaiknak emberöltőjét, kálvinista magyarságot, keverék lakosságú vidéket, tiszta magyart, megmagyarosodott német és német-zsidó nemzedéket; s ha az író nem, vagy: az írón kívül, műve is csupa képviselőit mutogatja az egyfajta emberek különféle csoportjainak: a falu, a kisváros társadalmi rétegeinek, az új elhelyezkedésre kényszerített vidéki úrnőknek, stb. stb. S mindebből sok igazság, erős élet-érzék van és érdemes történeti, társadalomfejlődési tanulságok származnak belőle, melyek rendszerré összegezve alkalmas alapvetésül szolgálhatnának az utóbbi száz év irodalomtörténetéhez. Mikszáth, Móricz, Kaffka regényei alapján társadalmi rétegrajzokat kapunk és pedig (különösen a két elsőnél) az írói jellemrajzba oly nyomatékkaal beillesztve, hogy az illető írók nevétől e cikkek olvasója többé nem választhatja el erős társadalomtani vonatkozásaik tudatát. Móricz regényeit pl., a mennyiben e szemlélet értékelést nem involvál, azt hiszem; Schöppflin szemével fogjuk nézni mindnyájan s a falusi társadalom irodalmi regisztrálóját fogjuk látni Móriczban. Értékesebbek Schöppflin illetén megállapításai, mihelyt (elég ritkán) valóban irodalmi, az írói mesterséget érintő következményekkel bírnak. Így pl. érdekes az a megfigyelése, hogy Mikszáth a műveiben rajzolt társadalmi osztályokat milyen különböző szemmel nézi (szeretettel, humorral, gúnyosan) a szerint, hogy az illető típusokat gyermek-, ifjú- vagy férfikorában ismerte meg. (Vagyis: Az új élmény érzelmi kísérete mindvégig megmarad.)

Tanulmányainak egyik lényeges eleme ez a társadalom-rajz. Másik: az író lelki arcképe. Azt kérdezi: milyennek mutatja műve az író s így felismert jellemrajzában mi az, a mit társadalmi osztályából, kasztjából, vidékéről magával hozott. De többnyire ez utóbbi az uralkodó elem, mert hiszen csak a tipikus vonások által lehet egész csoportnak a képviselője. A nagyon egyéni vonások szükségkép

letompulnak s a műhöz közelebb álló *író* helyett a társadalomhoz közelebb álló *ember* köti le az arcképfestő figyelmét. Elannyira, hogy néha emberi mivoltában, otthonában, művei után képzelve, szinte megjeleníti, mint Bárd Miklóst, kiről különben is egyik leginkább reá valló rajzát írta. Többnyire keveseljük az egyéni vonásokat az arcképekben; leginkább Vargha Gyuláiban látszik túlzottnak a tipikussá színezés, meg Babits Mihályéban. Legigazabb s egyéni vonásokban is élethű lélektani képmást Vajdáról festett. Az ilyen sikerült «arckép» szinte pótolni látszik az irodalmi elemzés hiányait.

Társadalom s azt képviselő író: e kettő érdekli Schöppfint; a lárcz harmadik s. emje: a megírott mű, kevésbé. Igaz, hogy az irodalmi műről a belőle levont következtetések kapcsán nem beszélni lehetetlenség. De maga a szándék, az irodalmi, esztétikai vizsgálat s még inkább az esztétikai értékelés szándéka nincs meg benne. Műfaji elemzés, az írói mesterség száz meg száz kérdése, a költői erő mértéke, fajtája, jelentkezésének kézzelfogható megmutatása, példák-
kal illusztrálása: végkép hiányzik, vagy csak egy pár tételszerűleg kimondott ítéletre zsugorodik. Bőven fejtegeti az új irodalmi irány társadalmi gyökereit, de hogy egyuttal *irodalmi* reactio is *irodalmi* előzmények ellen: ez nem érdekli s hogy külföldi irodalmi hatás is szerepel létrehozásában, ha nem is tagadja, de keveset ad rá. Hogy a regény igazán az, vagy csak novellaszerű; hogy Sebők novelláiban bizonyos párhuzamos szerkesztés észlelhető; mik a Heine-féle dal jellemzői; minő érzés-fajok uralkodnak egy-egy lyrikuson; milyen új tulajdonságokat hoz a városi költő (Helti); milyen különbségek vannak szerelmi lyrikusaink szerelmei között; némely költőink öregkori lyrája milyen kis külön műfajnak látszik: effélék Schöppfin irodalmi hozzászólásai. Ezek sem mind valóban azok. Mert pl. teljesen mindegy az irodalomnak, hogy milyen fajta volt Petőfi szerelme s milyen az Adyé; a kérdés az: milyen fajta különbségek jellemzik szerelmők lyrai kifejezését. Tárgyi, tartalmi szempontok jobban érdeklík; formai megjegyzései többnyire szüksézuak s a cikkek végére szorulnak, mintegy ráadásul. Az irodalmi minőség szempontjának háttérbe szorítása tesz lehetővé olyan meglepően ható párhuzamokat Ady és Bessenyei, Ady és Vargha Gyula között. S csak mert irodalmi értékét nem kereste s meg nem mérte, mondhatja az irodalmilag legűresebb kritikusok egyikéről, Ignotusról, hogy «gondolatokban gazdag polémikusa» volt az új iránynak.

Bizonyára érdeklődése és tehetsége szabta meg vázolt kritikai irányát, melyben igen erős positivum az író pszichologiai és társadalmi alkatának vizsgálata, de ép oly jellemző negativum az esztétikai érdeklődés hiánya.

Ez azonban akart hiány. És Schöppfin, a mire tehetsége iránya praedestinálta, azt kitűnően meg is valósítja. Sőt, mint már czéloztam rá, oly kitűnően, hogy bizonyos fokig pótolhatja az aesthetikailag elemző és értékelő jellemzést is. Merem állítani, hogy az irodalomnak szélesebb körökben való megértetésére, helyesebben megéreztetésére Schöppfin módszere igen alkalmas, mindenesetre alkalmasabb, mint a pusztán irodalmi kvalitásokkal bibelődő, nagyon szakszerű fejtegetés, melynek a gyakorlati élethez igen kevés köze van s így a laikus

közönséget nem is érdekli. Az írói egyéniségnek a művek alapján nagy gonddal és megértéssel készült képmásai állandó irodalmi légkörben tartják az olvasót s egy-egy gyökeresen jellemző lelki sajátosság kiemelése (mint pl. az e tekintetben mintaszerű *Eötvös* cikkbén) a maga irodalmi megfelelőjét, ha nem határozza is meg precízül, de megérezteti. S e megéreztetésre Schöppflin higgadt, túlzásokat kerülő, szabatos előadása kiválóan alkalmas. Ritkán vitatkozik; aprólékos adatokat kerül; bizonyítgatással nem vesződik. Psychologiai egységeket vázoló összefoglalásokat ad, mintegy összbemutatókat, melyek az írói típusok különféleségéről tájékoztatnak. Régi figyelője az irodalmi életnek s a *Vasárnapi Újságban* hétről hétre számvevője. Hosszú tapasztalat, tárgyában teljes otthonosság, leülepedett meggyőződések és megállapítások s mindehhez a jobb magyar hagyományokon fejlesztett stílusa: csak növelik fejtegetései értékét és olvashatóságát.

A mi most már rugát kritikai elméletét illeti, némi túlzásai ellenére is örömmel üdvözljük az irodalom társadalmi gyökereinek ily nyomatékos megkülönböztetését, mit korábbi kritikai irodalmunk elhanyagolt, vagy csak általánosságokban hangoztatott. De nem szabad kellelénél nagyobb fontosságot tulajdonítanunk az írói egyén társadalmi eredetének. Schöppflin egyik cikkében is, Arany és Jókai szembeállítására csak az első lépésnél társadalmi, de továbbhaladva, a párhuzam mindinkább oly tulajdonságokat állít szembe, melyek egészen egyéniek s nem következnek szükségképp a társadalmi alaplól. Némi erőszakolás van ebben az eljárásban is, mint a Taine-féle irodalom- és művészettörténetekben, melyek faji tulajdonságokból vezetnek le egész nagy történeti alakulatokat. De meg úgy találom, hogy Schöppflin néha túlságosan általánosít. Pl. az a társadalom, melyből az új irodalmi irányt származtatja, korántsem oly méretű, hogy-egyszerűen ezt tehessük meg a mai társadalomnak; az sem igaz, hogy Ady szerelme az «új, mai ember szerelme», mert az az Ady s nem az egész nemzedéké; azt sem állítanám, hogy «egy generáció közös lelki állapotát fejezi ki»: itt is úgy találom, hogy inkább a magáét; s hogy aztán költészetben a dekadencia oly erősen terjed, azt már inkább az ő egyéni irodalmi hatásának tulajdonítanám. Hogy van az, hogy Ady nem azt a társadalmat képviseli, a melyből jött s miért várt rá az a másod, nagyvárosban képződött új társadalom, melynek állítólag ő ad hangot? Az a megmagyarosodott német vagy német-zeidő társadalom miért nem képviselteti magát saját vére által? Miért képviseli a klasszikus apák ivadékait Vargha Gyula, miért nem Reviczky, ki körülbelül ugyanazon nemzedékhez számít? Vannak valóban «típus» írók, vannak osztályokat «képviselek» (Baksay, Bárd Miklós), de egész képviselő-rendszer az irodalomban még sincs. Társadalmi alapja nem okvetlenül van minden műnek; irodalmi előzményei azonban mindenesetre vannak. Milyen társadalmi alapja lehet annak, mikor valaki idegen irodalmi mintát követ? Mint minden elmélet, a Schöppflin is közel jár néha ahhoz, hogy sablonná merevedjék. Ettől csak az egyéni psychologia iránti, talán még erősebb érzéke menti meg.

Hogy pedig Schöppflin a gyakorlatban annyira mellőzi, elméletében (Előszó) pedig annyira kicsinyli azt, a mit vitatkozó kisebbitéssel «hibák és erények pontos és terméketlen mérésikelésének», az

irodalmi mű «hibái vagy jelességei fejtegetésének» nevez, a mit azonban röviden és helyesen *irodalmi értékelésnek* vagy *bírálatnak* kellett volna mondania: erre azt felelném, hogy az az ő dolga s ügylátszik, arra nincs is tehetsége; elvégezte vagy majd elvégzi helyette más, kit tehetsége ilyen jellegű munkára rendelt. Sőt azt is mondanám, hogy mindegy, mert akaratlanul is értékel; néha kellő tapintattal és mértékkel (Petelei, Vajda), néha — talán tudtán kívül is — kisebbitve (Gyulai), néha az ellenkező értékelés hatása alatt túlozva (Jókai), néha ténybeli téves megállapítással (póz Vörösmartyban!); néha meg egészen elszólja magát (Mikszáth «Arany után az első epikusunk Epikus, hozzáfogható, nincs is ma egész Európában»; vagy mikor Vajda *legszebb* sorairól beszél). Ez ugyan egészen más, mint az akart értékelés. De nem szólnék semmit, ha nem az övét akarná az irodalmi vizsgálat helyes, az irodalom természetéből következő módjának megtenni s az írói egyéniség problémája mögött az irodalmi értékelést «harmadrendűvé» sülyeszteni. Mert nem igaz, hogy az írói egyéniség az irodalom centrális problémája. Az irodalom centrális problémája maga az irodalom, maga az egyes irodalmi mű s az irodalmi művek egy-egy csoportja vagy összessége. Az írói egyéniség ennek már csak, ha talán legfontosabb is, de csak egyik magyarázata. S különös kívánságnak mondhatnók, hogy épen az legyen az igazi irodalmi tanulmány, mely az irodalmat csak kiindulási állomásul használja fel. Az irodalom lehet kiránduló helye a társadalomtudománynak, pszichológiának és még sok egyéb komoly érdeklődésnek s talán nem utolsó helyen az esztetikának is! De azért nem társadalomtudomány, nem pszichologia, sem esztetika, hanem első sorban is *irodalom* és ő is úr a maga területén. S ha valakit ez a tiszta irodalmiság kevésbé érdekel, azért még ne tegye meg szabálynak a saját tehetsége irányát és terjedelmét. Kritikai irodalmunk legjava talán mégsem csak méricsikélés. Kíváncsok az irodalomnak mennél több oldalon megvilágítása, de minden megvilágítás végcélja csakis irodalmi lehet.

Schöpfung ellensége az értékelő kritikának; a mit egyszer szükségszerű fejleménynek tart, azt egyszerűen elfogadja s ezért céltalannak és fölöslegesnek tartja az új irodalmi irány körül kitört csatározásokat. E kritikai egykedvűség nehezen érthető s tisztán a polémiaától való idegenkedéssel alig magyarázható. Ez valóságos tudós elfogultság. S a ki elméletének épen létszerűségét hangoztatja, csodálatosképen nem látja át az irodalmi harcok létszerűségét. Minden olvasó értékel a világon s ezért harcol minden értékváltoztatás ellen. Az új magyar irodalom és a megelőző között is azért nem lát valódi szakadást, mert irodalmi kvalitásokkal nem törődik. Ezért nem méltányolja egész nagyságában kritikai ellenlábását, az értékelő Gyulai Pált. Azzal, hogy Jókai fogatkozásait megtudja magyarázni, Gyulai értékelésén egy szemernyit sem változtathat; a miért a zsurnalista szellem térfoglalása szükségszerű volt, Gyulai nem volt köteles azt nagyra is becsülni vagy csak elfogadni is az irodalomban. Gyakran mondja Schöpfung, hogy Gyulai ezt vagy azt «nem tudta megérteni». Schöpfung vonzó szerénysége nem engedi, hogy ezt önhittségnek minősítsem; de bizonyos, hogy lebecsülése Gyulai szellemi képességeinek. Azért, mert valaki nem becsül valamit, nem következik, hogy

nem értette meg, sőt meglehet, hogy azért nem szereti, mert nagyon is megértette. Gyulait megezzáfolni csak úgy lehet, ha kimutatjuk, hogy a mit értéknek ítelt, értéktelen és megfordítva. Minden egyéb tagadása Gyulainak erőtelen. Lehet, hogy nem volt mindig igaza, de komikusan ható őszinteség, hogy «az új ízlés, a mely őt ellenmondásra sarkalta, nem tudott olyan remekművekben nyilvánulni, a melyeket czáfolatára lehetett volna felmutatni» (122/123. l.). Ez a dolog bibéje.

Schöpfung higgadságát is, a legkülönfélébb írókkal szemben egyenlő türelmét az magyarázza, hogy rokon- és ellenszenvét nem irodalmi kvalitások irányítják. Ő, ki nyilvánvalóan a Nyugathoz tartozik, szép tárgyilagossággal ír a Nyugat legnagyobb ellenfeleiről is. Igaz, hogy ennek fejében ő sem definiálja a Nyugat irodalmi «értékeit», mint általában eddig senki a nyugatosok közül.

(Budapest.)

HORVÁTH JÁNOS.

Szent Ágoston vallomásai. Fordította dr. Vass József. I—II. k., 16-r., XXXII + 334; 360 l. Budapest, 1917. «Élet»-kiadás. Ára 6 K.

Humboldt írta 1796 jul. 23 án kelt levelében Aug. Wilh. v. Schlegel Shakespeare fordítóhoz: «Minden fordítás az én szememben szinte lehetetlen feladat megoldásával kísérletezik. Minden fordító e két szikla egyikén okvetlenül hajótörést szenved: vagy az ízlés és anyanyelv rovására túlságosan ragaszkodik az eredetihez, vagy az eredeti kárára érvényesíti nemzeti sajátosságait. A középut e kettő között nemcsak nehéz, hanem egyáltalán lehetetlen».

Előjáróban nyugodt lelkiismerettel kijelenthetem, hogy Vass József nehéz feladatának megoldásában a lehetőségig igyekszik megközelíteni a műfordítás sikerénél elérhető határokat. Latin tudása biztos, magyar nyelve tősgyökeres, legjobb példákön okult, könnyen folyó, noha az eredetinel is szónokiasabb, épen ezért hosszabb ideig folyótában olvasva néha egyhangú. A latin mondatok tagolásához szigorúan nem ragaszkodik, de nem felületességből, hanem tudatos műgondból. A nehezebb helyek egész tömegét lehetne felhoznom annak bizonyítására, hogy a fordítónál az értelemben való behatolás sikerrel szövetkezett magyar nyelvérzékekkel és kiváló stilizáló készségével. Nyelve nem az a fordításokban gyakran előforduló élettelen, pedáns, színtelen latinos magyar, hanem igazi, plasztikus életerős próza. Különös érdemének tartom, hogy a szavak megválasztásánál — tudatosan-e, vagy öntudatlanul, azt nem mondhatom meg — figyelembe veszi azt is, hogy minden szó alapjában véve bonyolult pszichológiai folyamatok kifejezője; épen ezért fordítónk nem annyira a szótári jelentésre figyel, mint inkább a magyar és a latin szavak belső összhangjára. Az összbemérés határozottan a lehető legkedvezőbb.

Két apróbb elvi jelentőségű megjegyzést azonban nem hallgatok el. Nem akarom ezzel a fordítás érdemét kisebbiteni, még csak tanácsokat sem akarok adni a fordítói gyakorlat emberének, egyszerűen felvetem a kérdést: nem lehetne-e ezeknek az elveknek figyelembe vételével a fordítást egy későbbi kiadásban még tökéletesebbé tenni?

Vass elsősorban világos akar lenni, noha egyes esetekben nem idegenkedik attól, hogy az eredetit sűrítse. A hol azonban az eredeti

megértése fokozottabb figyelmet kíván, ott gyakran -- nézetem szerint túlzott buzgalommal -- nemcsak egyes, a latin szövegből hiányzó szavakkal, hanem néha kisebb mondatokkal segítségére siet a magyar olvasónak. Megengedem, hogy evvel nem ritkán megmenti a hangulat egységét, mert az olvasó útjából valami zökkenést okozó akadályt hártott el, de viszont éppen e bővülések miatt az eredeti szöveg benyomásának jelentős elemei veszendőbe mennek. Minden körülmények között azon az alapon állok, hogy a fordító fordítson és csak a legvégső esetben magyarázzon, vagy éppen kiegészítsen.

Vass általában megérzi, hol érvényesül Augustinus szövegében az antik rhetorikai örökség s ezt legtöbb esetben magyarul is igyekszik utánozni. Igyekezete azonban nem állandó, pedig kár volt a modern magyar próza teherbírását e tekintetben következetesen ki nem próbálni. Kazinczy Ferencz példájára gondolok, a ki Sallustius fordításában nemcsak a gondolatok lejtését, hanem még a hanglejtést is vissza akarta adni. Nézetem szerint az antikizáló műpróza azon rhythmikai sajátosságait, melyek a magyar nyelvben valahogyan visszaadhatók, következetesebben lehetett volna megőrizni.

A bevezetésről, mely bevallottan a nagyközönséget akarja Augustinus életéről és koráról tájékoztatni, méltánytalanság lenne szigorúan tudományos szempontból bírálatot mondanunk.

(Budapest.)

HUSZTI JÓZSEF.

**Gondán Felicián: A középkori magyar pálos-rend és nyelv-
emlékei.** (Festetich- és Czech-codex.) Doktori értekezés. Pécs, a szerző kiadása, 1916. 8-r., 148. l.

Szerzőnk munkáját két részre osztja a címjelzés szerint. Az első az *általános rész*, mely a két (*Festetich, Czech*) pálos-codex írásának helyére, idejére, szövegviszonyaira vonatkozik, kiegészítve azt a forrásokról és írókról összegyűjtött ismeretadatokkal; majd áttekintő összefoglalásban elmondja a magyar pálos-rend történetét, középkori szervezetét bemutatja a pálosok irodalmát a hit- és jogtudomány, szónoklat, történetírás és költészet terén. A második, *különös rész* a Festetich- és Czech-codexek tartalmi anyagát és forrásaik viszonyát tárgyalja részekre bontva, külön-külön vizsgálva a zoltárfordításokat, himnuszokat, invitatoriumokat, lectiókat, capitulumokat, responsoriumokat, oratóiókat, commemoratiókat, antiphonákat, versiculásokat. Az utóbbi három fejezettel a két codexnek officium-részleteit be is fejezi. Az utána következő négy fejezetben a többi codex-anyagot veszi bonczolás alá, tartalmuk mérlegelése mellett æsthetikai szempontból is ismertette azokat. A XII. fejezet Petrarcának „Septem psalmi pœnitentiales”-ét, a XIII. a felfeszített Krisztushoz írt rhythmica oratóiót tárgyalja, a XIV. a két codex magán-imádságait teszi vizsgálat tárgyává; míg az utolsó fejezetben a két pálos-codexnek a többi codexünkhöz való viszonyát fejtegeti rövid jelzésekkel. A használt *munkák elenchusa* zárja a művet.

A kétségtelenül nagy fáradsággal készült és szépen átgondolt tanulmány évek leszűrődött munkájának eredménye. Erdemes és hézagpótló könyv, mely világosan mutat rá a pálos-rend egyházi és szellemi téren kifejtett középkori munkakörére. Szinte kívánatos volna

hogy szerzőnk folytassa a pálos-rend történetének irodalmi ismertetését a következő századokban is, a magyar rend irodalmi működését beleállítva a történelmi háttérbe, melynek csak kiegészítő és ráncmaradt szükséges produktuma a két becses kézirat, melyhez még a *Gömör-codexnek Tetemi Pál* nagyvázsonyi pálos vikáriustól másolt mintegy 11 lapnyi szövege járult. Szinte kár, hogy a szerző ezt a *Gömör-codex*-féle kapcsolatot nem teszi különösebb vizsgálat tárgyává.¹⁾

Kiváló érdeme a műnek a bőven alkalmazott jegyzetbeli forrásutalás. Semmit sem állít megfelelő alapozás nélkül. Több szempontból újat is mond a tanulmány történelmi és irodalmi tekintetben. De szinte örültünk volna annak, ha a különös részben a *tárgyi* csoportosítás helyett és annak arányában (52—136. lap) a két codex szövegének megfelelő, rendszerezett parallel-helyeit közölte volna bilinguis összeállításban. Sokkal tisztábban láthatnók az egyezéseket és művének használhatóságát nagy mértékben emelte volna. Szerzőnk mondja is egy helyen, hogy a kettősnyelvű egyező szövegeket mellőzi; pedig szerintünk az lett volna a legbeszédesebb igazolása annak, hogy csakugyan sikerült a kutatónak összeállítani a magyar codexszövegnek rendszeresen megfelelő latin textust. Ezzel kapcsolatban fölötte tanulságos, hogy például a *Festetich-codex officium*-szövegeinek minden legkisebb részlete *szerves* egymásutánban van-e meg a *Nagylaki István*-féle 1489-ből származó kéziratos pálos breviárium Off. Quot. B. V. M. (490., 491a—492c. és 495c—496d. l.) megfelelő szövegeiben avagy a *Czech-cod.* az *esztarg.* brev. Off. B. V. M. in diebus Salvatis-ban. Nagyon fontos lett volna, az egyes latin szövegek közlése mellé odailleszteni az officiumok pontos forrásjelzését. Így az olvasó nem győződhetik meg pontosan a lelőhelyek sorrendjéről.

A «rhythmica oratio» egyes soraihoz újabb adatokkal szolgáltunk. Hogy csak néhányat említsünk ime:

287. Kérlek, tülem távol ne légy...	Noli mihi tunc deesse...
290. Ha eljutand én halálom...	Dum me mori est necesse...
296. Ó szerető szeretendő...	O amator amplectende...
3000. Kérlek, nekem hát jelenlyel...	Jesu chare tunc appare,... stb.

A műben annyi adat, még több hivatkozás van, hogy szinte nem csodálkozhatunk, ha itt-ott, a codex-lapjelzések között téveset is találunk. Szintén csak néhányat említsünk fel. A munka 18. lapján *Fest.*-cod.-ben az adventi órák előtt a 141—181 a helyes a 183 helyett, az alatta levő sorban 141—165 a megfelelő stb. Tévesek a Sz. Brigitta imádságainak számadatai is: pl. *Winkl.* 245—260 (261 h.), *Lázár* 149—193 (150—188 h.) stb. Viszont néhol nem teljes az egyező helyek felsorolása. A 132. lapon például a 8. számú imádság mellől hiányzik a *Lázár* 21—23. és ismét a *Lázár* 207—208. adata stb. A szentírás helyek (zsoltárok) egyező helyeinek felsorolásában is találunk hiányokat.

¹⁾ Pámer László J. T.-nak «Pálosaink a művészet terén» című tanulmánya (I. Katholikus Szemle, 1917. 493—520. l.) némileg kiegészíti Gondán Feliciánnak jelen munkáját.

A munka így is kiválóan becses és értékes főleg abból a szempontból, hogyan lehet a milieu-elmélet szerint codexeinket az egyes szerzetes rendek történetének és szellemének hű ismerete alapján magából a rendi közszellemből fejlődve magyarázni. Reméljük, hogy a derék munkát végző szerző nem hagyja nyitva végleg a most meg nem oldott kérdéseket sem, mint például: mi tényleg a különbség az esztergomi és a pálos-breviárium között; vajjon azért, mert a *Festetich*- és *Czech*-codexeket «jelen mű gondos kimutatásai alapján» csakugyan pálos szerzetesek írták (másolták), csakugyan pálos szelleműek-e; vajjon a források adatai tényleg igazolják-e, hogy ezek a codexek csakugyan pálos-officiumok. Nem leszünk-e velük is úgy, mint a *Müncheni* és *Bécsi*-codexek husszita jellegével, melyeknek szövegében ugyanis semmi husszita szellemű hatás vagy részlet nem található.

(Budapest.)

VARGHA DAMJÁN.

Weber Arthur: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története.

(Német Philologiai Dolgozatok. XIX.) Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1916. N. 8-r., 50 l. Ára 1-50 K.

Hogy mily előzmények után, mely úton-módon jutott a szepesi nyj.-tanulmányozás főleg az utóbbi három évtized szakszerű nyj.-leírásai és nyj.-hasonlításai segítségével odáig, hogy a hazai történelemnek egyre határozottabb feleletet adhasson a szepesiek eredete kérdésében, azt Weber dolgozata, mely a «Közlemények Szepesvármegye multjából» 1916 évfolyamának különlenyomata, igen tanulságos négy fejezetben rajzolja meg.

Egészen a XV. századig, Enea Silvio Piccolominiig, nyulnak vissza azon fantasztikus kísérletek, melyekkel a délibábos nyelvész-kedés a szepesieket tisztán «Szepes», illetve a «szepesiek» nevének latin, német, magyar, szláv szóalakjának erőszakos magyarázgatása alapján igyekszik a legkülönbözőbb ókori és bibliai népek maradékaiul feltüntetni (I. fej. 1—12. l.). A II. fejezet (13—21. l.) szerint Frölch Dániel (1636) figyelme irányul elsőnek az élő nyj.-ra, ki után a szepesi nyj.-nak Leibniz nyelvészeti tevékenykedése nyomán történt első feldolgozási kísérletei következnek («Privilegierte Anzeigen»-beli névtelen, Augustini ab Hortis Samu, Mauksch Tamás). A III. fejezet (21—39. l.) méltatja azon XIX. század elejebeli, már kimerítőbb szepesi idiotikonokat, melyeknek szerzői (Bredetzky S., Genersich K. és J., Romy Gy. K.) a nagy hírű Adelung iskolájához tartoznak. A IV. fejezet (39—46. l.) érdekesen beszámol arról, hogy a szepesiek eredete kérdésének ezen eredménytelen megoldási kísérletei után hogyan jutott e probléma az abszolutizmus korában a rendszeres tudományosság terére. Schröer K. Gy. mint a Grimm-testvérek követője végre felismeri a szepesi nyj. középnémet jellegét, míg végre Lumtzerrel kezdődik azután a pontos modern nyj.-tanulmányok sora.

Sok nehezen megközelíthető adat fáradhatatlan összekereséséért (pl. az I. fejezet XV. és XVI. századbeli adatai, Romy kéziratosszótárának a bécsi udvari levéltárban való kikutatása, Romy, Genersich J., Bredetzky leveleinek kibányászása stb.), valamint az adatoknak a megfelelő történelmi és irodalomtörténeti mozzanatok figye-

lembevételével való pragmatikus feldolgozásáért teljes elismerés illeti a szerzőt. A nagybecsű anyag áttekinthetőségét lényegesen előmozdítja négy fejezetre való szerves felosztása, a dolgozat végén levő betűrendes névmutató pedig egyes adatok kutatóit is gyorsan útbaigazíthatja. Az előadás szemléletességét és élénkségét tetemesen emeli az egyes írók műveiből felhozott nagyobb számú példa.

Ezzel szemben részemről csupán néhány rövid megjegyzést tartok szükségesnek. Ha már a szerző helyesen — kimutatja (12. l.), hogy Frölich személyes összehasonlítás alapján állítja a szepesi nyj.-nak a meissenival való hasonlóságát, akkor ez adat értékelésének teljessége érdekében kívánatos lett volna arra a legalább is felette valószínű okra rámutatni, mely miatt ezt a rokonságot tulajdonképpen csak az alsószepesi (gründler) és az ettől nyugatra fekvő felső-magyarországi nyj.-területre vonatkoztatja. Mindezen nyjj. diphthongusokban való rendkívüli szegénység miatt tényleg sokkal közelebb állnak a meissenéhez, vagyis felsőszászhoz, mint a felsőszepesi, melynek legjellemzőbb sajátága, hogy a diphthongizálást ép ellenkezőleg szinte a végletekig viszi. Hogy Rummy a Tátára alján beszélt nyj.-t épen «auf dem platten Lande» beszélttel állítja szembe, nézetem szerint az Oberland és Niederlandnak nem falusi nyj.-csoportjait akarta szembeállítani egymással, a hogy Weber gondolja (33. l.) s a hogy ma tesszük, hanem e két csoportban körülbelül Genersich J. módjára és Adelung szellemében elsősorban csakis a városi és falusi nyj. szembeállítása lebegett szeme előtt. A «plattes Land» elnevezés ugyanis épen a «városi»-val szemben jelöli a «falusi» lakosságot, illetve itt a falusiak nyj.-át (v. ö. Paul: «Deutsches Wörterbuch» «platt» czímszónál). Mikor a szerző a Schröer műveiből kiinduló erdélyi szász vizsgálódásokról szól, melyek «a szepesiek nyelvére fényt deríteni igyekeztek» (helyesebben: melyek a szepesi és erdélyi nyj. rokonsági kérdését tisztázni akarták), akkor a «Korrespondenzblatt f. siebb. Landeskunde» 19. évfolyamában megjelent két czikknek kívül utalni kellett volna G[eorg] (nem — mint a 46. l. 2. jegyzetében — S.) Keintzel «Über die Herkunft der Siebenbürger Sachsen» (Besztercei ág. h. ev. főgimnázium értesítője 1887, 1—52. l.) cz. értekezésére, még pedig azért, mert a vélt rokonság nyelvi bizonyítékait épen csak ez az értekezés fejti ki. Mikor a szerző a gründler-nyj. felsőnémet jellegének bizonyításául Gedeon munkájára hivatkozik (44. l. jegyz.), kívánatos lett volna Mráz és Luxnak a dobsinai nyj.-ra vonatkozó vizsgálataira is utalni, még pedig annál inkább, mert ezek nem vezettek egyező eredményre (v. ö. Mráz Gusztáv. A dobsinai német nyelvjárás. Budapest, Akadémia. 1909. és Lux Gyula, Sprachproben aus Dobsina: Zeitschr. f. deutsche Maa. 1912, 360—364. l.).

Csupán egyes részletekre vonatkozó ezen megjegyzéseim azonban nem vonnak le semmit sem ezen magvas értekezés belső értékéből, mely természetesen változatlanul fennállana akkor is, ha a Szepesi német tájszótár első füzeté, melynek bevezetése számára — persze csak mintegy dióhéjba szorítva — a régebbi szepesi tájszótári kísérletek rövid ismertetését magam is kidolgoztam, az eredeti terv szerint Weber jelen dolgozata előtt már megjelent volna.

(Aszód.)

GRÉB GYULA.

Shakespeare: A vihar. Fordította **Babits Mihály.** Budapest, Athe-
neum, 1916. 8-r., 135 l. Ára 3 K.

Semmiféle új fordítás nem szorult rá arra a jogcímre, hogy a régi nem sikerült vagy avult, tehát szükség van egy jobbra. Babits Mihályt sem a javítási szándék vezette munkájában, a mint ezt az előszóban bevallja, hanem fordítása tisztán hangulati szükséglet eredménye. A háborúokozta lelki válságból akart kimenekülni; menekülni Prospero bűvös szigetére, «egy álomvilágba, a hol valami nagy, bölcs és jó Sors előtt az élet minden vizsályai, ellentétei elvesztik fontosságukat s egy távoli és verőfényes magaslatról tekintve, durvaság, baj, gonoszság és minden iszonyúság oly ártalmatlannak, sőt mulatságosnak látszanak, mint a göröngy, melyben a mező embere megbotlik». Külömben Szász Károly fordításáról elismeréssel nyilatkozik Babits és a sikerültebbek közé sorolja. Mégis a bíráló előtt, kivált ha az irodalomtörténet szögletéből is szemlélődik, önként fölvetődik az a kérdés, jelent-e haladást az új fordítás a régihez képest, gyarapította-e valamivel a nemzet szellemi tőkáját?

A foladat philologiai részével hamar végezhetünk. Anyagi hűség tekintetében mindkét fordítás kiállja a kritikát. Babitsnak újabb és megbízhatóbb segédeszközök állván rendelkezésére, elkerüli azt a pár apróbb — külömben jelentéktelen — tévedést, a mely Szásznál található. Verselés dolgában pedig ilyen szigorú elvek hirdetőjénél: «a ki verset nem soronként fordít, a költő vers- és mondatépítését hamisítja meg», csak találmomra is meggyőző egy-két próba, hogy e téren szükségtelen tovább vizsgálódnunk.

A mi a nyelvet és stílust illeti, Szász fordításának az a főhiánya, hogy az eredeti pajzán, groteszk elemeit erősen letompítja, helyenként, mintha egyenesen in usum Delphini fordítana. Elég, ha a II. felvonás első jelenetét vesszük közelebről szemügyre; a hajótöröttek keserű, de fékezhetetlen, igazi XVI. századi humorát Szász a mai kényesebb ízléshez nemesíti. A szilaj ötleteken, alantasabb szófintorokon bizonyos előkelő fölnynyel síklik át. A *dollar-dolour* szójáték miatt néhány sort egész fordítatlan hagy, (Babits így próbálja megközelíteni: *belebuzdul-belepusztul*). Ellenben Babits a legnagyobb fordulatokban, legmerészebb bukfenczekben, tüskönbokron keresztül követi eredetijét, sőt egy helyütt túl is tesz rajta a lipótvárosi argot két hamisítatlan kifejezésével: «Épen jól mondja: *pont* fakó a föld.» — «No, van egy kis *nuance* zöldje is» — holott Shakespeare ez egyszer csak ennyit mond: «The ground, *indeed*, is tawny.» «With *an eye* of green in't.» Nem kisebb merészséggel, de találóbban adja vissza a *widow Dido*-t a *zsidó Didó*-val: ha a fordítás nem is mondható épen pontosnak, de legalább nem nagyon tér el a valóságtól. Szász Károly még a kevésbé bohózatos, csupán csak realisztikusabb kifejezéseket is átkölti. Csak egy példát! Shakespeare: «you rub the sore, when you should bring the *plaster*», — Szász: «a sebet dörzsölöd, mely *balzsamot* kívánna». — Babits: «*flastrom* helyett csak izgatod sebet.» *Flastrom* helyett *balzsam*! ez legjobban jellemzi Szász Károly műfordító eljárását. A vaskosabb, triviálisabb tréfákat természetesen még kevésbé engedi érvényre jutni: «as leaky as an unstanch'd wench» nála egyszerűen «olyan

lyukas mint a rosta», vagy a «whores and knaves» a legáltalánosabban «csupa szabad személyek». Ez annál érthetőbb, mert más alkalommal éppen nem restelli a «whoreson»-t amúgy nyersen átvenni: «kurafi».

Babits abban szintén jobban megközeleli Shakespeare humorának árnyalásait, hogy nála is Caliban beszédében inkább a nyelvjárás, míg a hajótöröttek élcelődéseiben az argot érvényesül. Mikor Szász a *mon-sieur monster-t* szörny komának fordítja, a komikumot más térre játssza át. Viszont Babits argot-jában talán első pillanatra szokatlannak és újszerűnek látszanak az ilyenek: *egzercsiroz, kommandiroz, gílt, princess, totál* stb. De azért nem ellentétesek Shakespeare komikumával, hiszen az ő argot-humorának egyik jellemző sajátága az idegen szavak használata. Ebben Arany is követi, így olvassuk a *Szentivánéji álomban*: *kurácsi, prezentálni, rittig, moszió Babvirág, édes moszió, Signor* stb.

A jambikus részek emelkedettebb stílusú párbeszédeiben jobban állja a versenyt Szász K. Egyáltalában nem érheti az a kifogás, melyet pl. Radó Antal a régebbi Shakespearfordítások legtöbbjére ellen támasztott (Magyar Shakespeare-Tár, 1912.), hogy a nyelvük a maihoz képest nagyon elavult. Szász költői nyelve még elég életerős, csak itt is az a baja, hogy Shakespeare tarka és természetes szókincse nála kissé színtelen, elvont és mesterkelt lesz, «halványnyá betegíti» — mondhatnók Hamlet összefogó kifejezésével. Két példa elég lesz. A *this galant* ironiáját csak *e, gavallér* (Babits) tükrözteti vissza, *ez ifjú* (Szász) semmitmondó. Ép így mesterkelt a *cabin-t hajószobának* fordítani; hogy a *kabin* a versesformából sem ütődik ki, ime egy kis összehasonlítás! Shakespeare: «in every cabin I flam'd amazement» — Szász: «minden hajószobában rémülést gyujtottam» — Babits: «iszonyt lángoltam mindenik kabinba.» — Szerencsére azonban ezek csak szórványos jelenségek Szásznál.

Általában azt mondhatnók, hogy Szász inkább a szónoki lendületű, pathetikus emelkedésű részekben válik ki, Babits a könnyebb, üdőbb, lírai részek mestere. Külömben a két fordítás két különböző kor æsthetikai és irodalmi fölfogását tükrözteti vissza. Szász a XIX. század első felének Shakespearejét mutatja be, kit a kor eklekticizmusa kissé megnevesített, s őt, a realizmus atyját, legalább szókincsében erősen idealizálta. A realizmus erős térhódítása az újabb irodalomban, vele kapcsolatban a philologiai és kulturtörténeti kutatások elmélyülése, az eredetibb, nyersebb, XVI—XVII. századi Shakespeare-t támasztotta föl újra. A mint a színpad is lassankint elfordult a megcsönkített, összeszabott, opera-stílusú előadott drámáktól s mind egyszerűbb, de teljesebb formákra keresztül végre az eredeti Shakespeare-színpad megvalósítására is kísérletet tett, úgy az újabb műfordítások is mindinkább a realiztikusabb, zamatosabb, igazibb Shakespeare-t szólaltatták meg. Nálunk is már szükségessé vált, hogy a Kisfaludy-Társaság nemesen stilizált Shakespeareje mellett egy természetesebb, csiszolatlanabb, de eredetibb Shakespeare jusson szóhoz. Babits Mihályé az érdem, hogy erre először kísérletet mert tenni s ez a kísérlet teljes sikerrel járt.

(Budapest.)

KIRÁLY GYÖRGY.

Karl Lajos : Magyarország a spanyol nemzeti és a francia klasszikus drámában. Budapest, Szent István-Társulat bizománya, 1916. 8-r., 66 l. Ára 2 K.

A spanyol nemzeti dráma művelői, Lope de Vegával élükön, gyakran választanak tárgyat a magyar történelem azon fejezeteiből, melyek a spanyol közönséget különösebben érdeklik. Ilyenek első-sorban: a magyar legendák (Szent Erzsébet, Szent István, Szűz Mária mint Magyarország védasszonya) és a magyar nemzet harczeit a hitetlen törökökkel szemben, a melyeket kétségkívül a spanyol-mór harcokkal való analogiájuk tett kedvesekké a spanyol szerzők előtt (a Hunyadiak, Kapisztrán János, Báthori Zsigmond, Buda visszavétele). Vannak tárgyak, a melyeket, úgy látszik, a bennük rejlő drámai mag kedvéért (Attila, Endre és Johanna, V. László) vagy regényességüknél fogva (II. Károly és árpád-házi Mária szerelme) dolgoztak fel.

Néha csak a háttér vagy csak a személyek neve magyar, míg a cselekvényt valamely nemzetközi monda (Manekine, az ártatlanul üldözött asszony; Magelona; Werwolf; Fridolin) szolgáltatja. Lope de Vega egy Ariostóból utánzott tragikomédiájának kólándó de Hungria az egyik hőse, s a francia Garnier, ki szintén az Orlando furiosóból vette Bradamante-jának tárgyát, forrásától eltérőleg magyar követéséget szerepeltet, mely Rogernak felajánlja az ország koronáját.

Figyelem reméltó Karl-nak az a megállapítása, hogy a francia drámaírók csak spanyol hatás alatt foglalkoztak Magyarországgal; ezért találunk legtöbb magyar vonatkozást azoknál a francia íróknál, a kik a spanyolokat s nevezetesen Lope de Vegát leginkább utánózták (La Caze, Boissier, Rotrou; a belga Vermerem; a jezsuita iskoladramák szerzői). A bizonyítás teljessége szempontjából is jobb lett volna, ha a szerző a spanyolok mellett a francia daraboknak is több helyet juttat s részletesebben vizsgálja a XVIII. század színiirodalmát, a melyben a spanyol hatás erős csökkenése dacára is akad magyar tárgyú darab (pl. Dorat «Adélaïde de Hongrie»-ja).

A magyar viszonyok, illetve történeti események ismeretét a spanyolok és a francziák elsősorban a legenda-gyűjteményekből (pl. Ribadaneyra Flores Sanctorum-a; Szent Erzsébet-legendák) és az egykorú magyar-török haditudósításokból (M. Fumée és Mercœur herczeg munkái stb.) merítették; Endre és Johanna történetére nézve Pandolfo Collenuccio és Juan Mátyr Rizo a főforrás, a Hunyadiak korára pedig Pedro de Mexia «Historia Imperial»-ja. Kíváncsinos volna, hogy a szerző e források sorát kiegészítse és a darabokhoz való viszonyukat még pontosabban kifejtse, mert hiszen a magyar vonatkozások kérdésének philologiai szempontból ez egyik legfontosabb része.

Az érdekes munkát egy «Függelék» zárja be «Magyar szentek egy vatikáni képes kéziratban».

(Debreczen.)

HANKISS JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

H. Schuchardt : Sprachverwandtschaft. Sitzungsberichte der k. preuss. Akademie der Wissenschaften. XXXVII. k. 1917. 518—529. 1.

A nagynevű szerző e kicsiny, de rendkívül gazdag tartalmú czikkében az általános nyelvtudomány egyik alapvető problema-complexusával, a nyelvrokonsággal foglalkozik — régibb nézeteit összefoglalva, részben módosítva, részben tovább fejlesztve s új perspektivákat feltárva, régieket bírálgatva. Főbb gondolatai a következők:

A *nyelvrokonság fogalma* alig van valahol világosan kifejtve, mert magától értetődőnek látszik. Ez félreértésekre adhat alkalmat, a melyeket előmozdított az, hogy a nyelvtudományt a múlt században természettudománynak akarták venni. Ily módon természettudományi terminusok és képzetek jutottak bele: a nyelvet élő lényhez hasonlították, sőt annak vették, s még ma is beszélünk nyelvcsaládokról, különböző rokonsági fokokról etc., a mi nem oly ártatlan dolog, mint rendesen hiszik. A 'rokonsági' fokozatok dolga tényleg következőképpen áll: *minél távolabb állanak a tagok az alapnyelvtől és egymástól időben, annál távolabb állanak belső mivoltunk tekintetében.* 'Entwicklung und geographische Abstufung ergänzen sich als Vorgang und Ergebnis.' Szokásban van egyes nyelvperiodusok vagy dialektusok között *határokat* felvenni s ezekre a dialektusoknak törzstáblaszerű beosztását alapítani. De e határok nem vehetők tekintetbe: *a dialektusok tényleges rendje alapján nem állítható fel genealogiájuk és megfordítva, a nyelvtörténet nem nyújt alapot a dialektusok csoportosítására.* Bármely alapnyelv is legfőlebb bizonytalan és tökéletlen módon rekonstruálható. — *Nyelvtípusok és nyelvcsaládok nem földik egymást.* Az emberiség eredetéig visszanyúló roppant egészről csak néhány cserép maradt ránk, a melyeket — ha a szerencse kedvez — esetleg össze is lehet rakni, de minden esetre lehetséges egy *magasabb egységbe* összefoglalni [*in eine höhere Einheit hineindenken*]. — Kívülről nézve egy nyelv sem nyújtja zárt egység képét, de belső struktúráját tekintve sem zárt egység, hanem többé-kevésbé szoros kapcsolatban álló tények összetétele. De e kapcsolat nem oly szoros, hogy ki volna zárva a *keveredés* [kölsönvétel, utánzás, idegen befolyás], a mely minden nyelvfejlődésben jelentkezik s nem csupán a rokon, hanem semmiféle rokonságban nem álló nyelvek között is fellép. Még flexiók suffixumok sincsenek biztosítva idegen invasio ellen. (E gondolatot referens is érvényesítette a finn-ugor-ig. rokonság kérdésében: Nyelvtud. Közl. XXXVI. 467—468., XXXVII. 249—256). Egy nyelv sem homogén ('einstoffig') tömeg, csak használatának egységessége idézi fel eredete egységességének csakképét. Minden nyelv több rokonságnak örvend. A *külső nyelvformáknál* a más nyelvekkel való egyezések általában a szorosabb értelemben vett, t. i. *történeti (genetikus) rokonság* eredményei, míg a *belső nyelvformák* alapulhatnak nem csupán történeti, hanem '*elementáris*' rokonságon is (l. erről Schuchardt, Magyar Nyelvőr. XLI. k.), a mely utóbbinak fogalma összefügg az *általános nyelv-egység* ('allgemeine Spracheinheit') fogalmával s velejében nem külön-

bőzik a történeti rokonság fogalmától. A külső nyelvformák megbízhatóbb vezetőik, jelesül új és régi könnyebben tartható szét, bár *igen sok esetben nem lehet kölcsönvétel vagy ősrakonság között különbséget tenni* (cf. ref. Nyelvtud. Közl. XXXVI. 466. XXXVII. 256—257). A belső nyelvformák kevésbé megbízható vezetőik — többek között mert itt nem segítenek «hangtörvények» (az idéző jel a szerzőtől való) —, de theoretikus szempontból ezek a lényegesebbek. A bűvárok többsége szerint ugyan a nyelvrokonság kritériuma nem a szótár, hanem a grammatika. Ámde pl. (lieb)st, (lieb)te etc. ép oly külső nyelvformák, mint du, tat etc., mert az alkatrészek szorosabb kapcsolata nem lényegbevágó különbség, úgyhogy a *kritérium in ultima analysi mégis csak szótár* — annál inkább, mert sok nyelvnek nincs is voltaképpeni grammatikája. Az a kérdés, vajjon valamely a nyelv egy A nyelvtörzsnek tagja-e vagy sem, ab ovo téves: a priori sohasem vagyunk csupán e két lehetőségre korlátozva. Így az a probléma, hogy a hettita nyelv árja (i. e. idg.) vagy kaukázusi nyelv-e, talán úgy fog megoldódni, hogy a hettita középphelyet foglal el az árja és kaukázusi nyelvkör között (feltéve, hogy az idg. thesist vitató Hrozný nincsen tévúton, a miről l. referensnek legközelebb megjelenendő cikkét a Nyelvtud. VI. köt. 4. füzetében). A *nyelvi rokonság ép oly sok fokozatot tüntet föl, mint a személyi rokonság*. Ha pl. a kaukázusi a hamito-semitának rokona, azért rokonságban állhat az árával is, minél fogva a Bopp-féle „Die kaukasischen Glieder des indoeur. Sprachstamms“ munka nem az az iskolai példája a nyelvtudományi eltévelyedésnek, a melynek eddig feltűntették. — Legutoljára marad az, a mivel kezdeni kellett volna, hogy t. i. a *nyelvrokonság a törzsrakonságnak, ez megint a személyi rokonságnak mása* („Die Sprachverwandschaft bildet die Stammverwandschaft ab, und diese wiederum die Personenverwandschaft“). A *nyelvtörténet és a nyelvet beszélők története in ultima analysi fődik egymást. Mivel a nyelv tevékenység, azért genealogiai osztályozásra ép oly kevésbé alkalmas, mint bármely más tevékenység*.

E sovány és fogyatékos vázlat csak egészen halvány fogalmat nyújthat az értekezésben fejtegetett vagy inkább csak érintett kérdések sokaságáról, plane a szerző eredetiségéről, szellemességéről és szinte bámulatos tudásáról. Czikke nem egészen könnyű olvasmány, mert a szerző a legsúlyosabb problémákkal vívódik, jobbra kevésbé vagy semmikép sem ismert területeken mozog s hozzá rendkívül tömören ír. Thesisai, a melyeknek részletezéséről helyszűke miatt le kell mondanunk, részben feltűnőek — nem csupán első olvasásra, hanem később is. De itt nem szabad feledni, hogy a szerző tágabb horizonú és magasabb niveaujú álláspontján sok mindent másképpen lát mint a specialista, s még a hol netalán kevésbé meggyőző volna is, ott is mindig új gondolatokat kelt.

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Fridericus Moering: De Petronio mimorum imitatore. Diss. Münster, 1915, 8-r., 38 l.

Hosszú ideig hamis irányba terelte a Petronius-kutatást az az elmélet, mely a satiricont a görög erotikus-kalandos regény római

hajtásának igyekezett feltüntetni. Elsőnek Rosenblüth (Beiträge z. Quellenkunde von Petrons Satiren, Diss. Kiel, 1909) szólalt fel ez ellen és hangsúlyozta, hogy a regényelmélet távolról sem nyújt elegendő támasztékot a satiriconban felhalmozott motivumkincsnek és ezzel a satiricon eredetének megmagyarázásához. Ő maga tehát új csapáson indult: belevonta a mimust a satiricon motivumainak vizsgálatába és miután ezeket mind megtalálta a mimusban, arra az eredményre jutott, hogy a satiricon nem egyéb, mint a menipposi szatirának a mimus szellemével való megtöltése. Rosenblüth elmélete, mely nagy bizonyító anyagon épült, tetszetős, de gyökeres hibája, az — és ez még mindig a regényelmélet öröksége, — hogy a satiricont más műfajjal hozza összefüggésbe, a helyett, hogy egyszerűen a szatirafejlődésbe igyekeznék beleállítani. A satiricon szatira és — ezt úgy látszik újra és újra hangsúlyozni kell — valamennyi motivuma megvan a római és görög szatirikus irodalomban, tehát első sorban is a szatirafejlődés vonalába kell beleállítani. Így fog kiderülni, hogy a satiricon is szerves tagja ennek a fejlődésnek s így fog szinte önként megoldódni műfajának kérdése is.

Ez a felismerés vezette Moeringet is, a mikor tartalmas kis dissertatiójával síkra szállott Rosenblüth tagadhatatlanul túlzó mimus-elméletével szemben. Annyit ő is elismer, hogy a satiriconban vannak bizonyos mimusi vonások (maga Petronius ötször emlegeti a mimust) és motivumok, de ezzel szemben hangsúlyozza, hogy mindezek sokkal nagyobb mértékben otthonosak a kynikus-stoikus *διατριβή*-ben, a szatirában, Senecánál, Martialisnál, Lukianosnál (∞ Menipposnál); már pedig ez az irodalmi hagyomány sokkal közelebb van a nagyműveltségű Petroniusához s nekünk is bővebb anyagot ad az összehasonlításra, mint a mimus. Sorra veszi itt Moering a Rosenblüth-nél mimusinak jelzett sajátosságokat és motivumokat: kimutatja (túlnyomó részben már jól ismert párhuzamos helyekkel), hogy a beszélő nevek, a verekedés, az *ἐχφρασις*, a *παρρηδία*, a tipikus alakok (rhetor, orvos, kikiáltó, parasita, a felkapaszkodott, a henczegő stb.), az örökségvadászát (ennél utálnia kellett volna még olyan közismert helyekre, mint Lukian. dial. mort. V IX, XI; Cic. off. III 18, 74; Pers. II 9; Juv. I 37), az erotikus elemek, a népies nyelv, közmondások stb. — nemcsak a mimusokban szerepelnek, hanem még nagyobb bőségben fellelhetők a komédiában, Varrónál, Luciliusnál, Horatiusnál, Senecánál, Martialisnál. Itt kell megdicsérem azt a következetesen alkalmazott eljárás módját, hogy a latin irodalmi párhuzamok mellett lehető teljességben igyekszik adni a görög irodalmi megfelelő helyeket is. Együttal itt jegyzem meg azt is, hogy a bőven felhozott párhuzamos helyek felkutatása csak kis részben Moering érdeme, nagyobb részük Heræus (Die Sprache des Petr. u. die Glossen, Progr. Offenbach, 1899), Friedlaender (Petr. Cena Trimalchionis, 1906²), Otto (Die Sprichwörter... der Römer, 1890) révén már eddig is közkincese volt a Petronius-kutatásnak. Az egybegyűjtés és csoportosítás hasznos munkájáért Moeringet illeti az elismerés.

Különösen hasznos lesz a további kutatás számára az a néhány lapja (22—31), melyeken a satiriconban előforduló közmondásokat s a hozzájuk tartozó párhuzamos helyeket egybeállítja. Innen kitűnik, hogy a Petroniustól alkalmazott közmondásoknak csak kis része van

meg a mimusokban, nagyobb részük pedig csak más műfajokban szerepel. Ezen a ponton azonban munkája egy kis kiegészítésre szorul: Otto és Friedlaender jegyzetei bővebben lettek volna kiaknázandók. Ezeken kívül egy-két dolgot magam is pótolhatok; így Petr. 77, 6-hoz: *assem habeas, assem valeas*; *habes, habeberis* — ki kellett volna emelnie, hogy ez régi közhely a *διστριβή*-ben s idézni még: Sen. ep. 87, 18 *qualia quisque habet, talis est*; Juven. III, 143; [Platon] Eryxias p. 396 c: *ὡς ἂν μὲν τι ἔχῃς ἁξιώσας τοῦ εἶ, εἰ, εἰ δὲ μή, οὐδενός*; — Petr. 44, 14-hez az Ottonál id. Aristoph. Pax 1189 mellett pompás párhuzam az eddig még fel nem hozott scholiasta jegyzet Plut. compar. Lys. et Sull. p. 476 E: *οἰχοι λέοντες, ἐν ὑπαίθρῳ δὲ ἁλώπεκες*, a mi közelebb is áll Petr. kifejezéséhez: *domi leones, foris vulpes*, mint Aristoph. id. sora (*οἰχοι μὲν λέοντες, ἐν μάχῃ δ' ἁλώπεκες*); ehhez még v. ö. Aelian. var. hist. XIII 9; — Petr. 43, 5-höz (*nescio cui terræ filio*) v. ö. Tertull. apol. 10, 10 és Min. Fel. Oct. 21, 8; — Petr. 42, 4-hez (*utres inflati ambulamus*) v. ö. Lukian. Charon 19: *ἐμπεφουσημένοι ὑπὸ πνεύματος*; ehhez l. O. Im-misch: Sprach- u. stilgeschichtliche Parallelen zwischen Griechisch u. Lateinisch: Neue Jahrb. XV (1912) 42 l. Nem helyeselhetem, hogy Petr. 75, 7 *clavo tabulari fixum est* — helyett Scheffer normalizáló javításával (*clavo trabali*) írja a szöveget; igaz, hogy *clavus trabalis* volt a szokottabb kifejezés (v. ö. Otto i. m. 85 l.), de már Heraeus helyesen vette észre (i. m. 21 l.), hogy itt Petronius szándékosan adja Trimalchio szájába a szokatlanabb fordulatot. — Petr. 43, 1 helyes szövege *«vivorum meminimus»*, nem pedig *«memineris»*, mint M. írja. Hasonlóképen a 37, 2-ben *«metitur»* a helyes, nem pedig *«metiretur»*. Sajtóhibák egyébként bőven vannak.

Moering hasznos munkát végzett Rosenblüth dissertációjának megróstatásával; kellően hangsúlyozta a satiriconnak a mindennapi élettel való összefüggését, kellő bizonyítók anyaggal emelt óvást a mimus Petroniusra gyakorolt hatásának egyoldalú túlbecsülése ellen. Most már mind a regény, mind a mimus-elmélet kérdése elintézettnek tekinthető s a kutatás innentől egész erejét a satiricon és a szatira szoros összefüggéseinek és összetartozandóságának tüzetes megállapítására fordíthatja.

(Budapest.)

RÉVAY JÓZSEF

Annales de la Société Jean Jacques Rousseau. Tome X (1914—15).

Genève, A. Jullien éditeur, 1916. 8-r., 271 lap.

A Rousseau-Társaság Évkönyvének X. kötete a világháború miatt elkésve, 1915 tavasza helyett 1916 őszén jelent meg s a nyomasztó nyomdai viszonyok miatt így is csak nehezen tudott elkészülni. Főközleménye: *Rousseau összekötetése Rey amsterdami könyvkiadóval*, A. Schinz-től (1—134 l.). Ez a genfi származású kiadó dta ki Rousseau legtöbb művét, köztük az Új Heloise-t és a Társadalmi Szerződést; levelezésük üzleti érintkezésükön kívül sok irodalmi tervről is felvilágosítást nyújt, de meg a hirtelen fellobbanó, gyanakodó, bizalmatlan Rousseau mellett a kedélyes, szivélyes, igaz-lelkű, meleg baráti érzésű Rousseaut is többször feltünteteti előttünk: a közöttük uralkodó bizalmas baráti hang jellemzésére elegendő

annyit felhoznom, hogy Rousseau elvállalta a Rey egyik kis leányának keresztapaságát s a legtisztább szívbeli érzéssel örül keresztleánya fejlődésének, előhaladásának. A több mint tizenöt éven át tartott viszonynak a 70-es évek elején Rousseau üldözési mániájából folyó kíméletlen támadása vetett véget. További közlemények: *Rousseau*nak J. D. Berteaux festette arcképe, A. François-tól; *Rousseau levelezése Mme Cramer Delon-nal és Phil. Cramerral*, L. Cramertól; *Montmollin môtiers-i lelkész arcképe*, Boy de la Tour-tól; *Rousseau mint botanikus*, H. Duvaltól; *Rousseau levelei A. Gouanhoz a botanikáról*, A. François-tól; az 1913—14. évek Rousseaura vonatkozó nemzetközi irodalma, sorban országok szerint ismertetve, a nagyobb vagy fontosabb művek behatóan méltatva; társasági híradó; általános krónika.

Az Évkönyv több helyen, jórészen alólírott információja alapján, a magyar irodalom idevonatkozó cikkeiről, termékeiről is megemlékezik. E sorok írójának három dolgozatáról szól részletesebben s ezek: *Rousseau, mint moralista* (A. F. től), a dolgozat tartalmának eléggé hű ismertetése; *Gróf Teleki József és Rousseau*, Eugène Ritter-től, az Ungarische Rundschau-ban megjelent német fordítás alapján. A bíráló két adattal egészíti ki dolgozatomat, nevezetesen azzal, hogy gr. Teleki *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts* cz. művének 1762-ben Augsburghban egy harmadik kiadása is megjelent, holott én csak a két első kiadásról tettem említést, és hogy Du Voissin (vagy szerinte: Duvoisin), a kinek kiletét nem sikerült megállapítanom, Vaud-kantonbeli ref. lelkész, a párisi holland követség udvari papja volt (Rousseau, mint tudjuk, Párisban való tartózkodása alatt többször részt vett a holland követségen tartott istenitiszteleteken). A Teleki levelében foglalt azon állításra nézve, mely szerint Montmorencyban tett látogatása alkalmával Rousseau megígérte neki, hogy művét kissé új formába öntve ki fogja adni, azt jegyzi meg Ritter, hogy «ezt az állítást nincs módunkban ellenőrizni, de túlnagy szigorúság volna, ha azt hiábavalóságnak (baliverne) akarnánk tekinteni». Végkövetkeztetése, hogy a Rousseau-Társaság könyvtárának törekednie kell Teleki művének egy példányát megszerezni. Bouvier Bernát egyetemi tanár, a Rousseau-Társaság elnöke, kissé másként fogadta és értékelte ezt a dolgozatot; 1914 május 3-án Taorminából kelt soraiban többek közt a következőket írja: «Je viens de relire la lettre de Teleki à Rousseau, avec votre instructif commentaire. C'est un chapitre caractéristique de l'histoire des idées au XVIIIe s. et particulièrement de la lutte pour et contre la religion chrétienne. Notre pays est doublement intéressé au rôle du comte Teleki dans cette lutte: par les Bernouilli et par Jean-Jacques, par Bâle et par Genève. Aussi ai-je doublement regretté que votre article n'ait pas paru dans nos *Annales*, auxquelles vous avez déjà fourni une précieuse collaboration». — A *Rousseau és Sauttersheim* cz. dolgozatot szintén E. Ritter ismerteti; a magyar nyelv nemértése miatt abból csak az eredeti szövegükben közölt leveleket, továbbá a II. részben a latin- vagy németnyelvű anyakönyvi és kinevezési aktákat érthette meg és vehette számba. Így aztán sem azt nem sejtí, hogy a dolgozat közzétételével a M. T. Akadémia is ki akarta fejezni Rousseau iránt való kegyeletét, sem azt nem veszi észre, hogy tévedésbe esik, midőn Sauttersheim *pozsonyi* szökése helyett *bécsi* szökéséről beszél,

természetesen ahhoz sem szólhat hozzá, hogy kutatásaim mennyire tisztázták a Sauttersheim svájcei szereplésével kapcsolatos vitás kérdéseket. Két érdemét látja a dolgozatnak: t. i. hogy az általam közölt okmányok szinte teljes mértékben (à peu près complètement) világot derítenek egy rejtélyes személyiségre, és hogy Sauttersheimnak itt közlött összes levelei megengedik, hogy szomorú pályájának utolsó állomásáig kísérjük életét.¹⁾

(Sárospatak.)

RÁCZ LAJOS.

Richard Heinze : Virgils epische Technik. Dritte Auflage, Leipzig — Berlin, Teubner, 1915. 8-r X + 502 l. Ára 15/40 M.

A XIX. sz. kritikája az új-humanizmus eszméinek hatása alatt Vergilius epikai művészetét általában kevésre értékelte. Míg a XVIII. sz. végéig a különböző nemzetek egymással versenyezve őt, mint a legnagyobb költőt dicsőítették, addig a görög irodalomnak, különösen Homeros műveinek alaposabb megismerése és megértése után sokan legfeljebb ügyes utánzónak tartották. Egész általánosnak nem mondhatjuk ezt a kedvezőtlen és kissé sommás ítéletet, mert a francziák és az olaszok, elsősorban nemzeti szempontoktól vezetve, nagyjában változatlanul tovább hirdették Vergilius kiválóságát, de Angliában, Németországban és nálunk csak kevesen vették figyelembe, hogy a latin költő művészetét más szempontok szerint kell mérlegelnünk, mint Homerosét. A helyes mértéket a történeti philologia találta meg, mikor a koronként váltakozó ízlés kritériumát kiküszöbölve nem azt kérdezte, hogy mit kellett volna Vergiliusnak tennie, hanem azt, hogy mit akart Vergilius alkotni? Leo volt az első, a ki történeti érzékkel energikusan rámutatott az eklogák költői becsére. Evvel párhuzamos törekvés gyümölcse Heinze nagyarányú munkája az Aeneisről, mely először 1903-ban jelent meg. A második kiadásról az EPhK is megemlékezett (1909, 702 l.), de a futólagos ismertetés egyáltalán nem becsülte fel a munka igazi értékét. Ezt a hiányt akarom most, a harmadik kiadás megjelenésével kapcsolatban pótolni, mert a hazai latin műveltség érdekében kívánatosnak tartom, hogy e könyvről ne csak szorosan a latin philológiával behatóbban foglalkozók, hanem általában az Aeneist olvastató tanártársaim is tudomást vegyenek. Éppen ezért ismertetésemben a könyvről eddig megjelent fontosabb kritikák tanulságait felhasználva érinteni fogom az összes jelentősebb tárgyalt problémákat, hogy fogalmat adjak a könyv gazdag tartalmáról, a kérdések felvetésének módjáról s az elért eredmények tudományos és paedagogiai becséről.

Az egész munkát átható kérdés a következő: mi volt Vergilius célja és milyen eszközök alkalmazásával közelítette meg a kitűzött célt? A felelet nagyjában így foglalható össze: Vergilius új epikai stílust akart teremteni. Ennek fő alkatrésze a pathetikus-romantikus-

¹⁾ A Társaság buzgóságából december 21-én nyílt meg Genfben a Rousseau-múzeum, a melybe a magánosoknál, valamint a városi könyv- és levéltárban található Rousseau-ereklyéket (kéziratok, arcképek, becsesebb kiadások) mind összefoglalták; e múzeum, a neuchâtel-i könyvtár mellett, ezentúl egyik alapja is kiindulási pontja lesz a Rousseau-tanulmányoknak.

nemzeti elem. Az új stílussal Vergilius egyrészt túlszárnyalta az akkori modern latin költőknek, a neoterikusoknak epyllionját, továbbá a változatlanul nagyra tisztelt Ennius kyklikus eposzát s az ezekből is kölcsönzött elemek segítségével korszerűvé tette — mutatis mutandis — az eposznak homerosi formáját. Módszertanilag nagyon érdekes, hogyan jut el Heinze ehhez a felelethez. Az egész munka szelleméből következik, hogy nem deductio, hanem szigorú analysisen alapuló inductio útján. Ennek megfelelően könyve két részre oszlik: az első az elemző rész (3—236 lk.), a második az összefoglaló, vagy — mint Arany János mondaná — az «összeállító» rész (239—493 lk.), mely az elemzés-adta eredményeket a legszélesebb alapon egységes szempontok alá rendeli és kiegészíti.

Az elemző rész öt terjedelmes fejezetben az Aeneis cselekvényének kiemelkedőbb pontjait fejtegeti. Az eddigi hasonló kísérletektől eltérőleg Heinze nemcsak a forrásokat tárgyalja, hanem igyekszik rámutatni ama pszichológiai rugókra is, a mik Vergilius eljárása módját meghatározták. Így a Trója elestéről szóló első fejezet nem csak azt a kérdést tisztázza, kik dolgozták fel Vergilius előtt e népszerű tárgyat, kik lehetek forrásai és mintái, hanem elsősorban azt igyekszik megvilágítani, hogyan formálta át Vergilius a hagyományhoz lehetőleg híven a saját céljainak megfelelően a sokszor feldolgozott anyagot? Éles szemmel mutat rá Vergilius önállóságára és találékonyságára, melylyel az útjában álló nem kis nehézségeket leküzdötte. Nála nem egy akármilyen trójai beszéli el a város bukását, hanem a római nép ósatyja; ez adja meg az elbeszélés ethosát és a benne uralkodó szempontokat. A költőnek vigyáznia kellett arra, hogy a római olvasó a bukást ne érezze szégyenletesnek, hogy a városukat elhagyó trójaiakat, köztük a költemény hőst, senki még gondolatban se illethesse gyávaság, gyöngeség, kishitűség, vagy hűtlenség vádjával. Heinze érvelése meggyőző bennünket arról, hogy Vergilius nehéz feladatát nagy költőhöz és önérzetes rómaihoz méltóan oldotta meg.

Egészen más szempontok érvényesülnek a III. ének elemzésénél. Tudjuk, hogy Vergilius e chronologialag egyik legutolsó rész kidolgozását a végsőig elodázta, mintha hiányzott volna a kedve és ön-bizalma ahhoz, hogy az Odysseia költőjével nyíltan versenyezzon. Akadályozta még őt a közvetlen minta hiánya is; míg az Iliupersis költői feldolgozásainak nagy száma versenyre buzdította addig Aeneas bolyongásainak költői feldolgozása tudtunkkal nem volt. Az anyag nem hiányzott, de ezt nem költők, hanem történetírók és tudósok tartották fenn elég nyers formában. Mivel az Aeneas-monda Vergilius előtti fejlődéséről a tudománynak elég világos képe van, Heinze vállalkozhatott ama pszichologialag érdekes feladat megoldására, hogyan lett a nehezen formálható anyagból Vergiliusnál műalkotás?

Legszebb fejezetei közé tartozik a könyvnek a híres IV. ének megvilágítása. Az irodalomtörténeti vonatkozások feltárása itt sikerült a legteljesebben. Vergiliust e részlet feldolgozására nem annyira a mondai hagyomány, hanem inkább művészi felfogása kényszerítette. Vergilius nézete szerint a szerelmi epizód az eposznak elengedhetetlen főtétele. Ha Aeneas, az epikus hős, érdekességében verse-nyezni akart Odysseusszal, vagy Jasonnal, akkor a költőnek Kirke és

Kalypso, Hypsipyle és Medea megfelelőjéről is gondoskodnia kellett. Mivel Vergilius költői ideálja az összes epikai motívumoknak lehető kimerítése volt, természetesen nem hagyta kiaknáztatlanul Dido történetét. Jellemző azonban, hogy nála nem a történeti hagyomány Didoja szerepel, hanem a költészeté. Már az egyik latin költő, — lehet, hogy Naevius — átformálta Dido történetét a hellenisztikus erotika szellemében, amennyiben nem a hű özvegyet, hanem Aeneas elhagyott kedvesét vitte máglyára. Vergilius ezt a monda-formát választotta, mert alkalmat nyújtott neki az annyira kedvelt pathetikus jelenetek felépítésére. Homerostól tudatosan eltért nem csak a szerelemnek, mint uralkodó és léleksorvasztó szenvedélynek festésében, hanem az anyag belső formálásában is. Mintája a hellenisztikus költészet epyllionja volt, de ennek hangját főleg a klasszikus tragédia segítségével lehetőleg megnesemesítette, sőt fenségesse tette, hogy ez a részlet az egésznek magas heroikus stílusából ki ne essék. Ilyen bizonyult, de az utolsó ízig öntudatos technika segítségével érte el Vergilius célját: egyrészt közelében maradt a régi eposznak, másrészt felhasználta a későbbi költészet formai és pszichológiai vívmányait. Ahogyan Heinze a heroikus stílusba öltöztetett tragikus epylliont alkatrészeire bontja, az a mód sokáig sikerült példája marad a finom irodalmi elemzésnek.

Minden újabb egységnél változnak a költő céljai s így változik Heinze vizsgálódásának módja is. A versenyjátékokat pl. Vergilius egészen más műelv alapján dolgozta bele költeményébe, mint a Dido-epizódot. Itt tisztán a homerosi hagyomány volt a feldolgozás rugója. Az Iliasban t. i. kiváló helyet foglalt el a Patroklosért tartott halotti játék. Költői értékét nem tekintve a görög nép érdeklődése az ilyen versenyek iránt annyira különös népszerűséget biztosított ennek a résznek, hogy a versenyjátékot a régiek az eposz hagyományos kellékének tekintették. Egy ilyen pedig nem hiányozhatott az Aeneisből. Az V. énekben tehát Vergilius Homerossal versenyzett és csak Homerost vette mintául, mikor a római «ludi funebres» külsőségeit felhasználva a nemzeti élet egy darabját költeményébe beleszötte. Mivel az egész részlet jóformán az Ilias egy darabjának római szelvényben való újradolgozása, Heinzének alkalmá nyílt, hogy Homeros és Vergilius *σύγκρισις*-e segítségével a vergiliusi technika sajátosságait energikusan kidomborítsa.

A VI. éneket Norden könyvére (P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI.) való tekintettel mellőzve szerzőnk a legterjedelmesebb fejezetben Aeneasnak latiumi szereplését tárgyalja. Első dolga annak a megállapítása, mennyit és mit meríthetett Vergilius a hagyományból? Az itt leszögezett eredmények segítségével azután szemünk elé állítja az egyik legfontosabb vergiliusi műelvnek, a concentrációnak érvényesülését: Vergilius a latin Iliasban a hagyomány három-négy hadjáratából egyet csinált, több év eseményeit néhány napra összeszórította, a szétzilált történetet annyira összevonta, hogy az olvasó érdeklődését folyamatosan biztosítani tudta, szóval, az időegységgel összekapcsolta a cselekvény egységét. A concentrációnak ez a módja erősen emlékeztet a *μῦθος* költőjének eljárására. Mig azonban formailag a görög minták voltak irányadók, tárgyilag a költő lehetőleg a nemzeti hagyomány talaján maradt. Lépten-nyomon látjuk azt a

törekvését, hogy az itáliai őskor régiségeit belevonja költeményébe egyrészt művészi, másrészt nemzeti célok szolgálatában. Nem követhetjük részletesen Heinze megfigyeléseit, csak általánosságban utalunk arra, hogy e fejezetben pl. Allecto, Ascanius vadászata, a fontosabb csataleírások, a homerosi és vergiliusi hősök jellemei közt levő különbség igen éles megfigyelő képességre és nagy tudásra mutató megvilágítást kapnak.

Az eddigiekben az összefoglalás számára kellő alapot vetve Heinze most már nem egyes részeket vizsgál, hanem magasabb kritikai szempontból állandóan a költemény egészét tartja szem előtt. Noha vizsgálódásaiban minden a priori abstractiót és értékelést mellőzve lehetőleg a biztos történeti alapot keresi, az összefoglaló nézőpontok alkalmazása és a messze nyíló irodalomtörténeti perspektíva folytán a második rész — ámbár nem az akar lenni, — egyuttal elsőrangú aesthetikai kommentár az Aeneishez és eddig páratlan adalék a poétika történeti fejlődéséhez. Öt nagyobb fejezetre oszlik: részletes megvilágítást kap a vergiliusi alkotás módja, az inventio, a kidolgozás, a szerkezet, végül mintegy az egész záróköveként Heinze még egyszer összegezi Vergilius céljait.

Az első fejezetben a költő műhelyét az alkotás pszichológiájának fényénél látjuk. Forrásai használatában Vergilius egészen másképp járt el, mint a modern költők. Az epikai hitelnak bizonyos szempontból még nagyobb fontosságot tulajdonított, még szigorubban értelmezte, mint a mi Arany Jánosunk. A hagyományos anyag továbbítása nála öncél: a költő, akárcsak a történetíró, nem eresztí szabadjára képzeletét, hanem, amennyire csak lehet, az igazat akarja megírni. A traditiótól igen fontos tárgyi, vagy művészi szempontok legfeljebb csak mérsékeltén téríthetik el. Vergilius eredetiségét tehát nem az anyag feltalálásában, hanem a készen kapott anyag újratерemtése módjában kell keresnünk. De még ez a másodlagos újratерemtés sem teljes mértékű, mert Vergiliusnál az anyag és a saját képzelete közt majdnem minden esetben ott találjuk a mintát. Vergiliusnak megvan ugyan a maga eszménye az epikai stilusról és senki sem tagadhatja, hogy ezen a téren valóban nagyot alkotott, de a mit csinált, azt nem szabadon önmagából merítette, hanem végtelen türelemmel, fáradhatatlan megfontolással kereste ki az elődök munkáiból mindazt, a mit a saját céljai szempontjából értékesíthetőnek tartott. A görögök közül főleg Homercs, a latinok közül elsősorban Ennius szolgáltatta a legtöbb anyagot és a legmegfelelőbb formát. Mintái felhasználásában igen messze ment. Ha pl. történetének egy darabját epikai cselekvény formájába akarta öltöztetni, nem a saját képzeletéhez folyamodott, hanem valamelyik mintájánál hasonló jelenetet keresett és ezt az idegen jelenetet alakította át a saját története követelményeinek megfelelően. Ilyen nagyfokú utánzás, ha ízlés, gondolkodás, szellem és érzés nélkül történik, csak nagyon silány munkát, óska, színtelen, mozaikszerű, összefüggéstelen, zürzavaros költeményt hozhat létre. Ezzel szemben Vergiliusnak minden olvasója érezheti, hogy igazi nagy tehetséggel áll szemben. Heinze azonban nem elégszik meg az általános benyomásra utalással, hanem módszeres részletességgel bizonyítja Vergilius eredetiségét. A kölcsönzött jelenetek feldolgozásában az önállóság főleg abban nyilvánul,

hogy Vergilius a nagyjában azonos cselekményt másképen motíválja és másféle fejlemények kiinduló pontjává teszi. Eredetiségének igazi fokmérője azonban érzésének melegsége és vallásos-nemzeti világnézetének magasztossága. Általánosságban elmondhatjuk, hogy Vergilius másoktól sokat tanult, de tudomásunk szerint egyetlen mintájának sem az volt a célja, a mi az övé, így egyik sem érte el azt, a mit ő elért. Ezért korszakalkotó az Aeneis az elbeszélő költészet történetében.

Mindebből következik, hogy Vergilius munkája éppen nem volt könnyű, sőt a szellemi erőnek nagy megfeszítését kívánta. A külső formára fordított gondot nem tekintve, nagy munka volt a források és minták tanulmányozása, még magasabb feladat a sokszor disparat elemeknek egységes képbe olvasztása. Suetoniusból tudjuk, milyen volt Vergilius dolgozó technikája. E szerint Vergilius az Aeneist először prózában megfogalmazta, majd az anyagot tizenkét könyvre felosztotta. A kidolgozásnál nem tartotta meg a könyvek sorrendjét, hanem majd itt, majd ott ragadott ki egy-egy, pillanatnyi hangulatának legjobban megfelelő részt. Ezen a fokon a munka már gyorsan ment, a költőt sokszor annyira energikusan továbbragadta ihlete, hogy egyes sorok befejezetlenek maradtak. A később következő simítás az eredeti fogalmazást nemcsak jelentékenyen megrövidítette, hanem a hiányok jó részét is kiegészítette. Hogy az Aeneisben jelenleg még mindig találunk fél sorokat, annak oka a végső simítás hiánya. Ebből a technikából következik, hogy Vergilius művészetét csak akkor méltányolhatjuk igazán a maga egészében, ha előbb a kisebb kerek egységeket annyira átdolgoztuk, hogy az összes tudatos finomságokkal tisztában vagyunk.

Az inventióról szóló fejezetben sok figyelemre méltó megjegyzést találunk Vergilius jellemeiről, a csodás elemről, a cselekvény felépítésének és vezetésének módjáról. A jellemzés művészetében Vergilius általában a hellenisztikus költészet talaján maradt, vagyis kedveli a tipikus jellemeket, de megkísérelte, főleg Homeros és az attikai tragédia segítségével a tipikus jellemeknek egyéni elmélyítését. Érdekes megfigyelése, hogy a vergiliusi nők általában indulatosabbak a férfiaknál, az érzés hamar felölti náluk a szenvedély formáit, a szenvedély aztán felbillenti a lélek egyensúlyát, majd egyes esetekben dühöngéssé, kétségbeeséssé fokozódik, sőt az öngyilkosságot látja egyetlen menedéknek. Az egyes nemzetek jellemzésénél Vergilius a legáltalánosabban ismert, a köztudatba kitörölhetetlenül benyomult vonásokra szorítkozik. Sinon a találgéony, csalfa görög típusa. A karthagóiak a conventionalis római felfogás értelmében „Tyrii bilingues”. Az etruszkok kényelemszerető, mulatni vágyó, alkalom adtán kegyetlenkedésre hajlamos emberek. Kedvelt jellemzésbeli eljárása Vergiliusnak, hogy az egyént szereti a nemzet képviselőjévé tenni; ennek ismerete adja kezünkbe a kulcsot Aeneas jellemének megértéséhez. Aeneas római, a szó praegnans értelmében, de Augustus korából és stoikus magatartással. Aeneas sokat vitatott belső fejlődésében Heinze a költő részéről stoikus elveknek cél tudatos alkalmazását látja. Szerinte a megállapodott Aeneas a stoikus böles képmása, míg a fejlődő hős a tökéletességre törekvő stoikus adeptus típusa. Aeneas alakjában testesítette meg Vergilius a magasra törekvő emberi lelket.

Egyéni vonások alkalmazásáról már csak azért sem lehet itt szó, mert a jellemzés kiindulópontja az eszmény és Aeneas fejlődése azt jelenti, hogy előbb az eszménytől tavolabb áll, majd mindig közelebb jut hozzá, míg végre eléri. Világos, hogy ilyen technika alkalmazásával az egyéni esetlegességek szükségképen háttérbe szorulnak és a jellemek elethűségének rovására általános vonások jutnak tulsúlyba. Heinze érvelése, melylyel ezt az álláspontot védi, a lehető legkimerítőbb ugyan, de így is adós marad a felelettel, hogyan egyeztethető össze Aeneas jellemének az egész költeményen végighuzódó fejlődése Vergiliusnak előzőleg vázolt rapszodikus dolgozásmódjával.

Az Aeneis cselekvényének alkotottsága külsőleg nagyjában hasonlít az Iliaséhoz és az Odysseiáéhoz, de a lényegben nem egy fontos eltérést találunk. Így pl. Vergilius a cselekvényt lehetőleg a jellemekre építi. Az idők jele, hogy költőnk a súlyt Homeros-szal ellentétben határozottan a belső rugókra teszi át. Nála nem a külső történés, a mese szöveve a fontos, hanem a lélektani motiválás, a pszichikai kísérő jelenségek részletes rajza. Sajátságos hajlama Vergiliusnak, hogy szereti az érzelmek maximumát. Személyeivel nemcsak a cselekvény fordulatain, hanem a nyugvó pontokat nem tekintve ugyyszólván mindig heves lelki állapotukban találkozunk. Úgy látszik, nézete szerint az epikus költőnél a nyugodtabb részek legfeljebb epizódok lehetnek, különben pedig szükségképen mozgalmas jelenetek kövessék egymást. A sok érzelem sok beszéddel jár. Vergiliusnál csakugyan feltűnően sok dráma-szerűen szerkesztett jelenetet találunk. A beszédek azonban a Homerosnál és a hellenisztikus költőknél találhatókól jelentékenyen különböznek: nem akasztják meg a cselekvényt, még csak háttérbe sem szorítják, hanem lehetőleg organikusan tovább fejlesztik.

A régi epikára támaszkodva alkalmazta Vergilius eposzában a csodás elemet, de a szokásos machina eszmei tartalmát vallásos érzületének megfelelően állapította meg. A hagyomány szerint az eposz cselekvényében részt vettek az istenek. Tudomásunk szerint nincs egyetlen antik eposz sem, melyre e tekintetben Theophrastos ismert meghatározása nem illenék: *ἔπος ἐστὶν περιοχὴ θεῶν τε καὶ ἡρώων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων*. A felvilágosodással járó vallásos rázkódtatás után azonban a csodálatos a legtöbb eposzban csak hagyományos, szinte dekoratív elemmé süllyedt, minden belső igazság nélkül. Vergilius sokkal komolyabban gondolkodott az isteniről, semhogy költeményében a természetfeletti csak díszként szerepelt volna. E tekintetben még a régi eposzt is felülmuta. Homerosnál gyakran előfordul, hogy a költő az istenekről hozzájuk méltatlan tetteket beszélt el. Vergilius ezt nemcsak elkerülte, hanem egyenesen arra törekedett, hogy a hagyományos mythikus külsőbe mentől több meggyőződésének megfelelő pozitív vallásos tartalmat öntsön. A csodás elemhez nem kényszerűségből, hanem látható kedvteléssel fordult, mert így saját felfogását a dolgok végokairól elvontság nélkül képekben mintegy megérzékíthette. A képekből kihámozható vallásos mag a következő: egy istenség van, ez egy személyben a sors, a világot átható szellem és a gondviselés. Az istenség irányítja az emberek sorsát, mindenben az ő akarata érvényesül, minden szál az ő kezében fut össze. Az embernek fő vallásos kötelessége az istenség irányítá-

sára bízni magát. Az egyes istenek nem külön személyiségek, hanem az egyetlen istenség különböző megjelenési formái. A passzív kötelességen kívül azonban van még aktív is: az istenséget tisztelni kell. Római ember ezt a tiszteletet csak a hagyományos, ősi római formákban adhatja meg, ezért a jámborság egyik alapvető követelménye ezeknek a formáknak eredeti tisztaságukban való helyreállítása. Rómát jámborsága tette nagygyá, viszont minden nemzeti szerencsétlenség a multban a vallásos kötelességek elhanyagolásának következménye volt. Vergilius szerint az istenség akaratát az embereknek többféleképpen nyilváníthatja: jóslattal, álmokkal, előzetes jelekkel. A mint látjuk, költőnk összekapcsolta a homerosi theologia fabularis-t, a költői külsőségeket, a stoikus theologia physica-val és a római theologia civilis-szel. Az utóbbi közel hozta felfogását a nemzetéhez és Augustus vallásos reformtörvényeiseihez, a theologia physica egyengette útját a későbbi keresztény epika e tekintetben is jelentős kölcsönzéseinek, míg a theologia fabularis, — melynek szerepét Heinze nem méltatja fontosságának megfelelően — világosan jelezte a költői hagyomány fontosságát Vergiliusra nézve. A mondottakkal összhangban érvényesül a csodás elem a cselekvény menetében. Míg Homerosnál az istenek részt vesznek az eseményekben, sőt a földiekével teljesen azonos pszichikai törvényeknek engedelmeskednek, addig Vergiliusnál az istenség, a fatum — legtöbbször, mint Juppiter akaratá — nemcsak az egész cselekvényt a végső ponton irányítja, hanem egyúttal az egész cselekvényen kívül, még pedig fölötte áll. Míg Homeros hősei a maguk szerencséjének kovácsai, addig pl. Aeneas csak eszköz a fatum kezében, hogy az imperium Romanumot megalapítsa. Ez az eljárás Vergiliusnál már nem költői principium, hanem világnézet kérdése. Mindebből természetszerűleg következik, hogy az istenség akaratának szócsövei Vergiliusnál sokkal jelentősebb szerepet játszanak, mint Homerosnál.

Eltér továbbá Vergilius Homerosztól a cselekvény fölépítése módjában. Míg Homerosnál a cselekvény fontossága önmagában rejlik, az egyes események nem ritkán önmagukért történnek, Vergiliusnál a fontosságnak az a fokmérője, mennyiben segíti elő a szóbanforgó részlet az egész költemény kitűzött céljának megközelítését. Vergilius energikusan e cél felé tör, ezért Homeros ismert epikus nyugalma nála csak kivételesen fordul elő. A cselekvény hirtelen indul, a költő az olvasó, vagy hallgató érdeklődését nem lassanként akarja biztosítani, hanem egy csapással meghódítani. Jellemző e szempontból az Odysseia és az Aeneis kezdetének összehasonlítása. Az Odysseiában rendkívül széles expositio után jutunk el a hőshöz és ezután is nagyobbára nyugodtan, szenvedélytől mentesen bonyolódnak le előttünk az események. Az Aeneis rövid előszó után viharos jelenettel kezdődik, a hős azonnal életveszedelemben forog. A másfajta hatás eléréséhez Vergilius más eszközökhöz folyamodik. Szereti a jeleneteket drámai módon szerkeszteni, sokszor alkalmazza a drámai *περιπέτεια*-t, gyakori nála a meglepetés, az ellentétek kiélezése, a gyors fokozás. Az utóbbi különös figyelmet érdemel, mert nemcsak az egyes jelenetekben, az egyes énekekben, hanem a költemény egészében is művészi módon érvényesül. Így pl. az első részszel szemben a második nagyobb, fenköltebb akar lenni: maior rerum

mihi nascitur ordo, maius opus moveo (VII. 44.). A második rész cselekvénye is egyes hullámzások után mindig magasabbra emelkedik, hogy végre a XII. énekben Turnus halálával elérje tetőpontját.

Vergilius világnézetével összhangban van a motiválás módja. Már Homerosnál sokszor találjuk az egyes események megokolásában az isteni beavatkozást. Vergilius még tovább ment. A mondottakból következik, hogy nála, vallásos felfogásának megfelelően, az egyes alakok gyakran szinte csak bábuknak látszanak az istenség kezében. Jellemző módon azonban a hosszabb lelki processusnál az istenség beavatkozása csak az első lökést adja, minden további már lélektani alapon fejlődik és a költőnek gondja van rá, hogy a fontosabb mozzanatokról — legtöbbször beszédek útján — értesüljünk. A lélektani motiválás és az oksági kapcsolat teljes érvényesülését megnehezítette a feldolgozásra választott anyagnak néhol nyers volta és a mellék-cselekvényeknek nagy száma. Altalánosságban mondhatjuk, hogy a főcselekvényben az egyes részek oksági kapcsolata kifogástalan, míg a mellékes dolgoknál egyenetlenségeket veszünk észre, sőt a hatást nem ritkán két, vagy több esemény véletlen találkozása idézi elő.

A kidolgozásról szóló fejezetben Heinze az elbeszélés technikáját, a leírás módját és a vergiliusi beszédek világitja meg. Vergilius a cselekvényt koncentrálja és áttekinthetővé teszi. A koncentrációt a cselekvény megrövidítésével éri el; az áttekinthetőség elvének alkalmazása a tömegjeleneteknél öltik legjobban szembe, mikor Vergilius lehetőleg a főszemélyeket állítja előtérbe. Előadása a legmagasabb mértékben szemléletes és érzelemtől átitatott. Az érzelem azonban legtöbbször személyeié. Nem annyira objektiv ugyan, mint Homeros, de azért távol áll a hellenisztikus költők subiectiv beavatkozásától. Az előforduló egyéni megjegyzésekkel is célja van: a történet az olvasóval nem multnak, hanem jelennek akarja éreztetni. Ezt a célt szolgálja különben a gyakran előforduló praesens historicum is. Az események iránti érdeklődést az élénkségen és változatossgon kívül biztosítja még a cselekvény folytonossága. Ennek alkalmazásában a költő még a legnehezebb helyzetben is mesteri módon jár el. Ha pl. ama feladat előtt áll, hogy két egyidejű cselekvényt jelenítsen meg, akkor nem majd az egyikből, majd a másikkól juttat hozzánk morzsákat, hanem a fontosabbat megteszi főcselekvénynek és a másikat mintegy ennek a hasadékain keresztül szemlélteti. Ha a két cselekvény számai annyira összebogozódtak, hogy ez a módszer nem használható, akkor Vergilius a második cselekvény belépésénél az elsőt megszakítja, a másodikat veszi elő és addig vezeti, míg a kettő egybefonódhatik. A multat és a jövőt — homerosi módon — rendszeren nem maga a költő, hanem egyik személye tárja elénk.

A cselekvény gyors menete megköveteli, hogy leírás ritkán forduljon elő és formájában lehetőleg az elbeszéléshez közeledjék, mert még a legművészibb leírás alatt is megakad a cselekvény és az olvasó megáll, hogy szemlélődjék. Vergiliusnál valóban ritka a leírás és ha előfordul, legtöbbször félreismerhetetlen a költő ama törekvése, hogy az egymásmelletti séget egymásutánna változtassa. Helyet csak akkor ír le, ha az eseménynek különösképen hangulatos hátteret akar adni. Az Aeneisben a költő egyáltalán nem aknázza ki mindazt, a mit a természetről tud; nagyobb teret nyújt pl. — valószínűleg a

hellenisztikus költészet hatása alatt — a képzőművészeti alkotások leírásának. Míg azonban mintáinál a leírás nem egyszer önmagáért van, addig Vergiliusnál, mint a pajzsleírás mutatja, az egész eposz célja érdekében fontos a leírt tárgy tartalma. Egyes alkalmakkor, — mint pl. Latinus palotájának rajzánál, mely a római atrium ősi formája — az érdeklődés már alig descriptiv, tulnyomó részben inkább nemzeti, illetőleg történeti.

Más összefüggésben említettük már, hogy Vergiliusnál, akár csak Homerosnál, gyakran találunk beszédeket. Különösen az isten-jelenetek szinte egészükben beszédekből állnak. Eltérést azonban itt is találunk; pl. hosszú gyűlések több szóval Vergiliusnál nincsenek olyan gyakran, mint Homerosnál. A latin költő nem törekszik teljességre, mellőzi mindazt, a mi a művészi hatást nem fokozza, a mi a cselekvényt lényegesen előbbre nem viszi és így megelégszik rendszeren két szóval. A híres harctéri szóváltások Vergiliusnál összehúzódtak; hiába keresnők pl. az Aeneisben Achilles és Aeneas sokszor emlegetett párbeszédének mását. Vergilius azonban nemcsak elkerüli a hosszadalmas beszédeket, hanem a közbeszótt beszédeknek is inkább a dráma szűkszavúságának, mint az eposz hagyományos bőbeszédűségének hódol. Elve a concentratio, a szigorú zárttság, a kiélezettség, a kitérések kerülése, az önkényes, vagy oda nem illő részeket mellőzése, a gondolatmenet folytonossága és épsége. Szmélyei az egész szóban forgó anyagot világosan áttekintik és még az élethűség rovására is kitűnően elrendezik. A szigorú dispositio iránti érzék a költőnél oly nagy, hogy ez még Euryalus anyjának szinte önkívületi panaszában is fölismerhető. A beszédeket még más szempontból is gazdaságosan kiaknázza, a mennyiben ezek rendszerint nemcsak a beszélőt, hanem a hallgatót is jellemzik. A szorosabb értelemben vett monologot Vergilius sokkal ritkábban használja, mint Homeros s míg a régi költőnél a beszélő minden bővebb megokolás nélkül feltárja a lelkét, addig Vergiliusnál rendszerint külső jelek előzik meg és készítik elő az indulat kibukkanását. Itt tárgyalja Heinze a retorika szerepét Vergilius művészetében. A mit erről a tárgyról mond, az nagy egészében elfogadható, de a részletekre vonatkozólag a jövő kutatás valószínűleg kiegészíti majd egyes megállapításait. Szerinte általában túlozzák a retorika befolyását Augustus korának költőire. Azt megengedi, hogy a vergiliusi beszédek a home-rosiaknál sokkal közelebb állnak a retorika szabályainak megfelelő művészi oratóhoz, de hangsúlyozza, hogy Vergilius mindig érezte, — nem úgy, mint Ovidius, — a költészet és retorika különböző voltát, nem pompázott minden alkalommal a szónok iskolában tanultakkal és declamatiótól mentes pathosát lélektani belátás mérsékli.

Szorosan a peripatetikus műelmélettel kapcsolatban fejtegeti Heinze Vergiliusnak szerkesztő művészetét. Aristoteles szerint a jó szerkezet első követelménye a cselekvény egysége. Vergilius ezt szigorúan megtartotta. A cselekvény középpontjában folytonosan a hős áll, de azért nem Aeneas az egység alapja, hanem a trójai ház istenek átköltözése Latiumba. A kiinduló pont Trója pusztulása, a záró kő a letelepülés utolsó akadályainak elhárítása. A főcselekvény vezetése egyenletes, az epizodikus részek is legtöbbször organikusán összekapcsolódnak az egészszel, habár e tekintetben minden nem

sikerült kifogástalanul. Vergilius uralkodó szerkezeti elve a concentratio, ennek legfőbb eszköze a hős személye. Figyelemre méltó, hogy az egyes könyvek zárt szerkezete ellenére a költemény egésze is kitűnően áttekinthető. A hallgató nem veszi el a fonalat, ritkán jut mellékösvényekre, figyelmét nem szórja szét az anyag sokfélesége. Az áttekinthetőséget elősegítette az egyszerűség és mérséklet; ez a két tulajdonság egyuttal alapja a költemény fenséges voltának. Mindez azonban nem akadályozza meg Vergilius abban, hogy a változatosságot keresse: sem az epikában szokásos stereotyp kifejezéseket, sem a motivumokat nem ismétli. Minden motivum ugyanazon formában lehetőleg csak egyszer fordul elő. Ez megmagyarázza, miért kutatta Vergilius olyan szorgalmasan a motivumokat a régi epikán kívül a drámában és a hellenistikus elbeszélő költészetben.

Mintegy az egész könyv conclusiójaként Heinze végül összegezi Vergilius céljait. A latin költő eposzával a drámáéhoz hasonló művészi hatást kívánt elérni. Legjobban szembe ötlik ez, ha figyelembe vesszük a cselekvény energikus haladását, az elhatározó mozzanatok kiélezését, az egyes részleteknek jelenetszerű felépítését, a gyakori ellentétet és fokozást, az egész költeményen elömlő magas pathost. Célját elérte, mert költeménye évszázadokon keresztül mintája volt a drámai stílusban felépített hőskölteménynek. De Vergilius nemcsak művész akart lenni, hanem egyúttal nemzetének *vatese*. Ezt figyelembe véve látjuk meg legjobban, hogy miben tért el mintáitól. A hellenistikus epikusoktól távol állt, hogy akármilyen világnézet szolgálatában álljanak, vagy annak éppen propagandát csináljanak. A kezdetleges irányköltészet legfeljebb egy személyt, egy nemzetséget, egy várost, vagy egy-egy szűkebb méretű politikai rendszert dicsőített. Az elbeszélő költészetben a l'art pour l'art elvével legfeljebb a tudományosság versenyzett. Vergilius eposza irányköltemény: fenséges köntösben a római multat rajzolja, mely az akkori római jelennek eszménye volt. Az Aeneis kincseshányája az ősök nagy példáinak, melyekkel Augustus a jelent akarta nevelni. A költőnek történeti és bölcséleti képzettsége is e nagy cél szolgálatában áll: nem a tudományos érdeklődéshez fordul, hanem hallgatóinak nemzeti és erkölcsi érzéséhez, nemcsak a főváros lakosságát, hanem az egész Itáliát tartja szem előtt.

Ha a tárgyalt problémákat még egyszer emlékezetünkbe idézzük, első benyomásunk az, hogy e fejtegetések nem mindenben újak. A rendkívül gazdag Vergilius irodalom jóformán minden nemzetnél mutat fel olyan — részben Heinzetől is felhasznált — munkákat, melyek Vergilius epikai művészetének megértését jelentékenyen előmozdítottak. Utalbatok a francziáknál Sainte-Beuve ön (*Étude sur Virgile*) kívül egy régen elfeledt, a philologiai irodalomban értékehez méltóan soha számba nem vett jeles könyvre: L. Magnier, *Analyse critique et littéraire de l'Éneide de Virgile* 1844², mely a finom megfigyeléseknek valóságos tárháza. A vallásos eszme érvényesülését kitűnően fejtegeti többek között G. Boissier, *La religion Romaine d'Auguste aux Antonins* cz. munkájában. Az angoloknál Nettleship kis könyvén kívül (*Suggestions Introductory to the Study of the Aeneid*) méltó hírre tett szert Sellar-nak gyönyörűen megírt terjedelmes tanulmánya: *The Roman poets the of Augustan age, Virgil*,

mely 1908-ban megérte a harmadik kiadást. A német philologiai irodalomban Heinze előtt többek között Th. Plüss, *Vergil und die epische Kunst* cz. könyve fejtegetett szűkebb keretek között hasonló kérdéseket. A magunk irodalmában Némethy összefoglaló munkáján kívül büszkén utalhatunk Arany Jánosnak *Zrínyi és Tasso* cz. befejezetlen tanulmányára, melyben Vergilius epikai művészetének csodálatos, sok tekintetben korának tudományos felfogását tulszárnyaló megértésével találkozunk. Heinze eredetiségét tehát az előzmények után nem annyira a részletekben, mint inkább az egész könyvet átható szigorúan tudományos szellemben kell keresnünk. Szerzőnk a subiectív æsthetikai értékelést teljesen mellözi, tisztára történeti alapon áll, lehetőleg felkutatja Vergilius mintáit, feltárja a pszichologiai rugókat és az így nyert eredményeket beleállítja a Vergiliusra érvényes peripatetikus műelmélet fejlődésébe. Ezt a munkát ilyen teljességgel, ilyen messze menő gonddal, ilyen széles alapon, ekkora tudással még senki el nem végezte, Vergilius céljait és a cél elérésére szolgáló eszközöket még senki ilyen szabatosan meg nem határozta. A tudományos kritika tehát joggal értékelte e könyvet a Vergilius-irodalomban korszakalkotónak.

Én azonban nem csupán tudományos értéke miatt foglalkoztam vele ilyen bőven. A tartalom részletesebb vázolásával azt akartam megmutatni, milyen sok, pædagogiai szempontból is értékesíthető ismeretet meríthet a Vergiliust olvastató tanár ebből a könyvből. A hatvanas években Arany János, a jó tanuló és jó tanár bizonyára saját tapasztalatai alapján éppen Vergilius-szal kapcsolatban (Hátrah. ir. II. 280 l.) néhány megjegyzést tett a classicus költők olvasásánál akkoriiban szokásos módszerre. „Iskoláinkban majdnem kivétel nélkül (én legalább nem igen sejtettem még kivételt) a nyelvtani oldal minden, az æsthetikai jóformán semmi . . . A legjobb tanuló is nyugnek tekinti a classicus költő olvasását, melyet ha le bir küzdeni, ha mindazon tudós lomot, melylyel a nyelvtani magyarázat jár, emlékezetében bírja tartani, érez ugyan némi diadalt, de ez nem a költői olvasmányból merített æsthetikai gyönyör. Hányadik *eminens* tudná például megmondani, mi a *meséje* Homér, vagy Virgil eposzainak, melyek benne a főjellemek, hogyan folynak be a cselekvényre, az utóbbi hogyan bonyolódik, fejlődik ki; mik benne a jelesebb episódok, szóval az egésznek szerkezete mi? A legtöbb csupán egyes részeket ismer; azt legjobb esetben elfújja, minden szavát jól megfejtí, ha éppen valami leírás, vagy eféle talál előfordulni benne, azon mulathat is, — a tanító nem tesz ellene kifogást; de arról, hogy a mit olvas, az *mű*, része egy nagy tökélyes egésznek, ritka ad neki fogalmat. Nem akarom azt állítani, hogy Arany ítélete a jelen állapotokra is érvényes; ma bizonyára már számos latin tanár akad, a jövőben remélhetőleg még több lesz, a ki a gondosan megválasztott Vergilius-szemelvények feldolgozása közben nem feledkezik meg a költemény egészéről. Jobb segítséget e fontos cél megközelítéséhez nem ajánlhatok Heinze könyvéből, melyet, — mint egy német tanfőnök nemrégiben kifejtette (Lehrpr. u. Lehrg. 1915, 2. f.) — mindenkinél fel kell használnia, a ki tanítványaival Vergiliust olvassa és azoknak az epikai művészet mélyebb felfogását akarja közvetíteni.

(Budapest).

HUSZTI JÓZSEF.

Schriften des Literarischen Vereins in Wien. X. XI. XIII.
XVII. XXII.

1904-ben alakult meg Rainer főherczeg védnöksége, Glossy, Bettelheim és Payer v. Thurn vezetése alatt a bécsi irodalmi társaság, a mely osztrák irodalomtörténeti dokumentumok kritikai kiadását tette feladatává. Szétszórt irodalmi alkotások összegyűjtése, ritka kiadások felújítása, folyóiratcikkek egységes összeállítása, egykorú emlékiratok és levelezések sajtó alá rendezése, a monarchia és a külföld levéltárainak módszeres felkutatása mind bennfoglaltatik a társaság programjában. Megemlítendő, hogy Magyarország kézirati kincseire is figyelmessé lesz és hogy pl. Rummy levélhagyatékának kiaknázását a társaság feladatai közé állítja. A társulat fennállása óta 21 kötetet adott ki, ezek között vannak hosszabb lélekzetű, még be nem fejezett vállalkozások (*Grillparzers Gespräche, Hafners Werke, Schurz Lenau-életrajza*), amelyekről befejezésük után fogunk beszámolni. Jelen alkalommal az utolsó évek néhány befejezett kiadását óhajtjuk ismertetni.

Robert F. Arnold und Karl Wagner: Achtzehnhundertneun. Die politische Lyrik des Kriegsjahres. Wien, 1909. XXVII + 482 l.

E gyűjteményt ránk nézve különösen magyar vonatkozásai teszik értékesé. A két kiadó fáradságot nem kímélve közel 200 költeményt tudott az 1809-iki háborús lelkesedés termeléseiképen összegyűjteni. Ezáltal természetesen nem merült ki ez esztendő politikai költészete, azóta is kerültek újabb adalékok napvilágra (*Zeitschrift f. öst. Gymnasien* 1912; *Ungarische Rundschau* 1915), de ezek is tulajdonkép csak a kiadók útmutatása és kezdeményezése nyomán. A kötetnek igazi értékét tulajdonkép a kritikai apparátus adja meg: a tájékoztató bevezetés, igen gazdag bibliographia, a magyarázó és leíró jegyzetek nagy száma, az összes címek és az ismert költemények kezdősorainak betűsoros összeállítása. Mind oly mozzanatok, a melyek lényegesen növelik a kötet tudományos értékét.

Magyarország tekintélyes szerepet játszik az 1809. év háborús mozgalmában. Ennek megfelelően bőven képviselve van e gyűjteményben is. A magyar nyelvű költői megnyilatkozásokat a kiadók természetesen nem vették fel, de a magyar nemesi felkelésre vonatkozó német és latin nyelvű verseknek, a mennyihez hozzáférkőztek, juttattak helyet. 22 magyar vonatkozású verset közöltek; ezek közt vannak versek, a melyek magyar ember művei (Gaal György), olyanok, a melyek az erdélyi szász felkelés számára készültek (Binder), más részük az ausztriai németek buzdító és lelkesítő felhívása a magyarsághoz — rendesen hivatkozással a régi magyar vitézségre.

Kiegészítésképen egy magyar vonatkozásra szeretnék rámutatni, a mely kuriozusképen sem egészen érdektelen, a mennyiben az osztrák néphimnusz történetében egy magyar ember kicsiny szerepére mutat rá. Köztudomású, hogy Haschka császárhimnuszának a szövege az idők folyamán többszöri változáson ment keresztül, Arnold—Wagner a Sammler 1809 47. sz. (nem 49!) alapján egy nyolcz soros pótlást közöl, a mely I. Ferencz harmadik házassága alkalmával került a »Gott erhalte«-hez és melynek szerzőjét megállapítani nem

sikerült. Ezen pótlás a legnagyobb valószínűség szerint magyar ember műve és Mária Ludovika pozsonyi koronázása alkalmával keletkezett. A Sammler megemlékezéséből ugyanis nyilvánvaló, hogy ez a szakasz az 1809 ápr. 19. tartott jótékonyági ünnepélyen jutott először a nagyközönség tudomására. Csakhogy ugyanezen sorokat kevés változtatással megtaláljuk már Simon Peter Weber pozsonyi könyvnyomdásznak a koronázásra írt himnuszában (V. ö. Ung. Rundschau, 1915. 228. l.), a mely már 1808 szept. 7. került előadásra a császári udvar előtt és ugyanakkor már nyomtatásban is megjelent. A prioritás mindenesetre a pozsonyi nyomdászt illeti; tekintve, hogy e sorok Bécsben még hét hónappal később is ismeretlenek voltak, a szerzőségét is bátran neki tulajdoníthatjuk.

Rudolf Payer von Thurn: Wiener Haupt- und Staatsaktionen. Wien. I. 1908. XLI + 459 l. II. 1910. 439 l.

A bécsi udvari könyvtárban tizenöt egy kéztől származó «Haupt- und Staatsaktion» kézírata maradt fenn az 1724. évből. Az egyikre idegen írás a szerző nevét is odajegyezte: «Monsieur stranitzkü», egy másik darabnál Stranitzky nevének kezdőbetűi (J. A. St.) olvashatók. Ezek alapján e darabokat a XVIII. sz. bécsi Hanswurstjának szokás tulajdonítani, a ki az általa előadott darabokat maga is írta. E darabok már a múlt század közepe óta ismeretesek voltak (Karl Weisz: Die Wiener Haupt- und Staatsaktionen. Wien, 1854), a nélkül, hogy Payer gyűjteményét megelőzőleg egynél több teljesen megjelent volna (Fritz Homeyer: Stranitzkys Drama vom Heiligen Nepomuck. Berlin, 1907. Ism. EPhK. 1908. 638. ll.). Payer v. Thurn az előttünk fekvő két kötetben a többi tizennégy darabot is kiadta a legnagyobb lelkiismeretességgel ragaszkodva a szövegek legkisebb árnyalatához is, csak itt-ott javítva ki szigorú kritikával egy-egy nagyon is kirívó íráshibát.

E darabok igen becses anyagot nyújtanak a XVIII. századi bécsi, sőt általában magának az egész német színeszetnek a megismeréséhez. Csirákat fedezhetünk fel bennük, a melyekből az idők folyamán nem egy hajtás nőtt bele a bécsi bohózatba vagy a Raimund-féle tündérajátékokba. Úgy a hogy előttünk fekszenek, teljesen a XVIII. századi barokk atmoszféráját terjesztik: ugyanabból a talajból fakadtak, a melyekből Fischer v. Erlach barokk építkezései, Bécs XVIII. századi templomai és szoborművei keletkeztek. Egyik gyökertükkel az olaszországi kulturáramlat ingataggá vált talajából, a másikkal a népnek — az osztrák, a bécsi népnek — lelkivilágából nőttek. Kere-tük, főcselekményük nem egyéb, mint a bécsi udvarnál dívott olasz operák lefordítása vagy átalakítása. Ebbe azonban belekerül — nemcsak időtöltelék gyanánt, hanem mint a cselekmény társhordozója és összekapcsolója — Stranitzky népies alkotása, a tiroli Hanswurst, a ki minden olasz és angol öröksége daczára is teljesen az osztrák kedélyvilág és a XVIII. sz. bécsi életének képét nyújtja. A barokk főcselekmény, úgy mint a XVIII. sz. többi művészete is, klasszikus reminiscentiákkal dolgozik és a római-görög világ alakjait viszi színpadra. De ezeken az alakokon legfőlebb a név, itt-ott talán a ruha vagy a meztelenség ókori, gondolkodásuk és a darabok tartalma

teljesen koruk állapotait és a bécsi udvar viszonyait tükrözteti. A XVIII. századi szerző el sem képzelhette volna, hogy másképp is lehet fejedelmekkel és főurakkal beszélni, mint a hogy azt Bécsben szokták, hogy mást is lehet színpadra vinni, mint az udvar szerelmi intrikáit, hogy másképp is lehet darabot írni, mint kölcsönös félreértések és féltékenykedések, szerelmi üldözések és visszautasítások, titkos öszszebeszelések és meglesések, félrebeszelések és meglepetések arzenáljával. Üres pathosz, nyakatekert szalonnely, közbeeső döcögős alexandrinusok épúgy elengedhetetlen kellékek voltak, mint a vastagon felkent morál, a kedvező kimenetel, a párok boldog összekerülése és a — kilencz órai vég. Tulajdonképeni népszerűségüket azonban Hanswurst okozta, a ki nemcsak a bécsi kedélyesség, humor és életművészet megtestesítője volt, hanem közönséges kiszólásaival, triviális gesztusaival és drasztikus viselkedésével az el nem kényeztetett izlésű közönségnek szívyszerinti kedvenczévé lett. A főcselekmény kidolgozott szövegben feküdt a színészek előtt, a Hanswurst jelenetei csak vázoltak vannak: kidolgozásuk teljesen a szereplők leleményességére volt bízva. És Stranitzky tőle telhetőleg mindent megtett, hogy közönségét nevetésre ingerelje. Ezen darabokból kétszerte jobban kitűnik a sokat ócsárolt Gottsched és a bécsi Sonnenfels nagy érdeme, a mikor az extemporált Hanswurstdiakok elleni nagy küzdelmet megindították. Hadjáratukkal többet használtak, mint a mennyit ártottak, mert megmentették a német és osztrák színpadot a teljes féktelenségtől, a színpadot és színműveket, a színészeket és színműírókat egyaránt terelték abba az irányba, a melyben a későbbi fejlődés számára kiindulási alapot nyujthattak. Stranitzky bécsi darabjai tehát irodalom- és kulturtörténeti megértés szempontjából a XVIII. századi fejlődésnek egyaránt lényeges momentumait teszik.

Moritz Necker: Hermann von Gilms Familien- und Freundesbriefe. Wien, 1912. XXXII + 351 l.

Gilm (1812—1864) egyike volt a legtehetségesebb tiroli költőknek. Itt kiadott levelei legnagyobb részét nővéréhez és feleségéhez, néhány irodalmi és hivatali barátjához vannak intézve. (Ujabb levelek tőle: Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft. XXIV. 1913. 194. ll.) Maga e levelezés nem érdektelen, mert elénk tárja a negyvenes évek egy politikai költőjének lelkületét, hangulatait, szórakozásait és hivatali terheit. A sovány bevezetésen kívül a jegyzetek is igen szegényesen ütöttek ki. Tárgyi magyarázat igen kevés van bennük, értéküket egyedül néhány Gilmhez intézett levél közlése adja meg.

Gilm sajátos jelenség volt, ő rajta is ott feküdt az 1848 előtti osztrák bürokratizmus átka, a mely Grillparzernek is annyi keserű perczet okozott. Mint császári hivatalnoknak Gilm helyzete is igen nehéz volt, de hazája szeretete, Tirol tespedésének fájdalmas látása költővé, még pedig politikai költővé tette. Verseinek legnagyobb része nem jelent meg nyomtatásban, csak kéziratban terjedt el mindenfelé. Hivatali pályájának így nem ártottak túlságosan. Összegyűjtve csak 1863-ban kerültek napvilágra, a mikor már idejüket is multák volt. Hivatali helyzetén kívül családja is sok akadályt gördített a magasratörő költő elé. Politikai hitvallása, forradalmi ideáljai, anti-

klerikális és demokratikus meggyőződése apjában és rokonaiban a leghevesebb ellenzésre találtak. A konzervatív császárhű hivatalnok fia, a kinek három testvére vonult kolostorba és két nagybátyja volt jezsuita, a tizenhárom éven keresztül gyakornokoskodó kishivatalnok mégis a tiroli felvilágosodás költője lett, a ki lelkesedéssel üdvözölte és írta le a bécsi márcziusi nagy napokat, a melyeknek maga is szemtanúja volt. Ez alakulás magyarázatát azokban a hatásokban kereshetjük, a melyek a harminczas évek vége felé a szomszédos Bajorországon keresztül Tirolba jutottak és az életerős fiatalságban ott szintén politikai ambíciókat ébresztettek. A Jungdeutschland politikai iránya nagyobb hullámokat vert fel a kicsiny német-határos Tirolban, a hol a rendőrség működése nem volt oly kíméletlenül reakciós, mint magában a birodalom fővárosában, melynek politikai írói legnagyobbreszt kívánczoroltak, hogy zavartalanul szolgálhassák meggyőződésüket. Kulturtörténeti szempontból Gilm levelei a XIX. század közepének vidéki életmódjához is érdekes adalékokat nyújtanak.

Dr. Alexander von Weilen: Der Spielplan des neuen Burgtheaters 1888—1914. 1916. XXXVII+189 l.

A bécsi Burgtheaternek igen nagy irodalma van. Történetét tudományos alapon Wlassack óta (1870) megírta Teuber és Weilen, népszerűen R. Lothar, kronológiáját adta Otto Rub, nem is említve a részletkutatások számtalan kisebb terjedelmű publikációját. Az előttünk fekvő munkában Weilen, a Burgtheater historiographusa, az új Burgtheater előadási statisztikáját adja. A bécsiek százévesnél régibb nemzeti színháza 1888-ban új díszes épületbe vonult. Ez átköltözés hatással volt a színház szellemére és műsorára is, úgy hogy joggal tekinthető egy új korszak határpontjának. Viszont az 1914. világháború kitörése ismét új tényezőket vet előtérbe a színház életében is, úgy hogy a korszak zárókövéül maguk a beállott változások jelölik meg. Egy kikerekített 26 esztendő időszakkal áll a kutató szemben, a mely időszakhoz már a tudományos vizsgálat is közelebb léphet.

Weilen statisztikai összeállítása még Rub könyve (Das Burgtheater 1776—1913. Wien, 1913) után sem volt felesleges. Nemcsak hogy Rub számos hibáját igazítja hallgatólágosan helyre, de azért, hogy más szempontokat alkalmaz összeállításában, nélkülözhetetlen kiegészítésül szolgál hozzá. Míg Rub az ujonnan színrekerült darabok *chronologiai* felsorolását adja a játéktartam és előadásszám — gyakran pontatlan — feltüntetésével, addig Weilen betűrendes felsorolásban az egyes darabok összes előadási dátumait közli. A darabok nemzeti eredete és műfajai szerint való statisztikai kimutatás, a szerzők betűsoros összeállítása darabjaik és előadásaik számával együtt, a színészek és vendégek névsora és játékidéje, a szerzők és fordítók lajstroma egészítik ki Weilen összeállítását. Rub dilettáns vállalkozása után most a Burgtheater philologiai akribiával készült statisztikáját kaptuk.

A Weilen művében felhalmozott adatokból igen érdekes következtetéseket lehet vonni a Burgtheater belső életére. A belső rázkódtatások és nehézségek magán a műsoron is tükröződnek. Ennek úgyszólván újjá kellett az új színházban születnie. A régi törzsdara-

bokból aránylag nem sok került át az új színházba és meglehetősen kevés maradt életben benne. Az állandó műsorhoz elsősorban a klasszikusok tartoznak, de ezeket is folyton új meg új rendezésben és bemutatásban újítják fel. Általában véve a színház erősen konzervatív jellegű. Az újabb irodalmi áramlatok és az új tehetségek csak nehezen tudnak benne gyökeret verni. Hauptmann ugyan 1891 óta szerepel és kilencz darabbal van képviselve, de nagyobbfokú kultiválása csak 1897 óta folyik. Wedekind egyetlen egy darabbal, Eulenberg az egy Belindével jutott a Burgtheater színpadjára. A legújabb új-klasszikus és új-romantikus törekvések, a Hebbel- és Kleist-követők nem találtak itt talajra. Paul Ernst, W. v. Scholz, Schmidtbonn, Geiger, Emil Ludwig, Vollmöller nevét hiába keressük. Az osztrákok, Schnitzler, Hofmannsthal, de különösen Schönherr igen nagy népszerűségnek örvendenek, Beer-Hofmann vagy Kolbenheyert azonban mellőzik. Az idegenek közül a francia darabok évről-évre jobban háttérbe szorulnak, míg az angolok és skandinávok szépen előretörnek. E huszonhatéves időszak alatt 13 angol és 20 skandináv újdonság került a Burgtheater színpadára.

A magyar irodalom két íróval, Dóczyval és Molnárral szerepel. Dóczy «Csók»-ját 40 előadás után új rendezésben vette át az új színház a régítől, 1890—1902 közt 19-szer került itt színre, az «Utolsó Szerelem» szintén csak 1903-ig tartotta magát 12 előadásban a régi színház 21 előadásával szemben. Molnártól a Farkast adták 1912 decz. 23. óta 33 előadásban, a mi ritka siker számba megy. A három magyar darab 64 előadásával szemben a csehek 1 darabja 3 előadással, az olaszok 9 darabja 13 mal, a spanyolok 5 darabja 113-mal, a románok 2 írója 24 előadással, az oroszok egyedül Tolstoj «Élő holttest»-ével (26 előadás) vannak képviselve. A tudomány érdeke volna, ha Weilen összeállításait a régi Burgtheater műsorára is kiterjesztené.

(Bécs.)

WEBER ARTHUR.

Conradus Heubner: De belli Hispaniensis commentario quaestiones grammaticae. Diss. Berlin, 1916. 8-r. 40 l.

Annak idején *Degenhart*¹⁾ és *Köhler*²⁾ beható tanulmányt szenteltek az ismeretlen szerzőtől származó 'bellum Hispaniense' latin-ságának; részletes vizsgálataik arra az eredményre vezettek, hogy a bell. Hisp. latin nyelve egészében vulgáris. Ez az eredmény tulajdonképpen nem volt új, inkább csak határozott fogalmazása és deduktív igazolása az akkori philologiai communis opinio-nak, melynek *Wölfflin*³⁾ is egyik hangoztatója volt. Ő és *Fleischer*⁴⁾ azzal igyekeztek magyarázni az ismeretlen szerző durva nyelvi hibáit és elcsuszlamlásait,

¹⁾ De auctoris belli Hisp. elocutione et fide historica. Dies Würzburg 1877.

²⁾ De auctorum belli Africani et belli Hisp. latinitate. Acta Semin. Philol. Erlang. 1878. I. 368—476 lk.

³⁾ Bemerkungen über das Vulgärlatein. Philologus 34 (1876) 137—165 lk.

⁴⁾ Observ. criticae de bell. Hispaniensi. Progr. Meissen 1876 sk. évek.

hogy görög volt az anyanyelve; ez kevésbé valószínű, inkább minden jel oda mutat, hogy Caesarnak ez az epigonja valamely félig művelt legionarius-tiszt lehetett (v. ö. Klotz Jahrb. f. kl. Philol. 1909: 560 l.). Erre a feltevésre utal szinte parancsolóan a munka érdes és darabos nyelve, ügyefogyott, nagyot akaró, erőlködő stílusa is. Az a régi nézet, hogy a bell. Hisp. nyelve tisztán vulgáris, éppen ezért sürgős revízióra szorult. Norden-nek egy becses megfigyelése¹⁾ s a vulgáris latinság terén újabban feltárt bőséges eredmények meg is adták ennek a revíziónak a feltételeit.

Heubner fent id. rövid, de tartalmas dissertációja három fejezetben végzi el ezt a revíziót. Mindenekelőtt kimutatja, hogy a bell. Hisp. szerzőjének latin tudása kezdetleges: ingadozik a helyes kifejezés megválasztásában, elveszti a fonalat, ügyetlen és nagyotmondó kifejezések alkalmaz, acc. c. inf.-t quod-dal kapcsol (c. 22, 7 quod metu conterritos complures profugere in Bæturiam), kifejezéseket összezavar stb. Mindez elárulja, hogy kezdő és nem eléggé készült íróval van dolgunk. De e mellett jellemző, hogy munkájának feltűnő rhetori színezetet ad; az unalomig halmozza a figurák minden fáját, sőt egészen meglepetésszerűen akárhányszor Ennius-flosculusokkal és idézetekkel tarkítja stílusát.²⁾ Ez a rhetorizáló hajlam, az ügyetlenül és fölösleges módon halmozott ékességek teszik nyelvét annyira darabossá, stílusát keresetté; de mind a nyelvhasználatban, mind a rhetorikai dísz alkalmazásában egyaránt kezdetleges és éppen ezért volt hajlandó az első vizsgálat stílusának minden különlegességét vulgarismusnak bélyegezni. Heubner maradandó érdeme, hogy biztos kézzel rámutatott hibáinak forrásaira. Sőt tovább megy és második fejezetében sorra vizsgálja az eddig vulgárisnak tartott szavakat és kifejezéseket és megmutatja, hogy ezek az irodalmi, főképp a költői nyelv állományában fellelhetők, vulgáris szövegekkel vagy feliratokkal nem támo gathatók; hogy az író ezeket az általában ritka szókat és fordulatokat használta, azt is elegantia-hajhászására vezeti vissza. Itt csak egy-két dolog van, melyben nem érthetek vele egyet: a *mors* szónak *cadaver* értelemben való használata,³⁾ *amplificare* helyett *ampliare*, a *versum* mint *præpositio*,⁴⁾ *simplicia* helyett összetett igék,⁵⁾ mindezek határozottan vulgáris jelenségek. Módszeres szempontból kifogásolnom kell a Petr. 44, 16 a *diibus* abl.-ra való hivatkozását, mert ez, lévén Buecheler emendációja (*ædilibus H*), perdöntő nem lehet.

Miután H. kirekesztette és megmagyarázta az eddig vulgárisnak tartott, de valójában nem vulgáris elemeket, utolsó fejezetében rátér a munka valódi vulgarismusaira. Ezeket helyesen foglalja össze, csak

¹⁾ Ant. Kunstpr. 211 sk. lk. (»gerade imstande richtig zu deklinieren und konjugieren, nur einen rhetorischen Stil affektieren will« a bell. Hisp. szerzője, kit ő is katonának sejt.)

²⁾ Ezeket összeszedte Norden: Ennius und Vergilius, 1915, 158 l.

³⁾ V. ö. Krebs-Schmalz: Antibarbarus d. lat. Spr. (Basel 1907) II 103 és a Georgesnél I⁸ 1014 felsorolt adatokat. A Thesaurus adatai, sajnos, nem állnak rendelkezésemre.

⁴⁾ Krebs-Schmalz i. m. II 729.

⁵⁾ Müller-Marquardt: Die Sprache der alten vitra Wandregiseli (Halle, 1912) 123 sk. lk.

az a kifogásom, hogy a hozzájuk való párhuzamos helyeket kissé szűkmarkúan adja. Így a *grumus*-hoz még idézendő volna Vitruv. II 1, 5; VIII 3, 2–3, Ambros, ep. 82 (v. ö. Rönsch: Itala u. Vulgata 89 l.) és esetleg a deminutivum: *grumulus* Apul. metam. 4, 10; a *facere* analitikus használatához *Löfsted* klasszikus fejtegetései;¹⁾ a *clanculum* (= clam)-hoz Gell. n. A. I 8, 5; az acc. c. inf.-nak *ut*-os vagy *quod*-os coni. állítmányú mellékmondatokkal való helyettesítéséhez G. Mayen kitűnő dissertatiója. De particulis *quod*, *quia*, *quoniam*, *quomodo*, *ut* pro acc. c. inf. post verba sentiendi et declarandi posititis (Kiel, 1889). Sajnálatos az is, hogy a deminutivumokra, melyeket Köhler bőven tárgyalt (371–374 lk.), egyáltalán nem tért ki.

Sok, háborús sajtóhiba mellett szemet szűrt, hogy Guericke nevét állandóan Guerickue-nek írja. Ezenfelül érezhető hiány ilyen munkában a tárgyalt helyek jegyzékének és szóindexnek a hiánya. Ezek azonban nem vonnak le semmit H. eredményének értékéből, mert sikerült igazolnia, hogy a bell. Hisp. ügyefogyottan rhetorizáló és kezdetleges nyelvének különlegességei nagyobb részben a szerző gyenge képzettségéből és feltűnő nagyot-akarásiából; magyarázhatók és csak kis részben és óvatosan vonandók a vulgáris nyelvi jelenségek sorába.

(Budapest.)

RÉVAY JÓZSEF.

Wilhelm Dibelius : Charles Dickens. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner, 1916. 8-r. XIV + 525 l.

Dibelius nem tekinti Dickens életének megírását a maga főfeladatának. Új életrajzi anyag nem állott rendelkezésére, Dickens levelezésének egy részéhez a kutató még nem tud hozzáférközni. A nagy angol elbeszélő életét ezentúl is Forster életrajzából (The Life of Charles Dickens, 3 vols. 1872–4) ismerhetjük meg a legjobban, a melyre Dibelius is támaszkodik. (Csakhogy Dibelius aránylag röviden tárgyalja Dickens életének két utolsó évtizedét. «David Copperfield» megjelenése óta (1849–50) ugyanis már nem talál problémát Dickens írói fejlődésében.)

Két kérdés megoldására törekszik Dibelius. Az egyik az irodalmi hagyományoknak Dickens irányára való hatása. Elbeszélő művészetéből határozottan kivehetők ama hatások, a melyek a XVIII. század örökségeként szállottak ő rá. Dickens öntudatosan olvasztja össze egyfelől Richardson, másfelől pedig Fielding és Smollet irányát. Ez irányok egyezése már Scottnál is kimutatható ugyan, de végleges, művészi formáját Dickenstől kapja. A nagy angol regény értékes hagyományain kívül a korabeli olcsóbb irodalomnak (melodrámanak, népies mulattató elbeszélésnek stb.) is van hatása Dickensre. Regényeinek nem egy ismeretes egyoldalúságát és tulzását lehet épen ebből a hatásból származtatni.

A másik kérdés Dickens állásfoglalása kora szociálpolitikai törekvései tekintetében. Ezt a kérdést Dibelius nagy alaposággal tárgyalja. Részletes képét adja az 1830 és 1843 körüli Angliának, világosan kiemeli a szabadelvűség és a maradiság közötti ellentétet.

¹⁾ Philolog. Kommentar zur Peregrinatio Aetheriæ. Uppsala, 1911, 163 sk. lk.

Dickens költészete élénk és nagyhatású tiltakozás a Bentham-féle iskola materiális felfogása ellen. Ennyiben igazi kulturmunkát végzett (pl. «Karácsonyi éneké»-vel). De azért egyetlen egy szociális vagy politikai reformot sem lehet Dickens regényeiből származtatni, bármennyire általános is az ellenkező nézet. Ez mindenesetre leszálítja Dickens elbeszéléseinek kulturtörténeti jelentőségét. A «Dickens legenda» alaptalanságát meggyőzően mutatja ki Dibelius. De bár a nagy elbeszélő rajongói nem fogják mindenben művészetét kiméretlen bonczolójának ítéletét osztani, mégis kétségtelen, hogy ez a szép, okos könyv minden olvasót gondolkodásra készítet.

(Budapest.)

FEST SÁNDOR.

Franz Saran : Das Hildebrandslied. (Bausteine zur Geschichte der deutschen Literatur, hgg. von Franz Saran. XV. k.) Halle a. S., Max Niemeyer, 1915. 8-r., 194 l.

A Hildebrand-dal, a német irodalom korban első remeke, a problémák egész sorát nyújtja. Mondhatni: a mióta német philologia van, foglalkoztatja ez a töredék minden külső-belső elemével, vonatkozásával, sorsával a tudósokat. És a szorosan philológiai kérdések — mint sok hasonló esetben, itt is — háttérbe szorították a «magasabb» irodalomtörténeti problémákat, melyek kétségkívül csak szilárd és biztosított philológiai alapon kaphatnak érdemleges megoldást. Komoly kísérletekben nincs hiány. Ez az új munka módszerében hozza jogcímét; bátran, de teljes felkészültséggel is új uton jár, melynek kiépítésében szerzőjének is — egyebek közt egy újszerű, sokoldalú német verstan által — érdemes része volt.

Az új módszer a Rutz-féle *hangtípus-tan*, Sievers *nyelvmelódiai elmélete* és az ily alapon felépült Saran-féle *accentus- és rhythmus-tan* közös alkalmazása. E folyóirat 1915 januári számában összefoglalóan ismertettem a Sievers-Rutz-féle kutatások útjait és eredményeit, melyek lényege: az írott szöveg bizonyos hangbeli elemeket rejt, melyeket megfelelő hangos olvasás felszínre hozhat. Ez elemek egyrészt minőségek (Rutz-féle hangtípusok és árnyalataik), másrészt magasságiak (nyelvmelódia, átlagos hangmagasság stb.). De az ott mondottak némi kiegészítésre szorulnak.

Már az első, megoldottnak tekinthető kérdés — a kézirat, leírók kérdése — módot nyújt a Rutz-féle módszer ellenőrző alkalmazására. A hangtípustan korrelatív viszonyt ismer fel az ú. n. hangtípusok és bizonyos izombeállítások között, minél fogva minden egyéni szöveg szerzőjére jellemző hang- és izomreaktiót vált ki az alkalmas olvasóból. De a típusok nemcsak a hangzó műalkotásban nyilvánulnak meg; rányomják bélyegüket a képzőművészet termékeire, képre, szoborra, sőt az egyéni kézírásra is. Ime a kéziratvizsgálat új lehetősége: alkalmas és a megfigyelésben kiművelt szemlélő minden egyéni kézírásra a leíró típusával reagál vagy másképen: az írott szöveg csak megfelelő tipikus beállításban kelti azt a harmonikus és subjective kielégítő benyomást, a mely minden ilyenmű vizsgálatnál döntő jelentőségű. Saran eredménye szószerint fedi a palaeographusok megállapítását: a Hildebrand-dal kézírata két leíró munkája (A és B), a második lap első nyolcz sora B, a többi A része.

A további kérdések: másolattal vagy első leírással van-e dolgunk? Hogyan magyarázandó a két leíró együttműködése? Ha feljegyzésünk másolat, az első-e az eredeti után, kópia nyomán készült második vagy még későbbi-e? E kérdésekre a hibák és javítások rendszeres vizsgálata adja meg a választ. Körülbelül általában elfogadott nézetet erősít meg Saran, ha kijelenti: van egy sor hiba, melyből arra kell következtetni, hogy másolattal van dolgunk. E másolatot írásleczkéül végzi az első (A) leíró, eleinte kedvetlenül, ímmel-ámmal, de utóbb képzetesebb társa vagy mestere (B) példájára feltűnő gondtal dolgozik (főleg a 40—51 sorokban). Épen ez a rész nyújt módot az alapul szolgáló kézirat megítélésére, melynek úgyszólván hibátlanannak kellett lennie, de hiányairól és néhány botlásáról ítélve első másolata lehet az eredeti kéziratnak. Így szövegünk az írott hagyomány harmadik fokán áll.

A legbonyolultabb és legtöbbet vitatott probléma a Hildebranddal nyelve, mely — Saran szerint — a legtöbb nyugati germán nyelvjárásból tartalmaz elemeket. A főkérdés: eredeti-e ez a csodálatos nyelvkeverék, vagy az írásbeli áthagyományozás során vegyült-e a sok heterogén elem? A legkülönbözőbb hypothesisok ellenében Saran a Sievers-Rutz-féle módszerrel kísérli meg az eredeti és másodlagos szétválasztását.

Nincs terem azt a végtelenül gondos, sorról-sorra, sőt szóról-szóra haladó hangvizsgálatot nyomon követni, mely a költemény hangképének minden tényezőjére: hangtípusra és beszédmodorra, nyelvmelódíjára és rhythmikára bőven kiterjed s módszertani irányításával, fontos elvi és gyakorlati megjegyzéseivel az ilyen kutatásnak rövid elméletét s egyben kitűnő példáját adja. Kiemelem alapvető rhythmikai fejtegetéseit, melyek — mint az egész Sievers-i alapon nyugvó verstan — azon a megismerésen épülnek fel, hogy a vers nem holt papirosváz, hanem eleven és egyéni organizmus.

Az eredmények röviden ebben foglalhatók össze: a Hildebranddal hangtípusában, melódiavezetésben, rhythmikus szervezetében lényegileg egységes, de mindamelllett a hangkép két formáját tünteti fel, melyek a beszédmodor bizonyos sajátságaiban (hangosság, terjedelem, tempó, kötésmód) különböznek. Ebből két költőre kell következtetni, kik közül a második hű és ügyes tanítványa az első, jelentékeny mesternek, típusban, melódiában, rhythmusban finom utánzója. A VIII. század végén keletkezett költemény némileg megrongált, hiányos állapotban jut el a második énekeshez, ki költői érzékkel helyreállítja s ez az előadás közben kissé módosult szöveg, végre nyelvtanilag képzett papi íróban első leírójára akad. Ezt a — mondhatnám — kétrétegű egységet oly kevésbé zavarja a nyelvbeli tarkaság, sőt a költemény hangegységének oly fontos tartozéka, hogy eredetinek, a költőtől származónak kell tekinteni. E nyelvcomplexus gerinceleme pedig a *bajor*, melynek épen fiuomabb vonásai jelennek meg, kevesebb a keleti frank és az ószász elem, mely dialektus inkább feltűnőbb sajátságaival szerepel. Ez a viszony úgy volna érthető, hogy a fuldai kolostorhoz talán közel álló bajor költő szász nemesúr udvarában a már magában is némileg kevert szász költői nyelven igyekszik költeni, a mi csak részben jár sikerrel.

A philologiai alapvetés után az irodalomtörténet problémáira

tér át a szerző; a költemény pontosan és kimerítőn elemzett tartalmából «kidolgozza» az eszmei tartalmat (ezt döntő módszertani követelésül állítja fel Saran) s ennek alapján megkísérli a kor szellemi áramlataival viszonyba helyezését. Határozottan azok ellen fordul, kik (mint Scherer, Vogt és mások) ógermán erkölcsi ideálok tragikus küzdelmében látják a lényegét, ellenben a tragikus cselekvény kérelhetetlen kifejlésében az agg Hildebrand vallási optimizmusának pesszimizmusba fordulását ismeri fel a költemény jelentős eszmei magvával. Hogy a költő egészében ótestamentumi színezetű kereszténysége ezt a szkeptikus fordulatot vehette, abban a messze elható karoling-renaissance szellemét, de még inkább Jób könyvének hatását véli szerzőnk felfedezhetni.

Végezetül Saran néhány szavát idézem (könyve 18. lapján): «Auf jeden Fall muss sich die Philologie die oben beschriebenen Methoden aneignen, wenn sie nicht auf Hilfsmittel verzichten will, die gerade da brauchbar sind, wo die anderen versagen.»

(Bécs.)

LÁSZLÓ ZSIGMOND.

PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1916 17.

1. Fejér József: A biblia hatása az Ember Tragédiájára. (A kisujszállási ref. főgimn. 7—22. l.) — E nem nagyigényű tanulmány szerzője egy tanári székfoglaló szűk kereteiben nagy vonásokban összegyűjti azokat az eredményeket, melyeket az eddigi Madách-kutatók műveikben kifejtettek. Jól ismeri az idevonatkozó irodalmat: Morvay, Alexander, Voinovich stb. munkálatait, a magáéból azonban nem tesz hozzá sokat. Különösen hangzik az a kijelentése, hogy: «A Biblia hatásának tovább vizsgálása Az Ember Tragédiájában már csak a szörszálhasogatás munkájába vinne». Philológiai kutatásban pedig nincsen semmi, a mit kicsinyelni szabad volna; apróságokon épül föl a nagy munka, részletkutatás visz be nemcsak a költő műhelyébe, hanem lelkének, teremtő lángeszének titkos rejtekeibe is. Ilyenekben pedig Madách kimeríthetetlen, s a ki ösmeri viszonyát a Könyvek Könyvéhez, nem intézheti el a dolgot egy fölényes kézlegyintéssel. Így igen hálás lett volna mélyére hatni annak a lényeges módosításnak, melyet már Morvay is érint, hogy a két fa megátkozása és Luczifernek való adományozása Madách leleménye s hogy ennek mélyreható következményei vannak; talán elfogadhatóbb magyarázatát adhatta volna akkor a szerző annak a — valószínűleg csak látszólagos — ellentmondásnak, mely az I. és II. szín közt van. Mert igaz, hogy a költészet nem logika, de logikai botlás még a költészetben sem kedvező egy mű felfogására nézve. A szerző magyarázata, hogy az ellenmondás «Az Úr» jelleméből és a tárgy természetéből következik, nem elégíti ki. Az angyalok karának dicsőítő éneke sem pusztá paraphrasisa a zsoltárnak; van benne több is: az Úr fősajátságainak éles megjelölése; erő, tudás, gyönyör; ez a három főangyal szózatában újra előkerül s voltaképen Adám, Éva és Luczifer jellemének is alapot vet, a mint Kármán Mór erre szellemesen rá-

mutat. A szerzőtől idézett helyeken kívül alig van lapja az E. T.-ának, hol ne találának valamilyen bibliai kapcsolatot. Nagyon ajánlható mintául az a két alapos és részletes tanulmány, a mit Pollák Miksa írt Aranyinak és Tompának bibliai vonatkozásairól; a ki ilyet írna Madáchról, derék és hasznos munkát végezne.

(Budapest.)

TOLNAI VILMOS.

2. F(őgel) S(ándor): Szélgjegyzetek Eötvösnek Magyarország 1514-ben» cz. regényéhez (Miskolczi k. kath. főgimn. ért. 3—9. l.). — A dolgozat abból indul ki, hogy Eötvös a történeti regény feladatai közé a történet népszerűsítését is felvette és ezért végigtekint Eötvös regényének az alakjain abból a szempontból, hogy a regény keletkezése óta napfényre került történeti források mennyire adnak igazat a költőnek. A regény főbb szereplőiről azóta önálló munkák jelentek meg (Bakócz, Szatmári György, II. Ulászló, Werbőczy, Dózsa); Főgel a jellegzetes tulajdonságok szempontjából vizsgálja át a szereplőket és nagyjában hűnek tartja az Eötvös regényében levő képet. Itt-ott rámutat Eötvös ismert forrásaira, de a regényköltő rekonstruáló képzetét nem különíti el a források adataitól, így azután az olvasó nem tudja, hogy Eötvös vagy Eötvös forrásai-e a dicsérendők. Maguknak az alakoknak a bemutatása azonban a kis tanulmányban sikerült és a tanulók belátják, hogy a regényre vonatkozólag «kevés panaszt vagy éppen semmi követelni valót» sem hallhatnak a történetírótól; mivel azonban nagyon specziális szempontra szorítkozik a dolgozat, a történeti regény és essay helyénvalóságának a szembeállítására fölösleges.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

3. Kádár Jolán: Fáy András és a nemzeti nőnevelés. (Az Angolkisasszonyok intézetével kapcsolatos női felsőkereskedelmi isk. 3—10. l.) — A formás kis dolgozatot írja elsősorban tanítványainak szánta. Ezen alkalmi czél szemmeltartása és a csekély terjedelem ellenére is a czikk komoly tanulmányról tesz tanúságot. Fáy András nevelési eszményével ismertet meg, melyet józan, gyakorlati magyar észszel s a reformkor szellemének megfelelőleg — függetlenül a nőkérdés akkori európai irodalmától — alkotott meg s mely Széchenyiben és Vörösmartyban élénk visszhangra talált. A bevezetésben Mikesnek, Faludinak és Kármánnak a magyar nő ferde nevelése ellen szórt panaszait állítja elének.

(Budapest.)

SZENTIRMAY GIZELLA.

4. Klemm Antal: A vogul alárendelő viszony. (Pannonhalmi főiskolai évkönyv 134—192. l.) — A szerzőnek ez újabb dolgozata mintegy folytatása a pannonhalmi főiskola 1911 2. évi évkönyvében megjelent tanulmányának: A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és a votják nyelvben. Munkácsi szövegei alapján gazdag példagyűjteményt állít össze a vogul alanyi, tárgyi, határozói és jelzői mellékmondatokból, ill. az ezekkel egyértékű kifejezésekből, egybevetvén a vogul szerkezeteket a magyar és az osztják nyelv hasonló szerkezeteivel s a kissé elnagyolt bevezetésben főeredményképen megállapítja, hogy a vogulban: 1. igenévi szerkezetek pótolják a mi kötő szós mellékmondatainkat; 2. a grammatikai alárendelő viszonyt mel-

lérendelés helyettesíti, logikai tekintetben azonban már ezt alárendelő viszonynak lehet tekinteni; 3. orosz hatás alatt sok oroszból átvett kötőszó kezd a régi igenévi szerkezeteket és a mellérendelő szerkezeteket kiszorítani. A második tétel helyességének vagy helytelenségének vizsgálata messze vezetne; csak az első tételhez, a mely kétségkívül helyes, noha eddig sem ismeretlen eredményt állapít meg, akarok néhány megjegyzést fűzni.

A fgr. mondat ősi típusa kétségkívül nem verbalis, hanem a nominalis mondat. Világos ez nemcsak abból, hogy a *Péter jó v. Péter ember*-féle nominalis mondatípusok a többi fgr. nyelvben gazdagabban vannak képviselve (vö. R. Gauthiot: *La phrase nominale en finno-ougrien. Mém. de la Soc. de Linguistique, Paris, XV.*), hanem abból is, hogy a fgr. nyelvek conjugatio-rendszere tele van ál-igealakokkal: *mies tekee = mies tekevő, a leányt várt ∞ várt leány* várat nyer, stb. Sőt, ha a névszó eredeti prioritását tekintjük az igével szemben, ide kell számítanunk a *vadász les, a víz fagy*-féle mondatokat is.

A nominalis forma legtovább a mellékmondatokban marad meg; még az olyan nyelvekben is, a melyekben egyébként már régóta a verbalis forma uralkodik, a mellékmondat gyakran nominalis alakú (vö. pl. a lat. abl. abs., acc. cum. inf.-féle szerkezeteket). Vajjon nem lett volna-e tanúságosabb a vogul mellékmondatot is ebbe a távlatba beállítani s apróra megvizsgálni a vog. nominalis mellékmondat főbb típusait s a mennyiben lehet, megállapítani a fejlődés menetét is? Mindenesetre így is hálásak vagyunk Klemmnek azért a nem kis fáradtsággal összegyűjtött gazdag anyagért, a melyet értekezésével a fgr. összehasonlító mondattan számára nyújtott.

(Kolozsvár.)

GOMBOSZ ZOLTÁN.

5. Kovács Géza: *Kazinczy egyik epigrammájához.* (Fiumei m. kir. áll. főgimn. ért. 23—39. l.) Az értekezés Kazinczynak *Lukai* című epigrammája kapcsán rendszeres vizsgálódást nyújt Hubay Miklós írói mivoltáról, ugyanarról a kérdésről, melyet e sorok írója éppen az EPhK. lapjain tett (1915. 152—54. l.) szövé. Az értekezés részletesen beszámol a kritika előzményeiről és a család tudósításai alapján Hubaynak a pályáját is előadja, a mit eddig irodalmunk története nem ismert. Az életpálya adatai kapcsán tanulmányairól és olvasmányairól is érdekes apróságokat közöl, a Kazinczy főlháborúását kivívó könyvről pedig kideríti, hogy 1809 és 1810-es évszám alatt vannak címlapjai. Figyelmesen elemzi Hubay kötetének a stílusát, nyelvújítási hibáit és azoknak forrását, majd a Hubayval szemben eddig egyedül használt szempontból, Csokonaihoz és Gessnerhez való viszonyuk szempontjából, tekinti át a darabokat. Nemcsak a gondolat sorok, hanem a képek és egyes gondolatok egyezését is összeállítja, idézetekkel is támogatva egyeztetéseit. A dolgozat gondos tanulmány eredménye és Hubayra vonatkozólag vele minden kérdés megoldódik.

(Budapest.)

ALSZEGHY ZSOLT.

6. Petrován Oszkár: *Arany János kisebb epikai töredékei.* A szakolczai kir. kath. főgimn. értes. 1915—6. 9—38. l. — E kis

értekezés szerzőjétől nem akarjuk elvitatni a jóakarat és szorgalom érdemét, de ez nem változtat azon a tényen, hogy ez a dolgozat alig gyarapítja valami pozitív eredménnyel a tárgyra vonatkozó eddigi tudásunkat. Legfőbb — majdnem egyetlen — forrása: Arany saját nyilatkozatai; természetesen, hogy ezekből kell kiindulni, de ezeket eddig is ismertük s a mai irodalomtörténetíró feladata ott kezdődik, hogy Arany vallomásait megvilágosítani igyekszik fáradságos kutatás útján nyert konkrét adatokkal, vagy esetleg komoly érveken nyugvó feltevésekkel. Szerzőnk összeállítja a leghozzáférhetőbb adatokat (főképp Arany leveleiből s az *Elegyes darabok* előszavából), de tovább ritkán tud menni s egymást érik fejtegetésében az ilyen kifejezések: «Nem sokkal többet mondhatunk, mint a mennyit róluk maga a költő vallott», a töredékek további tervezetét, a félben maradás okát «kiérezni, kisejteni bajosan lehet» vagy «elgondolni sem tudjuk», stb. (15., 16., 17., 22., 28., 32., 33., 36. l.). Inkább csak rámutat egyes ezután megoldandó kérdésekre, de megoldásukra egyelőre nem vállalkozik, igéri azonban kutatásai folytatását (20., 28. l.). Erősen hangsúlyozza, hogy Arany egyik-másik töredéke új czím alatt befejezett műalkotássá vált — igaz, hogy ezt pl. az *Utolsó magyarra* vonatkozólag «most még csak inkább érzi és sejtí, semhogy tüzetesen kifejtteni tudná» (20. l.) — de épen a legtanulmányosabb szempontot: a töredék és a későbbi egész közti viszonyt, az eszme és alak lassú, szerves érlelődését nem tárgyalja; pedig felsorolt forrásai egyikéből, Péterfy Jenő tanulmányából, is bizonyára jól tudja, hogy Arany eposzi töredékeinek «épen az ad érdekességet, hogy bepillantánunk engednek ebbe a belső munkába». Egyenkint veszi sorra a kisebb töredékeket s úgy próbál mégis valamelyes szerkesztet adni művének, hogy a tárgyalt töredékeket két csoportba osztja: az elsőben azokról szól, melyeket a költő adott ki, a másodikban azokról, melyek a költő hagyatékában maradtak!

Legeredetibbnek látszik a *Csanádról* szóló rész; itt nem eredménytelen a megkísérelt forrás-kutatás (Anonymus és a Gellért-legenda). Leghosszabb az *Utolsó magyar* tárgyalása. Csakhogy szerzőnk nem ismeri — vagy úgy tesz, mintha nem ismerné — az eddigi egyetlen idevágó speciális tanulmányt, a Kéky Lajosét (*Irodalomtörténet*, 1912.). Ezert pl. Ogmánd fejedelemről csak annyit tud mondani, hogy történeti vagy mondai alakot kell benne *határozottan gyanítanunk* (!) (27. l.); Kéky rámutatott, hogy ez a név Anonymusnál is, P. Horváth E. *Árpád*-jában is előfordul. A Béla király követjére vonatkozólag sem mond Petrován egyebet, csak annyit, hogy ez «alkalmasint Julián lesz»; Kéky itt is tovább megy és valószínűvé teszi, hogy Arany felhasználta Ricardo barátnak Julián útjáról a pápához intézett jelentését. Ezenkívül Kéky hatást állapít meg az *Utolsó magyar*on Vörösmarty, Jókai, P. Horváth Endre, Ipolyi Arnold részéről. Minderről hallgat szerzőnk. Az *Öldöklő anygyalra* vonatkozó azon valószínű feltevésről sem tud, hogy Arany egyik forrása Kölcssey *Vérmennyegezője* volt (lásd Bittenbinder M. cikkét: *Irodalomtörténet*, 1912.).

Egyébiránt a tanuló ifjúság hasznát veheti ennek az Értesítőben megjelent értekezésnek. Kár, hogy stílusa sok helyen száraz, illetőleg modoros («Szükségesnek látjuk előbb arról szólani» 9. l.,

20. 9. 237.

«Elsőben Aranynak azon epikai töredékeivel akarunk foglalkozni» 12. l., «Teljesség kedvéért itt szólunk egy pár szót» 18. l., stb.); az ilyen előadásmód hamar unalmassá válik, kivált az ifjúság előtt. Vastag elszólás az is, hogy *Furkó Tamás* «Arany költészetében az egyetlen nibelungi vers» (!) (13. l.); tudvalevő, hogy a második kidolgozás szerint Arany az egész Csaba-trilógiát Nibelung-versben tervezte s közel másfélszáz strophá ránk is maradt belőle.

(Karczag.)

ZSIGMOND FERENCZ.

7. Suszter Oszkár: *A magyar irodalom külföldön.* (Zalaegerszegi áll. főgimnázium 9—43. l.) — «Évszázadok óta járja irodalmunk a nyugat iskoláját», mondja szerző és kérdi, megmaradt-e a magyar irodalom a mai napig tanítvány? vagy maga is gazdagította-e a világirodalomnak nagy közkinccsárát? E kérdésre akar ez értekezése felelni: «megrajzolni az Európát járó magyar irodalomnak legalább halvány körvonalait». Szerző elismerésre méltó szorgalommal fogott hozzá föladata megoldásához és általában kellő készséggel is; de sikere mégis kétséges. Ennek főleg két oka van: első, hogy oly rengeteg anyagot akart vagy 30 lapon letárgyalni, melyet 300 lapon is alig győzne; és második, hogy adatai sokszor nem megbízhatók, vagy töredékesek vagy tévesek.

Az értekezés négy fejezetből áll. *Első:* *A magyar irodalom ismertetői és fordítói.* Ez voltakép az egész dolgozat főrésze. Irodalmunk ismertetői közül helyesen tárgyalja Czvittingert, Szirmayt, Majláth Jánost és Toldyt, de itt megszakad a fonal. Következik egy kis cikkkeske az emigráció fáradozásairól, hogy nemzetünket a külfölddel megismertesse; azután rögtön áttér a Petőfi-fordítókra. Mennyivel helyesebb lett volna, ha szerző a magyar irodalom ismertetőire szorítkozik és felsorolja, meg jellemzi őket pontosan egészen a jelenkorig (tehát Schwicker, Kont, Riedl, Szinnyi stb.), figyelembevéve az Egyetemes Irodalomtörténeteket is, melyek többé-kevésbé terjedelmesen és tévesen tárgyalják (Johannes Scherr óta, kit én javítottam ki első ízben) a magyar irodalmat is. Ez értékes kis monographia lett volna, míg a mostani töredékes szakasz semmi tekintetben sem elégt ki.

Ugyanez áll a Petőfi-fordítókról is. Kertbeny után, mondja szerző 17. l. «a német fordítóknak hosszú sora következik», de hiába keressük ezt a hosszú sort, melyből mindössze két-három nevet kapunk, melyek mellett sok kiváló munkásról említés sem történik. És mennyi téves adat! Pl. (17. l.): «Legnagyobb érdemei Neugebauer Lászlónak vannak, a ki 1878-ban adta ki Petőfi-fordításának első kötetét (de-hogy!) és 1910-ben az összes költemények (dehogy!) gyűjteményét». Ha szerző csak az én cikkeimet («Literarische Berichte» és «Ungarische Revue») átnézte volna, nem halmozott volna föl annyi tévedést és jóval teljesebb és értékesebb anyagot közölhetett volna. Én nem értem, hogy a Petőfi-Könyvtárnak épen nem kifogástalan, de mégis igen becses anyagát nem tudta jobban hasznárra fordítani. Itt is megjegyzem, hogy szerző mennyivel becsesebb munkát végzett volna, ha a német Petőfi-fordítókra szorítkozik, de azután teljes anyagot és részletes jellemzést nyújt.

A következő szakasz («Többi klasszikusaink fordításai») ép oly hézagos és telve tévedésekkel. Hogy csak egy-két példát főlemlítsek,

Aranyánál nem említi Dóczi Lajos jeles ballada-fordításait. Toldiról pedig azt állítja, hogy első és harmadik része le van fordítva németre, pedig Kolbenheyer lefordította 'Toldi szerelmét' is, Vörösmartyról megjegyzi, hogy 'Zalán futása' megvan olaszul, de nem tudja, hogy teljesen és az eredeti versmértékben megvan németül is. De nem folytatom a téves vagy hézagos adatok felsorolását, mert ez igen nagy helyet venne igénybe.

A II. fejezet (*Hatottak-e klasszikusaink a nyugat íróira?*) közül néhány (nem mindig találó) adatot Jókai és Petőfi hatásáról Jules Claretierre, Theodor Fontanera, Paul Déroulédere és a modern lyrikusokra, Nietzsche-re meg Glücksmann Henrikre, többnyire jól ismert adatokat nem mindig helyesen értékelve, csupa össze-vissza, kellő áttekintés és rendszer nélkül. A következő § Eötvös Józsefnek nagy állambölcséleti művét tárgyalja egészen aránytalan terjedelemben és hatását Laboulayre, a kinek könyve szerző szerint 'voltaképp nem egyéb, mint Eötvös nagy munkájának kisebbitett mása; valószínűleg népszerűsíti Eötvös elveit' (37. l.). Világos, hogy e szórványos adatok nem adnak helyes képet irodalmunknak a nyugati írókra gyakorolt hatásáról. Ez a feladat, melyet eddigelé alig pedzett valaki, nem is oly könnyen megoldható, mint szerzőnk gondolja. Részletkérdések elintézése nélkül egyáltalában hozzá sem lehet fogni.

Nagyon nehéz problémát vet föl a III. szakasz is: *A magyar irodalom jellemzőbb sajátosságai*, és nem csoda, hogy eredménye igen csekély. Ily sajátságok szerzőnk szerint az erkölcsi vagy politikai célzat, a mesélés művészlátása, az optimista világfelfogás, a jókedv és humor. De «mindezek a sajátságok a költészetnek ősi elemei, közősek minden nemzetnél, mert az emberi lélekből fakadnak» (40. l.). De akkor mennyiben jellemzők a magyar irodalomra? Irodalmunk erősen irányzatossá: mindig nemzeti célokat szolgál és juttat kifejezésre.

A IV. fejezet (*Befejezés* címmel!) tárgyalja irodalmunk nagy hatását a balkáni népekre, a szerbekre és ruméniakra, melynek magyarázata a magyar kultúra fölényében keresendő. Ebből világos, hogy «a nyugatról keletre törő kultúra nálunk nem sorvad el, hanem a magyar földön megizmosodva új feladatokra válik alkalmassá. Minden egyesre megnyugtató annak a tudata, hogy mire a világműveltség nagy folyója a távoli délkeleti vidékekre jut, a magyar szellem folyói és patakjai is benne vannak» (43. l.). E megnyugtató kilátással végzi szerző fejtegetéseit, melyekben jóval több problémát pendít meg, mint a mennyit megoldani képes volna. Ez dolgozatának főgyengéje, mely hézagossá, töredékessé, ki nem elégítővé teszi előadását, de daczára ennek mégis figyelmet érdemel. Szigorúbb önmérsékléssel jövőre bizonyára befejezettebbet fog produkálhatni.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

8. Trostler József: Magyar elemek a XVII. századi német irodalomban. Erasmus Francisci. (Temesvári áll. főimn. 3—22. l.) — A szerző ezen értekezésében összeállítja és ismerteti Erasmus Francisci, a XVII. század egyik legtermékenyebb német írójának műveiben előforduló magyar vonatkozásokat. Francisci nem történetíró, hanem mulattatva oktató szépíró: a műveibe szőtt történeti tárgyú elbeszélések nem akarnak hiteles tudósítások lenni, hanem tanulságos anek-

doták, szórakoztató novellák. Anyagát roppant olvasottsággal mindenfelől hordja össze, a magyar vonatkozásokat részben hazai írók latin munkáiból (Bonfiniusból, Istvánfiból, Révay Péterből, Bethlen Jánosból). És ezek a magyar vonatkozások nem csekély szerepet játszanak Franciscinál: szó esik a Hunyadiakról és V. Lászlóról, II. Lajosról és a mohácsi vészről, Martinuzziról és Grittiről, a hős és a költő Zrínyiről, Murány ostromáról, különböző erdélyi fejedelmekről, a regényes magyar-török harcokról stb.

Francisci mindenütt a curiosumot keresi és a német irodalomban előforduló magyar elemek valóban gyakran csupán curiositásokul szolgálnak. Kikutatásuk és rendezésük mégis komoly tudományos érdek, mert — mint a szerző jól és helyesen mondja — «a harczban álló magyarság iránt megnyilvánuló érdeklődés és csodálat új német irodalma nem váratlan vagy elszigetelt jelenség; tartalmában és formájában egyaránt hosszú fejlődés eredményének kell tekintenünk.» E fejlődés legélénkebb és legtermékenyebb szaka a XVII. század, «a magyar-német kapcsolatoknak irodalmi virágkora». «A török veszedelem fenyegető közelsége, az érdekelt németsegnak a védelmező és felszabadító háborúban való részvétele áthidalja a földrajzi távolságokat s a fegyverbarátságnak és politikai együttérzésnek nagyjában a maihoz hasonló kultuszát hozza létre.»

Szerzőnk néhány év óta épen a XVII. század német irodalmának magyar kapcsolatait nyomozza szokatlan alaposzággal és kitartó rendszerességgel. De olyan tájékozottsággal is, mely — tekintve e kor irodalmának chaotikus gazdagságát — mindenképen elismerésre méltó. Ide vágó közleményeinek száma már majdnem megüti a tucatot és jelen tanulmánya is tavalyi programmértékezésének folytatása, de még nem befejezése. Sajnálunk kell, hogy ezek a közlemények szétszórtan a legkülönbözőbb helyeken jelentek meg és hogy — úgy látszik — nem kínálkozik mód egységes feldolgozásukra és egy, kimerítő indexxel ellátott kötetben való kiadásukra. A magyar történeti és philologiai kutatás csak így vehetné igazán hasznát a bő és értékes anyagnak.

(Budapest.)

BLEYER JAKAB.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság választmánya 1917 szeptember 17-én ülést tartott. Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer és Förster szerkesztők és Alszegehy, Császár, Finály, Fodor, Huszti, Incze, Némethy, Pecz, Révay, Székely, Thienemann és Vári választmányi tagok, s Czebe második titkár mint jegyző. Az ülés főbb tárgyai:

1. Jelentés Cserhalmi Sámuel pénztárnoknak f. é. aug. 5-én 58 éves korában bekövetkezett haláláról, mely a Társaságot hosszú éveken át működött, gondos és lelkiismeretes tisztviselőjétől fosztotta meg. Utóda az év végéig szóló, ideiglenes megbizatással leánya, Gyarmati Lászlóné sz.

Cserhalmi Ilona. Kempf, Papp és Székely megbízást kapnak a pénztár megvizsgálására.

2. Elhunyt Vértessy Dezső volt második titkár és választmányi tag.

3. Új rendes tagok 1918-tól: Hammel Vilmos, dr. Jakab János, dr. Kerkai József, Szanyi János, Szücs Lajos budapesti kegyesrendi tanárok (aj. Hegedüs) és Jagsich János budapesti kegyesrendi tanárjelölt (aj. Bleyer).

4. A nyomtatás drágulása.

5. Gragger jelentése a Közlönynek a berlini egyetem magyar szeminariumában kedveltségéről, berlini szakemberek érdeklődéséről iránta.

6. Bleyer jelentése: a Közlöny 1915. és 1916. évi folyamainak német kivonata rövidesen meg fog jelenni.

* * *

Az 1917 október 10.-i *felolvasó ülés* tárgyai voltak:

1. *Kőrösi Sándor*: Az *Áfium* és Busbeck.

2. *Zambra Alajos*: Metastasio és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében.

Az ezt követő *választmányi ülés*en Heinrich Gusztáv elnöklete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Papp első titkár, Bleyer szerkesztő és Alszegehy, Binder, Császár, Finály, Fodor, Huszti, Incze, Némethy, Pauler, Révay, Székely, Tolnai, Vári és Zlinszky választmányi tagok, s Czebe második titkár mint jegyző. Fontosabb tárgyai:

1. Pénztárosi jelentés. Bevétel f. é. január 1 — szeptember 30: 10,949 K 66 f., kiadás 5448 K 25 f., pénzmaradvány 5501 K 41 f. Az alapítványok összege 13,459 K, ebből 13,401 K 60 f. 14,750 K n. é. értékpapirban, 47 K 40 f. készpénz pedig postatakarékban.

2. Új rendes tagok: 1917-től dr. Gajdos József szatmári tanár, eddigi rendkívüli tag (aj. Csengeri), 1918-tól Szilágyi Oszkár pápai benczés tanár (aj. Hegedüs) és dr. Hollóssy Béla budapesti leánygimnáziumi tanár (aj. Czebe); új rendkívüli tag 1917-től Paul Sándor budapesti tanárjelölt (aj. Förster).

3. Gyarmati Lászlóné Cserhalmi Ilonát, készsége nyilvánítása után s a kiküldött bizottság jelentése folytán és javaslatára, ideiglenesen megbízza a választmány a pénztárosi tisztség ellátásával.

4. Az államsegély félévi kiutalt részletéből 660 K befolyt a Társaság pénztárába.

5. Egyéb folyó ügyek.

CSERHALMI SÁMUEL.

(1859—1917.)

A pilisi hegyek csöndjében folyó évi augusztus 5-ikén nyári pihenőjéről örök pihenőre tért a Budapesti Philologiai Társaság legbuzgóbb tisztviselője, pénztárnokunk, Cserhalmi Sámuel. Zajtalanul, szinte észrevétlenül távozott — úgy, a mint élt. Állandó betegeskedése hosszú évek óta távoltartotta tőlünk, az újabb philologus-nemzedék már nem is

ismerte személyesen s csak mint valami mythikus lény, a BPhT. anyagi ügyeinek védő szelleme élt a Társaság fiatalabb tagjainak tudatában. Páratlanul lelkiismeretes és gondos sáfára volt a Társaság vagyonának s nemcsak a pénztár kezelésében és az ügyvitelben volt mintaszerű, sőt ideális, hanem a BPhT. érdekeinek szigorú, kérlelhetetlen őre is volt. Mikor Társaságunk hajóját időnként elborítással fenyegették az adósságok hullámai, erős kézszel megfogta a kormányt s nem törődve a népszerűtlenség rémével, fölfelé, a Társaság vezetőivel s velünk szakértőkkel szemben, egyre a takarékoság elvét hangoztatta, lefelé a tagokkal szemben pedig a tagdíjak és tagdíjhátralékok energikus, sőt erőszakos behajtását sürgette. Kért és könyörgött, zaklatott és panaszkodott, írásban és nyomtatásban s ha nem használt, fenyegetett, olyan türelemmel és kitartással, hogy az eredmény nem maradhatott el s noha Társaságunk tagjai a szerényebb jövedelmű művelt középosztályból kerültek ki, mégis a tagok 90, sőt 92%-a az év végéig rendszerint eleget tett tartozásának — oly siker, mely nemcsak büszke öntudattal tölthette el, a pénztárnokot, de lehetővé tette egyszersmind Társaságunk közlönyének, az EphK.-nek, rendes megjelenítését. Cserhalmi példátlan buzgóságának forrása nemcsak a lelkében szokatlan erővel élő kötelességtudat volt, hanem a fejlett érzék a tudomány iránt s a meleg együttérzés a tudomány munkásaival. Gyökerei messze lenyúlnak Cserhalmi ifjú korába. Tanárnak készült s szeretett mesterének, P. Thewrewk Emilnek hatása alatt klasszikus-philologusnak, de szíve nagy fájdalomra, rajta kívül lévő okok miatt kénytelen volt pályát változtatni s az antik világ emlékeinek tanulmányozása helyett mint a pénzügyminisztérium tisztviselője a rideg számok világába merült. Társaságunk 1885 decz. 27-iki közgyűlése megválasztotta a BPhT. pénztárnokává s ekkor, ha szerényebb munkakörben is, de boldogan, rajongó lelkesedéssel lépett újra kapcsolatba azzal a tudománnyal, melynek kapuját a kegyetlen végzett pár évvel korábban elzárta előle. A mint mások az élet prózájából a költészet világába, úgy menekült ő a Philologiai Társasághoz, ez lett az ő vigasztalója, éltetője, ambíciójának forrása. Teljesen egynek érezte magát vele, Társaságunk érdekei összeolvadtak az ő személyes érdekeivel s nem a tisztviselő. hideg objektivitásával, hanem a rajongó hívó szeretetével csüngött rajta. Ennek köszönhető, hogy magyar tudományos társaságnak nem volt olyan lelkes pénztárnoka, mint a BPhT.-nak Cserhalmi Sámuel.

De Cserhalmiban a most vázolt tisztviselői erényeken kívül voltak emberi értékek is, ezeket azonban csak azok ismerhették föl, a kik vele sűrűbb és bizalmasabban érintkezésben álltak, ilyenek pedig kevés számmal voltak, mert az ő zárkózott természete, visszavonult élete megnehezítette, sőt sajátos módora, melyben tartózkodás és határozottság, udvariasság és bizonyony nyersség olvadtak össze, egyenesen távol tartotta magától az embereket. Hidegnek és merevnek látszott, pedig mélyen érző szíve volt s a merevsége legszebb vonásait értette: őszinteséget, egyenességet, bátorságot. Bár szerény, függő helyzetben élt és sorsának mostohasága ráutalta volna az emberek jóindulatára: meggyőződését sohasem bocsátotta alkuba s nem kereste a hatalmasok kegyét. Nem járt senkinek kedvében, s a mit ha igaznak tartott azt kimondta, rokon- és ellenszenvét nem titkolta s ez gyakran téves világításba állította őt azok előtt, a kik nem ismerték érzésvilágát s annak tiszta indítékait. Mi, a kik jól ismerjük, tudjuk, hogy nemcsak kitűnő pénztáros, hanem egyszerűségében is nemes lélek volt.

(Budapest.)

Császár Elemér.

— Kövi Imre †. Kövi Imre halálával, mely élete 70. évében 1917 aug. 3-án Iglón bekövetkezett, a szepesi német nyelvjárás-kutatás egyik nagyon buzgó munkását veszítettük. Eredetileg papnak készült, majd 1862—1901 mint az iglói ág. h. ev. főgimnáziumnál a matematika

és physika tanára, 1871—1905 mint az iglói állami tanítóképző rajz- és szépirod. tanára derekasan szolgálta több nemzedék tudományos kiképzésének ügyét. Mikor pedig nyugalmába vonult, öröklé tevékeny lelke megifjodott: a háromszög és körző exakt birodalmából átvonult a mindig változó, élő nyelv kutatóinak táborába. Megilletődve a honi tájszólás varázsától, melyet Lindner Ernő, Weber Rudolf stb. szepesi nyj.-ban írt humoros költeményei lehelnek, saját maga hozzálátott azon tudományos hézag betöltéséhez, melyre néhány évtizeddel előbb Lindner Ernő is szánta az általa munkába vett, de abbahagyott szepesi tájszótárát, t. i. szepesi német tájszólással feltárni a tudomány számára a szepesi német nyj. tudományos kincseit. Ismerősei és volt tanítványai körében mindenfelé sokoldalú gyűjtési tevékenységet szervezett és a gyűjtött anyag feldolgozásához előkészületül a *Zeitschr. f. deutsche Mundarten* 5-8. évfolyamában szövegmutatványokat közölt szepesi német tájszólásban, a *Korrespondenzblatt des Vereins f. siebenb. Landeskunde* 1904. évf.-ában hosszabb értekezésben tárgyalta a szepesi helységek és dülők neveiben rejlő növényneveket, a *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde* 1913. évf.-ában egybevetette a szepesi német nyj. hangrendszerét az úfn. irodalmi nyelvvel, a *Magyar Nyelv*-ben is néhány cikket közölt s *Pisenstötzchen* cz. anthológiában 1912-ben a legújabb szepesi tájköltészet kiadatlan termékeit tette szélesebb köröknek hozzáférhetővé. Szótári feldolgozásának német és magyar kéziratát a Magyar Tud. Akadémia magához váltotta, de a ki nyomtatás érdekében gyökeres szakszerű átdolgozás és kiegészítés szükségét állapította meg, melynek végrehajtását az Akadémia megbízásából e sorok írója vállalta.

A végzet — sajnos — nem engedte Kövinek megérnie e mű megjelenésének megindulását, melyet a rendkívüli háborús viszonyok késleltetnek. De nagyarányú gyűjtő tevékenysége és nyelvjárási publicatiói, melyekkel a szepesiek szélesebb néprétegeiben is felébresztette illetve ébren tartotta a honi nyelvük iránti érdeklődést, nemkülömben az a kitartó ügybuzgóság, melylyel a töredékessége daczára is becses, általa összehordott nyelvi anyagot rendezte, elismerésünket biztosítja neki. Legyen azért emléke áldott közöttünk!

(Arzód.)

GRÉB GYULA.

— A Toldi-monda alaprétege czímmel Bán Aladár sok tekintetben érdekes és becses dolgozatot olvasott föl f. évi április 27-én a Néprajzi Társaságban (megjelent *Ethnographia* XXVIII, 1917, 21-35. l.); de tartok tőle, hogy fejtegetéseinek nagyon kevés közük van a Toldi-mondához, melynek pedig eredetét kutatja.

Kiinduló pontja, hogy szerinte Ilosvai határozottan kimondja (ugyan hol?!), hogy Toldi Miklós *óriás* volt, midőn „szertelen temérdek” koponyáját és nagy „öklelő fáját” emlegeti. Ugyanezt a tételt olvassa ki szerző Gerlach, Bél Mátyás és Dugonics nyilatkozataiból, melyekben pedig óriásról szó sincsen, de melyek külömben sem szerepelhetnek bizonyítékokul. De Ilosvai sem gondolt, mint egész művének tárgya és hangja mutatja, egy perczig sem arra, hogy hőst (mythologiai értelemben vett) óriásnak tekintse; csupán nagy termetű és nagy erejű parasztot látott benne, a ki sokra vitte és a kikkel hőse érintkezik, szintén nem tekinti senki óriásnak. De szerzőnk kétségtelennek veszi, hogy Toldi Miklós „igazi” óriás volt és dolgozatának czélja e tételnek bizonyítása, a mi természetesen nem sikerülhetett neki, pedig még a sokat idézett úgynevezett „néphagyományokból” is kiolvassa kedves tételét. Hogy komoly kutató még ma is komolyan veszi ezeket a „néphagyományokat”, valóban megdöbbenő; hisz világosan magukon hordják az izetlen modern csinálmány bélyegét, mit Bán Aladár némelyekről határozottan vagy legalább hozzávetőleg maga is kénytelen megállapítani.

A szerző tagadja, hogy a monda hősenek bármi köze volna a Szi-lády Árontól kimutatott történeti alakhoz és azt állítja, hogy Toldi (az óriás?) valamikor igen kedvelt alak lehetett népünknel és ezért csatoltak az énekmondók mindenféle kalandot hozzá. Ezt a légből kapott föltevést szerző komolyan veszi; de hogy a történeti Toldi Miklós alakjához és nevéhez később egyéb elbeszélések fűződhetek volna, ezt erősen tagadja, mert ez a történeti alak neki nem elég nagy férfiú, hisz a történetírók sem tudnak róla. Csakhogy a monda igen sokszor nemcsak a «nagy» férfiakat karolja föl, a magyar történetírás pedig csupa hézag és hiány. Tar Lőrincz még kisebb ember volt, de azért Toldinál nem kevésbbé népszerű lett.

Toldi tehát, mondja szerző, nemzeti óriás volt, kinek alakját és nevét az országnak majd minden részében ismeri és ismerte a magyar nép. Vajjon? És Ilosvai előtt is? Hát a Toldi név? Ez nálunk «héroszi elnevezés lehetett». Ilyen képzelt és ingatag alapon (ha ugyan ez esetben alapról szólhatni) építi föl Bán egész elméletét. Azután hosszasan és érdekesen szól az észt Tollról, kinek némely vonása emlékeztet a magyar Toldira. Dolgozatának ez a része figyelmet érdemel.

Végeredmény, hogy a magyar Toldi-mondában három réteget lehet megkülönböztetni: első az óriásról szóló hagyomány, második egy népmese, harmadik az Ilosvaitól földolgozott monda.

A szerzőnek e «rétegeiben», a mint ő gondolja őket, én nem hiszek, mert nem hiszek Panzer túlzó elméletében, melynek Bán is áldozata. Nézetem szerint a mondák magyarázatában mindig a történeti alakból kell kiindulni, Bán maga is helyesen mondja (27. l.), hogy «a mondában a fő mindig a hősnak jelleme», t. i. a hős maga, kihez idővel mindenféle (akár mythologiai vagy népmesei, akár egyéb történeti) hagyományok fűződnek. Én nem tagadom (sőt!), hogy ez Toldi esetében is megtörtént, de a Panzer-féle mythologiai vagy népmesei «alapok» vagy «ősrétegek» meggyőződésem szerint legnagyobbbrészt (ha úgy tetszik szellemes) játékok, melyek lehetővé teszik, hogy minden képzelhető népmesét addig csűrnek és csavarnak, míg egy régi mondához egyben-másban hasonlít. A legjobb úton vagyunk, hogy a rég eltemetett összehasonlító mythológiának nevetséges fejtegetéseibe visszaessünk. Legközelebb valószínűen kapunk (Panzer elmélete alapján) egy tudós fejtegetést, mely Hindenburg alakját és pályáját egy modern népmesére vezeti vissza és ezzel kétségtelenné teszi, hogy a nagy hadvezér sohasem existált. A tudománynak e játékokhoz semmi köze, valamint nincs is belőlük semmi haszna. Külömben hangsúlyozandó, hogy Panzer sokat tárgyalt elméletét csupán mythikus tárgyakra alkalmazza, történetiekre (tehát mondákra, milyen a Toldiról szóló hagyomány) nem hiszi alkalmazhatónak, hiszen való történet nem fejlődhetik népmeséből.

Figyelmet érdemel a szerzőnek megjegyzése a 24. lapon, hogy a hazai vendek hagyományainak (t. i. népköltészetének) egybegyűjtése magyar szempontból is igen fontos volna. Ebben, azt hiszem, teljességgel igaz van. h.

— Csuzy Zsigmond életéhez. (V. ö. EPhK. 1911. évf. 435—436 l.) A pálosok 1720-iki rendi káptalana alkalmával Kristolovecz János generalis augusztus 25-én tudatta a rend káptalani képvisletével, hogy Csuzy Zsigmond három kötet, immár a nyomásra elkészített munkát nyújtott át, hogy a rendi bírálók a munkákat átnézzék s azután jóváhagyják. A rendi káptalan Motesiczky Jánost és Karlóczy Lajost, a magyar pálos tartomány volt perjeleit, továbbá Flávy Benedek tartományi definitert bízta meg a munkák átnézésével (*Acta prorinciae Hungaricae ordinis S. Pauli primi eremitae ac anno 1701. 726. l.*).

Kétségtelenül egyházi beszédeinek bírálata forgott szóban. Úgy

látszik, ezen munkássága okozta, hogy Csuzy, a kit pápai perjel korában tanusított magaviselete miatt activ és passiv választójogától megfosztottak (626. l.), most kissé becsülethez jutott s 1721-ben elefánti alperjel lett. A bírálatról részletes fölvilágosítást nem kapunk, de hogy az kedvező volt, mutatja, hogy 1723-ban már megjelent egyik prédikációs kötete, a *Zengedező sipszó*.

Hogy maga Csuzy nem kevés becsét tulajdonított művének, mutatják az 1723-iki rendi tartományi káptalan elé terjesztett kérelmei. Épen «intuitu operis concionatorii iam in lucem editi ac in futurum plurimum aliorum edendorum», valamint hosszas hitszónoki munkássága czímén a karimádságtól, az ebédülőben való olvasástól és szolgálattól való fölmentésért folyamodott, továbbá kérte, hogy közvetlenül az épen működő szónok után legyen a helye s hogy a tartományi választókáptalanokon örökös szavazó jogot élvezzen.

A rendi káptalan kijelentette, hogy az utolsó kérelmet ő maga nem teljesítheti, azt csak a rend egyetemes káptalanára adhatja meg; de megígérte Csuzynak, hogy kérelmét pártolóan fogja az egyetemes káptalanon előterjesztetni. A hely kérdésben megadta neki a magyar káptalan a jogot, hogy közvetlenül «post predicatores actuales locum habeat». Már a karimádságra való járást nem engedték el neki, hanem csupán arra nyert engedélyt, hogy elmaradása okát ne kelljen a szokásos napi bünvallásokkor elmondania, hanem csak a székháza előljárójának, «cuius discretionis erit eandem acceptare». A karban, ebédülőben szokásos szolgálatok alól azonban megkapta a fölmentést (862—863. l.).

Mint ismeretes, a következő évben kiadta Csuzy második munkáját (*Lelki éhséget enyhítő evangéliumi három kenyér*). A magyar rendtartomány az 1724 június havában tartott egyetemes káptalannak jelentést tevén, Csuzynak már újabb munkáját is számbavette, midőn előterjesztette «quod privilegium vocis supplicat extendi etiam ad reverendos patres Sigismundum Csuzy intuitu suorum operum nervose elaboratorium publicoque praelo datorum et patrem Ladislaum Horanszky officio concionatoris ab annis fere 27 indefesse functum». Az egyetemes káptalan elutasította a kérelmet s ezt a következő megokolással tette: «Non expedit bono communi vocalium multiplicatio» (913. l.).

(Pannonhalma.)

SÖRÖS PONGRÁCZ.

— Addenda ad «Homerus Comparatus IV.» (EphK. 1916, 32—45, 73—83. ll.). — Pótlásaim az ethnographiai problémára (II. fej.) fognak szorítkozni.

36. l.: A «homo est, quod est» gondolkörében az erőátvitel jelentőségéről általában I. J. Pedersen. Der Eid bei den Semiten, 1914, 24 k. («Man nimmt dadurch [az évessel] etwas in sich auf, das der Sphäre des anderen gehört und in sich die Potenzen besitzt, die dessen Wesen ausmachen») és Edv. Lehmann, Die Anfänge der Religion stb. (Die Kultur der Gegenwart T. I. Abt. III, 1.) 12 k. is; az erő és anyag elválaszthatatlan egységének hitéről I. M. P. Nilsson, Die primitive Religion (Religgesch. Volksbücher, III. sor. 13/14. füz.) 1911, 6. — A kvalitások átevésének példáit forrásaiból összesíti Grant Allen, The Evolution of the Idea of God, 1903. kül. 117. k. L. Karl Beth is, Religion und Magie bei den Naturvölkern, 1914, 158. A ki lóhúst eszik, még ma is úgy mondjuk: «nyeríteni fog». A gombóc és a «gyermekded német kedély» correlatiójáról I. Nietzsche, Nachgelassene Werke II. Abt. XIV, (VI.) Band, 211. l. 424. sz. (persze ironikusan). — Sven Hedin, Durch Asiens Wüsten II. 425. szerint kínai katonák 1896-ban is ették folyaikaik szívét és máját. E hit megvan a görögségben is; kifejezi pl. Apollodoros, Bibl. III. 13. 6, (p. 109. ex rec. Imm. Bekkeri 1854, Teubner) mikor Achilles nevelését beszéli el Cheironnál (κομίζει δὲ τὸν παῖδα πρὸς Χείρωνα Ἠλίου; ὁ δὲ λαβὼν αὐτὸν

ἔτρεφε πλάγχθοις λεόντων καὶ σὺν ἀγρίων καὶ ἄρκτων
 μυελοῖς. stb.) Achillest a vadkanok és oroszlánok mája, a medvék veleje
 táplálja Achillest, csakúgy mint a Sæmund-Eddában Gunther és Högni
 «Farkashúst is főztek a fiatal vitéznek (t. i. Guthormnak), Vipera
 husával Vadították vérét S mérges maszlagot Keverték a méhsörbe»
 (Edda-dalok, ford. Gábor Ignác 1903, 63.), — hogy Sigurdot megölni
 tudja. Hasonlóan ered Loki gonoszága egy kőkemény, félig el-
 égett női szív élvezéséből (Mannhardt-Heuschkel, Wald- und Feldkulte
 1905² II. 52.) A vér és zsir hasonló szerepéről l. W. Wundt, Völker-
 psychologie II. 2. k. 155 k, 162 k. A genitáliák mint az élet székhelyei
 kíváncsatosak. A meghalt gingiroi (Afrika) király orrából való férget (mely
 nyilván a lelkét jelenti) utódja fogai közt morzsolja szét, hogy elődje lel-
 két felvegye (L. Frazer, The Dying God, Golden Bough, III. r. 1911³,
 200 k.). Királyoknak gyakran kell elődjük valami részét (pl. szívéét stb.)
 elfogyasztani. Abeokutában (hol a fej és nyelv megevése kötelező), az
 uralkodó király uralkodása tényét a «megette a királyt» képlettel fejezik
 ki (i. h. 203., 203.). — De csábító tulajdonaik megszerzése végett élettelen
 tárgyak elfogyasztása is gyakori: ausztráliai varázslójelöltek kristályokat
 vezetnek be testükbe vagy atnongara kővel javított ételt, illetőleg italt
 fogyasztanak (Hubert & Mauss, Mélanges d'histoire des religions 1909,
 155., 175. stb.). Sőt, minthogy az evésaktus a legszorosabb és legerzékibb
 személyhez-fűzés, mely elképzelhető, az is természetes gondolat, hogy a
 tett eskü megétessék (R. Lasch, Der Eid stb. [Studien und Forschungen
 zur Menschen- und Völkerkunde V.] 1908, 78 kk.) vagy megittassék (u. o.
 71 kk.), esetleg úgy, hogy a leírt esküformulát hamuvá égetve fogyaszt-
 ják, mint Birmában (i. h. 78. l.) vagy a japánoknál (71. l.), esetleg kombi-
 nálva vérszerződéssel (v. ö. lentebb is ad 40. l.), illetve a fegyveresküvel
 («Waffeneidestrunk», hol is a fegyver bemártogatása az italba lényeges
 pontja az ital elkészítésének; l. i. h. 74—78. l.). E forma különösen alkal-
 mas az eskü czéljainak érzékeltetésére, mert nemcsak a két compaciscens
 egygyé («egy vérré») válását, de az istenítélet gondolatát, az eskü e sok-
 szor legjellemzőbb vonását is igen kinálkozóan érzékelteti; az esküvel
 súlyos ital megmérgezi az esküszegőt. A régi zsidóknál — például — a
 házasságtöréssel vádolt nőnek átokterhelt elemeket: port (v. ö. alább a
 földévsz szokását!) és vizet kellett innia, sőt azt a vizet is, melylyel a pap
 a felírt átkot lemosta (s a melyben így benn volt az átok), hogy az átok
 legvalóságosabban vitessék bele a bűnösbe: hasa feldagadjon, csipője el-
 tűnjék (Mózes IV. 51—51. — L. Julius Happel, Der Eid im Alten Testa-
 ment, é. n. 18. és 49. k.). Hogy e gondolatársítás a kezdetleges képze-
 letnek mennyire közel esik, jellemzi a szó, melylyel egyes nyelvek az
esküdni fogalmát kifejezik. A törökben pl. — állítólag — a. m. «áldást
 vagy áldozatot meginni», az újperzsa *sokend churden* is = «esküt inni»,
 sőt ha Vámbérynak (Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes,
 252. — L. R. Lasch, 73. l. v. ö. H. Vámbéry Etym. Wörterb. der turko-
 tatarischen Sprachen 1878, 35. [38. pont]: uig. *ic*, ág. *ic(e)ki*, kir. *isik* = das
 Inwendige, stb.) igaza van, a magyar *eskü* = a török *ic*ki, a. m. «Trunk».
 (Gombocz Zoltán, Régi török jövevényszavaink, Magyar Nyelv 1907, 160.
 még mint kétes etymont se említi, de irodalma szerint — 21. l. — Vám-
 béry ezen könyvére nem is volt tekintettel.) A főidev és a (feloldott)
 föld megívása talán szintén birhat hasonló jelentéssel, mint az eskü-
 ivás és evés (Lasch, 34 kk., 56. stb.).

Különösen is ki akarnám emelni azon eseteket, melyekben az éle-
 lem csak a születendő vagy a már meghalt emberre átvihető tulajdonokat
 jelenti. S. Freud, Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, 1915³, 58. helye-
 sen lámozza ki a mesékből és serdületlen gyermekek képzetéből a pri-
 mitív elméletet, mely szerint «man bekommt die Kinder, indem man
 etwas Bestimmtes isst, ... und sie werden durch den Darm wie ein
 Stuhlabgang geboren». (Az e képzetben alapuló, számos világ- ill. ember-

teremtési mythosra itt nem terjeszkedünk, mert messze vezetnének és az előzetes evés nekünk legfontosabb tényezője nincs is mindég meg bennök.) Már Birák 13. és 7. szerint étel- és italtilalmakat rendel az Úr anyyala a születendő Sámson anyjának, minthogy ez az Úrnak lesz szentelve (v. ö. Lukács, 115). A viselős murundi asszonynak tilos a hús, bab, sör stb. élvezése (H. Meyer, Die Barundi 1916, 137.). A couvadeban rejlő gondolat közbejárásának az apa is tarthatja a diétát születendő fiáért (I. Bastian, Zur vergleichenden Psychologie, Ztschr. f. Völkerpsychol. u. Sprachwissenschaft. 1868, [5.] kül. 158 k. és 168 k., M. Müller-Ö. Francke Essays, 1881, II. 277.) Hasonlóan diétától remélnék gyermekáldást a délszlávok (S. Fr. Krauss, Sitte und Brauch der Südslaven 1885, 531 kk. és Slavische Volksforschungen 1908. 156.), a sziberiai kamesadálók (Czaplicka, Aboriginale Siberia 1914, 129.) stb. E hit meghosszabbítása a gondolat, hogy a méhmagzat testi-lelki tulajdonait a terhessége alatt fogyasztott ételekkel vagy italokkal anyja determinálja; ha pl. nyúlhúst eszik, a gyerek nyitott szemmel fog aludni; ha halat, sokáig nem tud majd beszélni, stb. (Esetek: Krauss, Sitte u. Brauch, 534 kk.). — Viszont Egyiptomban a halottaknak ajánlanak fel kenyert és sört, a mik hatalmasakká tesszik őket. Ettől az áldozatlakomától megfosztatni leggonoszabb átok az araboknál: Pedersen, 66. l. N. Söderblom-R. Stübe, Das Werden des Gottesglaubens, 1916, 22. szerint az áldozati adományok tulajdonkép nem ajándékok, hanem «eine Kraftladung, die das Ritual dem Gegenstand des Kultus zwangsweise eingibt». A halottak etetésének általános gondolatához v. ö. A. Bastian, Der Völkergedanke im Aufbau stb., 1881, 166. (és 69.) stb.

36. l.: Herodotos perzsája (I. 132. c.) a πᾶς; ráéneklésétől megszentelt áldozati húst fogyaszt. — Az eleusisi süteményekről, mint az istennel egyesítő sacramentalis étetről l. Jevons, An Introduction to the History of Religion 1911⁵, 365 k.; a hindu soma és iráni haoma fogyasztásáról: Hubert & Mauss, i. h. 853/86. — A mumiaporról: A. Wiedemann, Mumie als Heilmittel, Ztschr. d. Vereins f. westfäl. u. rheinische Volkskunde 1906. (nem láttam.)

36a: Ha a Déi-Uj-Hebridákon egy ember, a ki ép sertést, halat stb. tiltott ételt evett, belépésével kerti terményeit elhervasztaná, (Frazer, The belief in immortality, I. 1913, 371.) az illető kétségkívül azonosnak vevődik ezen, a kert szelleme előtt gyűlöletes állatokkal, melyeket megeve.

37. l. [v. ö. 39a is]: W. Rob. Smith elméletének irodalmához l. még e szerző cikkét Encycl. Britannica XXI. 1886⁹, 132–138. («Sacrifice»); Jevons 5. kiadásának (tudvalevőleg l'exagération théologique de la doctrine de Smith [Hubert & Mauss], a mihez v. ö. Jevons, 144.) 144 kk. 328 kk., nevezetesen az istennel való communio gondolatához 153 k., 285 kk. lapjait is. Az elmélet alapján helyesen A. Dieterich, Mithrasliturgie, 100 kk.: Die Aufnahme des Göttlichen durch das leibliche Essen (steht, für uns erkennbar als sinnlichstes Bild der Vereinigung mit der Gottheit im Anfang religiöser Erfassung. A Smith könyvében elszórt lényeket ügyesen vonja ki S. Freud, Totem und Tabu, 123 kk. — Némely pontot precizizoz, illetve helyesbit L. Marillier méltán nevezetes cikkében («Religion»): La Grande Encyclopédie 28. köt. 353. (a «sacrifice communiel» és a «repas d'alliance» kérdéseiben) és Revue de l'histoire des Religions XXXVI. 243. (nem láttam); ugyanezt teszi É. Durkheim, ki Les formes élémentaires de la vie religieuse, 1912, 480 kk. az alimentaris communio elvének felfedezéseért feletle dicséri Smith-t, a 485. lapon (az áldozat, mint az eredeti rokoni kötelékek megújítója az ember és istenei közt), 127. l. (az alimentaris communio és a totemizmus összefüggése), 489 kk. (helyesbítésül: az áldozat oblationális vonásának kiemelése); S. Freud, i. h. 130. a psychoanalysis meglepő analógiáival erősíti (a gondolat továbbvitelét 130 kk. maga Freud se látszik exaktan tartani; e szorint a totemlakoma a Darwin-féle hordaállapot zsarnok atyjának fiaitól való megölését és megevést ismételné, mikor is a testvéreket egyesítő érzés természetesen valami

olyan volt volna, a minőt ő gyermekeknél és neurotikusoknál az atya complexus ambivalentiája néven tanít) stb. A rokonságot, melyet ez elmélet az őt elsősorban éltető keresztény képzetekkel tart (isten testének megevése, vérének megívása), főleg Grant Allen, 122. stb. tolja előtérbe. (L. ehhez Freudet is, i. h. 142 k.). Tudvalevőleg Smith úgy rekonstruálja a primitív gondolatmenetet, hogy az élelem szünet nélkül újjáteremtően az organizmus substantiáját, a közös élelem hatása ugyanaz lehet, mint a közös eredeté: a rokonság. Az arabnak szent az asztaltársa, mert egyidőre legalább közös a vérök. Ha már most az áldozati állat azonos az ősi totemállattal — a mint Smith felteszi — az áldozat anyagkieserelés a hivek és a totem közt, (fictív az «istennek», valóságos az embernek) s mint a vérszerződés, a totemistennel való egy-testvérséget hivatott újra hangsúlyozni és helyreállítani. A törzsisten jelenléte és szerepe mindenesetre utólagos ezen áldozati lakomában, — a közben függetlenül kifejtett istenidea eredménye, ha csak Freuddal (i. h. 136 kk.) el nem fogadjuk, hogy a totem régebb «Vaterersatz»-át (az állatot), az isten, a ki a psychoanalysisis eredménye szerint mindég az atya képeére formálódik, (az isten a hívők *atyja*!) mint újabb Ersatz váltja fel s ez az isten persze nem más mint a Freud szerint fiaitól megölt ősi ember-atya. [?] Igy az áldozatban, melyet a törzsistennek mutatnak, az atya kétszer — mint isten és mint totemáldozat (állat) — volna jelen. Már érintők a másik fő ellenvetést, hogy t. i. a totemsacramentum nehezen mutatható ki (igy még Nilsson is i. h. 27., 76. stb.) az ethnographiai tényekben, bár az azték, ouataouak, ainos stb. eseteket Smith ilyeneknek tartaná és ehhez vethető még a ny.-afrikai binik totemsacramentuma is (Frazer, Totemism and Exogamy, II. k. 588—590.), de főleg Spencer & Gillen adatai; e két tudós t. i. ilyest említi a középausztráliai arunták intichiumájában, csakhogy adataik megerősítésre szorulnának (v. ö. Hubert & Mauss, i. h. V. l.). A nanga szövetség mystikus lakomája, hol az áldozat állítólag még megtartotta totemisztikus jellegét, az ifjúságot az idősb törzstagokkal s mindnyájukat az istennel egyesíti (v. ö. Reik, Die Pubertätsriten der Wilden, Imago 1915, 142. is). Mindenesetre Smith áldozatelméletét visszaustatják Hubert & Mauss: Essai sur la nature et la fonction du sacrifice (i. h. 1—130.) cz. dolgozatukban. Mindössze annyit engednek meg, hogy a totemizmus «nem teljesen incompatibilis az áldozattal», azt azonban semmiesetre sem, hogy az áldozat a totemizmus normális és primitív intézménye volna (ante X. és 2 kk.). Egyéb ellenvetéseket ill. l. Encycl. Britannica, XXIII¹⁴, 981. (N. W. Thomas) is. Sokan — pl. Freud i. h. 129 — ezek ellenére is fentartják Smith áldozattanának lényegét. — Mindenesetre a hit, mely a hús és vér által akar egységet teremteni az istenség és tisztelői között és melyet Smith és főleg Jevons egyenesen minden vallás középpontjába akarnak állítani, a legtöbb helyen és esetben, a hol és a mikor az állatáldozat fogyasztása történik (természetesen főleg a hol nincs klán), nem-totemisztikus czélzatú és talán nem is kellene ilyenre visszavezetni (Hubert & Mauss, i. h. XI. k.). Az istennel való egyesülés helyett a czél egyszerűen az állat természetfeletti, kiváló tulajdonságainak átvétele, mely az evéssel való incorporálás gondolatára vitt (N. W. Thomas, i. h. 983.) A Freudtól feltett apagyilkosság és megevés világosan mutatja a fiúk szándékát: apjukhoz akar-nak hasonlókká válni (i. h. 137.). Igy a szent-jellegben is az áldozati állat szent részeinek elfogyasztásával legtöbbször inkább részesedhetni (Hubert & Mauss, 57. l.). Apollon Deiradiotes papnője, ha az áldozati bárány véréből iszik, *ἁγίος ἐκ τοῦ θεοῦ γίνεται* (Pausanias II. 24. 1). Ide tartozik általán minden — nemcsak állati — sacramentalis áldozat. Az anyagba képzelt szellemet eszik meg Buro sziget lakói (Keletindiai-tenger) rizsszengéik ünnepén, a termékenységet az utolsó kalangyából süttött, lányalakú kenyérben a wärmlandi (Svédország) parasztlakók (Nilsson, 76 k.). A termésben, főleg a zsengékben, jelenvaló numen áldásos erejét

kizárólag a gazda családjának tartja fenn, azért nem szabad idegennek az ily lakomán részt vennie, morzsának maradnia stb. (Mannhardt, 2. kiad. II. 1905, 252 k.) La Palisseban (Dép. de l'Allier) a maire a nagy betakarítási ünnepeken kenyértésztából készült embert darabol el a nép közé (Mannhardt, 2. kiad. I. 205.). A termékenység démonait eszik meg a mezői ünnepeken szétépett, termést symbolizáló állatokban (pl. Dionysos bikája) is. A görög pyanepisiák panspermiáin az élővezett gyümölcsök keveréke a termékenység erejét viszi át a fogyasztó áldozókra (Mannhardt, 228 kk., 242., 248 kk., különösen 249. l.; Nilsson, 34., 113.); Mannhardt a szokás német, latin és lett analógiáit is közli (249—252. l.). Hasonlóképp [37a] az ételtilalmak se magyarázhatók mindég totemisztikus alapon (E. Lehmann, 23. l.). Ellenben: még totemisztikus társadalomban is elképzelhető, hogy a tilalmak különböző okokon már előzőleg megvoltak s mikor az istenített törzs-ös azonosult a totemállattal, csak akkor játszott közbe a gondolat, hogy az isten incarnatiójának megevéseivel magát az istent enné és bántaná meg az ember (Cunow, Ursprung der Religion und des Gottesglaubens 1913, 108 k.), bár itt a totemizmus eredetének és lényegének homálya miatt aligha mondhatni biztosat. A totemizmus e vonatkozásához v. ö. Durkheim, 181 kk. (154!) 476. stb. — A Haddon-féle felfogást (Address to the Anthropological Section . . . , 1902) egyes, de mindenesetre elszórt nyilatkozatok — természetesen nagyobb súly nélkül — támogatják; így a szibíriai yukaghirok szerint a korkodonokat hal-klán névvel nevezték, mert kizárólag halon éltek: Czaplicka, 37. l.

36. l. és 371: *Az anthrophagia* részletes irodalmát adja Fr. S. Krauss, Slavische Volkforschungen, 1551 („Menschenfleischessen“: 155—163. l.). Ő a varázscélú emberevést a fejlődés későbbi fokozatának tartja, melyet megelőz az emberhússal szemben tanusított általános érzéketlenség foka. (?) Mindenesetre az endokannibalizmus vagy medicinalis emberevés aligha sűrű eset. E. S. Hartland, ki a bűnát(v)evés szokását egyenesen a tetem-megevés régebbi szokásának módosulása gyanánt tekinti (a mi ellen v. ö. Frazer, The Scapegoat 1913,³ 43 kk., különösen 46a), szól róla: The Sin-Eater, Folk-Lore III. (1892), 145—157. és The Legend of Perseus II k. 291 kk. (Funeral Rites cz. fej.) és III. k. IX. l.; Allen könyve is (321. l.) sok példáját reprodukálja az ősök megivásának — erényeik felszedése céljából. A Mannhardtól (2. kiad. I. 218.) ismételt adatot, hogy a Karolina-szigetek Kingsmill csoportjának nememberevő lakói feldarabolva eszik az elégett hős testét — a bátorságáért, nem tudom kellően ellenőrizni. L. még R. Hertz, La représentation collective de la mort, (L'Année Sociologique X.) 72 k. Frazer, The belief in immortality, I. k. 1913, 371. (D.-Uj-Hebridák); Bastian, Zur vergleichenden Psychologie, i. h. 164. (hamvak megivása jumanaknál, stb.) Steinmetz, Der Endokannibalismus cz. munkáját nem olvastam. Ausztráliai totemtársak, mint „egyazon hús” tagjai bizonyosságul esznek halottuk husából vagy zsirjából (Cunow is, 111. l.). Herodotos szerint az iszedonok (IV. k. 26. c), a massagéták (I. 216.), az indiai padaiosok (III. 99.) és kallaták (III. 38.) szokták szüleiket ill. hozzátartozóikat felfalni (v. ö. Strabo p. 710. is) és pedig — legalább a hogy Herodotos az utóbbiaknál sejteti — valami vallásos okból; különben nem utasíthatnák vissza oly biztos felháborodással Dareios, nekik frivolnak tetsző humanizmusát. Ez ok alighanem a már ismert: the life was not allowed to go out of the family (Smith). Olykor — mint pl. az Adélaide-törzsnél — a varázserő megszerzése van az emberhús-evéshez kötve (Hubert & Mauss, i. h. 149. k.).

37a: A totemisztikus ételtilalmak eredetének kérdéséhez v. ö. S. Freud, Totem und Tabu, 1913, 109. és 145 kk. is.

37b: A sötétség szellemeitől megrontott patakvizet a babonás albán csak úgy meri meginni, ha három pengéjű kést vagy egy darab vasat tart belé — az éjszakai démon ellen, amely megszállta (Frazer, Scapegoat, 107 k.). Külömben a bajt testébe inná.

38. l. (375): Étél és ital — a rossz forrása már az egyiptomiaknál is: Herodotos II. 77: συμπαιζουσι τρεῖς ἡμέρας ἐπειγῆς μὲν δὲ ἑκάστου... νομίζοντες ἀπὸ τῶν τρεφόντων σιτίων πάσας τὰς νόσους τοῖσι ἀνθρώποισι γίνεσθαι. — A hithez, hogy az istennel való egyesülésnél mentnek kell lenni a káros démoni hatalmaktól (E. Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum, 43.) v. ö. A. Dieterich, Mithrasliturgie, 99.: az indiánok csata előtt a harc démon számára expurgálják testüket. — Az ó-kori pogány mysteriumok ritusa a sacramentalis lakoma jellegével bírt: (Jevons, 339.).

382: A böjthöz általában v. ö. még Westermarck-Katscher, Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe, II. 1909. 31. fejt. kül. 240—261. és J. S. Black cikkét, Encycl. Britann. IX⁹, 44—49. (*fasting*). — [39. l.:] Az amerikai indiánok mindenestre sajátos felfogása szerint (v. ö. Enc. Brit. VIII¹, 338.) a couvade is a böjthöz hasonló célú szolgál, mert azt akarja meggátolni, hogy az apa vállalkozásai (mint vadászat, stb.) vagy vigyázatlan diéta által ne kerüljön a helyzetbe, hogy gyermekére a megevett állatok esetleges rossz tulajdonait átszármaztassa. Hogy az apa a fiának egyék, (v. ö. fent ad 36.), közönséges a primitív complexusos gondolkodásában; máshelyt szölok róla. A couvade kérdésébe nem bocsátkozhatunk.

391: Fidsi szigetén a noviciust étel- és ital-sacramentummal avatják a felnőttek kötelékébe és az apa az újszülöttet ételadással ismeri el törvényesnek (Frazer, The belief stb., I. 432 k.). Crawley és Oldenberg adataihoz v. ö. még Frazer, Taboo and perils of the Soul, 1911³, 130., Lasch, 16., Jevons, 160. l. — Athénben — egyéb ceremóniák mellett — együttevással jelezték a rabszolga felvételét a családba (Pollux).

395: Frazer, The Scapegoat, 1913³, 51. l. Strackerjan után említi az oldenburgi babonát, hogy a lázbetegség egy kutyával közös edényből és felváltva ivott tej útján átvihető az állatra; stb.

396 [és 421]: Együttétkezés mint lakodalmi szokás a hinduknál: R. Schmidt, Liebe und Ehe in Indien, 411 kk.

40. (396) l.: A sóval-kenyérrel kínálás Oroszországban, Romániában stb. ma is divik. Délszlávoknál a raki közös elfogyasztása szerződés és az eladó lány elkötelezését jelenti. Rakija popivena, djevojka dobi-vena — mondja a közmondás: ha megittátok a rakit, a lány is a tietek (Fr. Krauss, Sitte und Brauch, 356.).

40. l.: Az istenevéssel lényegében azonos módon fejezi ki az egyesülést a (szerelmi) varázsszokás, mikor egyik fél a másikkal, kit vele egygyé válandónak óhajt, a saját testén már áthajtott ételt etet meg. (Egy példa Krauss, Sitte und Brauch, 167.) Itt a közös étel (a varázsló mesterkedésének közbejöttével) az első fogyasztó substantiájává emelt azonos étellé vált.

401: A vér (hús) közös élvezése mystikus-ritualis közösséget teremt: Jevons, 170. (285 k.: próféta tehetőséget ad) stb.

402: Hogy az istennel való (nemi) egyesülés és a sacralis étkezés a mysteriumok alapcéljainak is fő eszközei, már R. Reitzenstein, Die hellen. Mysterienreligionen 1910, 12 k. 8 k. jegyz. ilyen melléhelyezésben vallja. — Specziálisan a sacramentalis étkezésről, melylyel a jelölt a görög mysteriumokba, az isten és «testvérei» társaságába felvétetik, l. Jevons, 339. (a ki eszik az áldozati lakomából, részesedik az isteni életben.) — Az istenmegevés kérdésében A. Dieterich, Die Mithrasliturgie, kül. 100 kk.-hoz utalunk még a Mannhardt, Frazer és egyéb klasszikus anyagból készült Grant Allen-féle összesítésre (i. h. 118. h. stb.: By eating the body of a god you absorb his divinity; he and you become one; he is in you and inspires you. This is the root-idea of sacramental practice.) Drasztikus példák az isten-substantia átvételének a viselés polynesiai nőé; ha azt szeretné, hogy gyermekéből kiváló harcos vagy nagy tolvaj legyen, Oro (Mars) vagy Hiro (Mercurius) papjával kokuszrost-hurokba

fogatja be az isten szellemét, melyet aztán a pap beléönt, hogy azon istennek ajánlja fel szülöttét, a kinek isteni szellemével a gyermek már telítve van (Frazer, Taboo, 69., 94.). Az istennel való étkes-egyesülés törekvésének legjellemzőbb példája a Mexicóban Acosta (1590), Sahagun és mások szerint Tezcatlipoca képében isten gyanánt tisztelt hadifogoly megölése és megevése volna és még Frazer is ily értelemben fogja fel e drámát a Golden Bough V. részében, Spirits of the Corn and of the Wild II.³ 92 k. Azonban a XVI. századbéli források nem említik, csak Torquemadanál és későbbi íróknál szerepel a megjegyzés, — mely így idegen képzettel hamisított is lehet —, hogy az emberi áldozat, e halandó isten, *mint a szent és isteni test* fogyasztatott volna el. Csakugyan Frazer műve VI. részében, The Scapegoat, 1913³, hol az azték istenölés adatait összefogja (275—305.: Killing the God in Mexico), e ponton már tartózkodónak mutatkozik (279.). Kopottabb forma, hogy az őslakók egy, a communiohoz hasonló ceremoniában, az isten képre csinált kalácsot *megölik* és az ünneplő közönség elfogyasztja. Huitzilopochtli hadisten embervérbe áztatott süteményképének darabjait megették a hivek, alkalmasint, hogy az isten lényegét: a bátorságot megszerezzék (Kinsborough VI. 414. jgyz. és VIII. 228. jgyz., Torquemada, ill. Cortez adatait nem láttam.). A süteményalakban evett istenről l. Grant Allen, 123 k., Jevons, 215 kk.; végül is a sütemény nem készül az isten emberi vagy állati alakjában: Jevons, 218.

Az evés és ivás által való egyesülésről a communioban l. Reik, i. h. 218 k. — Az emberek kíváncsi egyesülése aránylag ritkán történik egyenesen az emberi test, ill. egy részének fogyasztása által, de ilyennek látszik a nyugatafrikai leopard-szövetség vendégsége, mely emberhússal kevert lakoma után csatolja elválaszthatatlanul magához a falujába vetődő látogatót. (T. J. Alldridge, The Sherbo and its Hinterland, 1901, 154. id. Frazer, The Dying God, 83., ki az arkádiai *«farkas»*-társasággal állítja párhuzamba.). Leggyakoribb ez egyesülés a lényeghordozó vér után. A mazuri kerületben, a kik testvéresülni akarnak, vért eresztenek és isznak egymás megvágott ujjából. (Krauss, Slavische Volksforschungen, 160.) Néhol (maorik, skythák?) a megölt ellenség lelkével is kötnek — vére megivása által — szerződést, a mi ellenségből barátta teszi a meggyilkoltat. (Frazer, Psyche's Task 1913,² 118 k. idézi Pomponius Mela Chorogr., II, 12. p. 35. Parthey.). A totemisztikus testvéresülés eseteire l. különösen Jevons, 97 kk., 144 kk. s passim. A vérszerződéseket illetőleg l. még Rob. Smith, Religion of the Semites, lect. IX., H. C. Trumbull, The Blood Covenant 1887., (nem láttam), R. Reitzenstein, Die hellen. Mysterienrelig. 51, 204 k. (a vérivás mint mágikus kötés); v. ö. I. Grimm, Deutsche Rechtsaltertümer 1828, 193 k. is. Oly forinai mindenesetre ismereteseek, melyekben a vérbemártott ételt megeszik, tehát evéssel kötve össze. (L. általában Lasch, 15 k.) Aligha szabad azonban a circumcisiót is a vérszerződésnek egy fajának felfogni, a mint pl. Cunow, 108 k. teszi. — Az urinának a véréhez hasonló szerepéről l. Bourke-Krauss & Ihm, Der Unrat in Sitte, Branch stb. 1913, 205., a köpetéről Frazer, Taboo,³ 290. stb.

41₁: A görögöknél tilos volt elfogyasztani az alvilági isteneknek vagy a bájhárítókul felhívott s így a bájjal érintkezésbe jutott isteneknek bemutatott engesztelő áldozatot. Az ilyet egészen elégegték (λ. 46!), mert a ki evett volna belőlök, az istenségek áldozatául esett volna.

41₂: A contagiositásnak mindenesetre különös módjai vannak: az infectio könnyű, mint gondolata. A férje szellemétől félt özvegy Brit-Uj-Guineában nem eheti az ételeket, melyeket férje utolsó betegsége alatt evett (Frazer, The belief, I. 208.). A barundik hite szerint a tej melegítése és főzése vagy bizonyos élelmekkel együtt való élvezése ártana a teheneknek (H. Meyer, 137 k.). Byblosban — Frazer, The Golden Bough I. r. I. k. 1911³, 31. (v. ö. 39. l.) szerint — a hajukat Astartének áldozó nők az így létrejött sympathikus érintkezés után a termékenység isteni

forrásától termékenységet várnak. A *hajldozat* ugyanis egyenes communicatio istennel, mely úgy látszik (?) a Tammuzt sirató nők hajvágási rítusaiban a testi odaadással (v. ö. 402. eleje) egyenlő értékű (L. R. Quanter népszerű művében, *Das Weib in der Religion der Völker*, 1912², 123. is.) A delosi szüzek hajldozata házasság előtt symbolikus eljegyzés az istenséggel. (Hajldozat = a hajadon prostitutiójának megváltása: L. Levy, *Sexual-symbolik in der Simsonsage*, Ztschr. f. Sexualwissenschaft, Bonn, 1916, II. 265.) — A ki a Zeus Lykaionnak hozott emberáldozathoz ért, farkassá változott (irodalom: Hubert & Mauss, *Mélanges*, 721), a mihez v. ö. még a főcikket 38. l. a 375. végén. — A contagiositas mindenestre egyéni felfogású magyarázatát adja Durkheim, 459 kk.; e szerint a «szent» principium átszármaztatása ép úgy történhetik materialis közelités, mint akár csak felületes hasonlóság útján is.

413: Frazer, *Taboo*³, 126 kk.

415: A fakivágás, gyümölcsitalalom tisztelő jele is lehet a halottal szemben (Frazer, *The belief*, i. h. 349, 399.). — Az egyes személyektől vetett árnyék veszedelmes (Frazer, *Taboo*, 82 k.). Ép ezért Oceániában a tabuált, atua' ráeső árnyéka ennek tulajdonává teszi az illető [szintén tabuvá és így használhatatlanná vált] tárgyat (A. Bastian, *Der Völkergedanke*, 60.). — Minthogy a tekintet «une mise en rapports», tabuált személytől megláttatni veszélyes (Jevons, 59 k.). «Blick behext den Teig» és hasonlókról l. Seligmann, *Der böse Blick und Verwandtes*, I. 236 kk. 167. Az étel tabuvá válásának módjairól u. o. 69 k. is.

42. l.: A közös (érintett) étel veszélyeshetősége természetesen akkor legfokozottabb, mikor a közvetítő, a *más anyagú* étel, ki van küszöbölve és de facto — leggyenesebben úton — maga a személy evődik meg (a kannibalizmus bizonyos esetei), illetőleg ennek egy része, mint a szoptatásban. Az előbbi kissé homályos terület; a szoptatás körében azonban mindenütt megvan a délszlávok félelmének gyökere, hogy t. i. a rosszindulatú személy teje veszélyezteti a szoptatandó gyermeket (v. ö. Krauss, *Sitte*..., 545.). Nagyon erősíti ezt, hogy ez úton a fizikai betegségátvitel csakugyan legkönnyebben és legtermészetesebben történhetnek. — A primitív magányban-étkező hajlamára jellemző Kipling *Kimjének* kérdése: «Kutya vagyok, hogy mindenki szemeláttára egyem?». — A *veszedelmes elemek* további fajtái még pl. bizonyos rokonok (anyós, após, sógorrnó stb.), kiknek társaságában tilos enni (Frazer, *Psyche's Task*, 1913², 79 kk., 83. és különösen Totemism and Exogamy II. köt. passim; v. ö. S. Freud, *Totem und Tabu* 1913, 9 kk.), a «sacer» emberek (Frazer, *Taboo* 131 kk.: a mikado ruhájának vagy edényeinek érintése veszedelmes; a főnök otthagytott étele öl, 134 kk.), nevezetesen a gyilkosok, a kikkel együtt enni veszélyes fertőzés (Frazer, *Taboo*, 165 kk., *Psyche's Task*, 115., 127. és *The belief in immortality*, I. 1913, 414, [Fidsi]; Freud, *Totem und Tabu* 36 kk. v. ö. lent ad 80. l. is stb.; a gyümölcs, melyet gyilkos érintett, az új-guineai kaiok hite szerint fogfájást okoz: Frazer, *The belief*, id. Keysser után) és a halottal érintkezettek is (Frazer, *Taboo* 138 kk., *The belief*, I. 450 k. stb.). Halálos veszedelem a halott férj is, a kinek sikerül feleségével együtt ennie vagy innia (Togo; l. Frazer, *Psyche's Task*, 142.), de általában a halottak.

421: Ritkább eset, hogy a magányt zavarónak (tehát a nem étkezőnek) is baja származzék; így a kwakiutl indiánoknál (Brit-Columbia), a ki egy évő shaman mögé kerül, annak a shaman leryelheti a lelkét, mire mindketten ájultan esnek össze (Frazer, *Taboo*, 76.).

423: E. Lehmann, 19. l. — A gast = hostis egyenlőségéhez: E. Drerup, *Homer (Weltgesch. in Charakterbildern)*, 1903, 96 k.; v. ö. H. Meyer, 26., 103 k.; hogy idegen a m. varázsló, l. Hubert & Mauss, *Esquisse d'une théorie générale de la magie (L'Année Sociologique VII.)* 26 k. — Megfelelően az idegenektől való félelem nyilvánulási formájának a szokásos óvatosság felfüggesztését, tehát az idegenség megszűnését a

közös étkezés symbolizálja, mint a beállt fegyverszünet stb. következménye s legfélreérthetlenebb jelképe: R. Lasch, 9. Ugyanily jelentőségű lehet az élelemajándék kicserélése, a mi az ünnepi lakoma előkészítésének lehetőségét jelenti (u. o. 12. l.). Hogy a látszólagos vendégszeretet és bőkezű kínálás oka a gonesz (irigy) tekintettől való megszabadulás törekvése, l. Seligmann, II. 290 is (Analog szokások). — A fivér és nővér együttesének tilalma megvan a yenisel-i osztjakoknál is. (Czaplicka, 128). — A nők viszonylag nagyobb profánságáról: Durkheim, 196.

43. l.: Kényszerű, hogy veszedelmes emberek olykor a maguk ételét is veszélyeztessék. A ki — például — embert ölt, annak Kelet-Indiában két hónapig más teszi szájába az élelmet (Frazer, Taboo, 166. és 167 kk. is [Uj-Guinea stb.]), a mihez számos hasonló eset ismeretes különösen a nőknél (i. h. 146. stb.). L. még Oldenberg is, 413. (hajnyírás után) stb.

43. l. (42.): Krauss, Sitte..., 96. és 366. említi, hogy az asszonyok — általános délszláv szokás szerint — sohasem esznek egy asztalnál a férfakkal, hanem mindég utánuk; de a szokás okára nem terjeszkedik. Ugyanigy u. ö. Slav. Volkf., 21. Hasonlóképen kizárják a tanácskozásokból is (126. l.). Az Uj-Hebridák serdült férfja nem ehetik nővére és anyja előtt (Frazer, Psyche's Task, 86.). — A nő tipikus nőiességének veszélyességéről l. Frazer, Taboo, 145 kk.; Crawley, The Mystic Rose 1902, 8 kk., 205 k., 213 k. Ez esetek okozták alkalmasint — ex abundantia cautela — általában a nők veszélyességét.

43i: A nők veszélyesek s így tilosak igen gyakran az élelemszerzésre induló vadász és halász férfiaknak is (Frazer, Taboo, 191 kk.).

44i: I. h. = Taboo³, 252 kk.

44a: I. h. = Taboo³, különösen 116 kk.

45. l.: A lélekkapú kifelé és befelé is nyílik. „Popular expressions in the language of civilised peoples, such as to have one's heart in one's mouth, or the soul on the lips or in the nose, show how natural is the idea that the life or soul may escape by the mouth or nostrils” (Frazer, Taboo, 33.; 333 ókori példákat is ad; a dologhoz 30 kk., ante 122. stb.). Hasonló szerepe van a halott szemének, melyet a védekező hozzátartozók fognak le, hogy az ellenséges lélek ki ne léphessen rajta. (Ez ősi hitről l. pl. Wundt, i. h. 187.) Ellenkezőleg a behatolás ellen védekeznek a pawmwa-indiánok (Brazília), mikor orruk válaszfalában rövid pálcikát viselnek, melyben a behatoló betegség fennakad és visszahull: K. Th. Preuss, Die geistige Kultur der Naturvölker 1914. (Aus Natur und Geisteswelt, 452. szám) 22. l.

73. l.: Nyílás mint a természetfeletti erő behatolásának megkönnyítése, l. még K. Beth, 158. is. A római szokás szerint egy, a halódó fölé hajló közelrokon magába fogja utolsó leheletét (Servius, ad Aen. IV. 685.; Cicero, In Verrem II. 5, 45.). Nias főnökének utolsó leheletéért valósággal harezolnak és felfogóját a fiutód mellett szintén főnöknek tisztelik: R. Lehmann, Mana, 1915, 37 és Leopold, Prestige, 1913, 285. Ebből a sokhelyt elterjedt hit, hogy a halott a törzs egy gyermekében újjá születik (Frazer, The Dying God, 1911⁸, 198 kk.; 200.; Nilsson, 66.). Még élve fújja át az öregebb sámán hatalmát, ennek szem- vagy szájnylásán, az ifjabbba (v. ö. ad 77a) és — testébe vágva a még gözőlgő késsel — így plántálja át a maga telkeyunját amannak rögtön felhasított bőrén (Czaplicka, 181.). Ezért keni be a frig mysta a kos vagy bika vérével (a vér a lélek és erő helye, mely a halottat megeleveníti, v. ö. Frazer, The Magic Art stb. I³ 91 k. és The belief... I. 159.) a nyitott érzékszerveket (száj, szemek, orr és fülek), a miről l. R. Reitzenstein, Die hellen. Mysterienrel., 31. — A kifelé nyíló kapuk miatt féltik a lelket a buriatok, ha valaki álmában (veszedelmesen kiszolgáltató helyzet! v. ö. 75a, lentebb.) tüzsent (Czaplicka, 158.). Száj és orrbetömés a lélek kiszállása ellen: Frazer, Taboo³, 31. A lélek megkötése a testben szülésnél, betegségnél, gyereknél: u. o. 32 k.

73a: K. Th. Preuss, i. h., 22., 34.

74a: Fényképtől való félelem: Frazer, Taboo 96 kk.; Wuttke, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart, s. v. *Abbildn.* — Arcz képtelen pénz volt Koreában is. L. Frazer, Taboo, 98 k. — Lélek az árnyék- és tükörképben; Frazer, i. h. 2. fejt. § 3 (77–100.). — A lélekzöt és ásitót fenyegető benyelésről l. A. Bastian, Über psychische Beobachtungen bei Naturvölkern 1890, 25. is.

75. l.: Szunyogok vagy legyek alakjában a testbe hatolóknak képzelt démonokról l. J. Scheffelowitz, Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker (Relgg. V. u. V., XII. k. 2. f.) 1912, 40r. A lélekmadárról és hasonló képzetekről v. ö. G. Weicker, Der Seelenvogel in der alten Literatur und Kunst, 1902, 22. stb.; O. Gruppe, Griech. Mythologie und Rlgg. (J. Müller) 1903. kül. 1502i; 1599s; 1618i. (v. ö. ω 5 k. is); Wundt, II. k. 2. r. 72 kk. (75i); R. Basset, L'âme séparée du corps (Revue des traditions populaires 1905, 489: âme souris).

75. l. (74s): A szavak fertőző erejétől igen gyakran félünk. V. ö. pl. a gallokról Caesar, De Bello Gallico VI. 13.: (az áldozatokból kiközösítetteknek) aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant. — Az (összekötözött) halott testnyílásait is el szokták zárni — a «revenant» lehetetlenné tévése végett: Scheffelowitz, 23–27., nevezetesen 24 k., 27i (Talmud).

75i: A szellem jelenlétéről az étkezéseknél és az étkekben v. ö. Porphyrios megjegyzését Eusebiusnál, Præp. Evang. IV. 23. c. — Hasonló veszélyállapotokat teremt sokszor az alvás, ünnepek stb. (l. Frazer, Taboo, kül. 122.)

75z: Az alvó lelke elszállhat, illetve a kiszállt lelket könnyen veszély éri (l. Frazer, most i. h. 37 kk. 95 k.; Hubert & Mauss, Mélanges, 1909, 324.).

76z: A démonüző csengők irodalmához l. még Frazer, The Scapegoat, 246 k.; H. Doré-M. Kennely, Researches into Chinese Superstitions I. r. I. k. 1914, 11.; A. B. Cook, The Gong at Dodona, Journ. of Hell. Studies XXII. (1902), 14 kk. (V. ö. 78r/79. l. is!)

77. l.: A magány védhet betegségi és egyéb ártó démonok ellen is, főleg a mennyiben azt célozza, hogy a magányos étkező meg ne pillanthassa a démonokat, a mi ily kritikus ponton különösen veszedelmes, vagyis a mennyiben hasonló céljai vannak, mint a visszanézési és «oda» nézési tilalmaknak. V. ö. E. Samter, Die Religion der Griechen, (Aus N. u. G.) 1914, 61.

77z: A «szent» (sacer) dolgok meghallásával közvetíthető veszélyekről (halott említése stb.) l. B. Jevons, 1911⁵, 60 k.

77s: Az arcz elburkolásáról evésnél és ivásnál l. Schurtz, Grundzüge einer Philosophie der Tracht, 1891, 55 k. — Hogy az ember lehelleze substantiáját jelenti, mely a szájon keresztül átlátható, jellegzetesen mutatja az ősi, délszláv szokás, hogy (természetesen mitem tudva az igazi jelentőségről) a férj háromszor szájába fú a vajudó nőnek («damit ihr so leicht sei wie ihm sei!») és az asszony annyiszor vissza neki, hogy szenvedése meg legyen osztva (Krauss, Sitte..., 539.). Az orosz bylinákban a Svjatogor souffle héroïque-ja háromszoros erőt ad Iljának; egy másik lehelleze (souffle de mort) halálát okozta volna. (A. Rambaud, La Russie Épique, 1876, 51. és Wollner, Untersuchungen über die Volksepik der Grossrussen, 1879, 79., 109.)

78. l.: A varázspeductiókra készülő derviseknek és fakiroknak is egyik legfőbb és leggyakoribb szabálya a teljes hallgatás (Fr. v. Hellwald, Die Magiker Indiens, Schriften der Gesellschaft f. Experim.-Psychologie zu Berlin, III. 1890, 29., 31.). — Niasban rizsszüreten lehetőleg nem beszélnek, legfeljebb suttognak az aratók. Többet és hasonló «field speech»-ekről l. Frazer, Taboo, 410 kk. A keletindiai malayok egy része kámforszedéskor külön kámfornyelvet (bassa kapor) használ — a kámforfákon uralkodó szellem miatt, melyet a közönséges nyelv jobban

bánt és így a gyűjtést sikertelenné tenné. Erről és hasonlókról: Frazer, *Taboo*, 405 kk. Általában a közönséges vagy bántó szók kerülése a szellemektől való félelmen alapszik és a vágyon, hogy becsapják őket vagy figyelmüket elkerüljék (i. h. 416 kk. v. ö. ezt (787) 79. l.-hoz is.). Ide tartozik az olyan euphemizmus is, hogy a malayok lara bagus- (csinos leány)nak mondják a báránymiót (i. h. 411.) a görögök Eumenidesnek a furiákat stb. — Mikor az amazuluk *esőért* fekete ökröket ölnek, csendben eszik a húst (Callaway szerint [Religious System of the Amazulu, 59.]). — Sok helyt *avatáskor* a neophytának tilos beszélnie (Durkheim, 435., stb.). — Darumulun nevét csak suttogva ejtik ki Dél-Kelet-Ausztráliában (Howitt alapján: A. Lang, *The Making of Religion* 1909³, 178.) és a kurnai nem említi a halott nevét, mert meghallhatná és megölné az embert (Howitt).

(787) 79. l.: Démonok félnek a harangtól; (l. még ad 76a): Frazer, *Scapegoat*, 158 k. A démonözülés adatait l. Frazer, i. h. (3. fej.) 109 kk. passim, különösen pl. 132 k., 146 k. és Seligmann, II. 271 k. is. Panzer i. helyéhez v. ö. még 261. l. is. — A halott ártó szellemét akarják ellensúlyozni a gilyakok, a kik lármáznak, nevetgélnek mellette «because it is not well that silence should reign where the dead lie» (Czaplicka, 152.).

791: Az eleusisi Demeter «mysteriumának» szertartásai alatt (v. ö. Jevons, 361.) a hírnök ἐπιτάφειον ἡρώων (Sopater, *Rhet. Græc.* 8. 118. 24. W.). A titkok megtartásáról (hallgatás!) mint a sacrumveszedelem terjedésének megakadályozásáról: Jevons, i. h. — «auch ein unbedachtes Wort, das einem über die Lippen glitte, könnte zu einem Haken werden, an dem einen der tückische Waldgeist an sich zieht» (Krauss, *Slav. Volkf.*, 99 kk.). A primitív nagyon érzékeny e ponton. Ausztráliai törzsek tárgyakkal, melyekről gyermekeiket megnevezték, nevét változtatják, ha a személy meghalt, mert azonos nevük elkerülhetetlen említésével félnek a meghalt szellemét ingerelni (Frazer, *Taboo* ante és post 358., Bastian, *Zur vergl. Psychologie* i. h. 171 kk., Freud, *Totem u. Tabu*, 50 kk.), a minek kiterjedése itt-ott gyökeres transformatiókra vitt. Bizonnyos közszavakat illetőleg, melyeket szent vagy érzékeny aktusokkor kerülnek, l. u. o. 392 kk. (E szók esetleg új, más szókkal szoktak helyettesíteni.) Ilyen, hogy tengeren nem szabad a «hegy» szót említeni, mert hegymagas hullám borítja el a hajót (409, l.: Sumatra), erdőben a fák szellemei miatt kell bizonyos szókra ügyelni (412 k.: Celebes) stb. Ételkészítésnél került ominozus szókról l. Andrian-Werburg, *Prähistorisches und Ethnologisches* 1915. 294. (svéd-dán babonák). — A görögöknél az áldozati állat levágásánál a fuvalás játszott, nehogy az állat rosszszat-jelentő panaszhangjai zavarják a szent cselekedeteket (O. Keller, *Die antike Tierwelt*, I. k. 1909, 358.). — Az (ἐπι)εὐφημεῖν a. m. «Bravo sagen, durch Rufe die Zustimmung bezeugen»; a szó «hallgatni» jelentését, A 22, Wilamowitz is, *Die Ilias und Homer*, 1917, 247, a deisidæmoniának tulajdonítja; v. ö. 454 k. is (εὐφῆμος Hymn. in Apollin.). Az εὐφημία további jelentésváltozásáról (= hallgatási tilalom) l. közelebből H. Usener megjegyzését: *Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wissensch. in Wien*, 1898, III. Abt. 251.

80. l.: Az omaha nem mer gyilkossal együtt étkezni, nehogy a wakanda gyűlölete, ennek vétkeért, rá is szálljon (J. Owen Dorsey után idézi N. Söderblom-Stübe, 52.). — Rob. Smith után különösen Nilsson, 74 k. az étkezés «szent» jellemét is hangsúlyozza. Evés-ivás a zsidó hitben és vallásos aktus (v. ö. L. Feuerbach, *Das Wesen des Christenthums*, 1841, 145. 379. stb.).

80a: A Müller-Lyer-féle felfogáshoz v. ö. mindenesetre Buschanét, A. Moll-féle *Handbuch der Sexualwissenschaft*, 1912, 232.

807: Az étkezéshez fűződő fiziológiai szégyenkezés új értelemmel telik meg, ha S. Freud elmélete szerint elfogadjuk az oralisnak nevezett prægenitalis sexualorganisatio feltevését, melyben a sexuális ténykedés még nincs a táplálékfelvételtől elválasztva s az egyik objektuma ép úgy

a másiké is, azaz az objectum bekebelezése nemi cél. Így a csecsemő a táplálékfelvételnél nemi kielégülést élvezne (ezt akarná az ujjak stb. szopásával újra meg újra elérni) és a két functióhoz közös ajakzóna közössége magyarázná az élelemfelvétel zavarait, mihelyt e zona erogen functiói meg vannak zavarva. (L. i. h. különösen 60., 67., 91.) Ez oly szoros összefüggést teremt a nemi és táplálkozási functio között, mely a későbbi időkre is megmagyarázza az általuk okozott sajátságos, reakciók (félrevonulás, szegyenkezés stb.) azonosságát. V. ö. még ehhez a sexualis képzetcomplexus átvitelét az evés complexusára — álomban: S. Freud. *Die Traumdeutung*, 1911³, 211. is (ha az asztal-ágy helyettesítés nem is áll minden kételyen felül) és az «enni» fogalmának sexualsymbolikus jelentését a «coire» értelmében főleg a Talmudban (L. Levy, *Zeitschrift f. Sexualwissenschaft* 1914. II. okt. füz. és 1916. II. 258.), hol is a népgondolat igazolja Freudot.

81s: Rob. Smith, *Enc. Brit.* XXI. 1886⁹. 134 k. is hangsúlyozza, hogy a család a családfővel — mint azt már az ó-kor társadalmában is találjuk — nem eredeti típusa az asztaltársak ideájának. Spártában — pl. — nem étkezett otthon a családfő, hanem a syssitiában vagy pheiditiában. Hasonló volt Karthagóban és Krétában is. A primitív típus a totemrendszeren alapult, mely szerint az isten és tisztelői teszik az asztaltársak körének legmeggyorsabb formáját, (135. l.) A hol a férfi és a család többi tagjai közt nincs rokonság, ott nincs közös étkezés.

82. l.: X 94 tanúságához v. ö. pl. a nektar és ambroszia hatását Achilleusre (T 351 kk. és 365 kk.) vagy az Apollon-hymnusból is a gyermekistenre, a mikről l. Wilamowitz, *Die Ilias*, 179., ill. 449.

(Kolozsvár.)

MARÓT KÁROLY.

— «A walesi bárdok» tárgyköréről (Victor Hugo «*Les derniers bardes*»-járól). Arany János remekműve («A walesi bárdok») bizonyára a legmohóbb érdeklődést kelti tárgya iránt. Volt alkalmam kimutatni, hogy Arany János egyik forrása Th. Gray *The bardja* volt.¹⁾ Gray és Arany költeményein kívül egy harmadikra is rámutathatunk, Hugo-nak *Les derniers bardes* című költeményére.²⁾

Mind a három költőnél közös mozzanatot a felvilágosító jegyzet. Mint Tolnai Vilmos kiderítette (EPHK., 1902. évf. 346. l.), Arany János részben Dickens *A Child's History of England*-je alapján azt szorítja jegyzetbe, hogy a monda szerint I. Edward király 1277-ben Wales meghódítása után ötszáz bárdot küldött a halálba, hogy az angol járom lerázására ne tüzeljék honfitársaikat. Graynél ezt a jegyzetet olvassuk: «Első Edward, miután befejezte Wales meghódítását, megparancsolta, hogy mindazokat a bárdokat, kik hatalmába jutottak, végezzék ki.»³⁾ Hugo költeménye is I. Edward zsarnokságáról szól, de nem Wales, hanem Skócia leigázásáról. Hugo jegyzete a következő: «Edward, angol király, Skóciába csak akkor hatolt be, miután darabokra vágta az összes caledoniai harczosokat. A bárdok akkor sziklákon gyűltek össze s ott a hadsereget meg a királyt ünnepiesen megátkozták, majd abba a mélységbe vetették magukat, hol elvonultak az angol csapatok.»⁴⁾

A költemény Hugo ifjúkori műve. A fiatal Hugo megérezte a tárgy

¹⁾ «Skót és angol hatás Arany J. balladáiban»: Irodalomtörténet 1912. évf. 516–517. l.

²⁾ L. Victor Hugo *raconté par un témoin de sa vie*. Paris, 1885, I. k., 271–283. l.

³⁾ L. Gray *The bardja*t Ideler és Nolte *Handbuch der engl. Spr. und Lit.*-ban. Berlin, 1811, 430–435. l., a jegyzet a 430. l.

⁴⁾ Id. kiad. 271. l.

költőiségét, de a kivitelhez még nem volt meg az ereje. A hosszú költeményben csak elködlő nyomok mutatnak arra, milyen alkalmából átkozták meg a skót bárdok I. Edward királyt. Csupán cselez arra, hogy Edward Stirling várát fenyegeti és hogy nincs messze Dunbar várától.

Az események Hugonál célzásos ösztöverségűekké zsugorodnak. A történeti háttér az, hogy hadseregével Edward király elfoglalta Berwick várát, egész őrségét és lakosságát — még a gyermekeket sem kímélte — lekaszabolta. Lord Wanenne-t Dunbar vára ellen küldi. A skót sereget itt döntő vereség éri, a gróf Skóczia kormányzója lesz. Mialatt a skót nemzet kiváló hőse, Wallace, hazája szirtjei között bolyong, I. Edward nagy készülettel ostrom alá veszi Stirling várát (1303).¹⁾ Mindez a költeményben röpke utalássá halványodik. Skóczia szégyenletes megalázása a háttér. Kár, hogy enyhítő sugárul nem szövi be Bruce hősiességét, ez rövid időre megint felragyogtatta Caledonia csillagát.

Tárgytörténeti szempontból Hugo *Les derniers bardes*-ját egy jelentős mozzanat fűzi össze Gray *The bard*-jával és Arany János *Walesi bárdjai*-val: a merész lépés, daczos férfiaság, mélységes hazaszeretet és átokzúdító hév, melylyel a bárdok szembeszegzik halálra kész vántságukat I. Edward vérontó zsarnokságával, mind a három költeménynek közös indítéka. A zsarnoki I. Edward és a bárdok éles szembekerülése közös mozzanat a három költeményben. Hugonál, sajnos, az átokzúdítás elnyúlósodik. A hosszadalmasságon kívül komoly fogyatkozása még a dagály. Ezt nemcsak ifjúkora magyarázza, hanem Hugonak szóáradatra hajló természetete is. Hugo *Les derniers bardes*-jának tárgya egészen Gray *The bard*-jához simul. Graynál is épen úgy, mint Hugonál, három mozzanat fontos: Gray agg bárdja is, mint Hugonál, sziklán jelenik meg, átkot zúdít I. Edwardra, majd a mélységbe veti magát. Gray a *vaticinatio post eventum* fogásával él, megjósolja Edward családjának szerencsétlenségét. Ezekben a jóslatgatásokban sok a homály, a költészet is el-elsikkad bennök, másrészt az elhunyt bárdokra való emlékezés meleg és közvetlen. Hugo nem él a *vaticinatio post eventum* fogásával, bárha itt is van egy fontos nyom, mely Grayre emlékeztet:

Ne te crois pas jugé par tes seuls ennemis,
Songe à tes descendants, souviens-toi de tes pères,
Connais tes juges et frémis!

Hugonál inkább a széles ecsetelésű nemzeti öntudat s a bőségebb folyamattú átokszórás nyomul homloktérbe.

Gray a bárd öngyilkosságát nagyon tömötten írja le:

He spoke and headlong from the mountain's height
Deep in the roaring tide he plung'd to endless night.

Hugo részletesebb. Nem elégzik meg azzal, hogy a bárdok a sziklacsúcsokról az örvénybe vetik magukat: a bárdok mély zuhanásának zaja tovaszáll, a pusztaságokban megizmosodik, a hegyeken hagyott hárfa pedig sóhajtván felel utolsó sóhajaikra. Eltorzult testök csúcsról csúcsra hull s vérök a hódítóra freccsen. Ez a kép visszás. Mikor Hugo adatát költőien akarja feldolgozni, talán észre sem vette, hogy a grotesque-be tévedt.

A Gray költeményével való összevetésnek az a célja, hogy a két költemény alapjául szolgáló *mondára* utaljunk. Nem lehetetlen, hogy egyéb forráson kívül Hugo olvasta Gray költeményét is.²⁾ De ezúttal ez

¹⁾ Dickens: *A Child's Hist. of England* I. k., 202—203. és 207. l.

²⁾ Ossiannak Hugo *Les derniers bardes*-jára tett hatása már kétségtelen. Azt kérdi, ki hajlítja meg a cyprusok fejét, a viharok szellemei, a fekete keselyűk, «Ossian szellemei» jönnek-e árnyaik alá vagy a kísértet-

a mozzanatot mellékes. Az a lényeges, hogy Gray és Hugo költeményének egészen azonos a mondai alapja, csupán abban van eltérés, hogy I. Edward Graynél Waleset, Hugonál pedig Skóciát igázza le, ott egy bárd, itt pedig a bárdok vezetőjén kívül azok kara is szerepel.

Van Hugo költeményének olyan indítéka, melynek Graynél nyoma sincs, míg Arany Jánosnál nagyon jelentős. Ezúttal egy háttéri mozzanatra kell utaltanom. Irodalmi köztudatunkban az a «hagyomány» él, hogy Arany János 1856-ban *A walesi bárdokkal* arra a hivatalos felszólításra felelt, mely a magyar költőktől elvárta a magyarságot leigázó császár üdvözlését.¹⁾ Mikor Edward király követelőzik, hol van, ki zengje tetteit, a walesi bárdok sorban előállnak. A harmadik merészen vágja oda, nevét ki dicséssel ejtené, nem él oly walesi bárd. Hugo agg bárdja fergeteges beszédének is ugyanez az egyik indítéka. A skót bárd is szemére lobbantja Edwardnak, hogy «igazságtalan hatalma»-nak való hízeltést várt tőlük; abban bizakodott, hogy megfélemlítve dicső hőseikről, «gyilkosaik ünnepelésé»-re vállalkoznak. Makacs s büszke tagadással hárítja vissza a gonosz feltevést.

A tárgyalt mozzanatban az a fontos, hogy Aranynak az a motívuma, melyet irodalmi köztudatunk politikai ténynyel hoz kapcsolatba, él Hugo költeményében is. Arany János Hugo ifjúkori költeményét nem ismerhette, de valószínű, hogy épen úgy, mint Hugo, olyan forrásból is meríthetett, melyben arról volt szó, hogy I. Edward a maga zsarnoki hatalma és dicsősége magasztalását kívánta a legyőzött népek sorsán borongó bárdoktól. A hivatalos felszólítás bizonyára erősen megkapta Arany érzékeny lelkét, de ismerve epikai költészetében nyilvánuló hajlamát a *hitel* iránt, természetesen, hogy feldolgozta a fejtegetett indítékot is. Mintegy kapóra jött, a költő mély hazafias érzésének jelképi kifejezésére csaknem önként kínálkozott.

(Arad.)

ELEK OSZKÁR.

— Új könyvek.

Das dunkle Schiff. Auserlesene Sonette, Gedichte, Epigramme des Andreas Gryphius. Mit einem Nachwort herausg. von Klabund. München, Roland-Verlag, 1916. 81 l.

Klabund, A. Kerr *Panjának* hirhedten groteszk versírója, Omar Khayyám s a kínai líra virtuóz fordítója szinte észrevétlenül rövidítve s biztos szemmel modernizálva egy kis kötetbe szorította itt a XVII. század legkomorabb költőjének — születésének 300-ik évfordulójára (Gryphius Shakespeare halála napján született) — néhány versét. Mannheimi alapvető tanulmánya (Die Lyrik des A. Gr. 1904) óta a drámaíró mellett a lírikust is egyre nagyobb figyelemre méltatják. Valóban lírizmusának keserű mélységével szinte páratlanul áll ebben a szavakkal bíbelődő s érzésekkel játszó korszakban s számos verse — pontosan megjelölhető alkalmakhoz és nevekhez való kötöttségük ellenére — majdnem goethei aktualitással hat ma is az olvasóra. «Welt, rühme, was du willst! Ich muss die Trübsal preisen . . .», vagy «Die Herrlichkeit der Erden | Muss Rauch und Aschen werden»: ez az alaphangulat, melyet egyéni bajok s a nagy háború sivársága táplál, vonul végig a legtöbbjén, elsősorban a belülről is meglepően zárt formájú, drágaköves jelzőkkel pompázó, szikrázva egymásra csattanó rímű szonetteken, de a többiekben is, akár saját szenved-

tek hívják egymást? Említi *Finghalt* is. Finghal leszállva az egekből, a felhőkben bolyong. — Ez a rajz puffanó dagályba csap át. Felénk fektélk belőle Össian költészetének bornja s mélységes szomorúsága is.

¹⁾ Tolnai Vilmos: *Arany J. balladáinak angol-skót forrásaikhoz.* Irodalomtörténet, 1913, 35—36 lk.

déseiről tesz vallomást, akár Istenhez vagy Krisztushoz fordul, akár pedig barátait köszönti fel bennük. Ez a mélabú inspirálja akkor is, mikor Freistadt elfoglalásáról ad valósággal rembrandti képet. Komorságban csak Moscherosch, Grimmelhanssen vagy Ricarda Huch regényének néhány lapja fogható hozzá. (Mennyire elhalványul ezzel szemben mellette A. Holznak a napi sajtótól oly rokonszenvesen fogadott ál-galanteriája.) Kevesebbet nyújtanak az epigrammák. Logau mellett e téren mindenki szégyesnek tűnik fel. t-r.

Heidegger, Martin: Die Kategorien- und Bedeutungslehre des Duns Scotus. Tübingen, I. C. B. Mohr, 1917. 8-r., 241 l. 6 M.

A munka első része tisztán logikai érdekességű, míg második része nagyon értékes adalékokat nyújt a nyelv-philosophia történetéhez. Duns Scotus «Grammatica speculativa» cz. főművének gazdag tartalmából kihamozza mindazt, a mi érdeklődésre tarthat számot ma. a mikor Husserl, Marty és mások a rég elintézettnak vélt «általános grammatikát» újra felélesztették. Duns Scotus itt is megmutatja, hogy a «doctor subtilis» nevét joggal viselte: a megkülömböztetések finomságában feltűnik az összes ujkori kutatásokat. A melléknévként pl. huszonnégyféle jelentését határolja el és tárgyalja rendszeres összefüggésben. Ugyanilyen sokoldalú vonatkozásaiban kimeríthetetlennek tetsző a többi beszédrészek metaphysiai szempontokkal átitatott tárgyalása és különösen casus-elmélete is. Heidegger könyvének olvasását melegen ajánlhatom a nyelvphilosophia és az általános nyelvészet iránt érdeklődők figyelmébe. f. i.

— *Uhlands* Briefwechsel. Hgg. von Julius Hartmann. (Veröffentlichungen des Schwäbischen Schillervereins. IV—VII) Stuttgart und Berlin, Cotta. I. 1911. X + 470 l., II. 1912. XII + 477 l., III. 1914. XIV + 480 l., IV., XV + 425 l.

Württemberg történetének, irodalmának és nyelvészetének agg bűvára 80 éves korára elkészült kedves költője és honfitársa levelezésének kiadásával. A kiadás befejezése után néhány hónapra (1916 decz.) meghalt. Az előttünk fekvő négy kötetnek kb. 3100 száma rendkívül hű bepillantást enged Uhland lelki fejlődésébe, a levélírók nagy tömegénél fogva azonban a korabeli irodalmi és tudományos állapotoknak is hű képét adja. Különösen a germanistika fejlődéséhez nyújt megbecsülhetetlen adalékokat. Magyar vonatkozás nem sok van benne. Varnhagen egyik levelében (1810) keserű kifakadás van a magyarországi vidéki állapotok ellen, többször történik említés Majláthnak egy másolatáról (a gyulafehérvári könyvtár kéziratából másolt Nagy Károlyról szóló középkori német költemény), a melyet Uhland használt, Steinacker Gusztáv, majd Kertbeny Károly elküldik neki magyar költőkből való fordításait (Kertbeny neve mindig Kertbénynek van írva, Kerényi helyett Lerényi áll). Különösen az utóbbi levél, a melynek kivonata közölve van, igen érdekes, úgy hogy teljes közlése is czélszerű volna. A kiadó ugyanis csak magának Uhlandnak leveleit közli teljes egészükben, a hozzáintézeteket csak kivonatolva (a mabachi Schiller-muzeumból), a már kiadott Uhlandhoz intézett leveleket pedig csak dátumuk feltüntetésével regisztrálja. Míg tehát magának Uhlandnak a leveleinél az eddigi kiadások nélkülözhetők, a válaszok megismerése végett mégis csak elő kell őket venni. Ezt könnyen ki lehetett volna kerülni, ha a már ismert leveleket *mind* kivonatolva, az ismeretleneket *mind* teljes egészükben közli. Mint az említett Kertbeny-levél példája is mutatja, a kutatás így minduntalan kénytelen lesz magához a kézirati anyaghoz folyamodni. w.

Walzel, Oskar: Die künstlerische Form des Dichtwerks. (Deutsche Abende im Zentralinstitut f. Erziehung u. Unterr. III. Vortr.) Berlin, Mittler u. S., é. n. 8-r. 39 l. 0.50 M.

A szerző, a ki már évek óta foglalkozik hasonló kérdésekkel, a költészet formái elemeinek tudományos megállapítását kíséri meg ebben a kis tanulmányában. Kiindul Goethe egy nyilatkozatából: «Das Was des

Kunstwerks interessiert die Menschen mehr als das Wie» — és hozzáteszi, hogy a műalkotások tisztán tárgyi méltatása ép oly hibás, mint az egyoldalú erkölcsi értékelés a kritikában. A költészet hatása nem merül ki a tárgyi hatásban: a tárgy bizonyos formában jelenik meg, közvetlenül hat hallóérzékünkre és a belső fölépítés is fontos tényezője a költői mű hatásának. A hatások egymásutániságával — a milyen pl. a tragédia harmónikus, ellentéteket kiegyenlítő befejezése — a költészet ép oly érzelmeket vált ki, mint a zene, az áttekinthető szerkezet pedig az építészeti formai hatását kelti az olvasóban. A szerző részletesen utal az irodalomnak ilyen — a zenével és építőművészettel analog — formai elemeire, melyek közé a következőket sorolja: a mese fokozatos fölépítése, a cselekvény menetének belső ritmusa, a fejezetvégek, finalék megalkotottsága, az ellentét, a motívumok ismétlődése, az alakok szimmetrikus vagy másforma csoportosítása, az egyéni nyelvmelódia — melyre már Sievers, Saran és Rutz rámutattak (v. ö. László Zsigmond: EPhK. 1915. 7. 1.) — a stílus érzelmi hullámmása és az előadás tónusbeli változatossága. Hivatkozva Carl Steinweg kutatásaira, a ki ilyenfajta elemeket — hálás talajon — a francia klasszikus tragédiában keresett, a szerző a német és francia regényirodalom terén alkalmazta saját formai szempontjait és ilyen alapon Zola, Freitag, Jean Paul, Richarda Huch, Fontane és Clara Viebig munkáit vette vizsgálat alá.

zb.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek és füzetek jegyzéke. (A *-gal jelölt művek legközelebb ismertetésre kerülnek.)

*Eckhardt, Alexandre: Remy Belleau. Sa vie — sa «Bergerie». Budapest. Librairie Jos. Németh, 1917. N. 8-r., 238 l. Ára 10 K.

*Gulyás Pál: Magyar szépirodalom idegen nyelven. (A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Czimjegyzéke, IV.) Budapest, kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1917. N. 8-r., 346 l. Ára 8 K.

Könyvtár, Magyar. Szerk. Radó Antal. Budapest, Lampel. 16-r. Számonkint 36 f.

838—839. Kurz, Isolda: Bálint lovag szerelme. Elbeszélés. [Ford. Péterfy Jenő.] 67 l.

840—841. Hangay Sándor, Kiss Menyhért, Oláh Gábor: Háborús versek. 88 l.

A háborús költészet termelésének átlagszínvonalán állanak ezek a költemények. Sablonszerűségükkel úgy viszonylanak a folyton előre fejlődő irodalomhoz, mint a tömegárúnak szánt, tetszetős kidolgozású és konvencionális tárgyú olajnyomatok a tisztán művészetet kereső festők képeihez. Hangay Sándor stílusán érzik a Gyóni Géza hatása, de bántóan naivkodó hangja, szenvelgett páthosza, üres retorikája és olcsó szentimentalizmusa — ma, amikor már letűnt az ideje az effajta verseknek — csak a mondani-valójának szegénységét és az egyéniség hiányát takargatja. Kiss Menyhért versei között vannak pädagogiai értékű, önképzőköri szaválásra kiválóan alkalmas költemények. Oláh Gábor vérbeli költő, nemcsak a népszerű alkalom tette azzá, de ezeket a programmszerű szonettjeit egy fölvetett modorba való erőltetett beleszorításnak érezzük.

zb.

842. Porzsolt Kálmán: Egy színész naplójából. 45 l.

843—844. sz. Bánffy Károly: Lengyel elbeszélők (Sienkiewicz, Stasiak, Orzeszko, Szymanski, Przerwa-Tetmajer). 101 l.

845—846. sz. Ambrus Zoltán: Régi és új színművek. Színházi bírálatok. Második sorozat. 92 l.

Gyulai Pál óta Ambrus Zoltán nálunk a legnagyobb tekintélyre emelkedett színházi kritikus. Föllepése a magyar naturalizmus és a Párisal való közvetlen irodalmi érintkezésünk megindulásával esik egybe. Maga is modern és psychologus író, a ki, mint tudatos művész, legjobban belelát a mások vegykonyhájába. Mint kritikust kiváló hidegség és a

léleknek folytonos értelmi beállítottsága jellemzi, mely sosem engedi őt beleolvadni a publikum illúzióba merült közösségébe. Nem melegszik föl, legfőljebb negatív irányban, mert — bár az irodalom ellentétes hullámain semleges lobogó alatt evez — távol áll minden romantikától és könyörtelen az ügyes színházi mesteremberek csillogó tákolmányaival szemben is. A fölényes dramaturg impresszionista csevegő hangja mögött nagy irodalmi műveltség és tanultság leszűrt tartalmát állítja az igazi művészet és a jóízű kultuszának szolgálatába. Gondolatainak fajsúlya és ítéleteinek irodalmi szempontjai a mai újságkritikák híg szöszaporításában és komolytalan üzleti szellemében vigasztaló jelenséget alkotnak. Kár, hogy csak a külföldi darabokról írt bírálatait gyűjtötte össze a szerző. Igaz, hogy ezekben minden melléktekintet és megszövegezési enyhítések nélkül nyilatkozhatott meg őszintesége, de mégis igen kíváncsot lenne, ha az elmúlt harmincz-negyven év magyar drámájáról is ilyen hasonló tájékoztató képsorozatot bocsátana a szerző a jövő irodalomtörténet rendelkezésére. *zb.*

847. *Beöthy* Zsolt. Ferencz József királyunk és Erzsébet királynénk emlékezete. 46 l.

848—849. *Bársony* István: Vadásztáska. 83 l.

850. *Villányi* Andor: A férj és egyéb elbeszélések. 51 l.

855—856. *A világháború* naplója. XIII. Az 1916 május—junius—júliusi események. 98 l.

Könyvtár, Olcsó. Szerk. Heinrich Gusztáv. Budapest, Franklin-Társ. 16-r. Számonkint 30 f.

1856—1863. sz. *Váradi* Antal: Elmult idők. Cikkek és rajzok. 291 l.

A könnyed modorban megírt nem érdektelen csevegések és böngésző tároza-cikkek között akad irodalmi vonatkozású is. Ilyenek: «Petőfiné testvéri szózata», «Kisfaludy Sándor végredelete», «Kisfaludy Károly halála napja», «Emlékezés Kisfaludy Károlyra», «A Petőfi-Társaság múltjából». *zb.*

**Loósz* István: Bartók Lajos. (Különlenyomat az Irodalomtörténet 1917. évi 1—6. füzetéből.) Budapest, 1917. 8-r., 52 l.

Bartók Lajos lírai elbeszélő és drámai költészetének igen gondos feldolgozását adja a jelzett tanulmány. A szerző Bartók líráját termékeny és sokoldalú szempontból, találó lélektani alapvetéssel fejtegeti. Néha talán feleslegesen részletező, minek következtében az esztetikai elmélyedés és értékelés helyét a tartalom descriptív megállapítása foglalja el. Ennek tudható be az is, hogy nála inkább a motívumok pontos feltárása a cél, de elhalaványul tanulmányában Bartók költői fejlődésének, lírája jelentős vonásainak élesen kiemelkedő rajza, jelentőségének megállapítása, főképen pedig természetérzékének philosophiai elemzése. A drámák bírálatában a lélektani megvilágító jellemzés párosul az esztetikai finom észrevételekkel. Szerettük volna, ha a szerző kevésbé lett volna dogmatikus, a részletes tartalmak helyett inkább kioldotta és kifejtette volna az egyes tragédiákból Bartók világnézetét, a tragikum magvát és elemeit. Így teljesebb és mélyebb eredményt nyújtana ez az egyébként szorgalmas, sikerült munka. *b. f.*

Takáts Sándor: Régi magyar asszonyok. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. (1917.) 8-r., 341 l. 6 K.

Tömörkény István: Egyszerű emberek. Budapest, «Élet» kiadása, é. n. 8-r., 300 l. 5 K.

[*Webe*], Arthur: Shakespeare-Jubiläum in Ungarn. Különlenyomat a «Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft» LIIL. (1917.) évf. ből. 133—135. l.

**Zoltány* Irén: Arany János emlékezete. Budapest, Stephaneum, 1917. N. 8-r., 30 l.

— Helyreigazítás: 597. s. k. lapon *Quarne* helyett *Aarne* olvasandó.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Görög és latin philologia.

accresco 347
 Aelius Donatus 589
 ἀέρων ὑδάτων τέπων, περὶ 10
 Agoston, szót. 646
 Ahle 376
 Ahrens 53 k.
 Aischylos, *Eumeniddk* 480
 ἄκων καὶ μὴ βουλόμενος 270 kk.
 ἀλαζών 78
 Alexander Numeniu 377
 Alexios Tesaites 266 k.
 alvilág 585
 Archimedes 386
 Aristophanes 73—82, *Béke* 82, *Felhők*
 75, *Madarak* 74 k.
 Aristophanes-fordítás 113—125,
 209—215, glossariuma 80
 Aristoteles 6, 77, *Ethica Nicomachea* 7
 -αρίτης suffixum 263
 Arnobius 581 k.
 Artemis Orthia 59
 Asconius Pedianus 544
 Athen 233 kk.
 Athenaüs 385
 attikai színpad 254
 auctor monasterii 348
 Aussaresses 138 k.
 avarok 129

 Basileios 33 kk.
Bellum Hispaniense 672
 bevezetés a latin irodalomtörténetbe
 308 kk.
 bibliai phrasis 343
 Bion Borysthenites 539, 542
 Birt 166 kk.
 bizánczi hadviselés 126 kk.
 bizánczi kultúra 349
 bolgár harcsmód 132
 borok 550
 bukolikusok 588
 Buzilla, Kálmán király neje 349
 Buecheler 537, 547

 carmen Saliare 240 kk.
 carmina fratrum Arvalium 240 kk.
 Chæronea 233 kk.
 Cicero 91, 335
 clausula 582
 Cocchia 308 kk.
 Collignon 538

Columella 376
 Comparetti 585
 contaminatio 151
 Cratippus 304 kk.
 császárok, római 166 kk.
 császárság, római 148 kk.
 Curtius Rufus, *Alexander Magnus*
 335
 Cyprianus 546
 Czebe 37 k., 257—272, 336—351

 Dacia 373
 Darkó 125—144
 δαίμων 540
 délitáliai írásmód 336 k.
 délitáliai-szicíliai gör.dialektus 261,
 oklevelek 262, 266
 Demeterhymnus 585
 Demokritos 5
 Demosthenes 230—240, *Olymthiaca*
 332
 démonok 391
 devotio 59
 διατριβή 538, 546, 656
 Diels 385, 585
 diplomatikai sajtások 340
 Drerup 230—240

 ébresztő óra 385 k.
 εἶρων 78
 elfordulás, mint lustratio 389
 elsőszemélyes elbeszélés 548
 emberáldozat 58 kk.
 embryonalis nyelv 4, 11
 Ennius: *Hedyphagetica* 541
 Epikuros: μεγάλη ἐπιτομή 3, μικρά
 ἐπιτομή 3, 11 k.
 epigramma 546
 ἐριφος ἐς γὰρ ἔπειτον 585
 eschatologia 378
 ἑτερα πλεόνα 342, 346
 etruszk 309
 ἔχων e. h. ἔχουν 261

 felsorolás az oklevelekben 267
 fonetika 599
 Fortuna 551
 Fossatori 547

 Gardthausen 337
 gastronomia 539 kk.
 gazdagság kigunyolása 548
 Gellius 331
 γελοιοποιός 550

- Genesios 32 k.
 γένος 537—553, 574
 Georgios Monachos 31
 Georgios, pisidiai; 127 k., 246 kk.
 Georgios Synkellos 31, 288
 Geréb 572
 gerundium 376
 Giussani 1 k.
 glossák 56 k.
 Görögország 238 k.
 Γρωτζατ gen. 259
 Gyomlay 125 kk.
 hangképzés 599
 hang, mint mérőeszköz 64
 hazafiság 237 k.
 Hegemon 540
 Hellenica 304 kk.
 helyesírás 589
 Herakleios császár 127 kk.
 Herakleitos 5
 Heubner 672
 hexameter 379
 Hierokles 29
 Hirsch 28 kk.
 hippokratesi gyűjtemény 8 kk.
 Hirzel 543
 historiai excerptumok 30
 Homeros 64 k., 181 kk., 318 kk., 388 kk.
 Horatius 329, 334, 537—553, 593
 Hornyánszky 8 kk.
 humor, antik 77
 jellemrajzok, római 166 kk.
 ἑρὸς γένος 318 k.
 -i genitivus 259 k.
 imperium 149
 irodalomtörténet, latin 308—310, 573—575
 ironia 77
 Istrati 373
 Iustinianus 29
 Kaikilios 377
 κειρός 8
 Kallierges 54, 56
 kalligraphia 338
 keleti görögség 263 kk., 340 kk.
 keltezés 341
 keresztény latin irodalom 574
 Kiessling-Heinze 547
 klepsydra 385
 kolon 269, 340
 κολπος 181
 κωμωδίας, περί 77
 Konstantinos Porphyrogenetos 27 kk., 289 kk.
 körmenetek 181
 könyvirás 338
 középgörög oklevelek 350
 közhelyek a symposionirodalomban 549; a διατριβή-ben 655
 κρᾶλης 258
 Kroll 574, 589
 kultúra, római 572 k.
 Kurkuas János 291 kk.
 kynikus-stoikus διατριβή 540 kk., 656
 Lachmann-törvény 590
 Lactantius 546
 lakoma, római 152
 lamellæ aureæ 585
 latinság, vulgáris 675
 Leichius 295 k.
 Leo, Bölc 125—144
 Λύση 585
 levetközés 389
 lexikographia 111—125, 209—215
 ligatúrák 339
 Lipsius 304 kk.
 liturgikus kéziratok 339
 Livius 355
 lovasság felfegyverkezése 130 k.
 Löfstedt 581
 Lucilius 541 kk., 547 k.
 Lucretius 1—13
 Lukianos 547 k.
 Macedonia 238 k.
 Macrobius 546
 Mæcenas 544
 magánoklevél 268, 340
 magia 182 k.
 magyar harczmódor 132
 μαλαρός 335
 Malchio 335
 Manuel 291, 295
 Martialis 351
 Matron 540
 Maurenbrecher 188
 Maurikios 128, 133, 138
 Μελεχδής 345
 mellékhangok 589
 Menander 51, 150 kk.
 mennyezet-motivum 551
 Menippos 541 k.
 Methodius 546
 meztelesség, ritualis 181 k., 318 k., 388 k.
 μέχρι συστήκει ὁ οὐρανός etc. 342
 milieu-elmélet 10
 mimus 87, 91, 653 kk.
 μικά 264 k.
 Μνημοσύνη 585
 modern párhuzamok 239 k.

- Moering 653 kk.
 μοναστήριον τοῦ μητροπολίτου 343 k.
 Morawski 152
 Müller 254
 mysteriumok 319, 585 k.
 natura 2 kk.
 Nausiphanes 9
 νησίον gen. ? 260
 nevetésmotivum 552
 Nikephoros Phokas 36
 νόμος 2 kk.
 Norden 378
 normann oklevelek 338
 nyelv eredete 1—13
 nyelvphantasia 79
 Odysseus 64
 Origenes 165
 orphikusok 319, 585 k.
 Palladius 377
 papyri 50 k., 304 kk.
 Paulus 165
 Παράγγελια 8 k.
 Paraspondylos Zotikos 37 k.
 parodia 542
 Παταρί gen. ? 259
 pelasgok 374
 Peleus-Thetismonda 588
 perzsa expeditio 127 k.
 Petronius 351, 537—53, 655
 phallos 182 k.
 φαρμακός 59
 Philippus 238
 Philo 561
 φύσις 2 kk.
 Pindaros 586
 Platon 160, 385, 539
 Plautus 150 kk.
 Plinius, *Historia Naturalis* 330, 331
 Plotinos 165, 381
 præter 342
 Prehn 150 kk.
 Prometheus 381, 282
 regény, görög 537 k.
 Reichardt 240 kk.
 Reifferscheid 581
 Ribbeck 543, 547
 Roma 297
 Romanos Lakapenos 291 kk.
 Rosenblüth 538, 543, 656
 rövidítések 339
 ρυθμικόν gen. 260
 Salii 240 kk.
 Σάματα 266
 satira Menippea 537—553
 satiricon 537—553, 654
 Scheffler 126 k.
 Schmidt 255
 scholia 53—57
 Schröder 50 kk.
 Schvarcz Gyula 231
 Schulz 148 kk.
 Schwab 377
 Schwabe 573
 Schwenn 58 kk.
 Seneca 332, 545
 sirás-motivum 551
 Skylitzes 36, 288 kk.
 skythák 131 k.
 Sommer 589
 Sophokles *Oedipus király* 523, 534
 σπουδαιογέλοιον 538
 Statius, *Silvarum libri* 335
 stauropegium 343
 Stephanos Byzantios 29
 Suetonius 331
 Sütterlin 599
 Symeon Logothetes 290 kk.
 symposion 539 kk.
 Σύργης 56
 σχήματων, περί 347
 szaraczenok 137
 szatira 575
 szégyenérzet 388 kk.
 Szent István 257, 345 k.
 Szerelem Abc-je 588
 szinpad, attikai 254
 szóelválasztás 589
 szójáték 78
 Tacitus 335
 Taktika 125—144
 technika, satiriconé 552
 technopægnium 56
 Terentius 51
 Terentius Scaurus 589
 termékenységi varázs 183
 terminologia 255
 Tertullian 581
 Teuffel 573
 τέχνης, περί 9
 Theocritus 53 kk., 588
 Theodoros Daphnopates 291, 296
 Theophanes Continuatus 27—37,
 288—296
 Theophanes Homologetes 31, 288
 Theopompos 305
 thesaurus, latin 188
 θείσις 2 kk.
 Thewrewk 193 k., 247 k.
 Tiberios 377
 τὸ δ' ὅπως πρός τ' ἐπεπόνθει 585

τού e. h. τού 258

Toῦτοι 126 k., 134 kk.

történeti intézetek 297

tribunicia potestas 149

Trimalchio 351, 539—553

turáni taktika 135 kk.

utilitas 2 kk.

ügyvédség 234 k.

vadkan-motivum 550

vampir 391

varázslat 391

Vári 127 kk., 297

várnai csata 37 k.

Varro 540 k., 548

Vass József 646

Vergilius, *Aeneis* VI. 378 kk.

Vértesy D. 587 k.

veszprémi apácza-monostor 256—272,
336—351

veszprémi püspök 344

vígjáték, attikai 50 k., 151

vulgaris oklevelek 245, 263

Wendel 53—57

Zeus 58 k.

Zoilus 351

Zotikos, szent 38

Xenophon 548

II. Magyar philologia.

Ady Endre 556, 643, 644

Alexander Bernát 679

Ambrus Zoltán 566 s k., 705, 706

Andrád Sámuel, anekdota-gyűjt.
250—251

Anonymus 85, 86, 92, 93

Arany János 42, 642, 644, 678; *Az*
„Üstökös”-nek 74; *Bolond Istók* 74;
Nagyidai Czigányok 74; *Elveszett*
alkotmány 79; *Öldöklő angyal* 682;
Toldi-trilogia 684; *Utolsó magyar*
682; *Walesi bárdok* 701; *Aristo-*
phanes-ford. 73—82, 113—125,
209—215

Asbóth János, Hegyfalu 249

Babits Mihály 643; *Vihar*-ford. 651,
652

Baksay Sándor 79, 571—572, 644

Balassi Bálint 585

Bárd Miklós 225, 643, 644

Báróczi Sándor 145

Bartha József 94

Bartók Lajos 706

Bayer József 320, 322

Bécsi-codex 649

Bél Mátyás 608

Beöthy Zsolt 94, 145, 567

Berczik Árpád 225

Berzeviczy Albert 71

Bessenyei György 643

Berzeviczy Gergely 565

Bethlen Imre gróf, *A postatzug* 320;
A szép Abellina 320—322

Bethlen Miklós gróf 596

Boér Sándor, *Obester* 146

Böle Kornél 369

combibatores 95

Csanádi Demeter 285

Csery, *Ottó* 603, 606

Csokonai Vitéz Mihály 67, 68

Csuzy István 689, 690

Czakó Zsigmond 600

Czech-codex 647 s. k.

Czeplédi István 592

Czwittinger Dávid 683

deák 84, 85, 100, 102, 201, 202, 287

Dengi János 65, 67

Desseffy József 41; *Taglalat* 39

Dézsi Lajos 202, 278, 281 s k.,
556 s k.

Dobóczy Pál 63

Dóczy Lajos 674, 684

Domonkos-legenda 369

Domonkos-rend 368—369

Dugonics András 688

Eördögh István 600

Eötvös József b., *Magyarország*
1514-ben 680; *A XIX. sz. ural-*
kodó eszméi 684

Eötvös Károly 79

Erdélyi János 225, 600

Erkel Ferencz 570

Esterházy Pál 205

Faludi Ferencz 680

Farkas Zoltán 301

Fáy András 680

Fejes István 566

Ferenczi Zoltán 224

Festetich-codex 647 s k.

Fülöp Áron 225

Gaal József 46; *Mátyás király Bo-*
roszlóban 63—64

gajdos 84

Gálos Rezső 180

Garay János, *Obsitos* 63—64

Gombocz Zoltán 603

Gosárvári Mátyás 285

- Gömöry-codex* 648
 Görcseni (Görcsöni) Ambrus 285
 Gyulai András, ifj. 593
 Gyóni Géza 189, 705
 Gyöngyössi János 595
 Gyöngyössi Pál 593
 Gyulai Pál 39, 41, 567, 568, 645, 646

 Hancz Jenő 76
 Hangay Sándor 705
 Harangozó Miklós 593
 Hány János 63
Havasi Juhász leány 146
 Hegedevs Márton 280 s k.
 hegedű (hegedő) 202 s k.
 hegedősök 83 s k., 201 s k., 277 s k.
 Heinrich Gusztáv 566
 Held Albert 570
 Heltai Gáspár 101
 Hiador 606
 histrio 92
 Horvát András, Szekhárosi 284
 Horvát Endre, P. 682
 Horvát István 566
 Horváth János 145
 Horváth Sándor 369
 Hubay Miklós 681

 Ignotus 643
 igricz 84 s k., 92 s k., 201, 202
 Ilosvai Selymes Péter 205, 206, 282, 286; *Tholdi* 208, 689
 Imre Sándor, *Arany J. és Aristophanes* 75, 76
 Ipolyi Arnold 682

 Janus Pannonius 222, 585
 jejtős (jejtő) 84
 jocular 85 s k., 91 s k., 102
 Jókai Mór 79, 644, 645 682, 684
 Jósika Miklós 556 s k.

 Kafka Margit 642
 Kármán Demeter 283
 Kármán József 680
 Kármán Mór 679
 Katona József 42, 603; *Bánk bán* 606
 Katona Lajos 250
 Kazinczy Ferencz 42, 145, 372, 373, 565 s k.; *Eraszt* 146; *Lukai* 681
 Kéky Lajos 682
 Kemény Zsigmond b. 39, 559
 Kertbeny Károly 701
 Kis János, *A fatusi pap* 180; *Heracles választása* 180; *Lilla* 180; *Szevem krónikája* 180
 Kisfaludy Sándor, *Bánkbán* 606
 Kiss Menyhért 705

 Kobzos 84, 87, 88, 95, 205
 kódexek, domonkos-rendi 368—369
 Kónyi János 145
 Korvinák 222
 Kossuth Lajos 39
 Kovachich Márton 44
 Kölcsey Ferencz 42; *Vérmennyegző* 682
 Körösi Sándor, *Zrinyi és Machiavelli* 329, 335, 336
 Kulcsár István 566

 lant 204, 207
 Lantos Sebestyén (II.) 205, 285, 286
 lantosok 83 s k., 201 s k., 280 s k.
 Lehr Albert 73
lép (Milz) 393
 Liszti János 204

 Madách Imre, *Az ember tragédiája* 679, 680; *Csak tréfa* 629 s k.; *Férfi és nő* 630, 631; *Mária királynő* 632, 634; *Mózes* 632; levele Szontag Pálhoz 633
 Majláth János 683, 701
 Mátray Gábor 62, 63, 205
Meses Könyvecske (Lőcse, 1629) 184
 Mikes Kelemen 680
 Mikszáth Kálmán 79, 642
 Moldovai Mihály 280 s k.
 Molnár Ferencz 674
 Moór Elemér 88, 90, 99, 100
 Móricz Zsigmond 642
 Morvay Győző 367, 679
Müncheni-codex 649

 Nádudvari P. Sámuel 592
 Nagybánkai Mátyás 285
 Nagylaki István breviáriuma 648
 Négyesy László 94
 népnyelv 80

 Oláh Gábor 705
 Oláh Miklós 204
 Orbán süvege 252
 Ormusradt Kristóf 585
 Orosz József 39

 pakocsás 84
 pálos-rendi nyelvemlékek 647 s k.
 Pekár Károly 366 s k.
 Péterfy Jenő 567, 682
 Péterfy Sándor 75
 Petőfi Sándor 42, 683; *Orbán* 252; *Coriolanus*-ford. 224; *Bánk bán* 606
 Petz Gedeon 88
 Pfeiffer Miklós 368

Pintér Jenő 84, 145, 184, 280 s k.
Podmaniczky Julia bárónő 560
Pollák Miksa 680

Rácz Lajos 184
Radó Antal *Stuart Mária*-fordítás
298—300; *Velenzei kalmár*-ford. 223
Rájnics József 65
Rátholdi Lőrincz, Pászthói 279
reges (regős) 84, 85, 94 s k, 201
Réthi Prikkel Marián 252
Reviczky Gyula 644
Riedl Frigyes 80

Salamon Ferencz 567, 568
Salánki György 285
Sárgacsizmad Miska 62, 63
Schedius Lajos 44, 45
Schwartner Márton 566
Sipos 84, 88, 92
Sebestyén Gyula 85, 95 s k.
Steinacker Gusztáv 701
Steiner Kristóf 566
Sulkowszki, *Stuart Mária*-ford. 298,
299
Szaák Lujza 557
Szabács megvétele 101, 206, 208
Szabó Károly 85, 92 s k.
Szabó László 41
Szalay János 369
Szász Károly, *Vihar*-ford. 651, 652
Széchenyi Ferencz gr. 21, 40
Széchenyi István gr. 38 s k.
Szegedi András 285
Szendrei Névtelen, *Szilágyi és Haj-*
mási 208
Szesznitzky József 566
Szilády Áron 92, 202, 205 s k.,
279 s k., 688
Szilcz István, mesegyűjt. 600
Szinyei Ferencz, *Arany humor*a 76
Szirmay Antal 683
Szombathi János 593
Sztripszky Hiador 90

táltos 99
Tar Lőrincz 689; pokoljárása 277—
279
Tardi György 285
Teleki József gr., és Rousseau 658;
Essai sur la foiblesse des Esprits forts
658
Teleki László gr. 566
Temesvári István 285
Temesvári János 285
Tersztyánszky Dániel 44
Tetemi Pál 648
Thaly Kálmán 208, 284

Thewrewk József 39
Thuróczi krónikája 278, 283
Tinódi Sebestyén 101, 201 s k.,
277 s k., 286
Toldi-monda 688—689
Toldy Ferencz 83, 85, 205, 587, 683
Tolnai Vilmos 184, 252, 701
tombás 84
Tomor, *Stuart Mária*-ford. 298, 299
Tompá Mihály 678
Tőke Ferencz 285

Ungarische Wahrheitsqeige 203

Vajda János 643
Vajda Péter, *Tárcsai Brnede*k 606
Valkai András, *Cronica* 204
várásos 84
Vargha Damján 368, 369
Vargha Gyula 643, 644
vers 373
Verseghy Ferencz, forrásaihoz 596—
597; *Rikóti Mátyás* 317; *A vízkór-*
ságos 317; *A kandel* 317; *A veréb*
és gerlicze 317—318
verstan, magyar 65—68
Vértesy Jenő 172
Vida László, F., *Lausus és Lidia*
146
vígágtető 86 s k., 97, 282
Vitéz János 222
Voinovich Géza 679
Vörösmarty Mihály 42, 43, 642. 682;
Vén cigány 251—252; *Szél úrfi*
251; *Zalán futása* 684

Weszely Ödön 145

Zichy Antal 38, 39, 41
Zrinyi Miklós gr., *Török áfium* for-
rásai 329—336; *Zrinyiász* 329

III. Germán philologia.

Aarne, Antti, *Märchenforschung*
597 s k.
Abele, Matthias, *Metamorphosis*
359 s k., 605
Abraham a Santa Clara 323—324,
360
Adelung 15 s k., 580
Albrecht, J. Fr. E., *Trümmer* 604,
605
anekdotagyűjtemények, német 273—
274
Anzengruber, *Schandfleck* 580
Arnim, Achim v. 314
Arnold, R. F. 670

- Athenaeum* 476
 Ayrenhof 320
 Ayrer, Jak. 355
 Ayrer, Jak., ifj. 359
 Bánk-bán-monda 272 s k., 355 s k.,
 553 s k., 601
 Behaghel 579
 Bieling, Alexander 228, 229
 Bielschowszky 582
 Bilse 579
 Binder, Ludw. 355
 Birken, S. von 554, 555
 Bismarck 577
 Bitterolf 104, 105, 112
 Blumauer 474
 Bodmer 16, 311
 Boner, *Edelstein* 15
 Böhme, J. 475
 Börne 508, 514
 Braune 579
 Breitingger 311
 Brentano, Cl. 20, 605
 Brooke, *The Sparrow and the Dove*
 317, 318
 Brotanek, Rudolf 71
 Bruckner 579
 Bullinger, Heinrich 355
 Burgtheater 188
 Bürger 474
 Büsching 21 s k., 103, 106 s k., 198,
 199
 Byron, Lord 520; *Don Juan* 629,
 634 s k.
 Carlyle 365
 Caxton, William 226 s k.
 Castiglione, C. O., gróf 112, 196
 Claudius 474
 Collier és Hazlitt, *Shakespeare's Lib-*
rary 48
 Collin, H. J. 19, 103, 109; *Kaiser*
Albrechts Hund 20
 Collin, Matthäusv. 24; *Belas Krieg*
 605
 Cowley, *The Chronicle* 180
 Cramer, K. G., *Die schöne Abellina*
 322
 Denis 16 s k.
deutsch 253
 Dibelius, Wilhelm 71, 676, 677
 Dickens, Charles 676, 677; *A Child's*
History of England 701
Dietrichs Flucht 104
 Dilthey 168—171, 392, 583
 Dobrowsky 195
Fdda-dalok 105
Edward (skót ballada) 484, 485
 Eichendorff 314
 Einhart, Albert 160, 161
 Endlicher, St. L. 110, 196
 Eschenburg, *Beispielsammlung* ...
 180
 Eulenburg 674
 Fessler, J. A. 605
 Fichte 392, 535
 Fielding 676
 Fischart 360, 371
 Fontane, Th. 684, 705
Fortunatus 60, 61
 Förster, Max 71
 Francisci, Erasmus 601, 684—685
Freidanks Bescheidenheit 198
 Freitag, G. 705
 Frölich Daniel 649, 650
Galfrid of Monmouth 49, 50
 Gellert 16
 Genersich, J. 650
Genesis (6-szász) 578—579
 Gentilotti 14
 George, Stefan 580
 Gerlach 688
 Gessner, S. 146
 Gilm, Hermann v. 672, 673
 Glücksmann, H. 684
 Goethe 22, 78, 160, 174, 229, 313,
 383, 384, 392, 474, 478 s k., 495,
 582 s k., 605, 701; *Mahomet* 380
 s k.; *Frometheus* 380 s k.; *Wil-*
helm Meister 313
 Goldsmith, O., *The deserted village*
 180; *The Traveller* 180
 Gomperz, Th. 580
 Gotter, Paulina 482
 Gottsched 15, 16, 311, 565, 672
 Götz v. Berlichingen 228 s k.
 Graff, E. G. 110 s k.
 Gräter 17, 18
 Gray, Th., *The bard* 701 s k.
 Grillparzer, F. 72, 323, 356, 501,
 672; *Die Ahnfrau* 518 s k. *Ein*
treuer Deiner seines Herrn 605,
 606
 Grimm, Jakob 20, 21, 25, 104 s k.,
 195 s k., 253, 586, 587
 Grimm, Wilhelm 195 s k.
 Grimmelshausen, *Simplicissimus* 250,
 251, 580
Gudrun 103 s k., 112
 Gundolf 312
 Günther 60

- Hagedorn 311
 Hagen, Fr. H. von der 18, 20 s k.,
 103 s k., 198
 Haller 311
 Hamann 383
 Hammer, M., *Rosetum Historiarum*
 553, 554
 Hampe 87
 Hanslick 159
 Hanswurst 671, 672
 Harsdörfer 553
 Hartmann v. Aue 112, 579
 Hartzenbusch, *Alfonso* 155
 Haschka császárhimnusz 670, 671
 Hauff, Wilhelm 393
 Hauptmann, G. 674
 Hebbel 253, 606
 Heinrich Gusztáv 272, 355, 356,
 603, 604
Heldenbuch (ambrasi) 103 s k.
Heliand 579
 Herchenbahn 188
 Herder 311, 381, 383
 Herrmann, Max 314, 315
 Hesse, H. 160
 Heurteur, *Wahn* 494
 Heusler 580
Hildebrandslied 677
 Hitzig, E. 480
 Hock, St. 605, 606
 Hoffmann, E. T. A. 314; *Die Eli-*
 ziere des Teufels 519; *Das steu-*
 nerne Herz 605
 Hoffmann v. Fallersleben 108, 110,
 200
 Hofmannsthal 674
 Holinshed, *Chronicles of England* 49
 Holtzmann 580
 Hondorff, Andreas 356—357
 Houwald, E. 507 s k.
 Hormayr 19, 20, 22, 200
 Hölderlin 314; *Hyperion* 313
 Huch, Riccarda 705
 Hudemann, *Frigyes-eposz* 311

 Ibsen, H. 569
 Iffland 477, 495, 534
 Immermann 314

 János főherczeg 21, 24
 Jean Paul 705
 Jellinek 579
 Jostes 579

 Kádár Jolán 146
 Kaibel, Franz 71
 Kaindl 599
 Kalchberg 24

 Katona Lajos 601, 602
 Kauffmann 579
 Keintzel Georg, 650
 Keller, G. 160, 580
 Kircher, Athanasius 601
 Klabund 703
 Klein, J. L. *Eleonore* 603 s k.
 Klesch, Chr. D. 349—350
 klismó 196
 Klopstock 16, 17, 474; *Messias* 164—
 165, 311, 381
 Knoblauch 569
 Koberstein 372
 Kolbenheyer 684
 Kollar, Franz 14
 Kopitar, B., 23 s k., 103, 107 s k.,
 195 s k.
 Kotzebue 534, 535
 Kögel 579
 Körner, Theodor 490; *Die Sühne* 512
 Kralik 599
 Kraus, C. v. 579, 580
Kritischer Anzeiger (1805) 46
 Kuhlmann, Quirinus 601
 Kunisch 24, 109

 Lachmann, Hedwig 226
 Lachmann, Karl 21, 199 s k., 579
 Lambecius 14, 17
 Lamprecht 576, 577
 Langbein, *Die Liebeschronik* 180
 Lauterbeck, G., *Regentenbuch* 274 s k.,
 356 s k.
 Lázár Béla 60
 Lazius 14
 Leibniz, G. W. 243—245, 392
Leithold 603, 605, 606
 Lenz 311
 Leon, Gottlieb 17, 18, 23
 Lessiak, P. 144
 Lessing 16, 22, 157, 311, 312, 392, 605;
 Hamburgische Dramaturgie 312
 Lewis, Gregory, *Ambrosio* 519
 Lichtenberger, H. 569
 Liechtenstein, Ulrich v. 23, 24
 Lillo, *Elmerick* 473, 601, 602, 604
 Lindau, P., *Der Andre* 393
 Lindner Ernő 688
 Lipsius, Justus, *Monita et exempla*
 357—358, 555
 Lodge 223
 Logau 360
 Lothar, R. 673
 Lumtzer 372, 649
 Lux Gyula 650
 Lübeck Károly 45
 Lydgate 71—72
Lyrische Blumenlese 597

- Macaulay 365
 Mac Cracken 72
 Mailáth 109
 Malwy, Sir Th., *Arthur király halála* 226—228
 Marlowe, *Maltai zsidó* 223
 Meinecke 576, 577
 Meinert, J. G. 110
 Melich János 372
 Menzel, Wolfgang 62
 Mereck 605
 mesekönyvek, német 184
 Meyer, R. M. 579 s k.
 Michaeler 105
 Milton 165, 311, 312
Miscellen f. Zeitungleser 47
 Minoch, J. J. 475, 479
Monatliche Unterhaltungen (1804) 46, 47
 Moritz, *Blunt* 473, 481
 Morley, John, *Critical Miscellaines* 364 s k.
 Moscheros 360
 Möser 311
 Mraz Gusztáv 650
 Murko, M. 25
 Müller, J. H. F. 16
 Müller, Johannes v. 18 s k.
 Müller-Guttenbrunn 599
 Müllner, Adolf 488 s k.
 Münster gróf 103

 Neefe, H., *önéletrésa* 555
 Neugebauer László 683
 Neumann, Marianne von 605, 606
 Nicolay, L. H., *Bank Ban* 604
Nibelungenlied 14, 18 s k., 103 sk., 580
 Niethammer, M. 604
 Nietzsche 159, 160, 188—189, 580, 684
 nyelvjárások (német) 386, 387, 392
 Novalis 314; *Ofterdingen* 313

 Oertel, Fr. von 519
 Oesterlein, Nikolaus 157
Ofner u. Pester Extrablatt 46
 Opitz 371
 Otfried 579

 Pantheismusstreit 324
 Panzer, népmonda-elmélete 689
 Pauls, Fritz 570
 Pertz 110
Pester Intelligenzblatt 47
 Pfeiffer, Franz 13, 21
 Pichler (?), *Villá-táncz* 606, 607
 Piper, *Die Spielmannsdichtung* 88
 Pistorius, Georg Tobias 228, 229
 Pniower 580

Politische Gespräche der Todten 45, 46
 Primisser, Alois 103, 109, 112
 Prior, *The Ladle* 317
 Puschmann, A. 370, 371
 Pütter 229

 Radpertus, Paschasius 579
 Ramler, *Lyrische Blumenlese* 597
 Ranke 576, 577
Ratbüchlein, Das (Nürnberg XVI. sz.) 184
Räterisch Büchlin, Das (Strassburg, 1562) 184
 Rauch, Joseph. v. 191
 Raumer, Friedrich 106
Ravenna-Schlacht 104
 regény, német romantikus 312—314
 Rehbach, Wilhelm 71
 Reich, *Der Mimus* 87
 Reifferscheidt 579
 reim (rim) 369 s k.
 Reis, H. 144
 Retzer, J., *Choice of the best poetical pieces* stb. 316—317
 Richardson 676
 Richter, *Eipeldauer Briefe* 46
 Ritzert 144
 Roethe 580
 Rolland, R., *Jean Cristophe* 160, 171
 romanticizmus. angol 598
 Röster Keresztély 45, 46
 Rub, Otto 673
 Rudolf von Ems 370
 Rummy K. 649, 650, 670
 rúnák 198

 Sachs, Hans, *Andreas der Ungerisch König* 355 s k., 603 605
 Saran, Franz 579, 677 s k.
Sarkányriadal, rhodosi 601
 Sauer, August 195, 605
 Schedius, Georg 358—359
 Scherer 578 s k.
 Scheyb, *Theresiade* 16
 Schiller, Friedrich v. 174, 384, 392, 474, 477, 478, 603, 604; *Braut von Messina* 473, 506; *Handschuh* 250; *Stuart Mária* 298—300; *Walenstein* 187, 188, 473
 Schlegel, A. W. 20, 21, 105
 Schlegel, Dorothea 21
 Schlegel, Fr. 20, 22, 23, 103, 105, 200, 311, 313, 384, 476, 577
 Schmeller 372
 Schmidl, Michael 108
 Schmied-Kowarzik 243
 Schnitzler 569, 674
 Schottelius 371

- Schottky 104, 106 s k., 199, 200
 Schönaich, Hermann 311
 Schönbach 579
 Schönherr 674
 Schreyvogel, J. 521, 522
 Schröer K. Gy. 649, 650
 Schubart, Fr. 479, 480
 Schwarzenberg Frigyes hg. 323
 Scott, Walter 187, 228, 676
 Seckendorf, Leo v. 23
 Seybold, D. Chr., *Die Hirtin der Alpen* 146
 Shakespeare 22, 42, 43, 48 s k., 71, 311, 312; *A hogy tetszik* 223—224; *A vihar* 651—652; *Coriolanus* 21, 224—225; *Hamlet* 315—316, 522; *János király* 502—504; *Lear király* 49, 50; *Macbeth* 504; *II. Richard* 633; *Felenczei kalmár* 223
 Shaw, B., Shakespeare-kritikája 71
 Sidney, *Arcadia* 49
 Sievers 579; nyelvmelódia-elmélete 677, 705
 Simrock, K., *Die Quellen des Shakespeares* 48
 Smollet 676
 Sommer, Oskar 226, 227
 Sonnenfels 672
 Southey, R. 156
 spielmannok 88 s k.
 Steigerwald, Veronus Franck v. 228
 Stephanie d. J., *Der Tadler nach der Mode* 146
 Stephens, G., *Gertrude and Beatrice* 607
 Stranitzky, darabjai 671, 672; *Ollapotrida* 360
 Suppantitsch, Joh. Ant. 24, 107
 Tappert 157
 Taylor, *The dropsical Man* 317
 Teuber 673
The Mirour of Magistrates 49
The true chronicle of King Leir 49
 Tieck 19 s k., 49, 314, 473 s k., 508; *Genoveva* 478
Titurél 199
 Treitschke 160
 Uhland 110, 701
und 72
 Varnhagen 701
 Veldeke, Heinrich von 370; *Eneit* 579 vers (verssor) 369 s k.
 Viebig, Clara 705
 Vischer, Fr. Th., *Auch Einer* 160—161
 Wackenroder 476
 Wagner, Karl 670
 Wagner, Richard 157—159, 161, 553, 554, 569 s k.
 Walzel, O. 71
 Wassermann, J. 160; *Kaspar Hauser* 580
 Weber, Rudolf 688
 Weber, Simon Peter 671
 Wedekind 674
 Weilen, Alexander 673, 674
 Werner, Fr. J. 474
 Werner, R. M. 21
 Werner, Zacharias 473 s k.
 Wickramm 275
 Wieland 311, 474, 480, 605
 Wildonie, v. 112
 Wilken, Friedrich 200
Wilkins-Saga 105
 Winckelmann 313
 Windisch K. T. 44
 Winds, Adolf 71
Wochenschrift f. d. Liebhaber d. Geschichte stb. 45
Welchem an kürzweill thet zerrinden... 184
 Wolf, Ferd. 110, 196, 197
 Wolfram von Eschenbach; *Willehalm* 199; *Parzival* 199
Wolsunga-Saga 105
 Wrede 386, 387
 Wulfilä 253
 Wundsch, Fräulein v., *Lausus und Lydia* 146
 Young 383
 Zacher, J. 60
 Zarneke 370, 372
 Zesen, *Rosemund* 360
 Ziegler, H. A., *Historisches Labyrinth* 554 s k., 601; *Banise* 605
 Zinegref, J. W. 553
 Zwinger, Theodor 356

IV. Román philologia.

- Alfieri, *Misogallo* 590—591
 Ariosto 154; *Orlando Furioso* 156, 605
 Baif 382
 Barberino, Andrea da 156
 Bédier 154
 Bernát, morlaix-i 584
 Boissy, *Le François à Londres* 185, 186
 Bojardo, M. M. 156
 Bouiver, B. 658
 Boyer, X., *Gertrude de Hongrie* 607
 Bozon, Nicole de 584

Calderon 473, 534, 536; *A kereszt imáddása* 520, 521
 Castro, Guillen de 155
Chansons de Geste 153—156
Chastie-Musart 584
Chanchefache 584
Cid, Poema del 155
 Claretie, Jules 684
 Colini 245, 246
 Collenuccio, Pandolfo 653
 Cramer, L. 658
Cronica General 155
 Cubillo 155

Dante 164, 165
 Déroulède, Paul 684
 Desportes 382
 Dorat, *Adelaïde de Hongrie* 653
 Duval, H. 658
 Du Voissin (Duvoisin) 658

Enea Silvio Piccolomini 649

France, Anatole 58
 François, A. 658

Gargallo, Tommaso, 607
 Garnier, Bradamante 653
 Giraud (Claude ?) 246
Gonzáles, Poema del Conde F. 156
 Guion, Mme, *Traité des torrents* 381
 Gourmont, R. de 590

Hildebert, tours-i 584
 Hugo, Victor 49, 51 s. k.; *Les derniers bardes* 701 s. k.

Infantes de Lara, los 156

Jaquin, S. M. 591

Laboulay 684
 Lamartine 513 s. k.
 Lefranc de Pompignan 382
 Lemaître, Jules 52, 57, 58
 Longchamp emlékiratai 245

Machiavelli 335, 336; *Discorsi* 335
 Maistre, J. de 365
 Mallet du Pan, J. 591
Mandrin, Histoire de 518—519
 Marbodus, rennes-i püspök 584
 Marmontel 145—146
 Marot, Cl., zsolttárai 382
 Marquina, *Las Hijas del Cid* 155
 Maupassant 598
 Meilhac 568
 Mexia, Pedrote, *Historia Imperial* 653

Montauban, Renaus de 155
 Morf 154, 156

Neckam 584

Ogier de Danemarche 155, 156
 oláh nyelv 374
 Olivet, abbé d' 246

Petrarca, *Septempalmi poenitenciales* 647
 Prévost abbé 596
 Pulci, *Morgante* 156

Rességuier 246
 Rey, könyvkiadó 657
 rime 372
 Ritter, Eugène 658
 Rizo, Juan Mátyr 653
Romancero 155
Roman de la Rose 584
 Roncevaux 156
 Rostand 81
 Rousseau 366, 382, 474, 475, 657, 658;
les Prisonniers de guerre 184—187
 Roussillon, Girart de 155

Sautterheim 658, 659
 Schintz, A. 657
 Schuchardt, H. 392—393
 Saintfoix, M. de 250
 Stahl, P. J., *L'histoire d'un homme enrhumé* 161

Uissieux, d', *Le décameron François* 601 s. k.

Vega, Lope de 155, *Rolando de Hungría* 653

Vertot, *Histoires des Chevaliers hospitaliers* stb. 601 s. k.
 Voltaire 43, 245, 246, 310—312

Wagnière 245, 246

Zola, E. 705
 Zorrilla, *Cid-eposza* 155
 zsolttárfordítások, francia 382

V. Egyéb szakok.

Abbreviatura 563
 æsthetika 301, 302
 Alciatus, *Emblemata* 329, 330
 Aldrovandini, Ulysses, *De piscibus* 330; *Ornithologia* 331, 332
 Ali Hajdar Midhat 148
 anthropophagia 694

- Berlioz 158
 Bernáth 560
 biblia 679
 Bizet 158
 Bonfinius 274, 275, 356 s k., 554,
 555, 601 s k.
 Bopp 655
 böjt 694
 Busbequius, *Exclamatio* 329 s k.
 Chodowiecki, D. 314—316
 Danaeus, *Aphorismi politici* 335
 Dsevdet pasa 148, 253
 Duns Scotus, *Grammatica specula-
 tiva* 701
 Ebbinghaus 170
 Entz Géza 330
 Erasmus Rotterdamus 553
 érzés 170
 etymologia, héber 560 s k.
 Eylija Cselebi 148
Ézsaiás könyve 366
 Flavius, Josephus 561
 Franzius, Wolfg. *Animalium historia
 sacra* 330
 Galeotti, M. 101
 Goldmark 158
 Gounod 158
 Hegel 160, 225
 hettita nyelv 655
 Hornyánszky Aladár 366
 irodalom 645
 József, II. 565
 Kant, J. 383, 392
 Kemál-pasa-záde 148
 képzet 170
 Kjamiil pasa 148
 költészet 169, 705
 Langius, *Florilegium* 334
 lélektan 169—171
 Liszt Ferencz 158
 Mendelssohn 158
 Mészáros Gyula 638 s k.
 Meyerbeer 158
 midrás 560 s k.
 milieu-elmélet 10
 Miskolczi Gáspár, *Egy jeles vad kertje*
 330
 Mozart 158
 Murad bej 148, 253
 művészet 301, 302
 nagyszentmiklósi kincs feliratai 638
 Németh Gyula 639
 népköltészet 166
 Notarikon 563
 nyelv, eredete 1 s k.
 nyelvrokonság 654, 655
 orkhoni feliratok 639, 640
Orta ognu 147
 Panormita, Antonius 334
 pelasg nyelv 374
 Radloff, szótára 639
 Rákóczi Ferencz, I. 245
 Rienzi 157
Rinaldo Rinaldini 520
 Robespierre 365
 Rossini 158
 Rutz-féle hangtípus-tan 677 678,
 705
 Schelling 160
 Schoppenhauer 58, 598
 Schleiermacher 384, 470
 Sebestyén Gyula 638 s k.
 Stefanovics, Vuk 25 s k.
 Strauss, D. Fr. 161
 Supka Géza 638 s k.
 talmud 560 s k.
 táplálkozáshoz fűződő néphiedelmek
 690 s. k.
 Thomsen, W., *Une inscription de la
 trouvaille d'or de Nagy-Szent-Mik-
 lós* 638
 Tolsztoj 58, 674
 totemizmus 693 s k.
 Verdi 570
 verstan 678
 világirodalom 383—384
Vulgata 330, 334, 335
 Wagrner, Cosima 159
 Wesendonck, Mathilde 159

A Budapesti Philologiai Társaság 1917-ben.

I. A Társaság tisztviselői :

Tiszteletbeli elnök :	+ <i>Ponori Theurewk Emil</i>
Elnök :	<i>Heinrich Gusztáv</i>
Alelnök :	<i>Hegedűs István</i>
Első titkár :	<i>Papp Ferencz</i>
Másodtitkár :	<i>Czebe Gyula</i>
Pénztárnok :	+ <i>Cserhalmi Sámuel</i>
Szerkesztők :	<i>Bleyer Jakab és Förster Aurél.</i>

II. Választmányi tagok :

BUDAPESTIEK :

<i>Alszeghy Zsolt</i>	<i>Haraszi Gyula</i>	<i>Pecz Vilmos</i>
<i>Binder Jenő</i>	<i>Huszi József</i>	<i>Petz Gedeon</i>
<i>Császár Elemér</i>	<i>Incze József</i>	<i>Pruzsinszky János</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Kemp József</i>	<i>Schmidt József</i>
5 <i>Ferenczi Zoltán</i>	15 <i>Kirdy György</i>	25 <i>Székelly István</i>
<i>Findly Gábor</i>	<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Thienemann Tivadar</i>
<i>Fodor Gyula</i>	<i>Melich János</i>	<i>Váczy János</i>
<i>Gragger Róbert</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Vári Rezső</i>
<i>Gyomlay Gyula</i>	<i>Némethy Géza</i>	+ <i>Vértessy Dezső</i>
10 <i>Gyulai Ágost</i>	20 <i>Pauler Akos</i>	30 <i>Zlinszky Aladár</i>

VIDÉKIEK :

<i>Burián János</i>	<i>Gragger Róbert</i>	<i>R. Prikkel Márián</i>
<i>Csengeri János</i>	<i>Helle F. Hugó</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Révay József</i>
<i>Décsi Lajos</i>	<i>Kacs Kovics Kálmán</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
5 <i>Dombi Márk</i>	15 <i>Kardos Albert</i>	25 <i>Szigeti Gyula</i>
<i>Dóczi Imre</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Trostler József</i>
<i>Erdélyi Pál</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Vietorisz József</i>
<i>Gálos Rezső</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Werner Adolf</i>
<i>Gedeon Alajos</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Gombocz Zoltán</i>	20 <i>Pirchala Imre</i>	30 <i>Zsoltos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok :

- Dr. Beöthy Zsolt*, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Berzeviczy Albert, v. b. t. t., Budapest.
Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Dr. Burány Gergely, prem. prépost, Keszthely.
5 *Dr. Chatzidakis N. György*, egyetemi tanár, Athén.
Dr. Dörpfeld Vilmos, a német arch. int. ny. I. titkára, Berlin.
Dr. Fináczy Ernő, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Giesswein Sándor, apát kanonok, Budapest.
Dr. Goldziher Ignác, egyetemi tanár, Budapest.
10 *Dr. Heisenberg Ágoston*, egyetemi tanár, München.
Dr. Ludwigh Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.
Ratti Achille, a vatikáni könyvtár alprefektusa, Róma.
Dr. Riedl Frigyes, egyetemi tanár, Budapest.
Ruszt József, udvari tanácsos, Budapest.
15 *Dr. Schuchardt Hugó*, nyug. egyetemi tanár, Grác.
Dr. Simonyi Zsigmond, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Szász Károly, képviselőházi elnök, Budapest.
Dr. Szinnyei József, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Takács Menyhért, jászói prépost, Jászó.
20 *Dr. Wilhelm Adolf*, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

† József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége	200	kor	— f
† Dr. Abel Jenő, volt egyetemi tanár	309	«	— «
† Dr. Baksay Sándor, volt ref. püspök	200	«	— «
Bayer József, áll. főgimn. tanár, Budapest	291	«	60 «
5 † Bermüller Ferencz, volt kir. kath. főgimn. tanár	200	«	— «
Névtelen alapítványa	200	«	— «
† Dr. Budenz József, volt egyetemi tanár	200	«	— «
Budány Gergely, prem. prépost, Keszthely	200	«	— «
Dr. Császár Elemér, egyetemi m. tanár, Budapest	200	«	— «
10 † Cserhalmi Sámuel	200	«	— «
Czeizel János, áll. felsőbb leányisk. igazgató, Szeged	200	«	— «
Dr. Förster Aurél, egyetemi m. tanár, Budapest	200	«	— «
Franklin-Társulat, Budapest	200	«	— «
† Dr. Fröhlich Róbert, volt evang. főgimn. tanár	200	«	— «
15 Dr. Giesswein Sándor, apát kanonok, Budapest	300	«	— «
Dr. Gyomlay Gyula, egyetemi m. tanár, Budapest	200	«	— «
† Dr. Gyulai Pál, volt egyetemi tanár	200	«	— «
† Hajnal Márton, volt egyetemi hallgató	200	«	— «
Dr. Hampel Antal, földm.-ügyi min. osztálytanácsos	200	«	— «
20 Dr. Hegedűs István, egyetemi tanár, Budapest	200	«	— «
Dr. Heinrich Gusztáv, a M. T. Akadémia főtitkára, Budapest	836	«	50 «
† Horváth Cyrill, volt egyetemi tanár	200	«	— «
Dr. Horváth János, Eötvös-kollegiumi tanár, Budapest	200	«	— «
† Dr. Hunfalvy Pál, a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	200	«	— «
25 † Kalocsay Endre, volt gyakorlótanár	200	«	— «
† Dr. Katona Lajos, volt egyetemi tanár	200	«	— «
Dr. Kertész Armin, tanár, Budapest	200	«	— «
Dr. Kornis Gyula, egyetemi tanár, Pozsony	203	«	— «
† Gr. Kun Géza	200	«	— «
Dr. Kuzsinszky Bálint	200	«	— «
30 † B. és K. Latinovics Géza, nagybirtokos, Budapest	200	«	— «
Dr. Láng Nándor, egyetemi tanár, Debreczen	200	«	— «
† Dr. Maywald József, volt kegyesrendi tanár	200	«	— «
Dr. Némethy Géza, egyetemi tanár, Budapest	200	«	— «
† Nogdál János, volt pergamonai püspök	200	«	— «
35 Országos Kaszinó, Budapest	250	«	— «
Dr. Pecz Vilmos, egyetemi tanár, Budapest	369	«	— «
Dr. Petz Gedeon, egyetemi tanár, Budapest	200	«	— «
Dr. Pintér Jenő, állami főreálisk. tanár, Budapest	200	«	— «
† Dr. Pozder Károly, volt áll. főgimn. igazgató	200	«	— «
40 Dr. Radó Antal	200	«	— «
† ifj. Dr. Reményi Ede, volt kir. kath. főgimn. tanár	2100	«	— «
Dr. Schmidt József, egyetemi tanár, Budapest	200	«	— «
† Dr. Szász Károly, volt református püspök	200	«	— «
Dr. Székely István, állami főgimn. tanár, Budapest	200	«	— «
45 Dr. Takács Menyhért, jászói prépost	500	«	— «
† Dr. Téli Iván, volt egyetemi tanár	200	«	— «
Dr. Vargha Damján, cziszt.-r. tanár, Budapest	100	«	— «
† Dr. Vámbéry Armin, volt egyetemi tanár	200	«	— «
Vikár Béla, országgyűlési gyorsíró, Budapest	200	«	— «
50 Dr. Zlinszky Aladár, áll. főgimn. tanár, Budapest	200	«	— «
Osszesen	13.459	kor.	10 f

Az alapítványok összege 13.459 k., ebből 13.401 k 60 f.-en 14,750 k n. é. kötvényekben, 47 k 40 fill. készpénz pedig a postatakarékpénztárban.

Jegyzet. 1916 végén volt tiszteleti tag: 21, alapító: 48, rendes: 632, rendkívüli: 54, előfizető: 227, összesen: **982**. Most van tiszteleti tag: 20, alapító: 51, rendes: 635, rendkívüli: 53, előfizető: 238, összesen: **997**.

Kimutatta 1917. évi november hó 10-én

Gyarmati Lászlóné szül. *Cserhalmi Ilona*, pénztárnok.

Görög és Latin Remekírók

magyar fordításban, bevezetéssel és jegyzetekkel.
Kiadja a M. Tud. Akadémia klasszika-filológiai bizottsága.

Anakreon. (Ponori Thewrewk Emil.) 3 kor. 20 f. Görögül és magyarul	4.—
Bacchylides költeményei. (Illegedüs István.) 1 kor. 80 fillér. Görögül és magyarul	2.60
Catobölesmondásai. (Némethy Géza dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20
Catullus versei. (Csengeri János.) 2 kor. 60 f. Latinul és magyarul	4.—
Cicero a kötelességekről. (Csengeri János.)	2.—
— A legtöbb jóról és rosszról. (Némethy Géza dr.) 3 kor. Latinul és magyarul	5.—
— Brutusa. (Posch Árpád.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Demosthenes beszédei. (Gyomlay Gyula dr.) II. rész. Két kötet. 4 kor. Görögül és magyarul	6.—
Euripides. Herakles. — Hipolytos. (Latkóczy Mihály és Csengeri János.) Görögül és magyarul	7.20
— Phoinikiai nők. Medeia. (Csengeri János.) Görögül és magyarul	6.50
Gaius római jogi institúciói. (Bozóky Alajos dr.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Gellius A. «Attikai éjszakák». (Barcza József és Sós József.) Két kötet. 7 kor. Latinul és magyarul	16.—
Görög anthologiabeli epigrammák. (Ponori Thewrewk Emil.) 2 kor. Görögül és magyarul	4.—
Herodotos történeti könyvei. (Geréb József.) Három kötet. 8 kor. Görögül és magyarul	16.—
Homerós Iliasa. (Ponori Thewrewk Emil.) I. kötet. 3 kor. Görögül és magyarul	6.—

Lykurgos beszéde Leokrates ellen. (Fináczy Ernő.) 1 korona. Görögül és magyarul	1.40
Paterculus C. Velleius. Róma történetéről írt két könyve. (Szölgyémy Ferenc.) 1 kor. 60 f. Latinul és magyarul	3.—
Platon állama. (Simon József Sándor)	5.—
Görögül és magyarul	10.—
Platon. Euthyphronja, Sokrates védőbeszéde, Kritonja és Phaidonja. (Simon József Sándor.) 2 kor. 40 fillér. Görögül és magyarul	4.—
— Theaitetos. (Simon József Sándor.) 1 kor. 20 f. Görögül és magyarul	2.40
Propertius elégiái. (Csengeri János.) 4 kor. Latinul és magyarul	6.—
Quintilianus M. Fabius szónoklattana 12 könyvben. I. kötet: I—VI. könyv. (Prácsér Albert.)	6.—
Sallustius Caius Crispus összes munkái. (Cserép J. dr.) Latinul és magyarul	8.—
Seneca Lucius Annaeus. Erkölcsi levelek. (Barcza József.) Két kötet 9 kor. Latinul és magyarul	20.—
Suetonius császárok életrajzai (Székely István dr.) 4 kor. 80 f. Latinul és magyarul	8.—
Thukydides. (Zsoldos Benő.) Három kötet. 6 kor. 40 f. Görögül és magyarul	11.60
Vergilius Publius Maro Aeneise. (Barna Ignác dr.) Bevezetéssel ellátta Némethy Géza dr.	4.—
— Eclogái. (Viétórizs József dr.) 80 fillér. Latinul és magyarul	1.20

Kaphatók :

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) r.t.
Budapest, VI., Andrassy-út 21
és minden könyvkereskedésben.

Az **Fgyetemes Philologiai Közlöny** tíz havi füzetben, minden hónap elején (augusztus és szeptember kivételével) jelenik meg.

Előfizetési ára : 15 korona. Egy füzet ára 1 korona 50 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a reklamációk, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése a pénztárhoz, *Mészöly Gedeon*hoz (Budapest, V., Akadémia-utca 2.) intézendők.

A reklámiált füzeteket csak akkor küldjük meg irgyn, ha a reklamáció a füzet megjelenésétől számított három hónapban belül történik.

Hivatalos nyugtázás

a) 1917. évi április hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1911-re: Székely Sándor. — **1912-re:** Székely Sándor 4 korona. — Összesen 10 korona.

Rendes tagdíj 1914-re: Dr. Hóman B. 7 K 80 f, dr. Janiczek J. — **1915-re:** Dr. Hóman B., Kardos L. 2 K, Schmidt H. 7 K 50 f. — **1916-ra:** Alszechy Zs. 2 K, Baranyai Z. 2 K 80, dr. Hóman B., Rác L. 6 K. — **1917-re:** Dr. Altorgay S., Baranyai Z. 7 K 20 f, dr. Bán A., dr. Brisits Fr., Eckhardt S. 4 K, Fejér A. G., Fereczki Z. 2 K 50 f, Gombocz Z. 1 K, Göbl A., dr. Hittich Ö., dr. Hóman B., Kádár J. 1 K, dr. Kéthly L., dr. Leffler B., dr. Lukinich I. 2 K 50 f, dr. Niszler T., Nelkovics Davorka, dr. Révai Józsefné 7 K, Sas A. 2 K 50 f, Schneider Mihály. — **1918-ra:** Dr. Brisits Fr. 5 K, Eckhardt S. 50 fillér. — Összesen 211 K 30 fillér.

Előfizetés 1917-re: Békési ref. főgimnázium, Budapesti Collegium Marianum Kecskeméti reform. főgimnázium 13 K 30 f, Marosvásárhelyi ref. kollégium, Nagyváradi főgimn. tanári könyvtár, Selmeczbányai kir. kath. főgimnázium 16 K 20 f, Stark Ferencz 13 K 50 f, Székelykereszturi unit. főgimnázium, Székelyudvarhely reform. kollégiumi tanári könyvtár. — Összesen 133 korona.

b) 1917. évi május hó 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1917-re: Dr. Reichard Piroksa.

Rendes tagdíj 1915-re: Székely Salamon 5 K. — **1916-ra:** Szuchy E. — **1917-re:** Berde M. 7 K 50 f, Fogarasi B. 50 f, dr. Friedrich E., dr. Gorzó G., Jaulus I. 4 K, dr. Kepes I., Kornis F., Kristóf Gy. 4 K 50 f, Sas A. 1 K 50 f, Szegedy R. 3 K, Szentirmai G. 6 K, Székely Simon, Thienemann T. 50 f, dr. Unger A. Barnabás. — **1918-ra:** Dr. Garzó G. 5 K. — Összesen 107 K 50 fillér.

Előfizetés 1917-re: Kézdivásárhelyi róm. kath. főgimnázium, Rozsnyói kath. főgimn. tanári könyvtára, Székelyudvarhelyi főreáliskola. — Összesen 45 korona.

c) 1917. év június hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1917-re: Pető L.

Rendes tagdíj 1916-ra: Dr. Alszechy Zs. 1 K 50 f, dr. Rác L. 2 K 20 f. — **1917-re:** Dr. Alszechy Zs. 3 K 50 f, dr. Blau L. 1 K 50 f, dr. Fereczki Z. 7 K 50 f, dr. Darkó J., dr. Finály G. 4 K, dr. Fogarasi B. 1 K 50 f, Gábel G., Geres Sz., dr. Gombocz Z. 2 K, dr. Gréb Gy. 3 K, Hellebrant Á., Hollos H., dr. Imre S., Király Gy. 3 K, Kronberger M., dr. Lányi E., dr. Losonczy L., Sas A. 2 K, Serkei Szabó József, Puspinsky N., dr. Rác L. 1 K 30 f. — Összesen 250 K 50 fillér.

Előfizetés 1917-re: Dévai áll. főreáliskola, Gyulai r. kath. főgimnázium, Székely Mikó-kollégium Sepsiszentgyörgy. — Összesen 45 korona.

d) 1917. év július hó 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendkívüli tagdíj 1917-re: Schneller L.

Rendes tagdíj 1916-ra: Szilávik F., Varsányi R. — **1917-re:** Dr. Szilágyi S., Varsányi R. — Összesen 40 K.

Előfizetés 1917-re: Brassói r. kath. főgimn. 13 K 50 f, Brassói főreáliskola Kecskemét város könyvtára, M. N. Múzeum igazgatósága 14 K 80 f, Tordai áll. főgimnázium. — Összesen 73 K 30 f.

e) 1917. év augusztus 1-től 31-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1915-re: Dr. Mezey S. 5 K. — **1916-ra:** Dr. Mezey S. — **1917-re:** Révész Amadé. — Összesen 25 K.

f) 1917. év szeptember 1-től 30-ig terjedő időről.

Rendes tagdíj 1915-re: Incze J., Vass B. 5 K. — **1916-ra:** Incze J. — **1917-re:** Pető G., dr. Pünkösti M., Trombitás Gy. — Összesen 55 K.

Előfizetés 1917-re: Kecskeméti róm. kath. főgimnázium, Szegedi áll. főgimnázium 13 K 40 f, Ujverbászi közs. főgimnázium. — Összesen 43 K 40 f.

Gyarmati Lászlóné
szül. *Cserhalmi Ilona* pénztárnok,
I. ker., Krisztina-körút 67. sz., II. 15.